ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

ЩОРІЧНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Київ
2023

УДК 340.12(045)
П68

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
(протокол № 5 від 18 травня 2023 р.)

Наказом МОН України від 15.10.2019 № 1301
«Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства 15 жовтня 2019 року»
щорічник включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)

Журнал індексується міжнародною наукометричною базою
«Index Copernicus International» (Польща)

Редакційна колегія:

академік НАН України **Ю. С. Шемшученко** (співголова редакційної колегії),
академік НАПрН України **О. В. Скрипнюк** (співголова редакційної колегії),
д.ю.н. **Н. М. Пархоменко** (відповідальний редактор),
д.ю.н. **О. Ф. Андрійко**, д.ю.н. **О. В. Батанов**, професор **В. Е. Батлер**,
д.ю.н. **Ч. Варга**, д.ю.н. **С. В. Вишновецька**, PhD **Ф. Гардос-Орас**,
д.ю.н. **А. П. Гетьман**, д.п.н. **В. П. Горбатенко**, д.ю.н. **І. С. Гриценко**,
д.ю.н. **В. Н. Денисов**, д.ю.н. **О. В. Зайчук**, д.ю.н. **Я. Залєсни**,
д.ю.н. **О. О. Кваша**, д.ю.н. **О. М. Костенко**, д.ю.н. **О. В. Кресін**,
д.п.н. **І. О. Кресіна**, д.ю.н. **П. Ф. Кулинич**, д.ю.н. **Н. Р. Малишева**,
к.ю.н. **В. П. Нагребельний**, д.ю.н. **Н. М. Оніщенко**, д.ю.н. **В. Ф. Сіренко**,
к.ю.н. **П. Б. Стецюк**, д.ю.н. **В. В. Сухонос**,
PhD **Дж. Тамбуреллі**, д.ю.н. **Г. П. Тимченко**, д.ю.н. **М. О. Теплюк**,
к.ю.н. **І. Б. Усенко**, д.ю.н. **Н. М. Хуторян**, д.ю.н. **О. І. Ющик**

Адреса редколегії:

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
01601. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, каб. 227
тел. 278-58-91, факс 228-54-74

П68 **Правова держава**: Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Випуск 34. Київ, 2023. 892 с.

ISSN print: 0869-2491
ISSN online: 2617-9776

У цьому випуску щорічника наукових праць «Правова держава» набули відображення основні проблеми теорії та історії держави і права, конституційного права та місцевого самоврядування, цивільного, трудового права та права соціального забезпечення, адміністративного та фінансового права, екологічного та земельного права, кримінального права та процесу, міжнародного права та правових проблем політології. Окремий розділ присвячено аналізу державно-правового розвитку України в умовах війни.

УДК 340.12(045)

ISSN print: 0869-2491
ISSN online: 2617-9776

© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, 2023
© Автори статей, 2023

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-3-19
УДК 340.13(477)

О. В. СКРИПНЮК,
доктор юридичних наук, професор,
*академік НАПрН України**
ORCID: 0000-0001-7052-3729

ПРАВО УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті з метою науково-практичного аналізу права України в умовах війни досліджені особливості правового регулювання основних сфер життєдіяльності української держави і суспільства під час воєнного стану. Здійснені кількісна та якісна характеристики правотворчого процесу в Україні. Проаналізовані законотворча діяльність парламенту – Верховної Ради України, а також система основних підзаконних нормативно-правових актів, ухвалених за воєнний рік. Особлива увага приділена характеристиці правового регулювання у таких сферах, як оборона, нацбезпека, судова діяльність, забезпечення прав людини, економіка, розвиток інститутів громадянського суспільства, євроінтеграція тощо.

Ключові слова: *війна, воєнний стан, економіка, євроінтеграція, законодавство, нацбезпека, оборона, повоєнна відбудова, права людини, право, правосуддя, правотворча діяльність.*

Skrypniuk Oleksandr. **Law of Ukraine in the conditions of war**

With the aim of a scientific and practical analysis of Ukrainian law in times of war, the article examines the peculiarities of legal regulation of the main spheres of life of the Ukrainian State and society during martial law. The author provides quantitative and qualitative characteristics of the law-making process in Ukraine. The author analyses the lawmaking activities of the Parliament – the Verkhovna Rada of Ukraine, as well as the system of basic by-laws adopted during the war years. Particular attention is paid to the characteristics of legal regulation in such areas as defence, national security, judicial activity, human rights, economy, development of civil society institutions, European integration, etc.

Key words: *war, martial law, economy, European integration, legislation, national security, defence, post-war reconstruction, human rights, law, justice, lawmaking.*

Вступ. Повномаштабна війна, яка триває в Україні понад рік, поставила на порядок денний багато викликів, пов'язаних з нагальною потребою забезпечення життєдіяльності держави та суспільства. Особливого значення набувають не тільки національна безпека й оборона, а й захист людини, її прав і свобод, здійснення судової та правоохоронної діяльності, вирішення про-

* ***Skrypniuk Oleksandr,*** *Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Academician of the NALS of Ukraine*

© О. В. Скрипнюк, 2023

блемних питань у сфері економіки, соціального забезпечення та охорона інших життєво важливих інтересів від загроз, спричинених агресивними діями РФ проти України. Розв'язання цих питань потребує відповідного правового супроводження. При цьому слід враховувати, що в умовах війни право зазнає певних змін, зумовлених передусім введенням особливого правового режиму – воєнного стану (ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р.) та іншими подіями, що відбуваються у соціумі та політикумі держави, яка перебуває у стані війни.

Огляд літератури. У сучасній юридичній літературі, незважаючи на актуальність теми дослідження, бракує відповідних науково-практичних напрацювань. При цьому слід відзначити наявність ґрунтовних теоретичних робіт з питань: надзвичайного правотворення та надзвичайного законодавства правового забезпечення прав людини і громадянина, а також особливостей функціонування органів державної влади в умовах воєнного стану (праці таких учених, як: О. В. Батанов, А. М. Колодій, Т. А. Костецька, О. В. Марцеляк, Н. М. Оніщенко та ін.). У друкованих медіа з'являються публікації, присвячені загальній характеристиці законотворчої діяльності Верховної Ради України в умовах воєнного стану[1]. Отже, дослідження права України в умовах війни стосуються окремих аспектів правової і політичної реальності, тобто здебільшого мають фрагментарний характер, що зумовлює потребу подальшого комплексного вивчення та аналізу цієї проблематики.

Постановка проблеми дослідження. Право в умовах війни, не змінюючи своєї сутності та основної службової ролі (регулювання суспільних відносин), набуває певних особливостей, що зумовлені реаліями правового режиму воєнного стану. Якщо в мирний час право – це передусім спосіб упорядкування та сталого розвитку суспільних відносин, то в умовах війни акцент зміщується на його захисну функцію. Адже під час війни відбувається порушення стабільності суспільних відносин, порушується їх прогресивна динаміка та з'являються нові суспільні відносини, зумовлені необхідністю захисту держави від зовнішньої збройної агресії, а також від об'єктивно можливих негативних проявів соціально-політичної корозії всередині суспільства, детермінованих війною, які потребують вирішення, насамперед правовими засобами. Звідси, актуалізуються процеси не тільки правореалізації, а й правотворення, яке має бути якісним і спрямованим на формування нормативно-правового підґрунтя щодо функціонування держави та суспільства в умовах війни та водночас визначати перспективи повоєнної відбудови і подальшого розвитку України.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є науково-практичний аналіз права України в умовах війни, що зумовлює такі завдання дослідження, як: визначення особливостей правового регулювання під час війни; здійснення кількісного та якісного аналізу правотворчого процесу, передусім законотворчої діяльності Верховної Ради України за воєнний рік; надання комплек-

сної характеристики системи підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Війна в Україні триває дев'ять років, понад рік – повномасштабне вторгнення РФ. За цей період національна система права зазнала певних змін, зумовлених реаліями воєнного часу. При цьому особливого значення набуває законотворча діяльність. Адже, не залишаючись на позиціях «жорсткого» юридичного позитивізму, водночас слід відзначити, що під час війни актуалізується значущість саме такого прояву права, як законодавство. Тим більше, що кількісний аналіз законотворчого процесу в цей період надає підстави відзначити активність Верховної Ради України. Так, починаючи з 24 лютого 2022 р. та впродовж року, парламент України ухвалив 399 законів і понад 400 постанов воєнного часу, з них: 44 закони з питань оборони і безпеки, 97 економічних законів воєнного часу, 26 законів з питань соціальної сфери, 74 закони у правовій сфері, 83 закони щодо галузевого розвитку, 16 законів з питань державного будівництва; 10 законів у гуманітарній сфері; 37 заяв і звернень Верховної Ради України до міжнародної спільноти, більшість з яких стосувалася російської збройної агресії[2]. Тільки за один день першого місяця війни, 3 березня 2022 р., було прийнято 14 законів. Не ставлячи за мету всебічний аналіз правотворчої діяльності за весь воєнний рік, варто спинитися на тих сферах державного й суспільного життя, що мають найбільш насущне значення.

Війна зумовила необхідність ухвалення законів, що належать до спеціального законодавства, яке є «правовим засобом уповноважених суб'єктів щодо стабілізації або встановлення суспільного порядку, захисту населення, територій, відновлення миру та економіки, тобто забезпечення режиму надзвичайного стану, введеного на певній території (всієї держави або окремого регіону)»[3]. При цьому актуалізуються такі спеціальні функції надзвичайних законів, як превентивна, стабілізуюча, компенсаційна, обмежувальна, заборонна[4].

З перших годин війни діяльність Верховної Ради України була спрямована на створення правового «переходу» України на захист свого суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу у зв'язку з військовою агресією РФ. Так, першочергово Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. Наступними були закони України: «Про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію», «Про схвалення Указу Президента України «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань», «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» від 3 березня 2022 р.

Поряд з цими першочерговими завданнями на порядку денному постали не менш важливі питання, пов'язані з нагальною потребою забезпечення безпеки та захисту життя людини, її прав та свобод. Адже воєнними діями агресор спричинив: широкомасштабні обстріли житлових кварталів, наслід-

ком яких стали жертви серед цивільного населення; вбивства цивільних осіб, захищених міжнародним гуманітарним правом; незаконне затримання, насильницькі зникнення та катування тощо. Так, за повідомленням Управління Верховного комісара ООН з прав людини (станом на кінець березня 2023 р.), війна в Україні забрала життя щонайменше 8317 цивільних, 13 892 осіб поранено[5], зокрема, загинуло 464 дитини та поранено 935 дітей[6].

Отже, захист і забезпечення життєдіяльності людини в умовах війни є ключовим завданням держави, а нормативно-правова основа механізму такого захисту має певні особливості, які надають підстави визначити цей захист як виключний, адже він застосовується у зв'язку з воєнним станом. Зокрема, конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав людини під час збройного конфлікту передбачає різні правові режими, тому його можна розділити на два напрями: реалізація та захист прав людини в зоні конфлікту, тобто в зоні бойових дій, на окупованих територіях; реалізація та захист прав людини поза зоною збройного конфлікту, тобто йдеться про забезпечення прав осіб, які покинули зону бойових дій, але які стикаються з будь-яким ураженням прав у зв'язку з війною (вимушені переселенці, біженці)[7].

В умовах війни особливе значення має правопорядок, який ґрунтується на праві та забезпечується передусім через діяльність правоохоронних органів та здійснення правосуддя. Під час повномасштабного військового вторгнення РФ в Україну правоохоронці загалом зареєстрували 74 952 злочини агресії та воєнних злочини, 16 835 злочинів проти національної безпеки та злочинів проти дітей. Крім того, війна виявила ряд нових суттєвих проблем, що потребують правового вирішення. Так, однією із них є колабораціонізм. За даними Офісу Генерального прокурора, станом на кінець березня 2023 р. зареєстровано 4815 злочинів за ст. 111-1 Кримінального кодексу України (колабораційна діяльність).

Законами України від 3 березня 2022 р. внесені зміни до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність[8] та забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність[9]. Так, запроваджено відповідальність за співпрацю з державою-агресором в інформаційній, освітній, політичній, військовій, адміністративній, господарській та трудовій сферах. Законодавець передбачив, що колабораціонізм матиме наслідком як притягнення до кримінальної відповідальності фізичних осіб, так і застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб. Згідно зі ст. 111-1 КК України кримінальну відповідальність за здійснення колабораційної діяльності можуть нести громадяни України. Окрім того, у разі вчинення колабораційних діянь уповноваженою особою від імені юридичної особи, до останньої можуть бути застосовані заходи кримінально-правового характеру, в тому числі ліквідація. Профільні закони, що стосуються діяльності політичних партій, громадських об'єднань, релігійних і благодійних організацій,

профспілок, також було доповнено можливістю заборони їх функціонування, якщо їхніх уповноважених осіб було засуджено за колабораціонізм.

Численними є й випадки правопорушень у сфері використання гуманітарної допомоги. З початку війни до України надсилається гуманітарна допомога від різних країн світу та приватних організацій. Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період воєнного стану»[10] спрощено процедуру визнання соціально значущих товарів гуманітарною допомогою, перелік яких затверджений Кабінетом Міністрів України, без прийняття відповідних рішень про визнання їх гуманітарною допомогою. Водночас виявляються численні випадки використання товарів гуманітарної допомоги не за призначенням та з метою отримання прибутку. Для боротьби з цими правопорушеннями було запроваджено кримінальну відповідальність за незаконне використання гуманітарної допомоги під час дії воєнного стану[11]. Тому, безумовно, у період війни залишається актуальним завдання з постійного моніторингу ситуації, виявлення таких злочинів і притягнення винних до відповідальності.

Війна та окупація частини території України спричинили суттєві виклики, які необхідно подолати для забезпечення здійснення якісного та ефективного правосуддя та діяльності правоохоронних органів. На врегулювання цих питань вже у перші тижні війни було ухвалено ряд нормативно-правових актів («Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ») та забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану («Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану» від 3 березня 2022 р. та ін.). Передусім гостро постали питання щодо діяльності судів, розташованих на територіях, які перебувають під тимчасовою окупацією та на яких ведуться бойові дії. Вирішення цього питання ґрунтується на положеннях ч. 3 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а саме: «У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів».

3 березня 2022 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ», відповідно до якого, зокрема, було передбачено, що у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами, може бути

змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду[12]. У такий спосіб було створено правову основу щодо здійснення якісного правосуддя в умовах війни, зокрема, через зміну територіальної підсудності розгляду судових справ.

З об'єктивних підстав важливо в умовах воєнного стану забезпечити ефективне дистанційне функціонування судів і здійснення правосуддя в онлайн-режимі. Отже, необхідним є створення відповідного нормативно-правового підґрунтя для регламентації особливостей дистанційної форми роботи судів. Для вирішення цих питань запропонований проєкт Закону про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді № 8358 від 13 січня 2023 р.[13] Метою проєкту, відповідно до п. 2 пояснювальної записки до нього, визначено «запровадження дієвих механізмів здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного часу». Для цього в проєкті пропонується внести до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України зміни, в яких передбачається, зокрема: можливість здійснення повноважень секретаря судового засідання іншими працівниками апарату суду та дистанційно; запровадження повідомлення учасників судового процесу про розгляд справи на відомі засоби комунікації цих учасників, зокрема, телефонограмою, СМС-повідомленням, електронною поштою, повідомленням у месенджерах або через оголошення на офіційному вебпорталі судової влади України; визначаються особливості процедури врегулювання спору за участю судді тощо. У консультативному висновку Вищої ради правосуддя щодо цього законопроєкту зазначено, що зміни, запропоновані законопроєктом, є необхідними для реалізації державою в умовах воєнного або надзвичайного стану свого обов'язку щодо забезпечення кожному права на судовий захист, вони нівелюватимуть ризики тривалого розгляду судових справ і забезпечать своєчасне вирішення судом спорів. Водночас вказується, що деякі положення законопроєкту потребують доопрацювання з урахуванням висловлених у висновку зауважень і застережень[14]. Отже, важливим є подальше нормативно-правове забезпечення здійснення ефективного правосуддя в умовах воєнного стану, яке не можна поставити «на паузу», адже саме суди посідають найбільш вагоме місце в інституціональному механізмі захисту прав людини.

Крім того, в Україні було ухвалено ряд нормативно-правових актів, якими зміцнюються гарантії прав, свобод і законних інтересів людини, зокрема у сфері соціального захисту, надання соціальної, правової та ін. допомоги

тощо (наприклад, це закони України: «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» від 14.04.2022, «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» від 21.04.2022, «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України» від 1.04.2022, «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення допоміжними засобами реабілітації осіб, постраждалих внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» від 1.04.2022, «Про внесення змін до частини першої статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо розширення переліку осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу» від 3.05.2022 та ін.).

Вразливу групу становлять внутрішньо переміщені особи (в Україні станом на початок лютого 2023 р. обліковано 4,8 млн внутрішньо переміщених осіб, однак їх реальна кількість становить майже 7 млн)[15], захист яких державою потребує відповідного правового регулювання. Гарантії дотримання прав внутрішньо переміщених осіб встановлює Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р. Однак залишається безліч проблем, пов'язаних з реалізацією та захистом прав переміщених осіб, біженців. Наприклад, питання про втрату ними будинків, майна тощо.

Війна не зупинила й євроінтеграційні процеси в Україні. 23 червня 2022 р. Європейська Рада на саміті у Брюсселі надала Україні статус кандидата в Європейський Союз. Водночас, надаючи Україні європейську перспективу, Європейський Союз висунув певні умови – необхідність проведення в Україні низки важливих реформ, пов'язаних із правосуддям, медіа, антикорупцією, олігархами, національними меншинами. Станом на кінець 2022 р. Верховна Рада України прийняла майже всі євроінтеграційні закони в рамках вимог, необхідних для виконання рекомендацій висновку Європейської Комісії щодо заявки України на членство в ЄС. Так, у рамках судової реформи прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах» від 13 грудня 2022 р.; у сфері інформаційної свободи парламент ухвалив Закон «Про медіа» від 13 грудня 2022 р., який передбачає створення єдиної, впорядкованої системи правових норм, спрямованих на регулювання правовідносин у сфері медіа; для вдосконалення законодавства про національні меншини ухвалено Закон «Про національні меншини (спільноти)» від 13 грудня 2022 р., який передбачає законодавче регулювання реалізації прав та свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот), та правових засад державної політики у цій сфері; у сфері боротьби з корупцією було прийнято Закон України «Про

засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки» від 20 червня 2022 р. та ін.

Отже, навіть у складних умовах війни за попередній рік в Україні були ухвалені нормативно-правові акти – «євроінтеграційні закони», що закладають правове підґрунтя для набуття Україною повноправного членства в ЄС.

Слід звернути увагу, що важливим напрямом розвитку українського суспільства стали його активізація та зміцнення. Сьогодні громадянське суспільство в Україні – це символ перемоги над відомим на весь світ агресором, над путінською диктатурою. Українці демонструють стійкість та єдність у своїй боротьбі з російськими окупантами, виявляючи свою громадянську та національну ідентичність. Тому важливим є Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13 грудня 2022 р., який визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України[16]. У цьому контексті слід звернути увагу на необхідність подальшого удосконалення правового забезпечення функціонування громадянського суспільства, яке в умовах війни набуло оновлених рис та виявило себе як національно свідоме, патріотичне суспільство. На часі – переосмислення багатьох «довоєнних» проблемних питань щодо визначення ролі громадянського суспільства в утвердженні та подальшому розвитку України як суверенної та незалежної держави, взаємодії громадянського суспільства та держави і його ролі в утвердженні української національної та громадянської ідентичності. Однак залишається проблема щодо необхідності оцінювання ефективності державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Як слушно відмічається в науковій літературі, «експертами давно було порушено питання щодо пропозицій оцінювання ефективності реалізації державної політики за критерієм відповідності національного законодавства щодо діяльності інститутів громадянського суспільства європейським стандартам. … Саме зараз, у період війни, настав цей момент, коли підвищення організації інститутів громадянського суспільства є вкрай важливим та актуальним»[17].

Важливим напрямом законодавчого регулювання, що потребує особливої уваги, є сфера економіки, яку можна вважати «матеріальним» підґрунтям суверенітету й незалежності держави. З перших днів війни Верховна Рада України ухвалює законодавчі акти в економічній сфері, що за своїм змістом є економічними законами воєнного часу. Так, перший такий закон був прийнятий у перші тижні війни та визначав правові засади примусового вилучення в Україні об’єктів права власності РФ та її резидентів[18]. Наступні закони стосувалися таких питань, як: здійснення моніторингу наявних і потенційних загроз національній безпеці України в державних банках, державних підприємствах і товариствах[19]; спрощення механізму отримання суб’єктами

господарювання державних коштів на компенсацію збитків, пов'язаних із воєнним станом[20]; забезпечення захисту у сфері інтелектуальної власності у період дії воєнного стану[21]; введення нового виду санкцій – стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України[22]; визначення умов для процесів релокації підприємств в умовах воєнного стану[23]; удосконалення процедури проведення примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану[24] та ін.

З моменту повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої країни Верховна Рада України ухвалила в цілому 46 законів у сфері фінансів, податкової та митної політики. Зокрема, на період дії правового режиму воєнного стану та врегулювання окремих норм податкового законодавства для підтримки громадян та бізнесу прийнято понад 15 законів, 3 закони щодо підтримки волонтерів, 5 законів, що врегульовують питання надання фінансових послуг тощо[25].

Отже, тематика ухвалених законів за попередній рік яскраво відображає реалії та пріоритети держави в умовах війни: оборона, нацбезпека, судова та правоохоронна діяльність, забезпечення прав людини, утвердження української національної та громадянської ідентичності, економіка, фінанси, податки, зовнішня політика та ін., що надає підстави зробити висновок про активну правотворчу та, зокрема, законотворчу діяльність в Україні.

За минулий рік війни право України було функціонально цілеспрямовано на вирішення актуальних завдань захисту України від збройної агресії та на забезпечення функціонування органів державної влади та інших інституцій у надзвичайних умовах, зокрема через активну законотворчу діяльність. У цьому аспекті слід повністю погодитись, що завдяки злагодженій роботі парламентаріїв нашій країні вдалося налаштувати життя в умовах, далеких від нормальних.

Водночас слід акцентувати увагу на тому, що в умовах війни особливого значення набуває «якість» правового регулювання суспільних відносин, яке має бути виваженим та ефективним, тобто без «зайвого» регулювання, що може спричиняти «інфляцію законів», тобто коли створюється невиправдано велика кількість нормативно-правових актів (які дещо важко збагнути), що породжує непередбачуваний ефект. Крім того, ініціювання та прийняття «законів-піарів», «законів-іграшок», «законів-імітаторів депутатської активності», неякісних та суперечливих за змістом законів, які, на жаль, мали місце у мирні часи, в умовах воєнного часу є не просто неприпустимим (як саме це має бути і в умовах миру), але просто небезпечним для держави та суспільства в умовах воєнного часу. Тому слід звернути увагу на те, що українське законодавство зазнає частих змін і коригувань у цей надзвичайний період. Так, понад 70 відсотків прийнятих за попередній 2022 рік законів – це закони про внесення змін до чинних законів. Безумовно, більшість з них

спрямована на кореляцію нормативно-правового матеріалу (текстів) відповідно до потреб воєнного часу та зумовлена особливістю регулювання «воєнних» суспільних відносин. Однак деякі закони викликають певні зауваження як фахівців, так і громадськості, з зазначенням того, що «під час війни немає потреби займатися законоекспериментальною маячнею – право потребує чітких формулювань, зрозумілих кожному в буквальному сприйнятті»[26,27]. Крім того, на фоні законотворчої активності Верховної Ради України привертають до себе увагу певні упущення, що є неприпустимими в сучасних правових і політичних реаліях і щонайменше викликають подив. Наприклад, дію Договору між Україною та РФ про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, вчинену 24 грудня 2003 р., було припинено тільки через рік після повномасштабного збройного нападу РФ на Україну[28].

При цьому залишаються проблеми, що потребують подальшого законодавчого врегулювання. Так, необхідним є продовження посилення системи національної безпеки України, зокрема, це стосується: удосконалення конституційно-правового статусу Збройних Сил України; вдосконалення повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб у період дії воєнного стану; підвищення ефективності механізму кібербезпеки, що особливо є важливим в умовах інформаційної війни, яку веде РФ проти України, тощо. Важливим є подолання наслідків окупації, деокупація та реінтеграція тимчасово окупованих територій України, відновлення прав національних меншин та корінних народів, продовження інтеграції України до ЄС, цифрова трансформація та ін. Усі ці процеси потребують відповідного правового супроводження.

Отже, законотворча діяльність, особливо під час війни, має бути якісною, збалансованою, системною, кореспондуючою потребам регулювання суспільних відносин і плановою.

Тому заслуговує на увагу план законопроєктної роботи Верховної Ради України на 2023 рік[29], яким передбачено більше п’ятисот позицій щодо прийняття нових і внесення змін до чинних законів України у таких сферах, як антикорупційна політика, бюджетна, гуманітарна, інформаційна, екологічна політика і природокористування, економічний розвиток, енергетика та житлово-комунальні послуги, здоров’я нації, зовнішня політика та міжпарламентське співробітництво, інтеграція України до ЄС, національна безпека, оборона, організація державної влади, місцевого самоврядування, вдосконалення повноважень органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у період дії воєнного стану, освіта, наука, інновації, правова політика, правоохоронна діяльність, права людини, деокупація та реінтеграція тимчасово окупованих територій України, національні меншини і міжнаціональні відносини, цифрова трансформація, подолання наслідків окупації та ін.

Аналіз цих законотворчих перспектив надає можливість визначити, що вони спрямовані як на забезпечення діяльності держави безпосередньо в

умовах війни, так і стосуються повоєнної відбудови України та її подальшого розвитку у всіх сферах життєдіяльності держави з перспективою подальшої євроінтеграції України.

Безумовно, не тільки закони складають систему надзвичайного законодавства. Важливе значення в умовах війни мають підзаконні акти, такі як Укази Президента України, зокрема, що стосуються безпосередньо введення воєнного стану, мобілізації, стратегічного управління Збройними Силами, вирішення гуманітарних питань тощо. У період війни актуалізуються повноваження Президента України як Голови Ради національної безпеки і оборони України. Так, за період з кінця березня 2022 р. по кінець березня 2023 р. було видано понад 40 указів Президента України про введення в дію рішень Ради національної безпеки і оборони України[30], що стосуються питань забезпечення національної безпеки і оборони, громадської безпеки та національного захисту (наприклад, Указ Президента України від 23 грудня 2022 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 грудня 2022 року «Про проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту» та ін.), застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) (наприклад: Указ Президента України від 18 березня 2023 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2023 р. «Про застосування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)») та ін.

Правотворча діяльність Уряду України у попередній воєнний рік також почалась з прийняття постанови, якою було затверджено план запровадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану в Україні[31], наступні нормативно-правові акти Уряду України були спрямовані на створення відповідного нормативно-правового підґрунтя щодо здійснення державного управління у всіх сферах (національної безпеки і оборони, економіки, бюджету та фінансів, соціального забезпечення, освіти, вирішення кадрових питань та ін.), а також у питаннях євроінтеграції. Так, важливим напрямом стали акти про забезпечення підготовки України до переговорів про вступ до Європейського Союзу[32] та ін.

Не ставлячи за мету докладний аналіз діяльності Уряду в умовах війни, водночас слід зазначити зниження його правотворчої активності за минулий 2022 воєнний рік (було прийнято 2783 постанови) порівняно з попереднім 2021 р. (з 24.02.2021 по 24.02.2022 – 3275 постанов) майже на 18 відсотків (на відміну від: парламенту України, правотворча активність якого за воєнний рік порівняно з попереднім роком збільшилась на 42 відсотки; та Президента України, правотворча активність якого зросла на 30 відсотків). Враховуючи, що виконання конституційних повноважень будь-якого органу державної влади виявляється передусім через видання ним відповідних нормативно-правових документів для здійснення своїх функцій у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України, то цей факт привер-

тає до себе увагу. Особливо в контексті перспективної, багатоаспектної діяльності Кабінету Міністрів України, запланованої на 2023 р.

Так, у Плані пріоритетних дій Уряду України на 2023 р.[33] визначено чотирнадцять основних напрямів дій уряду, перші п'ять з яких – безпека й оборона, інтеграція в ЄС і НАТО, енергетична безпека, відбудова країни, макрофінансова стабільність і підтримка бізнесу. Отже, поряд з першочерговим завданням забезпечення безпеки й оборони, з-поміж основних пріоритетів Уряду визначена інтеграція в ЄС і повоєнна відбудова країни. Виконання ключових завдань щодо цих напрямів потребує відповідного правового супроводження, наприклад, «синхронізації нашого законодавства з найкращими практиками та політиками ЄС, а також зі стандартами НАТО» та ін.[33]

На початку другого року війни парламентом прийнято два закони України про затвердження указів Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»[34] і «Про продовження строку проведення загальної мобілізації»[35]. Отже, для України залишається актуальним надзвичайне законодавство, специфіка якого зумовлена війною.

Водночас уже сьогодні ми маємо визначати стратегію повоєнної відбудови нашої держави, тому слід підтримати План відновлення України[36], який передбачений на десять років та охоплює такі важливі сфери, як: зміцнення інституційної спроможності; цифровізація держави; зміцнення безпеки та оборони; інтеграція до ЄС; відновлення чистого та захищеного середовища; енергетична незалежність і зелений курс; поліпшення бізнес-середовища; забезпечення конкурентного доступу до капіталу; забезпечення макрофінансової стабільності; розвиток секторів економіки з доданою вартістю; розширення та інтеграція логістики з ЄС; відновлення та модернізація житла та інфраструктури регіонів; відновлення та модернізація соціальної інфраструктури; розвиток системи освіти; модернізація системи охорони здоров'я; розвиток систем культури та спорту; забезпечення ефективної соціальної політики. Усі ці напрями відновлення України потребують відповідного правового забезпечення та визначають тенденції розвитку права України.

Висновки. Право України в умовах війни відображає об'єктивні соціально-політичні реалії української держави та суспільства, що перебувають у надзвичайно складних умовах воєнного стану.

За минулий воєнний рік право України було функціонально цілеспрямоване на вирішення актуальних завдань захисту України від збройної агресії та на правове забезпечення майже всіх сфер життєдіяльності людини, суспільства, держави. Тематика ухвалених правових актів за воєнний рік яскраво відображає пріоритети держави в умовах війни: оборона, нацбезпека, судова і правоохоронна діяльність, забезпечення прав людини, економіка, зовнішня політика тощо. Війна зумовила небхідність ухвалення нормативно-правових актів, які слід віднести до спеціального законодавства, спрямованого на створення законодавчого підґрунтя для загальнонаціонального оборонного спротиву. Крім того, у цих складних умовах були продовжені й

євроінтеграційні процеси, які реалізувалися у прийняті низки «євроінтеграційних законів».

Право України за воєнний рік стало нормативною основою не тільки для українського опору російській агресії, а й для повоєнного відновлення України та забезпечення її європейського майбутнього.

Війна триває, проте Україна не тільки впевнено рухається до перемоги, але вже сьогодні створює правове підґрунтя для свого розвитку та подальшого утвердження як незалежної, суверенної, демократичної, правової держави, повноправного члена європейського співтовариства.

1. Сміян Н. Законотворчість в умовах воєнного стану. *Голос України.* 24 лютого 2023 р. URL: http://www.golos.com.ua/article/368628 (дата звернення: 20.02.2023). **2.** Парламентські підсумки 2022 року. *Пресслужба Апарату Верховної Ради України.* URL: https://www.rada.gov.ua/news (дата звернення: 20.02.2023). **3.** Пархоменко Н. М. Сучасна теоретико-правова парадигма надзвичайної правотворчості. *Публічне право.* 2022. № 3 (47). С. 93. **4.** Докладн. див.: Барчук А. О. Надзвичайні закони в системі законодавства: теоретико-правові аспекти: дис. … канд. юрид. наук: 081-право / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2019. 250 с. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/15017/1/dysertatsia_barchuk.pdf (дата звернення: 22.02.2023). **5.** Війна в Україні забрала життя щонайменше 8317 цивільних, 13 892 поранено – ООН. Interfax-Україна. *Інформаційне агентство України.* 21 березня 2023 р. URL: https://interfax.com.ua/news/general/898837.html (дата звернення: 23.03.2023). **6.** Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора. URL: https://www.gp.gov.ua/ (дата звернення: 23.03.2023). **7.** Докладн. див.: Скрипнюк О. В. Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах війни: світовий досвід та Україна. *Правова держава.* 2022. Вип. 33. С. 11–20. **8.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 3 березня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text (дата звернення: 23.03.2023). **9.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність: Закон України від 3 березня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2107-20#Text (дата звернення: 23.03.2023). **10.** Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text (дата звернення: 23.03.2023). **11.** Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги: Закон України від 24 березня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-20#Text (дата звернення: 23.03.2023). **12.** Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України від 3 березня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text (дата звернення: 23.03.2023). **13.** Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді: проєкт Закону України № 8358 від 13 січня 2023 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41130 (дата звернення: 24.03.2023). **14.** Про надання консультативного висновку щодо законопроєкту № 8358:

Висновок Вищої ради правосуддя № 143/0/15-23 від 23 лютого 2023 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/143_23.02.2023.pdf (дата звернення: 24.03.2023). **15.** Завдання Мінреінтеграції на 2023 рік – інтеграція внутрішніх переселенців. *Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Офіційний сайт.* 6 лютого 2023. URL: https://minre.gov.ua/2023/02/06/ (дата звернення: 23.03.2023). **16.** Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 24.03.2023). **17.** Ковальчук С., Пивовар М. Напрямки реформування громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 1. С. 177. **18.** Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 3 березня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2116-20#Text (дата звернення: 25.03.2023). **19.** Про внесення змін до деяких законів України щодо здійснення моніторингу потенційних загроз національній безпеці України у сфері економіки: Закон України від 1 квітня 2022 р. URL: (https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2182-20#Text (дата звернення: 25.03.2023). **20.** Про внесення зміни до пункту 5-2 розділу 9 «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» щодо застосування його положень під час дії воєнного стану: Закон України від 1 квітня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2175-20#Text) (дата звернення: 25.03.2023). **21.** Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 1 квітня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2174-20#Text (дата звернення: 25.03.2023). **22.** Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» та інших законодавчих актів України щодо здійснення оборонних та публічних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану: Закон України від 16 серпня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2526-20#Text (дата звернення: 25.03.2023). **23.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави: Закон України від 28 липня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2468-20#Text (дата звернення: 25.03.2023). **24.** Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації деяких питань примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану: Закон України від 6 вересня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2561-20#Text (дата звернення: 25.03.2023). **25.** За інформацією Верховної Ради України. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 26.03.2023). **26.** Недоречна законотворчість – мода часу? Аргумент. 20.01.2023. URL: https://argumentua.com/stati/ (дата звернення: 25.03.2023). **27.** Рада прийняла скандальний закон про реформування галузі містобудівної діяльності. *LB.ua.* 13 грудня 2022 р. URL: https://lb.ua/news/2022/12/13/538999 (дата звернення: 25.03.2023). **28.** Див.: Про припинення дії Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки: Закон України від 24 лютого 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2948-IX#Text (дата звернення: 25.03.2023). **29.** Про План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2023 рік: Постанова Верховної Ради України від 7 лютого 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 25.03.2023). **30.** Офіційне інтернет-представництво Президента України. Укази. URL: https://www.president.gov.ua/documents/decrees?snum (дата звернення: 25.03.2023). **31.** Питання запровадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану в Україні: Постанова Кабінету

Міністрів України від 24 лютого 2022 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/(дата звернення: 26.03.2023). **32.** Див., наприклад: Про затвердження Порядку проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis ЄС): Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2023 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas (дата звернення: 25.03.2023). **33.** План пріоритетних дій Уряду на 2023 рік. Кабінет Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites (дата звернення: 26.03.2023). **34.** Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»: Закон України від 7 лютого 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2915-20#Text (дата звернення: 27.03.2023). **35.** Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку проведення загальної мобілізації»: Закон України від 7 лютого 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2916-IX#Text (дата звернення: 27.03.2023). **36.** План відновлення України. Відновлення України. URL: https://recovery.gov.ua (дата звернення: 27.03.2023).

References

1. Smiian N. Zakonotvorchist v umovakh voiennoho stanu. *Holos Ukrainy.* 24 liutoho 2023 r. URL: http://www.golos.com.ua/article/368628 (data zvernennia: 20.02.2023). **2.** Parlamentski pidsumky 2022 roku. *Pres-sluzhba Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://www.rada.gov.ua/news (data zvernennia: 20.02.2023). **3.** Parkhomenko N. M. Suchasna teoretyko-pravova paradyhma nadzvychainoi pravotvorchosti. *Publichne pravo.* 2022. № 3 (47). S. 93. **4.** Bilsh dokl. dyv.: Barchuk A. O. Nadzvychaini zakony v systemi zakonodavstva: teoretyko-pravovi aspekty: dys. … kand. yuryd. nauk: 081-pravo / Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav. Kyiv, 2019. 250 s. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/15017/1/dysertatsia_barchuk.pdf (data zvernennia: 22.02.2023). **5.** Viina v Ukraini zabrala zhyttia shchonaimenshe 8317 tsyvilnykh, 13892 poraneno – OON. Interfax-Ukraina. *Informatsiine ahentstvo Ukrainy.* 21 bereznia 2023 r. URL: https://interfax.com.ua/news/general/898837.html (data zvernennia: 23.03.2023). **6.** Ofitsiinyi sait Ofisu Heneralnoho prokurora. URL: https://www.gp.gov.ua/ (data zvernennia: 23.03.2023). **7.** Bilsh dokladno dyv.: Skrypniuk O. V. Konstytutsiino-pravovyi mekhanizm realizatsii ta zakhystu prav i svobod liudyny v umovakh viiny: svitovyi dosvid ta Ukraina. *Pravova derzhava.* 2022. Vyp. 33. S. 11–20. **8.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist: Zakon Ukrainy vid 3 bereznia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text (data zvernennia: 23.03.2023). **9.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia vidpovidalnosti osib, yaki zdiisniuvaly kolaboratsiinu diialnist: Zakon Ukrainy vid 3 bereznia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2107-20#Text (data zvernennia: 23.03.2023). **10.** Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo dii norm na period dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 15 bereznia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text (data zvernennia: 23.03.2023). **11.** Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo vidpovidalnosti za nezakonne vykorystannia humanitarnoi dopomohy: Zakon Ukrainy vid 24 bereznia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-20#Text (data zvernennia: 23.03.2023). **12.** Pro vnesennia zminy do chastyny somoi statti 147 Zakonu Ukrainy «Pro sudoustrii i status suddiv» shchodo vyznachennia terytorialnoi pidsudnosti sudovykh sprav: Zakon Ukrainy vid 3 bereznia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text (data zvernennia: 23.03.2023). **13.** Pro vnesennia zmin do Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy,

Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv shchodo zdiisnennia sudochynstva pid chas dii voiennoho chy nadzvychainoho stanu ta vrehuliuvannia sporiv za uchasti suddi: proiekt Zakonu Ukrainy № 8358 vid 13 sichnia 2023 r. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41130 (data zvernennia: 24.03.2023). **14.** Pro nadannia konsultatyvnoho vysnovku shchodo zakonoproiektu № 8358: Vysnovok Vyshchoi Rady pravosuddia № 143/0/15-23vid 23 liutoho 2023 r. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/143_23.02.2023.pdf (data zvernennia: 24.03.2023). **15.** Zavdannia Minreintehratsii na 2023 rik – intehratsiia vnutrishnikh pereselentsiv. *Ministerstvo z pytan reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii Ukrainy. Ofitsiinyi sait.* 6 liutoho 2023. URL: https://minre.gov.ua/2023/02/06/ (data zvernennia: 23.03.2023). **16.** Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti: Zakon Ukrainy vid 13 hrudnia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws (data zvernennia: 24.03.2023). **17.** Kovalchuk S., Pyvovar M. Napriamky reformuvannia hromadianskoho suspilstva ta orhaniv publichnoi vlady v umovakh viiny v Ukraini. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo.* 2022. № 1. S. 177. **18.** Pro osnovni zasady prymusovoho vyluchennia v Ukraini obiektiv prava vlasnosti Rosiiskoi Federatsii ta yii rezydentiv: Zakon Ukrainy vid 3 bereznia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2116-20#Text (data zvernennia: 25.03.2023). **19.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zdiisnennia monitorynhu potentsiinykh zahroz natsionalnii bezpetsi Ukrainy u sferi ekonomiky: Zakon Ukrainy vid 1 kvitnia 2022 r. URL: (https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2182-20#Text (data zvernennia: 25.03.2023). **20.** Pro vnesennia zminy do punktu 5-2 rozdilu 9 «Prykintsevi ta perekhidni polozhennia» Zakonu Ukrainy «Pro derzhavnu dopomohu subiektam hospodariuvannia» shchodo zastosuvannia yoho polozhen pid chas dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 1 kvitnia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2175-20#Text) (data zvernennia: 25.03.2023). **21.** Pro zakhyst interesiv osib u sferi intelektualnoi vlasnosti pid chas dii voiennoho stanu, vvedenoho u zviazku iz zbroinoiu ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 1 kvitnia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2174-20#Text (data zvernennia: 25.03.2023). **22.** Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro publichni zakupivli» ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zdiisnennia oboronnykh ta publichnykh zakupivel na period dii pravovoho rezhymu voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 16 serpnia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2526-20#Text (data zvernennia: 25.03.2023). **23.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo spryiannia protsesam relokatsii pidpryiemstv v umovakh voiennoho stanu ta ekonomichnoho vidnovlennia derzhavy: Zakon Ukrainy vid 28 lypnia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2468-20#Text (data zvernennia: 25.03.2023). **24.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo optymizatsii deiakykh pytan prymusovoho vidchuzhennia ta vyluchennia maina v umovakh pravovoho rezhymu voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 6 veresnia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2561-20#Text (data zvernennia: 25.03.2023). **25.** Za informatsiieiu Verkhovnoi Rady Ukrainy. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua (data zvernennia: 26.03.2023). **26.** Nedorechna zakonotvorchist – moda chasu? Arhument. 20.01.2023. URL: https://argumentua.com/stati/ (data zvernennia: 25.03.2023). **27.** Rada pryiniala skandalnyi zakon pro reformuvannia haluzi mistobudivnoi diialnosti. LB.ua. 13 hrudnia 2022 r. URL: https://lb.ua/news/2022/12/13/538999 (data zvernennia: 25.03.2023). **28.** Dyv.: Pro prypynennia dii Dohovoru mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro spivrobitnytstvo u vykorystanni Azovskoho moria i Kerchenskoi protoky: Zakon Ukrainy vid 24 liutoho 2023 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2948-IX#Text (data zvernennia: 25.03.2023). **29.** Pro Plan zakonoproektnoi roboty Verkhovnoi Rady Ukrainy na 2023 rik: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 7 liutoho

2023 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua (data zvernennia: 25.03.2023). **30.** Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. Ukazy. URL: https://www.president.gov.ua/documents/decrees?s-num (data zvernennia: 25.03.2023). **31.** Pytannia zaprovadzhennia ta zabezpechennia zdiisnennia zakhodiv pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24 liutoho 2022 r. https://www.kmu.gov.ua/npas/ (data zvernennia: 26.03.2023). **32.** Dyv., napryklad: Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia pervynnoi otsinky stanu implementatsii aktiv prava Yevropeiskoho Soiuzu (acquis YeS): Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 liutoho 2023 r. https://www.kmu.gov.ua/npas (data zvernennia: 25.03.2023). **33.** Plan priorytetnykh dii Uriadu na 2023 rik. Kabinet Ministriv Ukrainy. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites(data zvernennia: 26.03.2023). **34.** Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku dii voiennoho stanu v Ukraini»: Zakon Ukrainy vid 7 liutoho 2023 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2915-20#Text(data zvernennia: 27.03.2023). **35.** Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro prodovzhennia stroku provedennia zahalnoi mobilizatsii»: Zakon Ukrainy vid 7 liutoho 2023 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2916-IX#Text (data zvernennia: 27.03.2023). **36.** Plan vidnovlennia Ukrainy. Vidnovlennia Ukrainy. URL: https://recovery.gov.ua (data zvernennia: 27.03.2023).

Skrypniuk Oleksandr. **The Law of Ukraine in Wartime**

With the aim of scientific and practical analysis of the law of Ukraine in times of war, the article examines the peculiarities of legal regulation of the main spheres of life of the Ukrainian State and society during martial law. The author provides a quantitative and qualitative description of the law-making process in Ukraine. The author analyses the law-making activities of the Parliament – the Verkhovna Rada of Ukraine, as well as the system of basic by-laws adopted during the war years.

It is concluded that Ukrainian law in wartime reflects the objective socio-political realities of the Ukrainian State and society which are in extremely difficult conditions of martial law.

It is argued that over the past year, Ukrainian law has been functionally focused on solving the urgent tasks of defending Ukraine from armed aggression and on legal support for the functioning of public authorities and other state and public institutions in the context of war, in particular, through active and effective lawmaking activities covering all the most important socio-political areas with its regulatory influence. The topics of the adopted legal acts for the previous year reflect the realities and priorities of the state in the context of war: defence, national security, judicial and law enforcement activities, human rights, economy and foreign policy, etc. The war has led to the adoption of regulatory legal acts which are classified as special legislation aimed at creating a legal basis for the national defence resistance, ensuring national security and law and order in times of war.

The author proves that the war did not stop the European integration process in Ukraine. Thus, the legal acts called "European integration laws" were adopted.

The author concludes that the law of Ukraine during the war years became not only the normative basis for Ukraine's resistance to Russian aggression, but also the legal basis for the future development of the Ukrainian state and society, in particular, in the context of Ukraine's future European integration aspirations.

Key words: *war, martial law, economy, European integration, legislation, national security, defence, post-war reconstruction, human rights, law, justice, lawmaking.*

Розділ I

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-20-27
УДК 340.1

Н. М. ОНІЩЕНКО,
доктор юридичних наук, професор,
*академік НАПрН України**
ORCID: 0000-0002-1671-2139

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ІНШІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: ПРИРОДА, СУТНІСТЬ, ВІДМІННІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

У статті аналізується категорія «зобов'язання». Наголошується, що, окрім цивільно-правових зобов'язань, є доцільним (після повномасштабного вторгнення РФ в Україну) розглянути (подискутувати) наявність зобов'язань, що не збіжні з вищезгаданими за змістом.

Ключові слова: *зобов'язання, принципи права, цивільно-правові зобов'язання, справедливість, розумність, добросовісність.*

Onishchenko Natalia. **Civil-legal and other obligations: nature, essence, distinctive characteristics**

The article analyzes the category "obligations". It is emphasized that in addition to civil legal obligations, it is expedient (after the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine) to consider (discuss) the existence of obligations that do not coincide with the above-mentioned content.

Key words: *obligations, principles of law, civil legal obligations, justice, reasonableness, good faith.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну призвело до багатьох руйнацій у різних сферах життєдіяльності людини та інфраструктурних сферах держави. Серед таких руйнацій не останнє місце посідають правові норми, інститути та принципи, до яких можна віднести

* ***Onishchenko Natalia,*** *Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Academician of the NALS of Ukraine*

© Н. М. Оніщенко, 2023

передусім право людини на мир, право на життя, групу економічних прав, особистісних, трудових, політичних тощо.

Мабуть, важко назвати таку сферу, яка б не зазнала впливу згаданих вище руйнацій.

Проте сьогодні можна й потрібно говорити також про виникнення, появу як нових явищ, у тому числі в правовій сфері, так і нових понять (феноменів), правових спрямувань, які ще слід осягнути представникам доктрини, і не в останню чергу, представникам загальної теорії права. Зокрема, увазі науковців і всіх зацікавлених осіб пропонуємо для обговорення та дискутування таке поняття (явище) правової реальності: так, проаналізуймо термін (у найширшому значенні) «зобов'язання», визначивши його природу, сутність, ознаки та види. Одразу зауважимо, що розглянемо «звичну» категорію цивільно-правових зобов'язань і зобов'язань, які виникають у правовій сфері (площині), але не є цивільно-правовими.

Мета. Метою статті є акцентування необхідності розгляду можливого виокремлення зобов'язань, які за природою та сутністю є «близькими», проте не збігаються загалом з цивільно-правовими.

Аналіз останніх досліджень. Серед проблемних питань сучасного правового розвитку в згаданому контексті найбільша частка припадає саме на дослідження цивільно-правових зобов'язань у контексті процесів рекодифікації цивільного законодавства (Н. Кузнєцова, О. Кот, Є. Харитонов, О. Харитонова, Я. Шевченко).

Виклад основного матеріалу. Аналіз «звичного», усталеного розуміння зобов'язання необхідний саме для систематизації та виокремлення рис зобов'язань, які дотичні, проте не є в повному сенсі цивільно-правовими.

Неодноразово колеги юридичного цивілістичного загалу відзначали, що термін «зобов'язання» має декілька значень: 1) документа, що видається боржником кредитору; 2) окремого обов'язку; 3) обов'язку, що відповідає правомочностям певної особи; 4) сукупності обов'язків з відповідними їм правомочностями. Зобов'язання є одним з видів цивільних правовідносин і мають усі ознаки останніх. Поряд з тим вони мають і специфічні риси, що дає підстави виокремити їх із загальної сукупності цивільних правовідносин зокрема, відокремити від речових відносин[1].

До визначальних ознак зобов'язальних правовідносин можна віднести:

1) те, що сторонами зобов'язання є конкретно визначені особи: кредитор – особа, якій належить право вимоги, і боржник (дебітор) – особа, яка несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора. Цим зобов'язання (відносні правовідносини) відрізняються від абсолютних правовідносин (правовідносин власності тощо), в яких уповноваженій особі протиставлене не конкретне коло зобов'язаних осіб, а «усі й кожен»;

2) те, що об'єктами зобов'язальних правовідносин можуть бути дії, пов'язані з передачею майна, виконанням робіт тощо, або утримання від здійснення дій, тоді як об'єктами речових правовідносин є речі;

3) те, що здійснення суб'єктивного права кредитора у зобов'язальних правовідносинах можливе тільки у разі здійснення боржником дій, що становлять його обов'язок, тоді, як у речових правовідносинах уповноважена особа може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно, не звертаючись за допомогою до інших осіб;

4) те, що зобов'язання опосередковують динаміку цивільного обороту. Речові права – це його статика[2].

Цікавим питанням в означеному контексті, що потребує подальшого теоретичного вивчення, є елементи зобов'язань, до яких традиційно належать: суб'єкт, об'єкт і зміст.

Вчені наголошують, що з урахуванням названих ознак зобов'язання найчастіше визначають як цивільні правовідносини (або закріплені цивільним законом суспільні відносини), пов'язані з переміщенням майнових та інших результатів праці, внаслідок яких одна особа (кредитор) має право вимагати від іншої особи (боржника) вчинення або утримання від вчинення певних дій.

Щодо Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) пропонуємо визначення зобов'язання, яке міститься у його статті 509, за якою зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Звісно, таке визначення може бути узгоджене та імплементоване у практику.

Проте, враховуючи ту обставину, що термін «зобов'язання» є багатозначним і може застосовуватися в різних галузях права та інших сферах знань, юристи-цивілісти вважають доцільним розмірковувати не взагалі про «зобов'язання» і «правовідношення», а саме про «цивільно-правові зобов'язання» і «цивільні правовідносини», що зумовлено логікою доктринального пошуку та правового розвитку.

Однак недоліком запропонованих міркувань є некоректна вказівка на те, що одна їхня сторона (кредитор) має права, а інша (боржник, дебітор) – обов'язки. Так, видається, що такий «найпростіший правовий зв'язок на практиці трапляється доволі рідко» (у договорах простого дарування, безоплатної позики, позички, довічного утримання, а також у зобов'язаннях про відшкодування шкоди). Набагато частіше йдеться про взаємну пов'язаність сторін зобов'язання правами і обов'язками. Наприклад, у договорі купівлі-продажу продавець зобов'язаний передати покупцю певну річ, і в цьому відношенні він є боржником. Натомість він має право вимагати від покупця сплати покупної ціни, і в цьому відношенні є кредитором. Покупець, своєю чергою, виступає як кредитор, вимагаючи передачі речі, і як боржник – виконуючи обов'язок заплатити за покупку. Саме такі міркування відомі ще з часів виникнення стародавніх джерел права, наприклад, Законника Хаммурапі, що регламентував угоду купівлі-продажу (гарантування від евікції)[3].

З'ясування того, чи діє сторона у конкретній ситуації як боржник чи як кредитор, має велике значення для правильного застосування інших норм (наприклад, тих, що встановлюють наслідки прострочення боржника чи прострочення кредитора). Отже, й ця обставина має бути врахована при визначенні поняття цієї категорії.

Аналітика цивільно-правової літератури дає підстави припустити, що одним з уживаних визначень цивільно-правового зобов'язання може бути таке: цивільно-правове зобов'язання – це цивільне правовідношення, учасники якого мають права та/або обов'язки, спрямовані на опосередкування динаміки цивільних відносин: передачу майна, виконання роботи, надання послуг, сплату грошей тощо[4]. Підставами виникнення зобов'язань цивільне право визнає: договори та інші правочини; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; заподіяння майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; інші юридичні факти[5].

Варто звернути увагу на те, що ЦК не лише дає загальне визначення зобов'язання, а й визначає його засади. Зокрема, у ч. 3 ст. 509 ЦК зазначено, що зобов'язання має ґрунтуватися на засадах справедливості, добросовісності, розумності. Саме ці засади можна розглядати як керівні ідеї або принципи права. Принципи або ж засади цивільного права – це фундаментальні ідеї, згідно з якими здійснюється регулювання відносин, що становлять предмет цивільного права. У кожній з таких засад проявляється бачення сутності таких відносин, висуваються ті чи інші вимоги до практичного забезпечення правового становища приватної особи[6].

З теоретичної точки зору слід зазначити, що серед означених принципів найбільшу «популярність» здобуває розкриття сутності саме принципу справедливості. Треба наголосити, що існує принцип справедливості, розумності й добросовісності, здійснення прав та обов'язків – це ст. 3 ЦК України. Це – загальний принцип, але закон бере під захист права залежно від того, чи здійснюються вони добросовісно і розумно[7].

З наведених вимог до зобов'язань випливають деякі їхні особливості, що мають безпосереднє практичне значення.

Юристи-практики зазначають, що ст. 511 ЦК встановлює: зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи. Таке положення закону зумовлене тим, що встановлення обов'язків для третіх осіб, які не є учасниками зобов'язання, не відповідало б засадам справедливості, на яких мають ґрунтуватися зобов'язання.

Поряд з тим у випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права боржника та (або) кредитора. Це можливо, наприклад, у випадку укладення договору на користь третьої особи (ст. 636 ЦК).

Після ґрунтовного опрацювання цивільно-правових зобов'язань варто акцентувати на необхідності доповнення «теорії зобов'язального права»

такими міркуваннями. У наш час (після повномасштабного вторгнення РФ в Україну) слід погодитися з тим, що, крім цивільно-правових зобов'язань, які ми докладно дослідили, існують або виникають й інші зобов'язання, які більш опосередковано залежать від економічного обороту.

Отже, можемо констатувати, що це зобов'язання, які виникають у правовій сфері (площині), проте не є в «чистому вигляді» цивільно-правовими. Ці зобов'язання (наприклад, зобов'язання країн ЄС щодо допомоги зовнішньо переміщеним особам, надання сучасних видів озброєння Україні. Так, Закон про ленд-ліз охарактеризований як такий, що спрямований на захист демократії в Україні від 2022 р. англ. – Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022 – акт Конгресу США), безумовно, мають ряд суттєвих особливостей. У найбільш загальній формі (а також сенсі) ці зобов'язання можуть визначатися як «поставлене завдання, обіцянка, що неодмінно повинні бути виконані»[8]. Дуже схоже визначення: «поставлене перед собою чи ким-небудь завдання, яке неодмінно слід виконати»[9]. Близька до цього дефініція наведена також ще в одному виданні[10].

Зрозуміло, що з цього визначення (визнаємо, що воно «не претендує» на досконалість за формальними і сутнісними ознаками) можна отримати можливість виокремити деякі характерні риси, ознаки та характеристики зобов'язань, про які йшлося. Зокрема:

– підставами виникнення їх часто виступають не тільки, а можливо і не стільки правові начала, скільки насамперед моральні засади;

– великого значення в її функціонуванні набуває діяльність громадянського суспільства (часто останнє демонструє характер глобалізованого, інтеграційного, консолідованого). Слід визнати, що багато рішень про допомогу Україні саме приймали держави під впливом «знизу», враховуючи активні дії громадянських рухів, об'єднань тощо;

– ці зобов'язання не є імперативними, «категоричними»;

– у великій кількості вони не зумовлюють юридичної відповідальності;

– доволі часто такі зобов'язання «контактують», базуються на основоположних принципах права.

Серед найважливіших принципів права варто згадати:

1. Принцип правової визначеності, згідно з яким суб'єкти повинні мати змогу планувати свої дії із впевненістю, що знають про їх правові наслідки, тобто застосування актів повинно бути передбачуваним для індивідів.

2. Принцип пропорційності, відповідно до якого правові обмеження повинні окреслювати істотну й легітимну мету, і при цьому мають бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими.

3. Принцип рівності, який виходить з того, що всі, хто знаходиться в однаковому становищі, мають рівні права, свободи та обов'язки, і є рівними перед законом.

4. Принцип свободи, який зумовлює такі вимоги, що мають бути втілені в праві: принцип «дозволено все, що не заборонено законом»; принцип пова-

ги і непорушності прав людини; принцип автономії; принцип плюралізму; принцип толерантності; принцип субсидіарності та ін. Згідно з цим принципом право: а) ґрунтується на визнанні свободи беззаперечною соціальною цінністю; б) послідовно втілює її ідею у своїх принципах та інститутах; в) закріплює легітимовану міру свободи; г) за допомогою юридичних засобів захищає її від будь-яких порушень. Теоретики права неодноразово констатують важливість саме принципу свободи, ціннісний вимір свободи у праві розглядається в цьому контексті Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришиним, П. Рабіновичем та ін.

5. Принцип гуманізму, вимогою якого є концентрування права навколо людини, її цінностей та інтересів, забезпечення їх юридичної захищеності, створення умов для людського розвитку.

6. Принципи законності – це система керівних положень та ідей, що визначають природу законності, її місце в суспільстві та у системі інших правових категорій. Ці ідеї зумовлені закономірностями суспільного розвитку, є засобом формування мотивів правомірної поведінки та переконання суб'єктів (мотивації) щодо правомірної поведінки, необхідності дотримання законодавчих норм, вони відображають ставлення суспільства до нормативно-правових актів; опосередковано регулюють суспільні відносини, сприяють дотриманню та виконанню правових приписів всіма суб'єктами права; характеризують місце законності у системі правових гарантій, призначення у системі регулювання суспільних відносин.

Крім того, вважаємо за необхідне зазначити також правила (моральні чесноти), яким відповідають ці зобов'язання:

– добросердність – чуйне ставлення до людини;

– добросовісність – чесне й сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань;

– доброчесність – дотримання всіх чеснот та загальнолюдських цінностей;

– доброчинність – здатність позитивно мислити і діяти в ім'я Миру, Прогресу і Людини.

Висновки. Отже, підсумовуючи, можемо зазначити, що сьогодні є всі підстави для «ширшого», відмінного тільки від усталеного розгляду природи та сутності феномена «зобов'язання», а саме, окрім природи цивільно-правових зобов'язань, можливо ще виокремлювати «зобов'язання», що мають іншу природу та сутність.

Ні в якому разі не претендуючи на перегляд усталених цивілістичних канонів, запрошуємо до дискусії з означених зобов'язань і вивчення їх природи та сутності.

1. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 600–718. **2.** Там само. С. 673–676. **3.** Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіж-

них країн. 2-е вид. перероб. й доповн.: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. С. 33. **4.** Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 337. **5.** Там само. **6.** Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Том ІІІ: Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиру: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. С. 412. **7.** Шевченко Я. М. Ціннісні виміри права як феномена, регулюючого поведінку людини. *Альманах права.* Науково-практичний юридичний журнал. Випуск 3. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. С. 29. **8.** Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. С. 484. **9.** Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. С. 307. **10.** Загнітко А. П., Щукіна І. А. Великий тлумачний словник сучасної української мови: від А до Я. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. С. 208.

References

1. Rekodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy: vyklyky chasu: monohrafiia / za zah. red. N. S. Kuznietsovoi. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2021. S. 600–718 [ukr.]. **2.** Tam samo. S. 673–676 [ukr.]. **3.** Bostan L. M., Bostan S. K. Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain. 2 e vyd. pererob. y dop.: Navch. posibnyk. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2008. S. 33 [ukr.]. **4.** Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / za red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka. 2-he vyd., pererobl. i dopov. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2012. S. 337 [ukr.]. **5.** Tam samo. S. 337 [ukr.]. **6.** Kharytonov Ye. O. Kharytonova O. I. Pryvatne pravo yak kontsept. Tom III: Kontsept pryvatnoho prava i rekodytsikatsii tsyvilnoho zakonodavstva v Ukraini: refleksii frontytu: monohrafiia. Odesa: Feniks, 2019. S. 412 [ukr.]. **7.** Shevchenko Ya. M. Tsinnisni vymiry prava yak fenomena, rehuliuiuchoho povedinku liudyny. *Almanakh prava.* Naukovo-praktychnyi yurydychnyi zhurnal. Vypusk 3. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2012. S. 29 [ukr.]. **8**. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / uklad. ta holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun, 2005. S. 484 [ukr.]. **9.** Kunch Z. Y., Universalnyi slovnyk ukrainskoi movy. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2005. S. 307 [ukr.]. **10.** Zahnitko A. P., Shchukina I. A. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: vid A do Ya. Donetsk: TOV VKF «BAO», 2008. S. 208.

Onishchenko Natalia. **Civil-legal and other obligations: nature, essence, distinctive characteristics**

The article analyzes the category "obligations". It is emphasized that in addition to civil legal obligations, it is expedient (after the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine) to consider (discuss) the existence of obligations that do not coincide with the above-mentioned content.

The full-scale invasion of the russian federation into Ukraine led to many destructions in various spheres of human life and infrastructural spheres of the state. Legal norms, institutions and principles take not the last place among such destructions, which include, first of all, the human right to peace, the right to life, a group of economic, personal, labor, political, etc. rights.

Apparently, it is difficult to name such a sphere that would not be affected by the above-mentioned destructions.

However, today we can and should also talk about the occurrence, appearance of new phenomena, including in the legal sphere, as well as new concepts (phenomena), legal

directions that still need to be understood by representatives of the doctrine, and last but not least, representatives of the general theories of law. In particular, for the attention of scientists and all interested persons, we would like to present the following concept (phenomenon) of legal reality for discussion and debate. We would like to analyze the term (in the broadest sense) "obligations", defining its nature, essence, signs and types. We will immediately note that we will consider the "usual" category of civil-law obligations and obligations that arise in the legal sphere (plane), but are not civil-law.

The purpose of the article is to emphasize the need to consider the possible separation of obligations that are "close" in nature and essence, but do not generally coincide with civil law obligations.

Among the problematic issues of modern legal development in the mentioned context, the greatest "specific weight" falls precisely on the study of civil legal obligations in the context of processes of recodification of civil legislation (N. Kuznetsova, O. Kot, E. Kharitonov, O. Kharitonova, Y. Shevchenko).

Summarizing, we will be able to conceive that today there are all grounds for a "broader", different only from the established consideration of the nature and essence of the phenomenon of "obligations", namely, in addition to the nature of civil legal obligations, it is possible to distinguish "obligations" that have a different nature and essence.

In no way pretending to revise the established civil canons, we invite you to a discussion on the specified obligations and to study their nature and essence.

Key words: *obligations, principles of law, civil legal obligations, justice, reasonableness, good faith.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-28-36
УДК 340.1

В. Ф. СІРЕНКО,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
*академік НАПрН України**
ORCID: 0000-0002-3377-7524

ВІЙСЬКОВІ СОЮЗИ, БЛОКИ – ЗАСТАРІЛА ФОРМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

У статті викладено доктринальний теоретичний підхід до розуміння змісту війни, яка відбувається в Україні, та можливості її припинення. Зазначено, що причини війни приховані у глибинах змісту інтересів конфліктуючих сторін. Щоб зрозуміти зміст цих інтересів, необхідно уявляти зміст інтересу незалежно від носія. Інтерес є залежністю між необхідністю задоволення потреб суб'єкта і можливістю їх задоволення через діяльність суб'єкта, носія інтересу. Визначивши потреби суб'єкта, можна визначити і можливості їх задоволення, а також передбачити діяльність суб'єкта. Висвітлено три групи інтересів щодо їх носіїв: США та всього Заходу, РФ та України.

Ключові слова: *інтерес, потреби, суверенітет, територіальна цілісність, військові союзи, блоки, безпека, небезпека.*

Sirenko Vasyl. **Military unions, blocks – an old form of ensuring state security**

The article outlines a doctrinal theoretical approach to understanding the content of the war taking place in Ukraine and the possibility of its termination. It is noted that the causes of the war are hidden in the depths of the interests of the conflicting parties. In order to understand the content of these interests, it is necessary to imagine the content of the interest regardless of the medium. Interest is a dependence between the need to satisfy the subject's needs and the possibility of their satisfaction through the activity of the subject, the bearer of interest. Having determined the subject's needs, it is possible to determine the possibilities of their satisfaction, as well as predict the subject's activities. Three groups of interests regarding their carriers are highlighted: the USA and the entire West, Russia and Ukraine.

Key words: *interest, needs, sovereignty, territorial integrity, military alliances, blocs, security, danger.*

Актуальність теми. Історія людства від далекої давнини донині супроводжується родовими, племінними, міжнародними конфліктами, війнами та іншими зіткненнями. У постійній боротьбі неминуче створюються союзи, коаліції, блоки між ворогуючими сторонами. Необхідно визнати, що військо-

* ***Sirenko Vasyl,*** *Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Corresponding Member of the NAN of Ukraine, Academician of the NALS of Ukraine*

© В. Ф. Сіренко, 2023

ві блоки і союзи до певного часу забезпечували як безпеку народів, що беруть участь у них, так і перемоги, і поразки в ході загарбницьких агресивних воєн.

Звернемо увагу на військові союзи світових воєн XX ст. Саме військові союзи забезпечили перемогу як у Першій, так і в Другій світових війнах. Проте часи змінюються, і подальше використання військових союзів як переваги однієї з конфліктуючих сторін стало обмежуватися в силу досягнень науково-технічного прогресу. Атомна зброя у міжнародній практиці називається зброєю стримування, тобто обмеженням можливостей військових конфліктів.

У наш час у західних політичних колах серед політологів і експертів точиться дискусія про те, чи може бути переможена у війні держава, яка володіє атомною зброєю? Адже у випадку програшу у війні така держава може застосувати атомну зброю, що призведе до згубних руйнівних наслідків для всієї планети. Ця обставина ще раз свідчить про те, що держави повинні уникати військових конфліктів, а нейтралітет держави більше забезпечує її безпеку, ніж членство у воєнних союзах і блоках.

Однак не тільки атомна зброя є суттєвим засобом стримування війни через взаємне знищення конфліктуючих сторін. Іншим суттєвим засобом стримування воєн на планеті є поширення об'єктів «мирного атому», гідротехнічних споруд, великих хімічних комплексів та інших вибухонебезпечних об'єктів. Сотні атомних блоків, що працюють на території США; десятки атомних блоків, що працюють на території Західної Європи та РФ; атомні станції та 5 гідроелектростанцій, які працюють в Україні, є смертельною небезпекою для територій і населення цих країн у випадку справжньої «гарячої» війни. Річ у тому, що сьогодні засоби доставки вибухових речовин на вибухонебезпечні об'єкти в рази перевершують можливості їх захисту з допомогою протиракетної та протиповітряної оборони. Якщо країна має засоби доставки (ракетами), що в десятки разів перевищують швидкість звуку, відповідно захисту проти цієї ударної сили практично немає. Тому й без застосування атомної зброї у війні можуть бути досягнуті ті ж руйнівні результати, які можливі із застосуванням атомної зброї. У цих умовах військові союзи та блоки втрачають свої можливості забезпечення безпеки держави. Ні США, ні Західна Європа, ні РФ, ні Україна не захищені проти гіперзвукової зброї ураження, і жодні військові блоки, союзи допомогти не можуть, а отже, і немає виправдання вступу до таких союзів та блоків.

Мета публікації. Дослідити доктринальний теоретичний підхід до розуміння змісту війни, яка відбувається в Україні, та можливості її припинення. Однак пам'ятаємо про те, що немає кращої практики, ніж добре обґрунтована теорія.

Виклад основного матеріалу. Нині в Україні, як у державних, так і громадських інститутах, а також телепередачах активно обговорюється питання про вступ України до НАТО. Президентові Порошенку вдалося використати

парламентську більшість для закріплення в Конституції прагнення України до НАТО.

Вступ України до НАТО як конституційна вимога, на моє глибоке переконання, є антиконституційним, у зв'язку з тим, що він звужує й обмежує державний суверенітет України, зобов'язує державну владу підкорятися односторонньому рішенню в міжнародній державній політиці. Суверенна держава повинна мати можливість у будь-який момент скерувати свою зовнішню політику за вигідним курсом. Якщо Конституція зобов'язує державу до одностороннього вступу до НАТО, обмежуючи інші напрями зовнішньої політики, відповідно звужується суверенітет держави, що є неприпустимим.

Протягом десятиліть багато громадських діячів в Україні (політологи, журналісти, окремі вчені та ін.) стверджують, що вступ України до НАТО забезпечить її безпеку, і за цієї умови жодна країна світу не наважиться загрожувати Україні, її територіальній цілісності та суверенітету. Зовні, на перший погляд, така позиція видається логічною та послідовною. Дійсно, згідно з установчими документами НАТО, будь-який напад на одну з країн НАТО дорівнює нападу на всі країни, що входять до цього блоку. Зрозуміло, що агресор отримає колективну відсіч з боку всіх країн НАТО.

Однак такий підхід має суттєві недоліки, які руйнують його логіку та послідовність. Річ у тому, що в Україні діють 5 атомних електростанцій та 5 гідростанцій на рівнинній річці Дніпро. Вони є доволі вразливими, практично смертельно небезпечними об'єктами, які містять можливість одномоментної руйнації як території, так і знищення всього населення в Україні. Україна пережила, включаючи величезні втрати, сумнозвісну Чорнобильську трагедію. Проте скільки ще потенційно можливих трагедій криється у руйнуванні атомних і гідростанцій або у випадку справжньої активної війни. З огляду на зазначене, навіть країни НАТО, які мають на своїх територіях подібні об'єкти, є не захищеними в питаннях своєї безпеки.

Багато десятиліть після Великої Вітчизняної війни відсутні факти військових, широкомасштабних зіткнень між країнами, які мають зазначені смертельно небезпечні, вразливі у військовому сенсі об'єкти. НАТО не може забезпечити безпековий режим жодній країні світу, де є об'єкти, смертельно вразливі при військових зіткненнях. Західна Європа чудово усвідомлює, що буде з її територією, якщо відбудеться масштабна, руйнівна атомна катастрофа в Україні. Європа зазнає смертельної радіоактивної небезпеки. Саме тому її завдання – не допустити Україну до НАТО та виключити можливість військового зіткнення між НАТО та РФ на території України. Вважаю, що скільки б не записувалося в Конституції України положень про прагнення України до НАТО, не можна переступити відомий принцип, що «закон – могутній, але влада потреби сильніша». Необхідність не допустити війни між РФ і НАТО не дасть змоги Україні вступити до цього найсильнішого, агресивного, однак обмеженого у своїх можливостях західно-атлантичного блоку. Варто глибоко розуміти природу соціальних інтересів, які об'єктивно вима-

гають від країн, що вступають у міжнародні відносини, враховувати не лише просту лінійну логіку, а й діалектичну логіку, яка виходить із протилежностей та суперечностей.

Деякі політологи та політичні діячі стверджують, що якби Україна була у складі НАТО, ми б не втратили Криму й не було б сепаратизму на Донбасі. На мою думку, суспільні практики не підтверджують цього висновку. Річ у тім, що сепаратизм доволі поширений і в країнах НАТО. Візьмімо, до прикладу, сепаратистів Каталонії та Країни Басків в Іспанії, Шотландію, Ірландію у Великій Британії, Квебек у Канаді та інші, які проявляють себе доволі активно в країнах НАТО, загрожуючи розколом країни. НАТО виявилося безсилим проти волевиявлення окремих районів, хоча справа іноді сягає відкритої збройної боротьби. Наприклад, Північна Ірландія – Велика Британія, Країна Басків – Іспанія. Отже, не завжди та не в усіх випадках життя НАТО здатне забезпечити повну безпеку країн, які входять до цього блоку. Про це політичним діячам України необхідно завжди пам'ятати й не поспішати вступати до таких спілок, які небезпечні для народу України.

Будь-яка війна має приводи та глибинні причини. Приводи відомі всім, про них багато говорять, вони обростають міфами політологів і журналістів. Проте справжні причини війни відомі не всім. Вони приховані у глибинах змісту інтересів конфліктуючих сторін.

Щоб зрозуміти зміст цих інтересів, необхідно мати уявлення про зміст інтересу взагалі незалежно від носія. На мою думку, інтерес – це залежність між необхідністю задоволення потреб суб'єкта і можливістю їх задоволення через діяльність самого суб'єкта, носія інтересу. Визначивши потреби суб'єкта, можна визначити можливості їх задоволення, а також передбачити діяльність суб'єкта. Ця формула інтересу дає змогу розкрити механізм формування та реалізації будь-яких інтересів.

В умовах війни важливо прислуховуватись не тільки до суджень, що лежать на поверхні, про окремі факти конфлікту, а й знати сутнісні причини війни, в чиїх інтересах вона ведеться й інтереси яких зазнають поразки в цій війні.

Вважаю, що причиною війни в Україні є зіткнення інтересів трьох сторін: США та всього Заходу, РФ та України. Щоб зрозуміти суть конфлікту, розглянемо три групи інтересів щодо їх носіїв.

Інтереси США, НАТО, Заходу. Необхідно враховувати, що після руйнування СРСР США заявили про однополярну гегемонію у світі. Політики США наголосили, що об'єктом, сферою, місцем їх інтересів може бути будь-який куточок Землі. І вони реально почали втілювати цю теорію у практику своєї поведінки. Маючи військову організацію НАТО, США грубо та безцеремонно втручаються у справи інших країн. Бомбардування Сербії, Лівії, розгром Іраку, окупація Афганістану – яскраве тому свідчення. Приводи цинічно вигадують, діючи за принципом: силу звикли поважати всі, якою б вона не була, людство проковтнуло розбійницькі та хуліганські дії без належної реакції на них з боку ООН.

Відповідно до доктрини, що інтереси США можуть бути оголошені у будь-якому куточку Землі, США, НАТО та Захід практично контролюють всю планету, окрім РФ та Китаю. Варто зазначити, що США мають сотні військових баз у десятках країн світу, де служать близько півмільйона солдатів США. Так реалізується контрольна доктрина США у планетарному масштабі. Саме таким чином і сформовано перший конфлікт інтересів.

Річ у тім, що РФ і Китай своєю незалежною присутністю на планеті звужують можливості США в гонитві за повним тотальним контролем над планетою. США та НАТО взяли під свій прямий або опосередкований контроль усі країни та континенти, окрім РФ і Китаю.

Проте США нав'язує свій контроль зухвало, з лицемірними обіцянками не шкодити, потім вдаючи, що таких обіцянок не було.

У процесі розвалу Варшавського договору США і НАТО обіцяли в промовах своїх лідерів, що НАТО не просуватиметься на Схід до кордонів РФ, проте вже сьогодні НАТО існує в усіх країнах Східної Європи.

Мета США, НАТО – підійти якомога ближче до кордонів РФ у країнах Східної Європи. Саме тому найпривабливішим є географічне розташування України. Очевидно, що якщо Україну включити до НАТО, війська західного альянсу будуть розташовані на кордоні України та РФ, відповідно РФ буде під повним військовим контролем НАТО. РФ вважає це для себе смертельно небезпечним. Отже, керуючись формулою інтересу «потреба – можливість», НАТО має потребу вийти до кордонів РФ у Східній Європі. Ця потреба реалізується через можливість вступу України до НАТО. Інтерес сформований, справа – за реалізацією.

Для досягнення своєї мети США не шкодують ні часу, ні грошей, ні енергійного натиску в усіх сферах життя – економіці, політиці, дипломатії, культурі та інших.

Держчиновник США В. Нуланд зізналася, що США недаремно вклали в Україну останні роки понад 5 млрд доларів. Таким чином, першопричиною війни в Україні є потреба США вийти до кордонів РФ і контролювати її. У цих умовах Україна надає США такі можливості через вступ до НАТО. Коли РФ заявляє про незгоду щодо вступу України до НАТО, західні політики голосно стверджують, що Україна – вільна країна, і це її справа, до якого союзу вступати. Проста людська думка, підтверджує це твердження, забуваючи про те, що також існують інтереси РФ, які не можна не враховувати. Українські політики сміливо заявляють, що ми вирішимо, куди вступати, а РФ – нам не указ. З цим твердженням можна категорично погодитись і підтримати його, але є інтереси РФ.

Згадаймо, що коли на початку 1960-х СРСР розмістив ракети на Кубі, то США пригрозили війною. Вибухнула Карибська криза і СРСР прибрав ракети з Куби, а США – з Туреччини. Жодна країна не може чекати та спостерігати, як сусід готує на неї атаку. Ізраїль не чекає, коли Іран створить свою атомну бомбу, а погрожує знищити атомні об'єкти Ірану, якщо матеріали для

бомби створюватимуться. Політики РФ вважають, що інтереси їх країни через географічне і військово-стратегічне становище України не можуть дозволити РФ спокійно спостерігати, як НАТО через Україну підходить до кордонів РФ, і без війни бере її під повний військовий контроль.

Українські політики не бажають знати про інтереси РФ, але ці інтереси об'єктивно існують і вони потребують свого процесу формування і реалізації.

Інтереси РФ. Щоб зрозуміти корінні інтереси РФ, необхідно не забувати, що вся історія Росії – це історія воєн, перемог і поразок. Утримати за собою землю на євразійських теренах могла лише сильна держава, яка завжди готова до захисту своєї безпеки. Не забуваємо, що РФ підкорювали і хотіли підкорити багато народів: татаро-монголи, поляки, шведи, французи, англійці, турки, німці, об'єднувалися навіть у коаліції, але всі виявилися розгромленими та поваленими у своїх амбітних бажаннях. Протягом багатьох століть виклики та небезпеки створили культ держави, як неперехідної цінності, що забезпечує життя громадянина. РФ звикла до того, що безпека військова для неї є способом забезпечення її інтересів. Російський цар Олександр III наголошував, що Росія не має союзників, крім армії та флоту.

У формуванні інтересу за формулою «потреба – можливість» для РФ є перший пріоритет – її безпека – недопущення до її кордонів будь-кого, хто становить загрозу. Нині щодо розкладу світових сил, це недопущення військ НАТО на територію України, ця потреба становить гегемонію, яка домінує та невідкладна.

Проте, яка можливість здатна задовольнити цю потребу? Тільки одна – якщо Україна не вступатиме до НАТО і не дозволятиме НАТО розміщувати свої війська на території України поблизу кордонів із РФ. Так стверджують її політики. Це й спонукало РФ, за твердженням російських політиків, до війни з Україною. Проте Україна оголосила про свій намір вступити до НАТО. Звичайно, сепаратизм Донбасу виник не випадково, він, з одного боку, є протестом проти американського та взагалі західного засилля в Україні, а також реакцією на захоплення влади в ході Революції гідності, з другого – є реакція РФ на наміри України вступити до НАТО.

РФ, виходячи зі своїх інтересів, вважає, що НАТО переходить кордон дозволеного балансу сил, включаючи Україну до свого членства. Для РФ, на думку її політиків, це неприпустимо і вона розв'язала дурну, агресивну загарбницьку, зовсім не потрібну народам України та РФ війну задля недопущення НАТО до своїх кордонів. Для НАТО – це перемога над РФ, а для РФ – на думку її керівництва, є смертельною небезпекою для її існування. Російське керівництво вважає, що інтереси РФ вимагають вести постійну війну в Україні і цим не допускати її вступу до НАТО та домогтися від України повернення до стану позаблоковості та нейтралітету згідно з Декларацією про суверенітет України.

Такими є історичні обставини взаємовідносин НАТО, України та РФ. Водночас РФ, розпочавши свою дурну й непотрібну «гарячу» війну в

Україні, не обмежилася вирішенням питання про вступ України до НАТО, а почала брутально та агресивно пред'являти свої претензії на територіальну цілісність України, що неприпустимо не лише з точки зору міжнародного права, а й загальнолюдських цінностей, історичних традицій та звичаїв взаємного співіснування двох сусідніх держав. Поведінка РФ у цій війні не має ні логічних, ні історичних, ні соціальних виправдань. РФ перейшла межі дозволеного до свого сусіда – України. І в України немає іншого шляху, як домогтися вигнання агресора зі своєї території або військовим, або дипломатичним шляхом.

Інтереси України. Після розпаду СРСР Україна, як самостійна незалежна держава, опинилась між двома могутніми сусідами, що протистоять один одному – НАТО і РФ. Це зумовило об'єктивні передумови формування інтересів України за формулою «потреби – можливості». Виявилося, що, за будь-якого приєднання України до однієї зі сторін протистояння, наша країна виявляється об'єктом, військовою метою, мішенню для іншої сторони. Приєднання до НАТО зумовлює для України вибір цілей на її території з боку РФ.

Відповідно приєднання до РФ спричинить вибір цілей на території України з боку НАТО. І це об'єктивна реальність, від якої нікуди не подітися.

В умовах реальної війни не церемоняться з дипломатичним етикетом, правами людини, демократією і навіть з міжнародним правом. Будь-які військові об'єкти чи НАТО, чи РФ будуть атаковані й знищенні. Саме тому Україна зобов'язана з метою самозбереження не допустити на свою територію ні НАТО, ні РФ. Однак це є можливим лише за умови нейтрального, позаблокового статусу України.

Отже, потреба військової безпеки України залежить від того, чи знайде Україна можливість забезпечити нейтралітет без вступу до військових союзів з іншими державами.

Теперішня війна на Донбасі, її продовження та припинення цілком залежать від поведінки України щодо НАТО та РФ. З іншого боку, РФ зобов'язана вивести свої війська з усієї території України, що вона розбійницьки загарбала у ході війни. Вищезазначене достатньо ускладнює вирішення питання завершення надуманої невиправданої агресивної війни з боку РФ. Її продовження загрожує переростанням у третю світову війну з непоправними наслідками для всього людства.

Проте нейтралітет України має бути не пасивним, а активним. Україна повинна мати потужну професійну армію, здатну захистити її територіальну цілісність та суверенітет.

Висновки. Аналіз інтересів НАТО та всього Заходу, РФ та України за формулою «потреби – можливості» засвідчує, що їх протистояння і суперечливість призвели до війни в Україні. Інтереси НАТО – підійти до кордонів РФ та інтереси РФ – не допустити цього підходу є чужими для інтересів України, тому що не забезпечують її безпеки, але при цьому цілком можливо знищити молодий генофонд націй як України, так і РФ.

Виходячи виключно з інтересів України, необхідно щоб РФ припинила військову допомогу самопроголошеним неконституційним квазідержавним утворенням ЛНР і ДНР і вони саморозпустилися. РФ відмовляється від формування міфічної, дурної, нахабної та історично незрозумілої та невиправдано вигаданої країни «Новоросія» і виводить свої війська з території України. Україна, своєю чергою, відмовляється від вступу до НАТО і повертається до статусу без'ядерної позаблокової нейтральної країни. Це один із підходів, який може забезпечити територіальну цілісність України. При цьому жодної федералізації та автономізації в Україні не допускати. У цьому контексті питання Криму стоїть особливою проблемою і їй має бути присвячена окрема стаття.

Щодо інтересів НАТО у його прагненні підійти до кордонів РФ, то нехай Альянс вирішує свої проблеми не за рахунок України, не за рахунок життя її населення, не за рахунок руйнування її інфраструктури, міст та сіл. Не варто забувати, що, крім відкритої фронтальної війни, існує ще війна у формі терору, проти якої виявляються безсилими навіть країни всемогутнього НАТО. Неприпустимо втягувати Україну ще й у терористичну війну, а її окремі ознаки виявляються. Інтереси України, що формуються об'єктивною її територіальною та геополітичною реальністю, вимагають її самозбереження як держави її соборності та нейтралітету, так і миролюбної антивоєнної політики – як на Заході, так і на Сході.

Виключити війну можна лише відмежувавшись від НАТО і РФ, які протистоять одне одному. Через своє географічне положення Україна має всі передумови бути європейським економічним дивом, якщо використовувати сировину Сходу, передові технології Заходу і працелюбність та освіченість, культурність народу України. Настав час через нейтралітет досягати перемоги розуму над емоціями, творення над руйнуванням.

Sirenko Vasyl. **Military unions, blocks – an old form of ensuring state security**

Introduction. *The history of mankind from ancient times to the present day is accompanied by ancestral tribal international conflicts, wars and other clashes. In the constant struggle, alliances, coalitions, blocs are inevitably created between the opposing parties. It must be recognized that military blocs and alliances up to a certain time ensured both the security of the peoples participating in them, as well as victories and defeats in the course of aggressive wars of aggression.*

Goal. *The article outlines a doctrinal theoretical approach to understanding the content of the war taking place in Ukraine and the possibility of its termination.*

The results*. The reasons for the war are hidden in the depths of the interests of the conflicting parties. In order to understand the content of these interests, it is necessary to imagine the content of the interest regardless of the medium. Interest is a dependence between the need to satisfy the subject's needs and the possibility of their satisfaction through the activity of the subject, the bearer of interest. Having determined the subject's needs, it is possible to determine the possibilities of their satisfaction, as well as predict the subject's activities.*

Three groups of interests regarding their carriers are highlighted: the USA and the entire West, Russia and Ukraine. It was emphasized that the further use of military alliances as an advantage of one of the conflicting parties became limited to the achievements of scientific and technological progress. The accession of Ukraine to NATO as a constitutional requirement is unconstitutional because it narrows and limits the state sovereignty of Ukraine, obliges the state power to obey a unilateral decision in international state policy. A sovereign state must be able to steer its foreign policy along an advantageous course at any time. If the Constitution obliges the state to unilaterally join NATO, limiting other areas of foreign policy, the state's sovereignty is accordingly narrowed, which is in principle unacceptable.

Conclusion. *Proceeding solely from the interests of Ukraine, it is necessary for Russia to stop providing military assistance to the self-proclaimed unconstitutional quasi-state formations of the LPR and DPR and for them to dissolve themselves. Russia renounces the historically incomprehensible and unjustifiably fictional country "Novorossiya" and withdraws its troops from the territory of Ukraine. Ukraine, in turn, refuses to join NATO and returns to the status of a nuclear-free non-aligned neutral country, which will help ensure the territorial integrity of Ukraine. However, no federalization and autonomization should be allowed in Ukraine.*

Key words: *interest, needs, sovereignty, territorial integrity, military alliances, blocs, security, danger.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-37-46
УДК 340.1

Н. М. ПАРХОМЕНКО,
доктор юридичних наук, професор,
*член-кореспондент НАН України**
ORCID: 0000-0002-5870-9261

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ЗАСАД ПРАВА ТА ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті йдеться про формування в умовах війни як надзвичайного стану нової структури або ієрархії цінностей права, які в процесі правотворчої діяльності транслюються в законодавство, створюючи основні концептуальні засади правового регулювання, стратегічною метою якого є отримання перемоги і відновлення миру, збереження державності та суверенності влади українського народу як загальносуспільних демократичних інститутів, створення можливостей для демократичного розвитку. Публічний інтерес та публічне благо як цінності права набувають первинності за рахунок перерозподілу аксіологічного потенціалу права, що в умовах воєнного стану є визначальною передумовою забезпечення реалізації всіх інших ціннісних властивостей права.

Ключові слова: *право, цінність, правотворчість, справедливість, воєнний стан, пріоритет, ієрархія, публічний інтерес,благо, реалізація.*

Parkhomenko Nataliia. **Transformation of the values of law and law-making activity under martial law**

The proposed article deals with the formation in the conditions of war as a state of emergency, a new structure or hierarchy of values of law, which in the process of law-making activity are translated into legislation, creating the basic conceptual foundations for winning and restoring peace, preserving the statehood and sovereignty of the power of the Ukrainian people as general social democratic values, opportunities for democratic development. Public interest and the public good as values of law acquire primacy through the redistribution of the axiological potential of law, which in conditions of martial law is a determining prerequisite for ensuring all other values of law.

Key words: *law, value, lawmaking, justice, martial law, priority, hierarchy, public interest, good,realization.*

Актуальність. За умов, коли на території держави ведуться активні бойові дії, відбуваються масові внутрішні та зовнішні міграції населення, відбувається переоцінка традиційних цінностей та змінюються, а іноді й руйну-

* ***Parkhomenko Natalia,*** *Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Corresponding Member of the NAN of Ukraine*

© Н. М. Пархоменко, 2023

ються традиційні відносини між державою і громадянином щодо реалізації та забезпечення конституційно визначених прав і обов'язків, окремі з яких обмежені, та забезпечення правопорядку, виникають обставини, які унеможливлюють реалізацію державою повністю або частково окремих функцій і завдань, як ніколи набуває значення особлива роль і цінність права як регулятора суспільних відносин, інструменту задоволення потреб і погодження інтересів різних суб'єктів суспільних відносин.

Як відомо, головним завданням держави в особі правотворчих органів влади є формування системи правил поведінки, які забезпечуватимуть баланс інтересів, захист прав і обов'язків усіх суб'єктів права як за звичайних, так і за надзвичайних умов. Відповідно кожен правовий акт має свою сутність і зміст, визначений законодавцем або іншим суб'єктом правотворчості і, з огляду на це, має відповідне сутнісне навантаження. Наявність якісного та такого, що відповідає об'єктивному розвитку суспільних відносин, законодавства саме по собі є цінністю для будь-якого суспільства та окремих громадян, адже є безпосередньою передумовою забезпечення правопорядку, в тому числі за умов надзвичайного правового режиму.

Адже норми права мають відображати сучасні цінності суспільства, сучасне розуміння верховенства права, прав і свобод громадян, соціальної справедливості, правової держави тощо, які можуть набувати особливого значення за надзвичайних обставин. Невідповідність права потребам суспільства, а особливо принципу соціальної справедливості, спричиняє неефективність правореалізації та поступову втрату правом легітимності та аксіологічної сутності.

У цьому аспекті важливим також є формування у суб'єктів суспільних відносин свідомого переконання у необхідності дотримання пріоритетів та виконання норм права і, відповідно, закладених у його змісті ідей (цінностей). Отже, якщо правові ідеї сприймаються більшістю населення та свідомо виконуються норми права, в яких відображено їх зміст, то правові ідеї із сфери належного перетворюються на реальність, забезпечується або відновлюється правопорядок, національна безпека, національний, народний і державний суверенітет.

З огляду на це саме регулівний потенціал права як міри свободи, справедливості, рівності, гуманізму здатен здійснити упорядковуючий та відновлюючий вплив на суспільні відносин. В умовах воєнного стану шляхом політико-юридичної інтерпретації соціальної дійсності формується нова модель взаємовідносин держави і громадянського суспільства, держави і громадянина, зумовлена характером зовнішньої агресії та особливостями правового розвитку, механізму правового регулювання. Відповідно виникає низка нових об'єктів пізнання юридичної науки, серед яких – трансформація ціннісних засад права та правотворчої діяльності в умовах воєнного стану, з'ясування особливостей якої і є **метою** нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика аксіологічного виміру права тривалий час перебуває в полі зору фахівців соціології, соціології та філософії права, політології та теорії права. Окремим аспектам з'ясування сутності і змісту правових цінностей і цінностей права були присвячені праці Н. Б. Арабаджи, К. В. Горобця, А. А. Козловського, А. Ф. Крижанівського, С. І. Максимова, Ю. М. Оборотова, П. М. Рабіновича, Ю. В. Сайфуліної, І. В. Кравцова та ін., які стали теоретичною основою представленого дослідження. Однак у сучасних умовах правового розвитку важливого значення та потреби наукового обґрунтування набула проблема так званого руху цінностей у сфері права та правотворчої діяльності в умовах воєнного стану, яка ще не отримала належного осмислення та концептуалізації в теорії права.

Виклад основного матеріалу. Протягом еволюції права в ньому складаються різні специфічні цінності (правові), які несуть у собі цивілізаційні та культурні нашарування, пов'язані з розумінням свободи, справедливості, порядку, збереженням себе, близьких і всієї соціальної цілісності[1]. У цьому аспекті необхідно розглядати право як цінність, яка є одним із найвагоміших засобів упорядкування суспільних відносин під час вирішення воєнних конфліктів, соціальних криз тощо. Саме в цьому полягає сила права, на відміну від права сили.

Вважається, що право завжди має у своєму змісті деякі константи – принципові положення, цінності, виключення яких зі змісту права веде до втрати ним своєї сутності. Серед таких принципових положень – справедливість, людська гідність, свобода, рівність тощо. Сила права виражається у тому, наскільки послідовно та ефективно ці цінності втілюються у формі правових нормативів та практиці правозастосування. Чим більшою мірою право може гарантувати реалізацію цих цінностей, тим вищою є його сила. З цієї точки зору цінності, які лежать в основі змісту права, виступають свого роду координатами застосування правового примусу: сила права має проявлятися там і тоді, коли фундаментальні цінності опиняються під загрозою[2].

Розрізняючи правові цінності та цінності права як зміст аксіосфери права, необхідно наголосити, що саме правові цінності визначають зміст, мету та сутність права, лежать в його основі та виступають засобами осягнення та пояснення правової реальності. Це цінності належного, а цінності права – цінності життєві, які походять з безпосередніх потреб людини (або іншого суб'єкта права, як-от держава) в конкретній ситуації[3].

На думку Ю. М. Оборотова, цінності права – це явища, які не є правовими в своїй основі, однак значущі для людини і суспільства, а тому захищаються та забезпечуються державою[4]. В. Горбулін та А. Качинський, досліджуючи національні цінності, вважають за доцільне структурувати їх за ієрархічною ознакою та вести мову про три групи національних цінностей: індивіда (1), суспільства (2), держави (3). На першому рівні – індивідуальному – знаковими є такі: права та свобода людини, приватна власність, патріотизм, працьовитість, миролюбність, толерантність, родинність, індивідуалізм. На

другому – суспільному – рівні першочергове значення мають: добробут, соціальна справедливість, міжетнічна та міжконфесійна злагода, ліберально-демократичні традиції, матеріальні та духовні надбання. Нарешті, на третьому, державному, рівні визначальними стають такі цінності, як природні ресурси, конституційний лад, національна безпека, державний суверенітет, територіальна цілісність, система міждержавних зв'язків та деякі інші[5]. Переважна більшість цих цінностей не є правовими, але мають вагоме значення для згаданих суб'єктів і тому отримують захист та забезпечення з боку держави та є цінностями права.

Проте в аспекті розуміння системи правових цінностей варто звернутися до проблематики ситуативного підходу в аксіології, в межах якого особистісна, суспільна або державна аксіосфера права розглядаються не як стабільні, стійкі системи, а як системи рухомі, детерміновані конкретною ситуацією та уподобаннями суб'єктів ціннісних відносин[6]. З огляду на це саме те, що є цінним і пріоритетним для суспільства та суб'єкта правотворчості за певних обставин транслюється в законодавчий масив і реалізується в суспільних відносинах як блага, які охороняються та захищаються державою.

Тому реалізовані у суспільних відносинах цінності набувають характеру блага. У філософському розумінні благо – це загальне поняття для позначення того, що втілює позитивний ціннісний зміст[7], а в реальних суспільних відносинах – це предмети або явища, які відповідають інтересам людини, суспільства або держави, задовольняючи їх потреби. Саме тому вони забезпечуються, охороняються та захищаються правом. У демократичному суспільстві право враховує інтереси більшості, визначає співвідношення загального (суспільного, державного) інтересу та індивідуального, особистого інтересів, прагнучи досягти його балансу на основі принципу соціальної справедливості.

Важливе значення для дослідження проблем трансформації цінностей права за надзвичайних обставин має з'ясування їх співвідношення між собою. Наразі в науці права немає однозначної думки щодо можливості, в принципі, та необхідності, зокрема, ієрархізувати та класифікувати правові цінності. Деякі вчені вважають, що усі правові цінності є абсолютними, виражаються одна через іншу, що не дає змоги їх порівнювати та зіставляти. А ієрархія, своєю чергою, знищує моральну основу права та саме право[8].

Однак сформувався й інший підхід щодо цінностей права, згідно з яким існує декілька варіантів до визначення їх переліку та ієрархії. Зокрема, один з них визначає таку ієрархію виходячи з гуманістичних традицій, а інший – з нормативно визначених і закріплених у конституції системи цінностей. У першому випадку найвищу цінність права становить життя людини, далі – свобода, рівність та гідність, права людини, власність, освіта, культура, громадянське суспільство тощо[9]. Відповідно до нормативного підходу основна цінність права – це права людини, закріплені в конституції.

Окрім того, в теорії права концептуально сформувався підхід, відповідно до якого здійснюється типологія ціннісних ієрархій залежно від домінування тих чи інших правових цінностей за певних суспільно-політичних обставин. Зокрема, це етатистське домінування (домінування цінності держави і управління), ліберальне домінування (пріоритет цінності свободи), утилітарне домінування (першочергове сприйняття інструментальних цінностей), урівноважене домінування (правові цінності гармонійно взаємодіють, виступаючи у своєму формально-правовому виразі)[0].

З точки зору пріоритетності в стабільному суспільстві та за демократичного політико-правового режиму традиційно вважається, що «індивідуальні цінності людини (особистості) завжди переважають над суспільними. Індивідуальні цінності – сполучна ланка між людиною і суспільством, культурою конкретного суспільства. Суперцінною була і залишається сама людина – її життя, діяльність, творчість, – людина як істота не стільки біологічна, скільки соціальна»[11], задля якої вибудовується система правового регулювання. Людина як цінність у суспільних відносинах презентується як індивід, особа, член громадянського суспільства та представник нації – громадянин держави. З огляду на це розрізняють зміст ціннісного потенціалу права.

За умов воєнного стану, який у межах ситуативного підходу є надзвичайною ситуацією, яка спричиняє низку факторів, які переважно мають суб'єктивну природу, відбувається трансформація переліку та пріоритетності або ієрархії цінностей права. Пріоритетність у даному випадку означає перевагу одних інтересів і цінностей над іншими під час коригування мети і напрямів діяльності держави загалом і правотворчої діяльності зокрема в умовах війни. Реалізація пріоритетності у правотворчій діяльності передбачає з'ясування потреб та інтересів суспільства, держави, окремих особистостей, у тому числі їх прав і свобод як правових цінностей, і визначення переваги, послідовності, обсягів їх реалізації, адже «система цінностей змінюється лише в кризові періоди, до того ж ці зміни стосуються переважно структури цінностей, внаслідок чого одні цінності стають більш значущими, інші відсуваються на другий план»[12].

Тобто у суспільстві відбувається швидка ціннісна переорієнтація, воно абсолютизує ті блага, які найбільш важливі під час воєнного стану, відповідають його інтересам і потребам. Ці процеси об'єктивуються в ході правового розвитку шляхом з'ясування співвідношення особистого і публічного, визначення ціннісних пріоритетів та їх нормативізації шляхом надзвичайної правотворчості.

Таким чином, наразі особливої гостроти набула проблема відповідності пріоритетності в ієрархії цінностей права, побудованій на первинній цінності людини, закріпленій у конституційних принципах і чинному законодавстві, новим, об'єктивно існуючим відносинам воєнного стану.

Першочергово це завдання передбачає визначення мети держави, яка б відповідала суспільному розвитку за конкретних обставин. Зазначена мета,

будучи складною та неоднорідною за змістом, може бути політичною, економічною, соціальною та реалізовуватися у внутрішній і зовнішній політиці, маючи тим самим відмінності. Наразі в теорії права та теорії державного управління мета діяльності держави переважно асоціюється з її функціями та завданнями. У демократичній державі мету її діяльності, сферу державного інтересу формулюють глава держави та парламент як представницькі інституції публічної влади, які здійснюють пошук сфер і визначення меж правового впливу, його ціннісного навантаження.

Реалізація державного інтересу залежить від: політично правильного усвідомлення необхідності конкретних державних потреб; науково обґрунтованого встановлення напрямів пошуку можливостей забезпечення цих потреб; застосування комплексу конкретних організаційно-правових заходів реалізації даних можливостей; ступеня охоплення організаційно-правовими засобами всіх можливостей задоволення необхідних загальнодержавних потреб; ступеня неухильного проведення в життя організаційно-правових заходів[13].

Відповідно до поняття воєнного режиму, визначеного у Законі України «Про правовий режим воєнного стану», стратегічною метою відповідних органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування, які загалом визначають державну, в т. ч. правову, політику в умовах воєнного стану є «відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності».

Для реалізації цієї мети згадані органи наділяються необхідними повноваженнями щодо нормативно-правової організації відносин у державі, у т. ч. на тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Відповідно існування загальнонаціональної та загальнодержавної загроз дає підставу для застосування обмежень.

Цілком підтримуючи те, що «утвердження прав людини виступає основним завданням сучасних держав, які проголосили людину, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю та взяли на себе юридичні зобов'язання запровадити ефективні засоби її убезпечення від свавілля публічної влади та, відомою мірою, посягань з боку приватних осіб»[14], в умовах воєнного стану інтереси окремої особистості або певних соціальних груп, у т. ч. цінність життя окремої людини як цінності права, поступилися першістю цінності збереження суспільства і держави. Саме на забезпечення інтересів і благ держави та нації, їх захист і збереження, спрямовані всі організаційно-правові зусилля держави у надзвичайний період воєнного стану. Реалізація цих завдань у підсумку дасть змогу державі забезпечити добробут і безпеку кожної людини, громадянина, що є її основним завданням.

Таким чином визначається співвідношення публічного і приватного інтересів і відповідних цінностей. Проте неприпустимим є протиставлення «публічного (державного) інтересу, відповідних конституційних цінностей, з одного боку, та поваги до індивідуальних прав людини – з другого, як це нерідко бувало в мирні часи. Під час війни найбільше має виявлятися сприйняття того, що публічний інтерес (наприклад, оборона, національна безпека), в якому акумулюються індивідуальні права і свободи людини. Наприклад, обмеження пересування громадян (комендантська година, блокпости) чи навіть вилучення для потреб оборони майна громадян спрямоване на захист найбільш засадничих прав і свобод людини – права на життя, їх гідності і свободи (наприклад, захист від діяльності диверсійно-підривних груп ворога). Обмеження прав людини під час війни є цілеспрямованими і масовими, однак очевидно, що в умовах конституційного особливого режиму – воєнного стану – підстави для його виправдання є іншими, ніж у мирний час»[15].

З огляду на це запровадження в Україні з 24 лютого 2022 р. обмежень окремих, конституційно закріплених прав людини було зумовлене потребою першочергового забезпечення публічного інтересу в умовах уведення воєнного стану в Україні та спричинило гостру необхідність переосмислення та удосконалення традиційних засобів підтримання правопорядку, забезпечення законності як загальносуспільних цінностей. Першочергове забезпечення публічного інтересу, що уособлює потреби суспільства і держави, в даному випадку охоплюючи всі життєво важливі напрями національної безпеки і оборони, створює необхідні можливості для забезпечення інтересів, прав і свобод окремих громадян, є умовою їх реалізації. Останні безпосередньо залежать від економічних, фінансових, політичних і правових можливостей держави. Відповідно до задоволення публічних потреб і цінностей, забезпечення інтересів суспільства і держави, такі індивідуально визначені цінності права, як свобода, рівність і гідність, права людини, власність, освіта, культура та ін. не отримують повного забезпечення.

Я. Грицак звертає увагу на здатність українського народу до максимальної концентрації зусиль для відсічі / подолання смертельної загрози для свого існування. Цю здатність вчений називає «фактором Х» – самоорганізацією українського суспільства, за якою стоїть потужна історична традиція. Йдеться, по суті справи, про інтуїтивне відчуття наближення до тієї межі, за якою втрачається сутнісна якість самої системи, тобто українського етносу. Потужна стороння біфуркація виступає як своєрідний каталізатор концентрації внутрішніх потенцій народу, спрямованих на усунення дії такого чинника[16]. Таким каталізатором наразі стала нав'язана Україні війна, яка консолідувала народ навколо ідеї здобуття перемоги.

Зазначене стало можливим завдяки «позитивним змінам у ціннісних трендах особливо серед представників середнього і молодшого поколінь українців у новітній час, які пов'язані з усвідомленням значення загальнодержавних цінностей (суверенітету, територіальної цілісності, безпеки),

взаємнісних аксіологем і атитюдів (толерантності, солідаризму, відповідальності, справедливості), культурних ідентифікаторів нації (мови, культури, релігії) та ін.»[17].

Відновлення довоєнного обсягу цих цінностей не можливе без збереження миру, а наразі в умовах війни – без здобуття перемоги і встановлення або відновлення миру. Саме досягнення миру як цінності в національному масштабі є основним завданням держави Україна на сучасному етапі, збігається з особистими інтересами громадян України, що сприятиме розв'язанню проблеми збереження миру в міжнародному, глобальному аспекті, що мають на меті більшість країн цивілізованого світу. Відповідно до цього завдання формується і здійснюється правотворча політика держави в умовах воєнного стану.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати про формування в умовах війни як надзвичайного стану нової структури або ієрархії цінностей права, які в процесі правотворчої діяльності транслюються в законодавство, створюючи основні концептуальні засади для отримання перемоги і відновлення миру, збереження державності та суверенності влади українського народу, як загальносуспільних демократичних цінностей, можливості демократичного розвитку. Публічний інтерес і публічне благо як цінності права набувають первинності за рахунок перерозподілу аксіологічного потенціалу права, що в умовах воєнного стану є визначальною передумовою забезпечення всіх інших цінностей права.

На нашу думку, коригування ціннісних орієнтирів у правовій площині є одним з тих інструментів, який зможе забезпечити трансформацію державного устрою та правового розвитку, тобто їх перебудову відповідно до воєнних потреб, без чого неможливим видається досягнення балансу в механізмі правового регулювання, правопорядку та здобуття перемоги. Адже від того, які цінності права будуть поставлені на перший план – загальносуспільні (відновлення територіальної цілісності та незалежності держави, забезпечення зовнішньої безпеки) чи особистісні (гарантування прав і свобод громадян) залежатимуть мета та засоби правотворчої політики держави. Тобто забезпечення загальносуспільних цінностей і потреб наразі є умовою існування незалежної держави Україна, її подальшого розвитку та гарантування конституційного принципу визнання людини (її прав і свобод) основною соціальною цінністю.

1. Оборотов Ю. Н. Правопонимание как аксиологическое начало (постулат) права. *Право Украины.* 2011. № 1. С. 112. **2.** Сайфуліна Ю. В. Право і сила: деякі філософсько-правові проблеми. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми:* матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (Полтава, 28–31 травня 2015 р.). Київ–Полтава: ПУЕТ, 2015. С. 35. **3.** Горобец К. В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс: монографія. Одесса: Фенікс, 2013. С. 94, 99, 102–103. **4.** Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии: монография. Одесса: Юрид. лит., 2001. С. 33. **5.** Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегічне

планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія. Київ: НІСД, 2010. С. 24.**6.** Горобец К. В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс. С. 103. **7.** Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання. Київ: Абрис, 2002. С. 58. **8.** Кравцов І. В. Класифікація правових цінностей та її значення для правової теорії і практики. *Наукові записки НаУКМА.* 2017. Том 200. Юридичні науки. С. 52. **9.** Горобець К. В. Ієрархія цінностей права. *Вісник Академії адвокатури України.* 2012. Число 2. С. 77–81. **10.** Грищук О. В., Соломчак Х. Б. Позитивна правова відповідальність людини: детермінаційні аспекти: монографія. Хмельницький, 2016. С. 236. **11.** Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія.* Випуск 213. Том 225. С. 30. **12.** Злобіна О., Тихонович В. Модернізація ціннісної системи та засобів до життя. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. Київ: Стилос, 2001. С. 59. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/77240711.pdf **13.** Сіренко Ф. В. Інтереси і влада. Київ: Оріяни, 2006. С. 54. **14.** Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики: монографія. Харків: Право, 2018. С. 6. **15.** Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду України Лемака В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2_2022_1.pdf **16.** Цитується за: Крисаченко В. Національні цінності України: сутність, розмаїття, консолідований потенціал. *Українознавство.* 2022. №1 (82). С. 44. **17.** Крисаченко В. Назв. праця. С. 31.

References

1. Oborotov Yu. N. Pravoponymanye kak aksyolohycheskoe nachalo (postulat) prava. *Pravo Ukraynы.* 2011. № 1. S.112 [rus.]. **2.** Saifulina Yu.V. Pravo i syla: deiaki filosofsko-pravovi problemy. *Syla prava i pravo syly: istorychnyi vymir ta suchasne bachennia problemy:* materialy XXXII Mizhnarodnoi istoryko-pravovoi konferentsii (28–31 travnia 2015 roku, m. Poltava). Kyiv–Poltava: PUET, 2015. S. 35 [ukr.]. **3.** Horobets K. V. Aksyosfera prava: fylosofskyi y yurydycheskyi dyskurs: monohr. Odessa: Feniks, 2013. S. 94, 99, 102–103 [rus.]. **4.** Oborotov Yu. N. Tradytsyy y novatsyy v pravovom razvytyy: monohr. Odessa: Yuryd. l-ra, 2001. S. 33 [rus.]. **5.** Horbulin V. P., Kachynskyi A. B. Stratehichne planuvannia: vyrishennia problem natsionalnoi bezpeky: monohrafiia. Kyiv: NISD, 2010. S. 24 [ukr.]. **6.** Horobets K.V. Aksyosfera prava: fylosofskyi y yurydycheskyi dyskurs. S. 103 [rus.]. **7.** Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk. Dovidkove vydannia. Kyiv: Abris. 2002. S. 58 [ukr.]. **8.** Kravtsov I. V. Klasyfikatsiia pravovykh tsinnostei ta yii znachennia dlia pravovoi teorii i praktyky. *Naukovi zapysky NaUKMA.* 2017. Tom 200. Yurydychni nauky. S. 52 [ukr.]. **9.** Horobets K. V. Iierarkhiia tsinnostei prava. *Vìsnyk Akademii advokatury Ukrainy.* 2012. Chyslo 2. S. 77–81 [ukr.]. **10.** Hryshchuk O. V., Solomchak Kh. B. Pozytyvna pravova vidpovidalnist liudyny: determinatsiini aspekty: monohrafiia. Khmelnytskyi, 2016. S. 236 [ukr.]. **11.** Matiazh S. V., Berezianska A. O. Klasyfikatsiia tsinnostei ta tsinnisnykh oriientatsii osobystosti. *Naukovi pratsi. Sotsiolohiia.* Vypusk 213. Tom 225. S. 30 [ukr.]. **12.** Zlobina O., Tykhonovych V. Modernizatsiia tsinnisnoi systemy ta zasobiv do zhyttia. Suspilna kryza i zhyttievi stratehii osobystosti. Kyiv: Stylos, 2001. S. 59. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/77240711.pdf [ukr.]. **13.** Sirenko F. V. Interesy i vlada. Kyiv: Oriiany, 2006. S. 54 [ukr.]. **14.** Khrystova H.

Pozytyvni zoboviazannia derzhavy u sferi prav liudyny: suchasni vyklyky: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2018. S. 6 [ukr.]. **15.** Okrema dumka (zbizhna) suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Lemaka V.V. stosovno Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (druhyi senat) u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu Polishchuka Serhiia Oleksiiovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) punktu 4 statti 16-3 Zakonu Ukrainy «Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtsiv ta chleniv yikh simei» (sprava pro posylenyi sotsialnyi zakhyst viiskovosluzhbovtsiv) URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2_2022_1.pdf [ukr.]. **16.** Tsytuietsia za: Krysachenko V. Natsionalni tsinnosti Ukrainy: sutnist, rozmaittia, konsolidovanyi potentsial. *Ukrainoznavstvo*. 2022. № 1 (82). S. 44 [ukr.]. **17.** Krysachenko V. Natsionalni tsinnosti Ukrainy: sutnist, rozmaittia, konsolidovanyi potentsial. *Ukrainoznavstvo*. 2022. № 1 (82). S. 31 [ukr.].

Parkhomenko Nataliia. **Transformation of the values of law and law-making activity under martial law**

Under martial law, through a political and legal interpretation of social reality, a new model of relations between the state and civil society is being formed, due to the nature of external aggression and the peculiarities of legal development, the mechanism of legal regulation.

Adjustment of value orientations in the legal sphere is one of those tools that can ensure the transformation of the state system and legal development, that is, their restructuring in accordance with military needs, without which it seems impossible to achieve a balance in the mechanism of legal regulation, law and order and victory. After all, the purpose and means of state policy, including law-making, will depend on the fact that what values of law will be put at the forefront of the general public (restoration of territorial integrity and independence of the state, ensuring external security) or personal (guaranteeing the rights and freedoms of citizens).

We are talking about the formation in the conditions of war as a state of emergency, a new structure or hierarchy of values of law, which in the process of law-making activity are translated into legislation, creating the basic conceptual foundations for winning and restoring peace, preserving the statehood and sovereignty of the power of the Ukrainian people as general social democratic values, opportunities for democratic development. Public interest and the public good as values of law acquire primacy through the redistribution of the axiological potential of law, which in conditions of martial law is a determining prerequisite for ensuring all other values of law. That is, the provision of general social values and needs is now a condition for the existence of an independent state, its further development and guarantee of the constitutional principle of recognizing a person (his rights and freedoms) as the main social value.

Key words: *law, value, lawmaking, justice, martial law, priority, hierarchy.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-47-57
УДК 340.1

О. І. ЮЩИК,
*доктор юридичних наук, професор**
ORCID: 0000-0001-5512-3612

ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ ЯК УМОВИ ЮРИДИЧНОГО ПРАВА

У статті відзначена традиція розглядати у загальній теорії держави і права поняття держави без урахування поняття права та без достатнього визначення характеру їх взаємозв'язку, внаслідок чого гальмується розвиток теорії права і теорії держави. Зазначається, що вітчизняна юридична наука стала на шлях хибної парадигми, орієнтуючись на західноєвропейську наукову традицію, при цьому відійшовши від діалектико-матеріалістичної методології пізнання права і держави. Наголошено на революційному значенні діалектичної теорії права для з'ясування вказаних понять і природи їх взаємозв'язку, представлено принципову наукову новизну даної теорії, надано авторські визначення понять права і держави, розкрито їх необхідний взаємозв'язок.

Ключові слова: *правова доктрина, наукова парадигма, діалектична теорія права, держава, функції держави, юридичне право.*

Yushchyk Oleksii. **The concept of a state as a condition for juridical law**

The article notes the tradition of considering the concept of the state in the general theory of the state and law without taking into account the concept of law and without sufficiently defining the nature of their relationship, as a result of which the development of the theory of law and the theory of the state is inhibited. It is noted that the domestic legal science has embarked on the path of a false paradigm, focusing on the Western European scientific tradition, while moving away from the dialectical-materialistic methodology of knowledge of law and the state. The revolutionary importance of the dialectical theory of law for clarifying the specified concepts and the nature of their relationship is emphasized, the fundamental scientific novelty of this theory is presented, the author's definitions of the concepts of law and the state are provided, and their necessary relationship is revealed.

Key words: *legal doctrine, scientific paradigm, dialectical theory of law, state, state functions, juridical law.*

Актуальність та огляд літератури. В юридичній науці сформувалася традиція розглядати поняття держави без урахування поняття права, хоча жодна теорія держави без згадки про право не обходиться, а без згадки про державу – більшість існуючих теорій права. Поряд з тим визначення взаємного зв'язку держави і права залишається без необхідної уваги теоретиків.

---

* ***Yushchyk Oleksii,*** *Doctor of Juridical Sciences, Full Professor*

© О. І. Ющик, 2023

Так, у фундаментальному академічному п'ятитомному виданні «Правова доктрина України» характеризуються «філософсько-правові, методологічні та наукознавчі засади правознавства», зокрема, висвітлюється «поняття права в провідних навчальних та енциклопедичних виданнях», а також «поняття права в працях окремих учених-теоретиків». А саме, йдеться про таке: «Необхідність подолання нормативістського підходу в розумінні права загалом декларується чи не в кожному вітчизняному правовому дослідженні, проте нерідко така необхідність не проявляється зі змісту досліджень у цьому напрямі. Слід визнати, що українська наука теорії права поступово відходить від основних параметрів радянського праворозуміння, але такий "відхід" є надто складним як на рівні визначення сутності права, так і на рівні його формального вираження».

Тут же наводиться визначення поняття права з Юридичної енциклопедії в шести томах за загальною редакцією Ю. С. Шемшученка: «Право – система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою». За словами проф. В. Лемака, «у такій площині визначення права веде до його розуміння, по суті, в рамках правових норм. І хоча "державне походження" правових норм все ж не визначається, позначення права саме як "системи норм" є симптоматичним…і значною мірою характеризує наукову парадигму».

З навчальних видань наведено визначення поняття права у навчальному посібнику П. Рабіновича: «Об'єктивне юридичне право – це система формально обов'язкових принципів і загальних правил фізичної поведінки, які встановлені чи санкціоновані державою, виражають загальносоціальні інтереси, а також інтереси насамперед домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, що спрямовані на врегулювання суспільних відносин і забезпечуються організаційною, ідеологічною й, у разі необхідності, примусовою діяльністю держави». Тут В. Лемак убачає «м'який» відхід від «вузьконормативістського підходу». Такий же відхід він констатує щодо іншого підручника з теорії права, в якому право визначене як «заснована на уявленні про справедливість міра свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою». У цьому визначенні «питання формального (зовнішнього) вираження права не ставиться зовсім», зауважує вказаний автор.

Характеризуючи підхід до розуміння поняття права проф. М. Козюброю, він зазначає, що, на думку останнього, «принцип верховенства права вимагає розглядати право в широкому розумінні як соціальний феномен, визначальним для якого є права і свободи людини і який має численні взаємозв'язки з такими фундаментальними цивілізаційними поняттями, як гуманізм, справедливість, свобода, рівність».

Соціологічний підхід до розуміння права, на думку В. Лемака, пропонує проф. О. Петришин, який вважає основою також нормативність, «проте –

нормативність соціальної реальності (соціальна нормативність), яка, на відміну від традиційних уявлень, виводиться не із "повеління державної влади", а із фактичних відносин, заснованих на еквівалентності обміну діяльністю, взаємних прав та обов'язків учасників соціального спілкування, що складаються на підставі взаємного (інтерсуб'єктивного) визнання їх значимості. Правового характеру така нормативність набуває тоді, коли вона зачіпає публічний інтерес, формується і здійснюється в публічній площині та підлягає гарантуванню з боку інститутів державної влади, на підставі чого стає можливим відносно виокремити в суспільстві сферу права, що підлягає публічному контролю, та царини моралі як сфери власне міжособистісних відносин та відповідальності. Згідно з концепцією О. Петришина, широкий підхід до праворозуміння передбачає оцінку права і як справедливості, і як примусового засобу задля забезпечення впливу на суспільство, тобто – як своєрідної примусової справедливості, що спирається на оптимальне поєднання етичної та владно-примусової складової правового способу впорядкування суспільних відносин». З точки зору В. Лемака, зазначений автор «обґрунтовує розуміння права за межами правових норм».

За визначенням Н. Оніщенко, продовжує автор, право являє собою всезагальну необхідну форму і рівну міру свободи індивідів, є «державним регулятором суспільних відносин».

Натомість А. Колодій виокремлює «загальносоціальне» і «юридичне» право. До загальносоціального права, на його думку, відноситься «сукупність найбільш зрозумілих, загальнозначущих принципів, що формуються громадянським суспільством, виникають стихійно на засадах безпосередньої взаємодії суб'єктів у межах правоутворення». Похідним від нього є «право юридичне, яке розглядається як сукупність загальнообов'язкових, формально-визначених норм і принципів, що матеріально виражаються у нормативно-правових актах».

Охарактеризувавши ще деякі трактування поняття права вітчизняними вченими, В. Лемак дійшов такого висновку: «Наведене засвідчує, що наукова парадигма в Україні з проблем праворозуміння повільно і непослідовно, але рухається в напрямі включення до змісту права, окрім правових норм, також і інших елементів (від правових принципів до правосвідомості). При цьому доводиться констатувати і те, що "наукової революції"… у правовій науці не відбулося протягом двох десятиліть розвитку правової науки в Україні»[1].

Стосовно правової доктрини центральноєвропейського регіону В. Лемак вважає, що вона, по-перше, «істотно далі "дистанціювалася" від соціалістичного (радянського) праворозуміння, ніж вітчизняна (і загалом пострадянська), відчуваючи вплив європейської правової традиції загалом і сучасної правової науки інших європейських держав. По-друге, *для центральноєвропейської правової доктрини характерне відокремлення теоретико-правових досліджень від філософсько-правових, причому їх дистанціювання* (але не протиставлення) *проводиться передовсім з огляду на специфіку предмета*

дослідження та відповідний йому методологічний інструментарій (виділено. – *Авт.*). У рамках філософії права досліджується право без його "прив'язування" до певного конкретного державно організованого суспільства на визначеному етапі історичного розвитку. У цьому сенсі право виступає як власне "ідея права" (право взагалі), а тому як предмет дослідження потребує переважно логічних, а не емпіричних методів пізнання»[2].

Варто також відзначити, що надалі, починаючи з 2016 р., почала виходити Велика українська юридична енциклопедія у 20 томах, третій том якої «Загальна теорія права» опублікований 2017 р. У ній право визначено як «сукупність норм, які уможливлюють існування суспільства шляхом визначення меж свободи, відображених у правах та юридичних обов'язках суб'єктів суспільних відносин, реалізація яких підтримується державою» (автор О. Петришин). При цьому зазначається, що «держава як головний важіль влади та управління надає праву додаткові гарантії обов'язковості, беручи у такий спосіб на себе відповідальність за підтримання правового порядку. Ухвалення норм від імені уповноваженого державного органу (наприклад, парламенту як органу народного представництва) має своєю метою надання праву такої важливої якості в очах суспільства, як авторитетність. У разі недотримання нормативних приписів до порушника застосовується передбачений санкціями норм права примус, застосування якого є монополією держави. Отже, не право у демократичній державі є провідником державного примусу, а, навпаки, примусові заходи покликані бути засобом забезпечення реалізації приписів правових норм у випадку їх недотримання. Тому й примус із боку держави також має бути правовим – застосовуватися уповноваженими суб'єктами виключно на законних підставах, у спосіб і за процедурою, встановленою законом, через механізм правовідносин за посередництвом конкретних прав і обов'язків»[3].

Щодо поняття держави, то воно в цьому виданні сформульоване так: «Держава – територіальна організація влади, яка об'єднує населення на засадах громадянства, здійснюється за посередництвом апарату управління шляхом ухвалення і реалізації законів та ін. правових актів задля забезпечення функціонування та сталого розвитку суспільства, захисту прав людини і громадянина… Держава є продуктом розвитку суспільства, формується на етапі розпаду первісної общини шляхом виокремлення інститутів, покликаних на постійних засадах здійснювати владу та управління…»[4].

Наведений екскурс у «наукознавчі засади правознавства» викликає деякі запитання і зауваження. По-перше, разом з правовою доктриною центрально-європейського регіону з невідомих причин критично не проаналізовано розвиток правової доктрини в державах колишнього Союзу РСР, зокрема, російськими вченими-юристами, хоча останні помітно далі вітчизняних теоретиків відійшли від «вузьконормативістського» підходу по шляху до «широкого» розуміння права і запропонували кілька власних теоретико-правових концептів. Між тим, наприклад, П. Оль характеризує кілька різних підходів

до розуміння права в пострадянський період, у тому числі наводить цікавий *антологічний перелік* у кількості 44 дефініцій поняття права[5].

По-друге, у вітчизняній парадигмі трактування поняття права дивним чином не знайшлося місця для *діалектичного розуміння права,* яке було започатковано мною ще у 1996 р. при дослідженні поняття правової реформи[6], розвинуто далі у монографії (2004), присвяченій поняттю законодавчого процесу[7], і нарешті системно сформульовано у загальному вченні про право[8].

Достатньо зіставити існуючі в літературі дефініції з визначенням у діалектичній теорії права загального поняття права: *«Право є нормативний спосіб соціального управління, яким владний суб'єкт, заінтересований у збереженні єдності соціуму, санкціонує (встановлює і підтримує) правила спілкування, що становлять необхідний, з його точки зору, соціальний порядок, шляхом заперечення сваволі й утвердження у спілкуванні суб'єктів об'єктивної волі, яка виражає закон їхньої поведінки і підкоряє йому, як позитивному закону, їхню індивідуальну волю»* (перекл. – *Авт.*)[9].

У цьому визначенні немає навіть натяку на «відхід» від нормативності права, але водночас є: 1) *суб'єктний* аспект права – владний суб'єкт, заінтересований у збереженні єдності соціуму, який санкціонує право (а таким суб'єктом не завжди, тобто не у будь-якому суспільстві, виступає держава); 2) *об'єктний, матеріальний* аспект права – *правила спілкування суб'єктів суспільних відносин, що становлять соціальний порядок, необхідний, з точки зору вказаного суб'єкта* (а не абстрактні «суспільні відносини», «правила поведінки» тощо, що їх, з подачі майже усіх правових теорій, за винятком, можливо, «психологічної теорії» Л. Петражицького, «регулює» право); 3) *діяльнісний, змістово-формальний* аспект – власне саме той спосіб, яким вказаний суб'єкт діє на матерію права, організуючи і формуючи її в якості права (на відміну від таких регуляторів, як мораль, релігія тощо). При цьому норми права розглядаються як *специфічний процес необхідності,* а не як абстрактні «загальнообов'язкові правила поведінки», позбавлені будь-якої діалектики.

Якби автори – члени авторських колективів згаданих багатотомних видань – хоча б загалом ознайомилися з вказаними працями, то їм не «довелося б «констатувати те, що "наукової революції" у правовій науці не відбулося протягом двох десятиліть розвитку правової науки в Україні». Якщо таке загальне поняття права, запропоноване діалектичною теорією, не свідчить про *революційну зміну* не лише у вітчизняній юридичній науці, а й у розумінні права взагалі, то тоді розмови про «наукові революції» в теорії права взагалі ні до чого. (Втім, варто зауважити, що Т. Кун, на якого посилався проф. В. Лемак, ведучи мову про наукову парадигму, фактично не говорив про революції в *гуманітарних* науках, він не навів жодного прикладу останніх, зокрема, не розглядав *історичний матеріалізм* як революційну теорію, навіть не згадував про неї в контексті наукової революції[10]).

Виклад основного матеріалу. На мою думку, ступінь «революційності» наукової новизни при зміненні парадигми залежить не від більш чи менш

значної зміни тих або інших аспектів у формулюванні базового поняття наукової теорії, а від якісно *нової методології* формування такого поняття, через яку ці аспекти зазнають *суттєвих* змін.

Тому якщо в центральноєвропейській правовій доктрині теоретико-правові дослідження відриваються від філософсько-правових, а у філософії права останнє досліджується без його «прив'язування» до відповідного конкретного державно організованого суспільства на визначеному етапі історичного розвитку, то наша *діалектико-матеріалістична методологія* пізнання права *суттєво* відрізняється від такого підходу, в якому фактично досліджується не право як суспільне явище, і навіть не «ідея права», як вважає В. Лемак, а відбувається маніпулювання абстрактними поняттями з метою хоча б щось сказати про «право взагалі». Проте тут жодним чином не йдеться ні про поняття права на рівні *загального* в цьому понятті, тобто про *родове поняття права,* ані про розвиток вказаного загального в напрямі особливого, тобто про його *конкретизацію* шляхом визначення *видів права* і формулювання відповідних *видових понять.*

І якщо діалектична теорія права називає *видами* права 1) первісне звичаєве право, 2) юридичне право і 3) гуманістичне право, поза якими право «взагалі» не фігурує в дійсності (останнє є лише теоретичною абстракцією, що фіксує загальне у цих видах права); коли при цьому жодна існуюча теорія навіть не натякає на дані (або інші) *види права*, у кращому разі *підміняючи* видове поняття «юридичне право» родовим поняттям права взагалі; зрештою, коли первісне звичаєве право розглядається не як первинний *вид права,* а як «передумова права», «доправо», «мононорматика» або щось подібне до цього, – за таких обставин пропонована *діалектична теорія права* є свідченням якраз *наукової революції у теорії права,* на відміну від «нормальної науки», про яку йшлося у книзі Т. Куна (до речі, замість терміна «нормальна наука» більш точним, на мою думку, був би термін «ординарна парадигма», на відміну від революційної, «неординарної» наукової парадигми).

Повертаючись тепер до тези на початку статті стосовно того, що в юридичній науці склалася традиція розглядати поняття держави без урахування поняття права, що визначення взаємного зв'язку держави і права залишається без належної уваги теоретиків, відзначимо суттєву специфіку діалектичної теорії в даному питанні.

З точки зору діалектичної теорії права держава *органічно* пов'язана не з родовим поняттям права, а лише з одним *видом* права, а саме – з *юридичним правом.* Як держава, так і юридичне право – два *юридичні* суспільні явища, причому одне без другого не існує. При тому держава, як феномен, існує виключно в умовах *класового* суспільства, натомість феномен права є як у докласовому суспільстві, так і в класовому, існуватиме право також у майбутньому безкласовому суспільстві.

Це означає, що *наукове* поняття *держави* неможливо скласти, абстрагуючись від *класового* підходу, тоді як *наукове* поняття *права* потребує класового

підходу тільки при формуванні поняття *юридичного права*, а не права взагалі, як суспільного явища. *Саме через застосування або незастосування класового підходу належним чином розвиток теорії права і держави заходив щоразу у глухий кут.*

Варто було поглянути на феномен держави з класових позицій, як теорія держави у марксистській парадигмі набула достатньої переконливості. Підходячи до вивчення держави з точки зору об'єктивних закономірностей, які визначили неминучість виникнення її *на певному етапі* розвитку суспільства, марксистська теорія пов'язує існування держави з класовим суспільством і на цій основі вказує те реальне місце, яке посідає держава серед інших явищ суспільного життя, і на ту роль, яку вона відіграє в розвитку суспільства. Науковий підхід до держави як явища історично існуючого і такого, що розвивається, з одного боку, та як явища, що являє собою знаряддя політичного панування у класовому суспільстві – з іншого боку, є *єдиний методологічний принцип,* яким дана теорія відрізняється від усякої іншої теорії, розкриваючи об'єктивний закон існування держави. Формулу цього закону виражає *наукове визначення держави як машини для підтримання панування одного класу над іншим*[11].

Водночас *абсолютизація* класового підходу в пізнанні *права* прибічниками марксистського вчення про суспільство позбавляє теорію права її необхідного прогресивного розвитку. Реакцією на це стало те, що в пострадянський період теоретики права вдалися до протилежної методологічної крайності, *відкинувши* взагалі *класовий підхід* у пізнанні не тільки права, а й держави, що, загалом, притаманне буржуазному суспільствознавству. Наведені дефініції понять права і держави з названих вище енциклопедичних видань цілком однозначно вказують на цей факт.

Поряд з тим, якщо класова сутність держави та її політичний характер не викликають сумніву, то у визначенні *функцій* держави, в яких розкривається ця сутність, теоретики виявляються непослідовними, коли поділяють названі функції на «чисто» державні (придушення класових противників) і «загальнокорисні» (загальносоціальні). По-перше, *невизначеним* є набір загальносоціальних функцій, які узагальнено зводять до «виконання загальних справ», що викликає запитання: чи немає тут вторгнення у сферу іншої – *недержавної* – сутності?

Звичайно, держава, як орган управління усім суспільством, так чи інакше бере участь в усіх сферах його життя, вирішуючи «загальнокорисні» завдання. Проте якби не було держави, ці завдання довелося б вирішувати *іншому за своєю природою* суспільному інституту, оскільки в цьому існує загальна *необхідність*. Тут справа не в *предметній* спеціалізації, а в суспільній *формі*, в особливостях *методу* діяльності органу загальносуспільного управління. Одні й ті самі функції держава рабовласницька, капіталістична або пролетарська та органи управління первісним суспільством виконують по-різному. Змінюється у цих випадках *не зміст функції,* наприклад, функції розподілу

суспільних благ, а те завдання, яке ставить перед собою держава, та *способи її вирішення.* Саме в цьому виявляється дійсна сутність держави (і держави експлуататорської, і держави трудящих). Аналогічним чином, специфіка органів родової влади не в їх функціях, а в завданнях, які вони вирішують, та способах вирішення цих завдань

Водночас немає підстав виключати із *загальносоціальних* функцій і «чисто» державну функцію придушення класових противників, розглядати її як виключно «класову». Ця функція є «загальнокорисною» в тому сенсі, що вона зумовлена *необхідністю збереження суспільства як такого* в умовах його розколу на класи-антагоністи; виконуючи її, держава реалізує цю необхідність і *загальносуспільний інтерес.* Однак держава робить це, як і при реалізації інших «загальнокорисних» функцій, виходячи з *інтересів пануючих у суспільстві класів:* експлуататорських класів власників в одних випадках, у других випадках – інтересів класів трудящих.

За такого розуміння підтримання класового панування справді виступає як «добавка» до існуючих загальносоціальних функцій *в нових умовах* (за класового поділу суспільства), проте не як така, що протистоїть «загальним справам», а *поряд і одночасно з ними виконувана державою* специфічним – політичним – способом, який базується на *державному насиллі* над суспільством. Таким чином знімається уявлення про якусь «двоїсту природу» держави.

Однак, з іншого боку, таке «змішування» *усіх функцій* у діяльності держави з точки зору їх «загальнокорисності» та загальносуспільності (а вони *не можуть не бути* «загальними справами» уже через те, що держава є *офіційним* представником *усього суспільства*), – таке об'єднання функцій не вказує на *специфіку* їх саме як *державних* функцій. Постає закономірне питання: чи є вони іманентними саме державними функціями, чи суспільство «наділило» даний інститут виконанням *своїх власних* функцій? А в такому разі, якими є справжні функції самої держави?

Від відповіді на це питання залежить розуміння необхідного зв'язку держави з правом, зокрема, з юридичним правом, яке (розуміння) не можуть дати згадані «загальнокорисні» функції. Для відповіді на це питання звернемося до *сутнісних ознак держави.*

Перша така ознака держави, як організації політичної влади, полягає в тому, що держава є (на відміну від політичних партій, інших політичних і суспільних союзів і об'єднань людей, зокрема, родової організації суспільної влади) *територіальною організацією* влади над населенням, яке проживає на певній території.

Другою такою ознакою держави є *особлива публічна влада, що безпосередньо не збігається з населенням*, яка складається з озброєних груп людей, спеціальних установ та інших речових придатків, призначених для здійснення примусу, і яка існує за рахунок *податків* з населення на її утримання. У такій своїй якості ця публічна влада *відчужується* від населення й стає над

суспільством. Ця публічна влада виступає як центральна «несуча конструкція» держави.

Нарешті, специфічною ознакою держави, пов'язаною з публічною владою, як офіційним представником усього суспільства й одночасно владою, що стоїть над суспільством та відчужена від нього, є *юридичний спосіб* підкорення населення цій публічній владі шляхом *особливих законів.* Публічна влада здійснює своє управління суспільством, спираючись на *юридичний закон,* втілений у сукупності юридичних норм, як специфічних правових норм, санкціонованих самою публічною владою, які утворюють *юридичне законодавство.*

Позначеними трьома моментами – територіальною організацією, особливим апаратом публічної влади та юридичним способом управління суспільством, якими характеризується *змістовий* аспект у загальному понятті держави, визначається *форма держави* – в якості необхідного способу організації її змісту, а також *функції держави*, в яких вона позиціонує (виявляє) себе в суспільстві як така.

У такому разі юридичний спосіб реалізації управління суспільством, як *змістовий* момент функціонування держави, визначає *форму*, що організовує його зміст через *функції*, в яких держава виявляє себе зовні як деяка цілісність, як певна організація. Ці функції детерміновані *необхідністю юридичного закону,* який потрібен для реалізації в суспільстві *політичної влади.* Дана необхідність полягає в установленні, проведенні в життя та охороні цього закону, чим визначаються *специфічні функції* держави: *законодавча, виконавча* (або краще *адміністративна*) та *правоохоронна функції*[12].

З цієї точки зору, якщо суспільна влада не може здійснюватися без права взагалі, то політична влада нездійсненна без особливого, *юридичного* права, тобто права, яке утверджується державою в якості юридичного закону.

Висновки. Враховуючи названі вище характеристики держави, її *загальне поняття* може бути виражене такою дефініцією: *держава – це організація здійснення політичної влади публічно-владним апаратом, який виступає на певній території як офіційний (юридичний) представник усього суспільства та забезпечує через юридичний закон політичну владу панівного класу суспільства над пригнобленими класами, у тому числі насильницьке придушення останніх в інтересах цього класу.*

В якості такого суспільного інституту держава виступає як *головна умова* існування в класово-антагоністичному суспільстві *юридичного права.* Зазначене фундаментальне положення є *вихідним* у дослідженні взаємного зв'язку феноменів держави та права, без урахування якого юридична наука позбавлена перспективи її подальшого прогресивного розвитку.

1. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. 976 с. С. 309–322. **2.** Там само. С. 322–328. **3.** Велика укра-

їнська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. 952 с. С. 441–447. **4.** Там само. С. 89–92 (авт. статті О. Петришин). **5.** Оль П. А. Правопонимание: от плюрализма к двуединству: монография. С.-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. 243 с. **6.** Ющик О. І. Правова реформа як спосіб перетворення (реорганізації) інститутів держави: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1996; Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. Київ, 1997. 192 с. **7.** Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу: монографія. Київ: Парламентське вид-во, 2004. 519 с. **8.** Ющик А. И. Диалектика права. Киев: Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. І. 2013. 456 с.; Ч. ІІ. 2013. 768 с.; Кн. 2: Первобытное право (Очерк теории происхождения права). Київ: Парлам. вид-во, 2021. 864 с. **9.** Ющик А. И. Диалектика права. Кн. 1: Общее учение о праве…, Ч. ІІ. С. 632. **10.** Кун Т. Структура научных революций / пер. с англ. И. З. Налетова. Москва: АСТ: АСТ Москва, 2009. 317 с. **11.** Петров В. С. Сущность, содержание и форма государства. Ленинград: Наука, Ленингр. отд., 1971. 164 с. С. 22–44. **12.** Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. С. 19–23.

References

1. Pravova doktryna Ukrainy: u 5 t. Kharkiv: Pravo, 2013. T. 1: Zahalnoteoretychna ta istorychna yurysprudentsiia / V. Ya. Tatsii, O. D. Sviatotskyi, S. I. Maksymov ta in.; za zah. red. O. V. Petryshyna. 976 s. S. 309–322. **2.** Tam samo. S. 322–328. **3.** Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. Kharkiv: Pravo, 2016. T. 3: Zahalna teoriia prava / redkol.: O. V. Petryshyn (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t imeni Yaroslava Mudroho. 2017. 952 s. S. 441–447. **4.** Tam samo. S. 89–92 (avt. statti O. Petryshyn). **5.** Ol P. A. Pravoponymanye: ot pliuralyzma k dvuedynstvu: monohrafyia. S.-Peterburh: Yzdatelstvo R. Aslanova «Iurydycheskyi tsentr Press», 2005. 243 s. **6.** Yushchyk O. I. Pravova reforma yak sposib peretvorennia (reorhanizatsii) instytutiv derzhavy: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Kyiv, 1996; Yushchyk O. I. Pravova reforma: zahalne poniattia, problemy zdiisnennia v Ukraini. Kyiv, 1997. 192 s. **7.** Yushchyk O. I. Teoretychni osnovy zakonodavchoho protsesu: monohrafiia. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 2004. 519 s. **8.** Yushchyk A. Y. Dyalektyka prava. Kyev: Red. zhurn. «Pravo Ukraynы»; In Yure, 2013. Kn. 1: Obshchee uchenye o prave (Krytycheskyi analyz obshchepravovыkh poniatyi). Ch. I. 2013. 456 s.; Ch. II. 2013. 768 s.; Kn. 2: Pervobыtnoe pravo (Ocherk teoryy proyskhozhdenyia prava). Kyiv: Parlam. vyd-vo, 2021. 864 s. **9.** Yushchyk A. Y. Dyalektyka prava. Kn. 1: Obshchee uchenye o prave…, Ch. II. S. 632. **10.** Kun T. Struktura nauchnыkh revoliutsyi / per. s anhl. Y. Z. Naletova. Moskva: AST: AST Moskva, 2009. 317 s. **11.** Petrov V. S. Sushchnost, soderzhanye y forma hosudarstva. Lenynhrad: Nauka, Lenynhr. otd., 1971. 164 s. S. 22–44. **12.** Yushchyk O. I. Pravova reforma: zahalne poniattia, problemy zdiisnennia v Ukraini. S. 19–23.

Yushchyk Oleksii. **The concept of a state as a condition for juridical law**

The article notes the tradition of considering the concept of the state in the general theory of the state and law without taking into account the concept of law and without

sufficiently defining the nature of their relationship, as a result of which the development of the theory of law and the theory of the state is inhibited.

It is noted that the domestic legal science has embarked on the path of a false paradigm. Also noted that domestic legal science has embarked on the path of a false paradigm of overcoming the normativistic approach and the Soviet understanding of law, focusing on the Western European scientific tradition, while moving away from the dialectical-materialistic methodology of knowledge of law and the state.

The scientific paradigm in Ukraine is moving in the direction of including other elements (legal principles, legal awareness, etc.) in the content of law in addition to legal norms.

However, domestic legal opinion states that there was no "scientific revolution" in legal science in Ukraine on this path.

In the Central European legal doctrine within the framework of the philosophy of law, law is studied without its "tying" to a specific state-organized society at a certain stage of historical development, law acts as an "idea of law" (law in general).

Attention is drawn to the ignoring by domestic theorists of a new paradigm in the development of the understanding of law, which positions itself as a dialectical theory of law, which has revolutionary significance for clarifying the concepts of law and the state and the nature of their relationship.

The fundamental scientific novelty of this theory is presented, the author's definitions of the concepts of law and the state are provided, and their necessary relationship is revealed.

It is claimed that a "scientific revolution" takes place when an established scientific paradigm changes depending on a fundamental change in the methodology of forming the basic concept of a scientific theory, which leads to significant changes in its definitions.

Due to the dialectical-materialist methodology, the dialectical theory of law, unlike all existing theories, defines the generic concept of law and its types: primitive customary law, juridical law, and humanistic law. The state is organically connected to only one type of law, namely, juridical law.

Key words: *legal doctrine, scientific paradigm, dialectical theory of law, state, state functions, juridical law.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-58-68
УДК 340.13

В. І. РИНДЮК,
*доктор юридичних наук, доцент**
ORCID: 0000-0001-7803-7039

НОРМА ПРАВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ

У статті досліджується уявлення про норму права в межах трьох традиційних типів праворозуміння – природно-правового, юридичного позитивізму та соціологічного. Зроблено висновок, що залежно від тієї чи іншої теорії праворозуміння при формулюванні дефініції норми права акцент робиться на різних її ознаках, властивостях, сторонах, аспектах. Зазначено, що уявлення про норму права, як цілісне правове явище у співвідношенні з іншими соціальними нормами, може бути сформульоване за допомогою використання діалектичного методу та таких парних категорій діалектики, як зміст та форма, одиничне та загальне.

Ключові слова: *норма права, природне право, юридичний позитивізм, соціологічна юриспруденція, соціальний натуралізм, діалектична теорія права, діалектичний метод.*

Ryndiuk Vira. **The legal norm in the context of modern approaches to the understanding of legal**

The article examines the concept of the legal norm within three traditional types of legal understanding – natural law, legal positivism and sociological. It was concluded that depending on one or another theory of legal understanding, when formulating the definition of a legal norm, emphasis is placed on its various signs, properties, sides, aspects. It is noted that the idea of a legal norm as a complete legal phenomenon in relation to other social norms can be formulated using the dialectical method and such paired dialectic categories as content and form, individual and general.

Key words: *legal norm, natural law, legal positivism, sociological jurisprudence, social naturalism, dialectical theory of law, dialectical method.*

Норма права є однією із базових категорій юридичної науки, її дефініція міститься як у всіх енциклопедичних юридичних словниках, так і в будь-якому підручнику чи навчальному посібнику з теорії права. Норма права визначається як формально-обов'язкове правило фізичної поведінки, яке має загальний характер і встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується відповідними державними гарантіями його реалізації[1]; закріплене обов'язкове правило загального характеру, що визначає зразок належної чи дозволеної поведінки або наслідки його порушення, ефективна дія якого забезпечується державою[2]; як

* ***Ryndiuk Vira,*** *Doctor of Juridical Sciences*, *Docent*

© В. І. Риндюк, 2023

загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене чи санкціоноване державою (народом) правило поведінки, що забезпечує регулятивний вплив держави на суспільство шляхом надання суб'єктам певних прав, покладення обов'язків, охороняється та гарантується державою можливістю примусового впливу[3]. Водночас питання норми права та її будови залишається на сьогодні одним із найбільш дискусійних у теоретичній юридичній науці. Зокрема, пропонуються різні підходи до розуміння норми права виходячи з концепції праворозуміння, прихильником якої є той чи інший вчений. Не має однозначного вирішення і питання будови норми права, кількості її елементів. Крім найбільш поширеного «трьохелементного» підходу до структури норми права (логічна норма будується за правилом: «якщо à, то à інакше»), у юридичній літературі висловлюється думка про існування одноелементних норм (норми-принципи, норми-цілі, норми-декларації) та двоелементних норм (норми-приписи).

Започаткував теорію норм права у вітчизняному правознавстві видатний український вчений П. О. Недбайло, опублікувавши дві фундаментальні монографії: «Радянські соціалістичні правові норми» (рос., Львів, 1959) і «Застосування радянських правових норм» (рос., Москва, 1960). П. М. Рабінович зазначає, що, безперечно, як людина свого часу професор П. О. Недбайло використовував офіціалізовані за радянських часів ідеологічні кліше та формулювання, які він (як і мільйони його співвітчизників) щиро поділяв і підтримував. Проте якщо нині відволіктись від тих, так би мовити, «партійних» нашарувань, то у його працях можна і сьогодні побачити такі положення, котрі не втратили значущості для сучасної правової науки та юридичної практики[4].

Поняття та структура норми права є одним із тих питань, різних аспектів якого, більшою чи меншою мірою, у своїх дослідження торкається переважна більшість вітчизняних фахівців із загальнотеоретичної юриспруденції. Метою цієї статті є аналіз уявлень про норму права з позицій різних концепцій праворозуміння, що сьогодні запропоновані вітчизняними вченими-юристами, та з'ясування спільного і відмінного в сучасних тлумаченнях поняття норми права.

У юридичній літературі класичні типи розуміння права традиційно зводять до трьох основних підходів: природно-правовий, юридичний позитивізм та соціологічний. Згідно з *природно-правовою концепцією праворозуміння* норми права зумовлені природним ходом речей, особливостями природи самої людини, дані людині вже самим фактом її народження та існування як людини, а отже, породжені без участі людини об'єктивними умовами її життєдіяльності; є втіленням справедливості і моральності, а отже, ґрунтуються на певних об'єктивних (природних, надпозитивних) засадах, що не залежать від держави[5]. С. С. Сливка зазначає, що природне право як система норм – це сукупність законів Природи і законів біологічного розвитку людини, на основі яких функціонує світ (у вузькому розумінні). Під нормами природного

права слід розуміти ті постулати Природи, які людина свідомо, відповідно до власної совісті вибирає для своєї поведінки[6].

О. М. Костенко обґрунтовує концепцію «соціально-натуралістичної» юриспруденції, основною функцією якої є відкриття законів соціальної природи для втілення їх у чинному законодавстві. Вчений пише, що принцип соціального натуралізму випливає зі світогляду, заснованого на ідеї природної цілісності світу, згідно з якою усе суще на світі має існувати за законами, даними Природою. Усе суще ділиться на три форми: «фізична природа», «біологічна природа», «соціальна природа», а отже, існують і три різні види законів Природи: «закони фізичної природи», «закони біологічної природи» і «закони соціальної природи». Роль волі і свідомості Людей у їхньому суспільному житті полягає у тому, щоб пізнавати закони Природи і узгоджувати з ними своє життя. Природа створює закони для суспільного життя Людей, які мають пізнаватися Людьми і яким Люди мають надавати форму певних соціальних норм, що називаються правовими[7].

У рамках *юридичного позитивізму* норма права розглядається як загальнообов'язкове правило поведінки, що походить від держави, незалежно від того, справедливе та моральне воно чи ні. Так, І. Я. Русенко зазначає: норма права з точки зору легістського типу праворозуміння слугує інструментом управління волею народу в руках можновладців для своїх прерогатив та намірів. Норма права відіграє силові, примусові функції, що спрямовані на захист держави. У цих юридичних конструкціях повна відсутність зв'язку із людиною та її буттям, оскільки держава посідає центральне місце у функціонуванні та призначенні норм[8]. М. Г. Патей-Братасюк вказує, що нормативізм отримав свою назву від норми, яка в контексті цього підходу є першопочатком, «ядром» права. Нормативісти настільки вивищують норму в праві, що вважають нормативність сутнісно-смисловою ознакою права. Визначаючи поняття право, нормативіст наголошує, що право – це система чи сукупність правил (норм) поведінки, які сформовані державною владою, мають загальнообов'язковий характер, охороняються державною владою від порушень і містять санкції за порушення цих правил (норм). Тобто норма, яка є велінням, наказом, моделлю поведінки, бажаною для державної влади, – це і є те, що робить право правом, а не чимось іншим. По суті, здійснюється ототожнення права із законом, а ще точніше – підміна понять: те, що є нормою, чи сукупністю норм, законом названо правом, безвідносно до того, як змістовно вони наповнені. Важливо лише те, що вони є велінням влади[9]. Саме такий підхід до тлумачення поняття норми права з точки зору юридичного позитивізму є сьогодні переважаючим у юридичній навчальній літературі.

Отже, у межах природно-правового типу праворозуміння норми права – це закони соціальної природи, які регулюють поведінку людини, відкриті, пізнані законодавцем і відображені у формі законодавства. А в межах юридичного позитивізму існування норми права пов'язується з державною владою, норма права є загальнообов'язковим правилом поведінки, встановле-

ним або санкціонованим державною владою. О. М. Костенко, розмежовуючи зазначені два основні типи праворозуміння, зазначає, що сутність «природного права» полягає у визнанні першоджерелом права (тобто першоджерелом прав й обов'язків) законів соціальної природи, які мають відкриватися волею і свідомістю людей і втілюватися у законодавстві та практиці його застосування, а сутність «позитивного права» – безпосередньо волі і свідомості людей, які, не узгоджуючись із законами соціальної природи, мають втілюватися у законодавстві та практиці його застосування. Далі вчений пише, що «природне право» і «позитивне право» є різними аспектами одного й того ж феномену, який ми називаємо правом. «Природне право» – це закони соціальної природи, які мають відкриватися людьми і яким люди мають надавати форму законодавства, тобто «позитивного права», а «позитивне право» – це законодавча форма, яку люди мають надавати «природному праву», тобто законам соціальної природи[10].

На нашу думку, два різні підходи до розуміння норми права в контексті двох основних типів праворозуміння (природно-правового та юридичного позитивізму) розкривають два різні аспекти норми права через такі парні категорії діалектики, як зміст та форма. Норма права, як і будь-яке явище, має свій зміст і форму. Зміст − це явище, розглянуте в контексті сенсу його буття, того, для чого воно існує у світі, в аспекті його функціонального призначення. Форма − це спосіб зовнішнього існування, вираження явища, його побудови, структурної організації; це те, як явище сприймається ззовні[11]. При дослідженні норми права пара категорій зміст та форма відповідають на питання «Що саме існує?» і «У який спосіб воно існує?» відповідно.

Змістом норми права є правила поведінки, виражені через суб'єктивні права та обов'язки учасників суспільних відносин, умови реалізації цих правил поведінки, засоби, якими забезпечується виконання відповідних правил поведінки. Зміст цих правил поведінки може формуватися на основі природних прав людини; на основі тих соціальних законів, за якими живе суспільство, функціонують суспільні інститути; на основі основоположних принципів права, таких як свобода, рівність, справедливість, гуманізм, демократизм, встановлюватися в процесі нормотворчої діяльності тощо. Зокрема, при характеристиці ознак соціальних норм підкреслюється те, що норми є суспільно зумовленими правилами поведінки. Завдяки соціальній (моральній, економічній, політичній та культурній) зумовленості норми сприймаються людьми як виправдані, справедливі та здатні бути відтвореними в їхній поведінці й виступати ефективним суспільним регулятором[12]. М. Г. Патей-Братасюк зазначає, що норма – це зовнішнє оформлення будь-якого довільного змісту (як правового, так і неправового). Визначаючи право як формально-змістову рівну міру справедливості, добра, свободи, істини тощо для суб'єктів права немає значення, в яких формах це втілено та виражено. Важливо, щоб цей правовий зміст був у взаємодії між людьми, між людьми та владою, у їх поведінці, у правовідносинах тощо. І, навпаки, очищення

будь-якої форми права від цього ціннісного виміру означатиме загибель права, його руйнацію, нищення[13].

Формою норми права є будова норми права, яка завжди повинна мати «трьохелементну» структуру та складатися з гіпотези, диспозиції та санкції. Передусім тут слід звернути увагу на відмінність у розумінні самих слів «правило» та «норма». При тлумаченні слова «правило» важливою є закономірність, а при тлумаченні слова «норма» – обов'язковість: правило – це положення, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ; норма – звичайний, узаконений, загальноприйнятий, обов'язковий порядок, стан та ін.[14] Зокрема, і у юридичній літературі при характеристиці ознак соціальних норм підкреслюється те, що норми визначають загальні правила належної чи дозволеної поведінки та «озброєні» певними засобами, які забезпечують додержання їхніх вимог. Інакше практично неможливо досягти порядку, заради якого і встановлюються самі норми[15]. Отже, саме санкція є тим обов'язковим елементом норми, який перетворює правило поведінки на норму.

О. І. Ющик, автор діалектичної теорії права, обґрунтовуючи трьохелементну структуру норми права, вперше розглядає останню на основі діалектичного методу як процес необхідності. Визнання владним суб'єктом (публічною владою) того чи іншого правила поведінки як обов'язкового (необхідного) здійснюється в процесі його санкціонуючої управлінської діяльності (нормотворчої діяльності), а результатом цієї діяльності є відповідне управлінське рішення (нормативно-правовий акт, або інші форми права) владного суб'єкта, в якому і знаходять зовнішній вираз, спосіб існування норми права. Норма права є не просто приписуване правило, а фактичне правило у множині актів спілкування суб'єктів, санкціоноване владним суспільним авторитетом, і відтак є необхідним[16].

Вчений уточнює наведене вище положення. Саме через форму норми владний суб'єкт визнає те чи інше правило поведінки як необхідне (обов'язкове), і вирішальне значення в цьому процесі належить санкції. Правила перетворюються на норми шляхом надання їм обов'язковості, забезпечення їх виконання певною силою (наприклад, публічною владою). Норма права повинна розглядатися як процес необхідності, в якому реалізується дійсний зміст правового закону через моменти, що складають норму, а саме: а) умови у визначенні тих чи інших правил поведінки, що набувають значення юридичних фактів у процесі реалізації норми (гіпотеза); б) правило поведінки, що виражене через суб'єктивне право та юридичний обов'язок у їх взаємовідношенні (диспозиція); в) спосіб забезпечення реалізації суб'єктивних прав шляхом виконання відповідних юридичних обов'язків (санкція)[17].

При цьому щодо розуміння санкції норми права необхідно зауважити таке. Санкція є способом захисту правила поведінки, викладеного в диспозиції норми права, від можливих його порушень. Саме санкція вказує на ті несприятливі наслідки, які можуть настати для осіб, що порушують вимоги

норми права. Водночас Л. І. Заморська зазначає, що в сучасній юридичній літературі сформувалася концепція позитивних санкцій і позитивної форми відповідальності. Санкції правових норм можуть містити не тільки вказівку на заходи державного примусу, які можуть бути застосовані у випадку, коли диспозиція не реалізується, а й заходи, які стимулюють реалізацію правової норми[18].

К. М. Корж пише, що формальна позитивна санкція є правовим регулятивним механізмом, її створення, застосування, оцінка ефективності належать до компетенції відповідних суб'єктів управління, що мають офіційний державний статус[19]. Отже, окремим аспектом цієї проблеми, який потребує подальшої наукової розробки, є більш широке розуміння поняття санкції норми права як такої, що охоплює всі способи забезпечення владних суб'єктів реалізації суб'єктивних прав та виконання кореспондуючих юридичних обов'язків, визначених у правилі поведінки, що формує диспозицію норми права.

У контексті *соціологічного праворозуміння* норми права – це правила поведінки, що складаються в суспільних відносинах, в юридичній практиці; право може існувати поза буквою закону; позитивний закон є тільки однією формою прояву норм права. Основною відмінністю в розумінні норми права в позитивістській і соціологічній концепціях праворозуміння є те, що перша розглядає норму права як правило поведінки, існування якого пов'язане виключно з державною владою, а друга – як правило поведінки суб'єктів, що може бути забезпечене, крім держави, й іншою силою (певним колективом, індивідом тощо). Зокрема, О. В. Лебедєва, досліджуючи питання про первинність держави чи права, пише, що первинність права зумовлена його природою. Право як явище суспільного життя, як мірило свободи і справедливості в людських відносинах, сформувалося набагато раніше, ніж держава. Право виникає одночасно з виникненням соціальної взаємодії, тобто із суспільством. Держава ж утворюється лише на певному етапі розвитку останнього. З виникненням держави право набуває лише нової якості, воно стає правом, яке охороняється державою, її примусовою силою[20].

Теза про те, що законодавство є тільки однією із форм зовнішнього виразу норм права, висловлена і в Рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) при тлумаченні принципу верховенства права. Так, зокрема, зазначається, що верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Виходячи з цього, виникає питання. В юридичному позитивізмі норми права розглядаються як правила поведінки, пов'язані виключно з державою, встановлені або санкціоновані, та гарантовані нею. Однак, якщо норми права існують поза державою, то що ж тоді є критерієм відмежування саме норм права від інших соціальних норм? В юридичному позитивізмі таким критерієм є держава, правовими є ті норми, що встановлені або схвалені державою. В соціологічній юриспруденції обґрунтовується думка, що таким критерієм є спосіб санкціонування. Норми, які мають правовий характер, суворо охороняються суспільством; невиконання їх тягне, в одних випадках покарання з боку колективу, в інших – з боку певного індивіда. Отже, норма права – правило поведінки суб'єктів, що може бути забезпечене, крім держави, і іншою силою (певним колективом, індивідом тощо). В останньому випадку так звана державно-правова (юридична) норма є одним із різновидів правової норми взагалі[21].

Наприклад, М. Г. Патей-Братасюк пропонує розрізняти соціальні правові норми та державно-правові норми. Так, соціальна норма права – це така модель (правило) поведінки, яка створена громадянським суспільством, змістовно втілює і виражає рівну міру справедливості, добра, свободи, істини тощо для суб'єктів права, а тому є загальнозначущою і загальнообов'язковою для всіх суб'єктів права і тому охороняється суспільством і державною владою від порушень. За аналогією зазначеним автором запропоновано і поняття державно-правової норми як моделі (правила) поведінки, яка створена державною владою, її компетентними органами, законодавцем, і захищається державною владою та громадянським суспільством від порушень[22].

Також невирішеним у юридичній науці залишається питання про природу корпоративних норм, а саме: чи є корпоративні норми одним із видів правових норм, чи це окремий різновид соціальних норм. У своєму дисертаційному дослідженні О. К. Петровська зазначає, що питання корпоративної нормотворчості актуалізує концепцію недержавного права. Ідея базується на тому, що держава має зазнавати обмежень не тільки з боку інших держав і наднаціональних організацій, а й з боку внутрішньодержавних суб'єктів права (громадських організацій, громад, у тому числі релігійних, бізнес-корпорацій тощо). Корпорації та інші недержавні об'єднання, які здобули на певному етапі державно-правового розвитку сферу автономного регулювання, в межах якої вони є вільними від державного втручання, самостійно визначають напрями своєї діяльності, виробляють норми своєї поведінки. Концепція соціальної автономії розглядає автономію не в якості конкретного прояву диспозитивності – правореалізаційного повноваження, похідного від держави й такого, що обов'язково має як передумову законодавче положення, а як соціальне джерело права, що знаходить підставу в іншій владі й виражається за певних умов у повноваженні самостійно створювати об'єктивне право в актах, які встановлюють не конкретні й індивідуальні правовідносини, а загальний правопорядок, який диктується індивідуально невизначеному колу осіб[23].

О. І. Ющик у межах розробленої ним діалектичної теорії права обґрунтовує, що критерієм виокремлення норм права як одного із видів соціальних норм є специфіка їх предмета (правил поведінки, які складають диспозицію норми права), що, своєю чергою, і визначає різні способи санкціонування. Норма права розглядається як один із різновидів соціальних норм – правил спілкування суб'єктів у взаємних відносинах між собою, виконання яких забезпечується певним авторитетом (внутрішнім або зовнішнім). Предмет правових норм охоплюють лише правила поведінки реальних учасників спілкування між собою, в яких один із учасників виступає як суб'єкт домагання, а інший – як суб'єкт задоволення цього домагання. Ці правила поведінки стають нормами права шляхом визнання їх необхідними (обов'язковими) певним зовнішнім владним суб'єктом у результаті його специфічної управлінської санкціонуючої (нормотворчої) діяльності. На відміну від цього, предмет інших соціальних норм (моралі, релігії) становлять такі правила спілкування, які складаються в інших формах спілкування (спілкування реального суб'єкта з самим собою (самоспілкування) або з уявними суб'єктами) і припускають інші способи зобов'язування суб'єктів (самозобов'язування). Таким чином, правові норми визначаються як один з видів соціальних норм завдяки особливостям їх предмета, тобто правил реального спілкування, що санкціонуються як норми[24].

Виходячи з цього, слід розрізняти норми права та юридичні норми. Юридичні норми є одним із видів норм права, це норми права, які санкціоновані саме державною владою. За такого підходу корпоративні норми слід також розуміти як норми права, що санкціоновані відповідними владними суб'єктами (різноманітними корпораціями – підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями і т. п.) та зовнішньо виражені в корпоративних актах.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що, розглядаючи поняття норми права в контексті різних теорій праворозуміння, вчені акцентують увагу на різних її властивостях, сторонах, аспектах. Поряд з тим використання діалектичного методу дає можливість сформувати уявлення про норму права як цілісне правове явище через такі парні категорії діалектики, як зміст та форма, які відображають «полярні», але нерозривно пов'язані між собою, сторони норми права (зміст оформлений, а форма змістовна). Використання таких парних категорій діалектики, як одиничне та загальне дає можливість порівняти, виявити спільне та відмінне, класифікувати соціальні норми та сформувати уявлення про норми права як вид соціальних норм, а також розглядати юридичні та корпоративні норми як види норм права.

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 552. **2.** Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2021.

С. 208. **3.** Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів / за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком інтер, 2021. С. 219–220. **4.** Рабінович П. М. Видатний вітчизняний теоретик права (до 110-річчя від народження професора П. О. Недбайла). *Вісник Національної академії правових наук України.* 2017. № 2. С. 9, 12. **5.** Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. С. 136. **6.** Сливка С. С. Природне та надприродне право: екстракційний і субстанційний аналіз: у 3 ч. Ч. 1: Філософські погляди на природне право. Київ: Атіка, 2005. С. 224–226. **7.** Костенко О. М. Соціальний натуралізм – методологічна основа прогресивної юриспруденції. *Право України.* 2014. № 1. С. 126–135. **8.** Русенко І. Я. Норма права в контекстах основних типів праворозуміння. *Наше право.* 2013. № 7. С. 199. **9.** Патей-Братасюк М. Г. Норма права в контексті основних типів праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2011. № 1. С. 41. **10.** Костенко О. М. Соціальний натуралізм – методологічна основа прогресивної юриспруденції. *Право України.* 2014. № 1. С. 126–135. **11.** Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. С. 13. **12.** Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 128. **13.** Патей-Братасюк М. Г. Норма права в контексті основних типів праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2011. № 1. С. 43–44. **14.** Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Перун, 2005. С. 792, 1100. **15.** Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 127–128. **16.** Ющик О. І. Метод діалектичної теорії права як критерій її наукової новизни. *Право України.* 2016. № 56. С. 160–161. **17.** Ющик А. И. Диалектика права. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. Киев: Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013. С. 344. **18.** Заморська Л. І. Нормативний підхід до аналізу правових санкцій: теоретичний аспект. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2011. Т. 10. С. 382–383. **19.** Корж К. М. Позитивні соціальні санкції як механізм соціального контролю. *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності:* матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 24–25 лютого 2017 р.). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. С. 25. **20.** Лебедєва О. В. До питання про первинність держави чи права. *«Young Scientist».* Юридичні науки. August, 2014. № 8 (11). С. 74. **21.** Риндюк В. І. Упорядкування законодавства України: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти: монографія. Київ: КНЕУ, 2021. С. 66–67. **22.** Патей-Братасюк М. Г. Норма права в контексті основних типів праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2011. № 1. С. 41, 45. **23.** Петровська О. К. Корпоративна нормотворчість: загальнотеоретична характеристика: дис. … докт. філософії в галузі знань 08 «Право» / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2020. С. 37–38, 100. **24.** Ющик А. И. Диалектика права. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. Київ: Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013. С. 163–175, 353.

References

1. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / Za red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka. 2-he vyd, pererobl. i dopovn. Kyyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2012. S. 552 [ukr.]. **2.** Zahalna teoriia prava: pidruchnyk / O. V. Petryshyn, D. V. Lukianov, S. I. Maksymov, V. S. Smorodynskyi; za red. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2021. S. 208

[ukr.]. **3.** Zahalna teoriia prava. Normatyvnyi kurs: pidruch. dlia stud.-yurystiv / za red. d-ra yuryd. nauk, prof. S. V. Bobrovnyk. Kyiv: Yurinkom inter, 2021. S. 219–220 [ukr.]. **4.** Rabinovych P. M. Vydatnyi vitchyznianyi teoretyk prava (do 110-richchia vid narodzhennia profesora P. O. Nedbaila). *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 2017. № 2. S. 9, 12 [ukr.]. **5.** Filosofiia prava: pidruch. dlia stud. yuryd. vyshch. navch. zakl. / O. H. Danylian, O. P. Dzoban, S. I. Maksymov ta in. / Za red. d-ra filos. nauk, prof. O. H. Danyliana. Kharkiv: Pravo, 2009. S. 136 [ukr.]. **6.** Slyvka S. S. Pryrodne ta nadpryrodne pravo: ekstraktsiinyi i substantsiinyi analiz: U 3 ch. Ch.1: Filosofski pohliady na pryrodne pravo. Kyiv: Atika, 2005. S. 224–226 [ukr.]. **7.** Kostenko O. M. Sotsialnyi naturalizm — metodolohichna osnova prohresyvnoi yurysprudentsii. *Pravo Ukrainy.* 2014. № 1. S. 126–135 [ukr.]. **8.** Rusenko I. Ia. Norma prava v kontekstakh osnovnykh typiv pravorozuminnia. *Nashe pravo.* 2013. № 7. S. 199 [ukr.]. **9.** Patei-Bratasiuk M. H. Norma prava v konteksti osnovnykh typiv pravorozuminnia. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2011. № 1. S. 41 [ukr.]. **10.** Kostenko O. M. Sotsialnyi naturalizm – metodolohichna osnova prohresyvnoi yurysprudentsii. *Pravo Ukrainy.* 2014. № 1. S. 126–135 [ukr.]. **11.** Parkhomenko N. M. Dzherela prava: problemy teorii ta metodolohii. Monohrafiia. Kyyiv: TOV «Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 2008. S. 13 [ukr.]. **12.** Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk / Za zah. red. M. I. Koziubry. Kyyiv: Vaite, 2015. S. 128 [ukr.]. **13.** Patei-Bratasiuk M. H. Norma prava v konteksti osnovnykh typiv pravorozuminnia. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2011. № 1. S. 43–44 [ukr.]. **14.** Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: 250000 / uklad. ta holov. red. V. T. Busel. Kyyiv: Perun, 2005. S. 792, 1100 [ukr.]. **15.** Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk / Za zah. red. M. I. Koziubry. Kyyiv: Vaite, 2015. S. 127–128 [ukr.]. **16.** Yushchyk O. I. Metod dialektychnoi teorii prava yak kryterii yii naukovoi novyzny. Pravo Ukrainy. 2016. № 56. S. 160–161 [ukr.]. **17.** Yuschik A. I. Dialektika prava. Kn. 1: Obschee uchenie o prave (Kriticheskiy analiz obschepravovyih ponyatiy). Ch. II. Kyyiv: Red. zhurn. «Pravo Ukrainyi»; In Yure, 2013. S. 344 [rus.]. **18.** Zamorska L. I. Normatyvnyi pidkhid do analizu pravovykh sanktsii: teoretychnyi aspekt. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia».* 2011. T. 10. S. 382–383 [ukr.]. **19.** Korzh K. M. Pozytyvni sotsialni sanktsii yak mekhanizm sotsialnoho kontroliu. *Liudyna, suspilstvo, polityka: aktualni vyklyky suchasnosti:* materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Odesa, 24–25 liutoho 2017 r. Odesa: Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia», 2017. S. 25 [ukr.]. **20.** Lebedieva O. V. Do pytannia pro pervynnist derzhavy chy prava. *«Young Scientist».* Yurydychni nauky. August, 2014. № 8 (11). S. 74 [ukr.]. **21.** Ryndiuk V. I. Uporiadkuvannia zakonodavstva Ukrainy: teoretyko-metodolohichnyi ta tekhniko-iurydychnyi aspekty: monohrafiia. Kyyiv: KNEU, 2021. S. 66–67 [ukr.]. **22.** Patei-Bratasiuk M. H. Norma prava v konteksti osnovnykh typiv pravorozuminnia. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2011. № 1. S. 41, 45 [ukr.]. **23.** Petrovska O. K. Korporatyvna normotvorchist: zahalnoteoretychna kharakterystyka: dys. na zdobuttia stupenia doktora filosofii v haluzi znan 08 «Pravo» / Natsionalnyi yurydychnyi universytet imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 2020. S. 37–38, 100 [ukr.]. **24.** Yuschik A. I. Dialektika prava. Kn. 1: Obschee uchenie o prave (Kriticheskiy analiz obschepravovyih ponyatiy). Ch. II. Kyyiv: Red. zhurn. «Pravo Ukrainyi»; In Yure, 2013. S. 163–175, 353 [rus.].

***Ryndiuk Vira.* The legal norm in the context of modern approaches to the understanding of legal**

The legal norm is one of the basic categories of legal science, its definition is found in all encyclopedic legal dictionaries, as well as in any textbook or study guide on legal

theory. At the same time, the question of the legal norm and its structure remains one of the most controversial in theoretical legal science. The starting point for forming an idea of a legal norm is one or another concept of legal understanding (natural law, legal positivism, or sociological jurisprudence) within which this theoretical-legal phenomenon is studied.

In the context of the natural-law type of legal understanding, legal norms are laws of a social nature that regulate human behavior, discovered, known by the legislator and reflected in the form of legislation. And within the framework of legal positivism, a legal norm is a universally binding rule of conduct established or sanctioned by state power, regardless of whether it is fair and moral or not. It is noted that these two different approaches to understanding the legal norm reveal two different aspects of it through such paired categories of dialectics as content and form.

The content of the legal norm is the rules of behavior expressed through the subjective rights and responsibilities of participants in social relations. In contrast to the traditional approach of building a logical norm according to the rule: "if à then à otherwise", in the dialectical theory of law, for the first time, a legal norm is considered on the basis of the dialectical method as a process of necessity. It is precisely because of the form of the norm that a powerful subject in the process of rule-making activity recognizes this or that rule of conduct as necessary (obligatory), and the sanction is of decisive importance in this process.

The main difference in the understanding of the legal norm in the positivist and sociological concepts of legal understanding is that the second considers the legal norm as a rule of behavior of subjects, which can be ensured, in addition to the state, by another force (a certain collective, individual, etc.). In the latter case, so-called state-legal norms or corporate norms are varieties of legal norms. Within the dialectical theory of law, the opinion is substantiated that the criterion for distinguishing legal norms as one of the types of social norms is the specificity of the disposition of legal norms – rules of behavior expressed through the subjective rights and obligations of real participants in social relations, which are sanctioned as norms.

It was concluded that depending on one or another theory of legal understanding, when formulating the definition of a legal norm, emphasis is placed on its various signs, properties, sides, aspects. It is noted that the idea of a legal norm as a complete legal phenomenon in relation to other social norms can be formulated using the dialectical method and such paired dialectic categories as content and form, individual and general.

Key words: *legal norm, natural law, legal positivism, sociological jurisprudence, social naturalism, dialectical theory of law, dialectical method.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-69-77
УДК 340.12+343.85

В. І. ТИМОШЕНКО,
*доктор юридичних наук, професор**
ORCID: 0000-0003-2947-5627

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ

Висвітлюються особливості реалізації прав людини за умов різноманітних викликів та загроз. Реалізації прав людини можуть перешкоджати різні обставини: неефективність законодавства, недієвість громадянського суспільства, авторитарний політичний режим, тероризм тощо. Увага акцентується саме на тероризмі, протидія якому є складним завданням, що передбачає систему заходів, які, своєю чергою, не завжди сприяють реалізації прав людини, але вони необхідні для забезпечення безпеки як людини, так і всього соціуму.

Ключові слова: *реалізація прав людини, суспільство, загроза, терор, мігранти, обов'язки, законодавство, держава.*

Tymoshenko Vira. **Implementation of human rights in the modern world: challenges and threats**

The peculiarities of the realization of human rights under the conditions of various challenges and threats are covered. The realization of human rights can be hindered by various circumstances: inefficiency of legislation, inactivity of civil society, authoritarian political regime, terrorism, etc. The article is focused on terrorism. Countering terrorism is a complex task that involves a system of measures that do not always contribute to the realization of human rights, but they are necessary to ensure the safety of both a person and the entire society.

Key words: *implementation of human rights, society, threat, terror, migrants, duties, legislation, state.*

Вступ. Правам людини як явищу людської цивілізації властива складна природа. Передусім це нормативно виражені можливості щодо реалізації законних інтересів людини, що забезпечуються державою і суспільством. Змістом кожного окремого права людини виступають природні правомочності та юридичні обов'язки, а не саме благо, до володіння яким прагне індивід. Це також дієвий елемент політико-правової системи, визнана загальнолюдська цінність. Завдяки правам людини з'являється необхідність і можливість створювати умови для самореалізації особистості та прогресу суспільства. Процес реалізації прав зазнає впливу політичного, економічного, соціально-психологічного, морального, релігійного та інших факторів, які можуть створювати певні загрози та виклики цьому процесу. До таких загроз

* ***Tymoshenko Vira,*** *Doctor of Law, Full Professor*

© В. І. Тимошенко, 2023

належить і тероризм, що має дестабілізуючий вплив на світову спільноту загалом та кожну людину зокрема.

Проблема тероризму наразі посідає одне з перших місць серед небезпек, що стають на перешкоді існуванню цивілізації, повертають її в часи варварства. Нині процеси глобалізації не лише сприяють розвитку раніше відсталих спільнот, а й призводять до руйнівних наслідків, формуючи соціальну основу тероризму. У світі позначилися цілі регіони, де тероризм стає найважливішим чинником, визначає характер міжнаціональних та міждержавних відносин. Так, сучасні війни, посилення ісламського екстремізму, політичні, етнічні, релігійні конфлікти є наслідком формування сучасного світового порядку та проявом тероризму. Жертвою тероризму може стати як окремо взятий індивід, так і суверенна держава, що бачимо на прикладі російсько-української війни, коли російські війська вбивають мирне населення України, знищують житлові будинки та об'єкти критичної інфраструктури.

Наслідком терористичних актів є дискримінація особистості, утиск або обмеження її прав і свобод, загроза безпеці людини і суспільства загалом. Кожна цивілізована держава мусить попереджати терористичні акти, витрачати на це ресурси, а водночас і обмежувати певні права людини. Адже протидія тероризму є складним завданням, що передбачає систему заходів як ідеологічних, так і фізичних, які далеко не завжди сприяють реалізації прав людини та потребують пошуку способів запобігання цьому явищу. Це актуалізує теоретичні дослідження можливостей протидії тероризму, чим власне й викликана потреба звернення до питання дослідження негативного впливу тероризму на реалізацію прав людини.

Стан дослідження. Проблема реалізації прав людини здавна привертала увагу політико-правових мислителів, філософів, юристів, економістів, соціологів у всьому світі. Їхні погляди щодо цієї проблеми викладено в різноманітних наукових джерелах, насамперед у юридичній, філософській, політологічній, соціологічній літературі. Окремі аспекти теорії прав людини розроблялися сучасними вітчизняними та зарубіжними вченими в контексті дослідження спеціально-юридичних, політологічних, міжнародно-правових, історичних, морально-етичних, філософських та інших проблем. Зокрема, Р. Стефанчук і О. Гладун розглядали окремі питання щодо впровадження європейських стандартів у сфері прав людини в національне законодавство[1]. О. Омельчук, С. Гринько, А. Івановська, А. Місінкевич, В. Антонюк дослідили міжнародний аспект захисту прав людини в контексті формування принципу верховенства права[2]. Сучасний стан юридичного забезпечення прав людини в Європейському Союзі аналізував С. Добрянський, який акцентував увагу на нормах Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу як головного юридичного інструменту гарантування прав людини у цьому формуванні[3]. Захист прав людини під час збройних конфліктів досліджувала Н. Карпачова, яка проаналізувала роль і місце міжнародних організацій із

захисту прав людини в оцінці ситуації щодо конфлікту на українських територіях[4]. Тлумачення феномену тероризму як соціального явища та кримінально-караного діяння, що загрожує правам людини, викладено у монографії В. Середи та І. Серкевича[5]. Л. Валья аналізує сприйняття населенням загроз своїй безпеці, правам і свободам[6].

Названі дослідники проаналізували сутність прав людини, структуру, розглянули соціально-політичні умови реалізації прав людини в ряді країн, деякі елементи механізму гарантій цих прав, сутність тероризму, зокрема з точки зору міжнародного права. Однак вони не зосереджували увагу на загрозах і ризиках, яких зазнає майже кожна людина, її права, внаслідок діяльності терористів, не розглядали можливості обмеження прав людини у зв'язку з терористичною загрозою, що й становить основну особливість реалізації прав людини в сучасному світі.

Постановка проблеми дослідження. Нагальною потребою як юридичної науки, так і політико-правової практики є зосередження уваги на тих загрозах і викликах, що виникають у сучасному світі через тероризм, та створюють перешкоди в реалізації прав і свобод людини і громадянина. Предметом дослідження є загрози і виклики, що виникають у процесі реалізації прав людини, насамперед загроза тероризму.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є дослідження особливостей впливу тероризму на процес реалізації прав людини в сучасному світі та позначення шляхів запобігання цьому впливу. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання: визначити загрози правам людини; розглянути особливості тероризму в сучасному світі; дослідити можливості та законність обмежень прав людини під впливом терористичної загрози; визначити дієві засоби запобігання тероризму. Основою методології цієї статті є діалектичний і феноменологічний підходи, а також методи: формально-логічний, формально-догматичний, формально-юридичний, системний та структурно-функціональний.

Виклад основного матеріалу. Під реалізацією прав людини слід розуміти юридично визначену діяльність суб'єктів права, гарантовану державою, що здійснюється у передбачених законом формах і виражається у дотриманні, використанні та виконанні ними своїх повноважень. Механізм реалізації прав людини являє собою сукупність юридичних засобів втілення прав людини в життя, що розкривається у двох взаємопов'язаних аспектах – статичному та динамічному. Перешкодою реалізації прав людини можуть бути різні загрози та ризики, зокрема недосконале законодавство, нездатність громадянського суспільства контролювати діяльність держави, що часто трапляється в недемократичних державах, низький рівень правової культури та деформація правової свідомості, корупція. Істотною перешкодою може бути також тероризм.

Визначення тероризму надається у ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»: «Тероризм – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у

свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей»[7]. Відповідно сутнісними характеристиками терористичних діянь є: «насильницька основа дій; політична мотивація і цілевизначення; використання залякування як інструменту досягнення цілі; умисел на спричинення невинних жертв і адекватних руйнувань»[8]. Тероризм можна розглядати як форму насильства, за якої планованим наслідком буде страх. Саме цей наслідок відмежовує тероризм від інших кримінальних форм насильства. Нерідко метою терористів стає вплив на спільноту, органи державної влади заради зміни державної політики в інтересах певних соціальних сил або навіть руйнація соціальної системи держави. Отже, тероризм – це не самоціль, а засіб досягнення поставленої мети. Терористичні угруповання діють не лише заради національних, релігійних і політичних цілей, а передусім задля забезпечення власних інтересів, придбання матеріальних цінностей, отримання доступу до влади тощо.

Активізації тероризму нині переважно сприяють такі фактори, як недопущення правлячою елітою значної частини суспільства до участі в політичній діяльності, репресії щодо опозиційних політичних партій, нав'язування нетрадиційних соціально-політичних нововведень, зіткнення світоглядних позицій громадян з наявним політичним режимом, корупція та несправедливість. Однією з причин активізації тероризму в багатонаціональній державі є руйнація національної ідеї. Це призводить до сепаратизму, загострення міжнаціональних відносин, конфронтації етнічних, релігійних груп.

Тероризм поширюється там, де слабшає влада, відбувається зміна ідеологічних і моральних цінностей, з'являється напруженість у суспільстві, що стимулює зростання насильства. Тероризм може використовуватись як національно-визвольними рухами, релігійними, етнічними угрупованнями, так і державними та кримінальними структурами. Об'єктом впливу терористів може бути все суспільство, шляхом тероризування якого вони прагнуть схилити владу до ухвалення того чи іншого рішення. Суб'єкти сучасного тероризму найчастіше анонімно знеособлені, тобто це терористи-смертники. Якщо в минулому терористами були окремі особи, то тепер поширення отримав терор проти цілих народів і держав, який здійснюється добре організованими та технічно оснащеними структурами, у тому числі державними та міжнародними. Тероризм відбивається на правах людини, позбавляючи громадян можливості їх реалізувати, насамперед використовувати право на життя, свободу та особисту недоторканність.

Загроза терористичних актів змушує людей відмовитись від права вільно обирати місце проживання та емігрувати, нерідко навіть проти своєї волі. Із «гарячих точок» населення переміщається через кордони, аби врятуватися від терору, війни, голоду, злиднів, змушене шукати роботу не обов'язково за

фахом або з низькою заробітною платою, якийсь притулок заради безпечних умов існування. Так, заступниця міністра економіки України Т. Бережна заявила на Польсько-Українському економічному форумі під час дебатів з питань соціальної політики та викликів у контексті війни в Україні таке: «Щонайменше 5 мільйонів людей втратили роботу. У боях загинули сотні робітників. Через бойові дії країну покинули вже близько 7 мільйонів людей. Суттєво зріс рівень безробіття»[9]. Такий стан справ аж ніяк не сприяє реалізації прав людини.

Населення країн, у які прибувають мігранти, їм не завжди раде, відповідно права мігрантів порушуються дуже часто. Та й самі мігранти іноді порушують закон, вчиняють злочини, тим самим порушують права людини. Наслідки міграції можуть стати джерелом суперечностей і конфліктів[10]. Біженці дедалі частіше розглядаються як загроза національній безпеці країни, до якої вони прибули, а не як уразливі групи населення. Нерідко їх звинувачують у вчиненні злочинів без достатніх доказів[11]. Щоб уникнути насильства, уряди країн, що приймають біженців, часто запроваджують обмеження для груп біженців, що перешкоджає асиміляції, інтеграції та реалізації прав людини.

Слід зазначити, що культурна близькість мігрантів з населенням країни, до якої вони прибули, може стримувати поширення тероризму. Подібності у соціальних нормах, звичаях чи віруваннях, очевидно, викликають довіру у соціальних взаємодіях між мігрантами та місцевими жителями. Це, своєю чергою, ускладнює використання терористичними організаціями транснаціональних переміщень населення для радикалізації та залучення до терористичної діяльності[12].

Зводить нанівець права людини й становлення нового правового порядку, за якого терористи та терористичні організації можуть легко трансформуватися в політичних біженців, представників національно-визвольних і нетрадиційних релігійних рухів, які не тільки не підлягають переслідуванню, а й мають право на одержання зарубіжної та міжнародної допомоги. Нині формується інший світовий порядок. Він має бути багатополюсним, і кожна держава незалежно від розмірів території, стану економіки, кількості війська матиме в ньому рівні права. У світі має панувати верховенство права. Авторитарні ж режими мусять стати ізгоями, з якими ніхто не хоче мати справу. Рівень демократії, а не кількість і обсяги природних ресурсів мають визначати місце тієї чи іншої держави у світі[13].

Як відомо, задля досягнення своїх цілей терористи прагнуть заподіяти істотну шкоду найважливішим людським цінностям, таким як життя, свобода, здоров'я, власність та ін. Одним із найпоширеніших проявів терористичної діяльності, пов'язаним із утиском прав людини, є захоплення заручників – випадкових людей, які не мають жодного відношення до конфлікту, що призвів до вчинення терористичної акції. Чим більшого суспільного резонансу набуває терористична акція – захоплення заручників, тим більший жаха-

ючий вплив вона справляє на населення та органи влади. Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників (1979 р.) констатує, що захоплення заручників є злочином, який викликає серйозне занепокоєння з боку міжнародного співтовариства, і що згідно з положеннями цієї Конвенції «будь-яка особа, яка вчиняє акт захоплення заручників, підлягає або судовому переслідуванню, або видачі»[14].

Виникає запитання: чи готові держави ігнорувати порушення прав людини, щоб пожинати плоди міжнародного співробітництва? Опубліковані дослідження показують, що це часто саме так: безпека, дипломатичні чи комерційні вигоди можуть мати пріоритет, коли йдеться про порушення прав людини партнерами. Але в цивілізованому світі має бути по-іншому. Міжнародне співробітництво не повинно підривати основні цінності індивідуальних свобод і прав людини, юридичну справедливість, а порушенням цих цінностей наражати державу на внутрішній політичний спротив і негативну реакцію населення.

Забезпечення можливості реалізації прав людини в контексті боротьби з тероризмом є одним із ключових викликів для міжнародної спільноти. Для запобігання терористичній діяльності держави змушені вживати адекватних заходів, у тому числі обмежувати певні права людини. Жоден антитерористичний закон, прийнятий у будь-якій країні світу, не буде дієвим, якщо не передбачатиме такі обмеження. Реалізуючи дану стратегію, слід пам'ятати, що дотримання прав людини, основних свобод і верховенства права сприяє зміцненню ефективних заходів боротьби з тероризмом. Порушення прав людини породжують у населення розчарування, яке також може призводити до протиправної поведінки, аж до терористичних актів. Люди повинні бути впевнені, що їхньому життю не загрожуватиме небезпека навіть під час заходів, до яких держава вдається заради захисту населення від терористів. На жаль, це часто порушується. Як відомо, прагнення безпеки є постійною і часом непереборною загрозою демократії[15]. Практика свідчить, що підтримка населенням громадянських свобод і прав людини є більш активною, коли людям нічого не загрожує. Однак коли є реальна загроза, люди схильні обмежувати свої права, а більш за все права інших осіб. Обмежуючи громадянські права, людина вибірково дискримінує групи, які не згодні з культурою та нормами спільноти[16].

Важливим кроком у справі вирішення проблеми захисту прав жертв злочинів стало прийняття Радою Європи Європейської Конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (1983 р.), в якій ще раз було підтверджено пряму відповідальність держави перед громадянами за заподіяну ним шкоду, у тому числі від здійснення терористичного акту[17].

На жаль, повністю подолати тероризм поки що неможливо, оскільки у суспільстві існують суперечності, які призводять до такої діяльності. Однак необхідно протидіяти тероризму, тим самим зменшити його прояви та мінімізувати наслідки. Для цього потрібні скоординовані заходи політичного,

соціально-економічного, правового та ідеологічного характеру, спрямовані на забезпечення безпеки суспільства та можливостей реалізації прав людини.

Висновки. Таким чином, мета дослідження досягнута: визначено та охарактеризовано особливості впливу тероризму на реалізацію прав людини та позначено шляхи запобігання цьому впливу.

Обґрунтовано думку, що реалізації прав людини можуть перешкоджати різні обставини, такі як неефективність законодавства, авторитарний політичний режим, недієвість громадянського суспільства, корупція, тероризм тощо.

Тероризм є складним феноменом, який охоплює різноманітну екстремістську ідеологію насильства як теоретичну основу тероризму, терористичну діяльність, що є реалізацію на практиці екстремістської ідеології та терористичні організації, як форму соціальної організації прихильників екстремістської ідеології. Тероризм можна розглядати як скоєння ідеологічно мотивованих насильницьких злочинів з метою дестабілізації суспільства, впливу на політику та залякування людей.

Держава може тимчасово обмежити права людини за дотримання принципу законності та умови необхідності та пропорційності обмежень поставленій меті. При запровадженні обмежень органам влади необхідно передбачати способи подолання суперечностей між інтересами держави та людини, громадянина. Важливо, щоб населення не зазнавало зловживань із боку представників влади під час таких обмежень.

Відсутність компромісу між індивідом і державою може привести до різних форм поведінки: від пасивного неприйняття до активної боротьби з існуючим режимом, навіть незважаючи на втрату при цьому власних прав і свобод. За таких умов формується ідеологія, яка відкидає інші ціннісні системи і обґрунтовує терор як спосіб зміни наявного світового порядку. Усунення ж перешкод на шляху реалізації прав людини сприяє подоланню мотивації певних осіб до терористичної діяльності.

Належна реалізація прав і свобод можлива за умови створення дієвих механізмів подолання суспільних суперечностей, досягнення суспільного компромісу, припинення фінансової підтримки тероризму та незаконного обігу зброї, ефективної протидії формуванню особистості терориста.

1. Стефанчук Р., Гладун О. Впровадження європейських стандартів у сфері прав людини в національне законодавство щодо примусового годування ув'язнених. *Право України.* 2022. № 10. С. 27–41. **2.** Omelchuk O. M., Hrynko S. D., Ivanovska A. M., Misinkevych A. L., Antoniuk V. V. Protection of human rights in the context of the development of the rule of law principle: The international aspect. *Journal of the National Academy of Legal Scinces of Ukraine.* 2021. Vol. 28(1). P. 32–42. **3.** Dobrianskiy S. Legal security of human rights in the European Union: current stance and perspectives of development. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.* 2019. Vol. 26 (4). P. 55–72. **4.** Karpachova N. I. The role of international human rights organisations in the context of the conflict in Eastern Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Scinces of Ukraine.* 2021. Vol. 28(1). P. 24–31. **5.** Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія: монографія / В. В. Середа,

І. Р. Серкевич; за заг. ред. В. С. Канціра. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 188 с. **6.** Luca Guido Valla. Citizens Perceptions of Security Issues: New and Old Actors in the National Security Framework. *Journal of Human Security.* 2022. Vol. 18(1). doi: 10.12924/johs2022.18010018 **7.** Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 № 638-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15. **8.** Важна К. А. Проблеми визначення поняття й сутності тероризму в міжнародному праві. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти.* 2021. № 8. С. 137–151. https://doi.org/10.31866/2616-745x.8.2021.249036 **9.** За час війни 5 млн українців втратили роботу, 7 млн виїхали з країни, – Мінекономіки. 20 листопада 2022. URL.: https://espreso.tv/za-chas-viyni-5-mln-ukraintsiv-vtratili-robotu-7-mln-viikhali-z-kraini-minekonomiki **10.** Vira I. Tymoshenko, Sergiy I. Maksymov, Larysa O. Makarenko, Olena S. Kravchenko, Sergiy S. Kravchenko. Threats to human rights in a globalized world. *Amazonia Investiga.* 2021. Vol.10. Issue 39. P. 9-15. doi: https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.1 **11.** Burcu Savun, Christian Gineste. From Protection to Persecution: Threat Environment and Refugee Scapegoating. *Journal of Peace Research.* 2019. Vol. 56. № 1. P. 88–102. https://doi.org/10.1177/0022343318811432 **12.** Tobias Böhmelt, Vincenzo Bove. Does cultural proximity contain terrorism diffusion? *Journal of Peace Research.* 2020. Vol. 57(2). P. 251–264. https://doi.org/10.1177/0022343319864425 **13.** Папакін Г. Після перемоги, або новий світовий порядок. URL.: https://day.kyiv.ua/uk/blog/istoriya/pislya-peremogy-abo-novyy-svitovyy-poryadok **14.** Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників. 17 грудня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_087 **15.** Scott Radnitz. Perceived threats and the trade-off between security and human rights. *Journal of Peace Research.* 2022. Vol. 59(3). P. 367–381. https://doi.org/10.1177/00223433211020809 **16.** Kevin R. Carriere, Anna Hallahan, Fathali M. Moghaddam. *Group Processes & Intergroup Relations.* 2022. Vol. 25(1). P. 247–279. https://doi.org/10.1177/1368430220962563 **17.** European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes Strasbourg, 24.XI.1983. URL: https://rm.coe.int/1680079751

References

1. Stefanchuk R., Hladun O. Vprovadzhennya yevropeys′kykh standartiv u sferi prav lyudyny v natsional′ne zakonodavstvo shchodo prymusovoho hoduvannya uv″yaznenykh. *Pravo Ukrayiny.* 2022. № 10. S. 27–41 [ukr.]. **2.** Omelchuk O. M., Hrynko S. D., Ivanovska A. M., Misinkevych A. L., Antoniuk V. V. Protection of human rights in the context of the development of the rule of law principle: The international aspect. *Journal of the National Academy of Legal Scinces of Ukraine.* 2021. Vol. 28(1). P. 32–42. **3.** Dobrianskiy S. Legal security of human rights in the European Union: current stance and perspectives of development. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.* 2019. Vol. 26 (4). P. 55–72. **4.** Karpachova N.I. The role of international human rights organisations in the context of the conflict in Eastern Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Scinces of Ukraine.* 2021. Vol. 28(1). P. 24–31. **5.** Teroryzm: kryminolohichna determinatsiya i kryminal′no-pravova protydiya: monohrafiya / V. V. Sereda, I. R. Serkevych; za zah. red. V. S. Kantsira. L′viv: L′vDUVS, 2016. 188 s. [ukr.]. **6.** Luca Guido Valla. Citizens Perceptions of Security Issues: New and Old Actors in the National Security Framework. *Journal of Human Security.* 2022. Vol. 18(1). doi: 10.12924/johs2022.18010018 **7.** Pro borot′bu z teroryzmom: Zakon Ukrayiny vid 20 bereznya 2003 № 638-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15[ukr.]. **8.** Vazhna K. A. Problemy vyznachennya ponyattya y sutnosti teroryzmu v mizhnarodnomu pravi. Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty. 2021. № 8. S. 137–151. https://doi.org/10.31866/2616-745x.8.2021.249036 [ukr.]. **9.** Za chas viyny 5 mln ukrayintsiv vtratyly robotu, 7 mln vyyikhaly z krayiny, – Minekonomiky. 20 lystopada 2022. URL: https://espreso.tv/za-chas-viyni-5-mln-ukraintsiv-vtratili-robotu-7-mln-viikhali-z-kraini-minekonomiki [ukr.]. **10.** Vira I. Tymoshenko, Sergiy I. Maksymov, Larysa O. Makarenko, Olena S. Kravchenko, Sergiy S. Kravchenko. Threats to human rights in a globalized world. *Amazonia Investiga.*

2021. Vol.10. Issue 39. P. 9-15. doi: https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.1 **11.** Burcu Savun, Christian Gineste. From Protection to Persecution: Threat Environment and Refugee Scapegoating. *Journal of Peace Research.* 2019. Vol. 56. № 1. P. 88–102. https://doi.org/10.1177/0022343318811432 **12.** Tobias Böhmelt, Vincenzo Bove. Does cultural proximity contain terrorism diffusion? *Journal of Peace Research.* 2020. Vol. 57(2). P. 251–264. https://doi.org/10.1177/0022343319864425 **13.** Papakin H. Pislya peremohy, abo novyy svitovyy poryadok. URL.: https://day.kyiv.ua/uk/blog/istoriya/pislya-peremogy-abo-novyy-svitovyy-poryadok [ukr.]. **14.** Mizhnarodna konventsiya pro borot'bu iz zakhoplennyam zaruchnykiv. 17 hrudnya 1979 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_087 [ukr.]. **15.** Scott Radnitz. Perceived threats and the trade-off between security and human rights. *Journal of Peace Research.* 2022. Vol. 59(3). P. 367–381. https://doi.org/10.1177/00223433211020809 **16.** Kevin R. Carriere, Anna Hallahan, Fathali M. Moghaddam. *Group Processes & Intergroup Relations.* 2022. Vol. 25(1). P. 247–279. https://doi.org/10.1177/1368430220962563 **17.** European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes Strasbourg, 24.XI.1983. URL: https://rm.coe.int/1680079751

Tymoshenko Vira. **Implementation of human rights in the modern world: challenges and threats**

The peculiarities of the realization of human rights under the conditions of various challenges and threats are covered. The mechanism for the realization of human rights is considered as a set of legal means of implementing human rights in life, which is revealed in two interrelated aspects – static and dynamic. The realization of human rights can be hindered by various circumstances: inefficiency of legislation, inactivity of civil society, authoritarian political regime, terrorism, etc. The article is focused on terrorism. Countering terrorism is a complex task that involves a system of measures that do not always contribute to the realization of human rights, but they are necessary to ensure the safety of both a person and the entire society. Threats related to terrorism actualize theoretical studies of the possibilities of countering terrorism and creating conditions for the proper realization of human and citizen rights and freedoms. The purpose of the article is to study the specifics of the influence of terrorism on the process of realizing human rights in the modern world and to indicate ways to prevent this influence. The methodology of the article consists of dialectical and phenomenological approaches, as well as formal-logical, formal-dogmatic, formal-legal, systemic and structural-functional methods. The conclusions state that terrorism is a significant obstacle on the way to the realization of human rights. Terrorism can be characterized as the commission of ideologically motivated violent crimes with the aim of destabilizing society, influencing politics, and intimidating people. Rights and freedoms may be restricted in connection with a terrorist threat, but the restrictions must be proportionate to the threat. At the same time, the elimination of obstacles to the realization of human rights helps to overcome the motivation of certain individuals to engage in terrorist activities. The proper implementation of rights and freedoms is possible under the condition of creating effective mechanisms for overcoming social contradictions, achieving a social compromise, ending financial support for terrorism and illegal weapons trafficking, and effective countermeasures against the formation of a terrorist personality.

Key words: *implementation of human rights, society, threat, terror, migrants.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-78-88
УДК 340.1

Т. І. ТАРАХОНИЧ,
кандидат юридичних наук,
*старший науковий співробітник**
ORCID: 0000-0002-1586-5088

ПРАВОТВОРЧІСТЬ: ЧИННИКИ ВПЛИВУ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Автор розглядає різні підходи до розуміння чинників впливу на процес правотворчості. На загальнотеоретичному рівні здійснено класифікацію чинників впливу на процес правотворчості. Запропоновано шляхи його вдосконалення, акцентується увага на необхідності оптимізації правотворчого процесу, необхідності проведення реформ тощо.

Ключові слова: *правотворчість, правотворчий процес, чинники впливу, шляхи вдосконалення, правова реформа, оптимізація правотворчого процесу.*

***Tarakhonych Tetiana*. Law-making: factors of influence and ways of improvement**

The author considers various approaches to understanding the factors that influence the law-making process. On the general theoretical level, the classification of factors influencing the law-making process has been made. Ways of its improvement are proposed, and the following points are emphasized: the need to optimize the law-making process, the need to carry out reforms, etc.

Key words: *law-making, law-making process, factors of influence, ways of improvement, legal reform, optimization of the law-making process.*

Вступ. Нині українське суспільство та держава переживають складний історичний період власного розвитку, воєнні загрози кардинально вплинули на всі сфери суспільних відносин, у тому числі правову. Держава потерпає від значних матеріальних, ресурсних і людських втрат, порушуються права та свободи громадян, спостерігається різке падіння рівня життя населення, руйнування інфраструктури, нового змісту та якості набуває правова система загалом та правотворчий процес зокрема.

Зазначене вимагає посиленої уваги науковців до цих змін і виваженого, ґрунтовного підходу до правотворчості та правотворчого процесу. Поняття «правотворчість» є найбільш вивченим, усталеним в юридичній літературі та це не заважає науковій спільноті поглянути на нього з іншого боку, знайти ті аспекти, які ще не розглядалися чи були недостатньо вивченими і на які

* ***Tarakhonych Tetiana,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Senior Research Officer*

© Т. І. Тарахонич, 2023

вплинули реалії сьогодення. До таких проблем можна віднести чинники впливу на процес правотворчості, що відображають об'єктивні закономірності розвитку суспільства, держави, опосередковують поведінку суб'єктів суспільних відносин, а також тенденції розвитку правотворчості та шляхи її вдосконалення.

Постановка проблеми. В узагальненому вигляді розуміння чинників, що впливають на процес правотворчості, тенденцій її розвитку та вдосконалення доречно розглядати з таких позицій:

1. З урахуванням творчого надбання вчених щодо даної проблеми, її переосмислення та пошуку нових підходів до її вирішення з позицій сучасного розвитку юридичної науки.

2. Виокремлення закономірностей, що пов'язані з процесом правотворчості.

3. Здійснення загальнотеоретичної характеристики основних чинників впливу на процес правотворчості та тенденцій її розвитку.

Огляд літератури. Проблема правотворчості була та залишається актуальною у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці. Особливого значення та ваги вона набуває в період воєнної агресії та необхідності внесення змін до нині діючих нормативно-правових актів, переосмислення тих чинників, які впливають на процес правотворчості та формування виваженої правотворчої політики. Проблема розуміння правотворчості, її закономірностей та особливостей отримала належне відображення в працях учених: М. С. Булкат, С. В. Бобровник, С. М. Гусарова, С. Д. Гусарєва, Т. О. Дідича, Є. П. Євграфової, М. В. Кармаліти, О. І. Левченкова, О. Л. Львової, Л. А. Луць, С. І. Максимова, Л. О. Макаренко, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришина, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюка, С. О. Сунєгіна, М. О. Теплюка, О. І. Чаплюк, О. І. Ющика, Ю. С. Шемшученка та ін.

У працях згаданих вчених правотворчість аналізується як на загальнотеоретичному рівні, так і з точки зору її практичного використання. На загальнотеоретичному рівні правотворчість загалом аналізується крізь призму правової доктрини, розуміння її особливостей, принципів та функцій. Так, Н. М. Пархоменко аналізувала особливості правотворчості в період воєнного стану[1]. Ґрунтовний аналіз поняття, сутності, принципів правотворчості, її співвідношення з правоутворенням здійснював С. М. Гусаров[2]. На деякі аспекти правової культури як фактору ефективності законотворчої діяльності звертала увагу Л. О. Макаренко[3]. Питання ефективності та якості законодавства, оптимізації діяльності комітетів Верховної Ради висвітлювала Н. М. Оніщенко[4].

Наукові надбання вітчизняних і зарубіжних вчених роблять неоціненний внесок у розвиток юридичної науки та практики щодо даної проблеми. Проте реалії сьогодення спонукають до більш ґрунтовного вивчення на концептуальному рівні проблеми чинників впливу на процес правотворчості та шляхів її вдосконалення.

Метою та завданнями статті є з'ясування теоретичних основ розуміння сутності правотворчості, чинників впливу на процес правотворчості та шляхів її вдосконалення. Серед завдань, які необхідно вирішити, аналізуючи дану проблему, слід виокремити такі: загальнотеоретичне розуміння чинників впливу на процес правотворчості, їх класифікація та особливості, виокремлення та загальна характеристика шляхів вдосконалення правотворчості.

Виклад основного матеріалу. Не претендуючи на вичерпне висвітлення всіх можливих варіантів розуміння категорії «чинники впливу на процес правотворчості» та «шляхи вдосконалення правотворчого процесу», варто зазначити, що в науковій літературі сформувалося неоднозначне розуміння даних категорій.

У тлумачному словнику термін «чинник» розглядається як умова, рушійна сила будь-якого процесу, явища тощо[5]. Вітчизняні вчені підкреслюють, що чинниками впливу на правотворчість слід вважати будь-які з них, що спонукають суб'єкта правотворчості до прийняття правових норм[6].

На нашу думку, чинники впливу на процес правотворчості – це ті детермінанти, які тією чи іншою мірою впливають на процес правотворчості, можуть бути ключовими на певному етапі її здійснення чи набувати як доповнюючого, конструктивного, так і деструктивного характеру.

Чинники впливу на процес правотворчості можна класифікувати за різними критеріями. Залежно від значущості в процесі правотворчості вони можуть бути основні та додаткові. Звернемо увагу на найважливіші з них, враховуючи реалії сьогодення.

На нашу думку, до основних чинників слід віднести такі з них, як: введення в державі воєнного стану, що потребує прийняття непопулярних, але водночас необхідних рішень, відсутність механізму забезпечення міжнародного миру та безпеки, виклики та загрози інформаційній безпеці тощо.

Серед зазначених чинників першочергове значення мають воєнні загрози. Запровадження воєнного стану в Україні суттєво вплинуло на всі сфери діяльності держави та суспільства, проведення реформ, сам правотворчий процес загалом. У цих умовах змінюється та набуває нового змісту діяльність правотворчих органів, вона вимагає концентрації уваги на важливих проблемах сьогодення, швидких темпів прийняття рішень, обґрунтованості та виваженості щодо спірних питань, максимальної згуртованості та професіоналізму. Правотворчість під час воєнного стану набуває нового змісту та значення, її результатом стали підготовка та прийняття низки нормативно-правових актів надзвичайного характеру, спрямованих на зміну та впорядкування цілого ряду найважливіших суспільних відносин. З огляду на зазначене Н. М. Пархоменко підкреслює, що у воєнний період «змін і доповнень зазнало майже все чинне законодавство у сфері державного управління, трудових, сімейних, освітніх, податкових, фінансових, бюджетних, господарських та ін. відносин. Зокрема, почали запроваджуватися комплексні зміни до законодавства та державних програм, спрямованих на забезпечення прав і свобод громадян, підтримку

української економіки (дерегуляція, лібералізація та посилення державної підтримки бізнесу); організацію трудових відносин; навчального процесу, податків і зборів; пенсійного забезпечення; розв'язання проблем, пов'язаних з публічними закупівлями, орендою майна та ін.»[7].

Міжнародні та національні загрози потребують реагування та закріплення на законодавчому рівні засобів гарантування миру та безпеки не лише на національному, а й на міжнародному рівні, встановлення нових вимог не тільки до міжнародних організацій і міжнародного права загалом, а й до механізму гарантування міжнародного миру та безпеки.

Вітчизняні вчені зазначають, що «положення, які фіксують засоби гарантування міжнародного миру та безпеки, часто мають декларативний характер, не містять конкретних засобів, які б реально забезпечували дієвість механізму гарантування миру і безпеки; відсутній моніторинг впровадження принципу підтримки міжнародного миру та безпеки з прогнозуванням можливостей його порушень і застосування засобів запобігання. Важливою є і зміна концептуального бачення ролі та значущості міжнародних організацій, міжнародного права під кутом зору нових сучасних реалій. Низка положень щодо принципу підтримання міжнародного миру та безпеки у конкретних ситуаціях (зокрема в ході війни в Україні) виявилася не тільки недієвою та неефективною, а й створила умови для їх деформації з боку держави-агресора (РФ)»[8].

Поряд з цим інформаційні чинники, виклики та загрози інформаційній безпеці впливають як на політику держави, так і на правотворчу діяльність. Так, В. М. Тарасюк виділяє глобальні та національні виклики інформаційній безпеці. До глобальних вчена відносить: «збільшення кількості глобальних дезінформаційних кампаній; <…> соціальні мережі як суб'єкти впливу в інформаційному просторі; недостатній рівень медіаграмотності (медіакультури) в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій. Національними викликами та загрозами визначені: інформаційний вплив Росії як держави-агресора на населення України; інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях України; обмежені можливості реагувати на дезінформаційні кампанії; несформованість системи стратегічних комунікацій; недосконалість регулювання відносин у сфері інформаційної діяльності та захисту професійної діяльності журналістів; спроби маніпуляції свідомістю громадян України щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України; доступ до інформації на місцевому рівні; недостатній рівень інформаційної культури та медіаграмотності в суспільстві для протидії маніпулятивним та інформаційним впливам»[9].

Зазначені проблеми спонукали до прийняття відповідних правових актів, які встановлюють гарантії забезпечення інформаційної безпеки, насамперед це рішення РНБО України «Про Стратегію інформаційної безпеки»[10], що набуло чинності до моменту повномасштабного вторгнення країни-агресора. Цей нормативний документ має концептуальне значення та спрямований на

захист інформаційного простору держави від пропагандистського впливу, забезпечення виваженої інформаційної політики, формування консолідованої суспільної думки, медіаграмотності, вдумливого ставлення до інформації в соціальних мережах, формування морально-психологічного стану суспільства тощо.

У політиці держави, правотворчій діяльності інформаційна складова тісно взаємозв'язана із комунікативною. Вітчизняні вчені, аналізуючи комунікацію як певну категорію, зазначають, що «комунікація у державному управлінні – це специфічна діяльність, яка має чотири глобальних напрями: стратегічні комунікації; кризові комунікації; масові комунікації; міжособистісні комунікації. Всі вони реалізуються декількома шляхами: спілкування; е-технології для спілкування; урядовий зв'язок; закон як комунікації; PR-комунікація. Своєю чергою їх поділяють на дві площини: комунікації з громадськістю та комунікації в межах державно-адміністративної системи. Їх реалізація передбачає використання методів: пропаганди, переконуючої пропаганди, переконання, залучення, освіти, пояснення, роз'яснення, діалогу, медіації, інформування. PR-комунікація як діяльність реалізується з трьох позицій: з громадянами, з державними установами, із зацікавленими сторонами»[11].

Поряд із зазначеними чинниками, що впливають на процес правотворчості, слід відмітити тісний взаємозв'язок правових норм із іншими соціальними регуляторами, особливо моральними, а також з менталітетом та культурними традиціями нашої держави.

З огляду на зазначене С. О. Сунєгін підкреслює, що «правові норми завжди закріплюють критерії морально негідної поведінки в контексті певних координат часу і простору. Саме тому одне із найскладніших завдань законодавця полягає у тому, щоб зміст правових норм набув оптимального морального змісту: з одного боку, закон не повинен відриватися від морального стану суспільства, а з другого – не потрібно свідомо занижувати його моральний рівень, оскільки місією права є не лише забезпечення належного рівня правопорядку в суспільстві, а й сприяння моральному розвитку суспільства»[12].

Слід погодитися з думкою вітчизняних науковців, що «право кожної країни обмежене певною культурою; по-друге, сильною версією соціальної тези, що утверджує детермінованість права соціальними джерелами; по-третє, виключення вимоги правильності з характеристики природи права (для позитивізму) та включенням внутрішнього зв'язку владного й ідеального вимірів права (для неопозитивістів)»[13].

Про рівень законодавчої культури неодноразово наголошувала Л. О. Макаренко, підкреслюючи, що «правова культура виступає як система створених діяльністю суб'єктів права духовних цінностей, яка функціонує як форма (спосіб) здійснення прогресивного правового розвитку людини, людства та суспільних умов їхньої життєдіяльності. Специфіку правової культури становлять особливості суб'єкта і характер його діяльності, а саме, здійснення

суб'єктами права діянь, що забезпечують прогресивний правовий розвиток особистості в контексті правових цінностей як результатів цієї діяльності»[14].

Високий рівень правової культури в суспільстві та державі впливає на якість та ефективність законодавства, його повноту та досконалість, також на професіоналізм самих суб'єктів правотворчості.

У цьому контексті, окрім зазначених, чинники впливу на процес правотворчості залежно від сфери дії можуть мати також політичний, економічний, соціальний та інший характер. Це свідчить про те, що не лише окремі чинники відіграють важливу роль у здійсненні правотворчої діяльності, а їх комплекс, вони взаємопов'язані між собою і наслідки їх впливу на процес правотворчості однаково важливі.

Чинники, які належать до додаткових, але не менш важливих, що пов'язані із забезпеченням належних умов для здійснення процесу правотворчості в період воєнного стану та миробудівництва, можуть мати як конструктивний, так і деструктивний характер. На жаль, у воєнний період ці чинники здебільшого набувають деструктивного характеру. Це насамперед неможливість внесення змін до Конституції у період воєнного стану, часові рамки у прийнятті нормативно-правових актів, що впливають на їх якість та ефективність, неможливість здійснення довгострокового планування правотворчої діяльності у зв'язку з війною та ризиками, що з нею пов'язані, ресурсоспроможність, що пов'язана із значними матеріальними та людськими затратами, які спрямовані на вирішення першочергових завдань, відтік професійних кадрів за кордон та переміщення всередині країни, недостатня раціоналізація діяльності правотворчих органів, зниження контролю в процесі правотворчості, неналежний рівень цифровізації правотворчої діяльності тощо.

У контексті зазначеного дослідження також акцентуємо увагу на основних шляхах удосконалення правотворчої діяльності. Насамперед серед них необхідно зазначити готовність суспільства, держави до продовження проведення реформ у найважливіших сферах суспільних відносин, бажання правотворчих органів здійснювати необхідні зміни з урахуванням інтересів та потреб різних суб'єктів, їх мотивованість тощо. Аналізуючи необхідність проведення правових реформ та їх якість, Н. М. Пархоменко підкреслює, що «правове забезпечення є одним із ключових складових проведення будь-яких реформ. Відповідно напрям розвитку права визначає прогрес у праві та соціальний прогрес загалом. При цьому необхідно зазначити, що еволюція права як удосконалення законодавства відбувається постійно, але, як свідчить практика державотворення, не завжди цей рух відбувається у прогресивному напрямі на засадах конструктивізму. Важливе значення при цьому має сутність пропонованих змін, які визначаються багатьма чинниками і насамперед розвитком законодавства, механізмів його удосконалення та реалізації, відповідно із суб'єктами, які здійснюють цю діяльність, їх рівнем правової культури, правової свідомості, правової освіти і т. п. З іншого боку, ефективність удосконалення правового регулювання залежить від змісту законодавства, від

міри відображення в ньому об'єктивних потреб людини, захисту її прав, свобод і законних інтересів, гармонійного розвитку особистості»[15].

Таким чином, правотворча діяльність безпосередньо впливає на процеси реформування різних сфер суспільних відносин, оскільки приймаються відповідні норми права, які вносять певні зміни та доповнення до вже існуючих норм та забезпечують процеси реформування, гарантують стабільність основ державного та суспільного ладу, режим законності та правопорядку.

Слід погодитися з думкою Н. М. Батанової, що «правова реформа в Україні зумовлена необхідністю вдосконалення системи національного законодавства на принципах гідності, свободи, справедливості, верховенства права, забезпечення прав людини, створення дієвих механізмів їх захисту, реалізації принципів соціальної, правової та демократичної державності та поділу державної влади, розв'язання системних протиріч у сфері право-державотворення»[16].

Стратегічним напрямом правової реформи в умовах повномасштабної збройної агресії РФ та післявоєнної відбудови повинно стати питання законодавчого забезпечення національної безпеки та оборони. Одним із стратегічних завдань правової реформи є також збереження та забезпечення територіальної цілісності української держави, її суверенітету. Поряд з цим перед правотворчими органами залишається цілий ряд питань щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, гарантування визначальної ролі Українського народу в конституюванні та функціонуванні усіх форм публічної влади, продовження реформування судової влади та місцевого самоврядування тощо.

Серед шляхів удосконалення правотворчості можна також зазначити процес оптимізації діяльності правотворчих органів. Насамперед звернемо увагу на розуміння терміна «оптимізація». Слід погодитися з думкою В. А. Дерець, що «оптимізація – це комплекс заходів із підвищення ефективності та результативності функціонування системи»[17]. Вчена підкреслює, що результатом даного процесу є забезпечення ефективності та результативності в діяльності певних систем чи структур.

З огляду на зазначене ефективність – це показник, що характеризує співвідношення результативності діяльності та розміру ресурсів, витрачених для цього. Результативність характеризує діяльність з точки зору досягнення цілей, що були визначені[18].

Таким чином, оптимізація – це певна форма змін в організації та діяльності відповідних структур, що має певну мету. Слід погодитися з думкою В. А. Дерець, що вона близька за змістовим наповненням, але не тотожна до таких категорій, як: «реформування», «удосконалення», «модернізація» як форм проведення змін у системі центральних органів виконавчої влади[19]. Беззаперечним є факт, що ця форма змін є характерною і для правотворчих органів.

Звертаючи увагу на оптимізацію законодавчої діяльності Верховної Ради України в контексті підвищення інституційної спроможності комітетів

Верховної Ради України, Н. М. Оніщенко підкреслює необхідність зміни їх кількості та якості роботи. Поряд з цим вона зазначає, що «зареєстровані законопроєкти зазвичай значно переважають кількість, яку парламент може розглянути протягом певного визначеного часу. Загальновідомим є й те, що більшість законопроєктів пропонують зміни до чинного законодавства, а не оригінальні закони»[20].

Зазначені шляхи впливу на процес правотворчості не є вичерпними, сьогодення ставить перед суспільством та державою, їх органами та структурами, а також науковою спільнотою нові завдання, які потребують свого вирішення.

Висновки. Забезпечення ефективності та дієвості правотворчого процесу вимагає врахування обґрунтованих теорією та підтверджених практикою чинників, що на нього впливають. З огляду на реалії сьогодення ця проблема набуває і практичного значення, оскільки від виваженості правотворчого процесу залежить майбутнє нашої держави, її прогресивний розвиток та вдосконалення її інституцій.

Поділ чинників впливу на процес правотворчості на різновиди за різними критеріями є доволі умовним, оскільки вони тісно переплітаються, є взаємопов'язаними та взаємозалежними, наслідки їх впливу на процес правотворчості, комплексне правове регулювання однаково важливі.

Деякі чинники можуть відігравати першочергову роль і мати важливе значення у формуванні ефективної моделі комплексних правових утворень на певних етапах розвитку державності. В період воєнного стану та післявоєнної відбудови особливої ваги та першочергового значення набувають такі з них, як: запровадження воєнного стану, міжнародні та національні загрози, що потребують реагування і закріплення на законодавчому рівні засобів гарантування миру та безпеки. Також залежно від сфери дії чинники можуть мати політичний, економічний, соціальний та інший характер.

Шляхи вдосконалення процесу правотворчості – це комплекс заходів, які необхідно здійснити в напрямі забезпечення ефективності, дієвості, конструктивності даного процесу. Серед першочергових шляхів у напрямі до вдосконалення процесу правотворчості слід зазначити готовність суспільства, держави до продовження проведення реформ у найважливіших сферах суспільних відносин, бажання правотворчих органів здійснювати необхідні зміни з урахуванням інтересів та потреб різних суб'єктів, їх вмотивованість, оптимізація діяльності правотворчих органів тощо.

1. Пархоменко Н. М. Особливості правотворчої діяльності за умов воєнного стану. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 28–33. DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-4 **2.** Гусаров С. М. Поняття та сутність правотворчості в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2015. № 2. С. 55–59. **3.** Макаренко Л. О. Правова культура як фактор ефективності законотворчої дияльності. *Правова держава.* Вип. 33. Київ: Інститут

держави і права імені В. М. Корецького НАН України. 2022. С. 141–151. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-141-151 **4.** Оніщенко Н. М. Ефективність та якість законодавства у фокусі відбудови України. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 25. DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-3 **5.** Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 10, 1979. С. 553. **6.** Старинський М. В. Проблеми та перспективи правового регулювання валютних відносин в Україні: монографія, Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2015. С. 261. (344 с.). **7.** Пархоменко Н. М. Особливості правотворчої діяльності за умов воєнного стану. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Вип. 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 29 (С. 28–33). DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-4 **8.** Луць Л. А., Настасяк І. Ю. Механізм гарантування принципу підтримання міжнародного миру та безпеки діяльності. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 116. (С. 113–118). DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-17 **9.** Тарасюк В. М. Стратегічні орієнтири інформаційної політики України в умовах зовнішньої агресії. *Правова держава.* Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Вип. 33. С. 70. С. 70–82. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-70-82. **10.** Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12 (дата звернення: 20.12.2022). **11.** Дудченко В. В., Пасечник О. В. Теоретичні засади міжнародно-правових механізмів комунікації держави. *Держава і право:* Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 92. Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2022. С. 20. (С. 15–25). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-92-15 **12.** Сунєгін С. О. Право і мораль: в контексті сучасних реалій. *Правова держава.* Вип. 33. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. 2022. С. 193. (С. 186–197). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-186-197 **13.** Кафарський В. І. Дуальна природа права: критичний вимір в період війни. *Держава і право:* Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 92. Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2022. С. 28–29. (С. 26–37). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-92-26 **14.** Макаренко Л. О. Правова культура як фактор ефективності законотворчої дияльності. *Правова держава.* Вип. 33. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. 2022. С. 143. (С. 141–151). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-141-151 **15.** Пархоменко Н. М. Людиноцентризм як сутність діяльності держави. *Альманах права.* Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади. Вип. 8. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 32. (С. 31–36). **16.** Батанова Н. М. Стратегічні напрями забезпечення правової реформи в Україні в умовах викликів сьогодення. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Вип. 13. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 177. (С. 177–182). DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-28 **17.** Дерець В. А. Оптимізація як одна з форм змін у системі центральних органів виконавчої влади. *Правова держава.* Вип. 33. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 376–377. (С. 373–383). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-373-384 **18.** Оганісян М. С., Ковтун Ю. Є. Концепт «оптимізація» в політико-управлінському дискурсі. *Теорія та практика державного управління.* 2019. Вип. 3. С. 47. (С. 44–53). URL: http://nbuv.gov.

ua/UJRN/ Tpdu_2019_3_7. **19.** Дерець В. А. Оптимізація як одна з форм змін у системі центральних органів виконавчої влади. *Правова держава.* Вип. 33. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 374. (С. 373–383). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-373-384. **20.** Оніщенко Н. М. Ефективність та якість законодавства у фокусі відбудови України. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 25 (С. 25–27). DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-3

Referenses

1. Parkhomenko N. M. Osoblyvosti pravotvorchoi diialnosti za umov voiennoho stanu. *Almanakh prava.* Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viyŭny ta pisliavoiennoї vidbudovy derzhavy. Vypusk 13. Kyïv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukraïny, 2022. S. 28–33 [ukr.]. **2.** Husarov S. M. Poniattia ta sutnist pravotvorchosti v Ukraïni. *Pivdennoukraïnskyŭ pravnychyŭ chasopys*. 2015. № 2. S. 55–5 [ukr.]. **3.** Makarenko L. O. Pravova kultura yak faktor efektyvnosti zakonotvorchoi dyialnosti. *Pravova derzhava.* Vyp. 33. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2022. S. 141–151. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-141-151 **4.** Onishchenko N. M. Efektyvnist ta yakist zakonodavstva u fokusi vidbudovy Ukrainy. *Almanakh prava.* Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viiny ta pisliavoiennoi vidbudovy derzhavy. Vypusk 13. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2.022. S. 25. DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-3 [ukr.]. **5.** Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh. Kyiv: Naukova dumka. 1970–1980. T. 10, 1979. S. 553 [ukr.]. **6.** Starynskyi M. V. Problemy ta perspektyvy pravovoho rehuliuvannia valiutnykh vidnosyn v Ukraini: monohrafiia, Sumy: Vydavnycho-vyrobnyche pidpryiemstvo «Mriia», 2015. S. 261. (344 s.) [ukr.]. **7.** Parkhomenko N. M. Osoblyvosti pravotvorchoi diialnosti za umov voiennoho stanu. *Almanakh prava.* Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viiny ta pisliavoiennoi vidbudovy derzhavy. Vyp.13. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2022. S. 29 (S. 28–33). DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-4 [ukr.]. **8.** Luts L. A., Nastasiak I. Yu. Mekhanizm harantuvannia pryntsypu pidtrymannia mizhnarodnoho myru ta bezpeky diialnosti. *Almanakh prava.* Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viiny ta pisliavoiennoi vidbudovy derzhavy. Vypusk 13. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2022. S. 116 . (S. 11–118). DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-17 **9.** Tarasiuk V. M. Stratehichni oriientyry informatsyinoi polityky Ukrainy v umovakh zovnishnoi ahresii. *Pravova derzhava.* Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Vyp. 33. S. 70. S. 70–82. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-70-82 [ukr.]. **10.** Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14.09.2020 r. № 392/2020. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12 (data zvernennia: 20.12.2022) [ukr.]. **11.** Dudchenko V. V., Pasechnyk O. V. Teoretychni zasady mizhnarodno-pravovykh mekhanizmiv komunikatsii derzhavy. *Derzhava i pravo:* Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky. Vypusk 92. In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2022. S. 20. (S. 15–25). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-92-15 [ukr.]. **12.** Suniehin S. O. Pravo i moral: v konteksti suchasnykh realii. *Pravova derzhava.* Vyp. 33. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2022. S. 193. (S. 186–197). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-186-197 [ukr.]. **13.** Kafarskyi V. I. Dualna pryroda prava: krytychnyi vymir v period viiny. *Derzhava i pravo:* Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky. Vypusk 92. In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2022. S. 28–29. (S. 26–37). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-92-26

[ukr.]. **14.** Makarenko L. O. Pravova kultura yak faktor efektyvnosti zakonotvorchoi dyialnosti. *Pravova derzhava.* Vyp. 33. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2022. S. 143. (S. 141–151). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-141-151 [ukr.]. **15.** Parkhomenko N. M. Liudynotsetryzm yak sutnist diialnosti derzhavy. Almanakh prava. Liudynotsentryzm u pravi: teoretyko-prykladni zasady. Vyp. 8. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2017. S. 32. (S. 31–36) [ukr.]. **16.** Batanova N. M. Stratehichni napriamy zabezpechennia pravovoi reformy v Ukraini v umovakh vyklykiv sohodennia. *Almanakh prava.* Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viiny ta pisliavoiennoi vidbudovy derzhavy. Vypusk 13. Vyp. 13. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2022. S. 177. (S. 177–182). DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-28 [ukr.]. **17.** Derets V.A. Optymizatsiia yak odna z form zmin u systemi tsentralnyz orhaniy vykonavchoi vlady. *Pravova derzhava.* Vyp. 33. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2022. S. 376–377. (S. 373–383). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-373-384 [ukr.]. **18.** Ohanisian M. S., Kovtun Yu. Ye. Kontsept «optymizatsiia» v polityko-upravlinskomu dyskursi. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia.* 2019. Vyp. 3. S. 47. (S. 44–53). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2019_3_7 [ukr.]. **19.** Derets V. A. Optymizatsiia yak odna z form zmin u systemi tsentralnyz orhaniy vykonavchoi vlady. *Pravova derzhava.* Vyp. 33. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2022. S. 374. (S. 373–383). DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-373-384 [ukr.]. **20.** Onishchenko N. M. Efektyvnist ta yakist zakonodavstva u fokusi vidbudovy Ukrainy. *Almanakh prava.* Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viiny ta pisliavoiennoi vidbudovy derzhavy. Vypusk 13. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2022. S. 25 (S. 25–27). DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-3 [ukr.].

Tarakhonych Tetiana. **Law-making: factors of influence and ways of Improvement**

The author characterized the influencing factors and ways of improving the law-making process. It is specified that the factors influencing the law-making process arethose determinants that influence the law-making process to some extent, can be key at a certain stage of its implementation, or acquire a complementary character, while having both a constructive and a destructive character.

It is emphasized that ensuring the efficiency and effectiveness of the law-making process requires taking into account factors that influence it, substantiated by theory and confirmed by practice. Given the realities of today, this problem acquires practical importance, since the future of our state, its progressive development and the improvement of its institutions depend on the efficiency and quality of the law-making process.

It is noted that the division of factors into varieties according to various criteria is quite conditional, since they are closely intertwined, interrelated, interdependent and affect the timeliness and quality of the law- making process. In this context, factors influencing social relations, depending on the sphere of action, can have a political, economic, social, informational, cultural, spiritual nature, etc.

The most relevant ways of improving the law-making process are also characterized. The readiness of society and the state to continue reforms in the most important spheres of social relations, the desire of law-making bodies to implement the necessary changes taking into account the interests and needs of various subjects, their motivation and the optimization of the activities of law-making bodies, etc are among the top priority ways to improve the law-making process.

Key words: *law-making, law-making process, factors of influence, ways of improvement, legal reform, optimization of the law-making process.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-89-100
УДК 340.1

С. О. СУНЄГІН,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0003-4304-708X

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: СОЦІОНОРМАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ОСМИСЛЕННЯ

У статті досліджуються концептуальні засади ефективності правового регулювання в контексті соціонормативного підходу. Наголошується, що ефективність правового регулювання можна досліджувати, по-перше, на трьох рівнях (загальному, спеціальному та особливому) і, по-друге, з точки зору виявлення її формальних і сутнісних характеристик, які є взаємопов'язаними та взаємозалежними між собою. Обґрунтовується думка, що основними показниками ефективності правового регулювання в контексті соціонормативного підходу є належний рівень узгодженості соціонормативних систем у суспільному житті, зростання позитивної правової активності, зниження рівня протиправної поведінки, зменшення до мінімуму соціальних конфліктів на всіх рівнях, а також забезпечення доступності якісних і корисних матеріальних і духовних соціальних благ для всіх громадян.

Ключові слова: *ефективність правового регулювання, правотворчість, правові норми, мораль, релігія, права людини, соціальна регуляція.*

Suniehin Serhii. **Effectiveness of legal regulation: a socionormative approach to understanding**

The article is devoted to the study of the conceptual foundations of the effectiveness of legal regulation in the context of the socionormative approach. It is emphasized that the effectiveness of legal regulation can be investigated, firstly, at three levels (general, special and unit) and, secondly, from the point of view of identifying it's formal and essential characteristics, which are interconnected and interdependent among them. The opinion is substantiated that the main indicators of the effectiveness of legal regulation in the context of the socionormative approach are the appropriate level of coherence of socionormative systems in public life, the growth of positive legal activity, the reduction of the level of illegal behavior, the minimization of social conflicts to a minimum at all levels, as well as ensuring the availability of high-quality and useful material and spiritual social benefits for all citizens.

Key words: *effectiveness of legal regulation, law-making, legal norms, morality, religion, human rights, social regulation.*

Постановка проблеми. Одним із найскладніших питань розвитку сучасного українського суспільства є проблема забезпечення ефективності правового регулювання суспільних відносин або, іншими словами, гарантування стану

* ***Suniehin Serhii,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© С. О. Сунєгін, 2023

належної упорядкованості всієї системи суспільних відносин, їх стабільного прогресивного розвитку та, як наслідок, зміцнення режиму конституційної законності та правопорядку в суспільстві. Особливої значущості ця проблема набуває в умовах перманентного збільшення обсягів правотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень і насамперед Верховної Ради України як єдиного законодавчого органу нашої держави. Адже кількісне зростання законів та інших нормативно-правових актів не означає як автоматично високого рівня їх якості, так і практичної реалізації правових приписів суб'єктами права відповідно до тієї мети, яка закладається в основу їх прийняття.

Проте заявлена проблематика суттєво актуалізується також і у зв'язку зі значною кількістю інших соціальних чинників. При цьому йдеться не лише про необхідність забезпечення належного правового впливу на все більш складний характер сучасних суспільних відносин, породжений насамперед стрімким розвитком технологічних та інформаційних новацій, не лише про необхідність створення якісної та стабільної правової основи для подолання численних кризових явищ в економічній, соціальній, політичній та інших сферах, а й про фактичну нездатність правових механізмів справляти ефективний вплив навіть на глобальну систему міжнародних відносин, деструкція якої, на жаль, набула нової якості у зв'язку із повномасштабним вторгненням військ РФ в Україну.

Саме тому виникає нагальна потреба звернутися до наукового переосмислення концепції ефективності правового регулювання та визначити найголовніші соціальні чинники, які свідчать про позитивний вплив права на суспільні відносини та їх справжній прогресивний розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблематики ефективності правового регулювання присвячена значна кількість праць вітчизняних і зарубіжних вчених. Зокрема, серед представників загальнотеоретичної юридичної науки відповідні питання досліджувалися такими вченими, як: Ж.-Л. Бержель, С. Бобровник, С. Гусарєв, Р. Дворкін, Т. Дідич, Д. Ллойд, Р. Луцький, С. Максимов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, Т. Тарахонич, Л. Фуллер, Г. Харт та ін. Не применшуючи величезної ролі та значення наукового доробку цих і багатьох інших науковців, спробуємо переосмислити характеристики ефективності правового регулювання у світлі соціонормативного підходу.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення соціальних чинників ефективності правового регулювання в контексті соціонормативного підходу.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, у сучасній фаховій літературі під правовим регулюванням переважно розуміється процес впливу права на суспільні відносини за допомогою системи правових засобів, а його ефективність розглядається здебільшого як конкретне співвідношення між цілями і завданнями правового регулювання та тими результатами, яких вдалося досягти внаслідок використання відповідних правових засобів у процесі впливу на суспільні відносини. Безумовно, таке розуміння поняття «ефектив-

ність правового регулювання» потребує своєї конкретизації, у тому числі на рівні визначення загальних і найбільш значущих критеріїв розуміння тих позитивних змін, досягнення яких у суспільному житті пов'язується саме з удосконаленням правового регулювання відповідних суспільних відносин.

У контексті зазначеного варто наголосити, що прийняття нормативно-правових актів, насамперед законів як актів вищої юридичної сили, які регулюють важливі суспільні відносини у різноманітних сферах і галузях життя, вимагає здійснення ґрунтовного аналізу соціального контексту їх майбутньої реалізації у поведінці та діяльності учасників відповідних відносин. Іншими словами, правотворчий процес вимагає визначення прогнозних показників ефективності майбутнього нормативно-правового акта в суспільстві, встановлення відповідності його змісту вимогам соціального розвитку.

У нинішніх реаліях посилення невизначеності глобального розвитку людства, кризових явищ у світовій і національних економіках, врешті-решт, повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну, питання про те, чим повинен керуватися законодавець при прийнятті нормативно-правових актів, щоб правові норми не лише належним чином реалізовувалися у соціальній практиці, а й сприймалися б як справедливі та легітимні з боку всіх або принаймні більшості громадян держави, набувають неабиякої значущості. При цьому потрібно також розуміти об'єктивність того факту, що конкретні цілі, які лежать в основі прийняття окремих нормативно-правових актів, є численними та різноманітними, що випливає з розмаїття суспільних відносин, які підпадають під правове регулювання. Щоб пересвідчитись у цьому, достатньо переглянути законопроєктну базу Верховної Ради України, яка включає в себе не лише відповідні законопроєкти, а й визначену супровідну документацію до них, у межах якої, з-поміж іншого, обґрунтовуються мета або цілі їх прийняття та той результат, якого планується досягти у зв'язку із набуттям ними чинності.

Саме тому потрібно розрізняти поняття «ефективність закону або іншого нормативно-правового акта» від поняття «ефективність правового регулювання», оскільки останнє має більш широкий зміст і передбачає визначення насамперед загальнозначущих соціальних показників, які свідчать про реальну здатність публічної влади та всієї системи законодавства в державі позитивно впливати на розвиток суспільних відносин незалежно від їх конкретного різновиду, про розвиток тих загальнозначущих благ, які є цінними для кожної окремої особистості (наприклад, мирне та безконфліктне співжиття громадян, громадська безпека, безпечне довкілля, матеріальне і моральне благополуччя населення тощо).

Водночас ефективність правового регулювання в цілому безпосередньо взаємопов'язана з відповідними параметрами справедливості окремих законодавчих актів, зокрема, з правильним визначенням у них балансу публічних і приватних інтересів, меж втручання права в суспільне життя, характеру юридичної відповідальності за порушення правових норм тощо. Відповідно, чим більше враховані в окремих законодавчих актах параметри їх якості

(загальносоціальні та юридичні), тим досконалішим буде загальний стан правопорядку в суспільстві, що відтворює високий рівень ефективності правового регулювання взагалі.

У цьому контексті слід підтримати думку провідних українських вчених, які наголошують на необхідності виокремлення загальносоціальних та юридичних чинників ефективності правового регулювання[1]. При цьому варто звернути особливу увагу насамперед на соціальні чинники або умови ефективності правового регулювання, які перебувають поза межами правової матерії і пов'язані, з-поміж іншого, з моральним «кліматом» суспільного життя, зі ступенем релігійності суспільства, рівнем дотримання ними релігійних норм у соціальній практиці тощо. Адже, як зазначається у юридичній літературі, «говорячи про ефективність правових норм, не варто забувати про те, що правове регулювання перебуває під впливом безлічі об'єктивних і суб'єктивних чинників, які здатні спричинити суттєві зміни на результат впливу правової норми на суспільні відносини»[2].

З огляду на те, що метою правового регулювання є не лише належне упорядкування суспільних відносин, їх охорона та захист у межах відповідного режимного контексту, а й стимулювання їх прогресивного розвитку, підвищення рівня соціальної консолідації та солідарності, зниження конфліктного потенціалу в суспільному житті тощо, показники його ефективності, на нашу думку, потрібно розмежовувати за формальними та сутнісними характеристиками або ознаками. При цьому формальними ознаками ефективності правового регулювання слід визнати ті аспекти його практичного прояву, які обмежуються правовими показниками досягнення його цілей (наприклад, статистичні показники рівня законності та правопорядку в суспільстві, можливість повного здійснення суб'єктивного права, формальна результативність роботи суб'єктів владних повноважень тощо).

Якщо ж вести мову про сутнісні ознаки ефективності правового регулювання, то вони, доповнюючи відповідні формальні ознаки, засвідчують реальну здатність права слугувати ефективним засобом задоволення соціально справедливих потреб та інтересів індивідів, стверджувати справедливі, гуманістичні засади у взаємовідносинах у системі координат «особа – громадянське суспільство – держава», зміцнювати цілісність і взаємоузгодженість нормативного фундаменту улаштування суспільного життя тощо (наприклад, зменшення конфліктного потенціалу в суспільному житті та рівня правопорушень, зростання суспільної солідарності та соціально доброзичливої поведінки громадян, зниження рівня соціальної нерівності громадян, позитивна динаміка демографічних зрушень тощо). Саме сутнісні ознаки ефективності правового регулювання свідчать про те, що «право не втрачає свого призначення, а за смислом знаходиться в реальності життя»[3].

Таким чином, ефективність правового регулювання можна визначати як шляхом визначення формальної результативності функціонування правової системи, так і встановлення відповідних параметрів її соціальної орієнтова-

ності, що виражаються, зокрема, у справедливій і гуманістичній якості розвитку суспільних відносин. При цьому формальні та сутнісні характеристики ефективності правового регулювання є взаємопов'язаними, взаємозалежними величинами, хоча саме останні свідчать про реальні тенденції (позитивні або негативні) суспільного розвитку. Адже за формальними характеристиками ефективності правового регулювання можна визначити насамперед якість втілення в життя вимог позитивного права, стійкі форми правової поведінки або юридичної практики, які являють собою стабільні в індивідуальній і суспільній правосвідомості моделі правової поведінки, що можуть здійснюватися поза контекстом телеологічного та змістового осмислення правового характеру відповідних дій, у тому числі у світлі їх співвіднесення зі змістом норм інших соціальних регуляторів.

Взаємозв'язок і взаємозалежність формальних і сутнісних ознак ефективності правового регулювання виявляється, зокрема, у тому, що кризові явища або тенденції у розвитку позитивного права та відповідних йому форм правової поведінки неминуче спричиняють деструкцію його сутнісних ознак та, як наслідок, руйнацію всієї системи правопорядку в суспільстві, який об'єктивно не може перманентно засновуватися на так званих «неправових законах» і штучно обмеженому ціннісно-ідеологічному потенціалі соціального розвитку. Адже формальні ознаки ефективності правового регулювання, по суті, формують імперативну основу його сутнісних характеристик, що випливає з загальнообов'язковості та формальної визначеності правових норм, вимоги яких актуалізуються у відповідних сферах і галузях суспільного життя.

Досліджуючи проблематику ефективності правового регулювання, необхідно зазначити, що її можна розглядати на загальному, спеціальному (галузевому) та особливому (одиничному) рівнях, які є взаємопов'язаними між собою. Загальний рівень ефективності правового регулювання передбачає необхідність встановлення загальних тенденцій розвитку правової системи, зміст яких засвідчує прогресивний або, відповідно, регресивний характер її функціонування. Саме на цьому рівні правового регулювання особливо рельєфно проявляється системний підхід в осмисленні багатоманітної соціальної дійсності, яка, з-поміж іншого, потребує свого обґрунтування з точки зору всіх об'єктивно функціонуючих у ній соціальних регуляторів.

Спеціальний або галузевий рівень ефективності правового регулювання базується на наслідках практичної реалізації норм та інститутів відповідних галузей права (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, сімейного, трудового тощо). Саме в межах цього рівня науковцями, як правило, формулюються відповідні пропозиції та рекомендації, спрямовані на удосконалення правового забезпечення певної групи суспільних відносин.

Якщо ж йдеться про особливий або одиничний рівень ефективності правового регулювання, то його можна встановити шляхом розгляду відповідних наслідків впливу певного законодавчого акта на конкретні суспільні відносини. Іншими словами, у межах цього рівня ефективності правового

регулювання встановлюються та оцінюються відповідні наслідки реалізації нормативних положень закону як акта вищої юридичної сили, що регулює важливі суспільні відносини. Саме у цьому випадку, по суті, йдеться про поняття «ефективність закону», про яке вже згадувалося вище.

У контексті зазначеного потрібно наголосити, що всі рівні ефективності правового регулювання, так само як і його формальні та сутнісні характеристики, є взаємопов'язаними і взаємозалежними між собою. Адже навряд чи можна вести мову про ефективне функціонування правової системи в цілому поза контекстом позитивного впливу більшості окремих законодавчих актів на ті чи інші суспільні відносини, збалансованого, виваженого визначення в їх змісті приватних і публічних засад галузевого правового регулювання, а також урахування системного характеру соціонормативної дійсності.

Але, незважаючи на те, що конкретні параметри ефективності правового регулювання суспільних відносин визначаються насамперед відповідними галузевими юридичними науками, позитивна або негативна результативність тих чи інших суспільних відносин, а також загальні тенденції правового розвитку завжди взаємопов'язані з якісним впливом на волю та свідомість суб'єктів права всього масиву нормативних засобів, які функціонують у суспільстві. Саме цей соціонормативний підхід до розуміння ефективності правового регулювання повинен насамперед враховуватися в процесі правотворчої діяльності, що надасть можливість більш системно осмислити наслідки правового регулювання на відповідних рівнях, їх причини та умови, а також уникнути надмірної формалізації чинників його ефективності.

Відтак, спробуємо з'ясувати зміст показників ефективності правового регулювання з урахуванням соціонормативного підходу, наявність яких у суспільному житті свідчить про найвищий ступінь позитивної реалізації правовою системою своїх завдань і функцій, спрямованих на забезпечення необхідного нормативно-організуючого впливу на суспільні відносини.

По-перше, найголовнішим показником загальної ефективності правового регулювання відповідно до соціонормативного підходу є належний рівень узгодженості та взаємодії соціальних регуляторів між собою. У даному випадку йдеться насамперед про право, мораль і релігію, норми яких найбільшою мірою опосередковують поведінку та діяльність індивідів.

Як відомо, правове регулювання є одним із різновидів соціального регулювання, зміст якого повинен корелюватися зі специфікою нормативного впливу на суспільні відносини інших соціальних норм, насамперед моралі та релігії. При цьому слід враховувати, що кожна з цих соціонормативних систем характеризується не лише особливостями їх історичного розвитку, джерел і форм вираження відповідних норм, специфікою впливу на індивідуальну та суспільну свідомість, а й включає в себе певні положення або норми, які мають аксіоматичний характер і найвищу нормативну силу, що вимагає забезпечення належного рівня узгодженості та збалансованості між ними в межах визначених темпорально-просторових параметрів.

Саме тому прогресивний правовий розвиток та ефективність впливу права на суспільні відносини досягається не лише тоді, коли має місце внутрішня узгодженість його складових елементів, насамперед норм права[4, 5], а й за умови, якщо правові веління не суперечать традиційним моральним і релігійним практикам у відповідному суспільстві, не призводять до різної оцінки з боку вказаних соціальних регуляторів впроваджуваних у суспільстві стандартів поведінки та діяльності, сприяють розвитку моральної свідомості громадян тощо.

У цьому контексті необхідно зазначити, що проблема оптимального співвідношення норм права, моралі та релігії в соціальному регулюванні завжди була і продовжує залишатися однією з найскладніших. Не маючи на меті навіть побіжного висвітлення основних аспектів цієї проблематики в межах даного статейного викладу, вважаємо за доцільне сформулювати декілька найважливіших, на нашу думку, положень аксіоматичного характеру, які свідчать про неможливість досягнення ефективного правового регулювання, принаймні в його сутнісному вимірі, в умовах відчуження правової системи від морально-релігійних засад улаштування людського життя, а саме:

а) основу морально-релігійної регуляції суспільних відносин становлять історично вироблені уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість, гуманність та антигуманність тощо, істинність яких доводилася багатовіковою соціальною практикою. Саме ці уявлення та сформовані на їх основі принципи і правила відповідних комунікативних практик або соціальної взаємодії виступають критеріями, які надають можливість праву ефективно або позитивно впливати як на конкретні суспільні відносин, так і на загальний розвиток суспільства і держави. Права, свободи і обов'язки людини, які становлять зміст будь-яких правовідносин, не здатні самі себе оцінити, а об'єктивно потребують щонайменше морального обґрунтування, яке, на відміну від права, апелює також до внутрішнього світу людини, зокрема, до її думок, бажань, смаків тощо.

Наголосимо, уявлення про добро і зло та похідні від них соціальні явища мають нормативний, а не індивідуальний характер, оскільки формуються в межах об'єктивно існуючих у суспільстві відносин з урахуванням великого історичного досвіду. Натомість суб'єктивний, особистий вибір людини між добром і злом, який завжди закладається в основу здійснення прав, свобод і обов'язків, визначених правовими нормами, виражає її ставлення до моралі та релігії як соціонормативних феноменів з відповідними соціальними наслідками. Саме завдяки об'єктивності, нормативності моралі і релігії та характеру суб'єктивного відношення до змісту їх норм можна визначити стан моральної свідомості окремих індивідів і соціальних груп, а також забезпечувати комплексний характер соціального регулювання у відповідній сфері, тобто не лише за допомогою правових методів;

б) правові норми, зміст яких спирається або принаймні не суперечить традиційним морально-релігійним постулатам, отримують більш якісну реа-

лізацію у відповідній формі, у тому числі шляхом дотримання заборон, які в такому разі вже не сприйматимуться як обмеження особистої свободи в силу внутрішньої переконаності суб'єктів права в корисності та необхідності таких норм для забезпечення прогресивного розвитку суспільства та його інститутів. Це означає, що поступова втрата морально-релігійною системою координат свого важливого соціального значення неминуче призводитиме до падіння авторитету права в суспільному житті, до суттєвого зниження рівня поваги до права, яке поступово перетворюватиметься на знаряддя домінування публічної влади над громадянами та їх об'єднаннями, на засіб задоволення представниками влади своїх інтересів. Реалізація права поза контекстом морального обґрунтування його норм спирається здебільшого на можливість примусового характеру її забезпечення державою;

в) соціальна регуляція має системний характер, який передбачає необхідність забезпечення узгодженого регулятивного впливу відповідних регуляторів на суспільні процеси та відносини. Даний факт зумовлює необхідність застосування системного підходу до визначення місця та ролі норм права, моралі і релігії в суспільному житті, що надасть можливість значно підвищити позитивну результативність впливу правових норм на поведінку та діяльність громадян.

По-друге, необхідним показником загальної ефективності правового регулювання суспільних відносин у контексті соціонормативного підходу є зростання позитивної правової активності, зниження рівня протиправної поведінки, зменшення до мінімуму соціальних конфліктів на всіх рівнях, зокрема у сім'ях, трудових колективах, громадських організаціях, державному апараті тощо.

Як справедливо зазначає Т. Тарахонич, «критерієм оцінки цінності правового регулювання є його реальна позитивна значущість для функціонування та розвитку окремої особи, соціальних груп чи суспільства в цілому»[6]. Ефективність права і позначає суспільну користь, продуктивність та інші позитивні якості вказаної системи правил поведінки[7].

Слід зазначити, що наведені складові соціонормативного підходу до визначення загальної ефективності правового регулювання є взаємозалежними та взаємодоповнюючими. Останнє випливає, зокрема, з того, що позитивна правова активність засвідчує насамперед психологічну готовність громадян до забезпечення належної реалізації права у тій чи іншій формі, тобто в умовах такої правової активності у кожної особистості має місце стійке внутрішнє переконання та впевненість у високому призначенні права як особливого соціального регулятора.

Позитивна правова активність орієнтується на втілення в суспільну практику системи важливих соціальних цінностей, окремі з яких мають загальнолюдський статус. Йдеться, з-поміж іншого, про такі цінності, як життя, честь, гідність і свобода людини, патріотизм і любов до Батьківщини; неприйняття расової, національної, релігійної, мовної та соціальної дискримінації; соці-

альна справедливість; гуманізм і взаємоповага між людьми; гармонійний розвиток особистості; совість, соціальна відповідальність і моральність людини тощо. Позитивна правова активність є необхідним елементом суспільного та державного розвитку в демократичних режимах, вона передбачає безпосередню участь громадян у правовому житті суспільства та спрямована на здобуття якісних юридично значущих результатів, зокрема, у правотворчій діяльності суб'єктів владних повноважень.

Очевидно, що підвищення рівня позитивної правової активності громадян зумовлює зниження рівня протиправної поведінки (негативної правової активності), тобто такої форми юридично значущої взаємодії суб'єктів права, яка суперечить загальнообов'язковим і загальноприйнятим у певному суспільстві нормам і стандартам поведінки, а отже, не відповідає суспільним і державним завданням і пріоритетам соціального розвитку. Це, своєю чергою, не може позитивно не вплинути на рівень загального конфліктогенного потенціалу в суспільстві на всіх його рівнях.

3. Нарешті, останнім найголовнішим показником загальної ефективності правового регулювання в межах соціонормативного підходу є забезпечення максимального сприяння безперешкодному доступу громадян до корисних соціальних благ та їх обігу за допомогою відповідних правових механізмів. Цінність правового регулювання, як зазначається у юридичній літературі, є «його здатністю бути засобом для задоволення загальнолюдських, соціально справедливих, обґрунтованих потреб та інтересів суспільства і окремої особи»[8].

Іншими словами, про загальну ефективність правового регулювання можна вести мову лише тоді, коли нормативно-організуючий вплив права на суспільні відносини спрямовується на забезпечення доступності якісних і корисних матеріальних і духовних соціальних благ для всіх громадян. При цьому варто наголосити, що поняття «соціальне благо» виступає, по суті, ідейно-смисловим центром поняття права, а його найвищою формою в нинішніх реаліях є не лише життя і здоров'я людини та, відповідно, права на ці блага, а й мир як відсутність військового або збройного протистояння між державами, суспільствами та різними соціальними угрупуваннями, право на який у сучасних реаліях доцільно вже розглядати також в індивідуальному вимірі, тобто як право конкретної людини на мир, право на існування в мирному соціальному середовищі.

Розглядаючи поняття «соціальне благо» у світлі правового регулювання, слід звернути увагу на те, що воно слугує задоволенню певних інтересів, бажань і потреб людини, які підлягають оцінці з боку інших соціальних регуляторів, зокрема моралі та релігії. Така ситуація зумовлює необхідність забезпечення узгодженого впливу соціальних регуляторів на відповідні блага, які потребують комплексної нормативної охорони та захисту. Адже очевидним є те, що соціальні блага, які охороняються та захищаються правом, набувають нормативної значущості і цінності, причому формально

визначену та загальнообов'язкову, і подібну цінність і значущість такі блага, а також їх визначена міра, повинні мати в межах інших соціонормативних систем. Якщо ж цінність і значущість соціальних благ, їх конкретна міра та змістова специфіка суттєво відрізняються в межах відповідних регуляторів, то це неминуче призводитиме до посилення деформацій і деструкцій як у розвитку свідомості людини, так і суспільних відносин у цілому.

У цьому контексті необхідно зазначити, що, наприклад, легалізація деяких так званих соматичних прав людини, зокрема, права на зміну статі, права на одностатеві шлюби, права на евтаназію, свободу абортів, права на клонування тощо, навряд чи сприятиме досягненню ефективності правового регулювання, особливо в його сутнісних аспектах, оскільки при зіставленні змісту цих прав і свобод людини з нормами моралі та релігії виходить, що має місце узаконення моральних злочинів та гріха. Як зазначає Ю. Турянський, соматичні права людини чи не найбільше підпадають під такі розбіжності, адже, з одного боку, ми маємо вироблені протягом існування всього людства моральні цінності, які стали основою правового регулювання усіх цивілізованих народів, а з другого – можливості для людини, які розкривають широкі перспективи, але водночас радикально руйнують морально-етичні «патерни тисячолітньої історії»[9].

Подібна правотворча практика, яка має місце у більшості сучасних демократичних держав, вже почала призводити до фундаментальних зрушень у розумінні сутності, природи та ознак моралі і релігії як соціальних регуляторів, підміни їх нормативного характеру апологією людського суб'єктивізму, що є чи не основною проблемою взаємодії права, моралі та релігії на сучасному етапі їх функціонування та розвитку. Така ситуація може призвести до заперечення як об'єктивності моралі та релігії, так і існування загальної ціннісно-нормативної дихотомії «добро – зло», природа та значення якої у такому разі розглядатиметься лише крізь призму відповідного суб'єктивного вибору.

Висновки. Таким чином, можемо зробити такі висновки.

Критерії ефективності правового регулювання визначаються залежно від рівня оцінки результативності його впливу на суспільні відносини. У зв'язку із цим ефективність правового регулювання можна розглядати на загальному, спеціальному (галузевому) та особливому (одиничному) рівнях. При цьому в сучасних кризових реаліях, зокрема в умовах суттєвого загострення кризи світового порядку, який загрожує людству переростанням у світову війну внаслідок безпрецедентного повномасштабного військового вторгнення РФ в Україну, особливого значення набуває соціонормативний підхід до визначення ефективності правового регулювання, який проявляється насамперед у межах загальних тенденцій розвитку правових систем.

Ефективність правового регулювання можна оцінювати за формальними та сутнісними характеристиками. Формальні ознаки ефективності правового регулювання надають можливість встановити якість і достатність використання правових механізмів і засобів впливу на суспільні відносини (наприклад, рівень використання спеціально-юридичних засобів, вибір способів

або методів правового регулювання, рівень колізійності правових норм, якість правових гарантій охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів людини тощо), тоді як сутнісні ознаки ефективності правового регулювання випливають з його відповідності ідеалам соціально-правового устрою, заснованого на інтегративному розумінні сутності та природи соціальних цінностей і норм (наприклад, зниження рівня негативних змін у розвитку суспільних відносин, збалансованість приватних і публічних інтересів, стабільне підвищення рівня та якості життя громадян тощо).

Криза сучасного світового порядку засвідчує необхідність звернення уваги на соціонормативний підхід до визначення ефективності правового регулювання, основними показниками якого є належний рівень узгодженості соціонормативних систем у суспільному житті, зростання позитивної правової активності, зниження рівня протиправної поведінки, зменшення до мінімуму соціальних конфліктів на всіх рівнях, а також забезпечення доступності якісних та корисних матеріальних і духовних соціальних благ для всіх громадян.

1. Законодавство: проблеми ефективності / В. Б. Аверянов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Н. М. Оніщенко, С. В. Бобровник та ін. Київ: Наукова думка, 1995. С. 13–26. 232 с. **2.** Купіна Л. Ф. Критерії ефективності правових норм. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 18. 2017. Вип. 32. С. 54. С. 51–57. **3.** Новий шлях до права: колективна монографія / керівник авт. кол. А. О. Селіванов. Київ: Логос, 2021. С. 40. 208 с. **4.** Мазурик К. З. Ефективність закону та критерії її оцінки. *Науковий вісник Львівської комерційної академії.* Серія: Юридична. 2015. Вип. 2. С. 64. С. 64–74. **5.** Гладкий С. О. Теорія держави і права: навч.-метод. посіб. Полтава: ПУЕТ, 2016. С. 285. 371 с. **6.** Тарахонич Т. І. Ефективність правового регулювання (питання теорії). *Часопис Київського університету права.* 2010. № 2. С. 11. С. 11–13. **7.** Почепцов Ю. В. Ефективність права як юридична категорія. *Право і суспільство*. 2018. № 2. Ч. 2. С. 43. С. 39–45. **8.** Тарахонич Т. І. Цит. праця. **9.** Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження: дис. … д-ра юрид. наук., спец. 12.00.01. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2020. С. 168. 482 с.

References

1. Zakonodavstvo: problemy efektyvnosti / Averianov V. B., Denysov V. N., Sirenko V. F., Onishchenko N. M., Bobrovnyk S. V. ta in. Kyiv: Naukova dumka, 1995. S. 13–26. 232 s. [ukr.]. **2.** Kupina L. F. Kryterii efektyvnosti pravovykh norm. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova.* Seriia 18. 2017. Vyp. 32. S. 54. S. 51–57 [ukr.]. **3.** Novyi shliakh do prava: kolektyvna monohrafiia / kerivnyk avt. kol. A.O. Selivanov. Kyiv: Lohos, 2021. S. 40. 208 s. [ukr.]. **4.** Mazuryk K. Z. Efektyvnist zakonu ta kryterii yii otsinky. *Naukovyi visnyk Lvivskoi komertsiinoi akademii.* Seriia: Yurydychna. 2015. Vyp. 2. S. 64. S. 64–74 [ukr.]. **5.** Hladkyi S. O. Teoriia derzhavy i prava: navch.-metod. posib. Poltava: PUET, 2016. S. 285. 371 s. [ukr.]. **6.** Tarakhonych T. I. Efektyvnist pravovoho rehuliuvannia (pytannia teorii). *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2010. № 2. S. 11. S. 11–13 [ukr.]. **7.** Pocheptsov Yu. V. Efektyvnist prava yak yurydychna katehoriia. *Pravo i suspilstvo.* 2018. № 2. Ch. 2. S. 43. S. 39–45 [ukr.]. **8.** Tarakhonych T. I. Tsyt. pratsia. **9.** Turianskyi Yu. I. Somatychni prava liudyny v suchasnii

doktryni konstytutsionalizmu: teoretyko-pravove doslidzhennia.: dys. … d-ra yuryd. nauk., spetsialnist 12.00.01. Lviv: Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnika», 2020. S. 168. 482 s. [ukr.].

Suniehin Serhii. **Effectiveness of legal regulation: a socionormative approach to understanding»**

Introduction. *The article is devoted to the study of the conceptual foundations of the effectiveness of legal regulation in the context of the socionormative approach. One of the most difficult issues in the development of modern Ukrainian society is the problem of ensuring the effectiveness of legal regulation of social relations, or, in other words, guaranteeing the state of proper orderliness of the entire system of social relations, their stable progressive development and, as a result, strengthening the regime of constitutional legality and law and order in society.*

The aim of the article. *The purpose of this article is to determine the social factors of the effectiveness of legal regulation in the context of the socionormative approach.*

Results. *In our opinion, the effectiveness of legal regulation can be determined both by determining the formal effectiveness of the functioning of the legal system and by establishing the appropriate parameters of its social orientation, which are expressed, in particular, in the fair and humanistic quality of the development of social relations. At the same time, the formal and essential characteristics of the effectiveness of legal regulation are interconnected, interdependent values, although it is the latter that testify to the real trends (positive or negative) of social development. After all, according to the formal characteristics of the effectiveness of legal regulation, it is possible to determine, first of all, the quality of the implementation of the requirements of positive law, stable forms of legal behavior or legal practice, which are stable in individual and social legal consciousness models of legal behavior that can be carried out outside the context of teleological and substantive understanding of the legal nature of the relevant actions, including in the light of their correlation with the content of the norms of other social regulators.*

The effectiveness of legal regulation can be considered at the general, special (branch) and special (unit) levels, which are interconnected. The general level of effectiveness of legal regulation implies the need to establish general trends in the development of the legal system, the content of which attests to the progressive or, accordingly, regressive nature of its functioning. The special or sectoral level of effectiveness of legal regulation is based on the consequences of the practical implementation of norms and institutions of the relevant branches of law (constitutional, administrative, civil, criminal, family, labor, etc.). Unit level of effectiveness of legal regulation can be established by considering the relevant consequences of the impact of a certain legislative act on specific social relations.

Conclusions. *The crisis of the modern world order proves the need to pay attention to the socionormative approach to determining the effectiveness of legal regulation, the main indicators of which are the appropriate level of coherence of socionormative systems in public life, the growth of positive legal activity, the reduction of the level of illegal behavior, the minimization of social conflicts at all levels, and as well as ensuring the availability of quality and useful material and spiritual social goods for all citizens.*

Key words: *effectiveness of legal regulation, law-making, legal norms, morality, religion, human rights, social regulation.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-101-111
УДК 340.12

А. Є. КУБКО,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000 0002 2870 8567

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ: ОСОБЛИВОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджуються питання пропорційності обмежень прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. В умовах війни принцип пропорційності має специфічні особливості, зумовлені необхідністю здійснення захисту держави від іноземної військової агресії. Специфіка пропорційності в ситуації воєнного стану зумовлена характером публічних інтересів, які виступають легітимною метою застосовуваних державою обмежень прав і свобод людини. Такі інтереси полягають у забезпеченні обороноздатності, безпеки, територіальної цілісності держави, відновлення державного суверенітету над територіями України, відсічі збройній агресії. Значення цих інтересів зумовлює необхідність застосування державою особливих, підвищених обмежень прав і свобод у разі загрози цим інтересам для запобігання такій загрозі.

Ключові слова: *принцип пропорційності, воєнний стан, права людини, держава, обмеження прав людини.*

Kubko Andrii. **Proportionality of the Restrictions of Human Rights: Specifics during Martial Law**

The article is dedicated to the issue of proportionality of the restrictions of human rights and freedoms during martial law in Ukraine. In the situation of war this principle has certain specifics arising out of necessity to secure the defense of the state against the foreign military aggression. The specificity of the proportionality during martial law emanates from the characteristics of the public interests which are regarded as legitimate aim pursued by the restrictions of the human rights and freedoms applied by the state. Such interests relate to ensuring defense capability, security, territorial integrity, restoration of the state's sovereignty over the territories of Ukraine, combat armed aggression. The significance of these interests gives rise, in case of the threat to the said interests, to the necessity of employment of special, increased restrictions of the rights and freedoms by the state to prevent such threat.

Key words: *principle of proportionality, martial law, human rights, the state, restrictions of human rights.*

Постановка проблеми. Інститут захисту прав людини є сьогодні фундаментальним надбанням будь-якої демократичної правової системи. Захист і утвердження прав людини є головним обов'язком держави, що

---

* ***Kubko Andrii,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© А. Є. Кубко, 2023

закріплено Конституцією України. Тому питання обмежень прав і свобод, їх збалансування із загальними інтересами суспільства, необхідністю реалізації завдань держави завжди було проблемним. В умовах воєнного стану проблема обмежень прав людини становить особливу актуальність, оскільки держава вимушена застосовувати більш масштабні, жорсткі, інтенсивніші, ніж за звичайних умов, обмежувальні заходи щодо прав і свобод людини, певним чином відступати від їх гарантій в інтересах захисту країни від збройної агресії.

Важливим стандартом допустимості обмежень прав і свобод є принцип пропорційності. Буде справедливими говорити про вплив принципу пропорційності на всю сферу захисту прав людини. Теоретичне тлумачення та підходи практики щодо застосування критерію пропорційності значною мірою визначають запровадження, застосування, удосконалення та ефективність гарантій захисту прав людини, функціонування й розвиток цього інституту в цілому. Принцип пропорційності набув визнання на рівні міжнародного права, а також у багатьох національних правових системах, у тому числі в правовій системі України. Пропорційність залишається стандартом правомірності обмежень прав людини і в умовах воєнного стану, проте розуміння цього стандарту має низку особливостей у ситуації, коли постає необхідність зміцнення оборони держави в умовах військової агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема застосування принципу пропорційності є однією із центральних як серед українських науковців, так і на рівні світової юриспруденції. У фокусі вітчизняної і світової юридичної науки перебуває аналіз ролі держави у забезпеченні захисту прав людини[1], розуміння побудови ефективної системи захисту прав і свобод як основного завдання демократичної держави[2]; дослідження міжнародно-правових принципів захисту прав особи і проблематика відповідальності держав за недотримання міжнародно-правових стандартів у цій сфері[3]. Важливий напрям наукових розробок становить проблема співвідношення між правами особи і суверенними повноваженнями держав здійснювати захист публічних інтересів на благо суспільства[4], регулювати відносини в загальних інтересах[5], обмежуючи певним чином гарантії захисту прав і свобод[6]. Дослідження проблем, пов'язаних із захистом прав людини здійснюється також у контексті аналізу принципу пропорційності, який розглядають як гарантію забезпечення справедливого балансу між владними повноваженнями держави і правами людини та засіб певного обмеження свободи дії держави по відношенню до особи[7]. Поряд з тим пропорційність як стандарт обмежень прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні потребує подальшого наукового дослідження.

Метою статті є вироблення на основі положень національного та міжнародного права теоретичних підходів до розуміння особливостей принципу пропорційності як критерію допустимості обмежень прав і свобод людини в сучасних умовах воєнного стану в Україні.

Викладення основного матеріалу. Принцип пропорційності визнаний на рівні міжнародного права в сфері захисту прав людини, захисту іноземних інвестицій, а також у правовій системі України. Цінність, значення інституту захисту прав людини, система гарантій прав і свобод, що включає в себе й положення міжнародних угод у сфері захисту прав особи, захисту іноземних інвестицій і підходи практики міжнародних юрисдикційних установ по їх (угод) застосуванню зумовлює необхідність вкрай виваженого підходу до застосування обмежень прав і свобод людини. Тому гарантії захисту прав і свобод особи, закріплені в нормах законодавства і міжнародних угод і розвинуті в юриспруденції національних і міжнародних судових і арбітражних установ, передбачають, що обмеження прав людини повинні відповідати критерію пропорційності.

Європейський суд з прав людини (далі – Суд, ЄСПЛ) у рамках розгляду питання про відповідність застосовуваних державою обмежень прав і свобод гарантіям прав людини, встановленим Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), оцінює, чи є такі обмеження законними, чи застосовуються вони в публічному інтересі і чи мають ці обмежувальні заходи пропорційний характер. Тобто принцип пропорційності виступає критерієм оцінки прийнятності заходів обмежень прав людини незалежно від законності таких обмежень та від їх (обмежень) спрямованості на досягнення правомірної мети. Як вказував ЄСПЛ, навіть якщо заходи з обмеження прав і свобод людини є законними та здійснюються в публічному інтересі, такі заходи завжди повинні відповідати критерію пропорційності[8]. У контексті практики Європейського суду з розгляду справ на підставі Конвенції принцип пропорційності є універсальним і застосовується ЄСПЛ при тлумаченні усього кола положень Конвенції та додаткових протоколів до неї і оцінці відповідності обмежувальних заходів держави цим положенням.

На рівні міжнародно-правового захисту прав особи застосування принципу пропорційності набуло розвитку також у сфері розгляду спорів між державами та іноземними інвесторами на підставі дво- та багатосторонніх угод про взаємний захист інвестицій у рамках інвестиційного арбітражу. Проблема пропорційності в сенсі її розуміння як проблеми дотримання балансу між суверенним правом держав здійснювати владні повноваження в публічних інтересах і дотриманням гарантій захисту іноземних інвестицій виступає однією із ключових, що перебувають у центрі уваги науковців, постають у практиці вирішення інвестиційних спорів і значною мірою впливають на подальший розвиток інституту інвестиційного арбітражу[9].

У рішеннях міжнародних судів пропорційність обмежень прав і свобод людини тлумачиться як така, що передбачає наявність правомірної мети, для реалізації якої держава застосовує обмежувальні заходи. Наприклад, ЄСПЛ зазначає, що для того, щоб обмеження прав і свобод розглядались як сумісні із вимогами Конвенції, вони (обмеження) повинні бути спрямовані на легіти-

мну мету (legitimate aim) і повинне існувати розумне співвідношення між заходами держави та метою, яку вони ставлять перед собою[10]. Цей підхід набуває підтримки також у наукових роботах, присвячених проблемам міжнародно-правового захисту прав особи: наявність легітимної (правомірної) мети заходів, якими державна влада обмежує права і свободи, визнається необхідною умовою пропорційності таких заходів; обмежувальні заходи, що не спрямовані на правомірну мету, розглядаються як непропорційні[11].

Підходи міжнародного права до тлумачення принципу пропорційності сприйняті у законодавстві і в судовій практиці України. Кодекс адміністративного судочинства України визначає пропорційність як забезпечення необхідного балансу між несприятливими наслідками для прав, свобод і законних інтересів особи і цілями, на які спрямовані дії або рішення органу влади. Верховний Суд, деталізуючи це визначення, виділив перелік умовних складових розуміння пропорційності: здійснення повноважень, як правило, не має спричиняти будь-яких негативних наслідків, що не відповідали б цілям, яких заплановано досягти; якщо рішення або дія можуть обмежити права, свободи чи інтереси осіб, то такі обмеження мають бути виправдані необхідністю досягнення важливіших цілей; несприятливі наслідки для прав, свобод та інтересів особи внаслідок рішення чи дії суб'єкта владних повноважень мають бути значно меншими від тієї шкоди, яка могла б настати за відсутності такого рішення чи дії; для досягнення суспільно корисних цілей необхідно обирати найменш «шкідливі» засоби[12].

Таким чином, принцип пропорційності відіграє роль механізму збалансування, забезпечення «рівноваги» між необхідністю здійснення державою заходів, спрямованих на захист публічних інтересів, виконання державних завдань, регулювання суспільних відносин у публічних інтересах та дотриманням прав, свобод, законних інтересів особи. Пропорційність тим самим виступає певною гарантією, що, з одного боку, дає змогу державі забезпечувати досягнення суспільно необхідних цілей за допомогою застосування державно-владних заходів і водночас забезпечує запобігання свавіллю з боку державної влади у застосуванні обмежень прав людини – з другого. Поряд з цим застосування принципу пропорційності, характер балансу між захистом прав людини і загальними (публічними) інтересами, розуміння справедливості такого балансу завжди зумовлено характером суспільно-політичної, економічної, правової ситуації, в якій держава застосовує заходи обмежень прав і свобод людини. Щодо сучасної України провідним чинником, який впливає на характер дії принципу пропорційності, виступає ситуація збройної агресії проти української держави і запровадження на території України воєнного стану внаслідок агресії. Цей вплив має місце в таких напрямах.

Умови збройної агресії зумовлюють специфіку розуміння легітимної мети, для досягнення якої держава застосовує обмеження прав і свобод. Такою метою є публічні (загальні) інтереси, на захист яких спрямовані обмежувальні заходи державної влади. Пропорційність передбачає забезпечення

належного балансу між публічними інтересами, на захист яких держава застосовує обмеження прав і свобод, і необхідністю поваги до прав особи, що є актуальним і в умовах воєнного стану. Проте характер цих публічних інтересів зумовлений потребою у здійсненні захисту держави, суспільства, державних інститутів, конституційного ладу від воєнної загрози. Це відповідає й підходам міжнародного права в сфері захисту прав людини, які визнають, що наявність публічних інтересів, їх пріоритетність зумовлюється існуючими потребами суспільства і держави в певний історичний період. Міжнародне право визнає певну прерогативу державної влади визначати публічні інтереси, вирішувати питання чи наявний публічний інтерес, що відповідає або не відповідає публічному інтересу виходячи із даних потреб. Так, ЄСПЛ широко застосовує концепцію «margin of appreciation» (що приблизно може бути перекладено як «свобода розсуду»). Вона означає, що державна влада, у тому числі законодавча, користується широкою свободою у вирішенні, що є в публічному (загальному) інтересі, оскільки саме національні інституції держави безпосередньо обізнані із потребами країни та суспільства.

Публічними інтересами, на які держава повинна спрямовувати заходи обмежень прав і свобод, у даній ситуації виступають інтереси держави у забезпеченні оборони України, стримування та відсічі збройної агресії, відновлення територіальної цілісності у міжнародно-визнаних кордонах, підвищенні обороноздатності держави і ефективності забезпечення національної безпеки і правопорядку. Звичайно, ці інтереси визнавались на конституційному рівні як публічні також до початку повномасштабної агресії РФ. Проте саме сьогодні, в умовах війни, розпочатої країною-агресором, у держави існують підстави, а в ряді випадків й безпосередня необхідність застосовувати більш масштабні, інтенсивні, жорсткі обмеження прав і свобод для захисту даних інтересів, ніж за відсутності стану війни. Це зумовлено характером потенційних наслідків, які мають місце (можуть мати місце) за відсутності належного захисту публічних інтересів, в разі заподіяння шкоди цим інтересам. Такі наслідки мають більш руйнівний, суспільно небезпечний характер для основ державного і суспільного ладу, демократичного розвитку країни, здатності ефективності виконання державою своїх завдань, функціонування державно-правових інститутів порівняно із наслідками, які виникають у разі недостатнього забезпечення захисту публічних інтересів у «звичайних» умовах за відсутності безпосередньої військової агресії проти держави. Інакше кажучи, виняткова важливість публічних інтересів, пов’язаних із обороною, захистом територіальної цілісності, забезпеченням державного суверенітету над територією України в умовах війни надають державній владі підстави для застосування «підвищених» обмежень прав і свобод, які (обмеження) за умов мирного часу могли б розцінюватись як непропорційні. Ця теза кореспондується із концепцією балансування конкуруючих інтересів, що є центральною в розумінні пропорційності на рівні міжнародного права і в національних правових системах. Узагальнено її суть полягає в тому, що в разі

конкуренції між інтересами, принципами необхідним є зіставлення, порівняння конкуруючих інтересів і принципів. Чим більшою є важливість одного інтересу, принципу, тим більш значні обмеження інших інтересів, принципів, які йому протистоять державна влада має підстави застосовувати[13].

Наприклад, визнані державою публічні інтереси національної безпеки у сфері забезпечення свободи совісті та діяльності релігійних організацій, що полягають у протидії антидержавній пропаганді, в запобіганні розпалюванню соціальних конфліктів, поширенню міжнаціональної та міжрелігійної ворожнечі, у недопущенні використання релігії і церкви в політичній діяльності в ситуації військової агресії РФ потребують підвищеного рівня захисту. В умовах мирного часу недостатньо ефективний захист цих інтересів державою, порушення цих інтересів з боку окремих політичних і псевдорелігійних організацій, що можна було спостерігати протягом кількох останніх десятиліть, призводило до посягання на свободу совісті та віросповідання громадян, порушення принципу відокремленості церкви від держави, поширення випадків дискримінації за релігійними ознаками. За повномасштабної війни РФ проти України наслідки є більш суттєвими і несуть у собі вищий ступінь загрози, оскільки полягають у сприянні державі-агресору у здійсненні збройної агресії, посяганні на територіальні цілісність і суверенітет України, поширенні антидержавної пропаганди, підриві обороноздатності і безпеки держави. Тому саме в умовах воєнного стану, запровадженого внаслідок агресії РФ проти України, виникла необхідність у встановленні заборони діяльності Російської православної церкви (РПЦ) та підлеглих їй релігійних центрів в Україні, чим було зумовлено внесення на розгляд Верховної Ради України відповідного законопроєкту[14] у листопаді 2022 р.

У контексті розуміння публічних інтересів, захист яких становить правомірну мету для застосування державою обмежень прав і свобод, важливим є те, що виникнення стану війни, збройної агресії проти держави зумовлює в певних випадках виникнення нових публічних інтересів або трансформацію існуючих, що не мало б місця за інших умов. Наприклад, на законодавчому рівні державою визнані публічні інтереси захисту фінансової безпеки держави у сфері протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, та запобігання фінансуванню тероризму. Ці інтереси, залишаючись актуальними й в умовах воєнного стану, зазнають певної трансформації. «Нові», трансформовані публічні інтереси розширюються і полягають у забезпеченні захисту фінансової системи України від спроб використання її (фінансової системи) для сприяння державі-агресору в проведенні діяльності, спрямованої на порушення національної безпеки, територіальної цілісності, обороноздатності України, а також у запобіганні спробам держави-агресора та її резидентів встановити контроль або здійснювати вплив на діяльність фінансових установ на території України. Це зумовило прийняття Закону від 04.11.2022 р.[15], яким передбачено посилення заходів фінансового моніторингу щодо фінансових операцій і ділових відносин за участю громадян і рези-

дентів держави-агресора, введено заборону на участь таких осіб в управлінні діяльністю суб'єктів первинного фінансового моніторингу, запроваджено моніторингові механізми, спрямовані на запобігання фінансуванню колабораційної діяльності, пособництва державі-агресору.

Можливі й ситуації, коли певні публічні інтереси тривалий час залишались пріоритетними і спрямовували розвиток правових інститутів, але в умовах збройної агресії значення таких інтересів дещо знижується. Це відбувається у випадках, коли забезпечення даних інтересів у повному обсязі здатне створити загрозу для захисту тих інтересів, що актуалізувались в умовах війни. Публічні інтереси, значення яких підвищується в умовах воєнного стану, мають більш вагоме значення з точки зору здійснення оборони держави, захисту її безпеки та територіальної цілісності, ніж інтереси, що мали пріоритетний характер за відсутності збройної агресії. Наприклад, у березні 2022 р.[16] було запроваджено мораторій (заборону) на виконання грошових та інших зобов'язань, кредиторами (стягувачами) за якими є РФ, громадяни РФ, крім тих, що проживають на території України на законних підставах; юридичні особи, створені та зареєстровані відповідно до законодавства РФ; а також юридичні особи, створені відповідно до законодавства України, якщо їх кінцевим бенефіціарним власником, членом або учасником (акціонером) із часткою в статутному капіталі 10 і більше відсотків є РФ, громадяни РФ або юридичні особи, створені відповідно до законодавства РФ. Протягом десятиліть розвитку в Україні приватного права державою визнавались публічні інтереси в утвердженні принципів обов'язковості виконання цивільно-правових зобов'язань і свободи договору, що розглядалось як фундаментальна умова становлення принципів ринкової моделі в економіці, економічної багатоманітності, захисту усіх форм власності, які (засади) були закріплені також на конституційному рівні. Сьогодні ці інтереси, умовно кажучи, втрачають пріоритет перед інтересами захисту держави в галузі оборони, безпеки, грошового обігу, функціонування фінансової системи, майновими інтересами держави. В умовах війни, розпочатої державою-агресором, пріоритетне забезпечення традиційних приватноправових засад у зобов'язальному праві у відносинах за участю РФ та громадян і резидентів РФ становить загрозу інтересам України у сфері забезпечення оборони держави, оскільки фактично означатиме дозвіл на фінансування громадянами і організаціями України дій держави-агресора. Таким чином, в умовах воєнного стану актуалізується не лише проблема розуміння публічних інтересів (правомірної мети), на які спрямовані державно-владні заходи та співвідношення (баланс) між публічними інтересами та правами і свободами особи, а й проблема співвідношення між самими публічними інтересами, проблема визначення серед них пріоритетних, переважаючих інтересів.

Вплив стану війни на застосування принципу пропорційності обмежень прав і свобод пов'язаний також із розумінням правових засобів, якими держава обмежує права людини в публічних інтересах. Ці засоби повинні бути

не лише необхідними для досягнення мети захисту відповідних публічних інтересів, а й враховувати характер існуючих зовнішніх обставин – ситуації збройної агресії проти держави. Одні й ті самі публічні інтереси нерідко потребують різних правових засобів захисту залежно від того, чи здійснюється їх захист у звичайних умовах або в умовах війни. У випадку, коли заходи держави по обмеженню прав і свобод не враховують ситуацію збройної агресії і є ідентичними заходам, що застосовуються в умовах мирного часу, такі заходи здатні завдати шкоди пріоритетним публічним інтересам, які особливо актуалізувались за стану війни і полягають у забезпеченні обороноздатності, безпеки держави і протидії збройній агресії. Наприклад, у ситуації військової агресії РФ засоби захисту публічних інтересів у вилученні майна приватних осіб з мотивів суспільної необхідності – інтересів, які існують і за звичайних умов мирного часу – мають особливості у відносинах за участю РФ і її резидентів. Відповідно до Закону від 3.03.2022 р.[17] такі юридичні засоби полягають у вилученні об'єктів права власності РФ і резидентів РФ без будь-якої компенсації та за рішенням РНБО України, що вводиться в дію Указом Президента України. Застосування в умовах воєнного часу в даних правовідносинах «звичайних» правових механізмів, що полягають у вилученні власності з відшкодуванням вартості майна, здатне було б створити додаткову загрозу публічним інтересам забезпечення безпеки і обороноздатності держави.

Державно-владні заходи, що застосовуються в умовах воєнного стану, можуть мати більш обмежувальний характер щодо прав і свобод людини, ніж заходи, спрямовані на захист відповідних публічних інтересів за відсутності безпосередньої воєнної загрози державі. Проте такий підвищений обмежувальний характер повинен мати на меті не саме лише більш інтенсивне обмеження прав і свобод, а забезпечення того, щоб пріоритетні публічні інтереси в умовах воєнного стану не зазнавали шкоди.

Висновки. Як у національній правовій системі України, так і в міжнародному праві пропорційність розглядається як важливий критерій допустимості обмежень прав і свобод, які (обмеження) держава застосовує в публічних інтересах. Принцип пропорційності обмежувальних заходів держави, будучи універсальним принципом, діє й в умовах запровадження воєнного стану в Україні. Проте в ситуації збройної агресії проти держави пропорційність як критерій обмежень прав людини має особливості. По-перше, вони зумовлені розумінням легітимної мети обмежень, тобто публічними інтересами, на захист яких держава застосовує обмежувальні заходи щодо прав і свобод особи: в умовах стану війни отримують пріоритетне значення інтереси, спрямовані на забезпечення обороноздатності і безпеки держави. Характер і значення цих інтересів, потенційні наслідки недостатньо ефективного захисту надають державній владі підстави для застосування підвищених, більш масштабних обмежень прав і свобод у цих інтересах. По-друге, ситуація воєнного стану зумовлює виникнення конкуренції між публічними

інтересами, необхідність визначення серед них першочергових інтересів, що потребують захисту із застосуванням державно-владних заходів обмежень прав людини. По-третє, умови збройної агресії проти держави впливають на специфіку обмежувальних заходів, які застосовуються державною владою для захисту певних публічних інтересів за стану війни порівняно із заходами, що підлягають застосуванню у цих публічних інтересах в умовах мирного часу.

1. Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В. Методологічні проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства в сучасній Україні. *Правова держава.* 2017. Вип. 28. С. 3–12. **2.** Пархоменко Н. М. Людиноцентризм як сутність діяльності держави. *Альманах права.* 2017. Вип. 8. С. 31–35. **3.** Kriebaum U., Schreuer C., Dolzer R., (2022). *Principles of International Investment Law (3rd Edition)*. Oxford: Oxford University Press. **4.** Shill S. W. (2015). International Investment Law and the Rule of Law. *Rule of Law Symposium 2014: The Importance of the Rule of Law in Promoting Development.* Singapore: Academy Publishing, 81–102. **5.** Levashova Y. (2019). The Right of States to Regulate in International Investment Law: The Search for Balance Between Public Interest and Fair and Equitable Treatment. Alphen aan den Rijn, the Netherlands: Kluwer Law International. **6.** Titi A. (2014). The Right to Regulate in International Investment Law. Baden-Baden: Nomos and Hart Publishing. **7.** Ucaryilmaz, T. (2021). The Principle of Proportionality in Modern Ius Gentium. *Utrecht Journal of International and European Law,* 36(1), 14–32. **8.** Bogdel v. Lithuania: ECHR Judgment, 26 November 2013, § 63. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138559 **9.** Henckels C. (2013). Balancing Investment Protection and the Public Interest: The Role of the Standard of Review and the Importance of Deference in Investor-State Arbitration. *Journal of International Dispute Settlement,* Volume 4, Issue 1, 197–215. **10.** Radunović and Others v. Montenegro: ECHR Judgment, 25 October 2016, § 62. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167803 **11.** Kingsbury B., Schill S. W. (2010). Public Law Concepts To Balance Investors' Rights with State Regulatory Actions in the Public Interest – The Concept Of Proportionality, in *International Investment Law and Comparative Public Law* (Stephan Schill, ed., Oxford University Press), 75–104. P. 86. **12.** Постанова Верховного Суду від 05.06.2019 р. у справі № 817/1555/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82194394 **13.** Kingsbury B., Schill S. W. (2009) Investor-State Arbitration as Governance: Fair and Equitable Treatment, Proportionality and the Emerging Global Administrative Law. *International Law and Justice Working Paper 2009/6 (Global Administrative Law Series),* 1–53. P. 30. **14.** Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій: проект Закону України від 24.11.2022 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40832 **15.** Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту фінансової системи України від дій держави, що здійснює збройну агресію проти України, та адаптації законодавства України до окремих стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) і вимог Директиви ЕС 2018/843: Закон України від 04.11.2022 р. № 2736-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2736-20/print **16.** Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2022 р. № 187. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-п/print **17.** Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 03.03.2022 р. № 2116-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20/print

References

1. Shemshuchenko Ju. S., Skrypnjuk O. V. Metodologhichni problemy vzajemodiji derzhavy i ghromadjansjkogho suspiljstva v suchasnij Ukrajini. *Pravova derzhava.* 2017. Vyp. 28. S. 3–12 [ukr.]. **2.** Parkhomenko N. M. Ljudynocentryzm jak sutnistj dijaljnosti derzhavy. *Aljmanakh prava.* 2017. Vyp. 8. S. 31–35 [ukr.]. **3.** Kriebaum U., Schreuer C., Dolzer R., (2022). *Principles of International Investment Law (3rd Edition).* Oxford: Oxford University Press. **4.** Shill S. W. (2015). International Investment Law and the Rule of Law. *Rule of Law Symposium 2014: The Importance of the Rule of Law in Promoting Development.* Singapore: Academy Publishing, 81-102. **5.** Levashova Y. (2019). *The Right of States to Regulate in International Investment Law: The Search for Balance Between Public Interest and Fair and Equitable Treatment.* Alphen aan den Rijn, the Netherlands: Kluwer Law International. **6.** Titi A. (2014). *The Right to Regulate in International Investment Law.* Baden-Baden: Nomos and Hart Publishing. **7.** Ucaryilmaz, T. (2021). The Principle of Proportionality in Modern Ius Gentium. *Utrecht Journal of International and European Law,* 36(1), 14–32. **8.** Bogdel v. Lithuania: ECHR Judgment, 26 November 2013, § 63. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138559 **9.** Henckels S. (2013). Balancing Investment Protection and the Public Interest: The Role of the Standard of Review and the Importance of Deference in Investor-State Arbitration. *Journal Of International Dispute Settlement,* Volume 4, Issue 1, 197–215. **10.** Radunović and Others v. Montenegro: ECHR Judgment, 25 October 2016, § 62. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167803 **11.** Kingsbury B., Schill S. W. (2010). Public Law Concepts to Balance Investors' Rights with State Regulatory Actions in the Public Interest – The Concept of Proportionality, in *International Investment Law and Comparative Public Law* (Stephan Schill, ed., Oxford University Press), 75–104. P. 86. **12.** Postanova Verkhovnogho Sudu vid 05.06.2019 r. po spravi # 817/1555/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82194394 [ukr.]. **13.** Kingsbury B., Schill S. W. (2009) Investor-State Arbitration as Governance: Fair and Equitable Treatment, Proportionality and the Emerging Global Administrative Law. *International Law and Justice Working Paper 2009/6* (Global Administrative Law Series), 1–53. P. 30. **14.** Pro zabezpechennja zmicnennja nacionaljnoji bezpeky u sferi svobody sovisti ta dijaljnosti relighijnykh orghanizacij: proekt Zakonu Ukrajiny vid 24.11.2022 r. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40832 [ukr.]. **15.** Pro vnesennja zmin do dejakykh zakoniv Ukrajiny shhodo zakhystu finansovoji systemy Ukrajiny vid dij derzhavy, shho zdijsnjuje zbrojnu aghresiju proty Ukrajiny, ta adaptaciji zakonodavstva Ukrajiny do okremykh standartiv Ghrupy z rozrobky finansovykh zakhodiv borotjby z vidmyvannjam ghroshej (FATF) i vymogh Dyrektyvy ES 2018/843: Zakon Ukrajiny vid 04.11.2022 r. # 2736-IKh. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2736-20/print [ukr.]. **16.** Pro zabezpechennja zakhystu nacionaljnykh interesiv za majbutnimy pozovamy derzhavy Ukrajina u zv'jazku z vijsjkovoju aghresijeju Rosijsjkoji Federaciji: postanova Kabinetu Ministriv Ukrajiny vid 03.03.2022 r. # 187. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-p/print [ukr.]. **17.** Pro osnovni zasady prymusovogho vyluchennja v Ukrajini ob'jektiv prava vlasnosti Rosijsjkoji Federaciji ta jiji rezydentiv: Zakon Ukrajiny vid 03.03.2022 r. # 2116-IKh. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20/print [ukr.].

Kubko Andrii. **Proportionality of the Restrictions of Human Rights: Specifics during Martial Law**

The article is dedicated to the issue of proportionality of the restrictions of human rights and freedoms during martial law in Ukraine. The concept of the protection of human rights is the core value of any democratic state, it has been developed both in the legal system of Ukraine and at the international law level. The legislation of Ukraine as well as the international standards of the human rights protection contain requirements of the proportionality of the restrictions of the rights of person. The proportionality is recognized as universal principle the restrictive measures of the state should comply with. The proportionality principle applies also during martial law which has been enacted in the result of full-scale aggression of the Russian Federation. However in the situation of war this principle has certain specifics arising out of necessity to secure the defense of the state against the foreign military aggression. The specificity of the proportionality during martial law emanates from the characteristics of the public interests which are regarded as legitimate aim pursued by the restrictions of the human rights and freedoms applied by the state. Such interests relate to ensuring defense capability, security, territorial integrity, restoration of the state's sovereignty over the territories of Ukraine, combat armed aggression. The significance of these interests gives rise, in case of the threat to the said interests, to the necessity of employment of special, increased restrictions of the rights and freedoms by the state to prevent such threat. The circumstances of war also give rise to the issue of competition between public interests which constitute the legitimate aim of the state's sovereign measures since the significance of the public interests which in the time of peace had been regarded as priority may decrease. Not only should the legal measures employed by the state for the protection of the public interests and restricting human rights correspond to the public interests pursued but also such measures should secure prevention of the potential threats to the public interests of the defense of the state which has acquired special significance during martial law.

Key words: *principle of proportionality, martial law, human rights, the state, restrictions of human rights.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-112-120
УДК 340.12

О. Л. БОГІНІЧ,
кандидат юридичних наук,
*старший науковий співробітник**
ORCID: 0000-0001-5230-9366

ПРАВО НА МИР: ПИТАННЯ ГЕНЕЗИСУ

У статті під кутом ретроспективного аналізу розглядаються передумови виникнення права на мир як вищого блага людства. У контексті зазначеного підходу досліджуються етапи формування ідеології захисту миру та поступової стигматизації ідеології війни. Водночас виявляються метафізичні засади антиподу права на мир – права війни. Фіксується еволюція поглядів науковців на право народів на мир від теоретичного конструкту до визнання необхідності імплементації теоретичних розробок на практиці. У зв'язку з цим пропонується створення відповідних інституційних механізмів.

Ключові слова: *право на мир, право війни, право сили, міжнародні механізми захисту права на мир.*

Bohinich Oleg. **The right to peace: a question of genesis**

The article examines the prerequisites for the emergence of the right to peace as the highest good of humanity from the angle of retrospective analysis. In the context of the mentioned approach, the stages of the formation of the ideology of peace protection and the gradual stigmatization of the ideology of war are investigated. At the same time, the metaphysical foundations of the antipode of the right to peace – the right to war – are revealed. The evolution of scientists' views on the right of peoples to peace from a theoretical construct to the recognition of the need to implement theoretical developments in practice is recorded. In this regard, it is proposed to create appropriate institutional mechanisms.

Key words: *the right to peace, the right to war, the right to force, international mechanisms for the protection of the right to peace.*

Вступ. Проблематика права на мир незалежно від суб'єкта – колективного чи індивідуального (спільнота громадян чи окремий індивід) сьогодні як ніколи набула особливої актуальності. «Спеціальна військова операція», яка фактично є повноцінними військовими діями, що проводить РФ на території України, є очевидним порушенням цього права, закріпленого в численних міжнародних документах. Право на мир артикулюється як абсолютне право народів світу жити у мирі та злагоді як добрі сусіди. Гарантом реалізації цього права покликані в першу чергу виступати відповідні міжнародні інституції, зокрема Організація Об'єднаних Націй, яка відповідно до її Статуту має спеціальний мандат на підтримання миру. Однак, як показує практика,

* ***Boginich Oleh****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Senior Research Officer*

© О. Л. Богініч, 2023

повноважень цієї організації не вистачає для ефективного запобігання збройним конфліктам. У зв'язку з цим окремі країни беруть на себе право здійснювати так званий примус до миру. На думку науковців, така практика оцінюється скоріше негативно, аніж позитивно.

Так, у контексті цього відомий німецький філософ Юрген Габермас зазначав, що односторонні дії будь-якої держави поза межами мандата ООН порушуватимуть міжнародне право, маргіналізуватимуть цю організацію[1]. І більше того, на нашу думку, вони створять прецедент для окремих країн діяти на порушення міжнародного права, прикриваючись захистом власних безпекових інтересів, які начебто не можуть забезпечити відповідні структури ООН.

Огляд літератури. Серед авторів, які працювали та працюють у зазначеній сфері наукового пошуку, окрім Юргена Габермаса, як зазначалось вище, можна назвати як закордонних, так і вітчизняних авторів. Це, зокрема, Й. Крауз, Т. Пангл, В. Герхард, І. Б. Іванків, Р. В. Губань, Т. А. Грабович та ін. Натомість екстраординарні події, пов'язані з проведенням так званої «спеціальної військової операції» з боку РФ на території України, потребують продовження та поглиблення теоретичних досліджень у сфері теоретичних питань забезпечення права на мир.

Постановка проблеми. Вказані у вступі події продемонстрували вразливість забезпечення права народів на мир і безпеку, слабкість відповідних міждержавних механізмів підтримання миру. Зазначене свідчить про недостатність уваги з боку наукової громадськості до питань забезпечення права на мир, відсутність вивірених наукових пропозицій з поліпшення ситуації в цій сфері, які неможливо повноцінно зробити без ретроспективного аналізу генезису цього права.

Метою дослідження є виявлення метафізичних засад антиподу права на мир – права війни та дослідження генезису права на мир в історичній ретроспективі.

Виклад основного матеріалу. Як свідчать джерела, за 5000 років людської історії тільки 292 роки на Землі не було війн, а 15 513 великих і малих війн забрали 3 мільярди 640 мільйонів людських життів[2]. Зазначене може свідчити про певну іманентність війни людській цивілізації. Спробуємо ретроспективно проаналізувати причини існування такого феномена. На нашу думку, однією з причин є існування права сили, коли більш спроможні індивіди внаслідок наявних у них переваг (спочатку фізичних, потім розумових, економічних, організаційних тощо) зрозуміли, що отримання потрібних їм матеріальних благ можна отримати не шляхом обміну, а шляхом примусового вилучення у більш слабких через механізми прямої агресії.

Для ілюстрації цього висновку доцільно навести два приклади з історії грецької та римської цивілізацій. Свого часу Фукідід у своїй історії Пелопоннеських війн стверджував: сильний чинить як хоче, слабкий страждає як повинен. Або, якщо вірити іншому історику вже римської доби – Плутарху, коли на вимогу римлян пояснити, за яким правом варвари вимагають їх частину земель і виноградників, їх вождь заявив: «Наше право ми носимо на вістрі нашого меча. Сильним належить весь світ!»[4].

Таким чином, ключовим поняттям у цьому аспекті є поняття сили. Як зазначалось, під силою ми розуміємо наявність будь-яких переваг у індивідів, які вступають між собою у юридичне спілкування. Зазначені переваги мають характер потенції, яка може реалізуватись за певних умов. Однією з таких умов є слабкість іншої сторони у правовідносинах. Таким чином, фактична нерівність сторін (відсутність чи наявність переваг) потенційно створює умови, коли більш сильна з них відносно більш слабкої може скористатись своїми перевагами на свою користь. Її праводомагання на отримання матеріальних і духовних благ набуде в такому випадку домінуючого характеру. Тобто право сили випливає з наявності переваг у кондиціях або станах тієї чи іншої особи або їх груп. І саме ці переваги ми називаємо силою, яка містить можливість її використання носіями цієї сили. Як слушно зазначив з цього приводу Бенедикт Спіноза, «природне право всієї природи, а отже кожного індивіда, поширюється настільки далеко, наскільки далеко поширюється їх сила»[5]. Питання: чи використає своє право сили більш спроможна сторона, як свідчить історія, переважно вирішувалось на користь такої сторони. Рабовласницьке та кріпосне право – яскраве тому підтвердження, коли право сили було легалізоване його формальним закріпленням у юридичних актах тодішньої історичної доби.

Проєкцією права сили стало право війни, коли останнє розуміли як складову суверенітету чи одноосібного лідера (зазвичай монархів у часи середньовіччя), чи держави як колективного утворення – в пізніші часи. Інакше кажучи, право війни розглядалось як один з існуючих тоді легітимних інструментів проведення зовнішньої політики. Таким чином, саме з утворенням держав право сили щодо великих соціальних груп зазнало своєї трансформації у право війни.

У зв'язку з цим не можна не сказати, що питання права миру чи право на мир взагалі не турбувало кращих представників людства, зокрема філософів, які на відміну від неосвіченої більшості їх співгромадян здійснювали теоретичне осмислення процесів, що відбувались усередині та поза межами їх суспільств. Так, Аристотель обґрунтовував погляд, що не тільки війна, а й мир є необхідною умовою життя рабовласницької держави: необхідно, щоб громадяни мали можливість... (у випадку необхідності) вести війну, але, що є найбільш прийнятним, насолоджуватись миром....[6]. Цікавою є думка Платона щодо природи миру. Він вважав, що мир з іншими – це результат внутрішнього миру, тобто відсутність імпульсів до насильства, агресивних нахилів, укорінених в індивіді чи нації. Своєю чергою внутрішній мир людини – це результат внутрішньої рівноваги її трьох складових: біологічних бажань, серця (або доблесті) та духу (або розуму). Екстраполюючи цей висновок на державу, Платон стверджує, що в останній також є три складові – економіка, армія та політична влада. Порушення рівноваги між ними призводить до небезпеки зовнішньої війни. У першому випадку наявність економічних проблем призводить до бажання індивідів або всього народу на захоплення іншої країни з метою отримати матеріальні блага, у другому випадку – домінування агресивного елементу всередині країни швидко спричинить

експансію ззовні, у третьому – влада, що відірвалась від народу та втратила авторитет, спричиняє ослаблення нації, що може призвести до іноземної інтервенції. З зазначеного він робить висновок, що сильна і врівноважена нація, що має внутрішній мир, природно живе і в стані зовнішнього миру[7].

У Стародавньому Римі цю концепцію проігнорували, висунувши гасло – «бажаєш миру – готуйся до війни». Водночас правляча римська еліта віднайшла спосіб зменшити вірогідність збройних конфліктів з поневоленими народами: вона «інкорпорувала» їх до складу своєї імперії. Поряд з тим вони залишали для себе можливість війни з так званими «варварами», оскільки більш потужних супротивників сучасних їм держав вони вже перемогли.

Для середніх віків характерною, поряд з існуванням ідеології «справедливої», священної війни, зокрема релігійної (хрестові походи), була ситуація, коли з'являлись паростки нового погляду на проблеми миру, прав народів на мир. Це спочатку був концепт Миру Божого, до якого закликали представники церкви, пропонуючи перемир'я між ворогуючими сторонами у певні, пов'язані з окремими релігійними святами, періоди. Хоча деякі автори стверджували, що мир, особливо в його іпостасі як вічний мир, є можливим лише у Вищому Граді (учення Августина «Про Град Божий), пізніше думка теологів спробувала сформувати доктрину миру, спрямовану на встановлення миру саме серед християнських держав і народів.

Епохи Просвітництва та Відродження відзначені новою хвилею пошуків шляхів до миру, але, на відміну від попередніх авторів, пропозиції торкались більш прагматичних завдань політико-правового миробудівництва. Серед останніх слід назвати такі імена.

Це, зокрема, голландський науковець Еразм Роттердамський, англійський пацифіст Вільям Пенн, французький абат Шарль де Сен-П'єр, німецький філософ Емануїл Кант. Більшість з них у своїх працях сповідували не тільки ідеологію миру, а й пропонували конкретні механізми, які необхідно залучити для досягнення цієї мети.

Так, Еразм Роттердамський у своєму трактаті «Жалоба миру, звідусіль вигнаного і повсюдно зруйнованого» зазначав, що «війна – причина всіх бід, бездонний океан, що поглинає все без різниці. Через війну все квітуче загниває, все здорове гине, все міцне руйнується, все прекрасне і корисне знищується»[8]. І причину такого стану він, як і Платон, убачає у людях. Особливо це стосується керівної верхівки тодішніх суспільств – монархів, які, на його думку, скоріше могутніші, ніж освічені, вони керуються більше жадібністю, ніж здоровим глуздом. Спасіння він бачить у просвітницькій роботі серед народу, якому треба доводити переваги у збереженні та підтримці миру, щоб вони не йшли сліпо за своїми керманичами, метою яких є задоволення їх власних егоїстичних інтересів та амбіцій.

Більш широку палітру заходів для збереження миру розробив і запропонував Вільям Пенн. У 1693 р. він видав твір, у назві якого сконцентрований його погляд на мирне майбутнє Європи через створення відповідних інституцій. Так, твір поіменований «Досвід про сьогодення та майбутній світ у Європі шляхом створення європейського Конгресу, Парламенту чи Палати

держав». Завданням цих органів він убачав підтримку умов миру серед держав європейського континенту та активне запобігання загрозам війни[9].

У зазначеному контексті заслуговує на увагу праця у трьох томах французького абата Шарля де Сен-Пьєра «Проєкт вічного миру в Європі». Він, як і попередній мислитель, убачав головною запорукою встановлення миру об'єднання європейських держав у союз. Так, він писав, що лише форма конфедеративного правління об'єднає народи узами, подібними до тих, що згуртовують окремих індивідів, підпорядковує і тих, і інших авторитету закону. І метою такого об'єднання європейських держав виступає викорінення існуючої між ними ворожнечі та протистояння. Досягається це, на його думку, шляхом створення такої тісної між ними взаємозалежності, щоб у жодного з них не було можливості протистояти всім іншим, а також створенням одного великого збройного союзу, який завжди готовий попередити тих, хто побажав би зруйнувати його або надати йому опір і здатний змусити честолюбців триматися у межах загального конфедеративного договору[10].

Як можна побачити, зазначені ідеї витримали перевірку часом. Через 200 років на території континентальної Європи був створений Євросоюз, більшість країн якого також входять до військового блоку НАТО, а отже, можливість проведення між ними військових дій, здійснення інших актів агресії зведена до нуля.

На інтелектуальному полі боротьби за мир суттєвий внесок зробив І. Кант. У своїй відомій праці «До вічного миру» він зазначав, що стан миру між людьми, які живуть по сусідству, не є природним (status naturalis); останнє, навпаки, є станом війни, тобто якщо і не безперервні ворожі дії, то постійна їх загроза. Отже, очевидно, робить він висновок, що стан миру має бути встановлено, зокрема через підписання мирного договору, який виключає війни. Альтернативою цьому шляху, за його дотепним зауваженням, буде вічний мир на гігантському цвинтарі людства після винищувальної війни[11].

Як відомо, Кантівський трактат за своєю структурою побудований як договір. У другій його частині розташовані основні вимоги, дотримання яких, на його думку, сприятиме досягненню миру між державами. Це такі статті: ст. 1 «Суспільний устрій кожної держави має бути республіканським»; ст. 2 «Міжнародне право має бути засноване на федералізмі вільних держав»; ст. 3 «Всесвітньо-цивільне право має бути обмежене умовами загальної привітності».

У цих статтях Кант продовжив миролюбну традицію своїх попередників, які вважали, що питання війни і миру повинні вирішувати народи, а не монархи. Звідси його прихильність до республіканської форми правління. Федералізм держав він пов'язував з формуванням міжнародного права, завдяки якому, на підставі укладених договорів між ними, будуть унеможливлені військові конфлікти. Взагалі, на його думку, встановлення миру має бути реалізовано на принципах розуму, серед яких свобода, право та моральність. Щодо останньої статті, то тут Кант мав на увазі майже сучасне право кожної людини за своєю волею залишати країну та повертатись до неї, не зазнаючи при цьому ніякої ворожнечі чи нападу.

Таким чином, протягом XIV–XVII ст. серед більшості мислителів утвердилося загальне розуміння можливості для суспільств жити без війн, яке ґрунтується на усвідомленні належного їм права на мирне існування, а отже, права на мир. Останнє підтримується та забезпечується наявністю республіканської форми правління та укладених між державами договорів, що формують новостворене міжнародне право.

Доказом трансформації суспільних уявлень про проблеми війни і миру слугує укладення за результатами Тридцятилітньої війни у 1648 р. Вестфальського миру, за наслідками якого, зокрема, визнано, що право війни від монархів відтепер переходить суверенним державам, кожна з яких має власний суверенітет і вони є рівними між собою, релігійний чинник перестає бути подразником міждержавних відносин, а отже, і джерелом релігійних війн. Крім цього, визнавалось, що для забезпечення народам права на мир слід застосовувати превентивні заходи для запобігання війн. Такими з точки зору Гуго Гроція виступають: а) проведення перемовин; б) участь третейського судді у розв'язанні існуючої між державами суперечки; в) застосування такого стародавнього способу вирішення спору, як жереб[12].

У контексті проблеми запобігання та мирного вирішення військових конфліктів не можна оминути постать англійського філософа та юриста Ієремії Бентама. Він обґрунтував принцип мирного вирішення конфліктів, для чого запропонував створити міжнародні організації, які опікуватимуться цими питаннями[13].

Зазначена пропозиція була реалізована майже через 100 років після його смерті у 1920 р. шляхом створенням Ліги Націй. Заснуванням останньої була зроблена спроба забезпечити народам право на мир через механізми функціонування цього нового міжнародного органу. Члени та його учасники зобов'язувались не вдаватися до військових дій, а з'ясовувати свої стосунки шляхом укладання міжнародних договорів, умови яких вони обіцяли суворо дотримуватись та виконувати. Але ці домовленості, на жаль, у багатьох випадках зазнавали своєї деформації через порушення учасниками своїх обов'язків. Головною вадою всіх домовленостей була відсутність надійних механізмів, які б у випадку порушення сторонами своїх зобов'язань гарантували їх примусове виконання третьою стороною, якою в даному випадку повинна була виступати Ліга Націй. А тому ця міжнародна організація перед Другою світовою війною зовсім втратила своє значення як гаранта міжнародного миру.

Між тим Друга світова війна, яка не в останню чергу стала наслідком неефективності міжнародних зусиль зі збереження миру, довела необхідність реорганізації Ліги Націй. Так, за її (війни) результатами була створена Організація Об'єднаних Націй, основними завданнями якої, зокрема, виступали: відмова у міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування будь-яким чином, несумісною з цілями ООН, вирішення міжнародних спорів виключно мирними засобами; територіальна цілісність держав. Держави-учасниці для виконання цих цілей зобов'язались підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів

агресії, або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру (ч. 1 ст. 1 Статуту). Крім того, за державами закріплений обов'язок розвивати дружні відносини між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру (ч. 2 ст. 1 Статуту).

Щоб краще зрозуміти причини, які призвели до створення ООН, треба навести преамбулу Статуту цієї міжнародної організації. Так, в останній стверджується, що ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості позбавити майбутні покоління від лих війни, яка двічі в нашому житті принесла людству невимовне горе, і знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй, і створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права, та сприяти соціальному прогресу та покращенню умов життя при більшій свободі, і з цією метою виявляти терпимість і жити разом, у світі один з одним, як добрі сусіди, і об'єднати наші сили для підтримки міжнародного миру та безпеки, та забезпечити прийняття принципів та встановлення методів, щоб збройні сили застосовувалися не інакше, як у спільних інтересах, та використовувати міжнародний апарат для сприяння економічному та соціальному прогресу всіх народів, вирішили об'єднати наші зусилля для досягнення цих цілей[1].

Як можна побачити з наведеного, людство втомилось жити в умовах війн, від яких воно страждає, воно своєю історією заслужило своє право на мир, а головною умовою співжиття між народами визнано необхідність їх ставлення один до одного як доброго сусіда. Зрозуміло, що між добрими сусідами не може бути військових конфліктів, що всі суперечки повинні вирішуватись на засадах рівноправ'я та поваги один до одного, незалежно від розмірів територій та народонаселення. Аналогічна за змістом стаття міститься в Конституції України, де передбачається, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права (ст. 18).

Водночас слід зазначити, що право на мир, на жаль, без надійних механізмів його забезпечення, принаймні в міжнародних відносинах, втрачає свою сутність, стає декларативним. Окремі держави, як було показано вище, продовжують застосовувати силу при вирішенні спірних питань, що за наявності у XXI ст. ядерної зброї, загрожує винищенням усього людства. Вихід, на нашу думку, вбачається в реформі Організації Об'єднаних Націй у частині набуття більш дієвих та ефективних повноважень Ради Безпеки стосовно порушників її Статуту, у тому числі щодо постійних членів. Саме таке рішення набуде ознак системного, що унеможливить чи зробить у майбутньому малоймовірним ведення агресивних війн.

1. Хабермас Ю. Кантовский проект конституционализации международного права. Есть ли у него будущее? *Проблеми філософії права.* Том IV–V. 2006–2007. С. 7–16. **2.** Цит. за: Валіулліна З. В. Військова теорія К. Клаузевіца в теоретичному дискурсі. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5881 (дата звернення 29.01.2023) **3.** Фукідід. Історія Пелопоннеської війни. URL: https://kerchtt.ru/uk/fukidid-istoriya-peloponnesskoi-voiny-chitat-onlain-kritika-fukidida-v-xix/ (дата звернення 29.01.2023). **4.** Плута́рх. Сравнительные жизнеописания. URL: https://coollib.com/b/114246/read (дата звернення 29.01.2023). **5.** Спиноза Б. Етика, доказана геометричним методом. URL: https://buklib.net/books/25784/ (дата звернення 29.01.2023). **6.** Цит. за: Філософія освіти: навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В. П. Андрущенка [та ін.]. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 36–41. **7.** Цит. за: Смазнова І. С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/...(дата звернення 29.10.2022). **8.** Роттердамський Е. Жалоба миру. URL: https://azbyka.ru/otechnik/6/jaloba_mira/ (дата звернення 29.01.2023) **9.** Цит. за: Грубінко А. В. Генезис ідеї європейської політичної інтеграції в історії міжнародних відносин і Велика Британія: політико-правовий аналіз. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr (дата звернення 29.01.2023) **10.** Saint-Pierre, Charles Irinie Castel de, Projet pour rendre la paix perpituelle en Europe (Texte ytabli daprys les 3 vol. de lid. originale publ. a Utrecht chez A // Schouten en 1713 et 1717), Paris: Fayard, 1986. **11.** Цит. за: Остапенко О. І., Ряшко В. І. Кант: війна і мир. Важкий шлях до вічного миру. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vnulpurn_2015_813_33 (дата звернення 29.01.2023) **12.** Цит. за: Панафідін І. О. Еволюція ідеї справедливої війни в контексті теорії вічного миру (соціально-філософський аналіз): дис. … канд. філос. наук: 09.00.03. Дніпропетровськ, 2014. С. 178. **13.** Цит. за: Кормич А. І. Сучасне звучання правової доктрини Ієремія Бентама. URL: http://www.apdp.in.ua/v22/05.pdf (дата звернення 29.01.2023) **14.** Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення 29.01.2023)

References

1. Khabermas Yu. Kantovskyi proэkt konstytutsyonalyzatsyy mezhdunarodnoho prava. Est ly u neho budushchee? *Problemy filosofii prava.* Tom IV–V. 2006–2007. S. 7–16 [rus.]. **2.** Tsyt. za: Valiullina Z. V. Viiskova teoriia K. Klauzevitsa v teoretychnomu dyskursi. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5881 (data zvernennia 29.01.2023) [ukr.]. **3.** Fukidid. Istoriia peloponneskoi viiny. URL: https://kerchtt.ru/uk/fukidid-istoriya-peloponnesskoi-voiny-chitat-onlain-kritika-fukidida-v-xix/ (data zvernennia 29.01.2023) [ukr.]. **4.** Plutárkh. Sravnytelnыe zhyzneopysanyia. URL: https://coollib.com/b/114246/read. (data zvernennia 29.01.2023) [rus.]. **5.** Spynoza B. Etyka, dokazana heometrychnym metodom. URL: https://buklib.net/books/25784/ (data zvernennia 29.01.2023 [ukr.]. **6.** Tsyt. za: Filosofiia osvity: navchalnyi posibnyk. 2-he vydannia / za nauk. red. akademika V. P. Andrushchenka [ta in.]. Kyiv:Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2021. S. 36–41 [ukr.]. **7.** Tsyt. za Smaznova I. S. Ahresiia i tolerantnist: filosofsko-pravovyi dyskurs. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/... (data zvernennia 29.10.2022) [ukr.]. **8.** Rotterdamskyi E. Zhaloba myru. URL: https://azbyka.ru/otechnik/6/jaloba_mira/ (data zvernennia 29.01.2023) [ukr.]. **9.** Tsyt. za: Hrubinko A. V. Henezys yidei yevropeiskoi politychnoi intehratsii v istorii mizhnarodnykh vidnosyn i Velyka Brytatsiia:polityko pravovyi analiz. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr (data zvernennia 29.01.2023) [ukr.]. **10.** Saint-Pierre, Charles Irinie Castel de, Projet pour rendre la paix perpituelle en Europe (Texte ytabli daprys les 3 vol. de lid. originale publ. a Utrecht chez A // Schouten en 1713 et 1717), Paris: Fayard, 1986 [fr.]. **11.** Tsyt. za Ostapenko O. I., Riashko V. I. Kant: viina i myr. Vazhkyi shliakh do vichnoho myru. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgibin/irbis_

nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vnulpurn_2015_813_33 (data zvernennia 29.01.2023) [ukr.]. **12.** Tsyt. za: Panafidin I. O. Evoliutsiia idei spravedlyvoi viiny v konteksti teorii vichnoho myru (sotsialno-filosofskyi analiz): dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filos. nauk: 09.00.03. Dnipropetrovsk, 2014. S. 178 [ukr.]. **13.** Tsyt. za: Kormych A. I. Suchasne zvuchannia pravovoi doktryny Ieremiia Bentama. URL: http://www.apdp.in.ua/v22/05.pdf (data zvernennia 29.01.2023) [ukr.]. **14.** Statut OON. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (data zvernennia 29.01.2023) [ukr.].

Bohinich Oleg. **The right to peace: a question of genesis**

The extraordinary events related to the Russian Federation conducting a so-called «special operation» on the territory of Ukraine demonstrated the weakness of international mechanisms for the protection and maintenance of peace, the disregard of the peoples' right to peace. The latter right, despite numerous declarations adopted by the United Nations for its protection (more than six), has been repeatedly violated by individual states, including members of the Security Council, over the past decades. This indicates insufficient attention on the part of the scientific community to the issues of ensuring the right to peace, the lack of verified scientific proposals to improve the situation in this area, which cannot be fully done without a retrospective analysis of the genesis of this right.

The purpose of the study is to identify the metaphysical foundations of the antipode of the right to peace – the right to war and to study the genesis of the right to peace in historical retrospect.

Research methods are historical-legal, phenomenological, anthropological. As a result of the use of the mentioned methods, it was established that the law of war is a projection of the law of force, which is interpreted as the presence of advantages in a certain category of persons – from individual individuals to their associations. With the development of civilization, the legality of the law of war began to be limited by the emergence of the right of nations to peace, which took shape in the writings of individual scientists.

Among the latter are Plato, Aristotle, Augustine, the Dutch scientist Erasmus of Rotterdam, the English pacifist William Penn, the French abbot Charles de Saint-Pierre, and the German philosopher Emmanuel Kant. Most of them in their works professed not only the ideology of peace, but also proposed specific mechanisms that should be involved in order to achieve this goal. The main means, from their point of view, were the presence of a republican form of government and treaties concluded between states that form the newly created international law. In addition, it was proposed to create international organizations that will take care of issues of maintaining peace and preventing conflicts between states. Examples of the creation of such organizations were the League of Nations and the United Nations, which replaced the first.

As can be seen from the above, humanity is tired of living in the conditions of wars from which it suffers, it has earned its right to peace through its history, and the main condition for coexistence between peoples is recognized as the necessity of their relationship to each other as a good neighbor. It is clear that there can be no military conflicts between good neighbors, that all disputes must be resolved on the basis of equality and respect for each other, regardless of the size of the territories and population.

Key words: *the right to peace, the right to war, the right to force, international mechanisms for the protection of the right to peace.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-121-128
УДК 340.1

Н. О. КЛЕЩЕНКО,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0002-4317-1470

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ДЕМОКРАТИЧНОСТІ

У статті досліджуються перспективи розвитку громадянського суспільства у контексті реалізації принципу демократичності. Характеризується історична генеза громадянського суспільства, визначаються проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства. Окреслюються напрями розвитку громадянського суспільства в контексті реалізації принципу демократизму. Обґрунтовується думка, що чим вищий рівень розвитку громадянського суспільства, тим більш у державі є яскраво вираженими демократичні процеси.

Ключові слова: *громадянське суспільство, демократія, влада, держава, громадянська відповідальність, громадянські компетентності, політична система.*

Kleschenko Natalia. **Development of civil society in the context of implementation of the principle of democracy**

The article is devoted to the study of the prospects for the development of civil society in the context of the implementation of the principle of democracy. The historical genesis of civil society is characterized, the problems of interaction between the state and civil society are determined. The directions of the development of civil society in the context of the implementation of the principle of democracy are indicated. The opinion is substantiated that the higher the level of development of civil society, the more pronounced democratic processes are in it.

Key words: *civil society, democracy, power, state, civil responsibility, civil competences, political system.*

Постановка проблеми. У західній системі гуманістичних цінностей вже міцно утвердилось переконання, що громадянське суспільство не має альтернативи, бо є найвідповіднішим людській природі способом облаштування суспільства. «З погляду громадянського суспільства, політична воля спирається на широке використання громадянами своїх соціальних і громадянських свобод і на існування в країні глибоко укорінених демократичних цінностей і впевненості у своїх силах. Дані цінності стають сильними в тому випадку, якщо люди можуть робити вільний вибір і добровільно брати на себе відповідальність на основі своїх соціальних і громадянських пріоритетів. Демократія досягає розквіту в тих країнах, де закон ефективно захищає

* ***Kleschenko Natalia,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© Н. О. Клещенко, 2023

право громадян вступати в асоціації в ім'я загальних громадянських цілей і формувати групи, що відбивають їхні загальні думки, цінності й інтереси»[1].

З 2014 р. в Україні, а особливо з 24 лютого 2022 р., набув нових рис і динаміки розвиток громадянського суспільства. Це можна було простежити у контексті ухвалення та реалізації державних рішень при проведенні низки реформ та в боротьбі з корупцією, здійсненні контролю за діями органів влади тощо. Наразі спостерігається небачене раніше посилення ролі громадянського суспільства в усіх напрямах діяльності держави. Зокрема, зросла активність громадян в оборонній системі країни, і тут говориться не про загальну мобілізацію, а про патріотичний дух українських громадян щодо захисту своєї землі, що проявився у потоці добровольців до лав Збройних Сил і територіальної оборони на початку повномасштабного вторгнення РФ. Потужна волонтерська підтримка і в тилу, і на фронті – ще один якісний показник громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми громадянського суспільства широко досліджувалися в різні історичні періоди. Серед вітчизняних вчених, які досліджували згадану проблематику, із вітчизняних дослідників слід згадати насамперед О. Богініча, А. Колодія, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, О. Скрипнюка та ін. Окремі важливі аспекти теорії та практики висвітлювалися в працях західних науковців і філософів, зокрема Г. Алмонда, Т. Парсонса, А. Токвіля та ін. Проте, з огляду на активні бойові дії, які тривають більше року, концепція громадянського суспільства, що артикулює інтереси та потреби громадян і впливає на розбудову у державі демократії, потребує переосмислення з огляду на ті трансформації, що відбуваються у державі та світі загалом.

Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування розвитку громадянського суспільства в контексті реалізації принципу демократичності.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про принцип демократичності, який реалізується через участь народу у формуванні органів державної влади, у здійсненні правової політики, у створенні та удосконаленні законодавчого масиву, ми нерозривно пов'язуємо його з громадянським суспільством як формою розвитку демократії. Повномасштабна війна РФ проти України піднесла на якісно новий рівень таку рису українського народу, як громадянський патріотизм, сприяла національній єдності та стимулювала розвиток громадянського суспільства.

Звернемося до історичних витоків громадянського суспільства. Ще Д. Локк розглядав його як форму державності, що має певний соціально-економічний і духовний зміст. У Т. Гоббса громадянське суспільство – це «союз індивідуальностей», у якому його члени набувають високих людських якостей. Ж.-Ж. Руссо називав «громадянським» суспільство, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а не через представницькі інститути. Т. Пейн визначав його як сферу самореалізації приватних інтересів громадян. Г. Гегель – як систему інститутів і відносин, проміжну ланку

між сім'єю та державою[2]. Алексис де Токвіль у творі «Демократія в Америці» стверджує, що саме в громаді полягає сила свободи народу. Дослідник виходив з того, що поділ між державою і громадянським суспільством є постійною характеристикою справді демократичного суспільства[3].

У цьому ж сенсі висловлюється О. Петришин, на переконання якого, вирішення складних проблем на рівні громадянського суспільства часто виступає запорукою успішності розвитку держави в цілому[4]. На думку О. Богініча, громадянське суспільство здебільшого визначається як сукупність індивідів та їх об'єднань з розвиненими політичними, правовими, культурними, економічними зв'язками, що діють формально незалежно від держави, хоча і взаємодіють з нею. При цьому, діючи формально незалежно від держави, індивіди одночасно повинні впливати на неї задля досягнення загальносуспільного блага, оскільки саме завдяки такій взаємодії формується громадянська солідарність у суспільстві[5].

Необхідно зазначити, що історичні етапи формування ідеї та інституцій громадянського суспільства в Україні багато в чому збігаються з періодами зростання політичної активності суспільства та періодами державотворення, відновлення державності. Пов'язано це передусім з тим, що інституції громадянського суспільства можуть існувати та ефективно діяти лише за умов свободи, що відкриває можливість самореалізації особистості і суспільства, певного рівня розвитку політичної культури та суспільної свідомості, відповідних соціально-економічних і політико-правових умов. Складний шлях українського державотворення і тривалі періоди бездержавності зумовили і складність формування інституцій громадянського суспільства[6]. Зрозуміло, що процес створення громадянського суспільства проходить тривалий і складний шлях, в основі якого лежить розвиток взаємовідносин між суспільством і державою, що ґрунтується на правових засадах. Без перебільшення можна стверджувати, що, з одного боку, громадянське суспільство є важливою умовою для функціонування демократії, а з другого – демократія становить певний політичний фундамент для розвитку громадянського суспільства, який сприяє його нормальному функціонуванню. Проте існує низка проблем у цьому напрямі, які потребують вирішення.

Одна з таких проблем, яка існує вже досить довго – лобізм, тобто система організованого впливу груп інтересів на суб'єктів прийняття політичних та адміністративних рішень органів державної влади. Виконує функцію посередництва між громадянами та державою, розширює можливості соціальних груп брати участь у політичному процесі[7]. І в контексті цього підтримуємо думку О. Скрипнюка в тому, що нагальною потребою для України є забезпечення правового регулювання лобізму та лобістської діяльності[8].

Ще однією проблемою держави і громадянського суспільства, яка впливає на реалізацію принципу демократичності, є відчуженість громадян від влади. Пов'язано це з тим, що у суспільній свідомості поширена думка, відповідно до якої осіб при владі більше хвилює своє особисте забезпечення,

ніж суспільне благо. Не сприяють підтримці авторитету влади і не поодинокі випадки корупції, «кумівства», а також лобіювання інтересів (про що згадувалося вище), на користь окремих суб'єктів. І хоча вже зроблені значні кроки для виправлення даної ситуації (зокрема створено низку антикорупційних органів), складається враження, що це більш формальні кроки, які потрібні для виконання умов євроінтеграції України, при цьому на практиці нічого не змінюється.

Як зазначалось, громадянське суспільство активно почало розвиватися з 2014 р. із моменту анексії Криму та початку АТО. У той період держава активізувала питання національно-патріотичного виховання у освітньому процесі, і наказом МОН України від 16.06.2015 № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» було затверджено власне Концепцію, а також заходи щодо її реалізації та методичні рекомендації. Проте очікуваної результативності, окрім потреби додаткової звітності для закладів освіти, від цієї Концепції не було зафіксовано[9].

Слід зазначити, що у Законі України «Про освіту» (від 05.09.2017 р.) у переліку ключових компетентностей-результатів навчання на ланці повної загальної середньої освіти визначив громадянські компетентності, тобто у процесі навчання індивіди вчаться комунікувати у політичній сфері, зокрема через взаємодію з органами державної влади. Наявність у суб'єктів громадянських компетентностей сприяє ефективній реалізації громадянських прав й обов'язків, зокрема, на те, що відбувається у державі, з метою розвитку демократичного громадянського суспільства.

Ще у 2016 р. у звіті Freedom House, де акцентується на активному залученні українського громадянського суспільства до боротьби з корупцією та участі в незалежних правозахисних кампаніях, наголошується, що «громадянське суспільство залишається найміцнішим елементом української демократичної модуляції». У звіті також ідеться про те, що саме громадянське суспільство відіграє найвизначнішу роль у просуванні реформ в Україні[10]. При цьому поділяємо думку, що утвердженню конструктивної та ефективної державно-громадської взаємодії щодо вирішення нагальних проблем перешкоджає низька довіра громадян до органів державної влади, силових структур, органів судочинства та прокуратури. Попри створені нормативно-правові засади для участі громадськості у прийнятті рішень, реальна зацікавленість, готовність до співпраці є низькою як на рівні органів державної влади, так і на рівні ОГС та підприємницького середовища[11].

Громадянське суспільство як суспільство громадян, які є рівними у своїх правах і обов'язках, суспільство, яке номінально не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради досягнення загального блага, є базисом держави. Держава, своєю чергою, захищає демократичні принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які безпосередньо формують громадянське суспільство. Для цивілізаційного розвитку обох феноменів необхідно створити надійний, ефективний і гармонійний механізм їх взаємодії та взаємозба-

гачення[12]. Виходячи з цього, можна констатувати, що чим вищий рівень розвитку громадянського суспільства, тим більш у державі яскраво вираженими є демократичні процеси.

Аналізуючи поточну ситуацію в Україні, можемо говорити про сформованість громадянського суспільства, яке характеризується високим рівнем патріотизму та громадянської єдності. Подальшою метою є розвиток у контексті взаємодії суспільства і держави, що дало б змогу не тільки змінити ставлення громадян до влади (зокрема зміцнити довіру), а й сприяти формуванню особистості з високою політико-правовою культурою. В основі такого розвитку має лежати громадянська відповідальність як невід'ємний елемент всіх демократичних процесів у державі.

Враховуючи сучасні тенденції розвитку громадянського суспільства в контексті реалізації принципу демократичності, на майбутнє слід звернути увагу на такі напрями:

1) створення громадських організацій, благодійних фондів, товариств, асоціацій, орієнтованих на вирішення проблем постраждалих внаслідок війни, соціально-психологічного відновлення учасників бойових дій;

2) розвиток різних форм громадського самоврядування і самодіяльності;

3) підвищення політико-правової культури населення, формування громадянських компетентностей, створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними і суспільними справами, запозичення зарубіжного досвіду у цій сфері;

4) піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, оскільки справа не тільки в наявності демократичних установ і процедур та інформованості населення, а й в умінні жити в умовах демократії, користуватися її благами, в готовності до постійного удосконалення політичної системи відповідно до зміни конкретно-історичних умов та суспільних трансформацій;

5) зміцнення свободи інформації і гласності, відкритості суспільства.

Спроби досягнення «чистої» демократії поза громадянським суспільством призводять до того, що замість демократії активно розбудовується авторитарна влада. Те ж саме відбувається і за умови сприяння розвиткові громадських організацій, добровільних об'єднань громадян та недотримання демократичних принципів. Наявність певної сукупності суб'єктів громадянського суспільства є хоча і необхідною, але недостатньою умовою функціонування громадянського суспільства. Певним чином про нього, як про дієвий механізм суспільних політико-правових відносин, можна стверджувати лише в тому разі, коли мережа суб'єктів громадянського суспільства постійно й ефективно взаємодіє з політичною системою та інститутами державної влади. Це означає, що, з одного боку, для повноцінного розвитку та функціонування громадянське суспільство потребує такої держави, яка б репрезентувала публічний інтерес, а з другого – лише через демократичну державну владу громадянське суспільство здатне впливати на політико-правові проце-

си, привносячи в них громадянську активність. Підтримуємо думку, що становлення інститутів громадянського суспільства і розвиток демократії в країні тісно взаємопов'язані: чим більш розвинене громадянське суспільство, тим демократичнішою є держава[13]. При цьому держава як суб'єкт взаємодії з громадянським суспільством у контексті розвитку та зміцнення демократії повинна мати ефективний управлінський механізм, здатний забезпечити верховенство закону.

Висновки. Таким чином, найбільшим інтеграційним потенціалом для успішного завершення демократичного розвитку в Україні у майбутнє є громадянське суспільство, яке ґрунтується на високому рівні громадянських компетентностей і громадянської відповідальності. Співпраця між державою і громадянським суспільством є умовою існування правової демократичної держави, сприяє процесам політичної демократизації і надає можливість реалізації обраної стратегії державного управління.

Одним із завдань перед державою у контексті розвитку громадянського суспільства в майбутньому буде забезпечення ефективних напрямів його функціонування як основного носія демократії. Громадянське суспільство має стати надійним фундаментом забезпечення прав і свобод людини, сприятиме розвитку принципу демократизму, об'єднання та консолідації навколо європейського цивілізаційного вибору України.

1. Parsons T. The System of Modern Societies. Prentice-Hall, 1971. P. 28. **2.** Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку: монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламент. вид-во, 2006. С. 5–7. **3.** Tocqueville A. Democracy in America. University of Chicago Press. P. 135. P. 270. **4.** Петришин О. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні. *Вісник Академії правових наук України.* 2003. № 2(33)–3(34). С. 143. **5.** Богінич О. Л. Громадянське суспільство, держава, особа: правові засади взаємодії в умовах демократичного розвитку. *Альманах права.* 2019. № 10. С. 103. **6.** Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади. *Політичний менеджмент.* 2009. № 3. С. 130. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tsokur_etepy.pdf **7.** Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2012. С. 449. **8.** Скрипнюк О. В. Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємозалежності розвитку. *Наукові записки.* Серія: Політичні науки. 2000. Вип. 18. С. 42. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9716/Skrypnyuk_Hromadyanske_suspilstvo.pdf?sequence=1&isAllowed=y **9.** Семенець-Орлова І. А., Михайлич О. В. Громадянський патріотизм як нова модель патріотизму: теоретико-методологічне обґрунтування. *COPERNICUS Political and Legal Studies.* 2022. Vol. 1. Issue 1. С. 32. URL: https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/1/cpls103.pdf **10.** Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доповідь / Яблонський В. М., Балакірєва О. М., Бондар Т. В. та ін.; за заг. ред. О. А. Корнієвського. Київ: НІСД, 2017. С. 41. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/analit_zvit_2017.pdf **11**. Freedom House підвищив «рейтинг демократії» в Україні. URL: http://www. bbc.com/ukrainian/

politics/2016/08/160801_freedom_house_rating_sa **12.** Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні / Шемшученко Ю. С., Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М. та ін. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. С. 11. **13.** Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. С. 5. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10902/1/Gromad_suspilstvo_2013.pdf

References

1. Parsons T. The System of Modern Societies. Prentice-Hall, 1971. P. 28. **2.** Hromadianske suspilstvo v suchasnii Ukraini: spetsifika stanovlennia, tendentsii rozvytku: monohrafiia. Za zah. red. F. M. Rudycha. Kyiv: Parlament. vyd-vo, 2006. S. 5–7 [ukr.]. **3.** Tocqueville A. Democracy in America. University of Chicago Press. P. 135. P. 270. **4.** Petryshyn O. Hromadianske suspilstvo – pidgruntia formuvannia pravovoi derzhavy v Ukraini. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 2003. № 2(33)–3(34). S. 143 [ukr.]. **5.** Bohinych O. L. Hromadianske suspilstvo, derzhava, osoba: pravovi zasady vzaiemodii v umovakh demokratychnoho rozvytku. *Almanakh prava.* 2019. №10. S. 103 [ukr.]. **6.** Tsokur Ye. Etapy stanovlennia hromadianskoho suspilstva v Ukraini v konteksti zabezpechennia lehitymnosti politychnoi vlady. *Politychnyi menedzhment.* 2009. № 3. S. 130. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tsokur_etepy.pdf [ukr.]. **7.** Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / Za red. Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv: Iurydychna dumka, 2012. S. 449 [ukr.]. **8.** Skrypniuk O. V. Hromadianske suspilstvo i demokratiia: problema vzaiemozalezhnosti rozvytku. *Naukovi zapysky.* Seriia: Politychni nauky. 2000. Vyp. 18. S. 42. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9716/Skrypnyuk_Hromadyanske_suspilstvo.pdf?sequence=1&isAllowed=y [ukr.]. **9.** Semenets-Orlova I. A., Mykhailych O. V. Hromadianskyi patriotyzm yak nova model patriotyzmu: teoretyko-metodolohichne obgruntuvannia. *COPERNICUS Political and Legal Studies.* 2022. Vol. 1. Issue 1. S. 32. URL: https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/1/cpls103.pdf [ukr.]. **10.** Pro stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini: analit. dopovid / Iablonskyi V. M., Balakirieva O. M., Bondar T. V. ta in.; za zah. red. O. A. Korniievskoho. Kyiv: NISD, 2017. S. 41. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/analit_zvit_2017.pdf [ukr.]. **11.** Freedom House pidvyshchyv «reitynh demokratii» v Ukraini. URL: http://www. bbc.com/ukrainian/politics/2016/08/160801_freedom_house_rating_sa **12.** Kontseptsiia udoskonalennia dialohu hromadianskoho suspilstva, osoby ta derzhavy v konteksti zabezpechennia ta zakhystu prav liudyny v Ukraini / Shemshuchenko Yu. S., Onishchenko N. M., Parkhomenko N. M. ta in. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2015. S. 11 [ukr.]. **13.** Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku: monohrafiia / H. Iu. Vasyliev, V. D. Vodnik, O. V. Volianska ta in.; za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo, 2013. S. 5. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10902/1/Gromad_suspilstvo_2013.pdf [ukr.].

Kleschenko Natalia. **Development of civil society in the context of implementation of the principle of democracy**

Introduction. *The full-scale invasion of the Russian Federation caused an unprecedented strengthening of the role of civil society in all areas of state activity. In particular, the activity of citizens in the country's defense system and volunteer*

activities has increased. This could be traced in the context of the adoption and implementation of state decisions during the implementation of a number of reforms and in the fight against corruption, control over the actions of authorities, and so on.

The aim of the article. The purpose of the article is the scientific and theoretical substantiation of the development of civil society in the context of the implementation of the principle of democracy already in the post-war period.

Results. Speaking about the principle of democracy, which is realized through the participation of the people in the formation of state authorities, in the implementation of legal policy, in the creation and improvement of the legislative body, we inextricably link it with civil society as a form of development of democracy.

The historical origins of civil society are characterized. It is noted that the historical stages of the formation of the idea and institutions of civil society in Ukraine largely coincide with the periods of growth in the political activity of society and the periods of state formation and restoration of statehood. It is emphasized that, on the one hand, civil society is an important condition for the functioning of democracy, on the other hand, democracy constitutes a certain political foundation for the development of civil society, which contributes to its normal functioning. However, there are a number of problems in this direction that need to be solved. In particular, it is lobbying, strong alienation of citizens from the authorities, corruption, etc. And despite the significant steps taken to correct this situation (in particular, a number of anti-corruption bodies have been created), one gets the impression that these are more formal steps needed to fulfill the conditions for European integration, while in practice nothing changes.

It is proposed to pay attention to the following directions in the concept of the development of civil society in the context of the implementation of the principle of democracy: 1) creation of civil organizations based on interests, charitable funds, societies, associations (for example, focused on solving the problems of victims of war, social and psychological rehabilitation of combatants) and development of various forms of public self-government and self-activity; 2) improvement of the political and legal culture of the population, formation of civic competences, creation of new opportunities for citizens' participation in the management of state and public affairs, adoption of foreign experience in this field; 3) raising the level of social consciousness, overcoming the phenomena of social passivity, since it is not only about the presence of democratic institutions and procedures and awareness of the population, but also about the ability of this population to live in the conditions of democracy, to use its benefits, in readiness for constant improvement of the political system in accordance with changes in specific historical conditions and social transformations; 4) strengthening of freedom of information and publicity, openness of society with the involvement of the widest possible connections with the foreign world.

Conclusions. It was found that the greatest integration potential for the successful completion of democratic development in Ukraine after the end of the war is civil society, which is based on a high level of civic competences and civic responsibility. Civil society should become a reliable foundation of human rights and freedoms, contribute to the development of the democratic principle of unification and consolidation around the European civilizational choice of Ukraine.

Key words: *civil society, democracy, power, state, civil responsibility, civil competences, political system.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-129-138
УДК 340.1

В. Ю. ВАСЕЦЬКИЙ
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0001-5595-5291

ЗМІНИ В ПРАВОВІЙ СФЕРІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ МАСШТАБНИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

Події, які пов'язані з агресією РФ в Україні, за своїми масштабами мають усі ознаки безпрецедентного світового масштабу. З огляду на це у статті розглядаються історичні аналогії, що мали місце в певні переломні періоди Нової та Новітньої історії на європейському континенті, які виявилися витоком суттєвих змін у правовій сфері. Як результат Тридцятирічної війни в Європі XVII ст. визначається значення Вестфальського миру 1648 р. з точки зору впливу на розвиток правової доктрини Нового часу. Розглядається особливість суттєвих правових перетворень у революційній Франції та на початку XIX ст., вплив Цивільного кодексу Франції 1804 р. на цивільно-правові відносини у Європі. У зв'язку з зазначеними подіями в Україні за історичними аналогіями робиться висновок про очікування суттєвих змін у правовій сфері щодо майбутнього забезпечення безпеки у світі і в нашій країні.

Ключові слова: *агресія РФ проти України, витоки права, історичні аналогії, Вестфальський мир, Цивільний кодекс Франції.*

Vasetsky Viacheslav. **Changes in the legal sphere as a result of large historical events**

Events related to the Russian Federation's aggression against Ukraine have all the signs of an event of an unprecedented global scale. With this in mind, the article examines historical analogies that took place during certain turning periods of New and Modern history on the European continent, which turned out to be the origin of significant changes in the legal sphere. As a result of the Thirty Years' War in Europe in the XVII century the significance of the Peace of Westphalia of 1648 is determined from the point of view of the influence on the development of the legal doctrine of the New Age. The feature of significant legal transformations in revolutionary France and at the beginning of the XIX century, the influence of the French Civil Code of 1804 on civil-legal relations in Europe is considered. In the light of the events in Ukraine, based on historical analogies, a conclusion is made about the expectation of significant changes in the legal sphere for future security in the world and in our country.

Key words: *Aggression of the Russian Federation against Ukraine, origins of law, historical analogies, Peace of Westphalia, French Civil Code.*

Постановка проблеми, актуальність і аналіз літературних джерел і публікацій. Події, пов'язані з війною, що розв'язала РФ проти України, за

* ***Vasetsky Viacheslav****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© В. Ю. Васецький, 2023

своїм масштабом далеко вийшла за межі двох держав. Безпосередню небезпеку відчувають європейські країни, що межують з Україною, зокрема ті, що до 1997 р. не входили до блоку НАТО і щодо яких 17 грудня 2021 р. РФ висловила «ультиматум» стосовно нового, за версією РФ, поділу сфер впливу[1].

Війна зачепила не тільки європейські країни, а також США, Канаду, Китай, інші високорозвинені країни, які, відчуваючи небезпеку і свою відповідальність, всіляко підтримують Україну озброєнням, економічно, на міжнародному дипломатичному рівні. Країнами великої сімки G7 підтримана пропозиція України, як уже їх власний напрям дій, а саме, зокрема, такі загальні позиції: «На знак солідарності з Україною лідери G7 вітають готовність Президента Зеленського до справедливого миру, який повинен включати такі елементи: дотримання принципів Статуту ООН щодо захисту територіальної цілісності та суверенітету; збереження здатності України захищатися в майбутньому; забезпечення відновлення та реконструкції України, включно з пошуком можливостей зробити це за кошти Росії; притягнення до відповідальності за російські злочини, скоєні під час війни… Ми притягнемо до відповідальності президента Путіна та винних…. Ми підтверджуємо нашу повну підтримку незалежності, територіальної цілісності та суверенітету України в межах її міжнародно визнаних кордонів. Відповідно до міжнародного права, зокрема Статуту ООН, Україна має законне право захищатися від російської агресії та відновити повний контроль над своєю територією в межах міжнародно визнаних кордонів»[2].

Обмежена можливість поставок продовольства з України зачепила також менш розвинені країни світу. Знадобилися великі зусилля багатьох країн, у тому числі по забезпеченню безпеки морського шляху постачання, щоб українське продовольство в достатньому обсязі могло потрапляти в інші країни світу, які дуже потребують цього.

Загалом можна вважати, що події, які почалися з нападу РФ на Україну, незліченні страждання нашого народу, енергетична та економічна кризи у світі, спричинені війною і політикою РФ, допомога Україні у постачанні зброї та інших ресурсів з боку багатьох країн світу, спрямованість розвинутих країн на відновлення після перемоги зруйнованої країни та багато іншого – все це має ознаки подій безпрецедентного світового масштабу. Відповідними мають бути й зміни, спричинені такими подіями, у різних напрямах, у тому числі й у правовій сфері, які стосуватимуться як міжнародних інституцій, так і мати прояв на національному рівні.

Таку тенденцію можна спостерігати практично на всіх історичних етапах. До прикладу, після Першої світової війни з'явилися яскраво виражені тоталітарні держави, в яких право не мало суттєвого значення. Зокрема, це Радянська держава. Прийняті там уже на початку її існування закони обслуговували потреби правлячої верхівки, вони виконували роль виправдання злодіянь влади, що призвели до трагедії цілого покоління людей. Історичним

фактом є також поява після Другої світової війни колективної системи безпеки, метою якої було забезпечення неможливості катаклізмів подібного масштабу. Була створена Організація Об'єднаних Націй з цілою системою організаційних і правових інститутів. Забезпечення прав людини стало основою для створення правових інститутів на міждержавному і національному рівнях. На європейському континенті приєднання держав до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та створення Європейського суду з прав людини[3] стали, як зазначає Н. Оніщенко, основою юридичної відповідальності держави перед особою[4].

Соціально-політичні події у переломні періоди історії є водночас і витоком розвитку у правовій сфері, коли часто в боротьбі викристалізовуються нові, потрібні для розвитку держави, правові положення, що мають доктринальний характер. Зазначену тенденцію можна спостерігати практично на всіх історичних етапах і тому дослідження в цьому напрямі є актуальною проблемою. Дослідження має не тільки загальнотеоретичне значення. Н. Пархоменко зазначає також регулятивний потенціал правової доктрини, яка не лише статично відображає стан правової дійсності, а й активно впливає на всі ключові елементи правової системи[5].

Мета дослідження. З огляду на зазначене метою статті є дослідження впливу вагомих суспільно-політичних подій у певні переломні періоди Нової та Новітньої історії, що мали місце на європейському континенті та стали поштовхом до змін у правовій сфері. Оскільки на сьогодні неможливо передбачити, які саме будуть зміни після поразки РФ, яких правових інститутів і в якому напрямі вони будуть стосуватися, до яких наслідків призведуть такі зміни у міждержавних стосунках і всередині країни, то зазначений розгляд обмежений тільки деякими історичними подіями, які можна розглядати як приклад витоків суттєвих змін у правовій сфері доктринального характеру.

Основний зміст. У середньовічній історії Європи з точки зору своєї значущості й довгострокового впливу на розвиток соціально-правових інститутів у майбутньому виділяються події, що пов'язані з періодом Реформації XVII ст., які торкнулися більшості країн Європи і мали важливі довгострокові наслідки в правовій сфері. Тридцятилітня війна, що вибухнула в Європі, залишилася одним із найжахливіших європейських конфліктів[6]. У ній загинуло понад 2 млн військових і понад 6 млн мирних жителів. Населення Королівства Франція за часи війни зменшилося більш ніж на 1 млн жителів, Чехії – з 2 млн до 700 тис. жителів, а Німеччини – з 17 млн до 10 млн. Сукупні людські втрати оцінюються в 5–6 млн. За оцінками німецьких дослідників, демографічні втрати війни були подолані в німецьких землях лише через 100 років[7].

Тридцятилітня війна закінчилася підписанням у 1648 р. мирного договору, який отримав назву Вестфальського миру 1648 р. Він складався з двох прийнятих мирних договорів: на Оснабрюкському конгресі між імператором Священної Римської імперії та її союзниками, з одного боку, і Швецією та її

союзниками – з другого; на Мюнстерському конгресі між імператором Священної Римської імперії та її союзниками, з одного боку, і Францією та її союзниками – з другого.

Країни-переможці визначили післявоєнний європейський устрій. За Вестфальським миром 1648 р. поразки зазнали Священна Римська імперія, католицька церква та Іспанія, а переможцями стали Франція, Швеція і певною мірою Англія. Священна Римська імперія була ослаблена остаточним відокремленням від неї Нідерландів та Швейцарії, передачею Ельзасу Франції. Ще згубнішою для імперії виявилася реформа її устрою, внаслідок чого утворилося понад 300 майже суверенних територій, що практично паралізувало владу імператора[8].

Вважається, що Вестфальський мир містить низку положень доктринального характеру[9]. Цей договір став джерелом сучасного міжнародного права[10]. В. Денисов відзначає такі принципи, які сформувалися в результаті ухвалення Вестфальського миру: державний суверенітет став загальновизнаною юридичною категорією, цей документ започаткував європейське право націй; Вестфальський мир освятив принцип терпимості шляхом декларування рівноправності католицьких і протестантських держав і надання певних гарантій релігійним меншинам, цим було визнано принцип свободи совісті, який започаткував у світі захист прав меншин; були встановлені гарантії для підтримання миру, що відчутно вплинуло на майбутній розвиток Європи, згідно зі ст. 123 Мюнстерського договору, ухвалений мир повинен залишатися у силі, а його учасники «зобов'язуються підтримувати і захищати всі статті в цілому та кожну окремо»; ідеї єдиної міжнародної християнської спільноти було протиставлено ідею суверенітету й незалежності кожної держави; Вестфальський мир став віхою у розвитку міжнародного права, сприяв відокремленню цього права від будь-якої релігійної основи і, виходячи з принципу рівноправності, поширив його дію на монархічні й республіканські держави.

Враховуючи суттєве значення Вестфальського миру 1648 р., його концептуальний характер прийнято з цього часу вести відлік сучасної епохи в міжнародних відносинах. Європейська, а за нею й всесвітня історія розвивалися саме через утвердження та збагачення цінностей Вестфальського миру. Наступними віхами цього процесу стали Віденський конгрес 1815 р., Версальський мирний договір 1919 р., Ліга Націй, Пакт Бріана–Келлога 1928 р. (Паризький пакт) та Організація Об'єднаних Націй[11].

Масштабні історичні події кінця XVIII – початку XIX ст. у Європі, без сумніву, пов’язані з Францією. Це і Велика французька революція 1789–1794 рр., і період наполеонівських війн, нарешті, сюди можна віднести і Віденський конгрес 1814–1815 рр., на якому після розгрому наполеонівської Франції переможці під гаслом повернення на континент миру і спокою та прагнення відновлення монархій перекроїли континентальну політичну карту Європи[12].

Велика французька революція спричинила вирішальний удар по абсолютизму в країнах Європи. Вона перетворила Францію в буржуазну державу та сприяла поглибленню кризи феодально-абсолютистського ладу та розвитку визвольних рухів у інших країнах. Це була найрадикальнішою з усіх ранніх буржуазних революцій, вона утвердила у Франції буржуазний лад і відповідний йому тип держави і права. У ході революції було прийнято ряд конституційних та інших політико-правових актів, що значною мірою вплинули на розвиток права у Франції та інших країнах[13].

Найважливішим документом стала Декларація прав людини і громадянина – програмний документ Великої французької революції, ухвалений національними зборами 26 липня 1789 р. Перша стаття Декларації заявляла, що «люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах». Нація оголошувалася джерелом всякої влади. «Природними і невідчужуваними правами людини» визнавалися «свобода, власність, безпека і опір пригніченню»[14]. Декларація включає загальні колективні та індивідуальні права всіх громадян Франції і до сьогодення не втратила свого фундаментального характеру для французького конституційного права.

У 1799 р. Франція перебувала в стані війни практично з усією Європою, всередині країни панувала революційна анархія, фінанси перебували у вкрай заплутаному стані. Відомий дослідник тих подій Е. Тарлє, характеризуючи становище у тогочасній Франції, зазначає таке: серед заможних класів більшість вважала Директорію недієздатною і навіть шкідливою; в очах незаможних класів Директорія була представником злодіїв та спекулянтів; з точки зору солдатського складу армії Директорія була купкою підозрілих людей, які віддали супротивнику те, що десятком переможних битв завоював Бонапарт. Ґрунт для диктатури був підготовлений[15]. Тому повернення Наполеона до Парижа після Єгипетського походу та встановлення режиму консульства, що розглядається як державний переворот, фактично врятував Францію від катастрофи. Директорію було скинуто, а Наполеон став одноосібним лідером Франції, отримавши майже необмежені повноваження. Та обставина, що перші 5 років свого перебування при владі він іменував себе Першим Консулом, а останні 10 років – імператором, і те, що спочатку Франція іменувала себе Республікою, а потім – Імперією, не змінювало нічого по суті.

За ініціативи Наполеона Бонапарта та під його загальним керівництвом здійснено великий обсяг кодифікаційних робіт. Унаслідок його впливу були прийняті Цивільний (1804 р.), Торговий (1807 р.), Кримінально-процесуальний (1808 р.) та Кримінальний (1810 р.) кодекси, які зазвичай називають кодексами Наполеона. Вони були набагато прогресивнішими, ніж законодавство феодально-абсолютистських країн, адже увібрали в себе найкращі положення правових систем різних епох.

11 липня 1800 р. Перший консул Французької Республіки утворив комісію з розробки проєкту цивільного кодексу. У розробці кодексу брали участь

французькі вчені-юристи тієї пори – Франсуа Тронше, Фелікс Біго де Преаменю, Жан Порталіс і Жак Маваль, які утворили комісію кодифікування Державної ради. Вони створили творчу компіляцію з римського права, правових звичаїв, королівських ордонансів, революційних законів, а також на основі аналізу юридичних теорій інших європейських країн. Кодекс був введений у дію 21 березня 1804 р. Він замінив понад 14 тисяч законодавчих актів, що були прийняті революційними урядами Франції наприкінці XVIII ст. Сформулювавши практично всі основні принципи приватного права, кодекс протягом двох століть посідає центральне місце у правовій системі Франції. Безпосередню участь у розробці Цивільного кодексу Франції брав Наполеон Бонапарт, у зв'язку з цим 3 вересня 1807 р. звіт отримав назву – Кодекс Наполеона. Про феноменальний вплив кодексу свідчить його широка рецепція у світі. Протягом 200 років понад 70 країн або повністю, або взяли за основу більшість його ключових положень[16]. Дуже цікавим є висловлювання самого Наполеона стосовно кодексу: «Моя правдива слава полягає не в тому, що я виграв сорок битв; Ватерлоо затьмарить у пам'яті нащадків інші перемоги... Але що не забудеться і буде жити вічно, так це мій Цивільний кодекс»[17].

Французьке цивільне законодавство та упроваджені ним принципи суттєво вплинули на цивільно-правові відносини в Європі, були предметом наукової та правозастосовної діяльності, а згодом набули відображення у правосвідомості європейських народів (у тому числі польського, румунського й українського). Поширення впливу Цивільного кодексу Франції 1804 р. на західноукраїнських землях відбулося переважно у міжвоєнний період (1921–1940 рр.) і під час Другої світової війни 1941–1944 рр. Однак його вплив залишався здебільшого опосередкованим (через законодавство Польщі й Румунії)[18].

Особливістю суттєвих правових перетворень у Франції початку XIX ст. є те, що вони здійснювалися не як результат завершення відповідних історичних подій, що є характерним у більшості випадків, а саме в часи, коли такі події мали місце. Це пояснюється, на нашу думку, не тільки історичною необхідністю, а й видатною особистістю Наполеона, який виявився не тільки полководцем, а й реформатором і законодавцем Європи.

У Новітній історії протягом XX ст. відбулися події, результатом яких стали зміни, спрямовані на недопущення в майбутньому жахів Першої і Другої світових війн. До прикладу, можна згадати заснування після Другої світової війни Організації Об'єднаних Націй і прийняття 1948 р. у Парижі Загальної декларації прав людини[19], яка втілила у своїх положеннях тисячолітній досвід і здобутки боротьби за права людини, що найбільш рельєфно та концентровано відображають ідеї та ідеали верховенства права і гуманізму. Повоєнний світ того часу очікував не лише на поновлення ідеалів гуманізму та людяності, втілених у правах людини, їх визнання і гарантування на міжнародному рівні, а й певну гарантію на майбутнє неможливості появи дикта-

торських режимів, що можуть мати змогу знову занурити світ у темряву глобальних війн[20].

Але створення відповідних інститутів, організацій, правової бази та інших чинників виявилося недостатнім для запобігання появі загрози нового світового конфлікту, щоб гарантувати небезпеку не тільки для України, а й для всього світу. Як зазначають багато дослідників, це може бути також пов'язане з тим, що серед засновників і гарантів міжнародної безпеки виявилися як демократичні, так і тоталітарні держави. Для останніх ігнорування або скасування запобіжників безпеки, правових норм з прав людини та інших досягнень післявоєнного світу не становить великої проблеми, особливо з мовчазної підтримки значної кількості зомбованого населення. Прикладом є законопроєкт, що поданий В. Путіним до Держдуми РФ стосовно того, що Росія розриває договори з Радою Європи. У пояснювальній записці зазначено, що з 16 березня 2022 р. договорами, які припиняють свої дії, будуть вважатися, зокрема, такі: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейська конвенція про припинення тероризму, Європейська хартія місцевого самоврядування, Європейська соціальна хартія та ін.[21]

Висновки. Отже, багатовікова історія свідчить, що з огляду на сучасні події, пов'язані передусім з агресією РФ, після перемоги України можна очікувати суттєвих змін по відношенню до вдосконалення правопорядку у світі, але з урахуванням досвіду, якого нині набуває світове співтовариство. Позаяк за своїми масштабами війна, яка розв'язана РФ проти України, стосується значної кількості цивілізованих країн світу, її наслідки, проблеми з правовим закріпленням необхідних механізмів для приборкання агресора, важливі зміни матимуть місце в галузі безпеки, у вдосконаленні в цьому напрямі відповідних інститутів та правового забезпечення. Видається необхідним в Україні, незважаючи на воєнний стан, кровопролитні бої, важкі втрати, вже тепер приділяти увагу з проведення складної роботи в правовій сфері щодо створення умов недопущення подібних жахливих подій у майбутньому.

1. Москва передала США проект договора о нерасширении НАТО на восток. Украина упоминается отдельно. *BBC News. Русская служба.* 17.12.2021. URL: https://www.bbc.com/russian/news-59691037 **2.** Заява лідерів країн «Великої сімки» (G7) стосовно ситуації в Україні. U.S. Embassy in Ukraine. 11.10.2022. Переклад з англійської. URL: https://ua.usembassy.gov/uk/g7-statement-on-ukraine-11-october-2022 **3.** Конвенція про захист прав і свобод людини (ETS No.5) із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11. Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. Київ: Парламентське видавництво, 2000. 656 с. **4.** Оніщенко Н. М. Юридична відповідальність держави перед особою / кол. авторів; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ: ТОВ «Видавництво»Юридична думка», 2007. С. 118. **5.** Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с. **6.** Савчук К. О. Тридцятилітня війна 1618–48. *Юридична енциклопедія: в 6-т.* Т. 6 / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл, 2004. С. 135–136. **7.** Тридцятилітня війна. Наслідки. URL: https://uk.wikipedia.

org/wiki/Тридцятилітня війна# **8.** Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський університет права. Київ, 2001. С. 260– 261. **9.** Васецький В. Ю. Вплив соціально-політичних подій в Європі XVI–XVII ст. на розвиток правової доктрини Нового часу. *Альманах права. Тлумачення права: від теорії до практики.* Вип. 12. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 136–141. **10.** Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 року: витоки сучасного міжнародного права. *Людина і політика.* 1999. № 2. С. 21–25. **11.** Денисов В. Н. Вестфальський мир 1648. *Юридична енциклопедія: в 6-т.* Т. 1 / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. С. 349–351. **12.** Мустафін О. Справжня історія пізнього нового часу. Харків: Фоліо, 2017. С. 80–81. **13.** Горбатенко В. П. Велика французька революція. *Юридична енциклопедія: в 6-т.* Т. 1. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. С. 321–323. **14**. Мироненко О. М. Декларація прав людини і громадянина 1789. *Юридична енциклопедія: в 6-т.* Т. 2. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл, 1998. С. 31–32. **15.** Тарле Е. В. Наполеон. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 512 с. **16.** Довгерт А. С., Захватаєв В. М. Цивільний кодекс Франції. *Юридична енциклопедія: в 6-т.* Т. 6. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 2004. С. 369–371. **17.** Цивільний кодекс Франції. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Цивільний_кодекс_Франції **18.** Сирко М. В. Цивільний кодекс Франції 1804 року та його вплив на цивільне законодавство країн Європи (на прикладі Польщі та Румунії): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2015. С. 170–171. **19.** Загальна декларація прав людини. Київ: Право, 1995. 12 с. **20.** Оніщук М. Проблеми забезпечення прав людини в Україні: від Загальної декларації прав людини до сьогодення. *Право України.* 2009. № 4. С. 29–35. **21.** Путін дав добро на вихід Росії з договорів Ради Європи. *Європейська правда.* 17 січня 2023. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/17/7385296/

References

1. Moskva peredala SShA proekt dohovora o nerasshyrenyy NATO na vostok. Ukrayna upomynaetsia otdelno. *BBC News*. *Russkaia sluzhba.* 17.12.2021. URL: https://www.bbc.com/russian/news-59691037 **2.** Zaiava lideriv krain «Velykoi simky» (G7) stosovno sytuatsii v Ukraini. U.S. Embassy in Ukraine. 11.10.2022. Pereklad z anhliiskoi. URL: https://ua.usembassy.gov/uk/g7-statement-on-ukraine-11-october-2022 **3.** Konventsiia pro zakhyst prav i svobod liudyny (ETS No.5) iz popravkamy, vnesenymy vidpovidno do polozhen Protokolu № 11. Zbirka dohovoriv Rady Yevropy. Ukrainska versiia. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2000. 656 s. **4.** Onishchenko N. M. Yurydychna vidpovidalnist derzhavy pered osoboiu / kol. avtoriv; za red. N. M. Onishchenko, O. V. Zaichuka. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo»Iurydychna dumka», 2007. S. 118. **5.** Parkhomenko N. M. Dzherela prava: problemy teorii ta metodolohii: monohrafiia. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 2008. 336 s. **6.** Savchuk K. O. Trydtsiatylitnia viina 1618–48. *Yurydychna entsyklopediia: v 6-t.* T. 6 / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl, 2004. S. 135–136. **7.** Trydtsiatylitnia viina. Naslidky. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Trydtsiatylitnia viina# **8.** Dmytriiev A. I. Vestfalskyi myr 1648 roku i suchasne mizhnarodne pravo: monohrafiia / Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, Kyivskyi universytet prava. Kyiv, 2001. S. 260– 261. **9.** Vasetskyi V.Iu. Vplyv sotsialno-politychnykh podii v Yevropi XVI–XVII st. na rozvytok pravovoi doktryny Novoho chasu. *Almanakh prava. Tlumachennia prava: vid teorii do praktyky.* Vyp. 12. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2021. S. 136–141. **10.** Dmytriiev A. Vestfalskyi

myr 1648 roku: vytoky suchasnoho mizhnarodnoho prava. *Liudyna i polityka.* 1999. № 2. S. 21–25. **11.** Denysov V. H. Vestfalskyi myr 1648. *Yurydychna entsyklopediia: v 6-t.* T. 1 / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl, 1998. C. 349–351. **12.** Mustafin O. Spravzhnia istoriia piznoho novoho chasu. Kharkiv: Folio, 2017. S. 80–81. **13.** Horbatenko V. P. Velyka Frantsuzka Revoliutsiia. *Yurydychna entsyklopediia: v 6-t.* T. 1. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl, 1998. S. 321–323. **14.** Myronenko O. M. Deklaratsiia prav liudyny i hromadianyna 1789. *Yurydychna entsyklopediia: v 6-t.* T. 2. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl, 1998. S. 31–32. **15.** Tarle E. V. Napoleon. Rostov-na-Donu: Fenyks, 1996. 512 s. **16.** Dovhert A. S., Zakhvataiev V. M. Tsyvilnyi kodeks Frantsii. *Yurydychna entsyklopediia: v 6-t.* T. 6. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl, 2004. S. 369–371. **17.** Tsyvilnyi kodeks Frantsii. *Vikipediia.* URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Tsyvilnyi_kodeks_Frantsii. **18.** Syrko M. V. Tsyvilnyi kodeks Frantsii 1804 roku ta yoho vplyv na tsyvilne zakonodavstvo krain Yevropy (na prykladi Polshchi ta Rumunii): dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka. Lviv, 2015. S. 170–171. **19.** Zahalna deklaratsiia prav liudyny. Kyiv: Pravo, 1995. 12 s. **20.** Onishchuk M. Problemy zabezpechennia prav liudyny v Ukraini: vid Zahalnoi deklaratsii prav liudyny do sohodennia. *Pravo Ukrainy.* 2009. № 4. S. 29–35. **21.** Putin dav dobro na vykhid Rosii z dohovoriv Rady Yevropy. *Yevropeiska pravda.* 17 sichnia 2023. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/17/7385296/

Vasetsky Viacheslav. **Changes in the legal sphere as a result of large historical events**

The paper presents the results of a study of the impact of large-scale historical events on significant changes in the legal field. Today, an event of such a scale is the war waged by the Russian Federation against Ukraine, which, after the undoubted defeat of the Russian Federation in many spheres, will have significant consequences, including in the legal sphere. The war in Ukraine has all the signs of an event of a global scale. Socio-political events in the turning points of history are at the same time the source of development in the legal sphere. This trend can be observed at almost all historical stages, and therefore research in this direction is an urgent problem.

The purpose of the paper is to study the impact of significant events in certain turning points in Modern and Recent history that took place on the European continent, which were the origin of changes in the legal sphere and had a long-term effect. Since it is currently impossible to predict exactly what changes will occur after the defeat of the Russian Federation, which legal institutions and in what direction they will apply, what consequences such changes will lead to in interstate relations and within the country, the above consideration is limited only to some historical events, which can be considered as an example of the origins of significant changes in the legal sphere of a doctrinal nature.

The socio-political events in Europe in the XVII centuries, the results of the Thirty Years' War and the significance of the Peace of Westphalia in 1648 in terms of influencing the development of legal doctrine of New history is analyzed. Thirty Years' War in Europe in the XVII century ended with the signing in 1648 at the same time in Münster and Osnabrück peace treaty, which was called the Peace of Westphalia in 1648. It is emphasized that the Peace of Westphalia contains a number of provisions of a doctrinal nature. This treaty was the source of modern international law and had a long-term impact on the development of relations between states.

Large-scale historical events of the late 18th - early 19th centuries in Europe are undoubtedly associated with France. This is the Great French Revolution of 1789-1794, this is also the period of the Napoleonic Wars, finally, this includes the Vienna Congress of 1814-1815, at which, after the defeat of Napoleonic France, the winners under the slogan of returning to the continent of peace and tranquility and the desire to restore monarchies redrawn the continental political map of Europe. The law-making activity of Napoleon is noted, on whose initiative and under his leadership a large volume of codification works was carried out. Civil (1804), Commercial (1807), Criminal Procedure (1808) and Criminal (1810) codes were adopted. It is noted that French civil law and the principles implemented by it significantly influenced civil-law relations in Europe.

In modern history during the 20th century events took place, the result of which were changes aimed at preventing the horrors of the First and Second World Wars in the future. But the creation of the relevant institutions, organizations, legal framework and other factors was not enough to prevent the threat of a new world conflict, to guarantee danger not only for Ukraine, but also for the whole world.

In the light of the events in Ukraine, based on historical analogies, a conclusion is made about the expectation of significant changes in the legal sphere for future security in the world and in our country.

Key words: *Aggression of the Russian Federation against Ukraine, origins of law, historical analogies, Peace of Westphalia, French Civil Code.*

Розділ II

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-139-167
УДК 323.1

В. Ф. СОЛДАТЕНКО,
доктор історичних наук, професор,
*член-кореспондент НАН України**
ORCID: 0000-0003-2435-1123

НАУКОВО-ЮРИДИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МЕЖ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ (1917–1920 рр.)

У статті здійснено спробу підійти до оцінки хронологічно перших кроків реалізації ідеї української соборності, збирання етнічних земель на зрізі поєднання боротьби за втілення в життя платформи Української національно-демократичної революції з її органічною складовою – завданням загальнонаціонального єднання. Доводиться теза, що найбільш конструктивним, реалістичним, науково вивіреним підходом у визначенні територіальних меж народжуваної української держави вітчизняні інтелектуали вважали застосування етнографічного принципу. Непохитне слідування строгому теоретичному критерію забезпечувало очевидні успіхи, тоді як нехтування, необґрунтовані відступи, підміни його політично-суб'єктивними чинниками, як правило, завершувалися невдачами.

Ключові слова: *Українська революція, національна соборність, етнографічний принцип, національно-територіальна автономія, самостійність, регіоналізм, сепаратизм, Акт Злуки.*

---

* ***Soldatenko Valerii****, Doctor of Historical Sciences, Professor, Member by Correspondence of the NAS of Ukraine*

© В. Ф. Солдатенко, 2023

Soldatenko Valerii. **Scientific and legal principles of determining the territorial boundaries of unific Ukraine in the light of revolutionary practice (1917–1920)**

The article attempts to evaluate the chronologically first steps of the realization of the idea of Ukrainian unity, the gathering of ethnic lands at the intersection of the struggle for the implementation of the platform of the Ukrainian national-democratic revolution and its organic component – the task of national unity. The thesis is proved that the most constructive, realistic, scientifically verified approach in determining the territorial boundaries of the nascent Ukrainian state was considered by domestic intellectuals to be the application of the ethnographic principle. Unswerving adherence to a strict theoretical criterion ensured obvious successes, while neglect, unjustified deviations, substitutions of it by political and subjective factors, as a rule, ended in failure.

Key words: *Ukrainian revolution, national unity, ethnographic principle, national-territorial autonomy, independence, regionalism, separatism, Akt Zluky (Unification Act).*

Вступ: постановка, актуальність проблеми. Щороку у день 22 січня, починаючи з 1999 р., вітчизняна громадськість офіційно відзначає День Соборності України. Хоча в статусі державного свята, згідно з указом Президента України, все виглядає закономірним і безсумнівним, час від часу виникають питання: як дійшло до тих меж нашої державності, в яких вона здобула незалежність у 1991 р. і чому зав'язуються дискусії щодо правомірності тієї території, яку вона зрештою обійняла і обстоює всіма силами, у тому числі зі зброєю в руках. Особливого суспільного резонансу такі питання набули в останньому десятиріччі. Ідейно-теоретичні суперечності, що з-поміж інших причин у лютому 1922 р. вилились у відкриту збройну агресію РФ проти України, не просто до краю загострили згадані аспекти життя української нації, а й зумовлюють обов'язкову рефлексію на масштабні, гучні пропагандистські акції, які напряму торкаються саме проблеми соборності України.

Без будь-якого документально-фактологічного забезпечення російські масові засоби інформації, соціальні мережі переповнюються твердженнями про те, ніби української нації як повноцінного етнічного феномену взагалі не існує, що її територія сформована зовнішніми чинниками, зокрема тією ж таки Радянською Росією. Заявляється, наприклад, що практично увесь південний схід України – Донецько-Криворізька республіка разом зі Слобожанщиною в 1918 р., коли визначалася доля колишньої Малоросії, через фатальні помилки В. Леніна, Й. Сталіна, Я. Свердлова, очолюваних ними ЦК РКП(б), РНК Росії, безпідставно, всупереч логіці, здоровому глузду, були віддані для включення до складу Української Народної Республіки. Адже всі ці землі, вкупі з усім Північним Причорномор'ям і Кримом були російськими, приєднаними свого часу воєнними зусиллями до Російської імперії, а ніяк не України, якої взагалі не існувало. Східна Галичина, Західна Волинь, Північна Буковина, Придунайські землі і Закарпаття, відвойовані Червоною армією і радянською дипломатією у Польщі, Румунії і Чехословаччини в ході

Другої світової війни, були віддані (вживається і термін «подаровані») радянською владою (Й. Сталіним) Українській РСР у 1939–1945 рр. Нарешті, ніяк інакше, як зовсім незрозумілим, а головне – абсолютно протиправним актом стало ініційоване М. Хрущовим у 1954 р. рішення Верховної Ради Союзу РСР про передачу Криму з підпорядкування РРФСР під юрисдикцію УРСР. Так територія Війська Запорозького (офіційна назва Української держави в другій половині XVII–XVIII ст.), від імені населення якої Б. Хмельницький укладав союз з Московським царством, збільшилася у 15 разів. Однак як повноцінна держава Україна не відбулася. На жаль, подібні вигадки й нісенітниці мають підтримку і низки російських науковців.

Сперечатися із суціль надуманими, предметно необґрунтованими схемами і концепціями, покликаними кон'юнктурно-спекулятивно виправдовувати корисливі дії воєнних суперників – у науковому сенсі справа невдячна і малоперспективна. Як видається, значно доцільніше і конструктивніше спробувати на основі реальних фактів і документів спробувати реконструювати процес усвідомлення національною спільнотою, передусім її елітою, ідеї соборності й теоретичного обґрунтування кроків по її втіленню в життєву практику.

Історіографічний зріз, мета дослідження. Здійснити означений задум найкраще поетапно, розпочавши з революційної доби 1917–1920 рр. Саме тоді було започатковано рух у напрямі реальної консолідації та єднання гілок українства, немилосердно пошматованого і розкиданого по різних державах. При цьому можна надійно спертися на досягнення вітчизняної історіографії[2], в яких порушуються і теоретичні аспекти проблеми. Проте водночас можна констатувати і прояви доволі серйозних розбіжностей у оцінці варіантів науково-правничого забезпечення планів досягнення соборницької мети. Наявні дискурси у багатьох випадках істотно різняться, часом входячи у суперечність з документами і фактами, а нерідко й просто ігноруючи їх. Спостерігається відхід від конкретно-критичного аналізу і, як наслідок, спрощене моделювання реально непростої, суперечливої картини, а також гіпертрофоване викривлення теоретико-правничого спадку, історичного досвіду. Останні обставини і є головною мотивацією пропонованого дослідження поставленої проблеми.

Теоретичні підходи і політичні та інші чинники вибору критеріїв визначення територіальних меж соборної України. До 1917 р. скільки-небудь реальних, обґрунтованих планів здійснення української соборності не існувало. Цьому не сприяли тодішні обставини. Більша частина етнічного масиву українців – до 28 млн осіб – мешкала в Російській імперії. Близько 4,5 млн були жителями Австро-Угорської монархії[3]. Підросійські українці в особі своїх лідерів – політичних партій – прагнули вирватися з неволі, звільнитися від соціального і національного гніту на шляхах революційного знищення Романовської «тюрми народів» під загальним гаслом «Геть самодер-

жавство!». Розрахунок був і на те, що такими ж були і прагнення громадян інших націй.

Підавстрійські українці займали поміркованіші позиції, розраховуючи домогтися зрушень на свою користь реформістськими, конституційними удосконаленнями Габсбургської клаптикової імперії. Небезпідставно побоюючись, що в процесі демократизації державної системи можна буде знову потрапити під польську залежність (нація вела боротьбу за відродження Польщі в «дорозборових» і, навіть, більших масштабах – «від моря до моря і аж по Дніпро»), політично активне західне українство бачило вихід у «захисному» варіанті – запровадженні на своїх землях статусу «коронного краю» з прямим правлінням віденського двору.

Звісно, вибудовувати за таких умов цілісну загальноукраїнську концепцію було неможливо. Відтак у повітрі витала *ідея соборності (тут і далі, за винятком цитат, виділення моє. – В. С).* У Ю. Бачинського – «Україна irredenta», у М. Міхновського – «Україна від гір Карпатських до гір Кавказьких». Однак це було відбиттям загальних прагнень на невизначену перспективу.

Все змінила Лютнева революція 1917 р. у Росії. В умовах бурхливо розпочатих процесів демократизації всіх галузей суспільного життя в Києві 3–4 березня 1917 р. постала Центральна Рада як загальноукраїнський організаційно-координаційний політичний центр. Голова Ради – видатний вчений-історик М. Грушевський у березні – на початку квітня 1917 р. розробив концепцію (платформу) національного руху, реалізація якої вилилася в повномасштабну Українську національно-визвольну революцію[4].

Одним із основоположних завдань обраної стратегії стало запровадження широкої національно-територіальної автономії України в децентралізованій, федеративній, демократичній республіці Росія. Абсолютно логічно постало прагматичне *завдання визначення етнічних меж* передбачуваного адміністративно-національного утворення. На той час Україна не мала скільки-небудь чітко означених географічних кордонів. Відтак ці питання треба було прояснити і самій нації, і Тимчасовому уряду, який обіцяв на прийдешніх Всеросійських установчих зборах визначитися з кардинальними основами, конкретними заходами адміністративно-територіального переустрою країни.

Блискучий, досвідчений вчений і переконаний, послідовний демократ М. Грушевський поклав в основу обґрунтування нагальної проблеми *етнографічний принцип.* Згідно з таким підходом до автономних національно-державних утворень мали всі підстави бути віднесеними ті історично сформовані масиви мешканців, де етнічний компонент переважав 50% (точніше – становив 50%+1).

Твердо спираючись на етнографічний принцип формування державності, вчений принципово визначав: «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання – об’єднання всіх українських земель) була утворена одна область,

одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості не-українські, як скажім, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і частини Акерманського Бесарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. *Так утвориться територія, де українська людність становить більшість* (у городах тепер українців менше, але городи мусять іти за більшістю окресленої території). *Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного* (нецензового) *громадського самопорядкування, від самого споду* («дрібної земської одиниці»), *аж до верху – до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, роспоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд.* Тільки в певних справах, спільних для всеї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всеї Російської республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної і демократичної»[5].

Органічно пов'язавши, таким чином, перспективну модель української державності з питанням про її територіальні контури, лідер Української революції здійснив *доволі реалістичний, послідовно етнографічний* відбір тих місцевостей проживання нації, де її людність становила арифметичну більшість і, згідно зі своїм єством, мала бути об'єднана в цілість.

Стрижньовим елементом пропонованої схеми М. Грушевського, Центральної Ради стало визнання того, що «будівельним матеріалом», «блоками» майбутнього державного утворення мають стати *території, що історично склалися з переважанням українського компонента.* Міста, у силу специфіки їх формування, не повинні були виокремлюватися із загальних територій, іншими словами, не мали права «екстериторіальності». Науковець наголошував на «глибокій залежності міських центрів від загального характеру території»[6]. Підхід був прагматичним і мав підстави для надій щодо реального здійснення. Будь-який інший варіант не мав перспективи втілення в практику і всерйоз ніким не висувався і не розглядався.

У запропонованих теоретичних вибудовах слід звернути увагу на взаємопов'язаність двох принципових моментів. До складу майбутньої української держави мають увійти ті території, де українці мають очевидну перевагу. Однак, якщо в межах тих адміністративних одиниць, що існували (губерній), перебували райони з переважаючим, або достатньо чисельним неукраїн-

ським компонентом (як правило, у переважній більшості це стосувалося прикордонних територій), їх треба було *«відрізати».* Вочевидь, тут потрібне уточнення: термін вжито в умовний спосіб. За логікою вченого, *території з мішаним етнічним складом населення не слід було беззастережно включати і втримувати в кордонах нового національно-адміністративного утворення, а обов'язково виявити їхню волю* (шляхом опитування – плебісцитів, референдумів, постанов сходів громад тощо).

Слід мати на увазі, що до постановки і розв'язання проблеми М. Грушевський підійшов з дуже глибоким знанням справи. Задовго до революції, готуючи фундаментальну «Історію України-Руси», здійснюючи інші дослідження, вчений оволодів широкими даними, запозиченими з етнографічних і демографічних праць А. Русова, О Корольова, М. Стасюка, М. Порша, інших авторів, ретельно звіряв їх з даними Першого всеросійського перепису населення 1897 р., робив узагальнення, окреслював етнографічну карту розташування українців. Свого роду лапідарні підсумкові матеріали він навів у статті «Україна і українство», якою відкривався перший номер російськомовного журналу «Украинская жизнь», що почав виходити у Москві в 1912 р. (її факсимільне відтворення було здійснено в 1992 р.).

«У даний час, визначає видатний історик, – українська етнографічна територія простирається приблизно від 45° до 53° широти і 20°-44° довготи (від грінвічського меридіану), оточуючи північний берег Чорного моря широкою смугою, прорізаною в центрі системою Дніпра. На заході вона висувається гострим клином, глибоко занурюючись в гористу область Карпат, в басейні Вісли, на півночі наближений кордон дає поріччя Прип'яті. На заході й сході звідси українська колонізація створює два виступи, в басейні Буга (Холмська Русь і Підляшшя) і в басейні Десни, між Десною і Сожем. На сході вона захоплює майже увесь басейн Дінця (крім нижньої течії) і місцями доволі глибоко врізається в басейн середнього Дону. На Півдні доходить до узбережжя Чорного моря і в басейнах рік Кубані Куми, Манича, місцями проникаючи в гірську область Кавказу і Каспійські степи»[7]. Вважаючи Австрію і Угорщину за дві державні одиниці, М. Грушевський поокремо описав усі українські анклави (клаптики, масиви), які до них входили, і, звісно, відтворив таку ж детальну картину, як і щодо Росії, коротко зупинившись на історії формування кожної території[8]. При цьому вчений вживає лише термін *«етнографічний»,* а не *«етнічний».* І хоча пояснення він не дає, можна думати, що тим підкреслювалася їхня теоретико-статистична точність, коректність.

Такі, науково обґрунтовані, цілком логічні й справедливі в своїй сутності підходи М. Грушевський вважав доцільним імплементувати в ділові стосунки з Тимчасовим урядом. Він висунув пропозицію утворити Крайову раду (пізніше цей задум буде реалізовано через поповнення Центральної Ради представниками національних меншин України) і власноручно підготував для Тимчасового уряду проєкт його можливої декларації. Документ (росій-

ською мовою) було розглянуто й затверджено на засіданні Комітету (Президії) Центральної Ради: «З метою успішного узгодження діяльності державних, громадських і національних закладів і організацій України, в інтересах нового ладу і усунення [можливих] національних загострень запроваджується посада тимчасового крайового комісара з дорученням організувати Крайову раду з представників усього населення української території, тобто губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської (виділення неукраїнських частин з цих губерній і, навпаки, включення до складу української області українських частин із суміжних губерній, як-то Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Вороніжська, Кубанська область та ін., надається Крайовій раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом й населенням цих територій). Крайовий комісар має бути представником Тимчасового уряду в Крайовій раді і посередником у стосунках його з Тимчасовим урядом»[9].

Достеменно володіючи різнобічною, у тому числі демографічно-статистичною, етнографічною інформацією про рідну націю, М. Грушевський дуже уважно, прискіпливо, відповідально визначав ті масиви, які на переконливих підставах варто було включити до створюваної державності. За даними, якими оперують науковці, у восьми перерахованих губерніях відсоток українців дорівнював 71–74%. Різниця пояснюється, зокрема, тим, що різні автори, залежно від потреб, наближено вираховують показники на різні дати – початок ХХ ст., 1914 р., 1917 р., 1920 р., 1921 р., хоча за базові, відправні беруть офіційні відомості всеросійського перепису 1897 р., які на 1917 р. не зазнали кардинальних змін. Тому цілком виправдано мати за загальний науковий орієнтир саме офіційні дані 1897 р.

По губерніях було зафіксовано такі відсотки українців серед загальної кількості жителів: Київська – 84,83%, Подільська – 87,93%, Волинська – 70,10%, Чернігівська – 66,41%, Полтавська – 92,98%, Харківська – 80,62%, Катеринославська – 68,90%, Херсонська – 53,48%[10].

Принагідно варто звернути увагу, що кількість росіян (великоросів), згідно з підрахунками за тими ж джерелами, коливалася по тих же губерніях від 2,63 до 27,94% (у деяких регіонах їх випереджали євреї), а загалом (сумарно) рівнялася 11,5–12%.

Що ж до дев'ятої з означених – Таврійської губернії, то загалом кількість українців тут сягала 42,21%, а безпосередньо на півострові коливалася, за різними джерелами, від 7,4 до 9,5%[11]. Однак у материкових повітах вона становила: у Бердянському – 58,80%, Дніпровському – 73,94%, Мелітопольському – 54,94%[12]. Тому М. Грушевський впевнено пропонував беззастережно зарахувати всі три материкові повіти до складу України і обґрунтовано, свідомо «відрізав» повіти Кримського півострова.

З наведених джерел легко почерпнути і дані на зрізі всіх міст і повітів. Природно, що вони дуже різні. Однак наближене уявлення про загальну картину можна скласти навіть на кількох прикладах. У великих містах українці

кількісно поступалися росіянам і євреям. Так, у Києві українці становили 42,1% мешканців, Харкові – 38,3%, Одесі – 17,4%, Катеринославі – 15,8%. Проте, скажімо, в Катеринославському повіті цей показник (разом з губернським центром) становив уже 55,7%, а в губернії, як уже зазначено, був ще вищим – 68,9%. У деяких містах частка українського населення наближалася до повітових і губернських значень. Наприклад, у Бахмуті (Область Війська Донського) проживало 62% українців, тоді як у повіті – 58%.

Отже, етнографічний підхід, використаний М. Грушевським, був ретельно продуманим, дуже логічним і вельми конструктивним. А обґрунтована на його основі *концепція* була одностайно затверджена Українським з'їздом (конгресом) 6–8 квітня 1917 р. і почала втілюватися в життя.

Лідери національного державотворення не обмежувалися суто статичним науковим осмисленням проблеми соборності. Необхідністю теоретичних узагальнень, на основі яких вибудовувались і політичні орієнтації, було реагування на тогочасну суспільну практику. Так, уже з перших тижнів свого існування Центральна Рада мала визначатися зі ставленням до населення Східної Галичини й Буковини. Їхні значні території були відвойовані російською армією в Австро-Угорщини в ході Світової війни в 1916 р. і зазнали процесу інкорпорації. Тимчасовий уряд призначив у квітні 1917 р. крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора відомого українського історика й громадського діяча, члена Центральної Ради (на початках її існування він був заступником голови) Д. Дорошенка[13].

Палкий патріот, він з ентузіазмом взявся до справи. Для нього не існувало питання про державну належність Східної Галичини й Буковини. Блискуче володіючи знаннями про цей край, Д. Дорошенко з перших же днів діяльності на відповідальній посаді намагався привернути увагу Києва, Центральної Ради до західноукраїнського ареалу, здійснити вплив на регіон через кадрові призначення тощо. Уже 26 квітня комісар, одержавши повноваження від Тимчасового уряду, який без великого бажання затвердив українця в поважній ролі, приїхав до Києва і зробив детальну доповідь про проблеми ввіреного йому регіону під кутом зору залучення краю в зону впливу Києва[14].

Такі, зазвичай дуже детальні виступи, письмові інформації до Центральної Ради про події, становище в Галичині й Буковині стали традиційними[15]. Поступово формувалося *уявлення про етнічну спільність наддніпрянського і наддністрянського українства,* про необхідність вирішення їх долі на майбутній міжнародній конференції, якій належало вирішити долю європейських народів після завершення війни. Наприклад, п'ята сесія Центральної Ради дійшла висновку, що одним з назрілих питань є обміркування питання про участь у міжнародному форумі «представників України російської, Галичини і Буковини»[16]. До цього питання провідники Української революції намагалися привернути увагу й Тимчасового уряду, всю російську демократію. У «Доповідній записці делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові Петроградської Ради робітничих та

солдатських депутатів з питань автономії України» серед сформульованих вимог значилося: «Неминучість постановки українського питання на міжнародній конференції в зв'язку з долею Галичини і частин української землі, захоплених німцями, примушує зараз же принципіально вирішити питання про участь в цій конференції представників українського народу, бо така участь вимагає негайно вжити підготовчих практичних кроків щодо закордонної України»[17].

Хоча лідери Української революції пов'язували кардинальне розв'язання нагальних питань нового державного устрою зі Всеросійськими установчими зборами, вони не могли бездіяльно чекати, коли це станеться. Дедалі очевидним ставало, що офіційний Петроград свідомо гальмує справу, відкладаючи на невизначений час розв'язання проблем, відповідей на які просто не мав. Спираючись на масову підтримку, Центральна Рада самочинно проголосила автономний статус України, створила власний орган виконавчої влади – Генеральний секретаріат, шляхом переговорів з Тимчасовим урядом домоглася часткової легалізації здійснених заходів, продовжуючи наполягати на поступовому просуванні української справи.

Одним із чергових завдань здійснюваного курсу було узгодження територіальних меж української автономії. Продовжуючи великодержавну, шовіністичну політику самодержавства, Тимчасовий уряд, що з початку липня 1917 р. змінив вектор поведінки на відверто контрреволюційний, обнародував 4 серпня сумнозвісну Інструкцію Генеральному секретаріату. Наділяючи останній прерогативами місцевого органу своєї влади, всеросійський центр обмежував його компетенцію й юрисдикцію *п'ятьма губерніями*, що раніше іменувалися Південно-Західним краєм Росії: Поділля, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина. Що ж до Харківської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній, то на них українська влада не повинна була поширюватись.

Не зважившись на загострення конфлікту з офіційним Петроградом, Центральна Рада виявила політичну гнучкість: не стала відкидати інструкцію, однак і дотримуватися її в розглядуваному аспекті не стала, продовжувала таку ж, як і раніше, організаційну національно-політичну діяльність *в усіх чотирьох адміністративних суб'єктах Лівобережжя і Сходу.* А відразу ж після повалення Тимчасового уряду сьома сесія Центральної Ради 31 жовтня ухвалила рішення: «Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»[18].

Прийнятим 7 листопада 1917 р. Третім Універсалом Центральної Ради було проголошено створення Української Народної Республіки у складі згаданих вище губерній, у яких українці складали більшість. «Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, – зазначалось у документі, – щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміж-

них губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів»[19].

Практично в такий же спосіб було вирішено даний територіальний аспект і в проєкті Конституції Української Народної Республіки. Єдина відмінність полягала в беззастережному включенні до УНР Холмської губернії[20].

Такий науково обґрунтований, аж до педантичності, підхід з очевидним втіленням *справедливості* був не лише неспростовним. Він імпонував будь-якій відповідальній політичній силі, навіть опозиційній, конкурентній і вороже налаштованій. Так, найнепримиренніші суперники в боротьбі за владу – більшовики, проголошуючи радянський лад в Україні, сприйняли її в тих же межах, як вона визначалася Центральною Радою, і зберегли в практично незмінних кордонах до 1939 р.[21]

Більшість партійних організацій не сприйняли сепаратистських намірів частини комуністів Південно-Східної України вичленити Донецький і Криворізький басейни, створити на їхній базі Донецько-Криворізьку радянську республіку і приєднати її до Російської Федерації. А ЦК РКП(б), РНК РСФРР в особі В. Леніна, Й. Сталіна, Я. Свердлова засудили шкідливу затію і зірвали спробу розрізати, розірвати Україну. Серед застосованих аргументів було і посилання на «географію Винниченка». Малося на увазі авторство Третього Універсалу, яким голова Генерального секретаріату окреслив територію України[22].

Перераховані в документах Центральної Ради дев'ять губерній (з доданою до них Холмщиною) були сприйняті за реальність УНР і фігурували в процесі дискусій на Брестській мирній конференції і в схвалених нею домовленостях. Не забувалося і про *ширші плани* реалізації соборництва. Так, О. Севрюк згадував пізніше про розмову з М. Грушевським напередодні від'їзду до Бреста: «...Говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, ну, й, розуміється, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити, але зв'язку жодного зі Східною Галичиною ні Ц. Рада, ні ми не мали; незручно і тяжко було говорити відносно Сх. Галичини за спиною її представників і без жодного з ними контакту. «Але ви там вже викрутитесь й зробите якнайкраще для наших інтересів» – виправляли нас в дорогу такими словами в Києві»[23].

Перспективи реалізації українських задумів видавались непростими. Ще з кінця 1916 р. в Австро-Угорщині (у порозумінні з Німеччиною) було взято курс на відновлення Польської держави з планами включення до складу останньої більшості з перелічених українських територій, передусім Східної Галичини. При конкретно-історичному розкладі сил на початок 1918 р. можна було сподіватися, що українські домагання підтримають німці, щоб ще раз довести свою першість у союзі з австрійцями. А останні перед загрозою голоду, що насувався, можуть відступитися від своїх симпатій і обіцянок

полякам, лише б хоч якось вийти з продовольчої кризи (звичайно, «сторгувавшись» з українцями).

Варто сказати, що поводирі українського руху в Австро-Угорщині (Українська парламентарна репрезентація і Народний комітет) поводилися дещо двозначно. З одного боку, вони постійно заявляли про бажання возз'єднання двох гілок українського народу, а з другого – самі ж доводили малореальність здійснення таких прагнень найближчим часом і згодні були на культурно-національну автономію українців у складі Австро-Угорщини (стара *ідея «коронного краю»*). Тому М. Грушевський, особливо докладно визначивши лінію майбутнього кордону між Польщею і Україною на північному сході («дбаючи за кожне містечко, за кожне село з українським населенням»), вважав, що за непоступливості Австро-Угорщини врешті можна буде, використавши всі можливості на переговорах, згодитись і на поміркованіший варіант[24].

Під час другого інструктажу членів делегації, коли вони перебували в Києві, за словами того ж О. Севрюка, «проф. Грушевський жалкував, що нам, правдоподібно не вдасться включити до України деяких, незначних частин Підляшшя, про що Гофман (один з керівників німецьких військових дипломатів на конференції. – *В. С.*) не хотів нічого й чути з стратегічних причин, і погодився, що мир може бути заключений при умові створення зі Східної Галичини та північної Буковини австрійського коронного краю»[25].

Однак з перших же контактів (як офіційних, так і приватних) австро-німецька сторона чи то з обуренням, чи то з глумом відкидала українські пропозиції, гордовито заявляючи, що не допустить втручання у свої внутрішні справи, нізащо не згодиться на «територіальні аспекти» і ніяких розмов про Карпатську («Угорську») Русь (Закарпаття) й чути не хотіла. Вона категорично протестувала проти пропозицій референдуму в Галичині й Буковині, щоб з'ясувати настрої населення щодо самовизначення цих регіонів. Визнання незалежної УНР ставилося у пряму залежність від згоди України на кордон, який існував між Росією і Австро-Угорщиною на початок світової війни[26].

Однак критичне становище з продовольством у Австро-Угорщині й Німеччині (там уже починалися «хлібні бунти» з реальними перспективами переростання в повномасштабні революційні вибухи) змусили їхні уряди, дипломатичні структури у відповідь на згоду постачання рятівних українських ресурсів піти назустріч вимогам посланців УНР. У підписаному таємному протоколі (додатку до основного договору) було зафіксовано, що «австрійський уряд предложить обом палатам Державної ради проєкт закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити найпізніше до 31 липня б. р. Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект одержав силу закону»[27].

Звісно, то були лише обіцянки, досягнуті під певним ситуативним тиском. Однак уже той факт, що Східна Галичина й Буковина визнавались союз-

никами за українські землі, статус яких об'єктивно, закономірно потребував змін, свідчив про зрушення справи з мертвої точки, з небезпідставними розрахунками на розвиток, поглиблення процесу.

Можна виснувати, що позиція УНР на Брестській конференції в територіальних питаннях залишалася принциповою і послідовною. Дослідники відзначають правомірні, справедливі, однак водночас і помірні побажання української сторони. Українські дипломати виявляли стриманість у постановці питань, розв'язання яких уявлялося проблематичним, «не дозрілим». Так, користуючись належністю до коаліції центральних держав, болгарська делегація висловила бажання мати спільний кордон між Україною і Болгарією. Але для цього сторони мали б отримати під свою юрисдикцію відповідно Бессарабію і Добруджу. Українці вагалися, зволікали з позитивною відповіддю партнерам. Коли ж, після певних роздумів, зважилися пристати до «звабливих» болгарських пропозицій і запросили «право голосу» у розв'язанні бессарабського питання, з певним полегшенням зустріли відмову. Р. фон Кюльман від імені німецької делегації заявив, що уже ухвалено рішення (вочевидь, Берліном і Віднем) про приєднання значної частини Бессарабії до Румунії. Він, правда, зокрема, мотивував це тим, що політичний і військовий стан УНР не дає підстав для серйозного ставлення до побажань української сторони. Представники останньої не стали шукати аргументи для оскарження висловленого і мовчки сприйняли оголошене рішення[28].

Отже, *концепції національно-визвольної революції, непохитно засновані на чіткому етнографічному принципі,* хоча й не в абсолютному вимірі, усе ж «спрацьовували», доводили на практиці свою ефективність. Такий висновок підтверджується і аргументами, так би мовити, «від зворотного». Як би хто не прагнув знайти виправдання випадкам відхилення від етнографічного принципу у вибудові непростих міжнародних, міжнаціональних відносин, досвід однозначно свідчить – це закінчувалося негативом для української справи. Мова, зокрема, про далеку від серйозно виваженої, швидше належним чином непідготовлену, по суті, авантюрну військову акцію на чолі з підполковником П. Балбочаном. Операція мала на меті силовий прорив у квітні 1918 р. у Крим, до Севастополя і заволодіння Чорноморським військовим флотом. Однак вона провалилася, а справедливе бажання ствердити Україну в статусі морської держави не увінчалося успіхом[29]. І, як не прикро констатувати, серед інших чинників негативних результатів соборницького процесу на кримському, точніше – більше флотському векторі – слід визнати практично повну відсутність надійних, заснованих на реальному знанні ситуації уявлень, теоретично обґрунтованих планів і реалістичних прогнозів з боку тих, хто наважувався на безнадійні ініціативи.

***

Сталося так, що започаткований Центральною Радою соборницький процес значною мірою було загальмовано з окупацією України навесні 1918 р.

австро-німецькими військами і, особливо, після державного перевороту 29 квітня і утвердження гетьманату.

Українська Держава П. Скоропадського була спробою повернути українське суспільство до стандартів долютневих (1917 р.) часів. Тобто *курс було визначено антиреволюційним.* Відкинутими виявилися не лише досягнуті за попередній рік прогресивні зрушення, а й можливості орієнтирів на революційну перспективу, відтак – і на реальний поступ на соборницькому напрямі[30].

На перший погляд здавалося, що, спираючись на потужну іноземну допомогу, тут можна було розраховувати на оптимальне забезпечення українського інтересу. Втім, використовуючи безперечну перевагу в збройній силі, окупанти не лише витіснили супротивників з етнічно українських теренів, а й частково просунулися на півночі й сході на спірні та й етнічно неукраїнські території. Зарубіжні фахівці висловлюють упевненість, що поряд з військово-стратегічними мотивами неабияку роль тут відіграли й прагматичні розрахунки. «В той час, коли політичні й правові аспекти в Україні носили вкрай невизначений характер, – висновує О. Федюшин, – не викликало сумнівів одне: Німеччина була глибоко зацікавлена в експлуатації українських економічних ресурсів. Це тягло за собою дедалі більше залучення рейху в політичні процеси не лише в Україні, але й на всіх інших східних територіях»[31].

Режим П. Скоропадського, за прикладом союзників, не збирався відмовлятися від силового чинника у відносинах з сусідами. Проголошуючи на словах вірність етнографічному принципу, гетьманські функціонери висували вимоги його доповнення *(на практиці – часто підміни)* іншими елементами, що також найменовувалися принципами – історично-традиційними, географічно-територіальними, національно-державними, стратегічно-військовими, економічно-господарськими, культурно-духовними.

Природно, що гетьман та його уряд прагнули приєднати до своєї держави насамперед етнографічно-українські землі. 25 травня 1918 р. П. Скоропадський ухвалив закон «Про тимчасове розповсюдження Української державної влади». Згідно з цим законом на приєднані до Гетьманату нові території негайно мала поширюватися державна влада. Визначалися дії судових органів на цих землях, а також повноваження прокуратури та міністерства внутрішніх справ. Того ж дня гетьман затвердив законопроєкт «Про тимчасове встановлення судової влади на території Кобринського, Пружанського, Берестейського і Більського повітів Гродненської губернії; Пінського повіту Мінської губернії; Ковельського та Володимир-Волинського повітів Волинської губернії», які були приєднані до Української Держави[32].

Міністерство внутрішніх справ ще в середині травня розробило проєкт закону про адміністративний поділ приєднуваних до України повітів між губерніями. В ньому містився перелік цілих повітів, а також частин повітів тих колишніх російських губерній, які не входили до складу УНР і тимчасо-

во прилучалися до Української Держави. Щодо адміністративно-територіального поділу українських губерній, то ніяких змін не планувалося лише в Полтавській губернії, яка складалася з 15 повітів. До 12 повітів Волинської губернії передбачалося приєднати ще 8 нових (Пінський Мінської губернії, Брест-Литовський і Бобринський Гродненської, Томашівський, Володарський та Більський повіти Холмської губернії).

До 8 повітів Катеринославської губернії долучався Таганрозький округ Області Війська Донського. До 12 повітів Київської губернії – Мозирський і Річицький повіти Мінської губернії. До 6 повітів Херсонської губернії – Ізмаїльський, Бендерівський і Акерманський повіти Бессарабії. До Харківської губернії, яка складалася з 11 повітів, планувалося приєднати ще 11 (Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський, Боєнський повіти Курської губернії, Валуйський, Бірючанський, Богучарський та Острогозький Воронезької губернії і Донецький округ Області Війська Донського). До 12 повітів Подільської губернії додавалися б ще 4 повіти (Хотинський, Сорокський, Оргієвський, Бєльський). До 15 повітів Чернігівської губернії – Гомельський повіт Могилівської та Путивльський і Рильський повіти Курської губерній. Загалом планувалося приєднати до Української Держави 31 повіт. Крім того, передбачалося прилучити до неї частини ще 15 суміжних повітів колишньої Російської імперії з переважною більшістю українського населення. Щодо Таврійської губернії, то, з огляду на поточні політичні події, питання про її приєднання до України залишалося відкритим[33].

У зв'язку з цим привертає увагу інформація, вміщена в «Державному Віснику» (№ 8, 9 за 20 і 22 травня 1918 р.), в якій наведено такий склад України. Губернії: Київська, Подільська, Волинська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська. Чернігівська – всі повіти; Гродненська – Берестейський, Бобринський, Більський, Пружанський повіти; Мінська – Пінський, Мозирський, Річицький повіти; Могилівський повіт; Курська – частина Путивльського і Обоянського, Білгородський, Грайворонський, Новооскольський, Корочанський і Рильський повіти; Воронезька – Острогозький, Бірючанський, Богучарський, Валуйський і Павловський повіти; Таврія – Дніпровський, Бердянський, Мелітопольський і Кримські повіти; Холмщина – Володарський, Більський, Константинівський, Грубешівський, Томашівський, Холмський і Білограйський повіти; Бессарабія – Хотинський, Сорокський і Акерманський повіти. Як видно, в ній вся Таврія, в тому числі й Кримські повіти, включені до складу України.

Однак практично здійснити задумане гетьману та його уряду вдалося дуже мало, можна сказати – у мізерному масштабі і то не назавжди. Фактично до Української Держави було тоді приєднано, та й то лише зі стратегічних міркувань (щоб контролювати залізничну лінію Брест–Кобрин–Лунинець–Гомель і сам Гомель, що, по суті, був ключем для оволодіння Черніговом і Києвом)[34], частини Мінської і Могильовської губерній. Для цього довелося

навіть вийти поза українські етнографічні межі і приєднати зі стратегічних міркувань частину білоруської території, щоб вона не дісталася РСФРР або Польщі, які здійснювали ворожу політику щодо України.

7 червня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила рішення про об'єднання управління повітами Мінської губернії та встановлення посади окружного старости. У червні гетьман призначив О. Скорописа-Йолтуховського губернським старостою Холмщини. 14 серпня уряд, заслухавши доповідь міністра внутрішніх справ про улаштування управління частин губерній, які відходять від РСФРР до України, ухвалив: «Прилучити повіти Гомельський і Рильський до Чернігівської губернії; Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський та Валуйський до Харківської губернії; повіти Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в осібну Поліську округу з адміністративним центром у Мозирі»[35].

На шляху подальшої практичної реалізації намічених грандіозних планів щодо об'єднання національної української території постали подекуди просто непереборні труднощі й перешкоди. Щодо Криму, Кубані, Холмщини, Підляшшя, Сіверщини, частин Курської, Воронезької і Бессарабської губерній, а також інших етнографічно-українських земель, то за них довелося протягом майже всього періоду функціонування гетьманату вести важку, частіше навіть безперспективну дипломатичну боротьбу з Німеччиною, Австро-Угорщиною, РСФРР, Польщею і Румунією.

«Слабким місцем» української сторони виявилася практична *відсутність наукової аргументації* тих рішень і дій, які здійснювалися гетьманською адміністрацією. Підміняючи її силовими, військовими чинниками, влада П. Скоропадського не лише не досягала порозуміння з контрагентами, що мали інші, відмінні територіальні інтереси, а й викликала зростання напруження, породжувала збільшення спротиву.

Доводиться констатувати, що загальноприйняті, універсальні наукові системи координат на практиці не завжди ретроспективно витримуються і сьогодні, що серед іншого, наочно виявляється в оцінках і тлумаченнях проблем вибудов територіальних контурів Української Держави 1918 р. Дехто вважає їх цілком виправданими, позитивними. «В основу діяльності Гетьманату, – наголошує історик І. Гошуляк, якому належить чи не найґрунтовніше дослідження про передумови й революційні шляхи досягнення феномену соборності, – була покладена *великоукраїнська концепція розбудови державності* (виділення моє. – *В. С.*), що спиралася *не лише на етнічний,* але й *державно-територіальний принцип,* який передбачав врахування *стратегічних, економічних, політичних та інших факторів»*[36].

Вектор трансформацій «схоплено» правильно. А ось з характеристикою і оцінкою солідаризуватися важко. Як видається, точніше було б вести мову про *підміну* на практиці *етнічного* принципу *стратегічним* – так, власне, в даному разі маскується *військова спроможність за нехтування науковим критерієм.* Якщо перспективною видавалася можливість силовим способом

домагатися розширення меж своєї країни, хай навіть діями іноземних сил, варіант вважали доцільним, виправданим. Якщо сил бракувало, то можна було, без серйозних вагань і переживань, й пожертвувати власними територіями з українським населенням. І, як гадається, більш відповідним такий підхід було б іменувати не *«великоукраїнською* концепцією розбудови державності», а швидше *великодержавною* концепцією розбудови України. В усякому разі вона докорінно відрізняється від принципів зведення Великої України, пропонованих і послідовно обстоюваних М. Грушевським[37].

У такому сенсі й пропозиції Я. Пеленського – відомого американського дослідника, серйозного знавця політичної біографії П. Скоропадського, термінологію якого запозичує в даному випадку І. Гошуляк, вважати «*великоукраїнську* концепцію» прямою протилежністю «*малоукраїнській* концепції» державного будівництва, тим більше – віддавати перевагу першій – непереконливі. Вони є радше незграбною спробою підмінити принципову кваліфікацію і першого, й другого варіанта однотипних за сутністю тенденцій експансіоністської політики захоплення територій, розширення за цей рахунок меж власних держав і переведення науково-дослідницької логіки вбік (на манівці) від безпосередніх прямих оцінок предметів розгляду.

Однак у сучасній історіографії є й інші точки зору. Втіленням однієї з них є й такі розмірковування.

Будучи прибічником великоукраїнської концепції, що передбачала прилучення до Української Держави Криму, Кубані та інших етнічно-українських земель, гетьман П. Скоропадський, на думку Я. Пеленського, був твердим противником австрійської, тобто малоукраїнської розв'язки української державної проблеми, що передбачала анексію деяких українських територій, які до Першої світової війни належали Російській імперії, Австро-Угорщиною з наступним створенням або конфедеративної, або й, навіть, формально самостійної Української держави – насправді сателіта Габсбурзької монархії[38].

Ось чому його дуже непокоїла присутність на тодішній політичній арені України ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга, племінника кайзера Австро-Угорщини Карла, відомого серед українців під іменем Василя Вишиваного, який служив полковником дислокованого в Україні легіону Українських Січових стрільців і розглядався певними австрійськими колами як альтернативна кандидатура на посаду гетьмана України. Ерцгерцог Вільгельм старанно готувався до цієї ролі, вивчив українську мову, цікавився історією та культурою України, ходив в українській сорочці-вишиванці (звідси й взяте прізвище «Вишиваний»). Всією своєю поведінкою і діяльністю він прагнув завоювати до себе симпатії патріотично налаштованих українців.

Ідея передачі влади в Україні представнику монархічної династії користувалася прихильністю й серед частини галицьких українців, особливо січового стрілецтва. Сама можливість очолити Українську державу архікнязем Вільгельмом, який виявляв великі симпатії до української справи, пробуджувала у них заповітні сподівання на об'єднання західних і східних українських

земель в єдиній державі. Не випадково з'явився навіть план заміни гетьмана в Україні, розроблений стрілецькою старшиною та деякими політичними діячами Галичини і Наддніпрянщини.

Оскільки все це посилювало політичне протистояння в Україні та за її межами, в тому числі негативно впливало на відносини Австро-Угорщини з Україною і навіть з Німеччиною, то австрійські власті провели спеціальне розслідування в справі легіону Українських Січових стрільців. Внаслідок цього представник міністерства закордонних справ при австрійській військовій команді в Україні генерал Травтмансдорф зробив такі висновки: легіон виявляє спротив тенденціям військової влади, бунтує населення проти наявного ладу в Україні, прагне до відокремлення Галичини від Австрії і приєднання її до України, намагається прогнати з України союзні війська, поширює серед населення більшовицькі ідеї, нацьковує селян проти великих землевласників і євреїв, не визнає уряду гетьмана П. Скоропадського й агітує проти нього, бажає, щоб архікнязь Вільгельм став володарем великої Української держави, що мала сягати аж по Карпати[39]. Тому було рекомендовано негайно відкликати легіон Українських Січових стрільців з України, що незабаром й було виконано.

Що ж до оцінки ролі окупантів у просуванні української справи загалом, то слід визнати її всуціль негативною. Відбувся навіть значний відкат (цинічна відмова), порівняно з Брестськими угодами і щодо запровадження «коронного краю» для західноукраїнського регіону, і щодо конкретних домовленостей щодо статусу Холмщини і Підляшшя[40].

Ні до чого не привели і спроби П. Скоропадського врятувати гетьманат і власне правління з ганебною здачею завойованих українцями позицій білогвардійським єдинонеділимцям. Мова про сумнозвісну Грамоту П. Скоропадського «До всіх українських громадян та козаків» від 14 листопада 1918 р. Одним словом, антиреволюційний соціальний курс доповнився ще й антинаціональним і завершився повним фіаско у всіх відношеннях, у тому числі й на соборницькому векторі[41].

***

Велінням часу стало повернення на революційний шлях. Цю місію взяла на себе Директорія на чолі з В. Винниченком. Талановитий художник, що від кампанії до кампанії набирався політичного досвіду (до речі, він з великою зневагою ще влітку відкинув пропозицію П. Скоропадського очолити гетьманський уряд), разом з колегами розробив план повстання і відновлення Української Народної Республіки[42]. Незважаючи на перешкоди окупантів, план був блискуче реалізований. В. Винниченко зробив чимало, щоб обґрунтувати *концепцію Української революції на її якісно новому етапі.* Головною метою, стратегічною віссю розробленої політичної платформи стало створення Республіки Трудового Народу на основі трудових Рад. Втілений у програмній платформі Директорії від 26 грудня 1918 р. і рішеннях Трудового конгресу України 2–28 січня 1919 р. курс на народоправство, по суті – на

продовження національно-демократичних революційних перетворень, виявився привабливим, викликав підтримку не лише в межах Наддніпрянської України[43]. Так, лідери щойно проголошеної Західно-Української Народної Республіки обрали орієнтацію на УНР, коли офіційно ще існувала Українська Держава, а на державному троні залишався П. Скоропадський. Так знову, вже на стадії витоків нового етапу революційного поступу і державотворення, об'єктивно виникала *зав'язка між революційним відродженням і новими планами соборності.*

Справді неспростовними фактами залишається те, що апогейні віхи української консолідації зовсім не випадково сталися у горнилі Другої Української революції, революційного розпаду Австро-Угорщини, що викликало «ланцюгову реакцію» – листопадовий «зрив» у Галичині, прийняття Передвступного (прелімінарного) договору у Фастові, Ухвали про злуку УНР і ЗУНР у Станіславові, зрештою, проголошення на народному віче у Києві 22 січня 1919 р. Універсалу Соборності, одностайно затвердженого наступного дня Трудовим конгресом України.

В Акті Соборності урочисто-піднесено заявлялося: «Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини Єдиної України Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) й Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Віднині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо й щастя всього її трудового люду»[44].

За великим рахунком, до авторів документа є підстави висловити доволі серйозні претензії з фахового боку. Оминаючи інші моменти, недоліки, слід відзначити, що недосконалості особливо рельєфно виявляються *в сенсі теоретичного і політично-практичного обґрунтування меж соборної України.* Коли свого часу М. Грушевський і В. Винниченко давали відповіді на аналогічні питання, вони, по-перше, дуже виважено, скрупульозно враховували реальні потенційні можливості та об'єктивну готовність кожного суб'єкта до усвідомленого національного єднання. І, по-друге, передбачали, ретельно прораховували прийдешні кроки на шляху до жаданої мети. Якщо навіть з плином незначного часового відтинку ситуація змінювалася, оперативно коригувалися і конкретні актуальні завдання на найближчу перспективу, як основу для наступних капітальних зрушень. Коли не було впевненості у впровадженні в практику ще недавно актуальних гасел, вони просто знімалися. Яскравий приклад тут – *диференційований залежно від обставин поточного моменту* – підхід до територіальних аспектів державності в проєкті Конституції Української Народної Республіки (10 грудня 1917 р.) і затвердженого Основного Закону УНР (29 квітня 1918 р.)[45].

Залишається лише гадати, чому в даному разі відступив з теоретичної, принципової і прагматичної позиції В. Винниченко. Не наполягаючи на доказовості версії, можна лише гіпотетично передбачити, що на той момент він просто зневірився у скільки-небудь оптимістичних перспективах Української революції. Під час засідань Трудового Конгресу України, на якому затверджувався Універсал Соборності, очільник держави в розпачі записує до інтимного документа – щоденника, що хоче пошвидше відійти від політики, завершити своє друге «сходження на Голгофу». І то не було «миттєвим запамороченням», а рішенням, що визріло упродовж довгого січня 1919 р., який після попередніх тріумфів виявився переповнений прикрими, болісними невдачами і втратами. При першій же нагоді, 9–10 лютого В. Винниченко піде у відставку, а у надзвичайно ґрунтовному осмисленні пережитого – знаменитому творі «Відродження нації» взагалі пов'яже з набуттям петлюрівської отаманщини статусу державної політики закінчення Української революції[46].

Очевидно, можна висловити й інші міркування, а також навести посилання на згадки деяких ключових осіб непростого процесу, зокрема М. Шаповала, про те, що під час переговорів представників Директорії з делегацією від ЗУНР у Києві 19 січня 1919 р. не всіх влаштовував рівень представлених документів. Зокрема, пропонувалося не ратифікувати Передвступний договір, підписаний у Фастові, і Ухвалу УНРади у Станіславові, а відразу створити один, спільний уряд, який би призначив на західноукраїнські землі адміністратора-управителя («генерал-губернатора») із наддніпрянців. Але більшість не погодилася з такою перспективою і в екстремальних умовах довелося поспіхом пристати на малозадовільний варіант[47]. Звісно, все це якоюсь мірою можна зрозуміти, взяти до уваги, однак виправдати вади надзвичайно важливого державницького акта усе ж не можна.

В Акті Злуки 22 січня 1919 р., на відміну від подібних документів часів Центральної Ради, передбачалося використати як «будівельні цеглинки» для зведення величного храму соборності *не до кінця вивірені, готові для відповідальної історичної дії елементи – суб'єкти, не враховано їхнього реального стану, тенденцій їх розвитку,* що певною мірою уже позначились. Не можна пояснити, чому йдеться про Галичину (значить всю: і Східну – переважно українську, і Західну – переважно польську, а разом, у комплексі – усе ж переважно польську). Точно так само називається Буковина, тоді як, строго кажучи, етнічні українці становили етнічну більшість у північній її частині. До того ж на момент оголошення соборницького документа Північна Буковина перебувала під румунською окупацією. Те ж саме лихо спіткало значну частину Східної Галичини, Західної Волині, Холмщину й Підляшшя, які захопила Польща. Закарпаття ж («Угорська Русь») перебувало в стані дрейфу, вектор якого на Чехословаччину визначали русинські емігрантські кола зі США. І якщо нечіткість, неконкретність ще якось можна було виправдати в

пропагандистських, журналістських публікаціях[48], то у документах високої державної ваги це було вкрай небажаним.

Ніякої сталої підконтрольної території, як відомо, не мала і «Наддніпрянська Велика Україна» – Українська Народна Республіка. Підвладна Директорії територія тут катастрофічно звужувалась.

Так що потенційні обшири соборної держави виглядали, як мінімум, непевно, перспективи – й поготів – неясними. Можна лише уявити (хоча на те є й прямі підтвердження[49]), як з такими недосконалими документами на руках доводилося вступати у двобій з польськими й французькими дипломатами, які стояли за їхньою спиною, на Паризькій мирній конференції. Та й представники інших держав на форумі не горіли бажанням підтримувати українців.

Окрім усього іншого, *механізми проголошеного об'єднання УНР і ЗУНР не були теоретично і політично розроблені, науково обґрунтовані.* Замість етнографічного принципу в їхню основу закладалися відверті *регіоналістські тенденції,* несумісні з віковічно вимріяними й урочисто заявленими принципами державної нероздільності.

Головну причину відсутності очікуваних успіхів у втіленні в життя Акта Злуки вітчизняні історики цілком справедливо вбачають у вкрай несприятливому перебігу подій на фронтах, які щільно оточили Україну: червоні, білі армії, польські агресори, антантські інтервенти, що вкупі значно переважали потенції соборної держави. Поряд з тим у багатьох сучасних виданнях відчувається прагнення хоча б якоюсь мірою применшити, приглушити негативні наслідки тих не завжди досконалих шляхів і методів, якими домагалися здійснити об'єднання гілок українства. Однак це необхідно коректно долати – як задля наближення до історичної істини, так і в намаганні винести справжні, надійні уроки з пережитого досвіду.

В даному разі видається важливим критично розібратися в деяких деталях, які супроводжували формування важливих документів і способи їхнього використання в реальній практиці.

Конкретно-історично ініціатива перших соборницьких кроків належала Українській Національній Раді Західно-Української Народної Республіки. Її член Л. Цегельський підготував і текст Передвступного договору про об'єднання УНР і ЗУНР, підписаного 1 грудня 1918 р. у Фастові. Серед іншого до документа увійшов пункт 4: «Західно-Українська Народна Республіка з огляду на витворене історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними й соціальними ріжницями окремішності життя своїй території й її населення, як будучій частині неподільної Української Народної Республіки, дістає територіальну автономію, котрої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацією її рішень компетентними законодатними й правительственними органами обох Республік. Тоді також установлені будуть детальні условини злуки обох держав»[50].

Документ було затверджено рішенням Української Національної Ради 3 січня 1919 р. з доданими двома абзацами: «До часу, коли зберуться Установчі збори з'єдиненої Республіки, законодатну владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган»[51].

22 січня Директорія в «Універсалі Української Народної Республіки» ухвалила погодитись на об'єднання двох братніх національно-державних утворень «на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3 січня 1919 року»[52].

Висновки з наведеного очевидні. Документи найвищого державного рівня і прогностично довготривалої, доленосної дії, справді історичного характеру виявилися далекими від досконалості і елементарного політичного прагматизму. З одного боку, вони підпорядковувалися величній меті, а з другого – закладали *неприпустимий реверс у бік регіоналізму,* здатний зруйнувати спільну конструкцію.

Детальні умови злуки так ніколи й не були розроблені й затверджені. Установчі збори українцям скликати не судилося. Межі автономії західноукраїнського утворення не були визначені, залишаючи абсолютні прерогативи для управління його справами Українській Національній Раді й Державному секретаріату і навіть не згадуючи про права Директорії і Ради народних міністрів УНР. Чому так сталося, пояснити непросто. Мабуть, справедливим буде ретроспективно покласти відповідальність на обидві сторони, хоча в деяких спогадах побіжно згадується, що під час розгляду документів на зустрічі, що передувала оголошенню Акту Злуки, як вище зазначалося, виникли суперечки, однак неузгодженості зняти не вдалося.

Ще гіршим виявилося те, що сторони не лише не прагнули доопрацювати надважливий документ, сутність якого могла істотно позначитися на міцності державного об'єднання, а використовували закладені недоречності в суб'єктивних інтересах. Є. Петрушевич, якого ввели до складу Директорії, швидко відмовився брати участь у її засіданнях, ввійшов до кола чільних змовників заколоту В. Оскілка проти С. Петлюри, був оголошений Диктатором ЗУНР. Провід останньої виступив проти створення міністерства УНР для Західної області Української Народної Республіки і домігся його ліквідації. Міністр закордонних справ ЗУНР В. Панейко публічно конфліктував з керівником офіційно спільної делегації на Паризькій мирній конференції Г. Сидоренком. А командувач Української Галицької армії генерал О. Тарнавський, нехтуючи позицією Головного отамана військ УНР, вибудовував союзні стосунки з ворожою білогвардійською армією.

Паралельно С. Петлюра і А. Лівицький шукали шляхи до порозуміння з непримиренним ворогом ЗУНР Ю. Пілсудським і, як відомо, також керувалися сепаратистськими настроями, регіоналістськими інтересами.

Так державницький акт, покликаний забезпечити національне єднання, *обертався негативними ефектами і, разом з іншими чинниками, призвів до тяжких випробувань і катастроф.*

Крім того, доволі динамічно вичерпувався потенціал революційних настроїв і дій взагалі.

Уже через тиждень після евакуації з Києва під тиском червоних, 10 лютого 1919 р., голова Директорії пішов у відставку. На такому ж ідейно-теоретичному рівні, як аналізував, прогнозував, розробляв стратегію революції В. Винниченко, не зміг більше творчо діяти в українському проводі ніхто. С. Петлюра, який зайняв місце спочатку неформального лідера, а потім (рішеннями Ради народних міністрів і Директорії 7–9 травня 1919 р.) був затверджений керівником вищого державного органу України[53], швидко запровадив режим отаманщини. Це стало злим фатумом Української національно-демократичної революції, соборної Української Народної Республіки.

У ході військових дій 1919–1920 рр., що не відзначалися особливими успіхами, поступово втрачалися рівень і сутність теоретичних обґрунтувань, публічного виразу соціальних і національних прагнень у дусі пролонгації Української національно-демократичної революції, відбувався неухильний процес її переродження у боротьбу за збереження будь-якою ціною особистої влади С. Петлюри, що невдовзі залишився єдиним членом Директорії.

Занепадав, сходив нанівець і запал, ентузіазм соборництва. Прикрими віхами негативної динаміки, неухильної здачі позицій у цьому сенсі стали подана місією А. Лівицького польському уряду декларація від 2 грудня 1919 р. з фактичною відмовою від Східної Галичини, одностороння денонсація лідерами ЗУНР Акта Злуки від 22 січня 1919 р., повна відмова і від назви, й від сутності Західно-Української Народної Республіки, ініціативне вживання термінів «Східногалицька держава», «Східногалицька республіка», підписання Варшавського договору між Річчю Посполитою і Українською Народною Республікою 21 квітня 1919 р. з українськими територіальними поступками, польсько-радянська війна і підписання Ризького мирного договору між РСФРР, УСРР і Польщею 18 березня 1921 р.[54]

Висновки. Вищеозначене приводить до цілком певних узагальнених міркувань. *Реальний прогрес у справі національної соборності* впродовж 1917–1920 рр. двічі був безпосередньо пов'язаний зі здійсненням стратегії (концепції) Української революції, її піднесенням (червень 1917 р. – січень 1918 р.; листопад 1918 р. – січень 1919 р.) і двічі змінювався періодами відкатів від вже досягнутих завоювань (травень-жовтень 1918 р.; травень 1919 р. – березень 1921 р.). Очевидні успіхи в сенсі посування української справи можна безпосередньо пов'язати з серйозно науково-теоретично обґрунтованими *платформами революційної стратегії, органічною складо-*

вою яких виступали плани загальнонаціональної консолідації. Причини невдач у світлі конкретної практики також доволі очевидні – *втрата надійних науково-теоретичних орієнтирів у досягненні корінних інтересів українського народу, відмова від зумовлених часом новаторських, революційних дій,* нехтування спільними для всього національного загалу завданнями на догоду регіоналістським уподобанням, примарним вигодам.

Відповідальний, глибинний аналіз дуже непростого, суперечливого, у чомусь хаотичного процесу реалізації ідеї української соборності детермінує сьогоднішнім дослідникам в осягненні неоднозначної (неоднолінійної) сторінки вітчизняного історичного досвіду потребу послідовнішого *використання комплексного, всебічного, справді порівняльно-історичного підходу* (без оглядки на звичні – не значить в усьому справедливі, принципові наукові оцінки).

Залишається сподіватися, що саме на цьому шляху будуть досягнуті якісно нові історіографічні здобутки, які наблизять реальне знання до істини.

1. Див., напр.: Проблеми соборності України в ХХ столітті: збірник. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. 230 с.; Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): збірник. Київ: ІПіЕНД, 1999. 407 с.; Соборність України: у 2-х книгах. Кн. 1: Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. Київ: Бібліотека Українця, 2000. 148 с., Кн. 2: На шляху до об'єднання та утвердження української державності, 2002. 264 с.; Схід і Захід України: проблеми єднання. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень.* Випуск 13. Київ: ІПіЕНД, 2001. 287 с.; Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). Київ: ІПіЕНД, 2001. 248 с.; Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 років): збірник. Київ: ІПіЕНД, 2004. 285 с.; Україна соборна: збірник наукових статей. Київ: Інститут історії НАН України, 2004. Випуск 1. 379 с.; Реєнт О. П. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України, 2006. Випуск XII. С. 8–19; Соборність як чинник українського державотворення (До 90-річчя Акту Злуки). Всеукраїнська наукова конференція, Київ, 21 січня 2009 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 230 с.; Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 2009. 467 с.; Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2015. 178 с.; Солдатенко В. М. Грушевський і концепція української соборності (1917–1920 рр.). *Політичні дослідження.* 2022. № 1(3). С. 7–33; Його ж. Теоретичні засади й політичні чинники концепції національної соборності в світлі досвіду Української революції. *Гілея: науковий вісник.* Київ: Гілея, 2022. Випуск 12 (179). С. 71–84. **2.** Грушевский М. Украина и украинство. Грушевський М. С., Чубинський М. П. Українське питання. Київ: Додаток до журналу «Архіви України», 1992. 16 с. **3.** Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1997. 416 с. **4.** Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Товариство «Знання» України, 1991. С. 125–126. **5.** Грушевський М. Україна і українство. С. 18.

6. Цит. в перекладі за: Грушевский М. Украина и украинство. С. 15. **7.** Там само. С. 15-24. **8.** Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у двох томах. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 86. **9.** Общий свод по империи результатов разработки данных всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Т. I. С.-Петербург: Типо-литография Н. М. Ныркина., 1905. С. 2; Т. II. Типо-литография М. Я. Минкова и Л. Н. Ныркина, 1905. С. 20–23; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. С.-Петербург: Типография Э. Л. Пороховщиковой, 1904. С. 3, 74; Там же. XLII. Херсонская губерния. С.-Петербург: б.и. 1904. С. 3, 90. **10.** Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. С.-Петербург: Паровая скоропечатня П. О. Яблонского. 1904. С. 2, 3, 94. **11.** Див.: Шибаев В. П. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1930. С. 160–161; Господаренко Н. М. Государственное устройство Крыма, национальный и социальный состав населения полуострова. Крымский архив. 2000, № 6. С. 268; Володарский Я. А., Елисеева О. И., Кабузан В. М. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков. Численность, размещение, этнический состав. Москва: Наука, 2003. С. 131–132; Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтиквА, 2008. С. 681; Солдатенко В. Ф. Россия–Крым–Украина. Опыт взаимоотношений в годы революции и Гражданской войны. Москва: Политическая энциклопедия, 2018. С. 13, 149. **12.** Солдатенко В. Ф. Дмитро Дорошенко. Gloria mundi. Політична еліта українського державотворення революційної доби (короткі нариси портрети 1917–1920). Київ: Наукова думка, 2021. С. 132–133. **13.** Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 1. С. 75–77. **14.** Див.: Там само. С. 98, 180, 184 188. **15.** Там само. С. 134. **16.** Там само. С. 98. **17.** Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 1. С. 379. **18.** Там само. С. 400. **19.** Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у двох томах. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ: Наукова думка, 1997. С. 5. **20.** Литвин В. М., Солдатенко В. Ф. Апогей Української революції (короткий науково-популярний нарис). Київ: ДП «НВЦ Пріоритети», 2017. С. 110. **21.** Солдатенко В. Ф. Феномен утворення Донецько-Криворізької Радянської Республіки 1918 року. Світогляд. Науково-популярний журнал. 2015. № 4(54). С. 70–77; Его же. Вокруг Донецко-Криворожской Советской Республики. Солдатенко В. С. Украинско-российские взаимоотношения в 1917–1924 гг.: обрушение старого и обретение нового: краткий историко-историографический очерк: в 2-х т. Т. 1. С. 274–290. **22.** Симоненко Р. Г. Брест: двобій війни і миру. Київ: Політвидав України, 1988. С. 186. **23.** Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. I. С. 296. **24.** Берестейський мир. З нагоди 10-роковин. 9.II.1918 9.II.1928. Спомини та матеріали. Львів Київ: Червона калина, 1928. С. 155–156. **25.** Держалюк М. Берестейський мир і Україна. Пам'ять століть. 1998. № 1. С. 49. **26.** Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 2. С. 151. **27.** Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. Москва, 2007. С. 151–152. **28.** Солдатенко І. В. Проблема Чорноморського флоту в контексті соборності України (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Проблеми соборності України в XX столітті. С. 73; Його ж. Питання про статус Чорноморського флоту в процесі українського державотворення (1917–1920 рр.). Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна наукова конференція 10–11 листопада 1994 р. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. С. 133–134.

29. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р.: збірник. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 320 с.; Гетьманська альтернатива: шлях до конструктивної суспільної трансформації чи консервативної безвиході. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. Київ: Парламентське видавництво, 2009. С. 188–227. **30.** Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. С. 123. **31**. Державний Вісник. 1918. 31 травня. **32**. Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. Кн. 1. Київ: «Бібліотека Українця», 2000. С. 101. **33.** Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. Київ: Парламентське видавництво, 2009. С. 320–326. **34.** Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 3766. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 21. **35.** Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. С. 276. **36.** Грушевський М. На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен: Українське історичне товариство, 1992. 278 с. **37.** Пеленський Л. Передмова. Спогади Гетьмана Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918). Павло Скоропадський. Спогади. Київ–Філадельфія: Інститут української історіографії НАНУ, 1995. С. 21. **38.** Вівсяна І. А. Українські січові стрільці на Єлисаветградщині: навчально-методичні матеріали для вчителів. Кіровоград: Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, 2001. С. 16. **39.** Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: у 4-х т. Т. ІІ: Рік 1918. Київ: Світогляд, 2009. С. 269–277. **40.** Там само. С. 289–294. **41.** Солдатенко В. Ф. Теоретичне обґрунтування В. Винниченком концепції відновлення Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р.). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. С. 27–39. **42.** Його ж. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. Київ: Світогляд, 2005. С. 107–119. **43.** Україна. 1919. 24 січня. **44.** Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 2. С. 5, 330. **45.** Винниченко В. Щоденник. Том перший (1911–1920). Едмонтон–Нью-Йорк, 1980. С. 316; Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р.– грудень 1919 р.]). Київ–Відень: Дзвін, 1920. Ч. ІІІ. С. 233–238; Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. Київ: Світогляд, 2005. С. 125–128. **46.** Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). С. 101; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. ІІІ: Рік 1919. Київ: Світогляд, 2010. С. 45. **47.** Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 391–403. **48.** Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Українське питання та формування Версальської системи міжнародних відносин. Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття): навчальний посібник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 358–410. **49.** Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ, 1992. С. 108–109. **50.** Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. 1919. 31 січня. **51.** Вісник Української Народної Республіки. 1919. 25 січня. **52.** Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 2. С. 523. **53.** Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у двох книгах. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 2012. С. 7–240.

References

1. Dyv., napr.: Problemy sobornosti Ukrainy v XX stolitti: Zbirnyk. Kyiv: Instytut natsionalnykh vidnosyn i politolohii NAN Ukrainy, 1994. 230 s.; Ukrainska sobornist: ideia, dosvid, problemy (Do 80-richchia Aktu Zluky 22 sichnia 1919 r.): Zbirnyk. Kyiv: IPiEND, 1999. 407 s.; Sobornist Ukrainy. [U 2-kh knyhakh]. Kn. 1. Vid zarodzhennia idei do pershoi sproby realizatsii. Kyiv: Vydavnytstvo «Biblioteka Ukraintsia», 2000. 148 s., Kn. 2. Na shliakhu do obiednannia ta utverdzhennia ukrainskoi derzhavnosti, 2002. 264 s.; Skhid i Zakhid Ukrainy: problemy yednannia. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen.* Vypusk 13. Kyiv: IPiEND, 2001. 287 s.; Kuras I. F., Soldatenko V. F. Sobornytstvo i rehionalizm v ukrainskomu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.). Kyiv: IPiEND, 2001. 248 s.; Ukraina: vid samostiinosti do sobornosti (22 sichnia 1918 – 22 sichnia 1919 rokiv): Zbirnyk. Kyiv: IPiEND, 2004. 285 s.; Ukraina soborna: Zbirnyk naukovykh statei. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, 2004. Vypusk 1. 379 s.; Reient O. P. Sobornist ta problemy spetsyfiky rehioniv Ukrainy: teoretyko-metodolohichni zasady. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2006. Vypusk XII. S. 8–19; Sobornist yak chynnyk ukrainskoho derzhavotvorennia (Do 90-richchia Aktu zluky). Vseukrainska naukova konferentsiia, Kyiv, 21 sichnia 2009 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. 230 s.; Hoshuliak I. Ternystyi shliakh do sobornosti (vid idei do Aktu Zluky). Kyiv: IPiEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2009. 467 s.; Sobornist Ukrainy: istorychnyi kontekst i vyklyky sohodennia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2015. 178 s.; Soldatenko V. M. Hrushevskyi i kontseptsiia ukrainskoi sobornosti (1917–1920 rr.). Politychni doslidzhennia. 2022. № 1(3). S. 7–33; Yoho zh. Teoretychni zasady y politychni chynnyky kontseptsii natsionalnoi sobornosti v svitli dosvidu Ukrainskoi revoliutsii. Hileia: naukovyi visnyk. Kyiv: Vydavnytstvo «Hileia»,2022. Vypusk 12 (179). S. 71–84. **2.** Hrushevskyi M. Ukrayna y ukraynstvo. Hrushevskyi M. S., Chubynskyi M. P. Ukrainske pytannia. Kyiv: Dodatok do zhurnalu «Arkhivy Ukrainy», 1992. 16 s. **3.** Soldatenko V. F. Ukrainska revoliutsiia: kontseptsiia ta istoriohrafiia. Kyiv: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo «Knyha pamiati Ukrainy», 1997. 416 s. **4.** Hrushevskyi M. Yakoi my khochemo avtonomii i federatsii. Hrushevskyi M. Khto taki ukraintsi i choho vony khochut. Kyiv: Tovarystvo «Znannia» Ukrainy, 1991. S. 125–126. **5.** Hrushevskyi M. Ukraina i ukrainstvo. S. 18. **6.** Tsyt. v perekladi za: Hrushevskyi M. Ukrayna y ukraynstvo. S. 15. **7.** Tam samo. S. 15–24. **8.** Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh. T. 1. 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r. Kyiv: Naukova dumka, 1996. S. 86. **9.** Obshchyi svod po ymperyy rezultatov razrabotky dannыkh vseobshchei perepysy naselenyia, proyzvedennoi 28 yanvaria 1897 hoda. T. I. SPb.: Typo-lytohrafyia N. M. Nыrkyna., 1905. S. 2; T. II. Typo-lytohrafyia M. Ya. Mynkova y L. N. Nыrkyna, 1905. S. 20-23; Pervaia vseobshchaia perepys naselenyia Rossyiskoi ymperyy, 1897 h. XIII. Ekaterynoslavskaia hubernyia / Yzdanye Tsentralnoho statystycheskoho komyteta Mynysterstva vnutrennykh del. SPb.: Typohrafyia Э. L. Porokhovshchykovoi, 1904. S. 3, 74; Tam zhe. XLII. Khersonskaia hubernyia. SPb.: b.y. 1904. S. 3, 90. **10.** Pervaia vseobshchaia perepys naselenyia Rossyiskoi ymperyy, 1897 h. XLI. Tavrycheskaia hubernyia / Yzdanye Tsentralnoho statystycheskoho komyteta Mynysterstva vnutrennykh del. SPb.: Parovaia skoropechatnia P. O. Yablonskoho, 1904. S. 2, 3, 94. **11.** Dyv.: Shybaev V. P. Эtnycheskyi sostav naselenyia Evropeiskoi chasty Soiuza SSR. L.: Yzdatelstvo Akademyy nauk SSSR. 1930. S. 160 161; Hospodarenko N. M. Hosudarstvennoe ustroistvo Krыma, natsyonalnыi y sotsyalnыi sostav naselenyia poluostrova. Krыmskyi arkhyv. 2000, № 6. S. 268; Volodarskyi Ya. A., Elyseeva O. Y., Kabuzan V. M. Naselenye Krыma v kontse XVIII – kontse XX vekov. Chyslennost, razmeshchenye, эtnycheskyi

sostav. Moskva: Nauka, 2003. S. 131 132; Zarubyn A. H., Zarubyn V. H. Bez pobedytelei. Yz ystoryy hrazhdanskoi voinы v Krыmu. 2-e yzd., yspr. y dop. Symferopol: AntykvA. 2008. S. 681; Soldatenko V. F. Rossyia Krым Ukrayna. Orыt vzaymootnoshenyi v hodы revoliutsyy y Hrazhdanskoi voinы. Moskva: Polytycheskaia эntsyklopedyia, 2018. S. 13, 149. **12.** Soldatenko V. F. Dmytro Doroshenko. Gloria mundi. Politychna elita ukrainskoho derzhavotvorennia revoliutsiinoi doby (korotki narysy portrety 1917–1920). Kyiv: Naukova dumka, 2021. S. 132 133. **13.** Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. T. 1. S. 75–77. **14.** Dyv.: Tam samo. S. 98, 180, 184–188. **15.** Tam samo. S. 134. **16.** Tam samo. S. 98. **17.** Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. T. 1. S. 379. **18.** Tam samo. S. 400. **19.** Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh. T. 2. 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. Kyiv: Naukova dumka, 1997. S. 5. **20.** Lytvyn V. M., Soldatenko V. F. Apohei Ukrainskoi revoliutsii (korotkyi naukovo-populiarnyi narys). Kyiv: DP «NVTs Priorytety», 2017. S. 110. **21.** Soldatenko V. F. Fenomen utvorennia Donetsko-Kryvorizkoi Radianskoi Respubliky 1918 roku. Svitohliad. Naukovo-populiarnyi zhurnal. 2015. № 4(54). S. 70–77; Eho zhe. Vokruh Donetsko-Kryvorozhskoi Sovetskoi Respublyky. Soldatenko V. S. Ukraynsko-rossyiskye vzaymootnoshenyia v 1917-1924 hh.: obrushenye staroho y obretenye novoho: kratkyi ystoryko-ystoryohrafycheskyi ocherk. V 2-kh t. T. 1. S. 274–290. **22.** Symonenko R. H. Brest: dvobii viiny i myru. Kyiv: Politvydav Ukrainy, 1988. S. 186. **23.** Doroshenko D. Istoriia Ukrainy 1917 1923 rr. T. I. S. 296. **24.** Beresteiskyi myr. Z nahody 10-rokovyn. 9.II.1918 9.II.1928. Spomyny ta materialy. Lviv–Kyiv: Chervona kalyna, 1928. S. 155–156. **25.** Derzhaliuk M. Beresteiskyi myr i Ukraina. Pamiat stolit. 1998. № 1. S. 49. **26.** Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. T. 2. S. 151. **27.** Fediushyn O. Ukraynskaia revoliutsyia. 1917 1918. Moskva, 2007. S. 151–152. **28.** Soldatenko I. V. Problema Chornomorskoho flotu v konteksti sobornosti Ukrainy (berezen 1917 – kviten 1918 rr.). Problemy sobornosti Ukrainy v XX stolitti. S. 73; Yoho zh. Pytannia pro status Chornomorskoho flotu v protsesi ukrainskoho derzhavotvorennia (1917–1920 rr.). Rehionalna polityka Ukrainy: kontseptualni zasady, istoriia, perspektyvy: Mizhnarodna naukova konferentsiia 10 11 lystopada 1994 r. Kyiv: Instytut natsionalnykh vidnosyn i politolohii NAN Ukrainy. 1995. S. 133–134. **29.** Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii. Vseukrainska naukova konferentsiia 19-20 travnia 2008 r.: Zbirnyk. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2008. 320 s.; Hetmanska alternatyva: shliakh do konstruktyvnoi suspilnoi transformatsii chy konservatyvnoi bezvykhodi. Suspilno-politychni transformatsii v Ukraini: vid zadumiv do realii. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2009. S. 188–227. **30.** Fediushyn O. Ukraynskaia revoliutsyia. 1917–1918. S. 123. **31.** Derzhavnyi Visnyk. 1918. 31 travnia. **32.** Sobornist Ukrainy. Vid zarodzhennia idei do pershoi sproby realizatsii. Kn. 1. Kyiv: Biblioteka Ukraintsia, 2000. S. 101. **33.** Holovchenko V. I., Soldatenko V. F. Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2009. S. 320–326. **34.** Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). F. 3766. Op. 3. Spr. 8. Ark. 21. **35.** Hoshuliak I. Ternystyi shliakh do sobornosti (vid idei do Aktu Zluky). Kyiv: IPiEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2009. S. 276. **36.** Hrushevskyi M. Na porozi Novoi Ukrainy. Statti i dzherelni materialy. Niu-York–Lviv–Kyiv–Toronto–Miunkhen: Ukrainske istorychne tovarystvo, 1992. 278 s. **37.** Pelenskyi L. Peredmova. Spohady Hetmana Skoropadskoho (kinets 1917 – hruden 1918). Pavlo Skoropadskyi. Spohady. Kyiv–Filadelfiia: Instytut ukrainskoi istoriohrafii NANU, 1995. S. 21. **38.** Vivsiana I. A. Ukrainski sichovi striltsi na Yelysavethradshchyni. Navchalno-metodychni materialy dlia vchyteliv. Kirovohrad: Tsentralnoukrainskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. V. Vynnychenka, 2001. S. 16. **39.** Soldatenko V. F. Ukraina v revoliutsiinu dobu:

Istorychni ese-khroniky: U 4-kh t. T. II: Rik 1918. Kyiv: Svitohliad, 2009. S. 269–277. **40.** Tam samo. S. 289–294. **41.** Soldatenko V. F. Teoretychne obgruntuvannia V. Vynnychenkom kontseptsii vidnovlennia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Kamianets-Podilskyi – ostannia stolytsia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky: Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii. (Kamianets-Podilskyi, 6 7 zhovtnia 2009 r.). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 2010. S. 27–39. **42.** Yoho zh. Try Holhofy: politychna dolia Volodymyra Vynnychenka. Kyiv: Svitohliad, 2005. S. 107–119. **43.** Ukraina. 1919. 24 sichnia. **44.** Ukrainska Tsentralna Rada, Dokumenty i materialy. T. 2. S. 5, 330. **45.** Vynnychenko V. Shchodennyk. Tom pershyi. (1911–1920). Edmonton–Niu-York, 1980. S. 316; Vidrodzhennia natsii (Istoriia ukrainskoi revoliutsii [marets 1917 r.– hruden 1919 r.]). Kyiv–Viden: Vydavnytstvo «Dzvin», 1920. Ch. III. S. 233–238; Soldatenko V. F. Volodymyr Vynnychenko: na perekhresti sotsialnykh i natsionalnykh prahnen. Kyiv: Svitohliad, 2005. S. 125–128. **46.** Kuras I. F., Soldatenko V. F. Sobornytstvo i rehionalizm v ukrainskomu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.). S. 101; Soldatenko V. F. Ukraina v revoliutsiinu dobu: Istorychni ese-khroniky: V 4-kh t. T. III: Rik 1919. Kyiv: Svitohliad, 2010. S. 45. **47.** Hoshuliak I. Ternystyi shliakh do sobornosti (vid idei do Aktu Zluky). S. 391–403. **48.** Holovchenko V., Matviienko V., Soldatenko V. Ukrainske pytannia ta formuvannia Versalskoi systemy mizhnarodnykh vidnosyn. Holovchenko V., Matviienko V., Soldatenko V. Dyplomatychna istoriia Ukrainy (kinets XIX – persha chvert XX stolittia): Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet», 2011. S. 358–410. **49.** Konstytutsiini akty Ukrainy, 1917–1920. Nevidomi konstytutsii Ukrainy. Kyiv, 1992. S. 108–109. **50.** Visnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. 1919. 31 sichnia. **51.** Visnyk Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. 1919. 25 sichnia. **52.** Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. T. 2. S. 523. **53.** Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. U dvokh knyhakh. Kn. 2. Kyiv: Naukova dumka, 2012. S. 7–240.

Soldatenko Valerii. **Scientific and legal principles of determining the territorial boundaries of unific Ukraine in the light of revolutionary practice (1917–1920)**

Formulation of the problem. Recently, issues related to the history of the implementation of the idea of Ukrainian unity have become extremely acute in ideological life. Along with statements about the absence of the phenomenon of the Ukrainian nation, denials of the fact of the existence of a full-fledged statehood of Ukraine, Russian politicians and some scientists are promoting misleading statements that the current Ukraine was the result of unfortunate mistakes of the leaders of the previous stages of social development, turned out to be a conglomerate of artificially "glued together" in the information space. a territory with an ethnically heterogeneous, or even simply predominantly non-Ukrainian, population.

The purpose of the article is to highlight the chronologically first attempt at scientific and practical-political determination of the natural boundaries of territories with the predominance of the Ukrainian ethnographic element as an objective, fair, convincing criterion for their regular composition into a single national-state space.

Using the methods of scientific objectivity, concrete-historical and analytical-comparative research, the processes of ideological-theoretical and legal substantiation of the concepts of achieving Ukrainian unity in the times of the Ukrainian People's Republic, the times of the Central Council and the Directory, the Hetman's Ukrainian State and the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1917-1920) are reproduced yr.).

On the basis of the available documents and real facts, the picture of the implementation of interconnected concepts of the Ukrainian national-democratic revolution and the unification of the branches of Ukrainianism, which had been dispersed until then, is being reconstructed. A convincing conclusion is made that the observance of clear, principled guidelines for the ethnographic principle, as an unshakable legal basis for the formation of an independent cathedral state, brought undeniable practical results, while neglecting this principle, replacing it with other, mostly opportunistic approaches, ended without results.

Key words: *Ukrainian revolution, national unity, ethnographic principle, national-territorial autonomy, independence, regionalism, separatism, Akt Zluky (Unification Act).*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-168-178
УДК: 340 (091); 340.13; 340 (15); 342; 342.1; 342.3

І. В. МУЗИКА,
*кандидат юридичних наук, доцент**
ORCID: 0000-0002-8822-6156

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УСРР У 1919–1920 рр.

Висвітлюється процес легітимації державного суверенітету Української Соціалістичної Радянської Республіки та роль у ньому більшовицького керівництва РСФРР. Розглядаються особливості юридичної конструкції суверенітету та обсяг зовнішніх і внутрішніх суверенних прав УСРР у ленінській концепції побудови єдиної пролетарської держави замість Російської імперії.

Ключові слова: *Україна, історія права, суверенітет, суверенні права держави, юридична конструкція суверенітету, Українська Соціалістична Радянська Республіка, легітимація суверенітету УСРР.*

Muzyka Iryna. **State sovereignty of the USSR in 1919–1920**
The process of legitimizing the state sovereignty of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the role of the Bolshevik leadership of the RSFSR in it are highlighted. The peculiarities of the legal structure of sovereignty and the extent of external and internal sovereign rights of the USSR in Lenin's concept of building a single proletarian state instead of the Russian Empire are considered.

Key words: *Ukraine, history of law, sovereignty, sovereign rights of the state, legal construction of sovereignty, Ukrainian Socialist Soviet Republic, legitimacy of sovereignty of the USSR.*

Актуальність теми. У правовому житті сучасної України, на тлі російської агресії, яка ґрунтується насамперед на невизнанні суверенітету Української держави та існування українського народу, надзвичайно важливого значення набуває питання історії становлення незалежної суверенної української держави, зокрема проблема легітимації та реалізації суверенітету України у XX ст.

Огляд літератури за тематикою дослідження. Осмисленню проблеми легітимації та реалізації суверенітету УСРР у 1919–1920 рр. сприяли праці вітчизняних і закордонних науковців різних часів: Б. Бабія, С. Величенка, О. Воронянського, П. Гай-Нижника, Я. Дашкевича, М. Дорошка, Г. Єфіменка, В. Кавунника, Ст. Кульчицького, І. Куян, О. Мироненка, П. Недбайла, А. Руккаса, В. Сокирської, Д. Севрюкова, О. В. Скрипнюка, О. О. Скрипнюка, О. Талдикіна, В. Торяника, І. Троян, Т. Шаповала, І. Усенка, R. Jackson та ін. Питання, чи була Україна у 1919–1920 рр. реально існуючою незалежною

* ***Muzyka Iryna,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Docent*

© І. В. Музика, 2023

суверенною державою, чи псевдодержавним утворенням або маріонетковою державою, у науковому доробку правознавців, істориків і політологів висвітлюється переважно залежно від їхніх ідеологічних уподобань. Також недостатньо приділено уваги проблемі легітимації та реалізації державного суверенітету УСРР 1919–1920 рр., яка залишається однією з найдискусійніших і вимагає комплексного й поглибленого вивчення.

Постановка проблеми. Упродовж 1919–1920 рр. відбувається правове оформлення державного суверенітету та визнання міжнародної правосуб'єктності УСРР, відображене в положеннях Конституції УСРР і міжнародних угодах. Цей процес неможливо осмислити без характеристики його суб'єктності й функціональності. Відповідь на питання, був у ці роки суверенітет УСРР формальним або реальним, має дати об'єктивний аналіз суверенітету як фундаментальної теоретичної та нормативної публічно-правової конструкції регулятивного й охоронного спрямування, що має зовнішній (у міжнародному праві) і внутрішній (у праві України) аспект вияву у реалізації суверенних прав держави.

Метою і завданням дослідження є висвітлення юридичної конструкції державного суверенітету УСРР у 1919–1920 рр. та реалізації суверенних прав держави УСРР. Завданням дослідження є також запобігання фальсифікаціям історії, міфотворчості та маніпуляціям фактами, які є засобами інформаційної війни РФ проти України.

Виклад основного матеріалу. Період 1919–1920 рр. був одним з визначальних в історії української державності, насамперед через боротьбу за владу в Україні керівництва УНР і УНРР (УСРР). У ці роки відбувається юридичне оформлення злуки УНР і ЗУНР – створення єдиної соборної незалежної суверенної української держави.

Водночас триває становлення Радянської влади в Україні та розпочинається процес легітимації державного суверенітету Української Соціалістичної Радянської Республіки відповідно до ідеологічної парадигми пролетарської держави, сформованої більшовицьким керівництвом.

Першою спробою створення радянської держави на території України було визнання І Всеукраїнським з'їздом Рад, що відбувся 11 (24) – 12 (25) грудня 1917 р. у Харкові, влади Української Центральної Ради нелегітимною й проголошення на українській території, яка раніше перебувала у складі Російської імперії, Української народної республіки Рад (УНРР). У резолюції «Про самовизначення України» з'їзд визначив Українську Республіку федеративною частиною Російської Республіки, але наголосив, що боротиметься за самовизначення України в інтересах робітників і селян, за їх панування, за усунення будь-яких національних обмежень, за Українську робітничо-селянську республіку, засновану на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їх національної належності, з трудящими масами всієї Росії[1].

Отже, федерація з Росією розглядалася як перехідний етап до створення *самостійної української соціалістичної держави* робітників і селян. Однак

надалі в рішеннях керівних партійних органів РКП(б), КП(б)У та з'їздів рад принцип самовизначення народів, на відміну від «14 пунктів» президента Вудро Вільсона, трактувався не як процес утворення народами (націями) суверенних незалежних національних держав, а як «світова революція», в ході якої «звільнені від влади імперіалістів» трудові маси Росії та інших держав внаслідок громадянської війни між пролетаріатом і буржуазією створять єдину світову пролетарську державу, засновану на принципі інтернаціоналізму. Зокрема, у прикінцевому слові В. Леніна перед закриттям III Всеросійського з'їзду Рад 18 (31) січня 1918 р. зазначалося: «…і недалеко той час, коли *трудящі всіх країн зіллються в одну вселюдську державу,* щоб взаємними зусиллями будувати нову соціалістичну будівлю»[2].

Розбіжності російського і українського більшовицького керівництва в оцінках суспільно-політичної ситуації в Україні стосовно необхідності збереження самостійної української держави, на нашу думку, пояснюються не лише військово-політичними поразками Росії, а й активним після закінчення Першої світової війни розпадом європейських імперій. Ідея створення національних держав на основі принципу самовизначення народів набула широкої підтримки й на теренах колишньої російської імперії, де, як зазначав О. Мироненко, після появи Декларації прав народів Росії протягом 1918–1920 рр. у результаті ланцюгової реакції було проголошено 86 незалежних республік, урядів різних режимів і автономних утворень[3]. Це спонукало очільників РКП(б) в ході ідеологічної боротьби за втілення ідеї «єднання пролетарів усіх країн» та створення єдиної всесвітньої пролетарської держави, з одного боку, характеризувати процес створення національних держав на теренах колишніх імперій як наслідок захоплення влади буржуазією; з другого – формально підтримувати ідею самовизначення народів.

Показовою у цьому сенсі є позиція представників російського більшовицького керівництва на Другому з'їзді КП(б)У, який відбувся в Москві 17–22 жовтня 1918 р. Зокрема, у виступі Л. Камєнєва від імені ЦК РКП(б) наголошувалося: «Націоналістичним стремлінням буржуазії ми повинні протиставити об'єднаний пролетаріат усіх націй…». А у виступі Х. Раковського звертається увага «… на величезне значення…, яке має для нас Україна. Коли на Україні буде Радянська влада, тоді ми отримаємо для нашої Червоної Армії найбагатші резерви людського матеріалу, допомогу наших братів – українських робітників і селян, найбагатші ресурси хліба та їстівних продуктів. Найбагатші запаси зброї, спорядження та артилерії, і понад це ми отримаємо невразливу лінію оборони берега Чорного моря. Якщо ми цього не отримаємо, Радянській Республіці буде загрожувати велика небезпека»[4].

Одночасно партійне керівництво РКП(б) і КП(б)У в ході боротьби з Директорією УНР, Польщею, Німеччиною та денікінським диктаторським режимом було зацікавлене в збереженні зовнішніх ознак національної держави Україна. Слід погодитися з думкою А. Й. Рогожина, що за допомогою створення Радянської держави, зокрема в Україні, Комуністична партія орга-

нізувала сили народу й спрямувала їх на розгром зовнішнього і внутрішнього ворога, на захист і зміцнення нового, соціалістичного ладу[5].

Так, В. Ленін у телеграмі І. Вацетісу від 29 листопада 1918 р. зазначав: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»[6].

На думку Г. Єфіменка, російські більшовики також були змушені «використати українську державність для опанування України» як метод полегшення максимальної уніфікації державотворчих і національно-культурних процесів і, зокрема, денаціоналізації українців[7]. Водночас В. Сокирська підкреслює, що зовнішньополітичні обставини вимагали від більшовицького керівництва показової демонстрації української самостійності. Діяв ленінський стратегічний план «поступок націоналам»[8].

Саме з цих і деяких інших причин, як уявляється, більшовики ще тричі проголошували незалежність радянської української держави, якої тоді ще не було реально створено. Вдруге – на ІІ Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі 17–19 березня 1918 р. Втретє – 29 листопада 1918 р. Маніфестом Тимчасового робітничо-селянського уряду України (ТРСУУ), створеного в Курську, яким оголошено «владу гетьмана П. Скоропадського поваленою та відновлення влади робітників та селян і влади рад на Україні». Вчетверте – проголошено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР) 6 січня 1919 р., після переїзду уряду до Харкова.

Через гострі дискусії серед більшовицького керівництва РСФРР і УСРР стосовно доцільності легітимації суверенітету УСРР та обсягу суверенних прав республіки юридичне оформлення суверенітету УСРР як «окремої держави» офіційно затверджено лише ІІІ Всеукраїнським з'їздом рад 6–10 березня 1919 р., коли ухвалено першу Конституцію УСРР, остаточно затверджену Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК) 14 березня 1919 р.

Як наголошував О. Мироненко, законодавче закріплення міжнародно-правової суб'єктності та теоретичної конструкції державного суверенітету УСРР відбулося 10 березня 1919 р. у прийнятій Всеукраїнським з'їздом Рад Конституції УСРР. Положення цієї конституції мали значною мірою декларативний пропагандистський характер, оскільки на практиці не набували найвищої юридичної сили щодо всіх інших нормативних актів[9].

Декларативний характер положень конституції характеризує уривок з праці В. Винниченка «Відродження нації»: «Ніякої радянської (совітської) влади на Україні не було заведено. Ніякої диктатури пролетаріату й трудового селянства не було встановлено. Владу захопила незначна купка навіть не

промислового робітництва, а купка людей з Російської Комуністичної Партії. Ця влада спиралась на військову збройну силу навезених з Росії руських полків червоної армії»[10].

На думку П. Гай-Нижника, М. Дорошка, Г. Єфіменка, В. Кавунника, Ст. Кульчицького, В. Сокирської та ін., новоутворена УСРР мала ознаки квазідержави або маріонеткового державного утворення окупаційної влади більшовицької Росії. Зокрема, В. Кавунник вважає, що поширене в радянській історіографії твердження про суверенність УССР не відповідало дійсності, оскільки уряд Х. Раковського був фактично адміністрацією РСФРР в Україні, а уряд РСФРР декларував самостійність УСРР для забезпечення власних зовнішньополітичних інтересів[11].

Проте, попри переважно скептичне ставлення згаданих дослідників до реальності проголошеного державного суверенітету УСРР в 1919–1920 рр., варто розглянути юридичне закріплення суверенності та міжнародної правосуб'єктності новоствореної соціалістичної української держави, висвітлюючи це питання в розрізі двох аспектів – де-факто і де-юре.

Де-факто тривав процес національно-державного самовизначення українців як об'єктивне явище, що набуло відображення також у свідомості представників лівих політичних партій. Зокрема, на початку 1919 р. серед рядових комуністів в Україні знову набували популярності ідеї, висловлені в маніфесті В. Шахрая та С. Мазлаха «До хвилі: Що діється на Україні і з Україною»: «Україна може бути лише самостійною! … іншого виходу немає!», в якій має бути свій уряд і своя комуністична партія, а робітники і селяни, яким належить влада в Україні, мають називатися українським народом[12]. Тобто носієм суверенітету визначався народ України, хоча це поняття охоплювало лише робітників і селян.

Однак уже 8 квітня 1919 р. ЦК РКП(б) ухвалює директиву для ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій радянської України та радянської Росії. У цій директиві йшлося насамперед про єдність у сферах військовій, транспорту та органів постачання, що означало формальність надалі існування відповідних наркоматів УСРР, можливе лише через «поступки самостійним тенденціям». Реально ці наркомати зобов'язувалися виконувати директиви «відповідних комісаріатів РСФРР». Уряд УСРР не мав повноважень регулювати ці сфери, а Наркомату державного контролю РСФРР були підконтрольні всі установи УСРР[13].

У відповідь на цю директиву, зазначає Г. Єфіменко, у постанові пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р., який «розглянув питання про відносини РСФРР і УСРР», зазначалося: «1. Формальна самостійність УСРР має ще залишитися. … 3. Та необхідна централізація, рішення про яку ухвалено постановою політбюро ЦК КПУ за пропозицією ЦК РКП, має здійснюватися відкрито, у вигляді формальних постанов повноважних органів РСФРР та УСРР (ЦВК). Зокрема, питання про централізацію військового командування, залізничної справи, Раднаргоспу та фінансів потрібно вирішити саме

таким чином. 4. Безпосереднє розпорядження на місцях, оминаючи центральні установи Української Республіки безумовно неприпустиме. Означені рішення довести до відома ЦК РКП, для чого делеґувати до Москви т. Раковського, якому одночасно доручається провести перемовини про форми об'єднання обох республік»[14].

Очевидно, з урахуванням висловленої Пленумом ЦК КП(б)У позиції де-юре воєнно-політичний союз радянських республік, оформлений декретом ВЦВК «Про об'єднання радянських республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом» від 1 червня 1919 р. (в Україні аналогічний декрет прийнятий ВУЦВК 14 червня), формально створював «міждержавне» об'єднання воєнних, політичних і економічних ресурсів *самостійних* національних республік (РСФРР, України, Білорусії, Латвії, Литви і Естонії). Хоча, як зазначає В. Сокирська, декрет фактично став практично першим кроком на шляху уніфікації стратегічних галузей промисловості, транспорту, фінансів[15].

На початку листопада 1919 р. у зв'язку з окупацією денікінською армією території УСРР, питання про формальну ліквідацію української держави знову винесено на розгляд політбюро ЦК РКП(б), яке 14 листопада ухвалило запросити на об'єднане засідання Політ. і оргбюро Попова, Раковського і Дробніса для обговорення питання «повного злиття» УСРР з Росією. Однак, на думку Г. Єфіменка, аналіз ситуації в Україні та популярність національних гасел спонукали Кремль із суто прагматичних мотивів зачекати зі спробою втілити цю ідею, адже вона, як наголошував у своїх «тезах з українського питання» Х. Раковський, «принесе нам лише великі внутрішні і міжнародні ускладнення»[16].

Отже, через окупацію денікінськими військами території України та «самостійницькі» настрої, поширені в українському суспільстві та серед частини керівництва КП(б)У, керівництво РКП(б) наприкінці 1919 р. вдалося до політики подвійних стандартів, проголошуючи де-юре вигідну для себе самостійність УСРР на основі самовизначення націй, тобто її міжнародну правосуб'єктність, але продовжуючи де-факто вважати УСРР суб'єктом федерації – державним утворенням, що володіє певною політичною самостійністю, але не має ознак суверенітету і повноважень здійснювати самостійну зовнішню і внутрішню (з життєво важливих питань) політику та за яким не визнається право виходу (право сецесії).

Зокрема, у резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні», підготовленій В. Леніним і затвердженій VIII Всеросійською партійною конференцією 2 грудня 1919 р., зазначалося: «1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР. 2. … РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками. 3. В даний же час відносини між УСРР та РСФРР

визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. та ЦВК від 18 травня 1919 р.»[17].

Надалі, вбачаючи необхідність легітимації УСРР як суб'єкта міжнародного права для реалізації ідеї «світової революції» й створення «єдиної світової пролетарської держави», керівництво РКП(б) успішно продовжило цей процес у ході переговорів з Польщею в жовтні 1920 р. Зокрема, внаслідок оголошеного РСФРР ультиматуму Польща визнала УСРР, яка навіть не була представлена окремою делегацією, суб'єктом міжнародного права. Остаточний мирний договір був підписаний на тих же умовах між радянською і польською сторонами 21 березня 1921 р. у Ризі[18].

Подвійні політичні стандарти більшовицького керівництва відобразилися і в положеннях Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР, укладеного в Москві 28 грудня 1920 р. Проголошуючи визнання незалежності й непорушності суверенітету УСРР, одночасно у договорі закріплювалося злиття найважливіших органів державної влади двох держав. Це яскраво свідчить про законодавче закріплення правових підстав обмеження суверенних прав УСРР у сфері внутрішньої і зовнішньої економічної й політичної діяльності через підпорядкування РСФРР ключових сфер життєдіяльності УСРР.

Висновок. Де-юре – відповідно до міжнародних договорів, Конституції 1919 р. та Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 р. – проголошувалася й закріплювалася непорушність суверенітету Української СРР, яка визнавалася суб'єктом міжнародного права на основі реалізації права українського народу [пролетаріату і біднішого селянства] на самовизначення. Де-факто – суверенітет УСРР у політико-правових концепціях РКП(б) та КП(б)У трактувався переважно як формальна самостійність суб'єкта федерації на перехідний період до усталення єдиної пролетарської держави на теренах колишньої Російської імперії. Визнання ж непорушності державного суверенітету та легітимація міжнародної правосуб'єктності УСРР зумовлювалися прагненням компартійного керівництва використати самостійність УСРР у своїх політичних інтересах.

Для пояснення такого дуалізму змістової складової державного суверенітету УСРР звернемося до позиції О. Воронянського, який зазначає, що формальний статус носія суверенітету [в УСРР – пролетаріату й біднішого селянства] не обов'язково передбачає суб'єктність його як суверена, тобто реальну здатність до здійснення (реалізації) верховної влади. Слід погодитися з думкою дослідника, що суб'єктність суверенітету можна охарактеризувати як сукупність певних характеристик, таких як реальне право владного розподілу ресурсів і повноважень, а також політичну волю як здатність до прийняття цілеспрямованих владних рішень і готовність виділяти на їх досягнення максимум доступних ресурсів і нести пов'язані з цим ризики. Прийняття таких рішень, своєю чергу, передбачає здатність до політичної самоідентифікації, аналізу й цілепокладання. Для реалізації владних рішень

суверен (народ) вимушений створювати та підтримувати інститут розпорядників (органи законодавчої та виконавчої влади) формально належних йому владних ресурсів і повноважень, який, по суті, обмежує його реальний суверенітет. Водночас управлінські завдання диктують необхідність ієрархізації влади[19].

Тому реальні можливості здійснення верховної влади та обсяг прав суверена, на нашу думку, в УСРР у 1919–1920 рр. фактично визначалися керуючим суб'єктом в ієрархічній структурі влади.

Формально (де-юре) суб'єктність суверенітету УСРР була закріплена у ст. 1, 5, 6, 7 та 22 Конституції УСРР 1919 р. Зокрема, у ст. 1 проголошувалося, що УСРР є організацією диктатури пролетаріату і біднішого селянства, а у ст. 22 декларувалося, що УСРР надає трудящим масам всю повноту прав і можливостей у сфері суспільного і політичного життя. Суб'єктність суверена [пролетаріату і біднішого селянства] у ст. 6, 7 і 18 конкретизувалася в системі суверенних прав держави (внутрішніх і зовнішніх), що здійснюються розпорядниками владних ресурсів і повноважень – органами державної влади (Всеукраїнським з'їздом робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом Рад, Радою народних комісарів, Радами та їх Виконавчими комітетами на місцях). Зокрема, у ст. 5 Конституції зазначалося, що «влада трудящих мас» на території УСРР здійснювалася «Радами Робітничих, Селянських і Червоноармійських депутатів та іншими органами влади за вибором Рад». Тобто, як уявляється, формально керівним суб'єктом в ієрархічній структурі влади визначався Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Фактично ж вищим керівним суб'єктом в ієрархічній структурі влади та розпорядником владних ресурсів і повноважень УСРР було партійне керівництво – ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Визначені конституційними нормами розпорядники – вищі органи державної влади та Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів не могли самостійно реалізувати суверенні права держави. Вони не мали реального владного впливу, ресурсів (а часто і політичної волі) й повноважень на прийняття владних рішень у зовнішньополітичній та внутрішньополітичних сферах, оскільки всі життєво важливі питання вирішувалися партійним керівництвом – ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Органи державної влади, зокрема Ради усіх рівнів, фактично виконували роль провідників волі комуністичної партії. Отже, державний суверенітет УСРР у 1919–1920 рр. реалізувався відповідно до волі та політико-правової концепції керівних органів правлячої комуністичної партії і мав декларативний і контраверсійний характер.

1. Українська РСР на міжнародній арені: зб. документів (1917–1923 рр.). Київ: Наук. думка, 1966. С. 9–10. **2.** Образование СССР: сб. документов 1917–1924 гг. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР в Москве, 1949. С. 35–37. **3.** Мироненко О. М. Право на самовизначення нації у гаслах більшовиків після Жовтневої революції

1917 р. Історико-політичні уроки української державності. *Енциклопедичний словник*. Київ–Донецьк: Донеччина, 1998. С. 294. **4.** Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. Київ: Україна, 1991. С. 6–7, 14–15. **5.** История государства и права Украинской ССР. Том второй: 1917–1937. Київ: Наук. думка, 1987. С. 57. **6.** Ленін В. І. Повне зібр. творів. Т. 37. Київ: Політвидав України, 1973. С. 224. **7.** Єфіменко Г. Г. Еволюція української радянської державності. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938). Том 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 318–321. **8.** Сокирська В. В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія: 03 – гуманітарні науки. Тернопіль, 2018. С. 530. **9.** Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр.: теоретико-методологічний аспект. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 216–217. **10.** Винниченко В. К. Відродження нації: (історія укр. революції [марець 1917 р. – груд. 1919 р.]). Київ – Відень, 1920. С. 315. **11.** Кавунник В. Л. Ризький мир у дипломатичних документах урядів УНР і УСРР (серпень 1920 – березень 1921 років): дис. … канд. іст. наук. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2014. С. 7. **12.** Шахрай В., Мазлах С. До хвилі: Що діється на Україні і з Україною. Саратов: Вид. Саратов. Укр. Від. Нар. Комісаріату справ нац., 1919. С. 83–95, 101. **13.** Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: зб. док. і матеріалів. Київ, 1963. С. 108–109. **14.** Єфіменко Г. Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.). *Український історичний журнал.* 2014. № 1. С. 138. **15.** Сокирська В. В. Відносини РСФРР та УСРР в 1919–1929 рр.: від суверенітету до унітаризму. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Чис. 22. 2020. С. 69. **16.** Єфіменко Г. Г. Радянські держави в Україні (1917–1920). Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). Київ: Академперіодика, 2021. С. 175. **17.** Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 39. Июнь – декабрь 1919. Москва: Политиздат, 1974. С. 334–337. **18.** Усенко І. Б. Ризький мирний договір 1921. *Енциклопедія міжнародного права.* Т. 3. Київ: Академперіодика, 2019. С. 699–702. **19.** Воронянський О. Суверенітет: проблема суб'єктності. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса,* Сер.: Політичні науки. 2018. С. 16–18.

References

1. Ukrainska RSR na mizhnarodnii areni. Zb. dokumentiv (1917–1923 rr.). Kyiv: Nauk. dumka, 1966. S. 9–10. **2.** Obrazovanye SSSR. Sb. dokumentov 1917–1924 hh. Moskva; Lenynhrad: Yzd-vo AN SSSR v Moskve, 1949. S. 35–37. **3.** Myronenko O. M. Pravo na samovyznachennia natsii u haslakh bilshovykiv pislia Zhovtnevoi revoliutsii 1917 r. Istoryko-politychni uroky ukrainskoi derzhavnosti. *Entsyklopedychnyi slovnyk.* Kyiv–Donetsk: Donechchyna, 1998. S. 294. **4.** Vtoroi sъezd Kommunystycheskoi partyy (bolshevykov) Ukraynы, 17–22 oktiabria 1918 h.: Protokolы. Kyiv: Ukraina, 1991. S. 6–7, 14–15. **5.** Ystoryia hosudarstva y prava Ukraynskoi SSR. Tom vtoroi: 1917–1937. Kyiv: Nauk. dumka, 1987. S. 57. **6.** Lenin V. I. Povne zibr. tvoriv. T. 37. Kyiv: Politvydav Ukrainy, 1973. S. 224**. 7.** Yefimenko H. H. Evoliutsiia ukrainskoi radianskoi derzhavnosti. Vidnosyny derzhavy, suspilstva i osoby pid chas stvorennia radianskoho ladu v Ukraini (1917–1938).

Tom 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. S. 318–321. **8.** Sokyrska V. V. Vidnosyny mizh RSFRR i USRR (1919–1929 rr.): polityko-ekonomichnyi ta administratyvno-terytorialnyi dyskurs. Dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02 – vsesvitnia istoriia: 03 – humanitarni nauky. Ternopil, 2018. S. 530. **9.** Myronenko O. M. Vytoky ukrainskoho revoliutsiinoho konstytutsionalizmu 1917–1920 rr. Teoretyko-metodolohichnyi aspekt. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2002. S. 216–217. **10.** Vynnychenko V. K. Vidrodzhennia natsii: (istoriia ukr. revoliutsii [marets 1917 p. – hrud. 1919 p.]). Kyiv – Viden, 1920. S. 315. **11.** Kavunnyk V. L. Ryzkyi myr u dyplomatychnykh dokumentakh uriadiv UNR i USRR (serpen 1920 – berezen 1921 rokiv): Dys. … kand. ist. nauk. / NAN Ukrainy. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 2014. S. 7. **12.** Shakhrai V., Mazlakh S. Do khvyli: Shcho diietsia na Ukraini i z Ukrainoiu. Saratov: Vyd. Saratov. Ukr. Vid. Nar. Komisariatu sprav nats., 1919. S. 83–95, 101. **13.** Komunistychna partiia – natkhnennyk i orhanizator obiednavchoho rukhu ukrainskoho narodu za utvorennia SRSR: Zb. dok. i materialiv. Kyiv, 1963. S. 108–109. **14.** Yefimenko H. H. Istoriia stvorennia ta avtentychnyi zmist «voienno-politychnoho soiuzu» mizh USRR ta RSFRR (berezen – cherven 1919 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2014. № 1. S. 138. **15.** Sokyrska V. V. Vidnosyny RSFRR ta USRR v 1919–1929 rr.: vid suverenitetu do unitaryzmu. *Litopys Volyni. Vseukrainskyi naukovyi chasopys.* Chys. 22. 2020. S. 69. **16.** Yefimenko H. H. Radianski derzhavy v Ukraini (1917–1920). Ukraina y ukraintsi v postimpersku dobu (1917–1939). Kyiv: Akademperiodyka, 2021. S. 175. **17.** Lenyn V. Y. Polnoe sobranye sochynenyi. T. 39. Yiun – dekabr 1919. Moskva: Polytyzdat, 1974. S. 334–337. **18.** Usenko I. B. Ryzkyi myrnyi dohovir 1921. *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava.* T. 3. Kyiv: Akademperiodyka, 2019. S. 699–702. **19.** Voronianskyi O. Suverenitet: problema subiektnosti. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa,* Ser.: Politychni nauky. 2018. S. 16–18.

***Muzyka Iryna.* State sovereignty of the USSR in 1919–1920**

State sovereignty of the USSR was controversial in its content. De jure – in accordance with international treaties, the constitution of 1919 and the Union Workers' and Peasants' Treaty between the RSFSR and the USSR of December 28, 1920 – the inviolability of the sovereignty of the Ukrainian SSR, which was recognized as a subject of international law based on the implementation of Ukrainian law, was proclaimed and established people [the proletariat and the poorer peasantry] for self-determination. De facto – the sovereignty of the USSR in the political and legal concepts of the RCP(b) and the CP(b)U was interpreted mainly as the formal independence of the subject of the federation for a transitional period before the establishment of a single proletarian state on the territory of the former Russian Empire. The recognition of the inviolability of state sovereignty and the legitimization of the international legal personality of the USSR were determined by the desire of the Communist Party leadership to use the independence of the USSR in its foreign policy interests.

The real ability to exercise supreme power, i.e., the scope of sovereign rights, in the USSR in 1919–1920 was actually determined by the governing subject in the hierarchical structure of power. Such a governing entity was the party leadership – the Central Committee of the RCP(b) and the Central Committee of the CP(b)U. The highest bodies of state power and the Council of Workers', Peasants' and Red Army

Deputies could not independently realize the sovereign rights of the state. They had no real power influence, resources (and often political will) and authority to make powerful decisions in the foreign and domestic political spheres, since all vital issues were decided by the party leadership – the Central Committee of the RCP(b) and the Central Committee of the CP(b)U. Sovereignty of the Ukrainian SSR in 1919–1920 realizuvsya vidpovidno to the will of that political and legal concept of the core bodies of the ruling communist party and mav declarative character.

Key words: *Ukraine, history of law, sovereignty, sovereign rights of the state, legal construction of sovereignty, Ukrainian Socialist Soviet Republic, legitimacy of sovereignty of the USSR.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-179-188
УДК: 340 (091); 340.13; 340 (15); 342; 342.1; 342.3

Т. І. БОНДАРУК,
кандидат юридичних наук,
*старший науковий співробітник**
ORCID: 0000-0003-0566-9857

ЗАГАЛЬНІ ПІДВАЛИНИ МЕХАНІЗМУ (НЕ)РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СУВЕРЕНІТЕТУ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1922–1991 рр.

У статті зроблена спроба формування концептуального підходу до розгляду механізмів реалізації принципу суверенітету в період перебування України у складі СРСР. Пропонується визнати фактичну дихотомію організації влади: Ради як номінальний суб'єкт та ВКП(б)– КПРС як розпорядник, що розглядається історично зумовленою і визначальною для всього періоду державного життя СРСР. Визначається, що суверенітет УРСР – це державний суверенітет, який забезпечувався державно-правовим механізмом, мав формально-юридичні підстави та сам був підставою для реалізації правових можливостей, які визнаються невіддільними, мають бути загальними і рівними для кожної країни, якими вона наділяє себе своєю волею. Це дає підстави розглядати УРСР як складову цілісного українського державотворчого процесу, яка характеризувалася усталенням формальних юридичних інститутів і механізмів, що дало змогу задіяти їх, зокрема, для реалізації суверенітету України як української національної держави.

Ключові слова: *Україна, історія права, суверенітет, суверенні права держави, державно-правовий механізм, державотворчий процес.*

Bondaruk Tetyana. **General foundations of the mechanism of (non) implementation of the principle of sovereignty in Soviet Ukraine 1922–1991**

An attempt is made to form a conceptual approach to the consideration of mechanisms for the implementation of the principle of sovereignty during the period when Ukraine was part of the USSR. The key to understanding the implementation of the principle of sovereignty is proposed to be the actual dichotomy of the organization of power: the Soviet as a nominal entity and the CPSU as an administrator, which is considered historically conditioned and determining for the entire period of the state life of the USSR. It is determined that the sovereignty of the Ukrainian SSR is state sovereignty, which was ensured by a state-legal mechanism, had formal and legal grounds and itself was the basis for the realization of legal opportunities, which are recognized as inalienable, should be common and equal for each country, which it grants itself of his own will. This gives reason to consider the URSR as component of the integral Ukrainian state-building process, which was characterized by the establishment of formal and legal institutions and mechanisms, which allowed them to

* ***Bondaruk Tetiana****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Senior Research Officer*

© Т. І. Бондарук, 2023

be used, in particular, in the implementation of the sovereignty of Ukraine as a Ukrainian national state.

Key words: *Ukraine, history of law, sovereignty, sovereign rights of the state, state-legal mechanism, state-making process.*

Актуальність. Принцип суверенітету є одним із найфундаментальніших принципів упорядкування внутрішнього й зовнішнього життя держави, що зумовлює його, по суті, універсальне політико-правове значення. Так, сьогодні суверенітет є одним з принципів конституційного та міжнародного права, зафіксований у національних конституціях, Статуті ООН, міжнародних договорах і деклараціях. Водночас у правовій науці тривають жваві дискусії щодо його сутності, змісту та реалізації, відсутнє і його загальновизнане доктринальне визначення, що відображається на історико-правовому пізнанні, яке має враховувати історичний контекст. Особливу складність з огляду на подекуди протилежні оцінки цього державно-правового феномену становить дослідження принципу суверенітету періоду Української РСР (Української СРР). Водночас саме такі дослідження є важливими для з'ясування сутності держави в конкретній часово-просторовій локації та її впливів на сучасні державно-правові процеси. Цим і визначається актуальність даної статті.

Огляд літератури за тематикою дослідження. Проблемам суверенітету присвячено значний масив праць фахівців у галузі політології, історії, права.

Класичні дослідження державного суверенітету УРСР залишили нащадкам видатні українські радянські вчені В. Корецький, П. Недбайло, Б. Бабій, О. Мироненко, проте ці дослідження розглядали це явище суто з правових позицій, абстрагуючись від керівної ролі Компартії в державному та суспільному житті.

Найдотичнішими до проблематики цієї розвідки є праці Ю. Байдіна, О. Воронянського, В. Гончаренка, М. Кармазіної, А. Колодія, А. Крусян, Ст. Кульчицького І. Куян, Ж. Мере, В. Окіпнюка, В. Селіванова, О. В. Скрипнюка, С. Стеценка, В. Торяника, Т. Шаповал, В. Ковальчук, О. О. Скрипнюка, І. Усенка, В. Чеховича, О. Щербініної, Л. Якубової та ін. Представлене в них бачення еволюції і розвитку принципу суверенітету та історичних процесів на теренах України стало основою для історико-правового дослідження входження України до складу СРСР та, зокрема, реалізації принципу суверенітету.

Постановка проблеми. Одним з нагальних завдань історії права як науки в умовах загрози існуванню держави Україна, спричиненого агресією РФ, є глибше осмислення багатьох державно-правових явищ і процесів з виразних україноцентричних позицій. Особливого значення через його часову наближеність до сьогодення набуває радянський період українського державотворення, зокрема у його зв'язку з реалізацією принципу суверенітету.

Метою статті є формування концептуального підходу до розгляду механізмів здійснення принципу суверенітету в період перебування України у складі СРСР у контексті державно-правових процесів середини XX ст.

Виклад основного матеріалу. Глава 1 Конституції Української РСР 1978 р. закріплювала наслідки українського радянського державотворення упродовж 60 років, визначала основи політичної системи та відповідно означувала механізми її функціонування у такий спосіб:

Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей (ст. 1).

Вся влада в Українській РСР належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів (ст. 2).

Організація і діяльність Радянської держави будуються відповідно до принципу демократичного централізму: виборності всіх органів державної влади знизу доверху, підзвітності їх народові, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих. Демократичний централізм поєднує єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях, з відповідальністю кожного державного органу і службової особи за доручену справу (ст. 3).

Радянська держава, всі її органи діють на основі соціалістичної законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Державні і громадські організації, службові особи зобов'язані додержувати Конституції СРСР, Конституції Української РСР і радянських законів (ст. 4).

Найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум) (ст. 5).

Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові. Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру у його боротьбі за перемогу комунізму. Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР (ст. 6).

Професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, кооперативні та інші громадські організації відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні державними і громадськими справами, вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань (ст. 8).

Трудові колективи беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення. Трудові колективи розвивають соціалістичне змагання, сприяють поширенню передових методів роботи, зміцненню трудової дисципліни, виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їх політичної свідомості, культури і професійної кваліфікації (ст. 9).

Основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства є подальше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки (ст. 10).

Загалом радянська Україна, пише Л. Якубова, здалеку бачилася як повноцінна держава з власними кордонами, столицею, законодавчими і виконавчими органами влади, державною символікою і Конституцією[1]. Однак реальні важелі механізму реалізації принципу суверенітету аж до розпаду СРСР перебували в руках керівництва комуністичної партії. Це проявлялося у формуванні кадрового складу на позір виборних органів (тут можна навести приклад типового виборчого бюлетеня з одним кандидатом у ньому, голосування за якого мало наближатися до 100 відсотків, погодження кандидатів партійними органами тощо); обов'язковість узгодження рішень радянськими органами з партійними тощо.

Отже, у закріпленій Конституцією УРСР (1977) моделі державного устрою вирізнимо складові, що стосуються суверенітету: «народ» (ст. 2), – носій, Ради народних депутатів – номінальний суб'єкт (ст. 2); Комуністична партія Радянського Союзу як «ядро політичної системи, державних і громадських організацій» – фактичний розпорядник суверенітету. Ключовою для розуміння реалізації принципу суверенітету пропонується фактична дихотомія організації влади: Ради як номінальний суб'єкт і КПРС як розпорядник, що розглядається історично зумовленою і визначальною для всього періоду державного життя СРСР.

Від початку встановлення влади більшовиків ідея рад як формального / легального реалізатора принципу суверенітету була використана, зазначає Ст. Кульчицький, як наріжний камінь, формула влади, здатної поєднати структуровану спільноту, якою була партія більшовиків, із неструктурованими – класом і суспільством. Для зв'язку між ними використано ради – самоврядні організації страйкуючого пролетаріату, що вперше з'явилися в Росії

під час революції 1905–1907 рр. Завдання полягало в тому, аби зв'язати ради з партією більшовиків і перетворити їх за допомогою партії з розпорошених по всій країні самодіяльних організацій на представницький та управлінський орган державної влади[2]. Надалі така зв'язка стала ключовим фактором організації радянської влади.

Аналізуючи план встановлення влади Рад В. Леніна (т. зв. більшовизація рад), який був вдало реалізований і в Україні, дослідник зазначає: по-перше, вимагалося відділити ради від партії, і цю вимогу було обґрунтовано у статті; по-друге, вимагалося забезпечити цілковитий і безроздільний контроль за революційним радянським урядом з боку більшовицької партії. Це означало, що більшовики мали витіснити з рад конкуруючі партії й наповнити їх членами власної партії та співчуваючими їй безпартійними депутатами. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати як дві організаційно відокремлені структури. По-перше, як політична партія «нового типу» (визначення В. Леніна), яка здійснювала під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а насправді, зважаючи на покладений в її основу принцип «демократичного централізму», – диктатуру вождів)[3]. По-друге, як ради, що мали вагомі представницькі та управлінські функції, але були позбавлені істотного політичного значення в умовах компартійної диктатури. Створювалася ще небачена в історії держава з двома вертикалями влади – компартійною й радянською, яку, як пише В. Винниченко, захопила «незначна купка навіть не промислового робітництва, а купка людей з Російської Комуністичної Партії, … яка спиралась на військову збройну силу навезених з Росії руських полків червоної армії»[4]. Імітація здійснення влади у радянський – парламентський спосіб, що загалом є ознакою демократичної держави, використання форми рад з нехтуванням притаманної їм сутності, робило їх, за відомим визначенням В. Кебуладзе, тінню цього демократичного інституту.

Водночас не можна нехтувати позицією, висловленою, зокрема, знаною дослідницею Н. Яковенко: відмовлятися від УСРР (УРСР) і абсурдно, і неправильно, бо це суперечитиме очевидному. За добрий приклад тут може послугувати навіть створення СРСР, де, як відомо, Українська Республіка відіграла чи не основну роль. Ба більш, Радянська Україна була співучасницею функціонування більшовицької системи як у її позитивних (масова освіта, індустріалізація тощо), так і в злочинних проявах (репресії, колективізація, Голодомор). Хоча для дослідниці очевидно, що в Україні діяла не «советская власть», а радянська влада, яку будували «наші» – Затонський, Скрипник, Мануїльський та іже з ними. Чимало зусиль доклала й українська мистецька еліта, адже діячі так званого розстріляного відродження теж чи не в більшості сповідували комуністичні ідеали[5], хоча, уявляється, що не національність творців радянського ладу може бути тут відповідним критерієм, а власне сутність компартійного державного режиму як авторитарного, за якого інститути демократії існують формально, державні рішення прийма-

ються правлячою партійною номенклатурою, функції якої не обмежуються законом, офіційно визнається пріоритет державних інтересів перед інтересами особи.

Менше з тим відкидати державницький досвід періоду УРСР підстав немає. Таку позицію поділяли вже представники української інтелектуальної традиції, основоположником і лідером якої був В. Липинський, які вважали, що для організації життя того чи того суспільства вирішальне значення має не так ідеологія, як реальні фактори: держава та її структура, а ігнорування факту існування української держави у рамках СРСР, де всі підставові елементи держави існують, хоча й у квазінаціональній формі, визнавалося неприпустимою політичною помилкою.

На таких засадах базувалася, зокрема, концепція реалітету Я. Пеленського, у якій є тези, що УРСР постала як продовження та правонаступниця Української держави 1919–1921; її існування стало головним фактором великого політичного компромісу – згода більшовиків на утворення Української РСР, яка хоча і недосконало, але все-таки забезпечує державні потреби українців й переводить їх у категорію державних чи напівдержавних народів та є запобіжником поглинання України[6].

Якщо УСРР (УРСР) першої половини XX ст. так чи інакше усталювалася в контексті існування в 1917–1921 рр. єдиної Української держави перехідного періоду (з різними політичними режимами та назвами – Українська Народна Республіка, Українська Держава), певними ознаками, притаманними саме Українській перехідній державі початку XX ст.[7], з її потужним «імпульсом суверенітету», то у другій половині XX ст. роль «запобіжника» від загрози поглинання суверенітету, серед іншого, виконували серйозні сепаратистські сили, визволені під час Другої світової війни.

Так, важливим етапом утвердження суверенних прав України у складі СРСР були прийняті з метою посилення оборонної могутності СРСР і розширення засобів міжнародного впливу Закони СРСР «Про утворення військових формувань союзних республік» (1944) та «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин» (1944), основні положення яких згодом стали статтями 18-а, 18-б Конституції СРСР, та набуття УРСР статусу держави – засновниці ООН (1945). Попри умовність зміцнення суб'єктності (навряд чи можна говорити про самостійну позицію УРСР на міжнародній арені, яка б кваліфікувала її як справді суверенну державу і як суб'єкт міжнародного права та світової політики), таке позиціонування УРСР як національної держави, визнаної міжнародним правом, з усіма її відповідними атрибутами та статусом члена – засновника ООН, створювало формальні конституційні підстави суверенності.

Водночас така формальна юридична можливість (аспект) суверенітету розбивалася об реалії. Як зазначає В. Хімей, очевидним критерієм підпорядкованості українського МЗС центральним владним структурам СРСР є обмеження можливості встановлювати дипломатичні та консульські зносини з

іншими державами, а звичайна кореспонденція, призначена для МЗС УРСР, спрямовувалась до радянських посольств, консульств. Таких представництв, стверджує дослідник, в України (крім ООН) не існувало. Навіть ті консульства, які були на території України, контактували виключно з Москвою і не мали жодного ділового зв'язку з МЗС УРСР[8]. Водночас В. Аспатюрін, коментуючи становище МЗС союзних республік, відзначає, що «основна функція республіканських міністерств закордонних справ є церемоніальна, орнаментальна і символічна: вони вітають закордонних достойників, беручи участь у дипломатичних бенкетах і прийомах, є членами різних радянських дипломатичних і квазі-дипломатичних делегацій до міжнародних організацій, на конференції і наради та беруть участь у зовнішньополітичній «дискусії» у Верховній Раді чи в комісіях із зовнішньої політики»[9].

Поряд з тим саме така формальна юридична можливість і той позитивний доробок і досвід української дипломатії, отриманий упродовж десятиліть, стали основою фундаменту української державності та визнання України у світі після проголошення незалежності.

Викладене дає можливість запропонувати деякі концептуальні підходи для дослідження механізмів реалізації принципу суверенітету в УРСР, які базуються на таких аспектах.

Суверенітет є якісною, а не кількісною категорією, однією з ознак якого є невідчужуваність, говорити про його подільність (обмеженість) некоректно. Суверенітет конкретизується в суверенних правах, які не лише розкривають сутність державної влади як верховної щодо будь-якої іншої влади всередині країни і незалежної у спілкуванні з іншими державами і міжнародними організаціями.

Якщо суверенітет держави не може бути нікому переданий або обмежений, то сфера здійснення суверенних прав держави може бути певним чином обмежена, звужена, але лише доти і тією мірою, доки і яку держава вважає для себе корисними і необхідними[10] в певних історичних умовах і за певного уявлення і позиції розпорядника суверенітету.

При цьому важливою є конструкція основних суверенних прав, що і розкривають зміст внутрішнього і зовнішнього суверенітету. Так, до основних внутрішніх суверенних прав прийнято відносити права на прийняття і внесення змін до конституційного і поточного законодавства; запровадження системи державних органів; громадянство; грошову одиницю; стягнення податків і зборів; встановлення адміністративно-територіального поділу; визначення режиму діяльності недержавних організацій; розпорядження своєю територією і природними ресурсами; застосування правового примусу; створення збройних сил тощо. Зовнішній суверенітет, який забезпечує територіальну цілісність і невтручання у внутрішні справи держави ззовні, конкретизується в правах на укладання міжнародних договорів; підтримання дипломатичних відносин з іншими країнами; участь у роботі міжнародних організацій; оголошення війни і укладання миру; здійснення юрисдикції сто-

совно громадян, що знаходяться за межами території держави; здійснення діяльності у виключній економічній зоні і на континентальному шельфі; брати участь у роботі міжнародних конференцій; право на нейтралітет тощо[11]. У сукупності саме ці права складають матеріальне наповнення суверенітету.

Аналіз конституційних норм УРСР свідчить про суттєве обмеження матеріального змісту – можливостей і засобів реалізації суверенітету. З іншого боку, були наявними проголошення суверенітету та реалізація певної частини таких прав, а це свідчить про його формалізацію, оскільки, як зазначає Є. Стрєльцов, формальним суверенітет держави вважається тоді, коли він юридично і політично проголошується, а фактично це набуває сили тоді, коли він має змогу хоча б мінімально не підпадати під вплив інших держав[12].

Висновки. Отже, можна стверджувати, що суверенітет УРСР – це державний суверенітет, який забезпечувався державно-правовим механізмом, мав формальні юридичні підстави та сам був підставою для реалізації правових можливостей, які визнаються невіддільними, мають бути загальними і рівними для кожної країни, якими вона наділяє себе своєю волею. Їх фактична реалізація стала можливою 1991 р., необхідною умовою чого стало здобуття народного та національного суверенітету, прагнення до якого українська нація демонструвала упродовж століть, формуючись як «нація-держава» (Л. Дюгі), коли юридичні механізми діють у злагоді з колективним відчуттям національної ідентичності.

Викладене дає підстави розглядати УСРР (УРСР) як складову цілісного українського державотворчого процесу, яка характеризувалася усталенням формально-юридичних інститутів і механізмів, що дало змогу задіяти їх, зокрема, для реалізації суверенітету України як української національної держави.

1. Якубова Л. Д. Стратегії руйнації стійкості українського соціуму у політичному арсеналі радянського тоталітаризму міжвоєнної доби (1921–1939). *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз:* національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2022. С. 144. **2.** Кульчицький Ст. Ленінська держава-комуна як інструмент побудови спотвореного світу. *Український історичний журнал.* 2021. № 2. С. 175. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179961/14-Kulchytskyi.pdf?sequence=1 **3.** Ленін В. І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів. 15–17 (2–4) листопада 1905 р. Повне зібрання творів. Т. 12. Київ, 1970. С. 56. **4.** Винниченко В. Відродження нації: (історія укр. революції [марець 1917 р. – груд. 1919 р.]). Київ – Відень, 1920. С. 315. **5.** Яковенко Н. В Україні діяла не «советская власть», а радянська влада. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/4edaa6d60e8d0/ **6.** Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика, 2004. С. 67, 119. **7.** Іванова А. Ю. Евристичний потенціал концепції держави перехідного періоду для досліджень державотворчих процесів періоду української революції 1917–1921 рр.

Правова держава. Вип. 24. Київ, 2013. С. 64–72. **8.** Хімей В. УРСР у міжнародних відносинах періоду блокового протистояння. *Сіверянський літопис.* 2012. № 5-6. С. 185. **9.** Aspaturian Vemon V. The Union republics in Soviet diplomacy. Geneve. E. Drozd, 1960. P. 518. Z. 53. Цит. за: Хімей В. УРСР у міжнародних відносинах... **10.** Байдін Ю. В. Державний суверенітет і суверенні права: проблеми співвідношення. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2010. Вип. 20. С. 197. **11.** Байдін Ю.В. Державний суверенітет і його межі в умовах європейської інтеграції (питання теорії): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. Харків, 2012. С. 49. **12.** Стрельцов Є. Л. Державний суверенітет і суверенітет особистості: проблеми взаємовідносин. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини:* матер. 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20–21 вересня 2013). НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2013. С. 55.

References

1. Yakubova L. D. Strategiyi rujnaciyi stijkosti ukrayins`kogo sociumu u politychnomu arsenali radyanskogo totalitaryzmu mizhvoyennoyi doby (1921–1939). *Nacionalna stijkist Ukrayiny: strategiya vidpovidi na vyklyky ta vyperedzhennya gibrydnyx zagroz:* nacionalna dopovid / red. kol. S. I. Pyrozhkov, O. M. Majboroda, N. V. Xamitov, Ye. I. Golovaxa, S. S. Dembiczkyj, V. A. Smolij, O. V. Skrypnyuk, S. V. Stoyeczky`j / Instytut politychnyh i etnonacionalnyh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny`. Kyiv: NAN Ukrayiny, 2022. S. 144. **2.** Kulhyczkyj St. Leninska derzhava-komuna yak instrument pobudovy spotvorenogo svitu. *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal.* 2021. #2. S. 175. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179961/14-Kulchytskyi.pdf?sequence=1 **3.** Lenin V.I. Nashi zavdannya i Rada robitny`chy`x deputativ. 15–17 (2–4) lystopada 1905 r. Povne zibrannya tvoriv. T. 12. Kyiv, 1970. S. 56. **4.** Vynnychenko, Volodymyr. Vidrodzhennya naciyi: (istoriya ukr. revolyuciyi [marecz 1917 p. – grud. 1919 p.]). Kyiv – Viden: Z druk. Xrystofa Rajsera Syniv u Vidni, 1920. S. 315. **5.** Yakovenko N. V Ukrayini diyala ne «sovetskaya vlast», a radyanska vlada. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/4edaa6d60e8d0/ **6.** Gryczak Ya. Strasti za nacionalizmom. Istory`chni eseyi. Kyiv: Krytyka, 2004. S. 67, 119. **7.** Ivanova A. Yu. Evrystychnyj potencial koncepciyi derzhavy perexidnogo periodu dlya doslidzhen derzhavotvorchyh procesiv periodu ukrayinskoyi revolyuciyi 1917–1921 rr. *Pravova derzhava.* Vyp. 24. Kyiv, 2013. S. 64–72. **8.** Ximej V. URSR u mizhnarodnyh vidnosynax periodu blokovogo protystoyannya. *Siveryansky`j litopys.* 2012. 5-6. S. 184-190. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2012_5-6_23 S. 185. **9.** Aspaturian Vemon V. The Union republics in Soviet diplomacy. Geneve. E. Drozd, 1960. P. 518. Z. 53. Cyt.: Ximej V. URSR u mizhnarodny`x vidnosy`nax.... **10.** Bajdin Yu. V. Derzhavnyj suverenitet i suverenni prava: problemy spivvidnoshennya. *Derzhavne budivnyctvo ta misceve samovryaduvannya.* 2010. Vyp. 20. S. 197. **11.** Bajdin Yu.V. Derzhavnyj suverenitet i jogo mezhi v umovax yevropejskoyi integraciyi (pytannya teorii): dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01; Nacz. akad. prav. nauk Ukrayiny, NDI derzh. bud-va ta miscz. samovryaduvannya. Harkiv, 2012. S. 49. **12.** Strelcov Ye. L. Derzhavnyj suverenitet i suverenitet osobystosti: problemy vzayemovidnosyn. *Pravove zabezpechennya efektyvnogo vykonannya rishen i zastosuvannya praktyky Yevropejskogo sudu z prav lyudyny:* mater. 2-yi Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Odesa, 20-21 veresnia 2013). NU «OYuA». Odesa: Feniks, 2013. S. 55. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9819/Streltsov%2048-60.pdf?sequence=1&isAllowed=ys.

Bondaruk Tetyana. **General foundations of the mechanism of (non) implementation of the principle of sovereignty in Soviet Ukraine 1922–1991**

The principle of sovereignty is one of the most fundamental principles of organizing the internal and external life of the state. Studying the operation of the principle of sovereignty during the period of the Soviet Union (USSR) is particularly difficult given the sometimes conflicting assessments of this state-legal phenomenon. The article attempts to form a conceptual approach to the consideration of mechanisms for the implementation of the principle of sovereignty during the period of Ukraine's stay as part of the USSR in the context of the state-legal processes of the middle of the 20th century.

An analysis of Chapter 1 of the Constitution of the Ukrainian SSR of 1978, which established the results of Ukrainian Soviet state-building for 60 years and determined the foundations of the political system, gives grounds for asserting that there was an actual dichotomy in the organization of power: the Soviets were the nominal subject (carrier) of sovereignty, and the CPSU acted as its administrator. In fact, a state was created with two verticals of power - the Communist Party and the Soviet, when the exercise of power in the Soviet-parliamentary manner enshrined in the Constitution was actually an imitation of parliamentarism.

Taking this into account, it was necessary to propose some conceptual approaches for researching the mechanisms of implementation of the principle of sovereignty in the Ukrainian SSR. It is argued that sovereignty is a qualitative, not a quantitative category, one of the characteristics of which is inalienability and indivisibility. At the same time, the sphere of exercising the sovereign rights of the state can be limited in a certain way (self-limited). The analysis of the constitutional norms of the Ukrainian SSR indicates a significant limitation of the material content - the possibilities and means of realizing sovereignty - due to the transfer to the union center of a significant range of fundamental sovereign rights, which, in turn, does not allow us to speak about the Ukrainian SSR and other union republics as full-fledged states. On the other hand, there was the declaration of sovereignty and the realization of a certain part of sovereign rights, their formalization.

Therefore, it can be argued that the sovereignty of the Ukrainian SSR is state sovereignty, which was ensured by the state-legal mechanism, had formal and legal grounds and itself was the basis for the realization of legal opportunities, which are recognized as inalienable, should be common and equal for every country, which she endows herself with her will. Their actual implementation became possible in 1991.

The foregoing gives reason to consider the Ukrainian SSR (URSR) as an integral component of the integral Ukrainian state-building process, which was characterized by the establishment of formal and legal institutions and mechanisms, which allowed them to be used, in particular, in the implementation of the sovereignty of Ukraine as a Ukrainian national state.

Key words: *Ukraine, history of law, sovereignty, sovereign rights of the state, state-legal mechanism, state-making process.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-189-200
УДК 342.4

А. Ю. ІВАНОВА,
кандидат юридичних наук,
*старший науковий співробітник**
ORCID: 0000-0002-7344-4505

КВАЗІСУВЕРЕНІТЕТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕКСПАНСІОНІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РФ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

У статті міститься загальний огляд інструментів легалізації та легітимації експансіоністської політики РФ у різні історичні часи, здійснено спробу виявити певні патерни та псевдоправові інструменти її реалізації. Обґрунтовується, що їх застосування є можливим лише в державах зі спільним соціокультурним простором.

Ключові слова: *суверенітет, квазісуверенітет, псевдореспубліки, сецесія, Україна, СРСР, легітимація, легалізація.*

Ivanova Anastasiia. **Quasi-sovereignity as an instrument of the expansionist policy of the RF in historical retrospect**

The article provides a general overview of the instruments used to legalise and legitimise the expansionist policy of the Russian Federation in different historical periods, and attempts to identify certain patterns and pseudo-legal instruments for its implementation. It is proved that their application is possible only in states with a common socio-cultural space.

Key words: *sovereignty, gquasi-sovereignty, pseudo-republics, secession, Ukraine. USSR, legitimation, legalization.*

Актуальність. Прикметою експансіоністської політики РФ сьогодні, як і в попередні часи, є намагання легалізувати та легітимізувати таку політику. На кого вони спрямовані – на суспільну думку всередині РФ і на приєднуваних територіях, на міжнародне співтовариство? Чому така легітимація є важливою та чому не визнати очевидні для цивілізованого світу наміри з насильницького захоплення, а в риториці РФ – з повернення, територій, належних до колишніх колоній (сфери колишнього впливу) Російської імперії, саме по собі є цікавим питанням. Здається, що відповідь на нього також сприятиме розумінню цілей, задля досягнення яких РФ множить псевдополітичні утворення та інші сутності.

Ми використовуємо термін «експансіоністська політика» як загальний і ширший стосовно терміна «окупаційна політика». Використання поняття

* ***Ivanova Anastasiia,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Senior Research Officer*

© А. Ю. Іванова, 2023

«колоніальна політика» також можливе, однак її усталене розуміння як політики більш розвиненої держави стосовно менш розвинених на певному етапі втратило свою актуальність щодо відносин України з РФ.

Метою цієї розвідки є спроба виявити та проаналізувати механізми та засоби, якими легалізується та легітимізується експансіоністська політика РФ, виокремити певні патерни та їх трансформацію протягом історичного часу.

Варто уваги те, що форми та процеси, іменем (назвою) яких прикривається РФ у реалізації експансіоністської політики, є переважно симулякрами наявних правових явищ, наслідком відтворення формальних ознак справжніх явищ, наповнених хибною сутністю.

Термін «симулякр» (від лат. simulacrum, simulo – «зображення», «символічна копія») був уведений одним з основоположників постмодернізму французьким філософом Жоржем Батайєм (1897-1962). Симулякр він визначав як «штучно конструйовану семіотичну структуру, що не має під собою реальної соціальної основи». Жан Бодрійяр у роботі «Симулякри та симуляція» розглядає симулякри в контексті власне процесу симуляції та називає їх неживими (або напівживими) соціальними моделями або соціокультурними символами комунікативно віртуального та медіапростору, що конструюють образ власної соціальної реальності в інформаційному просторі. Симулякрами вважаються символи, семіотичні знаки, що не мають відповідника, реального аналога в соціальній дійсності, це породження моделей реального без першопричини та без реальності[1]. Особливості інформаційної епохи та сучасного нам інформаційного суспільства в рази збільшують ефективність цієї технології утвердження хибної дійсності через домінування семіотичного зображення (копії) над соціальною дійсністю.

Дослідження таких симулякрів має свої методологічні особливості та складності, однією з яких є потреба відділити семіотичні знаки від соціально-правової реальності, порівняти їх і довести, що семіотичні знаки не відповідають соціальній реальності. Не менш важливим є те, що симулякри правових форм не відповідають сутнісним характеристикам тих правових форм, «символічні копії» яких нав'язуються в інформаційному просторі як явища соціальної дійсності.

Загалом легалізація та легітимація колонізації-окупації здійснюються РФ комплексно: через пропагандистську, репресивну систему, зміну соціального простору тощо. Пропагандистська система транслює та впроваджує ідеологічні виклики, в основу яких часто покладені повністю сфальшовані або умисно викривлені історичні наративи, спрямовані на легітимацію окупаційної політики. Серед популярних меседжів: «відродження СРСР», повернення до «спільного історичного коріння», «спорідненість історії» (міфологеми про Давню Русь як «колиску трьох народів» та про «братні народи»), вживання ідеологічно забарвлених назв історичних періодів та подій. Так, війна за незалежність зводиться до громадянської війни, українська держава 1917–

1921 рр. іменується буржуазно-націоналістичними режимами, термін «українська революція» заперечується або висміюється як такий тощо. Метою цих та інших наративів є утвердження головної ідеологеми: «Україна не має власної суб'єктності, вона не є й ніколи не була суверенною державою, а завжди була і є частиною Росії, а тому розв'язана операція є не окупацією, а діями з повернення таких територій».

Найважливішою ланкою процесу легалізації та легітимації є використання (псевдо) правових інструментів – форм і засобів, які імітують зовнішні ознаки певних правових форм з метою створення симулякру соціально-правової дійсності та підміни ними правових інституцій.

Фундаментальною ланкою є імітація вільного волевиявлення народів покликана відтворити процедуру реалізації права народів на самовизначення.

Тут можна виділити три системні ключові елементи, кожен з яких піддається фальсифікації:

Суб'єкт волевиявлення – який саме народ реалізує право на самовизначення. Вирішується утворенням уявної спільноти – симулякру народу.

Дія – власне імітація «вільного волевиявлення». Вирішується через проведення псевдореферендуму.

Результат – наслідком імітації реалізації права народів на самовизначення в юридичному вимірі має стати формальне відтворення процесу сецесії, формальне відтворення процедури проголошення республік із наступним формальним відтворенням ними «проголошення суверенітету».

У країнах Балтії з метою приєднання їх до СРСР також відбувалася імітація вільного волевиявлення, однак фальсифікація відбувалася переважно на рівні дії та результату – у парламенті. Особливістю експансії на українські території в сучасності, як і в історичному минулому, стала фальсифікація з рівня суб'єкта – *утворення уявної спільноти,* на чому спинимося докладніше.

Емпіричні дослідження сецесіоністських рухів у Європі XX ст. свідчать, що у 100% розглянутих випадків сепаратистська група культурно відрізнялася від національної групи / груп більшості, а її члени загалом сприймалися як аутсайдери щодо національних груп більшості в державах проживання[2]. Тобто обов'язковою передумовою сецесії можна вважати наявність етнічної, культурної, лінгвістичної дистанції з державним народом, з яким їх об'єднує спільна територіальна належність.

На пострадянському просторі формально існують передумови до такої дистанції в багатьох регіонах, де протягом тривалого часу існували осередки компактного розселення етнічних груп, які культурно відрізнялися від національних груп більшості. Водночас у зонах конфліктів в Україні – в Криму, Донбасі, Херсоні, Запоріжжі та в Молдові – в Придністров'ї, такі передумови повністю відсутні. Так само відсутні на окупованих територіях національно-культурні спільноти, які б культурно відрізнялися від домінуючої національної групи населення, не мали б власної «материнської» держави та виявляли прагнення національного самовизначення.

Тому постає питання, який саме народ претендує на те, щоб бути суб'єктом реалізації права на самовизначення.

Відповідно до Декларації про принципи міжнародного права від 24 жовтня 1970 р. «унаслідок принципу рівноправ'я і самовизначення народів, закріплених у Статуті ООН, усі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус, а також здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток, а кожна держава має поважати це право відповідно до Статуту ООН».

Реалізація права на самовизначення може відбуватися у формі автономії в межах існуючих кордонів держави, у формі створення власної суверенної держави або у формі виходу певного народу зі складу держави (сецесія або іредентизм).

Розуміння терміна «народ» є дискусійним, особливо що стосується відносин щодо реалізації права народу на самовизначення. Вчені навіть застерігають, що існуюча невизначеність поняття «народи» може призвести до небезпечного поширення претензій, підриваючи усталені кордони, національний суверенітет і міжнародний мир і безпеку[3].

Тому в спеціальній доповіді ЮНЕСКО визначені критерії, що в сукупності можуть бути застосовані в цьому контексті. Народ визначається передусім як група, котрій притаманна *більшість з таких характеристик або усі вони разом:* спільні історичні традиції, расова або етнічна спільність, культурна однорідність, мовна спільність, територіальні зв'язки, спільне економічне життя; група не обов'язково має бути чисельно великою, але має являти собою дещо більше, ніж просто об'єднання індивідів; група мусить мати самосвідомість народу, хоча, маючи зазначені вище характеристики, група може й не мати такої самосвідомості; група мусить мати інституції та інші засоби для проявлення своїх характеристик та прагнення до спільності»[4].

Жодна з уявних спільнот, які формально претендують на реалізацію права народів на самовизначення, не відповідає зазначеним у доповіді критеріям у їх сукупності. Наприклад, у «Придністровській Молдавській республіці» в документах, що претендують на характер установчих, таким визначений «народ Придністров'я», в «Донбаській народній республіці» – «народ Донбасу», в «Луганській народній республіці» – «народ ЛНР», аналогічно в інших невизнаних республіках. Однак сучасна наука не має досліджень, предметом яких є етногенез та історія становлення таких народів чи етнічно-культурних спільнот, у чому полягає їх культурна дистанція та які відмінності відрізняють його від народу держави, на території якої вони проживають та нібито прагнуть реалізувати право на самовизначення.

Понад те, наявність народів, що прагнуть самовизначення, є передумовою – необхідною, але недостатньою умовою сецесії. Деякі дослідники наголошують на наявності у спільноти стійкої національної ідентичності[5]. Окрім таких структурних аспектів передумов сецесії, як культурна та лінгвістична дистанція, теоретики сецесії Дж. Р. Вуд і М. Р. Бейссінгер пояснюють відо-

кремлення як результат *народної мобілізації на відокремлення*[6], або сецесіоністської мобілізації (secessionist mobilization). Народна мобілізація на відокремлення, згідно з цими теоріями, хоча має спільні риси, однак може відбуватися у різних формах, залежно від контексту. У цитованому дослідженні автори вивчали випадки реальної, а не удаваної сецесії, тому більше сфокусувалися на зовнішніх чинниках – «спускових механізмах», або тригерах, сецесії.

Водночас не менш важливою за безпосередні тригери нам видається наявність *внутрішніх* передумов народної мобілізації до відокремлення, а саме *достатнього рівня політичного розвитку національно-культурної спільноти.* Народна мобілізація, або сецесіоністський рух, може мати певні ознаки спонтанності безпосередньо після впливу тригера, у точці біфуркації та перед активізацією руху, однак логіка його розвитку передбачає наявність громадської та політичної самоорганізації (сталі політичні рухи та партії), яка активно існувала та висувала політичні вимоги протягом тривалого часу – років або десятиліть.

Тому визначальним фактором, без якого сецесія не може бути реальною, є наявність певного рівня політичного розвитку спільноти. Можна дискутувати про концепцію розвитку національних рухів та їх періодизацію, запропоновану Мирославом Грохом, але безумовним є те, що політичній реалізації національно-культурної спільноти мають передувати культурні та соціальні форми її реалізації, які залишають свій відбиток у матеріальній культурі та історико-культурній спадщині.

Реалізувати право на самовизначення може спільнота, яка відповідає сукупності критеріїв, що визначені ЮНЕСКО для визначення «народу». Понад те, це: 1) етнічна спільнота, яка культурно відрізняється від домінуючої національної групи населення, має культурну, лінгвістичну, етнічну дистанцію та не має материнської держави; 2) перебуває на певному рівні розвитку – мова, культура, наявність політичних структур та еліт; 3) має стійке прагнення національного самовизначення та виступає з ними протягом тривалого часу – наявність народної мобілізації на відокремлення. Сукупність усіх трьох ознак є обов'язковою внутрішньою умовою можливості реального сецесійного руху.

Очевидно, що, попри публічні декларації проголошення суверенітету, уявні або псевдоспільноти, що претендують назватися, наприклад, «народом Донбасу», не відповідають сукупності зазначених вище критеріїв, що свідчить про невідповідність даного символічного знаку ані соціальній дійсності, ані теоретико-правовим характеристикам і закономірностям політико-правових конструкцій. Їх утворення має імітаційний характер з метою подальшої легалізації та легітимації експансіоністської політики РФ, а самі вони є інструментом у процесі реалізації такої політики.

Загальною особливістю та відмінністю експансіоністської політики РФ є намагання встановити залежність територій, які протягом тривалого історич-

ного часу перебували в спільному культурному просторі з нею, мають тривалу історію співіснування в межах єдиного соціокультурного, політичного та економічного простору, значний вплив якої відчувається дотепер, та навіть вироблення окремої спільної ідентичності «homo soveticus», носії якої зберігаються й нині. Очевидно, саме ці фактори значною мірою зумовлюють специфіку засобів легітимізації окупаційної політики РФ.

Свою експансіоністську політику РФ, як правило, прикриває уявною потребою втручання задля вирішення масштабного та гострого внутрішньо-політичного конфлікту, зумовленого зазвичай культурними, національними, лінгвістичними особливостями. Зокрема, в умовах відсутності реального гострого сепаратистського конфлікту в Україні відбулася спроба його штучного привнесення спільними зусиллями зовнішніх сил, «п'ятої колони» та колаборантів з-поміж місцевого населення. В Україні для його імітації створювався та активно використовувався міф «про розкол України по лінії Схід – Захід» – інформаційна медійна технологія, штучність якої сьогодні вже є доведеною[7].

Намагання легалізувати окупацію частини територій держави реалізується через псевдореферендуми серед місцевого населення з метою імітувати волевиявлення до самовизначення з наступним приєднанням до РФ або без такого. Важливо, що цей процес відбувається в умовах масових евакуації, депортації, військової агресії та постійного мілітарного тиску, що унеможливлює реальне волевиявлення. Недостатність реальної підтримки місцевим населенням політики РФ спричинила потребу в застосуванні ще одного інструменту – зміни складу та структури населення. Значна частина працездатного населення була вимушена покинути відповідні території або насильницьки вивезена, відбулося заміщення населення диверсантами, дивергентами, кадровими військовими та іншими громадянами РФ. Безумовно, зміна структури населення вплинула на маніпулювання з демократичними інституціями, такими як референдум.

Подальшим кроком після утворення уявної спільноти та її використання для фальсифікації народного волевиявлення є фіктивна маніфестація автономності або незалежності у формі виголошення декларацій проголошення незалежності псевдореспубліки, суверенітету або автономності у складі РФ. Паралельно відбувається розбудова псевдодержавних інституцій і псевдоправових форм, покликаних імітувати республіканське правління та демократичний режим у квазідержавних утвореннях.

Показово, що утворені на окупованих територіях так звані республіки не здійснюють жодних намагань стати повноправним членом міжнародної спільноти, а отже, насправді не прагнуть міжнародного визнання як такого.

Протягом століть трансформації розуміння суверенітету, його наповнення та визначальних рис, як не дивно це визнавати, зберігає певну сакральність і в сучасному секуляризованому світі. Наявність певних інститутів, території чи населення ще не робить державу державою і навіть міжнародне визнання

не може створити, а може лише визнати суверенітет як певну об'єктивну дійсність.

Ці особливості суверенітету, сама можливість відтворення його формальних ознак без наповнення внутрішнім змістом, сакральність його, з одного боку, та, з другого – пов'язаність із суттєвими та сутнісними юридичними наслідками, робить його зручним і незамінним інструментом у процесі легітимації та легалізації експансіоністської політики РФ протягом тривалого історичного часу.

Додатковою ілюстрацією цього є також те, що реальна сецесія – це процес з далекосяжними й незворотними наслідками. Розпочавшись, процес політичного розлучення між двома групами, що живуть на одній території, стає вулицею з одностороннім рухом, яка часто закінчується насильством. Дослідники помітили, що жодна з досліджуваних країн, яка розкололася або від якої відокремилася одна частина в порядку сецесії, більше не об'єдналася. Водночас у випадку удаваної сецесії квазіреспубліки легко й безболісно можуть зникати з лиця землі, у разі вичерпання політичної мети або інтересу, заради якої вони були утворені.

Утворення квазісуверенних маріонеткових республік для досягнення певних політичних цілей є апробованим інструментом і застосовувалося СРСР із політичною метою від початку його утворення.

Формально суб'єктом проголошення радянських республік були з'їзди трудящих. Насправді, часто політичні рішення про заснування республік приймалися кулуарно, виходячи з політичної доцільності, та хронологічно передували часу проведення з'їздів трудящих. Тобто спільнота, яка претендувала реалізувати право народів на самовизначення, умовний «народ», у цьому разі виступала не установчою владою, а лише формально легітимізувала рішення, ухвалене радянською владою в політичних інтересах. Звісно, на початку 1920-х років ще не існувало сталої радянської держави з централізованим партійним та управлінським апаратом, ще не йшлося про високий рівень централізації радянської комуністичної партійної системи. Однак політичні рішення вже ухвалювались виходячи з ідеї існування такої держави та з міркувань та інтересів її зовнішньої політики.

Саме таким чином було утворено Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку (з 1937 р. Молдавська автономна радянська республіка), що проіснувала у складі УСРР/УРСР з 1924 по 1940 р. Сучасна історична наука визначає її як штучний політичний витвір, інспірований Москвою в контексті реанімації вже значною мірою дискредитованих ідей «світової революції». Більшовицьке керівництво намагалося радикалізувати прорадянські настрої в окупованій Румунією Бессарабії з метою її повернення за наявності сприятливих умов і створення геополітичного плацдарму для здійснення прориву на балканському напрямку.

Сучасні румунські дослідження стверджують, що Молдавська автономна республіка ідеологічно задумана в кулуарах Комуністичного Інтернаціоналу

(Комінтерну). Для реалізації цього проєкту була створена «Ініціативна група щодо утворення Молдавської республіки», яка зібралася 4 лютого 1924 р. на нараді, де обговорювалися два питання: а) організація автономної області Молдавани біля Дністра; б) колонізація лівого берега Дністра бессарабськими біженцями та демобілізованими на батьківщині червоними солдатами.

Румунськими комуністами Комінтерну та комуністичним рухом з Бессарабії спільно підготовлений «Меморіал про необхідність утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки», в якому докладно обґрунтовувалася доцільність створення цієї республіки та ряд внутрішніх (з точки зору зміцнення радянської влади в регіоні) і міжнародних наслідків приєднання Бессарабії, які вона породить у майбутньому, та аргументувалась необхідність саме автономної республіки.

7 березня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало політичну доцільність утворення автономії, але до остаточного розв'язання цього питання вирішено було повернутися після з'ясування ситуації в регіоні. Дебатувалося питання щодо форми забезпечення інтересів молдавського населення (автономна республіка, автономна область, округ чи район). Оскільки в ході проведеної роботи стало зрозуміло, що статистичні дані щодо кількості молдаван, представлені комісією Г. Котовського, завищені порівняно з офіційними, політбюро ЦК КП(б)У 18 квітня 1924 р. ухвалило вважати створення автономії недоцільним. Однак у Москві ця позиція була проігнорована. Прийнята 29 липня постанова ЦК РКП(б) містила категоричну вказівку ЦК КП(б)У щодо «виділення молдавського населення у спеціальну Автономну республіку у складі УСРР» і зобов'язувала його вже через місяць відзвітувати про хід відповідних робіт[8].

Уже після цього юридичне рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету восьмого скликання 12 жовтня 1924 р. у Харкові – тодішній столиці України. Лише 19–23 квітня 1925 р. у м. Балті відбувся 1-й Всемолдавський з'їзд рад, на якому було прийнято Конституцію Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (затверджено 10 травня 1925 р. 9-м Всеукраїнським з'їздом рад), обрано ЦВК республіки у складі 65 членів та 30 кандидатів. У Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки, прийнятій 9-м Всеукраїнським З'їздом рад у травні 1925 р., про утворення молдавської автономії йшлося як про об'єднання УСРР з молдавським народом *на основі визнання права всіх націй на самовизначення* аж до відокремлення та непохитно виявленої волі молдавського народу до оформлення свого державного буття у складі УСРР.

За аналогічною процедурою в радянський період було утворено чимало інших політичних утворень, які сучасні дослідники оцінюють як буферні або маріонеткові квазіреспубліки.

Ще однією важливою рисою можна назвати те, що ініціатори та ідейні натхненники більшості квазіреспублік радянського періоду були професій-

ними революціонерами. Як правило, вони не мали безпосереднього родинного зв'язку з територією, на якій розбудовували владно-державні інституції, а були командировані з іншої «дільниці» з метою виконання поставленого завдання.

У сучасних популярних історичних публікаціях часто можна натрапити на історичні аналогії й паралелі з утворенням Української Народної Республіки Рад (1917 р.) та Донецько-Криворізької республіки (1918 р.). Радянська історіографічна традиція стояла на позиціях утворення так званих південних республік на принципах економічного суверенітету, на противагу національному, і така позиція тривалий час була домінуючою. У сучасних дослідженнях автори переважно погоджуються зі штучним і маріонетковим характером таких республік, виходячи з іншої, ніж декларована, політичної мети та політичного значення утворення цих республік, прийняття реальних політичних рішень щодо їх утворення ще до офіційного рішення формально демократичних з'їздів рад, а також роль неукраїнських більшовиків у їх утворенні.

Очевидно, говорити про повну збіжність матриць різних історичних проявів цієї політики в радянський час та в сучасній РФ не доводиться, зважаючи на різні внутрішні та зовнішні політичні умови, географічні та геополітичні чинники, рівень суспільної підтримки політики всередині країни. Водночас, як видається, використання псевдоправових форм і засобів для легітимації та легалізації експансіоністської політики є спільним інструментом СРСР і РФ у різні історичні часи. Для легітимації протиправних дій використовуються імітації норм і принципів міжнародного права, а саме імітується формальна видимість реалізації зазначених принципів з одночасною повною підміною та вихолощенням їх справжнього змісту та наповнення. Цим політика експансіонізму відрізняється від інструментів легалізації влади інших окупаційних режимів, зокрема, нацистської Німеччини, яка відповідальними за управління окупованими територіями визначала безпосередньо органи влади гітлерівської Німеччини (імперське міністерство у справах окупованих східних областей, яке офіційно почало діяти 17 липня 1941 р. і Головне командування сухопутних військ вермахту)[9], не намагаючись імітувати волю населення до виходу зі складу однієї держави та приєднання до іншої. Радянські органи у своїй політиці віддавали перевагу оперативній діяльності зсередини, намагаючись «мімікрувати» під місцеве населення, формуючи місцеві органи влади з метою наступної імітації народного волевиявлення щодо певних питань. У жодному з історичних прецедентів радянська та російська влада не брала на себе відповідальність за безпосереднє управління окупованими територіями, здійснюючи його через посередництво агентури та колаборантів, що імітували народне волевиявлення.

Отже, легітимація та легалізація російської окупації відбувається з використанням і за допомогою псевдо- та квазіправових форм. Накопичення критичної кількості (маси) таких псевдоправових форм в уявленні окупанта має

створити паралельну політико-правову реальність, що сприятиме легітимації владного режиму у свідомості місцевого населення, а також перед міжнародно-правовою спільнотою. Така підміна, що існує протягом тривалого часу та забезпечується карально-репресивною системою, здатна повністю витіснити та підмінити собою реальне правове поле.

Широке використання псевдоправових форм можна назвати характерною рисою експансіоністської політики радянської, а тепер і російської влади під час намагання легалізувати та легітимізувати дії, які насправді є окупацією. Лишається зауважити, що використання таких специфічних форм легалізації та легітимації можливе лише за наявності місцевого населення, частина якого є лояльною до політики держави-окупанта або має подвійну лояльність та ідентичність. Цим пояснюється поширення та життєздатність таких псевдоправових засобів саме на території колишнього СРСР – держави, де подвійна лояльність та ідентичність виховувалась у населення протягом декількох поколінь.

Отже, характерними рисами як у сучасній політиці, так і в історичній ретроспективі, є: 1) намагання легалізувати та легітимізувати владу на приєднаних або захоплених територіях; 2) імітація волевиявлення щодо сецесії, реалізації права народів на самовизначення; 3) використання (псевдо) правових інструментів – форм і засобів, які імітують зовнішні ознаки певних правових форм з метою створення симулякру соціально-правової дійсності таких форм, підміна ними правових інструментів становить закономірність.

Сьогодні важливо усвідомлювати, що передумови такої специфічної окупаційної практики РФ закладаються значно раніше власне військової окупації – спільним інформаційним полем, спільністю впроваджених мовних, пам'яттєвих практик і загальнокультурного простору. Це має бути враховано і в інформаційній політиці України як частині комплексних засобів протидії окупаційним практикам РФ.

1. Жан Бодріяр. Симулякри і симуляція / Пер. з фр. Володимир Ховхун. Київ: Видво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2004. 230 с. **2.** Pavković Aleksandar. Creating new states: theory and practice of secession / by Aleksandar Pavković with Peter Radan. P. 122. **3.** Рафальський Ігор. Суб'єкти права на самовизначення. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Вип. 4 (66). С. 136–146. **4.** International Meeting of Experts on Further Study of the Concept of the Rights of Peoples, covered by UNESCO, Paris, 27–30 November 1989, SHS- 89/CONF.602/7, para22-23. URL: unesdoc.unesco.org/images/0008/000851/085152eo.pdf **5.** Explaining Scottish and Catalan Secessionist Mobilization in the Framework of the EU A Comparative Case Study of Minority Nationalist Mobilization in Scotland, Catalonia, Wales and the Basque Country Eivind Jerve. Master thesis P. 99. **6.** Wood J. R. Secession: A Comparative Analytical Framework. *Canadian Journal of Political Science,* 1981, 14, 109–135; Beissinger M. R. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State,* Cambridge, Cambridge University Press, 2002. Pavković, Aleksandar. Ibid. P. 124. **7.** Наприклад див.: Володимир Розумюк. Регіональний розкол України: реальність міфу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціо-*

нальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. (Підсерія «Курасівські читання»), 2009. Вип. 44. С. 221–229. **8.** Верменич Я. В. Молдавська АРСР. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2010. 728 с. **9.** Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) *Український історичний журнал.* 1997. №3. С. 90–101.

References

1. Zhan Bodriyar. Symulyakry i symulyaciya. Per. z fr. Volodymyr Xovxun. Kyiv: Vydvo Solomiyi Pavlychko «OSNOVY», 2004. 230 s. **2.** Pavković Aleksandar. Creating new states: theory and practice of secession / by Aleksandar Pavković with Peter Radan. P. 122. **3.** Rafal's'kyj Ihor. Sub'yekty prava na samovyznachennya. *Naukovi zapysky IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny.* Vyp. 4 (66). S. 136–146. **4.** International Meeting of Experts on Further Study of the Concept of the Rights of Peoples, covered by UNESCO, Paris, 27–30 November 1989, SHS-89/CONF.602/7, para 22–23. URL: unesdoc.unesco.org/images/0008/000851/085152eo.pdf **5.** Explaining Scottish and Catalan Secessionist Mobilization in the Framework of the EU A Comparative Case Study of Minority Nationalist Mobilization in Scotland, Catalonia, Wales and the Basque Country Eivind Jerve. Master thesis P. 99. **6.** Wood J. R. Secession: A Comparative Analytical Framework. *Canadian Journal of Political Science,* 1981, 14, 109–135; Beissinger M. R. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State,* Cambridge, Cambridge University Press, 2002. Pavković, Aleksandar. Ibid. P. 124. **7.** Napryklad dyv.: Volodymyr Rozumyuk. Rehional'nyj rozkol Ukrayiny: real'nist' mifu. *Naukovi zapysky Instytutu politychnyx i etnonacional'nyx doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny.* (Pidseriya «Kurasivs'ki chytannya»), 2009. Vyp. 44. S. 221–229. **8.** Vermenych Ya.V. Moldavs'ka ARSR *Encyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 7: Mi-O* / Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. Kyiv: Nauk. dumka, 2010. 728 s. **9.** Rekotov P. V. Orhany upravlinnya na okupovanij terytoriyi Ukrayiny (1941–1944 rr.). *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal.* 1997. № 3. S. 90–101.

Ivanova Anastasiia. **Quasi-sovereignty as an instrument of the expansionist policy of the RF in historical retrospect**

The article provides a general overview of the means used to legalize and legitimize the expansionist policy of the Russian Federation through the history. It is emphasized that, basically, they are (pseudo) legal instruments - forms and means that imitate the external features of certain legal forms in order to create a simulacrum of social and legal reality and substitute them for legal institutions.

Such a simulacrum is provided mainly with the imitation of the right of the people for self-determination, which is intended to simulate its realization and which takes place on three planes: subject – formation of an imaginary community, a simulacrum of the people; action – holding a pseudo-referendum; result – simulation of the secession process, of the procedure for proclaiming republics with the subsequent formal "declaration of sovereignty".

The creation of quasi-sovereign "puppet" republics to achieve certain political goals other than officially declared has been used by the USSR for political purposes since the very beginning. The latter is illustrated by examples from the history of the USSR, namely the creation of the Moldavian Autonomous Republic within the Ukrainian SSR. The decision to create it was made behind the scenes by communist

forces, agreed upon by the highest communist party bodies of Ukraine and Moscow, and the dispute that arose between them over the organizational form was resolved unilaterally by the Moscow Communist Party, which further demonstrates the non-sovereignty of the Ukrainian Soviet authorities in the USSR. The purpose of the formation was foreign policy (the prospect of joining Romanian Basarabia) and domestic policy (strengthening Soviet power in the region). Only after these approvals did the republic become legally established, through a decision made by the democratic authorities - the All-Ukrainian Central Executive Committee on October 12, 1924, in Kharkiv. It was only on April, 19-23, 1925, that the 1st All-Moldovan Congress of Soviets took place. The Constitution of the Ukrainian SSR already referred to the establishment of Moldovan autonomy as the unification of the Ukrainian SSR with the Moldovan people on the basis of recognition of the right of all nations to self-determination.

The author believes that the use of pseudo-legal forms and means to legitimize and legalize expansionist policies was a common means of the USSR and modern Russia; in none of the historical precedents did the Soviets and Russian authorities take responsibility for the direct management of the occupied territories, carrying it out through the mediation of agents and collaborators who imitated the people's will.

The author concludes that the widespread use of pseudo-legal forms can be called a characteristic feature of the expansionist policy of the Soviet and now the Russian authorities when trying to legalize and legitimize actions that are in fact occupations. It is worth noting that the use of such specific forms of legalization and legitimation is possible only if there is a local population, some of which is loyal to the policies of the occupying power or has dual loyalties and identities. This explains the spread and viability of such pseudo-legal means in the territory of the former USSR, a state where dual loyalty and identity have been nurtured in the population for several generations. The author emphases that the prerequisites for such a specific occupation practice of the Russian Federation are laid down much earlier than the military occupation itself – by a common information space, common language and memory practices, and a common cultural space. This should also be taken into account in Ukraine's information policy as part of a comprehensive response to Russia's occupation practices.

Key words: *sovereignty, quasi-sovereignty, pseudo-republics, secession, Ukraine, USSR, legitimation, legalization.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-201-215
УДК 340.15 + 342.1/3 + 94(477)

Є. В. РОМІНСЬКИЙ,
*науковий співробітник**
ORCID: 0000-0002-0897-0146

ПРАВО В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ПРАВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

Дослідження зосереджено на питаннях особливостей права в суспільствах на етапі перетворення їх політичної організації від додержавних утворень і до держави в юридичному значенні. Безпосереднім історичним тлом для характеристики права слугує його еволюція на теренах східнослов'янських державних утворень IX–XV ст., у час їх самостійного існування та на етапі підкорення іншими державами.

Ключові слова: *історія права, східні слов'яни, Київська Русь, Давня Русь, протодержава, державні утворення, варварська держава, середньовічне право, давньоруське право, джерело права, усне право, писане право, договір.*

Rominskyi Yevhen. **Law in the East Slavic legal-cultural space**

Attention is focused on the issues of the peculiarities of law in societies at the stage of transformation of their political organization from pre-state formations to the state in the legal sense. The immediate historical background for the characterization of law is the evolution of law on the territory of East Slavic state formations of the IX–XV centuries during their independent existence and at the stage of subjugation by other states.

Key words: *Legal history, East Slavic, Kyivan Rus, Old Rus, state formations, Barbarian state, Medieval Law, Ancient Rus' Law, Source of Law, oral law, written law, Legal Treaty.*

Актуальність. Побудова належної історико-правової картини світу потребує чіткого окреслення особливостей правокультурного простору, який піддається аналізу, а також належного вживання термінологічної бази. Доба перетворення додержавного утворення в державу видається маленьким етапом еволюції, однак на практиці цей маленький етап охоплює століття. Прикладом може виступати Київська Русь, яку в історичній науці від самого порубіжжя IX–X ст. прийнято називати державою. Водночас спеціалістам цілком зрозуміло, що державою в юридичному сенсі вона не є. Минуть тривалі п'ять–шість століть, перш ніж виникне належного стану апарат управління на землях цього державного утворення. Однак «магія слова» робить свою працю і от вже в контексті легендарного літописного об'єднання

* ***Rominskyi Yevhen,*** *Research Officer*

© Є. В. Ромінський, 2023

Новгорода і Києва Олегом читаємо, що це був акт утворення єдиної держави, а відповідно і в цей же час, оскільки виникла держава, то в ній починає діяти позитивне право, а першим законодавчим комплексом визнається легендарний «закон руський»[1]. І якщо в частині описання і визначення таких додержавних утворень маємо певні наукові здобутки, то в частині характеристики права названої доби відчутна значна прогалина. Ця історико-правова праця є спробою позначити певні вузлові місця та кинути місток для подальших досліджень.

Постановка питання. Історична, антропологічна і правова наука ще від середини XIX ст. визначили, що перш ніж політична організація суспільства досягне рівня повноцінної держави, воно проходить крізь перехідний етап «майже держави». У різні часи домінували різні поняття таких утворень: морганівська військова демократія, давня або ж «стара» держава Мейна (англ. Ancient state), переддержава, варварська держава, рання держава, або як варіант, поширений у радянській науці, – ранньофеодальна держава, останнім часом популярності набув термін вождівство, або чіфдом (від англ. Chiefdom), а у власне суто юридичних працях більш належними видаються терміни, що зазвичай є синонімами – додержавні, протодержавні чи державні утворення, хоча вони й мають більш універсальний характер.

Як зазначалося, за відверто перехідного, тимчасового характеру цих утворень, багато суспільств перебували в названому стані століттями. Відповідно цілком зрозуміло, що такі базові умови потребують і окремого погляду на те, як функціонувало й розвивалося право в добу державних утворень. Перш ніж говорити про певні теоретичні узагальнення, потрібно накопичити відповідний пласт конкретного історичного матеріалу. Ця праця спрямована саме на те, щоб розпочати наукову дискусію про право східнослов'янського правокультурного простору IX–XV ст. як право (до)державних утворень. Одночасно порушується проблема належного термінологічного апарату.

Слід підкреслити, що зосередження уваги на східнослов'янському правокультурному просторі, або ж інакше – Давній Русі, зумовлено не лише інтересами дослідника, а й тим фактором, що лише три регіони середньовічної Європи розвивалися без помітного впливу спадку Римської імперії: Скандинавія і ареали розселення західних і східних слов'ян. Причому перші два регіони, по-перше, доволі бідні джерелами і, по-друге, потрапили в царину дії католицької церкви, яка дуже вплинула на еволюцію цих регіонів, зокрема на їх мови та право. Натомість східнослов'янський правокультурний простір доволі міцно протистояв зовнішнім впливам.

Мета і завдання. Метою дослідження є визначення основних рис, інститутів і закономірностей розвитку права в добу переддержавних утворень на прикладі східнослов'янських державних утворень (інакше – державних утворень Давньої Русі), а також тих державних утворень і держав (Велике князівство Литовське, Улус Джучі, королівства польське та угорське, валаське та слов'яно-валаське князівства тощо), під вплив чи владу яких потрапили

названі східнослов'янські державні утворення в досліджувану добу IX–XV ст. Для позначення цього територіального і політичного масиву вживається термін «східнослов'янський правокультурний простір».

Завдання полягає в окресленні наявних теоретичних підходів до характеристики права на додержавному та ранньодержавному етапі політичного розвитку суспільства і визначенні можливостей поєднати їх з наявним конкретним історичним фактажем, який надає східнослов'янський правокультурний простір IX–XV ст.

Огляд літератури. Історіографія питання є водночас і незначною, і вельми значущою. Власне право переддержавних утворень майже не потрапляло у фокус досліджень. Тим більше, якщо вести мову про державні утворення Давньої Русі не як держави, а як ряду переддержавних утворень. Водночас існує доволі широка історіографія, присвячена додержавному праву загалом. Першість тут обіймає так зване примітивне право, яке є предметом вивчення англомовної юридичної науки, історії права, а також юридичної антропології.

Відраховувати історію вивчення додержавного права слід від досліджень сера Генрі Мейна. Засновник історичної юриспруденції запропонував, зокрема, поділ права на «давнє», або «стародавнє», право (англ. Ancient Law) та модерне сучасне право. Видана 1861 р. його праця «Стародавнє право, його зв'язок з ранньою історією суспільства та стосунок до сучасних ідей»[2] стала абсолютним бестселером і витримала десятки видань. Це типове вікторіанське видання, наповнене чудовою логікою автора і повною відсутністю систематичного підходу до першоджерел, що цілком зрозуміло з огляду на загальний стан розвитку науки. На сьогодні праця має майже виключно історіографічне значення як перша ластівка, що запустила процес досліджень. Однак у час появи дискусія між Мейном і Морганом мала дуже важливе значення для розвитку науки.

Наступний великий ривок у дослідженні додержавного права відбувся, коли на початку 20-х років XX ст. майже одночасно вийшли книги Едвіна Сідні Гартланда, Бронислава Малиновського, а в СРСР – Марка Осиповича Косвена. Книга «Примітивне право»[3] Гартланда була дуже добре зустріта суспільством і послугувала переосмисленням не стільки ідей, скільки підходів Мейна. Автор звернув увагу на проблему «надпростих» або «примітивних» суспільств (англ. Simpler society) і права, що ним вони послуговуються. Таке право він називає «примітивним» (англ. Primitive law). Примітивне право, за Гартландом, є сукупністю звичаїв племені. Примітивне право за своїм походженням є усним, але записи звичаїв можуть виникати. Одним з перших Гартланд сформулював позицію про те, що примітивне право є тотальним, воно охоплює все життя племені, є його частиною. Водночас воно не має жодного внутрішнього поділу. Однак Гартланд вважав за можливе все ж науково поділяти примітивне право за напрямами і вирізняв, зокрема, примітивне конституційне право, яке було розглянуто на

прикладі середньовічного Уельсу в добу до підкорення його Англійським королівством[4].

Праця Б. Малиновського, уродженця Кракова, який став видатним англійським дослідником, а згодом і патріархом американської антропології, «Злочин і звичай у дикунському суспільстві»[5] стала не менш культовою, ніж праця Мейна. Дослідження Малиновського, людини багатьох інтересів, але не юриста і не історика, викликало і викликає досі бурхливу реакцію наукової громадськості. Його і неймовірно хвалили, і страшенно критикували. Малиновський зосередився на вивченні існуючих на початку XX ст. суспільств на незначному етапі суспільної і політичної організації, за потреби звертаючись до іншого антропологічного та історичного матеріалу. Серед його цікавих висновків слід відзначити увагу до того, що навіть у суспільствах, які мало відрізняються від первісних, поряд з табу і звичаєм цілком може існувати закон, що має походження від примітивної форми адміністративного акта, ще цілковито не системного. Фактично ідея Малиновського сьогодні має бути розгорнута таким чином, що поняття звичаю чи звичаєвого права доволі неоднозначне, що є просто звичаї, а є настанови, що зберігаються в усній формі, але за походженням є іншими формами права: рішеннями наділеного владою суб'єкта, договорами тощо. Інша актуальна до сьогодні позиція автора полягає в тому, що примітивне право слід розглядати не стільки як сукупність приписів, а скоріш як систему принципів. Водночас названа книга та дискусія навколо неї значною мірою акцентували увагу в розгляді проблеми примітивного права з юридичних та історичних рійок у царину юридичної антропології. Такий підхід в англо-американській науці домінує й досі, а до початку 1980-х років фактично не мав альтернатив.

Хронологічно якраз між двома вищеназваними працями вмістилася книга видатного радянського вченого, уродженця Берестя М. О. Косвена «Злочин і кара в первісному (додержавному) суспільстві»[6]. Марк Осипович був юристом, учнем М. М. Ковалевського. Праця, значною мірою підготовлена ще за часів царату, стала першою в СРСР, а фактично на всьому просторі колишньої Російської імперії, спробою переосмислити з теоретичних засад усе додержавне право. Автор оперував такими поняттями, як «додержавне родове право» і «примітивно-правові відносини». Цікавим елементом його дослідження була концепція «композиції», яка полягала у поясненні того, що саме економічні фактори призвели до неможливості особи нести відповідальність особисто й покладення вини і штрафу чи іншої кари на весь рід на чолі з його формальним головою. Однак без належного і системного викладу історичного матеріалу спроба відразу перейти до теоретичного осмислення цілком очікувано викликала сильну критику в наукових колах, зокрема, ВУАН відреагувала вельми жорсткою рецензією С. Г. Борисенка[7]. Зазначимо, що хоча Косвен згодом досяг значних висот як етнограф, до проблем суто правових він майже не повертався.

Важливо зазначити, що праця Косвена стала і єдиною історико-правовою, й теоретико-правовою спробою охопити названу тему. Проблема додержавного права випаде з корпусу історичних досліджень переважно через некритичне утвердження ряду позицій марксистсько-ленінського вчення. Фактично після 1936 р. єдина дискусія щодо давньоруського суспільства, яка могла відбуватися, це дискусія про характер суспільства і держави як ранньочи розвиненої феодальної (панівна позиція, головним чином пов'язана з ім'ям Б. Д. Грекова та його учнів), варварської (ранні праці С. В. Юшкова та його учнів і послідовників) чи рабовласницької (так звана ленінградська школа, насамперед І. Я. Фроянов). Питання права тут мали суто допоміжний характер, а дискусії про додержавний характер давньоруського права не було загалом. Як наслідок це призведе до появи дослідників давньоруської середньовічної держави і права на кшталт І. В. Петрова.

У світовій, передусім англо-американській, правовій думці теж спостерігався певний застій. Теорія примітивного права міцно рушила в бік юридичної антропології і значно менше приділяла уваги історичним аспектам справи. Саме через цей період існування теорію примітивного права згодом критикуватимуть як таку, що є частиною світоглядної проблеми колоніалізму та неоколоніалізму. Для огляду літератури, а її було доволі багато, пропонуємо звернутися до праць Артура Даймонда[8] та Коела Кірбі[9]. Однак є сенс все ж згадати праці Вільяма Робсона[10], Ллевеліна і Гоебеля[11] та Гарта[12].

У подальшому поштовхом до відновлення інтересу до проблеми додержавного права були праці Річарда Познера[13], Брюса Бенсона[14] та відомого культуролога, засновника символістської антропології Кліффорда Ґрітца[15]. Особливо слід відзначити останнього дослідника, адже у розділі «Локальні знання: факт і право в порівняльній перспективі» своєї книги 1983 р. він приділив дуже багато уваги проблемам переосмислення минулого, не просто знанню звичаїв певного суспільства, а вивченню їх витоків, конкретних причин формування того чи того принципу та звичаю у примітивному праві. Саме з цією працею слід пов'язувати запит на розмежування права як за конкретно-суспільним критерієм, так і за цивілізаційно-еволюційним, тобто залежності від рівня політичної та суспільної еволюції кожного окремого соціуму.

Якогось помітного прогресу теорія примітивного права не має і сьогодні. Навіть новітні праці, що цілком сприйняли кельзенівські ідеї еволюції права і закону, продовжують лишатися в царині протистояння двох видів права: примітивного права і модерного закону (хоча таке протистояння поширюється і на міжнародне право, логічніше говорити про сучасний, або модерний, правовий порядок). Хоча той же Крістоф Клетзер у своїй нещодавній статті[16] і спинявся загалом на проблемі «стародавнього германського права» (Ancient Germanic Law), проте загальна схема лишається незмінною – поділ права на писане модерне і усне або записане звичаєве примітивне.

Загалом цікавим є те, що не лише давні правові «системи», чи право народів, що розвиваються, у сучасній англомовній теорії та філософії права роз-

глядається як примітивне, а й сучасне міжнародне право розглядається як примітивне право. Фактично це переінакшення традиційної тези: примітивне право і модерне законодавство. Якщо в міжнародному праві немає законодавця, отже, воно підкоряється принципам тим самим, що й примітивне право[17].

Натомість на пострадянському просторі наприкінці XX ст. побачила світ книга Т. В. Кашаніної «Походження держави і права»[18], яка перевидається регулярно донині. У ній авторка запропонувала поділ історії права на три доби: архаїчне право, переважно додержавне та ранніх держав, корпоративне – станове право середньовіччя та доба законодавства сучасних держав. Підхід дуже не безспірний, а в частині тези про лінійність розвитку права на всій планеті й загалом сумнівний, однак він мав величезний вплив на подальших дослідників. Зокрема, саме з цієї праці найдавніше право на пострадянському просторі найчастіше почали називати архаїчним[19].

В Україні інтерес до проблеми додержавного права розквіт уже у XXI ст. Так, в останні роки серії статей було підготовлено й видано професором Національного університету «Києво-Могилянська академія» А. П. Зайцем[20], а також доктором юридичних наук з Вінниці О. Б. Ганьбою[21].

Також заслуговують на увагу дисертаційні дослідження І. А. Гетьман-П'ятковської «Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії» (науковий керівник – С. В. Бобровник)[22], С. В. Плавича «Теоретико-методологічні засади правотворчості» (науковий керівник – Н. М. Пархоменко)[23], О. А. Котенка «Право як регулятор суспільних відносин: теоретичні питання ефективності» (науковий керівник – Н. М. Оніщенко)[24] та Р. П. Луцького «Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права» (науковий консультант – Н. М. Оніщенко)[25]. Усі названі праці, захищені в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України, містили окремі дуже цікаві положення щодо визначення права як на додержавному етапі, так і на етапі існування державних утворень. Особливо в контексті цього дослідження цікавими є положення останньої роботи, зокрема, таке: «у так званих протодержавах переважав звичаєвий спосіб правової регуляції навіть при наполегливих та постійних спробах публічної влади вплинути на правове життя тогочасного суспільства і домінувати в ньому засобами судового та адміністративного апарату»[26].

Окремо слід вирізнити три праці, що вийшли в останні роки. Перша – це фундаментальна праця Г. В. Мальцева «Помста і відплата в давньому праві»[27]. Великий том, зміст якого значно ширший за назву, оскільки охоплює також і проблеми злочину і покарання в давніх суспільствах загалом, суду та його ролі в додержавному і ранньодержавному суспільствах тощо. Фактично це дослідження помсти, доповнене окремими авторськими нарисами. Дуже важливим є цивілізаційний аспект дослідження, коли на відміну від лінійно-хронологічного підходу кожне суспільство розглядається в межах його власного стану цивілізаційної еволюції. Водночас власне проблема особли-

востей і відмінностей права первісного та додержавного / ранньодержавного не була у фокусі наукового інтересу автора.

Далі слід назвати фундаментальну працю О. І. Ющика «Первісне право (Нарис теорії походження права)», що вийшла друком 2021 р.[28] Глобальне теоретико-правове дослідження, що розкриває внутрішні особливості виникнення та формування первісного права, права, пов'язаного з діяльністю кровноспоріднених потестарних соціальних структур, як-то родини, родових та змішаних громад, племінних сукупностей родів тощо. Первісне право складає невід'ємну частину правового простору як у додержавних утвореннях, так і в феодальних і ранньомодерних державах, а в регулюванні внутрішньородових і міжродових відносин продовжить існувати навіть у добу розвинених держав (як приклад, можна назвати задруги балканських слов'ян, які зберігали певну правову автономію в Австро-Угорщині та Італії навіть на початку XX ст.).

Нарешті, це комплексне історичне дослідження середньовічних європейських, передусім германських, додержавних утворень доби раннього Середньовіччя, підготовлене та видане 2004 р. Каролем Модзелевським під назвою «Варварська Європа»[29]. Особливий інтерес становить другий розділ праці, присвячений безпосередньо «праву варварів». Це, як нам відомо, єдина спроба зробити комплексний аналіз права додержавних утворень, так званих варварських держав, на етапі їх розвитку від утворення і до початку еволюції в держави феодальні, на прикладі германських суспільств середньовічної Європи. За всієї унікальності цієї праці слід звернути увагу на її описовість і незначну власне юридичну глибину.

Переходячи до викладу основних положень, слід згадати ще одну працю, яка за своїм характером є місточком між конкретно-історичним оглядом давньоруського права і характеристикою всього середньовічного європейського додержавного права. Йдеться про книгу «Від Закону Руського до Руської Правди» М. Б. Свердлова[30], яка є компаративістським дослідженням германського і слов'янського права, порівнянням джерел права, що відповідають однаковому етапу розвитку суспільств. Проте автор навіть не ставив собі такої мети, лише звертаючись до германського права для більшого розкриття обмежених відомостей про раннє давньоруське право.

Виклад основного матеріалу. Зосереджуючи увагу на характеристиці права східнослов'янських державних утворень, маємо виокремити такі їх риси, які радикально змінюються або ж і повністю зникають тоді, коли перетворення на держави завершується і в силу вступає державний апарат.

Передусім орієнтація влади на примирення сторін або на позасудовий шлях вирішення конфліктів. Завданням суверена в переддержавному утворенні є не стільки підтримання правопорядку, скільки підтримання миру. Це, зокрема, орієнтація на ліквідацію кровної помсти, яка хоча і приносить баланс у суспільство[31], але веде до накопичення взаємних міжродових конфліктів. Яскравою ілюстрацією цього є історія Ярополкового боярина

Варяжка, який за загибель свого князя багато років чинив напади на володіння Володимира Святославича. Важливо, що літописець ніяк такі дії не засуджує, а примирення боярина і князя подає як велику чесноту.

Інший вид такої орієнтації на примирення – це послаблення вироків чи стимулювання до укладення примирних договорів, на чому вже докладно зупинялися раніше[32]. Але додаємо цікавий факт з нових джерел. У берестяній грамоті № 1153, віднайденій 2022 р., йдеться про те, що навіть у разі, коли за злочин особі та її сім'ї передбачено було найтяжче покарання у вигляді «потоку і пограбування», князь, за словами автора листа, казав, що злочинець не має тікати, покарання не буде важким: «я сряжу, а уменьша»[33]. І це йдеться про один з найтяжчих злочинів.

У станову добу, а рівно в модерних державах інститут примирення стане переважно привілеєм вищих станів, натомість селян чи міщан тягтимуть у суд за кожної ліпшої нагоди, адже саме гроші від штрафів були предметом економічного інтересу суддів. Саме навколо цього аспекту відбуватиметься і боротьба за станові права феодала судити своїх людей.

Як наслідок право, за всієї поваги до нього з боку суспільства, відіграє не стільки роль каральну чи превентивну, скільки дорадчу. Це дуже добре розкривають давньоруські правові збірники, а особливо та їх частина, що містить витяги з іноземного права. Давньоруські юристи цікавилася проблемами належності свідків, формами вини, процедурними аспектами. Але обходили увагою питання впровадження нових видів (форм) покарання аж до кінця XIV ст., коли, можливо, вперше впроваджується покарання батогом у східній частині східнослов'янського правокультурного простору, а також нові покарання в Псковській і Новгородській судних грамотах. Утім, усі згадки про це дійшли до нас виключно в записах другої половини XV ст.

Так само й ті твори давньоруських правників, що нам відомі, ніяк не звертають увагу на проблему покарання. Скоріше навпаки – опікуються проблемами милості судді й порядку його діяльності[34].

Право для людини східнослов'янського правокультурного простору було не законом, що його обмежує, а цінністю, що посідає значне місце у світогляді. Право завжди є давнє, пов'язане з видатними подіями минулого. Звідси традиція приписувати ті чи інші правові установлення давнім поважним князям, особливо Ярославу. Запозичення з іноземного права відбуваються з права давніших і поважних народів, поважних історією чи належністю до християнства: римське право, візантійське право, юдейське право у формі «Вибрання з законів Мойсеєвих». Лише з XIV ст. під впливом або іноземних правителів (захід і південний захід), або сильних торгових контактів (Псков і Новгород), або значної іноземної міграції (ординців-християн з Улусу Джучі до північно-східної частини східнослов'янського правокультурного простору) запускається еволюційний процес перегляду цього світоглядного підходу. Своє право перетворюється на привілей і починає дедалі докладно,

дослівно вживатися. Еволюціонуючи так у закон, хоча і зберігаючи зовнішню форму звичаю.

Щодо тези Р. Луцького про перехід від звичаю до закону, позитивного права, під впливом адміністративного апарату. Вона є коректною лише частково, оскільки не враховує культурологічний і ціннісний аспект: змінити одне право іншим можна лише надаючи йому більшої цінності в очах користувача. Такими новими цінностями були королівські привілеї польських королів, Статути Великого князівства Литовського, Стоглав і Судебник 1550 р. Московської держави. Кожен із цих випадків – це шановне надання прав на прохання самих користувачів і, часто, за їх безпосередньої участі. Натомість посилання на звичай часто-густо були маніпулятивними, про що вже чимало писано спеціалістами.

Повага до давнього права поєднувалася з неоднозначним станом княжого законодавства. Якщо давньоруські статути, окрім кількох, доволі складно чітко пов'язати з законотворчістю певного князя – їх імена цілком могли бути вживані згодом для надання належної поваги тексту, то факти включення окремих приписів чи судових настанов до правових зібрань, як правило, без зазначення походження припису, науці добре відомі[35]. Однак таких текстів не багато. І пов'язано це передусім з критичним ставленням до самої ідеї спадковості княжих рішень. Ця ситуація випливає з відсутності в Давній Русі, а ширше – у слов'ян загалом практики спадкування старшим сином. Брати були рівні, родичі – нащадки одного пращура більш-менш рівні. Як наслідок, столи часто обіймали князі, що перебували в антагоністичних стосунках. Це призводило до того, що рішення попередника, зокрема законодавчі настанови та судові вироки, могли бути переглянуті.

Щодо практики укладення договорів громадою з новими князями. Самих текстів збереглося небагато, частину можливо реконструювати, ще більше маємо згадок. Втім, усього цього є достатньо, щоб визначити загальну для усього східнослов'янського правокультурного простору практику. Такі договори проіснували до XIV–XV ст., десь замінені міжкнязівськими договорами та договорами-заповітами, але повертаючись періодично і далі, десь замінені привілеями, а щодо інших регіонів важко щось стверджувати через брак джерел. Ці договори та ті акти, що їх змінили, є яскравим прикладом архаїчних конституцій, про які свого часу писав Гартланд.

Одним із головних пунктів названих договорів була заборона перегляду судових вироків та адміністративних рішень, здійснених попереднім правителем. Іншим засобом протидії таким переглядам була практика підтверджувальних грамот, якими новий правитель гарантував раніше закріплені права певної особи, родини, чи групи осіб. Ця практика збережеться в Речі Посполитій до XVII–XVIII ст. (що зрозуміло з огляду на сам характер цієї «держави», де апарат управління був фікцією, а спадкової монархії так і не утвердилося), а в Московській державі зникає в середині XVI ст. (видання Стоглава і Судебника 1550 р. та розквіт губної та приказної систем управління).

Поряд з цим стоїть і практика переукладення міжнародних і міжкнязівських договорів у разі зайняття стола новою особою[36]. Важливо тут відзначити спільність процесу в середині держави та на міжнародному рівні. Це яскраво розкриває правовий світогляд тодішнього суспільства.

Раніше вже зверталася увага на те, що важливою умовою діяльності влади була орієнтація на примирення сторін або інший позасудовий порядок розгляду справ. Передусім це примирні договори. Не вдаючись у їх природу[37], слід звернути увагу на таке: договір між самими суб'єктами, на відміну від судового рішення, гарантується не особою правителя, а самими сторонами. Для цього в договори закладалися штрафи на користь князя у разі, якщо хтось зі сторін вирішить зверненням до суду порушити існуючий договір. Це дуже важливий приклад правосвідомості суспільства, який мав протистояти сваволі влади і надійно врегульовувати відносини за відсутності державного апарату, наділеного засобами примусу.

Доступні сьогодні джерела не дають можливості визначити, яке право реально домінувало в східнослов'янському правокультурному просторі: писане (право княжих актів і грамот і книг правничих) чи «звичаєве» (не лише усні звичаї, а й приватна правотворчість, яка могла бути і писаною). Видається, що така постановка питання має бути абсурдною, адже відомі нам правові пам'ятки охоплюють вкрай незначне коло правовідносин та й виникають ці записи не так і рано, навряд чи раніше початку XII ст. Однак у них практично відсутні будь-які згадки про звичаї. Не слід у цьому питанні спиратися на літопис, де згадані племінні звичаї – це не більш ніж формула, що мала показати дикунство минулого. Писане право дійсно не згадує звичаї. Більше того, руські звичаї, що вони відомі під такою назвою в польську і литовську добу, є зазвичай положеннями старого, на той час, писаного права. А звичаями вони є, бо не походять від корони чи не закріплені актом великого князя. З іншого боку, усі норми, що їх бачимо в приватних актах, а також частково в міжнародних договорах (насамперед «поєдинок») не відомі з доступних нам правових пам'яток. Але і тут є своє але: ті ж норми про штрафи з двох відомих примирних договорів абсолютно тотожні, а походять з протилежних територій Давньої Русі. Що можливо лише для писаного актового чи книжного права, яке не збереглося до нас.

З попереднього маємо такий висновок – давньоруське суспільство, без сумніву, розрізняло як цінності право і звичаї. Інша справа, що перед судом їх цінність була однаковою. Можна стверджувати, що, окрім прямих актів князя (договорів, статутів чи грамот, зокрема підтверджувальних), усі інші джерела права виступали як право лише в суді. Суспільство дотримувалося норм через їх цінність, з поваги до них. А от чи стануть ці норми задіяними на практиці – вже залежало від судді. Яскравий приклад з історії Прикарпаття у складі Польського королівства дослідив Ю. Зазуляк[38].

Важливою рисою давньоруського права є його позастановість і відсутність привілеїв чи утисків щодо інородців та іновірців. Незначні привілеї

пов'язані зі статусом осіб (княжі люди, священники, очільники родів), зокрема зі статусом варягів, натомість усі релігійні приписи стосуються лише рівності прав щодо складання присяги. Відповідно в утисненому стані перебувають люди залежні, але і те в певних випадках. Маємо зазначити, що така ситуація абсолютно не типова для середньовічного права загалом і усіх сусідів Давньої Русі зокрема. Щось подібне можна віднайти лише в «Едікті Ротарі» лангобардів[39]. Така ситуація протримається до того часу, коли почнуть формуватися станові корпоративні структури. Водночас оформлення таких станових корпоративних структур збігається на східнослов'янському правокультурному просторі з утвердженням апаратів управління, тобто з переходом до держави від державних утворень. Власне тим самим шляхом, але раніше пройшли й германські та західнослов'янські державні утворення, у чому вбачаємо заслугу римського спадку та впливу католицької церкви.

Утім, окрема станова корпоративна правова структура існувала і в Давній Русі – православна Київська митрополія. Запозичена цілком з Візантійської держави, вона містила як повноцінну систему внутрішнього законодавства, так і правові норми, що впорядковували її зовнішню діяльність: з правителем, з вірними, з залежними станами тощо. Однак віддаленість від Візантії, а також повна відірваність від місцевої традиції спочатку призведуть до підкорення давньоруській традиції тих правових норм, що встановлювалися між церквою та іншою частиною суспільства, а згодом під цей вплив потрапили й внутрішні інститути церкви. Внаслідок цього навіть на початку XV ст. монахи, на порушення усіх церковних і світських норм, «тяжаються» у світських судах, де за місцевою практикою присягають (що для церковної людини заборонено), б'ються на «полі» тощо. А митрополит розмежування справ світських і церковних вирішує не на основі церковного законодавства, а через укладення з князем ряду з хресним цілуванням. Ця історія свідчить про неможливість імплементації в усталене суспільство з усталеним світоглядом, зокрема і правовим, інституції, цілковито відірваної від такого світогляду. Якщо католицька церква в германських державних утвореннях стала основою консолідації станових структур, що з часом призведе до формування станових корпорацій, то православна церква в східнослов'янському правокультурному просторі поступово розчинялася, поки у внутрішній боротьбі й реформах XVI–XVIII ст. не перетвориться на один з мовчазних і слухняних елементів державного апарату.

Висновки. Формат статті не дає змоги докладніше розкрити наведені положення чи додати ще нових. Це завдання для подальших праць і наступних дослідників. Проте вже на прикладі цього матеріалу видно, що право давньоруських державних утворень помітно відрізняється від права як оформлених держав, так і права традиційного / первісного / архаїчного, що виникло й формувалося природничо-історичним шляхом (тобто без свідомого втручання в цей процес законодавця)[40]. Водночас воно принципово відмінне від права станових держав, що не дає змоги віднести його до права корпо-

ративного. Спираючись на традицію філологів, можна було б назвати його «простоправом», як є «простомова». Однак на даному етапі видається логічним вживати одне з визначень англо-американської школи – примітивне або давнє (Ancient) право.

1. Петров И. В. Государство и право Древней Руси (750–980 гг.). С.-Петербург: Издательство Михайлова В. А., 2003. 413 с. **2.** Maine H. S. Ancient Law, Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas. London: John Murray, 1861. 260 p. **3.** Hartland E. S. Primitive law. London, Methuen&co. Ltd, 1924. 222 p. **4.** Ibid. P. 42–47. **5.** Malinowski B. Crime and Custom in Savage Society. London: K. Paul, Trench, Trubner&co., ltd.; New York: Harcourt, Brace&Company, 1926. 132 p. **6.** Косвен М. И. Преступление и наказание в первобытном (догосударственном) обществе. Москва, 1925. 135 с. **7.** Борисенок С. Г. Марк Косвен. Преступление и наказание в первобытном (догосударственном) обществе. Москва, 1925. *Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права.* Вип. 2 / за ред. Н. П. Василенка. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1926. С. 277–279. **8.** Diamond A. S. Primitive law, past and present. London: Methuen, 1971. 410 p. **9.** Kirkby C. Law Evolves: The Uses of Primitive Law in Anglo-American Concepts of Modern Law, 1861–1961. American Journal of Legal History. URL: http://ssrn.com/abstract=3289387 **10.** Robson W. A. Civilisation and the Growth of Law. New York: The Macmillan Co., 1935. 354 p. **11.** Llewellyn K. N., Hoebel E. A. The Cheyenne Way: Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence. University of Oklahoma Press, 1941. 360 p. **12.** Hart H. L. A. The Concept of Law. Oxford: Oxford University Press, 1961. 263 p. **13.** Posner R. A. A Theory of Primitive Society, with Special Reference to Law. *The Journal of Law & Economics.* Vol. 23, No. 1 (Apr., 1980), pp. 1–53. **14.** Benson B. L. Legal Evolution in Primitive Societies. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)* / Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Vol. 144, No. 5 (December 1988), pp. 772–788. **15.** Geertz C. Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology. New York: 1983. 244 p. **16.** Kletzer C. Primitive Law. Jurisprudence, 4 (2), pp. 263–272. **17.** Dinstein, Yoram. International Law as a Primitive Legal System. In: New York University Journal of International Law and Politics. 1986; Vol. 19. pp. 1–32. **18.** Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: Современные трактовки и новые подходы: учеб. пособие. Москва: Юристъ, 1999. 333 с. **19.** Завальнюк В. В. Архаїчне право як категорія юридичної антропології. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 61. С. 293–298. **20.** Заєць А. П. Первісне суспільство і право. *Наукові записки НаУКМА.* Юридичні науки. 2018. Т. 2. С. 13–19. **21.** Hanba O., Liashuk R., Ivashkova T., Balendr A., Olytskyi O. The archaic law. Mononorms and archaic relations of the primitive communal society. *Amazonia Investiga,* 11 (52), pp. 37–48. **22.** Гетьман-П'ятковська І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2007. 210 арк. **23.** Плавич С. В. Теоретико-методологічні засади правотворчості: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2009. 215 арк. **24.** Котенко О. А. Право як регулятор суспільних відносин: теоретичні питання ефективності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2013. 200 арк. **25.** Луцький Р. П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ,

2017. 490 с. **26.** Там само. С. 79. **27.** Мальцев Г. В. Месть и возмездие в древнем праве. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2012. 736 с. **28.** Ющик А. И. Диалектика права. Книга 2. Первобытное право (Очерк теории происхождения права). Киев: Парламентское издательство, 2021. 864 с. **29.** Modzelewski K. Barbarzyńska Europa. Warszawa: Iskry, 2004. 519 s. **30.** Свердлов М. Б. От Закона русского к Русской Правде. Москва: Юрид. лит., 1988. 172 с. **31.** Kletzer C. Ibid. **32.** Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. С. 75–76. **33.** Щорічний огляд знахідок берестяних грамот: Гиппиус А. А. Берестяные грамоты из раскопок 2022 г. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EYtoonQ1hTk&t=5959s **34.** Ромінський Є. В.«Підробні» та анонімні повчальні твори як джерело пізнання правової думки Давньої Русі княжої доби (XI–XIV ст.). *Прававая думка і праватворчасць: збонік матэрыялаў міжнароднай навуковай канфэрэнцыі, прысвечанай 75-годдзю доктара юрыдычных навук, прафесара Сокала Сцяпана Фёдаравіча.* Мінск, 24–25 лістапада 2017 г. / рэд. кал. С. Ф. Сокал [і ін.]. Мінск: БІП, 2018. С. 82–88. **35.** Милов Л. В. Исследования по истории памятников средневекового права: сб. статей. / под ред. Б. Н. Флори, А. А. Горского. Москва: РОССПЭН, 2009. С. 190–196. **36.** Ромінський Є. В. Мир стоїть до раті, а рать до миру: про деякі особливості давньоруських міжнародних та міжкнязівських договорів. *Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі:* матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції 27–30 листопада 2014 р., м. Берегове / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), Я. В. Лазур (заст. голови), А. В. Макарчук (відп. секр.) та ін. Київ–Ужгород: Говерла, 2014. С. 262–267. **37.** Ромінський Є. В. Співвідношення судових та позасудових засобів вирішення конфліктів у давньоруській правовій реальності. *Правова держава.* Вип. 23. Київ, 2012. С. 41–48; Роминский Е. В. Примирительные договоры в древнерусском праве Киевской Руси и удельных княжеств. *История российской правовой системы и правовой культуры:* материалы международной научной конференции посвященной Году российской истории (Архангельск, 30 октября – 1 ноября 2012 г.). Ч. 1; ред.-сост. С. О. Шаляпин; Северный (Арктический) федеральный университет им. М. В. Ломоносова. Архангельск, 2013. С. 204–210. **38.** Зазуляк Ю. «Руське право» в Галичині XV століття: критичний огляд джерел та історіографії. Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя / редколегія: О. Вінниченко та ін. Львів, 2012. С. 63–78. **39.** Modzelewski K. Ibid., pp. 66–88. **40.** Плавич С. В. Зазн. праця. С. 12.

References

1. Petrov I. V. Gosudarstvo i pravo Drevney Rusi (750–980 gg.). S.-Peterburg: Izdatelstvo Mikhaylova V. A. 2003. 413 s. [rus]. **2.** Maine H. S. Ancient Law, Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas. London: John Murray, 1861. 260 p. **3.** Hartland E. S. Primitive law. London, Methuen&co. Ltd, 1924. 222 p. **4.** Ibid. P. 42–47. **5.** Malinowski B. Crime and Custom in Savage Society. London: K. Paul, Trench, Trubner&co., ltd.; New York: Harcourt, Brace&Company, 1926. 132 p. **6.** Kosven M. I. Prestupleniye i nakazaniye v pervobytnom (dogosudarstvennom) obshchestve. Moskva, 1925. 135 s. [rus]. **7.** Borysenok S. H. Mark Kosven. Prestupleniye i nakazaniye v pervobytnom (dogosudarstvennom) obshchestve. M. 1925. *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-ruskoho ta vkrainskoho prava.* Vyp. 2 / za red. N. P. Vasylenka. Kyiv: Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk, 1926. S. 277–279 [ukr]. **8.** Diamond A. S. Primitive law, past and present. London: Methuen, 1971. 410 p. **9.** Kirkby C. Law Evolves: The Uses of Primitive Law in Anglo-American Concepts of Modern Law, 1861–1961. *American*

Journal of Legal History. URL: http://ssrn.com/abstract=3289387 **10.** Robson W. A. Civilisation and the Growth of Law. New York: The Macmillan Co., 1935. 354 p. **11.** Llewellyn K. N., Hoebel E. A. The Cheyenne Way: Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence. University of Oklahoma Press, 1941. 360 p. **12.** Hart H. L. A. The Concept of Law. Oxford: Oxford University Press, 1961. 263 p. **13.** Posner R. A. A Theory of Primitive Society, with Special Reference to Law. *The Journal of Law & Economics.* Vol. 23, No. 1 (Apr., 1980), pp. 1–53. **14.** Benson B. L. Legal Evolution in Primitive Societies. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)* / Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Vol. 144, No. 5 (December 1988), pp. 772–788. **15.** Geertz C. Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology. New York: 1983. 244 p. **16.** Kletzer C. Primitive Law. Jurisprudence, 4 (2), pp. 263–272. **17.** Dinstein, Yoram. International Law as a Primitive Legal System. In: New York University Journal of International Law and Politics. 1986; Vol. 19. pp. 1–32. **18**. Kashanina T. V. Proiskhozhdeniye gosudarstva i prava: Sovremennyye traktovki i novyye podkhody: ucheb. Posobiye. Moskva: Yurist. 1999. 333 s. [rus]. **19.** Zavalniuk B. V. Arkhaichne pravo yak katehoriia yurydychnoi antropolohii. *Aktualni problemy derzhavy i prava.* 2011. Vyp. 61. S. 293–298 [ukr]. **20.** Zaiets A. P. Pervisne suspilstvo i pravo. *Naukovi zapysky NaUKMA.* Yurydychni nauky. 2018. T. 2. S. 13–19 [ukr]. **21.** Hanba O., Liashuk R., Ivashkova T., Balendr A., Olytskyi O. The archaic law. Mononorms and archaic relations of the primitive communal society. *Amazonia Investiga,* 11 (52), pp. 37–48. **22.** Hetman-Piatkovska I. A. Pravo ta moral: teoretyko-pravovi problemy spivvidnoshennia ta vzaiemodii: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / NAN Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2007. 210 ark. [ukr]. **23.** Plavych S. V. Teoretyko-metodolohichni zasady pravotvorchosti: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / NAN Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2009. 215 ark. [ukr]. **24.** Kotenko O. A. Pravo yak rehuliator suspilnykh vidnosyn: teoretychni pytannia efektyvnosti: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / NAN Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2013. 200 ark. [ukr]. **25.** Lutskyi R. P. Teoretyko-pravovi zasady formuvannia ta rozvytku suchasnoho pozytyvnoho prava: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.01; NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2017. 490 s. [ukr]. **26.** Ibid. S. 79. **27.** Maltsev G. V. Mest i vozmezdiye v drevnem prave. Moskva: Norma: INFRA-M, 2012. 736 s. [rus]. **28.** Yushchik A. I. Dialektika prava. Kniga 2. Pervobytnoye pravo (Ocherk teorii proiskhozhdeniya prava). Kiyev: Parlamentskoye izdatelstvo, 2021. 864 s. [rus]. **29.** Modzelewski K. Barbarzyńska Europa. Warszawa: Iskry, 2004. 519 s. [pol]. **30.** Sverdlov M. B. Ot Zakona russkogo k Russkoy Pravde. Moskva: Yurid. lit., 1988. 172 s. [rus]. **31.** Kletzer C. Ibid. **32.** Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku: monohrafiia. Za red. I. B. Usenka. Kyiv: Naukova dumka, 2014. S. 75–76 [ukr]. **33.** Annual review of finds of Birch bark manuscripts: Gippius A. A. Berestyanyye gramoty iz raskopok 2022 g. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EYtoonQ1hTk&t=5959s [rus]. **34.** Rominskyi Ye. V. «Pidrobni» ta anonimni povchalni tvory yak dzherelo piznannia pravovoi dumky Davnoi Rusi kniazhoi doby (XI–XIV st.). *Pravavaya dumka i pravatvorchasc: zbonik materyyalaў mizhnarodnaj navukovaj kanferencyi, prysvechanaj 75-goddzyu doktara yurydychnyh navuk, prafesara Sokala Scyapana Fyodaravicha.* Minsk, 24–25 listapada 2017 g. / red. kal. S. F. Sokal [i insh.]. Minsk: BIP, 2018. S. 82–88 [ukr]. **35.** Milov L. V. Issledovaniya po istorii pamyatnikov srednevekovogo prava: Sb. statey. / Pod red. B. N. Flori. A. A. Gorskogo. Moskva: ROSSPEN, 2009. S. 190–196 [rus]. **36.** Rominskyi Ye. V. Myr stoit do rati, a rat do myru: pro deiaki osoblyvosti davnoruskykh mizhnarodnykh ta mizhkniazivskykh dohovoriv. *Derzhavnyi suverenitet, natsionalna bezpeka i svitovyi pravoporiadok v istoryko-pravovomu*

vymiri: materialy XXXI Mizhnarodnoi istoryko-pravovoi konferentsii 27–30 lystopada 2014 r., m. Berehove / red. kolehiia: I. B. Usenko (holova), Ya. V. Lazur (zast. holovy), A. V. Makarchuk (vidp. sekr.) ta in. Kyiv–Uzhhorod: Vydavnytstvo «Hoverla», 2014. S. 262–267 [ukr]. **37.** Rominskyi Ye. V. Spivvidnoshennia sudovykh ta pozasudovykh zasobiv vyrishennia konfliktiv u davnoruskii pravovii realnosti. *Pravova derzhava.* Vyp. 23. Kyiv, 2012. S. 41–48 [ukr]. Rominskij E. V. *Primiritelnye dogovory v drevnerusskom prave Kievskoj Rusi i udelnyh knyazhestv. Istoriya rossijskoj pravovoj sistemy i pravovoj kultury.* Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii posvyashennoj Godu rossijskoj istorii (Arhangelsk, 30 oktyabrya – 1 noyabrya 2012 g.). Ch. 1; red.–sost. S. O. Shalyapin; Severnyj (Arkticheskij) federalnyj universitet im. M. V. Lomonosova. Arhangelsk, 2013. S. 204–210 [rus]. **38.** Zazuliak Yu. «Ruske pravo» v Halychyni XV stolittia: krytychnyi ohliad dzherel ta istoriohrafii. Kriz stolittia. Studii na poshanu Mykoly Krykuna z nahody 80-richchia / Redkolehiia: O. Vinnychenko ta in. Lviv, 2012. S. 63–78 [ukr]. **39.** Modzelewski K. Ibid., pp. 66–88 [pol]. 40. Plavych S. V. Ibid. S. 12 [ukr].

Rominskyi Yevhen. **Law in the East Slavic legal-cultural space**

The purpose of the study is to determine the main features, institutions and patterns of the development of law in the era of pre-state formations on the example of East Slavic state formations, as well as those state formations and states (the Grand Duchy of Lithuania, Ulus of Jochi, the Kingdoms of Poland and Hungary, Wallachian, and Slavic-Wallachian principalities, etc.), under the influence or power of which the aforementioned Eastern Slavic state formations fell in the studied period of the 9th–15th centuries. The term East Slavic legal-cultural space is used to denote this territorial and political massif.

On the basis of a comprehensive analysis of historiography, the main theoretical approaches to the characterization of law at the pre-state and early state stages of the political development of society are determined. The main attention in the work is paid to the characteristics of specifically historical features of law and state power in the East Slavic legal-cultural space of the 9th–15th centuries.

It is concluded that the law of Ancient Rus' state formations is clearly distinguished from both the law of modern states and the traditional/primitive/archaic law, which arose and was formed in a naturally historical way. At the same time, this law is fundamentally different from the law of constituent states, which does not allow it to be classified as corporate law. At this stage, it seems logical to use one of the definitions of the Anglo-American Concepts of early law for this stage of the development of law: primitive or ancient law.

Key words: *Legal history, East Slavic, Kyivan Rus, Old Rus, state formations, Barbarian state, Medieval Law, Ancient Rus' Law, Source of Law, oral law, written law, Legal Treaty.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-216-226
УДК 321.11; 341.21; 342.15(477)

Л. В. ХУДОЯР,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0003-2386-1869

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті зроблено спробу розглянути один із важливих аспектів процесу суверенізації українського народу – правові засади, які заклали основи національної суверенної державності та міжнародної правосуб'єктності України. Висвітлюється юридичне утвердження суверенітету на різних історичних етапах процесу реалізації права українського народу на самовизначення в українських державних утвореннях козацької доби, періоду Української революції 1917–1921 рр. та часів радянського режиму.

Ключові слова: *Україна, суверенізація народу, національно-державне самовизначення, право народу на самовизначення, суверенітет, козацько-гетьманська доба, УНР, Директорія, ЗУНР, Українська РСР, юридифікація суверенітету України, нормативно-правова складова, історичне значення.*

Khudoiar Lesia. **The normative and legal component of the national-state self-determination of the Ukrainian people**

The article constitutes an initial attempt consider one of the important aspects of the process of the sovereignty of the Ukrainian people - the ascending legal principles that laid the foundations of national sovereign statehood and international legal personality of Ukraine. The legal assertion of sovereignty at various historical stages of the process of realizing the Ukrainian people's right to self-determination in Ukrainian state entities of the Cossack era, the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921, and the Soviet regime is highlighted.

Key words: *Ukraine, people's sovereignty, nation-state self-determination, people's right to self-determination, sovereignty, Cossack-Hetman era, UNR, Directory, ZUNR, Ukrainian SSR, juridification of Ukraine's sovereignty, normative and legal component, historical significance.*

Актуальність теми. В умовах наявної загрози знищення держави Україна з боку РФ й заперечення російською пропагандою існування української держави й українського народу важливого значення набуває висвітлення юридичної складової процесу національно-державного самовизначення українського народу. Актуальним для подальшого поступу та розвитку

* ***Khudoiar Lesia****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© Л. В. Худояр, 2023

України має дослідження витоків і правових засад, що заклали основи установчої влади народу як джерела, носія і суверенного суб'єкта влади.

Огляд літератури. Проблематиці дослідження національно-державного самовизначення українського народу присвятили численні праці вітчизняні та зарубіжні вчені різних часів, зокрема, Б. М. Бабій, Я. В. Верменич, В. П. Горбатенко, Н. Д. Городня, М. С. Грушевський, О. Р. Дашковська, С. С. Дністрянський, О. О. Ейхельман, Л. Г. Іванова, М. С. Кармазіна, Г. В. Касьянов, В. М. Корецький, Г. О. Корольов, С. В. Кульчицький, І. А. Куян, І. С. Лісна, І. П. Лисяк-Рудницький, О. М. Мироненко, П. О. Недбайло, А. А. Омарова, М. І. Палієнко, Н. М. Пархоменко, С. І. Пирожков, А. Й. Присяжнюк, І. О. Рафальський, О. П. Реєнт, О. О. Скрипнюк, О. В. Скрипнюк, І. Б. Усенко, Н. В. Хамітов, J. Armstrong та ін. Проте спеціально проблема нормативно-правової складової національного-державного самовизначення українського народу, наскільки нам відомо, до цього часу комплексно не досліджувалася. Різні теоретичні та ідеологічні підходи дослідників щодо оцінки наявності та практичної реалізації нормативно-правової складової національного-державного самовизначення українського народу вимагають докладнішого вивчення цієї проблеми.

Постановка проблеми дослідження. Процес суверенізації народу розуміється як поетапне набуття національно-державного самовизначення (процес і наслідок вибору власної програми культурного, соціально-економічного та політичного самоздійснювання, яке передбачає вільне волевиявлення з приводу даного вибору, невіддільне право на вільне облаштування свого громадського, політичного життя й своєї держави, визначення форми правління), самоутвердження і духовне зростання, самовираження (побут, культура, мова, світогляд та спосіб мислення), самовладність (суверенна воля народу, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні). Процес суверенізації народу тісно пов'язаний з процесом державотворення й законодавчим закріпленням механізмів реалізації й захисту суверенної волі і права народу (нації) визначати форму свого державного існування.

Метою дослідження є спроба висвітлити один із визначальних аспектів процесу національно-державного самовизначення українського народу – юридичне оформлення суверенітету України в різні історичні періоди.

Виклад основного матеріалу. Початок процесу суверенізації українського народу та формування суверенної української національної держави багато у чому зумовлений виникненням та формуванням козацтва. Козацтво відігравало визначну роль у справі збереження українського етносу та державності. У період козацько-гетьманської доби завершився перший етап процесу суверенізації українського народу. Зокрема, відбулося самовизначення, самоутвердження і духовне зростання, самовираження українського народу, що ознаменувалося початком розвитку української літературної мови; створенням братських шкіл, Острозької академії, Києво-Могилянського колегіуму (академії з 1658 р.); становленням української науки, зокрема філософії й

зачатків юриспруденції; започаткуванням капіталістичного укладу та створенням власної економічної й податкової системи; створенням власної армії, системи адміністративно-територіального поділу та центральних і місцевих органів державної влади, судових органів тощо.

Найбільших успіхів у справі українського державотворення досягнуто в ході Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького, коли відбулося формування та юридичне оформлення інституцій української козацької держави. Зокрема, визнання урядом Речі Посполитої незалежної української держави у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств (Волинь і Поділля залишалося у складі Речі Посполитої), закріплене в Зборівському договорі 1649 р.[1], укладеному між польським королем Яном II Казимиром Ваза та кримським ханом Іслам-Гіреєм III, котрий офіційно представляв інтереси гетьмана Богдана Хмельницького і Війська Запорозького. Незалежність козацької держави була визнана також Гадяцькою угодою 1658 р. між гетьманом України Іваном Виговським і польським урядом, укладеною у вересні 1658 р. у м. Гадячі (тепер Полтавська обл.)[2].

Також українські державні утворення козацько-гетьманської доби були визнані суб'єктами міжнародного права низкою менш відомих договорів. Це договори Війська Запорозького з Річчю Посполитою: Замостське перемир'я 1648 р., Білоцерківський мирний договір 1651 р., Жванецька мирова угода 1653 р., Слободищенський (або Чуднівський) договір 1660 р., Підгаєцька угода 1667 р. Зовсім маловідомими для широкого загалу є міжнародні договори Гетьманщини з іншими країнами: Раднотський договір 1656 р.; Корсунський договір зі Швецією 1657 р.; Корсунський договір з Туреччиною 1699 р.; Гетьмансько-Шведський договір 1708 р.; Покірний меморіал Запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції 1709 р.; Кайрський договір з Кримським ханством 1711 р.; Акт султана Мехмеда IV 1699 р. про надання території Поділля статусу Кам'янецького еялету, або Подільського еялету чи Кам'янецького (Подільського) пашалика – провінції Османської імперії (існувала на території Поділля з 1672 до 1699 як рокуеялет санджак). Це й договори Запорозької Січі: з Кримським ханством – договір з Шагін-Гіреєм 1624 р. та з Кримським ханством 1734–1775 рр.; з Річчю Посполитою: Вільшанська угода 1617 р., Роставицька угода П. Сагайдачного 1619 р., Куруківський договір 1625 р., Переяславська угода 1630 р.; з Московською державою: Лубенський договір 1734 р.; з Османською Імперією: Султанський акт 1778 р. про прийняття Задунайської Січі тощо. Окремі питання правового статусу Війська Запорозького Низового регулювалися також Ординацією і Реєстром Війська Запорозького 1638 р., Реєстром Війська Запорозького 1649 р.

Водночас несформованість політичної еліти, яка не спромоглася об'єднатися й виробити власної програми політичного й соціально-економічного розвитку українського народу, її розірваність у межах різних українських

державних утворень та земель, заселених автохтонним населенням України, призвела до втрати політичної й економічної автономії. Зокрема, в процесі реформи, розпочатої 1764 р. Катериною ІІ, скасована адміністративно-територіальна автономія Гетьманщини, яку через рік реформували в Малоросійську губернію.

Утім, як зазначає І. Б. Усенко, доволі довго зберігалася автономія судоустрою України, реформування якого почалося після поширення на територію України «Установлення про управління губерніями» 1775 р. Проте 1796 р. було видано царський указ «Про відновлення в Малоросії правління і судопровадження відповідно до місцевих прав і давніх обрядів». Відмінності в судоустрої України були скасовані у 30-х рр. XIX ст. Залишалися чинними давні джерела права України. Магдебурзьке право було скасоване по всій Україні указом Миколи І лише у 1831 р. У Києві воно діяло до 1835 р. Дію Литовського статуту було скасовано лише у 1840–42 рр. після створення «Зводу законів Російської імперії». Загальноімперське законодавство впроваджувалося поетапно, зберігалися деякі спеціальні правові норми для Чернігівської й Полтавської губерній[3].

Наступний етап процесу суверенізації українського народу розпочався з «Весни народів» 1848 р., коли в українській політико-правовій думці й серед українського населення Західної і Східної України набула розвитку та поширення ідея відтворення суверенної соборної української держави через об'єднання етнічних українських земель, що перебували в складі Австрії, Угорщини та Росії. Поштовхом стали революційні події 1848–1861 рр. в Австрійській імперії, в ході яких відбулося становлення австрійського революційного конституціоналізму. Згодом настала можливість завершити процес національно-державного самовизначення українського народу на теренах Австро-Угорщини через утворення власної суверенної держави – Західноукраїнської Народної Республіки.

Зокрема, С. С. Дністрянський у висновках до статті «Самовизначення народів», надрукованій у газеті «Воля» 19 листопада 1919 р., наголошував, що український народ має право на самовизначення, як і усі інші європейські народи. Це право є не лише теоретичним, оскільки український народ реалізував його шляхом тяжкої боротьби не лише під час загальної європейської війни, а й на території Східної Галичини, де боровся за самостійність ЗУНР, а згодом Західної Області Української Народної Республіки, та відстоює його ще тепер у кривавій боротьбі проти російських наїздів на території Наддніпрянської України. Право народного самовизначення прислугує йому в усіх областях своєї національної території. «Український народ заявив виразно через своїх народних заступників, що бажає собі злуки всіх українських земель і що бажає творити одну самостійну українську республіку. В таких рямках нема й місця для яких- небудь плєбісцитів, так як не може бути сумніву, що Східня Галичина належить до української національної території»[4].

Утвердження права українського народу на національно-державне самовизначення на українських етнічних територіях в складі Австро-Угорщини відобразилося в низці нормативно-правових актів, які закріплювали політичну, територіальну, культурну, мовну самостійність української нації та повноту суверенних прав у зазначених сферах її соціального життя. Зокрема, це – рішення всенародного віче, скликане 19 жовтня 1918 р. за ініціативи УНРади на площі святого Юра у Львові, де було урочисто проголошено українську державу на землях Австро-Угорщини; акт передачі у ніч із 1 на 2 листопада 1918 р. австро-угорським намісником Галичини графом К. фон Гуйном всієї повноти влади своєму заступникові В. Децикевичу, який у законний спосіб делегував усі владні повноваження Українській Національній Раді, легітимуючи тим самим як її саму, так і українську державу, відповідно до канонів внутрішньодержавного і міжнародного права[5]; конституція ЗУНР від 13 листопада 1918 р., «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», в арт. 1 якого зазначалося: «Держава проголошена на підставі права на самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 18 жовтня 1918 року, обнимаючи весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка»[6].

На Наддніпрянській Україні цей етап розпочався наприкінці XIX ст. з початком створення українських політичних партій й завершився у період Української революції 1917–1921 рр. відбудовою національної державності.

Українська Центральна Рада (УЦР) протягом 14 місяців існування в ході революційних подій у Наддніпрянській Україні втілювала в життя право українського народу на самовизначення, керуючи національно-визвольним рухом й спираючись на розгалужену мережу Рад, які представляли інтереси фактично усіх прошарків і груп населення України[7]. Завдяки діяльності УЦР суверенізація українського народу ознаменувалася відтворенням власної самостійної держави на землях Наддніпрянської України. Державний суверенітет Української Народної Республіки часів Центральної Ради реалізувався шляхом діалектичного поєднання та взаємодоповнення права націй на самовизначення та принципу територіальної цілісності держави.

Правову основу національно-державного самовизначення українського народу на теренах колишньої Російської імперії склала значна кількість нормативних актів, що регулювали діяльність у політичній, правовій, соціально-економічній, військовій, духовній національно-культурній та у міжнародній сферах[8]. Варто навести зміст найважливіших з них.

Ухвала III Універсалу УЦР від 7 (20) листопада 1917 р. ознаменувала відродження української державності. Сувереном демократичної держави виступав народ, що відображено у її назві – Українська Народна Республіка. Цю настанову конкретизовано у IV універсалі УЦР, датованому 9 січня 1918 р., де зазначалося: «Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою україн-

ського народу». Влада в ній буде належати тільки народові України, від імені якого, до скликання Українських Установчих зборів, правитиме УЦР та її виконавчий орган – Рада Народних Міністрів[9].

У Конституції УНР проголошувалося: «Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цеб-то громадянам УНР всім разом (ст. 2). Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України (ст. 3)»[10].

Комплексне поєднання історичних, етнологічних, антропологічних, соціокультурних чинників дозволили завершити процес суверенізації українського народу проголошенням Соборної Української Держави. Політико-правове об'єднання УНР та ЗУНР в одну Українську державу закріплене 3 січня 1919 р. у рішенні Української національної ради ЗУНР, у «передвступному» договорі між ЗУНР і УНР, в ухвалі про злуку українських держав, в Універсалі Директорії УНР про Злуку УНР та ЗУНР від 22 січня 1919 р. та Універсалом Конгресу трудового народу Української Народної Республіки від 28 січня 1919 р.[11]

Тодішнє трактування змісту принципу самовизначення народів (націй), викладене у «Чотирнадцяти пунктах» Вудро Вільсона, підтримали і розвинули в працях українські правознавці. Зокрема, О. Ейхельман назвав його не теоретично-гуманітарною догмою, а основою дійсної політичної практики. Цей принцип, на переконання О. Ейхельмана, є обов'язковим для впровадження тими народами, які «…мають достатні і відповідні територіальні, етнографічні та громадськополітичні й культурні умови, щоб творити свою власну, національну самостійну державу»[12]. Українська нація, за твердженням О. Ейхельмана, цілковито відповідає задекларованим критеріям.

Утім, теоретичні обґрунтування принципу самовизначення народів не знайшли втілення у політико-правовій практиці Гетьманату П. Скоропадського, а також Директорії УНР.

Зокрема, на Державній нараді, яка відбулася 12–14 грудня 1918 р. у Вінниці й де були присутні лідери Директорії та представники українських політичних партій, перемогли прихильники так званого трудового принципу, відповідно до якого право управління та порядкування «краєм» мало належати тільки тим «класам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності», тобто «лише класам працюючим – робітництву й селянству». Усі інші «класи», як «нетрудові й експлуататорські», не мали права голосу в управлінні державою[13].

Фактично трудовий принцип, закріплений і конкретизований у Декларації Української Директорії від 26 грудня 1918 року[14], виявився, на нашу думку, нежиттєздатним через еклектичне поєднання несумісних принципів соціалістичної ідеології – класового й інтернаціонального та ліберальної ідеології – суспільного консенсусу й формування національної ідентичності. Водночас протягом 1917–1919 рр. більшовики тричі утверджували свою владу в Україні, створюючи власні державні структури. У процесі конститу-

ційного оформлення УСРР відповідно до комуністичної ідеології джерелом і носієм суверенітету мала виступати не етнічна спільнота – народ, а лише працюючі класи – робітництво і селянство.

Пророчим виявилося передбачення М. Грушевського, який на початку 1918 р. писав, що «в сій погоні за утікачем з московської неволі – «хохлом», в запалі боротьби з ним, большевистські поводирі без церемонії викинули старі гасла «права самовизначення народів аж до повного відділення» й перешилися в «федералістів», дуже оригінальних «федералістів», які своїм завданням поставили «об'єднання демократії», великоросійської й української, і, очевидно, – всякої іншої з колишньої Російської імперії»[15].

У Конституції УСРР від 14 березня 1919 р. носієм суверенітету визначався не увесь народ України, а лише його повноправна частина – «трудящі й експлуатовані маси пролетаріату й найбіднішого селянства» (ст. 1 і 22 Конституції). Тобто закріплювався не принцип національного самовизначення народів, а класовий принцип і пролетарський інтернаціоналізм, як основа державної моделі УСРР та майбутньої єдиної соціалістичної держави.

Утім, для більшовицького керівництва УСРР суверенітет України не втратив політико-правової цінності й залишався важливою характеристикою держави, що знайшло відбиття у ст. 6 Конституції УСРР про предмети відання Центральної Радянської Влади на Україні. Водночас положення ст. 4 Конституції, як видається, закріплювали програму перетворення незалежної самостійної української держави на «частину Єдиної Міжнародної Соціалістичної Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення».

Надалі втрата УСРР засобів реалізації державного суверенітету була відображена в ряді нормативних актів РСФРР та УСРР. Зокрема, 28 травня 1919 р. РНК приймає ухвалу про визнання наркомів РСФРР союзними наркомами, а наркомів України – «їх обласними уповноваженими». 11 вересня 1919 р. в умовах денікінської окупації України Політбюро ЦК РКП(б) за участю В. Леніна розглянуло «Питання про український уряд» і ухвалило «ліквідувати весь урядовий апарат, зберігаючи існування уряду номінально». 21 вересня ЦК РКП(б) затвердило це рішення й визначило: «Весь урядовий апарат УСРР ліквідується. Від імені уряду виступає, коли потрібно, Раковський, який переїздить до Москви і зберігає лише невеликий секретаріат з українських справ»[16].

Отже, як уявляється, саме зміна суб'єктності суверенітету визначила надалі форму відносин між УСРР і РСФРР. 25 травня 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд рад у резолюції «Про державні відносини між РСФРР і УСРР» постановив: що УРСР, зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки, об'єднаною спільністю політичного та соціального ладу, спільністю боротьби в минулому проти царя, поміщиків і капіталістів та спільною боротьбою за своє існування. … IV Всеукраїнський з'їзд Рад, підтверджуючи угоду між Центральними виконавчими комітетами УРСР та РРФСР про об'єднання комісаріатів військо-

вого, фінансового, залізничного, народного господарства, пошт та телеграфів та праці, доручає майбутньому Центральному Виконавчому Комітету вести й надалі ту саму політику найтіснішого зближення. … Будь-які спроби розірвати або послабити зв'язок з Радянською Великоросією та з іншими народами та республіками, що входять до складу РРФСР, будь-яке націоналістичне та шовіністичне цькування з метою роз'єднання робітників і селянських мас є, по суті, контрреволюційними та спрямованими проти свободи та незалежності робітників та селян України. IV Всеукраїнський з'їзд Рад застерігає робітників та селян проти зрадницького гасла «Української народної республіки», яке є лише прикриттям для підпорядкування України міжнародному капіталу та українській шовіністичній буржуазії»[17].

Слід наголосити, що й після створення СРСР союзні республіки, в т. ч. й Україна, формально зберегли статус суб'єкта міжнародного права. Зокрема, в першій редакції Конституції СРСР, затвердженій 31 січня 1924 р. постановою ІІ з'їзду Рад СРСР, зазначалося: «Суверенітет союзних республік обмежений лише в межах, вказаних у цій Конституції, і лише з предметів, віднесених до компетенції Союзу. Поза цими межами кожна союзна республіка здійснює свою державну владу самостійно. Союз СРСР охороняє право вільного виходу з Союзу (гл. 2 ст. 3). За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу» (гл. 2, ст. 4).

Однак зазначене в Конституції «обмеження прав союзних республік» виявилося доволі суттєвим. Відповідно до ст. 1 Конституції СРСР УСРР втратила можливість реалізації владних повноважень українського народу і держави в найважливіших сферах життя суспільства.

Зауважимо, що попри закріплення в конституціях СРСР і союзних республік права вільного виходу з СРСР, законодавством СРСР не передбачалося механізмів його реалізації[18], що до певної міри підтверджувало суто формальне ставлення до цього права. Утім, ця «спляча норма» стала цілком реальною у 1990-х роках.

Після Другої світової війни юридичне закріплення права народів (націй) на самовизначення в міжнародно-правових актах відбулося з прийняттям Статуту ООН, у п. 2 ст. 1 якого зазначалося: «Розвивати дружні відносини між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру». Це право набуло подальшого розвитку у багатьох міжнародно-правових документах.

Українська РСР, яка визнавалася суб'єктом міжнародного права, була однією з держав – засновниць ООН і мала в ООН власне представництво на рівні незалежної країни, що, як уявляється, фактично лише слугувало розширенню впливу СРСР в ООН. Утім, членство в ООН і наявність власного міністерства закордонних справ було для України впливовим міжнародним засобом донесення світовій громадськості відомостей про Україну, її самобутність та національну автентичність.

Наприкінці XX ст. розпочався новий етап процесу суверенізації українського народу – відтворення незалежності й самостійності української держави, закріплених у положеннях Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Тобто українським народом була реалізована самовладність – суверенна воля народу, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні.

Висновки. У процесі національно-державного самовизначення українського народу, який тривав протягом п'яти століть, вважаємо, можна визначити чотири етапи суверенізації української державності: часи Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. – «Весни народів» 1848 р. – Української революції 1917–1921 рр. – відтворення незалежності й самостійності України у 1990–1991 рр. Цей процес набув відображення в масиві нормативно-правових актів – відносно самостійній інтегрованій конструкції, яка через інформаційно-регулятивний вплив надала теоретичної й практичної юридичної значущості національно-державному самовизначенню українського народу. Аналіз цього масиву правових актів дав змогу визначити суттєвий вплив концепції суб'єктності суверенітету на легітимацію та реалізацію саме власних національних інтересів українського народу на міжнародній арені та на внутрішні процеси національно-державного розвитку. Як уявляється, об'єктивній оцінці загроз національно-державному розвитку України й окресленню його перспектив мають сприяти подальші дослідження цієї проблематики, що нададуть можливість охарактеризувати чинники впливу на трансформацію змісту концепції національно-державного самовизначення українського народу та її конституційне оформлення й реалізацію.

1. Текст Зборівської угоди (Декларація ласки його королівської милості, даної Війську Запорозькому на пункти прохання). Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею. Т. III. С-Петербург, 1861. С. 415–416. **2.** Гадяцька унія 1658 року. Київ, 2008. С. 11–30. **3.** Усенко І. Б. Автономія України 17–18 ст. Юридична енциклопедія. Том 1. А–Г. Київ, 1998. С. 27. **4.** Дністрянський С. С. Самовизначення народів. URL: https://zbruc.eu/node/93744 **5.** Реєнт О., Великочій В. Державотворчі процеси на західноукраїнських землях крізь призму національно-демократичної революції 1914–1923 рр. Український історичний журнал. 2019. № 1. С. 172. **6.** Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні дня 13 листопада 1918 р. Західно-Українська Народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Том. 2. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. С. 5–6. **7.** Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ, 1995. С. 299, 327. **8.** Див.: Гай-Нижник П. П. УНР і ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920). Київ: ЩЕК, 2010. 304 с.; Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2016. 796 с. **9.** Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1917. № 3. 13 січня. **10.** Конституційні

акти України. 1917–1920. *Невідомі конституції України.* Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 73. **11.** Усенко І. Б. Акт соборності 1919 року: спроба юридичного аналізу. *Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення):* збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Львів, 1 листопада 2018 р.) / І. Й. Бойко (голова редколегії), А. В. Кольбенко (відп. секр.). Львів, 2018. С. 40–46. **12.** Конституційні акти України. 1917–1920... С. 152. **13.** Гай-Нижник П. П. Пошук державної моделі УНР: ідея та крах «трудового принципу» (грудень 1918 – липень 1919). *Український історичний журнал.* 2016. № 1. С. 79–83. **14.** Конституційні акти України. 1917–1920... С. 100–104. **15.** Грушевський М. С. На порозі Нової України: Гадки і мрії. *Твори:* у 50 т. Т. 4. Кн. 1. Львів: Світ, 2007. С. 225–266. **16.** Гай-Нижник П. П. УНР і ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920)… С. 276–277. **17.** Образование СССР. *Сборник документов 1917–1924 гг.* Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР в Москве, 1949. С. 151–153. **18.** Волошина Ю. В. Право української нації на самовизначення (теоретико-правовий аспект). *Юридичний вісник.* 2012. № 3(24). С. 34.

References

1. Tekst Zborivskoi uhody (Deklaratsiia lasky yoho korolivskoi mylosti, danoi Viisku Zaporozkomu na punkty prokhannia). *Akty, otnosiashchyesia kъ ystoriy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossiy, sobrannyе y yzdannyе Arkheohrafacheskoiu kommyssieiu.* T. III. SPB, 1861. C. 415–416 [ukr.]. **2.** Hadiatska uniia 1658 roku. Kyyiv, 2008. S. 11–30 [ukr.]. **3.** Usenko I. B. Avtonomiia Ukrainy 17–18 st. *Yurydychna entsyklopediia.* Tom 1. A–H. Kyyiv, 1998. S. 27 [ukr.]. **4.** Dnistrianskyi S. S. Samovyznachennia narodiv. URL: https://zbruc.eu/node/93744 [ukr.]. **5.** Reient O., Velykochii V. Derzhavotvorchi protsesy na zakhidnoukrainskykh zemliakh kriz pryzmu natsionalno-demokratychnoi revoliutsii 1914–1923 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2019. № 1. S. 172 [ukr.]. **6.** Tymchasovyi osnovnyi zakon pro derzhavnu samostiinist ukrainskykh zemel buvshoi Avstro-Uhorskoi monarkhii, ukhvalenyi Ukrainskoiu Natsionalnoiu Radoiu na zasidanni dnia 13 lystopada 1918 r. *Zakhidno-Ukrainska Narodna respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy.* Tom. 2. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2003. S. 5–6 [ukr.]. **7.** Myronenko O. M. Svitoch ukrainskoi derzhavnosti. Polityko-pravovyi analiz diialnosti Tsentralnoi Rady. Kyyiv, 1995. S. 299, 327 [ukr.]. **8.** Dyv.: Hai-Nyzhnyk P. P. UNR i ZUNR: stanovlennia orhaniv vlady i natsionalne derzhavotvorennia (1917 – 1920). Kyyiv: Shchek, 2010. 304 s. [ukr.]; Arkhiv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Ministerstvo zakordonnykh sprav. *Dyplomatychni dokumenty vid Versalskoho do Ryzkoho myrnykh dohovoriv (1919–1921).* Kyyiv: In-t ukr. arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 2016. 796 s. [ukr.]. **9.** *Visnyk Rady Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky.* 1917. № 3. 13 sichnia [ukr.]. **10.** Konstytutsiini akty Ukrainy. 1917–1920. *Nevidomi konstytutsii Ukrainy.* Kyyiv: Filosofska i sotsiolohichna dumka, 1992. S. 73 [ukr.]. **11.** Usenko I. B. Akt sobornosti 1919 roku: sproba yurydychnoho analizu. *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika ta yii mistse v istorii ukrainskoho derzhavotvorennia (do 100-richchia proholoshennia):* zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Lviv, 1 lystopada 2018 r.) / I. Y. Boiko (holova redkolehii), A. V. Kolbenko (vidp. sekr.). Lviv, 2018. S. 40–46 [ukr.]. **12.** Konstytutsiini akty Ukrainy. 1917–1920... S. 152 [ukr.]. **13.** Hai-Nyzhnyk P. P. Poshuk derzhavnoi modeli UNR: ideia ta krakh «trudovoho pryntsypu» (hruden 1918 – lypen 1919). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2016. № 1. S. 79–83 [ukr.]. **14.** Konstytutsiini akty Ukrainy. 1917–1920... S. 100–104 [ukr.]. **15.** Hrushevskyi M. S. Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii. *Tvory:* u 50 t. T. 4. Kn. 1. Lviv: Svit, 2007. C. 225–266 [ukr.]. **16.** Hai-Nyzhnyk P. P. UNR i ZUNR: stanovlennia

orhaniv vlady i natsionalne derzhavotvorennia (1917–1920)… S. 276–277 [ukr.]. **17.** Obrazovanye SSSR. Sbornyk dokumentov 1917–1924 hh. Moskva; Lenynhrad: Yzd-vo AN SSSR v Moskve, 1949. S. 151–153 [rus.]. **18.** Voloshyna Yu. V. Pravo ukrainskoi natsii na samovyznachennia (teoretyko-pravovyi aspekt). *Yurydychnyi visnyk.* 2012. № 3(24). S. 34 [ukr.].

Khudoiar Lesia. **The normative and legal component of the national-state self-determination of the Ukrainian people**

It is relevant for the further progress and development of Ukraine to study the ascending legal foundations that laid the foundations of the constituent power of the people as the source, bearer and sovereign subject of power.

The first stage of the Ukrainian people's sovereignty process was completed during the National Liberation War of 1648–1657 with the formation and legalization of the institutions of the Ukrainian Cossack state, which was recognized as a subject of international relations. The next stage of the sovereignty of the Ukrainian people, as a social subject of Ukrainian state-building, began in Western Ukrainian lands with the "Spring of Nations" in 1848 and ended with the formation of its own sovereign state - the Western Ukrainian People's Republic. In Trans-Dnieper Ukraine, this stage began at the end of the 19th century. and ended in the period of the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921 with the restoration of national statehood. The state sovereignty of the Ukrainian People's Republic was realized through a dialectical combination of the right of nations to self-determination and the principle of territorial integrity of the state. After the announcement by the Russian Soviet party leadership of the date of formation of the USSR on December 30, 1922, the Ukrainian SSR actually lost the opportunity to exercise the sovereign rights of the Ukrainian people and the state. During the dismantling of the Union of the SSR, the Ukrainian people used the right to self-determination, which is enshrined in the provisions of the Declaration on State Sovereignty of Ukraine dated July 16, 1990.

A detailed analysis of legal acts that regulated the issues of external and internal sovereignty and legal personality of the Ukrainian people (nation) and the state in different historical periods will make it possible to objectively assess the formality and reality of Ukraine's sovereignty in different historical periods.

Key words: *Ukraine, people's sovereignty, nation-state self-determination, people's right to self-determination, sovereignty, Cossack-Hetman era, UNR, Directory, ZUNR, Ukrainian SSR, juridification of Ukraine's sovereignty, normative and legal component, historical significance.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-227-244
УДК 340 (09)

І. Б. УСЕНКО,
*кандидат юридичних наук, професор**
ORCID: 0000-0002-6832-2933

ВИДАТНИЙ ІСТОРИК ПРАВА ЛЕВ ОКІНШЕВИЧ: ДЖЕРЕЛА ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ

Аналізуються нововиявлені та маловідомі архівні й інші історичні джерела, які сприятимуть уточненню наукової біографії українського історика права, секретаря Комісії для вивчування історії західноруського та українського права Всеукраїнської Академії наук, а згодом одного з найвидатніших представників науки української діаспори Л. О. Окіншевича (Окиншевича).

Ключові слова: *Україна, правознавство, історія юридичної науки, історія українського права, Всеукраїнська Академія наук, Л. О. Окіншевич (Окиншевич), наукова біографія, юридична біографістика, історичні джерела.*

Usenko Igor. **Outstanding legal historian Lev Okinshevych: sources for scientific biography**

Newly discovered or little-known archival and other historical sources are analyzed that will help clarify the scientific biography of the Ukrainian historian of law, secretary of the Commission for Studying the History of Western Ruthenian and Ukrainian Law of the All-Ukrainian Academy of Sciences, and later one of the most prominent representatives of the science of the Ukrainian diaspora L. O. Okinshevych (Okynshevych).

Key words: *Ukraine, jurisprudence, history of legal science, history of Ukrainian law, All-Ukrainian Academy of Sciences, Okinshevich (Okynshevich) L. O., scientific biography, legal biography, historical sources.*

Актуальність теми. Звернення до історії української юридичної науки має важливе значення не лише для вивчення та подальшого розвитку вітчизняного правознавства як такого, а й у ширшому розумінні для консолідації історичної свідомості українського народу, збереження історичної (національної) пам'яті. Водночас історія науки є невіддільною від висвітлення ролі «людського чинника», від об'єктивного аналізу життєвого і творчого шляху тих непересічних особистостей, які створювали і розвивали відповідні наукові напрями. Тому необхідність «антропологічного виміру» або «біографічного підходу» в історичних, зокрема й юридичних, наукових дослідженнях сьогодні не викликає жодних сумнівів.

Особливої актуальності набуває відновлення історичної справедливості щодо тих вчених, ім'я та наукова спадщина яких з відомих ідеологічних при-

* ***Usenko Igor****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D), Full Professor*

© І. Б. Усенко, 2023

чин багато років штучно замовчувалися або паплюжилися. Серед українських правознавців, життя і діяльність яких викликає значний громадський і науковий інтерес, слід назвати історика права, найближчого соратника фундатора Української академії наук М. П. Василенка, секретаря академічної Комісії для виучування історії західноруського й українського права, а згодом одного з корифеїв української науки в діаспорі Льва Олександровича Окіншевича (Окиншевича).

Постановка проблеми. Біографія Л. О. Окіншевича нині достатньо повно представлена в багатьох довідково-енциклопедичних виданнях та інших публікаціях, виданих як в Україні, так і за кордоном. Утім, основним джерелом біографічних відомостей, особливо для науковців діаспори, є власні спогади вченого, його автобіографії та численні анкети, які він заповнював протягом свого життя. Історичні джерела такого характеру, як відомо, не позбавлені певного присмаку суб'єктивізму, а тому обов'язково мають доповнюватися юридично значущими документами (матеріалами особових справ, свідоцтвами про народження, документами про освіту, наукові ступені і вчені звання, офіційними атестаціями та характеристиками тощо).

За понад 30 років дослідження історії української академічної юридичної науки автору цих рядків вдалося відшукати чимало документів про життя і діяльність Л. О. Окіншевича, що, як видається, здебільшого не знайомі іншим дослідникам. Тому в рік 125-ліття від дня народження вченого виникла ідея поділитися з колегами деякими джерелами, які, на нашу думку, збагатять новими барвами його творчу біографію, продовжать процес відновлення справедливості щодо правознавця і його наукового доробку.

Мета і завдання статті. У зв'язку з наведеним, метою цієї публікації є введення до наукового обігу архівних та інших першоджерел про життя і діяльність Л. О. Окіншевича та на цій основі деяке уточнення українського періоду біографії вченого, в якій дотепер залишалося ще чимало лакун.

Огляд літератури. Перші біографічні публікації про Л. О. Окіншевича побачили світ в українській діаспорі після смерті вченого, яка настала в містечку Гілкрест Гілс (штат Меріленд, США) 7 листопада 1980 р. Авторами їх були дослідники, які товаришували з Львом Олександровичем за його життя, мали доступ до архіву вченого, зокрема, до його автобіографій і спогадів. Це передусім відомий історик права, голова НТШ в Америці Ярослав Миколайович Падох (1908–1998). Він був автором некрологів на смерть Л. О. Окіншевича[1], опублікував у журналі «Український історик»[2], а згодом окремою відбиткою[3] ґрунтовний нарис «Лев Окіншевич – видатний історик державного права України – Гетьманщини XVII–XVIII ст. (1898–1980)», до якого додав розлогу бібліографію праць вченого. Згодом він став ініціатором публікації «Спогадів» Л. О. Окіншевича, написав для цього видання велику передмову біографічного характеру[4].

Іншим біографом вченого став літературознавець, дійсний член УВАН і НТШ Петро Васильович Одарченко (1903–2006). Його авторству належать

кілька біографічних публікацій українською та англійською мовами[5,6,7], зокрема, й щойно оприлюднена стаття в «Енциклопедії сучасної України»[8], яка побачила світ через 16 років після смерті автора. Біографія Л. О. Окіншевича також представлена в «Енциклопедії українознавства»[9] та в деяких англомовних українських довідкових виданнях[10].

Окремі біографічні сюжети з життя Льва Окіншевича наведені у виданих у діаспорі загальних працях з історії української науки, авторами яких були, зокрема, Н. Д. Полонська-Василенко[11], вже згадуваний П. В. Одарченко[12] та ін.[13]

У незалежній Україні інтерес до біографії і творчості Льва Окіншевича виник передусім у процесі наукового дослідження здобутків довоєнної академічної юридичної науки, зокрема, діяльності академічної комісії для виучування західноруського й українського права. Вітчизняним історикам права на відміну від дослідників з діаспори були доступними архівні фонди ВУАН (УАН) та вишів радянської України, що сприяло збагаченню їх наукових праць. Прізвище Окіншевича, зокрема, широко представлено у монографіях «Микола Прокопович Василенко»[14], «Юридична наука і освіта на Україні»[15], «Академічна юридична думка»[16]. Автор цих рядків опублікував також ряд статей про вченого в науково-довідкових виданнях «Мала енциклопедія етнодержавознавства»[17], «Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (у персоналіях)»[18], «Юридична енциклопедія»[19], «Антологія української юридичної думки»[20], «Міжнародна поліцейська енциклопедія»[21]. Існує також доволі багато історико-правових та інших юридичних праць, які не мають спеціального біографічного характеру, але принагідно згадують ті чи ті наукові здобутки вченого.

Дещо згодом творчістю Окіншевича зацікавилися й вітчизняні історики. Зокрема, низку статей, які поєднували аналіз окремих творів вченого зі стислим викладом його біографії опублікував відомий фахівець з інтелектуальної історії член-кореспондент НАН України Олексій Васильович Ясь: «Лев Окіншевич і проблема “межового положення” України: (З історіографічних дискусій на еміграції кінця 40-х – початку 50-х років XX ст.)»[22], «Лев Окіншевич і теорії циклічності історії»[23], «Великое княжество Литовское и циклическая традиция историописания в рецепции Льва Окиншевича»[24]. Дослідник також підготував ґрунтовні біографічні нариси у довідниках «Українські історики XX століття»[25] та «Історична наука у Національній академії наук України в особах»[26], присвятив творчості Окіншевича ряд сторінок у монографії «Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.)»[27].

Іншим біографом вченого став професор Національного університету «Острозька академія» Віталій Петрович Яремчук. Його перу належать нариси «Знавець Гетьманської держави (Лев Окіншевич)»[28] та «Історик українського права Лев Окіншевич»[29].

Епізодично до творчого шляху Льва Окіншевича також зверталися українські історики С. І. Білоконь[30], С. Г. Водотика[31], Т. Д. Гошко[32], Г. Д. Клинова-Дацюк[33] та деякі інші вчені, яких ми ще принагідно згадаємо у цій публікації.

З 1990-х років пробудився інтерес до постаті Л. О. Окіншевича й у білоруській історіографії. Біографічні довідки про нього опубліковані в науково-довідкових виданнях білоруською мовою «Енциклопедія історії Білорусі»[34], «Білоруська енциклопедія»[35], «Білорусь»[36], «Велике князівство Литовське»[37], «Репресовані літератори, науковці, працівники освіти, громадські і культурні діячі Білорусі»[38] та ін. Окремі розвідки про вченого науково-біографічного характеру підготували В. М. Лебедєва (Лебедзева)[39], В. А. Падалинський[40], Г. М. Саганович[41]. Є й українські автори, які друкувалися в білоруських виданнях (Ю. А. Мицик[42], А. В. Портнов[43], О. Ямкова[44]). Значним здобутком наших білоруських колег слід вважати видання вибраних творів Льва Окіншевича білоруською мовою з відповідною біографічною вступною статтею, бібліографією та науковими коментарями[45].

Поряд з тим білоруські біографісти, хоча й акцентували на білоруському походженні вченого, прийнятті ним громадянства Білоруської Народної Республіки, творчих зв'язках з білоруськими колегами, не змогли додати нічого нового порівняно зі спогадами вченого і нарисами вчених діаспори в аспекті родинного оточення Льва Олександровича, його батька і діда, генеалогії роду загалом.

Також зауважимо, що як українські, так і білоруські історики практично ігнорують (імовірно, просто не знають) доробок сучасних українських правознавців, залишаючись в оцінці юридичних здобутків ученого на рівні класичних, але через відсутність доступу до джерел далеко не повних, праць Ярослава Падоха.

Виклад основного матеріалу. Основним, фактично єдиним джерелом про дитячі роки Льва Окіншевича є його дуже стислі у цій частині вже згадувані незавершені спогади, опубліковані 1995 р. під назвою «Моя академічна праця в Україні» (оригінальна авторська назва – «Спомини вмираючої людини»). З них ми дізнаємося про дату і місце народження вченого (25 лютого 1898 р. за старим стилем, м. Петербург), які не викликають жодних сумнівів, оскільки підтверджуються свідоцтвом про народження вченого, кілька копій якого є в учнівських і студентських особових справах Льва Окіншевича. Принагідно зауважимо, що в радянський період учений писав своє прізвище українською мовою «Окиншевич», а вже в еміграції став вживати написання «Окіншевич», яке ми теж використовуємо як більш належне, на нашу думку, для українського відтворення прізвищ білоруського походження.

У спогадах зазначається, що батько вченого, Олександр Львович Окіншевич, закінчив Чернігівську гімназію та юридичний факультет Одеського університету, а далі працював у Петербурзі одним з юрисконсультів управління

Північно-Західної залізниці. Після переїзду родини в Київ працював директором південно-західного відділу одного з приватних страхових товариств. Помер у 1906 р., коли його сину було лише 8 років. А в біографічному нарисі Ярослава Падоха з посиланням на один з листів Льва Окіншевича (до професора Бориса Крупницького від 6 липня 1951 р.) є вказівка, що його батько був симпатиком українського руху, товаришував з І. Л. Шрагом та О. П. Шлікевичем. Ці відомості відтоді некритично відтворені в більшості біографічних публікацій про Льва Окіншевича.

Проте мій пошук у архівах (електронних описах) і довідковій літературі дав змогу дещо уточнити ці відомості. Так, Олександр Львович навчався в 1878–1884 рр. у Гомельській шестикласній прогімназії (списки вихованців цієї прогімназії див. електронний ресурс http://gomelpsy.info/bileckoko_mg.html) та у 1884–1886 рр. у Чернігівській гімназії (див.: Тутмолин М. Т. Столетие Черниговской гимназии: 1805–1905: Краткая историческая справка. Чернигов, 1906. С. 395, 496). Знайти відомості про його навчання в Новоросійському (Одеському) університеті поки що не вдалося, хоча, судячи з його подальшої службової кар'єри (просуванні у чинах), вища освіта в нього таки була. Вдалося встановити, що у 1891–1894 рр. Олександр Львович служив у Державному банку (Російський державний історичний архів, ф. 587, оп. 14, спр. 111). Відповідна архівна справа, яка допомогла б остаточно закрити деякі лакуни в біографії батька вченого, поки що недоступна українським дослідником. Надалі (щонайменше у 1898–1899 рр.) Олександр Львович у чині колезького секретаря служив контролером у Державному контролі в Департаменті залізничної звітності в Контролі доходів Миколаївської, С.-Петербурзько-Варшавської, Південно-Західної і Московсько-Брестської залізниць. Це суперечить дотеперішнім відомостям про службу юрисконсультом в управлінні Південно-Західної (в окремих джерелах – Північно-Західної) залізниці. Схоже, що Олександр Львович був економістом, фінансистом, яких тоді теж готували на юридичних факультетах, але не правником. Також поки що не вдалося підтвердити відомості про його працю директором у страховому товаристві в Києві. Принаймні, коли його сину знадобився документ для підтвердження соціального стану, відповідний документ – «паспорт» О. Л. Окіншевича посмертно видав Контроль доходів.

Стосовно діда вченого з боку батька (за спогадами, сільського пароха з Гомельщини), то в кількох історичних джерелах згадується Лев Стефанович Окіншевич, священник Свято-Миколаївської церкви в містечку Столбун (волосному центрі Гомельського повіту Могильовської губернії), 50-річчя церковного служіння якого урочисто відзначалося 1904 р. (див., наприклад, *Памятная книжка Могилевской губернии* на 1905 год. Могилев: Могилевск. губ. статист. ком., 1905. С. 127). З великою ймовірністю це і був дід правознавця. Можливо, більше інформації про нього можна буде дізнатися на основі вивчення документів архівного фонду відповідної церкви в Національному історичному архіві Білорусі (ф. 2991, 92 справи, 1789–1922).

Щодо бабусі з боку батька, то, за даними Я. Падоха, вона походила з роду Вороничів зі Стародубщини. Таке свідчення видається цілком правдоподібним, оскільки «Воронич» – це був згодом один із псевдонімів Л. О. Окіншевича, а в свідоцтві про народження вченого як «воспрєємнік», поруч з сестрою матері згадується колезький асесор Михайло Олексійович Воронич. Втім, для подальших пошуків ще замало даних, оскільки рід Вороничів був надзвичайно розгалуженим. Одна з гілок цього роду, занесена в першу частину родословної книги дворянства Мінської губернії, веде своє походження від Матвія Воронича, писаря стародубського.

У священницьких родах, як правило, було багато дітей. Маємо висловити версію, що братами Олександра Львовича, тобто рідними дядьками вченого, були:

Михайло Львович, випускник гомельської прогімназії 1875 р., згодом викладач латинської мови та інспектор цієї гімназії, який дослужився до чину статського радника;

Матвій Львович, навчався у гомельській прогімназії в 1874–1881 рр., згодом службовець Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів, в. о. секретаря Могильовської губернської казенної палати та податкового інспектора Сеннеської дільниці цієї ж губернії (його особова справа за 1884–1913 рр. зберігається в Російському державному історичному архіві, ф. 573, оп. 22, спр. 3143, 44 арк.);

Микола (Ніколай) Львович, поступив у гомельську прогімназію в 1888 р., навчався в Новоросійському (Одеському) університеті, згодом чиновник з таким же ім'ям служив у Лісовому департаменті Міністерства землеробства (відповідні особові справи мають зберігатися в Державному архіві Одеської області, ф. 42, оп. 5, спр. 1515 та в Російському державному історичному архіві, ф. 387, оп. 24, спр. 7557).

Серед учнів гомельської прогімназії походженням з духовного стану в 1872–1878 р. був також Філіп (Пилип) Окіншевич, а в гомельській жіночій прогімназії навчалися дівчата (повне ім'я їх не зазначається) Ф. Окіншевич (випуск 1887 р.) та Л. Окіншевич (вибула з підготовчого класу 1890 р.). Про цих потенційних представників родини ми маємо, на жаль, обмаль відомостей.

Матір вченого звали Єлизавета Федорівна (дів. прізвище Яреш). За спогадами Льва Олександровича, вона закінчила одну з київських гімназій, а також навчалася два роки у французькій середній школі в передмісті Парижа. Згодом деякий час викладала французьку мову в одній з київських приватних жіночих гімназій. Жодне з цих тверджень нам поки що не вдалося документально підтвердити, хоча справи вихованок і викладачів жіночих гімназій ніби непогано збереглися в київських архівах.

Дід Льва Олександровича з боку матері Федір Леонтійович (у деяких джерелах помилково зазначено «Леонідович») Яреш (1849–1907), колишній австрійський підданий, чех за походженням, залишив певний слід в україн-

ській історії. Середню освіту він здобув у Празі, вищу – в Московському університеті. Згодом майже чверть віку викладав давні мови у Колегії Павла Галагана. Автор кількох праць педагогічного характеру, зокрема, присвячених Я. А. Каменському. Був редактором першого чеського видання в Києві – «Český pravoslavný kalendař», активним учасником Київського відділення Товариства класичної філології й педагогіки. Похований на Байковому кладовищі, але нині могила втрачена. Майбутнім дослідникам життя і діяльності Федора Леонтійовича радимо звернути увагу, що в Російському державному історичному архіві є справа про підданство «австрійського підданого Ф. Яреша» (ф. 1284, оп. 101, спр. 145).

Про бабусю з боку матері нам нічого не відомо.

Отже, на сьогодні ми маємо вже певне уявлення про коло рідних Льва Олександровича. Втім, схоже, що після смерті батька він повністю втратив зв'язок зі своїми родичами з батьківського боку.

Шкільну освіту Лев Окіншевич почав з приватної гімназії В. І. Петра, яка через кілька років набула статус і назву «Гімназії групи батьків» (відома також як 8-ма чоловіча гімназія м. Києва).

Досі в біографіях вченого зазначався лише сам факт навчання у цій гімназії і те, що її засновником був друг його діда, чех за походженням і викладач давніх мов за спеціальністю. Проте в Державному архіві м. Києва зберігається фонд згаданої гімназії, в якому нам вдалося відшукати шкільну справу героя нашого нарису (ф. 77, оп. 1, спр. 1296, 13 арк.). У цій справі є заява матері про допуск сина до іспитів у підготовчий клас від 16 серпня 1907 р. (арк. 1); копія свідоцтва про навчання в гімназії з 1 серпня 1907 р. до 20 серпня 1912 р. із зазначенням випускних оцінок за 4 клас (відмінні успіхи із Закону Божого, добрі – з історії та німецької мови, задовільні – з решти предметів) (арк. 7–7зв.), кондуїтний список з оцінкою (завжди відмінною) поведінки в кожній навчальній чверті перебування в підготовчому та 1–4 класах гімназії (арк. 9–11зв.), лист директора Колегії Павла Галагана від 16 серпня 1912 р. про прийняття Льва в колегію з проханням вислати деякі його документи і подальше листування щодо цього (арк. 5, 6, 8). Є також повідомлення на ім'я директора гімназії від директора іншої гімназії із зауваженням про перебування Льва в театрі на вечірній виставі «Гаудеамус» без належного дозволу і учнівського квитка (арк. 2).

Зберігся також доволі специфічний документ, виданий 11 лютого 1912 р. настоятелем Олександро-Невської церкви в тому, що учень четвертого класу Лев Окіншевич і учень підготовчого класу В'ячеслав Окіншевич «були у сповіді та святих тайн причастилися» (арк. 4). Це свідчення викликає особливий інтерес, оскільки ніде більше в жодному нам відомому документі чи публікації не згадується В'ячеслав Окіншевич, який міг би бути молодшим братом вченого.

Подальший учнівський шлях Льва Окіншевича відображає його особова справа з фонду Колегії Павла Галагана (ДАК, ф. 185, оп. 1, спр. 755, 23 арк.).

Хоча й існує кілька публікацій про випускників Колегії, у жодній з них ми не побачили посилань на згадану архівну справу. Тут міститься: клопотання матері Л. О. Окіншевича допустити його до конкурсних випробувань у 1 клас Колегії від 27 червня 1912 р. із зазначенням її адреси: «станція Боярка Південно-Західної залізниці», село Княжичі (арк. 16), копія свідоцтва про народження Льва Олександровича (арк. 13), свідоцтво приходського священника села Княжичі про незадовільний матеріальний стан Є. Ф. Окіншевич, який не дає їй змоги продовжити освіту сина (арк. 17), атестація Л. О. Окіншевича за 4 клас гімназії «групи батьків» (арк. 18, 19), оригінал свідоцтва про навчання в цій гімназії (арк. 22, 22зв.), копії листування (березень 1816 р.) щодо постановки Л. О. Окіншевича на військовий облік у П'ятигорській окружній з військової повинності присутності (за місцем евакуації Колегії Павла Галагана в м. Кисловодськ) з подальшим наданням йому відтермінування від призову (арк. 4–7, 9, 12, 14), листування щодо визнання у Л. О. Окіншевича стану «сина чиновника» з посиланням на паспорт батька від 19 квітня 1897 р. № 36, надісланий на запит канцелярії Київського губернатора з Контролю доходів Миколаївської, С.-Петербурзько-Варшавської, Південно-Західної і Московсько-Брестської залізниць (арк. 3, 8, 15), копія посвідчення від 13 травня 1916 р., що Л. О. Окіншевич закінчив повний курс Колегії Павла Галагана в поточному навчальному році з відмінною поведінкою (арк. 11), копія аналогічного посвідчення від 11 липня 1916 р. (арк. 10), копія посвідчення від 28 січня 1917 р., що Л. О. Окіншевич був прийнятий у колегію стипендіатом через своє незадовільне матеріальне становище, яке і на цей день, за належними свідченнями, не поліпшилося (арк. 1), заява Льва Олександровича від 18 червня 1916 р. з проханням надати йому документальне підтвердження його стану сина чиновника, необхідне для вступу на навчання в Університет св. Володимира, де, зокрема, зазначається, що він у цей час служить у м. Проскурові Подільської губернії помічником завідувача лазень Всеросійського Земського Союзу (арк. 2, 2зв.). Цей факт, наскільки нам відомо, досі не зазначався у жодній біографічній публікації про вченого.

В особовій справі Л. О. Окіншевича з фонду Київського університету (її ми не описуємо докладно як таку, що вже відома дослідникам через посилання на неї в деяких оприлюднених дослідженнях, зокрема автора цих рядків та В. П. Яремчука) можна дізнатися про подальшу його долю (див.: ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 7698, 18 арк.). Тут, зокрема, є заява про вступ до університету від 20 серпня 1916 р., копії свідоцтва про народження і атестату про середню освіту, виданого Колегією Павла Галагана, заява від 19 березня 1918 р. про поновлення після демобілізації на першому курсі університету. Зі змісту атестата можна уточнити, що в Колегії Павла Галагана він вчився з 16 серпня 1912 р. до 13 травня 1916 р., у підсумку мав дві трійки, дві четвірки, решта – п'ятірки.

Участь Льва Олександровича у Першій світовій війні відображає його послужний список, який зберігається в Російському державному військо-

во-історичному архіві (ф. 409, п/с 87-128 (лютий 1918), арк. 1-2) і відтворений в електронній базі даних «Офіцери РІА» (URL https://www.ria1914.info). З нього можна дізнатися, що Л. О. Окіншевич 1 лютого 1917 р. вступив «на правах вольноопределяющегося 1-го разряда» у 2-е Київське Миколаївське військове училище. З цього дня офіційно почалася його військова служба. Пройшов прискорений чотиримісячний курс підготовки прапорщиків воєнного часу. Після завершення навчання 1 червня 1917 р. дістав офіцерський чин і 26 червня розподілений у 32-й піхотний запасний полк, дислокований у Сімферополі. Але майже відразу був відряджений у Катеринослав у розпорядження командира 217-го піхотного запасного полку (можливо, у документі одруківка і насправді це був 271 піхотний запасний полк) на курси протигазової боротьби (вірогідно, йдеться про Катеринославські курси протигазової боротьби об'єднаних секцій Комітету воєнно-технічної допомоги і Комітету Всеросійських земського і міських союзів), де продовж 4 тижнів (3–30 липня) проходив відповідний вишкіл. Після повернення у полк тимчасово від 31 липня командував 11-ю ротою. Від 19 вересня перебував на Румунському фронті: спочатку 10 днів у розпорядженні командувача 7-м армійським корпусом, згодом у 134 піхотному Феодосійському полку. Від 25 листопада командував 12-ю ротою, а згодом 12–26 січня 1918 р. – 13-ю ротою в Рені.

Вчений, на жаль, не залишив спогадів про цей період свого життя. Відомо, що 134 полк був (щонайменше формально) українізований, туди переводили українців з багатьох інших частин. Війська ж Румунського фронту 23 листопада (6 грудня) 1917 вийшли з підпорядкування Ставки Верховного Головнокомандування та об'єдналися з Південно-Західним фронтом у єдиний Український фронт Діючої армії УНР з підпорядкуванням Генеральному секретаріату Української Центральної Ради. Демобілізувався навесні 1918 р.

Після поновлення в університеті Лев Олександрович провчився в ньому ще понад два роки до закриття університету радянською владою і 17 липня 1920 р. подав заяву про прийняття його на економічне відділення Київського комерційного інституту народного господарства, незабаром реорганізованого в Київський інститут народного господарства, із зарахуванням йому 6 прослуханих семестрів та складених іспитів в Університеті св. Володимира. В особовій справі Л. О. Окіншевича з фонду КІНГ у Державному архіві м. Києва (ф. 271, оп. 11, спр. 200) привертають до себе увагу такі документи: згадана вище заява (арк. 8), матрикул (залікова книжка) слухача Київського комерційного інституту (арк. 3–7), копія свідоцтва про народження (арк. 9), оригінал атестата зрілості, виданого Колегією Павла Галагана 13 травня 1916 р. (арк. 19), академічна довідка з Київського університету від 16 липня 1920 р. про те, що Л. О. Окіншевич прослухав 6 семестрів і склав іспити з енциклопедії права, історії римського права, історії філософії права, політичної економії, статистики, державного та адміністративного права (арк. 11),

посвідчення студента юридичного факультету Університету св. Володимира від 27 березня 1920 р. із зазначенням права проживання в м. Києві і шести приміських населених пунктах (Деміївка, Шулявка, Святошин, Верхня Солом'янка, Нижня Солом'янка, Боярка, Пуща Водиця), а в канікулярний час також в інших місцевостях (арк. 12–14), копія диплома від 17 червня 1922 р. про закінчення повного курсу Київського інституту народного господарства і присвоєння ступеня кандидата прав із зазначенням переліку складених іспитів та теми прилюдно захищеної дипломної роботи «Обрання гетьмана на Україні в XVIII ст.» (арк. 13), заповнена Л. О. Окіншевичем у лютому 1922 р. типова анкета для перереєстрації студентів з резолюцією «залишити в інституті» (арк. 17, 17зв.). Останній документ цікавий тим, що на питання про заняття батьків він відповів «батько – службовець Київського держбанку, мати – викладач нових мов»; а на питання про військову службу за старих режимів заявив, що не служив у армії, не призивався тощо, оскільки в 1916–1917 рр. був службовцем Земсоюзу, завідувачем лазневого загону. Він також заявив про свою симпатію до тієї партії «що проводить в життя ідеї марксизму – комуністичної». Вказав також, що має двоюрідного брата (ім'я не зазначено, встановити не вдалося), який служить у Революційній військовій раді Республіки. Забігаючи наперед, що й надалі в різних радянських анкетах він оминав незручні факти.

Ряд посилань на архівні першоджерела до теми «Окіншевич і КІНГ» також є у фундаментальній монографії Л. В. Міхневич[46].

Подальший (академічний) період, як видається, є найдослідженішим у біографії Льва Олександровича. Основна маса документальних джерел представлена в корпусному багатотомному виданні «Історія Національної академії наук України:. Документи і матеріали», зокрема, у її перших випусках, присвячених 1918–1933 рр. На документальній основі, крім згаданих раніше численних досліджень з історії академічних юридичних досліджень, ґрунтується також монографія О. В. Юркової «Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.)»[47], в якій вчений згадується неодноразово.

Нам також вдалося відшукати в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді Всеукраїнського комітету сприяння вченим кілька анкет наукового працівника, заповнених Львом Окіншевичем для реєстрації 22 грудня 1922 р. (ф. 331, оп. 2, спр. 55, арк. 112–112зв.), для одержання академічного пайка 24 березня 1923 р. (ф. 331, оп. 2, спр. 32, арк. 185–186 зв.), для підтвердження кваліфікації 9 жовтня 1923 р. (ф. 331, оп. 1, спр. 138, арк.18–19 зв.). У цих анкетах, зокрема, зазначаються точні дати вступу вченого на роботу у ВУАН (1 липня 1923 р.) і обрання його штатним співробітником, секретарем Комісії для виучування західноруського і українського права (14 березня 1922 р.); переліки його наукових праць і доповідей (відомі з інших джерел); адреса його помешкання (Київ, Несторівський пров., б. 4а, кв. 2); відомості про дружину (Окіншевич

Марію Григорівну, народжену 30 березня 1896 р.) і сина (Гліба Львовича, народженого 30 серпня 1921 р.).

З інших маловідомих документів варто звернути увагу на заяву Льва Окіншевича від 20 жовтня 1933 р. до Президії ІІ Відділу з проханням залишити його у ВУАН «на положенні нештатного чи з частковою оплатою наукового співробітника, зобов'язаного виконувати планові завдання ВУАН» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 10, спр. 1727). Показово, що в разі задоволення цього клопотання вчений просив перевести його до історичного циклу, хоча всі юридичні комісії на той час входили до філософсько-соціологічного циклу. Вірогідно, вчений, який завжди був добре поінформованим у загальноакадемічних справах, передчував, що правничі установи ВУАН доживають останні дні.

Маємо також зазначити, що є ще одна особова справа вченого у фонді Наркомату освіти України в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 166, оп.12, спр. 5462), але вона вже відома дослідникам і навіть цитувалася у працях В. П. Яремчука. Проте до інформації, яка в ній міститься, слід поставитися критично. Так, ми не знайшли жодного підтвердження твердженню вченого, що під час навчання в Колегії Павла Галагана він брав участь у марксистському гуртку.

Через обмежений обсяг цієї публікації ми не згадуємо ще низку відомих нам документів, які спростовують певні положення «Спогадів» стосовно конкретних дат і фактів, але загалом не мають спеціального біографічного характеру. Майбутнім дослідникам також радимо ширше залучати матеріали академічного двотижневика «За Радянську Академію», видання якого почалося з липня 1930 р. З матеріалів цього видання постає дещо відмінний від традиційного образ вченого як радянського активіста та «ударника».

Як відомо, після вимушеного звільнення з ВУАН Л. О. Окіншевич нетривалий період (жовтень – грудень 1933 р.) працював у Ніжинському педагогічному інституті. Документи з місцевих архівів цитуються у кількох публікаціях про вченого, авторами яких були А. М. Острянко[48] та О. Г. Самойленко[49, 50]. Ім'я Льва Окіншевича також належно згадується в узагальненій праці про тодішню ніжинську вищу школу[51].

Щодо юрисконсультської діяльності правознавця за межами України в 1934 –1941 рр., то нових документальних поки що джерел відшукати не вдалося. Значний інтерес викликають роки життя Льва Окіншевича під час німецької окупації, його праця в Київській міській управі та інших окупаційних установах. Цей етап життя вченого доволі докладно, але, можливо, однобічно описав Я. Падох, який мав можливість спілкуватися не лише з самим вченим, а й з багатьма іншими учасниками тих подій. Деякі згадки про Л. О. Окіншевича, зокрема і про його діяльність у період окупації, можна знайти в сучасних працях І. В. Верби, присвячених О. П. Оглобліну[52], Н. Д. Полонській-Василенко[53] та К. Ф.(Т.) Штеппі[54]. Дослідник використав, зокрема, матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та

управління України, фонд 3847 «Головний історичний архів ім. Антоновича у м. Києві (період нацистської окупації)».

Проте загалом фонди окупаційних установ м. Києва поки що не перебувають в активному науковому обігу. Те ж саме можна сказати й про фонди окупаційних установ Львова і Станіславова, де теж короткочасно мешкав вчений до того, як у другій половині 1943 р. назавжди залишив Україну.

Висвітлення документальної основи біографічних досліджень еміграційного періоду життя і діяльності Л. О. Окіншевича потребує окремих архівних пошуків і відповідних публікацій, що не входять у завдання цієї розвідки.

Висновки. Здійснене нами дослідження є хорошою ілюстрацією до свого роду «символу віри» всіх учених-біографістів: «В архівах є все, але треба ще це знайти».

Завдяки розвитку архівної справи, зацифруванню описів фондів основних архівних установ і значного масиву довідкової літератури, багаторічної власної праці в архівах, у процесі підготовки цієї публікації, зокрема, вдалося:

– суттєво уточнити біографічні відомості щодо батька вченого – Олександра Львовича Окіншевича;

– висунути гідні уваги версії щодо діда вченого та його інших родичів з боку батька;

– зазначити архівні фонди, які після припинення російської агресії слід буде дослідити для подальшого вивчення генеалогії роду Окіншевичів;

– ввести до наукового обігу особові справи Л. О. Окіншевича з фондів 8-ї Київської чоловічої гімназії (гімназії «групи батьків»), Колегії Павла Галагана, Університету св. Володимира і Київського інституту народного господарства, а також деякі нові документи з академічного періоду життя вченого;

– на суто документальній основі схарактеризувати участь Л. О. Окіншевича у Першій світовій війні;

– привернути увагу до маловідомих широкому загалу публікацій про працю вченого у Ніжинському педагогічному інституті;

– сформувати найповнішу на сьогодні бібліографію праць про життя і діяльність вченого.

Однак заповнення лакун у науковій біографії Льва Окіншевича аж ніяк не можна вважати доконаним. У процесі підготовки цієї розвідки відкрився доволі широкий простір для подальших творчих пошуків, особливо в частині вивчення родинного оточення, а також життя і діяльності правознавця в 1934–1943 рр.

Так, ця стаття вже перебувала на виробництві, коли працівники Державного архіву м. Києва віднайшли копію свідоцтва від 5 вересня 1936 року про народження 16 серпня 1936 року Юрія Окіншевіча (прізвище в документі подано саме у такому правописі). Батьком дитини зазначений контролер поїзду Київської дільниці Південно-Західної залізниці В’ячеслав Олександрович Окіншевіч, 1902 року народження, а матір’ю – рахівниця управління Південно-Західної залізниці Олександра Павлівна Окіншевіч,

1907 року народження. Місце проживання батьків: м. Київ, вул. Артема, буд. 14а, кв. 10. Це видається доволі переконливим підтвердженням нашої версії про наявність у вченого молодшого брата, про якого він чомусь, наскільки нам відомо, ніколи не згадував в письмових джерелах.

На завершення традиційно маю скласти подяку колегам-архівістам, насамперед заступнику директора Державного архіву м. Києва Івану Миколайовичу Кисілю, начальнику відділу довідкового апарату Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України Ользі Михайлівні Редько, колективам Інституту рукопису та Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. В. Вернадського, без постійної дружньої підтримки яких ця праця була б неможливою.

1. Я. П. [Падох Я.] Помер св. п. проф. Лев Окіншевич. *Свобода (Джерзі Ситі; Нью-Йорк).* 1980. 12 лист. № 238. С. 3; 490; 21 лист. № 245. С. 4. **2.** Падох Я. Лев Окіншевич – видатний історик державного права України – Гетьманщини XVII–XVIII ст. (1898–1980). *Український історик.* 1981. № 1–4. С. 105–117; 1982. 3–4. С. 92–105. **3.** Падох Я. Лев Окіншевич – видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. (1898–1980). Нью-Йорк–Мюнхен, 1985. 38 с. **4.** Падох Я. Лев Окіншевич – видатний історик державного права козацької України. *Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні* / Ред. О. Романів; передм. Я. Падоха. Львів, 1995. С. 8–24. **5.** Odarchenko P. Lev Oleksandrovych Okinshevich (1898–1980): (Obituary). The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1978/1980. Vol. 14. No. 37/38. P. 342. **6.** Одарченко П. Проф. Л. О. Окіншевич *Народна Воля.* Скрентон, 1981. 5 лют. **7.** Одарченко П. Професор Лев Олександрович Окіншевич *Одарченко П. Видатні українські діячі. Статті. Нариси.* Київ, 1999. С. 39–43. **8.** Одарченко П. В. Окіншевич Лев Олександрович *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2022. URL: https://esu.com.ua/article-76147. **9.** Окіншевич Лев. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина.* Париж–Нью-Йорк, 1966, т. 5, С. 1836. **10.** Zhukovsky A. Okinshevych, Lev *Internet Encyclopedia of Ukraine.* URL: https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CO%5CK%5COkinshevychLev.htm **11.** Полонська-Василенко Н. Д. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.* 1962. Т. 173. С. 7–62. **12.** Одарченко П. Наукова діяльність Української Академії Наук у роки 1919–1932 (гуманітарні науки за винятком мовознавства). *125 років Київської української академічної традиції.* 1861–1986. Нью-Йорк, 1993. С. 15–45. **13.** Universitas Libera Ucrainensis, 1921–2011. Мюнхен, 2011. С. 187–189, 330, 427, 435, 470, 487. **14.** Микола Прокопович Василенко / Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеєва Л. В., Усенко І. Б. Київ: Наук. думка, 1991. С. 202, 204, 226, 228, 229, 231, 232, 234, 236 та ін. **15.** Усенко І. Б. Розвиток правових досліджень в установах Всеукраїнської Академії наук (1918–1941). *Юридична наука і освіта на Україні.* Київ: Наук. думка, 1992. С. 37–76. **16.** Академічна юридична думка / Укладачі: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук; За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Ін Юре, 1998. 503 с. **17.** Усенко І. Б. Окиншевич Лев Олександрович. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ: Довіра; Генеза, 1996. С. 870–871. **18.** Усенко І. Б. Окіншевич (Окиншевич) Лев Олександрович. *Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (у персоналіях).* Київ; Донецьк, 1997. С. 188–191. **19.** Усенко І. Б. Окиншевич Лев Олександрович. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* /

Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 4: Н–П. Київ: Українська енциклопедія, 2002. С. 412–415. **20.** Усенко І. Б. Окиншевич Лев Олександрович. *Антологія української юридичної думки: в 10 т. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба* / Упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко; відп. ред. І. Б. Усенко. Київ: ВД «Юридична книга», 2003. С. 412–415. **21.** Усенко І. Б. Окіншевич (Окиншевич, Акіншевич) Лев Олександрович. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 томах.* Понятійний апарат. Концептуальні підходи. Теорія та практика: Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. Київ: ВД «Ін Юре», 2003. С. 482. **22.** Ясь О. Лев Окіншевич і проблема «межового положення» України: (З історіографічних дискусій на еміграції кінця 40-х – початку 50-х років ХХ ст.) *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць та спогадів* (Пам'яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І. О. Гуржія). Київ, 1998. С. 354–372. **23.** Ясь О. Лев Окіншевич і теорії циклічності історії. *Хроніка 2000.* Вип. 4(90): Україна-Білорусь. Кн. 1. Київ, 2011. С. 175–197. **24.** Ясь О. Великое княжество Литовское и циклическая традиция историописания в рецепции Льва Окиншевича. *Розбудова держави.* 1997. № 7/8. С. 102–107; Ясь А. Великое княжество Литовское и циклическая традиция историописания в рецепции Льва Окиншевича. *Беларусь, Расія, Украіна: дыялог народаў і культур* /серыя «Гістарыяграфічныя даследванні». Гродна, 2013. С. 131–140. **25.** Ясь О. Окіншевич (Окиншевич) Лев Олександрович. *Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник.* Серія «Українські історики». Київ, 2006. Вип. 2. Ч. 3. С. 162–164. **26.** Ясь О. Окі(и)ншевич (Okinshevich) Лев Олександрович. *Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. С. 488–490. **27.** Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 2. 650 с. **28.** Яремчук В. П. Знавець Гетьманської держави (Лев Окіншевич). Яремчук В. П. Призабуті постаті української історіографії ХХ століття: біоісторіографічні нариси. Острог, 2002. С. 65–97. **29.** Яремчук В. П. Історик українського права Лев Окіншевич. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2012. № 2 (6). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12yvpplo.pdf. **30.** Білокінь С. І. Окіншевич Лев Олександрович. *Енциклопедія історії України:* Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 7 С. 555. **31.** Водотика С. Г. Механізм реалізації політичної влади в Гетьманщині протягом другої половини XVII ст. в оцінці Л. О. Окиншевича. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку:* Мат-ли Четвертих Всеукр. істор. читань (Черкаси, 16–18 травня 1994 р.). Київ; Черкаси, 1994. С. 158–161. **32.** Гошко Т. Д. На шляху до Америки (листи Миколи Чубатого до Лева Окіншевича 1946–1948 рр.). *Бюлетень Наукового Товариста ім. Шевченка в Америці.* Нью-Йорк, 2017. Ч. 43 (59). С. 6–16. **33.** Клинова-Дацюк Г. Проблеми козацько-гетьманської доби в працях членів Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині (1947–1950 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія «Історичні науки». Острог, 2019. Вип. 29. С. 67–74. **34.** Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 1: А — Беліца / Рэдкал.: М. В. Біч і інш.; Прадм. М. Ткачова; Маст. Э. Э. Жакевіч. Мінск: БелЭн, 1993. С. 81. **35.** Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 4: Варанецкі – Гальфстрым / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. Мінск: БелЭн, 1997. Т. 4. С. 191. **36.** Акіншэвіч Леў. *Беларусь: энцыклапедычны даведнік* / Рэдкал. Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш.; Маст. М. В. Драко, А. М. Хількевіч. Мінск: БелЭн, 1995. С. 25. **37.** Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: у 3 т. / Рэдкал.:

Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і ін.; маст. З. Э. Герасімовіч. Мінск: БелЭн, 2005. Т. 1: Абаленскі – Кадэнцыя. С. 211. **38.** Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі. Энцыклапедычны даведнік у 10 тамах (15 кнігах). Т. 3. Кніга 1 / Укладальнік Л. У. Маракоў. Мінск, 2004. **39.** Лебедзева В. Леў Акіншэвіч пра гысторыю Беларусі *Спадчына.* 1996. № 6. С. 32–38. Лебедева В. Лев Окиншевич и Беларусь. Історіографічні дослідження в Україні (Пам'яті чл.-кор. НАН України Ф. П. Шевченка). Вип. 7. Київ, 1999. С. 253–259. **40.** Падалінскі У. А. Праца Л. Акіншэвіча «Права Вялікага Княства Літоўскага» (1953) і яе значэнне для гістарыяграфіі Беларусі. *Гісторыка-прававая навука: спадчына, стан і перспектывы:* матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., прысвеч. 100-годдзю з дня нараджэння праф. І. А. Юхо, Мінск, 19–20 сак. 2021 г. / БеларуС. дзярж. ун-т; рэдкал.: Т. М. Міхалёва (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БДУ, 2021. С. 83–87. **41.** Саганович Г. Лев Окиншевич як дослідник історії білоруського козацтва. URL: http://www.historians.in.ua/ index.php/doslidzhennya/339-henadz-sahanovichlev-okynshevych-iak-doslidnyk-biloruskoho-kozatstva. **42.** Мыцык Ю. Сын дзвюх бацькаўшчын. *Полымя*. 2003, № 3. С. 180–183. **43.** Партноў А. Леў Акіншэвіч – гісторык украінскі і беларускі. *Беларускі гістарычны агляд. 1*999. Т.6. Сш. 1–2. С. 248–255. **44.** Ямкова Ольга. Постать Лева Окиншевича в українській історіографії Пятыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні. Рэчыца, 22 –23 верасня 2005 г. Гомель: ГДУ, 2005. **45.** Выбранае / Леў Акіншэвіч; укладанне, падрыхтоўка тэкстаў, агульнае рэдагаванне, каментары, паказнік Наталлі Гардзіенкі, Лявона Юрэвіча. Мінск: Кнігазбор, 2021. 408 С. (Бібліятэка Бацькаўшчыны; Спадчына: агледзіны; кніга 42). **46.** Міхневич Л. В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті – Київському інституті народного господарства, 1906–1930 рр. / За заг. ред. І. Б. Усенка. Київ: КНЕУ, 2011. 286 С. **47.** Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ, 1999. С. 20–21, 88–89, 162–163, 209–211, 246–247 та ін. **48.** Острянко А. М. Ніжин у долі Лева Окіншевича. Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Дніпропетровськ, 2003. С. 129–139. **49.** Самойленко О. Г. Ніжинська сторінка життя Лева Окіншевича (за матеріалами спогадів ученого та архівних документів). *Український вимір.* Ніжин, 2005. Вип. 4. С. 111–119. **50.** Самойленко О. Г. К. Харлампович та Л. Окіншевич і Ніжинська вища школа у 20-х – 30-х рр.: до проблеми взаємин. *Література та культура Полісся.* Вип. 31. Ніжин, 2006. С. 205–213. **51.** Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя; ТОВ «Аспект – Поліграф», 2005. 420 С. **52.** Верба І. В. Олександр Оглоблин: життя і праця в України: До 100-ліття з дня народження / Відп. ред. П. С. Сохань. Київ, 1999. С. 249, 257, 261 та ін. **53.** Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884—1973). Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. С. 187, 202, 204 та ін. **54.** Верба І. В., Самофалов М. О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010. С. 83, 116, 118, 130, 137–138 та ін.

References

1. Ya. P. [Padokh Ya.] Pomer sv. p. prof. *Lev Okinshevych. Svoboda* (Dzherzi Syti; Niu-York). 1980. 12 lyst. № 238. S. 3; 490; 21 lyst. № 245. S. 4. **2.** Padokh Ya. Lev Okinshevych – vydatnyi istoryk derzhavnoho prava Ukrainy – Hetmanshchyny XVII–XVIII st. (1898–1980). *Ukrainskyi istoryk.* 1981. № 1–4. S. 105–117; 1982. 3–4. S. 92–105. **3.** Padokh Ya. Lev Okinshevych – vydatnyi istoryk derzhavnoho prava Ukrainy-Hetmanshchyny XVII–XVIII st. (1898–1980). Niu-York-Miunkhen, 1985. 38 s. **4.** Padokh Ya. Lev Okinshevych – vydatnyi istoryk derzhavnoho prava kozatskoi Ukrainy. *Okinshevych L. Moia akademichna pratsia v Ukraini* / Red. O. Romaniv; peredm. Ya. Padokha. Lviv,

1995. S. 8–24. **5.** Odarchenko P. Lev Oleksandrovych Okinshevich (1898–1980): (Obituary) The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1978/1980. Vol. 14. No. 37/38. P. 342. **6.** Odarchenko P. Prof. L. O. Okinshevych *Narodna Volia.* Skrenton, 1981. 5 liut. **7.** Odarchenko P. Profesor Lev Oleksandrovych Okinshevych *Odarchenko P. Vydatni ukrainski diiachi. Statti.* Narysy. Kyiv, 1999. S. 39–43. **8.** Odarchenko P. V. Okinshevych Lev Oleksandrovych *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* / Redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak [ta in.]; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: In-t entsykl. doslidzhen NAN Ukrainy, 2022. [Elektronnyi resurs]. URL: https://esu.com.ua/article-76147. **9.** Okinshevych Lev. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna.* Paryzh-Niu York, 1966, t. 5, S. 1836. **10.** Zhukovsky A. Okinshevych, Lev *Internet Encyclopedia of Ukraine.* [Elektronnyi resurs]. URL: https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CO%5CK%5COkinshevychLev.htm **11.** Polonska-Vasylenko N. D. *Istorychna nauka v Ukraini za sovietskoi doby ta dolia istorykiv Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka.* 1962. T. 173. S. 7–62. **12.** Odarchenko P. Naukova diialnist Ukrainskoi Akademii Nauk u roky 1919–1932 (humanitarni nauky za vyniatkom movoznavstva). *125 rokiv Kyivskoi ukrainskoi akademichnoi tradytsii.* 1861–1986. Niu-York, 1993. S. 15-45. **13.** Universitas Libera Ucrainensis, 1921–2011. Miunkhen, 2011. S. 187–189, 330, 427, 435, 470, 487. **14.** Mykola Prokopovych Vasylenko / Voronenko V. V., Kisterska L. D., Matveieva L. V., Usenko I. B. Kyiv: Nauk. dumka, 1991. S. 202, 204, 226, 228, 229, 231, 232, 234, 236 ta in. **15.** Usenko I. B. Rozvytok pravovykh doslidzhen v ustanovakh Vseukrainskoi Akademii nauk (1918–1941) *Yurydychna nauka i osvita na Ukraini.* Kyiv: Nauk. dumka, 1992. S. 37–76. **16.** Akademichna yurydychna dumka / Ukladachi: I. B. Usenko, T. I. Bondaruk; Za zah. red. Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv: In Yure, 1998. 503 S. **17.** Usenko I. B. Okynshevych Lev Oleksandrovych. *Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva* / Redkol.: Yu. I. Rymarenko (vidp. red.) ta in. Kyiv: Dovira; Heneza, 1996. S. 870–871. **18.** Usenko I. B. Okinshevych (Okynshevych) Lev Oleksandrovych. *Svitova ta vitchyzniana etnoderzhavnytska dumka (u personaliiakh).* Kyiv; Donetsk, 1997. S. 188–191. **19.** Usenko I. B. Okynshevych Lev Oleksandrovych *Yurydychna entsyklopediia. V 6 t.* / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova) ta in. T. 4: N–P. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia, 2002. S. 412–415. **20.** Usenko I. B. Okynshevych Lev Oleksandrovych. *Antolohiia ukrainskoi yurydychnoi dumky: V 10 t. T. 3. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: kozatsko-hetmanska doba* / Uporiadnyky: I. B. Usenko, T. I. Bondaruk, O. O. Samoilenko; vidp. red. I. B. Usenko. Kyiv: VD «Yurydychna knyha», 2003. S. 412–415. **21.** Usenko I. B. Okinshevych (Okynshevych, Akinshevych) Lev Oleksandrovych. *Mizhnarodna politseiska entsyklopediia: u 10 tomakh.* Poniatiinyi aparat. Kontseptualni pidkhody. Teoriia ta praktyka: T. 1. Teoretyko–metodolohichni ta kontseptualni zasady politseiskoho prava ta politseiskoi deontolohii. Kyiv: VD «In Yure», 2003. S. 482. **22.** Yas O. Lev Okinshevych i problema «mezhovoho polozhennia» Ukrainy: (Z istoriohrafichnykh dyskusii na emihratsii kintsia 40-kh – pochatku 50-kh rokiv XX st.) *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky:* Zb. nauk. prats ta spohadiv (Pamiati vydatnoho vchenoho-istoryka, chl.-kor. NAN Ukrainy I. O. Hurzhiia). Kyiv, 1998. S. 354–372. **23.** Yas O. Lev Okinshevych i teorii tsyklichnosti istorii. *Khronika 2000.* Vyp. 4(90): Ukraina-Bilorus. Kn. 1. Kyiv, 2011. S. 175–197. **24.** Yas O. Velykoe kniazhestvo Lytovskoe y tsyklycheskaia tradytsyia ystoryopysanyia v retseptsyy Lva Okynshevycha *Rozbudova derzhavy.* 1997. № 7/8. S. 102–107; Yas A. Velykoe kniazhestvo Lytovskoe y tsyklycheskaia tradytsyia ystoryopysanyia v retseptsyy Lva Okynshevycha. *Belarus, Rasiia, Ukraina: dыialoh narodaў i kuĺtur* /seryia «Histaryiahrafichnыia dasledvanni». Hrodna, 2013. S. 131–140. **25.** Yas O. Okinshevych (Okynshevych) Lev Oleksandrovych *Ukrainski istoryky XX stolittia: Biobibliohrafichnyi dovidnyk.* Seriia «Ukrainski istoryky». Kyiv, 2006. Vyp. 2. Ch. 3.

S. 162–164. **26.** Yas O. OKI(Y)NShEVYCh (Okinshevich) Lev Oleksandrovych *Istorychna nauka u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy v osobakh: Entsyklopedychnyi dovidnyk.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018. S. 488–490. **27.** Yas O. Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.): U 2 ch. / za red. V. A. Smoliia. Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, 2014. Ch. 2. 650 s. **28.** Yaremchuk V. P. Znavets Hetmanskoi derzhavy (Lev Okinshevych) Yaremchuk V. P. Pryzabuti postati ukrainskoi istoriohrafii XX stolittia: bioistoriohrafichni narysy. Ostroh, 2002. S. 65–97. **29.** *Yaremchuk V. P. Istoryk ukrainskoho prava Lev Okinshevych. Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia».* Seriia «Pravo». 2012. № 2 (6). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12yvpplo.pdf. **30.** Bilokin S. I. OKINShEVYCh Lev Oleksandrovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7:* Mi-O / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Nauk. dumka, 2010. T. 7 S. 555. **31.** Vodotyka S. H. Mekhanizm realizatsii politychnoi vlady v Hetmanshchyni protiahom druhoi polovyny XVII st. v otsintsi L. O. Okynshevycha *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku:* (Mat-ly Chetvertykh Vseukr. istor. chytan, Cherkasy, 16–18 travnia 1994 r.). Kyiv; Cherkasy, 1994. C. 158–161. **32.** Hoshko T. D. Na shliakhu do Ameryky (lysty Mykoly Chubatoho do Leva Okinshevycha 1946–1948 rr.). *Biuleten Naukovoho Tovarysta im. Shevchenka v Amerytsi.* Niu-York, 2017. Ch. 43 (59). S. 6–16. **33.** Klynova-Datsiuk H. Problemy kozatsko-hetmanskoi doby v pratsiakh chleniv Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Nimechchyni (1947–1950 rr.). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia».* Seriia «Istorychni nauky». Ostroh, 2019. Vyp. 29. S. 67–74. **34.** Эntsыklapedыia historыi Belarusi. U 6 t. T. 1: A – Belitsa / Rэdkal.: M. V. Bich i insh.; Pradm. M. Tkachova; Mast. Э. Э. Zhakevich. Mn.: BelЭn, 1993. S. 81. **35.** Belaruskaia эntsыklapedыia: U 18 t. T. 4: Varanetski – Halfstrыm / Rэdkal.: H. P. Pashkoў i insh. Mn.: BelЭn, 1997. T. 4. S. 191. **36.** Akinshэvich Leў *Belarus: эntsыklapedыchnы davednik* / Rэdkal. B. I. Sachanka (hal. rэd.) i insh.; Mast. M. V. Drako, A. M. Khilkevich. Mn.: BelЭn, 1995. S. 25. **37.** Vialikae kniastva Litoўskae: Эntsыklapedыia. U 3 t. / Rэdkal.: H. P. Pashkoў (hal. rэd.) i insh.; mast. Z. Э. Herasimovich. Mn.: BelЭn, 2005. T. 1: Abalenski – Kadэntsыia. S. 211. **38.** Rэprэsavanыia litaratarы, navukoўtsы, rabotniki asvetы, hramadskiia i kulturnыia dzeiachы Belarusi. Эntsыklapedыchnы davednik u 10 tamakh (15 knihakh). T. 3. Kniha 1 / Ukladalnik L. U. Marakoў. Mn., 2004. **39.** Lebedzeva V. Leў Akinshэvich pra hыstorыiu Belarusi *Spadchыna.* 1996. № 6. S. 32–38. Lebedeva V. Lev Okynshevych y Belarus. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini (Pamiati chl.-kor. NAN Ukrainy F. P. Shevchenka). Vyp. 7. Kyiv, 1999. S. 253–259. **40.** Padalinski U. A. Pratsa L. Akinshэvicha «Prava Vialikaha Kniastva Litoўskaha» (1953) i yae znachэnne dlia histarыiahrafii Belarusi. *Historыka-pravavaia navuka: spadchыna, stan i perspektыvы: matэrыialы mizhnar.* navuk.-prakt. kanf., prыsvech. 100-hoddziu z dnia naradzhэnnia praf. I. A. Yukho, Minsk, 19–20 sak. 2021 h. / BelaruS. dziarzh. un-t; rэdkal.: T. M. Mikhalëva (hal. rэd.) [i insh.]. Mn.: BDU, 2021. S. 83–87. **41.** Sahanovych H. Lev Okynshevych yak doslidnyk istorii biloruskoho kozatstva [Elektronnyi resurs]. URL: http://www.historians.in.ua/ index.php/doslidzhennya/339-henadz-sahanovichlev-okynshevych-iak-doslidnyk-biloruskoho-kozatstva. **42.** Mыtsыk Yu. Sыn dzviukh batskaўshchыn *Polыtia*. 2003, № 3. S. 180–183. **43.** Partnoў A. Leў Akinshэvich – historыk ukrainski i belaruski. *Belaruski histarыchnы ahliad.* 1999. T. 6. Ssh. 1–2. S. 248–255. **44.** Yamkova Olha. Postat Leva Okynshevycha v ukrainskii istoriohrafii. Piatыia Mizhnarodnыia Doўnaraўskiia chыtanni. Rэchыtsa, 22–23 verasnia 2005 h. Homel: HDU, 2005. **45.** Vыbranae / Leў Akinshэvich; ukladanne, padrыkhtoўka tэkstaў, ahulnae rэdahavanne, kamentarы, pakaznik Natalli Hardzienki, Liavona Yurэvicha. Mn.: Knihazbor, 2021. 408 s. (Bibliiatэka Batskaўshchыnы; Spadchыna: ahledzinы; kniha 42). **46.** Mikhnevych L. V.

Rozvytok yurydychnoi nauky i osvity v Kyivskomu komertsiinomu instytuti – Kyivskomu instytuti narodnoho hospodarstva, 1906–1930 rr. / Za zah. red. I. B. Usenka. Kyiv: KNEU, 2011. 286 S. **47.** Yurkova O. V. Diialnist naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy M. S. Hrushevskoho (1924–1930 rr.). Kyiv, 1999. S. 20–21, 88–89, 162–163, 209–211, 246–247 ta inshi. **48.** Ostrianko A. M. Nizhyn u doli Leva Okinshevycha. Istoriohrafichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Dnipropetrovsk, 2003. S. 129–139. **49.** Samoilenko O. H. Nizhynska storinka zhyttia Leva Okinshevycha (za materialamy spohadiv uchenoho ta arkhivnykh dokumentiv). *Ukrainskyi vymir.* Nizhyn, 2005. Vyp. 4. S. 111–119. **50.** Samoilenko O. H. K. Kharlampovych ta L. Okinshevych i Nizhynska vyshcha shkola u 20-kh – 30-kh rr.: do problemy vzaiemyn. *Literatura ta kultura Polissia.* Vyp. 31. Nizhyn, 2006. S. 205–213. **51.** Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholia; TOV «Aspekt – Polihraf», 2005. 420 S. **52.** Verba I. V. Oleksandr Ohloblyn: zhyttia i pratsia v Ukrainy: Do 100-littia z dnia narodzhennia / Vidp.red. P. S. Sokhan. Kyiv, 1999. S. 249, 257, 261 ta inshi. **53.** Verba I. V. Zhyttia i tvorchist Natalii Polonskoi-Vasylenko (1884—1973) Nizhyn: Aspekt-Polihraf, 2008. S. 187, 202, 204 ta in. 54. Verba I. V., Samofalov M. O. Istoryk Kost Shteppa: liudyna, vchenyi, pedahoh. Kyiv: Tsentr pamiatkoznav

Usenko Igor. **Outstanding legal historian Lev Okinshevych: sources for scientific biography**

Introduction. 2023 marks the 125th anniversary of the birth of the famous Ukrainian legal historian L. O. Okinshevich (Okynshevich). Dozens of biographical publications are devoted to the scientist, which are mainly based on his memoirs. Due to the lack of objective primary sources, there are quite a lot of substantive gaps and factual inaccuracies in these publications.

The aim of the article. Introduction into scientific circulation of archival and other primary sources about the life and work of L. O. Okinshevych and on this basis some clarification of the Ukrainian period of the biography of the scientist, in which until now there were still a lot of lacunae,

Results*. In the context of the modern anthropological approach, new facts and assessments are offered regarding the life path of the secretary of the Commission for Studying the History of Western Ruthenian and Ukrainian Law of the All-Ukrainian Academy of Sciences, and later one of the most prominent representatives of the science of the Ukrainian diaspora L. O. Okinshevych. Newly discovered or little-known archival and other historical sources are analyzed that will help clarify the biography of the scientist.*

Conclusion. *With the help of newly discovered primary sources, it was possible to clarify a number of facts about the scientist's biography and information about his family environment. The directions of further archival searches are determined; versions of possible persons of the scientist's grandfather and some other relatives are formulated.*

Key words: *Ukraine, jurisprudence, history of legal science, history of Ukrainian law, All-Ukrainian Academy of Sciences, Okinshevych (Okynshevych) L. O., scientific biography, legal biography, historical sources.*

Розділ III

ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-245-263
УДК 340.13(477)

О. В. СКРИПНЮК,
доктор юридичних наук, професор,
*академік НАПрН України**
ORCID: 0000-0001-7052-3729

Я. С. БОГІВ,
*доктор юридичних наук, доцент***
ORCID: 0000-0001-5819-2023

УКРАЇНСЬКИЙ УНІТАРИЗМ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ, СУЧАСНИЙ СТАН, ЗАГАЛЬНІ ТА СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ

У статті досліджуються проблеми унітаризму, його теоретичні та практичні аспекти, ґенеза його ідей і дослідження їх у вітчизняній правовій думці. Здійснена якісна характеристика складових унітаризму. Проаналізовані основні тенденції розвитку унітаризму в новітню добу та характерні ознаки унітарної держави як загальні, так і особливі, що виражають певну специфіку.

Ключові слова: *Україна, унітаризм, сутність і зміст, вітчизняна думка, принципи, тенденції, держава, автономія, федерація, державний устрій.*

Skrypniuk Oleksandr, Bohiv Yaryna. **Ukrainian unitarism: development trends, current state, general and specific characteristics**

The article examines the problems of unitarism, its theoretical and practical aspects, the genesis of its ideas and their research in domestic legal thought. A qualitative

* ***Skrypniuk Oleksandr,*** *Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Academician of the NALS of Ukraine*
** ***Bohiv Yaryna****, Doctor of Juridical Sciences, Docent*

© О. В. Скрипнюк, Я. С. Богів, 2023

characterization of the components of unitarism was carried out. The main trends in the development of unitarism in the modern era and the characteristic features of the unitary state, both general and special, expressing a certain specificity, are analyzed.

Key words: *Ukraine, unitarism, essence and content, national opinion, principles, trends, state, autonomy, federation, state system.*

Вступ. Проблеми державного устрою є чи не найбільш складними у всій державотворчій науці – і в теоретичній, і в практичній площинах. Досліджуючи унітаризм, слід акцентувати увагу на державі як багатоаспектному багатогранному явищі. Більшість держав, які існували в минулому й існують сьогодні, є унітарними за формою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам державного устрою приділено значну увагу у вітчизняній науці (окремі аспекти теорії та практики сучасного унітаризму, адміністративно-територіального устрою у своїх працях досліджували Л. В. Авраменко, О. В. Батанов, Ю. І. Ганущак, С. Д. Гусарєв, І. М. Жаровська, О. П. Іщенко, В. М. Кампо, В. Б. Ковальчук, В. В. Кравченко, В. С. Куйбіда, О. Г. Кучабський, І. Й. Магновський, О. В. Петришин, Х. В. Приходько, П. М. Рабінович, С. О. Телешун, О. Д. Тихомиров, А. Ф. Ткачук, М. В. Цвік, Л. Т. Шевчук та ін.), вони як і раніше залишаються не менш актуальними і потребують подальшого дослідження та вироблення необхідних практичних підходів, спрямованих на вдосконалення форми державного устрою.

Постановка проблеми дослідження. У науковій літературі держава розуміється як особлива, універсальна для певного суспільства організація, що володіє унікальною владою (публічною, державною владою) і спеціалізованим апаратом управління суспільством.

Окремі українські вчені схиляються до думки, що держава – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку всього суспільства, здійснює керівництво ним насамперед в інтересах цієї частини, а також вирішує загальносуспільні завдання.

Серед них цієї думки дотримуються С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров, які вказують, що держава – це форма організації політичної влади, що покликана впорядкувати суспільні відносини на певній території[1]. Особливий акцент на тому, що держава виникає як особлива політична, територіальна і структурна організація суспільства, ставлять й інші автори[2].

Мета і завдання дослідження. Метою статті є науково-практичний аналіз українського унітаризму, його оцінка, тенденції розвитку, причини, що сприяють його ґенезі, а також розкриття загальних, специфічних ознак унітарної держави.

Виклад основного матеріалу. Правова наука визначає, що основними елементами, складовими держави, є територія, населення і публічна влада. Звісно ж, держава існує лише тоді, коли влада здійснюється в межах відо-

кремленої території, над населенням, що проживає в межах цієї території, самостійна і незалежна.

Форма державного устрою – це елемент форми держави, який характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими, міру централізації та децентралізації державної влади.

Державний устрій – це політико-територіальна організація держави, співвідношення держави як цілого з його складовими (штатами, провінціями, автономними одиницями, адміністративно-територіальними одиницями тощо)[3].

Необхідність відповідної побудови територіальної організації держави випливає з тієї обставини, що будь-яка держава розташована на обмеженій території, там, де проживають громадяни цієї держави. Після досягнення певної чисельності громадян і розмірів території виникає необхідність розділити цю територію на округи, штати, землі, області, кантони, райони, селища, села, населені пункти тощо, а також створити на цих територіальних утвореннях місцеві (територіальні) органи влади. Виникає потреба розподілити повноваження між центральними і місцевими органами влади й управління. Нарешті, суб'єктивні і навіть випадкові чинники – запозичення досвіду, політико-правові наслідування, колоніальний вплив, політичні інтереси і багато інших – також впливають на територіальну організацію держави. Характер взаємовідносин держави і її складових визначає основні форми державного устрою.

В. М. Пахолок зауважує, що історично унітаризм був прогресивним явищем, оскільки він прийшов на зміну феодальній роздробленості і партикуляризму. Перехід до унітаризму зумовлювався потребою в єдиному ринку, ефективному, уніфікованому управлінні державою і не залежав від національно-етнічної або расової структури населення конкретної країни. Адміністративно-територіальні одиниці унітарної держави створювалися для вирішення виключно управлінських завдань – забезпечення оборони, контролю за внутрішнім порядком, збирання податків тощо. Історично становлення адміністративно-територіальних одиниць відбувалося у руслі формування великих централізованих держав шляхом об'єднання дрібних феодальних князівств. При цьому деякі з них зберігали окремі ознаки державності, як, наприклад, Сицилія. Саме збереження адміністративними одиницями великих централізованих держав деяких ознак державності зумовило політико-адміністративну еволюцію унітаризму. Адміністративно-територіальний поділ став перетворюватися на політико-територіальний, а поряд з адміністративними одиницями почали формуватися політико-адміністративні. Останні відрізняються від адміністративних наявністю у них місцевої представницької влади, а іноді й виборних основних осіб[4].

У правовій науці прийнято виділяти дві форми державного устрою: просту (унітарну) і складну (федеративну, конфедеративну та ін.). Унітарна

держава – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами[5]. Це пояснюється позитивним аспектом унітарної держави, яким є можливість ефективно керувати нею, унітарна форма надійно забезпечує державну єдність і цілісність.

Усі відомі визначення унітарних держав можна умовно поділити на три самостійні групи за критерієм включення до складу унітарної держави автономії. До першої групи варто віднести авторів, які вважають, що автономії не входять до складу унітарної держави, до другої – авторів, які вказують на наявність можливості існування автономії нарівні з адміністративно-територіальними одиницями, а до третьої – дослідників, які зараховують до різновиду унітарної держави ті, які повністю складаються з автономій, тобто регіональні держави.

Представники першої групи вказують, що унітарна держава – тип державного устрою, що характеризується централізованим управлінням адміністративно-територіальними одиницями, що не мають ознак власної державності, і мають неподільність суверенітету.

У контексті цього існує твердження, згідно з яким територія унітарної держави завжди має свою внутрішню організацію або так званий адміністративно-територіальний устрій (винятком є лише так звані мікродержави), суть якого зводиться до поділу єдиної території держави на складові частини. Територія унітарної держави являє собою не що інше, як велику політичну та соціально-економічну суперсистему, що у визначених державним кордоном межах поєднує ключові функціональні підсистеми життєдіяльності суспільства («управління», «виробництво», «обслуговування», «розселення») та певною мірою локалізує їх у межах конкретних адміністративно-територіальних одиниць існуючого адміністративно-територіального поділу. Лише в тих випадках, коли локалізація зазначених підсистем на території відповідає існуючому адміністративно-територіальному устрою (відповідно й існуючій системі управління) адміністративно-територіальний устрій можна розглядати як оптимальний[6].

Більшість авторів визначають унітарні держави як єдині держави. Водночас варто вказати, що така характеристика стосується всіх держав незалежно від форми державного устрою, тому використання цього формулювання є не зовсім коректним з точки зору правової науки. Оскільки до складу унітарної держави можуть включатися лише адміністративно-територіальні одиниці, деякі вчені схильні вважати, що унітарна держава – це єдина, злита держава, яка поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не володіють політичною самостійністю[7].

Унітарні, або єдині, держави не мають у своєму складі територіальних, регіональних утворень, що володіють тією чи іншою мірою суверенітетом, а поділяються лише на адміністративно-територіальні одиниці, органи

яких повністю підпорядковані центральній державній владі і формуються нею[8].

Значна кількість вчених унітарну державу визначають через термін «унітаризм», який тлумачать як державний устрій, що характеризується централізованим керівництвом адміністративно-територіальними одиницями і відсутністю відокремлених (самостійних) державних утворень. Так, О. В. Батанов звертає увагу на те, що сучасний український унітаризм потребує додаткового дослідження, насамперед в аспекті його сутності, змісту, принципів, зміцнення в контексті реформи адміністративно-територіального устрою, реформування місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади, тенденцій і перспектив розвитку конституційної доктрини та практики унітаризму в умовах нового світового порядку, а також викликів, які постали перед Україною в результаті анексії Автономної Республіки Крим та збройної агресії з боку РФ тощо[9].

В українських юридичних енциклопедіях ми не знаходимо визначення категорії «унітаризм». Наприклад, шеститомна Юридична енциклопедія та Велика українська юридична енциклопедія (Т. 3 «Загальна теорія права») такого поняття не містить взагалі, у них характеризується поняття «унітарна держава». Аналогічно у вітчизняній юридичній літературі з конституційного права та конституційного права зарубіжних країн часто принцип унітаризму застосовується для характеристики унітарної держави як форми територіального устрою. Так, В. В. Міщук пропонує їх розмежовувати. На його думку, принцип «унітаризму» не стільки виходить за рамки унітарної держави, як сама унітарна держава виникає і розвивається на основі принципу унітаризму[10]. А сутність унітаризму як принцип територіального управління вчений вбачає в централізації, яка обов'язково має свій вияв у сфері державної влади та управління, а також може об'єктивуватися в економічній, культурній, соціальній та інших сферах державно-суспільного життя.

Необхідно зауважити, що унітарна держава залежно від рівня централізації, крім централізованої, може бути й децентралізованою, з огляду на що узагальнювати всі унітарні держави такою характеристикою, як «централізоване керівництво адміністративно-територіальними одиницями», не є правильним.

Унітарна держава є простою державою, що поділяється за адміністративно-територіальним принципом. У складі унітарної держави утворюються територіальні одиниці, що не володіють статусом державного утворення[11]. Представники першої групи вважають, що оскільки унітарна держава, яка включає до свого складу автономію, називається складною, то характеризувати всі унітарні держави терміном «проста держава» є не зовсім правильно.

До другої групи визначень варто віднести авторів, які включають автономію до складу унітарної держави. Зокрема, представники цієї позиції вважа-

ють, що унітарна держава є простою цілісною державою, окремі частини якої іноді можуть мати автономію.

Деякі автори, даючи визначення унітарної держави, включили в нього ознаки цього явища. Зокрема, вказується, що унітарна держава – це держава, яка має єдину конституцію, єдине законодавство, єдиний бюджет, єдину централізовану систему органів державної влади, єдину судову систему, територію, розділену на адміністративно-територіальні одиниці, єдине громадянство, єдині символи держави[12]. Однак у цьому визначенні перелічуються ознаки держави без уточнення форми його державного устрою. Крім того, не у всіх унітарних державах є конституція, що за такого трактування виключає зі списку унітарних держав, наприклад, Велику Британію.

З огляду на це необхідним є уточнення ознак унітарної держави. Оскільки унітарна форма державного устрою є автентичною за своєю сутністю, тобто найбільш близькою самій природі держави, варто зазначити, що ознаки, які підходять для опису унітарних держав, визначаються більшістю авторів через ознаки самої держави. У зв'язку з цим при описі унітарної держави називаються, як правило, не відмінні риси цього явища, а його загальні характеристики.

Так, до переліку ознак унітарної держави більшість авторів відносять такі характеристики: по-перше, унітарна держава передбачає єдині, загальні для всієї держави вищі представницькі, виконавчі та судові органи, що здійснюють верховне керівництво відповідними місцевими органами. По-друге, на території унітарної держави діє одна конституція, єдина система законодавства, одне громадянство. У ньому функціонує єдина грошова система, проводиться обов'язкова для всіх адміністративно-територіальних одиниць загальна податкова і кредитна політика. По-третє, складові унітарної держави (області, департаменти, округи, провінції, графства тощо) державним суверенітетом не володіють. Складові унітарної держави не мають своїх законодавчих органів, самостійних військових формувань, зовнішньополітичних органів та інших атрибутів державності. По-четверте, унітарна держава, на території якої проживають невеликі за чисельністю національності, широко допускає національну і законодавчу автономію. По-п'яте, в унітарній державі усі зовнішні міждержавні зносини здійснюють центральні органи, що офіційно представляють державу на міжнародній арені. По-шосте, унітарна держава має єдині збройні сили, керівництво якими здійснюється центральними органами державної влади.

Ці ознаки є загальними, що відображають належність унітарної форми державного устрою до характеристики держави, але не виражають сутності досліджуваного явища.

З огляду на це необхідно уточнити ознаки унітарної форми державного устрою, що відрізняють її від інших форм державного устрою, таких як: федерація, конфедерація, союз. Здається, що такими ознаками є забезпечення якнайкраще єдності та державної цілісності, і включення до свого складу

певних територіальних утворень, наділених особливими повноваженнями недержавного характеру.

Отже, унітарна держава становить форму державного устрою, що забезпечує державну цілісність і включає певні територіальні утворення, наділені особливими повноваженнями недержавного характеру. Тобто до складу унітарної держави можуть включатися, крім адміністративно-територіальних одиниць, автономії, а крім того, унітарна держава цілком може складатися з таких автономій, головне, щоб ці територіальні організації не мали статусу державного утворення.

Вдало, на нашу думку, ознаки унітарної держави викладені у працях М. В. Цвіка та О. В. Петришина. Вони, зокрема, наголошують, що унітарна держава характеризується такими ознаками: 1. Має єдині вищі органи державної влади (глава держави, парламент, уряд, судові органи та ін.), яким підпорядковуються або підконтрольні місцеві органи. 2. Не містить відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки суверенності. 3. Має єдину для всієї держави систему законодавства. 4. Управління єдиними збройними силами і правоохоронними органами здійснюється центральними органами державної влади. 5. Має єдине громадянство. 6. Одноособове представництво від усієї держави у міжнародних взаємовідносинах на рівні держав. За ступенем залежності місцевих органів від центральної влади унітарні держави поділяються на централізовані, децентралізовані та змішані[13].

Окремі вчені, теоретики і конституціоналісти з-поміж основних характерних ознак унітарної держави називають і такі: одна система вищих органів влади, одна конституція, фінансова, податкова та законодавчі системи, єдині збройні сили, наявність місцевих органів влади, що не володіють ознаками суверенітету[14].

Розглядаючи питання європейського досвіду націодержавного будівництва, Ю. П. Бойко звертає увагу на те, що прийнято вважати, що визначальним чинником у затвердженні форми державного устрою в будь-якій державі є її національний склад. Мононаціональне суспільство має тенденцію до формування унітарної держави. Вчений звертає увагу на те, що в багатьох унітарних державах Європи є національні меншини, які компактно в них проживають. Наприклад, у Франції, Швеції, Норвегії, Румунії. Однак їх наявність не відображена в принципі національного поділу держави. Не містить етнокультурного підґрунтя і територіальна структура багатьох європейських федерацій, таких, як Австрія, Нідерланди, Данія і Німеччина[15].

Науковець висловлює думку, що, можливо, справа у статистиці, в процентному співвідношенні системоутворюючого народу і національних меншин? Однак з наведених статистичних даних Ю. П. Бойко робить висновок, що очевидно, що тільки історична традиція й актуальна політична кон'юнктура відіграють найважливішу роль у визначенні територіального устрою конкретної європейської держави. Звідси, на думку науковця, випливає, що в своїй основі федералізм – це питання взаємовідносин. Він втілюється у кон-

ституціях та інститутах, структурах і функціях, але в підсумку значення мають саме відносини, що традиційно склалися[16].

О. В. Батанов вказує, що «аналізуючи генезис унітарної форми державного устрою, потрібно виходити з того, що унітаризм замінив партикуляризм і феодальну роздробленість, відіграв свою прогресивну роль. Він не залежав від національно-етнічної чи расової структури населення, а був затребуваний єдиним режимом, відносною простотою в здійсненні державної влади. Унітарна держава в даний час є найбільш поширеною у світі формою державного устрою. Понад 85% держав світу обрали унітарну форму свого територіального устрою. Незважаючи на те, що це різні за своїми територіальними параметрами, етнонаціональним складом, географічним розташуванням, економічним та соціально-культурним розвитком, політичними та правовими традиціями держави, унітарним державам притаманна комплексна система ознак»[17].

Водночас у контексті досліджуваної проблематики необхідно звернутись до питання принципів, на яких побудовано правове регулювання територіального устрою України. Так, О. О. Гречко, аналізуючи систему принципів територіального устрою України і проблеми теорії та законодавчого закріплення, поділяє їх на загальні, конституційні та спеціальні принципи територіального устрою України. До загальних принципів правового регулювання територіального устрою України автор відносить принципи народовладдя, публічності, законності, рівноправності, стабільності, системності, відповідності нормам міжнародного права[18]. Принцип народовладдя дослідник розкриває через реальну можливість народу вирішувати питання територіального устрою як безпосередньо (шляхом референдуму), так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Принцип публічності, на думку дослідника, визначає публічний характер територіальної організації влади і полягає у відкритості та доступності для спостереження і контролю з боку суспільства. Принцип законності означає, що органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи повинні діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Науковець вказує, що принцип рівноправності адміністративно-територіальних одиниць означає, що адміністративно-територіальні одиниці повинні мати рівні законодавчі, соціально-економічні та інші можливості для свого розвитку та вдосконалення, а державна політика повинна проводитися у всіх без винятку територіальних складових держави. Принцип стабільності територіального устрою виявляється у тому, що здійснення територіальної політики держави має бути незмінним, прогнозованим і враховувати всю сукупність економічних, правових, національних та інших факторів, бо орієнтування лише на деякі окремі фактори тягне за собою виникнення конфлікту та необхідність подальших територіальних перетворень. Системність трактують як упорядкованість, протилежність хаосу, певне «начало планомірності», виражене у правильному розташуванні частин у певній послідов-

ності та взаємозв'язку, а тому принцип системності територіального устрою полягає в упорядкованості, узгодженості системи територіальних одиниць, поєднаних між собою багатофункціональними взаємозв'язками. Слід зазначити, що в умовах реформування територіального устрою якісно змінюються як самі об'єкти та явища територіального характеру, так і зміст системоутворюючих зв'язків між ними. Принцип відповідності нормам міжнародного права полягає в тому, що Україна, здійснюючи внутрішню політику, поважає суверенітет інших держав і діє у вирішенні внутрішніх справ із додержанням загальновизнаних норм міжнародного права, які засновані на принципах суверенної рівності держав, територіальної недоторканності та політичної незалежності держав, мирного вирішення міжнародних суперечок, заборони застосування сили та погрози силою, невтручання держав у внутрішні справи одна одної тощо. Зазначені загальноправові принципи територіального устрою мають доволі високий рівень абстрагування, що зумовлює необхідність їх деталізації і конкретизації через конституційні та спеціальні принципи. Такі висновки дослідник робить посилаючись на праці окремих авторів[19].

Основні конституційні принципи територіального устрою України закріплені у ст. 132 Конституції України, у якій визначено: «Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних та культурних традицій»[20]. Стаття 133 Конституції України визначає систему адміністративно-територіального устрою і є, зокрема, втіленням загального принципу системності. Першим Конституція України називає принцип єдності та цілісності державної території України. Він означає, що складові частини державної території перебувають у нерозривному взаємозв'язку, визначаються внутрішньою єдністю. Принцип поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади передбачає децентралізацію у здійсненні місцевого самоврядування та виконавчої влади у поєднанні з централізованою системою контролю за законністю реалізації владних повноважень. Принцип збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних та культурних традицій означає диференційований підхід до вирішення питань оптимального економічного розвитку, демографічної політики, історичного розвитку та зміцнення територіальної єдності складових частин України[21]. Крім закріплених у ст. 132 Конституції України конституційних принципів територіального устрою України, необхідно вважати: принцип унітаризму, принцип недоторканності території України, принцип гарантованості територіальної цілісності та державного суверенітету України, принцип зміни території України всеукраїнським референдумом, принцип законодавчого визначення

територіального устрою України, принцип гарантування місцевого самоврядування в Україні[22].

Основоположні принципи територіального устрою визначає ст. 2 Конституції України: принцип унітаризму (Україна є унітарною державою) та принцип недоторканності території України. Під унітаризмом О. О. Гречко пропонує розуміти принцип державного устрою, сутністю якого є політична єдність, єдина система органів державної влади на всій її території, відсутність політичної самостійності у територіальних одиниць та єдність інших політичних, економічних і культурних інститутів держави. Унітарна держава виникає і розвивається на основі принципу унітаризму. Принцип недоторканності території України виключає будь-які дії, що спрямовані проти територіальної цілісності України. Недоторканність території несумісна з діями, спрямованими на підтримку та використання сепаратизму проти територіальної цілісності держави, на захоплення території з використанням сили, окупацію території іншої держави, на створення та діяльність організацій, груп, а також заохочення дій окремих осіб, які становлять загрозу територіальній цілісності держави[23]. Недоторканність виступає як гарантія цілісності території та суверенітету держави. Конституційний принцип – принцип гарантованості територіальної цілісності та державного суверенітету України. Територіальна цілісність і державний суверенітет України гарантуються цілою низкою політичних, економічних, правових та інституційних засобів[24].

Згідно зі ст. 133 Конституції України систему адміністративно-територіального устрою становлять: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Частина 2 ст. 133 Конституції України містить перелік областей і міст зі спеціальним статусом. Окрім Автономної Республіки Крим, до складу України входять області: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, а також міста Київ та Севастополь[25].

Наведена інформація доволі чітко демонструє те, що для України, як для унітарної держави, характерними є такі ознаки: територіальне верховенство; система легітимних органів державної влади; єдина конституційно-правова система; єдине громадянство; єдиний і неподільний економічний простір; єдина кредитно-грошова система і фінансова політика; національна державна символіка; національні збройні сили та правоохоронна система; абсолютна міжнародна правосуб'єктність.

На формування того чи іншого різновиду унітарної держави впливає порядок становлення адміністративно-територіальних одиниць. На доктринальному рівні виокремлюють два основні шляхи їх формування – штучний (неприродний) та історичний (природний). Штучний шлях формування адмі-

ністративно-територіальних одиниць полягає в тому, що вони утворюються за допомогою нормативно-правових актів держави, котра, керуючись певними обставинами, здійснює поділ на певні територіальні одиниці. Природний шлях формування адміністративно-територіальних одиниць не випадково називається історичним, оскільки своїм джерелом він має період виникнення й розвитку перших держав.

Вважається, що першоосновою створення таких адміністративно-територіальних одиниць виступали невеликі поселення людей, які з часом перетворилися на населені пункти. У таких поселеннях найважливіші питання вирішували найкращі представники громади, що в подальшому призвело до практики утворення й функціонування виборних органів місцевого самоврядування на чолі з головою, бургомістром, мером та ін.

Адміністративно-територіальні одиниці в державі утворюються штучним шляхом, має місце високий рівень централізації державного управління, адже управління місцевими справами здійснюють і чиновники, призначені державою, і виборні органи місцевого самоврядування та їх посадові особи. Якщо ж адміністративно-територіальні одиниці утворювалися в процесі історичного розвитку, то ступінь централізації державної влади є мінімальним. Це можна пояснити тим, що органи місцевого самоврядування, котрі функціонують у таких територіальних одиницях, наділені значним обсягом повноважень[26].

Унітаризм є конституційним принципом, невід'ємною складовою суб'єктності України, оскільки, згідно з ч. 2 ст. 2 Конституції, Україна є унітарною. Принципи Конституції України встановлюють засади конституційного ладу України, а саме порядок організації і функціонування інститутів держави і суспільства, систему суспільних відносин, що гарантуються, забезпечуються і регулюються законами, прийнятими відповідно до Конституції. Унітарний державний устрій України належить до основних, підставових принципів конституційного ладу держави поряд із республіканською формою правління, принципами верховенства права, народного суверенітету, суверенності, незалежності, демократичності України, побудови соціальної, правової держави. Це вказує на значення і роль, яку відіграв і продовжує відігравати унітаризм у цивілізаційному розвитку України: збереженні суверенітету, незалежності й недоторканності кордонів держави[27].

Розглядаючи питання бажаного територіального устрою України як запоруки суспільного консенсусу, В. Плясов констатує, що українська державність за весь час незалежності не проходила важчих випробувань, ніж за останні роки. Революція, анексія, окупація – це головні виклики перед країною, тому саме зараз актуальним стає вироблення адекватної моделі гармонізації регіональних суперечностей між Донбасом і Галичиною в контексті пошуку оптимального територіального устрою держави[28].

Погоджуючись у тому, що Україна нині перебуває на етапі кардинальних трансформаційних зрушень зазначимо, що Революція Гідності, провадження

антитерористичної операції в окремих регіонах України, окупація РФ Автономної Республіки Крим, а згодом і широкомасштабне вторгнення РФ, неефективність влади – стали першопричинами для кардинальної зміни завдань центральної влади та необхідності задоволення потреб громадянського суспільства через владу на місцях. Децентралізація влади у цьому випадку стала найоптимальнішим варіантом для виходу з ситуації.

Водночас варто зауважити, що сталої моделі децентралізації, як показує практика, не існує. Адже децентралізація, за своєю сутністю, полягає у передачі частини повноважень органам місцевого самоврядування, тобто тим, що обираються громадою.

Залежно від суб'єктів децентралізації виділяють територіальну, функціональну та предметну моделі децентралізації публічної влади[29]. Характерними рисами територіальної моделі децентралізації є здійснення публічної влади на місцях органами місцевого самоврядування, що обираються громадою та не підпорядковані центральним органам влади. Територіальна модель децентралізації успішно була реалізована у Франції, Польщі, Італії й застосовується на практиці найчастіше. Функціональна модель децентралізації характеризується наділенням спеціалізованих організацій владними повноваженнями публічного характеру. Ця модель у чистому вигляді не набула практичного застосування. Третя – предметна модель децентралізації полягає у професійному самоврядуванні, що здійснюється через представницьку організацію, нагляд за діяльністю якої проводиться органами центральної публічної влади. Означена модель має локальне застосування у певних напрямах розвитку держави і не завжди характеризується ефективністю[30].

Заслуговує на увагу науковий підхід, запропонований свого часу Ю. Панейком щодо розуміння моделі децентралізації місцевого самоврядування. Зокрема, вчений наголосив на відсутності суттєвої відмінності між самоврядуванням і керівництвом з боку уряду, оскільки обидва різновиди належать до державного керівництва. На цій підставі модель децентралізації місцевого самоврядування полягає у самостійності та ієрархічній незалежності. Причому самоврядування розуміється як оперте на законах децентралізоване державне управління, яке здійснюється через місцеві, ієрархічно незалежні, самостійні в рамках законності та правопорядку органи[31].

Погоджуючись з думкою О. Ременяк, що розроблені науковцями моделі децентралізації публічної влади мають право на існування, однак, досліджуючи проблематику децентралізації публічної влади в Україні, необхідно звернути увагу й на державотворчу практику[32].

Дослідниця слушно наголошує, що оскільки в Україні на конституційному рівні задекларовано положення про те, що територіальний устрій нашої держави ґрунтується на поєднанні централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, то відповідно нині Україні притаманна друга – комбінована модель децентралізації публічної влади. З часів незалежності Україна функціонувала саме за принципом централізації органів державної

влади. Проте проведений аналіз законотворчої діяльності органів публічної влади в період 2014–2019 рр. дає підстави стверджувати про відхід України від застосування лише принципу централізації в організації публічної влади, а функціонування влади завдяки поєднанню централізації і децентралізації з акцентом саме на децентралізації, що має характерні ознаки для формально децентралізованої моделі децентралізації публічної влади[33].

Окрім того, О. Ременяк слушно стверджує, що децентралізація публічної влади в Україні як чинник розвитку демократії є ефективним лише завдяки розширенню функцій органів місцевого врядування. В Україні децентралізацію публічної влади слід ґрунтувати на посиленні конституційно-правового статусу місцевого самоврядування.

Взявши до уваги основні правові системи світу, варто виокремити англосаксонську та континентальну моделі децентралізації публічної влади. Англосаксонська модель децентралізації публічної влади притаманна таким країнам, як Велика Британія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія. Характерними рисами цієї моделі є: відсутність представництва органів центральної влади на місцях; великий обсяг повноважень і функцій у органів місцевого врядування; підтримка рішень територіальних громад органами центральної влади; законодавче визнання органів місцевого врядування.

Для держав континентальної моделі децентралізації публічної влади, зокрема країн Європи, Бразилії, Аргентини, Ізраїлю, Туреччини, Єгипту, Іраку, Оману, ОАЕ, а також країн франкомовної Африки, характерним є поєднання діяльності органів центральної влади та органів місцевого врядування у сфері державного управління. Причому, рішення органів місцевого самоврядування не наділені нормативно-правовим характером.

Децентралізацію публічної влади в Україні варто віднести до континентальної моделі, адже вона відповідає принципам формування органів місцевого врядування, типу взаємовідносин між органами центральної влади та влади на місцях, способу розподілу між ними владних повноважень та їх реалізації, а також координованості їх дій[34].

У теорії держави і права виокремлюють такі ознаки, властиві децентралізованим унітарним державам:

– цілісність території, що характеризується лише особливостями адміністративного устрою, тобто поділу території на певні територіальні одиниці – краї, області, провінції, райони тощо;

– чіткий розподіл повноважень між центральними органами державної влади та місцевою владою адміністративно-територіальних одиниць (Україна, Франція, Іспанія, Данія);

– місцеві органи публічної влади функціонують на основі адміністративно-територіального поділу держави;

– територіальні громади визначають самостійну форму публічної влади. Таким державам властивий високий ступінь демократизації суспільних відносин та дієве громадянське суспільство (Велика Британія)[35];

– єдина система органів публічної влади, єдина конституція та система законодавства, єдине громадянство, єдина грошова одиниця;

– самостійність держави як суб'єкта міжнародних відносин та ін.[36]

Наведені ознаки вказують, що децентралізація публічної влади становить основне підґрунтя для функціонування такого виду унітарних держав, які доцільно іменувати децентралізованими унітарними державами.

Тож до характерних ознак щодо децентралізованих унітарних держав, зокрема й для України, необхідно віднести такі:

– регіональний рівень публічної влади іменується «двовладдям», оскільки управління здійснюється і чиновником (перфектом, адміністратором), що призначається центральними органами державної влади, і органами місцевого самоврядування, що обираються територіальними громадами. Сутність «двовладдя» полягає у поєднанні центрального управління на місцях і місцевого самоврядування;

– питання, що належать до компетенції органів місцевого самоврядування є значно меншими, ніж в органів місцевого врядування у децентралізованих унітарних державах;

– органи центральної влади мають право на здійснення контролю за діяльністю самоврядних органів, зокрема й на призупинення та скасування правових актів органів місцевого самоврядування.

Ознаки щодо децентралізованих унітарних держав вказують на те, що вони є вдалим поєднанням елементів і централізованих, і децентралізованих унітарних держав. Причому останніх, які повністю відповідають усім наведеним критеріям, є незначна кількість. Більшість держав світу (Люксембург, Вірменія, Україна), що розвиваються за тенденціями унітаризму, є відносно децентралізованими державами. Це зумовлює максимальне балансування публічної влади в унітарній державі, враховуючи праводержавотворчі процеси сьогодення і потреби того чи іншого суспільства.

Зважаючи на видову різноманітність унітарних держав, дослідження проблематики децентралізації публічної влади у них варто здійснювати на основі виокремлених ознак. Це дасть підстави для групофікації та формування моделей децентралізації публічної влади в унітарних державах з визначенням їх позитивних або ж негативних особливостей[37].

Отож метою децентралізації публічної влади в унітарних державах варто вважати: відмову від централізації публічної влади в державі; формування спроможного місцевого самоврядування; створення ефективної системи територіальної організації влади в унітарних державах; реалізацію правових положень Європейської хартії місцевого самоврядування; функціонування на засадах субсидіарності, повсюдності та фінансової самодостатності та ін.

Водночас погоджуємося з тим, що модель децентралізації публічної влади залежить від таких критеріїв, як: державний устрій країни, адміністративно-територіальний поділ країни, правова система, організація державної

влади, нормативне забезпечення, розвиток громадянського суспільства, історія державності, народні традиції та звичаї тощо. Обрана модель децентралізації публічної влади є підґрунтям для становлення і розвитку ефективної системи місцевого врядування.

Особливості децентралізації як процесу оптимізації публічної влади, її правові, організаційні засади та суб'єкти з їх повноваженнями й компетенцією зумовили виокремлення п'яти типових моделей децентралізації публічної влади в унітарних державах. Це, зокрема, регіональна модель децентралізації публічної влади; муніципальна модель децентралізації публічної влади; кооперативна модель децентралізації публічної влади; деволюційна модель децентралізації публічної влади; децентралізаційна модель балансу публічної влади[38].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що роль унітарної форми держави сприяє більш повній концентрації влади в єдиному центрі, що сприяє прискоренню економічного та культурного розвитку держави, формуванню єдиної нації. Унітаризм порівняно з федералізмом є прогресивним явищем, що сприяє становленню ринкових відносин. В унітарній державній моделі механізм поділу влади працює в характерному для неї особливому режимі, формуючи баланс влади.

1. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. С. 34. **2.** Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с. **3.** Теорія держави і права: Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с. **4.** Пахолок В. М. Методологічні підходи до визначення поняття державного устрою. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/153581559.pdf **5.** Теорія держави і права: підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с. **6.** Батанов О. В. Унітаризм як політичний та правовий феномен: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса. Сер.: Політичні науки.* 2019. № 4. С. 20–25. С. 22. **7.** Молдован В. В., Мелащенко В. Ф. Конституційне право: опор. конспекти: словник-довідник. Київ: Юмана, 1996. 271 с. **8.** Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 536 с. **9.** Батанов О. В. Унітаризм як політичний та правовий феномен: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса.* Сер.: Політичні науки. 2019. № 4. С. 20–25. С. 22. **10.** Міщук В. В. Унітарна форма територіального устрою України, Польщі та Італії: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. С. 68. **11.** Кушниренко А. Г., Слинько Т. Н. Унитаризм как принцип конституционного строя. Конституционное развитие России и Украины. Вып. 1: Сб. науч. тр. Харків: Право, 2011. С. 195. **12.** Міщук В. В. Унітарна форма територіального устрою України, Польщі та Італії: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. С. 68. **13.** Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юри-

дичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с. **14.** Смирнов Л. Н. Унитаризм. Федерализм: Энциклопедия. Москва: Изд-во МГУ, 2000. С. 547–548. **15.** Бойко Ю. П. Европейский опыт национогосударственного строительства. *Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження».* 2009. № 1. С. 95–102. С. 96–97. **16.** Там само. С. 97. **17.** Батанов О. В. Унітаризм як політичний та правовий феномен: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса.* Сер.: Політичні науки. 2019. № 4. С. 20–25. С. 22. **18.** Гречко О. О. Система принципів територіального устрою України: проблеми теорії та законодавчого закріплення. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2049/1/Grechko_208.pdf **19.** Див. : Іщенко О. П. Принципи адміністративно-територіального устрою України. *Право України.* 2011. № 4. С. 238–244; Гетьман А. Б. Принципи адміністративно-територіального устрою України. *Унів. наук. зап.* 2008. № 3. С. 49–54. **20.** Конституція України. Київ, 2016. С. 53. **21.** Там само. **22.** Долматов И. В. Принципы правового регулирования государственной территории в Украине / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави:* матеріали міжнар. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів, присвяченої пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копєйчикова (Одеса, 21–22 лист. 2008 р.). Одеса: Фенікс, 2008. С. 343–346. **23.** Гречко О. О. Система принципів територіального устрою України: проблеми теорії та законодавчого закріплення. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2049/1/Grechko_208.pdf **24.** Там само. **25.** Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. **26.** Сидоренко О. О. Розвиток унітарних відносин в Україні як одна з умов формування сучасної правової системи. *Проблеми законності.* 2017. Вип. 139. С. 8–19. **27.** Явір В. А. Україна унітарна: аналіз цивілізаційного вибору форми державного устрою. *Науковий журнал «Політикус».* 2020. Вип. 5. С. 166–171. **28.** Плясов В. Бажаний територіальний устрій України як запорука суспільного консенсусу. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка «Життєві світи сходу і заходу України»* / ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». 2015. № 10 (293), червень. С. 129–145. **29.** Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О. М. Бориславська, І. Б. Заверуха, А. М. Школик та ін.; Центр політико-правових реформ. Київ: Москаленко О. М., 2012. 212 с. **30.** Ременяк О. В. Між централізмом і федералізацією. Австрійська модель децентралізації публічної влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер.: Юридичні науки. 2016. № 855 (5). С. 361–366. **31.** Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Львів: Літопис, 2002. 196 с. **32.** Ременяк О. Децентрализация публичной власти в украинской правовой мысли новейшего времени. *Legea si Viata.* 2017. № 11. Ч. 2. С. 134–137. **33.** Ременяк О. В. До питання децентралізації та федералізації в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2017. № 47. С. 47–51. **34.** Ременяк О. В. Перспективи реформи децентралізації публічної влади в Україні крізь призму державотворчої практики: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2018. № 4. С. 34–39. **35.** Міщук В. В. Види унітарних держав: проблеми класифікації. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 48–52. **36.** Ременяк О. В. Децентралізація публічної влади в правовій теорії та державотворчій практиці. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації:* збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Дніпро, 28–29 жовтня

2016 р.). Дніпро: Роял Принт, 2016. С. 140–141. **37.** Ременяк О. В. Реформа місцевого самоврядування як форма децентралізації публічної влади. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах:* збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Дніпро, 24–25 березня 2017 р.). Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. С. 205–206. **38.** Ременяк О. В. Правове забезпечення реформи децентралізації публічної влади в Україні. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід:* збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 27 квітня 2018 р.). Львів: ННІПП НУ «Львівська політехніка», 2018. С. 133–137.

References

1. Teoriia derzhavy ta prava: navch. posib. / Ie. V. Bilozorov, V. P. Vlasenko, O. B. Horova, A. M. Zavalnyi, N. V. Zaiats ta in.]; za zah. red. S. D. Husarieva, O. D. Tykhomyrova. Kyiv: NAVS, Osvita Ukrainy, 2017. 320 s. S. 34. **2.** Zahalna teoriia derzhavy i prava: Pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in.; Za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. NAPrN Ukrainy M. V. Tsvika, d-ra yuryd. nauk, prof., akad. NAPrN Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 s. **3.** Teoriia derzhavy i prava: Akademichnyi kurs: pidruchnyk / za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onyshchenko. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. 688 s. **4.** Pakholok V. M. Metodolohichni pidkhody do vyznachennia poniattia derzhavnoho ustroiu. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/153581559.pdf **5.** Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / za red. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2014. 368 s. **6.** Batanov O. V. Unitaryzm yak politychnyi ta pravovyi fenomen: vitchyznianyi ta zarubizhnyi dosvid. *Visnyk DonNU imeni Vasylia Stusa.* Ser. : Politychni nauky. 2019. № 4. S. 20–25. S. 22. **7.** Moldovan V. V., Melashchenko V. F. Konstytutsiine pravo: opor. konspekty: slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Yumana, 1996. 271 s. **8.** Frytskyi O. F. Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidruchnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2003. 536 s. **9.** Batanov O. V. Unitaryzm yak politychnyi ta pravovyi fenomen: vitchyznianyi ta zarubizhnyi dosvid. *Visnyk DonNU imeni Vasylia Stusa.* Ser.: Politychni nauky. 2019. № 4. S. 20–25. s. 22. **10.** Mishchuk V. V. Unitarna forma terytorialnoho ustroiu Ukrainy, Polshchi ta Italii: dys. … kand. yuryd. Nauk: 12.00.01; Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. Kyiv, 2011. S. 68. **11.** Kushnyrenko A. H., Slynko T. N. Unytaryzm kak pryntsyp konstytutsyonnoho stroia. Konstytutsyonnoe razvytye Rossyy y Ukraynы. Vыp. 1: Sb. nauch. tr. Kharkiv: Pravo, 2011. S. 195. **12.** Mishchuk V. V. Unitarna forma terytorialnoho ustroiu Ukrainy, Polshchi ta Italii: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.01; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2011. S. 68. **13.** Zahalna teoriia derzhavy i prava: Pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in.; Za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy M. V. Tsvika, d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 s. **14.** Smyrnov L. N. Unytaryzm. Federalyzm: Эntsyklopedyia. Moskva: Yzd-vo MHU, 2000. S. 547–548. **15.** Boiko Yu. P. Evropeiskyi opыt natsyohosudarstvennoho stroytelstva. *Ukrainsko-hretskyi mizhnarodnyi naukovyi yurydychnyi zhurnal «Porivnialno-pravovi doslidzhennia».* 2009. № 1. S. 95–102. S. 96–97. **16.** Tam samo. S. 97. **17.** Batanov O. V. Unitaryzm yak politychnyi ta pravovyi fenomen: vitchyznianyi ta zarubizhnyi dosvid. *Visnyk DonNU imeni Vasylia Stusa.* Ser.: Politychni nauky. 2019. № 4. S. 20–25. S. 22. **18.** Hrechko O. O. Systema pryntsypiv terytorialnoho ustroiu Ukrainy: problemy teorii ta zakonodavchoho zakriplennia. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2049/1/Grechko_208.pdf **19.** Ishchenko O. P. Pryntsypy administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy. *Pravo Ukrainy.* 2011. № 4. S. 238–244; Hetman A. B. Pryntsypy administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy. *Univ. nauk. zap.*

2008. № 3. S. 49–54. **20.** Konstytutsiia Ukrainy. Kyiv, 2016. S. 53. **21.** Tam samo. **22.** Dolmatov Y. V. Pryntsypы pravovoho rehulyrovanyia hosudarstvennoi terrytoryy v Ukrayne. Za zah. red. Yu. M. Oborotova. *Aktualni problemy teorii ta istorii prav liudyny, prava i derzhavy:* materialy mizhnar. nauk. konf. molodykh naukovtsiv, aspirantiv i studentiv, prysviachenoi pam'iati vydatnykh vchenykh-iurystiv P. O. Nedbaila, O. V. Surilova, V. V. Kopieichykova, Odesa, 21–22 lyst. 2008 r. Odesa: Feniks, 2008. S. 343–346. **23.** Hrechko O. O. Systema pryntsypiv terytorialnoho ustroiu Ukrainy: problemy teorii ta zakonodavchoho zakriplennia. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2049/1/Grechko_208.pdf **24.** Tam samo. **25.** Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1996. № 30. St. 141. **26.** Sydorenko O. O. Rozvytok unitarnykh vidnosyn v Ukraini yak odna z umov formuvannia suchasnoi pravovoi systemy. *Problemy zakonnosti.* 2017. Vyp. 139. S. 8–19. **27.** Yavir V. A. Ukraina unitarna: analiz tsyvilizatsiinoho vyboru formy derzhavnoho ustroiu. *Naukovyi zhurnal «Politykus».* 2020. Vyp. 5. S. 166–171. **28.** Pliasov V. Bazhanyi terytorialnyi ustrii Ukrainy yak zaporuka suspilnoho konsensusu. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka «Zhyttievi svity skhodu i zakhodu Ukrainy»* / DZ «Luhanskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka». 2015. № 10 (293) cherven. S. 129–145. **29.** Detsentralizatsiia publichnoi vlady: dosvid yevropeiskykh krain ta perspektyvy Ukrainy / Boryslavska O. M., Zaverukha I. B., Shkolyk A. M. ta in.; Tsentr polityko-pravovykh reform. Kyiv: Moskalenko O. M., 2012. 212 s. **30.** Remeniak O. V. Mizh tsentralizmom i federalizatsiieiu. Avstriiska model detsentralizatsii publichnoi vlady. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika».* Ser.: Yurydychni nauky. 2016. № 855 (5). S. 361–366. **31.** Paneiko Yu. Teoretychni osnovy samovriaduvannia. Lviv: Litopys, 2002. 196 c. **32.** Remeniak O. Detsentralyzatsyia publychnoi vlasty v ukraynskoi pravovoi мыsly noveisheho vremeny. *Legea si Viata.* 2017. № 11. Ch. 2. S. 134–137. **33.** Remeniak O. V. Do pytannia detsentralizatsii ta federalizatsii v Ukraini. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* 2017. № 47. S. 47–51. **34.** Remeniak O. V. Perspektyvy reformy detsentralizatsii publichnoi vlady v Ukraini kriz pryzmu derzhavotvorchoi praktyky: teoretyko-pravovyi aspekt. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu.* 2018. № 4. S. 34–39. **35.** Mishchuk V. V. Vydy unitarnykh derzhav: problemy klasyfikatsii. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2010. № 3. S. 48–52. **36.** Remeniak O. V. Detsentralizatsiia publichnoi vlady v pravovii teorii ta derzhavotvorchii praktytsi. *Aktualni problemy rozvytku osvity i nauky v umovakh hlobalizatsii:* zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Dnipro, 28–29 zhovtnia 2016 r.). Dnipro: Roial Prynt, 2016. S. 140–141. **37.** Remeniak O. V. Reforma mistsevoho samovriaduvannia yak forma detsentralizatsii publichnoi vlady. *Ukraina v humanitarnykh i sotsialno-ekonomichnykh vymirakh:* zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Dnipro, 24–25 bereznia 2017 r.). Dnipro: SPD «Okhotnik», 2017. S. 205–206. **38.** Remeniak O. V. Pravove zabezpechennia reformy detsentralizatsii publichnoi vlady v Ukraini. *Teoriia i praktyka konstytutsionalizmu: ukrainskyi ta zarubizhnyi dosvid:* zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Lviv, 27 kvitnia 2018 r.). Lviv: NNIPP NU «Lvivska politekhnika», 2018. S. 133–137.

Skrypniuk Oleksandr, Yaryna Bohiv. **Ukrainian unitarism: development trends, current state, general and specific characteristics**

The article examines the problems of unitarism and its influence on determining the form of the state system, as a political-territorial organization of the state and the nature of the interaction between the state and its constituents. The theoretical and practical aspects of the implementation of unitarism, the genesis of its ideas and their

research in domestic legal thought are analyzed. Emphasis is placed on the historically progressive role of unitarism in the state-building process, namely in ensuring the state's defense capability, control over internal order, implementation of fiscal policy, etc. The proposed characterization of unitarism as a political and socio-economic supersystem, its components. The main trends in the development of unitarism as a natural phenomenon in the modern era and the characteristic features of the unitary state, both general and special, which express its specific characteristics, are analyzed. A unitary state, depending on the level of centralization, can be decentralized as well as centralized.

Key words: *Ukraine, unitarism, essence and content, national opinion, principles, trends, state, autonomy, federation, state system.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-264-277
УДК 342.4(477)

А. Р. КРУСЯН,
*доктор юридичних наук, професор**
ORCID: 0000-0001-6437-2864

УТВЕРДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ НА ШЛЯХУ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ ЗАХИСТ В УМОВАХ ВІЙНИ: КОНСТИТУЦІЙНО-АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті зроблено науковий аналіз тих європейських цінностей, утвердження і захист яких є необхідною умовою входження України в європейське співтовариство та набуття нею статусу повноправного члена Європейського Союзу. Зазначається, що сучасність детермінує визначення двох основних напрямів дослідження цієї проблематики в аспекті конституційної аксіології: по-перше, це співвідношення принципів, закріплених у Конституції України (конституційних принципів), та європейських цінностей, а також їх утвердження в Україні на шляху її євроінтеграції; по-друге, визначення ролі органів правосуддя та конституційної юстиції у процесі впровадження європейських цінностей в Україні у контексті її євроінтеграційних прагнень. Підкреслюється першочергова значущість захисту, особливо в умовах війни, таких конституційних та європейських цінностей, як людина, її життя, гідність, свобода, безпека тощо.

Ключові слова: *аксіологія, верховенство права, євроінтеграція, європейські цінності, Конституційний Суд України, конституційні принципи, права людини, правосвідомість, правосуддя.*

Krusian Anzhelika. **Establishment of European Values on the Way of Ukraine's European Integration and Their Protection in the Context of War: Constitutional and Axiological Aspect**

The article provides a scientific analysis of those European values, the establishment and protection of which is a prerequisite for Ukraine's accession to the European community and its acquisition of the status of a full member of the EU. It is noted that modernity determines the definition of two main areas of research on this issue in terms of constitutional axiology: first, the correlation of the principles enshrined in the Constitution of Ukraine (constitutional principles) and European values, as well as their establishment in Ukraine on the path to its European integration; second, determining the role of the judiciary and constitutional justice in the process of implementing European values in Ukraine in the context of its European integration aspirations. The author emphasizes the primary importance of protecting, especially in times of war, such constitutional and European values as a person, his or her life, dignity, freedom, security, etc.

* ***Krusian Anzhelika****, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor*

© А. Р. Крусян, 2023

Key words: *axiology, rule of law, European integration, European values, the Constitutional Court of Ukraine, constitutional principles, human rights, legal consciousness, justice.*

Вступ. Україна – це європейська держава. Становлення й утвердження української державності, українського правотворення сягає своїм корінням західноєвропейської правової культури, ґрунтується на європейських ідеалах і цінностях. Україна – це частина європейської культури, європейської історії, європейського співтовариства. Тому євроінтеграційні прагнення України є природними, цивілізаційно зумовленими та заснованими на глибокому почутті українського народу своєї причетності до європейської спільноти, європейських цінностей, утвердження яких в Україні є необхідною умовою її євроінтеграції. Крім того, сьогодні Україна перебуває у стані війни, яка була розпочата РФ проти українського народу ще у 2014 р., а 24 лютого 2022 р. набула жахливого продовження – широкомасштабного збройного нападу на нашу територію. У цих умовах практика впровадження та захисту європейських цінностей в Україні набуває певних труднощів. Звідси питання утвердження європейських цінностей в Україні на сучасному етапі її євроінтеграції потребують відповідних наукових розвідок.

Огляд літератури. Проблематика конституційних і європейських цінностей, зокрема, їх визначення, систематизації, нормативно-правового закріплення та механізму впровадження у конституційно-правову матерію та політико-правові реалії є terra incognita для сучасної науки, хоча ці питання, у межах конституційної аксіології, активно досліджуються протягом останніх 10–15 років. Так, окремі аспекти аксіології конституційного права досліджують такі вчені, як О. В. Батанов, О. М. Бориславська, Ю. О. Волошин, В. М. Кампо, М. І. Мельник, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, П. М. Рабінович, М. В. Савчин, О. В. Скрипнюк, П. Б. Стецюк, Ю. С. Шемшученко та ін. Однак бракує досліджень такого напряму проблематики конституційної аксіології, як утвердження європейських цінностей у вітчизняних конституційно-правових реаліях у контексті євроінтеграції України.

Постановка проблеми дослідження. Сучасний етап євроінтеграції України зумовлює теоретичну значущість і практичну необхідність дослідження проблематики утвердження, впровадження та захисту європейських цінностей в Україні. Дослідження цієї проблематики актуалізується в умовах воєнного стану. Адже під час війни відбуваються найбільш жорстокі та масштабні порушення загальнолюдських та, зокрема, європейських цінностей з боку російського агресора. Передусім йдеться про такі цінності, як людина, її життя, гідність, свобода, безпека, що потребують особливого захисту.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є науковий аналіз утвердження в Україні європейських цінностей як умови її входження в європейське співтовариство та набуття статусу повноправного члена Європейського

Союзу. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати такі завдання: дослідити співвідношення конституційних принципів, закріплених у Конституції України, та європейських цінностей у контексті сучасної конституційної аксіології; визначити роль органів правосуддя та конституційної юстиції у процесі впровадження європейських цінностей в Україні та їх захисту в сучасних умовах війни.

Викладення основного матеріалу. У преамбулі Конституції України міститься положення про «підтвердження європейської ідентичності Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України». В Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони[1] вказується, що однією із цілей асоціації є сприяння «поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях…». Такими спільними цінностями визначено «повагу до демократичних принципів верховенства права, доброго врядування, прав людини і основоположних свобод...». Згідно зі ст. 2 Лісабонського договору (Консолідованої версії Договору про Європейський Союз і Договору про функціонування Європейського Союзу) основоположними цінностями ЄС визнаються повага людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага прав людини, включаючи повагу до прав меншин. Ці принципи відомі як «європейські стандарти» або «європейські цінності»[2].

Слід відзначити, що Конституція України містить положення, що відповідають за своїм змістом цим принципам. Так, зокрема, в її преамбулі зазначається, що Конституцію України прийнято згідно з вираженням суверенної волі народу, а народ є єдиним джерелом влади і носієм суверенітету в Україні. Статус народу як владного суверену (закріплено у ст. 5 Конституції України) забезпечується системою гарантій, а саме: дією принципу верховенства права (відповідно до ст. 8 Конституції України); конституційним закріпленням демократичної організації публічної влади (ст. 5, 6, 7 Конституції України), що є умовою «доброго врядування, а також визнанням людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України), що забезпечує «повагу до прав людини і основоположних свобод».

Таким чином, простежується сутність Конституції України як прояву установчої влади Українського народу при затвердженні верховенства ліберально-демократичних принципів, що кореспондують європейським цінностям.

Якщо проаналізувати європейські цінності у контексті їх співвідношення з цінностями, закріпленими у Конституції України (ґрунтуючись на положеннях конституційної аксіології), то слід зробити висновок, що особливе місце у системі цих принципів-цінностей посідають верховенство права та повага до людини, зокрема, до її гідності, свободи, рівності та прав. Отже, це дві основні цінності – верховенство людини та верховенство права.

Проте визначені цінності мають бути не просто закріплені в тексті Конституції, а й втілені в конституційно-правові реалії. Адже одним із п'яти Копенгагенських критеріїв, передбачених ст. 49 Договору про Європейський Союз у редакції Лісабонського договору 2007 р., є «ціннісний» критерій – відданість країни-заявниці цінностям, зазначеним у ст. 2 Лісабонського договору 2, їх неухильне дотримання на практиці.

Надважливого значення для України у контексті її євроінтеграції набуває ефективність реалізації цих європейських цінностей, адже інституції ЄС неодноразово, особливо в ряді своїх оціночних документів щодо прогресу здійснення реформ в Україні, визначали недоліки у сфері утвердження саме цих цінностей, зокрема, неодноразово наголошували на недоліках української системи правосуддя, які негативно впливають на захист прав людини та втілення у практику принципу верховенства права. Зокрема, однією із вимог, які висуває ЄС перед Україною як кандидатом у члени ЄС, є необхідність утвердження принципу верховенства права (поряд з забезпеченням гарантій демократії, прав нацменшин тощо).

Саме органи правосуддя мають достатньо серйозні можливості підтвердити відданість України європейським цінностям через здійснення своїх повноважень. Не випадково, що на шляху до набуття повноправного членства в ЄС Україна має здійснити ряд реформ, серед яких – судова реформа, яка має бути цілеспрямована на створення такої системи судової влади, що забезпечувала б реалізацію та впровадження європейських цінностей у сучасні реалії. І тут важливого значення набуває професійна правосвідомість суддів, про яку «забувають» на фоні визначення ролі та значущості доброчесності та інших морально-етичних характеристик судді. Як слушно зазначають науковці, «головним завданням судової реформи у рамках європейської інтеграції можливо визначити не тотальну зміну судоустрою, судових процедур, правил, форми одягу чи способів ведення документації. Завданням є досягнення спроможності суддів діяти так, як діють їх європейські колеги – без сумнівів, страху, залежності, керуючись виключно законом та переконанням, що випливає з професійної правосвідомості, сформованої на базі європейських цінностей»[3]. Тобто актуалізується аксіологічний напрям судової реформи.

Дослідники тлумачать дефініцію професійної правосвідомості суддів як «особливу форму суспільної свідомості, яка окреслює ставлення суддів до права як окремої категорії представників юридичної діяльності та включає в себе сукупність правових принципів, ідей, теорій, концепцій, реальну правову поведінку суддів, а також правові настрої та почуття щодо виконання ними своїх професійних обов'язків щодо здійснення правосуддя»[4].

Прояви деформації професійної правосвідомості суддів завдають вражаючої та іноді непоправної шкоди якості та ефективності правосуддя. Традиційно такі деформації професійної правосвідомості суддів поділяють

на дві групи: а) ті, які є загальними для всіх різновидів правосвідомості; б) які притаманні правосвідомості професійній. До першої групи належать: правовий інфантилізм, недооцінювання права, правовий ідеалізм, правовий риторизм, правова демагогія, правовий нігілізм, «переродження правосвідомості». До другої групи – стереотипність мислення; звуженість кругозору; зниження емоційного ставлення до подій, що відбуваються, і байдужість до осіб, щодо яких здійснюється професійна юридична діяльність; упередженість стосовно правопорушників (обвинувальний ухил); юридичне сприйняття неюридичного світу; нехтування неюридичною професійною думкою; формалізм і бюрократизм професійної правосвідомості[5, 6].

Ці форми деформації правосвідомості призводять до таких негативних наслідків, як: прийняття помилкових, непрофесійних, несправедливих рішень, зумовлених недостатнім рівнем професійної правосвідомості; а також корупція, хабарництво, халатність і несумлінність при здійсненні своїх обов'язків та ін.

Поряд з тим питання впливу професійної правосвідомості суддів на ефективність правосуддя і успішність судової реформи у контексті євроінтеграції України залишається відкритим та дискусійним.

З метою впровадження та захисту європейських цінностей у сфері правосуддя є важливим вирішення питань щодо організації процесів формування, розвитку, постійного удосконалення (у контексті свідомого сприйняття та втілення європейських цінностей) професійної правосвідомості суддів і запровадження механізмів контролю за трансформаціями такої свідомості суддів, з метою недопущення проявів та наслідків її деформації.

Високий рівень конституційної правосвідомості має бути у суддів Конституційного Суду України (далі – КСУ). КСУ є потужним, впливовим органом, який відграє важливу роль у процесі євроінтеграції України та, зокрема, у провадженні й утвердженні європейських цінностей, тому до формування його якісного складу висуваються виняткові вимоги з тим, щоб виключити будь-яку можливість прийняття необґрунтованих рішень.

Першою вимогою, яку висуває ЄС перед Україною як кандидатом у члени ЄС, є саме вимога реформування КСУ. Необхідним є законодавче забезпечення прозорої процедури призначення суддів КСУ на конкурсній основі з метою недопущення на посади політично заангажованих осіб, які могли б лобіювати певні інтереси. Для цього необхідним є удосконалення процедури призначення суддів на основі запровадження механізму здійснення об'єктивної оцінки доброчесності та професійних навичок кандидатів на посаду судді.

Щодо цього Венеціанська комісія у своєму висновку щодо законопроєкту «Про конституційну процедуру» відзначила, що ключовим недоліком цього законопроєкту є відсутність положень про нову систему конкурсного відбору суддів із залученням міжнародних експертів. При цьому Венеціанська комісія зазначила, що зауваження щодо залучення міжнародних експертів до про-

цедури відбору суддів, призначення суддів КСУ після зміни процедури призначення є маркерами, які не тільки визначать склад Суду, а й вкотре продемонструють міжнародній спільноті, який вектор руху обирає Україна і чи збіжний він із взятими на неї міжнародними зобов'язаннями та європейськими цінностями[7].

Отже, у контексті виконання вимог щодо набуття членства в ЄС та у межах здійснення судової реформи Україна має провести реформу КСУ, зокрема, щодо процедури відбору суддів на ґрунті оцінки їх доброчесності та професійних навичок відповідно до рекомендацій Венеціанської комісії.

Згідно з ч. 3 ст. 148 Конституції України «відбір кандидатур на посаду судді КСУ здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку». Проте фактично Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р.[8] не встановлює порядок проведення відбору кандидатів на посаду судді КСУ на конкурсних засадах, як того вимагає ч. 3 ст. 148 Конституції України. Як свідчить практика останніх років, проведення конкурсу на заміщення посади судді КСУ перетворюється на фікцію.

З метою вирішення цього питання було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах» від 13 грудня 2022 р.[9] (далі – Закон). Робити висновки щодо ефективності цього Закону ще рано, адже він тільки починає «працювати», проте позитивним є те, що, прийнявши його, Україна зробила ще один крок на шляху євроінтеграції та таким чином вкотре підтвердила свою відданість європейським цінностям.

КСУ здійснює важливу роль у механізмі впровадження європейських цінностей у правотворчу та правозастосовну практику. Зокрема, сприяє трансформації норм міжнародного права до національної правової системи, звертаючись у своїх рішеннях до положень міжнародно-правових актів, які засновані на визначених європейських цінностях. Практика Конституційного Суду красномовно свідчить, що Суд у своїй діяльності прагне спиратися на кращі зразки конституційної і загальноправової практики Європи. Так, у контексті дотримання та впровадження європейських цінностей важливим є те, що КСУ застосовує норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та інші міжнародно-правові акти, а також практику Європейського Суду з прав людини. Наприклад, якщо у 2011–2012 рр. КСУ посилався на них у кожному четвертому рішенні, то у 2021–2022 р. – майже в кожному рішенні.

КСУ в межах своєї компетенції бере активну участь у гармонізації законодавства України з нормами європейського законодавства, здійснюючи офіційне тлумачення Конституції України (п. 2 ч. ст. 150 Конституції України) з урахуванням права ЄС та європейських правових цінностей; передусім такої цінності, як верховенство права. Проте змінюються змістові характеристики

цього політико-правового феномену. Аналіз рішень КСУ надає підстави визначити певний розвиток розкриття змісту верховенства права.

Конституційний Суд у своїх рішеннях сформував низку юридичних позицій щодо верховенства права, які розкривають змістові характеристики верховенства права, адже до цих ознак КСУ звертається в переважній більшості своїх рішень, якщо не сказати – в кожному. При цьому слід відзначити ті юридичні позиції, які мають певний узагальнюючий характер та в яких формулюється відповідна дефініція цього феномену. Першою спробою дефініціювати верховенство права була юридична позиція, викладена у відомому рішенні від 2 листопада 2004 р.[10]

Наступна спроба визначення цього складного політико-правового феномену була зроблена в рішеннях, де визначено, що «верховенство права як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права необхідно розглядати, у тому числі, в контексті основоположних таких його складових, як принцип законності, принцип поділу влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду»[11]; «із припису частини першої статті 8 Конституції України, згідно з яким «в Україні визнається і діє принцип верховенства права», випливає обов'язок держави не вдаватися до свавільних дій»[12]. Отже, порівняно з рішенням від 2 листопада 2004 р. у зазначених юридичних позиціях верховенство права визначено більш конкретно та з урахуванням саме «європейського підходу», який ґрунтується на теорії та практиці європейського конституціоналізму, що сягає своїм корінням у західну правову культуру та водночас відтворюється в сучасних висновках Європейської комісії «За демократію через право», присвячених верховенству права (наприклад: Верховенство права: доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні, 25–26 берез. 2011 р.).

Тим більше, що зміст верховенства права буде розвиватися, наповнюючись новими рисами відповідно до сталого розвитку сучасного суспільства, розвитку системи конституціоналізму. Думається, що для підтвердження відданості України європейським цінностям у подальших рішеннях Суд має орієнтуватися саме на європейські стандарти у сфері забезпечення верховенства права.

Поряд з верховенством права вимогою та умовою євроінтеграції є утвердження та повага до такої цінності, як права людини. КСУ посідає особливе місце та відіграє важливу роль у механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина.

Так, реалізація Конституційним Судом функції захисту прав і свобод людини (виходячи з його компетенції та повноважень) здійснюється: через перевірку законопроєктів про внесення змін до Конституції України (ст. 159 Конституції України) на предмет того, чи не передбачають такі зміни скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина; через перевірку на

конституційність законів та інших правових актів (п. 1 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України», далі – Закон); через офіційне тлумачення Конституції України (п. 2 ст. 7 Закону). Особливого значення в цьому контексті має конституційна скарга (п. 9 ст. 7 Закону).

Конституційний Суд України за період своєї діяльності сформулював низку юридичних позицій, що стосуються визначення прав людини як цінності. Так, у Рішенні КСУ від 11.10.2018 р. (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) зазначено: «Визначення у Конституції України людини як найвищої соціальної цінності в Україні покладає обов'язок як на державу, так і на її громадян виявляти необхідну повагу до кожної людини»[13]. У Рішенні КСУ від 22.05.2018 р. № 5-р/2018 підкреслюється «унікальне значення людської гідності»[14], що випливає з конституційного положення, за яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Отже, ці положення мають аксіологічний зміст. Крім того, за юридичними позиціями КСУ, захист прав людини як конституційної цінності є «позитивним обов'язком держави» та виражається в «забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод; гарантуванні порядку відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини; забезпеченні невідворотності відповідальності за порушення конституційних прав людини» (Рішення Великої палати КСУ у справі від 24.04.2018 р. № 3-р/2018)[15].

Значущість утвердження і захисту конституційних та європейських цінностей актуалізується в умовах війни, під час якої відбуваються найбільш жорстокі й масштабні порушення загальнолюдських і, зокрема, європейських цінностей з боку РФ. Крім того, в умовах воєнного стану конституційно-правовий статус людини і громадянина набуває певних особливостей. Зокрема, деякі права людини обмежуються, відповідно до ст. 64 Конституції України, а виконання таких обов'язків, як захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, закріплених у ст. 65 Конституції України, актуалізується та ін. У цій ситуації захист європейських цінностей, на яких ґрунтується конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні, потребує особливої уваги.

Конституційним Судом сформульовані концептуальні юридичні позиції, які стосуються обмеження прав і свобод людини, що актуалізується в сучасних умовах воєнного стану. Зокрема, це юридична позиція, яка викладена у рішенні КСУ від 01.06.2016 р. № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу)[16], а саме: «Конституційний Суд України вважає, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими,

вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права».

Отже, обмеження прав людини має бути правомірним. Юридична позиція щодо визначення критеріїв такої правомірності викладена у Рішенні КСУ від 12.07.2019 р., що має аксіологічну спрямованість, а саме: «Конституційний Суд України вважає, що під правомірним обмеженням конституційних прав і свобод людини і громадянина слід розуміти передбачену Конституцією України можливість втручання держави за допомогою юридичних засобів у зміст та обсяг конституційних прав і свобод людини і громадянина, яке відповідає вимогам верховенства права, потрібності, доцільності та пропорційності у демократичному суспільстві. Метою такого обмеження є охорона основоположних цінностей у суспільстві, до яких належать, зокрема, життя, свобода та гідність людини, здоров'я і моральність населення, національна безпека, громадський порядок»[17]. Посилання на ці ж самі юридичні позиції містяться і в інших рішеннях КСУ[18]. Звідси можна резюмувати, що критерії правомірності обмеження прав людини мають ціннісний характер. Крім того, у цьому рішенні Суд визначає перелік «основоположних цінностей», що співзвучні з конституційними принципами. Таким чином, зазначені юридичні позиції кореспондують європейським правовим цінностям та відповідають практиці Європейського суду з прав людини, що сприяє утвердженню європейських цінностей як умови інтеграції України в європейське співтовариство. Водночас доцільним є доповнення регламенту КСУ положенням, що містило б перелік основних конституційних і європейських цінностей, з тим, щоб більш докладно та чітко визначити спрямованість практики Суду на утвердження європейських цінностей.

Висновки. Конституційно-правовий аналіз принципів, закріплених у Конституції України, надає підстави зробити висновок, що вони кореспондуються за своїм аксіологічним змістом з європейськими принципами, впровадження, утвердження та захист яких є необхідною умовою входження України в європейське співтовариство та набуття Україною статусу повноправного члена ЄС. У процесі утвердження цих цінностей важлива роль належить органам правосуддя, тому актуальним напрямом сучасного етапу судової реформи у контексті євроінтеграції України є формування якісного суддівського корпусу з високим рівнем правової свідомості, заснованої на повазі та свідомому ставленні до європейських цінностей, а також імплементація європейських стандартів у сфері здійснення правосуддя.

Потужним і впливовим органом, який відіграє важливу роль у процесі євроінтеграції України та, зокрема, у провадженні та утвердженні європейських цінностей, є Конституційний Суд України. З метою більшої ефективності його діяльності у контексті євроінтеграційних процесів в Україні актуальним є: реформування порядку формування й удосконалення функціонування цього органу конституційної юстиції; доповнення його регламенту положенням, що містило б перелік основних конституційних і європейських цінностей, з тим, щоб більш детально визначити спрямованість практики КСУ на утвердження європейських цінностей, відданість яким Українці сьогодні підтверджують, захищаючи їх зі зброєю в руках від російської агресії.

1. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 40. Ст. 2021. **2.** Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union (2012/C 326/01). *Official Journal of the European Union*. Vol. 55. 26 October 2012. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ (дата звернення: 19.01.2023). **3.** Базарник М. В. Вплив євроінтеграційних процесів на судову реформу в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права.* Серія економічна. Серія юридична. 2022. № 32. С. 285. **4.** Коцкулич В. В. Формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: організаційний та праксеологічний аспекти: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 7. **5.** Єрмоленко Д. О. Види правової свідомості за пізнавальним критерієм. *Право та державне управління*. 2012. № 3. С. 23. **6.** Панчук І. О. Загальні риси професійної правосвідомості суддів. *Часопис Національного університету «Острозька академія».* Серія «Право». 2013. № 1(7). С. 7. URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13piopps.pdf (дата звернення: 19.01.2023). **7.** Ukraine – Opinion on the draft law on Constitutional Procedure (draft law no. 4533) and alternative draft law on the procedure for consideration of cases and execution of judgements of the Constitutional Court (draft law no. 4533-1) adopted by the Venice Commission at its 126th Plenary Session (online, 19–20 March 2021). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf (дата звернення: 20.01.2023). **8.** Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text (дата звернення: 20.01.2023). **9.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2846-20#Text (дата звернення: 20.01.2023). **10.** Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (дата звернення: 21.02.2023). **11.** Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 23.01.2020 р. у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 р. № 213-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/

laws/show/v001p710-20#Text (дата звернення: 22.01.2023). **12.** Рішення Конституційного Суду України від 7.04.2021 р. у справі за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–V. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 23.01.2023). **13.** Рішення Конституційного Суду України від 11.10.2018 р. (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text (дата звернення: 24.01.2023). **14.** Рішення Конституційного Суду України від 22.05.2018 р. № 5-р/2018 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text (дата звернення: 25.01.2023). **15.** Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 24.04.2018 р. № 3-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text (дата звернення: 25.01.2023). **16.** Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 р. № 2-рп/2016 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text (дата звернення: 26.01.2023). **17.** Рішення Конституційного Суду України від 12.07.2019 р. № 5-р(I)/2019 у справі за конституційними скаргами Байшева Павла Вікторовича, Бурлакової Ольги Олександрівни, Дацъ Ірини Вільямінівни, Дєдковського В'ячеслава Вікторовича, Желізняка Михайла Васильовича, Кожухарової Людмили Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 2, 3 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури» від 28.01.2016 р. № 955-VIII зі змінами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text (дата звернення: 26.01.2023). **18.** Див., напр.: Рішення Конституційного Суду України від 12 жовтня 2022 р. у справі за конституційною скаргою Януковича Р. А. щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення абзацу другого частини першої статті 2043 Кодексу України про адміністративні правопорушення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-22#Text (дата звернення: 26.01.2023).

References

1. Pro ratyfikatsiiu Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony: Zakon Ukrainy vid 16.09.2014 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2014. № 40. St. 2021 [ukr.]. **2.** Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union (2012/C 326/01). *Official Journal of the European Union.* Vol. 55. 26 October 2012. URL:

https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ (data zvernennia: 19.01.2023). **3.** Bazarnyk M. V. Vplyv yevrointehratsiinykh protsesiv na sudovu reformu v Ukraini. *Naukovi zapysky Lvivskoho universytetu biznesu ta prava.* Seriia ekonomichna. Seriia yurydychna. 2022. № 32. S. 285 [ukr.]. **4.** Kotskulych V. V. Formuvannia profesiinoi pravosvidomosti suddi ta suddivskoho rozsudu: orhanizatsiinyi ta prakseolohichnyi aspekty: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2018. S. 7 [ukr.]. **5.** Yermolenko D. O. Vydy pravovoi svidomosti za piznavalnym kryteriiem. *Pravo ta derzhavne upravlinnia.* 2012. № 3. S. 23 [ukr.]. **6.** Panchuk I. O. Zahalni rysy profesiinoi pravosvidomosti suddiv. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia».* Seriia «Pravo». 2013. № 1(7). S. 7. URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13piopps.pdf (data zvernennia: 19.01.2023) [ukr.]. **7.** Ukraine – Opinion on the draft law on Constitutional Procedure (draft law no. 4533) and alternative draft law on the procedure for consideration of cases and execution of judgements of the Constitutional Court (draft law no. 4533-1) adopted by the Venice Commission at its 126th Plenary Session (online, 19–20 March 2021). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf (data zvernennia: 20.01.2023). **8.** Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13 lypnia 2017 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text (data zvernennia: 20.01.2023) [ukr.]. **9.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia poriadku vidboru kandydatur na posadu suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy na konkursnykh zasadakh: Zakon Ukrainy vid 13 hrudnia 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2846-20#Text (data zvernennia: 20.01.2023) [ukr.]. **10.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 69 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia) vid 2 lystopada 2004 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (data zvernennia: 21.02.2023) [ukr.]. **11.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka palata) vid 23.01.2020 r. u spravi za konstytutsiinym podanniam 49 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh polozhen rozdilu I, punktu 2 rozdilu III «Prykintsevi polozhennia» Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo pensiinoho zabezpechennia» vid 2 bereznia 2015 r. № 213-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20#Text (data zvernennia: 22.01.2023) [ukr.]. **12.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 7.04.2021 r. u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu hromadianyna Ukrainy Diachenka Oleksandra Mykolaiovycha ta inshykh hromadian Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) pidpunktu 13 punktu 4 rozdilu I Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin ta vyznannia takymy, shcho vtratyly chynnist, deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy» vid 28 hrudnia 2014 roku № 76–V. URL: https://zakon.rada.gov.ua (data zvernennia: 23.01.2023) [ukr.]. **13.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 11.10.2018 r. (sprava pro zvernennia osib, vyznanykh sudom nediiezdatnymy) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text (data zvernennia: 24.01.2023) [ukr.]. **14.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22.05.2018 r. № 5-r/2018 u spravi za konstytutsiinym podanniam 49 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) punktu 12 rozdilu I Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin ta vyznannia takymy, shcho vtratyly chynnist, deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy» vid 28 hrudnia 2014 roku № 76-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text (data zvernennia: 25.01.2023) [ukr.]. **15.** Rishennia Velykoi palaty Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 24.04.2018 r. № 3-r/2018 u spravi za konstytutsiinym podanniam Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny shchodo vidpovidnosti

Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) chastyny shostoi statti 216 Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text (data zvernennia: 25.01.2023) [ukr.]. **16.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 01.06.2016 r. № 2-rp/2016 u spravi za konstytutsiinym podanniam Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhennia tretoho rechennia chastyny pershoi statti 13 Zakonu Ukrainy «Pro psykhiatrychnu dopomohu» (sprava pro sudovyi kontrol za hospitalizatsiieiu nediiezdatnykh osib do psykhiatrychnoho zakladu). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text (data zvernennia: 26.01.2023) [ukr.]. **17.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 12.07.2019 r. № 5-r(I)/2019 u spravi za konstytutsiinymy skarhamy Baisheva Pavla Viktorovycha, Burlakovoi Olhy Oleksandrivny, Dats Iryny Viliaminivny, Diedkovskoho Viacheslava Viktorovycha, Zhelizniaka Mykhaila Vasylovycha, Kozhukharovoi Liudmyly Anatoliivny shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) punktiv 2, 3 rozdilu II «Prykintsevi polozhennia» Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zaprovadzhennia kontraktnoi formy roboty u sferi kultury ta konkursnoi protsedury pryznachennia kerivnykiv derzhavnykh ta komunalnykh zakladiv kultury» vid 28.01.2016 r. № 955-VIII zi zminamy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text (data zvernennia: 26.01.2023) [ukr.]. **18.** Dyv., napr.: Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 12 zhovtnia 2022 r. u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu Unukovycha R.A. shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremoho polozhennia abzatsu druhoho chastyny pershoi statti 2043 Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-22#Text (data zvernennia: 26.01.2023) [ukr.].

Krusian Anzhelika. **Establishment of European Values on the Path of Ukraine's European Integration and Their Protection in the Context of War: Constitutional and Axiological Aspect**

The article provides a scientific analysis of those European values, the establishment of which is a prerequisite for Ukraine's accession to the European community and Ukraine's acquisition of the status of a full member of the EU. It is noted that modernity determines the definition of two main areas of research on constitutional axiology: first, the correlation of constitutional principles and European values, as well as their implementation and establishment in Ukraine on the path to its European integration; second, determining the role of the judiciary and constitutional justice in the mechanism of implementation and establishment of European values in Ukraine in the context of its European integration aspirations. The author emphasizes the primary importance of protecting, especially in times of war, such constitutional and European values as a person, his or her life, dignity, freedom, security, etc.

The constitutional and legal analysis of the principles enshrined in the text of the Constitution of Ukraine has given grounds to conclude that they correspond in their axiological content to European principles, the implementation, affirmation and protection of which is a prerequisite for Ukraine's entry into the European community and its acquisition of the status of a full member of the EU. In this process, the judiciary plays an important role, so the current stage of judicial reform in the context of Ukraine's European integration is focused on the formation of a high-quality judiciary with a high level of legal awareness and the implementation of European standards in the administration of justice.

The Constitutional Court of Ukraine is a powerful and influential body that plays an important role in the process of Ukraine's European integration and, in particular, in the implementation and promotion of European values. In order to make its activities more efficient in the context of European integration processes in Ukraine, it is relevant to: reform the procedure for the formation and improvement of the functioning of this constitutional justice body; supplement its regulations with a provision containing a list of basic constitutional and European values, so as to determine in more detail and clearly the focus of the Constitutional Court of Ukraine's practice on their establishment in Ukraine.

Key words: *axiology, rule of law, European integration, European values, Constitutional Court of Ukraine, constitutional principles, human rights, legal consciousness, justice.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-278-290
УДК 321(091); 342.1; 342.2

О. В. БАТАНОВ,
*доктор юридичних наук, професор**
ORCID: 0000-0002-0239-4539

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті висвітлено доктринальні та прикладні політико-правові проблеми генезису та розвитку української державності у контексті викликів сьогодення. Розглянуто концептуальні питання людського виміру української державності, стратегії її розвитку через призму реалізації та захисту прав людини. Акцентовано увагу на фундаментальних викликах модернізації української державності з позиції принципів класичного конституціоналізму. Досліджено проблеми української державності в аспекті формування в Україні громадянського суспільства, інститутів соціальної правової держави, парламентаризму та здійснення децентралізації влади.

Ключові слова: *державність, держава, Український народ, суспільство, публічна влада, демократія, конституційна реформа.*

Batanov Oleksandr. **Constitutional-legal and socio-political problems of Ukrainian statehood: history and modernity**

The article highlights the doctrinal and applied political and legal problems of the genesis and development of Ukrainian statehood in the context of today's challenges. The conceptual issues of the human dimension of Ukrainian statehood, the strategy of its development through the prism of the realization and protection of human rights are considered. Attention is focused on the fundamental challenges of modernization of Ukrainian statehood from the standpoint of the principles of classical constitutionalism. The problems of Ukrainian statehood in the aspect of the formation of civil society in Ukraine, institutions of a social legal state, parliamentarism and implementation of power decentralization are studied.

Key words: *statehood, state, Ukrainian people, society, public power, democracy, constitutional reform.*

Вступ. Події останнього десятиліття, насамперед Революція Гідності, окупація Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та окремих районів Луганської та Донецької областей, а з 24 лютого 2022 р. – повномасштабна збройна агресія РФ, не лише істотно вплинули на життя українського суспільства та вектор державного розвитку України, а й кардинально змінили

* ***Batanov Oleksandr****, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor*

© О. В. Батанов, 2023

її місце і роль на геополітичній шахівниці світу. Це, своєю чергою, зумовлює необхідність соціально-філософського, конституційно-правового та політологічного аналізу тих процесів, що відбуваються сьогодні у громадянському суспільстві та державі, які, безумовно, мають вирішальне значення в історії вітчизняної державності.

Попри труднощі та виклики, спричинені російсько-українською війною, сутністю та метою процесів демократичної еволюції української державності, усіх сфер функціонування громадянського суспільства та соціально-правової держави має бути їх наповнення гуманістичним змістом, створення умов для усебічного забезпечення і захисту юридичними засобами прав людини, досягнення гармонії свободи і конституційного правопорядку, що значною мірою зумовлює актуальність нашого дослідження.

Огляд літератури. Окремі аспекти теорії української державності, її генезису, форм і принципів, досліджували такі вітчизняні вчені та експерти, як В. Бабкін, М. Гаврилов, В. Горбатенко, І. Кресіна, А. Крусян, Р. Мінченко, Н. Оніщенко, М. Орзіх, Н. Пархоменко, В. Петришин, В. Погорілко, О. Святоцький, В. Скрипнюк, О. Скрипнюк, Р. Стефанчук, І. Терлюк, Ю. Шемшученко, О. Щербініна та ін.

Постановка проблеми дослідження. Сучасна державність як складне та багатогранне явище неможливо повноцінно зрозуміти, розглядаючи її лише в якомусь одному – юридичному, історичному, політичному або іншому фокусі. По-перше, для глибокого та різнобічного розуміння державності та успішного вирішення відповідних концептуальних проблем її становлення та функціонування необхідний комплексний, різнобічний підхід. У практичному вимірі це означає, що при розгляді окремих конституційно-правових, політичних, управлінських, економічних, інформаційних, національних та інших аспектів вітчизняної державності завжди слід пам’ятати про синергетично пов’язані із ними сторони. По-друге, вкрай важливо розглядати державність у контексті цінностей конституційного ладу, форми демократичної організації та функцій державної влади не тільки у статиці, а й у динаміці, постійному русі та розвитку. Адже будь-яка демократична держава має свою унікальну конституційну історію та проходить відповідні фази «життя» – зародження, становлення, найвищий розквіт, занепад, відновлення тощо.

Метою та завданням дослідження цієї публікації є дослідження концептуальних проблем теорії української державності з позиції сучасної політико-правової науки та історії вітчизняного державотворення.

Виклад основного матеріалу. Для сучасної України проблематика захисту, сталого розвитку та збереження державності має особливе значення. Відповідно до Конституції Україна – це суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. За формою територіального устрою наша держава є унітарною. Сьогодні, в умовах повномасштабної збройної агресії РФ, перед Українським народом та українською державою постала низка складних системних внутрішніх і зовнішніх загроз і викликів насамперед

пов'язаних з такими фундаментальними конституційними цінностями, як суверенітет, незалежність, свобода, демократія, територіальна цілісність тощо.

Попри те, що відповідні конституційні цінності, покладені в основу організації та функціонування усього механізму української держави, відігравали та відіграють колосальну роль у процесах становлення, розвитку, збереження та зміцнення вітчизняної державності, існують колосальні проблеми щодо стратегії її політико-правового, соціально-економічного та культурного розвитку в умовах глобалізації, європейської та євроатлантичної інтеграції. При цьому, якщо до 2014 р. відповідні цінності як квінтесенція організації української державності сприймалися як аксіома, то після окупації АРК і повномасштабної збройної інтервенції путінської Московії проти України, проблеми суверенітету, незалежності, цілісності й недоторканності державної території набули важливого практичного значення.

Від початку агресії проти України у 2014 р. РФ постійно нарощує потенціал не лише військово-політичних, а й деструктивних гібридних впливів гуманітарного плану. Під впливом змін у воєнній ситуації, а останнім часом – низки суттєвих поразок на фронті, набір вимог і намірів агресора зазнає перманентних модифікацій. Від багаторічних спроб розіграти сценарії федералізації України, викривленого бачення власної та української історії, маніакального нав'язування нам офіційного статусу російської мови як другої державної та спроб змінити зовнішньополітичний вектор розвитку України, насамперед щодо курсу до європейської та євроатлантичної інтеграції, путінська Росія сьогодні пропагує дикунські тези щодо «дефашизації», «денацифікації» тощо.

Як зазначає професор історії Єльського університету Тімоті Снайдер, «у мандрівника в часі з 1930-х років не було б труднощів з визначенням путінського режиму як фашистського. Символ Z, мітинги, пропаганда, війна як очищуючий акт насильства, масові поховання поблизу українських міст – роблять це очевидним. Війна проти України – не лише повернення до традиційного поля битви фашизму, а й повернення до традиційної фашистської мови і практики, де інші люди існують для того, щоб бути колонізованими, Росія невинна через своє давнє минуле, існування України – то міжнародна змова, а війна – це відповідь на неї. … Фашисти, що називають інших людей «фашистами», – це фашизм, доведений до абсолюту в своїй нелогічності, культ безглуздості, кінцева точка, де мова ненависті міняє місцями реальність та вигадку, а пропаганда є чистим наполяганням. Це апогей домінації волі над розумом. Називати інших фашистами, будучи самому фашистом, – суть путіністської практики»[1]. По суті, це те, що американський філософ Дж. Стенлі називає «підривною пропагандою»[2], Тімоті Снайдер – «шизофашизмом»[1], а українці – «рашизмом»[3].

Стрімко рухаючись протягом останніх двох десятиліть до «абсолютизму, більше того, до імперського абсолютизму», РФ стала державно-політичним

утворенням, «в якому лідер концентрує в собі цілепокладання, а іншим надається можливість лише цілереалізації з більшою чи меншою мірою ініціативи». По суті, сьогодні цю «генеральну лінію» формує одна особистість – кривавий диктатор Путін. Це доволі чітко нагадує епоху Сталіна, коли цивілізаційний рух країни спрямовувала одна особистість, яка була оточена улюбленими ідеологами, міністрами, пропагандистами, письменниками, митцями. Очевидно, що постать Сталіна є магнетичною для Путіна, а повоєнний СРСР, який поширив свій вплив на Східну й Центральну Європу, сприймається як ідеал геополітичного успіху. Очевидно, що бажанням Путіна є включення економічного, інтелектуального, військового й духовно-культурного потенціалу України в імперський простір Московії. Це пояснюється не лише прагматичними причинами, а й екзистенціальним бажанням з'єднатися зі своїм корінням – Києвом як «матір'ю міст руських».

Це й зумовлює позараціональний, екзистенціальний характер війни проти України. У світогляді Путіна та його кремлівського оточення сучасна Україна не має прав на спадок Київської Русі; Київ у цьому світогляді, по суті, стає матір'ю міст не руських, а російських. Саме це зумовлює непримиренність Путіна в цій війні. У нинішній війні, крім геополітичних і економічних питань, вирішується питання екзистенціально-політичне – питання про те, хто є аутентичним нащадком Київської Русі – Україна чи Росія? Це означає, що Росія, всупереч своїм заявам, передусім воює не з колективним Заходом чи НАТО, а з усією військовою жорстокістю вирішує віковічну суперечку з Україною[4].

Слід зазначити, що Україна та українська державність протягом десятиліть була не лише об'єктом інформаційно-пропагандистської політики РФ, а й «окремим питанням» московської геополітики. Значною мірою саме внаслідок недооцінки відповідних геополітичних сценаріїв Україна опинилась у сучасних умовах окупації та повномасштабної збройної інтервенції з боку північного сусіда.

Яскравою ілюстрацією такого роду експансіоністських сценаріїв є позиція одного із ідеологів «російського світу» та «сірого кардинала путінізму» О. Дугіна. Так, у своїй книзі «Основы геополитики» він абсолютно відверто констатує, що «геополітичний аналіз внутрішніх російських геополітичних проблем не може бути здійснений без урахування більш загальної, глобальної картини місця Росії в геополітичному ансамблі». Обґрунтовуючи «планетарну роль і значення Росії», О. Дугін окремо порушує «українське питання». Він відверто пише: «Суверенітет України являє собою настільки негативне для російської геополітики явище, що, в принципі, легко може спровокувати збройний конфлікт» … «Україна, – вважає О. Дугін, – як самостійна держава з якимись територіальними амбіціями являє собою величезну небезпеку для всієї Євразії, і без вирішення української проблеми взагалі говорити про континентальну геополітику безглуздо. … Стратегічно Україна повинна бути жорстко проєкцією Москви на півдні і заході»[5].

Таким чином, головною метою путінської агресії є не лише ліквідація української державності як юридичного суб'єкта на політичній мапі світу – держави Україна, а й знищення усієї києво-руської ідентичності, яка консолідує українську політичну націю та є квінтесенцією української державності в синергетичній єдності її аксіологічних, гносеологічних, онтологічних, цивілізаційних, інституціональних, конститутивних, нормативних, функціонально-телеологічних, генезисних, національних і ментальних параметрів, які еволюційним шляхом склалися протягом тисячолітньої історії України-Руси.

Так, в юридичній доктрині доводиться, що в основу «конструювання» каркасу української державності власне як національної лягли константи спільних для усіх соціальних верств сутнісних природно-правових ментальних цінностей, які були й залишаються актуальними, значущими від часу закладення основ національної державності – й до сьогодні. При цьому у процесі українського національного державотворення такою цінністю був концепт «вольності» й похідні від нього – архетипи «воля» і «свобода», «рівність» і «справедливість». Також відзначається, що змістове навантаження поняття історичних «вольностей» дещо ширше від сучасного, переважно юридичного за своїм змістом поняття «прав і свобод»[6].

Слід зазначити, що феномен сучасної державності (у тому числі й насамперед – української) як складного та багатогранного явища неможливо повноцінно зрозуміти, розглядаючи її лише під якимось одним – юридичним, історичним, філософським, політичним, економічним або іншим, механічно виокремленим кутом зору. Це неминуче буде доволі вузький та однобічний погляд як на саму сучасну державність, так і зумовлені її історією, культурою, мовою, традиціями, завданнями, функціями проблеми.

Дискусії юристів і політологів на рівні загальних, таких, що часто-густо претендують на усебічність й універсальність схем і теоретичних конструкцій, подекуди відходять у бік від юридичної та політичної конкретики, не розкривають сутності, змісту та значення тих глобальних метаморфоз, які відбуваються у вітчизняному державно-правовому просторі та які переживає сучасна українська державність, як з позиції її організації, так і функціонування і стратегії перспективного розвитку.

Дослідження феномену державності, її сутності та змісту, сенсу та цінності, принципів устрою та механізмів ефективного функціонування, ролі та тенденцій розвитку є сьогодні одним із найбільш актуальних напрямів комплексного вивчення проблем влади та держави, їх ролі у суспільстві, його керованості, питань удосконалення правового, політичного та соціально-економічного життя суб'єктів суспільно-політичних відносин у їх взаємозв'язках і взаємодіях.

Державність – поняття широке, багатоструктурне, яке складається з різних елементів, одним із яких є держава. При цьому державність і держава – поняття, які не збігаються, їх не можна ототожнювати. Слід погодитися з

позицією Р. Мінченко, яка справедливо вказує, що поняття «державність» у категоріальному апараті теорії держави і права виконує ряд пояснювальних, аксіологічних та ідентифікуючих функцій, які розкривають змістову та формально-юридичну специфіку різних етапів цього процесу в напрямі формування суверенної держави та її інститутів[7].

Вчені, які розглядають відповідну проблематику, як правило, виходять із розуміння категорії «державність» як набагато ширшої та глибшої за змістом, аніж категорії «держава», концептуально виходячи з того, що державність – це складний комплекс атрибутів, критеріїв, елементів, структур, інститутів публічної влади, зумовлений самобутністю політичних, соціальних, економічних, духовно-культурних традицій та умов життя конкретного народу або об'єднань народів на певному етапі розвитку суспільства. По суті, це властивість, якість, стан суспільства на конкретному історичному етапі. Це той лад суспільних відносин, який впливає не тільки на державну владу, а й на інші державні інститути.

Так, у вітчизняній політологічній науці склалася думка, що державність є якісною характеристикою, властивістю державно організованого суспільства, що (а) розкриває взаємодію органів державної влади і суспільства, спрямовану на забезпечення існування та функціонування держави; (б) окреслює характерні риси та особливості його перебування на конкретно-історичному етапі розвитку. Стверджується, що державність – це складна і динамічна система зв'язків, стосунків та інститутів публічної влади, система, розвиток якої зумовлений відповідними особливостями соціально-економічних, політичних і духовно-моральних чинників життєдіяльності окремо взятого народу або співтовариства народів на певному історичному етапі їхнього розвитку. При цьому поняття державності не зводиться до переліку державних функцій і структур, воно не може ототожнюватися із поняттям «держава»[8].

Заслуговує на увагу позиція О. Щербініної, яка розглядає феномен державності в синергетичному зв'язку із категорією «суверенітет». На її переконання, взаємозв'язок суверенітету та якісних параметрів державності проявляється у такому: 1) рівень суверенітету держави корелює з якістю його функціонування. Ефективне виконання державою функцій забезпечує високий рівень її розвитку та суверенітету. Здатність самостійно вирішувати внутрішні проблеми і бути здатною реагувати на зовнішні загрози – це характеристики держави з високим рівнем суверенітету. Високі показники ефективності функціонування держави забезпечують реальний суверенітет держави; 2) внутрішній суверенітет держави забезпечується високорозвиненою економічною сферою, ефективною політичною сферою та оптимальною діяльністю політичних еліт (де під оптимальністю розуміється здатність еліт ефективно управляти наявними ресурсами в заданих умовах); зовнішній суверенітет, поряд з уже зазначеними елементами, додатково детермінується ефективною військовою сферою. Однак провідним фактором суверенності є

внутрішня ефективність держави; 3) рівень суверенітету держави варіюється залежно від її розташування в світовій системі. Наближення країни за основними параметрами до «ядра» або віддалення від нього, відповідно, збільшує або зменшує ступінь суверенності держави; 4) зростання рівня суверенітету окремих перехідних держав не вигідне лідерам глобалізаційних процесів. Спроби підвищення ефективності провідних сфер функціонування окремих держав будуть суперечити інтересам провідних держав, а отже, блокуватися з їхнього боку. Здатність проводити самостійну національну стратегію є показником високого рівня суверенітету держави[9].

У цьому контексті феномен державності необхідно розглядати як систему (складний комплекс елементів, структур та інститутів публічного владарювання), а також компонентів неполітичного характеру, зумовлених самобутністю соціально-економічних, духовно-моральних, ментально-правових, геополітичних умов життєдіяльності конкретного народу на різних етапах його історії. Державність, таким чином, це багатоаспектний феномен і багатопланове системне публічно-правове утворення, яке має унікальну національно-духовну природу та культурно-історичну основу, притаманні їй типи легітимації влади та правопорядку, враховуючи, що на функціональному та інституціональному рівнях у синергетичній єдності проявляються особливості державно організованого суспільства.

Звідси необхідно розглядати державність з аксіологічної точки зору, яка розкриває ціннісний потенціал цього багатогранного феномену з позиції практики державотворення та конституційно-правової та політичної ідеології, системи ідеалів та ідей про державу, її форму, устрій та режим як конституційні цінності (їх генезис, систему, форми вираження, методи та ступінь реалізації і захисту). Так, суверенність, демократизм, соціальність, правовладдя (верховенство права), унітарність, цілісність і недоторканність території, поділ влади, державна символіка, децентралізація та субсидіарність є сенсоутворюючими цінностями конституційного ладу України та української державності. При цьому, розглядаючи феномен конституційних цінностей у суб’єктному контексті, сучасні вітчизняні дослідники доводять, що найвищими ієрархічними цінностями є свобода та справедливість (цінності громадянського суспільства) та суверенітет, незалежність і унітаризм (цінності, що стосуються української державності). Саме вони виступають засобом зближення особистостей, культур, народів та універсальним інструментом досягнення соціальної злагоди та миру[10].

Погляд на державність з гносеологічної (епістемологічної) дає знання про державотворчі процеси в окремих європейських країнах, європейському континенті в цілому та загальноцивілізаційному значенні з точки зору формування українського, європейського та світового конституціоналізму, процесів демократизації, глобалізації та європейської міждержавної інтеграції. У цьому контексті еволюція вітчизняного державотворення – це тривалий, розтягнутий у часі та просторі процес, який складається із сукупності істо-

ричних етапів, критеріями виділення яких, як правило, є різкі, переломні моменти у розвитку суспільства і держави, демократії та владних інститутів, які були викликані сукупністю загальноцивілізаційних, державних і регіональних, внутрішніх і зовнішніх, соціально-правових, геополітичних, господарсько-економічних, духовно-культурних, екологічних, національних та інших тенденцій і процесів, які детермінують можливість виникнення, визнання та розвитку суверенної демократичної державності. Саме тому, на нашу думку, Конституція України була прийнята парламентом України «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення».

Осмислення як історичного, так і сучасного досвіду вітчизняного державотворення через призму цивілізаційного підходу дає змогу зрозуміти перспективи політичного та соціально-економічного розвитку України як суверенної держави у віддаленому майбутньому. Цивілізаційний підхід дає змогу зрозуміти сенс національного державотворчого досвіду та порівняти його з досвідом конституційного будівництва тих зарубіжних демократій, де він став стійкою цивілізаційною традицією. У цьому аспекті, зокрема, розкривається процес формування парадигмальної конструкції української державності як теоретичного відображення політичної, соціально-економічної, екогуманістичної, інформаційної та національної стратегії та практики розвитку Українського народу.

Важливість осмислення цивілізаційного контексту у розумінні української державності пов'язана насамперед з феноменом соборності, її ролі в реалізації української національно-державницької ідеї, її значенням у сучасному державотворчому процесі. Сучасне розуміння поняття соборності, яке в політичному лексиконі українців з'явилося в середині XIX ст., почало викристалізовуватися змістовно на рубежі XIX–XX ст., коли звертання до досвіду минулого набувало особливої актуальності і гостроти у зв'язку з новим етапом українського національно-визвольного і державницького руху. Цей рух у підсумку привів до історичної Злуки УНР і ЗУНР 1919 р., формування того етнотериторіального ландшафту і відповідного соціуму, який успадкувала незалежна Україна в 1991 р. як самостійна держава.

На відміну від національних устоїв державотворення, російська політико-правова традиція базується на абсолютно протилежній за своєю філософією, здебільшого імперській за суттю та функціями, парадигмі. Наслідком цього є історично властиве Московії різке розшарування суспільства, значна частина якого живе на межі бідності, ведучи напівфеодальний спосіб господарювання та життя, відсутність так званих елементарних благ сучасної цивілізації, позбавлене бажання і можливості їх сприйняти та покращити якість власного життя. Зазначене сприяє перетворенню населення в однорідну масу, в якої відсутня і свобода вибору і свобода дій. Бідність населення, низький рівень життя провокує та виявляється у залежності від влади.

Подібна аморфізація соціуму принципово змінює характер взаємовідносин лідера та народу. Тому тоталітарний вождь вже не сприймається як особистість, що володіє необмеженою владою та прагне нав'язати власну волю підлеглим, а швидше як керманич, що веде народ до «світлого майбутнього». Таким чином, виникає сліпа довіра до керманича з одночасним зникненням потреби в критичному осмисленні суспільних процесів, що відбуваються, формуванні власної думки, висловлення іншого, ніж визначене владою судження. У населення просто в цьому немає потреби. З огляду на це таке суспільство не може здійснити реального впливу на прийняття політичних чи правових рішень, захистити свої інтереси або навіть поставити такі питання. Звідси й певний потенціал ментальності відповідного суспільства (переконання у містичному призначенні, виховування культу сили, власної долі, ворожості до «іншого»).

В умовах соціально й ідеологічно поділеного суспільства за основу державотворчої політики Путіним було взято принцип «соціального контракту» – консолідації держави, бізнесу й суспільства. Ця політика дала йому можливість, з одного боку, централізувати владу, а з другого – не відмовитися від соціальних зобов'язань держави перед громадянами. Ментальне прагнення більшості населення жити в сильній державі, яку «всі бояться, але поважають», стало запорукою становлення політичної й економічної стабільності, розв'язання соціальних проблем, посилення ролі Росії на міжнародній арені. Успіхи на цих напрямах сприяли легітимації влади і забезпечили високий кредит довіри до неї з боку суспільства.

До того ж, протягом всієї історії Росії формувалися основні засади державної ідеології, базовими складовими якої є цінності колективізму, російського православ'я, які захищаються державою та мають бути виключними для слов'янських народів, а їх підтримка та захист всюди є «історичною місією Росії». Саме навколо цієї ідеї відбулося «об'єднання російського суспільства», що завжди демонструвало його готовність виконувати необхідні заради цієї мети дії. Відтак, цінності російського православ'я, як традиційні, проголошуються частиною державної ідеології. Йдеться про створення та пропагування новітньої версії християнських традиційних цінностей шляхом спрощення основних постулатів християнства, просування ідеї збирання «ісконно російських земель» в одну велику державу, що за різних обставин у реальності принципово малоймовірно, забезпечення мовної, культурної та цивілізаційної єдності[11].

Зазначені та інші чинники тією чи тією мірою зумовлюють сутність, зміст, форму, принципи, цілі, завдання, функції української держави та розкривають парадигмально-цивілізаційні атрибути та ознаки української державності, які у своїй синергетичній єдності й дають змогу побачити її кардинальні відмінності від атрибутів московитського способу державотворення.

Узагальнення концептуальних підходів, що сформувалися у конституційній і політичній доктрині щодо розуміння феномену державності, дають

змогу стверджувати, що властивостями, які її характеризують, доцільно назвати:

а) системність – це властивість, яка характеризує державність як складне системне утворення, яке має внутрішню структуру та складається з тісно взаємопов'язаних, взаємодіючих елементів (держава, форма правління, державний устрій, політичний режим, правова система, політична та правова свідомість, державна мова, державна символіка, політична та правова культура тощо);

б) динамізм і функціональність – це перманентна зміна державності у процесі її історичного розвитку під впливом різних політичних, економічних, соціальних, духовно-культурних, міжнародних, міжнаціональних, внутрішньо національних та інших факторів, під впливом закону суспільно-історичного розвитку тощо;

в) конкретність – це прояв державності у реальній дійсності конкретного суспільства в єдності усіх його аксіологічних, гносеологічних, онтологічних, цивілізаційних, інституціональних, конститутивних, нормативних, функціонально-телеологічних, генезисних, національних і ментальних параметрів, які еволюційним шляхом склалися протягом історії певної цивілізації. Завдяки цій властивості державність виявляється в тільки їй притаманних формах, тільки їй притаманних взаємовпливах і взаємодіях із суспільством;

г) цілісність – це єдність державності, яка відбивається в її стійкості, стабільності, яка реалізується в певному сталому державно-правовому та політичному режимі (континуїтет). Цілісність характеризує державність як гармонійне утворення, з якого неможливо усунути (або до якого неможливо штучно додати) жоден із елементів, що складають її.

Попри відмінності у тлумаченні поняття державності, характеристиці її елементного складу, розумінні сутнісних параметрів, більшість сучасних дослідників пов'язують цей феномен із принципами, цілями, завданнями, функціями держави, їх генезисом, сутністю, змістом, формами і методами реалізації тощо. У зв'язку з цим державність, аналіз її ознак, структурних складових її системи тощо є актуальним питанням сучасної конституційної та політичної науки.

Важливими причинами генезису державності, еволюції функціональної ролі держави виявилися зміни, що відбувалися насамперед у економіці, серед яких не тільки збільшення обсягів виробництва й ускладнення економічних зв'язків, а й посилення ролі особистого чинника в розвитку сучасного виробництва.

Врахування досвіду політичної та економічної історії більшості демократичних держав сучасного світу, досвіду їх конституційного будівництва, а також відповідних тенденцій, які існують у сучасному праві та економіці, мають обов'язково враховуватися у процесах повоєнного соціально-економічного відтворення України.

Серед інших чинників, які є важливими для розуміння перспектив функціонування вітчизняної державності в умовах повоєнної відбудови суспільства та держави, слід виділити насамперед проблеми реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та в НАТО. Відповідні положення щодо засад зовнішньої політики України містяться насамперед у преамбулі Конституції України, зобов'язуючи «підтвердити» саме «європейську ідентичність Українського народу». Ці конституційні телеологічні установлення мають фундаментальне стратегічне значення у забезпеченні захисту і збереження історії та сталого розвитку української державності.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що лише системна єдність аксіологічних, гносеологічних, онтологічних, цивілізаційних, інституціональних, конститутивних, нормативних, функціонально-телеологічних, генезисних, національних і ментальних параметрів сучасної української державності забезпечує її життєздатність і функціональність, маючи стратегічне значення у забезпеченні її захисту, збереженні унікальної історії вітчизняного державотворення та відіграючи важливу роль у процесах сталого розвитку суспільства та держави.

У зв'язку з цим поняття «державність» необхідно розкривати не лише з погляду її сутності, історичного змісту, етапів формування, а й з позицій аксіологічних, національних і ментальних параметрів, функціонально-діяльнісного та інституційно-суб'єктного аспектів. Саме такий концептуально-конституційний підхід сприятиме визначенню стратегії розвитку державності в трансформаційний період, її захисту, моделюванню оптимальної програми її повоєнної відбудови на принципах демократичної, соціальної, правової, екологічної держави.

1. Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist. The New York Times. URL: https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html?fbclid=IwAR1JXPWQ9sGjTwWpP_Z07fJLqLTRTT73dYiiwHHha0Nj_tKifZAH7ao_e7Y. **2.** Jason Stanley. How Propaganda Works. Princeton University Press. URL: https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691173429/how-propaganda-works. **3.** Рашизм: сучасний варіант варварства (юридичні аспекти проблеми): Всеукраїнська наукова конференція (Київ, 25 травня 2022 р.). Портал Національної академії наук України. URL: https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9125. **4.** Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України.* 2022. № 9. С. 39–40. **5.** Дугин А. Г. Основы геополитики. Москва: Арктогея, 1997. С. 297, 348. **6.** Терлюк І. Я. Українська національна державність: формування державно-правової традиції (друга половина XVI – початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Львів, 2021. С. 13. **7.** Мінченко Р. М. Еволюція державної влади в сучасній Україні (теоретико-правове дослідження): автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2009. С. 8. **8.** Бойко О. Державність. *Політична енциклопедія.* Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2012. С. 205. **9.** Щербініна О. О. Взаємозв'язок суверенітету та якісних параметрів

державності в умовах глобалізації: автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02. Одеса, 2011. С. 6–7. **10.** Реньов Є. В. Цінності конституційного ладу України та їх правова регламентація: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Харків, 2017. 20 с. **11.** Пархоменко Н. М. Державний режим Російської Федерації: окремі політико-правові виміри. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2022. № 1(23). С. 50–56.

References

1. Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist. The New York Times. URL: https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html?fbclid=IwAR1JXPWQ9sGjTwWpP_Z07fJLqLTRTT73dYiiwHHha0Nj_tKifZAH7ao_e7Y. **2.** Jason Stanley. How Propaganda Works. Princeton University Press. URL: https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691173429/how-propaganda-works. **3.** Rashyzm: suchasnyi variant varvarstva (iurydychni aspekty problemy) [Racism: a modern version of barbarism (legal aspects of the problem)]: Vseukrainska naukova konferentsiia (m. Kyiv, 25 travnia 2022 r.). Portal Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. URL: https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9125 [ukr.]. **4.** Pyrozhkov S. I. & Khamitov N. V. (2022) Viina i myr v Ukraini: shliakhy do realnoi peremohy i rozvytku [War and peace in Ukraine: ways to real victory and development]. Visnyk NAN Ukrainy. № 9 [ukr.]. **5.** Dugin A. G. (1997) Osnovy geopolitiki [Fundamentals of geopolitics]. Moskva: Arktogeya [rus.]. **6.** Terliuk I. Ya. (2021) Ukrainska natsionalna derzhavnist: formuvannia derzhavno-pravovoi tradytsii (druha polovyna XVI – pochatok KhKh st.) [Ukrainian national statehood: the formation of the state-legal tradition (the second half of the 16th – the beginning of the 20th century)]: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01. Lviv [ukr.]. **7.** Minchenko R. M. (2009) Evoliutsiia derzhavnoi vlady v suchasnii Ukraini (teoretyko-pravove doslidzhennia) [Evolution of state power in modern Ukraine (theoretical and legal research)]: avtoref. dys. … d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01. Kyiv [ukr.]. **8.** Boiko O. (2012) Derzhavnist [Statehood]. Politychna entsyklopediia. Redkol.: Yu. Levenets (holova), Yu. Shapoval (zast. holovy) ta in. Kyiv: Parlamentske vyd-vo [ukr.]. **9.** Shcherbinina O. O. (2011) Vzaiemozviazok suverenitetu ta yakisnykh parametriv derzhavnosti v umovakh hlobalizatsii [Interrelationship of sovereignty and qualitative parameters of statehood in the conditions of globalization]: avtoref. dys. … kand. polit. nauk: spets. 23.00.02. Odesa [ukr.]. **10.** Renov Ye. V. (2017) Tsinnosti konstytutsiinoho ladu Ukrainy ta yikh pravova rehlamentatsiia [Values of the constitutional system of Ukraine and their legal regulation]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02. Kharkiv [ukr.]. **11.** Parkhomenko N. M. (2022) Derzhavnyi rezhym Rosiiskoi Federatsii: okremi polityko-pravovi vymiry [The state regime of the Russian Federation: separate political and legal dimensions]. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* № 1(23) [ukr.].

Batanov Oleksandr. **Constitutional-legal and socio-political problems of Ukrainian statehood: history and modernity**

The article highlights the doctrinal and applied political and legal problems of the genesis and development of Ukrainian statehood in the context of today's challenges. It is proven that Ukrainian statehood is an inviolable requirement of the existence of the Ukrainian people and their sovereign will, the entire centuries-old history of Ukrainian statehood and the right to self-determination exercised by the Ukrainian nation, the entire Ukrainian people. This is a determining factor in strengthening civil

harmony on the land of Ukraine and the foundation of the national identity of the Ukrainian people, national patriotic consciousness and spirituality. Preservation of the foundations of national statehood, protection of the state sovereignty of Ukraine, the integrity and inviolability of its territory determines the content and direction of the state's foreign and domestic policy and is the object of Ukraine's national security, the cause of the entire Ukrainian people.

The problems of the history, theory and practice of Ukrainian state-building in the conditions of full-scale armed aggression of the Russian Federation and the Russian-Ukrainian war are considered. It is proven that the Ukrainian people and the Ukrainian state faced a number of complex systemic internal and external threats and challenges, primarily related to such fundamental constitutional values as sovereignty, independence, freedom, democracy, territorial integrity, etc. Parallels are drawn between the historical past and the present in the context of the relationship between Ukrainian statehood and Horde Muscovy.

It is proven that statehood is a broad, multi-structural concept that consists of various elements, one of which is the state. At the same time, statehood and the state are concepts that do not coincide, they cannot be equated. The concept of «statehood» in the categorical apparatus of modern political and legal science performs a number of explanatory, axiological and identifying functions that reveal the substantive and formal-legal specificity of various stages of this process in the direction of the formation of a sovereign state and its institutions

The conceptual issues of the human dimension of Ukrainian statehood, the strategy of its development through the prism of the realization and protection of human rights are considered. Attention is focused on the fundamental challenges of modernization of Ukrainian statehood from the standpoint of the principles of classical constitutionalism. Certain trends in the development of Ukrainian statehood in the aspect of the formation of civil society in Ukraine, institutions of a social legal state, parliamentarism and implementation of power decentralization are outlined.

Key words: *statehood, state, Ukrainian people, society, public power, democracy, constitutional reform.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-291-302
УДК 342.7

Т. А. КОСТЕЦЬКА,
*кандидат юридичних наук, доцент**
ORCID: 0000-0002-3841-4925

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ ЕЛЕКТРОННОГО ПАРЛАМЕНТУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

У статті висвітлюються окремі актуальні проблеми впровадження електронного парламенту в Україні. Наголошується, що е-парламент – серед стратегічно визначених головних складників вітчизняного процесу встановлення і розвитку електронної демократії. Аналізуються міжнародно-правові засади досліджуваного феномену з точки зору його практичної цінності та визначення поняття, сутності. Досліджуються різні підходи щодо визначення поняття, сутності, змісту електронного парламенту у вітчизняній літературі. Здійснена спроба авторського визначення його сутності. З'ясовується відповідність практичної діяльності Верховної Ради України концепту е-парламенту. Наголошується, що е-парламент за своєю сутністю не може бути повністю ототожнений з конституційно визначеним вищим представницьким органом – парламентом.

Ключові слова: *реформування влади, е-демократія, інформаційно-комунікаційні технології, цифровізація, форми, засоби, інструменти, е-парламент, е-парламентаризм, Декларація відкритого парламенту, Верховна Рада України, Стратегія електронного парламентаризму.*

Kostetska Tatiana. **On the question of the electronic parliament essence: the ukrainian dimension**

The article elucidates some actual problems of the implementation of the electronic parliament in Ukraine. It is emphasized that the e-parliament is among the strategically determined main components of the national process of establishing and developing electronic democracy. The international legal principles of the studied phenomenon are analyzed from the point of view of its practical value and definition of the concept, essence. Various approaches to defining the concept, essence, content of the electronic parliament in the domestic literature are studied. An attempt to define its essence was made by the author. The conformity of the practical activities of the Verkhovna Rada of Ukraine with the concept of e-parliament is clarified. It is emphasized that it cannot be completely identified with the constitutionally defined parliament.

Key words: *government reform, e-democracy, digital, form, mean, stools, information and communication technologies, e-parliament, e-parliamentarism, Declaration of the Open Parliament, Verkhovna Rada of Ukraine.*

* ***Kostetska Tetiana,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Docent*

© Т. А. Костецька, 2023

Постановка проблеми. Потреба суттєвого оновлення всіх сфер українського суспільства, вироблення суттєвих форм, методів, якісних механізмів тощо у вирішенні завдань, розв'язанні проблем, що виникають на тлі глобалізаційних, у тому числі інформаційних, процесів, серйозних викликів, небезпек і загроз державності, повсякчас не втрачає своєї актуальності. Стратегічна мета держави щодо набуття статусу асоційованого та у перспективі повноправного члена Європейського Союзу потребує проведення внутрішніх системних демократичних політичних, економічних, правових та інших реформ як передумови такого процесу.

Невід'ємною складовою відповідних перетворень стали стратегічні завдання упровадження засад відкритості та підзвітності діяльності органів публічної влади, прозорості процесу прийняття рішень суб'єктами владних повноважень на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях із застосуванням новітніх інформаційно-комунікативних технологій (надалі – ІКТ), електронних комунікацій. Задля розширення можливостей розвитку й посилення демократичних інститутів, участі, ініціативності і залучення громадян до, зокрема, здійснення публічної влади в державі розпочата практика застосування окремих складових електронної демократії, взятий курс на переведення до цифрового формату традиційних (оф-лайн) демократичних процесів в Україні, а серед головних складових розвитку е-демократії визначено електронний парламент (е-парламент)[1].

Доцільність комплексного конституційно-правового аналізу поняття, сутності названого феномену, моделювання і функціонування Верховної Ради України в умовах упровадження форм, засобів е-демократії, цифрової трансформації державної і суспільної життєдіяльності як, зокрема, е-парламенту, викликів і загроз сьогодення для розвитку українського парламентаризму в цілому зумовлює актуальність відповідної проблематики. Загалом, на нашу думку, слід констатувати недостатнє дослідження питання використання потенціалу універсальних технологій сучасного менеджменту як реального механізму забезпечення громадського права щодо участі в управлінні державними справами та низький ступінь урахування їх під час формування та втілення державної політики у сфері становлення та розвитку електронної демократії.

Стан дослідження. Питанням упровадження е-демократії, е-парламенту, е-урядування та інших дотичних проблем у різних аспектах присвячені праці (у тому числі й навчальна література) таких вітчизняних науковців, як: О. Баранов, А. Барікова, К. Беляков, А. Береза, Н. Грицяк, С. Довгий, С. Дорогих, В. Дрешпак, І. Жиляєв, І. Корж, С. Лихоступ, В. Лихоступ, І. Лопушинський, А. Семенченко, С. Соловйов, В. Тенюк, С. Чукут та ін.

Проте у більшості наявних останніх за часом досліджень акцент робиться на суто технологічних процесах впровадження ІКТ у систему публічної адміністрації, мало звертаючи увагу на посилення реалізації стратегічної ідеї е-демократії, а саме забезпечення з їх допомогою участі громадян та інститу-

тів громадянського суспільства до здійснення публічної влади, що, очевидно, значно звужує комплексний аналіз проблем застосування названих демократичних цінностей та його практичне значення.

Для системного продуктивного підходу до формування концепту, а також реального потенціалу впровадження в Україні е-парламенту, його ролі і значення в демократичних процесах, здійсненні публічної влади і державного керування, проблематику слід розглядати також у контексті формування національної теорії е-парламентаризму, намічення шляхів ефективності функціональної діяльності Верховної Ради як сучасної форми традиційного парламенту[2].

Метою статті є визначення сутності електронного парламенту як політико-правової категорії з метою формування теоретико-правових засад впровадження й розвитку його концепту у вітчизняній практиці.

Основні результати дослідження. Концепція е-парламенту набула значного поширення, а побудова такої інституції стала важливою тенденцією у розвитку сучасних світових парламентів.

Зокрема, у Звіті ООН щодо функціонування і розвитку електронних парламентів за 2008 р., першому на той час документі такого типу, підготовленому разом із міжнародною організацією Міжпарламентський союз (ОМП), була окреслена суть е-парламенту як законодавчого органу, який набуває більшої прозорості, доступності та звітності завдяки ІКТ, надає людям змогу долучитися до суспільного життя через ширший доступ до парламентської діяльності та документів; а також це ефективна організація, учасники якої використовують інформаційно-комунікаційні технології, щоб виконувати свої першочергові функції законотворення, представництва та нагляду з кращими результатами[3].

Європейський центр парламентських досліджень і документації, наприклад, визначає е-парламент як такий, у якому відповідні партнери та процеси (зовнішні і внутрішні) взаємодіють за допомогою сучасних ІКТ і стандартів для покращення прозорості, якості, продуктивності, ефективності[4].

Закономірно, що з інтенсивним розвитком ІКТ, враховуючи національні особливості, практику функціонування, вищі представницькі органи намітили та впроваджували власний концепт е-парламенту.

Якщо слідувати основній концептуальній ідеї впровадження е-парламенту, можна констатувати, що протягом усього періоду існування Верховної Ради України як парламенту, вищого законодавчого органу, йшла активна розбудова засобів автоматизації і інформатизації її діяльності: впровадження та використання сучасних форм ІКТ з різними ступенями їх ефективності має довготривалу практику (інформаційне наповнення вебресурсів: офіційного вебсайту Верховної Ради, вебсайтів парламентських комітетів, Голови Верховної Ради у мережі Інтернет, застосування електронної пошти, діяльність парламентських теле- та радіомовлення, вебтрансляції парламентських сесій і засідань комітетів тощо).

Зокрема, багаторічний досвід організації державного управління на основі створеної вітчизняної Інтегрованої інформаційно-аналітичної системи «Електронний парламент» (ПАСЕП) з використанням глобальної інформаційної мережі, її концепцію, структуру та етапи побудови тощо узагальнив колектив авторів українських вчених у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, кібернетики, математики, системного аналізу та інших напрямів у роботі «Електронний парламент України: досвід створення. Наукове видання» (К., 2015).

Фахівці вважають, що знаковими для формування українського е-парламентаризму, засад електронної демократії, стали, зокрема, парламентські автоматизовані системи, розбудовані відповідно до розпорядження Голови Верховної Ради України від 01.06.2003 № 663 «Про перелік автоматизованих систем інформаційно-технологічного забезпечення діяльності Верховної Ради України»[5], інші автоматизовані системи, програмно-технічні комплекси і парламентські вебресурси, розробка та впровадження яких здійснювалися у подальшому (наприклад, «Електронний документообіг і контроль виконання доручень Верховної Ради України», «Система електронного цифрового підпису» тощо); та, зокрема, Постанова Верховної Ради «Про затвердження Програми інформатизації законотворчого процесу у Верховній Раді України на 2012–2017 роки» від 12.07.2012 № 5096-VI тощо)[6].

Намагаючись слідувати європейським стандартам ефективності парламентської діяльності, Україна приєдналася до Декларації відкритого парламенту з подальшою розробкою та затвердженням кола заходів із реалізації положень цього міжнародного документу. Зокрема, з метою створення сприятливих умов для впровадження міжнародно-правових стандартів парламентської діяльності, підвищення якості українського парламентаризму було заплановано значне коло дій, спрямованих на забезпечення прозорості та передбачуваності в діяльності Верховної Ради України, її органів, народних депутатів України її Апарату[7].

Згідно з рекомендаціями Міжпарламентського союзу ЄС щодо функціонування сучасних національних парламентів на базі застосування ІКТ для забезпечення ефективної роботи парламенту, прозорості, відкритості та підзвітності перед виборцями, налагодження діалогу між парламентом і громадянами, забезпечення повного їх доступу до інформації про його діяльність тощо була розроблена і затверджена Стратегія електронного парламентаризму на 2018–2020 роки. У цьому документі на основі положень цього міжнародного документа підкреслено, що комплексне, системне використання ІКТ полегшує процеси законотворчості, здійснення представництва та нагляду за напрямом підвищення ефективності, імплементацію ідеї публічної участі та покращення іміджу політиків загалом і парламенту зокрема. Наголошувалось, що парламент має унікальне становище у використанні нових технологій для демонстрування відкритості та прозорості в управлінні, а також впливу на

розвиток цифрової економіки і суспільства, оскільки він є єдиним органом законодавчої влади в Україні[8].

Заходи комунікаційної стратегії, за аналітиками, зумовили більш якісний рівень використання ІКТ у парламентській діяльності, наявних інформаційних ресурсів для реалізації всіх функцій і повноважень Верховної Ради, її структурних органів, народних депутатів, цілеспрямованого розвитку е-парламенту. Водночас зусилля з реалізації планів щодо розвитку електронного парламентаризму спрямовані передусім на поліпшення якості законотворчого процесу та ефективної взаємодії всіх його суб'єктів та учасників.

З вагомих заходів реалізації планів розвитку е-парламентаризму останніх років можна назвати, наприклад, встановлення електронної форми парламентського документообігу як основної (за деякими винятками), спрямованої на удосконалення всіх парламентських процедур, включно із законодавчим процесом, забезпеченням вільного та безоплатного доступу до бази даних нормативно-правової інформації на офіційному вебсайті парламенту[9].

Пошук механізмів удосконалення форм організації, функціонування Верховної Ради з метою підвищення ефективності її діяльності, відкритого і прозорого її характеру як представницького органу, єдиного органу законодавчої державної влади здійснюється і сьогодні, у період повномасштабної російської війни проти України, коли Верховна Рада в умовах воєнного стану здійснює свої функції і повноваження, використовуючи попередні напрацювання у сфері застосування ІКТ у парламентській роботі.

Хоча термінопоняття «е-парламент» широко використовується, однак у конституційно-правовій науці досі не сформовано загальноприйнятого поняття як юридичної категорії, а також уніфікованого підходу до розуміння його сутності, змісту. Зокрема, С. Дорогих під е-парламентом визначав «...не просто впровадження різноманітних систем, як наприклад, систем електронного документообороту у парламенті, Інтернет-мовлення, майданчиків спілкування з громадянами та експертним середовищем, електронних інформаційних систем нормативно-правових актів та законопроєктів...», а й підкреслював комплексне функціонування цих систем, їх взаємодію для найбільш ефективного досягнення таких цінностей парламентаризму, як представництво, прозорість, доступність і відповідальність[10].

Автор вищеназваної колективної праці, наприклад, виходячи з аналізу передового світового досвіду створення електронних парламентських систем, наявної програмно-технічної і організаційної інфраструктури Верховної Ради України, чинного законодавства, нормативно-регламентної документації, функцій депутатського корпусу і апарату, архітектурних, технічних та інших особливостей, не узагальнюючи, подає поняття системи е-парламенту для Верховної Ради України як інтегрованої інформаційно-аналітичної системи для прозорості, відкритості і підзвітності роботи народних депутатів, яка за допомогою ІКТ, основу якої складають математичні моделі та методи інформаційно-аналітичного супроводу законотворчої роботи, з розширеним

функціоналом дослідницьких служб і комунікацій, дає змогу здійснювати якісний зворотний зв'язок з громадянином з використанням ситуаційних центрів для здійснення ефективного управління[11].

Слушною є думка, що е-парламент – це сучасна форма діяльності загальновизнаного класичного парламенту, що виникла в результаті розвитку суспільства та проявляється у більш ефективному, прозорому й доступному способі здійснення народного представництва й законотворчої діяльності за допомогою використання ІКТ. Його основою є інформаційна інфраструктура, оскільки потребує окремого аналізу: апаратне та програмне забезпечення, системи та програми, необхідні для забезпечення технологічної підтримки; внутрішній і зовнішній персонал, залучений для створення та підтримки інформаційного забезпечення у законодавчому процесі, тощо[12].

У сучасному дисертаційному дослідженні адміністративно-правових аспектів функціонування цифрових технологій електронний парламент визначається вже як форма організації діяльності органу законодавчої влади, яка заснована на застосуванні цифрових технологій, що дає змогу здійснювати його взаємодію з іншими суб'єктами владних повноважень, фізичними та юридичними особами, здійснювати законопроєктну та законотворчу роботу[13].

Можна сказати, що, визначаючи сутність дефініції «електронний парламент», науковці розглядають його переважно під кутом зору технологічних аспектів, використання ІКТ у парламентській діяльності, що теж правильно, хоча, на нашу думку, дещо звужує параметри дослідження проблем упровадження та розвитку електронної демократії, е-парламентаризму.

У такому контексті слушними виявилися свого часу застереження фахівців про те, що Декларація відкритості парламенту та реалізація плану дій з її імплементації не повинні обмежуватись уведенням додаткових інформаційних можливостей сайту Верховної Ради, а потребує в перспективі просування парламентом культури відкритості, посилення функцій громадянської просвіти, захисту й залучення громадянського суспільства до законотворчості. А ще підвищення прозорості та інформаційної відкритості парламенту є необхідною, але недостатньою умовою формування довіри громадян, вона залежить також від суспільної оцінки населенням ефективності діяльності органу із подолання найзначніших проблем суспільства (для українців це боротьба з корупцією, підвищення економічного добробуту та вирішення військового конфлікту)[14].

Принагідно нагадаємо, що попередньо згадувана вже Стратегія електронного парламентаризму на 2018–2020 рр., положення якої ґрунтуються на комплексному впровадженні ІКТ у діяльність Верховної Ради України з урахуванням поточних і майбутніх видів її діяльності парламенту, організаційної структури, передбачала вирішення таких основних завдань, як: покращення іміджу парламенту шляхом запровадження системних комунікацій за допомогою єдиного комунікаційного центру всередині парламенту, запровадження кодек-

су етики та правил брендингу Верховної Ради України; підвищення обізнаності громадян щодо парламентських процесів; забезпечення активної участі громадськості у процесі прийняття рішень і налагодження зворотного зв'язку; удосконалення співпраці з парламентськими та незалежними медіа і журналістами, у тому числі міжнародними засобами масової інформації; посилення присутності парламенту на міжнародному рівні; оптимізація внутрішніх комунікацій та обміну інформацією всередині парламенту.

Виходячи із різних і водночас показових модифікацій досліджуваного поняття, кваліфікуючими ознаками е-парламенту, визнаючи об'єктивну неможливість вичерпного їх переліку, вимірами його розуміння, зокрема, є: 1) використання ІКТ, цифрових технологій у парламентській діяльності; 2) впровадження і комплексне функціонування у законодавчому органі різноманітних систем (інтегрованої інформаційно-аналітичної системи; інформаційно-аналітичний супровід законотворчої роботи, реалізації інших парламенських функцій і повноважень (представницької, організаційної, контрольної), діяльності керівних осіб парламенту, його інших структур (комітетів, тимчасових комісій, фракцій, депутатських груп парламентаріїв; інформаційно-аналітичний супровід законодавчого процесу, інших парламентських процедур; 3) забезпечення прозорості, відкритості функціонування парламенту; 4) доступ громадян до інформації (публічної інформації) про парламент, його органи, розвиток форм участі громадян у здійсненні політичної влади й управління державними справами, забезпечення зворотного з ними зв'язку, підвищення рівня громадської довіри до вищого представницького органу.

Безумовно, електронний парламент не можна розглядати як окремий різновид традиційного демократичного парламенту. Опираючись на доктринальні підходи до трактування відповідного поняття як ключової ознаки політико-правового явища парламентаризму, його сутності, виявлені такі неодмінні класичні елементи: 1) парламент обирається народом шляхом демократичних виборів; він є найвищою установою народного представництва; реалізує законодавчу функцію; здійснює контроль виконавчої влади[15]. Демократичний парламент – апріорі відкритий парламент, тобто такий, у якому забезпечена відкритість, прозорість його функціонування, відповідальність перед виборцями.

Демократичний парламент і «е-парламент» з їх характерними ознаками, сутністю, змістом відповідно до логіки існування не завжди на практиці можуть бути притаманними для однієї й тієї ж політичної системи. Як орган законодавчої влади, як один із центрів концентрації політичної влади він спрямований на забезпечення ефективної взаємодії між парламентаріями і представниками громадянського суспільства на засадах верховенства права, прозорості, доступності та підзвітності у своїй діяльності, за рахунок ефективного використання ІКТ.

Виходячи з наведеного, можна сказати, що «е-парламент» – це інформаційно-комунікаційні, цифрові технології здійснення парламентської діяльнос-

ті, електронна інфраструктура парламенту, умова забезпечення його відкритого, прозорого, відповідального перед виборцями функціонування, розвитку (у контексті представленої тематики) електронної демократії з її головним концептом – розширення можливостей розвитку і посилення демократичних інституцій, участі громадян у політичних процесах.

Слід наголосити, що впровадження інструментарію е-демократії у нашій державі було також зумовлено недостатньою ефективністю функціонування інститутів представницької демократії. Організація системи е-парламенту у діяльності Верховної Ради покликана забезпечити не тільки ефективність цієї діяльності, а й зумовити розвиток інших форм е-демократії: е-голосування, е-звернень (петицій), е-консультацій тощо.

Водночас застосування і розвиток ІКТ створюють умови для розвитку рівня демократії у суспільстві, державі, однак не гарантують цього. Подібне можна сказати і щодо ролі та значення застосування електронних технологій при здійсненні парламентської діяльності, однак її ефективність, якість – результат багатьох чинників. Тому об'єктивною є доцільність здійснення моніторінгу, аналізу результатів виконання намічених стратегічних завдань, планів з упровадження елементів е-парламенту в українських реаліях, існуючих недоліків і визначення оптимальних шляхів щодо їх подолання тощо.

У даний час, як ніколи, актуалізуються питання громадської довіри до діяльності органів публічної влади, суб'єктів владних повноважень у цілому та представницьких органів зокрема, інтегрованості громадян із парламентарями. Верховна Рада в умовах воєнного стану здійснює свої функції і повноваження, за словами її керівництва, на мобілізаційній основі, цифровізація парламентських процедур у цей період відіграє важливе значення у комунікаційно-інформаційній діяльності парламенту. Зокрема, і сьогодні забезпечується вільний доступ до бази даних нормативно-правових актів України, законопроєктів, відомостей, що становлять публічну інформацію в діяльності парламенту, розміщених на вебсайті Верховної Ради. Однак існує певна тенденція до застосування деяких обмежень відкритого, прозорого характеру діяльності, м'яко кажучи, недотримання основних принципів концепту е-парламенту (скорочення трансляцій засідань Верховної Ради по телебаченню і радіомовленню, обмеження доступу до е-декларування народних депутатів).

Зрозуміло, що повномасштабне російське вторгнення на територію нашої держави окреслило нагальну потребу своєчасного та адекватного реагування на ключові небезпеки, загрози національній і міжнародній безпеці. При цьому, як обґрунтовують фахівці, будь-який вид електронної комунікації виключно вразливий: за допомогою сучасних технічних засобів до бази даних інформаційно-комунікаційних систем може бути здійснений несанкціонований доступ. Це повною мірою стосується функціонування українського парламенту, коли нагальною потребою нині є не тільки ефективність його діяльності в межах визначеної компетенції по вирішенню об'єктивно зумов-

лених проблем, а й забезпечення доступу до інформації про поточну роботу народних депутатів, прийняті рішення.

Висновки. Практичне впровадження відповідних дієвих інституційних механізмів, інформаційно-комунікативних інструментів, передусім переважне їх «моделювання» на правовій основі, дають підстави говорити про відповідність концепту електронного парламенту в нашій державі сучасним міжнародним тенденціям. Актуальним в українській юридичній науці є комплексний теоретико-прикладний аналіз проблематики е-парламенту, рівень трансформування концептуальної ідеї в реальний механізм практичної діяльності Верховної Ради України.

1. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. № 797-р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80; Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства на 2018–2020 роки: розпорядження КМУ від 17.01.18 р., № 67-р., URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-р#Text **2.** Костецька Т. А. Про електронний парламентаризм в Україні: стратегія впровадження та чинники розвитку. *Правова держава.* Випуск 33. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. 2022. С. 314–324. **3.** Цит. за: Корж І. Ф., Лихоступ С. В., Лихоступ В. М., Дорогих С. О. Становлення електронного парламенту в контексті євроінтеграції України: монографія. Київ: ТОВ ПанТот, 2015. С. 32. **4.** Електронне урядування та електронна демократія: навч. посіб.: у 15 частинах, частина 3. За заг. ред. А. І. Семенченка, В. М. Дрешпака. Київ: ФОП Москаленко О. М., 2017. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3685/%d1%87%203.pdf?sequence=1&isAllowed=y **5.** Про перелік автоматизованих систем інформаційно-технологічного забезпечення діяльності Верховної Ради України: розпорядження Голови Верховної Ради України від 01.06.2003 р. № 663. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/ **6.** Про затвердження Програми інформатизації законотворчого процесу у Верховній Раді України на 2012–2017 роки: Постанова Верховної Ради України від 12.07.2012 № 5096. *Відомості Верховної Ради.* 2013. № 37. Ст. 492. **7.** Про деякі заходи щодо забезпечення відкритості процесу роботи Верховної Ради України, її органів, народних депутатів України та Апарату Верховної Ради України: Розпорядження Голови Верховної Ради України від 05.02.2016 № 47. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/47/16- %D1%80%D0%B3 **8.** Про затвердження Стратегії електронного парламентаризму на 2018–2020 роки: Розпорядження Голови Верховної Ради України від 05.07.18 р. № 278. URL: https://ips.ligazakon **9.** Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо вдосконалення електронної форми документообігу у Верховній Раді України: Закон України від 16.01.2020 р. № 469-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469-20#n129 **10.** Дорогих С. О. Інформаційна діяльність парламенту: сучасні проблеми та шляхи їх вирішення. *Правова інформатика.* 2014. № 2(42). С. 42. **11.** Електронний парламент України: досвід створення / за заг. ред. С. О. Довгого. Київ: Логос, 2015. С. 122. **12.** Політанський В. Правові аспекти електронного парламенту. *Visegrad Journal on Human Rights.* URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1281380.pdf **13.** Берназюк О. О. Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.07. Ужгород: 2021. С. 2, 95. URL: 04221341_dissertatsiya-bernazyuk+.pdf **14.** Біденко Ю. Прозорість та відкритість парламенту в контексті громадянської дові-

ри: Сьома щорічна міжн. конф. «Парламентські читання, 26–27 травня 2017 р. Київ. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Zbirka_7_Parlamentski_Chytannya_2017_1.pdf **15.** Органи державної влади: монографія / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. С. 31.

References

1. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku elektronnoi demokratii v Ukraini ta planu zakhodiv shchodo yii realizatsii: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 08.11.2017 r. № 797-r. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80 [ukr]; Kontseptsiia rozvytku tsyfrovoi ekonomiky ta suspilstva na 2018–2020 roky: rozporiadzhennia KMU vid 17.01.18 r., № 67-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p#Text [ukr]. **2.** Kostetska T. A. Pro elektronnyi parlamentaryzm v Ukraini: stratehiia vprovadzhennia ta chynnyky rozvytku. *Pravova derzhava.* Vypusk 33. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2022. S. 314–324 [ukr]. **3.** Tsytuietsia za: Stanovlennia elektronnoho parlamentu v konteksti yevrointehratsii Ukrainy: monohrafiia. Korzh I. F., Lykhostup S. V., Lykhostup V. M., Dorohykh S. O. Kyiv: TOV PanTot. 2015. S. 32 [ukr]. **4.** Elektronne uriaduvannia ta elektronna demokratiia: navch. posib.: u 15 ch., ch. 3: Za zah. red. A.I. Semenchenka, V. M. Dreshpaka. Kyiv: FOP Moskalenko O. M., 2017. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3685/%d1%87%203.pdf?sequence=1&isAllowed=y [ukr]. **5.** Pro perelik avtomatyzovanykh system informatsiino-tekhnolohichnoho zabezpechennia diialnosti Verkhovnoi rady Ukrainy: rozporiadzhennia Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 12.07.2012 № 5096. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/ [ukr]. **6.** Pro zatverdzhennia Prohramy informatyzatsii zakonotvorchoho protsesu u Verkhovnii Radi Ukrainy na 2012–2017 roky: postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 12.07.2012 № 5096. *Vidomosti Verkhovnoi Rady. 2*013. № 37. St. 492 [ukr]. **7.** Pro deiaki zakhody shchodo zabezpechennia vidkrytosti protsesu roboty Verkhovnoi Rady Ukrainy, yii orhaniv, narodnykh deputativ Ukrainy ta Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy: Rozporiadzhennia Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 05.02.2016 № 47. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/47/16-%D1%80%D0%B3 [ukr]. **8.** Pro zatverdzhennia Stratehii elektronnoho parlamentaryzmu na 2018 – 2020 roky: Rozporiadzhennia Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 05.07.18 r. № 278. URL: https://ips.ligazakon [ukr]. **9.** Pro vnesennia zmin do Rehlamentu Verkhovnoi Rady Ukrainy shchodo vdoskonalennia elektronnoi formy dokumentoobihu u Verkhovnii Radi Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2020 r. № 469-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469-20#n129 [ukr]. **10.** Dorohykh S.O. Informatsiina diialnist parlamentu: suchasni problemy ta shliakhy yikh vyrishennia. *Pravova informatyka.* 2014. № 2(42). S.42 [ukr]. **11.** Parlament Ukrainy: dosvid stvorennia. Naukove vydannia / Za zah. red. S. O. Dovhoho. Kyiv: Lohos, 2015. S. 122 [ukr]. **12.** Politanskyi V. Pravovi aspekty elektronnoho parlamentu. *Visegrad Journal on Human Rights.* URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1281380.pdf [ukr]. **13.** Bernaziuk O. O. Tsyfrovi tekhnolohii u pravi: tendentsii ta perspektyvy rozvytku: dys. ... dokt. yuryd. nauk: spets. 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo (081 – Pravo). Uzhhorod, 2021. S. 2, 95. URL: 04221341_dissertatsiya-bernazyuk+.pdf [ukr]. **14.** Bidenko Yu. Prozorist ta vidkrytist parlamentu v konteksti hromadianskoi doviry: Soma shchorichna mizhn.konf. Parlamentski chytannia. 26–27.05 travnia 2017 r. Kyiv. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Zbirka_7_Parlamentski_Chytannya_2017_1.pdf [ukr]. **15.** Orhany derzhavnoi vlady: monohrafiia. Za red. Pohorilka V. F. Kyiv: In-t derzhavy i prava im.V. M. Koretskoho, 2002. S. 31 [ukr].

Kostetska Tatiana. **On the question of the electronic parliament essence: the ukrainian dimension**

In view of the expediency and demand for the most effective ways to solve the challenges of globalization information processes, the determination of the foreign policy vector of our country's development in the direction of European and Euro-Atlantic integration, the need for high-quality modern tools for solving complex tasks faced by public authorities, Ukraine has determined the strategic development of electronic democracy and state policy of digital transformation of society.

The article focuses attention on the main conceptual idea of e-democracy – the involvement of the public in the political processes of state formation, state administration, and local government through the wide application of information and communication technologies in democratic processes. certain topical problems of the implementation of the electronic parliament in Ukraine are clarified. It is emphasized that the e-parliament is among the strategically determined main components of the domestic process of establishing and developing electronic democracy.

The relevance of the issue is primarily related to the expediency of a comprehensive constitutional and legal analysis of the activities of the Verkhovna Rada of Ukraine – the Parliament of Ukraine in the context of the introduction of forms and means of e-democracy, the implementation of digital transformation of state and social life, challenges and threats of today in the conditions of martial law for the development of Ukrainian parliamentarism as a whole.

It is emphasized that the concept of e-parliament has become widespread, and the construction of such an institution has become an important trend in the development of modern world parliaments.

The international legal principles of the studied phenomenon are analyzed from the point of view of its practical value and definition of the concept, essence.

It was concluded that during the entire period of the existence of the Verkhovna Rada of Ukraine as a parliament, the only body of legislative power, the foundations of the development of the "e-parliament" were also laid (introduction and use of modern forms of ICT, information content of web resources, information support of various parliamentary activities, etc). After Ukraine's accession to the Declaration of the Open Parliament (2016), the intensity of the relevant processes is increasing.

Emphasis is made on the fact that efforts to implement plans for the development of electronic parliamentarism are primarily aimed at improving the quality of the law-making process and the effective interaction of all its subjects and participants.

Attention is payed to the fact that domestic constitutional and legal science has not yet formed a generally accepted concept of e-parliament as a legal category, a unified approach to understanding its essence, content.

Various approaches to defining the concept, essence, content of the electronic parliament in the domestic literature are studied. Determining the essence of the definition, scientists consider it mainly from the point of view of technological aspects, the use of ICT in parliamentary activities.

The author's definition of "E-parliament" is provided – it is information and communication, digital technologies for the implementation of parliamentary activities, the electronic infrastructure of the parliament, a condition for ensuring its open, transparent, accountable to voters functioning, expanding the development opportunities and strengthening democratic institutions, citizen participation in political processes.

It is emphasized that the electronic parliament cannot be considered as a separate type of traditional democratic parliament, as well as the fact that it cannot be completely identified with the constitutionally defined parliament of Ukraine

The conformity of the practical activities of the Verkhovna Rada of Ukraine with the concept of e-parliament is clarified.

Key words: *government reform, e-democracy, digital, form, mean, stools, information and communication technologies, e-parliament, e-parliamentarism, Declaration of the Open Parliament, Verkhovna Rada of Ukraine.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-303-315
УДК 342.34

М. О. ПУХТИНСЬКИЙ,
*кандидат юридичних наук, доцент**
ORCID: 0000-0002-9864-9056

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ТА РЕФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ВРЯДУВАННЯ

У статті розглядаються конституційно-правові проблеми розвитку парламентаризму в Україні у контексті децентралізації та реформи територіального врядування. Вони досліджуються у парламентському вимірі законодавчого, інституційного забезпечення трансформації місцевого врядування. Аналізуються особливості процесу децентралізації, реформування територіального врядування в умовах воєнного стану. Окреслюються перспективи післявоєнного відновлення місцевого врядування.

Ключові слова: *Верховна Рада України, парламент, децентралізація публічної влади, територіальне врядування, післявоєнне відновлення місцевого врядування.*

Pukhtynskyi Mykola. **Constitutional and legal problems of the development of parliamentarism in Ukraine in the context of decentralization and territorial governance reform**

The article examines the constitutional and legal problems of the development of parliamentarism in Ukraine in the context of decentralization and territorial governance reform. They are investigated in the parliamentary dimension of legislative, institutional support for the transformation of local governance. Peculiarities of the process of decentralization, reforming territorial governance in the conditions of martial law are analyzed. The prospects after the military restoration of local governance are outlined.

Key words: *Verkhovna Rada of Ukraine, parliament, decentralization of public power, territorial governance, post-war restoration of local governance.*

Вступ. Сучасний етап трансформації територіальної організації влади, територіального врядування в контексті децентралізації потребує дослідження конституційно-правових проблем парламентського, інституційного та законодавчого забезпечення структурних і функціональних змін у системі місцевої публічної влади в умовах воєнного стану, зокрема, покладання на місцеві органи виконавчої влади в особі військових цивільних адміністрацій функцій і повноважень органів місцевого самоврядування, процесів онов-

* ***Pukhtynskyi Mykola,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Docent*

© М. О. Пухтинський, 2023

лення, інноваційних механізмів правового ресурсного забезпечення реформування, виявлення проблемних аспектів у діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, шляхів удосконалення інституційного та законодавчого забезпечення перетворень територіального врядування. З огляду на це важливо дослідити сучасний стан парламентського виміру децентралізації, конституційно-правові аспекти парламентського, інституційного та законодавчого забезпечення реформування територіального врядування.

Огляд досліджень з проблематики статті. Проблеми децентралізації публічної влади, територіального врядування досліджуються в роботах О. Ф. Андрійко, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова, Т. А. Бевз, В. І. Борденюка, Ю. І. Ганущака, П. Ф. Гураля, А. М. Колодія, В. В. Кравченка, А. Р. Крусян, О. В. Марцеляка, С. Г. Серьогіної, О. В. Скрипнюка, М. І. Ставнійчук, А. Ф. Ткачука, В. З. Ухач, В. Л. Федоренка та інших авторів. У їхніх працях порушуються теоретичні, конституційні, адміністративно-правові проблеми організації публічної влади, особливості її здійснення в діяльності органів законодавчої, виконавчої влади, місцевого самоврядування.

Парламентському виміру децентралізації публічної влади, трансформації територіального врядування присвячено цілий ряд нормативних, а також проєктних документів, серед яких, зокрема: Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 рр.[1], Проєкт плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України[2], Експертні рекомендації до Національного плану відновлення України, підготовлені до Ukraine Recovery Conference 2022 у Лугано[3], Проєкт плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Державне управління»[4], Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 р.[5]

Сучасні аспекти муніципального розвитку в парламентському вимірі набувають прикладного значення після ухвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, законодавчих актів щодо державної регіональної політики, співробітництва територіальних громад та їх об'єднання, секторальної децентралізації, зокрема фінансової системи[6]. У Концепції накреслені основні шляхи перетворень у системі публічної влади: її децентралізація та реформування адміністративно-територіального устрою. Цими шляхами й рухається Україна останні роки.

Постановка проблеми дослідження. Процес децентралізації публічної влади, трансформації територіального врядування пов'язаний із вирішенням комплексу проблем, зокрема його законодавчого, парламентського забезпечення. Дослідження парламентського виміру цього процесу актуальне з огляду на продовження реформування територіального врядування в сучасних умовах військової агресії, законодавчого супроводження та забезпечення діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування.

Мета і завдання дослідження – науковий аналіз сучасних організаційно-правових форм парламентського, інституційного забезпечення децентра-

лізації публічної влади, реформування територіального врядування в умовах воєнного стану, перспектив повоєнного відновлення місцевого врядування в Україні.

Виклад основного матеріалу. У цьому науковому пошуку зосереджено увагу на конституційному, державно-правовому аспектах законодавчого забезпечення децентралізації щодо стану організації та процесу функціонування публічної влади, системи врядування, які охоплюють взаємодію суб'єктів політико-правових відносин при здійсненні публічної влади на національному, регіональному, субрегіональному та локальному рівнях її організації в особі державних і недержавних інститутів – органів державної влади, місцевого самоврядування, громад і територіальних спільнот, інституцій громадянського суспільства, громадян. Такий підхід актуалізує конституційно-правовий дискурс децентралізації.

Парламентський вимір забезпечення децентралізації проявляється передусім у законотворчій роботі Верховної Ради України. Верховна Рада ухвалила статутні та спеціальні законодавчі акти щодо децентралізації, трансформації, реформування територіального врядування. У статутних актах закладені правові засади здійснення децентралізації через визначення основ державної регіональної політики, співробітництво, об'єднання територіальних громад. У спеціальних – визначаються структурні аспекти децентралізації у різних сферах її прояву, порядок вирішення конкретних питань, скажімо, щодо адміністративно-територіального устрою. Так, були розроблені проєкти та ухвалені закони, спрямовані на децентралізацію публічної влади, насамперед щодо трансформації місцевого самоврядування, зокрема, закони: «Про співробітництво територіальних громад», «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про засади державної регіональної політики»[7]. Була розпочата також бюджетна та фіскальна децентралізація, без здійснення якої підвищення ефективності публічної влади неможливо, прийняті закони: «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин», «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства» (№ 320-VIII)[8]. Першими і базовими актами у напрямі децентралізації, реформування територіального врядування стали закони: «Про співробітництво територіальних громад», «Про засади державної регіональної політики», «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

Останній з названих зіграв вирішальну роль у процесі децентралізації публічної влади та реформуванні територіального врядування. Практика показала, що процес добровільного об'єднання територіальних громад із «добровільного» перейшов на рейки «законодавчого», а в ході реформи

територіального устрою – адміністративного впливу щодо прискорення трансформації. І парламент зіграв у цьому вирішальну роль, ухваливши, зокрема, Постанову Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів»[9].

Парламентський вимір децентралізації та рецентралізації, територіального врядування яскраво виражений щодо його законодавчої діяльності, спрямованої на захист суверенітету, територіальної цілісності України, спротив військовій агресії. З 2014 р. Верховна Рада ухвалює низку законодавчих актів, які вносять суттєві зміни в територіальне врядування країни. Серед них закони України: «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р., «Про військово-цивільні адміністрації» від 3 лютого 2015 р., «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р., «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» від 21 квітня 2022 р., «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12 травня 2022 р.

Рецентралізація набула відображення і в інших важливих актах парламенту, серед яких – постанови Верховної Ради України «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування» та «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», закони України: «Про правовий режим воєнного стану», «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України», «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану».

Особливе місце в цьому ряду посідає Закон України «Про правовий режим воєнного стану»[10]. Цей Закон визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб.

У системі територіального врядування парламент запроваджує в режимі воєнного стану військові адміністрації. У зв'язку з утворенням військових адміністрацій населених пунктів повноваження військово-цивільних адміністрацій (ВЦА) цих населених пунктів припиняються з дня початку здійснення відповідною військовою адміністрацією своїх повноважень. У разі утворення районних, обласних військових адміністрацій у день набрання чинно-

сті актом Президента України про їх утворення припиняються повноваження відповідних районних, обласних ВЦА[11].

У плані рецентралізації територіального врядування показовим є парламентський вимір регулювання здійснення органами державної влади та органами місцевого самоврядування повноважень в умовах воєнного стану, повноважень військових адміністрацій, які за аналогією з військово-цивільними адміністраціями здійснюють власні та надані Законом («делеговані») повноваження органів місцевого самоврядування. Для парламентського виміру децентралізації та рецентралізації територіального врядування актуальними є також положення законодавства щодо: внесення змін до Конституції України про децентралізацію влади; створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей; особливостей державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях; ескалації російсько-українського збройного конфлікту; особливостей здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України; про основи національного спротиву; а також актів Верховної Ради щодо організації і проведення незаконних референдумів на тимчасово окупованих територіях України; діяльності парламенту при реалізації його контрольних функцій особливо в частині місцевих бюджетів; при проведенні парламентських слухань; здійсненні повноважень парламентських комітетів.

Саме явище «рецентралізації» заслуговує на окреме дослідження, у тому числі й у парламентському вимірі законодавчого закріплення його правового статусу, визначення місця та ролі в системі врядування, існування в просторі і часі, взаємовідносин у ньому суб'єктів публічної влади, громадянського суспільства, громадян, запобіжників щодо її необмеженої пролонгації.

Доцільно звернути увагу на можливість встановлення додаткових законодавчих запобіжників рецентралізації щодо здійснення повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування органами та посадовими особами військових, військово-цивільних адміністрацій. Зокрема, це стосується строків початку і закінчення повноважень відповідних військових та військово-цивільних адміністрацій. Ці строки бажано визначити у відповідних положеннях Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо його гарантій, у розділі четвертому Закону.

Як справедливо наголошують експерти, «тимчасові заходи рецентралізації повноважень (передача повноважень від місцевого самоврядування до військової державної адміністрації), які є зрозумілими під час війни, не повинні стати постійними атрибутами системи місцевого самоврядування»[12].

У рамках цього дослідження доктринальний інтерес становлять організаційно-правові форми парламентського забезпечення розвитку територіального врядування. Науковий аналіз конституційних аспектів типології та реалізації організаційно-правових форм парламентського забезпечення розвитку територіальної організації влади, територіального врядування видається

актуальним з огляду на особливості правового розвитку країни в умовах війни та післявоєнної відбудови держави, необхідність впровадження багаторівневого належного врядування. Загрози військової агресії проти суверенітету України передбачають осмислення подальшого розвитку територіального врядування, його парламентського забезпечення.

Виходячи із конституційно-правового статусу парламенту України, його функціонального призначення та повноважень, до організаційно-правових форм забезпечення розвитку територіального врядування можна віднести: законотворчу, контрольну, науково-експертну, консультативну. Інституційно зазначені форми проявляються в ході сесійних пленарних засідань, у діяльності комітетів парламенту, політичних фракцій, депутатських груп, Рахункової палати, Дослідницької служби Верховної Ради України, профільних структурних підрозділів Апарату Верховної Ради України.

Провідною формою парламентського забезпечення розвитку територіального врядування є законотворча діяльність Верховної Ради. За безпосередньої участі Міністерства розвитку громад та територій України, профільних комітетів Верховної Ради, народних депутатів України за участю асоціацій органів місцевого самоврядування були розроблені проєкти та ухвалені основні акти щодо реформування територіального врядування, про які йшлося вище. Завдяки використанню законотворчої форми парламентського забезпечення розвитку територіального врядування за короткий проміжок часу, долаючи спротив місцевих і регіональних еліт, завдяки активній позиції громадянського суспільства, наукового середовища вдалося законодавчо і, головне, практично провести докорінну трансформацію базового й субрегіонального рівнів територіального врядування, територіальної організації влади, об’єднати та значно скоротити загальну кількість територіальних громад та значно зміцнити їх фінансовими ресурсами.

Парламентське законодавче забезпечення територіального врядування стосується також оновлення статусних актів про місцеве самоврядування, про місцеві органи виконавчої влади, законодавче впровадження нових координаційно-контрольних інституцій (префектів-урядників) і, безумовно, оновлення Конституції щодо децентралізації публічної влади.

У Верховній Раді Україні головним у законодавчому забезпеченні територіального врядування є Комітет з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, який супроводжує всі законопроєкти у сфері територіального врядування. Цими питаннями опікуються також Комітет з питань бюджету, Комітет з питань фінансів, податкової та митної політики, Комітет з питань правової політики, Комітет з питань енергетики та житлово-комунальних послуг, Комітет з питань аграрної та земельної політики та інші. На законотворчий процес впливають профільні структурні підрозділи Апарату Верховної Ради України.

Важливою формою парламентського забезпечення розвитку територіального врядування є реалізація контрольних повноважень Верховної Ради

передусім у бюджетній сфері, яка також проявляється у законотворчості та в діяльності відповідних парламентських структур: Комітету з питань бюджету, Комітету з питань фінансів, податкової та митної політики, Комітету з питань антикорупційної політики, а також Рахункової палати.

Науково-консультативну роботу в Апараті Верховної Ради проводить Науково-консультативна рада. Науково-експертну, консультативну діяльність щодо парламентського забезпечення, у тому числі, розвитку територіального врядування здійснюють також Головні науково-експертне та юридичне управління Апарату Верховної Ради.

Одним із напрямів подальшого вдосконалення використання законотворчої, науково-експертної, консультативної форм забезпечення розвитку територіального врядування може стати більш широке використання потенціалу наукових установ у взаємодії з парламентом, зокрема, НАН, НАПрН України, Національного інституту стратегічних досліджень тощо у формах консультативної, експертної діяльності за аналогією норм Закону України «Про асоціації органів місцевого самоврядування» щодо участі у консультаціях та надання висновків до проєктів нормативно-правових актів з питань, що стосуються місцевого і регіонального розвитку (статті 17–20) для чого доцільно було б внести відповідні доповнення до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», Регламенту Верховної Ради України та передбачити певні позиції у Плані її законопроєктної роботи.

Доцільно визначитись із подальшими шляхами завершення оновлення конституційного регулювання всієї системи врядування та, зокрема, територіального врядування у повоєнний час з огляду на декларації про докорінну трансформацію і відновлення України. Таке оновлення має стосуватись не лише децентралізації публічної влади, а комплексно охоплювати головні конституційні інститути.

При переході від воєнного у повоєнний стан врядування, територіальної організації влади, територіального врядування при використанні організаційно-правових форм парламентського забезпечення розвитку територіального врядування доцільно збалансувати сучасні способи поєднання централізації і децентралізації, поступово повернутись і перейти на шлях широкої децентралізації публічної влади.

Доцільно переглянути традиційні підходи до правового забезпечення муніципальної сфери, виходити із постулатів належного врядування, продумати концептуальні підходи до розробки новітнього законодавства щодо засад територіального врядування України за умов переходу від воєнного до мирного часу. Нове законодавство про територіальне врядування слід наповнити функціональним змістом: хто, на якому рівні і які функції виконує. При цьому слід подолати «радянський» суто галузевий підхід до визначення компетенції місцевих органів публічної влади.

Процеси трансформації територіального врядування, територіальної організації влади, АТУ потребують післявоєнного конституційного забезпе-

чення. В умовах воєнного стану воно стає проблематичним, у формальному сенсі – неможливим. Проте після його закінчення – потребує завершення. У законодавчий, парламентський вимір трансформації територіального врядування потрібно впровадити проєктні розробки щодо планів відновлення України.

Реформа місцевого врядування сприяла підвищенню спротиву громад в умовах широкомасштабної військової агресії. Однак станом на початок 2022 р. у сфері місцевого самоврядування та публічної адміністрації загалом все ще були недоліки, зокрема щодо розподілу повноважень; відповідальності та ресурсів між виборними органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади; адміністративного нагляду щодо забезпечення законності актів органів місцевого самоврядування; служби в органах місцевого самоврядування; статусу та відповідальності посадових осіб місцевого самоврядування, органів виконавчої влади, депутатів місцевих рад.

Національна рада з відновлення України від наслідків війни відповідно до Указу Президента від 21 квітня 2022 р. № 266/2022 у рамках 24 робочих груп розробила план заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, перелік пропозицій щодо пріоритетних реформ і стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди[13]. 10-та та 11-та робочі групи підготували розділи плану, присвячені відповідно розвитку державного управління; будівництва, містобудування, модернізації міст та регіонів.

Висновки. Парламентський вимір забезпечення децентралізації проявляється передусім у законотворчій роботі Верховної Ради України. Верховна Рада ухвалила статутні та спеціальні законодавчі акти щодо децентралізації, трансформації, реформування територіального врядування. У статутних актах закладені правові засади здійснення децентралізації через визначення основ державної регіональної політики, співробітництво, об’єднання територіальних громад. У спеціальних – визначаються структурні аспекти децентралізації у різних сферах її прояву, порядок вирішення конкретних питань, скажімо, щодо адміністративно-територіального устрою.

Практика показала, що процес добровільного об’єднання територіальних громад із «добровільного» перейшов на рейки «законодавчого», а в ході реформи територіального устрою – адміністративного впливу щодо прискорення трансформації.

Явище «рецентралізації» заслуговує на окреме дослідження, у тому числі й у парламентському вимірі законодавчого закріплення його правового статусу, визначення місця та ролі в системі врядування, існування в просторі і часі, взаємовідносин у ньому суб’єктів публічної влади, громадянського суспільства, громадян, запобіжників щодо її необмеженої пролонгації. Доцільно звернути увагу на можливість встановлення додаткових законодавчих запобіжників рецентралізації щодо здійснення повноважень органів і

посадових осіб місцевого самоврядування органами та посадовими особами військових, військово-цивільних адміністрацій. Зокрема, це стосується строків початку і закінчення повноважень відповідних військових та військово-цивільних адміністрацій. Зазначені строки бажано визначити у відповідних положеннях Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо його гарантій, у розділі четвертому Закону.

Одним із напрямів подальшого вдосконалення використання законотворчої, науково-експертної, консультативної форм забезпечення розвитку територіального врядування може стати більш широке використання потенціалу наукових установ у взаємодії з парламентом.

При переході від воєнного у повоєнний стан врядування, територіальної організації влади, територіального врядування при використанні організаційно-правових форм парламентського забезпечення розвитку територіального врядування доцільно збалансувати сучасні способи поєднання централізації і децентралізації, поступово повернутись і перейти на шлях широкої децентралізації публічної влади.

Доцільно переглянути традиційні підходи до правового забезпечення муніципальної сфери, виходити із постулатів належного врядування, продумати концептуальні підходи до розробки новітнього законодавства щодо засад територіального врядування України за умов переходу від воєнного до мирного часу. Нове законодавство про територіальне врядування слід наповнити функціональним змістом: хто, на якому рівні і які функції виконує. При цьому слід подолати «радянський» суто галузевий підхід до визначення компетенції місцевих органів публічної влади.

У законодавчий, парламентський вимір трансформації територіального врядування потрібно впровадити проєктні розробки щодо планів відновлення України.

1. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-20212027-t50820 **2.** Проєкт плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi **3.** Експертні рекомендації до Національного плану відновлення України, підготовлені до Ukraine Recovery Conference 2022 у Лугано. URL: Ukraine Recovery Conference. Експертні рекомендації до Нацплану відновлення – Реанімаційний Пакет Реформ (rpr.org.ua) **4.** Проєкт плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Державне управління». URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi.governance.pdf (kmu.gov.ua) **5.** Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2022. 190 с. URL: https://bit.ly/3DWxKsR. **6.** Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 року № 333-р. URL: https://zakon.rada.

gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80. **7.** Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17 червня 2014 року № 1508-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 34. Ст. 1167; Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей: Закон України від 16 вересня 2014 року № 1680-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 45. Ст. 2043; Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 13. Ст. 90; Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 року № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 13. Ст. 91. **8.** Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин: Закон України. Голос України. 30.12.2014 р.; Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України. *Голос України*. 30.12.2014 р.; Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства: Закон України. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T150320.html **9.** Про утворення та ліквідацію районів: Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2020. № 33. Ст. 235. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text **10.** Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 28. Ст. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text **11.** Про утворення військових адміністрацій: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 68/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text **12.** Маркіян Дацишин. Як відновити місцеве самоврядування від наслідків війни? URL: https://rpr.org.ua/news/yak-vidnovyty-mistseve-samovriaduvannia-vid-naslidkiv-viyny/ **13.** Проєкт плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi

References

1. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na 2021–2027 roky» vid 5 serpnia 2020 r. № 695. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-20212027-t50820 **2.** Proiekt planu zakhodiv z pisliavoiennoho vidnovlennia ta rozvytku Ukrainy. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi **3.** Ekspertni rekomendatsii do Natsionalnoho planu vidnovlennia Ukrainy, pidhotovleni do Ukraine Recovery Conference 2022 u Luhano. URL: Ukraine Recovery Conference. Ekspertni rekomendatsii do Natsplanu vidnovlennia – Reanimatsiinyi Paket Reform (rpr.org.ua) **4.** Proiekt planu vidnovlennia Ukrainy. Materialy robochoi hrupy «Derzhavne upravlinnia». URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi.governance.pdf (kmu.gov.ua) **5.** Stratehiia polityko-pravovoho rozvytku Ukrainy do 2030 roku. K. IDiP im. V.M.Koretskoho, 2022. 190 s. URL: https://bit.ly/3DWxKsR **6.** Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 kvitnia 2014 roku № 333-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80 **7.** Zakon Ukrainy «Pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad» vid 17 chervnia 2014 roku № 1508-UII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy,* 2014, № 34, st. 1167; Zakon Ukrainy «Pro osoblyvyi poriadok mistsevoho samovriaduvannia v okremykh raionakh Donetskoi ta Luhanskoi oblastei» vid

16 veresnia 2014 roku № 1680-UII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy,* 2014, № 45, st. 2043; Zakon Ukrainy «Pro zasady derzhavnoi rehionalnoi polityky» vid 5 liutoho 2015 roku № 156-UIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy,* 2015, № 13, st. 90; Zakon Ukrainy «Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad» vid 5 liutoho 2015 roku, № 157-UIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy,* 2015, № 13, st. 91. **8.** Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Biudzhetnoho kodeksu Ukrainy shchodo reformy mizhbiudzhetnykh vidnosyn». Holos Ukrainy vid 30.12.2014 r.; Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo podatkovoi reformy. *Holos Ukrainy* vid 30.12.2014 r.; Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo detsentralizatsii povnovazhen u sferi arkhitekturno-budivelnoho kontroliu ta udoskonalennia mistobudivnoho zakonodavstva». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T150320.html. **9.** Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro utvorennia ta likvidatsiiu raioniv» vid 17 lypnia 2020 roku № 807-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy Ukrainy*, 2020, № 33, st. 235. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text **10.** Zakon Ukrainy «Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu» vid 12 travnia 2015 roku № 389-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy,* 2015, № 28, st. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text **11.** Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro utvorennia viiskovykh administratsii» vid 24 liutoho 2022 roku № 68/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text **12.** Markiian Datsyshyn. Yak vidnovyty mistseve samovriaduvannia vid naslidkiv viiny? URL: https://rpr.org.ua/news/yak-vidnovyty-mistseve-samovriaduvannia-vid-naslidkiv-viyny/ **13.** Proiekt planu zakhodiv z pisliavoiennoho vidnovlennia ta rozvytku Ukrainy. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi

Pukhtynskyi Mykola. **Constitutional and legal problems of the development of parliamentarism in Ukraine in the context of decentralization and territorial governance reform**

Extended abstract:

Introduction: *The process of decentralization of public power, transformation of territorial governance is connected with solving a complex of problems, in particular, its legislative and parliamentary support. The study of the parliamentary dimension of this process is relevant in view of the continuation of the reform of territorial governance in the modern conditions of military aggression, legislative support and ensuring the activities of executive power bodies, local governance.*

The aim of the article: The purpose and objectives of the study are the scientific analysis of modern organizational and legal forms of parliamentary and institutional support for the decentralization of public power, the reform of territorial governance in the conditions of martial law, and the prospects for the post-war restoration of local governance in Ukraine.

Results: The parliamentary dimension of ensuring decentralization is manifested, first of all, in the law-making work of the Verkhovna Rada of Ukraine. The Verkhovna Rada adopted statutory and special legislative acts on decentralization, transformation, and reform of territorial governance. Statutory acts lay down the legal foundations of decentralization through the determination of the foundations of state regional policy, cooperation, and unification of territorial communities. In special ones, the structural aspects of decentralization in various spheres of its manifestation, the procedure for solving specific issues, for example, regarding the administrative-territorial system, are defined.

The parliamentary dimension of decentralization and re-centralization, territorial governance is clearly expressed in relation to its legislative activities aimed at protecting the sovereignty, territorial integrity of Ukraine, and resistance to military aggression.

In terms of the re-centralization of territorial governance, the parliamentary measure of regulation of the exercise of powers by state authorities and local self-government bodies in conditions of martial law, the powers of military administrations, which, by analogy with military-civilian administrations, exercise their own and granted by law («delegated») powers of bodies is indicative Local Government.

Within the framework of this study, organizational and legal forms of parliamentary support for the development of territorial governance are of doctrinal interest. Based on the constitutional and legal status of the Parliament of Ukraine, its functional purpose and powers, the organizational and legal forms of ensuring the development of territorial governance can be attributed to: law-making, control, scientific and expert, advisory. The institutionally specified forms are manifested during sessional plenary meetings, in the activities of parliamentary committees, political factions, deputy groups, the Accounting Chamber, the Research Service of the Verkhovna Rada of Ukraine, and specialized structural subdivisions of the Apparatus of the Verkhovna Rada of Ukraine. The leading form of parliamentary support for the development of territorial governance is the legislative activity of the Verkhovna Rada. An important form of parliamentary support for the development of territorial governance is the implementation of the control powers of the Verkhovna Rada, primarily in the budgetary sphere, which is also manifested in law-making and in the activities of the relevant parliamentary structures. Scientific and advisory work in the Apparatus of the Verkhovna Rada is carried out by the Scientific and Advisory Council. Scientific-expert, advisory activities regarding parliamentary support, including the development of territorial governance, are also carried out by the Chief scientific-expert and legal departments of the Apparatus of the Verkhovna Rada.

It is expedient to decide on the further ways of completing the renewal of the constitutional regulation of the entire governance system and, in particular, of territorial governance in the post-war period in view of the declarations on the fundamental transformation and restoration of Ukraine. Such an update should concern not only the decentralization of public power, but comprehensively cover the main constitutional institutions.

Conclusions: *Practice has shown that the process of voluntary unification of territorial communities has shifted from «voluntary» to «legislative», and in the course of the reform of the territorial system – administrative influence to accelerate transformation.*

The very phenomenon of «re-centralization» deserves a separate study, including in the parliamentary dimension of legislative consolidation of its legal status, determination of place and role in the system of governance, existence in space and time, mutual relations in it of subjects of public authority, civil society , citizens, safeguards regarding its unlimited extension.

It is appropriate to pay attention to the possibility of establishing additional legislative safeguards for re-centralization regarding the exercise of powers by bodies and officials of local self-government by bodies and officials of military and military-civilian administrations. In particular, this concerns the terms of the beginning and end

of the powers of the respective military and military-civilian administrations. It is desirable to determine the specified terms in the relevant provisions of the Law «On Local Self-Government in Ukraine» regarding its guarantees, in the fourth section of the Law.

One of the directions for further improvement of the use of legislative, scientific-expert, advisory forms of ensuring the development of territorial governance can be a wider use of the potential of scientific institutions in interaction with the parliament.

When transitioning from a military to a post-war state of governance, territorial organization of power, territorial governance when using organizational and legal forms of parliamentary support for the development of territorial governance, it is advisable to balance the modern rails of a combination of centralization and decentralization, gradually turn back and move to the path of broad decentralization of public power.

Key words: *Verkhovna Rada of Ukraine, parliament, decentralization of public power, territorial governance, post-war restoration of local governance.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-316-325
УДК 347.99-028.27(477)

О. О. ЮЩЕНКО,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0001-7238-5286

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПОДАЛЬШОЇ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ОСОБИ НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ

У статті висвітлюються основні напрями цифровізації конституційного судочинства у контексті забезпечення конституційного права особи на судовий захист, розглядаються основні типи цифрових систем у судочинстві, проводиться аналіз кожної з таких систем та надаються рекомендації щодо їх подальшого вдосконалення та впровадження в Україні. Окрема увага приділяється автором системам штучного інтелекту.

Ключові слова: *цифровізація судочинства; основні напрями подальшої цифровізації судочинства, конституційне право особи на судовий захист, електронний суддя, цифровізація судових систем, цифровізація судових процедур.*

Yuschenko Olexiy. **The main directions of the digitalization of justice in the context of providing the constitutional right of a person to judicial protection**

The article highlights the main directions of the digitalization of justice in the context of providing the constitutional right of a person to judicial protection, examines the main types of digital systems in justice, analyses each of these systems and provides for their further improvement and implementation. Special attention is paid by the author of Artificial Intelligence.

Key words: *digitalization of justice; the main directions of the digitalization of justice; a constitutional right of a person to judicial protection, digital judge, digitalization of justice systems, digitalization of court proceedings.*

Вступ. Протягом останніх років ми спостерігаємо стрімкий розвиток технологій, який пронизує буквально усі сфери життя суспільства. Не став винятком і процес судочинства.

У грудні 2018 р. Європейська комісія з питань ефективності правосуддя прийняла Етичну хартію про використання штучного інтелекту в судових системах та їх середовищі, що стало першим кроком Європейської комісії з питань ефективності правосуддя до сприяння відповідальному використанню штучного інтелекту в європейській судовій системі відповідно до цінностей Ради Європи.

---

* ***Yuschenko Olexiy,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© О. О. Ющенко, 2023

Можемо констатувати, що в Україні вже створено законодавче підґрунтя[1], завдяки якому впроваджено і діє електронний суд[2] та широко застосовуються системи відеоконференцзв'язку як у приміщеннях суду, так і поза ними за допомогою таких програмних комплексів, як, наприклад, EASYCON[3].

При цьому особливо актуальним є застосування подібних систем в умовах правового режиму воєнного стану, запровадженого через воєнну агресію РФ проти України, коли багато наших громадян не можуть брати особисту участь у судових засіданнях через ризик для їх життя та здоров'я, або ж у зв'язку з тим, що вони змушені були покинути територію нашої держави і перебувають за кордоном.

Огляд досліджень з проблематики статті. Використання цифрових систем у процесі відправлення правосуддя, своєю чергою, дало імпульс науковим дослідженням із цієї тематики. Серед авторів, наукові праці яких безпосередньо чи опосередковано порушують питання цифровізації правосуддя, можна виділити таких, як: А. М. Бежевець, Н. В. Бочарова, О. В. Бринцев, А. П. Заїкін, Е. Т. Ібадов, А. Лоддер, О. М. Козакевич, Н. В. Кушакова-Костицька, Т. В. Міхайліна, В. Н. Стеблина, А. В. Стріжкова та ін.

Постановка проблеми дослідження. У зв'язку з викладеним виникає необхідність дослідження цієї проблематики з метою вироблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо основних напрямів подальшої цифровізації судочинства задля забезпечення конституційного права особи на судовий захист. Подібні рекомендації повинні ґрунтуватися на результатах наукових досліджень із зазначеної проблематики, а також досвіду застосування цифрових технологій у судочинстві як в Україні, так в інших країнах.

Метою та завданням дослідження є визначення основних напрямів подальшої цифровізації судочинства задля забезпечення конституційного права особи на судовий захист.

Виклад основного матеріалу. Право особи на судовий захист встановлено ст. 55 Конституції України, яка гарантує кожному оскарження у суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб[4].

У науковій літературі такими авторами, як А. М. Бежевець,[5] О. В. Бринцев,[6] О. М. Козакевич[7] зверталась увага на прямий зв'язок між впровадженням цифрових систем у процес судочинства та рівнем доступності правосуддя.

На нашу думку, не можна не погодитися з тим твердженням, що чим вище рівень доступності громадян до суду, тим краще особа може реалізувати своє гарантоване Основним Законом право на судовий захист. У зв'язку з цим основним призначенням електронного суду та систем відеоконференцзв'язку вважаємо саме забезпечення реалізації вищевказаного конституційного права особи.

Цифрові системи у правосудді розвиваються доволі стрімко, як і будь-які інші цифрові системи у сучасному світі, а необхідність їх вдосконалення в Україні визнана на загальнодержавному рівні.

Наприклад, у Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр., затвердженій Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021, однією з основних проблем, які зумовлюють необхідність подальшого удосконалення організації функціонування судової влади та здійснення правосуддя, вказано недостатній рівень упровадження цифрових технологій у здійсненні правосуддя. А серед напрямів і заходів, покликаних вирішити цю проблему, наведено запровадження можливості розгляду онлайн певних категорій справ незалежно від місцезнаходження сторін і суду та інших сервісів електронного судочинства[8].

Відмітимо, що ця стратегія частково реалізована, хоча мають місце певні проблеми щодо функціонування зазначених цифрових систем, які потребують вирішення на законодавчому рівні.

Наприклад, відповідно до положень чинного на сьогодні процесуального законодавства для звернення через електронний суд у цивільних справах необхідно надіслати паперову версію поданих документів іншим учасникам справи, що фактично нівелює саму ідею електронного суду.

Окремої уваги потребує Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р.[9]

У цій Концепції штучний інтелект визначається як організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань.

Серед завдань, які необхідно забезпечити у сфері правосуддя, у Концепції визначаються: подальший розвиток вже існуючих технологій, зокрема Електронного суду; впровадження консультативних програм на основі штучного інтелекту, які відкриють доступ до юридичної консультації широким верствам населення; винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій штучного інтелекту, стану дотримання законодавства та судової практики.

Зазначимо, що цифрові системи у судочинстві, у тому числі системи штучного інтелекту, виконують або можуть виконувати широкий спектр функцій. Окремі з них вже використовуються, інші ж або використовуються частково, або лише пропонуються для провадження представниками влади, громадськості та науковцями.

Задля досягнення поставленої мети нашого дослідження на основі наукових праць з порушеної проблематики та практики використання цифрових систем у судочинстві, вважаємо, що такі системи можна розподілити на чотири основні типи, а саме:

1) цифрові системи забезпечення взаємодії між судом та учасниками справи;

2) цифрові системи проведення судових засідань у режимі онлайн;

3) цифрові системи аналізу інформації та генерування проєктів судових рішень та інших документів;

4) цифрові системи відправлення правосуддя.

До систем першого типу належить згаданий Електронний суд у нинішньому його вигляді, який забезпечує особі, з одного боку, можливість подачі процесуальних документів у електронному виді до суду, а з другого – отримання нею судових рішень у електронній формі.

При цьому варто зазначити, що такі автори, як О. В. Бринцев і А. В. Стріжкова розглядають електронний суд у двох значеннях: у вузькому та у широкому розумінні[6, 16].

У вузькому розумінні – це підсистема в системі Єдиної судової інформаційної системи України, призначена для забезпечення своєчасного отримання учасниками судового процесу повісток і повідомлень про розгляд судових справ та процесуальних документів, ухвалених під час розгляду справ. У широкому розумінні «електронний суд» як елемент інформаційного суспільства – це самостійна унікальна форма судового процесу, заснованого на новітніх інформаційних технологіях, що забезпечують повний цикл розгляду судової справи в електронному форматі.

У чинному законодавстві України поняття електронний суд використовується у його вузькому значенні, проте виходить за межі визначення, наданого О. В. Бринцевим і А. В. Стріжковою, оскільки, крім визначених ними функцій, електронний суд також забезпечує можливість подання учасниками справи до суду процесуальних та інших документів.

На нашу думку, у міру подальшого розвитку систем штучного інтелекту та їх застосування в Україні поняття електронний суд у законодавстві буде еволюціонувати до його застосування у широкому розумінні.

Прикладом системи другого типу є вже згаданий нами програмний комплекс EASYCON, який також широко використовується в Україні і надає можливість особі брати участь у судовому засіданні з будь-якого місця поза приміщенням адміністративної будівлі суду, що сприяє оперативному розгляду судових справ (унеможливлює перерви у судових засіданнях через неявку учасника справи), що особливо актуально в умовах правового режиму воєнного стану.

У цьому випадку варто погодитися з Л. Каменером, який зазначає, що діяльність судів на сьогодні суттєво трансформується за рахунок все більшого застосування цифрових технологій. Судові органи в усьому світі перехо-

дять від паперових до електронних систем, які дедалі частіше роблять можливими подання документів і доступ до них в електронному вигляді; позови також можуть подаватися й управлятися онлайн. Технології відеоконференцій створюють можливості суддям, сторонам і свідкам віртуально брати участь у судових засіданнях. Такі ініціативи полегшують користувачам взаємодію з судовими органами, дають змогу зменшувати навантаження на працівників судів та економити різні ресурси[10].

Поряд з тим одним з основних напрямів подальшого розвитку зазначених типів цифрових систем має стати забезпечення повноцінного обміну електронними документами між учасниками справи, що сприятиме підвищенню оперативності розгляду судових справ та покращить рівень доступу громадян до правосуддя.

Системи третього та четвертого типу безпосередньо пов'язані з використанням програм штучного інтелекту. Різними авторами наводиться власне бачення напрямів застосування таких систем.

Наприклад, Л. Каменер, розглядаючи системи штучного інтелекту у цивільному судочинстві, виділяє такі напрями їх застосування:

– в якості інтелектуальних помічників для суддів аналогічно тому, які допомагають лікарям діагностувати хвороби та рекомендувати лікування;

– для вивчення величезних масивів інформації, визначення закономірностей, які людина зазвичай може пропустити, а також формування необхідних висновків для проведення юридичних досліджень і аналізу;

– на більш розвинутих рівнях для аналізу ситуацій та визначення можливих варіантів застосування законодавства та оцінки можливих рішень (наприклад, у випадках, коли факти не можливо спростувати, а законодавство, яке має бути застосоване, є очевидним, а також відомі схожі прецеденти, для діагностики ситуації і розробки проєкту рішення для його розгляду суддею, що може бути корисним при розгляді стандартних цивільних справ[11].

Своєю чергою Т. Сурдін визначає три основні напрями використання систем штучного інтелекту у судочинстві, а саме:

– нових технологій для цілей сприяння інформуванню, підтримання та консультування осіб, залучених до системи судочинства (технології підтримки);

– нових технологій для виконання функцій і дій, які раніше виконувалися людьми;

– нових технологій для зміни форми роботи суддів[12].

Виходячи з викладеного, можна констатувати, що основними завданнями цифрових систем третього типу має стати, з одного боку, полегшення роботи суддів, а з другого – допомога громадянам у реалізації їх права на судовий захист.

На нашу думку, враховуючи сучасний розвиток цифрових технологій, системи штучного інтелекту могли б виконувати такі функції, як:

– проведення аналізу поданих до суду в електронному виді документів на предмет їх відповідності вимогам процесуального законодавства та генерування проєктів ухвал про відкриття провадження або ж про залишення позовної заяви без руху; про виправлення допущеної у судовому рішенні чи ухвалі описки або арифметичної помилки тощо;

– генерування проєктів судових рішень самостійно (у типових справах, де це можливо без участі судді) або ж генерування проєктів судових рішень на підставі визначеної суддею фабули, описаних доказів, резолютивної частини рішення тощо;

– проведення аналізу судової практики з визначених суддею питань для її використання у процесі підготовки судового рішення;

– надання типових письмових консультацій особам щодо звернення до суду за захистом порушених прав і законних інтересів, зокрема: у частині обов'язкових реквізитів позовної заяви; документів, що мають бути додані до позовної заяви; підвідомчості та підсудності суду тощо, а також у частині складання інших процесуальних документів;

– підготовка зразків і за можливості генерування проєктів позовів, клопотань, заяв, скарг тощо на підставі повідомленої особами, що мають намір звернутися до суду, інформації.

Виконання системами штучного інтелекту вищенаведених функцій дасть змогу розв'язати принаймні дві актуальні проблеми у сфері судочинства.

По-перше, це приведе до розвантаження суддів та їх помічників і як наслідок забезпечить дотримання суддями строків розгляду судових справ, порушення яких є однією із суттєвих проблем на сьогодні і є прямим порушенням конституційного права особи на судовий захист.

По-друге, використання систем штучного інтелекту для допомоги особам, які мають намір звернутися до суду, полегшить доступність правосуддя, і як наслідок сприятиме забезпеченню реалізації конституційного права особи на судовий захист.

Водночас найбільш спірним залишається використання цифрових систем четвертого типу, тобто вирішення судових справ за допомогою штучного інтелекту. У науковій літературі такі системи також мають назву «електронний суддя».

Так, окремі автори висловлюють точку зору, що технології штучного інтелекту можуть діяти не тільки як експертні системи, що використовуються як інструменти для прийняття більш обґрунтованих рішень, а й безпосередньо для вирішення спорів[13].

У той же час інші автори дотримуються позиції, що штучний інтелект не може замінити суддю, проте за його допомогою може здійснюватися автоматизований пошук необхідної інформації, а також перевірка роботи юриста[14].

Порушена проблематика є багатогранною і є предметом окремого наукового дослідження з детальним розглядом всіх недоліків і переваг використання систем штучного інтелекту для розгляду судових справ.

Поряд з тим не можна не відмітити, що ключовою перевагою систем штучного інтелекту є їх неупередженість, у тому числі уникнення будь-якого емоційного чинника, при прийнятті рішення.

Наприклад, США активно впроваджують штучний інтелект у судову практику. Загалом п'ятнадцять штатів використовують автоматизовані системи для оцінки ризиків щодо звільнення заарештованих під заставу. Головне завдання – не замінити суддю, а виключити з процесу суб'єктивні фактори, що можуть вплинути на рішення. Робота базується на даних з 1,5 млн судових справ у США. Для оцінки використовується 9 критеріїв, серед яких: вік, колишні судимості, випадки ігнорування рішень суду та інші факти з кримінальної історії підозрюваного. Рішення алгоритму мають рекомендаційний характер[15].

Поряд з тим у даному випадку штучний інтелект не визначає самостійно, кого відпустити, а кого ні, тож остаточний вердикт залишається все ж за суддею[16].

Тож де-факто у даному випадку має місце застосування цифрових систем третього типу.

З точки зору обраної теми нашого наукового пошуку вважаємо, що, враховуючи швидкість розвитку цифрових технологій у сучасному світі, впровадження у судочинство електронного судді в Україні є питанням часу. Однак станом на сьогодні запровадження електронного судді, який самостійно вирішуватиме складні судові справи, є передчасним.

У той же час запровадження цифрових систем третього типу наразі є актуальним і необхідним і має стати ключовим напрямом подальшої цифровізації судочинства.

Що стосується електронного судді, враховуючи той факт, що цифрові системи відправлення правосуддя ще не використовувалися, процес їх впровадження має відбуватися поступово. Так, доцільно запровадити в окремих судах пілотний проєкт із застосування систем штучного інтелекту за обов'язковою згодою сторін при вирішенні «типових справ», які розглядаються у першій інстанції без участі сторін і щодо яких є усталена судова практика.

Результати прийняття таких рішень електронним суддею мають стати предметом окремого аналізу і ґрунтовних досліджень, за наслідками яких можна буде зробити висновок про ефективність застосування таких систем у процесі відправлення судочинства.

Висновки. Проведене дослідження спонукає до висновків, що основними напрямами подальшої цифровізації судочинства мають стати:

По-перше, забезпечення повноцінного обміну електронними документами між учасниками справи за допомогою системи «Електронний суд».

По-друге, впровадження систем штучного інтелекту у процес відправлення правосуддя, спрямованих на допомогу суддям та працівникам апаратів суду, а також на надання юридичної допомоги особам, що мають намір звернутися до суду. Ці системи мають виконувати такі функції, як:

– проведення аналізу поданих до суду в електронному виді документів на предмет їх відповідності вимогам процесуального законодавства та генерування проєктів ухвал про відкриття провадження або ж про залишення позовної заяви без руху, про виправлення допущеної у судовому рішенні чи ухвалі описки або арифметичної помилки тощо;

– генерування проєктів судових рішень самостійно (у типових справах, де це можливо без участі судді) або ж генерування проєктів судових рішень на підставі визначеної суддею фабули, описаних доказів, резолютивної частини рішення тощо;

– проведення аналізу судової практики з визначених суддею питань для її використання у процесі підготовки судового рішення;

– надання типових письмових консультацій особам щодо звернення до суду за захистом порушених прав та законних інтересів, зокрема: у частині обов'язкових реквізитів позовної заяви; документів, що мають бути додані до позовної заяви; підвідомчості та підсудності суду тощо, а також у частині складання інших процесуальних документів;

– підготовка зразків і за можливості генерування проєктів позовів, клопотань, заяв, скарг тощо на підставі повідомленої особами, що мають намір звернутися до суду, інформації.

По-третє, щодо систем штучного інтелекту, які вирішуватимуть судові справи без участі судді. Вважаємо за доцільне запровадити в окремих судах пілотний проєкт із застосування систем штучного інтелекту за обов'язковою згодою сторін при вирішенні «типових справ», які розглядаються у першій інстанції без участі сторін і щодо яких є усталена судова практика.

Подальший розвиток цифрових систем у судочинстві сприятиме підвищенню рівня реалізації конституційного права громадян на судовий захист за рахунок покращення доступу до суду, а також зменшення навантаження на суддів.

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України. Редакція від 31.10.2019 р. *Сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text. **2.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Закон України. Редакція від 27.04.2021 р. *Сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-20#Text. **3.** Бежевець А. М. Електронне судочинство як необхідний елемент цифрової трансформації суспільства та держави. *Інформація і право.* № 4(35)/2020. С. 142–146. **4.** Конституція України. Редакція від 03.09.2019 р. *Сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4348. **5.** Бежевець А. М. Електронне судочинство як необхідний елемент цифрової трансформації суспільства та держави. *Інформація і право.* № 4(35)/2020. С. 142–146. **6.** Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи: монографія. Харків: Право, 2016. 72 с. (Серія «Інноваційне суспільство і розвиток законодавства»). **7.** Козакевич О. М. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах: дис. … докт. філософії: 081: Одеса, 2021 р. 220 с. **8.** Про стратегію розвитку

системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України. Редакція від 11.06.2021 р. *Сайт Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/documents/2312021-39137. **9.** Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України. Редакція від 19.12.2021 р. *Сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р#Text. **10.** Kamener L. Courting change: the verdict on AI and the courts. The Centre for Public Impact. URL: <https://www.centreforpublicimpact.org/courting-change-verdict-ai-courts/>. **11.** Там само. **12.** Sourdin T. Justice and Technological Innovation. Access to Justice. 2015. Paper 42. 12 p. P. 1. URL: <http://www.civiljustice.info/cgi/viewcontent.cgi?article=1039&context=access>. **13.** Там само. **14.** Engle E. A. An Introduction to Artificial Intelligence and Legal Reasoning: Using xTalk to Model the Alien Tort Claims Act and Torture Victim Protection Act. Richmond Journal of Law & Technology. 2004. Vol. XI. No 1. P. 2. URL: <http://jolt.richmond.edu/jolt-archive/v11i1/ arti-cle2.pdf>. **15.** Theodore W. Ruger, Pauline T. Kim, Andrew D. Martin, Kevin M. Quinn. The Supreme Court forecasting project: legal and political science approaches to predicting Supreme Court decisionmaking. URL: https://www.law.upenn.edu/cf/faculty/truger/workingpapers/104ColumLR1150.pdf. **16.** Правове забезпечення віртуалізації інфраструктури національної економіки України: монографія / О. В. Шаповалова, Л. С. Шевченко, А. В. Стріжкова та ін.; за ред. С. В. Глібка, А. В. Стріжкової. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2019. 184 с. С. 92–115.

References

1. The Law of Ukraine "On Judiciary and judges status law". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text. **2.** The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Ensuring the Phased Implementation of the Unified Judicial Information and Telecommunication System". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-20#Text. **3.** Bezhevets A. M. Elektronne sudochinstvo yak neobhidniy element tsifrivoi transformatsii suspistva ta derzhavi. *Infornatsia i pravo.* № 4(35)/2020. P. 142–146. **4.** Constitution of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4348. **5.** Bezhevets A. M. Elektronne sudochinstvo yak neobhidniy element tsifrivoi transformatsii suspistva ta derzhavi. *Infornatsia i pravo.* № 4(35)/2020. P. 142–146. **6.** Brintsev O. V. "Electronniy sud" v Ukraini. Dosvid ta perspectivi: monografia. Kharkiv: Pravo. 2016. 72 p. (seria "Innovatsiyne suspilstvo I rozvitok zakonodavstva"). **7.** Kozakevich O. M. Zabeapechennya dostupu do pravosuudya v tranzitivnih umovah: Dis. … doct. Filosofii: 081. Odesa, 2021, 220 p. **8.** Decree of the President of Ukraine "On the Strategy for the Development of the Justice System and Constitutional Judiciary for 2021–2023". URL: https://www.president.gov.ua/documents/2312021-39137. **9.** Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Concept of Development of Artificial Intelligence in Ukraine". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text. **10.** Kamener L. Courting change: the verdict on AI and the courts. The Centre for Public Impact. URL: https://www.centreforpublicimpact.org/courting-change-verdict-ai-courts. **11.** The same. **12.** Sourdin T. Justice and Technological Innovation. Access to Justice. 2015. Paper 42. 12 p. P. 1. URL: http://www.civiljustice.info/cgi/viewcontent.cgi?article=1039&context=access. **13.** The same. **14.** Engle E.A. An Introduction to Artificial Intelligence and Legal Reasoning: Using xTalk to Model the Alien Tort Claims Act and Torture Victim Protection Act. Richmond Journal of Law & Technology. 2004. Vol. XI. No 1. P. 2. URL: http://jolt.richmond.edu/jolt-archive/v11i1/ arti-cle2.pdf. **15**. Theodore W. Ruger, Pauline T. Kim, Andrew D. Martin, Kevin M. Quinn. The Supreme Court forecasting project: legal and

political science approaches to predicting Supreme Court decisionmaking. URL: https://www.law.upenn.edu/cf/faculty/truger/workingpapers/104ColumLR1150.pdf. **16.** Pravove zabezpechennya virtualizatsiyi infrastruktury natsional′noyi ekonomiky Ukrayiny: monohrafiya / O. V. Shapovalova, L. S. Shevchenko, A. V. Strizhkova ta in.; za red. S. V. Hlibka, A. V. Strizhkovoyi. Kharkiv: NDI prav. zabezp. innovats. rozvytku NAPrN Ukrayiny, 2019. 184 p. P. 92–115.

Yuschenko Olexiy. **The main directions of the digitalization of justice in the context of providing the constitutional right of a person to judicial protection**

The article highlights the main directions of the digitalization of justice in the context of providing the constitutional right of a person to judicial protection, examines the main types of digital systems in justice, analyses each of these systems and provides for their further improvement and implementation. Special attention is paid by the author of Artificial Intelligence.

The author identifies four main types of digital systems in justice: 1) digital systems for ensuring interaction between the court and the participants in the case; 2) digital systems for holding court sessions online; 3) digital systems for information analysis and generation of draft court decisions and other documents; 4) digital justice delivery systems.

Based on the conducted research, the author concludes that the main directions of further digitization of the judiciary should be:

ensuring a full exchange of electronic documents between the parties to the case using the «Digital Court" system;

implementation of artificial intelligence systems in the process of justice, aimed at helping judges and employees of court apparatuses, as well as providing legal assistance to persons who intend to go to court;

as for artificial intelligence systems that will decide court cases without the involvement of a judge, the author considers it expedient to introduce in some courts a pilot project on the application of AI systems with the mandatory consent of the parties in solving "typical cases" that are considered in the first instance without the participation of the parties and in respect of which there is an established judicial practice.

The further development of digital systems in the judiciary will contribute to increasing the level of implementation of the constitutional right of citizens to judicial protection due to improved access to the court, as well as reducing the burden on judges.

Key words: *digitalization of justice; the main directions of the digitalization of justice; a constitutional right of a person to judicial protection, digital judge, digitalization of justice systems, digitalization of court proceedings.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-326-336
УДК 340.1; 342.086

Н. М. БАТАНОВА,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0003-1828-6708

ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

У статті проведено концептуальний аналіз конституційно-правової відповідальності Верховної Ради України в контексті зарубіжного досвіду. Досліджуються загальнотеоретичні та практичні питання формування та реалізації конституційно-правової відповідальності Верховної Ради України. Зазначається, що інститут конституційно-правової відповідальності вищих органів державної влади, передусім парламенту – Верховної Ради України, є ефективною гарантією конституційного ладу, демократії та функціонування громадянського суспільства. Аналізується зарубіжний досвід застосування інституту дострокового припинення повноважень парламентів. Висловлюються пропозиції щодо удосконалення підстав конституційно-правової відповідальності Верховної Ради України.

Ключові слова: *конституційно-правова відповідальність, дострокове припинення повноважень парламенту, розпуск парламенту, парламентаризм, конституційна законність, конституційний конфлікт, конституційний лад.*

Batanova Nataliia. **The problems of constitutional and legal responsibility of the Verkhovna Rada of Ukraine in the context of foreign experience**

The article provides a conceptual analysis of the constitutional and legal responsibility of the Verkhovna Rada of Ukraine in the context of foreign experience. General theoretical and practical issues of the formation and realization of the constitutional and legal responsibility of the Verkhovna Rada of Ukraine are studied. It is noted that the institution of constitutional and legal responsibility of the highest bodies of state power, first of all, the parliament – the Verkhovna Rada of Ukraine, is an effective guarantee of the constitutional system, democracy and the functioning of civil society. The foreign experience of applying the institution of early termination of powers of parliaments is analyzed. Proposals are made to improve the grounds of constitutional and legal responsibility of the Verkhovna Rada of Ukraine.

Key words: *constitutional and legal responsibility; early termination of the powers of the parliament; dissolution of parliament; parliamentarism; constitutional legality; constitutional conflict; constitutional order.*

Вступ. Однією з ключових умов демократичного розвитку держави і суспільства є парламентаризм. Розробка ефективної моделі вітчизняного

* ***Batanova Nataliia****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© Н. М. Батанова, 2023

парламентаризму сьогодні є завданням, що в підсумку визначає успішність побудови України як правової та демократичної держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3 Конституції України). Реальний парламентаризм безпосередньо пов'язаний не лише із процесами формування конституціоналізму, реалізацією принципів народного суверенітету та представницької демократії, а й насамперед функціонуванням дієвої системи стримувань і противаг та відповідального правління. У цьому контексті для глибокого та різнобічного розуміння парламентаризму, успішного вирішення проблем функціонування парламентської демократії слід пам'ятати про нерозривний зв'язок між процесами парламентаризації у державі та формуванням механізмів юридичної (насамперед конституційно-правової) відповідальності вищих органів державної влади.

Огляд літератури. Наявні в Україні дослідження проблем конституційно-правової відповідальності парламенту представлені у працях О. С. Бакумова, Ю. Г. Барабаша, В. В. Гецко, В. В. Книша, Л. Т. Кривенко, О. В. Мельник, Л. Р. Наливайко, О. В. Олькіної, В. Ф. Погорілка, І. В. Рижук, О. В. Скрипнюка, І. Є. Словської, Ю. М. Тодики, В. Л. Федоренка, В. М. Шаповала та ін.

Постановка проблеми дослідження. Відсутність сучасної вітчизняної теорії конституційно-правової відповідальності в цілому та окремих суб'єктів конституційного права, у тому числі й Верховної Ради України, фрагментарність і суперечливість регламентації підстав конституційно-правової відповідальності та відсутність дієвого механізму її реалізації призводить до того, що велика кількість порушень Конституції та законів України суб'єктами публічної влади залишаються без відповідного реагування.

Метою і завданням дослідження є концептуальний аналіз конституційно-правової відповідальності Верховної Ради України у контексті зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Конституція України містить окремі підстави конституційно-правової відповідальності та закріплює специфічні конституційно-правові санкції щодо вищих органів державної влади, серед яких особливе місце посідає інститут дострокового припинення повноважень Верховної Ради України (ч. 2 ст. 90). Ця міра конституційно-правової відповідальності, як за сутністю та змістом, так і за наслідками, реалізується у процесі конституційно-правових взаємовідносин між Українським народом, українською державою, вищими органами і посадовими особами державної влади. За своєю природою вона є інструментом подолання конституційних конфліктів і суперечностей, які виникають у системі вітчизняного парламентаризму.

У даному випадку, за твердженням вітчизняних дослідників, «застосування санкцій за вчинення конституційного делікту зумовлене неспроможністю легіслатури, її органів і парламентаріїв виконувати обов'язки внаслідок безвідповідальної або некваліфікованої реалізації покладених функцій». При цьому, на їхню думку, «правові норми, що регламентують застосування кон-

ституційно-правової відповідальності Верховної Ради України, є розрізненими та безсистемними»[1].

У зв'язку з цим питання відповідальності парламенту – Верховної Ради України залишається одним із найбільш актуальних і складних питань формування та реалізації конституційно-правової відповідальності в Україні. Конституція України, з одного боку, закріпила доволі широке коло повноважень парламенту, проте, з другого – передбачила значно менше підстав його конституційно-правової відповідальності. Так, згідно з п. 1 ч. 2 ст. 90 Конституції України Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до ст. 83 цієї Конституції. Відповідно до ч. 6, 7 ст. 83 у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Так, наприклад, 24 липня 2014 р. фракції партій УДАР і «Свобода» у Верховній Раді України оголосили про свій вихід з коаліції, що відкрило шлях для дострокових парламентських виборів. Оскільки протягом місячного терміну нової коаліції у парламенті не було створено, Указом Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 27 серпня 2014 р.[2] повноваження Верховної Ради України сьомого скликання були достроково припинені та призначені позачергові вибори до Верховної Ради України на 26 жовтня 2014 р.

Підстава дострокового припинення повноважень парламенту внаслідок несформування коаліції депутатських фракцій у передбаченому Конституцією порядку є унікальною, проте суперечливою. Так, експерти Центру політико-правових реформ акцентують на необхідності прибрати зі ст. 90 Конституції України підставу дострокового припинення повноважень Парламенту – не сформована протягом одного місяця коаліція депутатських фракцій. На їх думку, в цілому, враховуючи негативні політичні аспекти, недоцільною видається конституційна регламентація формування, організації, діяльності та припинення діяльності «коаліції депутатських фракцій» у Верховній Раді України фактично як державно-владної інституції з власним функціоналом[3].

Ще однією підставою для дострокового припинення повноважень парламенту згідно з п. 2 ч. 2 ст. 90 Конституції України передбачено: якщо протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформо-

вано персональний склад Кабінету Міністрів України. У даному випадку маємо конституційно-правову відповідальність Верховної Ради України у формі бездіяльності за невиконання установчої функції. Закріплення зазначеної підстави конституційно-правової відповідальності, на нашу думку, є позитивним кроком щодо удосконалення чинного законодавства про конституційно-правову відповідальність, адже парламент має нести відповідальність за невиконання своїх функцій.

Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 90 Конституції України Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Як зазначив Конституційний Суд України у своєму Рішенні про офіційне тлумачення положень ч. 2 ст. 90, п. 8 ч. 1 ст. 106 Конституції України (справа про умови дострокового припинення повноважень Верховної Ради України) від 19 травня 2004 р., зазначені положення Конституції України слід розуміти так, що протягом тридцяти календарних днів підряд заплановані пленарні засідання Верховної Ради України однієї чергової сесії не можуть розпочатися через недодержання порядку роботи Верховної Ради України, встановленого Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України, що унеможливлює здійснення парламентом конституційних повноважень єдиного органу законодавчої влади в Україні[4]. У даному випадку неможливість виконання своїх повноважень Верховною Радою України через те, що її пленарні засідання не можуть розпочатися, є конституційним деліктом у формі бездіяльності.

Детальний порядок цієї процедури конституційно не закріплюється, однак під час її реалізації Президент повинен видавати відповідний указ про дострокове припинення парламентських повноважень, а також призначити позачергові вибори до Верховної Ради України. Наприклад, керуючись ч. 2. ст. 77, ч. 6 та 7 ст. 83, п. 1 ч. 2 ст. 90 Конституції України та відповідно до п.п. 7 та 8 ч. 1 ст. 106 Конституції України 21 травня 2019 р. Президент України В. О. Зеленський видав Указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України восьмого скликання[5]. Цим Указом було призначено позачергові вибори до Верховної Ради України на 21 липня 2019 р.

Щодо світового досвіду, то конституції зарубіжних країн широко закріплюють підстави та процедури конституційно-правової відповідальності парламенту. Так, розпуск парламенту (дострокове припинення повноважень) може застосовуватись за вчинення ним таких конституційних деліктів, як нездатність парламенту здійснювати свої функції. Як відомо, основними функціями парламенту є законодавча, представницька, установча та контрольна функції. Природно, що за їх невиконання або неналежне виконання парламентом, до нього повинні застосовуватись конституційно-правові санкції.

Наприклад, у Чорногорії парламент може бути розпущений, якщо «тривалий час» не здійснює свої повноваження. У Словаччині й Чехії причиною

розпуску відповідно парламенту та нижньої палати може бути їх нездатність ухвалювати рішення протягом трьох місяців однієї сесії, що не була перервана, а також якщо сесія була перервана на строк більший, ніж допускається основним законом[6].

Нездійснення парламентом законодавчої та установчої функцій передбачене як підстава конституційно-правової відповідальності в Конституції Республіки Молдова. Відповідно до ч. 1 ст. 85 Конституції Республіки Молдова у разі неможливості формування Уряду чи блокування протягом трьох місяців прийняття законів Президент Республіки Молдова після консультацій з парламентськими фракціями має право розпустити Парламент[7]. Так, 28 квітня 2021 р. президентка Молдови Майя Санду підписала указ про розпуск парламенту та призначення позачергових виборів 11 липня 2021 р.[8] Після відставки прем'єр-міністра Йона Кіку його посада стала вакантною, а парламент був зобов'язаний сформувати новий уряд упродовж трьох місяців. Після закінчення цього строку і двох невдалих спроб домогтися схвалення парламентом запропонованих кабінетів міністрів, 15 квітня Конституційний суд дійшов висновку, що обставини, які виправдовують розпуск парламенту, дотримані.

Як відомо парламент відіграє значну роль у формуванні інших органів і посадових осіб, тобто здійснює установчу функцію. Так, нездатність парламенту сформувати уряд є поширеною підставою для розпуску парламенту у багатьох державах (ч. 6 ст. 89 Конституції Естонської Республіки[9], ч. 1 ст. 85 Конституції Республіки Молдова та ін.). Відповідно до ст. 99 Конституції Іспанії, якщо протягом двохмісячного строку з моменту першого голосування щодо призначення голови Уряду жоден з кандидатів не отримає вотуму довіри, Король розпускає обидві палати і призначає нові вибори за згодою голови Конгресу[10]. Так, Король Іспанії Філіп VI підписав указ про проведення дострокових парламентських виборів. Вибори було призначено на 26 червня 2016 р. Обидві палати відповідного скликання парламенту розпускалися. Вибори було проведено у зв'язку з тим, що з часу попередніх виборів, що відбулися в грудні 2015 р., обраному складу парламенту так і не вдалося сформувати уряд країни, зокрема, дійти єдиної думки щодо кандидатури прем'єр-міністра. Строк, відведений для цього, закінчився ще 2 травня 2016 р.[11]

У Федеративній Республіці Німеччина Бундестаг (нижня палату парламенту) може бути розпущений Федеральним президентом, якщо після трьох невдалих спроб не було обрано Федерального канцлера (ст. 63 Конституції ФРН)[12]. Відповідно до ч. 3 ст. 37 Конституції Греції Президент Республіки може розпустити парламент після чотирьох невдалих спроб сформувати уряд[13]. В Естонії Президент Республіки призначає кандидата на посаду прем'єр-міністра, якому доручає формування нового уряду. Якщо після двох спроб не вдається призначити прем'єр-міністра і сформувати уряд, то право висунення кандидата на цю посаду переходить до Рійгікоку (парламенту).

Якщо після цього в 14-денний строк уряд не буде сформований, то Президент оголошує позачергові вибори до парламенту (ч. 6 ст. 89 Конституції Естонської Республіки)[14].

Конституції ряду держав (здебільшого з парламентською формою правління) закріплюють як підставу конституційно-правової відповідальності нездатність парламенту обрати главу держави. Відповідно до ч. 4 ст. 32 Конституції Греції Президентом обирається той кандидат, який набрав більшість у дві третини голосів від загальної кількості депутатів Парламенту. Якщо під час третього голосування зазначеної кваліфікованої більшості голосів не досягнуто, – Парламент у десятиденний строк після цього розпускається і оголошуються вибори нового Президента[15]. Також трапляються випадки, коли парламент нездатний протягом тривалого часу сформувати власні органи. Так, відповідно до ст. 79 Конституції Туркменістану Меджліс Туркменістану може бути достроково розпущений Президентом Туркменістану у разі несформування протягом шести місяців керівного складу Меджлісу Туркменістану[16].

Нездатність парламенту у встановлений строк прийняти бюджет передбачена як підстава конституційно-правової відповідальності в конституціях Естонії, Польщі, Угорщини, Хорватії. Так, якщо після двох місяців з початку бюджетного року державний бюджет не затверджений Рійгікоку (парламентом), то Президент Республіки призначає позачергові вибори до парламенту (ст. 119 Конституції Естонської Республіки)[17]. Згідно зі ст. 225 Конституції Республіки Польща: якщо протягом 4 місяців з дня внесення в Сейм проекту бюджетного закону він не буде поданий Президенту Республіки на підпис, Президент Республіки може протягом 14 днів видати наказ про скорочення строку повноважень Сейму[18]. Президент Республіки Хорватія за пропозицією Уряду і за наявності контрасигнатури Прем'єр-міністра, після консультацій з представниками парламентських груп може розпустити Хорватський Парламент, якщо він не прийняв державний бюджет протягом 120 днів з дня його подачі (ст. 103 Конституції Республіки Хорватія)[19].

Як слушно зауважує Ю. Г. Барабаш, поява такої підстави пов'язана з тим, що ці та інші країни перебували у скрутному економічному становищі, і своєчасне ухвалення основного фінансового закону країни було, на думку законодавців, запорукою ефективного розвитку економіки та нормального функціонування всього державного механізму на такому етапі державотворення[20].

Так, Прем'єр-міністр Іспанії Педро Санчес підписав указ про розпуск парламенту країни і проведення дострокових загальних виборів 28 квітня 2019 р. Рішення викликане тим, що депутати не змогли домовитися щодо бюджету на 2019 р.[21]

Порушення конституції та виникнення неподоланних суперечностей, які ставлять під загрозу нормальне функціонування парламенту як підстави конституційно-правової відповідальності трапляються не дуже часто. Відповідно

до ч. 1 ст. 95 Конституції Республіки Узбекистан Законодавча палата, Сенат Олій Мажліса Республіки Узбекистан можуть бути розпущені рішенням Президента Республіки Узбекистан, прийнятим за згодою з Конституційним Судом Республіки Узбекистан у разі виникнення в складі Законодавчої палати або Сенату неподоланних суперечностей, які ставлять під загрозу їх нормальне функціонування, або неодноразове прийняття ними рішень, які суперечать Конституції Республіки Узбекистан, а також виникнення неподоланних суперечностей між Законодавчою палатою і Сенатом, які ставлять під загрозу нормальне функціонування Олій Мажліса Республіки Узбекистан[22]. Відповідно до ст. 94 Конституції Республіки Білорусь повноваження Палати представників або Ради Республіки можуть бути достроково припинені на підставі висновку Конституційного Суду в разі систематичного або грубого порушення палатами Парламенту Конституції[23].

Слід зазначити, що необхідно обережно використовувати досвід інших країн для реформування інституту конституційно-правової відповідальності Верховної Ради України з метою недопущення дисбалансу гілок державної влади.

В Україні раніше вже були спроби удосконалення підстав конституційно-правової відповідальності парламенту. Так, відповідно до Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 р.[24] у бюлетені для проведення таємного голосування 16 квітня були включені питання, які передбачали розширення підстав для дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України шляхом внесення доповнень до ст. 90 Конституції України, у разі, якщо вона протягом одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість та у випадку незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України. Проте, незважаючи на те, що це питання було підтримано народом, результати всеукраїнського референдуму тривалий час залишались нереалізованими. Вважаємо, слід врахувати думку народу, висловлену на всеукраїнському референдумі 15 січня 2000 р. та закріпити в ст. 90 Конституції України конституційно-правову відповідальність Верховної Ради України у формі дострокового припинення її повноважень у разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України.

У демократичній державі має бути не лише баланс повноважень органів публічної влади, а й баланс відповідальності, у тому числі й конституційно-правової, за їх невиконання або ж неналежне виконання. Проте слід зауважити, що внаслідок конституційної реформи повноваження Верховної Ради України значно розширились, тому встановлення додаткових підстав для дострокового припинення її повноважень не буде послабленням законодавчої влади, а, навпаки, сприятиме зміцненню конституційної законності.

Висновки. Удосконалення інституту конституційно-правової відповідальності парламенту – Верховної Ради України, процедурно-процесуальної регламентації її підстав і санкцій передбачає відповідну модернізацію конституційно-правової відповідальності інших суб'єктів конституційно-правових відносин, насамперед вищих органів державної влади. Адже недостатньо чітко визначеними у законодавстві України є й підстави притягнення до конституційно-правової відповідальності інших вищих органів державної влади та їх посадових осіб. Проте саме інститут конституційно-правової відповідальності вищих органів державної влади, передусім парламенту – Верховної Ради України, є ефективною гарантією конституційного ладу.

Безумовно, конституційно-правова відповідальність Верховної Ради України – це складна конституційна процедура. Але наявність відповідних чітких і детально регламентованих процедур мінімізуватиме проблеми конституційного правокористування та правореалізації. Саме за таких умов можна говорити про адекватність і реальність застосування санкцій конституційно-правової відповідальності, у тому числі й щодо парламенту – Верховної Ради України, а через це – створити політико-правові передумови для формування дієвої системи стримувань і противаг та відповідального правління, здатного мінімізувати порушення Конституції, гарантувати змінюваність і наступність публічної влади, забезпечити демократизм конституційних інститутів і процесів. Інакше парламентаризм залишатиметься не реальним, а абсолютно формально-декоративним конституційним феноменом, а конституційно-правова відповідальність у цілому – фантомною субстанцією та малоефективним інструментом охорони Конституції.

1. Словська І. Є. Конституційно-правовий статус парламенту – Верховної Ради України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. С. 211. **2.** Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів: Указ Президента України від 27 серпня 2014 р. *Сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/690/2014. **3.** Концепція парламентської реформи «Україна після перемоги». Бачення України 2030. Київ, 2023. 18 с. С. 4. **4.** Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про офіційне тлумачення положень частини другої статті 90, пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України (справа про умови дострокового припинення повноважень Верховної Ради України) від 19 травня 2004 р. Голос України. 2004. 22 червня. **5.** Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів: Указ Президента України від 21 травня 2019 року 303/2019. *Сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2019#Text **6.** Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: підруч. Київ: Ін Юре, 2015. С. 203. **7.** Конституція Республіки Молдова. Декларація незалежності. Постанова КС № 36 від 05.12.2013 р.: Конституційний блок / Конституційний суд Респ. Молдова; підготовлене під керівництвом Александру Тенасе; переклад на укр. мову: Катерина Кожухар. Chişinău: Arc, 2016 (Tipogr. "Balacron"). URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/md/Constitutia-RM-format-mic-Ucr-Tipar-15-07-2016.pdf **8.** Президентка Молдови розпустила парламент. *DW.* URL: https://

www.dw.com/uk/prezydentka-moldovy-rozpustyla-parlament-ta-pryznachyla-novi-vybory/a-57366222 **9.** Constitution of the Republic of Estonia. URL: https://president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution. **10.** Constitución Española. URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229&fbclid=IwAR0NT-oLXjvlPWqC3FUO4aKuhzVPxfZwrhc-koWisf2bqDiA2swKNyIyepc **11.** Король Іспанії розпустив парламент і призначив нові вибори. *ZN.UA.* URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/korol-ispaniyi-rozpustiv-parlament-i-priznachiv-novi-vibori-207436_.html **12.** Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bundesministerium der Justiz. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html **13.** The Constitution of Greece. URL: http://www.hri.org/docs/syntagma/?fbclid=IwAR2Mr-C6kxr5J-xTMtu04b3VJFLFDvhiDxRtPWo6PZ2nGKuxOcJiKL3Mw_Y **14.** Constitution of the Republic of Estonia. Там само. **15.** The Constitution of Greece. Там само. **16.** Turkmenistan's Constitution of 2008 with Amendments through 2016. Constituteproject.org. URL: https://constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2016.pdf?lang=en **17.** Constitution of the Republic of Estonia. Там само. **18.** Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm **19.** The Constitution of the Republic of Croatia. Croatian Parliament. URL: https://web.archive.org/web/20101207160145/http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=2409 **20.** Барабаш Ю. Г. Інститут розпуску парламенту на сучасному етапі державотворення: порівняльно-правовий аналіз. *Університетські наукові записки.* 2008. №1 (25). С. 36–43. С. 41. **21.** Прем'єр Іспанії підписав указ про розпуск парламенту і проведення виборів. *ZN.UA.* URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/prem-yer-ispaniyi-pidpisav-ukaz-pro-rozpusk-parlamentu-i-provedennya-viboriv-304573_.html **22.** Constitution of the Republic of Uzbekistan. URL: https://constitution.uz/en/clause/index **23.** Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. URL: https://president.gov.by/be/gosudarstvo/constitution **24.** Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою: Указ Президента України від 15 січня 2000 р. Урядовий кур'єр. 2000. 18 січня.

References

1. Slovska I. Ye. Konstytutsiino-pravovyi status parlamentu – Verkhovnoi Rady Ukrainy: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2013. S. 211 [ukr.]. **2.** Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro dostrokove prypynennia povnovazhen Verkhovnoi Rady Ukrainy ta pryznachennia pozacherhovykh vyboriv» vid 27 serpnia 2014 r. *Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/690/2014 [ukr.]. **3.** Kontseptsiia parlamentskoi reformy «Ukraina pislia peremohy». Bachennia Ukrainy 2030. Kyiv, 2023. 18 s. S.4 [ukr.]. **4.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Prezydenta Ukrainy pro ofitsiine tlumachennia polozhen chastyny druhoi statti 90, punktu 8 chastyny pershoi statti 106 Konstytutsii Ukrainy (sprava pro umovy dostrokovoho prypynennia povnovazhen Verkhovnoi Rady Ukrainy) vid 19 travnia 2004 r. Holos Ukrainy. 2004. 22 chervnia [ukr.]. **5.** Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro dostrokove prypynennia povnovazhen Verkhovnoi Rady Ukrainy ta pryznachennia pozacherhovykh vyboriv» vid 21 travnia 2019 roku 303/2019. Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2019#Text [ukr]. **6.** Shapoval V. M. Konstytutsiine pravo zarubizhnykh krain: pidruch. Kyiv: In Yure, 2015. S. 203 [ukr.]. **7.** Konstytutsiia Respubliky Moldova. Deklaratsiia nezalezhnosti. Postanova KS № 36 vid 05.12.2013 r.: Konstytutsiinyi blok / Konstytutsiinyi sud Resp. Moldova; pidhotovlene pid kerivnytstvom Aleksandru Tenase; pereklad na ukr. movu: Kateryna Kozhukhar. Chişinău: Arc, 2016 (Tipogr. "Balacron"). URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/md/

Constitutia-RM-format-mic-Ucr-Tipar-15-07-2016.pdf [ukr.]. **8.** Prezydentka Moldovy rozpustyla parlament. *DW.* URL: https://www.dw.com/uk/prezydentka-moldovy-rozpustyla-parlament-ta-pryznachyla-novi-vybory/a-57366222 [ukr.]. **9.** Constitution of the Republic of Estonia. URL: https://president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution. **10.** Constitución Española. URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-3 1 2 2 9 & f b c l i d = I w A R 0 N T - o L X j v l P W q C 3 F U O 4 a K u h z V P x f Z w r h c - koWisf2bqDiA2swKNyIyepc [esp.]. **11.** Korol Ispanii rozpustyv parlament i pryznachyv novi vybory. *ZN.UA.* URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/korol-ispaniyi-rozpustiv-parlament-i-priznachiv-novi-vibori-207436_.html [ukr.]. **12.** Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bundesministerium der Justiz. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html [germ.]. 13. The Constitution of Greece. URL: http://www.hri.org/docs/syntagma/?fbclid=IwAR2Mr-C6kxr5J-xTMtu04b3VJFLFDvhiDxRtPWo6PZ2nGKuxOcJiKL3Mw_Y. **14.** Constitution of the Republic of Estonia. Tam samo. **15.** The Constitution of Greece. Tam samo. **16.** Turkmenistans Constitution of 2008 with Amendments through 2016. Constituteproject.org. URL: https://constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2016.pdf?lang=en. **17.** Constitution of the Republic of Estonia. Tam samo. **18.** Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm [pl.]. **19**. The Constitution of the Republic of Croatia. Croatian Parliament. URL: https://web.archive.org/web/20101207160145/http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=2409. **20.** Barabash Yu. H. Instytut rozpusku parlamentu na suchasnomu etapi derzhavotvorennia: porivnialno-pravovyi analiz. *Universytetski naukovi zapysky.* 2008. №1 (25). S. 36–43. S. 41 [ukr.]. **21.** Premier Ispanii pidpysav ukaz pro rozpusk parlamentu i provedennia vyboriv. *ZN.UA.* URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/premyer-ispaniyi-pidpisav-ukaz-pro-rozpusk-parlamentu-i-provedennya-viboriv-304573_.html [ukr.]. **22.** Constitution of the Republic of Uzbekistan. URL: https://constitution.uz/en/clause/index. **23.** Kanstытutsыia Rэspubliki Belarus. URL: https://president.gov.by/be/gosudarstvo/constitution [bel.]. **24.** Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro proholoshennia vseukrainskoho referendumu za narodnoiu initsiatyvoiu» vid 15 sichnia 2000 r. Uriadovyi kurier. 2000. 18 sichnia [ukr.].

Batanova Nataliia. **The problems of constitutional and legal responsibility of the Verkhovna Rada of Ukraine in the context of foreign experience**

The article provides a conceptual analysis of the constitutional and legal responsibility of the Verkhovna Rada of Ukraine in the context of foreign experience. General theoretical and practical issues of the formation and realization of the constitutional and legal responsibility of the Verkhovna Rada of Ukraine are studied.

It is emphasized that for a deep and versatile understanding of parliamentarism, to successfully solve the problems of the functioning of parliamentary democracy, one should remember the inextricable connection between the processes of parliamentarization in the state and the formation of mechanisms of legal (primarily constitutional and legal) responsibility of higher state authorities.

The issue of the responsibility of the parliament – the Verkhovna Rada of Ukraine remains one of the most urgent and complex issues in the formation and implementation of constitutional and legal responsibility in Ukraine. The Constitution of Ukraine, on the one hand, established a fairly wide range of powers of the parliament, but, on the other hand, provided much less grounds for its constitutional and legal responsibility.

The foreign experience of constitutional regulation and the practice of applying the institution of dissolution of parliaments are analyzed. Proposals are made to improve

the grounds of constitutional and legal responsibility of the Verkhovna Rada of Ukraine. In particular, it is proposed to enshrine in Art. 90 of the Constitution of Ukraine, the constitutional and legal responsibility of the Verkhovna Rada of Ukraine in the form of early termination of its powers in the event that it does not approve within three months the State Budget of Ukraine prepared and submitted in accordance with the established procedure by the Cabinet of Ministers of Ukraine.

It is noted that the institution of constitutional and legal responsibility of the highest bodies of state power, first of all, the parliament – the Verkhovna Rada of Ukraine, is an effective guarantee of the constitutional system, democracy and the functioning of civil society. The presence of relevant clear and detailed procedures of constitutional and legal responsibility of the Verkhovna Rada of Ukraine will minimize the problems of constitutional rights exercise and law enforcement. It is under such conditions that we can talk about the adequacy and reality of the application of sanctions of constitutional and legal responsibility, including in relation to the parliament – the Verkhovna Rada of Ukraine, and because of this – to create political and legal prerequisites for the formation of an effective system of checks and balances and a responsible government capable of minimizing violation of the Constitution, to guarantee the changeability and continuity of public power, to ensure the democratization of constitutional institutions and processes.

Key words: *constitutional and legal responsibility, early termination of the powers of the parliament, dissolution of parliament, parliamentarism, constitutional legality, constitutional conflict, constitutional order.*

Розділ IV

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ, ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-337-347
УДК 342.9:005.384.364(477)

О. Ф. АНДРІЙКО,
доктор юридичних наук, професор,
*член-кореспондент НАПрН України**
ORCID: 0000-0002-7507-3090

Ж. В. ЗАВАЛЬНА,
*доктор юридичних наук, професор***
ORCID: 0000-0001-6511-2482

КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ ДОГОВОРІВ ПРО ОБОРОННІ ЗАКУПІВЛІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються сучасний стан і проблеми, пов'язані з договорами про оборонні закупівлі для забезпечення Збройних Сил України всім необхідним в умовах правового режиму воєнного стану. І в цих непростих умовах має здійснюватися контроль держави, суспільства за належним дотриманням інтересів обох сторін при укладенні та виконанні договорів про оборонні закупівлі. Контроль, як правова форма діяльності держави, є елементом у системі гарантій дієвості правових норм, стійкості та оптимальності державно-правового режиму, а отже, і належного забезпечення умов укладення і виконання договорів з державних закупівель.

* ***Andriyko Olga****, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Corresponding Member of the NALS of Ukraine*
** ***Zavalna Zhanna****, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor*

© О. Ф. Андрійко, Ж. В. Завальна, 2023

Ключові слова: *державний контроль, громадський контроль, органи виконавчої влади, договори про оборонні закупівлі, правовий режим, воєнний стан, державні закупівлі.*

Andriyko Olga, Zavalna Zhanna. **Control over the execution of agreements on defense procurement under the legal regime of martial law in Ukraine**

This article presents the current state and issues associated with agreements on defense procurement to provide the armed forces with everything necessary, including products, under the legal regime of martial law. For that and under these difficult conditions both state and society control must be carried out due to observance of the interests of both parties during conclusion and execution defense procurement contracts.

Control as a legal form of state activity is an element of the system of guarantees for the effectiveness of legal regulations, stability and optimality of the state legal regime, and hence the proper provision of conditions for the conclusion and implementation of agreements on defense procurement.

Key words: *state control, public control, executive authorities, government contracts (agreements), legal regime, martial law, government purchases.*

Вступ. В умовах запровадження воєнного стану державні органи мають працювати злагоджено й оперативно із мінімальними адміністративними процедурами, щоб не стати бюрократичними перешкодами для своєчасного забезпечення військової сфери. Адміністративні процедури стають тим правовим бар'єром, який сприяє здійсненню контролю, який відділяє правове від неправового, законне від незаконного, правомірну поведінку від корупційних дій, і таким чином дає можливість сподіватись на добросовісність влади, підтримувати довіру до Уряду, сприяє дотриманню демократичних засад в адміністративно-управлінських відносинах.

Потрібно розуміти, що за наявності молодої демократії, швидких «кар'єрних ліфтів», воєнного стану, під час якого діє режим державної таємниці щодо більшості питань, які стосуються державного управління у воюючій державі, за діяльністю всіх публічних органів має здійснюватися державний контроль. Проблема полягає не тільки у визначенні й закріпленні форм і методів державного контролю, а й у врівноважуванні інтересів суспільства (прозорості проведення цієї процедури) і державних інтересів (збереження державної таємниці у воєнний час). Залишаються питання, в яких формах і як здійснювати такий контроль.

Необхідність такого дослідження зумовлена тим, що при проведенні зборів грошових коштів, призначених на закупівлю оборонної продукції, волонтери чи інші особи, які здійснюють таку діяльність на громадських засадах, надають звіти про витрати, про види закупівель тощо, тобто присутній громадський контроль. І ця форма контролю забезпечує прозорість, довіру і вчасне отримання результату. Таких відповідальних дій не спостерігається при здійсненні державними органами своїх повноважень при укладанні договорів та їх виконанні й контролі.

Метою нашого дослідження є аналіз стану правового регулювання контрольних повноважень органів центральної виконавчої влади у сфері оборонних закупівель і шляхи підвищення ефективності державного контролю в умовах воєнного стану в Україні.

При підготовці матеріалу використовувалися загальнонаукові (аналізу та синтезу, від загального до конкретного), а також спеціально-правові (порівняльно-правовий, системний) методи дослідження. За допомогою порівняльно-правового методу із загальних заходів державного контролю, який здійснюється в мирний час, виокремлювались заходи контролю, що здійснюються у воєнний час. За допомогою системного методу були розглянуті заходи державного контролю у воєнний час серед інших заходів державного контролю у мирний час.

Виклад основного матеріалу. Тема державного контролю за здійсненням військових закупівель є актуальною не лише для України, а й інших країн, де мають місце такі проблеми як у мирний, так і у воєнний час. Передусім аналізу підлягають питання невиконання чи неналежного виконання договорів оборонних закупівель, які здебільшого виникають у контрактах, які укладає Міністерство оборони. І проблемами в цій сфері є як економічні, управлінські, політичні явища, так і інші чинники, зокрема, відсутність належного державного контролю за цією сферою.

Неефективний державний контроль за оборонними закупівлями є проблемою не тільки для країн третього світу[1], а й політично й економічно могутніх країн, таких, як Велика Британія[2]. Обговорюються способи та методи реформування діяльності Міністерства оборони Великої Британії для виправлення «хронічної недисциплінованості у прийняті рішень», у тому числі з питань контролю за бюджетом оборонних закупівель та за їх своєчасним виконанням. Також йдеться про підвищення ефективності реформ, які проводяться в цих державах, і необхідність вивчення та запозичення найкращого досвіду інших країн щодо встановлення державного контролю у системі державних оборонних закупівель. Так, у наукових колах Канади обговорюють можливість запозичення практик парламентського та управлінського контролю в США[3]. Вивчається досвід, коли Міністерство оборони США проводить консультації одночасно із підрядниками на виконання оборонних замовлень і з Конгресом щодо внесення змін до законодавчих актів про такі закупівлі, та досвід виконавчих органів США щодо формування ними: вимоги до таких замовлень і системний підхід до розподілу та придбання оборонних ресурсів, контролю над цінами закупівель і перевитратами коштів, вчасного виконання контрактів із оборонних закупівель, лімітує кількість виконавців на ринку.

Наявність уваги науковців до теми підвищення ефективності державного контролю у сфері оборонних закупівель в умовах воєнного стану є особливо нагальною і в Україні. Але, як свідчить аналіз сучасних публікацій, проблеми здійснення оборонних закупівель розглядаються переважно в суспільно-політичній площині[4] чи через надання різного роду висновків, коментарів,

роз'яснень державними органами влади щодо прийнятих нормативних актів[5]. Питання державного контролю оборонних закупівель поки що не набуло належного правового забезпечення, а проблеми тут мають місце і потребують вирішення з урахуванням воєнного стану в країні.

Складністю розгляду цієї тематики є те, що необхідно встановити такі способи і форми державного контролю, щоб, з одного боку, це було прозоро і не залишало можливостей (або їх мінімізація) для зловживань, проходило належні адміністративні процедури, а з другого – відповідало вимогам законодавства про державну таємницю і не перетворилось на бюрократичні процедури, які б перешкоджали вчасному отриманню належного забезпечення всього необхідного для Сил оборони України, а це, зокрема, і укладення договорів про оборонні закупівлі.

Повноваження органів виконавчої влади включають можливість врегульовування оборонних закупівель на договірних засадах. Форми договірного регулювання залежно від спрямованості завдань і функцій можна розділити на дві великі групи: 1) договірні форми регулювання діяльності, спрямованої на забезпечення організаційно-управлінської функції Міністерства оборони як центрального органу виконавчої влади (договори із військовослужбовцями ЗСУ, ТрО; меморандуми та угоди про співробітництво); 2) договірні форми регулювання діяльності, спрямованої на забезпечення матеріальної сторони завдання оборони країни (договори на закупівлю товарів і послуг оборонного призначення, на реалізацію програм у сфері захисту та оборони).

У статті аналізуються повноваження суб'єктів центральних органів виконавчої влади, які визначені: 1) як головний орган у сфері планування оборонних закупівель, який забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику; 2) головний орган у сфері здійснення оборонних закупівель, що забезпечує формування та реалізацію державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва у мирний час та в особливий період[6]. Цей аналіз дає можливість дати характеристику суб'єктів державного контролю. Дані повноваження відображають, як правило, способи та форми державного контролю щодо цих відносин, як-то: складання планів про закупівлі, погодження плану із відповідним комітетом Верховної Ради України, затвердження Радою національної безпеки і оборони України основних показників закупівель, аналіз звітів від держзамовників про виконання договорів тощо.

Так, відповідно до частини першої ст. 4, частини другої ст. 21 Закону України «Про оборонні закупівлі»[7] Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості є головним органом у сфері планування оборонних закупівель. Це міністерство в межах своїх повноважень: 1) складає з урахуванням пропозицій, наданих державними замовниками, зведений трирічний план закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення за закритими закупівлями, вносить зміни до нього та подає його після погодження комітетом Верховної Ради України, до повноважень якого належать питання націо-

нальної безпеки, оборони та розвідки, в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України; 2) подає на затвердження Ради національної безпеки і оборони України основні показники закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення за закритими закупівлями, зміни до них на плановий бюджетний період та орієнтовні показники обсягів закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення за закритими закупівлями на наступні за плановим два бюджетні періоди; 3) отримує від державних замовників звіти про результати здійснення оборонних закупівель, укладення та виконання державних контрактів (договорів) за закритими закупівлями; 4) розробляє порядок проведення переговорів і порядок укладення державного контракту (договору) з єдиним виконавцем; 5) інформує Кабінет Міністрів України про хід виконання оборонних закупівель та використання бюджетних коштів за закритими закупівлями; 6) складає та подає не пізніше 1 квітня року, наступного за звітним бюджетним періодом, до Кабінету Міністрів України щорічний звіт про результати здійснення оборонних закритих закупівель в установленому Кабінетом Міністрів України порядку тощо.

Міністерство оборони України має особливий статус, воно є і суб'єктом контролю, і об'єктом контролю. Його діяльність по виконанню договорів про оборонні закупівлі є об'єктом контролю. Підтвердженням його повноважень як контролюючого органу є п. 34 Положення про Міністерство оборони України, відповідно до якого: «Міністерство здійснює контроль за якістю продукції військового призначення, що виробляється підприємствами для Збройних Сил та з метою здійснення експорту в разі, коли такий контроль передбачено міжнародними договорами України, зовнішньоекономічними договорами (контрактами)…»[8].

Певні проблеми, що виникли з ціновою складовою договорів про закупівлі для Збройних Сил України в умовах воєнного стану в країні і, завдяки громадськості, отримали резонанс в українському суспільстві, змусили державні органи, причетні до укладення договорів та їх виконання, відповідальніше поставитися до цих відносин, а відповідні державні органи виконувати свої повноваження по здійсненню контролю належним чином.

Державний контроль здійснюється не лише через повноваження суб'єктів, які контролюють, а й через повноваження органів, діяльність яких є об'єктом контролю. Маються на увазі центральні органи виконавчої влади, визначені Кабінетом Міністрів України як державні замовники у сфері оборони. Зокрема, йдеться про Кабінет Міністрів України, Міністерство оборони України щодо застосування договірних форм регулювання відносин при здійсненні закупівель товарів і послуг оборонного призначення.

У науці адміністративного права відмічається багатоаспектність явища контролю, але в більшості випадків йдеться про контроль як функцію державного управління, що має специфічні особливості, пов'язані з об'єктом контролю – управлінським рішенням. Крім того, контроль може бути як вну-

трішній у системі самого суб'єкта, що здійснює контрольну функцію, так і зовнішній. Внутрішній контроль за договорами про оборонні закупівлі здійснює Міністерство оборони як основний суб'єкт договірних відносин про оборонні закупівлі. Наказом міністра оборони України від 29 листопада 2022 р. № 454 було затверджено Положення про організацію діяльності колегіального органу Міністерства оборони України з питань оборонних закупівель. Метою утворення Колегіального органу було визначено планування, організацію та проведення оборонних закупівель для забезпечення потреб Збройних Сил України на період дії правового режиму воєнного стану. Організація та проведення оборонних закупівель здійснюється керівником відповідного структурного підрозділу Міністерства оборони або Генеральним штабом Збройних Сил України, або органом військового управління. Отже, керівник структурного підрозділу Міністерства оборони здійснює контроль за діяльністю Колегіального органу в частині дотримання вимог чинного законодавства у сфері закупівель. Парламентський контроль у сфері оборонних закупівель, як і громадський контроль, є зовнішнім контролем.

Суб'єкти контролю здійснюють свою контрольну функцію за допомогою різноманітних форм і методів, які є активними елементами механізму контролю та інструментами контролюючих органів. Спеціальний контроль, а контроль за оборонними закупівлями і є таким, вимагає таких методів, які б дали можливість перевірити (і до того ж оперативно) відповідність діяльності чи стану контрольованої сфери об'єкта (у нашому випадку стану оборонних закупівель, їх якості і вартості) встановленим вимогам, нормам і правилам. Органи спеціального контролю здійснюють більш глибокий і детальний контроль і методи їх мають цільовий та конкретний характер.

Застосування форм державного контролю за оборонними закупівлями зумовлюється різними чинниками, які і беруться до уваги при їх виборі. Вибір форми контролю суб'єкта, що здійснює контроль за укладенням і виконанням договорів оборонних закупівель, відбувається в межах його повноважень або прямо передбачені у правовій нормі. В основному відповідні форми контролю мають бути визначені правовими нормами, що регулюють діяльність контролюючого суб'єкта. У нашому випадку це закони України «Про оборонні закупівлі» і «Про Кабінет Міністрів України», Положення про Міністерство оборони України, Положення про організацію діяльності колегіального органу Міністерства оборони України з питань оборонних закупівель тощо.

Слід зауважити, що відносини, які виникають при договірних відносинах у цілому, визначені законом як господарсько-правові відносини[9], але водночас слід зазначити, що при їх розгляді необхідно передусім враховувати адміністративно-управлінську складову. Адміністративно-управлінська складова укладення та виконання договорів на оборонні закупівлі має як мінімум три елементи: (адміністративно-правовий статус, підстави виникнення, мета державних контрактів).

Адміністративно-управлінський характер діяльності цих органів виконавчої влади, в межах якої реалізуються ці правові відносини, виникає із правового статусу суб'єкта владних повноважень. Правовий статус центральних органів виконавчої влади передбачає, що вони можуть бути в деяких випадках учасниками господарських відносин – стороною договору оборонного замовлення. Стороною договору (учасником господарських відносин) вони стають тимчасово із численними законодавчо встановленими заборонами та обмеженнями. Виконуючи роль державного замовника, органи виконавчої влади стають учасником господарських відносин, які діють в межах своїх повноважень, а вся їх діяльність складається із організаційних, управлінських, виконавчих, контролюючих та інших дій.

Адміністративна складова укладення та виконання договору виникає при виконанні органами виконавчої влади своїх функцій та завдань у межах своїх повноважень. Виконання адміністративних завдань і функцій є основною метою та підґрунтям існування цього органу.

Адміністративно-управлінська складова укладення та виконання державного контракту, своєю чергою, передбачає наявність державного контролю за діяльністю державного замовника, а також: здійснення обліку, планування, погодження, бюджетного планування та звітування (статті 14, 15)[10], погодження ціни на стадії укладення державного контракту[11], звіти про виконання[12] тощо.

Прикладом державного контролю за діяльністю державного замовника в укладенні та виконанні договорів з оборонних закупівель є повноваження зі здійснення певних організаційних і виконавських дій. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про оборонні закупівлі»[13] Міністерство оборони визначено головним органом у сфері здійснення оборонних закупівель: 1) веде облік товарів, робіт і послуг оборонного призначення; … 6) погоджує пропозиції державних замовників щодо виконання робіт з розроблення нових видів озброєння, військової та спеціальної техніки, їх складових частин, а також модернізації зазначених товарів з метою уникнення дублювання таких робіт; 7) взаємодіє в здійсненні контролю з органами державної влади та громадськими організаціями щодо запобігання проявам корупції у сфері оборонних закупівель; … 9) погоджує за середньострокового бюджетного планування оборонних закупівель пропозиції державних замовників до державних програм у сферах національної безпеки і оборони.

Відповідно до п. 26 Положення про Міністерство оборони України[14] виступає державним замовником і формує відповідно до визначених Генеральним штабом Збройних Сил потреб, вимог і пріоритетів під час здійснення оборонних закупівель пропозиції до зведеного трирічного плану закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення за закритими закупівлями, складає та затверджує трирічний і річний плани закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення, надає тактико-технічні (технічні) завдання виконавцям договорів з оборонних закупівель.

Державний контроль здійснюється за всіма державними договорами в публічній сфері. Окремо в спеціальне регулювання виділяються договори у сфері оборонних закупівель.

Відповідно до Порядку формування та коригування очікуваної вартості товарів, робіт і послуг оборонного призначення, закупівля яких здійснюється за неконкурентною процедурою[15], визначались способи державного контролю під час укладення та виконання державних контрактів у мирний час. Але всі вони були зупинені на період дії воєнного стану. Крім того, були ухвалені Кабінетом Міністрів України особливості здійснення оборонних закупівель під час воєнного стану[16]. Аналіз положень названих нормативних актів дає підстави констатувати факт того, що всі форми та засоби державного контролю, що діяли в мирний час, були переведені на роботу в умовах воєнного часу.

Причому необхідно звернути увагу, що призупинення положень Закону України відбулось положеннями підзаконного нормативного акта, зокрема постановою Кабінету Міністрів України.

Висновки. Таким чином, на сьогодні в правовому полі немає діючих норм, які б забезпечували дію державного контролю за укладенням і виконанням договорів про оборонні закупівлі. Це створює об'єктивні умови для корупції в цій сфері, що і підтверджують виявлені останнім часом порушення і зловживання, які викликали хвилю звільнень безпосередньо в керівництві Міністерства оборони України та в інших органах виконавчої влади.

Незважаючи на оперативні заходи Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони та інших суб'єктів, що беруть участь при укладанні договорів про оборонні закупівлі та ухвалюють відповідні правові акти щодо унормування договорів на державні закупівлі, ця сфера належного забезпечення Збройних Сил усім необхідним для протистояння у цій війні залишається такою, що потребує постійної уваги та державного контролю, а також контролю громадських організацій і небайдужих громадян, є важливою складовою забезпечення наших Збройних Сил усім необхідним для перемоги над загарбниками, успіхів Збройних Сил у забезпеченні миру та подальшого добробуту нашого народу.

Зрозуміло, що в цьому контексті важливого значення набуває питання подальшого удосконалення правового регулювання цієї сфери, вчасного та в повному обсязі виконання договорів з оборонних закупівель і постійного державного і громадського контролю за умовами таких договорів та їх відповідність правовим приписам.

1. Kundu O. Risks in defence procurement: India in the 21st century. Defence and Peace Economics. 2019. URL: https://doi.org/ 10.1080/10242694.2019.1646443 **2.** Witney N. Control issues: The UK's defence procurement woes. European Power. 14 January, 2020. URL: https://ecfr.eu/article/commentary_control_issues_the_uks_defence_procurement_woes/ **3.** Kimball A. What Canada Could Learn From U.S. Defence Procurement: Issues,

Best Practices and Recommendations. The School of Public Policy. SPP Research Papers. Vol. 8. Issue 17. 2015. URL: https://www.policyschool.ca/wp-content/uploads/2016/03/us-defence-kimball.pdf **4.** Солонина Є. Україна і зброя: чому реформу оборонних закупівель не встигають запустити у січні. *Політика.* 2020. 20 грудня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrajina-i-zbroya-reformu-oboronnyh-zakupuvel-ne-vstygayut-zapustyty/31021536.html; Михайлик Р. Що відбувається із регламентацією публічних закупівель під час війни? 16.06.2022. URL: https://zakupki.com.ua/shho-vidbuvayetsya-iz-reglamentatsiyeyu-publichnyh-zakupivel-pid-chas-vijny.html; Руденко Т. Назріли зміни у воєнних закупівлях. На що очікуємо. PROZORRO ІНФОБОКС. 13.06.2022. URL: https://infobox.prozorro.org/articles/nazrili-zmini-u-voyennih-zakupivlyah-na-shcho-ochikuyemo **5.** Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» та інших законів України щодо здійснення оборонних та публічних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану: апарат Верховної Ради України. Головне науково-експертне управління. № 7163 від 14.03.2022 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1383272; Щодо змін, внесених до Порядку закупівель у період воєнного стану: лист Мінекономіки від 22.04.2022 р. № 3304-04/16796-06. URL: https://radnuk.com.ua/pravova-baza/shchodo-zmin-vnesenykh-do-poriadku-zakupivel-u-period-voiennoho-stanu/ **6.** Про оборонні закупівлі: Закон України від 17.07.2020 р. № 808-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text **7.** Там само. **8.** Положення про Міністерство оборони України: затверджено постановою Кабінету Міністрів України 06.11.2014 р. № 671. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2#w1_1 **9.** Про оборонні закупівлі: Закон України від 17.07.2020 р. № 808-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text **10.** Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text **11.** Про затвердження Порядку формування та коригування очікуваної вартості товарів, робіт і послуг оборонного призначення, закупівля яких здійснюється за неконкурентною процедурою: постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2021 р. № 309. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/309-2021-%D0%BF#n9 **12.** Про оборонні закупівлі: Закон України від 17.07.2020 р. № 808-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text **13.** Там само. **14.** Положення про Міністерство оборони України: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 р. № 671. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#Text **15.** Про затвердження Порядку формування та коригування очікуваної вартості товарів, робіт і послуг оборонного призначення, закупівля яких здійснюється за неконкурентною процедурою: постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2021 р. № 309. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/309-2021-%D0%BF#n9 **16.** Особливості здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 11.11.2022 р. № 1275. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1275-2022-%D0%BF#n17 **17.** Порядок планування, формування, особливості розміщення, коригування оборонних закупівель, здійснення контролю та звітування про їх виконання, а також оприлюднення інформації про оборонні закупівлі: постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 363. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2021-%D0%BF#n19

References

1. Kundu O. Risks in defence procurement: India in the 21st century. Defence and Peace Economics. 2019. URL: https://doi.org/10.1080/10242694.2019.1646443 **2.** Witney N. Control issues: The UK's defence procurement woes. European Power. 14 January, 2020. URL: https://ecfr.eu/article/commentary_control_ issues_the_uks_defence_procurement_ woes/ **3.** Kimball A. What Canada Could Learn From U.S. Defence Procurement: Issues, Best Practices and Recommendations. The School of Public Policy. SPP Research Papers. Vol. 8. Issue 17. 2015. URL: https://www.policyschool.ca/wp-content/uploads/2016/03/ us-defence-kimball.pdf **4.** Solonina E. Ukraina i zbroia: chomu reform oboronnyh sakupivel ne vstygaut zapustyty u sichni. *Polityka*. 20.12.2020. URL: https://www.radiosvoboda. org/a/ukrajina-i-zbroya-reformu-oboronnyh-zakupuvel-ne-vstygayut-zapustyty/31021536. html; Myhailyk R. Zho bidbuvaetsa iz reglamentacieu publichnyh zakupivel pid zhas viiny? 16.06.2022. URL: https://zakupki.com.ua/shho-vidbuvayetsya-iz-reglamentatsiyeyu-publichnyh-zakupivel-pid-chas-vijny.html; Rudenko T. Nazrily zminy u voennyh zakupivlah. Na zho ochikuemo. PROZORRO ІНФОБОКС. 13.06.2022. URL: https://infobox.prozorro. org/articles/nazrili-zmini-u-voyennih-zakupivlyah-na-shcho-ochikuyemo **5.** Vysnovok na proekt Zakonu Ukrainy "Pro vnesenna zmin do Zakonu Ukrainy "Pro publichni zakupivli" ta inshyh zakoniv Ukrainy zhodo zdiisnenna oboronnyh ta publichnyh zakupivel na period dii pravovogo rezshymu voennogo stanu: Aparat Verhovnoi Rady Ukrainyy. Golovne naukovo-ekspertne upravlinna. № 7163 vid 14.03.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/ billInfo/Bills/ pubFile/1383272; Zchodo zmin, vnesenyh do poradku zakupivel u period voennogo stanu: lyst Minekonomiky vid 22.04.2022. № 3304-04/16796-06. URL: https:// radnuk.com.ua/pravova-baza/shchodo-zmin-vnesenykh-do-poriadku-zakupivel-u-period-voiennoho-stanu/ **6.** Pro oboronni zakupivli: Zakon Ukrainy vid 17.07.2020. № 808-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text **7.** Tam samo. **8.** Polozxhenna pro Ministerstvo oborony Ukrainy: zatvergzsheno postanovou Kabinetu Ministriv Ukrainy 06.11.2014. № 671. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF?find=1&text=%D0% B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2#w1_1 **9.** Pro oboronni zakupivli: Zakon Ukrainy vid 17.07.2020. № 808-IX. URL: https://zakon.rada. gov.ua/ laws/show/808-20#Text **10.** Pro mobilizaciinu pidgotovku ta movilizaciu: Zakon Ukrainy vid 21.10.1993. № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/3543-12#Text **11.** Pro zatverdzghenna Poradku formuvanna ta koryguvanna ozhikuvanoi vartosti tovariv, robit i poslug oboronnogo pryznachenna, zakupibla aikyh zdiisnuetsa za nekonkurentnou procedurou: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.03.2021. № 309. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/309-2021-%D0%BF#n9 **12.** Pro oboronni zakupivli: Zakon Ukrainy vid 17.07.2020. № 808-IX. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/808-20#Text **13.** Tam samo. **14.** Polozhenna pro Ministerstvo oborony Ukrainy: zatvergzsheno postanovou Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.11.2014. № 671. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#Text **15.** Pro zatverdzghenna Poradku formuvanna ta koryguvanna ozhikuvanoi vartosti tovariv, robit i poslug oboronnogo pryznachenna, zakupibla aikyh zdiisnuetsa za nekonkurentnou procedurou: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.03.2021. № 309. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/309-2021-%D0%BF#n9 **16.** Osoblyvosti zdiisnenna oboronnyh zakupivel na period dii pravovogo rezxhymu voennogo stanu: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11.11.2022. № 1275. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/1275-2022-%D0%BF#n17 **17.** Poradok planuvanna, formuvanna, osoblyvosti rozmizhenna, roryguvanna oboronnyh zakupivel, zdiisnenna kontrolu ta zvituvanna pro ih bykonanna, a takogh opryludnenna informacii pro oboronni zakupivli: posnanova Kabinetu

Ministriv Ukrainy vid 03.03.2021 p. № 363. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2021-%D0%BF#n19

Andriyko Olga, Zavalna Zhanna. **Control over the execution of agreements on defense procurement under the legal regime of martial law in Ukraine**

This article presents the current state and issues associated with agreements on defense procurement to provide the armed forces with everything necessary, including products, under the legal regime of martial law. It is noted that martial law is declared in the state in accordance with Para. 19 of Art. 92 of the Constitution of Ukraine as a special form of implementation and protection, which is introduced in Ukraine or its individual areas in the event of armed aggression or threat of attack, danger to the state independence of Ukraine, its territorial integrity, in connection with a full-scale war launched by the russian federation against Ukraine. This law also causes certain changes in the conclusion and execution of agreements for defense procurement without the application of appropriate administrative procedures for government procurement, defined by the Laws of Ukraine "On Defense Procurement" and "On Public Procurement". Therefore, in these difficult conditions – martial law – the state and society must exercise control over the proper observance of the interests of both parties in the conclusion and execution of agreements. For that and under these difficult conditions both state and society control must be carried out due to observance of the interests of both parties during conclusion and execution defense procurement contracts. Control as a legal form of state activity is an element of the system of guarantees for the effectiveness of legal regulations, stability and optimality of the state legal regime, and hence the proper provision of conditions for the conclusion and implementation of agreements for defense procurement. Control over the execution of agreements for defense procurement can be two kinds of internal and external. Internal control is exercised by executive authorities within the management system. External control is carried out by the parliament, representatives of the public and other external entities.

Key words: *state control, public control, executive authorities, agreements on defense procurement, legal regime, martial law, government procurement.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-348-365
УДК 349.41

П. Ф. КУЛИНИЧ,
доктор юридичних наук, професор,
*член-кореспондент НАПрН України**
ORCID: 0000-0001-8716-0661

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КЛІМАТООХОРОННОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДУ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджуються теоретичні питання формування глобальної кліматоохоронної політики та становлення кліматоохоронного законодавства у аграрній сфері України. Доводиться, що сільське господарство має реагувати на несприятливі кліматичні зміни адаптацією землеробства до таких змін і вжиттям заходів щодо протидії негативному впливу агровиробництва на стан клімату. Відповідно зазначені напрями взаємодії агросфери та клімату мають бути основою формування правового забезпечення кліматоохоронного землеробства. Обґрунтовується висновок, що російська агресія проти України посилила негативний вплив кліматичних змін на агросектор та зумовила доцільність використання значних площ деградованих внаслідок воєнних дій сільськогосподарських угідь для виробництва сировини для задоволення потреб «зеленої» енергетики. Формулюються пропозиції щодо введення у Земельний кодекс України системи правових норм, якими має бути визначений особливий правовий режим земель енергетичного землеробства.

Ключові слова: *клімат, війна, сільське господарство, земля, право, «зелена» енергетика, енергетичне землеробство.*

Kulynych Pavlo. **Formation of legal support of climate-protective farming in Ukraine: problems under martial period**

The article investigates both theoretical issues of the formation of global climate protection policy as well as the formation of climate protection legislation in the agrarian sphere of Ukraine. It is proven that agriculture should respond to adverse climatic changes by adapting agriculture to such changes and taking measures to counteract the negative impact of agricultural production on the state of the climate. Accordingly, the indicated areas of interaction between the agrosphere and the climate should be the basis for the formation of legal support for climate-protective agriculture. It is also proven that Russian aggression against Ukraine increased the negative impact of climate change on the agricultural sector and determined the expediency of using large areas of agricultural land degraded as a result of military operations for the production of raw materials to meet the needs of "green" energy. Proposals are

*** Kulynych Pavlo**, *Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Corresponding Member of the NALS of Ukraine*

© П. Ф. Кулинич, 2023

being formulated to introduce a system of legal norms into the Land Code of Ukraine, which should determine the special legal regime of energetic farming lands.

Key words: *climate, war, agriculture, land, law, "green" energy, energetic farming.*

Вступ. Одним із наслідків інтенсивної виробничої та іншої природоспоживної діяльності людства у XX–XXI ст. стало істотне погіршення стану клімату як ключової характеристики оточуючого людину природного середовища. Це ставить під загрозу існування на нашій планеті біологічних організмів. У пошуках засобів протидії глобальним кліматичним загрозам вченими був сформульований науковий концепт «кліматична безпека» як стратегічна мета для об'єднання зусиль щодо протидії настанню кліматичних катаклізмів. Як універсальний теоретичний і прикладний постулат, концепт «кліматична безпека» став загальним орієнтиром для всіх видів життєдіяльності людства, яке почало серйозно сприймати кліматичні зміни принаймні на сучасному етапі розвитку земної цивілізації. Тому важливим інструментом у досягненні цілей забезпечення кліматичної безпеки стало право та законодавство як його прикладний засіб впливу на поведінку людини у всіх сферах її життєдіяльності.

Пріоритет у становленні правового забезпечення охорони клімату належить міжнародному праву, яке найбільш повно відображає спільні інтереси земної цивілізації. Кіотський протокол 2004 р. до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату[1] став першою міжнародною угодою про обмеження викидів в атмосферу парникових газів. Її метою була стабілізація концентрації парникових газів у атмосфері на рівні, який не допускав би збільшення небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему планети. На розвиток Кіотського протоколу у 2015 р. була укладена Паризька кліматична угода[2], яка дала поштовх принципово новому етапу у розвитку глобальної кліматоохоронної політики – розробці урядами країн світу плану енергетичного переходу від традиційної («брудної») до кліматобезпечної енергетичної політики. У грудні 2019 р. в Євросоюзі запровадили більш конкретну і амбіційнішу програму енергетичного переходу – «Європейський зелений курс» (European Green Deal)[3], реалізація якої має зробити Європу кліматично нейтральною до 2050 р.

Як зазначає Я. Демченков, у 2020 р. в ЄС відбулася енергетична подія, важливість якої важко переоцінити. Вперше обсяг енергії, отриманої з відновлювальних джерел, перевищив обсяг тієї, що була вироблена з викопного палива: 38% проти 37%[4]. Нарешті, у 2021 р. свій зелений курс представили і США. Президент Байден підписав указ про розвиток «зеленої» енергетики (Green New Deal), який на основі залучення у розвиток зеленої енергетики інвестицій у розмірі $2 трлн має забезпечити досягнення у цій країні до 2035 р. показника в 100% виробленої «чистої» (кліматобезпечної) електроенергії[5].

Україна, діючи в унісон з ЄС і США, також напрацювала амбіційний план кліматоохоронної трансформації власної енергетичної системи, який мав би

довести до 2035 р. частку відновлювальних джерел енергії (ВДЕ) у енергетичному балансі країни до 25%. Спочатку виконання цього плану відбувалося успішно. Вже на початок 2022 р. в Україні потужність ВДЕ сукупно складала 9,5 ГВт, а обсяг інвестицій у цей сектор оцінювався приблизно в $12 млрд. Однак російська агресія проти України завдала об'єктам ВДЕ дуже значної шкоди: вже станом на червень 2022 р. 90% потужностей вітрової енергетики та 30% потужностей сонячної енергії в Україні було виведено з експлуатації[6].

РФ, відіграючи ключову роль у забезпеченні європейських країн викопними енергоносіями (нафта, газ, вугілля) та погрожуючи припиненням їх поставок, стала на шлях використання таких енергоносіїв як енергетичної зброї проти України та країн ЄС. У таких умовах питання відмови від вугілля й газу вийшло за межі проблеми кліматичної безпеки та набуло значення фактору енергетичної безпеки європейського континенту. Відповіддю ЄС на такий виклик стало прийняття Європейською Комісією у травні 2022 р. плану енергетичної реформи – REPowerEU, яким пропонується прискорити переведення енергетичної системи ЄС з викопних видів палива на використання джерел чистої («зеленої») енергії. Важлива роль у реалізації плану REPowerEU відводиться «озелененню» сільського господарства як одного з джерел погіршення клімату.

Постановка проблеми. Трансформація якісних параметрів клімату під впливом антропогенної діяльності істотно змінює не тільки характер аграрного виробництва, а й сферу дії права як регулятора аграрних відносин. На жаль, російська агресія проти України загострила негативні кліматичні впливи на аграрну сферу. В умовах кліматичних змін перед суспільством постає завдання гармонізувати взаємодію аграрного виробництва з його кліматичним середовищем шляхом вдосконалення правового регулювання використання та охорони земель та інших природних ресурсів, що використовуються в сільському господарстві. Тому можна прогнозувати, що у результаті проведення такої гармонізації формуватимуться нові правові інститути землеробства, які сприятимуть забезпеченню впровадження у аграрну сферу кліматоохоронних технологій та уможливлять утримувати якісні характеристики клімату у безпечних для людини та інших біологічних організмів параметрах.

Метою дослідження є формулювання теоретичних засад і прикладних рекомендацій щодо формування кліматоощадливого аграрного виробництва з урахуванням вже наявних і можливих негативних впливів воєнних дій на стан земель та інших природних ресурсів як основних засобів ведення землеробства в сучасних умовах.

Викладення основного матеріалу. За своєю суттю сучасне агровиробництво, незважаючи на його індустріалізацію та передові технології, продовжує бути формою природокористування, де дуже інтенсивно використовуються не тільки земля, води, рослинний і тваринний світ та інші природні

ресурси, а й кліматичний фактор. Це зумовлює необхідність перебудови аграрного виробництва як сфери природокористування з метою його адаптації до нових кліматичних реалій.

Слід відмітити, що гострота кліматичного фактору диктує необхідність внесення змін до ключових традиційних напрямів аграрної політики багатьох країн світу, зокрема, до правового забезпечення державної підтримки сільського господарства. Аграрії розвинених країн почали реагувати на зміни клімату розширенням інноваційної діяльності. Так, у США останніми роками зафіксоване зростання кількості успішних заявок на отримання патентів на впровадження посухостійких культур. Проте на шляху до розширення застосування фермерами інноваційних технологій стала політика США у частині державної підтримки агрострахування. Як виявилося, статистично взаємозв'язок між змінами клімату та інноваціями, покликаними боротися з цими змінами, внаслідок державної підтримки агрострахування послаблюється приблизно на 23 відсотки[7]. Адже страхування ризиків аграрного виробництва з можливістю отримання фермерами відшкодування збитків, понесених через несприятливі кліматичні катаклізми, за рахунок страхових компаній не стимулює їх до більш інтенсивного застосування інноваційних технологій аграрного виробництва. Тому в літературі зазначається, що розуміння реакції сільськогосподарських виробників на погодні умови є важливим у процесі розробки агрополітичних заходів, спрямованих на зменшення ризиків, пов'язаних зі зміною клімату[9]. Крім того, практика деяких країн свідчить, що нестача опадів та зумовлене нею зменшення виробництва сільськогосподарської продукції може призвести до громадянських конфліктів[10]. Таким чином, стратегія правового забезпечення кліматичної безпеки аграрної сфери має включати два напрями: адаптацію землеробства до інтенсивних кліматичних змін та протидію їх настанню.

В Україні проблематика адаптації до негативних наслідків та протидії зміні клімату також набула однієї з важливих у багатьох державних стратегічних документах. Так, у Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 р., затвердженої Законом України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII[11], зазначається, що на початку XXI ст. світовою спільнотою визнано, що зміна клімату є однією з основних проблем світового розвитку з потенційно серйозними загрозами для глобальної економіки та міжнародної безпеки внаслідок підвищення прямих і непрямих ризиків, пов'язаних з енергетичною безпекою, забезпеченням продовольством і питною водою, стабільним існуванням екосистем, ризиками для здоров'я і життя людей.

Проте, на нашу думку, в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України до 2030 р. екологічні та кліматичні проблеми, зумовлені вітчизняним сільським господарством, відображені недостатньо повно. І це при тому, що сільське господарство належить до найбільших забрудню-

вачів атмосфери через значну кількість парникових газів, які генеруються в результаті інтенсивного обробітку землі та з боку тваринництва[12].

Не згадується прямо сільське господарство як фактор негативного впливу на клімат і у схваленій Кабінетом Міністрів України Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 р.[13] та у затвердженому ним плані заходів на виконання цієї Концепції[14]. Так, у зазначеній Концепції ставиться загальне завдання «сприяти створенню і постійному оновленню моделей прогнозування викидів парникових газів за різними сценаріями розвитку економіки держави та її окремих секторів», до яких, напевно, віднесли і аграрний сектор. Крім того, у Концепції та плані заходів щодо її реалізації ставиться загальне завдання щодо збільшення обсягу поглинання парникових газів шляхом здійснення заходів у сфері лісового господарства та землекористування, а також визначається такий же нечіткий очікуваний результат його реалізації – «збільшити обсяг поглинання парникових газів шляхом здійснення заходів у лісовому господарстві та землекористуванні» без конкретизації цього результату у відсотках чи інших показниках.

Більш цілеспрямованою кліматоохоронною програмою у аграрній сфері є, на нашу думку, Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 р., затверджена Кабінетом Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р[15]. І хоча ця Стратегія розглядає зміни клімату як позитивний фактор розвитку аграрного виробництва, у ній вперше в законодавстві України доволі повно й чітко визначені кліматичні небезпеки для розвитку сільського господарства. Так, цей програмний документ відносить до негативних наслідків впливу зміни клімату в Україні підвищення частоти та інтенсивності екстремальних погодних явищ, зниження родючості ґрунтів, зменшення продуктивності сільськогосподарських культур, необхідність виведення та впровадження нових сортів, більш стійких до посух і високих температур, розширення зрошення.

Потребують нагального розв’язання проблеми деградації земель та опустелювання, відновлення антропогенно змінених екосистем, удосконалення структури сільськогосподарських угідь і напрямів господарської діяльності з метою формування збалансованого співвідношення між сільськогосподарськими угіддями та забезпеченням екологічної безпеки і рівноваги території. Зазначається також, що внаслідок впливу зміни клімату тваринництво в Україні скорочуватиметься через зменшення продуктивності багатьох порід худоби, поширення хвороб, зменшення площ земель, придатних для випасу худоби, та нестачу води для задоволення потреби у напуванні тварин.

Водночас, незважаючи на досить повну «інвентаризацію» кліматичних небезпек для розвитку сільського господарства, розробники Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 р. не змогли визначити шляхи уникнення таких небезпек. У Стратегії до завдань уникнення таких небезпек віднесені забезпечення розвитку органічного сільського господарства, застосування практик ощадливого обробітку земель із збере-

женням та підвищенням органічної речовини ґрунту, а також формування планів дій з адаптації до зміни клімату у сферах сільського господарства та ґрунтів.

Тому заслуговує позитивної оцінки Стратегія зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 р., яка затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р. № 688-р[16]. Цією Стратегією до ключових інструментів мінімізації впливу клімату на процеси соціально-економічного розвитку регіонів віднесене відновлення зрошення та дренажу як засіб проти зростаючої «спекотності» клімату.

У Стратегії зазначається, що в Україні обліковується 5485,3 тис. гектарів меліорованих земель, зокрема 2178,3 тис. гектарів зрошуваних і 3307 тис. гектарів осушуваних земель з відповідною меліоративною інфраструктурою. Але фактично зрошується всього близько 500 тис. гектарів, а двостороннє водорегулювання здійснювалося на площі близько 250 тис. гектарів, що становить менш як 20 відсотків наявних площ зрошення та менш як 10 відсотків наявних площ дренажу. І це при тому, що побудовані у радянський період водогосподарська та меліоративна інфраструктури (забезпеченість водними ресурсами, пропускна здатність магістральних і розподільних каналів, кількість і продуктивність різних за призначенням насосних станцій тощо) є достатніми для забору та подачі води для поливу не менш як 1,5–1,8 млн гектарів, відведення надлишкових вод у весняний період з території площею понад 3 млн гектарів і водорегулювання на площі понад 1 млн гектарів. Відповідно стан меліоративного землеробства за рівнем використання наявних потужностей інженерної інфраструктури зрошення та дренажу охарактеризований у Стратегії як кризовий із загрозою погіршення.

У зв’язку з цим у Стратегії визначені ряд принципів подолання кризових явищ у меліоративному землеробстві, які мають, на нашу думку, розглядатися і як принципи розвитку його правового забезпечення. До них віднесені: визнання важливої ролі зрошення та дренажу для забезпечення сталого розвитку сільського господарства та сільських територій; перебування основних об’єктів інфраструктури зрошення та дренажу у державній власності; відокремлення функції управління водними ресурсами від функції управління інфраструктурою водного господарства та надання послуг; добровільне об’єднання в організації водокористувачів – самофінансовані самоврядні неприбуткові організації, що надають своїм членам послуги із зрошення та дренажу; провадження діяльності організації водокористувачів у межах визначеної зони обслуговування та закріпленої за ними частини меліоративної системи.

Слід зазначити, що на відміну від багатьох раніше затверджених державних програмних документів, які містять заходи економічного і екологічного відновлення, але які так і не були втілені у життя, Стратегія зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 р. починає реалізовуватися у законотворчій та правозастосовній практиках. Зокрема, 17 лютого 2022 р. Верховна

Рада України прийняла Закон України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель»[17]. Закон базується на поширеній у багатьох країнах практиці вирішення проблеми оптимізації меліоративного землеробства, ключовим напрацюванням якої є передача функцій управління меліоративною інфраструктурою нижчого рівня організаціям водокористувачів (далі – ОВК), які об'єднують власників (користувачів) земельних ділянок, гідротехнічна меліорація яких забезпечується такою інфраструктурою. При цьому ОВК визнаються самостійним видом юридичних осіб, що діють на підставі спеціального закону і найчастіше створюються як юридичні особи публічного права. Публічний статус ОВК проявляється насамперед в особливостях її діяльності, а саме у наданні ОВК права на використання інфраструктури на безкоштовній основі, права на доступ до землі та води, у тому числі землі третіх осіб, з метою проведення технічного обслуговування іригаційних систем, права затверджувати обов'язкові для членів правила водокористування, права на податкові пільги тощо. При цьому членство в ОВК не надає землекористувачу права на частку у його майні, що підпорядковує правовий режим майна ОВК потребам задоволення публічних інтересів у розвитку меліорації земель.

Водночас світова практика організації меліоративного землеробства підтвердила неефективність таких його правових моделей, які базуються на передачі ОВК об'єктів меліоративної інфраструктури в оренду, концесію тощо. Адже такі правові моделі передбачають, по-перше, платність користування, що збільшує вартість послуг гідротехнічної меліорації для власників зрошуваних і осушуваних земель, та, по-друге, проведення конкурсу по вибору користувача гідротехнічної інфраструктури, що є недоцільним з огляду на відсутність іншого, ніж водокористувачі, суб'єкта, який має зацікавленість забезпечити ефективне зрошення / осушення використовуваних земельних ділянок.

Зазначене свідчить, що в Україні основним напрямом реагування правової системи країни на кліматичні зміни стала адаптація (пристосування) сільського господарства до нових кліматичних умов. Водночас в аграрному законодавстві України не набуло належного розвитку правове забезпечення протидії настанню несприятливих для аграрного сектору кліматичних змін. Проте ми вважаємо, що розвиток права як засобу збереження сприятливого для аграрного виробництва кліматичного середовища має базуватися на концепції кліматоохоронного землеробства, яка охоплює як адаптацію до кліматичних змін, так і протидію їх настанню. Схоже, що російсько-українська війна актуалізувала необхідність приділення уваги науковців і законодавця проблемі правового забезпечення протидії настанню нових кліматичних загроз для землеробства.

На жаль, з початком російської агресії Україна зіткнулася з новими загрозами для сільського господарства – воєнними, які посилюють наявні кліматичні загрози. Так, воєнні дії спричинили порушення ґрунтового покриву

України у значних масштабах. За підрахунками громадської організації «Українська природоохоронна група», внаслідок воєнних дій на 34% території України вже наявне або існує ризик системного порушення поверхневого шару ґрунтів або ж їх забруднення (мінами, нафтопродуктами, нерозірваними боєприпасами тощо)[18].

Водночас ступінь порушення ґрунтового покриву в результаті воєнних дій може бути кардинально різним. Як свідчить досвід інших країн, унаслідок воєнних дій поля можуть залишатися небезпечно зараженими боєприпасами протягом тривалого періоду – 100 і більше років. Особливо показовими в цьому сенсі є землі країн, на яких пройшли дві світові війни. Так, у 2011 р. у Бельгії через майже 100 років після закінчення Першої світової війни вчені провели дослідження ґрунтів біля міста Іпр – ключового пункту Західного фронту цієї війни – і встановили, що вміст важких металів у них все ще перевищує норму. Такі землі визнані непридатними для сільськогосподарського використання до цього часу[19]. У Франції у 2015 р. влада зобов'язала місцевих фермерів знищити вирощену продукцію, яка виявилася забрудненою елементами зі старих боєприпасів – залишків світових воєн[20]. Загалом тільки після Першої світової війни посівні площі в Європі скоротилися на 22,6%[1].

Як відомо, російсько-українська війна є набагато інтенсивнішою як за характером веденням бойових дій, так і за наслідками для довкілля та, зокрема, для ґрунтового покриву. Загалом оцінка характеру пошкодження ґрунтового покриву внаслідок воєнних дій дає підстави виділяти два основні ступені порушення ґрунтів: значне, яке потребує тривалого відновлення, та тимчасове, яке може бути усунуте протягом відносно короткого періоду часу.

На жаль, відновлення ґрунтового покриву потребує також чимало витрат та організаційно-правової підтримки. Тому для подолання наслідків воєнних дій доцільно розробити державну програму відновлення ґрунтового покриву, яка б передбачала проведення біологічної рекультивації порушених війною сільськогосподарських угідь протягом відносно короткого часу – 3–10 років шляхом традиційної сільськогосподарської рекультивації – залуження тощо, а також використання деградованих внаслідок воєнних дій сільськогосподарських угідь для інших потреб протягом тривалого часу, що може охоплювати не одне десятиліття.

Слід зазначити, що російська агресія проти України завдала шкоди не лише нашій державі, а й спричинила кілька глобальних криз: продовольчу (порушення продовольчої безпеки різного ступеня, включно з голодом у низці африканських та інших країн), гуманітарну (переміщення мільйонів біженців з України до інших держав), правову (порушення сформованого після Другої світової війни міжнародного правопорядку) та енергетичну кризу.

Глобальна енергетична криза позначилася на житті переважної частини населення планети Земля двома економічними наслідками. Перший з них полягає у різкому зростанні цін на енергоносії, що виробляються з викопного

палива (нафта, газ тощо). А другий наслідок світової енергетичної кризи є продовженням першого, оскільки підвищення цін на викопне паливо спричинило зростання економічної вигідності вирощування енергетичних культур (верба, тополя, міскантус, свічграс) та сільськогосподарських рослин, зокрема, кукурудзи для використання як сировини для виробництва теплової і електричної енергії та біометану («зелена» енергетика). За високих цін на традиційні енергоносії, які виробляються з викопного палива, виробництво енергоносіїв з енергетичних культур (деревини, сільськогосподарських рослин тощо) стало дуже прибутковим[22].

Вирощування енергетичних культур потребує певних площ земель. Виникає питання, на яких землях можна вирощувати енергетичні культури для задоволення потреб у «зеленій» енергетиці. Оскільки 70 відсотків території України становлять землі сільськогосподарського призначення, то найперше можемо звернути увагу саме на ці землі. Проте вирощування енергетичних та інших культур для виробництва екологічно чистої енергії не є підгалуззю сільського господарства, оскільки не має на меті виробництво продовольчої продукції для людей чи кормів для тварин. Тому Земельний кодекс України забороняє використання земель сільськогосподарського призначення для неаграрних потреб.

Водночас в Україні наявні близько 5 млн гектарів деградованих, техногенно забруднених земель і просто малопродуктивних сільськогосподарських угідь. Усі ці землі не використовуються у аграрному виробництві, хоча значна їх частина належить до категорії земель сільськогосподарського призначення. Крім того, до цих земель потрібно додати кілька мільйонів гектарів сільськогосподарських земель, які зазнали значної деградації унаслідок воєнних дій і надовго стали непридатними для вирощування продовольчої продукції та кормів. Саме на таких землях слід, на нашу думку, передусім розвивати енергетичне землеробство.

Отже, перспектива розвитку енергетичного землеробства є дуже привабливою для України. Новий прогноз нафтогазового гіганта BP (British Petroleum) показав, що російсько-українська війна прискорить світовий «зелений» перехід[23]. Саме тому Президент України Володимир Зеленський на зустрічі з керівниками великого бізнесу, яка відбулася на початку вересня 2022 р. у межах відкриття Нью-Йоркської фондової біржі, зробив заяву про те, що Україна здатна замінити «брудні», шкідливі для клімату російські енергоресурси та стати «зеленим» енергетичним хабом для Європи[24].

Енергетична ініціатива України була продумана й позитивно оцінена у країнах ЄС. Відтак, у рамках саміту Україна – ЄС, який відбувся у Києві 3 лютого 2023 р., Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль і Президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн уклали меморандум щодо стратегічного партнерства у сфері відновлюваних газів, а саме – водню та біометану[25]. Вочевидь виконання Україною ролі провідної країни – постачальниці «зелених» енергетичних ресурсів потребуватиме прийняття Кабінетом Міністрів

України замість Енергетичної стратегії України на період до 2035 р. «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»[26] нового документа, яким може, на нашу думку, бути Стратегія розвитку біоенергетики України до 2050 р. – року очікуваного досягнення кліматичної нейтральності країнами – членами ЄС відповідно до програми «Європейський зелений курс». Вважаємо, одним із основним завдань Стратегії розвитку біоенергетики України до 2050 р. має стати проведення кліматоохоронної реформи у правовій системі України, яка б передбачала переорієнтацію багатьох галузей законодавства України на досягнення кліматоохоронних цілей. До таких галузей слід насамперед віднести енергетичне, екологічне, природоресурсне та аграрне законодавство.

Слід зазначити, що найбільші досягнення у забезпеченні біоенергетичної трансформації має енергетичне законодавство. Так, 21 жовтня 2021 р. прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва біометану». 22 липня 2022 р. Кабінет Міністрів України затвердив Порядок функціонування реєстру біометану[27], що дає змогу повною мірою реалізувати прийнятий ще у 2000 р. Закон України «Про альтернативні види палива»[28]. Крім того, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, внесла зміни в кодекси газотранспортної (ГТС) і газорозподільної (ГРС) систем, у яких уточнила вимоги до біометану для подачі в газові мережі[29]. Водночас екологічне, природоресурсне та аграрне законодавство перебувають на початковій стадії вирішення проблеми переходу України до виробництва та експорту «зелених» енергоносіїв.

Реалізація проблеми забезпечення енергетичної безпеки країни в умовах кліматичних загроз і воєнних наслідків має, на нашу думку, стати домінантою законотворчого процесу у галузі земельного права нашої держави у найближчому періоді нашої історії. Маємо зазначити, що земельне законодавство України не містить правових механізмів використання сільськогосподарських земель для задоволення потреб «зеленої» енергетики. Тому розвиток біоенергетики на основі використання деградованих унаслідок воєнних дій сільськогосподарських угідь та інших земель потребує внесення істотних змін у правові засади розподілу земель країни для задоволення комплексу потреб у земельних ресурсах. Ми вважаємо, що для створення ефективної системи правового забезпечення «енергетичного землеробства» два базових принципи сучасного земельного права України – принцип продовольчої безпеки та принцип екологічної безпеки – доцільно доповнити ще одним – принципом біоенергетичної безпеки. Цей принцип являтиме собою теоретико-правове підґрунтя для використання певної частини земель країни для потреб «зеленої» енергетики. Для цього він має бути імплементований у правове регулювання земельних відносин.

Основним засобом земельного права України, який використовується для виокремлення певної частини земель країни для використання з метою задо-

волення певних потреб, є визначення у законі правового режиму таких земель у цілому та земельних ділянок, які входять до категорії земель зокрема. Як зазначено у ст. 18 Земельного кодексу України, до земель України належать усі землі в межах її території, у тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії, які мають особливий правовий режим. А згідно з ч. 3 ст. 19 Кодексу земельна ділянка, яка за основним цільовим призначенням належить до відповідної категорії земель, належить у порядку, визначеному Земельним кодексом України, до певного виду цільового призначення, що характеризує конкретний напрям її використання та її правовий режим. Отже, правовий режим категорії земель є правовою основою для визначення правового режиму земельних ділянок, що входять до відповідної категорії земель. Водночас категорії земель можуть поділятися на окремі підкатегорії, для яких також встановлюється особливий правовий режим. Наприклад, така категорія земель, як землі промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення, складаються з окремих підкатегорій земель – земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики та оборони.

У зв'язку з цим виникає питання про те, до яких земель варто віднести землі, що використовуються виключно для задоволення потреб «зеленої» енергетики у сировині. З одного боку, землі енергетичного землеробства призначені для задоволення потреб енергетики, що споріднює їх з підкатегорією земель енергетики як складовою частиною категорії земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення. Водночас всі землі цієї категорії земель за основним їх цільовим призначенням використовуються як операційний базис – для розміщення відповідних будівель і споруд, тоді як землі енергетичного землеробства за основним їх цільовим призначенням можуть використовуватися як засіб виробництва, який забезпечує вирощування енергетичних культур. Тому між землями енергетики та землями енергетичного землеробства існують принципові відмінності, які унеможливлюють їх об'єднання або в одну підкатегорію земель енергетики, а тим більше у зазначену вище категорію земель як її окрема підкатегорія.

З іншого боку, землі енергетичного землеробства мають забезпечити вирощування енергетичних культур, тобто вони використовуватимуться як засіб виробництва, що дає підстави для віднесення таких земель до категорії земель сільськогосподарського призначення. Проте і між землями енергетичного землеробства та землями сільськогосподарського призначення існують принципові відмінності. Адже вони призначені для задоволення різних суспільних потреб: перші мають забезпечити «зелену» енергетику сировиною для виробництва кліматобезпечних енергоресурсів, а другі – забезпечують продовольчу безпеку країни.

Враховуючи особливості призначення та використання земель енергетичного землеробства, вважаємо, що правовий режим цих земель не може бути

органічно імплементований у правовий режим земель сільськогосподарського призначення або правовий режим земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення. Тому пропонуємо доповнити закріплену у Земельному кодексі України систему з 9-ти категорій земель (землі сільськогосподарського призначення, землі житлової і громадської забудови тощо) ще однією – категорією земель енергетичного землеробства. До таких земель уже сьогодні можна включити 4–5 млн гектарів сильно деградованих і непридатних для аграрного виробництва земель.

На нашу думку, з метою забезпечення належного використання та охорони земель енергетичного землеробства для забезпечення потужностей «зеленої» енергетики кліматично безпечною сировиною для виробництва відповідних енергоносіїв доцільно визначити їх особливий правовий режим. Для цього у Земельний кодекс України має бути введена система правових норм, якими слід визначити поняття та види земель енергетичного землеробства, порядок переведення сільськогосподарських та інших земель до земель енергетичного землеробства, повноваження органів влади щодо їх надання у власність і користування, перелік суб'єктів прав на земельні ділянки, надані для потреб енергетичного землеробства, порядок розміщення на таких землях підприємств «зеленої» енергетики чи їх окремих виробничих потужностей, а також особливості правової охорони земель енергетичного землеробства. Крім того, уявляється доцільним наповнити кліматоохоронними нормами, які регламентують відносини щодо виробництва енергоресурсів, і прийнятий у 2003 р. Закон України «Про охорону земель», які б конкретизували відповідні положення Земельного кодексу України.

Водночас варто зазначити, що для вирішення завдань «зеленої» енергетики можуть використовуватися і землі сільськогосподарського призначення, які передані у власність чи користування агровиробникам для виробництва продовольства. Такі землі поряд з виробництвом продовольчої та сировинної продукції можуть стати джерелом сировини для «зеленої» енергетики, яку вважають побічною аграрною продукцією: соломи пшениці, стебел кукурудзи, лушпиння соняшника, відходів тваринних ферм, рибного господарства, а також відходів харчової та переробної промисловості, зокрема, цукрових заводів (жом, макуха)[30]. Для створення правових передумов для виробництва сільськогосподарськими підприємствами сировини для «зеленої» енергетики Верховна Рада України внесла 19 жовтня 2022 р. доповнення до ст. 22 Земельного кодексу України, яке надало агрогосподарствам право розміщувати на несільськогосподарських угіддях земель сільськогосподарського призначення об'єкти виробництва біометану, які є складовими комплексів з виробництва, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції. Вважаємо, що сільськогосподарським підприємствам доцільно надати і право реалізації виробленого ними біометану на ринкових умовах з тим, щоб вони стали повноправними учасниками всього ланцюга правовідносин щодо

виробництва енергетичної сировини, її переробки та реалізації готового «зеленого» енергетичного продукту.

Висновки. Таким чином, реалізація зазначених пропозицій щодо розвитку правової доктрини та вдосконалення правового забезпечення енергетичного землеробства сприятиме посиленню правової охорони клімату від негативного впливу двох факторів: виробництва енергоресурсів з використанням викопного палива (нафти, газу, вугілля) та викидів в атмосферу вуглекислого газу з ґрунтового покриву, оскільки вирощування багаторічних деревних та інших насаджень для потреб зеленої енергетики супроводжуватиметься зв'язуванням цього газу ґрунтовими речовинами (організмами) і запобігатиме їх викидам в атмосферу. На нашу думку, запропоновані зміни до земельного законодавства України не призведуть до втрати Україною статусу провідної аграрної держави світу, проте сприятимуть набуттю статусу провідної держави Європи, землеробство якої продукує кліматоохоронні енергетичні ресурси та забезпечує ними країни ЄС.

1. Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: Закон України від 4 лютого 2004 р. № 1430-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 19. Ст. 261. **2.** Про ратифікацію Паризької угоди: Закон України від 14 липня 2016 р. № 469-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 35. Ст. 595. **3.** The European Green Deal. Communication from the Commission to the European parliament, the European council, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. Brussels, 11.12.2019. COM(2019) 640 final. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/european-green-deal-communication_en.pdf (дата звернення: 29.12.2022). **4.** Демченков Я. Wind of change: які зміни несе вітрова енергетика Україні. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2023/01/6/695729/ (дата звернення: 6.01.2023). **5.** Колісник М. Кліматично нейтральна енергетика та «зелена економіка»: вимога часу та шанс для України. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/11/4/693464/ (дата звернення: 29.08.2022). **6.** Колісник М. Кліматично нейтральна енергетика та «зелена економіка»: вимога часу та шанс для України. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/11/4/693464/ (дата звернення: 29.08.2022). (дата звернення: 4.11.2022). **7.** REPowerEU Plan. Communication from the Commission to the European parliament, the European council, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. European commission, Brussels, 18.05.2022. COM(2022) 230 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2022%3A230%3AFIN&qid=1653033742483 (дата звернення: 29.08.2022). **8.** Miao, R. (2020). Climate, insurance and innovation: the case of drought and innovations in drought-tolerant traits in US agriculture. European Review of Agricultural Economics 47(5): 1826-1860. **9.** Tambet, H., Stopnitzky, Y. (2021). Climate Adaptation and Conservation Agriculture among Peruvian Farmers. *American Journal of Agricultural Economics* 103: 900-922. **10.** Gatti, N., Baylis, K., Crost, B. (2021). Can Irrigation Infrastructure Mitigate the Effect of Rainfall Shocks on Conflict? Evidence from Indonesia. American Journal of Agricultural Economics 103: 211-231. **11.** Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 16. Ст. 70. **12.** Пирожок О. Бізнес-моделі українських

компаній чекає екологічна революція. Інтернет-ресурс. Режим доступу: URL: https://www.epravda.com.ua/projects/ecox2/2021/05/11/673600/ (дата звернення: 8.09.2022). **13.** Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. № 932-р. *Офіційний вісник України.* 2016. № 99. Ст. 3236. **14.** Про затвердження плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2017 р. № 878-р. Урядовий кур'єр. 2017. 13 грудня. **15.** Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. *Офіційний вісник України.* 2021. № 87. Ст. 5584. **16.** Про схвалення Стратегії зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р. № 688-р. *Офіційний вісник України.* 2019. № 70. Ст. 247. **17.** Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель: Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2079-IX. *Офіційний вісник України.* 2022. № 39. Ст. 2064. **18.** Дячук М., Федорова Л. Земля у вогні. Як війна впливає на ґрунти. *Дзеркало тижня.* 2022. 29 серпня. URL: https://zn.ua/ukr/ECOLOGY/zemlja-u-vohni-jak-vijna-vplivaje-na-grunti.html (дата звернення: 29.08.2022). **19.** Бєлоусова К. Наслідки війни для здоров'я відчуватимуть два покоління українців. URL: https://ecopolitic.com.ua/ua/news/v-ukraini-naslidki-vijni-dlya-zdorov-ya-vidchuvatimutdva-pokolinnya-eksperti/ (дата звернення: 1.08.2022). **20.** Україні знадобиться 100 років для відновлення довоєнної врожайності ґрунтів. URL: https://agronews.ua/news/ukrayini-znadobytsya-100-rokiv-dlya-vidnovlennya-dovoyennoyi-vrozhajnosti-gruntiv%ef%bf%bc/ (дата звернення: 21.08.2022). **21.** Війна в Україні знищує ґрунти – як врятувати мертві землі. URL: https://superagronom.com/blog/925-viyna-v-ukrayini-znischuye-grunti--yak-vryatuvati-mertvi-zemli (дата звернення: 8.12.2022). **22.** Гелетуха Г. Що вирощувати: харчі чи енергію? Дохід від вирощування енергетичних рослин та сировини для виробництва біометану не менший, ніж дохід від вирощування зерна пшениці та кукурудзи. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/08/31/690982/ (дата звернення: 31.08.2022). **23.** Ron Bousso. Ukraine war to accelerate shift to clean energy, BP says. URL: https://www.reuters.com/business/energy/ukraine-war-accelerate-shift-clean-energy-bp-says-2023-01-30/ (дата звернення: 29.12.2022). **24.** Бєлоусова К. Україна стане "зеленим" енергетичним хабом для Європи, – Зеленський. URL: https://ecopolitic.com.ua/ua/news/ukraina-stane-zelenim-energetichnim-habom-dlya-ievropi-zelenskij/ (дата звернення: 8.09.2022). **25.** Memorandum of Understanding between the European Union and Ukraine on a Strategic Partnership on Biomethane, Hydrogen and other Synthetic Gases. URL: https://energy.ec.europa.eu/system/files/2023-02/For%20signature_MoU%20EU-UA%20final%20-%20Eng.pdf (дата звернення: 3.02.2023) **26.** Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 605-р. *Урядовий кур'єр.* 2017. 8 вересня. № 167. **27.** Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва біометану: Закон України від 21 жовтня 2021 р. № № 1820-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2021. № 52. Ст. 431. **28.** Про затвердження Порядку функціонування реєстру біометану: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 липня 2022 р. № 823. *Офіційний вісник України.* 2022. № 61. Ст. 3652. **29.** Про альтернативні види палива: Закон України від 14 січня 2000 р. № 1391-XIV. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 12. Ст. 94. **30.** Україна може стати на чолі біометанового буму в Європі, – Мінагрополітики. URL: https://

minagro.gov.ua/news/ukrayina-mozhe-stati-na-choli-biometanovogo-bumu-v-yevropi-minagropolitiki (дата звернення: 12.10.2022). **31.** Біоенергетика в Україні. URL: https://uabio.org/bioenergy-in-ukraine/ (дата звернення: 16.01.2023). **32.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель: Закон України від 19 жовтня 2022 р. № № 2698-IX. *Офіційний вісник України.* 2022. № 91. Ст. 5641.

References

1. Pro ratyfikatsiiu Kiotskoho protokolu do Ramkovoi Konventsii Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro zminu klimatu: Zakon Ukrainy vid 4 liutoho 2004 r. № 1430-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2004. № 19. St. 261. **2.** Pro ratyfikatsiiu Paryzkoi uhody: Zakon Ukrainy vid 14 lypnia 2016 r. № 1469-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2016. № 35. St. 595. **3.** The European Green Deal. Communication from the Commission to the European parliament, the European council, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. Brussels, 11.12.2019. COM(2019) 640 final. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/european-green-deal-communication_en.pdf (data zvernennia: 29.12.2022). **4.** Demchenkov, Ya. Wind of change: yaki zminy nese vitrova enerhetyka Ukraini. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2023/01/6/695729/ (data zvernennia: 6.01.2023). **5.** Kolisnyk, M. Klimatychno neitralna enerhetyka ta "zelena ekonomika": vymoha chasu ta shans dlia Ukrainy. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/11/4/693464/ (data zvernennia: 29.08.2022). **6.** Kolisnyk, M. Klimatychno neitralna enerhetyka ta "zelena ekonomika": vymoha chasu ta shans dlia Ukrainy. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/11/4/693464/ (data zvernennia: 29.08.2022). (data zvernennia: 4.11.2022). **7.** REPowerEU Plan. Communication from the Commission to the European parliament, the European council, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. European commission, Brussels, 18.05.2022. COM(2022) 230 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2022%3A230%3AFIN&qid=1653033742483 (data zvernennia: 29.08.2022). **8.** Miao, R. (2020). Climate, insurance and innovation: the case of drought and innovations in drought-tolerant traits in US agriculture. European Review of Agricultural Economics 47(5): 1826-1860. **9.** Tambet, H., Stopnitzky, Y. (2021). Climate Adaptation and Conservation Agriculture among Peruvian Farmers. American Journal of Agricultural Economics 103: 900-922. **10.** Gatti, N., Baylis, K., Crost, B. (2021). Can Irrigation Infrastructure Mitigate the Effect of Rainfall Shocks on Conflict? Evidence from Indonesia. *American Journal of Agricultural Economics* 103: 211-231. **11.** Pro Osnovni zasady (stratehiiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku. Zakon Ukrainy vid 28 liutoho 2019 roku № 2697-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2019. № 16. St.70. **12.** Pyrozhok O. Biznes-modeli ukrainskykh kompanii chekaie ekolohichna revoliutsiia. Internet-resurs. Rezhym dostupu: URL: https://www.epravda.com.ua/projects/ecox2/2021/05/11/673600/ (data zvernennia: 8.09.2022). **13.** Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zminy klimatu na period do 2030 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 hrudnia 2016 r. № 932-r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2016. № 99. St. 3236. **14.** Pro zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo vykonannia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zminy klimatu na period do 2030 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 6 hrudnia 2017 r. № 878-r. Uriadovyi kurier. 2017. 13 hrudnia. № 235. **15.** Pro skhvalennia Stratehii ekolohichnoi bezpeky ta adaptatsii do zminy klimatu na period do 2030 roku. Rozporiadzhennia Kabinetu

Ministriv Ukrainy vid 20 zhovtnia 2021 r. № 1363-r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2021. № 87. St. 5584. **16.** Pro skhvalennia Stratehii zroshennia ta drenazhu v Ukraini na period do 2030 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 serpnia 2019 r. № 688-r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2019. № 70. St. 247. **17.** Pro orhanizatsii vodokorystuvachiv ta stymuliuvannia hidrotekhnichnoi melioratsii zemel: Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2022 r. № 2079-IX. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2022. № 39. St. 2064. **18.** Diachuk, M., Fedorova, L. Zemlia u vohni. Yak viina vplyvaie na grunty. *Dzerkalo tyzhnia.* 2022. 29 serpnia. URL: https://zn.ua/ukr/ECOLOGY/zemlja-u-vohni-jak-vijna-vplivaje-na-grunti.html (data zvernennia: 29.08.2022). **19.** Bielousova, K. Naslidky viiny dlia zdorovia vidchuvatymut dva pokolinnia ukraintsiv. URL: https://ecopolitic.com.ua/ua/news/v-ukraini-naslidki-vijni-dlya-zdorov-ya-vidchuvatimut-dva-pokolinnya-eksperti/ (data zvernennia: 1.08.2022). **20.** Ukraini znadobytsia 100 rokiv dlia vidnovlennia dovoiennoi vrozhainosti gruntiv. URL: https://agronews.ua/news/ukrayini-znadobytsya-100-rokiv-dlya-vidnovlennya-dovoyennoyi-vrozhajnosti-gruntiv%ef%bf%bc/ (data zvernennia: 21.08.2022). **21.** Viina v Ukraini znyshchuie grunty – yak vriatuvaty mertvi zemli. URL: https://superagronom.com/blog/925-viyna-v-ukrayini-znischuye-grunti--yak-vryatuvati-mertvi-zemli (data zvernennia: 8.12.2022). **22.** Heletukha, H. Shcho vyroshchuvaty: kharchi chy enerhiiu? Dokhid vid vyroshchuvannia enerhetychnykh roslyn ta syrovyny dlia vyrobnytstva biometanu ne menshyi, nizh dokhid vid vyroshchuvannia zerna pshenytsi ta kukurudzy. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/08/31/690982/ (data zvernennia: 31.08.2022). **23.** Ron Bousso. Ukraine war to accelerate shift to clean energy, BP says. URL: https://www.reuters.com/business/energy/ukraine-war-accelerate-shift-clean-energy-bp-says-2023-01-30/ (data zvernennia: 29.12.2022). **24.** Bielousova, K. Ukraina stane "zelenym" enerhetychnym khabom dlia Yevropy, – Zelenskyi. URL: https://ecopolitic.com.ua/ua/news/ukraina-stane-zelenim-energetichnim-habom-dlya-ievropi-zelenskij/ (data zvernennia: 8.09.2022). **25.** Memorandum of Understanding between the European Union and Ukraine on a Strategic Partnership on Biomethane, Hydrogen and other Synthetic Gases. URL: https://energy.ec.europa.eu/system/files/2023-02/For%20signature_MoU%20EU-UA%20final%20-%20Eng.pdf (data zvernennia: 3.02.2023) **26.** Pro skhvalennia Enerhetychnoi stratehii Ukrainy na period do 2035 roku "Bezpeka, enerhoefektyvnist, konkurentospromozhnist". Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18 serpnia 2017 r. № 605-r. *Uriadovyi kurier.* 2017. 8 veresnia. № 167. **27.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo rozvytku vyrobnytstva biometanu: Zakon Ukrainy vid 21 zhovtnia 2021 r. № № 1820-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady.* 2021. № 52. St. 431. **28.** Pro zatverdzhennia Poriadku funktsionuvannia reiestru biometanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22 lypnia 2022 r. № 823. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2022. № 61. St. 3652. **29.** Pro alternatyvni vydy palyva: Zakon Ukrainy vid 14 sichnia 2000 r. № 1391-XIV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2000. № 12. St. 94. **30.** Ukraina mozhe staty na choli biometanovoho bumu v Yevropi, – Minahropolityky. URL: https://minagro.gov.ua/news/ukrayina-mozhe-stati-na-choli-biometanovogo-bumu-v-yevropi-minagropolitiki (data zvernennia: 12.10.2022). **31.** Bioenerhetyka v Ukraini. URL: https://uabio.org/bioenergy-in-ukraine/ (data zvernennia: 16.01.2023). **32.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vidnovlennia systemy oformlennia prav orendy zemelnykh dilianok silskohospodarskoho pryznachennia ta udoskonalennia zakonodavstva shchodo okhorony zeme: Zakon Ukrainy vid 19 zhovtnia 2022 r. № № 2698-IX. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2022. № 91. St. 5641.

Kulynych Pavlo. **Formation of legal support of climate-protective farming in Ukraine: problems under martial period**

The article investigates both theoretical issues of the formation of global climate protection policy as well as the formation of climate-protective legislation in the agrarian sphere of Ukraine. In the search for means of countering global climate threats, scientists formulated the scientific concept of "climate security" as a strategic goal for unifying efforts to counter the onset of climate catastrophes. An important tool in achieving the goal of ensuring climate security is law and legislation as its applied means of influencing human behavior in all spheres of life. The priority in the establishment of legal support for climate protection belongs to international legislation, which most fully reflect the common interests of our civilization. Such acts include the 2004 Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change and the 2015 Paris Climate Agreement. At the same time, in December 2019, the European Union adopted a fundamentally new climate protection program – the European Green Deal energy transition program, the implementation of which has to make Europe neutral in terms of climate changes by 2050. Later, national governments began to adopt similar legal acts. Thus, in 2021, President Biden signed a decree on the development of "green" energy, the Green New Deal, which should ensure that the United States achieves 100% of "clean" (climate-safe) electricity generation by 2035. Ukraine has also prepared an ambitious plan for climate protection transformation of its own energy system, aimed at increasing the share of renewable energy sources in the country's energy balance to 25% by 2035. However, Russian aggression against Ukraine caused significant damage to the implementation of this plan. Russia, playing a key role in providing European countries with fossil energy carriers (oil, gas, coal) and threatening to stop their supplies, has embarked on the path of using such energy carriers as energy weapons against Ukraine and the EU countries. In such conditions, the issue of giving up coal and gas went beyond the climate security problem and became a factor of the energy security of the European continent. The EU's response to such a challenge consists in adoption by the European Commission in May 2022 of the REPowerEU energy reform plan, which proposes to accelerate the transition of the EU's energy system from fossil fuels to the use of clean ("green") energy sources. An important role in the implementation of the REPowerEU plan is given to the transition of agriculture as one of the sources of climate deterioration to the usage of green technologies. The severity of the climatic factor dictates the need to make changes to the key traditional directions of the agrarian policy of many countries of the world. In our opinion, the strategy of legal provision of climatic safety of the agrarian sphere should include two directions: adaptation of agriculture to intensive climatic changes and prevention of their onset. In Ukraine, the main direction of the country's legal system's response to climate change consists in adaptation of agriculture to new climatic conditions. At the same time the legal protection against the onset of climatic changes unfavorable for the agrarian sector has not been properly developed in the agrarian legislation of Ukraine. We believe that the development of law as a means of preserving a climatic environment favorable for agricultural production should be based on the concept of climate protective agriculture, which covers both adaptation to climate changes and prevention of their occurrence. It seems that the Russian-Ukrainian war actualized the need for scientists and legislators to pay more attention to the problem of legal protection against the onset of new climatic threats to agriculture. Russian aggression against Ukraine coursed harm not only our country, but also triggered several global crises: food (violation of food security of varying degrees, including famine in a few African and other countries), humanitarian (movement of millions of refugees from Ukraine to other countries), legal

(violation of the international legal order established after the Second World War) and the energy crisis. The global energy crisis affected the lives of the population of the planet Earth with two economic consequences. The first of them is a sharp increase in the prices of energy carriers produced from fossil fuels (oil, gas, etc.). And the second one is a continuation of the first and consists in the growth of economic profitability of growing energy crops (willow, poplar, miscanthus, switchgrass) and agricultural plants, in particular, corn for use as raw material for the production of thermal and electrical energy and biomethane. With high prices for traditional energy sources produced from fossil fuels, the production of energy sources from energy crops has become very profitable. But large areas of land are needed to grow such crops. In general, the search for such lands is a difficult task, since all the lands of Ukraine have already been distributed and are used for other purposes. At the same time, because of military actions, 34% of the territory of Ukraine already has a systematic violation of the surface layer of soils or their contamination with harmful military substances. World experience shows that a certain part of lands damaged by military actions became unsuitable for food production for 20, 30, or even 100 years. In addition, Ukraine has about 5 million hectares of degraded, polluted land or simply unproductive agricultural land. In our opinion, it is precisely on such lands that energy agriculture should be developed in the first place. Modern land law of Ukraine, which regulates the use and protection of the country's lands, is built on two basic principles – the principle of food security and the principle of environmental security. We believe that in order to create an effective system of legal support for "energy farming", these two basic principles should be supplemented with another one - the principle of bioenergy security, which gives legal priority to the use of part of the country's land for the needs of growing raw materials for the production of green, climate safe energy resources. This principle should be implemented in the legal regulation of land relations. In our opinion, to ensure the proper use and protection of energy farming lands to provide the capacities of "green" energy with climate-safe raw materials for the production of relevant energy carriers, it is advisable to define their special legal regime. For this, the Land Code of Ukraine should be added a system of legal norms that define the notion and types of land for energy agriculture, the procedure for transferring agricultural and other lands to land for energetic agriculture, the powers of authorities regarding granting such land into ownership and use, the list of subjects of rights on land plots provided for the needs of energy farming, the procedure for placing "green" energy enterprises or their separate production facilities on such lands, as well as the specific requirements for legal protection of energy farming lands. Thus, the implementation of the mentioned proposals regarding the development of the legal doctrine and improvement of the legal provision of energetic agriculture will contribute to strengthening the legal protection of the climate from the negative consequences of two factors: the first is production of energy resources using fossil fuels (oil, gas, coal) and second consists in emissions of carbon dioxide into the atmosphere from the soil cover, since the cultivation of perennial trees and other plantations for the needs of green energy will be accompanied by the binding of this gas by soil substances (organisms) and will prevent their emissions into the atmosphere. The proposed changes to the land legislation of Ukraine will not lead to Ukraine losing its status as a leading agrarian country in the world but will contribute to the acquisition of the status of a leading country in Europe, whose agriculture produces climate-protective energy resources and provides them to EU countries.

Key words: climate, war, agriculture, land, law, "green" energy, energetic farming.

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-366-379
УДК 342.9

В. П. ТИМОЩУК,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0001-6109-0909

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ»

У грудні 2023 р. набирає чинності Закон України «Про адміністративну процедуру» (далі – ЗАП), що має виконувати роль загального закону для вирішення сотень видів справ у різних секторах публічного адміністрування. Основний масив відносин предмета ЗАП є доволі очевидним, адже стосується діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо вирішення індивідуальних справ конкретних фізичних і юридичних осіб. Водночас є частина відносин, які потребують системного визначення і застосування різних категорій та норм для обґрунтованого віднесення цих відносин до предмета ЗАП. Особливо, що стосується діяльності органів професійного самоврядування та інших суб'єктів, які здійснюють повноваження, делеговані державою, виконують публічні завдання. Власне цій проблематиці і присвячена публікація.

Ключові слова: *загальна адміністративна процедура, адміністративний акт, адміністративний орган, публічна адміністрація, функції публічної адміністрації.*

Tymoshchuk Victor. **Determining the subject of the Law of Ukraine "On administrative procedure"**

In December 2023, the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" (hereinafter – LAP) enters into force, which should act as a general law for solving hundreds of types of cases in various sectors of public administration. The main array of relations of the LAP subject is quite obvious, because it concerns the activities of executive authorities and local self-government bodies regarding the resolution of individual cases of specific individuals and legal entities. At the same time, there are some relationships that require a systematic definition and the application of various categories and norms for the justified attribution of these relationships to the subject of LAP. Especially with regard to the activities of professional self-government bodies and other entities that exercise powers delegated by the state and perform public tasks. This publication is dedicated to this issue.

Key words: *general administrative procedure, administrative act, administrative body, public administration, functions of public administration.*

Вступ. Досягненням України у 2022 р., навіть попри повномасштабну війну, стало ухвалення Закону України «Про адміністративну процедуру»[1] (далі – ЗАП, Закон). Прийняття ЗАП з пропозиціями глави держави відбуло-

* ***Tymoshchuk Viktor,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© В. П. Тимощук, 2023

ся 17 лютого 2022 р. Через повномасштабне вторгнення РФ в Україну підписання Закону Президентом відбулося лише 13 червня 2022 р. Набуває чинності Закон 15 грудня 2023 р. Наразі здійснюються практичні заходи з підготовки до реалізації ЗАП: перегляд спеціального законодавства та напрацювання змін для приведення у відповідність до ЗАП, навчальні заходи для публічних службовців.

Одним із викликів для практики та юридичної науки буде чітке встановлення предмета регулювання ЗАП. Адже Україна не мала досі подібного регулювання, а більшість теоретичних питань з проблематики загальної адміністративної процедури напрацьовуються ґрунтуючись на зарубіжній доктрині і досвіді, тож ще мусять пройти апробацію вітчизняною практикою.

ЗАП за призначенням є законом, що має регулювати питання *загальної адміністративної процедури.* Він набуватиме чинності у той час, коли в Україні вже є сотні законів, які стосуються діяльності органів виконавчої влади (далі – ОВВ) та органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) з вирішення індивідуальних справ фізичних та юридичних осіб. Тому потрібно дуже чітко визначити, до яких відносин буде застосовуватися ЗАП, а до яких – ні. Це не лише питання взаємодії зі спеціальним (тематичним) законодавством, а й загалом окреслення меж публічного адміністрування.

Літературний огляд. Питання загальної адміністративної процедури тривалий час було одним з малодосліджених у вітчизняній науці адміністративного права. Це зумовлено тим, що до цієї проблематики науковці підійшли в роки незалежної України, після фіксації у 1998 р. завдання з розробки відповідного законопроєкту у Концепції адміністративної реформи в Україні.

Виняткову допомогу Україні надавали зарубіжні експерти, особливо німецькі. Тому джерел з «німецьким корінням» на тему загальної адміністративної процедури в Україні доступно найбільше (див., зокрема, праці проф. О. Люхтерегандта[2], д-ра Б.Шлоера[3]).

Автор цієї публікації також взявся за опрацювання проблематики загальної адміністративної процедури. Перші праці були зібранням інформації та зарубіжних джерел (законів інших країн, актів Ради Європи) в рамках досліджень Центру політико-правових реформ[4]. А одним із наукових продуктів системного характеру стала монографія 2009 р.[5] В інших юридичних школах України фахівці також узялися за проблематику адміністративної процедури. Особливо варто відзначити дослідження А. М. Школика[6], а також напрацювання харківських науковців, зокрема І. В. Бойко і колег[7].

Попри це треба визнати, що аж до ухвалення ЗАП, опрацювання його предмета природно стосувалося найбільш очевидної складової – регулювання процедурного аспекту відносин органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з фізичними та юридичними особами щодо вирішення конкретних справ індивідуального характеру. Цього вистачає для визначення основного масиву відносин, які належать до предмета ЗАП. З наближенням часу набрання чинності ЗАП – все гостріше постають питання, які

теж перебувають у сфері публічного адміністрування, але стосуються відносин, де потрібне переважно функціональне застосування категорії «адміністративний орган».

Постановка проблеми. Прийняття ЗАП – це, безумовно, великий крок для практики та науки адміністративного права. Водночас це й нові виклики перед вітчизняною юридичною наукою. Одне з найбільш системних завдань – це чітке визначення предмета регулювання ЗАП, зокрема, визначення критеріїв для віднесення відносин, що належать до предмета ЗАП. У цьому разі, безумовно, треба відштовхуватися від норм ЗАП і його ключових конструкцій. Адже відповідно до них предмет ЗАП, по суті, визначається за допомогою трьох ключових категорій: «адміністративний орган», «адміністративний акт», «функції публічної адміністрації».

Відповідно потрібно мати обґрунтовані відповіді на питання розуміння цих категорій ЗАП, що є завданням насамперед для науки. Адже нормативні визначення залишають простір у доктринальному тлумаченні, а також мають відкриті питання. Окремі винятки з предмета ЗАП теж потребують пояснення.

Отже, потрібно забезпечити глибокий і системний науковий аналіз і тлумачення названих вище категорій, а також провести вироблення критеріїв для віднесення чи невіднесення певних відносин до предмета регулювання ЗАП, особливо тих, що стосуються нестатутних адміністративних органів, тобто *«інших суб'єктів, які здійснюють функції публічної адміністрації».* Важливими при цьому є питання розмежування зовнішньої і внутрішньої діяльності публічної адміністрації; питання діяльності бюджетних публічних установ і доступу до їх послуг; загалом розуміння категорій «публічних завдань», «публічних послуг», «суб'єктивного публічного права» та врешті – динамічного розуміння ролі держави, завдань і функцій публічної адміністрації.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є потреба чітко визначити предмет регулювання ЗАП. Відповідно завданнями дослідження є:

– з'ясування категорії «адміністративний орган», особливо у контексті її функціонального розуміння, і зокрема, визначення: а) з одного боку, видів діяльності ОВВ та ОМС, які не належать до адміністративної діяльності; б) з другого – визначення основних видів «нестатутних адміністративних органів» – інших суб'єктів, які здійснюють функції публічної адміністрації;

– визначення категорії «адміністративний акт», зокрема, її ознак, форм, відмежування від інших видів діяльності публічної адміністрації;

– опис «функцій публічної адміністрації», і загалом предмета публічного адміністрування, що допомагатиме визначити відносини, до яких мають застосовуватися правила ЗАП.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 1 ЗАП «цей Закон регулює відносини органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, інших *суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції*

публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ *шляхом прийняття <…> адміністративних актів»* (виділення. – *Авт.*). Отже, у ч. 1 визначений і основний суб'єктний склад таких відносин (з боку держави – насамперед *за функціональною характеристикою – ті, хто здійснює функції публічної адміністрації), і їх формальна спрямованість* (прийняття адміністративного акта). Це цілком обґрунтований підхід, адже з усіх правових форм діяльності публічної адміністрації прийняття адміністративних актів є основною формою і за призначенням, і за обсягами (тобто кількістю актів, що приймаються). Це надзвичайно широке коло відносин, починаючи від *адміністративних послуг* (реєстрація актів цивільного стану, нерухомості, бізнесу, місця проживання; видачі паспортів, дозволів, ліцензій; призначення субсидій, пенсій тощо), *інспекційної діяльності* (наприклад, перевірки закладів харчування та торгівлі, тобто контрольно-наглядова діяльність у сфері господарської діяльності тощо), і закінчуючи іншою діяльністю адміністративних органів за заявою особи чи ініціативою цих органів.

Вихідною категорією, що дає змогу встановити предмет ЗАП, є «адміністративний орган», хоча цього терміна і не згадано у ст. 1. Проте у статті, присвяченій визначенню термінів, саме цей термін йде першим, і його визначено як «орган виконавчої влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадова особа, *інший суб'єкт, який відповідно до закону уповноважений здійснювати функції публічної адміністрації»* (п. 1 ч. 1 ст. 2 ЗАП) (виділення. – *Авт.*). Це новий термін для українського законодавства, водночас він поширений в аналогічному законодавстві інших країн. Прикметник «адміністративний» покликаний вказати, що йдеться про «адміністрацію», тобто владу виконавчу, а не законодавчу і не судову. До таких органів віднесені насамперед органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, адже саме вони виконують більшість функцій публічної адміністрації.

Важливо одразу і вкотре наголосити, що «адміністративний орган» – *це саме функціональна категорія.* Тобто, з одного боку, не всі ОВВ чи ОМС є адміністративними органами. Це залежить від конкретних повноважень / функцій, які реалізують такі органи. Лише коли йдеться про виконання функції публічної адміністрації, то тільки такого суб'єкта і саме при виконанні такої діяльності можна вважати адміністративним органом. Наприклад, коли ОВВ і ОМС вирішують справи щодо конкретних громадян чи суб'єктів господарювання з приводу надання певного дозволу, виділення земельної ділянки у користування тощо, то вони є адміністративними органами. Адже в цих випадках вони надають адміністративні послуги – тобто виконують функції, які прямо названі у ЗАП серед функцій публічної адміністрації. Водночас, коли ці ж ОВВ, ОМС виконують нормотворчі / політичні функції (функції полісі, формування політики), розробляючи та ухвалюючи нормативно-правові акти, програмні документи (наприклад, коли міністерство

затверджує певний підзаконний акт, місцева рада затверджує бюджет або правила благоустрою тощо), то у цих випадках такі ОВВ і ОМС не є адміністративними органами у розумінні ЗАП.

З іншого боку, викликом є те, що до адміністративних органів належать не лише ОВВ і ОМС, а й *«інші суб'єкти»* – «не органи» у статутному (статусному) значенні. Наведемо кілька найпоширеніших типів таких інших суб'єктів.

Наприклад, *державні та комунальні підприємства – акредитовані суб'єкти у сфері державної реєстрації* прав на нерухоме майно – у період дії відповідного законодавства 2016–2019 рр. Комунальне підприємство «Бюро технічної інвентаризації», яке отримувало таку акредитацію на підставі закону, саме при виконанні реєстраційних функцій повинно було б розглядатися як адміністративний орган.

Не має значення форма власності *підприємства*. До прикладу, окремі станції технічного обслуговування (далі – СТО) отримують від держави повноваження проводити «обов'язковий технічний контроль» транспортних засобів. Наразі це обов'язково для таксі та автомобілів, що використовуються для перевезення пасажирів або вантажів з метою отримання прибутку. Тож коли особа звертається на таке СТО за проведенням обов'язкового технічного контролю, то ці відносини мають публічно-правовий (адміністративний) характер, адже в цій ситуації СТО діє як адміністративний орган, приймаючи рішення про права та обов'язки особи. Особі видається або протокол перевірки технічного стану, або акт невідповідності технічного стану транспортного засобу. Ця інформація заноситься до загальнодержавної бази даних. І тут має застосовуватися ЗАП.

Також до таких «інших суб'єктів» належать *органи професійного самоврядування* (наприклад, Нотаріальна палата України) принаймні при вирішенні питань доступу до професії, виключення з професії. Органи професійного самоврядування поширені насамперед у юридичних професіях (адвокатура, нотаріат), медичних професіях (лікарі, стоматологи, медсестри тощо), інших так званих «вільних професіях» (архітектори, аудитори та ін.). Зокрема, саморегулівні організації у сфері архітектурної діяльності можуть на підставі делегованих повноважень проводити професійну атестацію виконавців робіт (послуг), пов'язаних із створенням об'єктів архітектури, залучатися до ліцензування господарської діяльності членів саморегулівної організації.

В європейських країнах «функції публічної адміністрації» реалізуються і в таких відносинах, як наприклад, *зарахування дитини до школи* у відповідному шкільному окрузі за місцем проживання. У цьому разі директор / адміністрація школи розглядається як адміністративний орган. Україна теж повинна стати на таке розуміння функцій публічної адміністрації та адміністративного органу. Адже у цих випадках йдеться про реалізацію особою суб'єктивного публічного права (на середню освіту) та навіть більше – про

виконання обов'язку батьками, адже «повна загальна середня освіта є обов'язковою» (ст. 53 Конституції України). Тож директор комунальної школи зобов'язаний або зарахувати дитину до школи або надати обґрунтовану відмову у зарахуванні. І таке рішення має ухвалюватися за правилами ЗАП, оформлятися і доводитися до відома особи за ЗАП. Оскарження також має здійснюватися за правилами ЗАП та/або Кодексу адміністративного судочинства. Адже тут йдеться не про приватноправові (цивільні) відносини рівних суб'єктів, а саме про публічно-правові відносини.

Отже, тут загалом може йтися про адміністративні послуги (до яких можна навести усі наведені вище приклади і типи відносин), або й загалом про *публічні послуги*, особливо ті, що надаються публічними установами. Принаймні *доступ до цих послуг* (включаючи доступ до публічної бібліотеки чи публічного спортзалу, басейну) теж може належати до предмета ЗАП, оскільки такі суб'єкти утворені для задоволення публічного інтересу (потреб великої кількості осіб), і у доступі до таких послуг відмовляти можна лише виходячи з чіткого переліку підстав. Останній має бути унормовано чи засновниками / власниками таких публічних установ, чи під їх контролем. І це питання ще потребує розробки у вітчизняному адміністративному праві.

Ще одна важлива категорія суб'єктів і відносин, які теж підпадають під ознаки функціонального «адміністративного органу» – це *надавачі «комунальних послуг загального інтересу»,* на яких звертають увагу європейські партнери[8] (постачання електрики, води, централізоване теплопостання тощо). Існують обґрунтовані підстави вважати, що у цій сфері публічно-правовий характер мають не лише відносини між надавачами цих послуг і Регулятором (регуляторами), але й принаймні частина відносин між споживачами цих послуг та їх надавачами. Рішення про *підключення до мереж або відключення від мереж* (тобто доступ до цих послуг) має настільки високий рівень публічного інтересу, що значно ефективніше регулювати такі відносини саме з використанням публічно-правових інструментів. Надто «нерівним» тут є становище суб'єктів відносин і держава повинна надати відповідні права для особи та встановити обов'язки для надавачів таких послуг. Тобто власне держава несе відповідальність за забезпечення цими послугами, за їх доступність. Кризова ситуація в Україні, зумовлена війною, лише підкреслює обґрунтованість цього підходу. Очевидно, в Україні для вирішення цього питання треба сподіватися не лише на адміністративну практику від Регулятора та судову практику. Доцільно внести відповідні зобов'язання щодо застосування ЗАП до таких відносин у спеціальних (тематичних) законах, або навіть у самому ЗАП.

Принагідно зауважимо, що категорію «адміністративний *орган*» потрібно розуміти як певну «фікцію». Це може бути не лише колективне структуроване утворення (державна служба, інспекція, виконавчий орган місцевої ради чи його структурний підрозділ тощо), а й окрема посадова особа / службовець, якщо вона/він має повноваження вирішувати адміністративну справу,

приймати адміністративний акт. Наприклад, адміністративним органом є державний реєстратор, що здійснює державну реєстрацію фізичних осіб – підприємців, юридичних осіб. І такий підхід прямо застережено у визначенні терміна «адміністративний орган» у ЗАП, де в переліку окремо згадано про «посадових осіб». Зрештою, вирішення цього питання залежить від компетенційного законодавства, того, за ким саме закріплені повноваження: за окремою посадовою особою, чи органом у цілому або його керівником, колегіальним органом тощо. У певних справах це може бути навіть окрема «службова особа» в ОМС чи ОВВ. У ЗАП вжита найширша конструкція «інший суб'єкт».

Центральною категорією ЗАП є *«адміністративний акт» – «рішення або юридично значуща дія індивідуального характеру, прийняте (вчинена) адміністративним органом для вирішення конкретної справи та спрямоване (спрямована) на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи (осіб)»* (п. 3 ч. 1 ст. 2 ЗАП). Саме ця категорія дає змогу визначати предмет і межі ЗАП. Прийняття адміністративних актів є домінуючою правовою формою діяльності органів публічної адміністрації. Адже основним предметом діяльності цих органів є вирішення конкретних справ, як-то надання дозволів на будівництво, здійснення державної реєстрації суб'єктів господарювання, призначення субсидії на житлово-комунальні послуги тощо. Вирішуються ці справи саме через прийняття адміністративних актів.

Способи оформлення адміністративного акта можуть бути різноманітними. Зокрема, адміністративний акт може бути прийнятий у вигляді письмового рішення / документа або й усного волевиявлення (як-от, при проходженні митного контролю громадянами).

Прикметник *«адміністративний»* вказує на те, що акт виходить від адміністративних органів, на відміну від актів законодавчого органу чи судових органів. Також у ЗАП враховано євроінтеграційні прагнення України. У країнах Європейського Союзу термін «адміністративний акт» є дуже поширеним і звучить та пишеться у багатьох мовах практично однаково, наприклад, *administrative act* – англійською, *acte administratif* – французькою, *acto administrativo* – іспанською та португальською, *atto amministrativo* – італійською, *Verwaltungsakt* – німецькою тощо[9].

Ключовими ознаками «адміністративного акта» є:

1) індивідуальність (конкретність). Вони стосуються конкретних осіб і вирішення конкретних (індивідуальних) справ. Відповідно у такому акті, як правило, або прямо вказано конкретного адресата, або його можна визначити (хоча є і виняткові ситуації);

2) прийняття адміністративним органом, тобто суб'єктом уповноваженим на здійснення адміністративної влади (на відміну від влади представницької / політичної чи судової). Тобто йдеться про *сферу публічного адміністрування;*

3) прийняття адміністративного акта адміністративним органом самостійно, що вказує на таку його ознаку, як *односторонність*, на відміну від адміністративних договорів, де потрібне волевиявлення ще однієї сторони – фізичної чи юридичної особи. Хоча ЗАП не врегульовує питання укладання адміністративних договорів, проте в Україні адміністративному договору, як правило, передує адміністративний акт (наприклад, перед укладанням договору на місцеві перевезення спочатку буде визначений переможець конкурсу);

4) прямий вплив на приватних осіб, тобто *зовнішня дія* адміністративного акта. Ця ознака дає змогу відмежовувати адміністративні акти від внутрішньо спрямованих актів, наприклад, щодо вирішення організаційних питань всередині адміністративного органу. Ця ознака опосередковано випливає зі спрямованості адміністративного акта *«на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи»* (мається на увазі фізична чи юридична особа). Також ця ознака може бути виведена із терміна «адміністративна справа».

До адміністративного акта належать не лише рішення, а й «юридично значущі дії». У теорії адміністративного права їх зазвичай виділяли як окрему правову форму діяльності публічної адміністрації і до таких дій, як приклад, відносять державну реєстрацію фізичної особи – підприємця. Важливо наголосити, що такі юридично значущі дії повинні бути не процедурного характеру (як-от, реєстрація заяви), а *здійснювати врегулювання* (вирішення) конкретної адміністративної справи.

Від юридично значущих дій, якими вирішується певна адміністративна справа (і які ЗАП відносить до адміністративних актів), треба відрізняти так звані *«реальні акти» (фактичні дії)*, які адміністративними актами не є. До прикладу, інформування про небезпеку (сигнал повітряної тривоги), чи інше поширення інформації (наприклад, інформація міністерства про ризики вживання певних видів харчування / продуктів); спостереження (наприклад, за дорожнім рухом); дії поліцейського, який фізично відтісняє учасників демонстрації тощо. Очевидно, що у кожному випадку з «діями» треба оцінювати, чи має місце вирішення (врегулювання) конкретної справи через волевиявлення адміністративного органу та спрямованість на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або виконання обов'язків окремої особи (осіб). Треба визнати, що це питання лише нещодавно стало глибше опрацьовуватися в українській теорії адміністративного права[10]. У контексті ЗАП також важливо відмежовувати їх від процедурних дій і рішень, які є лише окремими елементами провадження (як-от, реєстрація заяви; взяття проб на дослідження тощо), а також від заходів впливу при примусовому виконанні адмінактів. І варто пам'ятати про ч. 2 ст. 4 ЗАП, за якою принципи адміністративної процедури, визначені ЗАП, поширюються також на адміністративну діяльність, що не вимагає прийняття адміністративних актів.

Нарешті, легко відрізняти адміністративні акти від нормативних актів. Ця відмінність полягає в тому, що адміністративний акт має конкретних адреса-

тів, або адресатів, яких можна визначити за певними ознаками, і стосується врегулювання конкретного випадку. Нормативний акт стосується невизначеного кола випадків та невизначеного кола осіб.

Як уже згадувалося, важливе значення для ЗАП, визначення його предмета має термін «адміністративна справа» – «справа, що стосується *публічно-правових відносин щодо забезпечення реалізації права, свободи чи законного інтересу особи та/або виконання нею визначених законом обов'язків, захисту її права, свободи чи законного інтересу,* розгляд якої здійснюється адміністративним органом» (п. 2 ч. 1 ст. 2 ЗАП). Отже, справа має стосуватися *«публічно-правових відносин».* Це залишає поза межами ЗАП усе зі сфери приватноправових відносин, тобто де органи влади вступають в іншого роду відносини (зокрема, у своїй господарській діяльності в частині матеріального забезпечення, або трудові відносини між органом влади та його працівниками чи з приводу найму керівників підприємств, установ, організацій у сфері управління органу). І важливим є застереження щодо *«забезпечення реалізації права, свободи чи законного інтересу особи та/або виконання нею визначених законом обов'язків».* Це додаткова підказка, що залишає поза межами ЗАП усі «внутрішні» відносини між елементами публічної адміністрації / адміністративного органу. Це не лише відносини публічної служби, а й питання внутрішньо організаційного характеру: між підрозділами, між керівником і підлеглими / підпорядкованими особами, між центральним органом і територіальними органами / підрозділами; між органом та підприємствами, установами організаціями у сфері його управління. Тобто усі ці внутрішньоуправлінські відносини не мають цієї вищезазначеної характеристики. Звідси можна вивести ще таку підказку для ідентифікації справи як адміністративної – це справа, що виникає між «адміністративним органом» та *непідпорядкованими* йому особами.

Нарешті третя за значущістю для ЗАП нова категорія – *«функції публічної адміністрації»,* що визначена як «надання адміністративних послуг, здійснення інспекційної (контрольної, наглядової) діяльності, вирішення інших справ за заявою особи або за власною ініціативою адміністративного органу» (п. 11 ч. 1 ст. 2 ЗАП). Це один з найважливіших термінів для адміністративного права загалом. Сама згадка конструкції «публічна адміністрація» (навіть у прив'язці до функцій) у ЗАП є надзвичайно вагомим кроком у розвитку українського адміністративного права, його демократизації, європеїзації.

Визначення «функцій публічної адміністрації» у ЗАП є описовим і не повним з доктринальної точки зору. Воно не містить акценту на підпорядкуванні публічної адміністрації політичній владі, не вказує на її виконавчий характер – виконання законодавства. Але ці теоретичні застороги не є критичними для цілей ЗАП. Наведене визначення є добрим орієнтиром для практиків, адже вказує на основні напрями діяльності публічної адміністрації у сучасній державі, і ґрунтується на термінології, що вже більше десяти років

використовується у законодавстві України (як-от, категорії «адміністративні послуги», «контрольна, наглядова діяльність»).

Таким чином, ЗАП відходить від конструкцій похідних від «управління», «державне управління» для означення зовнішньої діяльності виконавчої влади у відносинах з приватними особами. Адже поняття «адміністрація», «адміністрування» коректніше передають призначення виконавчої влади та місцевого самоврядування в сучасній демократичній державі. Їх головне завдання – це служіння суспільству / обслуговування громадян (від лат. – *ministrare – служити*). Це сучасна ідеологія та філософія здійснення публічної влади. Такі терміни повинні спонукати до нормативної та практичної зміни ставлення до громадян і приватних суб'єктів господарювання не як до «об'єктів управління», «об'єктів управлінського впливу», а вести до переходу на рівень збалансованих відносин з повноправними суб'єктами. Це власне та людиноцентристська концепція адміністративного права, яку в Україні з середини 90-х років XX ст. заклав Вадим Борисович Авер'янов.

Нагадаємо, що терміни «адміністративні послуги», «державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності» – визначені у відповідних законах «Про адміністративні послуги», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». При цьому очевидно, що наведений перелік функцій публічної адміністрації не є вичерпним. Тому додатково у визначенні йдеться і про *«вирішення інших справ за заявою особи або за власною ініціативою адміністративного органу».* Це може стосуватися «нестандартних» ситуацій, які не вкладаються у категорію «адміністративних послуг» (наприклад, заява особи про усунення негативного впливу сусідського шуму; ініціативне рішення ОМС про будівництво об'єкта інфраструктури тощо).

У ч. 2 ст. 1 ЗАП визначені винятки зі сфери дії ЗАП. Частину з цих винятків можна було б і не включати до Закону, адже вони в принципі не стосуються публічного адміністрування (як-от, конституційне, судове провадження, кримінальне провадження тощо). Але для кращого розуміння та юридичної визначеності окремо акцентовано, що ЗАП не поширюється на певні відносини. Проаналізуємо деякі з них, де є точки дотику з публічним адмініструванням.

ЗАП не поширюється на *«розгляд звернень осіб, що містять пропозиції, рекомендації щодо формування державної політики, вирішення питань місцевого значення, а також щодо врегулювання суспільних відносин»* (п. 1 ч. 2 ст. 1 ЗАП). Тут йдеться не про суб'єктивне публічне право фізичної чи юридичної особи, коли особа має захищене законом право вимоги, а про так зване «петиційне право» – пропозиції, рекомендації. У частині формування державної та місцевої політики (полісі), нормотворчості позиція особи має характер пропозицій і рекомендацій, а не вимоги. Отже, тут маємо розмежування предмета регулювання ЗАП із Законом «Про звернення громадян» і майбутнім Законом «Про публічні консультації». Перший з них ще потребу-

ватиме кардинальних змін у частині виключення норм щодо розгляду заяв і скарг. Проте головна підказка-орієнтир для такого розмежування – це саме наявність у особи *суб'єктивного публічного права* (і тоді це ЗАП), тобто права особи, закріпленого законом і такого, що підлягає реалізації та захисту публічно-правовими інструментами, публічною адміністрацією.

Такі винятки, як *«розвідувальна діяльність, контррозвідувальна діяльність, застосування законодавства про національну безпеку і оборону»* були включені при підготовці ЗАП до 2-ого читання та на етапі підписання Закону главою держави як одна з пропозицій Президента. Враховуючи повномасштабну війну, ці пропозиції глави держави стали дуже своєчасними, адже безпекові рішення дійсно складно ухвалювати з дотриманням усіх стандартів ЗАП. Водночас після Перемоги варто приділити окрему увагу питанням визначення обсягу такої категорії, як «національна безпека» для цілей ЗАП, адже до неї за певних умов може відноситися доволі широке коло відносин. Звісно, потрібно відштовхуватися від ключового нормативного акта у цій сфері – Закону «Про національну безпеку України» (у п. 9 ч. 1 ст. 1). Але очевидно, що його тлумачення може бути динамічним. До прикладу, складними на практиці можуть бути питання кваліфікації як безпекових справ, пов'язаних з перетинанням кордону, залежно від умов воєнного стану, мобілізаційних обмежень. Тому мають бути напрацьовані критерії, які визначають межі категорії «національна безпека», аби не допустити свавільного незастосування ЗАП до певних відносин.

Щодо непоширення ЗАП на *«застосування законодавства про громадянство, надання притулку в Україні»* можна зауважити, що ці питання вирішуються в адміністративному порядку, через прийняття адміністративних актів. Тому поширення правил ЗАП на такі відносини було б значно кращим рішенням, як це є і в інших країнах західної політичної і правової культури.

Для відносин *«державної служби, дипломатичної та військової служби, служби в органах місцевого самоврядування, служби в поліції, а також іншої публічної служби»* (п. 3 ч. 2 ст. 1 ЗАП) виняток зроблений зважаючи на те, що під час проходження особами публічної служби приймаються акти, що не мають усіх ознак адміністративних. Адже абсолютна більшість відносин публічної служби – це відносини *всередині* системи публічної адміністрації / апарату чи інших владних систем, тобто ця діяльність не спрямована назовні.

Виняток *«нагородження державними нагородами та відзнаками»* (п. 6 ч. 2 ст. 1 ЗАП) до певної міри є надлишковим. Адже в цих відносинах особа не має суб'єктивного публічного права – права вимоги на нагородження державними нагородами та відзнаками. Можна хіба що вносити пропозиції щодо інших осіб. Винятком з винятку можна назвати присвоєння почесного звання «Мати-героїня», адже у цьому питанні українським законодавством визначені доволі чіткі умови для отримання такого статусу, і тут вже йдеться про суб'єктивне публічне право. До відкритих питань можна також віднес-

ти – чи буде поширюватися ЗАП на *позбавлення* державних нагород та відзнак. Адже тут буквально йдеться вже не про «нагородження». Таке «позбавлення» не повинно бути свавільним, а відтак, на нашу думку, має здійснюватися за правилами ЗАП.

Для України окремим викликом буде завдання забезпечити нерозширення кількості винятків зі сфери ЗАП. Можна прогнозувати, що будуть періодичні спроби окремих органів забезпечити вихід з-під дії ЗАП на «свій сектор», у т. ч. з обґрунтуванням достатності спеціального регулювання. Треба зважати на ризики від додавання нових винятків. Адже кожне виведення окремого сектору публічного адміністрування з-під дії ЗАП означатиме зменшення цінності ЗАП і для держави, і для приватних осіб. Оскільки корисність ЗАП полягає саме у тому, щоб бути загальним законом для усіх відносин зі сфери публічного адміністрування, надавати загальний стандарт, прогнозованість та універсальність правил взаємодії держави з приватними особами.

Висновки. Загалом можна підсумувати, що, з одного боку, питання виконання функцій публічної адміністрації є достатньо добре формалізоване у ЗАП. Принаймні щодо основних напрямів діяльності держави, як-от: надання адміністративних послуг і здійснення інспекційної діяльності. І це вже дуже добрий орієнтир для практики. З іншого боку, є ще значний простір для підвищення ефективності застосування ЗАП завдяки розвитку адміністративної та судової практики і належного окреслення меж публічного адміністрування. Основними орієнтирами тут є саме ті критерії, що відмежовують публічне право від приватного. Це публічні завдання, які виконує держава (безпека, правопорядок тощо), публічні зобов'язання, які бере на себе сучасна соціальна держава (соціальний захист, освіта, охорона здоров'я тощо), публічно-правовий захист, який має надавати сучасна правова держава для отримання послуг публічних установ, та навіть доступ до окремих комунальних послуг (загального інтересу), які мають бути гарантовані / забезпечені державою. Треба зважати на суть регулювання, на збереження у цьому регулюванні зобов'язань держави. І якщо немає можливості перейти на рівень рівноправних, вільних, конкурентних відносин без потреби державного втручання та публічно-правового регулювання, то це вказує на потребу збереження публічно-правового характеру таких відносин чи їх окремих елементів, і на поширення ЗАП на такі відносини.

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2073-IX. *Голос України.* 15.06.2022. **2.** Люхтергандт О. Проект Адміністративного процедурного кодексу України та сучасне адміністративне процедурне право. *Юридичний журнал*. 2002. № 5. С. 24–28. **3.** Німецько-українсько-російський коментований словник з адміністративного права / Б. Шлоер, І. Сойко; заг. ред. Б. Шлоера та Ю. Зайцева. Київ: Український центр правничих студій, 2003. 464 с. **4.** Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / автор-упорядник В. П. Тимощук. Київ, 2003. 496 с. **5.** Тимощук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії: монографія. Київ, 2010. 296 с. **6.** Школик А. М.

Адміністративно-процедурне законодавство та його систематизація: монографія. Одеса, 2020. 306 с. **7.** Адміністративна процедура: навчальний посібник / за заг. ред. І. В. Бойко. Харків, 2019. **8.** Повідомлення Європейської Комісії «Стандарти якості для послуг загального інтересу в Європі» ("A Quality Framework for Services of General Interest in Europe" // EC COM(2011)900 final, available at https://ec.europa.eu/archives/commission_2010-2014/president/news/speeches-statements/pdf/20111220_1_en.pdf) **9.** Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС: порівнял. аналіз / пер. з фр. В. Ховхуна. Київ, 1996. С. 240. **10.** Загальне адміністративне право: підручник / за заг. ред. Р. С. Мельника. Видання друге. Одеса, 2023. С. 452–458.

References

1. Pro administratyvnu protseduru: Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2022 roku № 2073-IX. *Holos Ukrainy.* 15.06.2022 [ukr.]. **2.** Liukhterhandt O. Proekt Administratyvnoho protsedurnoho kodeksu Ukrainy ta suchasne administratyvne protsedurne pravo. *Yurydychnyi zhurnal.* 2002. № 5. S. 24–28 [ukr.]. **3.** Nimetsko-ukrainsko-rosiiskyi komentovanyi slovnyk z administratyvnoho prava / B. Shloer, I. Soiko; zah. red. B. Shloera ta Yu. Zaitseva. Kyyiv: Ukrainskyi tsentr pravnychykh studii, 2003. 464 s. [ukr.]. **4.** Administratyvna protsedura ta administratyvni posluhy. Zarubizhnyi dosvid ta propozytsii dlia Ukrainy / avtor-uporiadnyk V. P. Tymoshchuk. Kyiv, 2003. 496 s. [ukr.]. **5.** Tymoshchuk V. P. Administratyvni akty: protsedura pryiniattia ta prypynennia dii: Monohrafiia. Kyiv, 2010. 296 s. [ukr.]. **6.** Shkolyk A. M. Administratyvno-protsedurne zakonodavstvo ta yoho systematyzatsiia: monohrafiia. Odesa, 2020. 306 s. [ukr.]. **7.** Administratyvna protsedura: navchalnyi posibnyk / za zah. red. I.V. Boiko. Kharkiv, 2019 [ukr.]. **8.** Povidomlennia Yevropeiskoi Komisii «Standarty yakosti dlia posluh zahalnoho interesu v Yevropi» ("A Quality Framework for Services of General Interest in Europe" // EC COM(2011) 900 final, available at https://ec.europa.eu/archives/commission_2010-2014/president/news/speeches-statements/pdf/20111220_1_en.pdf) **9.** Ziller Zh. Polityko-administratyvni systemy krain YeS. Porivnial. analiz / Per. z fr. V. Khovkhuna. Kyiv, 1996. S. 240 [ukr.]. **10.** Zahalne administratyvne pravo: pidruchnyk / za zah. red. R. S. Melnyka. Vydannia druhe. Odesa, 2023. S. 452–458 [ukr.].

Tymoshchuk Victor. **Determining the subject of the Law of Ukraine "On administrative procedure"**

Introduction. *In December 2023, the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" (hereinafter – LAP) enters into force. The exceptional importance of the LAP lies in the fact that it should fulfill the role of a general law for solving hundreds of types of cases in the field of public administration. The main array of the subject of relations that will fall under the regulation of the LAP is relatively obvious, because they are determined by the subject factor – the activities of executive authorities and local self-government bodies, and the direction of their activity – the resolution of individual cases of specific individuals and legal entities. These relations are covered by two main areas of activity of public administration – provision of administrative services and inspection activity.*

Aim of the article. At the same time, there is a certain part of relations that require the systematic application of various norms, concepts and approaches, for their justified coverage by the subject of the LAP. In particular, this concerns the activities of professional self-government bodies, access to public services, and even access to communal services of general interest. This area is not so obvious for Ukrainian

specialists, and even more so for practice. This requires a functional interpretation of the category "administrative body", a comprehensive understanding of the category "administrative act", a correct understanding of the content and boundaries of the categories "public administration" and "functions of public administration". This publication is dedicated to this issue.

Results. *On the basis of the above-described categorical apparatus, their systematic interpretation and complex application, there is an opportunity to reveal the full potential of the subject of LAP, to cover all relations belonging to its sphere.*

Conclusions. *An important result of this analysis is the awareness of the exclusive role of the Administrative Law for administrative law in general. After all, this Law in practice introduces the concept of the rule of law into the activities of public administration, contributes to the democratization of the entire governance system, and the Europeanization of our state. The LAP also unifies the key terminology of administrative legislation with the corresponding terminology of the EU and its member states. It is in this Law that the concept of "public administration" finally appears for the first time in Ukrainian legislation.*

Key words: *general administrative procedure, administrative act, administrative body, public administration, functions of public administration.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-380-391
УДК 342.9

Л. Є. КИСІЛЬ,
*кандидат юридичних наук, доцент**
ORCID: 0000-0001-7986-0967

НАЦІОНАЛЬНА РАДА З ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАСЛІДКІВ ВІЙНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВИЙ СТАТУС

Стаття присвячена особливостям правового статусу Національної ради з відновлення України від наслідків війни як консультативно-дорадчого органу при Президентові України. На основі аналізу наукових і нормативних джерел щодо визначення поняття «консультативно-дорадчий орган при Президентові України» визначені ознаки цього поняття. Акцентовано увагу на основних проблемах прийнятого Національною радою Плану відновлення України після війни в частині державного управління та його юридичної сили.

Ключові слова: *Національна рада з відновлення України від наслідків війни, консультативно-дорадчий орган при Президентові України, План відновлення України після війни, режим воєнного стану, система органів виконавчої влади.*

Kysil Liudmyla. **National council for recovery of Ukraine from the consequences of war: to the scientific controversy about legal status**

The article is devoted to the peculiarities of the legal status of the National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War as a consultative and advisory body under the President of Ukraine. Based on the analysis of scientific and normative sources regarding the definition of the concept of "consultative and advisory body under the President of Ukraine", the characteristics of the specified concept are determined. Attention is focused on the main problems of the post-war recovery plan of Ukraine adopted by the National Council in terms of public administration and its legal force.

Key words: *National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War, consultative and advisory body under the President of Ukraine, Plan for the Recovery of Ukraine after the War, martial law regime, system of executive authorities.*

Вступ. 21 квітня 2022 р. Указом Президента України № 266/2022 було створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни (далі – Національна рада) як консультативно-дорадчий орган при Президентові України та затверджено Положення про неї та її посадовий склад[1].

Національна рада підготувала План відновлення України після війни[2] (далі – План) і представила його на міжнародній конференції в Лугано 4–5

* ***Kysil Liudmyla****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Docent*

© Л. Є. Кисіль, 2023

липня 2022 р. як «дорожню карту» післявоєнної відбудови України. І оскільки в умовах війни, розв'язаної РФ в Україні, право на участь в управлінні державними справами обмежується[3], широкого обговорення цього Плану не проводилось. Однак питання, що виникли в процесі його підготовки та прийняття, є доволі актуальними.

Стан дослідження. В юридичній літературі є чимало досліджень, присвячених органам, які обслуговують діяльність Президента, зокрема, праці С. А. Агафонова, М. І. Зелінської, Н. В. Коваль, Н. Р. Нижник, М. О. Пухтинського, Н. О. Рибалки, В. А. Шатіло та ін. Поряд з тим питання про правовий статус Національної ради та юридичної сили актів, що нею приймаються, недостатньо досліджене, що актуалізує відповідні наукові розвідки.

Постановка проблеми. В умовах правового режиму воєнного стану зростає відповідальність, підвищуються вимоги щодо ефективності функціонування всієї системи публічної влади, у якій інститут Президента займає провідне місце. Адже згідно зі ст. 102, п. 1 частини першої ст. 106 Конституції України Президент є главою держави і виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина; забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави. Для здійснення своїх повноважень (п. 28 частини першої ст. 106 Конституції України) він створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби. Одним із таких органів є Національна рада з відновлення України від наслідків війни

Функції, повноваження, компетенція, процедура створення та функціонування консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб при Президентові України, крім Ради національної безпеки і оборони України і Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим, до сьогодні не отримали свого законодавчого закріплення, і визначаються окремими положеннями, які затверджує Президент України. Особливої гостроти й необхідності подальшого дослідження цієї проблематики це питання набуває в умовах правового режиму воєнного стану.

Метою нашої розвідки є з'ясування відповідності повноважень Національної ради з відновлення України від наслідків війни її правовому статусу як консультативно-дорадчого органу при Президентові України, юридичної сили актів, що нею приймаються, та проблем їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Проблематика правового статусу консультативно-дорадчих органів[4], органів, які обслуговують діяльність Президента[5], тривалий час є предметом наукової дискусії в юридичній науці. До прикладу, Н. Г. Плахотнюк вважає, що допоміжні органи при Президентові України лише забезпечують виконання главою держави своїх повноважень[6]. Н. О. Рибалка під допоміжним апаратом Президента України пропонує розу-

міти сукупність представників державних органів або посадових чи службових осіб, які забезпечують вирішення завдань і виконання функцій Президента України[7]. В. С. Журавський переконаний, що допоміжні органи при Президентові України – це сукупність координаційних, консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, створених при главі держави[8]. Н. В. Коваль виділяє такі основні ознаки допоміжних органів при Президентові України: створюються на підставі окремих положень, які затверджує Президент України, крім Ради національної безпеки і оборони України та представництва Президента України в Автономній Республіці Крим; мета їх діяльності – всебічна допомога у реалізації повноважень Президентом України; не наділені державно-владними повноваженнями; не мають права видавати від свого імені нормативно-правові акти – готують рекомендації, аналітичні документи, проєкти рішень і висновки, а також звіти з питань, які ставить глава держави; за своєю державно-правовою природою є квазі-державними органами, державними установами; виступають первинними елементами організації забезпечення діяльності глави держави незалежно від організаційно-правової форми (рада, комісія, комітет тощо). З таких позицій автор пропонує визначення допоміжних органів при Президентові України як сукупності структур, створених для забезпечення реалізації повноважень главою держави, які не наділені державно-владними повноваженнями та діють лише в межах та у спосіб, що визначені Конституцією, законами України та актами Президента України[9].

Певним чином узагальнивши ознаки та призначення консультативно-дорадчих органів при Президентові України, які пропонуються у наукових джерелах, можемо зробити висновок про те, що вони: є допоміжними за характером своєї діяльності; створюються на підставі окремих положень, які затверджує Президент; призначені для забезпечення діяльності глави держави, надаючи Президенту України, згідно з визначеною компетенцією, послуги організаційного, правового, консультативного, інформаційного, експертно-аналітичного характеру незалежно від організаційно-правової форми (рада, комісія, комітет тощо); не наділені державно-владними повноваженнями; не мають права видавати від свого імені нормативно-правові акти – готують рекомендації, аналітичні документи, проєкти рішень і висновки та передають їх на розгляд Президентові України.

Намагання визначити поняття консультативно-дорадчого органу є і в чинному законодавстві України. До прикладу, відповідно до Типового положення про консультативний, дорадчий та інший допоміжний орган, утворений Кабінетом Мінстрів України (далі – Типове положення), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Питання консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України» від 17 червня 2009 р. № 599, консультативно-дорадчим органом є постійно діючий або тимчасовий орган Кабінету Міністрів України (далі – допоміжний орган), який утворюється ним для забезпечення здійснення своїх повно-

важень. Основними завданнями допоміжного органу є: сприяння забезпеченню координації дій органів виконавчої влади з питань, що належать до його компетенції; підготовка пропозицій щодо формування і реалізації державної політики у відповідній сфері; визначення шляхів, механізмів і способів вирішення проблемних питань, що виникають під час реалізації державної політики у відповідній сфері; підвищення ефективності діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади; удосконалення нормативно-правової бази з відповідних питань; виконання інших завдань, передбачених актом Кабінету Міністрів України.

Допоміжний орган відповідно до покладених на нього завдань: проводить аналіз стану справ і причин виникнення проблем у процесі реалізації державної політики у відповідній сфері; вивчає результати діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій з питань, що належать до його компетенції; проводить моніторинг стану виконання органами виконавчої влади покладених на них завдань; бере участь у розробленні проєктів нормативно-правових актів з питань, що належать до його компетенції; подає Кабінетові Міністрів України розроблені за результатами своєї роботи рекомендації та пропозиції.

Згідно з пунктами 9, 10 Типового положення на своїх засіданнях допоміжний орган розробляє пропозиції та рекомендації з питань, що належать до його компетенції, які можуть бути реалізовані шляхом прийняття Кабінетом Міністрів України рішення, проєкт якого вносить орган виконавчої влади відповідно до своїх повноважень. У випадках, передбачених законом, допоміжний орган може приймати рішення, обов'язкові для виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, іншими державними органами, підприємствами, установами та організаціями, громадянами[10].

Щодо консультативно-дорадчих органів при Президентові України, то намагання на нормативному рівні врегулювати їх статус було здійснено в Указі Президента України від 3 травня 2006 р. № 340/2006 «Про деякі питання впорядкування діяльності консультативно-дорадчих органів при Президентові України». Однак на підставі Указу Президента № 149/2008 від 21 лютого 2008 р. він втратив чинність[11]. А проєкт Закону України «Про канцелярію Президента, консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи та служби, що забезпечують здійснення повноважень Президентом України» від 24 вересня 2008 р. № 3215 так і лишився не прийнятим[12].

Отже, на підставі аналізу наукових і нормативних джерел щодо визначення поняття «консультативно-дорадчий орган», можна констатувати, що ознаки поняття «консультативно-дорадчий орган», запропоновані вченими-правознавцями, переважно збіжні з ознаками, закріпленими у чинних нормативно-правових актах. У контексті предмета нашого дослідження визначальними характеристиками Національної ради як консультативно-дорадчого органу при Президентові України є такі: є допоміжним органом за характером

своєї діяльності; створена на підставі окремого Положення, затвердженого Указом Президента України від 21 квітня 2022 р. № 266/2022; основне завдання – розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України; визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття і реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди; підготовка стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди; не наділена державно-владними повноваженнями; не має права видавати від свого імені нормативно-правові акти, але уповноважена брати участь у розробленні проєктів нормативно-правових актів щодо відновлення України від наслідків війни і подавати Президентові України розроблені за результатами своєї роботи відповідні рекомендації та пропозиції.

На нашу думку, в умовах режиму воєнного стану та дефіциту бюджетних коштів доволі проблематичним видається створення додаткових консультативно-дорадчих органів загалом, не уповноважених на прийняття загальнообов'язкових для виконання рішень, і зокрема Національної ради з відновлення України від наслідків війни як консультативно-дорадчого органу при Президентові України, для вирішення життєво важливих завдань післявоєнної відбудови України. Адже Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади в Україні та і система органів виконавчої влади загалом, згідно з Конституцією та законами України, має достатньо повноважень, аби забезпечити прийняття та реалізацію необхідних нормативно-правових актів з питань з післявоєнного відновлення та розвитку України.

Цілком слушною видається щодо цього позиція І. Б. Коліушка, який вказує, що створення Національної ради демонструє, по-перше, тотальну недовіру вищого політичного керівництва країни до Кабінету Міністрів України та системи виконавчої влади загалом і, по-друге, небажання серйозно комунікувати з науковцями та інститутами громадянського суспільства про напрями та методи розвитку країни в наступні 10 років[13]. Адже очевидним є те, що Україна відбудовуватиметься не в кабінетах політиків, вищих посадовців чи державних службовців, а працею та ентузіазмом, патріотизмом громадян України. І щоб досягти успіху, саме вони, громадяни, та інститути громадянського суспільства, наукова спільнота як найактивніша їх частина мають право не лише знати, а й впливати на те, куди і як рухатиметься Україна після Перемоги.

Постає також питання щодо обов'язковості положень Плану відновлення України після війни, прийнятого консультативно-дорадчим органом при Президентові України. У п. 11 Положення про Національну раду вказується, що «із питань, що належать до її відання, Рада приймає рішення». Але такі рішення консультативного-дорадчого органу ні для кого не є обов'язковими. І хоча рішення Ради в разі потреби можуть реалізовуватися шляхом видання в установленому порядку актів Президента України, Кабінету Міністрів

України, внесення на розгляд Верховної Ради України відповідних законопроєктів, основне призначення Національної ради при Президентові України, як нами вже зазначалось – подавати Президентові України розроблені за результатами своєї роботи відповідні рекомендації та пропозиції щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди; включаючи підготовку стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів. А Президент України та Кабінет Міністрів України можуть видавати відповідно укази та постанови тільки з питань, що визначені для них Конституцією України.

З іншого боку, ніякий орган влади не має повноважень його затвердити. Як приклад визнання проблематичності юридичної сили Плану можна назвати лист секретаря Нацради з відновлення України Данила Гетманцева співголовам Національної ради, з пропозицією створити спеціальне державне Агентство з розвитку, яке б задля реалізації Плану координувало роботу міністерств і підтримувало постійний зв'язок з міжнародними партнерами подібно до InvestUkraine, маючи можливості пропонувати зміни до Плану з відновлення України[14].

Що ж написано в Плані про державне управління? Загалом у чотирьох підрозділах розділу «Державне управління» визначено 23 проблеми, на найбільш дискусійних з яких хотілося б спинитись докладніше, зокрема, пропонується:

– ліквідувати Фонд державного майна і Антимонопольний комітет, перейменувати Міністерство закордонних справ і Міністерство внутрішніх справ. Але ж ці органи є конституційними, їх не може не бути і саме з такими назвами, як є;

– ліквідувати велику кількість центральних органів виконавчої влади, залишивши 12–16 міністерств, перейменувати їх назви, крім міністерства оборони і міністерства фінансів, ліквідувати в міністерствах директорати. Очевидно, що такі пропозиції потребуватимуть додаткого фінансування для перейменування, яке не має сенсу без реорганізації їх функцій, не враховують потреби інтеграції в ЄС і перебування в ньому, де аналізом і формуванням політики, підготовкою законопроєктів займаються саме міністерства, причому навіть у середніх за розміром країнах по 300–500 працівників у кожному, а не по 100, як пропонується (крім МО, МВС і МЗС).

Крім того, знову пропонується включити Мінекології в склад Міненерго. Хоча це два міністерства, які мають частково протилежні місії, але обидві вони суспільно важливі. У разі їх злиття одна з місій буде дискримінована;

– перейменувати Секретаріат КМУ в «Центр Уряду», перенести туди підготовку законопроєктів. Але ж поняття «центр уряду» використовується в науковій і методологічній літературі як збірне поняття тих структур і підрозділів, які є в усіх урядах і допомагають прем'єр-міністру координувати і скеровувати діяльність цілого уряду. Відтак, не обґрунтованою видається додана вартість такого перейменування.

Проблематичним видається і перенесення підготовки законопроєктів у Центр Уряду, що не відповідає європейським стандартам належного урядування;

– вдосконалити управління державною власністю, яке, як убачається, зводиться до часткового її скорочення і створення єдиного органу – Фонду національного відродження, який управлятиме всім – і «Нафтогазом», і морськими портами, і «Южмашем», і музеями, і басейнами, і рекреаційними природними зонами, і родовищами природних ресурсів;

– підвищити ефективність державної служби, переважно, шляхом скорочення у 1,5–2 рази, «чиновників»/«бюджетників»/ «працівників», хоча це різні сукупності, не розділяючи при цьому їх на політиків, державних службовців і працівників;

– консолідувати всі контрольно-наглядові функції в одному органі – Єдиній державній інспекції, що виглядає доволі проблематично, адже неможливо об'єднати в одному органі контроль та нагляд у всіх сферах;

– реформувати обласні і районні державні адміністрації. Але більшість таких рекомендацій Плану могли б бути виконаними до кінця ще 2022 р., якби Верховна Рада України ухвалила в цілому підготовлений до другого читання законопроєкт «Про місцеві державні адміністрації» (№ 4298) у редакції від вересня 2021 р.15 Але такої рекомендації в Плані немає;

– наблизити урядування до стандартів ЄС. Проте не зрозуміло, у чому це виражається. Ні європейських міністерств, які формують політику розвитку країни в своїх сферах відповідальності, не передбачається. Ні європейських традицій співпраці парламенту з урядом у формуванні політики та її законодавчому закріпленні немає.

Висновки. На основі аналізу наукових і нормативних джерел щодо визначення поняття «консультативно-дорадчий орган при Президентові України» визначальними характеристиками Національної ради як консультативно-дорадчого органу при Президентові України є такі: це допоміжний орган за характером своєї діяльності; створений на підставі окремого Положення, затвердженого Указом Президента України від 21 квітня 2022 р. № 266/2022; основне завдання – розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України; визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди; підготовка стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди; не наділена державно-владними повноваженнями; не має права видавати від свого імені нормативно-правові акти, але уповноважена брати участь у розробленні проєктів нормативно-правових актів щодо відновлення України від наслідків війни і подавати Президентові України розроблені за результатами своєї роботи відповідні рекомендації та пропозиції.

Її створення в умовах режиму воєнного стану та дефіциту бюджетних коштів видається доволі проблематичним для вирішення життєво важливих завдань післявоєнної відбудови України, оскільки рішення Національної ради не є обов'язковими для виконання. Крім того, Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади в Україні та і система органів виконавчої влади загалом, згідно з Конституцією та законами України, має достатньо повноважень, аби забезпечити прийняття та реалізацію необхідних нормативно-правових актів з питань післявоєнного відновлення та розвитку України.

1. Питання Національної ради з питань відновлення України після війни. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text (дата звернення: 27.01.2023). **2.** План відновлення України після війни. URL: https://uploadsssl.webflow.com/625d81ec831362 2a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%2 **3.** Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text; Закон України «Про правовий режим воєнного стану». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-9?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BC%D0%B5%D0%B6% D0%B5%D0%BD%D0% BD%D1%8F+%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2#w1_4 (дата звернення: 27.01.2023). **4.** Андрійчук Т. Громадські консультативно-дорадчі органи: проблеми організації та функціонування. *Наукові записки ІПіЕНД.* Випуск 3(71) pdf. С. 357–368. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/andriichuk_gromadski; Вінницький О. О. Види громадських рад серед консультативно-дорадчих органів. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. Том 29(68). № 4. 2018. С. 84–89. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/4_2018/16.pdf; Береза А. В. Громадські ради в Україні: історія становлення. *Держава і право.* 2011. Випуск 52. С. 613–619; Нестерович В. Ф. Поняття «консультативно-дорадчий орган» як категорія конституційного права. Філософські та методологічні проблеми права. *Філософські проблеми окремих напрямів правознавства.* 2017. № 1(13) С. 138–145. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/2848/1/%D0%9F%D0%9E%D0%9D%D0%AF%D0%A2%D0%A2%D0%AF%20% C2%AB%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A1%D0%A3%D0%9B%D0%AC%D0%A2%D0%90%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%9E-%D0%94%D0%9E%D0%A0%D0%90; Ковбас І., Торончук І., Крайній П. Особливості взаємодії органів публічного врядування з консультативно-дорадчими органами. *Адміністративне право і процес.* 2021. № 4. С. 151–156. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/23.pdf (дата звернення: 10.01.2023). **5.** Агафонов С. А. Інститут Президента в системі державної влади України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2003. 16 с.; Зелінська М. І. Інститут президентства в Україні: етапи трансформації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпро, 2008. 20 с.; Рибалка Н. О. Адміністративно-правові аспекти діяльності Президента України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2009. 18 с.; Шатіло В. А. Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2005. 18 с.; Коваль Н. В. Координаційні, консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби при Президентові України: конституційно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ: ІДП імені В. М. Корецького НАНУ, 2016. 210 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/koval-n.v.-koordinatsiyni_- konsultativni_-doradchi-ta-inshi-dopomijni-organi-i-slujbi-pri-prezidentovi-ukrayini-_d_.pdf (дата звер-

нення: 12.01.2023). **6.** Плахотнюк Н. Г., Мельниченко В. І. Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток. Київ: Видавничий Дім «Максимум», 2004. С. 129, 130. **7.** Рибалка Н. О. Адміністративно-правові аспекти діяльності Президента України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2009. С. 15. **8.** Журавський В. С. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: підручник для студ. вищ. навч. закладів / Журавський В. С., Серьогін В. О., Ярмиш О. Н. Київ: Концерн «Видавничий Дім "Ін Юре"», 2003. С. 301. **9.** Коваль Н. В. Координаційні, консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби при Президентові України: конституційно-правовий аспект: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ: ІДП імені В. М. Корецького НАНУ, 2016. С. 33–35 (дата звернення: 12.01.2023). **10.** Питання консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 року № 599. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/599-2009-%D0%BF#Text (дата звернення: 10.01.2023). **11.** Про деякі питання впорядкування діяльності консультативно-дорадчих органів при Президентові України: Указ Президента України від 3 травня 2006 року № 340/2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/340/2006#Text (дата звернення: 10.01.2023). **12.** Проект Закону України «Про канцелярію Президента, консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи та служби, що забезпечують здійснення повноважень Президентом України» від 24 вересня 2008 року № 3215. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JF2HB00A?an=3 (дата звернення: 10.01.2023). **13.** Коліушко І. Б. Національна рада з відновлення України від наслідків війни та плани реформування влади. URL: https://lb.ua/blog/igor_koliushko/525328_natsionalna_rada_vidnovlennya.html(дата звернення: 14.01.2023). **14.** Гетманцев хоче створити ще один держорган для реалізації Плану відновлення. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/08/4/690031/ (дата звернення: 10.01.2023). **15.** Проект Закону № 4298 про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70293 (дата звернення: 20.01.2023).

References

1. Pytannia Natsionalnoi rady z pytan vidnovlennia Ukrainy pislia viiny. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text (data zvernennia: 27.01.2023). **2.** Plan vidnovlennia Ukrainy pislia viiny. URL: https://uploadsssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%203 **3.** Konstytutsiia Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text; Zakon Ukrainy «Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F+%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2#w1_4(data zvernennia: 27.01.2023). **4.** Andriichuk T. Hromadski konsultatyvno-doradchi orhany: problemy orhanizatsii ta tfunktsionuvannia. *Naukovi zapysky IPiEND.* Vypusk 3(71). pdf. S. 357–368. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/andriichuk_gromadski; Vinnytskyi O. O. Vydy hromadskykh rad sered konsultatyvno-doradchykh orhaniv. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho.* Seriia: iurydychni nauky. Tom 29(68). № 4. 2018. S. 84–89. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/4_2018/16.pdf; Bereza A. V. Hromadski rady v Ukraini: istoriia stanovlennia. *Derzhava i pravo.* 2011. Vypusk 52. S. 613–619; Nesterovych V. F. Poniattia «konsultatyvno-doradchyi orhan» yak katehoriia konstytutsiinoho prava.

Filosofski ta metodolohichni problemy prava. *Filosofski problemy okremykh napriamiv pravoznavstva.* 2017. № 1(13). S. 138–145. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/2848/1/%D0%9F%D0%9E%D0%9D%D0%AF%D0%A2%D0%A2%D0%AF%20%C2%AB%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A1%D0%A3%D0%9B%D0%AC%D0%A2%D0%90%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%9E-%D0%94%D0%9E%D0%A0%D0%90; Kovbas I., Toronchuk I., Krainii P. Osoblyvosti vzaiemodii orhaniv publichnoho vriaduvannia z konsultatyvno-doradchymy orhanamy. *Administratyvne pravo i protses.* 2021. № 4. S. 151–156. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/23.pdf (data zvernennia: 10.01.2023). **5.** Ahafonov S. A. Instytut Prezydenta v systemi derzhavnoi vlady Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv, 2003.16 s.; Zelinska M. I. Instytut prezydentstva v Ukraini: etapy transformatsii: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02. Dnipro, 2008. 20 s.; Rybalka N. O. Administratyvno-pravovi aspekty diialnosti Prezydenta Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07. Kyiv, 2009. 18 s.; Shatilo V. A. Teoretychni problemy instytutu prezydentstva v Ukraini: Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv, 2005. 18 s.; Koval N. V. Koordynatsiini, konsultatyvni, doradchi ta inshi dopomizhni orhany i sluzhby pry Prezydentovi Ukrainy: konstytutsiino-pravovyi aspekt: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv: IDP imeni V. M. Koretskoho NANU, 2016. 210 s. URL: http://idpnan.org.ua/files/koval-n.v.-koordinatsiyni_-konsultativni_-doradchi-ta-inshi-dopomijni-organi-i-slujbi-pri-prezidentovi-ukrayini-_d_.pdf(data zvernennia: 12.01.2023). **6.** Plakhotniuk N. H., Melnychenko V. I. Instytut prezydentstva v Ukraini: stanovlennia ta rozvytok. Kyiv: Vydavnychyi Dim «Maksymum», 2004. S. 129, 130. **7.** Rybalka N. O. Administratyvno-pravovi aspekty diialnosti Prezydenta Ukrainy: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.07 «Administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo». Kyiv, 2009. S. 15. **8.** Zhuravskyi V. S. Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia v Ukraini: pidruchnyk dlia stud. vyshch. navch. zakladiv / Zhuravskyi V. S., Serohin V. O., Yarmysh O. N. Kyiv: Kontsern «Vydavnychyi Dim “In Yure”», 2003. S. 301. **9.** Koval N. V. Koordynatsiini, konsultatyvni, doradchi ta inshi dopomizhni orhany i sluzhby pry Prezydentovi Ukrainy: konstytutsiino-pravovyi aspekt: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv: IDP imeni V. M. Koretskoho NANU, 2016. S. 109 (data zvernennia: 12.01.2023). **10.** Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pytannia konsultatyvnykh, doradchykh ta inshykh dopomizhnykh orhaniv, utvorenykh Kabinetom Ministriv Ukrainy” vid 17 chervnia 2009 roku № 599. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/599-2009-%D0%BF#Text (data zvernennia: 10.01.2023). **11.** Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 3 travnia 2006 roku № 340/2006 “Pro deiaki pytannia vporiadkuvannia diialnosti konsultatyvno-doradchykh orhaniv pry Prezydentovi Ukrainy”. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/340/2006#Text (data zvernennia: 10.01.2023). **12.** Proekt Zakonu Ukrainy “Pro kantseliariiu Prezydenta, konsultatyvni, doradchi ta inshi dopomizhni orhany ta sluzhby, shcho zabezpechuiut zdiisnennia povnovazhen Prezydentom Ukrainy” vid 24 veresnia 2008 roku № 3215. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JF2HB00A?an=3 (data zvernennia: 10.01.2023). **13.** Koliushko I. B. Natsionalna rada z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny ta plany reformuvannia vlady. URL: https://lb.ua/blog/igor_koliushko/525328_natsionalna_rada_vidnovlennya.html (data zvernennia: 14.01.2023). **14.** Hetmantsev khoche stvoryty shche odyn derzhorhan dlia realizatsii Planu vidnovlennia. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/08/4/690031/(data zvernennia: 10.01.2023). **15.** Proekt Zakonu № 4298 pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro mistsevi derzhavni administratsii” ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo reformuvannia terytorialnoi orhanizatsii vykonavchoi vlady v Ukraini URL:

https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70293 (data zvernennia: 20.01.2023).

Kysil Liudmyla. **National council for recovery of Ukraine from the consequences of war: to the scientific controversy about legal status**

Introduction. *On April 21, 2022, by Decree of the President of Ukraine No. 266/2022, the National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War was established as a consultative and advisory body under the President of Ukraine, and the Regulations on it and its staff were approved.*

The National Council prepared the Plan for the Reconstruction of Ukraine after the war and presented it at the international conference in Lugano on July 4–5, 2022 as a "road map" for the post-war reconstruction of Ukraine. And since in the conditions of the war unleashed by the Russian Federation in Ukraine, the right to participate in the management of state affairs is limited, there was no extensive discussion of this Plan. However, the issues that arose in the process of its preparation and adoption are quite relevant.

Aim of the article – is to clarify the correspondence of the powers of the National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War to its legal status as a consultative body under the President of Ukraine, the legal force of acts adopted by it and the problems of their implementation.

Results. *The issue of the legal status of consultative and advisory bodies, bodies that serve the President's activities, has been the subject of scientific debate in legal science for a long time.*

There is also an attempt to define the concept of a consultative body in the current legislation of Ukraine. For example, in accordance with the Standard Regulation on the advisory, advisory and other auxiliary bodies established by the Cabinet of Ministers of Ukraine (hereinafter – the Standard Regulation), approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Issues of advisory, advisory and other auxiliary bodies established by the Cabinet of Ministers of Ukraine" dated June 17 No. 599 of 2009, the consultative and advisory body is a permanent or temporary body of the Cabinet of Ministers of Ukraine (hereinafter referred to as an auxiliary body), which is formed by it to ensure the exercise of its powers.

As for consultative-advisory bodies under the President of Ukraine, efforts at the normative level to regulate their status were made in the Decree of the President of Ukraine dated May 3, 2006 No. 340/2006 "On some issues of regulating the activity of consultative-advisory bodies under the President of Ukraine". However, on the basis of Presidential Decree No. 149/2008 of February 21, 2008, it became invalid. And the draft Law of Ukraine "On the office of the President, advisory, advisory and other auxiliary bodies and services that ensure the exercise of powers by the President of Ukraine" dated September 24, 2008 No. 3215 was not adopted.

On the basis of the analysis of scientific and normative sources regarding the definition of the concept of "consultative and advisory body", it can be stated that the features of the concept of "consultative and advisory body" proposed by legal scholars mostly coincide with the features established in the current regulatory and legal acts. The defining characteristics of the National Council as a consultative body under the President of Ukraine are as follows: it is an auxiliary body by nature of its activity; created on the basis of a separate Regulation approved by the Decree of the President of Ukraine dated April 21, 2022 No. 266/2022; the main task is to develop a plan of

measures for the post-war recovery and development of Ukraine; definition and development of proposals for priority reforms, the adoption and implementation of which are necessary in the war and post-war periods; preparation of strategic initiatives, projects of regulatory and legal acts, the adoption and implementation of which are necessary for the effective work and recovery of Ukraine in the war and post-war periods; not endowed with state-authority powers; does not have the right to issue normative-legal acts on its own behalf, but is authorized to participate in the development of draft normative-legal acts regarding the recovery of Ukraine from the consequences of the war and to submit to the President of Ukraine the relevant recommendations and proposals developed based on the results of its work.

It is worth paying attention to the binding nature of the provisions of the Plan for the Reconstruction of Ukraine after the war, adopted by the consultative and advisory body under the President of Ukraine. Clause 11 of the Regulations on the National Council states that "the Council shall make decisions on matters within its jurisdiction". But such decisions of the advisory body are not binding for anyone. But such decisions of the advisory body are not binding for anyone. If necessary, the decisions of the Council can be implemented by issuing acts of the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine in accordance with the established procedure, and introducing relevant draft laws for consideration by the Verkhovna Rada of Ukraine. But the main purpose of the National Council under the President of Ukraine, as we have already noted, is to submit to the President of Ukraine appropriate recommendations and proposals regarding priority reforms developed based on the results of its work, the adoption and implementation of which are necessary in the war and post-war periods; including the preparation of strategic initiatives, projects of normative and legal acts. And the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine can respectively issue Decrees and Resolutions only on matters defined for them by the Constitution of Ukraine.

Conclusions. *In the conditions of the martial law regime and the deficit of budget funds, the creation of additional consultative and advisory bodies in general, not authorized to make universally binding decisions, and in particular the National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War as a consultative and advisory body under the President of Ukraine, seems quite problematic. After all, the Cabinet of Ministers of Ukraine as the highest body of executive power in Ukraine and the system of executive power bodies in general, according to the Constitution of Ukraine and the Laws of Ukraine, has sufficient powers to ensure the adoption and implementation of the necessary regulatory and legal acts on post-war reconstruction and development of Ukraine.*

Key words: *National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War, consultative and advisory body under the President of Ukraine, Plan for the Recovery of Ukraine after the War, martial law regime, system of executive authorities.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-392-398
УДК 347.73:631

Н. К. ІСАЄВА,
кандидат юридичних наук,
*доцент**
ORCID: 0000-0002-9716-9472

ДЕЯКІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПОДАТКОВИХ ПЕРЕВІРОК В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

У статті розглянуті важливі питання організації податкових перевірок в умовах воєнного стану та проаналізовані відповідні зміни до законодавства України, що регулює їх здійснення. Наголошується, що чітка правова регламентація здійснення податкових перевірок є необхідною умовою їх ефективності, а також забезпечення при цьому дотримання прав платників податків та законності дій посадових осіб податкових органів. Пропонуються зміни до законодавства, які повинні враховувати можливість платників податків виконати свої обов'язки, передбачені законом в умовах воєнного стану.

Ключові слова: *податкове законодавство, податковий контроль, податкові перевірки, податковий обов'язок, права платників податків, воєнний стан, повноваження податкових органів.*

Isaeva Nataliya. **Some organizational and legal matters of tax audits under martial law in Ukraine**

The article presents an analysis of tax audits organizing issues under martial law and relevant changes in Ukrainian legislation regulating its application. It is stressed that a clear legal regulation of tax audits is a necessary condition for their effectiveness, as well as ensuring compliance with the rights of taxpayers and the legality of the actions of tax officials. Amendments are proposed to the legislation, which should take into account the ability of taxpayers to fulfil their obligations under martial law.

Key words: *tax legislation, tax control, tax audits, tax liability, rights of taxpayers, martial law, powers of tax authorities.*

Постановка проблеми. Організація та проведення податкових перевірок є особливо гострою проблемою в умовах воєнного стану в Україні. Це зумовлено об'єктивною відсутністю можливості доступу до об'єктів перевірки, здійснення обстежень складських, виробничих приміщень, архівів, сховищ та необхідної документації. Своєчасні зміни до законодавства, що регулює здійснення податкових перевірок, значною мірою дають можливість вирішити ці проблеми, але поряд з тим неможливо передбачити на законодавчому

* ***Isaeva Nataliya,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Docent.*

© Н. К. Ісаєва, 2023

рівні всі складні ситуації, що виникають на практиці у конкретних платників податків за таких умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснення податкового контролю, організація і правове регулювання податкових перевірок було предметом дослідження фахівців у галузі фінансового права: Л. К. Воронової, М. П. Кучерявенка, Н. Ю. Пришви, Л. А. Савченко, О. М. Мінаєвої та інших фахівців юристів та економістів. Водночас особливості, що виникають в зазначеній сфері відносин в умовах воєнного стану, зумовлюють необхідність їх наукового аналізу.

Метою статті є розгляд важливих питань організації та здійснення податкових перевірок в умовах воєнного стану та аналіз відповідних змін до законодавства України, що регулює їх здійснення.

Методологія дослідження. Дослідження проблеми передбачає здійснення наукового аналізу законодавства України, що регулює проведення податкових перевірок у цілому і в умовах воєнного стану зокрема та забезпечення при цьому дотримання прав платників податків.

Виклад основного матеріалу. Цілком справедливою є позиція фахівців, що на сьогодні основною формою податкового контролю є податкова перевірка. Саме така форма контролю є найбільш ефективною з точки зору виявлення і забезпечення сплати не задекларованих, не нарахованих і вчасно не внесених податків до бюджету. Податкові перевірки забезпечують безпосередній контроль за повнотою і правильністю обчислення податків, який може бути реалізований тільки шляхом порівняння податкових декларацій (розрахунків), що їх подають платники податків, з фактичними даними щодо їх фінансово-господарської звітності[1].

Справедливою є позиція М. П. Кучерявенка, який розглядає податкову перевірку як діяльність податкових органів (або, в деяких випадках, аудиторських, громадських організацій) і , зокрема, визначає, що податкова перевірка – це діяльність з аналізу й дослідження первинної облікової і звітної документації, що пов’язана зі сплатою податкових платежів, з метою перевірки своєчасної і повної сплати податків і зборів, правильного ведення податкового обліку, обчислення сум податкових платежів, здійснення податкової звітності[2].

Докладна та чітка правова регламентація здійснення податкових перевірок є необхідною умовою їх ефективності й забезпечення при цьому дотримання прав платників податків та законності дій посадових осіб податкових органів. Зокрема, ст. 17 Податкового кодексу України передбачено права платника податків бути присутнім під час проведення перевірок та надавати пояснення з питань, що виникають під час таких перевірок, вимагати від контролюючих органів проведення перевірки відомостей та фактів, що можуть свідчити на користь платника податків[3].

Реалізація зазначених прав в умовах воєнного стану може бути проблемною або неможливою, навіть у випадках, коли платник податків не знаходиться на тимчасово окупованих територіях, а перебуває в евакуації, підпа-

дає під категорію внутрішніх переселенців, не має доступу до відповідної документації, що підтверджує правомірність його дій, господарських операцій, відповідних розрахунків тощо.

Зазначене стосується і виконання обов'язків платників податків, передбачених ст. 16 Податкового кодексу України щодо ведення обліку доходів і витрат, складання звітності, що стосується обчислення і сплати податків та зборів, подання у встановлені законом терміни і порядку декларацій, звітності та інших документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків і зборів, сплати їх у встановлені строки та визначених розмірах, допуску посадових осіб контролюючого органу під час проведення перевірки до обстежень приміщень, територій (крім житла громадян), що використовуються для одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, а також для проведення перевірок та інших обов'язків, передбачених законом.

Розглядаючи особливості здійснення податкового контролю, який є частиною державного фінансового контролю, необхідно враховувати особливості такого підконтрольного суб'єкта, яким є платник податків. Л. А. Савченко зазначає, що в літературних джерелах простежується неоднозначний підхід до назви та видів підконтрольних суб'єктів. Підконтрольними суб'єктами є підприємства, установи, організації, державні органи, органи місцевого самоврядування, їх структурні підрозділи та інші, які беруть участь у формуванні, розподілі та використанні публічних фондів коштів, управлінні державним чи комунальним майном чи іншими публічними фінансовими ресурсами тощо[4].

Платник податків своїми коштами, сплаченими у вигляді податків, зборів до бюджету також бере участь у формуванні його доходної частини. У зв'язку з цим доречно згадати влучний вислів Маргарет Тетчер, що немає ніяких державних грошей, є гроші платників податків.

Слід зазначити, що в цьому випадку платник податків як суб'єкт контролю є фізичною особою, що зумовлює певні особливості організації та здійснення його індивідуального контролю з боку податкових органів. Особливо це стосується здійснення такого контролю в умовах воєнного стану. Тому, на нашу думку, до вирішення питання щодо здійснення податкової перевірки, встановлення відповідних термінів її проведення необхідно підходити в кожному випадку індивідуально. І ще раз наголошуємо: особливо це стосується умов воєнного стану. Це стосується також самозайнятих осіб, фізичних осіб-підприємців тощо. У нормативно-правових актах необхідно передбачити не лише врахування форс-мажорних обставин, пов'язаних з воєнним станом і воєнними діями, а також більш широкий перелік підстав для перенесення термінів перевірки, здійснення перевірки виключно у присутності платника податку або його довіреної особи.

Звертаючись до питання правової регламентації податкових перевірок в умовах воєнного стану, необхідно також звернути увагу на рівень індексу ділової активності, який є інструментом оперативної оцінки та відстеження

тенденцій розвитку економіки, який розраховується на основі опитувань українських підприємств реального сектору економіки, який Національний банк України розраховує щомісяця. Наприкінці минулого року, зокрема у листопаді 2022 р., бізнес продовжив зазнавати втрат від повномасштабної війни і терористичних атак та відповідно послабив оцінки щодо своєї економічної діяльності. Продовження бойових дій, подальше руйнування критичної інфраструктури, логістики, зростання виробничих втрат, а також зниження доходів населення вплинули на погіршення оцінок щодо економічних результатів у найближчій перспективі підприємств усіх секторів, що беруть участь у щомісячних опитуваннях Національного банку України.

При цьому більшість підприємств усіх секторів: підприємства промисловості, підприємства будівництва, підприємства сфери торгівлі та сфери послуг посилили очікування щодо здорожчання власної продукції та послуг на тлі високих очікувань щодо цін на сировину та товари постачальників. Підприємства всіх секторів, залучених до опитування, продовжують очікувати скорочення загальної чисельності працівників, найбільше – сектору будівництва[5].

На тлі зазначених тенденцій в економіці України зберігає актуальність мораторій на проведення податкових перевірок закріплений на законодавчому рівні. Зокрема, пунктом 69 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України встановлено, що на період до припинення або скасування воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України “Про введення воєнного стану в Україні”» від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX, податкові перевірки не розпочинаються, а розпочаті зупиняються, крім: а) камеральних перевірок; б) документальних позапланових перевірок, що проводяться на звернення платника податків та/або з підстав, визначених підпунктами 78.1.2, 78.1.7, 78.1.14–78.1.16, 78.1.21 та 78.1.22 пункту 78.1 статті 78 Податкового кодексу України, та/або за якими отримано податкову інформацію, що свідчить про порушення платником податків валютного законодавства в частині дотримання граничних строків надходження товарів за імпортними операціями та/або валютної виручки за експортними операціями, та/або документальних позапланових перевірок з питань оподаткування юридичними особами або іншими нерезидентами доходів із джерелом їх походження з України, та/або документальних позапланових перевірок нерезидентів (представників нерезидентів); в) фактичних перевірок[6].

Документальні позапланові перевірки під час дії воєнного стану проводяться за наявності під час проведення перевірок безпечного: доступу, допуску до територій, приміщень та іншого майна, що використовується для провадження господарської діяльності та/або є об’єктами оподаткування, або використовуються для отримання доходів (прибутку), або пов’язані з іншими об’єктами оподаткування такими платниками податків; доступу, допуску до документів, довідок про фінансово-господарську діяльність, отримані доходи,

видатки платників податків та іншої інформації, пов'язаної з обчисленням та сплатою податків, зборів, платежів, про дотримання вимог законодавства, здійснення контролю, за яким покладено на контролюючі органи, а також фінансової і статистичної звітності у порядку та на підставах, визначених законом; проведення інвентаризації основних засобів, товарно-матеріальних цінностей, коштів, зняття залишків товарно-матеріальних цінностей, готівки[7].

Отже, законом визначено головні положення застосування мораторію щодо здійснення податкових перевірок платників податків, проте не передбачено особливості застосування такого мораторію щодо платників податків – юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, які виїхали за межі України з не окупованих територій. Тривалий час продовження воєнних дій вже вимагає аналізу й узагальнення таких випадків та врегулювання питань перевірок оподаткування таких осіб на рівні закону. Це питання може постати достатньо гостро, враховуючи також, що з 01 липня 2022 р. планується скасування мораторію на здійснення податкових перевірок.

Це передбачено пунктом 15 Меморандуму про економічну та фінансову політику України, який було схвалено радою директорів Міжнародного валютного фонду 19 грудня 2022 р., щодо заходів, які реалізував та планує реалізувати Уряд України та Національний банк України у 2022–2023 рр.

Зокрема, передбачається визначення додаткових джерел надходжень і за технічної допомоги МВФ робота над розробкою інтегрованої дорожньої карти заходів податкової політики та адміністрування податків для якнайшвидшого відновлення довоєнного стану податкового адміністрування та політики. У найближчому майбутньому це включатиме подання наступних трьох законопроєктів до парламенту (Структурний маяк, кінець січня 2023 р.): (і) щодо скасування мораторію на проведення податкових перевірок (набуває чинності з 01 липня 2023 р.), (іі) щодо скасування спеціальних положень, що дозволяють платникам податків використовувати спрощену систему оподаткування, а саме: ставку єдиного податку в розмірі 2 відсотків, і відновлення довоєнного режиму для цих платників податків (набуває чинності з 01 липня 2023 р.) і (ііі) щодо забезпечення ефективного та повноцінного застосування реєстраторів розрахункових операцій у закладах роздрібної торгівлі (та пов'язаної з ними розрахунково-платіжної інфраструктури), включно з відновленням відповідальності за порушення цих вимог (набуває чинності з 01 липня 2022 р.). Крім того, здійснюється робота над впровадженням автоматичного обміну інформацією для цілей оподаткування (Загальний стандарт звітності (CRS)) і будуть запропоновані відповідні законодавчі ініціативи. Орієнтовний приріст надходжень у 2023 р. від скасування змін спрощеного режиму оподаткування оцінюється приблизно на рівні 0,13 відсотка ВВП у 2023 р. Також продовжується робота над ширшим дизайном податкової політики та заходами для побудови сучасної системи адміністрування доходів (зокрема, включно з обмеженням можливості ухилення від оподаткування податком з доходів фізичних осіб через використання спрощеного

режиму оподаткування платників податків III групи), що допоможе досягти цілей фіскальної політики в післявоєнний період[8].

Мораторій на здійснення податкових перевірок відповідно до зазначеного положення Меморандуму повинен закінчитися 01 липня 2023 р. Проте податкова служба вже здійснює перевірки платників податків і планує здійснювати їх і до 01 липня 2023 р.

Податкова служба запланувала перевірити 2551 компанію та 1461 ФОП у 2023 р. Зазначені дані наведені на платформі для роботи з відкритими даними «Опендабот» з посиланням на дані Державної податкової служби.

Зазначається, що наразі ДПС планує документальні перевірки 2085 компаній, 140 фінансових компаній-нерезидентів та 1461 ФОПу. Крім того, заплановано перевірку сплати ЄСВ і військового збору: у великого бізнесу – 9, у середнього – 85, у малих – 232 осіб.

97 % плану-графіка на 2023 р. становлять платники податків, планові перевірки яких не були проведені у 2022 р. та ці бізнеси, що, за результатами подання звітності у поточному році, мають високі ризики несплати податків.

Згідно з законом високий ризик проведення перевірок мають компанії: у яких рівень сплати податку на прибуток нижчий на 50 %, ніж у середньому по галузі; що мають відносини з контрагентами, які знаходяться в розшуку або ліквідовані, – якщо сума операцій більша за 5 % від усього обсягу операцій, але не менша за 100 тисяч гривень; про які є інформація щодо ухилення від оподаткування; які мають ознаки фіктивності; реєстрацію яких скасовано в судовому порядку; стосовно яких встановлено факт неподання звітності протягом двох податкових (звітних) періодів; які знаходяться в розшуку; які визнані банкрутами.

Поряд з тим публікація Державною податковою службою плану-графіка планових перевірок передбачала початок проведення їх вже у лютому 2023 р.[9] На практиці податкові органи вже активно здійснюють перевірки, причому велика кількість з них – це раптові перевірки.

Висновки. Вважаємо, що перехід від повного мораторію на податкові перевірки повинен відбуватись поступово і поетапно, оскільки умови ведення підприємницької діяльності, на жаль, не зазнали значного поліпшення. Доцільно на підставі аналізу результатів підприємницької діяльності узагальнити напрацьований досвід регулювання та підтримки вітчизняного бізнесу, в умовах воєнного стану, розробити оптимальний режим здійснення податкових перевірок і закріпити це в нормативних актах Уряду.

1. Мушенок В. В., Плакся Н. А. Правові аспекти здійснення окремих видів податкового контролю. *Вісник господарського судочинства.* 2016. № 1. С. 163. **2.** Кучерявенко М. П. Податкове право: підручник. Харків: Право, 2013. 536 с. **3.** Податковий кодекс України (зі змін. та доп.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text **4.** Савченко Л. А. Фінансово-контрольне право: становлення та розвиток. Київ: Юрінком Інтер, 2017. С. 366. **5.** Індекс очікувань ділової активності

підприємств у листопаді 2022 року. URL: https//bank.gov.ua/ua/news/all/biznes-pogirshiv-otsinki-dilovyi-aktivnosti **6.** Податковий кодекс України (зі змін. та доп.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text **7.** Там само. **8.** МВФ оприлюднив тексти Листа про наміри та Меморандуму в рамках нової Моніторингової програми для України (РМВ). *Урядовий портал.* **9.** Там само.

References

1. Mushenok V. V., Plaksa N. A. Pravovi aspekty zdiisnenna okremyh vydiv podatkovogo kontrolu. *Visnyk gospodarskogo sudozhynstva.* 2016. № 1. C. 163. **2.** Kucheriavenko M. P. Podatkove pravo: pidruchnyk. Kharkiv: Pravo, 2013. 536 s. **3.** Podatkovyi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 r. № 2755-VI (zi zmin.ta dop.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text **4.** Savzhenko L. A. Finansovo-kontrolne pravo: stanovlenna ta rozvytok. Kyiv: Urinkom Inter, 2017. S. 366. **5.** Indeks ozhikuvan dilovoi aktyvnosti pidpryemstv u lystopadi 2022 roku. URL: https//bank.gov.ua/ua/news/all/biznes-pogirshiv-otsinki-dilovyi-aktivnosti **6.** Podatkovyi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 r. № 2755-VI (zi zmin.ta dop.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text **7.** Tam samo. **8.** MVF opryludnyv teksty Lysta pro namiry ta Memorandumu v ramkah novoi Monitoryngovoi program dla Ukrainy (RMV). *Uradovyi portal***. 9.** Tam samo.

Isaeva Nataliya. **Some Organizational and legal matters of tax audits under martial law in Ukraine**

The article points out that Ukraine's legislation provides for the right of the taxpayer to be present at tax audits and to provide explanations on the issues raised during such inspections, to require the tax authorities to carry out audits with information and facts that may testify in favour of the taxpayer.

At the same time, the application of these rights under the conditions of martial law may be problematic or impossible, even in cases where the taxpayer is not in the temporarily occupied territories but is considered an internally displaced person, does not have access to the relevant documents confirming the legality of his actions, business operations, relevant calculations, etc.

The above also applies to the fulfilment of the taxpayer's obligations stipulated by the Tax Code of Ukraine regarding the accounting of income and expenses, the calculation of taxes and fees, their payment within the established terms, as well as the submission of declarations and reports.

The article notes that when considering the specificities of tax control, which is part of State financial control, it is necessary to take into account the specificities of such a control subject, which is the taxpayer.

The taxpayer, as a subject of control, is a natural person, which determines certain features of the organization and implementation of his individual control by tax authorities. This especially applies to the implementation of such control in the conditions of martial law. Therefore, in our opinion, solving the issue of conducting a tax audit, which sets out the appropriate conditions for its implementation, should be approached individually in each individual case. We are talking about self-employed persons, individual entrepreneurs, etc.

In regulatory legal acts it is necessary to provide not only for the consideration of force majeure circumstances related to martial law and military operations, as well as a broader list of reasons for postponement of the audit dates, carrying out the audit only in the presence of the taxpayer or the authorized person.

Key words: *tax legislation, tax control, tax audits, tax liability, rights of taxpayers, martial law, powers of tax authorities.*

Розділ V

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО ПРАВА ТА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-399-409
УДК 347.457

А. Ю. БАБАСКІН,
доктор юридичних наук,
*старший науковий співробітник**
ORCID: 0000-0001-6624-1876

А. О. ЛИХОЛАТ,
*кандидат історичних наук***
ORCID: 0000-0003-4314-2482

ДОГОВІР БАНКІВСЬКОГО РАХУНКУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ВІДКРИТТЯ БАНКОМ РОЗРАХУНКОВОГО РАХУНКУ НЕБАНКІВСЬКОМУ НАДАВАЧУ ПЛАТІЖНИХ ПОСЛУГ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті досліджується правова підстава відкриття банком розрахункового рахунку небанківському надавачу платіжних послуг, в якості якої розглядається договір банківського рахунку. Робиться висновок, що правовідносини, які виникають між банком та небанківським надавачем платіжних послуг при відкритті, функціонуванні та закритті розрахункового рахунку, регулюються положеннями глави 72 ЦК України, якщо інше не встановлено Законом України «Про платіжні послуги».

* ***Babaskin Anatoliy****, Doctor of Juridical Sciences (Ph. D.), Senior Research Officer*
** ***Liholat Alla****, Candidate of Historical Sciences (Ph. D.)*

© А. Ю. Бабаскін, А. О. Лихолат, 2023

Ключові слова: *договір, правочин, розрахунковий рахунок, договір банківського рахунку, небанківська платіжна установа, банк, кошти, проценти, грошові зобов'язання.*

Babaskin Anatoliy, Liholat Alla. **Agreement of a bank account, as a sign for the bank to issue a bank account to a non-banking supplier of payment services, that particular legal regulation**

In the article, the legal agreement of the bank «rozrahunka rahunka» to the non-banking payment service is considered, in the capacity of which it is considered «agreement of the bank rahunka». The operation of the bank, which is legal, as if blamed between the bank and the non-banking provider of payment services at the time of opening, functioning and closing the bank account, are regulated by the provisions of Chapter 72 of the Central Committee of Ukraine, as it is not yet established by the Law of Ukraine «On Services».

Key words: *agreement, pravochin, rozrahunkovy rahunok, bank rahunka agreement, non-banking payment order, bank, money, interest, penny goiter.*

Актуальність теми. У зв'язку із введенням у дію з 1 серпня 2022 р. Закону України «Про платіжні послуги» від 30 червня 2021 р. № 1591-IX (далі – Закон)[1] в Україні відбулось істотне розширення кола фінансових платіжних послуг, кола їх надавачів, та кола банківських рахунків, які можуть бути відкриті клієнтам банків та інших фінансових установ. З огляду на вказане набуває значення дослідження положень цивільного законодавства, яке регулює правовідносини, які виникають при відкритті клієнтам банків нових видів банківських рахунків, відкриття яких передбачено цим Законом.

Огляд літератури з теми дослідження. Проблематиці правового регулювання банківських рахунків, договору банківського рахунку присвячені дисертаційні дослідження: Є. М. Патрушева «Правові основи діяльності комерційних банків України по розрахунках» (дис. канд. юрид. наук: 12.00.02: Київ, 1995), І. М. Жукова «Договір на відкриття та обслуговування банківського рахунку» (дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Донецьк, 1998), О. В. Васьковського «Правове регулювання відносин за договором на розрахунково-касове обслуговування (дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2004), І. А. Безклубого «Теоретичні проблеми банківських правочинів» (дис. докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006), Я. О. Хірс «Цивільно-правове регулювання розрахункових відносин за законодавством України» (дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011), В. П. Богун «Правове регулювання розрахунків в іноземній валюті у зовнішньоекономічних відносинах» (дис. канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2001) та ін. Аналізу цієї проблематики також були присвячені праці вітчизняних і зарубіжних цивілістів, зокрема: М. М. Агаркова, Ю. В. Ващенко, С. В. Глібко, Л. Г. Єфімової, А. Я. Курбатова, Л. А. Лунца, О. М. Олійник, О. П. Орлюк, Л. В. Панової, О. П. Подцерковного, Н. Ю. Рассказової, С. В. Сарбаш, К. А. Флейшиц та ін.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що проблематиці правового регулювання банківських рахунків і договору банківського рахунку присвячена значна кількість наукових публікацій українських та іноземних авторів, у той же час окремих досліджень правового регулювання підстав відкриття розрахункового рахунку небанківським надавачам платіжних послуг, у контексті норм Закону України «Про платіжні послуги», в українській цивілістичній науці не проводилось. Це з урахуванням імплементації до законодавства України норм Директиви (ЄС) 2015/2366 Європейського Парламенту та Ради від 25.11.2015 р. «Про платіжні послуги на внутрішньому ринку та про внесення змін до Директив 2002/65/ЄС, 2009/110/ЄС і 2013/36/ЄС та Регламент (ЄС) № 1093/2010, яка скасовує Директиву 2007/64/ЄС»[2] (далі – Директива 2015/236), зумовлює потребу у проведенні таких наукових досліджень.

Мета та завдання дослідження. На основі аналізу законодавства України, нормативно-правових актів ЄС, наукових досліджень у сфері цивільного права та банківського законодавства дослідити норми цивільного законодавства України, які встановлюють особливості правового регулювання договору банківського рахунку, на підставі якого банки відкривають розрахункові рахунки небанківським надавачам платіжних послуг. Для досягнення мети дослідження поставлені такі завдання: дослідити правове регулювання договору банківського рахунку, на підставі якого небанківським надавачам платіжних послуг банком відкривається розрахунковий рахунок; встановити особливості правового регулювання цього договору.

Виклад основного матеріалу. Із введенням у дію Закону України «Про платіжні послуги» коло клієнтських рахунків банків[3] розширилось. З положень ст. 63 Закону України «Про платіжні послуги» вбачається, що до таких клієнтських рахунків слід віднести: кореспондентські, поточні, вкладні (депозитні) рахунки, рахунки умовного зберігання (ескроу) та розрахункові рахунки. Це, як зазначають науковці, об'єктивно зумовлено тим, що багатофункціональний характер використання банківських рахунків зумовлює потребу їх поділу на окремі види[4].

При цьому слід мати на увазі, що поняття «розрахунковий рахунок», яке вже було раніше добре знайоме банківському законодавству України, та колишнього СРСР, не є тотожним поняттю «розрахунковий рахунок», що міститься у Законі України «Про платіжні послуги». Зазначимо, що розрахункові рахунки відкривались клієнтам банків, ще за часів колишнього СРСР[5]. Ця практика продовжувалась і після припинення існування СРСР, у силу норм частини 3 ст. 24 Закону України «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 р. № 887-XII, які визначали право підприємств на відкриття розрахункових та інших рахунків в установах банків[6], та норм Постанови Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» від 12 вересня 1991 р. № 1545-XII[7], які надали правові підстави для подальшого використання на території України

Інструкції Держбанку СРСР від 30.10.1986 р. № 28 «Про розрахункові, поточні, та бюджетні рахунки, що відкриваються в установах Держбанку СРСР». У подальшому відкриття розрахункових та поточних рахунків було передбачено вже нормативно-правовими актами Національного банку України[8, 9, 10]. У ті часи розрахункові рахунки відкривались підприємствам, що здійснювали виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою одержання прибутку, володіли або були наділені основними та оборотними коштами та мали самостійний баланс. На таких рахунках здійснювались операції комерційного характеру. На відміну від вказаного поточні рахунки відкривались банками організаціям та установам, що не мали вищенаведених ознак, та були призначені для фінансування оперативно-господарських витрат. Однак у процесі розбудови в Україні засад ринкової економіки від подібного штучного поділу банківських рахунків, які призначені для зберігання коштів та здійснення розрахунків, поступово відмовились. У 1997 р. до ст. 24 Закону України «Про підприємства в Україні» було внесено зміни, якими посилання на можливість відкриття розрахункового рахунку було вилучено із тексту вказаного закону[11]. І хоча норми ст. 31 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 20 березня 1991 р. № 872-XII протягом усього часу його дії, продовжували визначати розрахункові та поточні рахунки як синоніми, вже на початку 1998 р., із банківських правил, присвячених правовому регулюванню відкриття банками рахунків клієнтів, були видалені усі положення про можливість відкриття клієнтам банків окремого «розрахункового рахунку»[12].

Що ж до сьогодення, то згідно з законом «розрахунковим рахунком є рахунок, що відкривається банком небанківському надавачу платіжних послуг виключно для цілей забезпечення виконання платіжних операцій його користувачів» (п. 5 ч. 1 ст. 63, п. 5 ст. 64 Закону України «Про платіжні послуги»). З огляду на вищевказане можна дійти висновку, що поняття «розрахунковий рахунок», яке використовувалось в Україні за часів СРСР та у період з 1991–1998 рр. суттєво, відрізняється від однойменного поняття, що використовується у Законі України «Про платіжні послуги».

З легальної дефініції поняття «розрахунковий рахунок», з урахуванням інших норм Закону, можна дійти висновку, що відкриття розрахункового рахунку є передумовою для виконання небанківськими надавачами платіжних послуг операцій користувачів (крім платіжних операцій у межах одного надавача платіжних послуг), оскільки такі платіжні операції здійснюються шляхом проведення суми платіжної операції між розрахунковими рахунками небанківських надавачів платіжних послуг, що відкриті в банках (розрахунковому банку платіжної системи). Останні забезпечують виконання платіжних операцій небанківських надавачів платіжних послуг шляхом виконання міжбанківських платіжних операцій або платіжних операцій, що виконуються в межах одного банку (п. п. 1, 2, 6 ст. 50 Закону України «Про платіжні послуги»).

З норм Закону вбачається, що порядок відкриття розрахункового рахунку та його режим визначаються Національним банком України, а умови відкриття рахунку та особливості його обслуговування визначаються договором, укладеним між надавачем платіжних послуг з обслуговування рахунку та користувачем – власником рахунку (ч. ч. 6 ст. 64 Закону України «Про платіжні послуги»). Вказаний договір визначається у вказаному Законі як «договір про надання платіжних послуг, на підставі якого здійснюється надання платіжних послуг (у тому числі виконання окремих або разових платіжних операцій, відкриття та обслуговування рахунків тощо)» (ч. 1 ст. 29 Закону України «Про платіжні послуги).

Слід зазначити, що на відміну від «платіжного рахунку» введення в дію Закону України «Про платіжні послуги», в частині положень про «розрахунковий рахунок», не супроводжувалось внесенням відповідних змін до глави 72 ЦК України, в частині встановлення в структурі глави 72 ЦК України конструкції «договору розрахункового рахунку». З урахуванням цього, згідно з ЦК України підставою для відкриття банком розрахункового рахунку небанківському надавачу платіжних послуг слід вважати договір банківського рахунку (ст. 1066 ЦК України). Це зумовлено тим, що цей договір передбачає відкриття клієнту у банку на погоджених сторонами умовах банківського рахунку, який має використовуватись у цілях здійснення розрахунків, та проведення інших операцій за рахунком, що реалізуються в межах банківського обслуговування. При цьому ЦК України не визначає виду рахунку, який має бути відкритий банком клієнту (ч. 1 ст. 1067 ЦК України). Відповідно на його підставі може бути відкритий будь-який рахунок, відкриття якого клієнту передбачено банківським законодавством, якщо інше не встановлено законом. З огляду на вказане, враховуючи, що Закон України «Про платіжні послуги» не надає комплексного правового регулювання правовідносинам, що виникають між банком і небанківським надавачем платіжних послуг при відкритті, функціонуванні та закритті розрахункового рахунку, до вказаних правовідносин мають застосовуватись положення глави 72 ЦК України, якщо інше не встановлено Законом України «Про платіжні послуги».

З аналізу норм статей 1, 20, 63, 64 Закону України можна дійти висновку, що «розрахунковий рахунок» забезпечує здійснення небанківським надавачем платіжних послуг таких платіжних операцій: будь-яке внесення, платіж або зняття коштів незалежно від правовідносин між платником і отримувачем, які є підставою для цього. Отже, загальний перелік платіжних операцій у цілому не відрізняється від режиму поточного рахунку, але в силу закону за цим рахунком можуть здійснюватись лише операції користувачів послуг небанківського надавача платіжних послуг (крім платіжних операцій у межах одного надавача платіжних послуг). Відповідно коло платіжних операцій за розрахунковим рахунком не обмежується безготівковими операціями, оскільки згідно з банківськими правилами небанківські надавачі платіжних послуг мають право здавати до банку готівку (готівкову виручку), отри-

ману через платіжні пристрої та пункти надання фінансових послуг для подальшого виконання платіжних операцій, на рахунок / рахунки, відкритий / відкриті для обліку коштів, прийнятих для подальшого виконання платіжних операцій, а також здійснювати видачу переказів готівкою, зобов'язані забезпечити здавання на такі рахунки готівки в сумі перевищення прийнятої для подальшого виконання платіжних операцій готівки над виданою за переказами готівкою (п. 16 Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні, затверджене постановою Правління Національного банку України від 29.12.2017 № 148)[13].

З огляду на викладене слід звернути увагу на особливості правового регулювання цього договору, що встановлені Законом України «Про платіжні послуги».

По-перше, вказане стосується суб'єктного складу сторін договору. На відміну від інших договорів банківського рахунку, де на стороні клієнта може виступати будь-який учасник цивільних відносин, зазначений у частині 1 ст. 64 Закону України «Про платіжні послуги», стороною договору банківського рахунку (клієнт), на підставі якого відкрито розрахунковий рахунок, може бути лише небанківський надавач платіжних послуг (ч. 1 ст. 63 Закону України «Про платіжні послуги»). Відповідно до норм Закону України «Про платіжні послуги» до клієнтів банку за цим договором слід віднести: платіжні установи (у тому числі малі платіжні установи); філії іноземних платіжних установ; установи електронних грошей; фінансові установи, що мають право на надання платіжних послуг; операторів поштового зв'язку. При цьому під час відкриття розрахункового рахунку небанківському надавачу платіжних послуг, фінансовій установі, що має право на надання платіжних послуг, банк зобов'язаний перевірити у вказаної особи не тільки наявність ліцензії на здійснення платіжних послуг, а й його наявність у Реєстрі платіжної інфраструктури (п. 27 Інструкції про порядок відкриття та закриття рахунків користувачам надавачами платіжних послуг з обслуговування рахунків, затверджена постановою Правління Національного банку України від 29.07.2022р. № 162)[14].

По-друге, розрахунковий рахунок має цільове (професійне) призначення, оскільки відкриваються банком небанківській платіжній установі виключно для цілей забезпечення виконання платіжних операцій її користувачів (ч. 5 ст. 63 Закону України «Про платіжні послуги»).

По-третє, з метою захисту та збереження коштів, отриманих небанківськими надавачами платіжних послуг від користувачів або які надійшли (утримані) на користь користувачів, у тому числі через комерційних агентів (далі – кошти користувачів), закон зобов'язує небанківських надавачів платіжних послуг забезпечити відокремлення коштів користувачів від власних коштів і коштів інших осіб (крім користувачів), що можуть перебувати в розпорядженні відповідної небанківської платіжної установи (ст. 20 Закону України «Про платіжні послуги»).

По-четверте, на відміну від коштів, що обліковуються на поточному рахунку клієнта банку, кошти, які обліковуються на розрахунковому рахунку небанківської платіжної установи (отримані від користувачів платіжних послуг, а також кошти, які надійшли від користувачів або на користь користувачів, у тому числі через комерційних агентів), перебувають у власності користувачів, якщо інше не встановлено платіжними інструкціями таких користувачів (ч. ч. 1, 2 ст. 20 Закону України «Про платіжні послуги»). Зрозуміло, що застосування у даному випадку терміна «власність» є дещо умовним, оскільки записи за банківським рахунком лише фіксують існуючий стан зобов'язальних відносин між клієнтом та банком (ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність»[15], та не є відносинами власності над річчю, на що вже звертали увагу науковці[16]. Відповідно у разі закриття розрахункового рахунку, за наявності залишків коштів на такому рахунку, останні перераховуються банком на інший розрахунковий рахунок клієнта згідно з реквізитами, зазначеними у заяві небанківського надавача платіжних послуг, фінансової установи, що має право на надання платіжних послуг. Своєю чергою у випадку закриття розрахункового рахунку з ініціативи банку, або у випадку відкликання (зупинення) Національним банком України ліцензії в небанківського надавача платіжних послуг, фінансової установи, що має право на надання платіжних послуг або припинення надання окремого виду (видів) фінансової платіжної послуги, зазначеного (зазначених) у ліцензії небанківського надавача платіжних послуг, фінансової установи, що має право на надання платіжних послуг або введення господарським судом процедури санації чи визнання небанківського надавача платіжних послуг, фінансової установи, що має право на надання платіжних послуг банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури, залишки коштів на розрахунковому рахунку повертаються користувачам (п. 134 Інструкції про порядок відкриття та закриття рахунків користувачам надавачами платіжних послуг з обслуговування рахунків, затверджена постановою Правління Національного банку України від 29.07.2022 р. № 162).

По-п'яте, на кошти користувачів, що отримуються (утримуються) небанківським надавачем платіжних послуг для виконання платіжних операцій на розрахунковому рахунку, не може бути накладено арешт та/або звернене стягнення за зобов'язаннями небанківського надавача платіжних послуг перед будь-яким кредитором (ч. 4 ст. 20, ч. 5 ст. 64 Закону України «Про платіжні послуги»). Крім звернення стягнення за зобов'язаннями небанківського надавача платіжних послуг перед користувачем, за умови, що таке зобов'язання пов'язане з наданням ним платіжних послуг такому користувачу. Зокрема, згідно з банківськими правилами стягувач може ініціювати примусове списання (стягнення) коштів із розрахункового рахунку небанківського надавача платіжних послуг – на підставі судового рішення за зобов'язаннями небанківського надавача платіжних послуг перед користувачем за умови, що таке зобов'язання пов'язано з наданням платіжних послуг небанківським

надавачем платіжних послуг. У цьому випадку у реквізиті «Призначення платежу» платіжної інструкції має бути зазначено найменування / прізвище, власне ім'я, по батькові (за наявності) користувача, зобов'язання перед яким виконує небанківський надавач платіжних послуг (п. 64 Інструкція про безготівкові розрахунки в національній валюті користувачів платіжних послуг, затверджене постановою Правління Національного банку України від 29.07.2022 р. № 163)[17].

По-шосте, кошти користувачів (фізичні особи) на розрахунковому рахунку небанківського надавача платіжних послуг не мають статусу вкладу та публічних гарантій, встановлених Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»[18]. На відміну від цього Закон надає небанківським надавачам платіжних послуг право забезпечувати збереження коштів користувачів шляхом страхування власної відповідальності на випадок неможливості виконання фінансових зобов'язань перед користувачами, або забезпечувати такі кошти банківською гарантією на умовах, що дадуть змогу користувачам отримати від страхової компанії або банку – гаранта відшкодування в розмірі, еквівалентному сумі фінансових зобов'язань (ч. 3 ст. 20 Закону України «Про платіжні послуги»).

Висновки. Відкриття банком розрахункового рахунку небанківському надавачу платіжних відбувається на підставі договору банківського рахунку (ст. 1066 ЦК України). Оскільки Закон України «Про платіжні послуги» не надає комплексного правового регулювання відносинам, що виникають між банком і небанківським надавачем платіжних послуг при відкритті, функціонуванні та закритті розрахункового рахунку, до цих відносин мають застосовуватись положення глави 72 ЦК України, якщо інше не встановлено Законом України «Про платіжні послуги». З урахуванням вказаного цей договір характеризується, зокрема, таким: а) особливим суб'єктним складом – контрагентом банку може бути лише небанківський надавач платіжних послуг, які отримав ліцензію НБУ на надання платіжних послуг, перелічених у ч. 1 ст. 5 Закону, та включений НБУ до Реєстру платіжної інфраструктури; б) використанням розрахункового рахунку виключно для цілей забезпечення виконання платіжних операцій користувачів небанківської платіжної установи; в) у цілях захисту та збереження коштів, отриманих небанківськими надавачами платіжних послуг від користувачів або які надійшли (утримані) на користь користувачів, у тому числі через комерційних агентів, закон зобов'язує небанківських надавачів платіжних послуг забезпечити відокремлення коштів користувачів від власних коштів і коштів інших осіб (крім користувачів), що можуть перебувати в розпорядженні відповідної небанківської платіжної установи; г) кошти, які обліковуються за розрахунковим рахунком небанківської платіжної установи (отримані від користувачів платіжних послуг, а також кошти, які надійшли від користувачів або на користь користувачів, у тому числі через комерційних агентів), перебувають у власності користувачів, якщо інше не встановлено платіжними інструкціями

таких користувачів; д) на кошти користувачів, що обліковуються на розрахунковому рахунку, не може бути накладено арешт та/або звернене стягнення за зобов'язаннями надавача платіжних послуг перед будь-яким кредитором, крім звернення стягнення за зобов'язаннями небанківського надавача платіжних послуг перед користувачем, за умови, що таке зобов'язання пов'язане з наданням ним платіжних послуг такому користувачу; е) кошти користувачів (фізичні особи) на розрахунковому рахунку небанківського надавача платіжних послуг не мають статусу вкладу та не мають публічно-правових гарантій, встановлених Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», але можуть бути забезпечені приватно-правовими видами забезпечення виконання зобов'язань – страхування або банківська гарантія.

1. Про платіжні послуги: Закон України від 30 червня 2021 р. № 1591-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20. **2.** Директива (ЄС) 2015/2366 Європейського парламенту та Ради від 25.11.2015 р. «Про платіжні послуги на внутрішньому ринку та про внесення змін до Директив 2002/65/ЄС, 2009/110/ЄС і 2013/36/ЄС та Регламент (ЄС) № 1093/2010, яка скасовує Директиву 2007/64/ЄС». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_030-15#Text. **3.** Положення про організацію бухгалтерського обліку в банках України, затверджене постановою Правління Національного банку України від 04.07.2018 р. № 75). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0075500-18#Text. **4.** Безклубий І. А. Банківські правочини: монографія. Київ: Видавничий дім «Ін юре». 2007. (456с.) С. 174. **5.** Инструкция Госбанка СССР от 30.10.1986 № 28 (ред. от 31.08.1990) «О расчетных, текущих и бюджетных счетах, открываемых в учреждениях Госбанка СССР». URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1391/9313eb98ebd1feb80c3daad75f6ec95d8325eae7/. **6.** Про підприємства в Україні: Закон України від 27 березня 1991 р. № 887-XII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887-12/ed19910327#Text. **7.** Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР: Постанова Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. № 1545-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1545-12#Text. **8.** Правила про порядок відкриття розрахункових, поточних та бюджетних рахунків в установах банків, затверджена постановою Правління Національного банку України від 31 грудня 1993 р. № 117. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0117500-93#Text. **9.** Інструкція про порядок відкриття розрахункових, поточних та бюджетних рахунків в установах банків, затверджена постановою Правління Національного Банку України від 11.10.1994 р. № 169. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003500-94#Text. **10.** Інструкція № 3 про відкриття банками рахунків у національній та іноземній валюті, затверджена постановою Правління Національного банку України від 27.05.1996 р. № 121.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0121500-96/ed19960527#Text. **11.** Про внесення до деяких законів України змін щодо відкриття банківських рахунків: Закон України від 16 грудня 1997 р. № 725/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725/97-%D0%B2%D1%80#Text. **12.** Про затвердження змін та доповнень до Інструкції № 3 «Про відкриття банками рахунків у національній та іноземній валюті»: Постанова Національного банку України від № 36 від 04.02.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0119-98/ed19980218#Text. **13.** Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні, затверджене постановою Правління Національного банку України від 29.12.2017 р. № 148. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0148500-17#Text. **14.** Інструкція про порядок відкриття та закриття рахунків користувачам надавачами

платіжних послуг з обслуговування рахунків, затверджена постановою Правління Національного банку України від 29.07.2022 р. № 162. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0162500-22#Text. **15.** Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text. **16.** Гетманцев Д. О., Шукліна Н. Г. Банківське право України. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 344 с. **17.** Інструкція про безготівкові розрахунки в національній валюті користувачів платіжних послуг, затверджене постановою Правління Національного банку України від 29.07.2022 р. № 163. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0163500-22#Text. **18.** Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23 лютого 2012 р. № 4452-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text.

References

1. Zakon Ukrainy «Pro platnyye uslugi» ot 30 iyunya 2021 g. № 1591-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20 [ukr.]. **2.** Direktiva (ÊS) 2015/2366 Yevropeyskogo parlamenta i Radi ot 25.11.2015 r. «Pro platnyye uslugi na vnutrennem rynke, ta pro vneseniye izmeneniy v Direktivu 2002/65/ÊS, 2009/110/ÊS i 2013/36/ÊS i Reglament (ÊS) № 1093/2010, kak skasovu Direktivu 2007/64/ÊS» . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_030-15#Text [ukr.]. **3.** Polozhena pro organizatsiyu bukhgalterskogo oblika v bankakh Ukrainy, utverzhdena ustanovlennaya Pravitel'stvom Natsional'nogo banka Ukrainy ot 04.07.2018 r. № 75). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0075500-18#Text [ukr.]. **4.** Bezklubiy I.A. Bankovskiye pravoporyadki: Monografiya. K.: Vidavnichiy Dím «Ín yure». 2007. (456 s.) [ukr.]. **5.** Instruktsiya Gosbanka SSSR ot 30.10.1986 N 28 (red. ot 31.08.1990) «O raschetnykh, tekushchikh i byudzhetnykh schetakh, otkryvayemykh v uchrezhdeniyakh Gosbanka SSSR». URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1391/9313eb98ebd1feb80c3daad75f6ec95d8325eae7/ [rus.]. **6.** Zakon Ukraïni «Pro pidpriêmstva v Ukraïni» ot 27 bereznya 1991 r. N 887-XII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887-12/ed19910327#Text [ukr.]. **7.** Postanova Verkhovnoy Rady Ukrainy «Pro poryadok vremennykh chasov na territorii Ukrainy okremikh aktov zakonodavstva Soyuzu RSR» ot 12 sentyabrya 1991 r. N 1545-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1545-12#Text [ukr.]. **8.** Pravila pro poryadok vídkrittya rozrakhunkovikh, potochnykh i byudzhetnykh raschetov v uchrezhdeniyakh bankov, utverzhdena postanovoyu Pravleniya Natsional'nogo banka Ukrainy ot 31 grudnya 1993 r. № 117. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0117500-93#Text [ukr.]. **9.** Instruktsiya po poryadku vídkrittya rozrakhunkovikh, tochnykh i byudzhetnykh raschetov v uchrezhdeniyakh bankov, utverzhdena ustanovlennoyu Pravitel'stvom Natsional'nogo Banka Ukrainy ot 11.10.1994 r. № 169. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003500-94#Text [ukr.]. **10.** Instruktsiya № 3 o vídkrittya bankov rakhunkov v natsional'noy i inozemnoy valyute, utverzhdena ustanovlennoyu Pravitel'stvom Natsional'nogo banka Ukrainy ot 27.05.1996 r. № 121. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0121500-96/ed19960527#Text [ukr.]. **11.** Zakon Ukrainy «Pro vneseniye v deyakikh zakonov Ukraïni zmin skhodo vídkrittya bankovskikh raakhunkov» ot 16 grudnya 1997 r. № 725/97-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725/97-%D0%B2%D1%80#Text [ukr.]. **12.** Postanova Natsional'nogo banka Ukrainy ot N 36 ot 04.02.1998 g. «Pro zatverdzhennya smín ta dopovnen' do Instruktsíí № 3 «Pro vídkrittya bankov rakhunkov u natsíonal'níy i inozemníy valyutí». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0119-98/ed19980218#Text [ukr.]. **13.** Polozhenna pro vedeniye kassovykh operatsiy v natsional'noy valyute v Ukraine, zatverdzhene postanovoyu Pravleniya Natsional'nogo banka Ukrainy ot 29.12.2017 r. № 148. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0148500-17#Text [ukr.]. **14.** Instruktsiya po poryadku vídkrittya i zakrittya rakhunkív koristuvacham nadavachami platízhnikh

poslug z obslugovuvannya rakhunkív, zatverdzhena postanovoyu Pravlennya Natsíonal'nogo banka Ukraíni ot 29.07.2022 r. № 162. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0162500-22#Text [ukr.]. **15.** Zakon Ukrainy «Pro banki i bankovskuyu zhizn'» ot 7 grudnya 2000 r. № 2121-III.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text [ukr.]. **16.** Getmantsev D. O., Shuklina N. G. Bankovskoye pravo Ukrainy. Kyyiv: Tsentr uchebnoy literatury, 2007. 344 s. [ukr.]. **17.** Instruktsiya o bezgotovykh rozrakhunkakh v natsional'noy valyute koristuvach platnykh poslug, utverzhdena ustanovlennym Pravleniyem Natsional'nogo banka Ukrainy ot 29.07.2022 r. № 163. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0163500-22#Text [ukr.]. **18.** Zakon Ukrainy «Pro sistemu garantirovaniya vkladov fizicheskikh osíb» ot 23 lyutogo 2012 r. № 4452-VI.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text [ukr.].

Babaskin Anatoliy, Liholat Alla. **Agreement of a bank account, as a sign for the bank to issue a bank account to a non-banking supplier of payment services, that particular legal regulation**

In the article, the author has agreed to agree on a contract with a bank for non-banking services to give payment services to a "rozrahunka settlement", as the author considers "an agreement on a banking settlement".

According to the norms of the Civil Code of Ukraine, the bank opens a current account to a non-bank payment provider on the basis of a bank account agreement (Article 1066 of the Civil Code of Ukraine). Since the Law of Ukraine «On Payment Services» does not provide a comprehensive legal regulation of legal relations arising between a bank and a non-bank provider of payment services when opening, operating and closing a current account, the provisions of Chapter 72 of the Civil Code of Ukraine should be applied to these legal relations, unless otherwise established by the Law of Ukraine «About payment services». Taking into account the above, such an agreement is characterized, in particular, by the following: a) we will specialize a subject warehouse – a counterparty to the bank, but only a non-banking supplier of payment services, as if having withdrawn the NBU license for the provision of payment services, transferred from part 1 of Art. 5 of the Law, including the inclusion of the NBU to the Register of payment infrastructure; b) the selection of a bank account, inclusively for the purposes of securing the payment transactions of a non-banking payment institution; other specialty (krim koristuvachiv), which can be re-ordered in the non-banking payment system; instructions of such koristuvachiv; e) on the bones of coristuvachiv, who are clothed in a rozrakhanka rahunka, cannot be placed under arrest and/or more severely tied up for goiter's nadavach of payment services before any kind of creditor, for exclusion of a debt, if the creditor is a coristuvach, for the mind the naming of the delivery of payment services to the koristuvach is connected with the functions of the delivery of payment services; f) koshti koristuvachiv (individuals) on the deposit account of a non-banking taxpayer may not be subject to the status of the deposit and may not be subject to public law guarantees established by the Law of Ukraine «On the system of guaranteeing deposits in physical assets», but may be protected by private law types 'yazan' - insurance or bank guarantee.

Key words: *agreement, pravochin, rozrahunkovy rahunok, bank rahunka agreement, non-banking payment order, bank, money, interest, penny goiter.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-410-420
УДК 347.92

Г. П. ТИМЧЕНКО,
*доктор юридичних наук**
ORCID: 0000-0003-4263-9948

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ НАРИС РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА

У статті проведено дослідження в історико-правовому контексті інституту забезпечення доказів у цивільному судочинстві, виявлені витоки сучасної системи нормативних положень щодо забезпечення доказів, основні етапи розвитку цивільного процесуального законодавства в цій частині. Проаналізовано сучасні законодавчі підходи до правового регулювання процедур забезпечення доказів у цивільному судочинстві та проблемні аспекти правозастосування.

Ключові слова: *забезпечення доказів, доказування, засоби доказування, цивільне судочинство, судові процедури.*

Tymchenko Hennadii. **Provision of evidence in civil proceedings: a historical and legal outline of the development of legislation**

In the work, research was carried out in the historical and legal context of the institution of securing evidence in civil proceedings, the origins of the modern system of normative provisions on securing evidence, the main stages of the development of civil procedural legislation in this part were revealed. Modern legislative approaches to the legal regulation of procedures for providing evidence in civil proceedings and problematic aspects of law enforcement are analyzed.

Key words: *provision of evidence, proof, means of proof, civil proceedings, court procedures.*

Актуальність. Проблеми судового доказування та пізнання є одними з ключових для цивілістичної процесуальної науки протягом усієї історії її безперервного становлення та розвитку. Сучасний етап еволюції цивільної процесуальної думки у цьому сенсі не є винятком. Вітчизняні вчені-правознавці так само продовжують звертатися до основних понять і категорій доказового права, засад нормативної регламентації доказової діяльності, проблемних питань її здійснення в різних провадженнях і стадіях судового процесу. Не ставлячи перед собою завдання вирішення всіх існуючих проблем у сфері судового доказування, спинимося лише на деяких спірних або дискусійних питаннях функціонування інституту забезпечення доказів у цивільному судочинстві.

---

* ***Tymchenko Hennadii****, Doctor of Juridical Sciences*

© Г. П. Тимченко, 2023

Огляд літератури. До окремих аспектів проблеми забезпечення доказів у цивільному судочинстві зверталися В. Д. Андрійцьо, Ю. В. Білоусов, С. С. Бичкова, Ж. В. Васильєва-Шаламова, О. О. Грабовська, М. О. Гетманцев, А. С. Зеленяк, А. Ю. Каламайко, В. В. Комаров, Т. М. Кучер, О. В. Рожнов, В. І. Тертишніков, С. Я. Фурса, Т. В. Цюра, А. С. Штефан, М. М. Ясинок та інші правознавці.

Постановка проблеми. Історичний контекст у вивченні цивільного судочинства не тільки дає можливість виявлення особливостей розгляду і вирішення правових спорів у ті чи інші періоди розвитку нашої державності, а й сприяє визначенню точок відліку у формуванні основних стадій, інститутів і норм.

Мета і завдання дослідження. Мета статті полягає в дослідженні етапів розвитку інституту забезпечення доказів у цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. У витоках порядку вирішення конфліктів – звичаї давніх народів, що склалися внаслідок багаторічної практики первіснообщинного ладу. Власне, звичаї й визначили зміст першого зводу традиційного права слов'ян – Руської Правди. Звичайно, тоді ще не йшлося про розподіл судочинства на кримінальне та цивільне, самозахист і самоуправство – основні форми захисту порушеного права, проте сам процес відновлення порушеного права мав яскраво виражений змагальний характер. Тягар доведення, як і обов'язок розшуку вкраденої речі, лежав на потерпілій стороні. Суд лише здійснював посередницькі функції та виносив своє рішення, ґрунтуючись виключно на поданих сторонами доказах.

Цікаво відзначити, що Руська Правда виділяє й досудові форми діяльності – звід, заклич, гоніння сліду, які мали безпосереднє відношення до доказування, оскільки зумовлювали необхідність залучення до судового процесу сторонніх осіб – свідків. Варто особливо наголосити, що однією з особливостей Руської Правди стало широке використання показань свідків як першого засобу доказування. У цьому сенсі показовою є така процедура формування судових доказів: на вимогу позивача сусіди спочатку оцінювали завдану правопорушенням шкоду і потім брали активну участь у пошуку злочинця[1]. Можна припустити, хоча й зі значною часткою умовності, що такий порядок став першим прообразом майбутніх процедур забезпечення доказів у справі.

Крім показань свідків і власного визнання своєї провини правопорушником, Руська Правда передбачала й процедуру приведення до присяги, а також згадувала про суди Божі (випробування залізом і водою). Якщо відповідач своїм визнанням підтверджував справедливість вимог позивача, то жодних доказів не потрібно. Потреба в судових доказах виникала для випадків зречення відповідача, заперечення позову та позовних вимог. Руська Правда говорила, що в разі заперечень відповідача потрібно проти нього виставити свідків – якщо «хтось шукати кун на друзі, а він ся почати замикати, то оже на ньому вивести послусі» (ст. 47)[2].

Залежно від характеру правопорушення потрібна була певна кількість свідків для того, щоб їх показання мали силу повного доказу; в позовах про образу – не менше двох свідків, у позовах про смертовбивство – не менше семи свідків; інакше свідчення вважалося неповним. Але в тих випадках, коли обидві сторони послалися на одного й того ж свідка, допускалося показання одного свідка («загальне посилання», «загальна правда»). За відсутності доказів чи їх недостатності застосовувалися особливі форми суду, до яких належали: судовий поєдинок, присяга, жереб, і навіть випробування вогнем, водою, залізом (ордалії)[3].

Виділення наступного періоду розвитку вітчизняного цивільного судочинства зумовлене перебуванням частини українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польського Королівства. Дослідники історії національного права наголошують на проведеній ґрунтовній кодифікації законодавства, що набула відображення в Судебнику Казимира Ягеловича 1468 р. та трьох редакціях Литовських Статутів[4].

Цивільне судочинство, при цьому, йшло еволюційним шляхом розвитку, що відповідало ходу суспільного та державного життя князівства[5]. Внаслідок цього не варто було очікувати кардинальних змін судових порядків. Багато спільних і подібних рис знаходять вчені у процедурах розгляду правових спорів Руської Правди та Литовських Статутів[6]. Статути Великого князівства Литовського, як перший європейський звід законів, закріпили змагальну форму ведення справи, акцентувавши увагу на обов'язках сторін самостійно збирати докази і надавати їх суду[7].

Найважливішим етапом у становленні цивільного процесуального законодавства та правової думки України став період національно-визвольного руху українського народу та відновлення нашої державності, відомий під назвою Гетьманщини. Незважаючи на послідовну політику повсюдного обмеження прав українців, у первісних домовленостях із Росією передбачалося збереження самостійності у сфері судової влади та судочинства[8].

По-своєму самобутньо розвивалося й цивільне судочинство тих часів, ґрунтуючись на різноманітних правових джерелах, серед яких виділяються звичаї козаків, Статут Великого князівства Литовського в редакції 1588 р., збірники магдебурзького права та ряд інших. Як вважають деякі автори, це створювало певні складнощі під час розгляду цивільних справ[9]. За свідченням А. Й. Пашука, різноманітність законів та суддівський суб'єктивізм стали основними причинами проведення наступних судово-правових реформ[10].

Аналізуючи підсумки перетворень, проведених П. Л. Полуботком і Д П. Апостолом, можна з упевненістю говорити щодо досягнення мети упорядкування судових інстанцій. Водночас у сенсі кодифікації правових норм так і не вдалося досягти необхідного результату. «Права, за якими судиться малоросійський народ», які, по суті, були Кодексом українського права першої половини XVIII ст., так і не набули чинності[11].

Проте для дослідника вітчизняного права та судового процесу ця збірка правил становить значний інтерес. Уперше ідея поділу кримінального та цивільного судочинства набуває нормативного вираження, йде пошук оптимальної процесуальної форми розгляду спірних справ, що поєднує змагальні та слідчі засади. Вчені виділяють такі основні риси судочинства: законність; гласність судового розгляду; забезпечення позивачу та відповідачу права на захист; безпосередність дослідження доказів; усність процесу; змагальність судового розгляду та диспозитивність; вільна оцінка доказів; виборність судів[12].

Як відомо, визвольна війна не привела до бажаної та необхідної єдності українського народу. Землі Західної України та Лівобережжя опинилися під окупацією різних країн.

Російське законодавство поступово поширилося на всю територію Лівобережної України. У контексті розуміння особливостей розвитку цивільного судочинства цієї країни привертають до себе увагу Укази «Про відміну в судних справах очних ставок, про буття замість них розпитування і розшуку, про свідків, про відведення цих, про присягу, про покарання лжесвідків і про митні гроші» 1697 р., «Коротке зображення процесів чи судових позовів» 1715 р., «Про форму суду» 1723 р.

Реформа судочинства, проведена Петром І, на думку О. П. Клейнмана, була спрямована на докладне визначення форм процесу, щоб забезпечити сторони від користолюбства і несправедливості суддів, щоб гарантувати суддів від ябід і «душевредства» сторін, від тяганини і несправедливих вигаданих позовів[13]. Розкрити істину збиранням доказів, розглядом та дослідженням справи, мав намір російський самодержець, ввівши слідчі засади в цивільне судочинство[14].

Указом від 21 лютого 1697 р. було скасовано «суд і очні ставки» і запроваджено «розшук», тобто відбулася заміна змагання сторін перед суддями допитом сторін судом, посилився вплив суддів на перебіг процесу, виник обов'язок суддів проявляти активну діяльність у сфері правосуддя. І хоча в Указі «Про форму суду» 1723 р. було встановлено словесне судоговоріння та розширено судове представництво, проте цивільний процес протягом півтора століття перебував під значним впливом слідчого принципу та теорії формальних доказів. Вона змінилася теорією вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів лише в результаті судової реформи 1864 р., зокрема, з виданням Статуту цивільного судочинства, що увійшов до складу судових статутів, затверджених 20 листопада 1864 р.[15]

Незважаючи на зміни та спроби знайти прийнятну форму розгляду цивільних справ, варто визнати, що всі ці зусилля не увінчалися, та й не могли увінчатися успіхом. Державний лад Росії не передбачав наділення своїх громадян широкими правами, не сприяв формуванню поваги до суду як гаранта демократичного та правового розвитку держави. Невипадково, дослідники зауважують, що в цей період не могли проявитися принципи зма-

гальності та диспозитивності, інтереси приватних осіб повністю замінювалися інтересами держави[16].

Судова реформа 1864 р. кардинально змінила правове життя. На зміну старим порядкам розгляду і вирішення цивільних справ було прийнято Статут цивільного судочинства, який увібрав у себе основні досягнення цивільного процесуального законодавства та правової думки європейських країн того часу.

ЦПК Франції став до певної міри зразком під час підготовки СЦС 1864 р.[17] Як зазначає В. В. Комаров, він сприйняв принципи кодифікації цивільного процесу у Франції і фактично ґрунтувався на Цивільному процесуальному кодексі Французької республіки 1806 р.[18] Природно, що в нових умовах доказова діяльність мала отримати інший нормативний вираз. Ось як оцінює сферу доказування К. Б. Дрогозюк: у законі проголошувався принцип вільного оцінювання доказів. Установлені правила про силу доказів передбачалися необов'язковими для суду, якщо достовірність доказуваних фактів явно спростовувалася іншими доказами. Суд повинен був брати до уваги сукупність усіх доказів, наявних у справі, визначалися форма та значення письмових доказів, обмежувалися випадки допущення присяги, установлювались правила перевірки доказів. Також уводився новий вид доказів – дізнання через обхідних людей, але виключався повальний обшук[19].

Звернемося лише в найзагальніших рисах до положень СЦС, що регулювали здійснення доказової діяльності сторін і суду. Так, під час усіх дій судових установ із провадження цивільних справ, за винятком випадків, зазначених у законі, допускається присутність сторін і сторонніх осіб та надання ними словесних пояснень.

Доповідь у справі і словесне змагання сторін відбувається у відкритому засіданні суду. Словесне змагання сторін полягає у викладенні спершу позивачем, а потім відповідачем їхніх вимог, обставин і доказів, на яких ці вимоги ґрунтуються. Суд у жодному випадку не збирав сам доказів або довідок, а ухвалював рішення тільки на доказах, наданих сторонами. Рішення суду мало ґрунтуватися на доказах, наданих сторонами, також на доказах, які вони висловили під час усного змагання (ст. 324–339 СЦС)[20].

Варто зазначити, що законодавець передбачив можливість застосування низки забезпечувальних заходів у цивільному судочинстві. При цьому увага чомусь була зосереджена виключно на процедурах забезпечення позову та витребування письмових доказів.

Процесуалісти на той час, описуючи можливі ускладнення процесу, зазначали, що представлені сторонами докази сприймаються судом у найпростіших справах – одночасно, у остаточному засіданні, перед постановою рішення, а у складних справах поступово, частинами, у міру поступального руху процесу. Але бувають випадки, коли є необхідність у негайному сприйнятті доказів ще до пред'явлення позову, або, хоча й після пред'явлення, але без дотримання звичайної послідовності у провадженні справи. Якщо,

наприклад, свідок важко захворів і може померти, або якщо він має на тривалий час виїхати у справах служби. Таке попереднє сприйняття судом, на прохання зацікавленої особи зазначених нею доказів через побоювання, що згодом сприйняття їх стане неможливим або вкрай скрутним, називається забезпеченням доказів[21].

Окрім, власне, можливості забезпечення показань свідків, СЦС згадує про витребування письмових доказів, у разі їх знаходження у сторін або третіх осіб, або державних органів. Йшлося про випадки, коли потрібні документи мали важливе значення для доказування обставин у цивільній справі.

З часом до СЦС було внесено певні зміни, зокрема, стосовно процедур забезпечення судових доказів. Сторона, яка мала обґрунтовані сумніви щодо того, що дослідження доказів у майбутньому стане неможливим, могла звернутися до суду з клопотанням про забезпечення доказів шляхом допиту свідків, огляду доказів на місці, висновків експерта. Поряд із цим цивільний процесуальний закон допускав можливість ініціації таких процедур як до, так і після порушення цивільної справи.

Події 1917 р. змінили модель цивільного процесу. На перший план знову вийшли слідчі засади та активна роль суду в поєднанні з широкими повноваженнями прокуратури та інших державних органів. Це все, звичайно, не могло не позначитися на змісті інституту доказування та суміжних правових нормах.

Законодавство радянського періоду виходило з того, що докази не лише подаються сторонами, а й можуть збиратися з ініціативи суду. Не випадкова у зв'язку з цим теза В. В. Комарова щодо підвищеної ролі суду та прокуратури у цивільному процесі. Аналізуючи ЦПК УРСР 1924 р., автор пише, що метою цивільного процесу згідно зі ст. 5 ЦПК було з'ясування дійсних прав і взаємовідносин сторін. Тому завдання суду при вирішенні спору про право цивільне полягало в з'ясуванні не формальної, а матеріальної правди. З цією метою статті 5, 118 та інші ЦПК на суд покладали обов'язок не обмежуватися тільки представленими сторонами доказами. Самодіяльності суду була відведена дуже велика роль. Згідно зі ст. 118 ЦПК суд міг запропонувати сторонам подати додаткові докази, якщо представлені докази, на думку суду, недостатні. Суд за ст. 121 ЦПК також міг здійснювати необхідні перевірочні дії за власною ініціативою[22].

ЦПК УРСР 1963 р. не привніс будь-яких суттєвих змін конструкції цивільного судочинства. Законодавець, знову як і у ЦПК УРСР 1929 р., закріпив правило, згідно з яким особи, які мають підстави побоюватись, що подача потрібних для них доказів стане згодом неможливою або утрудненою, мають право просити суд під час розгляду справи або суддю як до, так і після подачі заяви забезпечити ці докази (ст. 35).

Суддя забезпечує докази, зокрема, допитом свідків, призначенням експертизи, витребуванням та оглядом письмових і речових доказів (ст. 36).

ЦПК України 2004 р. фактично повторив цю норму: особи, які беруть участь у справі й вважають, що подання потрібних доказів є неможливим або

у них є складнощі в поданні цих доказів, мають право заявити клопотання про забезпечення цих доказів. Способами забезпечення доказів є: допит свідків, призначення експертизи, витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за їх місцезнаходженням. У необхідних випадках судом можуть бути застосовані інші способи забезпечення доказів (ст. 133).

ЦПК України у редакції 2017 р. закріпив певні новели у правове регулювання процедур забезпечення позову.

Так, суд за заявою учасника справи або особи, яка може набути статусу позивача, має забезпечити докази, якщо є підстави припускати, що засіб доказування може бути втрачений або збирання або подання відповідних доказів стане згодом неможливим чи утрудненим. Способами забезпечення судом доказів є допит свідків, призначення експертизи, витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за їх місцезнаходженням, заборона вчиняти певні дії щодо доказів та зобов'язання вчинити певні дії щодо доказів. У необхідних випадках судом можуть бути застосовані інші способи забезпечення доказів, визначені судом.

Суди застосовують нові положення цивільного процесуального законодавства.

Зокрема, в провадженні Октябрського районного суду м. Полтави перебуває справа № 554/10876/20 за позовом адвоката Даценко Юлії Іванівни, яка діє в інтересах ОСОБА_1, до ОСОБА_2 про визнання права власності на земельну ділянку та поділ майна, що перебуває у спільній частковій власності в натурі. У справі призначено експертизу. Ухвалою суду від 26.01.2021 р. провадження було зупинено у зв'язку із призначенням у справі комплексної судової будівельно-технічної та земельно-технічної експертизи.

У зв'язку із недопущенням експерта до земельної ділянки за адресою-АДРЕСА_1 до суду надійшло клопотання від адвоката про забезпечення доказів.

У судовому засіданні адвокат прохала зобов'язати ОСОБА_2 надати фізичній особі-підприємцю ОСОБА_3 (згідно з укладеним договором № 11/21-Г від 26.04.2021 р. з ОСОБА_1) доступ до вищевказаної земельної ділянки, для можливості проведення призначеної експертизи, та вказала, що вона особисто була присутня при виїзді експерта на місце і ОСОБА_2 відмовився надавати доступ до земельної ділянки.

Адвокат іншої сторони заперечувала проти задоволення даної заяви, посилаючись на те, що ОСОБА_2 не відмовлявся надати доступ до вищевказаної земельної ділянки, однак сторонам необхідно завчасно узгодити дату та час проведення зйомки.

Суд, заслухавши пояснення учасників процесу, дослідивши матеріали заяви, дійшов висновку про її задоволення. Враховуючи, що відповідач добровільно не виконує клопотання судового експерта з Полтавського відділення при Національному науковому центрі «Інституту судових експертиз» ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса щодо надання топографо-геодезичної зйомки

та не допускає до її проведення позивача, що підтверджується листом ФОП ОСОБА_3 від 27.04.2021 р. № 9, тому для виконання ухвали Октябрського районного суду м. Полтави від 26.01.2021 р. необхідно забезпечити докази, шляхом зобов'язання ОСОБА_2 надати доступ фізичній особі-підприємцю ОСОБА_3 до земельної ділянки площею 0,10000 га, з кадастровим номером: 5310136400:14:008:002, для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд, яка знаходиться за адресою: АДРЕСА_1, для проведення топографо-геодезичної зйомки[23].

16.11.2020 р. до суду надійшла заява ОСОБА_1 про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю у порядку забезпечення доказів, в якій прохав: зобов'язати філію Полтавське обласне управління ПАТ «Державний ощадний банк України» (м. Полтава, вулиця Соборності, 63а) розкрити та надати інформацію, що містить банківську таємницю щодо власника картки НОМЕР_1, видану на прізвище ОСОБА_3 та про рух грошових коштів по цій картці за період з 08.08.2020 по 05.09.2020.

Суд, дослідивши матеріали цивільної справи, доходить висновку про задоволення заяви, оскільки інформація, яку прохає витребувати позивач, містить банківську таємницю та не може бути отримана іншим шляхом[24].

Заява про забезпечення доказів може бути подана до суду як до, так і після подання позовної заяви.

У разі подання заяви про забезпечення доказів до подання позовної заяви заявник повинен подати позовну заяву протягом десяти днів з дня постановлення ухвали про забезпечення доказів. У разі неподання позовної заяви у зазначений строк, повернення позовної заяви або відмови у відкритті провадження суд скасовує ухвалу про вжиття заходів забезпечення доказів не пізніше наступного дня після закінчення такого строку або постановлення судом ухвали про повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження.

Якщо ухвала про забезпечення доказів на момент її скасування була виконана повністю або частково отримані судом докази (показання свідків, висновки експертів тощо) не можуть бути використані в іншій справі.

За заявою міжнародного комерційного арбітражу, третейського суду або заявою сторони у справі, яка передана на розгляд міжнародного комерційного арбітражу, третейського суду, суд може вжити заходів забезпечення доказів у порядку та з підстав, встановлених ЦПК України (ст. 116).

Висновки. У новому цивільному процесуальному законодавстві розширено перелік способів забезпечення доказів, збільшено строки подання позову в разі подання заяви про забезпечення доказів до відкриття провадження у справі, уточнено процедуру забезпечення доказів при передачі справи на розгляд третейського суду та міжнародного комерційного арбітражу, деталізовані вимоги до форми та змісту заяви про забезпечення доказів.

1. Стецюк Р. Б. Досудова стадія юридичного процесу в Давньоруській державі. *Форум права.* 2012. №2. С. 666, 667. **2.** Клейнман А. Ф. Основные вопросы теории

доказательств в советском гражданском процессе. Москва: Изд-во Академии наук СССР, М.-Л., 1950. С. 5. **3.** Там само. С. 6. **4.** Ковальова С. Г. Литовсько-руська юридична техніка: відображення в Судебнику. *Видання ЧДУ імені Петра Могили.* С. 37–42. **5.** Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2004. С. 9. **6.** Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Товариство «Знання», КОО, 1999. С. 126. **7.** Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999. С. 15–16. **8.** Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т. 1. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. С. 135. **9.** Биркович О. І. Судова система Української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр.: автореф. дис. … канд. юрид. наук. С. 11. **10.** Пашук А. Й. Суд і судочинство в Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. С. 53. **11.** Бойко І. Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1999. С. 6. **12.** Макаренко А. А. Законодавчі засади процесуального провадження за кодексом 1743 року. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2013. № 217. С. 72–75. С. 75. **13.** Клейнман А. Ф. Назв. праця. С. 8. **14.** Афанасьев С. В. Краткий обзор проблемы истины в гражданском процессуальном праве и судопроизводстве. *Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса.* СПб., 2005. № 4. С. 180. **15.** Клейнман А. Ф. Назв. праця. С. 9. **16.** Шутенко О. В. Проблемы диспозитивности в гражданском судопроизводстве: дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 2003. С. 42. **17.** Лаврик Г. В. Статут цивільного судочинства 1864 р. і цивільно-процесуальний кодекс 1895 р. як моделі цивільного судочинства в українських землях у складі Російської імперії та Австро-Угорщини в другій половині XIX – на початку XX ст. *Порівняльно-аналітичне право.* 2016. № 3. С. 25. **18.** Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків: Право, 2012. С. 13. **19.** Дрогозюк. К. Б. Історія формування законодавства щодо доказування в цивільному процесі України та Франції. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. № 5. С. 105–111. С. 108. **20.** Устав гражданского судопроизводства от 20 ноября 1864 года. *Вестник гражданского процесса.* 2012. № 1. С. 157–175. **21.** Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. Москва: Издание Бр. Башмаковых, 1917. С. 297. **22.** Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків: Право, 2012. С. 16, 17, 18. **23.** Ухвала Октябрського районного суду м. Полтави від 26.05.2021 року. Провадження № 2/554/74/2021. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97270240. **24.** Ухвала Октябрського районного суду м. Полтави від 20.11.2020 року. Провадження №2-з/554/66/2020. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92986587.

References

1. Stetsiuk R. B. Dosudova stadiia yurydychnoho protsesu v Davnoruskii derzhavi. *Forum prava.* 2012. № 2. S. 665–669. [ukr]. **2.** Kleinman A. F. Osnovnыe voprosы teoryy dokazatelstv v sovetskom hrazhdanskom protsesse. Moskva: Yzd-vo Akademyy nauk SSSR, M.-L., 1950. 72 s. [rus]. **3.** Kleinman A. F. Osnovnыe voprosы teoryy dokazatelstv v sovetskom hrazhdanskom protsesse. Moskva: Yzd-vo Akademyy nauk SSSR, M.-L., 1950. 72 s. [rus] **4.** Kovalova S. H. Lytovsko-ruska yurydychna tekhnika: vidobrazhennia v Sudebnyku. *Vydannia ChDU imeni Petra Mohyly.* S. 37–42. [ukr]. **5.** Kovalova S. H.

Evoliutsiia sudovoi systemy i sudochynstva na ukrainskykh zemliakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Odesa, 2004. S. 20. [ukr]. **6**. Muzychenko P. P. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navch. posibnyk. Kyiv: Tovarystvo «Znannia», KOO, 1999. 426 s. [ukr]. **7.** Nemyrovska O. V. Pryntsyp zmahalnosti storin ta yoho realizatsiia v sudovii praktytsi: dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 1999. 189 s. [ukr]. **8.** Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk: u 2-kh t. / za red. V. Ya. Tatsiia, A. Y. Rohozhyna, V. D. Honcharenka. T. 1. Kyiv, 2000. 656 s. [ukr]. **9.** Byrkovych O. I. Sudova systema Ukrainskoi derzhavy (Hetmanshchyny) 1648–1657 rr.: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. 15 s. [ukr]. **10.** Pashuk A. Y. Sud i sudochynstvo v Livoberezhnii Ukraini v XVII–XVIII st. (1648–1782). Lviv: Vyd-vo Lviv. un-tu, 1967. 180 s. [ukr]. **11.** Boiko I. Y. Tsyvilne pravo Hetmanshchyny za Kodeksom 1743 roku: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk:/ Lviv. derzh. un-t im. I. Franka. Lviv, 1999. 17 s. [ukr]. **12.** Makarenko A.A. Zakonodavchi zasady protsesualnoho provadzhennia za kodeksom 1743 roku. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* 2013. № 217. S. 72-75. [ukr]. **13.** Kleinman A. F. Osnovnыe voprosы teoryy dokazatelstv v sovetskom hrazhdanskom protsesse. Moskva: Yzd-vo Akademyy nauk SSSR, M.-L., 1950. 72 s. [rus]. **14.** Afanasev S. V. Kratkyi obzor problemы ystynы v hrazhdanskom protsessualnom prave y sudoproyzvodstve. *Rossyiskyi ezhehodnyk hrazhdanskoho y arbytrazhnoho protsessa.* SPb. 2005. № 4. S. 175-208 [rus]. **15.** Kleinman A. F. Osnovnыe voprosы teoryy dokazatelstv v sovetskom hrazhdanskom protsesse. Moskva: Yzd-vo Akademyy nauk SSSR, M.-L., 1950. 72 s. [rus]. **16.** Shutenko O. V. Problemы dyspozytyvnosty v hrazhdanskom sudoproyzvodstve: Dyss. ... kand. yuryd. nauk. Xarkov, 2003. 191 s. [ukr]. **17.** Lavryk H. V. Statut tsyvilnoho sudochynstva 1864r. i tsyvilno-protsesualnyi kodeks 1895r. yak modeli tsyvilnoho sudochynstva v ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii ta Avstro-Uhorshchyny v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. *Porivnialno-analitychne pravo.* 2016. № 3. S. 24-26. [ukr]. **18.** Komarov V. V. Tsyvilne protsesualne zakonodavstvo u dynamitsi rozvytku ta praktytsi Verkhovnoho Sudu Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2012. 624 s. [ukr]. **19.** Drohoziuk K. B. Istoriia formuvannia zakonodavstva shchodo dokazuvannia v tsyvilnomu protsesi Ukrainy ta Frantsii. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu.* 2015. № 5. S. 105-111. [ukr]. **20.** Ustav hrazhdanskoho sudoproyzvodstva ot 20 noiabria 1864 hoda // *Vestnyk hrazhdanskoho protsessa.* 2012. № 1. S. 157-175 [rus]. **21.** Vaskovskyi E. V. Uchebnyk hrazhdanskoho protsessa. Moskva: Yzdanye Br. Bashmakovыkh, 1917. 429 s. [rus]. **22.** Komarov V. V. Tsyvilne protsesualne zakonodavstvo u dynamitsi rozvytku ta praktytsi Verkhovnoho Sudu Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2012. 624 s. [ukr]. **23.** Ukhvala Oktiabrskoho raionnoho sudu m. Poltavy vid 26.05.2021 roku. Provadzhennia № 2/554/74/2021 https://reyestr.court.gov.ua/Review/97270240. [ukr]. 24. Ukhvala Oktiabrskoho raionnoho sudu m. Poltavy vid 20.11.2020 roku. Provadzhennia №2-z/554/66/2020. https://reyestr.court.gov.ua/Review/92986587. [ukr].

Tymchenko Hennadii. **Provision of evidence in civil proceedings: a historical and legal outline of the development of legislation**

In the work, research was carried out in the historical and legal context of the institution of securing evidence in civil proceedings, the origins of the modern system of normative provisions on securing evidence, the main stages of the development of civil procedural legislation in this part were revealed. Modern legislative approaches to the legal regulation of procedures for providing evidence in civil proceedings and problematic aspects of law enforcement are analyzed.

In the 2017 edition, the Civil Code of Ukraine established certain novelties in the legal regulation of the procedures for securing a claim. Thus, the court, at the request of a party to the case or a person who may acquire the status of a plaintiff, must provide evidence if there is reason to assume that the means of proof may be lost or the collection or submission of relevant evidence will later become impossible or difficult. Ways of securing evidence by the court are questioning of witnesses, appointment of expertise, demand and (or) review of evidence, including according to their location, prohibition to take certain actions regarding the evidence and obligation to take certain actions regarding the evidence. In necessary cases, the court may apply other methods of securing evidence determined by the court.

In the new civil procedural legislation, the list of methods of providing evidence has been expanded, the terms for filing a lawsuit in the case of submitting an application for providing evidence before the opening of proceedings in the case have been extended, the procedure for providing evidence when transferring a case to an arbitration court and international commercial arbitration, detailed requirements for form and content have been clarified applications for the provision of evidence.

Key words: *provision of evidence, proof, means of proof, civil proceedings, court procedures.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-421-430
УДК 347.951

С. О. КОРОЄД,
*доктор юридичних наук, професор**
ORCID: 0000-0001-7899-957X

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСАДИ УХВАЛЕННЯ СУДОМ РІШЕННЯ У ВИПАДКУ ВИЗНАННЯ ПОЗОВУ ВІДПОВІДАЧЕМ

У статті розглядається проблема особливостей ухвалення і змісту рішення суду в цивільній справі у випадку визнання позову відповідачем. Розкривається природа диспозитивних прав сторін у цивільному процесі та особливості реалізації розпорядчих прав відповідача на визнання позову. Робиться висновок, що існуюче цивільно-процесуальне регулювання порядку здійснення правосуддя в цивільних справах не передбачає диференціації судових процедур ухвалення судом рішення (і особливостей змісту такого рішення) у випадку визнання відповідачем позову. Обґрунтовується, що оскільки визнання відповідачем позову та ухвалення у зв'язку з цим судом рішення про задоволення позову можливе, якщо це не суперечить закону та не порушує права, свободи чи інтереси інших осіб, то суд має зазначити в мотивувальній частині свого рішення як законну підставу задоволення визнаного відповідачем позову, так і встановлені фактичні обставини з посиланням на докази, що виключає скорочення змісту такого рішення.

Ключові слова: *цивільне судочинство, цивільна справа, суд, відповідач, визнання позову, задоволення позову, обставини справи, рішення суду, порядок ухвалення рішення, зміст рішення.*

Koroied Serhii. **Procedural principles of the court's judgment in case of acceptance of the claim by the defendant**

The article examines the problem of the specifics of the adoption and content of the court judgment in a civil case in the case of acceptance of the claim by the defendant. The nature of the dispositive rights of the parties in the civil process and the peculiarities of the implementation of the defendant's administrative rights to the acceptance of the claim are disclosed. It is concluded that the existing civil-procedural regulation of the procedure of implementation of justice in civil cases does not provide for the differentiation of judicial procedures for the adoption of a judgment by the court (and the specifics of the content of such a judgment) in the event if the defendant accepting the claim. It is justified that since the recognition of the claim by the defendant and the adoption of a judgment on the satisfaction of the claim by the court, in connection with this, is possible, if it does not contradict the law and does not violate the rights, freedoms or interests of other persons, therefore the court should indicate in the motivational part of its judgment as a legal basis of satisfaction of the claim accepted by the defendant, as well as established factual

* ***Koroied Serhii****, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor*

© С. О. Короєд, 2023

circumstances with reference to the evidence, which excludes reduction of the content of such a judgment.

Key words: *civil proceedings, civil case, court, defendant, acceptance of the claim, satisfaction of the claim, circumstances of the case, court judgment, procedure for approving the judgment, content of the judgment.*

Вступ. Завдання цивільного судочинства – справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК) реалізується зазвичай у рішенні суду, яке є процесуальним оформленням результату цивільного судочинства та підсумком діяльності суду з розгляду і вирішення конкретної цивільної справи. Як підсумковий акт правосуддя, яким завершується розгляд справи, рішення суду має відповідати вимогам щодо його форми і змісту, бути правильним по суті, законним, обґрунтованим, переконливим тощо, в якому має міститись обов'язкова для обох сторін відповідь щодо їх прав і обов'язків. Саме так зазвичай визначається правова природа судового рішення вченими-процесуалістами[1]. З огляду на це процесуальне законодавство закріплює єдиний для всіх видів проваджень цивільного судочинства порядок ухвалення судових рішень, вимоги законності й обґрунтованості судового рішення, перелік питань, які вирішує суд під час ухвалення рішення суду, зміст рішення суду, порядок проголошення судового рішення тощо (статті 259, 263, 264, 265, 268 ЦПК). Поряд з тим, закріплюючи загальне правило про ухвалення рішення суду лише після закінчення судового розгляду (ч. 1 ст. 259 ЦПК), цивільне процесуальне законодавство водночас надає відповідачу право визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу (п. 1 ч. 2 ст. 49, ч. 1 ст. 206 ЦПК), зокрема в підготовчому засіданні (ч. 4 ст. 200 ЦПК), у зв'язку з чим суд за наявності для того законних підстав має ухвалити рішення про задоволення позову, припинивши подальший судовий розгляд (ч. 4 ст. 206 ЦПК).

Огляд літератури з теми дослідження. Питання правової природи рішення суду в цивільному процесі пов'язане із цивільною процесуальною формою захисту прав у цілому, різні аспекти якої висвітлювали в своїх роботах провідні вчені-процесуалісти: І. В. Андронов, С. С. Бичкова, В. І. Бобрик, К. В. Гусаров, О. О. Кармаза, В. В. Комаров, М. П. Курило, Д. Д. Луспеник, Ю. Д. Притика, Ю. Ю. Рябченко, Г. П. Тимченко, М. Й. Штефан, С. Я. Фурса, М. М. Ясинок та ін.

Постановка проблеми. Проте, розкриваючи питання ухвалення судом рішень та вимоги до їх форми і змісту, науковці лише констатують існуючу процесуальну можливість ухвалення судом рішення про задоволення позову у випадку його визнання відповідачем, водночас не досліджують порядок ухвалення такого рішення та вимоги щодо його змісту (а в окремих наукових працях, спеціально присвячених порядку ухвалення судових рішень у

цивільному процесі, взагалі питання визнання позову оминається увагою[2]). Не зазначено про такі особливості й у посібнику із написання судових рішень[3]. Хоча ще за часів дії попередньої редакції ЦПК, у постановах Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 14 «Про судове рішення у цивільній справі» та від 12.06.2009 № 2 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ в суді першої інстанції» було зазначено, що у разі визнання відповідачем позову, яке не суперечить закону, не порушує права, свободи чи інтереси інших осіб, суд у мотивувальній частині рішення посилається лише на визнання позову та прийняття його судом без з'ясування і дослідження інших обставин справи. З наведених роз'яснень і положень ЦПК випливає, що процесуальне законодавство нібито допускає особливий порядок (який звільняє суд від обов'язку з'ясування і дослідження обставин справи) ухвалення судом рішення по суті справи із «скороченою» мотивувальною частиною у випадку визнання позову відповідачем. Проте у відповідній главі 5 «Відмова позивача від позову. Мирова угода», главі 6 «Розгляд справи по суті», главі 9 «Судові рішення» розділу III таких особливостей щодо порядку ухвалення і змісту такого рішення суду не встановлено. Таким чином, оскільки цивільна процесуальна діяльність здійснюється згідно із процесуальною формою, вимоги до якої закріплено в ЦПК, то зазначені особливості підлягають з'ясуванню виходячи із системного аналізу положень ЦПК, теоретичних засад цивільного процесу і судової практики нового Верховного Суду.

Мета і завдання дослідження. А відтак науково-практичний аналіз процесуальних засад ухвалення судом рішення в цивільній справі у випадку визнання позову відповідачем і визначення особливостей порядку ухвалення і змісту такого рішення суду й ставить за мету наша стаття. Досягненню зазначеної мети сприятиме вирішення таких основних завдань: а) розкрити на основі аналізу теоретичних засад цивільного процесу зміст диспозитивних прав сторін; б) охарактеризувати вимоги, які ставляться до судового рішення в процесуальному законодавстві та юридичній літературі; в) встановити повноваження суду в сфері доказування та зміст мотивувальної частини рішення суду у випадку визнання відповідачем позову.

Виклад основного матеріалу. Оскільки предмет нашого дослідження пов'язаний із фактом визнання позову відповідачем, що є його процесуальним правом, тому спочатку з'ясуємо правову природу такого диспозитивного права. В юридичній літературі визнання позову й укладення мирової угоди називають розпорядчими діями сторін. Право сторін розпоряджатися своїми правами щодо предмета судового спору розглядають як матеріальний елемент диспозитивності, до складу якого належать правомочності, зокрема, щодо розпорядження матеріальними правами та процесуальними засобами їх захисту (відмова від позову, визнання позову, укладення мирової угоди). Реалізація диспозитивності у такому аспекті означає наявність специфічних процесуальних прав – прав на односторонні волевиявлення як особливого

різновиду процесуальних правомочностей сторін. Перш за все це процесуальні правомочності на односторонні волевиявлення, тобто такі, що реалізуються ініціативно лише управомоченою особою, та мають правоутворюючу природу з точки зору правових наслідків. Крім того, такі процесуальні правомочності впливають на права та обов'язки інших суб'єктів процесуальних правовідносин (суду, осіб, що беруть участь у справі, інших учасників цивільного судочинства). І головне – реалізація цих процесуальних правомочностей уповноваженими суб'єктами призводить до динаміки цивільного судочинства, його розвитку в межах окремих проваджень цивільного судочинства та в межах інстанційних циклів вертикально інтегрованих проваджень цивільного судочинства[4]. Визнання позову називають формою відмови відповідача від належних прав на судовий захист – безспірна згода відповідача, висловлена ним у судовому засіданні, про задоволення пред'явлених до нього вимог і спрямована на закінчення спору шляхом ухвалення позитивного для позивача судового рішення[5]. Відповідно до положень цивільного процесуального законодавства визнання позову (повністю або частини позовних вимог) є процесуальним правом відповідача, яке він може реалізувати на будь-якій стадії судового процесу (п. 1 ч. 2 ст. 1 ст. 49 ЦПК). Водночас учасники судового процесу (включаючи відповідача) повинні добросовісно користуватися своїми процесуальними правами (включаючи право на визнання позову), що є вимогою неприпустимості зловживання процесуальними правами (ч. 1 ст. 44 ЦПК). А відтак зазначене право не є безумовним, оскільки визнання відповідачем позову не повинно суперечити закону та порушувати права, свободи чи інтереси інших осіб; в іншому випадку суд постановляє ухвалу про відмову у прийнятті визнання відповідачем позову і продовжує судовий розгляд (ч. 4 ст. 206 ЦПК).

З наведеного випливає, що визнання відповідачем позову є реалізацією диспозитивних засад цивільного судочинства, що впливає на рух цивільної справи, внаслідок чого подальший судовий розгляд (подальше з'ясування обставин справи та перевірка їх доказами) має припинятись для вирішення питання ухвалення судом рішення у зв'язку із визнанням відповідачем позову. Тобто на будь-якій стадії судового процесу у випадку визнання відповідачем позову суд має перейти до виконання приписів ч. 4 ст. 206 ЦПК, – перевірки, чи не суперечить визнання позову закону та чи не порушує це права, свободи чи інтереси інших осіб. При цьому, як звертається увага в юридичній літературі, визнання позову викликає певні юридичні наслідки – звільняє суд від подальшого дослідження обставин у справі, а позивача – від доказової діяльності на обґрунтування позову і є підставою для задоволення судом вимог позивача[6]. У наведених вище роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України (які опубліковано у 2009 р.) також наголошувалось, що у разі визнання відповідачем позову суд у мотивувальній частині рішення посилається лише на визнання позову без з'ясування і дослідження інших обставин справи (хоча, наприклад, раніше, у попередній постанові Пленуму Верховного

Суду України від 29.12.1976 № 11 «Про судове рішення» зауважувалось, що мотивувальна частина рішення має бути в рішенні і в тому разі, коли відповідач визнав позов).

Проте існуюче цивільно-процесуальне регулювання порядку здійснення правосуддя в цивільних справах не передбачає диференціації судових процедур ухвалення судом рішення (і змісту такого рішення) у випадку визнання відповідачем позову. Так, положення ЦПК містять: єдиний порядок ухвалення судових рішень, – ухвалюються негайно після закінчення судового розгляду, приймаються, складаються і підписуються в нарадчій кімнаті (ст. 259 ЦПК); єдині вимоги законності і обґрунтованості судового рішення, – зокрема обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні (ст. 263 ЦПК. Хоча у ч. 6 цієї статті закріплено, що якщо одна із сторін визнала пред'явлену до неї позовну вимогу під час судового розгляду повністю або частково, рішення щодо цієї сторони ухвалюється судом згідно з таким визнанням, якщо це не суперечить вимогам ст. 206 цього Кодексу, проте зазначену норму, на нашу думку, не можна розглядати як відступ від вимоги обґрунтованості); єдині питання, які вирішує суд під час ухвалення рішення суду, – зокрема, чи мали місце обставини (факти), якими обґрунтовувалися вимоги та заперечення, та якими доказами вони підтверджуються, які правовідносини сторін випливають із встановлених обставин, яка правова норма підлягає застосуванню до цих правовідносин (ст. 264 ЦПК); єдині вимоги до змісту рішення суду, – зокрема у мотивувальній частині рішення зазначаються фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини, чи були і ким порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких мало місце звернення до суду, норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування (ст. 265 ЦПК); єдині правила проголошення рішення суду, – у судовому засіданні, яким завершується розгляд справи (ст. 268 ЦПК).

Незважаючи на це, окремі вчені-процесуалісти все ж таки розрізняють рішення у справах позовного провадження, виділяючи: заочні рішення, тобто ті, що ухвалюються за відсутності відповідача в судовому засіданні; рішення, що ухвалюються судом у змагальному процесі за участю обох сторін; та рішення, що ухвалюються судом на підставі визнання позову відповідачем, зазначаючи, що кожен з цих різновидів судових рішень відрізняється за змістом, порядком ухвалення та оскарження. Критерієм класифікації в даному випадку є ступінь реалізації принципу змагальності сторін при розгляді справи та ухваленні рішення. Третій вид рішень суду – це безспірні рішення. У цих рішеннях більшою мірою проявляється не стільки змагальність, як диспозитивність судового розгляду. Змагальність породжується спором, а дані рішення ухвалюються судами на підставі визнання позову відповідачем

за умови, що таке визнання не суперечить закону, не порушує права, свободи чи інтереси інших осіб (тобто за фактичної відсутності спору між сторонами). Однак при характеристиці змісту мотивувальної частини таких рішень зроблено посилання на вищенаведені роз'яснення Пленуму Верховного Суду України[7]. При цьому зазначається, що у випадку визнання відповідачем позову, з одного боку, визнається відсутність необхідності обґрунтування рішень з питань, які ніким не оспорюються, а з другого – зазначається, що в такому випадку у суду не буде можливості встановити об'єктивну істину, оскільки рішення буде ухвалюватись не в процесі доказування, а завдяки реалізації сторонами своїх диспозитивних прав, а тому «істина», встановлена такими рішеннями, матиме очевидно конвенційний (консенсуальний) характер та не обов'язково відображатиме дійсну ситуацію, яка мала місце в об'єктивній реальності[8]. З цього висновку випливає, що суд все ж таки має встановити обставини справи, що буде відображатись у мотивувальній частині рішення.

Отже, з наведених положень ЦПК випливає, що рішення про задоволення позову у випадку його визнання відповідачем, може бути ухвалене судом лише «за наявності для того законних підстав» (ч. 4 ст. 206 ЦПК), на чому також звертається увага в юридичній літературі[9]. А для цього необхідним є виконання судом вимоги законності судового рішення (ст. 263 ЦПК) та зазначення такої «законної підстави» у мотивувальній частині рішення суду (п.п. 4, 5 ч. 4 ст. 265 ЦПК). Крім цього, рішення про задоволення позову у випадку його визнання відповідачем може бути ухвалене, лише якщо «визнання відповідачем позову не суперечить закону та не порушує права, свободи чи інтереси інших осіб» (ч. 4 ст. 206 ЦПК). Для встановлення зазначених обставин необхідним є з'ясування доводів і міркувань усіх учасників справи та дослідження поданих доказів з метою визначення, з огляду на характер спірних правовідносин і зміст позовних вимог, можливого існування в цій справі інших заінтересованих осіб, чиї права та інтереси можуть бути порушені ухваленням судом рішення про задоволення позову. А відтак, суд має здійснити оцінку доказів згідно із правилами, визначеними ст. 89 ЦПК, та зазначити у мотивувальній частині рішення встановлені фактичні обставини з посиланням на докази і мотивовану оцінку кожного аргументу (п.п. 1, 3 ч. 4 ст. 265 ЦПК). До речі, такі саме обставини суд має встановити (що без з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами зробити неможливо) й у випадку визнання позову відповідачем у справі, в якій особу представляє її законний представник, для встановлення відповідності дій представника інтересам особи, яку він представляє (ч. 6 ст. 49 ЦПК).

Тобто з'ясування обставин справи суд має проводити незалежно від стадії процесу, на якій було заявлено відповідачем про визнання ним позову, навіть у підготовчому засіданні (ч. 4 ст. 200 ЦПК). І хоча вчені-процесуалісти зазначають, що визнання відповідачем позову охоплює визнання ним кожного елементу позову (включаючи правовідносини, похідні від юридичних фактів, тобто підставу позову)[10], проте це не змінює встановлених у ЦПК правил

доказування і оцінки доказів; при цьому, як роз'яснив Верховний Суд, принцип змагальності сторін не передбачає обов'язку суду вважати доведеною та встановленою обставину, про яку сторона стверджує. Така обставина підлягає доказуванню таким чином, аби задовольнити, як правило, стандарт переваги більш вагомих доказів, тобто коли висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається більш вірогідним, ніж протилежний[11]. З цього робимо висновок, що навіть при визнанні відповідачем позову (що охоплює також визнання ним обставин справи, викладених позивачем у позовній заяві), дія принципу змагальності в позовному провадженні повністю не припиняється та не звільняє суд від виконання покладених на нього обов'язків у сфері доказування як матеріально-правових, так і процесуальних фактів.

Правильність такого системного підходу до тлумачення положень ЦПК також випливає зі змісту окремих рішень нового Верховного Суду, ухвалених у справах про визнання права власності за набувальною давністю та про визнання недійсним договору і скасування його державної реєстрації, в яких було сформульовано висновок про те, що «суди не вправі покласти в основу свого рішення лише факт визнання позову відповідачем, не дослідивши при цьому обставини справи. Тобто повинно мати місце не лише визнання позову, а й законні підстави для задоволення позову» (в зазначених справах законні підстави для задоволення позову були відсутні)[12].

Висновки. Таким чином, проведений нами науково-практичний аналіз процесуальних засад ухвалення судом рішення в цивільній справі у випадку визнання позову відповідачем дає підстави дійти таких висновків. Процесуальне право відповідача на визнання ним позову не є безумовним, оскільки такі розпорядчі дії сторони не повинні суперечити закону та порушувати права, свободи чи інтереси інших осіб; в іншому випадку суд постановляє ухвалу про відмову у прийнятті визнання позову і продовжує судовий розгляд (зокрема, з метою залучення таких заінтересованих осіб до участі у справі або з метою з'ясування нових обставин, що мають значення для справи, або дослідження нових доказів). При цьому встановлено, що існуюче цивільно-процесуальне регулювання порядку здійснення правосуддя в цивільних справах не передбачає диференціації судових процедур ухвалення судом рішення (і змісту такого рішення) у випадку визнання відповідачем позову. Оскільки визнання відповідачем позову та ухвалення у зв'язку з цим судом рішення про задоволення позову можливе, якщо це не суперечить закону та не порушує права, свободи чи інтереси інших осіб, тому суд має зазначити в мотивувальній частині свого рішення як «законну підставу» задоволення визнаного відповідачем позову, так і встановлені фактичні обставини з посиланням на докази. Таким чином, у випадку визнання відповідачем позову ухвалення у зв'язку з цим судом рішення не зумовлює «скорочень» передбачених ЦПК процедур позовного провадження (загального чи спрощеного) чи складання судом «скороченого» тексту рішення.

Подальші дослідження в цьому напрямі допоможуть поглибити теоретичні знання в галузі цивільного процесу щодо характеристики, особливостей ухвалення і змісту судових рішень у цивільному судочинстві та допоможуть виробити на практиці єдині підходи щодо порядку прийняття судами рішень у випадку визнання позову відповідачем.

1. Гурвич М. А. Решение советского суда в исковом производстве. Москва, 1955. С. 3–5; Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. С. 625–640. **2.** Прохоров П. А. Порядок ухвалення судових рішень у цивільному процесі України: дис. … докт. філос. у галузі права: 081. Одеса, 2021. 234 с. **3.** Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ: «Дрім Арт», 2013. 224 с. **4.** Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. С. 649, 181–186. **5.** Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс; Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. С. 229. **6.** Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс; Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. С. 230. **7.** Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. С. 193, 196. **8.** Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. С. 144, 100. **9.** Фурса С. Я., Щербак С. В., Євтушенко О. І. Цивільний процес України: Проблеми і перспективи: Науково-практичний посібник. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2006. С. 47. **10.** Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс; Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. С. 190, 229. **11.** Постанова Верховного Суду від 02 жовтня 2018 року у справі № 910/18036/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77112562 (дата звернення: 09.01.2023). **12.** Постанова Верховного Суду від 15 червня 2020 року у цивільній справі № 588/1311/17, провадження № 61-39156св18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89824757 (дата звернення: 09.01.2023); постанова Верховного Суду від 25 травня 2022 року у цивільній справі № 675/2136/19, провадження № 61-2251св22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104539372 (дата звернення: 09.01.2023).

References

1. Hurvych M. A. Reshenye sovetskoho suda v yskovom proyzvodstve. Moskva, 1955. S. 3–5; Kurs tsyvilnoho protsesu: pidruchnyk / V. V. Komarov, V. A. Bihun, V. V. Barankova ta in.; za red. V. V. Komarova. Harkiv: Pravo, 2011. S. 625–640 [ukr.]. **2.** Prokhorov P. A. Poriadok ukhvalennia sudovykh rishen u tsyvilnomu protsesi Ukrainy: dys. … dokt. filos. v haluzi prava: 081. Odesa, 2021. 234 s. [ukr.]. **3.** Kuibida R., Syroid O. Posibnyk iz napysannia sudovykh rishen. Kyiv: «Drim Art», 2013. 224 s. [ukr.]. **4.** Kurs tsyvilnoho protsesu: pidruchnyk / V. V. Komarov, V. A. Bihun, V. V. Barankova ta in.; za red. V. V. Komarova. Harkiv: Pravo, 2011. S. 649, 181–186 [ukr.]. **5.** Shtefan M. Y. Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy: Akademichnyi kurs; Pidruch. dlia stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Kontsern «Vydavnychyi Dim «In Yure», 2005. S. 229 [ukr.]. **6.** Shtefan M. Y. Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy: Akademichnyi kurs; Pidruch. dlia stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Kontsern «Vydavnychyi Dim «In Yure», 2005. S. 230 [ukr.]. **7.** Andronov I. V. Sudovi rishennia v tsyvilnomu protsesi Ukrainy: dys. …

dokt. yuryd. nauk: 12.00.03. Odesa, 2018. S. 193, 196 [ukr.]. **8.** Andronov I. V. Sudovi rishennia v tsyvilnomu protsesi Ukrainy: dys. … dokt. yuryd. nauk: 12.00.03. Odesa, 2018. S. 144, 100 [ukr.]. **9**. Fursa S. Ya., Shcherbak S. V., Yevtushenko O. I. Tsyvilnyi protses Ukrainy: Problemy i perspektyvy: Naukovo-praktychnyi posibnyk. Kyiv: Vydavets Fursa S. Ya.: KNT, 2006. S. 47 [ukr.]. **10.** Shtefan M. Y. Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy: Akademichnyi kurs; Pidruch. dlia stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Kontsern «Vydavnychyi Dim «In Yure», 2005. S. 190, 229 [ukr.]. **11.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 02 zhovtnia 2018 roku u spravi № 910/18036/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77112562 (data zvernennia: 09.01.2023) [ukr.]. **12.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 15 chervnia 2020 roku u tsyvilnii spravi № 588/1311/17, provadzhennia № 61-39156sv18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89824757 (data zvernennia: 09.01.2023) [ukr]; postanova Verkhovnoho Sudu vid 25 travnia 2022 roku u tsyvilnii spravi № 675/2136/19, provadzhennia № 61-2251sv22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104539372 (data zvernennia: 09.01.2023) [ukr.].

Koroied Serhii. **Procedural principles of the court's judgment in case of acceptance of the claim by the defendant**

Introduction: *The problem of the specifics of the adoption and content of the court judgment in a civil case in the case of acceptance of the claim by the defendant is considered. This problem is due to the lack of uniform approaches in the legal literature regarding the order of judgment adoption by the courts in the case of acceptance of the claim by the defendant. In particular, it is emphasized that the acceptance of the claim exempts the court from further investigation of the circumstances in the case, and the plaintiff – from evidentiary work to substantiate the claim and is the basis for the court to satisfy the plaintiff's demands. The plenum of the Supreme Court of Ukraine also clarified that the court in the motivational part of the judgment refers only to the recognition of the claim without clarifying and investigating other circumstances of the case. At the same time, procedural legislation establishes a uniform procedure for adopting court judgments and uniform requirements for their content.*

The aim of the article: *The purpose of the article is a scientific and practical analysis of the procedural principles of the adoption of a judgment by the court in a civil case in the case of acceptance of the claim by the defendant and establishment of the powers of the court in the field of evidence, the peculiarities of the adoption procedure and the content of such a court judgment.*

Results: *The results of the study are based on a systematic analysis of the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine, the theoretical foundations of the civil process and the judicial practice of the new Supreme Court. It was established that the acceptance of the claim by the defendant is the implementation of the dispositive principles of civil proceedings, which affects the progress of the civil case, as a result of which the further court proceedings (further clarification of the circumstances of the case and verification of them with evidence) must be stopped in order to resolve the issue of the court's judgment in connection with acceptance of the claim by the defendant. However, the right of the defendant to recognize the claim is not unconditional, since such administrative actions of the party must not contradict to the law and violate the rights, freedoms or interests of other persons; otherwise, the court issues a ruling on refusal to recognize the claim and continues the trial (in particular, for the purpose of attracting such interested persons to participate in the*

case or for the purpose of clarifying new circumstances relevant to the case or researching new evidence). Attention is drawn to the fact that the existing civil-procedural regulation of the procedure for administering justice in civil cases does not provide for the differentiation of judicial procedures for the adoption of a judgment by the court (and the content of such a judgment) in the event if the defendant recognizes the claim. The content of the provisions of the procedural legislation does not allow us to talk about the existence of any separate procedure for the adoption of a summary judgment by the court on the satisfaction of the claim in connection with its acceptance by the defendant. It is substantiated that even when the defendant accepts the claim (which also includes his acceptance of the circumstances of the case set forth by the plaintiff in the statement of claim), the effect of the adversarial principle in the legal proceedings does not completely cease and does not release the court from fulfilling its duties in the field of proof. This is consistent with the position of the new Supreme Court that the courts are not entitled to base their judgment only on the fact that the defendant has acknowledged the claim, without investigating the circumstances of the case. That is, there must be not only recognition of the claim, but also legal grounds for satisfying the claim.

Conclusions: *Thus, since the recognition of the claim by the defendant and the adoption in connection with this by the court of a judgment on the satisfaction of the claim is possible, if it does not contradict the law and does not violate the rights of other persons, therefore the court must indicate in the motivational part of its judgment as a legal basis the satisfaction of the claim recognized by the defendant, as well as established factual circumstances with reference to evidence. The adoption of a judgment by the court in connection with the recognition of the claim by the defendant does not presuppose "reduction" of the enshrined procedures of the claim proceedings or the drafting by the court of an "reduced" text of the judgment.*

Key words: *civil proceedings, civil case, court, defendant, acceptance of the claim, satisfaction of the claim, circumstances of the case, court judgment, procedure for approving the judgment, content of the judgment.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-431-444
УДК 349.2

Я. В. СІМУТІНА,
*доктор юридичних наук, професор**
ORCID: 0000-0001-7579-187X

ДИСТАНЦІЙНА РОБОТА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті досліджуються проблеми і окреслюються перспективи правового регулювання дистанційної роботи в Україні. Увага приділена міжнародним та європейським стандартам щодо особливостей дистанційної роботи. Окрема увага присвячена дослідженню проблем обмеження дистанційної роботи для окремих категорій працівників в умовах воєнного стану. Обґрунтовано висновок про те, що поняття «дистанційна робота» може використовуватися для позначення двох різних за своїм змістом явищ, по-перше, особливого режиму роботи, який може застосовуватися тимчасово за рішенням роботодавця як вимушений захід у разі настання певних обставин, що загрожують життю або здоров'ю людей; по-друге, особливої форми організації праці, яка передбачає, що дистанційні працівники, в силу специфіки своєї трудової функції, постійно виконують роботу поза місцезнаходженням роботодавця. Сформульовано пропозиції щодо необхідності удосконалення правового регулювання дистанційної роботи в окремому розділі КЗпП, з унормуванням низки питань, які наразі не відображені у законі, зокрема, в частині порядку взаємодії роботодавця та дистанційного працівника у процесі виконання трудової діяльності (порядок захисту та обміну інформацією, передачі роботодавцем завдань, контролю за їх виконанням); доступу дистанційних працівників до можливостей навчання та кар'єрного зростання; механізму захисту прав дистанційних працівників за допомогою профспілок, їх участі у колективних переговорах та вирішенні колективних трудових спорів.

Ключові слова: *дистанційна робота, особлива форма організації праці, трудовий договір про дистанційну роботу, нестандартна зайнятість.*

Simutina Yana. **Remote work in Ukraine: problems and prospects of improving its legal regulation**

The author focuses on the problems and prospects of legal regulation of remote work in Ukraine. Attention is paid to international and European standards dedicated to the features of remote work. Special attention is devoted to the study of the problems of limiting remote work for certain categories of workers under martial law. The conclusion is justified that the concept of "remote work" can be used to denote two phenomena that are different in their content. Firstly, remote work is a special mode of work that can be applied temporarily by the employer's decision as a forced measure

* ***Simutina Yana****, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor*

© Я. В. Сімутіна, 2023

in the event of certain life-threatening circumstances or people's health. Secondly, remote work as a special labour organization provides that teleworkers, due to the specificity of their labour function, constantly perform work outside the employer's location. Proposals regarding the need to improve the legal regulation of remote work in a separate section of the Labour Code are formulated. In particular the regulation of the ways of interaction between the employer and the teleworker in the process of performing work (the order of protection and exchange of information, transfer of the employer's tasks, control over their execution); access of teleworkers to opportunities for training and career growth; the mechanism for protecting the rights of teleworkers with the help of trade unions, their participation in collective negotiations and the resolution of collective labour disputes.

Key words: *remote work, special form of labour organization, labour contract on remote work, non-standard employment.*

Актуальність теми. З початком повномасштабного вторгнення військ РФ на територію України дистанційна робота стала у багатьох випадках, по суті, єдиним можливим варіантом для роботодавців організувати процес роботи, а для працівників продовжувати працювати. Протягом перших найважчих тижнів війни наявність відповідних правових норм щодо можливості запровадження дистанційної чи надомної роботи у випадку надзвичайних ситуацій наказом (розпорядженням) роботодавця без обов'язкового укладення трудового договору про дистанційну роботу в письмовій формі, фактично дало можливість багатьом роботодавцям і працівникам зберегти трудові правовідносини.

Огляд літератури з теми дослідження. Проблематика нестандартних форм зайнятості загалом і дистанційної роботи зокрема в останні роки привертає увагу багатьох як українських, так і зарубіжних вчених. Це, зокрема, зумовлено надзвичайним поширенням дистанційної роботи як способу організації праці з часів запровадження карантинних обмежень у зв'язку з COVID-19. Серед українських науковців, дослідження яких були присвячені окремим аспектам дистанційної роботи, варто згадати С. В. Венедіктова, С. В. Вишновецьку, О. Ю. Дрозда, О. В. Луценко, Д. О. Плєхова, О. В. Стасів, Т. В. Парпан та ін. Незважаючи на наявність наукових розвідок, присвячених теоретичним і практичним питанням правового регулювання дистанційної роботи, залишаються актуальними чимало проблем, зумовлених наявністю певних недоліків та прогалин у чинному трудовому законодавстві.

Постановка проблеми. З огляду на виклики, зумовлені запровадженням воєнного стану, а також євроінтеграційними прагненнями України, проблеми оптимізації правового регулювання дистанційної роботи набули ще більшої гостроти та потребують подальших наукових досліджень.

Мета статті полягає у вивченні міжнародних та європейських стандартів правового регулювання дистанційної роботи, їх порівнянні з нормами національного трудового законодавства, з'ясуванні проблемних питань обмеження дистанційної роботи для деяких категорій працівників у період воєнного

стану та виробленні на цій основі науково обґрунтованих пропозицій щодо забезпечення трудових прав і гарантій дистанційних працівників.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні на міжнародному рівні існує Конвенція МОП про надомну працю № 177[1] (Україна Конвенцію № 177 не ратифікувала) та однойменна Рекомендація № 184[2], ухвалені у 1996 р. Однак важливо зазначити, що положення Конвенції № 177 поширюються на надомних працівників, які виробляють продукцію або забезпечують послуги вдома, як правило, за відрядну оплату, а не на дистанційних працівників[3].

Щодо дистанційної роботи, то наразі на міжнародному рівні немає спеціальної угоди чи іншого документа. Однак аналіз окремих стандартів МОП дає підстави дійти висновку, що вони є актуальними для такого виду організації праці. Зокрема, йдеться про тривалість робочого часу, щотижневого відпочинку та гарантії для працівників із сімейними обов'язками.

На рівні Європейського Союзу також відсутня спеціальна директива ЄС щодо врегулювання дистанційної роботи, проте деякі директиви мають важливе значення для цієї форми організації праці. Наприклад, Директива 2003/88/ЄС про робочий час визначає ряд положень, спрямованих на охорону здоров'я і безпеки працівників у всьому ЄС, включно з тими, хто виконує роботу дистанційно[4]. Ці положення створюють певні правові рамки, наприклад визначають максимум 48 робочих годин на тиждень, включаючи понаднормову роботу. Вона також передбачає мінімальні періоди послідовних годин щоденного відпочинку (11 годин) і щотижневий відпочинок (35 годин). Крім того, існує ряд відповідних директив ЄС у сфері здоров'я та безпеки, пов'язаних з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) при виконанні роботи поза межами приміщення роботодавця. Наприклад, Директива 89/391/ЄЕС про впровадження заходів, що сприяють покращенню безпечних і здорових умов праці працівників. Ця Директива є рамковим документом, який запроваджує заходи з покращення безпеки та охорони здоров'я людини під час роботи з метою запобігання та зменшення нещасних випадків і професійних захворювань на робочому місці[5]. У ній не передбачено будь-яких відмінностей у вимогах щодо безпеки та гігієни праці залежно від місця фактичного виконання роботи.

Європейською Комісією і Європейським об'єднанням профспілок і роботодавців 16 липня 2002 р. була укладена Рамкова угода Європейського Союзу про дистанційну роботу (далі – Рамкова угода, Угода). Зокрема, у ст. 2 цієї Угоди визначено, що дистанційна робота – це форма організації та/або виконання роботи з використанням інформаційних технологій у рамках трудового договору / відносин, коли робота, яка може бути виконана у приміщеннях роботодавців, виконується поза межами цих приміщень на постійній основі[6]. Це визначення дистанційної роботи містить деякі дуже важливі елементи, тим самим звужуючи сферу застосування Угоди. По-перше, використання інформаційних технологій створюється як умова для застосування Рамкової угоди. За допомогою цієї умови дистанційна робота, як визначено в Угоді,

відрізняється від доіндустріальної практики надомної роботи. По-друге, Рамкова угода визначає, що лише дистанційна робота в контексті трудового договору підпадає під дію цієї Угоди. Цей елемент гарантує, що дистанційна робота не приведе до появи нового статусу зайнятості, як наголошується у ст. 3 Угоди. По-третє, Угода поширюється лише на діяльність, яка також може здійснюватися і на території роботодавця. Це означає, що мобільні працівники, такі як торгові представники та домашні медсестри, виключаються зі сфери її дії. І, по-четверте, для застосування Угоди необхідно, щоб дистанційна робота виконувалася на регулярній основі.

Рамкова угода визначає основні засади здійснення дистанційної роботи, на яких слід спинитися докладніше. Першим принципом дистанційної роботи є її *добровільність* як для працівника, так і для роботодавця. Дистанційна робота може бути передбачена у початковій посадовій інструкції працівника або вона може бути запроваджена пізніше, на умовах добровільної домовленості між сторонами. У кожному з цих випадків роботодавець надає дистанційному працівникові відповідну письмову інформацію, зокрема, дані про застосовні колективні договори, опис роботи, яку потрібно виконувати тощо. Як правило, відповідно до специфіки дистанційної роботи необхідною є додаткова письмова інформація з таких питань, як структурний підрозділ, до якого належить дистанційний працівник, його/її безпосередній керівник або інші особи, до яких можна звертатися з питань професійного чи особистого характеру, домовленості стосовно звітності тощо. Якщо початкова посадова інструкція не передбачає роботи дистанційно, а пропозицію щодо дистанційної роботи висуває роботодавець, працівник може таку пропозицію прийняти або відхилити. Якщо працівник висловлює бажання перейти на дистанційну роботу, роботодавець може прийняти або відхилити такий запит. Перехід до дистанційної роботи як такий не впливає на статус дистанційного працівника, оскільки це змінює лише спосіб виконання роботи. При цьому, сама по собі відмова працівника від переходу до дистанційної роботи не може бути причиною припинення трудових відносин або зміни умов зайнятості такого працівника.

Другим ключовим принципом організації дистанційної роботи за Рамковою угодою є *умови зайнятості.* Зокрема, визначено, що дистанційні працівники користуються тими ж правами, гарантованими чинним законодавством і колективними договорами, що й працівники відповідних категорій, які працюють у приміщеннях роботодавців. Поряд із тим можуть бути необхідними додаткові колективні та/або індивідуальні договори, в яких будуть враховані особливості дистанційної роботи.

Третя вимога стосується *захисту даних.* Її суть полягає в тому, що роботодавець несе відповідальність за вжиття відповідних заходів, зокрема, щодо програмного забезпечення, спрямованих на забезпечення захисту даних, які використовуються та обробляються дистанційним працівником для професійних цілей. Також роботодавець інформує дистанційного працівника про

все застосовне законодавство та правила компанії щодо захисту даних, а саме про будь-які обмеження щодо використання ІТ-обладнання чи засобів, таких як Інтернет, та санкції у разі їх недотримання. Надалі відповідальність за дотримання цих правил несе дистанційний працівник.

Четвертою засадою здійснення дистанційної роботи у Рамковій угоді вказується *приватність*. Це означає, що роботодавець має поважати приватність дистанційних працівників. Якщо встановлюється будь-яка система моніторингу, вона повинна бути співвмірною з цілями та запроваджена відповідно до Директиви 90/270 щодо роботи з екранними пристроями.

П'ята вимога стосується питань *обладнання*. Щодо цього в Рамковій угоді встановлено, що всі питання стосовно робочого обладнання, відповідальності та витрат чітко визначаються до початку роботи у дистанційному режимі. Як правило, відповідальність за надання, встановлення та обслуговування обладнання, необхідного для регулярної дистанційної роботи, несе роботодавець, якщо дистанційний працівник не використовує власне обладнання. Якщо дистанційна робота виконується регулярно, роботодавець відшкодовує або покриває витрати, безпосередньо пов'язані з роботою, зокрема такі, що стосуються комунікації. Також роботодавець надає дистанційному працівникові відповідну технічну підтримку та несе витрати, пов'язані з втратою чи пошкодженням обладнання та даних, якими користується дистанційний працівник. Дистанційний працівник дбає про надане йому обладнання, не збирає та не поширює незаконні матеріали через Інтернет.

Шоста засада, передбачена Рамковою угодою, стосується *охорони здоров'я та безпеки працівників.* Роботодавець несе відповідальність за охорону безпеки та здоров'я дистанційних працівників відповідно до Директиви 89/391 та відповідних похідних директив, національного законодавства та колективних договорів. Роботодавець інформує дистанційних працівників про політику компанії щодо безпеки та здоров'я на роботі, зокрема, вимог щодо екранних пристроїв. Дистанційний працівник належним чином застосовує такі правила безпеки. З метою перевірки належного застосування чинних положень про безпеку та здоров'я на роботі роботодавець, представники працівників і/або відповідні органи отримують доступ до місця виконання дистанційної роботи, відповідно до вимог національного законодавства та колективних договорів. Якщо дистанційний працівник працює вдома, такий доступ надається за попередньою домовленістю та за згодою працівника. Дистанційний працівник має право вимагати проведення інспекційних візитів.

Сьомий принцип стосується *організації роботи.* У рамках чинного законодавства, колективних договорів і правил компанії дистанційний працівник управляє організацією свого робочого часу. Нормативи завантаженості та продуктивності дистанційних працівників прирівнюються до стандартів, застосовних до працівників, які працюють у приміщеннях роботодавців. Роботодавець гарантує вжиття заходів, спрямованих на запобігання ізольованості дистанційних працівників від решти робочого колективу компанії,

наприклад, надаючи їм можливості для регулярних зустрічей із колегами та отримання інформації про компанію.

У восьмому принципі йдеться про *навчання* дистанційних працівників. Зокрема, передбачено, що дистанційні працівники мають такий самий доступ до можливостей навчання та кар'єрного зростання, що й працівники тієї ж категорії, які працюють у приміщенні роботодавця, і на них поширюється та ж сама політика атестації, що й на інших працівників.

Дев'ятий ключовий принцип присвячений *питанням колективних прав.* Так, дистанційні працівники мають такі ж колективні права, що і працівники, які працюють у приміщеннях роботодавців. Жодні перешкоди для спілкування з представниками працівників не ставляться. На них поширюються такі ж умови участі у виборах до органів, які представляють працівників або забезпечують їхнє представництво[6].

На думку європейських експертів, Рамкова угода про дистанційну роботу за 20 років свого існування демонструє свій ефект. Вона надала широке визначення дистанційної роботи, яке здатне витримати швидку цифровізацію та інші кардинальні зміни у світі праці. Ключові принципи, викладені в Угоді, є позачасовими і готові легко прослужити ще 20 років. Однак, щоб рухатися вперед, потрібно заповнити кілька прогалин, пов'язаних із робочим часом і приватним життям дистанційних працівників, а також транскордонною дистанційною роботою, що, безумовно, слід розглянути в майбутніх ініціативах, пам'ятаючи при цьому про спектр можливостей дистанційної роботи зі змінним ступенем автономії та незалежності[7].

З огляду на подальший розвиток інформаційних технологій можна припустити, що в недалекому майбутньому надомна робота як форма організації праці втратить свою актуальність взагалі. У зв'язку з цим, імовірно, постане питання щодо перегляду чинної Конвенції МОП № 177 про надомну працю та однойменної Рекомендації № 184 або й навіть ухвалення нової, положення якої відображатимуть сучасні форми віддаленої роботи, пов'язані здебільшого з використанням інтелектуальних здібностей працівників та інформаційних технологій.

Незважаючи на те, що Україна, напевно, одна з останніх серед європейських і, навіть з пострадянських країн, запровадила правове регулювання дистанційної роботи, маючи широкі можливості вивчити й запозичити позитивний досвід інших держав у цій сфері, певних недоліків та прогалин нам все ж не вдалося уникнути.

Передусім не зрозуміло, чому норми про надомну і дистанційну роботу, як особливі форми організації праці, законодавець помістив до глави IV «Робочий час» Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України), яка регламентує питання тривалості робочого часу, його режимів та ін.? Очевидно, у структурі чинного Кодексу, з огляду на його «поважний вік», не знайшлося більш підходящого місця для унормування цих нестандартних форм зайнятості, що ще раз переконує у неспроможності «точкових» фра-

гментарних змін і необхідності проведення комплексної та системної рекодифікації трудового законодавства.

Окремою проблемою, на нашу думку, є деяка плутанина із розумінням дистанційної та надомної роботи як тимчасової (вимушеної) форми організації праці, зокрема на період карантину, та роботи, що здійснюється постійно на підставі відповідного трудового договору про дистанційну чи надомну роботу. Так, в одних нормах йдеться про дистанційну та надомну роботу як про особливий вид трудового договору, про що свідчать, зокрема, доповнення до ч. 1 ст. 24 КЗпП щодо обов'язкового додержання письмової форми при укладенні трудового договору про дистанційну роботу або про надомну роботу. Водночас згідно з ч. 8 ст. 60-1 та ч. 11 ст. 60-2 КЗпП надомна робота та дистанційна робота можуть запроваджуватися наказом (розпорядженням) роботодавця *без обов'язкового укладення трудового договору про надомну роботу або трудового договору про дистанційну роботу в письмовій формі* на час загрози поширення епідемії, пандемії, необхідності самоізоляції працівника у випадках, встановлених законодавством, та/або у разі виникнення загрози збройної агресії, надзвичайної ситуації техногенного, природного чи іншого характеру. З таким наказом (розпорядженням) працівник ознайомлюється протягом двох днів з дня його прийняття, але до запровадження надомної чи дистанційної роботи. У такому разі норми частини третьої ст. 32 Кодексу, які визначають порядок зміни істотних умов праці з ініціативи роботодавця, не застосовуються.

У зв'язку з цим виникає питання, по-перше, щодо необхідності диференційованого підходу до розуміння надомної та дистанційної роботи залежно від способу та умов їх запровадження. Зокрема, як зазначає Т. Парпан, «зміна умов трудового договору, яка проводиться без згоди з працівником, мала б визнаватися примусовою працею. Проте наявність виняткових обставин дає підстави таку ситуацію розглядати як тимчасове переведення, що передбачене ч. 2 ст. 33 КЗпП України. Хоча в цьому випадку строк такого переведення не обмежується одним місяцем, а обумовлюється часом настання певної події (наприклад, відсутністю загрози техногенного характеру або поширення пандемії, закінченням періоду самоізоляції працівника)[8]. По-друге, ця норма, на нашу думку, не узгоджується з добровільністю дистанційної роботи, що є одним з її ключових принципів, визначених у проаналізованій вище Рамковій угоді ЄС про дистанційну роботу. Ще більш сумнівною у зв'язку з цим видається норма частини 10 ст. 60-2 КЗпП, відповідно до якої працівник може *вимагати* від роботодавця тимчасове, строком до двох місяців, *переведення на дистанційну роботу,* якщо на робочому місці стосовно нього були вчинені дії, що містять ознаки дискримінації.

Також не зовсім відповідає положенням Рамкової угоди ЄС норма частини четвертої ст. 60-2 КЗпП, згідно з якою у разі запровадження дистанційної роботи працівник несе відповідальність за забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці на своєму робочому місці. За Угодою відповідальність за

охорону безпеки та здоров'я дистанційних працівників відповідно до Директиви 89/391 та відповідних похідних директив, національного законодавства та колективних договорів несе роботодавець.

Не можна не звернути увагу на те, що нормами статей 60-1 та 60-2 КЗпП значна частина умов, а також прав і обов'язків сторін трудового договору про надомну, а особливо трудового договору про дистанційну роботу, віднесено на рівень індивідуальних домовленостей між працівником і роботодавцем та має бути відображено у змісті відповідного трудового договору. Зокрема, це стосується порядку і строків забезпечення працівників, які виконують роботу дистанційно, необхідними для виконання ними своїх обов'язків обладнанням, програмно-технічними засобами, засобами захисту інформації та іншими засобами, порядок і строки подання такими працівниками звітів про виконану роботу, розмір, порядок і строки виплати працівникам компенсації за використання належних їм або орендованих ними обладнання, програмно-технічних засобів, засобів захисту інформації та інших засобів, порядок відшкодування інших пов'язаних з виконанням дистанційної роботи витрат. При цьому окремо визначається, що у разі відсутності у трудовому договорі положень про забезпечення працівників необхідними для виконання ними своїх обов'язків обладнанням, програмно-технічними засобами, засобами захисту інформації та іншими засобами таке забезпечення покладається на роботодавця, який організовує встановлення та технічне обслуговування відповідних засобів, а також оплачує витрати, пов'язані з цим. Водночас, як уже згадувалося вище, у цій же статті передбачені випадки, коли дистанційна робота запроваджується без трудового договору, наприклад, на період пандемії. Чи має право працівник вимагати відшкодування витрат, пов'язаних з дистанційною роботою, від роботодавця у таких ситуаціях? Як бути, якщо працівник травмувався під час виконання роботи вдома? У деяких країнах ці питання вже певний час перебувають у фокусі уваги законотворця та судів. Наприклад, суд Федеративної Республіки Німеччина *постановив, що працівник, який послизнувся, пройшовши кілька метрів від свого ліжка до домашнього офісу, може вимагати виплати страхування від нещасних випадків на робочому місці, оскільки технічно він прямував на роботу.* З постанови суду випливає, що закон про страхування поширюється на віддалену роботу, зокрема, на автоматизоване робоче місце, встановлене роботодавцем на території приватного володіння працівника на постійній основі. *«Якщо застрахована діяльність здійснюється у домашньому господарстві застрахованої особи або в іншому місці, страховий захист надається в тому ж обсязі, що й у випадку, коли діяльність здійснюється на території компанії»*, – йдеться в рішенні суду. Отже, суд вирішив, що працівник отримав виробничу травму і може розраховувати на компенсацію, адже роботодавці зобов'язані піклуватися про своїх працівників, незалежно від того, де вони працюють[9].

Ще одним суперечливим питанням у сфері застосування дистанційної роботи є встановлення місця її виконання. Ця проблема постала доволі гостро

після 24 лютого 2022 р. – дати повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої держави та запровадження в Україні правового режиму воєнного стану. Вже згадувана ст. 60-2 КЗпП України передбачає право працівника у разі запровадження дистанційної роботи самостійно визначати робоче місце. Отже, КЗпП України не містить обмежень щодо місця виконання роботи працівниками дистанційно, у тому числі й з-за кордону, за наявності технічних можливостей. Однак з березня 2022 р. такі обмеження були запроваджені підзаконними нормативними актами. Так, державні службовці та працівники державного органу на період воєнного стану за рішенням керівника можуть працювати дистанційно, але тільки на території України[10]. У такий спосіб Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) фактично заборонив дистанційну роботу для державних службовців, які перебувають поза межами території України. У зв'язку з цим виникають питання щодо наявності повноважень у КМУ регулювати встановлення дистанційної роботи для державних службовців та працівників державних органів, а також підстав встановлення такої заборони. У положеннях законодавства про державну службу та про працю відсутні повноваження КМУ регулювати питання дистанційної роботи в державних органах. За таких умов доцільно згадати, що основи державної служби визначаються виключно законами України (п. 12 ч. 1 ст. 92 Конституції України), а відносини, що виникають у зв'язку із вступом, проходженням та припиненням державної служби, регулюються цим Законом, якщо інше не передбачено законом (ч. 2 ст. 5 Закону № 889). Безперечно, що дистанційна робота державних службовців є складовою проходження державної служби, а тому має регулюватись законом. Саме тому в частині відповідності актам вищої юридичної сили постанова КМУ від 12 квітня 2022 р. № 440 є сумнівною[11].

Чимало дискусій серед юристів викликала також постанова КМУ «Деякі питання організації роботи працівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки на період воєнного стану» від 26 квітня 2022 р. № 481 (далі – Постанова № 481), пунктом 1 якої встановлено, що на період воєнного стану для працівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки (далі – суб'єкт господарювання) за рішенням виконавчого органу або керівника суб'єкта господарювання може запроваджуватися дистанційна робота за наявності організаційної і технічної можливості для виконання їх обов'язків, але лише на території України[12].

Ситуацію ускладнило й те, що законодавство не містить чіткого визначення поняття «суб'єкт господарювання державного сектору економіки». Згідно зі ст. 22 Господарського кодексу України суб'єктами господарювання державного сектору економіки є суб'єкти, що діють на основі лише державної власності, а також суб'єкти, державна частка у статутному капіталі яких перевищує 50 відсотків чи становить величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів.

Міністерство економіки України у листі-роз'ясненні на запит Освітнього Омбудсмена України щодо застосування спірної постанови до працівників

комунальних і державних закладів освіти та правомірності вимагання від працівників таких закладів негайного повернення на територію України під час воєнного стану зазначило таке: «Згідно із Законом України «Про Фонд державного майна України» Фонд державного майна України забезпечує формування і ведення Єдиного реєстру об'єктів державної власності, є його розпорядником. Реєстр (перелік) суб'єктів господарювання державного сектору економіки (державних підприємств, їх об'єднань, дочірніх підприємств та господарських товариств, державна частка у статутному капіталі яких перевищує 50 відсотків) з інформацією про суб'єкти управління розміщений на офіційному вебсайті Фонду державного майна України[13].

Постанова № 481 передбачає, що у разі перебування працівників суб'єкта господарювання в робочий час поза межами робочого місця в Україні без рішення виконавчого органу або керівника суб'єкта господарювання про запровадження дистанційної роботи або перебування в робочий час за кордоном (за винятком перебування у відрядженні) до них може бути застосоване дисциплінарне стягнення відповідно до закону. Таким чином, КМУ пропонує розглядати такі дії працівників як порушення трудової дисципліни. Оскільки у ст. 147 КЗпП України передбачено два дисциплінарних стягнення, а саме догана і звільнення, це дає змогу роботодавцю застосувати щодо працівника, який працює дистанційно з-за кордону, такий вид дисциплінарного стягнення, як звільнення.

О. Є. Луценко, спираючись на висновок про те, що дистанційна робота за своєю сутністю є такою формою організації праці, яка дає свободу працівнику у виборі місця виконання своєї трудової функції, а обмеження цієї свободи нівелює саму природу дистанційної роботи, ставить слушне питання, чи не є такі приписи, якими дозволено деяким категоріям працівників (держслужбовці, працівники державного сектору економіки) працювати дистанційно лише на території України, дискримінаційними?[14] На нашу думку, скасування на період воєнного стану дистанційної роботи для тих, хто перебуває за кордоном, може бути виправдане об'єктивними потребами забезпечення безперервного функціонування об'єктів критичної інфраструктури, підприємств, які спеціалізуються на наданні послуг з боку держави, врешті, підтримки її економіки та життєздатності. Позатим, навіть у складних обставинах, при ухваленні таких рішень державним органам слід діяти лише в межах своїх конституційних повноважень і не забувати про юридичну визначеність, яка, як один із елементів принципу верховенства права, передбачає, що законодавець повинен прагнути чіткості та зрозумілості у викладенні норм права.

Самостійну проблему в ході організації дистанційної роботи становить використання електронного цифрового підпису у взаємодії роботодавця та дистанційного працівника. Постає питання як про фінансові витрати на його отримання (на кого вони мають покладатися), так і про необхідність використання такого підпису при ознайомленні дистанційного працівника з наказами, посадовою інструкцією, локальними актами роботодавця. Також не вирі-

шеною проблемою залишається можливість притягнення дистанційного (надомного) працівника до дисциплінарної відповідальності, зокрема, в який спосіб має відбуватися документальна фіксація дисциплінарних проступків такого працівника, встановлення його вини, якщо неналежне виконання трудових обов'язків було зумовлено технічними причинами чи іншими незалежними від працівника обставинами. Останнє набуває особливої актуальності в нинішніх умовах повномасштабної війни з РФ з огляду на складну ситуацію в напівзруйнованій енергетичній системі України, постійні відключення електроенергії й відсутність зв'язку.

Висновки. Поняття «дистанційна робота» може використовуватися для позначення двох різних за своїм змістом явищ, а саме: 1) особливого режиму роботи, який може застосовуватися тимчасово за рішенням роботодавця як вимушений захід у разі настання певних обставин, що загрожують життю або здоров'ю людей; 2) особливої форми організації праці, яка передбачає, що дистанційні працівники, в силу специфіки своєї трудової функції, можуть і згодні постійно виконувати роботу поза місцезнаходженням роботодавця. Таку форму зайнятості узгоджують працівник і роботодавець, як правило, під час укладання трудового договору, особливістю якого є виконання працівником роботи дистанційно. На жаль, при внесенні останніх змін і доповнень до КЗпП України законодавець цієї відмінності не врахував.

Дистанційна робота пов'язана з вищим рівнем автономії працівників (і, отже, гнучкості), ніж традиційні форми організації праці. Оскільки цей високий рівень автономії також призводить до зниження рівня контролю з боку роботодавця, компанії, які впроваджують дистанційну роботу, намагаються втримати його, запроваджуючи нові підходи. Наприклад, використовуючи систему оплати праці на основі результатів, а не робочих годин, або застосовуючи технічні інструменти моніторингу – систем, які фіксують, чи увійшов працівник у мережу компанії, скільки часу він працює та над яким завданням. Обидва ці підходи можуть мати негативні наслідки для працівників, якщо вони впливають на рівень заробітної плати (що у такий спосіб стає ще більш залежним від особистої здатності працівників ефективно організувати свою роботу), інтенсивність роботи та/або рівень стресу.

Очевидно, що особливості трудових договорів про дистанційну роботу повинні бути врегульовані в окремому розділі КЗпП, з унормуванням низки питань, які наразі не набули відображення у законі, зокрема, щодо порядку взаємодії роботодавця та дистанційного працівника у процесі виконання трудової діяльності (порядок захисту та обміну інформацією, передачі роботодавцем завдань, контролю за їх виконанням); доступу дистанційних працівників до можливостей навчання та кар'єрного зростання; механізму захисту прав дистанційних працівників за допомогою профспілок, їх участі у колективних переговорах і вирішенні колективних трудових спорів.

1. Конвенція МОП № 177 про надомну працю від 20.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_327#Text (дата звернення: 03.01.2023). **2.** Рекомендація МОП № 184 щодо надомної праці від 20.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_100#Text (дата звернення: 03.01.2023). **3.** Eurofound and the International Labour Office (2017), Working anytime, anywhere: The effects on the world of work, Publications Office of the European Union, Luxembourg, and the International Labour Office, Geneva. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_544138.pdf (дата звернення: 03.01.2023). **4.** Directive 2003/88/EC of the European Parliament and of the Council of 4 November 2003 concerning certain aspects of the organisation of working time. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0088 (дата звернення: 03.01.2023). **5.** Council Directive 89/391/EEC of 12 June 1989 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health of workers at work. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1989/391/oj **6.** The Framework Agreement on Telework. URL: https://resourcecentre.etuc.org/sites/default/files/202009/Telework%202002_Framework%20Agreement%20-%20EN.pdf (дата звернення: 03.01.2023). **7.** Huybrechts S. 20 years Framework Agreement on Telework: looking back to move forward. URL: http://global-workplace-law-and-policy.kluwerlawonline.com/2022/07/18/20-years-framework-agreement-on-telework-looking-back-to-move-forward/ (дата звернення: 03.01.2023). **8.** Парпан Т. В. Законодавчі зміни щодо поглиблення флексибілізаціїу трудових правовідносинах, зумовлені пандемією COVID-19. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 154. **9.** Суд у Німеччині постановив виплатити компенсацію чоловіку, який, працюючи вдома, впав по дорозі від ліжка до комп'ютера. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/sud-u-nimechchini-postanoviv-viplatiti-kompensaciyu-choloviku-yakiy-pracyuyuchi-vdoma-vpav-po-dorozi.html (дата звернення: 01.12.2022). **10.** Деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 12.04.2022 № 440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 03.01.2023). **11.** Негара Р. В. Дистанційна робота державних службовців з-за кордону: проблеми правового регулювання та практичної реалізації в умовах воєнного стану. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття: у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 63–67. **12.** Деякі питання організації роботи працівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки на період воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2022 № 481. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-organizaciyi-roboti-pracivnikiv-subyektiv-gospodaryuvannya-derzhavnogo-sektoru-ekonomiki-na-period-voyennogo-stanu-481 (дата звернення: 03.01.2023). **13.** Лист Міністерства економіки України від 14.05.2022 № 3211-07/24215-01. URL: https://eo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/05/Roziasnennia-Minekonomiky.pdf (дата звернення: 03.01.2023). **14.** Луценко О. Є. Трудо-правові аспекти використання дистанційної праці в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія Право. 2022. Випуск 72: частина 2. С. 30.

References

1. Konventsiia MOP № 177 pro nadomnu pratsiu vid 20.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_327#Text (data zvernennia: 03.01.2023) [ukr.]. **2.** Rekomendatsiia MOP № 184 shchodo nadomnoi pratsi vid 20.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_100#Text (data zvernennia: 03.01.2023) [ukr.]. **3.** Eurofound and the International Labour Office (2017), Working anytime, anywhere: The effects on the world of work, Publications Office of the European Union, Luxembourg, and the International Labour Office, Geneva. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/--- publ/documents/publication/wcms_544138.pdf (data zvernennia: 03.01.2023). **4.** Directive 2003/88/EC of the European Parliament and of the Council of 4 November 2003 concerning certain aspects of the organisation of working time. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0088 (data zvernennia: 03.01.2023). **5.** Council Directive 89/391/EEC of 12 June 1989 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health of workers at work. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1989/391/oj **6.** The Framework Agreement on Telework. URL: https://resourcecentre.etuc.org/sites/default/files/202009/Telework%202002_Framework%20Agreement%20-%20EN.pdf (data zvernennia: 03.01.2023). **7.** Huybrechts S. 20 years Framework Agreement on Telework: looking back to move forward. URL: http://global-workplace-law-and-policy.kluwerlawonline.com/2022/07/18/20-years-framework-agreement-on-telework-looking-back-to-move-forward/ (data zvernennia: 03.01.2023). **8.** Parpan T. V. Zakonodavchi zminy shchodo pohlyblennia fleksybilizatsii u trudovykh pravovidnosynakh, zumovleni pandemiieiu COVID-19. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2021. № 8. S. 154 [ukr.]. **9.** Sud u Nimechchyni postanovyv vyplatyty kompensatsiiu choloviku, yakyi, pratsiuiuchy vdoma, vpav po dorozi vid lizhka do kompiutera. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/sud-u-nimechchini-postanoviv-viplatiti-kompensaciyu-choloviku-yakiy-pracyuyuchi-vdoma-vpav-po-dorozi.html (data zvernennia: 01.12.2022) [ukr.]. **10.** Deiaki pytannia orhanizatsii roboty derzhavnykh sluzhbovtsiv ta pratsivnykiv derzhavnykh orhaniv u period voiennoho stanu: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12.04.2022 № 440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2022-%D0%BF#Text (data zvernennia: 03.01.2023) [ukr.]. **11.** Nehara R.V. Dystantsiina robota derzhavnykh sluzhbovtsiv z-za kordonu: problemy pravovoho rehuliuvannia ta praktychnoi realizatsii v umovakh voiennoho stanu // Yevropeiskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiiakh masshtabnoi viiskovoi ahresii ta hlobalnykh vyklykiv KhKhI stolittia: u 2 t.: materialy Mizhnar.nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 17 chervnia 2022 r.) / za zah. red. S. V. Kivalova. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2022. T. 2. S. 63-67 [ukr.]. **12.** Deiaki pytannia orhanizatsii roboty pratsivnykiv subiektiv hospodariuvannia derzhavnoho sektoru ekonomiky na period voiennoho stanu: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.04.2022 № 481. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-organizaciyi-roboti-pracivnikiv-subyektiv-gospodaryuvannya-derzhavnogo-sektoru-ekonomiki-na-period-voyennogo-stanu-481 (data zvernennia: 03.01.2023) [ukr.]. **13.** Lyst Ministerstva ekonomiky Ukrainy vid 14.05.2022 № 3211-07/24215-01. URL: https://eo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/05/Roziasnennia-Minekonomiky.pdf (data zvernennia: 03.01.2023) [ukr.]. **14.** Lutsenko O. Ye. Trudo-pravovi aspekty vykorystannia dystantsiinoi pratsi v umovakh voiennoho stanu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Seriia Pravo. 2022. Vypusk 72: chastyna 2. S. 30 [ukr.].

Simutina Yana. **Remote work in Ukraine: problems and prospects of improving its legal regulation**

The article is devoted to the problems and prospects of legal regulation of remote work in Ukraine. Attention is paid to international and European standards dedicated to the features of remote work. Special attention is devoted to the study of the problems of limiting remote work for certain categories of workers under martial law. The conclusion is justified that the concept of "remote work" can be used to denote two phenomena that are different in their content. Firstly, remote work is a special mode of work that can be applied temporarily by the employer's decision as a forced measure in the event of certain life-threatening circumstances or people's health. Secondly, remote work as a special labour organization provides that teleworkers constantly perform work outside the employer's location due to the specificity of their labour function.

The use of an electronic digital signature in the interaction between the employer and the remote worker is a separate problem in the course of organizing remote work. The question arises about the financial costs of obtaining it (on whom they should rely) and the need to use such a signature when familiarizing the remote worker with the orders, job description, and local acts of the employer. Also, the possibility of bringing a teleworker to disciplinary responsibility remains an unsolved problem, in particular, in what way the disciplinary offenses of such a worker should be documented, and his guilt should be established if the improper performance of labor duties was due to technical reasons or other circumstances independent of the worker. The latter becomes especially relevant in the current conditions of a full-scale war with russia, given the difficult situation in the dilapidated energy system of Ukraine, constant power outages and lack of mobile or internet connection.

Proposals regarding the need to improve the legal regulation of remote work in a separate section of the Labour Code are formulated. In particular with the regulation of the ways of interaction between the employer and the teleworker in the process of performing work (the order of protection and exchange of information, transfer of the employer's tasks, control over their execution); access of teleworkers to opportunities for training and career growth; the mechanism for protecting the rights of teleworkers with the help of trade unions, their participation in collective negotiations and the resolution of collective labour disputes.

Key words: *remote work, special form of labour organization, labour contract on remote work, non-standard employment.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-445-456
УДК 349

М. М. ШУМИЛО,
доктор юридичних наук,
*старший науковий співробітник**
ORCID: 0000-0003-4257-3002

ПРЕЗУМПЦІЯ ЗАЙНЯТОСТІ В НЕСТАНДАРТНИХ ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ НА ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМАХ

У статті розкриваються проблемні аспекти зайнятості на цифрових платформах. На прикладі кур'єрської служби Glovo аналізується стан правового регулювання цих трудових відносин в Україні та за кордоном. У дослідженні обґрунтовано доведено, що у відносинах доставки можна говорити про існування презумпції зайнятості, а отже, автоматичного визнання відносин, які виникають між кур'єром та цифровою платформою Glovo – трудовими. Цей факт не потребує встановлення в суді. На жаль, український досвід не втішний, ці відносини не тільки законодавчо не унормовані, а й суди відмовляються їх визнавати трудовими.

Ключові слова: *трудові відносини, нестандартні форми зайнятості, нестандартні трудові відносини, презумпція зайнятості, встановлення факту трудових відносин.*

Shumylo Mykhailo. **Presumption of Employment in Non-Standard Labour Relations on Digital Platforms**

The article discusses the problematic aspects of employment on digital platforms. Using the example of the Glovo courier service, the author analyzes the legal regulation of these labour relations in Ukraine and abroad. The study reasonably proves that in the delivery relationship, there is a presumption of employment, and therefore automatic recognition of the relationship between the courier and the Glovo digital platform as an employment relationship. This fact does not need to be established in court. Unfortunately, the Ukrainian experience is not encouraging: not only are these relations not regulated by law, but the courts refuse to recognize them as labour relations.

Key words: *labour relations, non-standard forms of employment, non-standard labour relations, presumption of employment, establishment of the fact of labour relations.*

Актуальність теми. Цифровізація як об'єктивний процес пронизує усі сфери життєдіяльності людини, трудові відносини не є винятком. Цифровізація сфери праці не тільки впливає на трудові відносини, а інколи створює цілі сегменти економіки і трудо-правової зайнятості. Одним із таких

* ***Shumylo Mykhailo****, Doctor of Juridical Sciences, Senior Research Officer*

© М. М. Шумило, 2023

сегментів є сфера швидкої доставки (в межах кількох годин). На українському ринку працюють як транснаціональні корпорації, а також локальні гравці ринку. Усі вони в своїй бізнес-моделі використовують цифрові платформи. Для цілей цієї розвідки особливості трудових відносин розглядатимуться на прикладі компанії *Glovo*.

Метою статті є визначити правову природу відносин між кур'єрами (працівниками) та цифровими платформами (роботодавцями). Спростувати доводи представників цифрових платформ про те, що ці відносини не є трудо-договірними, а мають виключно цивілістичний характер. У процесі здійснення наукового пошуку спиратися на досвід іноземних країн, у яких сформульовано презумпцію зайнятості у сфері доставки.

Засновок. Уже звичним для великих міст України стали замовлення послуги доставки через мобільні застосунки *Glovo*. Не можна оминути увагою те, що ринок кур'єрських послуг суттєво зріс під час пандемії *Covid-19,* все частіше кур'єри здійснюють доставку ліків, що також має багато плюсів. Інколи трапляються гібридні форми послуг, наприклад відправлення чого-небудь водієм *Uber*, тобто водій виконує функцію кур'єра, хоча сплату отримує як водій. Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. ринок кур'єрських послуг, як і інші сфери економіки, зупинився, але вже через кілька місяців почав відновлюватися.

Про переваги чи зручності такого способу отримання / надання послуг вже сказано багато, проте правовий аспект питання і досі залишається поза законодавчим регулюванням і висвітлюється в поодиноких наукових публікаціях, які здебільшого діагностують і фіксують наявну ситуацію, погоджуються, що такий стан справ не відповідає міжнародним стандартам, однак не пропонують шляхи виходу із ситуації, що склалась. Сьогодні в Україні можна спостерігати за тим, як кур'єри, які зайняті в цій сфері, об'єднуються у профспілки і, поки що у позасудовий спосіб, намагаються домовитися із представництвами цифрових платформ про визнання цієї зайнятості все ж таки трудо-правовою, а відносини відповідно – трудовими або хоча б підвищення мінімальних гарантій. Наразі все обмежилось акціями протестів у доковідні часи, які залишились майже безрезультатними. Поряд з цим це питання не тільки активно досліджується в іноземній науковій періодиці, обговорюється на міжнародних наукових конференціях, але вже є низка рішень судів різних рівнів, які формулюють правові висновки і можуть бути корисними для національної судової практики.

Загальний огляд цих наукових досліджень має характер констатування існування цього нового виду зайнятості, проте мало де можна відшукати відповіді на питання, що і як необхідно унормувати. Очевидно, що єдиного інструменту немає і законодавець вже кілька разів робив спроби унормувати ці відносини, але вони були марними. Безумовно, говорити про прості рішення таких нових сегментів економіки не можна та чинний нормативний інструментарій тут не є застосовним. Тому передусім необхідно констатувати, що:

1) зайнятість на цифрових платформах не є стандартною і узвичаєні підходи неприйнятні;

2) чинний стан законодавства не відповідає сучасним викликам економіки загалом і у частині зайнятості на цифрових платформах зокрема, а отже, потребує нових механізмів правового регулювання, яке буде вибудовуватися на засадах врахування особливостей кожного виду зайнятості на платформах. Це зумовлено тим, що не можна застосувати однаковий підхід до тих працівників, які працюють кур'єрами, водіями чи надають послуги у сфері IT;

3) не всю зайнятість на цифрових платформах можна віднести до трудових відносин і не потрібно цього робити, а отже, необхідно напрацювати окремі критерії розмежування трудо-договірних від цивільно-договірних відносин.

Ці базові аспекти дають змогу рухатися у напрямі пошуку відповіді на запитання, як діяти державі, роботодавцям і працівникам, які використовують цифрові платформи. Очевидно, що держава є найбільш зацікавленою у тому, щоб ця сфера вийшла з тіні і була оприявнена. Йдеться про те, що будь-яка зайнятість – це сплата податків до державного бюджету, це сплата Єдиного соціального внеску, який, з одного боку, дає можливість державі виконувати свої позитивні зобов'язання перед непрацездатними громадянами, з іншого боку, це соціально-трудовий захист самих працівників, які, беручи участь у соціальному страхуванні, гарантують собі соціальні виплати на випадок соціально-страхових випадків.

Що стосується фактичних роботодавців, які сьогодні працюють на українському ринку, то ситуація, на жаль, невтішна. Передусім вони, станом на початок 2023 р., відмовляються себе такими визнавати із відповідними наслідками. Проте трапляються ситуації, коли компанії намагаються створювати ілюзію піклування про своїх нібито «ненайманих працівників». Красномовним є приклад діяльності кур'єрської служби *Glovo*, яка, починаючи із 1 вересня 2019 р., почала страхувати своїх кур'єрів, яких інколи називають гловерами. Як повідомила прес-служба компанії *Glovo*, вони застрахували життя та здоров'я понад 10 тисяч кур'єрів, які підключені до платформи в Україні. «Це унікальний випадок, коли компанія страхує не лише співробітників офісу, а й підключених кур'єрів. *Glovo* – це тристороння платформа, яка поєднує користувачів додатку, партнерів та кур'єрів. Тобто кур'єри не є співробітниками *Glovo*, а є контрагентами, які підключаються до платформи»[1], – йдеться у повідомленні. Зазначається, що відтепер кур'єри зможуть отримати грошову допомогу у разі нещасного випадку, якщо він трапився під час виконання доставки. Страхування покриває як незначні травми, так і летальні випадки. Виплати можуть сягати 150 тисяч гривень. Ця новина піарниками компанії була подана як надзвичайний здобуток і перемога соціальної справедливості. Однак не варто відразу зараховувати компанію *Glovo* до представників соціально орієнтованого бізнесу, запровадження страхування стало наслідком акцій протесту кур'єрів *Glovo*, які прокотилися по всій краї-

ні[2], а також смерть одного із кур'єрів у Харкові після травм, отриманих після ДТП, яка набула широкого розголосу[3]. Отже, компанія віднайшла для себе доволі оптимальний правовий і фінансовий інструмент, щоб, з одного боку, зменшити протестні настрої серед кур'єрів та убезпечити себе в майбутньому від позовів про відшкодування шкоди як від самих кур'єрів, так і від гіпотетичних учасників ДТП, кількість яких зростає пропорційно зростанню самого ринку надання послуг доставки, який динамічно розвивається.

Поряд з тим привертає до себе увагу те, що Glovo зазначає, що застрахувала понад 10 тисяч кур'єрів. Отже, закономірно напрошується висновок, що 10 тисяч працівників працюють нелегально, не є платниками податків та ЄСВ і все це відкрито, і держава робить вигляд, що нічого не відбувається. Особливо гостро це питання постало після 24 лютого 2022 року, коли громадяни, втративши роботу, просто вимушені йти працювати кур'єрами без будь-яких гарантій, які надає трудове законодавство.

Така самозарадність не може залишатися безкінечно і повинна все ж таки набути правової форми. З цього можна виснувати, що чинне законодавство, на жаль, виконує декоративну функцію, а не функцію правового регулювання. Натомість компанія Glovo у кожній країні, де працює, повторює одну і ту ж мантру про те, що особи, які використовують їх додаток, не є працівниками, а є просто користувачами додатку і отримують інформаційні чи консультаційні послуги.

Проте не в усіх країнах аргументи *Glovo* враховуються. Показовою є Іспанія, країна, в якій і була створена цифрова платформа та ця бізнес-модель у 2015 р., де законодавці та касаційний суд змусили Glovo все ж таки оформлювати трудові договори зі своїми кур'єрами. Так, у 2021 р. в Іспанії ухвалено «закон про водіїв». Цей закон змусив платформи цифрової доставки додому наймати своїх кур'єрів як співробітників. Однак його схвалення не переконало всіх і спонукало до всього: від судових суперечок до погроз повернутися до бізнес-моделі, несумісної з трудовими правами. З набуттям чинності законом компанії пішли різними шляхами. Деякі, як *Deliveroo* чи пізніше *Gorillas*, вирішили піти з ринку. Інші, як-от *Uber Eats* і *Just Eat,* кожен намагався адаптуватися до нового правового регулювання по-своєму, або через аутсорсинг, або через колективний договір. *Glovo*, компанія, яка вже стикалася з кількома судовими рішеннями, оголосила про зміну бізнес-моделі та найняла майже 2000 працівників, але залишила майже 80% працівників у своєму автопарку як фрилансерів. На думку профспілок, такий підхід порушує закон[4]. Таку вигадливість компанії *Glovo* не оцінила й інспекція праці Іспанії і 21 вересня 2022 р. оштрафувала компанію на майже 79 мільйонів євро. Наразі у компанії працює 10 600 кур'єрів, які належним чином не оформлені. Позиція Міністерства праці Іспанії безкомпромісна, кур'єри – це працівники, а не «фальшиві самозайняті працівники», а відносини – трудо-договірні. *Glovo* заявили, що будуть оскаржувати це рішення[5].

У цьому контексті цікавою видається наукова розвідка професора Жосепа Морено Жене[6] *(Josep Moreno Gené)*. Передусім науковець звертає увагу на те, що основний вплив нових технологій і змін в організації компаній, що випливають з них на індивідуальні трудові відносини, полягає в тому, що вони рішуче сприяли розмиванню і без того нечітких контурів самих суб'єктів, тобто роботодавців і працівників. Крім цього, навіть після рішення Верховного суду Іспанії щодо визнання гловерів працівниками, компанія продовжувала його ігнорувати. Наслідком ситуації, що склалася, стало прийняття Королівського законодавчого указу № 9/2021 від 11 травня 2021 р., який змінює консолідований текст Закону про статус працівників, затверджений Королівським законодавчим указом № 2/2015 від 23 жовтня 2015 р., щоб гарантувати трудові права людей, які зайняті у сфері доставки послуг із використанням цифрових платформ. Згідно з цими змінами іспанське законодавство було доповнено новелою, а саме: *«презумпцією зайнятості на цифрових платформах у сфері доставки»,* на підставі якої «передбачається, що в сферу дії Закону про статус працівників, входить діяльність осіб, які надають оплатні послуги, що складаються з доставки будь-якого споживчого продукту чи товарів, за умови, якщо роботодавцями є компанії, які здійснюють повноваження щодо організації, керівництва та контролю прямо, опосередковано чи неявно, через алгоритмічне керування сервісом або умовами роботи, через цифрову платформу». Очевидно, що йдеться про так звану презумпцію *juris tantum,* коли особі немає необхідності встановлювати факт трудових відносин у суді.

На жаль, сьогодні в Україні немає належного правового регулювання, війна унеможливила протести кур'єрів і складна економічна ситуація призводить до погодження працівників з будь-якими умовами праці та умовами врегулювання відносин, а компанії, які працюють з цифровими платформами, поводяться як колонізатори у колоніях, які ставлять собі за мету отримання надприбутків, натомість розвиток локальної інфраструктури чи створення належних умов праці для свої співробітників не є для них пріоритетом. Проте вимагати від новоявленого колонізатора добре ставитись до свої підлеглих справа марна, тож рішучі кроки має зробити держава, а саме надати правової визначеності цим відносинам.

Проте загалом складається враження, що держава вирішила обрати інший вектор вибудовування своєї політики, про це, зокрема, свідчить індивідуальна податкова консультація Державної податкової служби України (далі ДПС – авт.) № 4626/ІПК/99-00-07-05-01-06 від 09.11.2020 р.[7] Зміст листа можна звести до то, що всі кур'єри мають стати ФОПами, і цього достатньо. І якщо частково держава виконує свою функцію в частині збирання податків, то чому і де загубились соціально-трудові права працівників не зрозуміло.

На нашу думку, такі листи-роз'яснення формулюють хибний вектор розвитку державної політики у сфері праці на цифрових платформах.

У контексті наведеного, окремо хотілося б зазначити, що кур'єрські послуги в Україні здійснюють також інші компанії, зокрема «Укрпошта» та «Нова Пошта». Звісно, що вони здійснюють доставку не у такі стислі строки, як *Glovo*, однак у цих компаніях не викликає жодних сумнівів те, що відносини між компанією і працівником є трудо-договірними. І алгоритм дій є схожим.

1. У питанні встановлення факту трудових відносин окреме, важливе місце займають суди. Але поки що говорити про значний прорив у цьому питанні не варто. Показовим чи навіть симптоматичним є *рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 15.09.2021 р. у справі № 761/35866/198,* де суд встановив, що 10.09.2019 р. ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом до ТОВ «Гловоапп України» та третіх осіб щодо встановлення факту наявності фактичних трудових відносин між усіма кур'єрами, які виконують доставку замовлень за допомогою мобільного додатку *Glovo* та компанією, яка здійснює управління цією технічною платформою – ТОВ «Гловоапп Україна».

Свої позовні вимоги позивач обґрунтовує тим, що 22.07.2019 р. відбулась ДТП за участю належного позивачу автомобіля та кур'єра компанії *Glovo*, який був на мопеді, і після скоєного ДТП покинув місце пригоди. Внаслідок вказаної ДТП автомобіль позивача отримав механічні пошкодження. Позивач вважає, що фізична особа, з вини якої відбулась ДТП, є працівником відповідача, оскільки ця особа була з характерною сумкою компанії з написом *Glovo*.

Суд зазначив, що трудовим договором є угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

При укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та інші документи. Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням роботодавця про зарахування працівника на роботу. Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказу чи розпорядження не було видано, але працівника фактично було допущено до роботи (частини друга – четверта ст. 24 КЗпП).

Таким чином, для встановлення факту трудових відносин між працівником і роботодавцем необхідними умовами є наявність письмового трудового договору або контракту, а у разі їх відсутності – наказу, розпорядження роботодавця про прийняття / зарахування фізичної особи на роботу або фактичне допущення працівника до роботи.

Сторона позивача зазначає, що між відповідачем і фізичними особами, які мають брендові термосумки *Glovo*, наявні фактичні трудові правовідно-

сини, які підтверджуються тим, що фізична особа, приєднавшись до Умов, що регулюють доступ і використання платформи *Glovo*, отримує доступ до додатку *Glovo* та термосумку, після чого має можливість надавати послуги кур'єрської доставки.

Стороною позивача не надано суду належних і допустимих доказів того, що фізична особа, яка стала винуватцем ДТП, перебувала з ТОВ «Головоапп України» в трудових відносинах у встановленому законом порядку.

Крім того, відповідно до типових Умов, що регулюють доступ і використання платформи *Glovo*, іспанська компанія *Glovoapp 23,S.L.,* яка є власником майнових прав на технологічну платформу *Glovo*, здійснює розробку й підтримку технологічної платформи *Glovo*, що дає змогу за допомогою мобільного та/або вебдодатку деяким місцевим закладам пропонувати або розміщувати свої товари, або послуги для подальшого продажу користувачам, а користувачам можливість здійснювати пошук та замовлення таких товарів або послуг. При цьому кур'єрами *Glovo* є фізичні або юридичні особи, які за встановлений щомісячний платіж мають доступ до додатку та самостійно здійснюють надання кур'єрських послуг усім користувачам додатку *Glovo*.

Отже, можна зробити висновок, що фізичні особи укладають договір, шляхом приєднання до типових Умов, що регулюють доступ і використання платформи *Glovo*, саме з компанією *Glovoapp 23,S.L.*, яка є нерезидентом України, а не ТОВ «Гловоапп України», яка є лише дочірньою компанією цього підприємства, при цьому сторона позивача не заявляла клопотання про залучення компанії *Glovoapp 23,S.L.* в якості співвідповідача у справі, а навпаки, категорично заперечувала щодо залучення останньої, оскільки позивач вважає, що саме ТОВ «Гловоапп України» є відповідальною особою в спірних правовідносинах та належним відповідачем.

Водночас суд, аналізуючи типові Умови, що регулюють доступ і використання платформи *Glovo*, встановив, що при приєднанні до них, між фізичною особою (майбутнім кур'єром) та компанією *Glovoapp 23,S.L.* не виникають трудові правовідносини, оскільки укладений договір є за своєю правовою природою цивільно-правовою угодою, в умовах якої відсутні гарантії трудового законодавства та обов'язок працівника дотримуватись правил трудового розпорядку.

2. Ще одним прикладом судової практики є *рішенням Печерського районного суду міста Києва від 26 серпня 2022 р. у справі № 757/13693/22-ц9* встановлено, що у червні 2022 р. позивач звернувся до суду з позовом до «Глово АПП Україна» щодо порушення чинного законодавства України, порушення трудового договору в частині оплати заробітної плати за виконану роботу, просить визнати дії щодо затримки виплати заборгованості заробітної плати за жовтень-листопад 2021 р. протиправними та незаконними, стягнути 2 574,00 грн заробітної плати, 37 658,85 грн заробітної плати за весь час вимушеного прогулу з жовтня 2021 р. по 01.07.2022 р., визнати дії щодо

поширення персональних даних стосовно нього в розпорядження третіх осіб протиправними та незаконними, стягнути 6 500,00 грн моральної шкоди за розповсюдження персональних даних стосовно нього в розпорядження третіх осіб. Позов обґрунтований тим, що, перебуваючи в жовтні 2021 р. у м. Львові, з 11.10.2021 р. почав працювати кур'єром. «Глово АПП Україна» відзив на позовну заяву не подано.

Так, на підтвердження заявлених позовних вимог про визнання дій протиправними та незаконними, позивач як письмові докази додав копії: скриншотів мобільного додатку, всього 14 арк., претензії від 10.05.2022 р., диску з записом розмов з колекторами компанії «Пристав». Суд дав оцінку таким доказам і зазначив, що за таких обставин убачається, що вимоги позивача в частині визнання дій протиправними та незаконними, стягнення заробітної плати, заробітної плати за весь час вимушеного прогулу не знайшли свого підтвердження, отже, у задоволенні позову до «Глово АПП Україна» щодо порушення діючого законодавства України, порушення трудового договору в частині оплати заробітної плати за виконану роботу слід відмовити.

Враховуючи те, що національні суди та податкова вперто не бачать трудових відносин у сфері доставки, то цінною для нас є практика іноземних судів і найкрасномовнішою є практика Верховного суду Іспанії *(Tribunal Supremo de España).*

25 липня 2019 р. Верховний суд Іспанії став на бік гловера (кур'єр *Glovo*) та визнав його залежним від мобільного додатку *Glovo*[10]. Суд розробив низку критеріїв, за якими працю кур'єра можна визнати трудовими відносинами:

– без платформи особа просто не могла б доставляти їжу, тому такий додаток фактично є засобом виробництва. І навпаки, без кур'єрів компанія просто не могла б здійснювати доставку їжі (а саме посередництво під час торгівлі продуктами становить суть діяльності компанії, згідно з офіційними реєстрами);

– кур'єри не мають права змінювати умови договірних відносин з компанією, що додатково вказує на асиметрію влади (відсутня можливість з боку кур'єра доповнювати договір додатковими умовами);

– *Glovo* фактично виступає в ролі роботодавця, адже справляє вирішальний вплив на надання офлайн-послуг і визначає їхню максимальну ціну;

– компанія здійснює опосередкований контроль за виконанням роботи – за допомогою додатку й слідкування за локацією, а саме, *GPS*-геолокація кур'єра під час здійснення його діяльності, запис кілометрів, які він проїхав. Не відіграє ролі те, що деякі повноваження з контролю гловерів компанія делегує самим клієнтам;

– надання інструкцій щодо надання послуги, контроль за їх дотриманням через додаток – максимальний термін надання послуги, як звертатися до клієнта, заборона використання корпоративних емблем, таких як сорочки, головні убори тощо;

– надання кредитної картки кур'єру, щоб він міг придбати продукти для користувача;

– надання кур'єру компанією *Glovo* авансу в розмірі 100 євро, щоб мати можливість розпочати свою діяльність;

– виплата економічної компенсації за час очікування, який кур'єр проводить на пункті прийому в очікуванні замовлення;

– підстави розірвання відносин нагадують дисциплінарні підстави звільнення (неналежне виконання обов'язків). Встановлення до тринадцяти причин, що виправдовують розірвання контракту компанією, що складається з порушень контракту працівником, деякі з них практично ідентичні тим, які є підставою для дисциплінарного звільнення працівника.

У цьому рішенні судді аналізують не стільки норми внутрішніх документів *Glovo*, скільки природу відносин і вказують на їх особливість та багатогранність.

Як зазначає професор Жосеп Морено Жене, у своєму рішенні Верховний суд нагадує еволюцію, яку зазнав бюджет залежно-підпорядкованого характеру з моменту його попереднього рішення від 11 травня 1979 р. до теперішнього часу. З цією метою вказується, що «у постіндустріальному суспільстві запис про залежність став більш гнучким. Технологічні інновації призвели до створення цифрових систем контролю надання послуг. Існування нової продуктивної реальності змушує адаптувати нотки залежності та відчуження до соціальної реальності часу, в якому мають застосовуватися норми». З цією метою Високий суд нагадує, що «на практиці через труднощі, пов'язані з оцінкою наявності визначальних елементів трудових відносин у сумнівних випадках, щоб визначити, чи вони збігаються, використовується метод обставин, що визначає сприятливі ознаки та всупереч наявності трудового договору та вирішуючи питання про наявність чи відсутність трудових відносин у конкретному випадку». У цьому аналізі, як зазначено в рішенні від 20 січня 2015 р., Суд вважає, що в основному слід оцінювати межу автономії, якою користується особа, яка надає послуги.

Вчений наголошує, що варто дуже позитивно оцінити те, що Верховний суд без вагань переглядав, а не змішував критерії, які використовуються для класифікації трудових відносин, створюючи нові ознаки зайнятості, більш адаптовані до цифрової економіки, де, для прикладу, такі критерії, як відчуження, залежність або підпорядкування, можуть здаватися прихованими за найбільш інноваційними формами організації бізнесу[11]. Спершу рішення Верховного суду було обмежене цією цифровою платформою – *Glovo*, але пізніше ті самі критерії були прийняті щодо інших платформ цифрової доставки, як це було у випадку з платформою Deliveroo, через наказ Верховного Суду від 18 травня 2021 р. (постанова № 3350/2020)[12]. Різновид рішення касаційного суду покликаний уніфікувати судову практику *(procedimiento recurso de casación para la unificación de doctrina).*

Підсумування. Викладене дає можливість зробити кілька важливих висновків, серед яких:

Відсутність правової визначеності призводить до різноманітних наслідків: несплата податків до державного бюджету та єдиних соціальних внесків, що має вплив сьогодні і також має відкладений ефект у майбутньому. Хоча в Україні поширена практика, коли такі водії або кур'єри оформлені як ФОП, і якщо це частково вирішує питання із сплатою податків і зборів, то питання трудо-правової захищеності залишається актуальним.

Аналіз рішення Верховного суду Іспанії дає додаткові аргументи на користь того, що необхідно в національному трудовому законодавстві закріпити презумпцію трудових відносин у сфері надання кур'єрських послуг, яке здійснюється через цифрову платформу, зокрема Glovo.

Національна судова практика тільки починає формуватися у сфері встановлення факту трудо-договірних відносин на цифрових платформах. Існує об'єктивна необхідність перегляду архаїчних підходів для розмежування цивільно-правових і трудо-правових договорів. Для зміни цієї парадигми найбільші надії варто покладати на Верховний Суд, який своїм квазіпрецедентним рішенням може скоригувати та задати новий тон у встановленні факту трудових відносин.

Збереження status quo матиме короткострокові та довгострокові негативні наслідки, сприятиме ситуації перманентного порушення соціально-трудових прав працівників, що прямо суперечить як нормам Конституції, так і євроатлантичним прагненням інтеграції України.

1. Сервіс Glovo застрахував кур'єрів в Україні URL: https://www.epravda.com.ua/news/2019/09/5/651316/. **2.** Кур'єри Glovo вдруге вийшли на протест в Києві. Що йде не так? URL: https://hmarochos.kiev.ua/2019/07/27/kur-yery-glovo-vdruge-vyjshly-na-protest-v-kyyevi-shho-jde-ne-tak/. **3.** У Харкові помер 20-річний кур'єр Glovo, якого збив автомобіль. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2019/07/30/u-harkovi-pomer- 20-richnyj-kur-yer-glovo-yakogo-zbyv-avtomobil-video/. **4.** Irene Fedriani. La ley Rider cumple un año entre amenazas de incumplimiento y frentes judiciales URL: https://www.rtve.es/noticias/20220812/ley-rider-cumple-ano/2395641.shtml. **5.** La Inspección de Trabajo multa con 79 millones de euros a Glovo por utilizar falsos autónomos URL: https://efe.com/economia/inspeccion-trabajo-multa-con-79-millones-uros-glovo-por-falsos-autonomos/. **6.** Josep Moreno Gené. Presunción legal de laboralidad del trabajo en plataformas digitales de reparto: ¿Y ahora qué? URL: https://revistas.uma.es/index.php/REJLSS/article/view/13825/14834 **7.** Індивідуальна податкова консультація ДПС України № 4626/ІПК/99-00-07-05-01-06 від 09.11.2020 р. URL: https://lv.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/443714.html. **8.** Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 15.09.2021 у справі № 761/35866/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100718898. **9.** Рішення Печерського районного суду міста Києва від 26 серпня 2022 року у справі № 757/13693/22-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105914085. **10.** La Sala de lo Social del Tribunal Superior de Justicia de Asturias. STSJ Asturias 1607/2019, 25 de Julio de 2019. URL: https://www.poderjudicial.es/search/openDocument/0b968c107b39887d . **11.** Josep Moreno Gené. Op. cit. **12.** La Sala de lo Social del Tribunal Supremo. 3350/2020, 18 de Mayo de 2021. URL: https://www.poderjudicial.es/search/AN/openDocument/fdd70355a8904e09/20210628

References

1. Servis Glovo zastrakhuvav kurieriv v Ukraini URL: https://www.epravda.com.ua/news/2019/09/5/651316/ [ukr.]. **2.** Kuriery Glovo vdruhe vyishly na protest v Kyievi. Shcho yde ne tak? URL: https://hmarochos.kiev.ua/2019/07/27/kur-yery-glovo-vdruge-vyjshly-na-protest-v-kyyevi-shho-jde-ne-tak/ [ukr.]. **3.** U Kharkovi pomer 20-richnyi kurier Glovo, yakoho zbyv avtomobil. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2019/07/30/u-harkovi-pomer-20-richnyj-kur-yer-glovo-yakogo-zbyv-avtomobil-video/ [ukr.]. **4.** Irene Fedriani. La ley Rider cumple un año entre amenazas de incumplimiento y frentes judiciales URL: https://www.rtve.es/noticias/20220812/ley-rider-cumple-ano/2395641.shtml. **5.** La Inspección de Trabajo multa con 79 millones de euros a Glovo por utilizar falsos autónomos URL: https://efe.com/economia/inspeccion-trabajo-multa-con-79-millones-uros-glovo-por-falsos-autonomos/. **6.** Josep Moreno Gené. Presunción legal de laboralidad del trabajo en plataformas digitales de reparto: ¿Y ahora qué? URL: https://revistas.uma.es/index.php/REJLSS/article/view/13825/14834 **7.** Indyvidualna podatkova konsultatsiia DPS Ukrainy №4626/IPK/99-00-07-05-01-06 vid 09.11.2020 r. URL: https://lv.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/443714.html [ukr.]. **8.** Rishennia Shevchenkivskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 15.09.2021 u spravi № 761/35866/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100718898 [ukr.]. **9.** Rishennia Pecherskoho raionnoho sudu mista Kyieva vid 26 serpnia 2022 roku u spravi № 757/13693/22-ts URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105914085 [ukr.]. **10.** La Sala de lo Social del Tribunal Superior de Justicia de Asturias. STSJ Asturias 1607/2019, 25 de Julio de 2019. URL: https://www.poderjudicial.es/search/openDocument/0b968c107b39887d. **11.** Josep Moreno Gené. Op. cit. **12.** La Sala de lo Social del Tribunal Supremo. 3350/2020, 18 de Mayo de 2021. URL: https://www.poderjudicial.es/search/AN/openDocument/fdd70355a8904e09/20210628

Mykhailo Shumylo. **Presumption of Employment in Non-Standard Labour Relations on Digital Platforms**

The article discusses the problematic aspects of employment on digital platforms. Using the example of the Glovo courier service, the author analyzes the legal regulation of these labour relations in Ukraine and abroad. The study reasonably proves that in the delivery relationship, there is a presumption of employment, and therefore automatic recognition of the relationship between the courier and the Glovo digital platform as an employment relationship. This fact does not need to be established in court. Unfortunately, the Ukrainian experience is not encouraging: not only are these relations not regulated by law, but the courts refuse to recognize them as labour relations. The article draws the following conclusions.

(1) The lack of legal certainty leads to various consequences: non-payment of taxes to the state budget and unified social contributions, which has an impact today and also has a delayed effect in the future. Although it is common practice in Ukraine for such drivers or couriers to be registered as individual entrepreneurs, and while this partially resolves the issue of paying taxes and fees, the issue of labour and legal protection remains relevant.

(2) The analysis of the decision of the Supreme Court of Spain provides additional arguments in favor of the need to enshrine in the national labour legislation the presumption of an employment relationship in the field of courier services provided through a digital platform, in particular, Glovo.

(3) The national court practice is only beginning to be formed in the area of establishing the fact of labour contractual relations on digital platforms. There is an

objective need to revise archaic approaches to distinguish between civil law and labour law contracts. To change this paradigm, the greatest hopes should be placed on the Supreme Court, which, with its quasi-precedent-setting decision, can adjust and set a new tone in establishing the fact of labour relations.

(4) Maintaining the status quo will have short- and long-term negative consequences, contributing to a situation of permanent violation of social and labour rights of employees, which directly contradicts both the Constitution and Ukraine's Euro-Atlantic integration aspirations.

Key words: *labour relations, non-standard forms of employment, non-standard labour relations, presumption of employment, establishment of the fact of labour relations.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-457-465
УДК 347.44

М. В. ВЕНЕЦЬКА,
кандидат юридичних наук,
*старший науковий співробітник**
ORCID: 0000-0002-7082-9426

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У КОНЦЕПЦІЇ ОНОВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті досліджуються питання правового регулювання інституту забезпечення зобов'язань у цивільному законодавстві України та аналізу пропозицій його удосконалення в Концепції оновлення Цивільного кодексу України. Здійснено критичний аналіз пропонованих змін до чинного законодавства та наголошено на необхідності врахування потреб цивільного обороту та господарської практики.

Аргументовано доцільність і своєчасність розробки та закріплення у Цивільному кодексі України коректного легального визначення загального поняття забезпечувального зобов'язання як додаткового, акцесорного, субсидіарного, а також особливостей та процедури його виконання та відповідальності за його порушення. Суттєва увага приділена питанню правової природи акцесорного права.

Ключові слова: *зобов'язання, забезпечення зобов'язань, договір, кредитор, боржник.*

Maryna Venetska. **Securing obligations in the Concept of updating the Civil Code of Ukraine**

The article is devoted to the issues of legal regulation of the institution of securing obligations under the civil legislation of Ukraine and the analysis of proposals for its improvement in the Concept for updating the Civil Code of Ukraine.

A critical analysis of the proposed changes to the current legislation was carried out and the need to take into account the needs of civil circulation and economic practice was noted.

The expediency and timeliness of the development and consolidation in the Civil Code of Ukraine of a correct legal definition of the general concept of a security obligation as an additional, accessory, subsidiary, as well as the features and procedures for its implementation and liability for its violation are argued. Significant attention is paid to the issue of the legal nature of accessory law.

Key words: *obligation, securing obligations, agreement, creditor, debtor.*

Постановка проблеми. Проблеми правового регулювання інституту забезпечення зобов'язань, розробка дефініції забезпечення зобов'язань, правової природи акцесорного права та способів забезпечення зобов'язань, їх

* ***Venetska Maryna****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Senior Research Officer*

© М. В. Венецька, 2023

класифікації тривалий час залишаються дискусійними, свідченням чого є відсутність його легального визначення в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України). Останнім часом дискутується твердження про те, що оскільки за забезпечувальними зобов'язаннями все більше і частіше визнається відновлювальна функція, то відбувається зближення цієї категорії з категорією цивільно-правової відповідальності.

Метою статті є здійснення аналізу пропозицій з удосконалення правового регулювання інституту забезпечення зобов'язань, наведених у Концепції оновлення ЦК України.

Проблематика забезпечення зобов'язань, забезпечення інтересів кредиторів була предметом дослідження багатьох відомих вчених, у тому числі таких, як І. А. Покровський, О. С. Йоффе, В. А. Бєлов, М. І. Брагинський, В. В. Вітрянський, О. А. Підопригора, В. В. Луць, І. Й. Пучковська, Б. М. Гонгало, Р. С. Бевзенко та ін.

Цивільним правом з часів римського права була розроблена низка спеціальних правових конструкцій, спрямованих на попереднє забезпечення майнових прав та інтересів кредитора у випадку порушень через створення певних стимулів і гарантій для неналежного виконання боржником своїх зобов'язань перед кредитором, якими і є способи забезпечення зобов'язань. Сучасна цивілістична доктрина обґрунтовано визнає не лише наявність основного та забезпечувального зобов'язання, як головного і акцесорного зобов'язань, а й характер їх взаємозв'язку, який полягає у тому, що додаткові зобов'язання мають залежний від головних характер і обслуговують головні зобов'язання, дотримуючись їхньої долі, оскільки позбавлені самостійного значення. Основною характерною рисою забезпечувального зобов'язання, яке іменується додатковим, акцесорним, залежним, приналежним, визнається його взаємопов'язаність з основним зобов'язанням при цьому саме таку, за якої акцесорне зобов'язання втрачає сенс у разі відсутності основного.

Найбільш дискусійними та невирішеними правовою наукою залишаються питання визначення поняття забезпечення виконання зобов'язань, свідченням чого є відсутність його легального визначення в ЦК, а також неодноразові спроби розробки класифікації їх видів. Деякі автори навіть обґрунтовують твердження про те, що оскільки за забезпечувальними зобов'язаннями все більше і частіше визнається відновлювальна функція, то відбувається зближення цієї категорії з категорією цивільно-правової відповідальності. Як убачається, така позиція більшою мірою спричинена певним змішуванням понять субсидіарності акцесорних зобов'язань та субсидіарної відповідальності, хоча навряд чи можна говорити, що при отриманні кредитором грошового відшкодування за рахунок поручителя чи гаранта має місце якась форма реалізації цивільно-правової відповідальності, у першу чергу через те, що останні мають право зворотної вимоги, крім того, що забезпечувачі несуть відповідальність не за власні порушення, а в силу добровільно узятих на себе зобов'язань.

Важливість дотримання принципу акцесорності спрямована також і на забезпечення ефективного захисту особи, яка надала забезпечення, від зловживань з боку кредитора, створення перешкод для безпідставного збагачення, оскільки саме через акцесорність обсягу та примусового виконання кредитор, який отримав виконання від боржника, не зможе отримати виконання вдруге – від забезпечення.

Європейська цивілістична доктрина стверджує різноплановість такого явища, як акцесорність і сформулювала п'ять базових правил акцесорності забезпечувальних зобов'язань, які проявляються на всіх стадіях існування забезпечувальних зобов'язань, і визнає ними такі: необхідна наявність боргу, борг повинен бути визначений, у разі переходу боргу до іншої особи, вона отримує право забезпечення, при припиненні боргу припиняється й акцесорне право, для реалізації забезпечувальних прав борг має бути актуальним. Українське законодавство не містить визначення акцесорного права, хоча доктринально таке правовідношення тлумачиться як субсидіарне правовідношення у межах зобов'язального права, що свідчить про наявність зв'язку між кредитором і додатковим боржником у процесі створення та виконання майнових прав та обов'язків. Відтак, варто стверджувати, що забезпечувальне зобов'язання є акцесорним цивільним правовідношенням, яке виникає між кредитором і додатковим боржником відповідно до закону, договору, інших підстав, зазначених у ЦК, змістом якого є право кредитора вимагати від додаткового боржника сплати грошових сум у розмірі, що визначається основним зобов'язанням або законом, у разі неможливості здійснення примусового стягнення з основного боржника.

Легальне визначення акцесорного права міститься у багатьох національних цивільних кодексах. Наприклад, Цивільний закон Латвії (який, до речі, було розроблено ще в 1930-ті роки минулого століття та дію якого відновлено з набуттям незалежності Латвії на початку 1990-х років) стосовно заставного права як «побічного», ще більш докладно конкретизує його характерні ознаки. Так, відповідно до положень статей 1283–1286 встановлена залежність «сили» побічного права від сили вимоги, що забезпечується заставою, зокрема, «якщо вимога є обмеженою, то й позов про заставне право може бути лише обмеженим», «якщо вимогу за законом не можна пред'явити, то засноване на його забезпечення право застави не має сили», «право застави не може перевищити ту вимогу, за яку вона відповідає. При повному покритті другого закінчується і перше»; право застави має силу так довго, поки повністю не задоволений кредитор...»[1].

Дефініцію акцесорного права містить і Цивільний кодекс Грузії, ст. 153 якого визначено, що «акцесорним є право, яке так пов'язане з іншим правом, що без нього не може існувати». Відтак, грузинське законодавство пішло шляхом конкретизації характеру зв'язку акцесорного та основного права через вказівку на неможливість існування одного без іншого. Крім того, у цьому Кодексі передбачена норма, відповідно до якої зміни, що вносяться в

головне право, зумовлюють відповідні зміни в акцесорному праві, виникнення та припинення основного зобов'язання спричиняють аналогічні наслідки для акцесорного (ст. 155 названого Кодексу)[2].

На відсутність у чинному ЦК поняття забезпечення зобов'язання наголошено і в Концепції оновлення Цивільного кодексу України (далі – Концепція)[3], в якій запропоновано визначати його як додаткове право кредитора для захисту його майнового інтересу у випадку прострочення (неналежності) боржника, яке стимулює боржника до належної поведінки. Забезпечувальне право полягає в покладенні додаткових обтяжень на боржника на випадок невиконання або неналежного виконання, резервуванні майна боржника, за рахунок якого може бути досягнуто виконання, притягненні до виконання поряд із боржником третіх осіб і застосовується до відкритого переліку видів забезпечень зобов'язань, які виникають на підставі закону або правочину.

Також запропоновано главу 49 ЦК назвати «Забезпечення зобов'язання», а не «Забезпечення виконання зобов'язання». Розробники Концепції рекодифікації ЦК визнають термін «забезпечення виконання зобов'язання» умовним, оскільки окремі заходи, які названі законом як такі, не стосуються виконання основного зобов'язання, а призначені для захисту майнового інтересу кредитора у випадку прострочення (неналежності) боржника (йдеться про поруку і гарантію) та наголошують на коректності використання терміна «забезпечення зобов'язання».

Крім того, авторами Концепції пропоновано змінити місце розташування способів забезпечення зобов'язань у ЦК з посиланням на те, що в ЦК України положення про забезпечення зобов'язання передбачені в главі, яка містить способи забезпечення зобов'язання; ці норми розташовані в одній книзі, присвяченій зобов'язанням. Місце способів забезпечення зобов'язання у ЦК України залежить від визнання поділу забезпечень зобов'язання на речові та зобов'язальні. Місце іпотеки, застави, притримання і забезпечувальної довірчої власності в ЦК України залежить від вирішення питання про правову природу зазначених способів забезпечення зобов'язання. Якщо виходити із визнання подвійного характеру застави, іпотеки, притримання з урахуванням розмаїття їхніх об'єктів, основне місце цих забезпечувальних прав у ЦК України доцільно визначити у главі «Забезпечення зобов'язання», а в розділі про речові права представити заставу, іпотеку, притримання як обмежені речові права. При цьому самі договори про встановлення застави, іпотеки, притримання регулюються зобов'язальним правом, а право застави, іпотеки, притримання як обтяження – нормами речового права.

Крім того, Концепцією визнано доцільним доповнити ЦК таким новим способом забезпечення зобов'язання, як забезпечувальний платіж, згідно з яким грошове зобов'язання, у тому числі з відшкодування збитків або сплати неустойки за порушення договору, за угодою сторін можуть бути забезпечені шляхом внесення однією зі сторін на користь іншої сторони певної грошової суми (забезпечувальний платіж). Цим платежем може забезпечуватися також

і майбутнє зобов'язання. На відміну від інших способів забезпечення цей забезпечувальний інструмент надає кредитору можливість відшкодувати збитки, отримати неустойку в разі настання передбачених договором обставин без звернення до суду (п. 5.14, 5.15, 15.20 Концепції).

Видається доречним певною мірою погодитись із запропонованим розробниками Концепції визначенням і розширенням кола видів забезпечення зобов'язань. Водночас пропозиція щодо зміни місця розташування способів забезпечення зобов'язань видається недостатньо продуманою і обґрунтованою. Так, автори Концепції, пропонуючи перемістити окремі способи забезпечення в розділ ЦК про речові права, визнають, що такі способи, а саме: іпотека, застава, притримання і забезпечувальна довірча власність мають подвійний характер, подвійну правову природу. Окрім того, що питання правової природи таких способів забезпечення до цього часу є достатньо дискусійним, оскільки навіть за наявності певних ознак речових прав у таких способах забезпечення (право слідування тощо), вони все ж таки позбавлені основної характерної ознаки речового права – абсолютності, коли управомоченій особі протистоять не всі і кожний, а конкретна, визначена зобов'язанням, особа, – розпорошення досить структурованого і компактного правового інституту по різних главах ЦК не сприятиме покращенню законодавчої техніки і підвищенню ефективності законодавства. Як вбачається, визначення правової природи відносин взагалі не є проблемою законодавства, а є питанням цивілістичної доктрини.

Крім того, у Концепції запропоновано також низку змін і доповнень законодавчого регулювання забезпечення зобов'язань, можливо, не настільки радикальних, але цілком доречних.

Однією з таких пропозицій є зменшення розміру неустойки (п. 5.16 Концепції) з посиланням на те, що згідно з ч. 3 ст. 551 ЦК України розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення. Чинне законодавство України не містить переліку виняткових випадків (обставин, які мають істотне значення), за наявності яких судом може бути зменшено неустойку. Цілком обґрунтованою видається пропозиція про те, щоб норму ст. 551 ЦК України про зменшення неустойки доповнити правилами, згідно з якими суд має право зменшити розмір неустойки лише за наявності про це заяви боржника; зменшення неустойки, яка підлягає сплаті підприємцем на підставі договору, допускається у виключних випадках в разі доведеності того, що стягнення неустойки у визначеному договором розмірі може викликати отримання кредитором необґрунтованої вигоди.

Стосовно пропозиції залишити в ЦК лише залікову неустойку видається можливим звернути увагу на те, що впровадження таких обмежень може бути негативно сприйняте практикою правозастосування, яка свідчить, що здебільшого у договорах застосовується саме штрафна неустойка. Безумовно, відшкодування шкоди є мірою відповідальності, але такою, що має не

штрафний, каральний характер, а компенсаційний, і залікова неустойка також може втратити свою каральну функцію. З огляду на те, що цивілістична доктрина містить визначення різних видів неустойки: залікову, штрафну, альтернативну та виключну, а також загальну спрямованість цивільно-правового регулювання на підвищення ролі диспозитивного регулювання, вбачається цілком доречним пропонувати не обмежувати можливості договірного регулювання питань неустойки як міри відповідальності, залишивши застосування видів неустойки за порушення зобов'язань на розсуд сторін.

Слід також додати, що в науковій літературі, присвяченій безпосередньо питанням забезпечення зобов'язань, постійно присутній абсолютно обґрунтований висновок про те, що неустойка за своєю правовою природою є мірою відповідальності. Відтак, незважаючи на історично складені легально закріплені традиції, видається цілком доцільним – як з огляду на правову природу неустойки, яка не є окремим акцесорним зобов'язанням, договірну практику її застосування, так і на доречність економії нормативного регулювання, взагалі виключити неустойку із глави ЦК про забезпечення зобов'язань, залишивши її легальне закріплення саме як міри відповідальності. Додатковим аргументом для цього може слугувати той факт, що неустойка забезпечує інтереси не лише кредитора у зобов'язанні, а й боржника (хоча у цьому сенсі можна говорити про окремі зобов'язання за основним договірним зобов'язанням, коли боржник і кредитор міняються місцями і боржник за основним зобов'язанням стає кредитором, наприклад, за зобов'язанням про оплату виконаних робіт), оскільки на практиці у договорах неустойка за порушення зобов'язань кожної сторони зазвичай має дзеркальний характер і є однаковою як для боржника, так і для кредитора за основним зобов'язанням.

Авторами Концепції також пропоновано передбачити можливість укладення договору поруки в забезпечення як грошових, так і негрошових зобов'язань, виникнення поруки не лише на підставі договору, а й у силу вказівки закону у разі настання визначених ним обставин, визнання співпоручителів боржниками за правилами часткової множинності осіб пропорційно їх участі в забезпеченні основного зобов'язання, хоча переважною позицією правників є невизнання забезпечувачів стороною зобов'язання з множинністю боржників, зокрема, з тих підстав, що основне та акцесорне зобов'язання є різними зобов'язаннями і забезпечувач не закликається до відповідальності одночасно з основним боржником. Крім того, з метою максимального захисту інтересів кредитора в ЦК пропонується передбачити, що у випадках, коли зобов'язання, забезпечене порукою, було змінено без згоди поручителя, що викликало збільшення відповідальності або інші негативні наслідки для поручителя, таке зобов'язання не припиняється, а поручитель відповідає на попередніх умовах; у договорі поруки може бути передбачена заздалегідь надана згода поручителя в разі зміни зобов'язання нести відповідальність перед кредитором на змінених умовах і в установлених у

такій згоді межах; порука не припиняється у зв'язку зі смертю боржника, реорганізацією юридичної особи боржника (п. 5.17 Концепції).

Стосовно цих пропозицій видається можливим вказати на відсутність потреби у деяких таких змінах, оскільки, по-перше, формулювання частини 1 ст. 553 ЦК не передбачають надання поруки лише за грошовими зобов'язаннями і не виключають можливості її застосування до інших видів зобов'язань; і, по-друге, частиною 1 ст. 559 ЦК урегульовано питання збільшення обсягу зобов'язання, забезпеченого порукою.

Пунктом 5.18 Концепції пропонуються окремі доповнення правил про заставу. Зокрема, пропонується доповнити частину 3 ст. 591 ЦК, яка передбачає право заставодержателя залишати за собою предмет застави, але, на думку авторів Концепції, сам порядок залишення застави за заставодержателем не врегульовано, не визначено й момент виникнення права власності заставодержателя, та пропонується усунути цю прогалину шляхом внесення таких правил у зазначену статтю. Як убачається власне порядок залишення застави за заставодержателем певним чином урегульований вказаним пунктом ст. 591 ЦК – після оголошення торгів такими, що не відбулись, «за згодою заставодержателя та заставодавця», тобто на договірних засадах, і при цьому визначено, що «за початковою ціною, якщо інше не встановлено договором або законом».

Недостатньо обґрунтованою видається пропозиція розглянути питання щодо прийняття норми ЦК, спрямованої на захист прав третіх осіб, які є добросовісними набувачами заставленого майна (не знали і не могли знати, що майно перебуває в заставі), тобто, якщо добросовісність буде доведена, то в цьому випадку заставу необхідно вважати припиненою, а заставодержатель має право вимагати дострокового виконання основного зобов'язання, забезпеченого заставою, або заміни предмета застави. Окрім того доводу, що необізнаність набувача про заставу майна виглядає достатньо сумнівною, оскільки зазвичай застава як нерухомого, так і рухомого майна підлягає державній реєстрації, і ці реєстри є публічними, впровадження таких положень у ЦК несе надмірні ризики недобросовісної поведінки заставодавців, які і на даний час, навіть за відсутності подібних приписів законодавців, дуже часто здійснюють дії, спрямовані на виведення заставленого майна з-під обтяжень.

Доволі сумнівною видається і пропозиція авторів Концепції передбачити «в главі 49 ЦК України незалежну гарантію, згідно з якою гарант зобов'язується сплатити бенефіціару визначену грошову суму відповідно до умов наданого гарантом зобов'язання незалежно від дійсності забезпечуваного такою гарантією зобов'язання. Зобов'язання гаранта перед бенефіціаром за цією гарантією не залежить у відносинах між ними не лише від основного зобов'язання, для забезпечення якого видана незалежна гарантія, але й від будь-яких інших зобов'язань, навіть за наявності в гарантії посилання на них» (п. 5.19 Концепції). Сумнівною ця пропозиція виглядає з огляду на приписи ст. 562 ЦК, яка має назву «Незалежність гарантії від основного зобов'язання», та якою

становлено, що «зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання (його припинення або недійсності), зокрема і тоді, коли в гарантії міститься посилання на основне зобов'язання».

Не досить зрозумілою є і пропозиція про те, що незалежні гарантії можуть видавати не лише банки, інші кредитні організації, а й інші підприємницькі організації з посиланням на те, що «на відміну від періоду підготовки і прийняття ЦК України 2003 року, коли зазначення на спеціальних суб'єктів-гарантів було обґрунтованим, наразі таке обмеження невиправдано звужує сферу використання цього забезпечувального інструменту». Незрозумілою така пропозиція видається з огляду на те, чим тоді гарантія буде відрізнятись від поруки (окрім незалежності), як вирішувати питання стосовно оплати гарантії, необхідності отримання гарантами статусу фінансової установи у зв'язку з наданням фінансових послуг тощо.

Як видається, якраз стосовно гарантії, а не поруки, доречно передбачити норму, що вона має видаватись для забезпечення лише грошових вимог. Убачається, що гарантію якраз і слід розглядати як спосіб забезпечення саме і лише грошових зобов'язань, які можуть видавати лише банки та інші фінансові установи.

Пропозиція про розширення кола легально визначених способів забезпечення зобов'язань через включення до них забезпечувального (гарантійного) платежу не є новою, така пропозиція неодноразово висловлювалась у науковій літературі, особливо з огляду на її широке застосування у договірній практиці, зокрема, у відносинах оренди (найму). Слід визнати впровадження такого способу забезпечення у законодавство цілком обґрунтованим і своєчасним. Водночас видається також доречним звернути увагу і на таке. Гарантійний (забезпечувальний) платіж сплачується боржником не після настання порушення умов договору, а наперед, зазвичай разом з першим періодичним платежем за договором, порушення якого може і не мати місця. Такий платіж може знаходитись у складі майна і у розпорядженні кредитора досить тривалий час. З правової точки зору такий платіж може розглядатись як користування чужими коштами, що відповідно до ст. 536 ЦК передбачає сплату процентів. Тож, як убачається, впровадження такого способу забезпечення у законодавство України має передбачати і сплату процентів на суму гарантійного платежу щонайменше на рівні облікової ставки НБУ, що буде також слугувати перешкоджанню зловживанням з боку кредитора стосовно необґрунтованого збільшення розміру такого гарантійного платежу.

Підсумково, враховуючи наведене, слід визнати, що інститут забезпечення зобов'язань є таким, що динамічно розвивається, як з підстав залучення все більш широкого кола суспільних відносин до правового регулювання, так і поширення договірної практики, яка швидше, ніж законодавство, відповідає і реагує на потреби цивільного обороту. Водночас законодавство має визначати основні засади та орієнтири правомірної поведінки учасників цивільного обороту. Такими основними засадами щодо інституту забезпечення

зобов'язань, як убачається, має стати розробка та закріплення у ЦК України коректного легального визначення загального поняття забезпечувального зобов'язання як додаткового, акцесорного, субсидіарного, а також особливостей та процедури його виконання та відповідальності за його порушення.

1. Гражданский кодекс Грузии. URL: https://matsne.gov.ge/ru/document/view/31702?publication=120 **2.** Гражданский закон Латвийской Республики. URL: https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/ **3.** Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 39–42.

References

1. Hrazhdanskyi kodeks Hruzyy. URL: https://matsne.gov.ge/ru/document/view/31702?publication=120 [rus.]. **2.** Hrazhdanskyi zakon Latvyiskoi Respublyky. URL: https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/ [rus.]. **3.** Kontseptsiia onovlennia Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy. Kyiv: Vydavnychyi dim «ArtEk», 2020. S. 39–42 [ukr.].

Venetska Maryna. **Securing obligations in the Concept of updating the Civil Code of Ukraine**

The article is devoted to issues of legal regulation of the institution of securing of obligations in the civil legislation of Ukraine and the analysis of proposals for its improvement in the Concept of updating the Civil Code of Ukraine.

A critical analysis of the proposed changes to the current legislation was carried out and the need to take into account the needs of civilian turnover and economic practice was emphasized. It is emphasized that the most controversial and unresolved issues of legal science remain the definition of the concept of ensuring the fulfillment of obligations, evidence of which is the lack of its legal definition in the Civil Code of Ukraine, as well as repeated attempts to develop a classification of their types.

The statement that, since the restorative function is increasingly recognized under security obligations, this category is converging with the category of civil liability has been criticized. Attention is drawn to the importance of observing the principle of accessory, which is also aimed at ensuring effective protection of the person who provided the security, against abuses by the creditor, creating obstacles to unjust enrichment, because precisely because of the accessory of the scope and enforcement, the creditor, who received performance from the debtor, will not be able to obtain performance a second time - from the security.

It is proven that the modern civil doctrine reasonably recognizes not only the existence of the main and collateral obligations, as the main and accessory obligations, but also the nature of their relationship, which consists in the fact that the additional obligations are dependent on the main ones and serve the main obligations, following their fate, since they are devoid of independent meaning, and lose their meaning in the absence of the main obligation.

The expediency and timeliness of developing and enshrining in the Civil Code of Ukraine a correct legal definition of the general concept of security obligation as additional, accessory, subsidiary, as well as the features and procedures of its implementation and responsibility for its violation are argued. Significant attention is paid to the issue of the legal nature of accessory law.

Key words: *obligations, securing obligations, contract, creditor, debtor.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-466-474
УДК 349.3

Г. А. ТРУНОВА,
*кандидат юридичних наук, доцент**
ORCID: 0000-0002-1829-2561

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ НАКОПИЧУВАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ

Стаття присвячена проблемам впровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування у найближчій перспективі. Акцентовано увагу на проблемах функціонування чинної солідарної системи пенсійного забезпечення, надано пропозиції щодо їх вирішення. Проаналізовано поточну законотворчу діяльність щодо впровадження накопичувальної пенсійної системи, висловлені окремі зауваження. Внесено пропозиції та зроблено висновки щодо ефективного впровадження та функціонування накопичувальної системи пенсійного страхування.

Ключові слова: *соціальне забезпечення, соціальне страхування, пенсійне страхування, солідарна система, накопичувальна система, недержавне пенсійне забезпечення, внесок, фонд, проєкт закону, працівник, роботодавець.*

Trunova Halyna. **Legal principles of the implementation of the accumulative system of mandatory state pension insurance**

The article is devoted to the problems of implementing the accumulative system of mandatory state pension insurance in the near future. Attention is focused on the problems of the functioning of the current solidarity system of pension provision, proposals for their solution are provided. The current legislative activity regarding the implementation of the accumulative pension system has been analyzed, some comments have been made. Proposals have been made and conclusions regarding the effective implementation and functioning of the accumulative pension insurance system have been drawn.

Key words: *social security, social insurance, pension insurance, solidarity system, accumulation system, non-state pension security, contribution, fund, draft law, employee, employer.*

Вступ. Національне законодавство у сфері пенсійного забезпечення перебуває у стані безперервного реформування. І такий стан справ характерний для більшості країн світу, що зумовлено об'єктивними причинами, адже соціальна правова держава балансує між забезпеченням соціально-економічних прав громадян та власними фінансовими можливостями. Прогалини в масштабах, всеосяжності та гідному рівні пенсійних виплат передусім пов'язані з дефіцитом інвестицій у пенсійне страхування.

* ***Trunova Halyna****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Docent*

© Г. А. Трунова, 2023

Впровадження обов'язкової накопичувальної складової системи пенсійного страхування України триває вже понад 20 років. Ще в Указі Президента України «Про Основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні» від 13 квітня 1998 р. № 291/98 наводилися основні аргументи (зменшення чисельності зайнятого населення; демографічні процеси; несприятливе співвідношення тривалості періоду сплати внесків на пенсійне забезпечення і періоду, протягом якого виплачується пенсія; зростання різного роду пільгових і прирівняних до них категорій пенсіонерів) на користь необхідності впровадження часткової капіталізації обов'язкових страхових зборів (внесків) на персональних накопичувальних рахунках застрахованих осіб. У наступному кожен етап реформування пенсійної системи передбачав введення обов'язкових пенсійних накопичень з метою забезпечення стабільності пенсійної системи.

Огляд літератури. Правовим аспектам впровадження та функціонування накопичувальної системи пенсійного страхування була приділена значна увага вітчизняних фахівців у галузі права соціального забезпечення, зокрема, О. В. Горбатенко, І. В. Оклей, С. М. Синчук, І. М. Сироти, А. В. Скоробагатька, Н. М. Хуторян, М. М. Шумила, В. В. Юровської, О. М. Ярошенка та ін. Також питання реформування пенсійних систем, зокрема її накопичувальної складової, є предметом вивчення міжнародних та європейських правових інституцій. Світовий банк, Міжнародна організація праці, Європейська комісія, Європейський парламент, Організація економічного співробітництва та розвитку регулярно готують доповіді стосовно існуючої практики функціонування накопичувальних пенсійних схем, а також формують рекомендації щодо вдосконалення та реформування пенсійного забезпечення. Водночас питання щодо введення в дію накопичувальної складової пенсійної системи в національному законодавстві залишається невирішеним.

Постановка проблеми дослідження. Низький рівень пенсійного забезпечення громадян України та питання щодо ефективності впровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування свідчать про необхідність подальших наукових розвідок із зазначеної тематики.

Мета статті полягає у здійсненні наукового аналізу впровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та формуванні окремих пропозицій з даного питання. Зазначена мета конкретизується такими **завданнями**: розглянути систему пенсійного забезпечення України та виділити її проблемні аспекти; проаналізувати законотворчу діяльність з обраної тематики; надати висновки та пропозиції щодо впровадження обов'язкової накопичувальної пенсійної системи.

Виклад основного матеріалу. Пенсійна реформа, яка розпочалася у 2004 р. (пов'язана з прийняттям Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058-IV (набрав чинності з 1 січня 2004 р.) та згідно зі Стратегією розвитку пенсійної системи

2005 р., передбачала заміну діючої системи пенсійного забезпечення на сучасну страхову трирівневу пенсійну систему (солідарну, накопичувальну і недержавну) і була спрямована на: зміну балансу економічних і соціальних інтересів у державі; істотне підвищення рівня доходів осіб пенсійного віку; забезпечення максимальної залежності пенсійних виплат від персоніфікованих внесків застрахованих осіб; посилення стимулів до праці та легалізацію заробітної плати; заохочення заощадження на старість застрахованих осіб; диверсифікацію джерел фінансування пенсій за рахунок внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а також обов'язкових і добровільних накопичень.

Нині в Україні працює два з трьох рівнів пенсійної системи. Перший рівень – солідарна система (діюча), відрахування до якої становлять близько 85% від ЄСВ. Другий рівень, який ще не запроваджений в Україні – обов'язкова накопичувальна система. Третій рівень – недержавна пенсійна система, яка працює в Україні з 2005 р.

Впровадження обов'язкового пенсійного накопичення і реформа Фондового ринку та ринку капіталів – серед ключових пріоритетів роботи Уряду у 2023 р.[1] Також публічні консультації щодо функціонування накопичувальної системи пенсійного забезпечення відбулися у Комітеті Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів[2].

Водночас проблеми, які існують сьогодні у солідарній системі пенсійного забезпечення, нікуди не зникнуть та будуть супроводжувати і накопичувальну систему в майбутньому. За даними Пенсійного фонду України, станом на 1 січня 2023 р. в Україні зареєстровано 10,7 млн пенсіонерів, із них 2,7 млн продовжують працювати. Середній розмір пенсії становить 4622,59 грн, 38,06% отримують виплати в межах від 2001 до 3000 грн, 23,54% пенсіонерів – від 3001 до 4000 грн, пенсію у розмірі понад 10 000 грн отримують 7,26% пенсіонерів[3].

Відповідно до міжнародно-правових стандартів розмір забезпечення за віком згідно з Конвенцією МОП № 102 встановлено у розмірі як мінімум 40% від заробітної плати, Конвенції № 128 – 45%, а Рекомендації № 131 – 55%. Рекомендація № 202 встановлює такі стандарти – грошові та натуральні допомоги, що повинні гарантувати базовий дохід для фактичного доступу до необхідних товарів та послуг та забезпечити життя в гідних умовах. Вочевидь одним із напрямів удосконалення у сфері пенсійного забезпечення повинно бути введення міжнародних соціальних стандартів у сфері пенсійного забезпечення.

Актуальними залишаються питання низького розміру страхових внесків на соціальне страхування, що значно зменшує ефективність пенсійного забезпечення. Оскільки після зменшення у 2016 р. розміру ЄСВ удвічі скоротилися надходження до Фонду, які могли б бути спрямовані для підвищення рівня пенсійного забезпечення. Розмір ЄСВ на сьогодні становить 22% – це один з найнижчих показників у Європі. До того ж змінився відсотковий роз-

поділ ЄСВ за видами страхування, з левовою часткою збільшення у бік пенсійного страхування, що не покриває в цілому видатки інших видів соціального страхування. Розміри соціально-страхових внесків повинні бути переглянуті у бік підвищення, звісно, за участю всіх сторін соціального діалогу.

Для забезпечення ефективності функціонування пенсійної системи та забезпечення мінімального рівня безпеки доходів для людей пенсійного віку повинні бути усунені або ж мінімізовані соціально-економічні проблеми, а саме: ліквідація безробіття, створення нових робочих місць для забезпечення роботою особливо молоді, забезпечення гідної заробітної плати, забезпечення гендерної рівності в питаннях оплати праці, вирішення проблем масової трудової міграції, ліквідація неформальної зайнятості. До того ж війна кардинально змінює демографічну ситуацію в країні, а її наслідки та вплив на пенсійну сферу непередбачувані.

З метою забезпечення прав застрахованих осіб, які належать до категорій, що мають право на пільгове пенсійне забезпечення та право на пенсію за вислугу років, а також захисту даних осіб від професійних ризиків виробничого середовища, необхідно в обов'язковому порядку запровадити на законодавчому рівні обов'язкове пенсійне страхування через професійні та корпоративні пенсійні фонди. Досвід інших країн свідчить про перспективність таких пенсійних систем.

Не втрачає гостроти питання відповідності рівня прожиткового мінімуму реаліям сьогодення. Існує невідповідність законодавчо визначеного розміру прожиткового мінімуму фактичному розміру. В Україні відбулося «замороження» розміру прожиткового мінімуму, що не відображає дійсність і створює прогалину в гарантованості права на життя шляхом надання відповідних соціальних гарантій[4].

Накопичувальна пенсійна система не є панацеєю у вирішенні проблем пенсійного забезпечення, це лише один з інструментів. Йдеться про довгострокову перспективу, що у випадку успішної реалізації покращить рівень життя осіб, які вийдуть у майбутньому на пенсію. Водночас впровадження накопичувальної складової системи пенсійного страхування нагально потребуватиме значних витрат на управління та функціонування.

Досвід країн Центральної та Східної Європи, а також Латинської Америки свідчить про великі політичні ризики для учасників накопичувальної системи. В Угорщині (1998 р.), Польщі (1999 р.), Латвії (2001 р.), Болгарії (2002 р.), Естонії (2002 р.), Литві (2004 р.), Словаччині (2005 р.) та Румунії (2008 р.) перехід до обов'язкової накопичувальної пенсійної системи мав суттєві перехідні витрати – від мінімальних 5% ВВП у Литві та Латвії до 10% ВВП в Угорщині і 16% ВВП у Польщі у 2001–2012 рр.[5].

На розгляді в парламенті перебуває проєкт Закону України «Про загальнообов'язкове накопичувальне пенсійне забезпечення» (реєстр. № 2683, доопрацьований Комітетом 24 листопада 2021 р.), метою якого, відповідно

до пояснювальної записки, є визначення правових, економічних та організаційних засад загальнообов'язкового накопичувального пенсійного забезпечення в Україні, які уможливлять забезпечити необхідні регулятивні та організаційні умови для запровадження другого рівня системи пенсійного забезпечення.

Проєкт передбачає встановлення обов'язкової участі у системі накопичувального пенсійного забезпечення всіх категорій працюючих осіб до досягнення ними 55 років та обов'язкову сплату роботодавцями пенсійних внесків на користь таких найманих працівників.

Також пропонується, що розмір накопичувального внеску, який сплачуватимуть роботодавці, становитиме: 1% розміру заробітної плати працівників – у перший рік запровадження другого рівня пенсійних накопичень, 1,5% – у другий, 2% – у третій та наступні роки. Додатково до цих коштів на індивідуальні рахунки людини будуть надходити кошти з Державного бюджету України.

Викликає зауваження назва занопроєкту щодо вживання терміна «загальнообов'язкове накопичувальне пенсійне забезпечення» замість передбаченого в Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та згадуваного у решті чинних нормативно-правових актів – «накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування». Традиційно соціальне страхування поділяється на обов'язкове і добровільне, що і передбачено Концепцією соціального забезпечення населення 1993 р. Загальнообов'язковий характер соціального страхування розкривається саме в обов'язковості його поширення на певні категорії осіб, чітко передбачені законом. Критерієм розмежування загальнообов'язкового і добровільного соціального страхування є волевиявлення особи щодо участі у страхуванні. Поза тим правовою основою виникнення загальнообов'язкового державного соціального страхування є закон, заразом добровільного – договір. Основна відмінність страхування та забезпечення виявляється у способі фінансування матеріальних допомог та соціальних послуг особам, які зазнали негативних наслідків соціальних ризиків. При соціальному страхуванні витрати здійснюються зі страхових фондів, утворених за рахунок внесків роботодавців, застрахованих осіб та інших джерел, включно з державними асигнуваннями[6]. Водночас «забезпечення» передбачає, як правило, фінансування за рахунок фіскальної складової – з державного бюджету. Класична система пенсійного забезпечення асоціюється з методом соціальної аліментарності, тоді як система пенсійного страхування спрямована на захист від страхового соціального ризику. Порівняння наведених дефініцій свідчить не на користь визначення, наведеного у законопроєкті.

Варто також зазначити, що проєктом передбачено ведення єдиного соціального реєстру, що визначається як організаційно-технічна система, в якій здійснюється накопичення, зберігання та використання інформації про збір і ведення обліку накопичувального внеску, його платників та учасників системи

загальнообов'язкового накопичувального пенсійного забезпечення. Заразом у Положенні про Єдину інформаційну систему соціальної сфери, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 404, єдиний соціальний реєстр – це загальнодержавний централізований реєстр отримувачів соціальної підтримки, створений відповідно до законодавства.

На нашу думку, необхідно переглянути законопроєкт щодо відповідності чинному законодавству, адже повинно йтися про точність та однозначність у питаннях побудови наступного рівня системи пенсійного страхування. У наукових доробках зазначається, що одним з елементів принципу доступності норм права є впорядкованість і чіткість термінології нормативно-правових актів, її точність та однозначність, простота, стислість, обмежене вживання термінів іншомовного походження, стабільність, єдність термінології нормативно-правових актів, оптимальна кількість визначених термінів[7].

Загалом необхідність впровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування не викликає жодних сумнівів. Водночас багато питань запровадження даної системи лежить у площині фінансово-економічних розрахунків щодо підготовки відповідних проєктів нормативно-правових актів. Розрахунки дохідності пенсійних накопичень повинні вийти на рівень прибутковості з урахуванням покриття рівня інфляції. Накопичувальна система передбачає довгострокове накопичення коштів за рахунок інвестування страхових внесків, акумульованих у накопичувальному пенсійному фонді на індивідуальних рахунках застрахованих осіб.

Кошти накопичувального фонду повинні використовуватися за цільовим призначенням. Та повинні бути відокремлені від коштів державного бюджету. Необхідно законодавчо закріпити заборону спрямування активів Накопичувального фонду у повному обсязі або ж частково до держбюджету з метою ліквідації дефіциту бюджету Пенсійного фонду України. У зв'язку з цим виникають підвищені вимоги щодо контролю, звітності та аудиту в накопичувальній системі пенсійного страхування.

Важливими залишаються й питання державних гарантій функціонування накопичувальної системи. Держава зобов'язана забезпечити стабільність і гарантованість накопичувальної складової пенсійної системи. Як свідчить зарубіжний досвід, запровадження активної регулівної ролі держави проявляється в двох основних формах. Згідно з першою формою у багатьох країнах існують правові положення, що обмежують свободу рішення про розміщення страхових коштів пенсійними фондами. Друга форма пов'язана з державним перестрахуванням накопичувальних систем. Що сприятиме стабільності системи пенсійного страхування.

Доречним, у контексті запровадження накопичувальної пенсійної системи, є питання посилення мотивів, переваг та розв'язання потенційних проблем для роботодавців, їх організацій та об'єднань, з метою сприяння їх активній участі у побудові надійної накопичувальної пенсійної системи[8].

Актуальним питанням є включення працівників платформ до системи пенсійного страхування. Зайнятість на платформах часто пов'язують із проблемою неформальної зайнятості, підміни сторонами фактичних трудових правовідносин зобов'язальними або ж повної тінізації таких відносин, задля уникнення зобов'язань за трудовим договором щодо сплати податків, єдиного соціального внеску, забезпечення інших гарантій працівників[9]. Деяким працівникам, задіяним у нестандартних формах зайнятості, може знадобитися гнучкість під час внесення внесків до плану пенсійних накопичень. Коли працівники мають перерви між різними тимчасовими роботами, їхні внески можуть бути періодичними.

З метою забезпечення визначеності та консолідації у правовому регулюванні пенсійної системи України доцільно було б вносити зміни до чинного Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а не приймати окремий нормативно-правовий акт, присвячений накопичувальній системі пенсійного страхування.

Висновки. Таким чином, на підставі викладеного, можна дійти висновку про необхідність запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Водночас економічні та демографічні наслідки воєнної агресії РФ створюють невизначеність у найближчих перспективах її введення, проте це не повинно зупиняти законотворчу діяльність у напрямі комплексної підготовки до впровадження додаткових гарантій забезпечення гідного рівня життя громадян при досягненні пенсійного віку (непрацездатності) у вигляді накопичувальної складової пенсійної системи України.

1. Пенсійна реформа передбачає, що всі працевлаштовані українці матимуть свої пенсійні накопичувальні рахунки. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/pensiina-reforma-peredbachaie-shcho-vsi-pratsevlashtovani-ukraintsi-matymut-svoi-pensiini-nakopychuvalni-rakhunky-premier-ministr **2.** Публічні консультації щодо функціонування накопичувальної системи пенсійного забезпечення відбулися у Комітеті Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/231234.html **3.** Розподіл пенсіонерів за видами призначених пенсій, динаміка розподілу пенсіонерів за розмірами призначених пенсій (станом на 1 січня 2023 року). URL: https://www.pfu.gov.ua/2155742-rozpodil-pensioneriv-za-vydamy-pryznachenyh-pensij-dynamika-rozpodilu-pensioneriv-za-rozmiramy-pryznachenyh-pensij-stanom-na-1-sichnya-2023-roku-2/ **4.** Трунова Г. Окремі проблеми реформування системи пенсійного забезпечення в Україні. *Юридична Україна.* 2020. № 9. С. 75–79. **5.** Солідарно-накопичувальні «правда і кривда»: чого чекати українцям від пенсійної реформи. URL: https://zn.ua/ukr/macrolevel/solidarno-nakopichuvalni-pravda-i-krivda-chogo-chekati-ukrayincyam-vid-pensiynoyi-reformi-252858_.html **6.** Трунова Г. Поняття та ознаки загальнообов'язкового державного соціального страхування. *Юридична Україна.* 2012. № 1. С. 70–71. **7.** Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види: монографія. Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. С. 237. **8.** OECD (2022), OECD Pensions Outlook 2022, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/20c7f443-en. URL: https://

www.oecd-ilibrary.org/sites/20c7f443-en/index.html?itemId=/content/publication/20c7f443-en **9.** Алексанська М., Бастракова А., Харченко Н. Зайнятість через цифрові платформи в Україні: Проблеми та стратегічні перспективи. *Міжнародна організація праці.* 2018. URL: https://www.ilo.org/travail/ WCMS_635371/lang--en/index.htm

References

1. Pensiina reforma peredbachaie, shcho vsi pratsevlashtovani ukraintsi matymut svoi pensiini nakopychuvalni rakhunky. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/pensiina-reforma-peredbachaie-shcho-vsi-pratsevlashtovani-ukraintsi-matymut-svoi-pensiini-nakopychuvalni-rakhunky-premier-ministr [ukr.]. **2.** Publichni konsultatsii shchodo funktsionuvannia nakopychuvalnoi systemy pensiinoho zabezpechennia vidbulysia u Komiteti Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan sotsialnoi polityky ta zakhystu prav veteraniv. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/231234.html [ukr.]. **3.** Rozpodil pensioneriv za vydamy pryznachenykh pensii, dynamika rozpodilu pensioneriv za rozmiramy pryznachenykh pensii (stanom na 1 sichnia 2023 roku). URL: https://www.pfu.gov.ua/2155742-rozpodil-pensioneriv-za-vydamy-pryznachenyh-pensij-dynamika-rozpodilu-pensioneriv-za-rozmiramy-pryznachenyh-pensij-stanom-na-1-sichnya-2023-roku-2/ [ukr.]. **4.** Trunova H. Okremi problemy reformuvannia systemy pensiinoho zabezpechennia v Ukraini. *Yurydychna Ukraina.* 2020. № 9. S.75–79 [ukr.]. **5.** Solidarno-nakopychuvalni «pravda i kryvda»: choho chekaty ukraintsiam vid pensiinoi reformy. URL: https://zn.ua/ukr/macrolevel/solidarno-nakopichuvalni-pravda-i-krivda-chogo-chekati-ukrayincyam-vid-pensiynoyi-reformi-252858_.html [ukr.]. **6.** Trunova H. Poniattia ta oznaky zahalnooboviazkovoho derzhavnoho sotsialnoho strakhuvannia. *Yurydychna Ukraina.* 2012. №1. S. 70–71 [ukr.]. **7.** Liubchenko M. I. Yurydychna terminolohiia: poniattia, osoblyvosti, vydy: monohrafiia. Kharkiv: TOV «Vydavnytstvo prava liudyny», 2015. S. 237 [ukr.]. **8.** OECD (2022), OECD Pensions Outlook 2022, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/20c7f443-en. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/sites/20c7f443-en/index.html?itemId=/content/publication/20c7f443-en **9.** Aleksanska M., Bastrakova A., Kharchenko N. Zainiatist cherez tsyfrovi platformy v Ukrainy: Problemy ta stratehichni perspektyvy. *Mizhnarodna orhanizatsiia pratsi.* 2018. URL:https://www.ilo.org/travail/WCMS_635371/lang--en/index.htm [ukr.].

Trunova Halyna. **Legal principles of the implementation of the accumulative system of mandatory state pension insurance**

Introduction. *The implementation of the mandatory accumulative component of the pension insurance system of Ukraine has been proceeding for over 20 years. The existing level of pension provision for citizens of Ukraine does not meet the constitutional and legal standards and does not ensure the effective functioning of the system of protection of human life, health and dignity. Gaps in the scale, comprehensiveness and decent level of pension benefits are primarily related to the lack of investments in pension insurance.*

The aim of the article is to carry out a scientific analysis of the implementation of the accumulative system of mandatory state pension insurance and to formulate separate proposals on this issue.

Results. *Attention is focused on the existing problems of the functioning of the current solidarity system of pension provision. Proposals have been made regarding the necessity: introduction of international social standards in the field of pension*

provision, changes in the amount of social contributions, implementation of pension insurance through professional pension funds. The issue of compliance of the level of subsistence minimum with the realities of today does not lose its sharpness. The current law-making activity regarding the implementation of the accumulative pension system has been analyzed, comments have been made regarding the provisions of the draft Law (Reg. No. 2683). The need of financial and economic calculations regarding the preparation of relevant projects of regulatory and legal acts has been emphasized. Proposals have been made to ensure the targeted use of pension savings, to ensure state guarantees of the functioning of the savings system, to observe systematicity in the development of regulatory legal acts in the field of pension insurance.

Conclusions have been made regarding the possibility of introducing a mandatory accumulative component of the pension insurance system of Ukraine in the near future, taking into account the economic and demographic consequences of the russian military aggression.

Key words: *social security, social insurance, pension insurance, solidarity system, accumulation system, non-state pension security, contribution, fund, draft law, employee, employer.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-475-484
УДК 347.91

Д. О. МЕНЮК,
*доктор філософії в галузі права**
ORCID: 0000-0002-7083-7573

ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ОЗНАКИ

У статті розглянуто поняття цивільного процесу Європейського Союзу, його характерні особливості. Проаналізовано нормативно-правову базу Євросоюзу, виокремлені основні акти, що регулюють здійснення співробітництва країн ЄС у сфері цивільного судочинства. Визначено принципи цивільного процесу Євросоюзу як елемент єдиних мінімальних стандартів цивільного процесу. Охарактеризовано підходи стосовно місця цивільного процесу ЄС.

Ключові слова: *цивільний процес, Європейський Союз, стандарти цивільного процесу, Суд ЄС, судове співробітництво.*

Meniuk Daryna. **The civil process of the European Union: concept and main features**

The article examines the concept of the civil process of the European Union, its characteristic features. The regulatory and legal framework of the European Union is analyzed. The main legal acts regulating the cooperation of the EU countries in the field of civil justice are highlighted. The principles of the civil procedure of the European Union are defined as an element of the common minimum standards of the civil procedure. Approaches to the place of the EU civil process are characterized.

Key words: *civil procedure, European Union, standards of civil procedure, EU Court, judicial cooperation.*

Постановка проблеми. Історичний аналіз розвитку цивільного процесуального права свідчить про те, що кожною окремою державою та міжнародним співтовариством загалом провадилась робота зі створення та забезпечення реалізації ефективних механізмів захисту прав, свобод та інтересів осіб. Важливість колективних напрацювань зумовлена необхідністю вдосконалення процедур захисту прав, при цьому порівняльний аналіз і вивчення досвіду інших країн відіграє одну з провідних ролей.

Європейський Союз як інтеграційне об'єднання створило спільний економічний, соціальний і правовий простір, що, своєю чергою, сприяє розвитку Союзу як певного утворення, так і окремо держав-членів. При цьому основоположним є збереження загальних цінностей, зокрема, верховенства права, забезпечення фундаментальних прав людини і демократії. Так, акту-

* ***Meniuk Daryna****, Doctor of Philosophy of Law*

© Д. О. Менюк, 2023

альність обраної тематики також зумовлюється пришвидшенням євроінтеграційних процесів України і потребою в аналізі теоретичних основ цивільного процесуального права Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень. Цивільний процес ЄС досліджували, зокрема, Р. Бломеєр, П. Готтвальд, Л. Валентова, Р. Сінова, М. Сторм, М. Тулібак, М. Санс та ін. У своїх роботах науковці розглядають шляхи спрощення цивільних процедур і вирішення спорів, а також гарантування мінімальних стандартів здійснення судочинства за законодавством Євросоюзу.

Натомість увага вітчизняних вчених здебільшого звернена на процеси інтеграції та гармонізації цивільного процесуального права, здійснення порівняльного аналізу і відповідного простеження шляхів розвитку національного цивільного процесу. Серед таких дослідників – І. Атаманчук, В. Бонтлаб, І. Ізарова, Т. Комарова, М. Микієвич, Г. Тимченко, І. Яворська та ін.

Зважаючи на це, **метою статті** є теоретичне дослідження поняття цивільного процесу ЄС і його особливостей відповідно до нормативно-правової бази Євросоюзу.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто зазначити, що право ЄС являє собою самостійну систему. При цьому воно є частиною нормативно-правових актів держав – членів Союзу і має пряму дію в національному праві, що поширюється не лише на держави, а й на фізичних та юридичних осіб. Відповідно такі акти поділяються на три категорії: первинне право (що визначають умови заснування ЄС і основоположні засади його функціонування); вторинне законодавство (регламенти, директиви, рішення та рекомендації, – покликані врегулювати окремі сфери); додаткове право (прецеденти, міжнародне право та загальні принципи права, що застосовуються для усунення прогалин і вирішення колізій)[1].

Засадничою для регулювання цивільного процесу є ст. 81 Договору про функціонування Європейського Союзу, яка визначає співпрацю у цивільних справах відповідно до принципів взаємного визнання судових рішень і рішень у позасудових справах. Йдеться про прийняття законів, які дозволяють певним чином уніфікувати або гармонізувати цивільний процес держав-членів задля ефективного доступу до правосуддя; транскордонного вручення судових і позасудових документів; однозначного визначення юрисдикції; отриманні доказів; розробки альтернативних методів вирішення спорів; підтримки навчання судових органів і судового персоналу, а також усунення будь-яких перешкод щодо належного функціонування цивільного судочинства у межах ЄС[2].

Так, систему актів цивільного процесу Євросоюзу становлять, з одного боку, нормативно-правові акти, які внормовують загальні положення процесу[3], з другого – ті, які встановлюють безпосередню співпрацю між країнами-членами Союзу задля належного здійснення судочинства[4]. Такий комп-

лекс створив єдиний правовий простір, у межах якого здійснення співробітництва дає змогу ефективно вирішувати цивільні та комерційні спори.

При цьому, оскільки цивільний процес ЄС є змінним, розробка і запровадження нових актів відповідно відбувається постійно. Прикладом цього є, зокрема те, що створення вільного обігу судових рішень усередині ЄС пройшло декілька етапів. Із метою утвердження дієвого правового інструменту у цьому аспекті було прийнято Брюссельську конвенцію про юрисдикцію та визнання судових рішень у цивільних та комерційних справах від 27 вересня 1968 р.[5], яку вважають початком виокремлення цивільного процесуального права Євросоюзу. Згодом була прийнята низка інших актів, які розширювали дію єдиної цивільної процесуальної системи, але окремої уваги потребує Регламент про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах (№ 1215/2012), який наразі є чинним і врегульовує питання не лише щодо резидентів і в межах держав – членів ЄС, а й стосовно іноземних судових рішень[6].

У цьому аспекті також постає необхідність у визначенні транскордонного елементу. Так, критерієм його наявності або відсутності, згідно з законодавством ЄС (зокрема, згаданого Регламенту), є суб'єктний склад справи, а саме місце реєстрації або місце постійного проживання осіб. Однак те, що громадяни держав, які не є членами ЄС, можуть бути учасниками процесу, зумовлює додатковий інтерес до дослідження цивільного процесу ЄС. Це також свідчить про розширення впливу права ЄС загалом.

Аналізуючи основні характеристики цивільного процесу ЄС, варто зазначити, що політика Євросоюзу полягає у повазі до правових традицій держав-членів, які не порушують право ЄС і практику Європейського Суду з прав людини. З огляду на це важливим напрямом діяльності органів Євросоюзу є уніфікація судових процедур та їх здійснення на основі єдиних принципів. Останньому приділяють особливу увагу, оскільки вони, своєю чергою, являють собою складну, розгалужену систему, окремо підкріплених визначеними правилами та фундаментальними гарантіями.

До загальних принципів цивільного процесу Євросоюзу прийнято відносити: принцип доступу до судів і правосуддя; принцип забезпечення справедливості судового розгляду; принцип забезпечення ефективності провадження; принцип забезпечення справедливого та ефективного результату. При цьому кожен з них включає свої елементи, які у загальному становлять систему стандартів цивільного процесуального права[7].

Однак наразі триває розробка і введення в дію універсальних засад здійснення судочинства. Значним кроком у цьому стало ухвалення Парламентом ЄС Резолюції з рекомендаціями до Єврокомісії про єдині мінімальні стандарти цивільного процесу в ЄС (2015/2084(INL). Їх запровадження зумовлено необхідністю підвищення довіри до систем цивільної юстиції держав-членів, що, своєю чергою, повинно привести до більш ефективного, швидшого та гнучкого судового співробітництва на основі взаємної довіри. При цьому

зазначені стандарти не спрямовані на заміну національних судових систем і введення одних цивільних процедур, але вони значно розширюють єдині підходи до здійснення судочинства відповідно до принципів субсидіарності та пропорційності. Запропонований Резолюцією текст містить мінімальні стандарти цивільного процесу з подальшою їх деталізацією. До них відносять: справедливість та ефективність результатів судочинства; ефективність судових проваджень; доступ до судів і правосуддя; справедливість проваджень[8].

Враховуючи це, постає також питання щодо визначення місця цивільного процесу ЄС. На думку І. О. Ізарової, ключовим у цьому є наявність транскордонного елементу, що, своєю чергою, визначається як «підвид іноземного елементу, який характеризує наявність суб'єктів спірних матеріально-правових відносин, які є жителями іншої держави-члена, ніж держава – член компетентного суду, та (або) конкретного передбаченого законом юридичного факту, що має місце на території іншої держави – члена ЄС». Вчена ж відносить цивільний процес ЄС до комплексного інституту міжнародного приватного права і цивільного процесуального права[9].

Водночас міжнародне приватне право є самостійною галуззю права, сукупністю норм, що регулюють невладні, приватноправові відносини з «іноземним елементом». Отже, однією з головних ознак є внутрішньодержавний характер цього права, незважаючи на те, що норми міжнародних договорів та актів міжнародних організацій мають вагоме значення для регулювання таких відносин. При цьому триває полеміка щодо визначення місця міжнародного цивільного процесу в системі права, а також його співвідношення з міжнародним приватним і цивільним процесуальним правом[10].

Враховуючи це та зважаючи на сферу застосування Закону України «Про міжнародне приватне право», зокрема, стосовно питань, що виникають у сфері приватноправових відносин з іноземним елементом: визначення застосовуваного права; процесуальна правоздатність і дієздатність іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб; підсудність судам України справ з іноземним елементом; виконання судових доручень; визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів[11], – слід вважати, що міжнародний цивільний процес є частиною цивільного процесуального права України.

Водночас інший дискусійний аспект стосовно визначення місця цивільного процесу ЄС у правовій системі полягає у з'ясуванні правової природи Європейського Союзу як певного об'єднання – конфедерації або міжнародної організації, а відтак і сутності права ЄС. Так, Л. А. Луць відносить право ЄС до європейської міждержавної правової системи, що є різновидом міждержавного-правового типу, яке відображає розвиток права в умовах глобалізації та регіоналізації. Поняття правової системи Євросоюзу вчена характеризує як цілісну структурно впорядковану за допомогою норм і принципів міжнародного права, права Європейських Співтовариств та інших правових засобів стійку взаємодію суб'єктів міжнародного права, що забезпечує досяг-

нення правопорядку у сферах, визначених установчими договорами Євросоюзу[12].

М. М. Микієвич і В. І. Мотиль наголошують на подвійній природі права ЄС (національний і міжнародний складник), означаючи його як окремий різновид правової системи *sui generis*[13]. Загалом така позиція є поширеною: право ЄС має автономний характер, водночас знаходить своє відображення у національному праві держав-членів[14]. Такий наднаціональний характер також обґрунтовується наявністю окремих інституцій, покликаних забезпечувати завдання Євросоюзу.

У межах цього дослідження слід зауважити про Суд ЄС, який являє собою, своєю чергою, систему судів, до функцій якого належить: прийняття рішень щодо позовів, поданих державою-членом, установою або фізичною чи юридичною особою; ухвалення попередніх рішень, на вимогу судів або трибуналів держав-членів, щодо тлумачення законодавства Союзу або дійсності актів, прийнятих установами; прийняття рішень в інших випадках, передбачених відповідними Договорами (ст. 19 Договору про Європейський Союз)[15]. Зважаючи на широкий спектр повноважень Суду ЄС, можна надати йому «… неформальний статус основного інституту правової держави, хоча він є судом міжнародної організації»[16].

Враховуючи такий широкий за своєю суттю характер цивільного процесу ЄС, його місце не слід звужувати до інституту міжнародного приватного права. Зокрема, це зумовлюється таким. Право ЄС має самостійний і водночас інтеграційний характер, що дає можливість вести мову про його наднаціональну рису. Багаторівнева правова система і наявність нормативно-правових актів, які мають універсальний для держав-членів характер, також є аргументом на користь його відокремлення від суто внутрішньодержавної правової системи, до якої, своєю чергою, можна віднести міжнародне приватне право.

Окремим аргументом для такої позиції може слугувати те, що Суд ЄС являє собою відокремлений інститут Євросоюзу, який наділений повноваженням щодо розгляду справ, у тому числі за позовами фізичних та юридичних осіб у цивільній і комерційній сферах, а також функцією тлумачення нормативно-правових актів ЄС. Отже, здійснення такого судочинства визначається самостійністю.

Це зумовлюється, зокрема, і тим, що законодавство ЄС має пряму дію, тобто права та обов'язки суб'єктів виникають безпосередньо, незалежно від імплементації норм у національне законодавство держав-членів. Цю позицію підтверджує також практика Суду ЄС: національні суди не мають повноважень щодо вирішення питання недійсності заходів ЄС, оскільки це належить до компетенції лише Європейського Суду справедливості (рішення у справі *Foto-Frost v Hauptzollamt Lübeck-Ost* (314/85)[17].

Також слід звернути увагу, що один із напрямів діяльності ЄС передбачає розробку і впровадження загальних принципів і стандартів здійснення судо-

чинства для їх подальшого впровадження у цивільний процес як ЄС, так і держав-членів. З огляду на це вбачається, що судочинство з цивільних справ виходить за межі лише певної країни. Наприклад, Р. Сінова та Л. Валентова зазначають, що цивільний процес ЄС спочатку був частиною чеської правової системи як міжнародне приватне право, але після вступу Чеської Республіки до Євросоюзу, акти ЄС набули важливого впливу на національне законодавство, зокрема, виникли проблеми застосування європейського права в національному контексті[18].

Водночас остаточна відповідь стосовно місця цивільного процесу ЄС потребує подальшого дослідження і дискусії, по-перше, щодо визначення правової природи ЄС як об'єднання, сутності його правової системи, що вочевидь ускладнюється розширенням впливу ЄС, динамікою його права та загальних процесів глобалізації та інтеграції; по-друге, знайдення консенсусу у полеміці щодо меж цивільного процесу і місця у ньому міжнародного цивільного процесу.

Стосовно визначення поняття цивільного процесу ЄС, то насамперед варто зазначити, що відповідно до нормативно-правових актів Євросоюзу офіційно його позначають як «судове співробітництво держав-членів у цивільних справах» або «Європейська судова сфера (свободи, безпеки та правосуддя) у цивільних справах». При цьому його можна охарактеризувати як сукупність актів європейського права відповідно до міжнародного елементу та взаємної судової співпраці з певними інститутами цивільно-процесуального права[19].

У вузькому значенні І. О. Ізарова надає таку дефініцію цивільного процесу ЄС: «галузь європейського права, сукупність наднаціональних законодавчих норм, що визначають порядок розгляду і вирішення цивільних і комерційних справ транскордонного характеру в усіх державах – членах ЄС»[20].

Висновки. Беручи до уваги окреслені поняття, а також зазначені у досліджені теоретичні та практичні аспекти, аби надати формулювання категорії цивільного процесу ЄС, доцільно виходити з його подвійної природи: з одного боку, впливу Євросоюзу на гармонізацію законодавства держав-членів з метою поглиблення співпраці між ними, з другого – існування окремої сукупності правових норм, які регулюють цивільні процесуальні відносини. З огляду на це можна запропонувати таке визначення: цивільний процес ЄС – це встановлений системою нормативно-правових актів ЄС порядок судового співробітництва держав-членів у цивільних і комерційних справах, а також порядок розгляду та вирішення таких справ.

При цьому до основних ознак цивільного процесу можна віднести: самостійність, що полягає у наявності відокремленого законодавства у сфері цивільного процесу та окремих інституцій, зокрема Суду ЄС; субсидіарність, яка визначає взаємодію ЄС як об'єднання та його держав-членів для досягнення ефективності здійснення правосуддя у цивільних і комерційних справах; базується на принципі пропорційності загального інтересу у забезпечен-

ні ефективності цивільного процесу ЄС та інтересів держав-членів, що полягає, зокрема, у повазі до їх національного законодавства та правової традиції.

Таким чином, цивільний процес ЄС пропонується розглядати як встановлені системою нормативно-правових актів ЄС правила судового співробітництва держав-членів у сфері цивільного судочинства, а також порядок розгляду та вирішення цивільних і комерційних справ. Водночас цивільний процес ЄС потребує подальшого дослідження, зокрема, щодо встановлення його ознак, а також визначення місця у системі права, що є важливим, враховуючи інтеграційні процеси на шляху вступу України до ЄС.

1. Sinova R., Valentova L. Handbook of European Civil Procedure Law (Texts, cases and materials). *Olomouc*, 2012. URL: https://law-in-english.upol.cz/wp-content/uploads/2011/03/European-Civil-Procedure-Law.pdf **2.** Treaty on the Functioning of the European Union. 2012/C 326/01. *Official Journal* C 326, 26/10/2012 P. 0001–0390. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN **3.** Див., наприклад: Regulation No 861/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July establishing a European small claims procedure. *Official Journal OJ* L 199 of 31. 7. 2007. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32007R0861&from=EN; Council Regulation (EC) No 4/2009 of 18 December 2008 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations. *Official Journal* L 7 of 10. 1. 2009. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32009R0004&from=EN **4.** Див., наприклад: Council Regulation (EC) No 1206/2001 of 28 May 2001 on cooperation between the courts of the Member States in the taking of evidence in civil and commercial matters. *Official Journal* L 174 of 27. 06. 2001. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32001R1206; Regulation (EC) No 1393/2007 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2007 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters (service of documents), and repealing Council Regulation (EC) No 1348/2000. *Official Journal L* 324 of 10. 12. 2007. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32007R1393&from=EN; Commission Decision 2005/630/EC of 26 August 2005 establishing a form for the transmission of legal aid applications under Council Directive 2003/8/EC. *Official Journal* L 225 of 31. 08. 2005. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32005D0630&from=EN **5.** Brussels Convention on jurisdiction and the enforcement of judgments in civil and commercial matters. 1968. *Official Journal* L 299, 31/12/1972 P. 0032–0042. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:41968A0927(01). **6.** Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32012R1215&from=en **7.** Менюк Д. О. Принципи цивільного процесу Європейського Союзу. *Шістдесят шості економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки:* матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Львів, Україна – м. Переворськ, Польща, 21–22 червня 2022 р.); ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Львів: ФО-П Шпак В. Б., 2022. С. 68. **8.** Resolution on common minimum standards of civil procedure in the European Union (2015/2084 (INL)) of the European Parliament of 4 July 2017 with recommendations to the Commission. URL: https://eur-lex.

europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017IP0282 **9.** Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2015. С. 130–131. **10.** Міжнародне приватне право. навч. посіб. / за ред. С. Г. Кузьменка. Київ: Центр учбової літератури, 2010. С. 5–6; С. 225. **11.** Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 року № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України,* 2005. № 32. Ст. 422. **12.** Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. С. 21. **13.** Микієвич М., Мотиль В. Концептуальні основи права ЄС у контексті формування універсальної теорії права. *Філософія права і загальна теорія права.* 2013. № 2. С. 285–286. **14.** Див., зокрема: Муравйов В. Загальні принципи правопорядку Європейського Союзу, лекція. *Право України.* 2013. № 6. С. 190; Яворська І. Право Європейського Союзу: сучасні концептуальні підходи. *Вісник Львівського університету.* Серія міжнародні відносини. 2012. Випуск 30. С. 202. **15.** Treaty on European Union. 2012/C 326/01. *Official Journal* C 326, 26/10/2012 P. 0001–0390. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012M%2FTXT **16.** Черкес М. Ю. Міжнародне право: підручник / 6-те вид., виправл. і доповн. Київ: Знання, 2011. С. 321. **17.** Foto-Frost v Hauptzollamt Lübeck-Ost. Judgment of the court of 22 October 1987 Case 314/85. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61985CJ0314 **18.** Sinova R., Valentova L. Handbook of European Civil Procedure Law (Texts, cases and materials). *Olomouc*, 2012. P. 13. URL: https://law-in-english.upol.cz/wp-content/uploads/2011/03/European-Civil-Procedure-Law.pdf **19.** Sinova R., Valentova L. Handbook of European Civil Procedure Law (Texts, cases and materials). *Olomouc*, 2012. Pp. 12–13. URL: https://law-in-english.upol.cz/wp-content/uploads/2011/03/European-Civil-Procedure-Law.pdf **20.** Ізарова І. О. Цивільний процес Європейського Союзу: проблеми визначення. *Право і суспільство. Цивілістика, господарське право*. № 5. Частина 3/2015. С. 78.

References

1. Sinova R., Valentova L. Handbook of European Civil Procedure Law (Texts, cases and materials). *Olomouc*, 2012. **2.** Treaty on the Functioning of the European Union. 2012/C 326/01. *Official Journal* C 326, 26/10/2012 P. 0001–0390. **3.** Regulation No 861/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July establishing a European small claims procedure. *Official Journal* OJ L 199 of 31. 7. 2007; Council Regulation (EC) No 4/2009 of 18 December 2008 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations. *Official Journal* L 7 of 10. 1. 2009. **4.** Council Regulation (EC) No 1206/2001 of 28 May 2001 on cooperation between the courts of the Member States in the taking of evidence in civil and commercial matters. *Official Journal* L 174 of 27. 06. 2001; Regulation (EC) No 1393/2007 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2007 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters (service of documents), and repealing Council Regulation (EC) No 1348/2000. *Official Journal* L 324 of 10. 12. 2007; Commission Decision 2005/630/EC of 26 August 2005 establishing a form for the transmission of legal aid applications under Council Directive 2003/8/EC. *Official Journal* L 225 of 31. 08. 2005. **5.** Brussels Convention on jurisdiction and the enforcement of judgments in civil and commercial matters. 1968. *Official Journal* L 299 , 31/12/1972 P. 0032–0042. **6.** Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of

judgments in civil and commercial matters (recast). **7.** Meniuk, D. Pryntsypy tsyvilnoho protsesu Yevropeiskoho Soiuzu // Shistdesiat shosti ekonomiko-pravovi dyskusii. Seriia: Sotsialni ta humanitarni nauky: materialy Mizhnarodnoi naukovoi internet konferentsii (m. Lviv, Ukraina – m. Perevorsk, Polshcha, 21–22 chervnia 2022 r.); HO "Naukova spilnota"; WSSG w Przeworsku. Lviv: FO-P Shpak V.B. S. 68 [ukr.]. **8.** Resolution on common minimum standards of civil procedure in the European Union (2015/2084 (INL)) of the European Parliament of 4 July 2017 with recommendations to the Commission. **9.** Izarova, I. Teoretychni zasady tsyvilnoho protsesu Yevropeiskoho Soiuzu: monohrafiia. Kyiv: VD «Dakor», 2015. S. 130–131 [ukr.]. **10.** Mizhnarodne pryvatne pravo. navch. posib. / Za red. S. H. Kuzmenka. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2010. S. 5–6; 225 [ukr.]. **11.** Pro mizhnarodne pryvatne pravo: Zakon Ukrainy vid 23 chervnia 2005 roku № 2709-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy,* 2005. № 32, st. 422 [ukr.]. **12.** Luts, L. Yevropeiski mizhderzhavni pravovi systemy: zahalnoteoretychna kharakterystyka: avtoref. dys. … d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv, 2005. S. 21 [ukr.]. **13.** Mykiievych, M., Motyl, V. Kontseptualni osnovy prava YeS u konteksti formuvannia universalnoi teorii prava. *Filosofiia prava i zahalna teoriia prava.* 2013. № 2. S. 285–286 [ukr.]. **14.** Muraviov, V. Zahalni pryntsypy pravoporiadku Yevropeiskoho Soiuzu, lektsiia. Pravo Ukrainy. 2013. № 6. S. 190; Yavorska, I. Pravo Yevropeiskoho Soiuzu: suchasni kontseptualni pidkhody. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia mizhnarodni vidnosyny.* 2012. Vypusk 30. S. 202 [ukr.]. **15.** Treaty on European Union. 2012/C 326/01. *Official Journal* C 326, 26/10/2012 P. 0001–0390. **16.** Cherkes, M. Mizhnarodne pravo: pidruchnyk / 6-te vyd., vypravl. i dop. Kyiv: Znannia, 2011. s. 321 [ukr.]. **17.** Foto-Frost v Hauptzollamt Lübeck-Ost. Judgment of the court of 22 October 1987 Case 314/85. **18.** Sinova, R., Valentova, L. Handbook of European Civil Procedure Law (Texts, cases and materials). *Olomouc*, 2012. P. 13. **19.** Sinova R., Valentova L. Handbook of European Civil Procedure Law (Texts, cases and materials). Olomouc, 2012. Pp. 12–13. **20.** Izarova, I. Tsyvilnyi protses Yevropeiskoho Soiuzu: problemy vyznachennia. *Pravo i suspilstvo. Tsyvilistyka, hospodarske pravo.* № 5. Chastyna 3/2015. S. 78 [ukr.].

Meniuk Daryna. **The civil process of the European Union: concept and main features**

The article concerns the concept of the civil proves of the EU. So it is established that the system of civil procedure acts of the EU consists, on the one hand, of normative legal acts that regulate the general provisions of the process, and on the other hand, of those that establish direct cooperation between the member states of the Union for the proper implementation of judicial proceedings. Such a complex has created a single legal space within which cooperation enables effective resolution of civil and commercial disputes.

Analyzing the main characteristics of the EU civil process, it is noted that the policy of the EU is to respect the legal traditions of the member states, which do not violate EU law and the practice of the European Court of Human Rights. In view of this, unification of court procedures and their implementation on the basis of uniform principles.

Given the broad nature of the EU civil process, it is specified that its place should not be narrowed down to an institution of private international law. In particular, this is due to that EU law has an independent and at the same time integrative character, which makes it possible to talk about its supranational character. The multi-level legal system and the presence of regulatory legal acts, which are universal for member

states, are also an argument in favor of its separation from a purely domestic legal system. The next reason for such a position can be the fact that the EU Court is a separate institution of the EU, which is empowered to consider cases, including claims by individuals and legal entities in the civil and commercial spheres, as well as the function of interpreting EU regulations. Therefore, the implementation of such judicial proceedings is determined by independence.

It should also be noted that one of the EU's activities includes the development and implementation of general principles and standards of judicial proceedings for their further implementation in the civil process of both the EU and member states. In view of this, it can be seen that civil justice goes beyond the borders of only a certain country.

Taking into account the outlined concepts, as well as the theoretical and practical aspects indicated in the research, in order to formulate the category of EU civil process, it is advisable to proceed from its dual nature: on the one hand, the influence of the European Union on the harmonization of the legislation of the member states with the aim of deepening cooperation between them, on the other, - the existence of a separate set of legal norms that regulate civil procedural relations. In view of this, the following definition can be proposed: EU civil process - the procedure for judicial cooperation of member states in civil and commercial cases, as well as the procedure for consideration and resolution of such cases, established by the system of EU legal acts.

At the same time, the main features of the civil process of EU include: independence, which consists in the presence of separate legislation in the field of civil process and separate institutions, in particular the EU Court; subsidiarity, which defines the interaction of the EU as an association and its member states to achieve the effectiveness of the administration of justice in civil and commercial cases; is based on the principle of proportionality of the general interest in ensuring the effectiveness of the EU civil process and the interests of the member states, which consists, in particular, in respect for their national legislation and legal tradition.

Key words: *civil procedure, European Union, standards of civil procedure, EU Court, judicial cooperation.*

Розділ VI

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-485-495
УДК 343.33

О. О. КВАША,
*доктор юридичних наук, професор**
ORCID: 0000-0002-9832-6070

Р. Ш. БАБАНЛИ,
*доктор юридичних наук***
ORCID: 0000-0002-4243-9797

МІЖНАРОДНІ ЗЛОЧИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОСУДДЯ ТА КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

У статті аналізуються питання правових механізмів реагування на російську збройну агресію в Україні. Механізми здійснення правосуддя у зв'язку з вчиненням міжнародних злочинів в Україні передбачені на національному та міжнародному рівнях. Слід залучити міжнародні інституції для здійснення справедливого правосуддя як щодо керівництва держави-агресора, держав-співучасників (пособників), так і кожного військового, який вчиняв злочини в Україні. Єдиним ефективним засобом зупинення агресії проти України є передбачена Статутом ООН самооборона і перемога воєнним шляхом. Після перемоги у цій війні Україна як жертва найжорстокішого у XXI ст. злочину агресії з боку РФ, маючи уже певний досвід протидії вчиненню міжнародних злочинів та їх розслідування, повинна ініціювати створення Кодексу міжнародних злочинів.

Ключові слова: *міжнародне правосуддя, міжнародний злочин, агресія, міжнародний трибунал, справедливе правосуддя, воєнний злочин, суд, геноцид, національна безпека, державна безпека, колективна жертва, Міжнародний кримінальний суд, злочини проти людства, співучасть, самооборона.*

---

* ***Kvasha Oksana****, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor*
** ***Babanly Rasim****, Doctor of Juridical Sciences*

© О. О. Кваша, Р. Ш. Бабанли, 2023

Kvasha Oksana, Babanly Rasim. **International crimes in the conditions of war in Ukraine: problems of justice and criminal justice**

The article analyzes the issue of legal mechanisms for responding to Russian armed aggression in Ukraine. Mechanisms for the administration of justice in connection with the commission of international crimes in Ukraine are provided at the national and international levels. International institutions should be involved in order to carry out fair justice both in relation to the leadership of the aggressor state, accomplice states (helpers), and every military person who committed crimes in Ukraine. The only effective means of stopping aggression against Ukraine is self-defense and victory by military means, provided for by the UN Charter. After the victory in this war, Ukraine, as a victim of the most brutal crime of aggression by Russia in the 21st century, having already some experience in countering the commission of international crimes and their investigation, should initiate the creation of the Code of International Crimes.

Key words: *international justice, international crime, aggression, international tribunal, fair justice, war crime, court, genocide, national security, state security, collective victim, International Criminal Court, crimes against humanity, complicity, self-defense.*

Вступ. Перемога України у триваючій війні проти РФ залежить у тому числі від мобілізації всієї вітчизняної системи кримінальної юстиції для ефективного розслідування та притягнення до відповідальності винних у злочинах проти українського народу.

Агресія РФ у Європі розпочалась не у 2022 р. повномасштабним вторгненням в Україну, і навіть не у 2014 р. анексією Автономної Республіки Крим та окупацією частини Донецької та Луганської областей, а у 2008 р., коли були розв'язані воєнні дії в Грузії. На жаль, як у 2008, так і у 2014 р. ні система міжнародної безпеки, ні світ не відреагували належним чином, не мобілізували зусилля для недопущення в самому центрі Європи повномасштабної війни з ознаками геноциду, тероризму та варварства, загибелі тисяч мирних жителів, руйнування критичної інфраструктури європейської держави.

Стан дослідження. Дослідженням питань міжнародних злочинів займались і займаються чимало вітчизняних вчених, зокрема, це Д. С. Азаров, П. П. Андрушко, І. В. Басиста, М. І. Бажанов, В. П. Базов, О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, О. М. Броневицька, І. Г. Богатирьов, В. О. Гацелюк, В. О. Глушков, Ю. В. Голік, В. К. Грищук, Н. О. Гуторова. О. М. Джужа, О. О. Дудоров, В. П. Ємельянов, О.О. Житний, О. М. Костенко, В. М. Куц, М. П. Куцевич, С. П. Кучевська, О. М. Литвинов, С. Я. Лихова, О. А. Мартиненко, В. К. Матвійчук, В. А. Мисливий, В. О. Меркулова, А. А. Музика, В. О. Навроцький, Є. О. Письменський, Ю. А. Пономаренко, В. П. Попович, А. В. Савченко, Є. Л. Стрельцов, І. І. Строкова, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, Т. М. Тертиченко, В. М. Трубников, В. І. Тютюгін, Є. В. Фесенко, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, В. Б. Харченко, Ю. Б. Хім'як, П. В. Хряпінський, О. Ю. Шостко, С. С. Яценко та ін.

Однак більшість наукових праць була видана до початку повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої держави, тому необхідним є подальше вивчення питань, пов'язаних із правовим реагуванням на збройну агресію РФ в Україні та проблемами функціонування системи кримінальної юстиції України.

У працях європейських вчених після анексії Криму відмічалась тенденція переосмислення урядами країн власного безпекового компоненту. Зокрема, було актуалізовано питання щодо збільшення оборонних бюджетів європейських країн, посилення військової присутності НАТО в балтійських країнах, обговорювалась навіть доцільність створення єдиної армії Європейського Союзу[1]. Європейські дослідники констатують, що український конфлікт (маються на увазі події 2014–2015 рр.) є складним, багаторівневим і багатогранним конфліктом. Швидкість і масштаби початкової фази конфлікту свідчать про «операцію» низької інтенсивності, але її каскадний ефект посилив наслідки початкової фази, а також створив ефект хвилі, яка серйозно вплинула на європейську та трансатлантичну безпеку. Якщо з цього конфлікту взагалі можна щось винести, то це те, що він є ціною за недбалість. Можливо, європейська безпека заблукала занадто далеко у своїй гонитві за «глобальною» безпекою, і, мабуть, настав час звернутись до основ[2]. Немає сумнівів у справедливості цих висновків наших європейських колег, на жаль, надто запізнілих.

Накладення країнами Заходу санкцій, пов'язаних із першим етапом агресії, який ще називають гібридною агресією, не дало бажаного ефекту і, скоріше, навпаки, такі несуттєві наслідки заохотили до продовження агресії у більш інтенсивних та вбивчих формах. Сьогодні очевидно, наскільки далекоглядними були вітчизняні вчені, котрі ще у 2017 р. попереджали, що «існують підстави розглядати гібридну війну як переддень війни повномасштабної – стадію ескалації конфлікту»[3].

Постановка проблеми. Потребує вирішення питання про те, чи трансформувалася з 2014 р. вітчизняна правова система у ефективний механізм захисту державної та національної безпеки? Як зазначає В. О. Навроцький, ні в довоєнний період до 2014 р., ні до початку активної фази війни з 24 лютого 2022 р. не висвітлювалися питання про співвідношення положень міжнародного кримінального права та кримінального права України щодо воєнних злочинів. Так само навіть не було спроб обґрунтувати відповідальність не за діяння кожного окремого суб'єкта, а як за системну діяльність ворожої держави, її керівників та виконавців їх задумів. Явно недостатня увага в теорії приділялася співвідношенню загальнокримінальних злочинів та злочинів у сфері міжнародного гуманітарного права[4]. Відтак, уже сьогодні потребує вирішення питання про те, які уроки має засвоїти наша держава і світ у зв'язку з повномасштабною відкритою агресією. Необхідним насамперед є чітке визначення наслідків (міри відповідальності) за дії агресора, а також розробка дієвих запобіжників повторенню злочину агресії у майбутньому.

Метою статті є визначення шляхів подолання проблем правосуддя та кримінальної юстиції у притягненні до відповідальності осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів в Україні.

Виклад основного матеріалу. В контексті визначення наслідків у вигляді притягнення до відповідальності слід констатувати наявність доволі розвинутої бази матеріального права України. Так, міжнародне гуманітарне право, яке регулює правила ведення збройних конфліктів, передбачає істотні заборони щодо дій, які можуть призвести до жертв серед цивільного населення тощо. Відтак, ключове питання полягає в тому, яким чином ці правові положення реалізувати на практиці, тобто – які існують механізми для притягнення до відповідальності за зухвале нехтування правилами світопорядку?

З перших днів повномасштабного вторгнення лунає справедлива критика міжнародної системи безпеки, сформованої після Другої світової війни. Зокрема, проводяться аналогії між Організацією Об'єднаних Націй та Лігою Націй, яка, як відомо, була створена після Першої світової війни та не змогла запобігти Другій світовій.

Сьогодні здійснюється пошук належних механізмів правосуддя, які принаймні зумовили б адекватну відповідальність за вчинені воєнні злочини та акти державного тероризму.

Наявна в Україні система правосуддя в частині розслідування та притягнення до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини потребує кардинальних змін. Очевидно, слід ставити питання про концептуально нову модель механізму правосуддя для розслідування та судового розгляду міжнародних злочинів, в основі якої лежатиме створення спеціального механізму розслідування і засудження осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів. Слід шукати правові механізми перехідного періоду, які під час війни зможуть закласти підґрунтя для ефективного здійснення правосуддя після нашої перемоги[5].

Першим кроком має бути дослідження поняття «міжнародний злочин», чіткого визначення якого не існує ні в Україні, ні у світовій юриспруденції, як і уніфікованого переліку таких злочинів. Так, у XX ст. Лігою Націй, а згодом – ООН обговорювалось питання щодо прийняття т. зв. Міжнародного кримінального кодексу. У 1954 р. та в 1991 р. у рамках ООН розглядалися проєкти Кодексу міжнародних злочинів і Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства[6].

Визначення та склад злочину агресії використовували в процесі подальшого становлення концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили, зокрема під час розроблення проєкту *Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства 1954 р.* та *Римського статуту Міжнародного кримінального суду* (прийнятий 1998 р., набув чинності 2002 р.)[7]. В Енциклопедії міжнародного права, підготовленій авторським колективом Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, міжнародні злочини визначено як «пору-

шення принципів і норм міжнародного права, що мають особливе значення для забезпечення миру в усьому світі, дотримання гуманітарних норм ведення збройних конфліктів та захисту особи від знищення, вбивств, поневолення, вислання та інших жорстокостей»[8].

Події XXI ст. актуалізували необхідність створення відповідного міжнародного нормативно-правового акта, а російська агресія викрила слабкість системи міжнародної безпеки, продемонструвала світу нові прояви порушення норм і звичаїв війни, застосування терору проти цілого народу. Після перемоги у цій війні Україна як жертва найжорстокішого злочину агресії з боку РФ, маючи досвід протидії вчиненню міжнародних злочинів та їх розслідування, повинна ініціювати створення під егідою ООН *Кодексу міжнародних злочинів.*

Сьогодні на території України вчиняються міжнародні злочини, якими слід вважати кримінальні правопорушення, що скоєні державою-агресором (РФ) та держави-співучасниці і становлять пряму загрозу світовому правопорядку. Міжнародні інституції спільно із національною системою правосуддя мають створити правовий фундамент для притягнення до відповідальності за всі види міжнародних злочинів, вчинених російськими окупантами в Україні. Більше того, має йтися не лише про РФ як головного агресора, а й про держав-співучасників цієї агресії, адже з перших днів повномасштабного вторгнення територія Республіки Білорусь стала плацдармом для нанесення ракетних ударів по містах України і продовжує ним залишатися. А продаж Іраном РФ дронів, які завдали значної шкоди інфраструктурі українських міст, зробили і цю країну співучасницею злочину агресії. Отже, слід ставити питання про міжнародно-правову відповідальність цих держав за воєнну агресію проти нашої держави.

Як слушно зазначає В. О. Навроцький, історичний і міжнародно-правовий та зарубіжний досвід свідчать, що міжнародні юрисдикційні органи здатні провести кримінальний процес лише щодо обмеженої кількості воєнних злочинців – владної та військової верхівки держави-агресора. Тягар же розслідування та судового розгляду основної маси проваджень, які стосуються безпосередніх виконавців воєнних злочинів, покладається на національні органи правосуддя[9]. Отже, має йтися як про національну кримінальну відповідальність за вчинення таких злочинів, так і про міжнародно-правову відповідальність держави, яка включає настання міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб, які представляють державу-агресора.

Слід підкреслити, що належне і ефективне розслідування перелічених вище злочинів передбачає співпрацю та взаємодію вітчизняної правоохоронної системи на всіх її рівнях із міжнародними представниками та експертами у сфері розслідування міжнародних злочинів та притягнення винних до кримінальної відповідальності. Насамперед слід говорити про взаємодію з Міжнародним кримінальним судом (далі – МКС). Ще 2 березня МКС розпо-

чав розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних у зв'язку з агресивною війною РФ проти України. 13 квітня прокурор МКС Карім Хан особисто відвідав Бучу під Києвом і назвав Україну «місцем злочину»[10]. 5 березня 2022 р. фахівці у сфері міжнародного права проголосили Декларацію про створення міжнародного Трибуналу за принципами Нюрнберзького Трибуналу.

Уже більше року повномасштабної агресії. І в суспільстві, крім запиту на перемогу, стає дедалі відчутнішим й інший запит – на справедливість. Ми не знаємо, коли закінчиться активна фаза бойових дій, але очевидно, що саме запит на справедливість супроводжуватиме українське суспільство впродовж десятиліть[11]. У період війни важливого значення набуває не лише правосуддя щодо винних у вчиненні міжнародних злочинів, а й є справедливе правосуддя для жертв злочинів. Під час цієї збройної агресії все українське суспільство індивідуально і колективно діє з метою захисту від ворога і водночас є *своєрідною колективною жертвою (потерпілим)* від злочину агресії з боку РФ. У контексті *розуміння колективної жертви слід говорити* і про *колективну травму,* завдану українському народу російською владою. Як правило, «травматичний ефект, що йде від події як такої, має наслідки не тільки на рівні індивідуальної психіки, а й на рівнях груповому та соцієтальному»[12]. Також у Моніторинговому звіті Міністерства юстиції України за 2022 р. йдеться про те, що, крім індивідуального доступу до правосуддя, державам слід прагнути до розробки процедур, що дозволяють *групам жертв пред'являти колективні позови* про відшкодування збитків та отримувати компенсацію в установленому порядку[13].

Зважаючи на наведене, ще раз наголошуємо на необхідності залучення міжнародних інституцій для здійснення справедливого правосуддя як щодо керівництва держави-агресора, держав-співучасників (пособників), так і кожного російського громадянина, який скоював злочини в Україні.

Представники України (насамперед міністр закордонних справ України) в питаннях створення міжнародного трибуналу формулюють такі основоположні тези щодо його створення та функціонування:

1. Спецтрибунал базуватиметься на правилах і підходах, які застосовуються МКС і викладені в його Римському статуті. Він розслідуватиме та переслідуватиме за злочин агресії проти України, вчинений на її території, як це визначено статтею 8 bis Римського статуту.

2. Юрисдикція спецтрибуналу має поширюватися на всі події з лютого 2014 р., коли розпочалася збройна агресія РФ проти України.

3. Спеціальний трибунал матиме юрисдикцію щодо фізичних осіб, які здійснюють ефективний контроль над або безпосередньо керують політичними чи воєнними діями держави.

4. Офіційний статус підсудного, такий як статус глави держави чи офіційний статус іншої посадової особи держави, не звільнятиме таку особу від

індивідуальної кримінальної відповідальності та не пом'якшуватиме покарання.

5. Спеціальний трибунал розглядатиме лише злочин агресії проти України та буде створений як міжнародний спеціальний кримінальний ad hoc трибунал для розгляду питання злочину агресії проти України[14].

Наведене дає підстави узагальнити певні висновки:

1) трибунал охоплюватиме весь період агресії РФ, який розпочався ще 2014 р. Тим самим відповідний трибунал зможе поставити крапку в спекуляціях, пов'язаних із питаннями легітимності кримського референдуму та начебто «законності анексії Автономної Республіки Крим». Другою спекуляцією, в якій буде поставлено крапку, стане твердження, інспіроване державою-агресором про начебто «громадянську війну в Україні» на території частин Донецької та Луганської областей;

2) правовими підставами діяльності трибуналу стануть Римський статут та підходи в діяльності МКС, тобто загальновизнані та такі, що пройшли перевірку часом, правові положення, які не залишають сумнівів у їх іманентній легітимності;

3) за своїм суб'єктним складом трибунал поширюватиме дію на вище політичне та військове керівництво держави-агресора, а також держав-співучасниць, рішення і діяння яких, власне, і призвели до варварського порушення світового правопорядку;

4) як наслідок, дія трибуналу унеможливить уникнення відповідальності керівництвом держав завдяки імунітету вищого політичного керівництва;

5) такий трибунал розглядатиме лише злочин агресії.

Останній із наведених пунктів є важливим, бо дає змогу розмежувати юрисдикцію цього суду і МКС, який, попри те, що Україна не ратифікувала Римський статут, все ж має юрисдикцію щодо злочинів, які вчиняються в умовах війни, а саме злочинів геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів.

Так, 25 лютого 2014 р. Верховна Рада України прийняла Заяву № 790-VII, якою визнала юрисдикцію Суду за ст. 7 Римського статуту (злочини проти людяності) під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 р. по 22 лютого 2014 р. 4 лютого 2015 р. парламент ухвалив Постанову № 790-VII, якою затвердив Заяву, що визнала юрисдикцію Суду за статтями 7 (злочини проти людяності) і 8 (воєнні злочини) Статуту щодо скоєння злочинів вищими посадовими особами РФ та керівниками терористичних організацій (за термінологією судової практики) так званих «ДНР» і «ЛНР», починаючи з 20 лютого 2014 р. і без кінцевої дати.

11 грудня 2020 р. прокуратура МКС оголосила про завершення попереднього вивчення подій в Україні та дійшла висновку, що «ситуація в Україні визнана такою, що відповідає критеріям Статуту для відкриття розслідування. Подальшим кроком є звернення прокурора до суддів Палати попереднього провадження МКС надати дозвіл на розслідування по суті»[15].

Отже, попри те, що Україна не ратифікувала Римський статут, наша держава використала спеціальний механізм, який ним передбачено, і, завдяки зверненню українського парламенту, МКС розпочав розслідування злочинів, вчинених у зв'язку зі збройним конфліктом 2014 «року народження». Після початку повномасштабного вторгнення прокурор суду визнав, що тієї заяви достатньо для того, щоб продовжувати спочатку розслідування, а потім, відповідно, і судовий розгляд злочинів геноциду, злочинів проти людства та воєнних злочинів, які вчинені і після 24 лютого 2022 р. Поряд із міжнародними механізмами реагування на воєнні злочини здійснюється і національною правовою системою, принаймні за двома напрямами: по-перше, прокуратурою розслідуються воєнні злочини, здійснюється збір доказів, які в подальшому зможуть використовуватись як національними, так і міжнародними судами; по-друге, за окремими справами про воєнні злочини судами ухвалюються обвинувальні вироки. Найбільш значними є, безумовно, вироки, ухвалені за ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» КК України.

Висновки. Механізми здійснення правосуддя у зв'язку з вчиненням міжнародних злочинів в Україні передбачені на національному та міжнародному рівнях. Останній, своєю чергою, має два напрями: один із них – на стадії збору матеріалів, фіксації та розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людства та геноциду; другий – у зародковому стані – на етапі пошуку концепції та її подальшої імплементації щодо створення міжнародного трибуналу щодо злочину агресії. Необхідним є пошук механізмів притягнення представників держави-агресора та держав-співучасників (Республіка Білорусь, Іран) до відповідальності.

Оскільки загалом все українське суспільство є колективною жертвою злочину агресії з боку РФ, то слід залучити міжнародні інституції для здійснення *справедливого правосуддя* як щодо керівництва *держави-агресора, держав-співучасників (пособників),* так і кожного військового, який чинив злочини в Україні.

Задекларована система колективної безпеки виявилась неефективним запобіжником війні. Російська агресія викрила слабкість системи міжнародної безпеки, продемонструвала світу нові прояви порушення норм і звичаїв війни, застосування терору проти цілого народу. Відтак, на сьогодні, єдиним ефективним засобом зупинення агресії проти України є передбачена статутом ООН самооборона і перемога воєнним шляхом. Після перемоги у цій війні Україна як жертва найжорстокішого у XXI ст. злочину агресії, маючи уже певний досвід протидії вчиненню міжнародних злочинів та їх розслідування, повинна ініціювати створення Кодексу міжнародних злочинів.

1. The War in Ukraine: Lessons for Europe Co-Editors: Artis Pabriks, Andis Kudors Rīga, 2015. URL: http://appc.lv/wp-content/uploads/2015/05/War_in_Ukraine.pdf C. 27

2. Geir Flikke Tor Bukkvoll. A Timeline for the Conflict and War in Ukraine. URL: https://s3.eu-north-1.amazonaws.com/atlanterhavskomiteen/images/documents/NR-4-15-14.-august.pdf 2015 С. 5 **3.** Власюк О. С., Кононенко С. В. Кремлівська агресія проти України: монографія. Київ: НІСД, 2017. С. 117. **4.** Навроцький В. О. Конструкція кримінальної відповідальності рф, її очільників та їх клевретів за напад на Україну. *Українська кримінальна юстиція в умовах війни:* матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (Львів, 9–11 червня 2022 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 197. **5.** Азаров Д. С., Венгер В. М. Злочини російських військових в Україні: встановлення юридичних фактів як складова перехідного правосуддя. *Українська кримінальна юстиція в умовах війни:* матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (Львів, 9–11 червня 2022 р.). ЛьвДУВС, 2022. С. 3. **6.** Житний О. О. Міжнародні злочини. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. Т. 17: Кримінальне право. С. 521. **7.** *Енциклопедія сучасної України.* URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=65142 **8.** *Енциклопедія міжнародного права: у 3 т.* / редкол. Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 3. Київ: Академперіодика, 2019. С. 216. **9.** Навроцький В. О. Назв. праця. С. 200. **10.** Що таке воєнні злочини: визначення, історія виникнення, закони та юрисдикція. URL: https://zmina.info/instructions/shho-take-voyenni-zlochyny-vyznachennya-istoriya-vynyknennya-zakony-ta-yurysdykcziya/ **11.** Мамедов Г. Слідами Гааги: чому нам потрібен гібридний механізм правосуддя. URL: https://zn.ua/ukr/LAW/slidami-haahi-chomu-nam-potriben-hibridnij-mekhanizm-pravosuddja.html **12.** Суший О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2014. № 6 (74). С. 19. **13.** Міністерство юстиції України. Директорат правосуддя та кримінальної юстиції. Моніторинговий звіт 2022 / відпов. ред. О. М. Олійник. Київ, 2022. С. 258. **14.** Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України: коли створять і кого судитимуть. URL: https://zmina.info/articles/specztrybunal-shhodo-zlochynu-agresiyi-proty-ukrayiny-kogo-ta-koly-sudytyme **15.** Міжнародний кримінальний суд. URL: https://psjust.gov.ua/post_news/legal_questions-%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D1%83%D0%B4/

References

1. The War in Ukraine: Lessons for Europe Co-Editors: Artis Pabriks, Andis Kudors Rīga, 2015. URL: http://appc.lv/wp-content/uploads/2015/05/War_in_Ukraine.pdf S. 27 **2.** Geir Flikke Tor Bukkvoll. A Timeline for the Conflict and War in Ukraine https://s3.eu-north-1.amazonaws.com/atlanterhavskomiteen/images/documents/NR-4-15-14.-august.pdf 2015 S. 5. **3.** Vlasiuk O. S., Kononenko S. V. Kremlivska ahresiia proty Ukrainy: monohrafiia. yiv: NISD, 2017. S. 117. **4.** Navrotskyi V. O. Konstruktsiia kryminalnoi vidpovidalnosti rf, yii ochilnykiv ta yikh klevretiv za napad na Ukrainu. *Ukrainska kryminalna yustytsiia v umovakh viiny:* materialy VIII (XXI) Lvivskoho forumu kryminalnoi yustytsii (m. Lviv, 9–11 chervnia 2022 roku). Lviv: LvDUVS, 2022. S. 197. **5.** Azarov D. S., Venher V. M. Zlochyny rosiiskykh viiskovykh v Ukraini: vstanovlennia yurydychnykh faktiv yak skladova perekhidnoho pravosuddia. *Ukrainska kryminalna yustytsiia v umovakh viiny:* materialy VIII (XXI) Lvivskoho forumu kryminalnoi yustytsii (m. Lviv, 9–11

chervnia 2022 roku). LvDUVS, 2022. S. 3. **6.** Zhytnyi O. O. Mizhnarodni zlochyny. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia:* u 20 t. / Nats. akad. prav. nauk Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2017. T. 17: Kryminalne pravo. S. 521. **7.** *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy.* URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=65142 **8.** *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava:* u 3 t. / redkol. Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. T. 3. Kyiv: Akademperiodyka, 2019. S. 216. **9.** Navrotskyi V. O. Konstruktsiia kryminalnoi vidpovidalnosti rf, yii ochilnykiv ta yikh klevretiv za napad na Ukrainu. Ukrainska kryminalna yustytsiia v umovakh viiny: materialy VIII (XXI) Lvivskoho forumu kryminalnoi yustytsii (m. Lviv, 9–11 chervnia 2022 roku). Lviv: LvDUVS, 2022. S. 200. **10.** Shcho take voienni zlochyny: vyznachennia, istoriia vynyknennia, zakony ta yurysdyktsiia. URL: https://zmina.info/instructions/shho-take-voyenni-zlochyny-vyznachennya-istoriya-vynyknennya-zakony-ta-yurysdykcziya/ **11.** Mamedov H. Slidamy Haahy: chomu nam potriben hibrydnyi mekhanizm pravosuddia. URL: https://zn.ua/ukr/LAW/slidami-haahi-chomu-nam-potriben-hibridnij-mekhanizm-pravosuddja.html **12.** Sushyi O. Problema kolektyvnoi travmy v ukrainskomu sotsiumi ta poshuk stratehii yii opanuvannia. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.* 2014. № 6 (74). S. 19. **13.** Ministerstvo yustytsii Ukrainy. Dyrektorat pravosuddia ta kryminalnoi yustytsi. Monitorynhovyi zvit 2022 / vidpov. red. O. M. Oliinyk. Kyyiv, 2022. P. 258. **14.** Spetsialnyi trybunal shchodo zlochynu ahresii proty Ukrainy: koly stvoriat i koho sudytymut. URL: https://zmina.info/articles/specztrybunal-shhodo-zlochynu-agresiyi-proty-ukrayiny-kogo-ta-koly-sudytyme **15.** Mizhnarodnyi kryminalnyi sud. URL: https://psjust.gov.ua/post_news/legal_questions-%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D1%83%D0%B4/

Kvasha Oksana, Babanly Rasim. **International crimes in the conditions of war in Ukraine: problems of justice and criminal justice**

Introduction. *Ukraine's victory in the ongoing war against Russia depends, among other things, on the mobilization of the entire domestic criminal justice system for effective investigation and prosecution of those guilty of crimes against the Ukrainian people.*

Russia's aggression in Europe did not begin in 2022 with a full-scale invasion of Ukraine, and not even in 2014 with the annexation of the Autonomous Republic of Crimea and the occupation of part of the Donetsk and Luhansk regions, but in 2008, when military operations were launched in Georgia. Unfortunately, neither in 2008 nor in 2014 did the international security system and the world react properly and mobilize efforts to prevent a full-scale war in the heart of Europe, a war with signs of genocide, terrorism and barbarism, the death of thousands of civilians, the destruction of critical infrastructure European state.

The aim of the article is to determine the state of response to Russia's armed aggression by national and international legal means.

Conclusions. *Mechanisms for the administration of justice in connection with the commission of crimes currently exist at the national and international levels. The latter, in turn, has two directions: one of them is at the stage of collecting materials, recording and investigating war crimes, crimes against humanity and genocide; the second – in its infancy – at the stage of finding a concept and its further implementation regarding*

the creation of an international tribunal on the crime of aggression. It is necessary to find mechanisms to bring the representatives of the aggressor state and accomplice states (the Republic of Belarus, Iran) to justice.

Since, in general, the entire Ukrainian society is a collective victim of the crime of aggression on the part of Russia, international institutions should be involved in order to carry out fair justice both for the leadership of the aggressor state, accomplice states (aiders), and every military person who committed crimes in Ukraine.

Key words: *international justice, international crime, aggression, international tribunal, fair justice, war crime, court, genocide, national security, state security, collective victim, International Criminal Court, crimes against humanity, complicity, self-defense.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-496-507
УДК 343.2+340.13+007.51+165.12

В. Н. КУБАЛЬСЬКИЙ,
*кандидат юридичних наук, доцент**
ORCID: 0000-0001-6127-5786

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ

У статті досліджується зміст поняття «державний суверенітет в інформаційній сфері» (інформаційний суверенітет), пропонується його авторське визначення. Проаналізовано особливості загроз державному суверенітету України в інформаційній сфері в умовах збройної агресії РФ. Державний суверенітет в інформаційній сфері розглядається як об'єкт кримінально-правової охорони. Визначено систему норм Особливої частини КК, які передбачають кримінальну відповідальність за посягання на державний суверенітет України в інформаційній сфері.

Ключові слова: *державний суверенітет в інформаційній сфері (інформаційний суверенітет), збройна агресія РФ, кримінально-правова охорона, інформаційна безпека.*

Kubalskiy Vladyslav. **Criminal legal protection of state sovereignty of Ukraine in the information sphere**

The article examines the content of the concept of «state sovereignty in the information sphere» (information sovereignty), and offers the author's own definition. The peculiarities of threats to state sovereignty of Ukraine in the information sphere in the context of Russia's armed aggression are analyzed. The state sovereignty in the information sphere is considered as an object of criminal law protection. The author defines the system of provisions of the Special Part of the Criminal code that provide for criminal liability for encroachment on the State sovereignty of Ukraine in the information sphere.

Key words: *state sovereignty in the information sphere (information sovereignty), armed aggression of the russian federation, criminal law protection, information security.*

Вступ. В умовах триваючої збройної агресії РФ проти України та процесів глобалізації в інформаційній сфері особлива увага вчених-правознавців привернена до вирішення проблем кримінально-правової охорони державного суверенітету України в інформаційній сфері. У Стратегії інформаційної безпеки, яка затверджена Указом Президента України від 28 грудня 2021 р., вказується, що «тривалий час спеціальні служби Російської Федерації прово-

* ***Kubalskiy Vladyslav****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Docent*

© В. Н. Кубальський, 2023

дять свої спеціальні інформаційні операції, більшість із яких спрямовані на підрив національної безпеки України, її національних інтересів, ліквідацію української державності та знищення української ідентичності, провокування проявів екстремізму, панічних настроїв у суспільстві, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні»[1].

Вчені-юристи ще 2019 р. звертали увагу на те, що «саме проти України Російська Федерація використовує найновіші інформаційні технології впливу на свідомість громадян, спрямовані на розпалювання національної та релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України»[2].

На засіданні круглого столу на тему «Гібридна (інформаційна) війна РФ. Відповіді України» (2021 р.) на той час заступник начальника департаменту контррозвідувального захисту в сфері інформаційної безпеки СБУ Юлія Лапутіна у доповіді повідомила, що «вперше зібрано та проаналізовано факти, які свідчать про застосування Російською Федерацією проти України не лише фізичних агресивних дій, але і завчасно спланованої інформаційної війни, яка сприяла вирішенню військових цілей Російською Федерацією на шкоду безпеці, суверенітету та територіальній цілісності України»[3]. Отже, держава потребує забезпечення належної охорони засобами кримінального права державного суверенітету в інформаційній сфері.

Стан дослідження. Дослідженню різноманітних аспектів державного суверенітету в інформаційній сфері присвячені наукові праці українських та іноземних вчених – І. Арістова, О. Баранова, Д. Бєлих, І. Боднар, В. Брижка, В. Гапотія, В. Гонг, В. Горового, О. Задерейка, І. Дороніна, О. Джураєва, О. Джус, О. Довганя, Д. Дубова, К. Ісмайлова, В. Ковтуна, Б. Кормича, А. Майснера, М. Ожевана, О. Олійника, О. Солодкої, Н. Пархоменко, С. Пауерс, Н. Пічука, В. Пилипчука, А. Письменицького, В. Попика, В. Супруна, А. Селіванова, І. Слюсарчука, Є. Стрельцова, Д. Севрюкова, О. Скрипнюка, В. Тернавської, Т. Ткачука, О. Троянського, Л. Рябовол, Р. Чанишева, О. Яреми та багатьох інших. Окремим проблемам кримінально-правової охорони державного суверенітету України в інформаційній сфері присвячені наукові праці Д. Олєйнікова, О. Радутного, Н. Савінової. Проведені дослідження характеризуються плюралістичним розумінням змісту державного суверенітету в інформаційній сфері. При цьому необхідно констатувати, що серед вчених-юристів поки що не склалося єдиного підходу до розуміння змісту державного суверенітету в інформаційній сфері.

Постановка проблеми. Пріоритетним завданням у сучасних умовах є насамперед протидія руйнівному інформаційному впливу РФ на державний суверенітет України в умовах розв'язаної нею повномасштабної агресивної війни. Як підкреслює Д. В. Дубов, «для України ця проблема постає з особливою силою, зважаючи на системні спроби зовнішніх авторів впливати на суверенітет української держави за всіма напрямами, в тому числі за інфор-

маційним. І ключовим тут стає відповідність чинного законодавства відповідним викликам інформаційному суверенітету»[4].

Слушною є думка українських вчених-юристів про те, що незабезпечення суверенітету держави в інформаційній сфері може призвести до втрати суверенітету взагалі[5]. Тож навряд чи в умовах повномасштабної збройної агресії РФ можуть виникати сумніви щодо необхідності удосконалення та посилення кримінально-правової охорони державного суверенітету в інформаційній сфері.

Метою дослідження є визначення системи норм, які передбачають кримінальну відповідальність за посягання на державний суверенітет України в інформаційній сфері.

Виклад основного матеріалу. У 2022 р. після повномасштабного вторгнення РФ в Україну ухвалені закони, спрямовані передусім на посилення кримінально-правової охорони державного суверенітету в інформаційній сфері – «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції», «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану», «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану», «Про внесення змін до статті 114^2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агресії Російської Федерації» та ін.

Зазначені закони передбачають, зокрема, доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК України) низкою норм, які передбачають відповідальність за посягання на державний суверенітет в інформаційній сфері. Ці новели спрямовані, зокрема, на протидію: 1) ідеологічному і культурно-освітньому колабораціонізму у формі здійснення пропагандистської та іншої інформаційної діяльності (ст. 111^1 КК); 2) несанкціонованому поширенню військово значущої інформації (ст. 114^2 КК); 3) ворожій пропаганді, виготовленню та поширенню забороненої інформаційної продукції (ст. 436^2 КК).

Закон України «Про національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 р. (втратив чинність 01.03.2023) у ст. 1 запровадив поняття «інформаційний суверенітет держави» як здатність держави контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави з метою додержання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави[6]. Наведене визначення відображало лише один аспект інформаційного

суверенітету. У контексті аналізу цього питання необхідно уточнити, що в нещодавно схваленому Законі України «Про національну програму інформатизації» від 1 грудня 2022 р. вже не вживається зазначене поняття.

Закон України «Про науково-технічну інформацію» 1993 р. містить ст. 23 «Забезпечення суверенітету України у сфері науково-технічної інформації». Поняття «інформаційний суверенітет» використовується в Законі України «Про систему іномовлення України» 2015 р. і документах, присвячених регулюванню питань інформаційної безпеки. Зокрема, у Стратегії інформаційної безпеки, яка затверджена Указом Президента України від 28 грудня 2021 р., зазначається, що «Кабінет Міністрів України забезпечує формування та реалізацію інформаційної політики держави, забезпечує інформаційний суверенітет…»[7]. До стратегічних цілей цієї Стратегії належить, зокрема, «протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави…». У Стратегії також визначено, що «досягнення мети здійснюватиметься шляхом ужиття заходів щодо стримування та протидії загрозам інформаційній безпеці України та нейтралізації інформаційної агресії, у тому числі спеціальних інформаційних операцій держави-агресора, спрямованих на підрив державного суверенітету, територіальної цілісності України…»[8].

Незважаючи на наявність численних спроб законодавчо чи доктринально визначити, що таке державний суверенітет в інформаційній сфері (інформаційний суверенітет), у вітчизняній доктрині достатньо довго триває наукова дискусія щодо доцільності використання поняття «інформаційний суверенітет» у законодавстві та доктрині. Низка українських вчених-юристів (О. А. Баранов, Б. А. Кормич, О. В. Олійник, А. В. Пазюк та ін.) висловлюють доволі вагомі доводи проти використання категорії «інформаційний суверенітет», з якими в цілому варто погодитися. Більш доцільно, на нашу думку, використовувати поняття «державний суверенітет в інформаційній сфері», хоча і в юридичній літературі іноді використовується поняття «державний суверенітет в інформаційному просторі». У цьому контексті погоджуємося з підходом А. В. Пазюка про спрямованість державної влади в інформаційній сфері на власну територію, яка проявляється у повноваженнях держави самостійно регулювати, управляти та контролювати діяльність, пов'язану з передачею інформації в межах своєї юрисдикції[9]. При цьому зазначений вчений слушно звертає увагу на те, що «така сутнісна ознака, як «територіальність» дії державного суверенітету, не співвідноситься з екстериторіальністю інформаційних потоків»[10].

Українські вчені-юристи запропонували низку визначень інформаційного суверенітету, при формулюванні яких спираються переважно на поняття державного суверенітету, наведене в Декларації про державний суверенітет України, доповнивши його обмежувальною ознакою щодо інформаційного простору його реалізації. Так, на думку Д. О. Олєйнікова, суверенітет держа-

ви в інформаційній сфері (інформаційний суверенітет) характеризує верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади України в межах її інформаційного простору та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах, пов'язаних із реалізацією інтересів в інформаційній сфері[11]. О. Е. Радутний пропонує під інформаційним суверенітетом України розуміти верховенство та незалежність держави в інформаційній справі, її здатність у відповідності до прав і свобод людини та громадянина контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави та всередині неї, спроможність ефективно протидіяти зовнішнім і внутрішнім інформаційним загрозам[12].

О. В. Олійник на підставі проведеного дисертаційного дослідження запропонував таке визначення: інформаційний суверенітет – це виключне право України самостійно і незалежно визначати внутрішні і геополітичні інтереси в інформаційній сфері, державну внутрішню і зовнішню інформаційну політику та здійснювати її, формувати і вільно розпоряджатися власними інформаційними ресурсами, формувати інфраструктуру національного інформаційного простору, створювати умови для його інтегрування у світовий інформаційний простір, забезпечувати інформаційну безпеку відповідно до Конституції і законодавства України та норм міжнародного права з додержанням балансу інтересів особи, суспільства і держави[13].

У науковій літературі висловлено слушну думку про те, що «створення належних умов для реалізації державної політики, спрямованої на захист національних цінностей та реалізацію національних інтересів України, гарантування безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз в інформаційній сфері, потребує формування сучасних ефективних механізмів забезпечення інформаційної безпеки, які відповідатимуть характеру і масштабам викликів сьогодення. Складна воєнно-політична, оперативно-стратегічна та економічна ситуація, яка склалася внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти нашої держави, набула загрозливих проявів у інформаційному просторі»[14].

Враховуючи наведені визначення, під державним суверенітетом в інформаційній сфері необхідно розуміти верховенство та незалежність держави в інформаційній сфері, її здатність: 1) контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави та всередині неї; 2) самостійно і незалежно визначати державну внутрішню та зовнішню інформаційну політику та здійснювати її; 3) формувати і вільно розпоряджатися власними інформаційними ресурсами, формувати інфраструктуру національного інформаційного простору; 4) забезпечувати інформаційну безпеку відповідно до Конституції і законодавства України та норм міжнародного права з додержанням балансу інтересів особи, суспільства та держави; 5) забезпечувати реалізацію державної політики, спрямованої на: а) захист національної ідеї, національних цінностей і реалізацію національних інтересів України шляхом здійснення інформаційної функції держави та інформаційної політики; б) забезпечення

безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в інформаційній сфері; в) формування сучасних ефективних механізмів забезпечення інформаційної безпеки, які відповідають характеру і масштабам викликів сьогодення.

Аналізуючи положення ст. 361 КК України, Р. О. Мовчан звертає увагу на те, що «перш ніж оголосити про проведення «спеціальної операції» та перейти до відкритого використання танків, артилерії, авіації, одурманених пропагандою солдат тощо, РФ ще протягом кількох тижнів перед 24 лютого 2022 р. широко вдавалась і до застосування іншої форми агресії – масштабних кібератак проти нашої держави, призначенням яких було не лише втручання в роботу об'єктів критичної інфраструктури, а й поширення панічних настроїв серед українців»[15]. Як зазначає А. В. Майснер, «кібератаки є швидше елементами інформаційної агресії, розглядаються як акти такої агресії за умови їх державницького походження або ж вияву системної боротьби радикальних (терористичних) збройних формувань»[16]. Кібератаки вчиняються в межах кіберпростору, який, як відомо, належить до інформаційного простору.

У контексті аналізу положень ст. 436[2] КК України Р. О. Мовчан зазначає, що «серед виявів ворожої пропаганди значну небезпеку становить поширення в Україні інформаційних матеріалів, спрямованих на пряме чи опосередковане виправдовування збройної агресії РФ та заперечення тимчасової окупації частини території України»[17]. Наявні підстави вважати, що наведене діяння посягає на державний суверенітет в інформаційній сфері.

Заслуговує на увагу висновок про те, що «головна інформаційна загроза національній безпеці – це загроза впливу іншої сторони на інформаційну інфраструктуру країни, інформаційні ресурси, на суспільство, свідомість, підсвідомість особистості, з метою нав'язати державі бажану (для іншої сторони) систему цінностей, поглядів, інтересів і рішень у життєво важливих сферах суспільної й державної діяльності, керувати їхньою поведінкою і розвитком у бажаному для іншої сторони напрямку». Як підкреслює І. Р. Боднар, «власне, це є загрозою суверенітету України в життєво важливих сферах суспільної й державної діяльності, що реалізовується на інформаційному рівні»[18].

Вчені слушно звертають увагу на те, що одну з найгостріших проблем національного масштабу становить інформаційна експансія. Н. А. Савінова пропонує розуміти інформаційну експансію як «суспільно небезпечне діяння у кримінально-правовому розумінні, а саме умисне захоплення із метою подальшого використання на свою користь інформаційного простору, або значного сегменту інформаційного простору певної держави чи групи держав. Інформаційні війни можуть створювати загрозу суспільним інтересам, починаючи від суверенітету держав, інформаційний простір яких не убезпечений належним чином»[19].

Варто погодитися з висновком Д. О. Олєйнікова про те, що «навіть поверховий аналіз окремих складів злочинів, передбачених Особливою частиною

КК України, вказує на те, що інформаційний суверенітет держави та обидві його складові вже давно є об'єктами кримінально-правової охорони, проте в науці кримінального права поки що відсутні ґрунтовні наукові праці з цих питань. Зазначене обумовлює доцільність більш предметних наукових розвідок у частині кримінально-правової охорони інформаційного суверенітету держави як складової державного суверенітету та принаймні наукового групування окремих складів, розміщених у різних розділах Особливої частини КК України, в єдиний інститут злочинів, які посягають на інформаційний суверенітет України (чи інформаційну безпеку)»[20].

У вітчизняній юридичній літературі ще 2014 р. вказувалось, що «чинний КК України містить достатню кількість норм, які здатні здійснювати охоронну та превентивну функції щодо інформаційного суверенітету України»[21]. Повномасштабна збройна агресія, нові загрози та виклики зумовили ситуацію, коли вітчизняний законодавець у 2022 р. після початку повномасштабного вторгнення запровадив кримінальну відповідальність за нові форми поведінки та виокремив нові спеціальні норми у цій сфері в КК України, які передбачають відповідальність за посягання на державний суверенітет в інформаційній сфері.

О. Е. Радутний дійшов висновку про необхідність кримінально-правової охорони інформаційного суверенітету України, але водночас наголосив на відсутності необхідності доповнення КК нормою з формулюванням «порушення інформаційного суверенітету України» у назві та (або) диспозиції[22]. Цей дослідник наголошує, що «порушення навіть інформаційного суверенітету завжди виявлятиметься в конкретних формах. Наприклад, це можуть бути заклики до дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, надання інформаційної допомоги іноземній державі, збирання з метою передачі або передача відомостей, що становлять державну, банківську, комерційну таємницю, відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, розголошення державної таємниці тощо. Проте відповідальність за такі дії вже передбачена ст. 109, 111, 114, 231, 328, 330 КК України»[23].

На думку Д. О. Олєйнікова, до посягань на інформаційний суверенітет України належать, зокрема, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ч. 2 ст. 109 КК України) та публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення умисних дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України (ч. 1 ст. 110 КК України)[24]. Загалом погоджуючись із запропонованим автором підходом, необхідно зазначити, що наведена система посягань на державний суверенітет в інформаційній сфері не обмежується цими діяннями.

Висновки. Кримінально-правова охорона державного суверенітету України в інформаційній сфері здійснюється на підставі норм КК України, що передбачають кримінальну відповідальність за вчинення відповідних посягань. Як свідчить проведений аналіз норм Особливої частини КК, до цих діянь можуть у певних випадках належати такі кримінальні правопорушення, як: публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ч. 2 ст. 109); публічні заклики до дій, вчинених з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України (ч. 1 ст. 110), державна зрада (ст. 111), публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора; публічні заклики до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та (або) окупаційною адміністрацією держави-агресора; публічні заклики до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України (ч. 1 ст. 111^1), здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти (ч. 3 ст. 111^1), публічні заклики до проведення незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території (ч. 5 ст. 111^1), організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах (ч. 6 ст. 111^1), шпигунство (ст. 114), несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114^2), терористичний акт (ст. 258), розголошення державної таємниці (ст. 328), втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 329), передача або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни (ст. 330), несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж (ст. 361), публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту (ст. 436), виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки і пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського)

тоталітарних режимів (ст. 436[1]), виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників (ст. 436[2]) та ін.

Поряд з тим кримінально-правова охорона державного суверенітету в інформаційній сфері потребує якісно нових підходів законодавця до конструювання відповідних кримінально-правових норм, врахування підвищеної небезпеки та поширеності таких посягань в умовах збройної агресії РФ проти України.

1. Стратегія інформаційної безпеки (затверджена Указом Президента України від 28 грудня 2021 р. № 685/2021). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text (дата звернення: 11.12.2022). **2.** Ісмайлов К. Ю., Бєлих Д. В. Інформаційний суверенітет і доктрина інформаційної безпеки України. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 1. С. 206. **3.** Доповідь заступника начальника департаменту контррозвідувального захисту в сфері інформаційної безпеки СБУ Юлії Лапутіної 12 червня 2018 р. на круглому столі в Укрінформі на тему: «Гібридна (інформаційна) агресія РФ. Відповіді України». URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2243886-gibridne-pole-bou-vidpovidiukraini-na-informaciinu-agresiu-rf.html (дата звернення: 28.12.2022). **4.** Дубов Д. В. Проблеми нормативно-правового забезпечення інформаційного суверенітету в Україні. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2014. № 1. С. 233–238. **5.** Задерейко О. В., Троянський О. В., Чанишев Р. І. Концептуальні основи захисту інформаційного суверенітету України: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. С. 10. **6.** Про національну програму інформатизації: Закон України від 04 лютого 1998 р. № 74/98-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 10.12.2022). **7.** Стратегія інформаційної безпеки 2021 р. **8.** Там само. **9.** Пазюк А. В. Міжнародно-правове регулювання інформаційної сфери (теоретичні і практичні аспекти: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2016. С. 260. **10.** Пазюк А. В. Назв. праця. С. 263. **11.** Олєйніков Д. О. Зміст та складові інформаційного суверенітету як об'єкта кримінально-правової охорони. *Геополітика України: історія і сучасність:* збірник наукових праць. 2021. Випуск 1. С. 67. **12.** Радутний О. Е. Можливість захисту інформаційного суверенітету України кримінально-правовими засобами. *Інформація і право.* 2014. № 3. С. 114. **13.** Олійник О. В. Організаційно-правові засади захисту інформаційних ресурсів України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2006. С. 7. **14.** Довгань О. Д., Ткачук Т. Ю. Система інформаційної безпеки України: онтологічні виміри. *Інформація і право.* 2018. № 1 (24). С. 100. **15.** Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук.-практ. комент. / А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан, С. С. Чернявський та ін.; за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернея. Київ: Норма права, 2002. С. 197. **16.** Майснер А. В. Міжнародний злочин «агресія» в сучасній доктрині міжнародного права: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2018. С. 148. **17.** Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук.-практ. комент. С. 224. **18.** Боднар І. Р. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. *Mechanism of Economic Regulation.* 2014. № 1. С. 69. **19.** Савінова Н. А. Інформаційні війни в інформаційному суспільстві. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави.* 2012. № 3 (10). С. 70. **20.** Олєйніков Д. О. Назв. праця. С. 67. **21.** Радутний О. Е. Назв. праця. С. 117, 119.

22. Там само. **23.** Радутний О. Е. Вказ. праця. С. 117–118. **24.** Олєйніков Д. О. Назв. праця. С. 66.

References

1. Stratehiia informatsijnoi bezpeky (zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 28 hrudnia 2021 r. № 685/2021). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text (data zvernennia: 11.12.2022) [ukr.]. **2.** Ismajlov K. Yu., Bielykh D. V. Informatsijnyj suverenitet i doktryna informatsijnoi bezpeky Ukrainy. *Porivnial'no-analitychne pravo.* 2019. № 1. S. 206 [ukr.]. **3.** Dopovid' zastupnyka nachal'nyka departamentu kontrrozviduval'noho zakhystu v sferi informatsijnoi bezpeky SBU Yulii Laputinoi 12 chervnia 2018 r. na kruhlomu stoli v Ukrinformi na temu: «Hibrydna (informatsijna) ahresiia RF. Vidpovidi Ukrainy». URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2243886-gibridne-pole-bou-vidpovidiukraini-na-informaciinu-agresiu-rf.html (data zvernennia: 28.12.2022) [ukr.]. **4.** Dubov D. V. Problemy normatyvno-pravovoho zabezpechennia informatsijnoho suverenitetu v Ukraini. *Vîsnyk Natsional'noi akademii kerivnykh kadriv kul'tury i mystetstv.* 2014. № 1. S. 233–238 [ukr.]. **5.** Zaderejko O. V., Troians'kyj O. V., Chanyshev R. I. Kontseptual'ni osnovy zakhystu informatsijnoho suverenitetu Ukrainy: monohrafiia. Odesa: Feniks, 2018. S. 10 [ukr.]. **6.** Pro natsional'nu prohramu informatyzatsii: Zakon Ukrainy vid 04 liutoho 1998 r. № 74/98-VR. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80 (data zvernennia: 10.12.2022). [ukr]. **7.** Stratehiia informatsijnoi bezpeky 2021 r. [ukr.]. **8.** Tam samo [ukr.]. **9.** Paziuk A. V. Mizhnarodno-pravove rehuliuvannia informatsijnoi sfery (teoretychni i praktychni aspekty: dys…. d-ra iuryd. nauk: 12.00.11. Kyiv, 2016. S. 260 [ukr.]. **10.** Paziuk A. V. Vkaz. pratsia. S. 263 [ukr.]. **11.** Oliejnikov D. O. Zmist ta skladovi informatsijnoho suverenitetu iak ob'iekta kryminal'no-pravovoi okhorony. *Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist'.* Zbirnyk naukovykh prats'. 2021. Vypusk 1. S. 67 [ukr.]. **12.** Radutnyj O. E. Mozhlyvist' zakhystu informatsijnoho suverenitetu Ukrainy kryminal'no-pravovymy zasobamy. *Informatsiia i pravo.* 2014. № 3. S. 114 [ukr.]. **13.** Olijnyk O. V. Orhanizatsijno-pravovi zasady zakhystu informatsijnykh resursiv Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. iuryd. nauk: 12.00.07. Kharkiv, 2006. S. 7 [ukr.]. **14.** Dovhan' O. D., Tkachuk T. Yu. Systema informatsijnoi bezpeky Ukrainy: ontolohichni vymiry. *Informatsiia i pravo.* 2018. № 1 (24). S. 100 [ukr.]. **15.** Novely kryminal'noho zakonodavstva Ukrainy, pryjniati v umovakh voiennoho stanu: nauk.-prakt. koment. / A. A. Vozniuk, O. O. Dudorov, R. O. Movchan, S. S. Cherniavs'kyj ta in.; za red. A. A. Vozniuka, R. O. Movchana, V. V. Cherneia. Kyiv: Norma prava, 2002. S. 197 [ukr.]. **16.** Majsner A. V. Mizhnarodnyj zlochyn «ahresiia» v suchasnij doktryni mizhnarodnoho prava: dys. … kand. iuryd. nauk. Kyiv, 2018. S. 148 [ukr.]. **17.** Novely kryminal'noho zakonodavstva Ukrainy, pryjniati v umovakh voiennoho stanu: nauk.-prakt. koment. S. 224 [ukr.]. **18.** Bodnar I. R. Informatsijna bezpeka iak osnova natsional'noi bezpeky. *Mechanism of Economic Regulation.* 2014. № 1. S. 69 [ukr.]. **19.** Savinova N. A. Informatsijni vijny v informatsijnomu suspil'stvi. Informatsijna bezpeka liudyny, suspil'stva, derzhavy. 2012. № 3 (10). S. 70 [ukr.]. **20.** Oliejnikov D. O. Vkaz. pratsia. S. 67 [ukr.]. **21.** Radutnyj O.E. Vkaz. pratsia. S. 117, 119 [ukr.]. **22.** Tam samo [ukr.]. **23.** Radutnyj O.E. Vkaz. pratsia. S. 117-118 [ukr.]. **24.** Oliejnikov D.O. Vkaz. pratsia. S. 66 [ukr.].

***Kubalskiy Vladyslav.* Criminal legal protection of state sovereignty of Ukraine in the information sphere**

Introduction. *In the context of the ongoing armed aggression of the russian federation against Ukraine and globalization processes in the information sphere,*

special attention of legal scholars is drawn to solving the problems of criminal legal protection of Ukraine's state sovereignty in the information sphere. Against Ukraine, the russian federation uses the latest information technologies to influence the minds of citizens aimed at inciting national and religious hatred, propaganda of an aggressive war, changing the constitutional order by force or violating the sovereignty and territorial integrity of Ukraine. Failure to ensure the sovereignty of the state in the information sphere can lead to the loss of sovereignty in general. Therefore, the state needs to ensure proper protection of state sovereignty in the information sphere by means of criminal law.

The aim of the article. *This research is aimed at defining the system of norms that provide for criminal liability for encroachment on the state sovereignty of Ukraine in the information sphere.*

Results. *State sovereignty in the information sphere should be understood as the supremacy and independence of the state in the information sphere, its ability to: 1) to control and regulate information flows from outside and within the state; 2) to independently and independently determine the state internal and external information policy and implement it; 3) to form and freely dispose of its own information resources, to form the infrastructure of the national information space; 4) to ensure information security in accordance with the Constitution and legislation of Ukraine and international law, while maintaining the balance of interests of the individual, society and the state; 5) to ensure the implementation of the state policy aimed at: a) protection of the national idea, national values and realization of the national interests of Ukraine through the implementation of the information function of the state and information policy, b) ensuring the security of the individual, society and the state from external and internal threats in the information sphere, c) formation of modern effective mechanisms for ensuring information security that meet the nature and scale of the current challenges.*

According to the analysis of the provisions of the Special part of the Criminal code, these acts may in certain cases include the following criminal offenses: public calls for violent change or overthrow of the constitutional order or seizure of state power (part 2 of Art. 109); public calls for actions committed with the aim of changing the boundaries of the territory or state border of Ukraine in violation of the procedure established by the Constitution of Ukraine (part 1 of Art. 110), high treason (Art. 111), public calls to support decisions and/or actions of the aggressor state, armed formations and/or the occupation administration of the aggressor state; public calls to cooperate with the aggressor state, armed formations and/or the occupation administration of the aggressor state; public calls to non-recognition of the extension of state sovereignty of Ukraine to the temporarily occupied territories of Ukraine (part. 1 of Art. 111[1]), propaganda by a citizen of Ukraine in educational institutions regardless of type and form of ownership to facilitate the armed aggression against Ukraine, the establishment and consolidation of the temporary occupation of part of the territory of Ukraine, avoidance of responsibility for the armed aggression against Ukraine by the aggressor state, as well as actions of citizens of Ukraine aimed at implementing the education standards of the aggressor state in educational institutions (part 3 of Art. 111[1]), public calls for illegal elections and/or referendums in the temporarily occupied territory of Ukraine (part 3 of Art. 111[1]), organizing and conducting political events, carrying out information activities in cooperation with the aggressor state and/or its occupation administration aimed at supporting the aggressor state, its occupation administration

or armed formations and/or avoiding responsibility for armed aggression against Ukraine, in the absence of signs of treason, active participation in such events (part 6 of Art. 111[1]), espionage (Art. 114), unauthorized dissemination of information on the sending, movement of weapons, armaments and ammunition to Ukraine, movement, movement or deployment of the Armed Forces of Ukraine or other military formations formed in accordance with the laws of Ukraine, committed under martial law or a state of emergency (Art. 114[2]), terrorist act (Art. 258), disclosure of state secrets (Art. 328), loss of documents containing state secrets (Art. 329), transfer or collection of data constituting official information collected in the course of operational and investigative, counterintelligence activities, in the field of defense of the country (Art. 330), unauthorized interference with the operation of information (automated), electronic communication, information and communication systems, electronic communication networks (Art. 361), public calls for aggressive war or for the outbreak of a military conflict (Art. 436), production, distribution of communist and Nazi symbols and propaganda of communist and national socialist (Nazi) totalitarian regimes (Article 436[1]), justification, recognition as lawful, denial of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, glorification of its participants (Art. 436[2]) and others.

Conclusions. *The criminal law protection of state sovereignty in the information sphere requires qualitatively new approaches of the legislator to the construction of relevant criminal law provisions, taking into account the increased danger and prevalence of such encroachments in the context of the armed aggression of the russian federation against Ukraine.*

Key words: *state sovereignty in the information sphere (information sovereignty), armed aggression of the russian federation, criminal law protection, information security.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-508-517
УДК 343.2

А. В. ЛАНДІНА,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0002-3808-7573

ЗАКОННІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО СУБ'ЄКТІВ ІЗ ПСИХІЧНИМИ АНОМАЛІЯМИ (НА ОСНОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА МІЖНАРОДНОЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ)

Стаття присвячена вивченню питання правомірності застосування примусових кримінально-правових заходів медичного характеру щодо суб'єктів із психічними аномаліями, що вчинили кримінальне правопорушення. Вивчення національної та міжнародної (рішення ЄСПЛ) судової практики у справах щодо застосування примусових заходів медичного характеру та примусового лікування уможливило виявити основні проблеми, які виникають при реалізації рішень суду по застосуванню цих кримінально-правових заходів. На основі аналізу судових рішень було запропоновано законодавче закріплення деяких правил щодо застосування примусових заходів медичного характеру до осіб – суб'єктів кримінальних правопорушень із психічними аномаліями.

Ключові слова: *суб'єкт кримінального правопорушення, психічна аномалія, психічний розлад, обмежена осудність, осудність, неосудність, примусові заходи медичного характеру, примусове лікування, судова практика, судове рішення, ухвала, права людини, правомірність, суспільна небезпечність, кримінальна відповідальність.*

Landina Anna. **Legality of the use of coercive measures of a medical nature against subjects with mental abnormalities (based on national and international judicial practice)**

The article is devoted to the study of the legality of the application of coercive criminal-legal measures of a medical nature in relation to subjects with mental abnormalities who have committed a criminal offense. The study of domestic and international (ECtHR decisions) judicial practice in cases regarding the application of coercive measures of a medical nature and coercive treatment made it possible to identify the main problems that arise in the implementation of court decisions on the application of these criminal legal measures. Based on the analysis of court decisions, it was proposed to legislate some rules regarding the application of coercive measures of a medical nature to persons-subjects of criminal offenses with mental abnormalities.

Key words: *subject of a criminal offense, mental abnormality, mental disorder, limited sanity, sanity, lack of sanity, coercive measures of a medical nature, coercive treatment, judicial practice, court decision, resolution, human rights, legality, public danger, criminal responsibility.*

---

* ***Landina Anna****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© А. В. Ландіна, 2023

Постановка проблеми. Особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення, тобто суб'єкт злочину, має бути притягнена до відповідальності відповідно до чинного законодавства України. Кримінальна відповідальність за своєю сутністю є застосуванням примусових каральних заходів обмежувального характеру, які встановлюються вироком суду. При цьому рішення суду щодо виду та розміру кримінально-правових заходів до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, залежить у тому числі й від особливостей самого суб'єкта кримінального правопорушення.

Доволі часто кримінальні правопорушення вчиняють особи із психічними аномаліями (розладами), що визнаються у переважній більшості випадків обмежено осудними особами. За рішенням суду до таких осіб можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, у тому числі і примусове лікування.

У межах застосування до суб'єктів, що вчинили кримінальне правопорушення, кримінально-правових примусових заходів медичного характеру постає питання правомірності примусовості таких заходів. Тобто варто з'ясувати питання, чи не порушує застосування примусових заходів медичного характеру чи примусового лікування основоположних прав, свобод та законних інтересів цих людей.

Огляд літератури. Питання правомірності застосування щодо обмежено осудних осіб примусових заходів медичного характеру у межах притягнення їх до кримінальної відповідальності було предметом дослідження таких вчених, як О. А. Банчук, В. М. Бурдін, І. В. Гловюк, В. Г. Гончаренко, Є. Г. Гриневич, Б. М. Дердюк, В. Г. Дрозд, О. П. Кучинська, А. М. Кушнір, В. О. Коновалова, Л. М. Лобойко, О. П. Олійник, А. А. Павловська, В. В. Печко, В. М. Тертишник, Г. К. Тетерятник, В. М. Трофименко, Д. М. Тичина, К. О. Чаплинський, М. Є. Шумило та ін.

Але, незважаючи на доволі чималу кількість досліджень у даній сфері, питання законності, правомірності застосування примусових заходів медичного характеру залишається відкритим.

Мета і завдання. Це дослідження має на меті визначити правомірність застосування кримінально-правових примусових заходів медичного характеру до осіб із психічними аномаліями, які вчинили кримінальне правопорушення. Для реалізації цієї мети основними завданнями будуть встановлення причин та умов застосування примусових заходів медичного характеру та вивчення вітчизняної і міжнародної судової практики з метою виявлення можливих порушень прав і свобод людини під час застосування зазначених кримінально-правових заходів характеру.

Виклад основного матеріалу. Основною підвалиною будь-якого кримінального провадження, будь-якого судового розгляду є забезпечення прав і свобод учасників кримінально-правових відносин, що є невід'ємною складовою правового та процесуального статусу кожного із учасників. Але щодо осіб, які вчинили злочин, маючи психічний розлад (аномалію), дотримання

цього принципу відрізняється певними ускладненнями. Зокрема, навіть вживання певної термінології щодо характеристики таких суб'єктів викликає заперечення. У зв'язку з цим у постанові Пленуму Верховного Суду України від 3 червня 2005 р. «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» було закріплене положення, що використання для характеристики суб'єктів кримінальних правопорушень таких понять, як «обмежено осудний/на», «неосудний/на» тощо є некоректним і вимагає заміни, а тому у цій постанові зазначається таке: у цих випадках слід застосовувати формулювання – «особи, які вчинили суспільно небезпечні діяння, страждаючи на психічні хвороби або маючи інші психічні розлади, що зумовлюють потребу в застосуванні примусових заходів медичного характеру чи примусового лікування»[1]. При цьому наявність у особи психічної аномалії (розладу) має бути доведена в судовому порядку, а до тих пір особа вважається такою, що не має такого. При цьому суд має встановити кожен із передбачених законодавством критеріїв обмеженої осудності, до яких належать медичний (наявність у особи психічної аномалії (розладу, патології) та юридичний (нездатність особи повною мірою усвідомлювати свої дії і керувати ними), який ми пропонуємо все ж таки визначати як психологічний, а юридичний розуміти як визначеність даного інституту у кримінальному законодавстві. Як правильно зазначається, залежно від здійснення впливу психічних аномалій на психіку людини під час вчинення діяння ця особа може бути визнана обмежено осудною, а тому основою для розмежування понять осудності, обмеженої осудності та неосудності є психологічний критерій, що характеризуються інтелектуальною та вольовою ознаками[2].

Маємо відзначити, що із закріпленням інституту обмеженої осудності (спеціальної осудності) у вітчизняному законодавстві погоджуються не всі науковці, обґрунтовуючи це тим, що осудність або є, або її немає (так само, як і століттям раніше). Але, незважаючи на те, чи визнається його наявність дослідниками, чи ні, цей стан у об'єктивній дійсності існує, і передбачає обмежену здатність особи повною мірою усвідомлювати свої діяння або керувати ними внаслідок розладів психічної діяльності. При цьому такий стан не виключає кримінальної відповідальності, але й певним чином впливає на вид і розмір заходів кримінально-правового характеру.

Перше ускладнення, що виникає при притягненні до кримінальної відповідальності особи із психічними аномаліями, яка вчинила кримінальне правопорушення, це відсутність чітких критеріїв та єдиного підходу у психіатрії у сфері діагностики психічних розладів (аномалій), що залежить від кваліфікації експерта і «школи його уявлень». Хоча, як правило, наявність психічних аномалій (розладів), що не є психічними хворобами, судово-медичні експерти-психіатри не виключають. Тому має бути вироблений чіткий механізм відмежування психічних аномалій від психічних хвороб, а також від нормального психічного стану, у якому особа усвідомлює свої дії та керує ними повною мірою.

Також ускладнення можуть виникати у тому випадку, коли обмежено осудний суб'єкт, який вчинив злочин, маючи психічні аномалії, від примусового заходу медичного характеру, що, як зазначає В. В. Печко, «може спричинити серйозні порушення прав людини, появу безпрецедентних форм психіатричних зловживань, відповідальність за які в результаті буде покладено на психіатрів». Також заперечується можливість застосування певних заходів до категорії обмежено осудних осіб, оскільки це порушує права людини і не відповідає підставам застосування амбулаторного примусового лікування до осудних правопорушників нормами міжнародного права (ст. 3 Хартії основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р., Гавайська декларація II від 10 липня 1983 р. тощо).

Але, незважаючи на відмінність у підходах до розуміння і взагалі визнання наявності такої категорії, як обмежена осудність внаслідок наявності у особи психічних аномалій, реальність такого стану все ж визнана на державному рівні, оскільки постановою Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» № 7 від 3 червня 2005 р. передбачено, що кримінальну справу щодо обмежено осудної особи необхідно направляти до суду з обвинувальним висновком, в якому мають міститися дані про психічне захворювання цієї особи. Тобто визнання особи обмежено осудною внаслідок наявності у неї психічної аномалії може враховуватися судом при призначенні покарання і, у межах передбачених законом заходів кримінально-правового характеру, є підставою для застосування примусових заходів медичного характеру. Так само, зазначені заходи можуть застосовуватися судом до осіб, що вчинили злочин у стані осудності, але набули психічного розладу до винесення вироку або під час відбування визначеного судом покарання. Після відбуття визначених судом примусових заходів медичного характеру винна особа відбуватиме призначене (чи частину невідбутого) покарання, що відповідатиме принципам кримінального права (зокрема, принципам справедливості та невідворотності покарання).

Передбачається, що першочерговим завданням застосування щодо особи із психічними аномаліями примусових заходів медичного характеру є не стільки кримінально-правовий вплив на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, а забезпечення якомога більш всебічної безпеки як суб'єктів кримінальних правопорушень із психічними аномаліями, так і інших осіб та суспільства від потенційних суспільно небезпечних діянь цих осіб. При цьому пріоритетним є забезпечення саме безпеки суб'єкта кримінального правопорушення із психічними аномаліями від суспільства, а не навпаки. До таких осіб, як вже вказувалося вище, застосовуються примусові заходи медичного характеру, але для цього мають бути наявні такі підстави: вчинення особою із психічним розладом суспільно небезпечного діяння, ризик вчинення нового, а також ризик заподіяння шкоди собі чи іншим особам та

суспільству; відсутність альтернативи застосування інших кримінально-правових обмежувальних заходів[3].

Але у випадку прийняття судом рішення про необхідність застосування примусових заходів медичного характеру до суб'єкта кримінального правопорушення, який має психічні розлади, виникає проблема дотримання європейських стандартів у сфері дотримання прав людини при вирішенні питання про примусовість таких заходів і у кримінальному праві, і у кримінальному процесі[4]. Адже за визначенням і метою застосування ці заходи полягають у певних обмеженнях їх прав і свобод у межах, необхідних для забезпечення безпеки і правопорушника, і суспільства. А такі обмеження можуть порушувати ряд прав, свобод та інтересів людини, передбачених Конституцією України і Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, як-от: право на свободу та особисту недоторканність; право на справедливий суд; право на повагу до сімейного і приватного життя. Підтверджують це наявні судові рішення на національному рівні та на рівні Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо застосування примусових заходів медичного характеру та/або примусового лікування при притягненні до кримінальної відповідальності осіб із психічними аномаліями, що вчинили кримінальне правопорушення.

Так, в ухвалі Сколівського районного суду Львівської області від 23 березня 2021 р. у справі № 453/1064/20 було задоволено клопотання слідчого щодо застосування до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 310 Кримінального кодексу України (далі – КК України), примусових заходів медичного характеру у зв'язку із наявним у неї психічним розладом (на основі висновку судово-психіатричної експертизи) в період вчинення нею зазначеного діяння[5]. В ухвалі Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 16 серпня 2021 р. (м. Бахмут) у справі № 219/9253/20 щодо застосування до обвинуваченого в заподіянні умисних тілесних ушкоджень середньої тяжкості примусових заходів медичного характеру у зв'язку з тим, що ця особа перебуває на обліку у психіатра з 2009 р., але не є недієздатним[6], оскільки має певні психічні розлади, які зумовлюють обмежену осудність. Біловодський районний суд Луганської області 03 квітня 2019 р. виніс ухвалу у справі 408/473/19-к щодо застосування до особи-військовослужбовця, визнаного винним у вчиненні замаху на кримінальне правопорушення, передбачене п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України, оскільки на момент проведення судової психолого-психіатричної експертизи у нього було виявлено тимчасовий хворобливий розлад психічної діяльності у формі гострого поліморфного психотичного розладу, який позбавляв цю особу можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними[7].

Ці ухвали свідчать про те, що не завжди суд враховує висновок експерта і застосовує відповідні медико-правові заходи, необхідні в таких випадках. Але на основі ухвал суддів наявність таких розладів є суттєвою і вимагає обов'язкового врахування для обрання виду і розміру покарання.

Жашківський районний суд Черкаської області 21 лютого 2020 р. виніс ухвалу у справі № 693/933/17 щодо припинення застосування до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 135 КК України, примусових заходів медичного характеру у вигляді надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку. Ця ухвала зумовлена висновком ЛКК про те, що ця особа загрози для оточуючих та для себе не становить, суспільно небезпечних дій та суїцидальних спроб не вчиняє, а відповідної психосимтоматики в неї не виявлено[8]. На основі клопотання щодо припинення застосування цих заходів і винесеної ухвали можна зробити висновок щодо недосконалості врегулювання питання строків застосування примусових заходів медичного характеру щодо обмежено осудних осіб у нормах КК і КПК України.

Окремі спірні питання у цій сфері взагалі потребували розгляду окремих положень Конституційним Судом України. Так, 1 червня 2016 р. Конституційний Суд України виніс Рішення у справі № 1-1/2016 за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу)[9]. КСУ постановив, що положення щодо госпіталізації особи, визнаної у встановленому законом порядку недієздатною, до психіатричного закладу на прохання або за згодою її опікуна за рішенням лікаря-психіатра без судового контролю, є неконституційним, оскільки судовий контроль за госпіталізацією недієздатної особи до психіатричного закладу в порядку, передбаченому ст. 13 Закону, є необхідною гарантією захисту її прав і свобод, закріплених ст. 29, 55 Конституції України.

Також про наявність певних прогалин і недоліків свідчить і практика ЄСПЛ (як щодо громадян України, так і інших країн). Так, зокрема, рішення щодо застосування примусових заходів медичного характеру приймалися у зв'язку з порушенням певних норм Конвенції. Про порушення п. 3 ст. 5 Конвенції йдеться у рішенні Європейського суду з прав людини від 17.07.2014 у справі «Анатолій Руденко проти України», у якій розглядалося питання незаконного поміщення А. Руденка, який був обвинуваченим у вимаганні, до лікувального закладу на основі висновку судово-психіатричної експертизи відповідно до діагнозу (параноїчний розлад особистості), що не позбавляло його можливості нести кримінальну відповідальність[10]. Майже аналогічне рішення було прийнято ЄСПЛ у справі «Горшков проти України» від 08.11.2015 про порушення п. 4 ст. 5 Конвенції, оскільки було порушено право позивача на ініціювання провадження щодо встановлення законності його утримання в лікувальному закладі, а подати відповідну заяву самостійно він не міг (це міг зробити лише лікар)[11].

Наведені вище рішення національних судів та ЄСПЛ щодо застосування примусових заходів медичного характеру свідчать про те, що під час їх засто-

сування доволі часто порушується процедура призначення примусових заходів медичного характеру у межах притягнення до кримінальної відповідальності обмежено осудних осіб, які мають психічні аномалії. По-перше, не може вважатися порушення права на особисте життя та недоторканність людини застосування щодо неї заходів медичного характеру у примусовому порядку, оскільки застосування таких заходів у межах закону здійснюється з метою захисту як самої особи, так і інших осіб (наприклад, рішення ЄСПЛ у справі «Hirvisaari v. Finland» за заявою № 49684/99 від 27.09.2001). Також законним буде примусове лікування, якщо таке рішення обґрунтовано законом та має мету захисту прав і свобод третіх осіб (рішення ЄСПЛ у справі «Schneiter проти Швейцарії» від 31.03.2005 р.). Також виникають проблеми при визначенні строку застосування примусових заходів медичного характеру (відповідні рішення ЄСПЛ від 28.05.1985 р. у справі «Ashingdane проти Сполученого Королівства» та рішення від 24.10.1997 р. у справі «Johnson проти Сполученого Королівства») або із обранням виду спеціальної медичної (лікувальної) установи для тримання осіб, що мають психічні розлади (рішення ЄСПЛ від 30 липня 1998 р. «Aerts проти Бельгії»). Крім того, порушуються права осіб, щодо яких застосовуються примусові заходи медичного характеру, на подання відповідного клопотання про припинення застосування таких заходів і відновлення дієздатності (і осудності) після того, як вона вилікується від психічного розладу (рішення ЄСПЛ від 24 березня 2009 р. у справі «Berková проти Словаччини»), а також право на забезпечення належного правового захисту (рішення ЄСПЛ від 5 січня 2000 р. «Varbanov проти Болгарії»).

Загалом було встановлено, що застосування заходів медичного характеру до обмежено осудних осіб із психічними аномаліями, якщо вони були обґрунтовані судовим рішенням у межах притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності, не порушує положень ст. 5 Конвенції (кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом), у п. «е» якої зазначено, що законним випадком є, у тому числі, «законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг.

Висновки. Враховуючи зміст рішень українських судів та ЄСПЛ щодо застосування примусових заходів медичного характеру, пропонуємо закріпити на законодавчому рівні низку підстав для застосування таких заходів: визнання особи обмежено осудною внаслідок наявності у неї психічної аномалії має ґрунтуватися на висновках об'єктивної неупередженої медичної судово-психіатричної експертизи; вид і ступінь психічного розладу (аномалії) у суб'єкта, що вчинив кримінальне правопорушення, має визнаватися такими, які потребують застосування конкретного заходу медичного характеру у примусовому порядку; застосування щодо суб'єкта кримінального

правопорушення, у якого було виявлено психічну аномалію, заходів медичного характеру не може тривати далі після одужання особи, навіть якщо строк їх застосування, визначений судом, ще не закінчився – для цього має бути закріплена на законодавчому рівні можливість дострокового припинення застосування примусового заходу медичного характеру у випадку, якщо такий пацієнт вилікувався і більше не потребує медичної допомоги (у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві).

Вважаємо, що внесення таких змін сприятиме підвищенню ефективності притягнення до відповідальності суб'єктів кримінальних правопорушень, які мають психічні аномалії (розлади), що не виключають кримінальної відповідальності. Врахування викладених пропозицій і рекомендацій сприятиме винесенню справедливих судових рішень і призначенню відповідних і достатніх кримінально-правових заходів, включаючи і примусові заходи медичного характеру.

1. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 03.06.2005 р. № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700- 05. **2.** Печко В. В. Інститут застосування примусових заходів медичного характеру у кримінальному процесі України: дис. ... наук. ступеня доктора філософії. 081-право. Маріуполь, 2021. URL: https://dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/dysertacziya-pechko.pdf **3.** Involuntary placement and involuntary treatment of persons with mental health problems. European Union Agency for Fundamental Rights, 2012. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/involuntary-placement-and-involuntary-treatment-of-persons-with-mental-health-problems_en.pdf **4.** Olga I. Tyshchenko, Olena A. Leiba, Ivan A. Titko. European standards of respect for Human Rights in the application of compulsory medical measures in criminal proceedings. Wiadomości Lekarskie 2019, tom LXXII, nr 12 cz. II. P. 2445-2451. URL: DOI: 10.36740/WLek201912209 **5.** Ухвала Сколівського районного суду Львівської області від 23 березня 2021 року у справі № 453/1064/20. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/95894270/ **6.** Ухвала Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 16 серпня 2021 року (м. Бахмут) у справі № 219/9253/20. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/99020545/ **7.** Ухвала Біловодського районного суду Луганської області 03 квітня 2019 року у справі 408/473/19-к. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80992690 **8.** Ухвала Жашківського районного суду Черкаської області від 21.02.2020 у справі № 693/933/17. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87815326 **9.** Рішення у справі № 1-1/2016 щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text **10.** Рішення Європейського суду з прав людини від 17.07.2014 у справі «Анатолій Руденко проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a10#Text **11.** Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горшков проти України» від 08.11.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_090#Text

References

1. Pro praktyku zastosuvannia sudamy prymusovykh zakhodiv medychnoho kharakteru ta prymusovoho likuvannia: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukraïny vid 03.06.2005 r. № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700- 05 [ukr.]. **2.** Pechko V. V. Instytut zastosuvannia prymusovykh zakhodiv medychnoho kharakteru u kryminalnomu protsesi Ukrainy: Dys. ... nauk. stupenia doktora filosofii. 081-pravo. Mariupol, 2021. URL: https://dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/dysertacziya-pechko.pdf [ukr.]. **3.** Involuntary placement and involuntary treatment of persons with mental health problems. European Union Agency for Fundamental Rights, 2012. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/involuntary-placement-and-involuntary-treatment-of-persons-with-mental-health-problems_en.pdf **4.** Olga I. Tyshchenko, Olena A. Leiba, Ivan A. Titko. European standards of respect for Human Rights in the application of compulsory medical measures in criminal proceedings. Wiadomości Lekarskie 2019, tom LXXII, nr 12 cz. II. R. 2445-2451. URL: DOI: 10.36740/WLek201912209 **5.** Ukhvala Skolivskoho raionnoho sudu Lvivskoi oblasti vid 23 bereznia 2021 roku po Spravi № 453/1064/20. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/95894270/ [ukr.]. **6.** Ukhvala Artemivskoho miskraionnoho sudu Donetskoi oblasti vid 16 serpnia 2021 roku (m. Bakhmut) u Spravi № 219/9253/20. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/99020545/ [ukr.]. **7.** Ukhvala Bilovodskoho raionnoho sudu Luhanskoi oblasti 03 kvitnia 2019 roku u Spravi 408/473/19-k. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80992690 [ukr.]. **8.** Ukhvala Zhashkivskyi raionnyi sud Cherkaskoi oblasti vid 21.02.2020 po spravi № 693/933/17. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87815326 [ukr.]. **9.** Rishennia u spravi № 1-1/2016 shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhennia tretoho rechennia chastyny pershoi statti 13 Zakonu Ukrainy «Pro psykhiatrychnu dopomohu» (sprava pro sudovyi kontrol za hospitalizatsiieiu nediiezdatnykh osib do psykhiatrychnoho zakladu). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text [ukr.]. **10.** Rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 17.07.2014 u Spravi «Anatolii Rudenko proty Ukrainy». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a10#Text [ukr.]. **11.** Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Horshkov proty Ukrainy» vid 08.11.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_090#Text [ukr.].

Landina Anna. **Legality of the use of coercive measures of a medical nature against subjects with mental abnormalities (based on national and international judicial practice)**

Often, criminal offenses are committed by persons with mental abnormalities, who are recognized as mostly limited in their judgment. According to the court's decision, coercive measures of a medical nature may be applied to such persons. Within the framework of the application of criminal-legal coercive measures of a medical nature to subjects who have committed a criminal offense, the question of the legality of their application arises.

The purpose of this study is to determine the legality of applying criminal and coercive measures of a medical nature to persons with mental abnormalities who have committed a criminal offense.

It was established that the application of measures of a medical nature to persons of limited sentencing with mental abnormalities, if they were justified by a court decision, does not violate the provisions of clause «e» of Article 5 of the Convention.

Taking into account the content of the decisions of domestic courts and the ECtHR regarding the application of coercive measures of a medical nature, we suggest that the following grounds for their application be enshrined at the legislative level: the recognition of a person with limited cognizance due to the presence of a mental abnormality must be based on the conclusions of an objective, impartial medical forensic psychiatric examination; the type and degree of mental disorder (abnormality) in the subject who committed a criminal offense must be recognized as requiring the application of a specific measure of a medical nature in a compulsory manner; the application of medical measures to the subject of a criminal offense who has been found to have a mental abnormality cannot continue after the recovery of the person, even if the term of their application, determined by the court, has not yet expired – for this, the possibility of early termination of their application must be established in in the event that such a patient has recovered and no longer needs medical assistance (in criminal and criminal procedural legislation).

The introduction of the specified changes will increase the effectiveness of prosecuting subjects of criminal offenses who have mental anomalies (disorders) that do not exclude criminal liability.

Key words: *subject of a criminal offense, mental abnormality, mental disorder, limited sanity, sanity, lack of sanity, coercive measures of a medical nature, coercive treatment, judicial practice, court decision, resolution, human rights, legality, public danger, criminal responsibility.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-518-528
УДК 342:351.753

А. С. НЕРСЕСЯН,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0002-0890-283X

ЗАКОНОДАВЧА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗБРОЇ ЗА ЗАРУБІЖНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Стаття присвячена вивченню питання законодавчої регламентації обігу зброї у деяких державах. Для визначення ефективності спеціального збройного законодавства були зіставлені окремі положення законодавства у сфері регулювання обігу зброї та рівня злочинності (державної безпеки) у досліджуваних країнах. Було зроблено висновок про необхідність приведення законодавства України, що регулює обіг зброї, відповідно до положень міжнародних нормативно-правових актів, для реалізації чого необхідно якомога швидше прийняти спеціальний закон для врегулювання цієї сфери суспільних відносин.

Ключові слова: *обіг зброї, вогнепальна зброя, короткоствольна вогнепальна зброя, носіння зброї, законодавча регламентація, легалізація, кримінальна відповідальність, державна безпека, державна політика, зарубіжне законодавство, ефективність регулювання, самозахист, міжнародні нормативно-правові акти, збройні злочини, стан злочинності.*

Nersesian Arsen. **Legislative regulation and effectiveness of arms circulation regulation under foreign national legislation**

The article is devoted to the study of the issue of legislative regulation of weapons circulation in some states. In order to determine the effectiveness of special weapons legislation, separate provisions of the legislation in the field of regulation of arms circulation and the level of crime (state security) in the studied countries were compared. It was concluded that it is necessary to bring the legislation of Ukraine, which regulates the circulation of weapons, into compliance with the provisions of international legal acts, for the implementation of which it is necessary to adopt a special law as soon as possible to regulate the specified sphere of public relations.

Key words: *arms circulation, firearms, short-barreled firearms, carrying weapons, legal regulation, legalization, criminal responsibility, state security, state policy, foreign legislation, effectiveness of regulation, self-defense, international legal acts, armed crimes, state of crime.*

Вступ. Законодавство України має відчутну прогалину у частині відсутності спеціального закону, який би регулював обіг зброї. Наразі Україна є єдиною державою в Європі, у якій обіг зброї не регламентується окремим

* ***Nersesian Armen****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© А. С. Нерсесян, 2023

законом. На цей час, по суті, єдиним нормативно-правовим актом, що регулює відносини у цій сфері, є Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21 серпня 1999 р. № 622 та затверджена цим Наказом Інструкція.

Цей недолік має бути виправлений якнайшвидше. Тим більше в умовах воєнного стану та збройної агресії РФ щодо України, що зумовлює обіг у суспільстві великої кількості різноманітної зброї. До того ж початок війни в Україні та введення воєнного стану певним чином змінили ставлення частини суспільства та фахівців у відповідних сферах до легалізації обігу короткоствольної вогнепальної зброї в Україні серед цивільного населення в бік підтримки такої державної політики, що зумовлено необхідністю посиленого захисту від насильницьких злочинів з боку російських військових та необхідністю максимально убезпечити себе та своїх близьких.

Для реалізації цього завдання законодавець має враховувати, у тому числі, і зарубіжний досвід врегулювання легалізації обігу вогнепальної зброї (носіння, володіння, застосування) серед цивільного населення. Особливо актуальним даний напрям наукового аналізу і пошуків є в умовах світових глобалізаційних процесів, універсалізації національного законодавства окремих держав та курсу на інтеграцію. Це сприятиме якомога більшій ефективності реалізації державної політики України у сфері законодавчого врегулювання обігу зброї.

Огляд літератури. Останнім часом питання законодавчої регламентації порядку обігу зброї в Україні відрізняється виключною актуальністю, у зв'язку з чим це питання стало предметом досліджень широкого кола вчених. Так, зокрема, проблему врегулювання обігу зброї в Україні (як у комплексі, так і окремі її аспекти) вивчали П. П. Андрушко, Ю. В. Баулін, І. Г. Богатирьов, О. М. Бокій, Л. М. Кулик, В. Д. Малков, П. С. Матишевський, М. М. Майстренко, В. І. Осадчий, М. І. Панов, О. М. Піджаренко, В. І. Рибачук, А. В. Савченко, В. П. Тихий, М. П. Федоров, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, С. О. Харитонов та ін.

Але, незважаючи на пильну увагу науковців до цієї проблематики, ряд питань і досі лишаються відкритими. Зокрема, це стосується доведення ефективності окремих норм і положень, що мають бути включені у нормативно-правовий акт, який у перспективі буде прийнято в Україні.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є встановлення впливу законодавчого регулювання обігу зброї в країні на ефективність забезпечення безпеки у державі. Для досягнення цієї мети аналізуються основні положення законодавства зарубіжних країн у сфері регулювання обігу зброї, а також стан злочинності у цих країнах, у тому числі пов'язаної із незаконним використанням чи обігом зброї.

Виклад основного матеріалу. Обіг зброї чітко регламентований міжнародним і зарубіжним законодавством. Так, зокрема, серед міжнародних нормативно-правових актів, що врегульовують цю сферу суспільних відносин, варто вказати такі, як Директива Європарламенту і Ради від 18.06.1991 р.

№ 91/477/ЄЕС щодо контролю за придбанням зброї і володінням зброєю, яка була змінена директивами Європарламенту та Ради ЄС 2008/51/ЄС від 21 травня 2008 р. та 2017/852 від 17.05.2017, а також ряд вторинних нормативно-правових актів у межах дії цієї директиви – директиви Європейської Комісії (ЄК) від 16.01.2019 р. № 2019/68 та від 16.01.2019 р. № 2019/69, Регламент Європарламенту та Ради ЄС від 14.05.2012 р. № 258/2012, Регламент ЄК від 15.12.2015 р. № 2015/2403. І збройне законодавство окремих країн містить положення, що корелюються із нормами вказаних та інших міжнародних нормативно-правових актів у цій сфері регулювання.

Єдиного універсального підходу до регулювання обігу зброї серед різних категорій населення та громадян серед країн наразі не існує. А тому і межі дозволу на володіння, носіння та застосування вогнепальної зброї цивільним населенням також кардинально різняться. Законодавство у цій сфері в переважній більшості країн є доволі ліберальним[1].

Наприклад, у деяких країнах існує не лише дозвіл на володіння зброєю, а й пряме зобов'язання з боку держави. Такі норми містить законодавство Норвегії (зобов'язує володіти зброєю населення островів архіпелагу Шпіцберген у зв'язку із загрозою нападу полярних ведмедів), м. Кеннесо штату Джорджія (зобов'язує володіти зброєю у зв'язку із зростанням рівня злочинності), штату Вісконсін (зобов'язує володіти зброєю для самооборони). При цьому обіг вогнепальної зброї серед цивільного населення у цих країнах чітко врегульований нормативно-правовими актами. Уряди інших країн розширюють та удосконалюють нормативно-правову базу у сфері регулювання обігу вогнепальної зброї серед цивільного населення, що пов'язано із масовими заворушеннями, зростанням злочинності, зокрема насильницької злочинності серед неповнолітніх (Австралія, Афганістан, Бразилія, Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Нова Зеландія, Палестина, Таїланд, тощо). Низка країн взагалі має повну заборону (Люксембург, Малайзія) чи суттєве обмеження у сфері обігу вогнепальної зброї (Ватикан, Ірландія, Кенія, Марокко, Корея, тощо)[2]. Також встановлюються тимчасові заборони на носіння зброї введені у Колумбії та Домініканській Республіці; обмеження щодо території, де можна носити зброю, існують у Афганістані, Ємені та Палестині; заохочується до здачі зброї населення Аргентини, Великої Британії, Іраку, Таїланду, Чилі, Філіппін.

Найбільш ліберальним у цій сфері регулювання вважається законодавство Швейцарії, яка визнається водночас найбільш унікальною[3]. Тут дозвіл поширюється на багато видів вогнепальної зброї, у т. ч. напівавтоматичну, а показники кількості зброї на душу населення є дуже високими серед країн Європи. Громадяни Швейцарії, що досягли 18 років і не мають психічних відхилень, мають право на придбання цивільної та армійської зброї (потрібна лише відсутність судимості, що перевіряється через державне Бюро судимостей); дозвіл на носіння зброї оформлюється окремо. Для удосконалення навичок використання зброї у Швейцарії регулярно проводяться стрільби,

для чого у цій країні існує найбільше у світі стрільбище, яке відвідує щороку 200 тис. осіб[4]. Армія Швейцарії формується за принципом ополчення з метою швидкого реагування на іноземну агресію, тому з 20 років чоловіки проходять початкову військову підготовку і до 30 років (34 років офіцерський склад) залишаються у резерві армії; табельна зброя зберігається на цей період у них вдома, а з досягненням 30 (34) років переробляється на невогнепальну, перебуваючи під відносним контролем правоохоронних органів. У 2018 р. відбулося приведення швейцарського збройного законодавства відповідно до Директиви Європейського Парламенту і Ради № 91/477/ЄЕС від 18 червня 1991 р. у частині посилення контролю за придбанням зброї та володіння нею (введення обмежень на володіння, носіння і користування зброєю). За незаконний обіг зброї та незаконне з нею поводження передбачена сувора кримінальна відповідальність. Законодавче регулювання обігу зброї у Швейцарії зумовлює позитивну тенденцію: враховуючи, що загальна кількість зброї, яка перебуває у приватному володінні населення (від 1,2 млн до 3 млн одиниць!) на 8,698 млн населення рівень злочинності знижується. За статистичними даними, рівень злочинності у 2019 р. порівняно з 2018 р. знизився на 6,3%. Щодо окремих злочинів, то у 2019 р. було скоєно вбивств – 46; розбійних нападів з обтяжуючими обставинами – 637; зґвалтувань – 679[5]. За показниками рівня злочинності Швейцарію було визнано однією з найбезпечніших країн світу для проживання та туристів[6].

Найбільш зразковим і показовим у сфері регулювання обігу зброї вважається законодавство США. Для боротьби із незаконним обігом зброї у 1968 р. прийнято такі закони, як Gun Control (регламентує встановлений контроль за обігом вогнепальної зброї у межах держави) та Omnibus Crime Control and Safe Strects Act (регламентує контроль за злочинністю і безпекою в державі). Ці закони визначили в юридичній площині види ліцензій залежно від виду зброї і вибухових речовин; обов'язок мати відповідний дозвіл; зобов'язання реєструвати свої ділові операції; умови дострокового припинення ліцензій; категорії осіб, яким заборонено володіти зброєю (засудженим чи обвинуваченим у вчиненні тяжкого злочину, хворим на психічну хворобу, наркоманам); заборонена продавати ручну короткоствольну вогнепальну зброю особам молодше 21 року, гвинтівки і карабіни – особам молодше 18 років, вогнепальну зброю – особам, звільненим зі збройних сил США, особам, які відмовилися від американського громадянства, іноземцям, які незаконно проживають на території США; встановлюються жорсткі санкції за правопорушення у сфері обігу зброї[7]. У 1984 р. було прийнято ще один закон у досліджуваній сфері – Armed Career Act (стосується покарання професійних злочинців, які вчинили злочин із застосуванням зброї). Законодавство США встановлює суворі санкції за злочини у сфері обігу зброї. Громадяни США, що мають легальну зброю, захищають своє життя, майно, життя та майно інших людей близько мільйона разів на рік, при цьому у 98% випадків для припинення нападу чи посягання на майно достатньо

було лише демонстрації наявної вогнепальної зброї чи здійснення попереджувального пострілу у повітря, і лише у 2% випадків громадяни фактично застосовують зброю, стріляючи у злочинця; до того ж озброєні громадяни під час здійснення на них нападу ліквідують 2–3 тис. злочинців на рік (більше, ніж поліцейські); у 2% випадків від цього страждають невинуваті громадяни, які помилково приймаються за злочинців[8].

Тривалий час у Австралії обіг зброї був урегульований доволі ліберальним законодавством. Але погана ситуація із насильницькою злочинністю, зростання кількості вбивств та зростання їх кількості зумовили потребу реформувати чинне законодавство у сфері обігу зброї та змінити державну політику у цій сфері, в межах якої відбувся масовий викуп і знищення вогнепальної зброї громадян (понад 600 тисяч одиниць). Ці реформи призвели до бажаних результатів – рівень насильства із застосуванням зброї знизився і кількість убивств також значно зменшилася. Реформоване законодавство у сфері обігу зброї набуло чинності у 1996 р., основні норми якого передбачали заборону на купівлю / продаж низки видів зброї, на приватну торгівлю вогнепальною зброєю; куплена зброя має бути зареєстрована, громадяни для надання дозволу на володіння зброєю має надати реальну раціональну причину, окрім самозахисту (який не є достатньою причиною). За порушення встановленого законодавством порядку обігу зброї в Австралії передбачена кримінальна відповідальність. Австралія є однією з найбільш безпечних як за кількісними показниками різних рейтингів світових агентств, так і за індексом кількості вбивств на 100 тис. населення країн: у 2000 р. було вбито 362 людини і це складало індекс 1,9 на 100 тис. населення, а вже у 2010 р. – 230, що дорівнює індексу 1. Успіхи цієї країни у боротьбі із насильницькою злочинністю, у тому числі із використанням зброї, визнані дослідницькими центрами інших країн (зокрема, в США) як одні з найбільш результативних.

Також вогнепальна зброя для цивільного населення легалізована у країнах Балтії (Литва, Латвія та Естонія). Вважається, що серед держав ЄС країною із найбільшою кількістю зброї для самозахисту, є Литва – тут кожен сьомий громадянин має вогнепальну зброю[9] (за офіційними даними, понад 100 тис. одиниць зброї перебувають у власності близько 60 тис. власників). Для отримання дозволу на вогнепальну зброю громадянам Литви потрібно надати: довідки про психологічну адекватність, про відсутність судимості, про загальний стан здоров'я, а також скласти іспит на теорію і практику стрільби та застосування зброї в цілому. Доволі ліберальним є законодавство у сфері обігу зброї у Естонії – тут є дозвіл на володіння вогнепальною зброєю не лише для громадян, а й для негромадян, які мають законне право проживати у Естонії. Кількість людей, які володіють зброєю, більше, ніж у Латвії, але треба реєструвати і газову зброю, а більша частина зброї, яка перебуває у власності – мисливська. Зброю дозволяється використовувати для самозахисту, але необхідність її застосування має бути підтверджена тим, що існувала

реальна загроза життю людини, і доведена у судовому порядку. Приблизно аналогічна ситуація із регулюванням обігу зброї, а також із володінням нею цивільним населенням, і у Латвії. Так, загальна кількість осіб, які володіють вогнепальною зброєю (станом на 2015 р.) – близько 35 тис., 70% з яких – власники мисливської зброї, при цьому кількість власників зброї з 2011 р. поступово знижується. На травматичну зброю у Латвії діє повна заборона. Останнє десятиліття державна політика країн Балтії спрямована на ускладнення процедури отримання дозволу на зброю, офіційне оформлення у якості приватної власності, а також на розробку положень про відповідальність за неналежне використання вогнепальної зброї. Наявність у країнах Балтії більш широких можливостей щодо володіння та носіння зброї порівняно з іншими членами Євросоюзу, не приводить до підвищення рівня безпеки до рівня європейських стандартів. Посилення законодавчого врегулювання обігу зброї має дати позитивні результати у частині зниження рівня злочинності.

Доволі обмеженим на даний час є обіг цивільної вогнепальної зброї у Норвегії. Зокрема, заборонено самозахист за допомогою зброї, а дозвіл на короткоствольну зброю для самозахисту є формальним, який не може бути реалізовано в реальності; носіння такої зброї для самозахисту обмежено. Для отримання дозволу на стрілецьку та мисливську зброю потрібно мати членський квиток відповідного клубу і брати участь у спортивних змаганнях та полюваннях, а також мати відповідні довідки про рівень володіння вогнепальною стрілецькою та мисливською зброєю. Демілітаризація та максимальна відмова від будь-якого насильства є основним трендом Норвегії, поряд із політикою інших скандинавських країн. У Норвегії, внаслідок жорсткого законодавчого регулювання обігу вогнепальної зброї значно зменшилася кількість як насильницьких злочинів, так і випадків застосування зброї для самозахисту та поліцейськими під час виконання ними своїх обов'язків. За 2014 р. таких випадків було лише 42. Останній випадок вбивства поліцейськими був у 2006 р. Протягом першого року дії нового збройного законодавства на 45% знизилась кількість злочинів з використанням вогнепальної зброї, на 85% зменшилась кількість правопорушень, пов'язаних з нелегальним зберіганням зброї[10].

Одним із лідерів антизбройного руху у світі є Велика Британія. У Великій Британії збройне законодавство є доволі жорстким і передбачає велику кількість обмежень. Натомість і державна політика передусім спрямована на забезпечення громадської безпеки та запобігання вбивствам із застосуванням вогнепальної зброї. Володіння та застосування вогнепальної зброї для самозахисту також заборонено (з 1997 р.). З 1988 р. під заборону підпали автоматична та напівавтоматична зброя, помпові рушниці, а з 1999 р. заборонено володіння вогнепальною короткоствольною зброєю[11]. З початком реформи 1998 протягом першого ж року почалася масова здача вогнепальної мисливської та спортивної зброї. Положення цього закону також поширювалися і на

спортсменів державної збірної команди зі стрільби, через що вони вимушені були тренуватися в інших країнах. З 2005 р. розпочалася кампанія щодо заборони носіння ножів серед молоді за допомогою законодавства[12]; з 2006 р. на державному рівні було заборонено продаж предметів, які імітують вогнепальну зброю (підробки, іграшки, сувеніри). У Великій Британії зброї не мають навіть поліцейські, оскільки наявність вогнепальної зброї збільшує ризик заподіяння за допомогою неї значної шкоди, що підтримують 82% поліцейських. Жорсткий контроль у цій сфері суспільних відносин Великої Британії став ефективним засобом забезпечення правопорядку, включно із окремими, найбільш злочинними районами країни та міст зокрема. Стан злочинності в переважній більшості сфер вдалося значно знизити, включно із індексом насильницької злочинності; вбивств у країні щорічно від 650 до 1000 осіб (індекс злочинності на рівні 1–2), що визначає цю країну як одну із найбільш безпечних для проживання[13].

Також однією із найбільш досконалих систем законодавства у сфері регулювання обігу зброї є збройне законодавство Чеської Республіки. У цій країні розроблено механізм найбільш ліберального способу отримання дозволу на володіння та носіння зброї[14]. Але тут лише 3% населення (306 815 осіб) володіє вогнепальною зброєю. Також у цій країні передбачені ліцензії на самозахист, які у Чеській Республіці мають 230 тис. громадян. Дозволи та ліцензії, які можуть надаватися з 21-річного віку, потрібно мати для володіння і користування будь-яким видом вогнепальної зброї, довжина якої менше за 28 см, включаючи напівавтоматичну, довгоствольну, яка може вміщувати більше трьох патронів. Для отримання дозволу на носіння зброї (на 5 років) потрібна обґрунтована необхідність. Дозвільна система у сфері обігу зброї у Республіці Чехія включає дозвіл на придбання вогнепальної зброї для самозахисту, на приховане носіння вогнепальної зарядженої зброї, а також ліцензію на зберігання вогнепальної зброї вдома в зарядженому стані. І навіть у випадку законного застосування вогнепальної зброї цивільними для самозахисту чи захисту інших осіб дуже часто розцінюється як перевищення меж необхідної оборони і людині, яка захищалася, призначається покарання у виді позбавлення волі. Важко сказати, що рівень безпеки чи рівень злочинності тут залежить від легалізації вогнепальної зброї для цивільного населення. Але можливість володіти та носити зброю не впливає на збільшення кількості злочинів із застосуванням зброї.

Таким чином, наявність чітко розробленого і такого, що відповідає потребам сучасності, законодавства має позитивні наслідки для держав. При цьому у всіх проаналізованих у даному дослідженні державах, так само як і у тих, які не були тут представлені (Аргентина, Мексика, країни Африки, Данія та інші), є спеціальний закон, покликаний регулювати досліджувану сферу суспільних відносин. А це є ще одним аргументом на користь необхідності якомога швидшого прийняття спеціального закону, який регулюватиме обіг зброї в Україні.

Висновки. Дослідження зарубіжного законодавства у сфері обігу зброї яскраво демонструє важливість прийняття в Україні спеціального закону у цій сфері врегулювання суспільних відносин, а також необхідність розробки сучасного, відповідно до усіх вимог суспільства і держави в цілому, законодавства у цій сфері. Передусім зазначимо, що забезпечення в державі регулювання обігу зброї прямо впливає на правовий режим використання зброї, що перебуває у обігу серед населення в цілому та його окремих категорій, контроль над законністю такого обігу, а також на ефективність протидії незаконному обігу зброї та насильницькій злочинності, що вчиняється із використанням зброї.

Аналіз зарубіжного законодавства показав, що єдиного універсального підходу до регулювання обігу зброї у державах наразі не існує. А тому і межі дозволу на володіння, носіння та застосування вогнепальної зброї цивільним населенням також кардинально різняться: від прямого зобов'язання на володіння чи застосування зброї (Норвегія, Швейцарія) до повної заборони (Люксембург, Малайзія) чи суттєвого обмеження (Ватикан, Ірландія тощо); встановлюються тимчасові заборони на носіння зброї (Колумбія та Домініканська Республіка), обмеження щодо території, де можна носити зброю (Афганістан, Ємен), заохочується здачі зброї (Аргентина, Велика Британія, Таїланд).

Згідно із дослідженим зарубіжним законодавством якість збройного законодавства і його практичної реалізації та його відповідність міжнародним стандартам прямо впливають на стан злочинності в країні: чим ефективніші закони, тим нижчий рівень злочинності та вищий рівень національної безпеки в країні. При цьому в деяких країнах доволі ліберальне ставлення до обігу зброї серед населення (Швейцарія, Чеська Республіка, США), а в інших діють суворі заборони у цій сфері (Велика Британія). Тому вплив дозвільної системи у сфері обігу зброї на національну безпеку більшою мірою залежить від соціальних, економічних, політичних та інших факторів кожної окремої держави.

Вивчення зарубіжних і міжнародних нормативно-правових актів у сфері регулювання обігу зброї дало можливість виявити прогалини та неточності (помилки) у чинних нормативно-правових актах України у даній сфері врегулювання. Так, є очевидною необхідність гармонізації національного законодавства України із міжнародними нормативно-правовими актами у сфері регулювання обігу зброї, зокрема із Директивою № 91/477/ЄЕС. Відповідно до цього нормативно-правового акта, а також враховуючи досвід зарубіжних країн, вважаємо, що закон про регулювання обігу зброї в Україні має містити положення: щодо визначення понятійного апарату сфери обігу зброї; щодо основних параметрів (умов, передумов, наявних документів тощо) дозволів і заборон; щодо відповідальності за порушення збройного законодавства. Звичайно, ці положення не є вичерпними, але вони є визначальними, оскільки за відсутності відповідних норм ефективності у регулюванні обігу зброї в Україні досягти буде неможливо.

1. Мальцев В. В. Право на зброю: досвід країн Європейського Союзу. *Науковий вісник Днепропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спеціальний випуск № 3: Права людини. Методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти. С. 185–189. С. 186. **2.** Фріс П. Л. Право громадян на зброю: pro et contra. *Наше право.* Київ: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2015. № 5. С. 77–85. С. 80. **3.** Майстренко М. М. Кримінологічна характеристика та попередження органами внутрішніх справ злочинів проти громадської безпеки, предметами яких є зброя, бойові припаси та вибухові речовини: дис. ... канд. юрид. наук /12.00.08. Львів, 2010. 285 с. С. 50, 57.**4.** Eidgenessisches Feldschiessen. URL: http://www.fst-ssv.ch/desktopdefault.aspx/tabid-24/ **5.** Преступность в Швейцарии, самой безопасной стране мира. URL: https://www.swissinfo.ch/rus/society/ins%C3%A9curit%C3%A9-en-suisse_%D0%... **6.** Швейцарія. Мандри клуб. URL: https://mandry.club/krainy/switzerland/ **7.** Кримінальна відповідальність за незаконний обіг зброї / Ю. М. Береза, М. М. Єфімов, В. П. Кононець та ін. / за заг. ред. С. А. Шалгунової. Дніпро: Дніпропетр. державний університет внутрішніх справ, 2020. URL: https://er.dduvs.in.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5160/%d0%9c%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%b3%d1%80%d0%b0%d1%84%d1%96%d1%8f_%d0%b7%d0%b1%d1%80%d0%be%d1%8f_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y **8.** Цивільна зброя в Україні: міфи та реальність. Українська дійсність і міжнародний досвід легалізації та контролю / Г. Ф. Герега, О. О. Зарубінський, Б. М. Петренко, Р. В. Старовойтенко. Київ: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2015. С. 89–90. URL: https://docplayer.net/72303101-Civilna-zbroya-v-ukrayini-mifi-ta-realnist.html **9.** Швейцарцы оценили количество оружия в Европе. URL: http://vooruzhen.ru/news/98/1040/ **10.** Shootings by police per month in 2015. URL: http://www.washingtonpost.com/graphics/national/police-shootings/ **11.** Firearms (Amendment) Act 1997. URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1997/5 **12.** Home Office launches major anti-knife campaign. URL: http://www.theguardian.com/uk/video/2008/may/29/knifecrime **13.** Герега Г. Ф., Зарубінський О. О., Петренко Б. М., Старовойтенко Р. В. Цивільна зброя в Україні: міфи та реальність. Українська дійсність і міжнародний досвід легалізації та контролю. Київ: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2015. 152 с. С. 76. **14.** Косиця О. О., Ткачов Д. С. Позитивний досвід країн Європи та США щодо легалізації зброї цивільного призначення та можливості його застосування в Україні. *Правові горизонти / Legal horizons*. Суми, 2017. С. 28–33. С. 32.

References

1. Maltsev V. V. Pravo na zbroiu: dosvid krain Yevropeiskoho Soiuzu. *Naukovyi visnyk Dnepropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 2018. Spetsialnyi vypusk № 3: Prava liudyny. Metodolohichnyi, hnoseolohichnyi ta ontolohichnyi aspekty. S. 185–189. S. 186. **2.** Fris P. L. Pravo hromadian na zbroiu: pro et contra. *Nashe pravo.* Kyiv: Kharkivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2015. № 5. S. 77–85. C. 80. **3.** Maistrenko M. M. Kryminolohichna kharakterystyka ta poperedzhennia orhanamy vnutrishnikh sprav zlochyniv proty hromadskoi bezpeky, predmetamy yakykh ye zbroia, boiovi prypasy ta vybukhovi rechovyny: Dys. ... kand. yuryd. Nauk / 12.00.08. Lviv, 2010. 285. C. 50, 57. **4.** Eidgenessisches Feldschiessen URL: http://www.fst-ssv.ch/desktopdefault.aspx/tabid-24/ **5.** Prestupnost v Shveitsaryy, samoi bezopasnoi strane myra. URL: https://www.swissinfo.ch/rus/society/ins%C3%A9curit%C3%A9-en-suisse_%D0%…

6. Shveitsariia. Mandry klub. URL: https://mandry.club/krainy/switzerland/ **7.** Kryminalna vidpovidalnist za nezakonnyi obih zbroi / Yu. M. Bereza, M. M. Yefimov, V. P. Kononets, ta in. / Za zah. red. Shalhunovoi S. A. Dnipro: Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2020. URL:https://er.dduvs.in.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5160/%d0%9c%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%b3%d1%80%d0%b0%d1%84%d1%96%d1%8f_%d0%b7%d0%b1%d1%80%d0%be%d1%8f_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y **8.** Tsyvilna zbroia v Ukraini: mify ta realnist. Ukrainska diisnist i mizhnarodnyi dosvid lehalizatsii ta kontroliu / H. F. Hereha, O. O. Zarubinskyi, B. M. Petrenko, R. V. Starovoitenko. Kyiv: Vydavnychyi dim «ADEF-Ukraina», 2015. S. 89–90. URL: https://docplayer.net/72303101-Civilna-zbroya-v-ukrayini-mifi-ta-realnist.html **9.** Shveitsartsy otsenyly kolychestvo oruzhyia v Evrope. URL: http://vooruzhen.ru/news/98/1040/ **10.** Shootings by police per month in 2015. URL: http://www.washingtonpost.com/graphics/national/police-shootings/ **11**. Firearms (Amendment) Act 1997. URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1997/5 **12.** Home Office launches major anti-knife campaign. URL: http://www.theguardian.com/uk/video/2008/may/29/knifecrime **13.** Hereha H. F., Zarubinskyi O. O., Petrenko B. M., Starovoitenko R. V. Tsyvilna zbroia v Ukraini: mify ta realnist. Ukrainska diisnist i mizhnarodnyi dosvid lehalizatsii ta kontroliu. Kyiv: Vydavnychyi dim «ADEF-Ukraina», 2015. 152 s. S. 76. **14.** Kosytsia O. O., Tkachov D. S. Pozytyvnyi dosvid krain Yevropy ta SShA shchodo lehalizatsii zbroi tsyvilnoho pryznachennia ta mozhlyvosti yoho zastosuvannia v Ukraini. *Pravovi horyzonty / Legal horizons.* Sumy, 2017. S. 28-33. S. 32.

Nersesian Armen. **Legislative regulation and effectiveness of arms circulation regulation under foreign national legislation**

Annotation. *Ukraine is the only country in Europe in which the circulation of weapons is not regulated by a separate law. In order to implement the specified task, the legislator must also take into account the foreign experience of regulating the legalization of the circulation of firearms (carrying, possession, use) among the civilian population. This direction of scientific analysis and research is especially relevant in the conditions of world globalization processes, universalization of the national legislation of individual states and the course towards integration.*

The purpose of this study is to determine the impact of the legislative regulation of weapons circulation in the country on the effectiveness of ensuring security in the state.

The circulation of weapons is clearly regulated by international and foreign legislation. there is currently no single, universal approach to regulating the circulation of weapons among different categories of the population and citizens among states. Legislation in this area in the vast majority of countries is quite liberal.

The presence of clearly developed and modern legislation has positive consequences for states. Ensuring the regulation of arms circulation in the state directly affects the legal regime of the use of arms circulating among the population as a whole and its separate categories, control over the legality of such circulation, as well as the effectiveness of combating illegal arms circulation and violent crime committed with the use of weapons. The study of foreign and international regulatory legal acts in the field of regulation of arms circulation made it possible to identify gaps and inaccuracies (errors) in the current regulatory legal acts of Ukraine in this area of regulation. There is an obvious need to harmonize the national legislation of Ukraine with international legal acts in the field of arms regulation, in particular with Directive No. 91/477/EU,

in particular, in accordance with this legal act, as well as taking into account the experience of foreign countries, we believe that the law on the regulation of the circulation of weapons in Ukraine should include a number of key provisions on the regulation of the circulation of weapons in Ukraine.

Key words: *arms circulation, firearms, short-barreled firearms, carrying weapons, legal regulation, legalization, criminal responsibility, state security, state policy, foreign legislation, effectiveness of regulation, self-defense, international legal acts, armed crimes, state of crime.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-529-537
УДК 343.9

Л. Г. КОЗЛЮК,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0002-8864-9693

СОЦІАЛЬНИЙ НАТУРАЛІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

Досліджуються деякі аспекти кримінологічного вивчення особистості злочинця. Встановлено, що для досягнення ефективного вивчення особистості злочинця в сучасних умовах в Україні існує потреба в оновленні методологічної основи наукових досліджень цього феномену. Аргументовано, що застосування методології соціального натуралізму у дослідженні особистості злочинця – це майбутня основа успішних кримінологічних досліджень, яка допоможе подолати проблеми теорії і практики протидії злочинності.

Ключові слова: *злочинність, особистість злочинця, протидія злочинності, механізм злочинної поведінки, соціально-натуралістична кримінологія, комплекс сваволі та ілюзій, воля і свідомість людини, кримінальне правопорушення, причини і умови кримінальних правопорушень, соціальний натуралізм.*

Kozliuk Liudmyla. **Social naturalism as methodological basis for scientific research on the identity of the perpetrator**

Some aspects of the criminological study of the perpetrator's identity are investigated. It has been established that in order to achieve an effective study the identity of the perpetrator in the modern conditions in Ukraine, there is a need for updating the methodological basics of scientific researches into this phenomenon. It is argued that the application of the methodology of social naturalism in the study the identity of the perpetrator is the future basis of successful criminological researches shall overcome the problems of the theory and practice to oppose to criminality.

Key words: *criminality, the identity of the perpetrator, opposition to criminality, criminal behavior mechanism, social-naturalistic criminology, arbitrariness and illusions complex, person's will and consciousness, criminal offence, causes and conditions of criminal offences, social naturalism.*

Вступ. Складний період, який переживає наша держава, супроводжується кризою суспільних відносин, а це, своєю чергою, призводить до суперечностей у внутрішньому світі та реальній поведінці особистості. У результаті постійно триваючої соціально-політичної кризи в нашій державі, з огляду на стан поширення злочинності в Україні[1], життя в умовах воєнного стану актуалізує дослідження особистості злочинця. Досліджуючи тих, хто вчиняє

* ***Kozliuk Liudmyla****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)*

© Л. Г. Козлюк, 2023

кримінальні правопорушення, ми вивчаємо механізм злочинної поведінки, вивчаємо, як властивості тієї чи іншої особистості впливають на вибір нею протиправного вчинку.

Особистість злочинця була і залишається однією з найбільш важливих проблем кримінології. Науковці слушно зауважують, що ця проблема слугує ключем для розуміння сутності злочинності[2]. З цим не можна не погодитись, тому що без наукового вивчення тих, хто вчиняє кримінальні правопорушення, неможливо ефективно боротися зі злочинністю загалом.

Вивчення особистості злочинця має міждисциплінарний характер. Тому її дослідженням займаються не лише кримінологи, а й антропологи, психіатри, психологи, медики, соціологи, філософи. Серед них: Г. Тард, І. Ланге, Б. Скіннер, Е. Дюркгейм, Е. Фром, Р. Мертон, Т. Селлін, Е. Сатерленд, У. С. Джакебаєв, О. М. Костенко, В. В. Голіна, О. О. Кваша, В. Д. Філімонов, А. Ф. Зелінський, С. Ф. Денисов, А. П. Закалюк, С. В. Познишев, О. В. Попович та ін.

Як бачимо, різні аспекти проблеми особистості злочинця розглядались фахівцями в галузі кримінального права та кримінології, психології та психіатрії та ін. Незважаючи на численні наукові дослідження цього явища, у сучасній кримінології невирішеною залишається велика кількість аспектів проблеми особистості злочинця.

Постановка проблеми. На сьогодні проблеми, пов'язані зі зростанням злочинності, свідчать, що дослідження особистості злочинця в цілому мають спиратися передусім на оновлення методологічного фундаменту наукових досліджень цієї проблеми. Тому мета статті полягає у виявленні продуктивної методологічної основи для вивчення особистості злочинця в сучасних умовах в Україні.

Виклад основного матеріалу. У кримінології і до сьогодні залишаються актуальними питання, пов'язані з визначенням поняття «особистість злочинця». Треба відмітити, що, попри заміну в законодавстві поняття «злочин» на «кримінальне правопорушення», поняття «особистість злочинця» не втратило і не втратить своєї важливості та актуальності для науки в цілому, в тому числі для кримінології. Для останньої це визначальна категорія, яка становить її предмет. Ми поділяємо позицію М. І. Сірого про те, що штучна масова заміна в нормативно-правових актах України терміна «злочин» на термін «кримінальне правопорушення» не є належно обґрунтованою пропозицією. З її втіленням відбулося суттєве розбалансування у правовій системі України, а саме, на конституційно-правовому та міжнародно-правовому рівнях використовується поняття «злочин» з відповідним сталим змістом, а на нижчих рівнях правової системи використовується поняття «кримінальне правопорушення», що має відмінний зміст від поняття «злочин».

У кримінології завжди значне місце приділяється соціологічному і психологічному дослідженню особистості. Крім того, вчені-кримінологи у своїх працях виходять з того, що пізнати волю і свідомість злочинця неможливо,

не пізнаючи волю і свідомість людини як такої. Як свідчить історія розвитку кримінології, спроби пізнати злочинця окремо від пізнання людини як такої є непродуктивними. Тому одним із методологічних принципів у кримінології має бути такий: «злочинець походить від людини». Завдання кримінології – виявити, як з людини походить злочинець, а це може бути успішним лише тією мірою, якою кримінолог оволодів соціологією і психологією людини як такої[3]. Таким чином, важливу роль у вивченні особистості злочинця відіграють суспільні науки. На основі загальних знань суспільних наук здійснюється дослідження закономірностей поведінки особи, яка вчиняє те чи інше кримінальне правопорушення. Тому вважаємо за необхідне висвітлити деякі теоретичні напрацювання суспільних наук стосовно розуміння феномену особистості.

Так, соціологічний підхід до особистості робить акцент на її належності до певної соціальної спільноти, яка накладає на людину відбиток, що впливає на її світогляд, ідеали, цінності, установки й норми поведінки, риси характеру тощо[4]. Як зазначає І. С. Кон, при розгляді особистості в соціологічній науці, слід акцентувати увагу на тому, що вона виступає «як система соціально значущих якостей, які характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільноти, як продукт суспільного розвитку, суб'єкт праці, спілкування і пізнання, детермінований конкретними умовами життя суспільства»[5]. Викладене дає підстави констатувати, що соціологію цікавить процес входження особистості в суспільні процеси.

З вищенаведеного простежується, що особистість є одним із основних понять і соціології, яка розглядає її як цілісність соціальних якостей людини, продукт суспільного розвитку та введення індивіда в систему соціальних відносин через активну діяльність і спілкування. З соціологічного погляду індивід стає особистістю в процесі засвоєння соціальних функцій, розвитку самосвідомості, тобто усвідомлення своєї неповторності як суб'єкта діяльності та індивідуальності, але як члена соціуму[6]. Сучасна соціологічна думка розглядає людину не тільки як продукт суспільних відносин, а й як основну причину, джерело змін суспільства, побудову і функціонування стійких форм соціального життя. Не випадково важливим напрямом досліджень соціологічної науки є визначення місця і ролі людини в суспільстві, у виникненні, відтворенні і зміні її як особистості, тобто як суб'єкта соціальної діяльності[7].

Особистість вивчає і психологічна наука. Вона досліджує соціально зумовлену систему психічних якостей індивіда, яка формується у предметній діяльності та спілкуванні. На початку XX ст. особистість стає центральним психологічним поняттям. З розвитком психології як самостійної науки та накопичення різноманітних знань про психіку виникає потреба у цілісному розумінні психічної організації людини у всіх її проявах.

Слід зазначити, що на відміну від соціології, яка розглядає особистість як представника певної соціальної «групи», як соціальний тип чи продукт суспільних відносин, психологія враховує, що водночас особистість є не

тільки об'єктом суспільних відносин, не тільки відчуває соціальні впливи, а й перетворює їх, оскільки поступово починає виступати як сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються навколишні впливи суспільства. Таким чином, психологія вивчає насамперед психічні процеси, стани і властивості особистості в їхньому взаємозв'язку і залежностях.

Кримінологічне вивчення особистості злочинця дає змогу визначити властивості, які їй притаманні як активному суб'єкту взаємодії з соціальним середовищем. Кримінологічно важливе значення вивчення особистості злочинця полягає також у тому, що дає змогу встановити причини та умови кримінальних правопорушень. Варто відмітити, що раніше кримінально-процесуальне законодавство покладало обов'язок на органи, які здійснюють розкриття тих чи інших кримінальних правопорушень, встановлювати причини та умови цих правопорушень.

Нині очевидно, що вилучення цього положення з чинного Кримінального процесуального кодексу є негативним фактом. Адже, щоб досягти дійсного підвищення ефективної протидії злочинності, необхідно, щоб під час підготовки законопроєктів щодо протидії цьому негативному соціальному феномену, з поля зору законодавця не випадав профілактичний потенціал, спрямований на усунення причин і умов, що сприяють злочинності, адже це має вирішальне значення у протидії злочинності кризового типу, яка сьогодні є в Україні. Одним із важливих кроків у цьому напрямі могло б бути внесення доповнень до Кримінального процесуального кодексу України щодо обов'язку слідчого, прокурора і суду встановлювати причини і умови конкретного кримінального правопорушення і звертатися з поданням до відповідних суб'єктів щодо їх усунення.

Поступово у теорії кримінології відбувається переосмислення проблеми протидії злочинності, оскільки все очевидніше стає, що вирішення проблем, які існують у сучасній кримінології, не можливо без застосування принципово нового, ефективного методологічного підходу. Адже кожний історичний період характеризується певними стереотипами сприйняття навколишнього середовища, «науковою картиною» світу, яка відображає відповідний рівень розвитку пізнавальних можливостей людини та суспільства, що супроводжується як науковими реформами, так і революціями. Звідси важливий висновок про те, що уточнення предметного поля теорії права та правознавства в цілому має спиратися передусім на оновлення методологічного арсеналу наукових досліджень[8].

Проблема ефективних досліджень особистості злочинця залишається ключовою у кримінології[9]. Тому її вирішення є необхідною умовою успішності протидії злочинності.

Саме відсутність ефективної протидії злочинності сприяла застосуванню у кримінології теорії соціального натуралізму. Ця теорія є своєрідним ресурсом, за допомогою якого можна успішно вирішувати актуальні проблеми сучасності. Соціальний натуралізм розглядається і як засіб протидії свавіллю

й ілюзіям – першоджерелу усякого зла, і як інструмент забезпечення суспільного прогресу[10]. Соціальний натуралізм дає можливість побачити, що існує, образно кажучи, не дві «природи» – фізична й біологічна, а три «природи» – фізична, біологічна і соціальна. І соціальна природа не опускається до перших двох, а навпаки, піднімається над ними як вища по відношенню до них, вона існує за своїми, властивими лише їй природними законами. Ці три «природи», генетично пов'язані між собою, тому що біологічна природа породжується розвитком фізичної, а соціальна – розвитком біологічної[11].

Варто відмітити, що соціальний натуралізм засновується на ідеї, згідно з якою суспільні явища існують за законами соціальної природи, що діють через волю і свідомість людей. Люди не можуть жодним чином скасувати чи змінити закони соціальної природи – вони можуть лише або виконувати ці закони, або не виконувати їх[2].

На сучасному етапі кримінологічна наука взяла «на озброєння» доктрину соціального натуралізму, яка і стала основою соціально-натуралістичної кримінології.

За цією кримінологією дослідження волі і свідомості злочинця є ключовим як для пізнання механізмів кримінальної поведінки, так і для розробки методик боротьби з нею[13]. Оскільки воля і свідомість – це засоби (інструменти) генерації і регуляції поведінки людини, що використовуються людиною для пристосування до тих природних законів середовища, в яких людина живе, зокрема до природних законів того соціуму, в якому перебуває людина. Без волі і свідомості пристосування людини до життя в суспільстві є неможливим[14].

Воля і свідомість функціонують лише в єдності, утворюючи генераційно-регуляційний комплекс, що генерує і регулює будь-яку поведінку людини, у тому числі й соціальну. Воля без свідомості «сліпа», а свідомість без волі – «німа»[15]. Отже, дослідження волі і свідомості злочинця має бути основою для вивчення процесу породження злочинного діяння, так і для розробки шляхів протидії йому. На сьогодні це можна зробити на основі методології соціального натуралізму, пізнаючи закономірності утворення волі і свідомості, яка проявляється у вигляді кримінальної поведінки.

За соціально-натуралістичною кримінологією, особливості злочинця слід шукати у властивостях, притаманних його волі і свідомості, і ці властивості, що характерні волі і свідомості, мають бути у злочинця до вчинення злочину, щоб свого часу вони могли проявитися у цьому злочині. Властивості волі і свідомості поділяють на загальні (які властиві усім злочинцям) та індивідуалізуючі (які властиві конкретному злочинцю). Стан волі у злочинців перебуває у стані сваволі, стан свідомості – у стані ілюзій. Стан сваволі і стан ілюзій, який характерний для волі і свідомості злочинця, називається «комплексом сваволі та ілюзій»[16]. Комплекс сваволі й ілюзій – це соціально ненормальний стан волі і свідомості людини, який означає непристосованість її до соціальної форми обміну. Кримінальна поведінка – це такий прояв комплексу сваволі й ілюзій, який порушує нормальність (норму) обміну речовин в умо-

вах соціальної форми природи. Інакше кажучи, злочинність – це соціальна форма ненормальності, що існує в природі, а доброчинність – це соціальна форма нормальності, що існує в природі[17].

Саме загальні властивості волі і свідомості відрізняють злочинців від інших людей. Індивідуалізуючі властивості, які відрізняють злочинців один від одного: це і природжені, і набуті індивідуальні властивості, які індивідуалізують кримінальний прояв комплексу сваволі та ілюзій у конкретного злочинця. До прикладу, це можуть бути соціально-демографічні, особистісно-рольові, психологічні та інші властивості.

Враховуючи викладене, очевидно, що якщо сучасна кримінологія у пізнанні злочинності керуватиметься принципом соціального натуралізму, то це дасть змогу отримати нові знання про особистість злочинця, а відтак і про причини та умови кримінальних правопорушень, і про те, що потрібно робити, щоб усунути їх. А це має визначальне значення при розробці і здійсненні заходів, спрямованих на підвищення успішності протидії злочинності.

Треба відмітити, що в сучасній кримінології із застосуванням принципу соціального натуралізму здійснюються дослідження різної категорії кримінальних правопорушень[18].

Таким чином, дослідження особистості тих, хто вчиняє кримінальні правопорушення, на старій методології – це безперспективний шлях, який закриває нові можливості у забезпеченні підвищення ефективності протидії злочинності в сучасних умовах в Україні. У зв'язку з цим існує потреба в оновленні методологічної основи наукових досліджень цього феномену.

Висновки. Вивчення особистості злочинця з використанням методу соціального натуралізму значно підвищує наукову цінність і практичну реалізацію заходів протидії злочинності. Сьогодні на основі методології соціального натуралізму можна пізнати закономірності утворення волі і свідомості, яка проявляється у вигляді кримінальної поведінки.

Соціально-натуралістична кримінологія визначає, як у природі злочинності поєднуються соціальний і біологічний аспекти, констатуючи, що породження злочинності лише соціальними і біологічними факторами не може відбуватися без участі волі і свідомості особи, яка стає злочинцем. Адже будь-яка дія в соціальній сфері відбувається через волю і свідомість людини. У зв'язку з цим відкриваються можливості більш поглибленого вивчення волі і свідомості людини, яка вчиняє злочин. Це, своєю чергою, дає можливість ґрунтовнішого кримінологічного вивчення причин і умов, що породжують злочинність, адже вони теж діють через волю і свідомість людини.

Ураховуючи викладене, можна зробити висновок, що продуктивною методологічною основою для вивчення особистості злочинця у сучасних умовах в Україні є методологія соціального натуралізму. Дослідження особистості тих, хто вчиняє кримінальні правопорушення, на старій методології – це безперспективний шлях, який закриває нові можливості у забезпеченні підвищення ефективності протидії злочинності.

1. Брифінг «Вплив війни на злочинність в Україні» Міністерства внутрішніх справ України. Спікер – В. Дзюбинський, 2022. Мультимедійна платформа іномовлення України. URL: https://www.ukrinform.ua; Стратегія боротьби з організованою злочинністю від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua; Звіт Голови Національної поліції України про результати роботи відомства у 2019 році. URL: www.kmu.gov.ua › sites › zvit_2019 › zvit-npu-2019. **2.** Аванесов Г. А. Криминология и социальная практика. Москва, 1980. С. 45. **3.** Костенко О. М. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори. Київ: Паливода А. В., 2020. С. 227. **4.** Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: навч. посіб. 2-ге вид., допов. і випр. Київ: МАУП, 2004. С. 41. **5.** Кон И. С. Социология личности. Москва: Политиздат, 1967; Пилипенко В. Є., Вишняк О. І., Куценко О. Д. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: навч. посіб. Київ: Каравела, 2003. С. 179. **6.** Энциклопедический социологический словарь / под ред. Г. В. Осипова; РАН Ин-т соц.-полит. исслед. Москва, 1995. С. 357. **7.** Социологическая энциклопедия: в 2 т. Т. 1 / главный ред. В. Н. Иванов. Москва: Мысль, 2003. С. 567. **8.** Методологія в праві: монографія / за заг. ред. І. Безклубого. Київ, 2017. С. 164–165. **9.** Козлюк Л. Г. Про необхідність вивчення особистості злочинця з позиції соціально-натуралістичної кримінології. *Правова держава,* випуск 31. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 374. **10.** Костенко О. М. «Нові очі» для нового часу (про соціальний натуралізм). Луцьк: Терен, 2022. С. 2. **11.** Костенко О. М. Natura Incognita. Про соціальну природу та її закони: зб. філософ. есе. Одеса: Фенікс, 2019. С. 98. **12.** Там само. С. 50. **13.** Костенко О. М. У світлі соціального натуралізму (вибране). С. 224. **14.** Костенко О. М. Основи соціально-натуралістичної юриспруденції та кримінології: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 140 с. С. 25. **15.** Там само. **16.** Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. 352 с. **17.** Костенко О. М. У світлі соціального натуралізму (вибране). С. 243. **18.** Козлюк Л. Г. Кримінологічна характеристика особистості злочинця, який вчинив статевий злочин щодо неповнолітнього: монографія Костопіль: ЗАТ «Костопільська друкарня», 2011. С. 104; Козлюк Л. Г. Протидія службовим екологічним злочинам (дослідження з позиції соціально-натуралістичного світогляду). Протидія злочинності та адаптація кримінального законодавства і права України до законодавства і права Європейського Союзу: монографія. за заг. ред. В. К. Матвійчука. Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2014. С. 481.

References

1. Bryfinh «Vplyv viiny na zlochynnist v Ukraini». Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy. Spiker – V. Dziubynskyi, 2022. Multymediina platforma inomovlennia Ukrainy. URL: https://www.ukrinform.ua; Stratehiia borotby z orhanizovanoiu zlochynnistiu vid 16 veresnia 2020 r. № 1126-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua; Zvit Holovy Natsionalnoi politsii Ukrainy pro rezultaty roboty vidomstva u 2019 rotsi. URL: www.kmu.gov.ua › sites › zvit_2019 › zvit-npu-2019. **2.** Avanesov H. A. Krymynolohyia y sotsyalnaia praktyka. Moskva, 1980. S. 45. **3.** Kostenko O. M. U svitli sotsialnoho naturalizmu (vybrane): vybrani tvory. Kyiv: Palyvoda A.V., 2020. S. 227. **4.** Lukashevych M. P.,Tulenkov M. V. Spetsialni ta haluzevi sotsiolohichni teorii: Navch posib. 2-he vyd., dopov. i vypr. Kyiv: MAUP, 2004. S. 41. **5.** Kon Y. S. Sotsyolohyia lychnosty. Moskva: Polytyzdat, 1967. Pylypenko V. Ie., Vyshniak O. I., Kutsenko O. D. ta in. Spetsialni ta haluzevi sotsiolohii: Navch. posib. Kyiv: Karavela, 2003. S. 179. **6.** Эntsyklopedycheskyi sotsyolohycheskyi slovar / Pod red. H. V. Osypova; RAN Yn-t sots.-polyt. Yssled. Moskva, 1995. S. 357. **7.** Sotsyolohycheskaia

эntsyklopedyia: V 2 t. T.1 / Hlavnыi red. V. N. Yvanov. Moskva: Mыsl, 2003. S. 567. **8.** Metodolohiia v pravi: monohrafiia / za zah. red. I. Bezkluboho. Kyiv, 2017. S. 164–165. **9.** Kozliuk L. H. Pro neobkhidnist vyvchennia osobystosti zlochyntsia z pozytsii sotsialno-naturalistychnoi kryminolohii. *Pravova derzhava,* vypusk 31. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2020. S. 374. **10.** Kostenko O. M. «Novi ochi» dlia novoho chasu (pro sotsialnyi naturalizm). Lutsk: Teren, 2022. S. 2. **11.** Kostenko O. M. Natura Incognita. Pro sotsialnu pryrodu ta yii zakony: zb. filosof. ese. Odesa: Feniks, 2019. S. 98. **12.** Kostenko O. M. Natura Incognita. Pro sotsialnu pryrodu ta yii zakony: zb. filosof. ese. Odesa: Feniks, 2019. S. 50. **13.** Kostenko O. M. U svitli sotsialnoho naturalizmu (vybrane): vybrani tvory. Kyiv: Palyvoda A.V., 2020. S. 224. **14.** Kostenko O. M. Osnovy sotsialno-naturalistychnoi yurysprudentsii ta kryminolohii: monohrafiia. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2021. 140. S. 25. **15.** Kostenko O. M. Osnovy sotsialno-naturalistychnoi yurysprudentsii ta kryminolohii: monohrafiia. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2021. 140. S. 25. **16.** Kostenko O. M. Kultura i zakon – u protydii zlu: monohrafiia. Kyiv: Atika, 2008. 352s. **17.** Kostenko O. M. U svitli sotsialnoho naturalizmu (vybrane): vybrani tvory. Kyiv: Palyvoda A.V., 2020. S. 243. **18.** Kozliuk L. H. Kryminolohichna kharakterystyka osobystosti zlochyntsia, yakyi vchynyv statevyi zlochyn shchodo nepovnolitnoho: monohrafiia Kostopil: ZAT «Kostopilska drukarnia», 2011. S. 104; Kozliuk L. H. Protydiia sluzhbovym ekolohichnym zlochynam (doslidzhennia z pozytsii sotsialno-naturalistychnoho svitohliadu). Protydiia zlochynnosti ta adaptatsiia kryminalnoho zakonodavstva i prava Ukrainy do zakonodavstva i prava Yevropeiskoho Soiuzu: monohrafiia. za zah. red. V. K. Matviichuka. Kyiv: VNZ «Natsionalna akademiia upravlinnia», 2014. S. 481.

Kozliuk Liudmyla. **Social naturalism as methodological basis for scientific research on the identity of the perpetrator**

The article deals with problematic issues of criminological study of the perpetrator's identity. The main attention is paid to the methodological aspects of this phenomenon. By the way, the author did not ignore the issues related to the definition of the concept of the "identity of the perpetrator". Despite the updating of the concept of a "crime" to "criminal offense" in the legislation, the concept of the "identity of the perpetrator" has not lost and will not lose its importance and relevance for science as a whole, including criminology. For the latter, it is a defining category that constitutes its subject.

Some theoretical developments of the social sciences regarding the understanding of the phenomenon of an individual are highlighted.

The author emphasizes that the problem of effective research of the identity of the perpetrator is key in criminology. Therefore, its solution is a necessary condition for the success to oppose to criminality.

It was established that the lack of effective countermeasures against criminality contributed to the application of the theory of social naturalism in criminology. This theory is a kind of resource that can be used to successfully solve the current problems of the present days. Therefore, criminological science adopted the doctrine of social naturalism, which became the basis of social-naturalistic criminology.

It is argued that the study of the will and consciousness of a person who has committed a criminal offense shall be the basis for studying the mechanism of illegal behavior, as well as for developing ways to counteract it. This can be done on the basis of the methodology of social naturalism, knowing the regularities of the

formation of will and consciousness, which manifests itself in the form of criminal behavior.

It is concluded that if modern criminology in the study of crime is guided by the principle of social naturalism, it makes possible to obtain new knowledge on the identity of the perpetrator, and therefore on the causes and conditions of criminal offenses, and about what must be done to remove them. And this is of decisive importance in the development and implementation of measures aimed at increasing the success in opposing criminality.

It is substantiated that the study of the identity of the perpetrator using the method of social naturalism significantly increases the scientific value and practical implementation of crime prevention measures. Today, on the basis of the methodology of social naturalism, it is possible to know the regularities of the formation of will and consciousness, which manifests itself in the form of criminal behavior.

Thus, social-naturalistic criminology determines how social and biological aspects are combined in the nature of crime. Stating that the generation of crime only by social and biological factors cannot occur without the participation of the will and consciousness of the person who becomes a criminal. After all, any action in the social sphere takes place through the will and consciousness of a person. In this regard, opportunities for a more in-depth study of the will and consciousness of a person who committed a crime are opened up. This, in turn, provides an opportunity for a more thorough criminological study of the causes and conditions that give rise to crime, because they also act through the will and consciousness of a person.

The application of the methodology of social naturalism in the study of the identity of the perpetrator is the future basis of successful criminological research, which will help to overcome the problems of the theory and practice to oppose to criminality.

Key words: *criminality, the identity of the perpetrator, opposition to criminality, criminal behavior mechanism, social-naturalistic criminology, arbitrariness and illusions complex, person's will and consciousness, criminal offence, causes and conditions of criminal offences, social naturalism.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-538-545
УДК 343.9 + 343.3

І. Б. МЕДИЦЬКИЙ,
*доктор юридичних наук, доцент**
ORCID: 0000-0002-6720-6658

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИСТОСТІ КОЛАБОРАНТА

У сучасних умовах триваючої збройної агресії проти України важливого значення набуває кримінально-правова та кримінологічна політика протидії проявам колабораціонізму. Кримінологічно значуща інформація про детермінацію цього явища та його основні параметри сприятимуть більш ефективній реалізації застосовуваних заходів. Стаття присвячена дослідженню кримінологічного портрета особистості колаборанта, з урахуванням при його побудові соціально-демографічних, морально-психологічних та кримінально-правових ознак.

Ключові слова: *колабораційна діяльність, окупаційна влада, особистість злочинця, кримінологічний портрет, соціально-демографічні ознаки, морально-психологічні ознаки, кримінально-правові ознаки.*

Medytskyi Ihor. **Criminological portrait of a collaborator's personality**
In the current conditions of the ongoing armed aggression against Ukraine, the criminal law and criminological policy of combating manifestations of collaborationism is becoming increasingly important. Criminologically significant information on the determination of this phenomenon and its main parameters will contribute to a more effective implementation of the measures taken. The article is devoted to the study of the criminological portrait of a collaborator's personality, taking into account socio-demographic, moral, psychological and criminal law features in its construction.

Key words: *collaboration activity, occupation authorities, personality of a criminal, criminological portrait, socio-demographic characteristics, moral and psychological characteristics, criminal and legal characteristics.*

Вступ. Законодавчою реакцією на розв'язану проти України агресію стали суттєві новели у законі про кримінальну відповідальність. Чималий дослідницький інтерес до своєї конструкції та змістового наповнення викликала ст. 111[1] Кримінального кодексу України (далі – КК України), поява якої започаткувала регламентацію протидії засобами кримінально-правового змісту непоодиноким випадкам колабораційної діяльності. Практичне застосування згаданої норми розширюється з огляду на звільнення Збройними

* ***Medytskyi Ihor****, Doctor of Juridical Sciences, Docent*

© І. Б. Медицький, 2023

Силами тимчасово непідконтрольної Україні території, а також достатньо інтенсивну діяльність органів кримінальної юстиції**.

Стан дослідження. Криміналізація співпраці із державою-агресором зумовила широку та багатовекторну дослідницько-прикладну зацікавленість контекстно кримінально-правової кваліфікації колабораційної діяльності (О. О. Дудоров, З. А. Загиней-Заболотенко, Р. О. Мовчан, Є. О. Письменський, М. І. Хавронюк, В. В. Шаблистий та ін.); документування та розслідування ст. 111[1] КК (І. В. Гловюк, А. В. Коваленко, А. С. Мальгіна, М. І. Пашковський та ін.), кримінологічної (В. В. Василевич, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський та ін.) та криміналістичної характеристики колабораціонізму (О. В. Кузьменко, Е. І. Оржинська та ін.). При цьому потенціал кримінологічної оцінки колабораційної діяльності реалізований недостатньо, рівним чином це зауваження стосується й кримінологічного портрета особистості колаборанта, увагу до побудови якого дослідниками на даний момент не виявлено.

Мета. Стаття має за мету опис типових специфічних рис особистості колаборанта (формування кримінологічного портрета).

Виклад основного матеріалу. Емпіричною базою дослідження є узагальнення матеріалів судової практики у справах про колабораційну діяльність, отриманих автором шляхом вільного доступу до ЄДРСР; а також інформації Офісу Генерального прокурора. Станом на 24.01.2023 р. ЄДРСР містив 150 вироків за ст. 111[1] КК, постановлених судами України упродовж квітня 2022 – січня 2023 р. щодо 152 осіб (Масив № 1): ч. 1 ст. 111[1] КК – 99 кримінальних правопорушень (66%); ч. 2 ст. 111[1] КК – 32 (21,3%); ч. 4 ст. 111[1] КК – 11 (7,3%); ч. 5 ст. 111[1] КК – 3 (2%); ч. 6 ст. 111[1] КК – 2 (1,3%); ч. 7 ст. 111[1] КК – 5 (3,3%). За даними Офісу Генерального прокурора, упродовж 2022 р. обліковано 3851 кримінальне правопорушення за фактами колабораційної діяльності, з них – 949 проступків (ч. 1, 2 ст. 111[1] КК) та 2902 злочини (ч. 3, 4, 5, 6, 7, 8)[1]; виявлено 726 осіб-колаборантів (Масив № 2)[2].

У структурі кримінологічної характеристики особистості традиційно виокремлюють чотири блоки: 1) соціально-демографічний; 2) соціально-рольовий; 3) морально-психологічний; 4) кримінально-правовий.

Соціально-демографічний блок. Злочинна активність у сфері добровільної співпраці із державою-агресором здебільшого притаманна особам чоловічої статті: 62,5% (Масив № 1) та 68% (Масив № 2).

Віковий ценз 726 виявлених упродовж 2022 р. колаборантів, за інформацією Офісу Генерального прокурора, розподілений так: 14–17 років – 0 осіб; 18–28 років – 49; 29–39 років – 177; 40–54 років – 298; 55–58 років – 71; 60 років і більше – 131. Найбільш криміногенною спостерігаємо вікову кате-

** За матеріалами Офісу Генерального прокурора, станом на кінець лютого 2023 р. обліковано уже 4527 кримінальних правопорушень, передбачених ст.111[1] КК / Офіс Генерального прокурора. URL: https://www.gp.gov.ua/ (дата звернення: 23.02.2023).

горію 40–54 років (41%), найменш схильною до проявів колабораціонізму виявилась молодь 18–28 років (6,7%).

Найбільшу частку серед колаборантів, за вироками суду, мають особи з вищою освітою (27%). Із врахуванням 18 осіб (11,8%) із середньою спеціальною освітою (на даний момент прирівнюється до освітньо-професійного ступеня молодшого бакалавра) та 2 осіб з неповною вищою освітою (1,3%), відзначаємо достатньо високу освітню планку злочинців – особи із вищою та фаховою передвищою освітою становлять 40,1% серед усіх засуджених. Значна частка засуджених осіб із середньою (26,3%) та професійно-технічною освітою (9,9%); у 23,7% від загального масиву вироків інформація про освітній рівень підсудного не зазначена. За даними Офісу Генерального прокурора, у 55,7% випадків у осіб-колаборантів на час вчинення кримінального правопорушення була вища і фахова передвища освіта, 11,7% осіб мали професійно-технічну освіту та 32,5% осіб здобули базову середню та профільну середню освіту.

46,7% засуджених осіб не були залученими до трудової діяльності, 13,8% на момент вчинення кримінального правопорушення перебували на пенсії, 19,1% мали постійне місце роботи та у 20,4% вироків інформація про трудову зайнятість не вказана. Згідно з даними Офісу Генерального прокурора найбільшу частку серед колаборантів мали працездатні особи, які не працювали і не навчалися (349 або 48,1%), а також безробітні (70 або 9,6%). Соціальний статус зайнятих у громадсько-політичній і трудовій сферах осіб був пов'язаний із виконанням обов'язків і компетенцій депутатів місцевих рад (23 або 3,2%), державних службовців (6 або 0,8%), посадових осіб місцевого самоврядування (11 або 1,5%), посадових / службових осіб районних державних адміністрацій (1 або 0,1%), службових осіб судової гілки влади (6 або 0,8%), працівників правоохоронних органів (21 або 2,9%), посадових і службових осіб інших органів державної влади (2 або 0,3%).

Соціально-демографічні ознаки особистості колаборанта доповнюють ті з них, що стосуються сфери сімейно-шлюбних відносин. У 31% випадків йшлося про осіб, які перебували у зареєстрованому шлюбі, 25% засуджених були неодруженими / незаміжніми, у 4% випадків шлюб осіб було розірвано, 1,3% випадків припадають на вдівців, у 38,8% вироків даних про шлюб не було.

Морально-психологічні ознаки. Досліджуючи основні передумови, які забезпечили успішність здійсненої РФ у 2014 р. операції проти України з подальшою відносною поширеністю колабораційної поведінки, Є. О. Письменський виділяє постсовєцький спадок і прихильність до ідеології «російського світу». Учений констатує, що в основі колабораціоністських практик на окупованій території України, а також виявленої лояльності частини місцевого населення до окупаційного режиму, лежать мотиви у вигляді схильності до постсовєцьких ідей під гаслами «російського світу» (політико-ідеологічне підґрунтя) та меркантильні (користолюбство, прагнення, інколи оманливі, збагатитись) або низькі (марнославство, помста)[3].

Сучасна практика правозастосування лише підтверджує та розвиває висловлені вище твердження. Показовим тут є вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 10.11.2022 р. у справі № 545/5177/22. *Підсудна у період з 24.02.2022 р. по 11.09.2022 р., діючи умисно, особисто, добровільно та з власної ініціативи, підтримуючи збройну агресію російської федерації на території України, усвідомлюючи протиправний характер своїх дій, передбачаючи настання суспільно небезпечних наслідків та бажаючи їх настання, маючи демонстративний та відкритий перед населенням громади села постійний зв'язок з військовими держави – агресора російської федерації, неодноразово, добровільно та безоплатно надавала матеріальні ресурси в розпорядження військовослужбовцям кожної ротації окупаційних військ російської федерації, а саме наявні у неї продукти харчування, алкогольні напої, також готувала їм їжу та інше. При цьому у період окупації вказаного населеного пункту підсудна не надавала зазначених матеріальних ресурсів місцевим мешканцям, тим самим інтереси та потреби окупантів ставила у пріоритет перед односельцями* (виділено нами. – *І. М.*)[4].

Кримінально-правовий блок. Для колаборантів притаманний одноосібний характер протиправної поведінки – у 96% постановлених судами вироків констатовано, що злочинці діяли як виконавці інкримінованого їм кримінального правопорушення, не залучаючи інших співучасників до реалізації його об'єктивної сторони. Для 4% випадків характерною є проста співучасть, без деталізованого розподілу функцій між співучасниками групи.

94% вироків постановлені щодо раніше не судимих осіб. Раніше притягувались до кримінальної відповідальності та мають не зняту / непогашену судимість 4,6% осіб, ще у 1,3% вироків означена інформація судом зазначена не була. Аналіз попередніх судимостей засуджених за колабораційну діяльність осіб свідчить про те, що ними здебільшого вчинялися злочини корисливого та корисливо-насильницького спрямування.

Ефективність покарання за колабораційну діяльність залежить як від законодавчої конструкції норми, так і практики його призначення, наскільки воно є законним, обґрунтованим та справедливим.

Недоліки конструювання санкцій у ст. 111[1] КК. Санкції ч. 1, 2 ст. 111[1] КК передбачають безальтернативне покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. При цьому ігнорується той факт, що відповідне кримінальне правопорушення найчастіше вчиняється особою, яка не обіймає жодної посади і не займається жодною діяльністю і тому фактично не здатна понести реального покарання (Р. О. Мовчан, В. В. Шаблистий). Призначаючи покарання, судді діють, так би мовити, «на перспективу».

У вироку Корольовського районного суду м. Житомира від 16.01.2023 р. у справі № 296/298/23 констатовано, що *«...на момент вчинення кримінального проступку ОСОБА_3 не працював. Тобто вчинення ОСОБА_3 колабора-*

ційної діяльності не було пов'язане з його посадою чи зайняттям певною діяльністю. Однак, на думку суду, особи, які публічно закликають до підтримки рішень та дій держави-агресора, мають бути позбавлені можливості брати участь у будь-яких формах державного управління та місцевого самоврядування»[5]. У таких випадках основна мета покарання (кара) не досягається, а запобіжний ефект покарання значним чином нівелюється. Проблемним рішенням законодавця О. П. Рябчинська вважає включення до санкції ч. 3 ст. 111[1] КК такого виду покарання, як виправні роботи, адже його застосування до освітян (педагогів), які пропагували чи виправдовували збройну агресію, пропагували антиукраїнську ідеологію у середовищі підростаючого покоління, є як мінімум недоцільним[6].

Практика призначення покарання. При призначенні покарання за кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 111[1] КК, суди у 21,9% випадків обирали додаткове покарання у вигляді конфіскації майна. Тоді як призначення конфіскації майна за вчинення колабораційної діяльності як проступку (ч. 2 ст. 111[1] КК) суперечить приписам ч. 2 ст. 59 КК.

У контексті відповідальності за ч. 4 ст. 111[1] КК суди у 72,7% вироків визнали за можливе звільнити особу від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК), у трьох випадках було призначене більш м'яке покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК). Аналізуючи закономірності реалізації правового механізму звільнення особи від відбування покарання з випробуванням, Р. Ш. Бабанли формулює висновок, що цей механізм не завжди використовують згідно з його метою, а необґрунтованість у використанні цього механізму породжує дисбаланс та продукує необґрунтованість самого процесу призначення покарання[7]. Вважаємо, що означена вище інтенсивність застосування ст. 75 КК є сумнівною, з огляду на характер вчинюваних кримінальних правопорушень, які відбуваються з використанням умов воєнного стану. Принаймні на недопущення такої практики уже більш жорстко орієнтує сучасна редакція ст.75 КК (набула чинності 27.01.2023 р.).

У 84,2% постановлених вироків (щодо 130 осіб) суди у якості обставин, які пом'якшують покарання, визнали щире каяття засуджених. Проте є підстави вважати, що обґрунтування цих обставин мало радше формальний, «механістичний» характер. Адже на момент вчинення абсолютної більшості колаборацій уже тривало широкомасштабне російське вторгнення в Україну, у ході якого правоохоронними органами, громадськими, міжнародними організаціями зафіксовані та висвітлені у ЗМІ численні воєнні злочини, вчинені російськими окупантами, зокрема, вбивства та катування мирних мешканців, зґвалтування, мародерства, руйнування житлової та соціальної інфраструктури тощо. За таких обставин, виходячи з принципу справедливості, суди зобов'язані були більш вибірково підходити до питань призначення покарання, за потреби – обираючи його у розмірах, наближених до максимальної межі.

Виникає питання, чи такий «ліберальний» підхід суди демонструють лише стосовно колаборантів, чи зазначене є складовою небезпечної тенден-

ції покарання за масив злочинів проти основ національної безпеки України загалом? Схожу паралель демонструє кримінологічний аналіз В. С. Батиргареєвою виправдовування, визнання правомірною або заперечення збройної агресії рф та глорифікації її учасників. Щодо майже дев'яти із десяти осіб (87,5%) застосоване звільнення від відбування призначеного покарання з випробуванням. Дослідниця обґрунтовано зазначає, що ідеологія людини, її погляди, настрої не так легко й швидко піддаються зміні. Тому подібна лінія поведінки є нічим іншим, як бажанням зменшити обсяг кримінальної репресії щодо себе[8].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Кримінологічна інформація про особистість колаборанта матиме прикладне значення для розробки ефективних заходів загального та спеціального запобігання даним видам кримінальних правопорушень. Узагальнення статистичної інформації органів кримінальної юстиції дало можливість сформувати наступний кримінологічний портрет особистості колаборанта: здебільшого це особа чоловічої статі, віком від 29 до 54 років, достатньо високого ступеня освіченості; працездатна, але не залучена до трудової діяльності чи яка перебуває на пенсії; поділяє антинаціональні ідеологічно-політичні уподобання, несприйняття законної української влади та схвалення політики країни агресора; несудима та реалізує одноосібний характер протиправної поведінки.

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2022 року / Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/ posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 23.02.2023). **2.** Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року / Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/ posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2 (дата звернення: 23.02.2023). **3.** Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис. Сєвєродонецьк, 2020. 121 с. С. 39–42. **4.** Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 10.11.2022 р. у справі № 545/5177/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107246755 (дата звернення: 24.02.2023). **5.** Вирок Корольовського районного суду м. Житомира від 16.01.2023 р. у справі № 296/298/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108401700 (дата звернення: 24.02.2023). **6.** Рябчинська О. П. Заходи кримінально-правового характеру за колабораційну діяльність: реалії та перспективи. *Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути:* матеріали міжнар. наук. конференції (Харків, 21–22 жовт. 2022 р.) / редкол.: В. Я. Тацій, Ю. А. Пономаренко, Ю. В. Баулін та ін. Харків: Право, 2022. С.72–75. С. 72, 73. **7.** Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. 488 с. С. 425. **8.** Батиргареєва В. С. До кримінологічного аналізу виправдовування, визнання правомірною або заперечення збройної агресії рф та глорифікації її учасників як нового виклику безпеці інформаційного простору України. *Інформація і право.* 2022. № 4(43). С. 37–49. С. 43. URL: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.4(43).269976

References

1. Iedynyi zvit pro kryminalni pravoporushennia po derzhavi za sichen-hruden 2022 roku / Ofis Heneralnoho prokurora. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (data zvernennia: 23.02.2023) [ukr.]. **2.** Iedynyi zvit pro osib, yaki vchynyly kryminalni pravoporushennia za sichen-hruden 2022 roku. Ofis Heneralnoho prokurora. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2 (data zvernennia: 23.02.2023) [ukr.]. **3.** Pysmenskyi Ye. O. Kolaboratsionizm yak suspilno-politychne yavyshche v Ukraini (kryminalno-pravovi aspekty): nauk. narys / Ye. O. Pysmenskyi. Sievierodonetsk, 2020. 121 s. S. 39–42 [ukr.]. **4.** Vyrok Poltavskoho raionnoho sudu Poltavskoi oblasti vid 10.11.2022 r. u spravi № 545/5177/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107246755 (data zvernennia: 24.02.2023) [ukr.]. **5.** Vyrok Korolovskoho raionnoho sudu m. Zhytomyra vid 16.01.2023 r. u spravi № 296/298/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108401700 (data zvernennia: 24.02.2023) [ukr.]. **6.** Riabchynska O. P. Zakhody kryminalno-pravovoho kharakteru za kolaboratsiinu diialnist: realii ta perspektyvy. *Kryminalne pravo Ukrainy pered vyklykamy suchasnosti i maibuttia: yakym vono ye i yakym yomu buty :* materialy mizhnar. nauk. konferentsii, m. Kharkiv, 21–22 zhovt. 2022 r. / redkol.: V. Ya. Tatsii, Yu. A. Ponomarenko, Yu. V. Baulin ta in. Kharkiv: Pravo, 2022. S.72–75. S. 72, 73 [ukr.]. **7.** Babanly R. Sh. Pryznachennia pokarannia v Ukraini: teoretyko-prykladni zasady. Chernihiv: Desna Polihraf, 2019. 488 s. S. 425 [ukr.]. **8.** Batyrhareieva V. S. Do kryminolohichnoho analizu vypravdovuvannia, vyznannia pravomirnoiu abo zaperechennia zbroinoi ahresii rf ta hloryfikatsii yii uchasnykiv yak novoho vyklyku bezpetsi informatsiinoho prostoru Ukrainy. *Informatsiia i pravo.* 2022. № 4(43). S. 37–49. S. 43. URL: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.4(43).269976 [ukr.].

Medytskyi Ihor. **Criminological portrait of a collaborator's personality**

The article is devoted to the construction of a criminological portrait of a collaborator's personality by studying socio-demographic, moral, psychological and criminal law features. In the course of the analysis of the socio-demographic characteristics of a collaborator, it is established that criminal activity in the field of voluntary cooperation with the aggressor State is mostly characteristic of men. A high educational level of criminals was noted: persons with higher and professional higher education account for 40.1% of all convicts. Most of them are able-bodied but not involved in labor activity (46.7%) or pensioners (13.8%). In the context of moral and psychological characteristics, collaborators are characterized by anti-national ideological and political preferences, rejection of the legitimate Ukrainian government and approval of the aggressor country's policies. The analysis of criminal law features revealed that collaborators are characterized by the individual nature of their unlawful behavior (96%). The vast majority of convicted persons have not been previously prosecuted or are considered to have no criminal record (94%). An analysis of the previous convictions of persons convicted of collaboration shows that they mostly committed crimes of mercenary and mercenary-violent nature. In the context of the effectiveness of punishment for collaboration, the author focuses on the shortcomings of the design of sanctions and the practice of their imposition. The data obtained made

it possible to form a criminological portrait of the collaborator's personality – mainly a male person, aged 29 to 54 years, with a sufficiently high degree of education; able-bodied, but not involved in labor activity or retired; shares anti-national ideological and political preferences, rejection of the legitimate Ukrainian government and approval of the aggressor country's policy; is not convicted and realizes the individual nature of illegal behavior.

Key words: *collaboration activity, personality of the offender, criminological portrait, socio-demographic characteristics, moral and psychological characteristics, criminal and legal characteristics.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-546-555
УДК: 343.6

Р. С. КВАША,
*доктор філософії в галузі права**
ORCID: 0000-0003-4284-4917

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ НАСИЛЬСТВА В ТЕОРІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У статті поняття насильства з позицій соціального натуралізму та широкого трактування визначено як фізичний, так і психологічний вплив на потерпілого. Протилежний підхід, відповідно до якого насильство ототожнюється виключно з фізичним впливом на іншу особу, ґрунтується на позитивізмі та не враховує дуалістичну природу цього явища. Основними видами насильства є фізичне та психологічне. Виокремлено об'єктивні та суб'єктивні ознаки насильства: це протиправна поведінка, яка проявляється у зовнішньому середовищі та виражена у конкретних усвідомлених актах діяльності людини; спрямованість проти організму іншої людини; наявність конкретного адресата (потерпілого – при безпосередньому насильстві, або його близьких осіб – при опосередкованому насильстві); може мати місце як проти, так і поза волею іншої особи (потерпілого); умисний характер поведінки особи; здатність впливати на несвідоме та заподіювати фізичну, моральну, майнову шкоду іншій особі; наявність мети спричинити шкоду іншій особі певного характеру.

Ключові слова: *насильство, агресія, фізичне насильство, психологічне насильство, економічне насильство, сексуальне насильство, мобінг, булінг, примус, шкода, вплив, відповідальність, недоторканність, види насильства.*

Kvasha Roman. **The essence of the concept of violence in the theory of criminal law of Ukraine**

In the article, the concept of violence from the standpoint of social naturalism and broad interpretation is defined as both physical and psychological impact on the victim. The opposite approach, according to which violence is identified exclusively with physical impact on another person, is based on positivism and does not take into account the dualistic nature of this phenomenon. The main types of violence are physical and psychological. Objective and subjective signs of violence are singled out: this is illegal behavior that manifests itself in the external environment and is expressed in specific conscious acts of human activity; targeting another person's body; the presence of a specific addressee (the victim – in the case of direct violence, or his relatives – in the case of indirect violence); can take place both against and against the will of another person (victim); the intentional character of the person's behavior; the ability to influence the unconscious and cause physical, moral, property damage to another person; the presence of a goal to cause harm to another person of a certain nature.

* ***Kvasha Roman****, Doctor of Philosophy in Law*

© Р. С. Кваша, 2023

Key words: *violence, aggression, physical violence, psychological violence, economic violence, sexual violence, mobbing, bullying, coercion, harm, influence, responsibility, inviolability, types of violence.*

Вступ. Проблему насильства традиційно відносять до найбільш актуальних у вітчизняній кримінально-правовій науці. Йдеться насамперед про проблему визначення змісту поняття «насильство», особливості фізичного та психічного (психологічного) насильства як об'єктивних ознак складів насильницьких злочинів. Щодо фізичного насильства термінологічних дискусій у вітчизняній юридичній науці не ведеться, на відміну від психічного / психологічного насильства. Зазначимо, що як у нормативно-правових актах України, так і в юридичній науці рівною мірою використовуються поняття «психічне насильство» і «психологічне насильство», тому для потреб цієї статті послуговуватимемось обома. Насильство – один із найнебезпечніших елементів порушення прав людини, забезпечення яких у будь-якій правовій соціальний державі є пріоритетним напрямом державної політики.

Стан дослідження. У вітчизняній правовій літературі різним аспектам насильства та протидії йому приділяли увагу відомі науковці: О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, Б. М. Головкін, В. В. Голіна, В. Я. Горбачевський, В. К. Грищук, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. Г. Колб, І. О. Колб, О. М. Костенко, В. В. Кузнєцов, І. П. Лановенко, О. М. Литвинов, П. П. Михайленко, В. О. Навроцький, Ю. В. Нікітін, А. В. Савченко, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, В. О. Туляков, П. Л. Фріс, В. І. Шакун та ін. Запропоновано чимало визначень поняття насильства. В Україні досліджувалися загальнотеоретичні проблеми насильства та його видів. Науковці приділяли увагу також видам насильства стосовно конкретних складів кримінальних правопорушень чи кримінологічним проблемам протидії різним видам насильницької злочинності в Україні (сімейному (домашньому) насильству, сексуальному насильству, насильству щодо жінок, насильству серед неповнолітніх тощо).

Постановка проблеми. Опосередковано питання запобігання та протидії насильству набуло відображення в таких нормативних актах: Кодекс України про адміністративні правопорушення, Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, інші закони України, зокрема «Про Національну поліцію», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», «Про запобігання та протидію домашньому насильству». 11 грудня 2022 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)»[1]. В останньому, зокрема, йдеться про форми психологічного та економічного тиску, які теж є проявами насильства. Крім того, вияв насильства часто пов'язаний із такою властивістю характеру, як агресія. Не можна не згадати у цьому контексті збройну повномасштабну

агресію проти України з боку РФ. Щодня окупанти чинять акти насильства щодо мирного населення України, особливо на тимчасово окупованих територіях.

Метою статті є визначення сутності поняття насильства в теорії кримінального права України.

Виклад основного матеріалу. Зміст поняття «насильство» повинен установлюватися на підставі різноманітних прийомів тлумачення, серед яких чільне місце посідають прийоми лінгвістичного, системного та логічного тлумачення.

Так, лінгвістичне тлумачення полягає у «з'ясуванні змісту кримінально-правової норми шляхом розкриття змісту слів, термінів, термінологічних зворотів, нормативних речень, встановлення синтаксичного зв'язку між ними за допомогою правил граматики, орфографії, пунктуації, фразеології»[2]. У межах лінгвістичного тлумачення кримінально-правових норм доцільно насамперед визначитися з тим, яке значення вкладається у поняття «насильство» у загальновживаній українській мові. Аналіз тлумачних словників дає підстави зробити висновок, що поняття «насильство» вживається в українській мові переважно в однаковому значенні. В Академічному тлумачному словнику української мови це поняття розуміється як «1) застосування фізичної сили до кого-небудь; 2) застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось»[3]. Згідно з Юридичною енциклопедією, насильством визнається «умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу її заподіяння зі злочинною метою»[4]. Отже, навіть з невеликого екскурсу у семантику слова «насильство» вбачається його неоднозначність, що впливає і на кримінально-правову думку.

Окремі науковці вважають насильство проявом агресії, відзначаючи, що фізичне насильство є крайньою формою, найбільш гострим і небезпечним її проявом[5]. Доволі часто у науковій літературі пропонуються узагальнюючі дефініції. М. І. Хавронюк з метою термінологічного вдосконалення КК України обґрунтовує доцільність його доповнення новою статтею, в якій би визначався зміст кримінально-правових понять, і під насильством пропонує розуміти як фізичний, так і психічний вплив (насильство)[6].

О. Л. Гуртовенко стверджує, що «в теорії кримінального права узагальнено насильство повинно розумітися як поняття, що охоплює посягання на всі структури (сфери) особистості: біологічну, соціальну, психічну і духовну»[7]. А. О. Йосипів також доходить висновку, що насильство має охоплювати як фізичний, так і психічний вплив на потерпілого[8]. І. І. Давидович розглядає насильство як родове поняття, що об'єднує такі його різновиди, як фізичне та психічне насильство: насильство – це «умисна протиправна дія, яка полягає у впливі на тіло іншої людини, її психіку або свободу, що здійснюється всупереч волі потерпілого або поза його волею і здатна викликати негативні зміни в організмі потерпілого»[9].

О. М. Храмцов розглядає насильство як «навмисний, суспільно небезпечний, протиправний вплив на іншу особу, який зумовлюється ворожою, інструментальною або негативістською мотивацією, та виявляється у фізичному та (або) інформаційному діянні (дії чи бездіяльності) всупереч чи поза волею людини, тим самим впливаючи на свободу її волевиявлення або спричиняючи їй фізичну та (або) психічну шкоду або створюючи реальну загрозу їх спричинення»[10].

Таким чином, одна група науковців відносить до поняття насильства як фізичний, так і психічний вплив однієї особи на іншу. При цьому більшість з них відзначає, що насильство охоплює як суспільно небезпечні діяння, в яких виразилося насильство, так і суспільно небезпечні наслідки, що настали.

Водночас інша група вчених розуміє насильство виключно як фізичний вплив на організм потерпілого. В останній редакції проєкту КК України (30.01.2023), який розроблено робочою групою з розвитку кримінального права України та винесено на обговорення громадськості, пропонується закріпити таку дефініцію поняття «насильство»: «насильство – фізичний вплив на іншу людину, зокрема, шляхом завдання удару, побоїв, застосування акустичного, світлового, термічного чи хімічного фактору або обмеження її особистої свободи». Таке визначення міститься у ст. 1.4.1 проєкту КК України «Значення термінів Кримінального кодексу (глосарій)». Водночас у цій же статті наводиться й дефініція поняття «погроза», під якою розуміється «погроза – усне, письмове чи конклюдентними діями залякування людини застосуванням насильства, зґвалтуванням чи сексуальним насильством, знищенням чи пошкодженням майна, розголошенням дійсних чи вигаданих відомостей, які можуть скомпрометувати людину, або спричиненням їй будь-якої іншої шкоди»[11]. Отже, робоча група, визначаючи поняття «насильство» та «погроза», вкладає у зміст цих понять те, що на сьогодні охоплюється двома видами насильства, а саме фізичним та психічним. Наприклад, Р. Д. Шарапов вважає, що насильство – це умисне неправомірне заподіяння фізичної шкоди іншій особі поза чи всупереч її волі шляхом енергетичного впливу на органи, тканини або фізіологічні функції органів потерпілого[12]. В. О. Навроцький також переконаний, що насильство – це виключно фізичний вплив на організм потерпілого. При цьому він виокремлює ознаки насильства, як-то: 1) це активна форма поведінки, тому застосування насильства шляхом бездіяльності є неможливим; 2) дія, спрямована проти іншої особи; будь-які дії, спрямовані на заподіяння шкоди самому собі, не можуть визнаватися насильством; 3) воно полягає у примусовому впливі, що здійснюється всупереч волі потерпілого, у застосуванні до нього сили; 4) посягання спрямоване на заподіяння шкоди життю, здоров'ю, особистій свободі іншої людини, відбиваючись зовні у позбавленні життя, спричиненні тілесних ушкоджень, мордуваннях, побоях, іншому спричиненні

фізичного болю, позбавленні особистої свободи; 5) насильство виражається у фізичному впливі на потерпілого[13].

На думку Л. А. Наконечної, недоцільно поділяти насильство на фізичне та психічне. Ця авторка вважає, що «психіка – це одна з важливих функцій людського організму, проте не є фізіологічною і, відповідно, предметом насильницького (фізичного) впливу бути не може … психіка людини потребує комплексного наукового дослідження, а відповідний вплив на неї слід називати не психічним насильством, а психічним впливом»[14].

І. В. Козич, виокремлюючи злочин, що вчиняється із застосуванням насильства, вважає, що під ним слід розуміти «передбачене КК України суспільно небезпечне умисне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину, що скоюється або супроводжується спричиненням фізичної шкоди іншій людині чи створенням загрози спричинення такої шкоди всупереч (проти) її волі[15]. Таким чином, дослідник також розуміє під поняттям насильства виключно фізичний вплив на потерпілого.

На нашу думку, не слід ототожнювати поняття «насильство» виключно зі спричиненням фізичної шкоди організму потерпілого. Визначаючи зміст цього поняття, вважаємо за доцільне враховувати дуалістичну природу насильства як явища, яке може проявлятися як у фізичній формі, так і в психологічному впливі, що деструктивно впливає на особистість. Окрім того, розуміння насильства як виключно фізичного впливу на іншу людину можливе виключно з точки зору позитивізму. Проте, як зазначає О. М. Костенко, позитивізм є хворобою, яку можна визначити як світоглядну ідеологію, що полягає у прийнятті видимості за дійсність. Вилікуватися від «хвороби» позитивізму можна лише з допомогою доктрини, яка за видимістю дасть змогу відкрити дійсність. Такою доктриною, з точки зору О. М. Костенка, є доктрина, заснована на натуралістичному світогляді, відповідно до якої критерієм, за яким дійсність слід відрізняти від видимості, є закони Природи: дійсним є те, що узгоджується із законами Природи, а те, що не узгоджується, є лише видимістю[16]. Ототожнення насильства виключно з фізичним спричиненням шкоди іншій особі, що ґрунтується, як відзначалося, виключно на позитивістських підходах, зумовлює недооцінку ступеня суспільної небезпеки психічного насильства. Наслідки у разі спричинення психічного насильства порівняно з наслідками фізичними подекуди можуть бути більш вагомими, оскільки проявляються здебільшого у стійких деструктивних змінах поведінки потерпілого, що можуть проявитися згодом, вже після вчинення стосовно нього кримінального правопорушення. Окрім того, застосування психічного насильства може зумовити спричинення шкоди психічному та соматичному здоров'ю людини, підвищити його рівень її віктимності у майбутньому. Такі наслідки можуть бути спричинені як фізичним, так і психічним насильством рівною мірою.

Варто відзначити й те, що наслідки фізичного впливу завжди більш очевидні та можуть бути об'єктивно оцінені більшою мірою, ніж наслідки пси-

хологічні. Оцінка наслідків психічного насильства здійснюється зазвичай опосередковано, крізь призму сприйняття потерпілим. Власне цей аспект створює додаткові складнощі, оскільки у такому випадку на об'єктивну оцінку наслідків психічного насильства можуть вплинути різноманітні фактори суб'єктивного характеру. Наприклад, погроза вбивством сприйматиметься по-різному особою, яка чує відповідні висловлювання вперше, і особою, яка систематично чує таку погрозу.

Позиція, що насильство далеко не завжди зводиться до спричинення фізичної шкоди потерпілому, врахована і в Законі України від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Відповідно до п. 17 ч. 1 цього Закону фізичне насильство – це форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, завдання побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру[17]. Як убачається з цього визначення, у ньому також використовується широкий підхід до розуміння поняття фізичного насильства, що охоплює не лише безпосередній фізичний вплив на організм потерпілого, що порушує його фізичну недоторканність[18]. Тобто поняття насильства розглядається у якнайширшому значенні, що повною мірою відповідає соціально-натуралістичному підходу в юриспруденції.

Зауважимо й те, що автори проєкту КК України, попри, здавалося б, використання уніфікованого та однозначного підходу в аспекті розуміння насильства виключно як фізичного впливу на потерпілого, все ж допускають диференційований підхід до розуміння поняття «насильство» у проєкті цього Кодексу. Так, у ст. 4.6.4. «Домашнє насильство» зазначено: «Особа, яка систематично застосовувала фізичне, психологічне або економічне насильство щодо близької людини чи колишнього подружжя, що спричинило: 1) фізичне чи психологічне страждання, 2) розлад здоров'я, 3) втрату працездатності, 4) емоційну залежність або 5) погіршення якості життя потерпілої людини…»[19]. Тобто стосовно цього складу злочину автори проєкту КК України роблять винятки порівняно з загальнонормативним визначенням насильства, про яке йшлося вище.

Насильству як універсальній категорії, на нашу думку, притаманні ознаки, які характеризують відповідне негативне явище загалом.

По-перше, насильство є протиправною поведінкою, яка завжди проявляється у зовнішньому середовищі та виражена у конкретних усвідомлених актах. При цьому насильство може мати найрізноманітніші прояви, від яких власне залежить виокремлення видів насильства. Наприклад, фізичне насильство може мати прояв у вигляді удару, побоїв, мордування, тілесних ушкоджень тощо. Тому з урахуванням цієї істотної ознаки

можуть виокремлюватися форми насильства, основними з яких є фізичне та психологічне.

По-друге, насильство спрямоване проти організму іншої людини. Будь-яке насильство виступає кримінально караним у тому випадку, якщо воно спричиняється іншій особі, а не самому собі. Загалом заподіяння тілесних ушкоджень самому собі або спричинення смерті не є кримінально караним. Виняток становить норма про ухилення військовослужбовця від несення обов'язків військової служби шляхом самокалічення (ст. 409 КК України). Самокалічення, що характеризується спричиненням тілесних ушкоджень самому собі, є кримінально караним виключно як один із альтернативних способів вказаного вище кримінального правопорушення проти порядку проходження військової служби.

По-третє, насильство має конкретного адресата. Воно не може бути безадресним та не може стосуватися майна, оскільки насильство пов'язується виключно з впливом на іншу особу. При цьому насильство може бути як безпосереднім, тобто спрямованим безпосередньо на потерпілого, так і опосередкованим, тобто заподіюватися не безпосередньо потерпілому, а його близьким особам. Адресат насильства – це завжди фізична особа, здоров'ю якої спричиняється шкода у результаті чи-то фізичного, чи-то психологічного впливу, а тому знищення та пошкодження чужого майна не охоплюється поняттям «насильство».

По-четверте, насильство може мати місце як проти, так і поза волею іншої особи (потерпілого). Це означає, що насильство – умисне діяння, що може впливати на несвідоме та заподіювати фізичну, моральну, майнову шкоду іншій особі. При цьому насильство має мету спричинити іншій особі шкоду відповідного характеру.

По-п'яте, насильство характеризується умисним характером, що виключає випадковість.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. На основі природного права, а також ураховуючи нормативний підхід до широкого трактування поняття насильства, під ним слід розуміти як фізичний, так і психологічний вплив на потерпілого. Протилежний підхід, відповідно до якого насильство ототожнюється виключно з фізичним впливом на іншу особу, ґрунтується на позитивізмі та не враховує дуалістичну природу цього явища. Констатовано, що основними видами насильства є фізичне та психологічне насильство.

Виокремлено об'єктивні та суб'єктивні ознаки насильства: це протиправна поведінка, яка проявляється в зовнішньому середовищі та виражена у конкретних усвідомлених актах діяльності людини; спрямованість проти організму іншої людини; наявність конкретного адресата (потерпілого – при безпосередньому насильстві, або його близьких осіб – при опосередкованому насильстві); може мати місце як проти, так і поза волею іншої особи (потерпілого); умисний характер поведінки особи; здатність впливати на несвідоме

та заподіювати фізичну, моральну, майнову шкоду іншій особі; наявність мети спричинити шкоду певного характеру іншій особі.

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню): Закон України від 16 листопада 2022 року № 2759-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-IX#Text (дата звернення: 10.02.2023) **2.** Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика: монограф. Київ: АртЕк, 2016. С. 47. **3.** Насильство. Академічний тлумачний словник української мови. URL: https://cutt.ly/hnSXOXu (дата звернення: 10.02.2023). **4.** Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. С. 68 **5.** Бандурка А. М., Зелинский А. Ф. Вандализм. Харків: Ун-т внутр. дел, 1996. С. 7. **6.** Хавронюк М. І. Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» (щодо термінологічного удосконалення кримінального закону). *Актуальні проблеми вдосконалення та уніфікації термінології Кримінального кодексу України:* зб. Київ. ун-т права НАН України, Харк. правозахис. група. Харків: Права людини, 2011. С. 144. **7.** Гуртовенко О. Л. Психічне насильство у кримінальному праві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2008. С. 6. **8.** Йосипів А. О. Насильницька злочинність: детермінанти та протидія органами внутрішніх справ: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2009. С. 166. **9.** Давидович І. І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2007. С. 12. **10.** Храмцов О. М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства (теорія та практика): дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2015. С. 69. **11.** Проєкт Кримінального кодексу України: URL: https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code **12.** Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве: монография. С.-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. С. 290. **13.** Навроцький В. О. Поняття насильства та його врахування при кримінально-правовій кваліфікації. *Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві:* мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 17–18 квіт. 2000 р.). Львів, 2000. С. 10–11; Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. Київ: Знання, КОО, 2000.С. 155. **14.** Наконечна Л. А. Насильство як наскрізне кримінально-правове поняття: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2016. С. 9–10. **15.** Козич І. В. Кримінально-правова політика в сфері протидії злочинам, що вчиняються із застосуванням насильства: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Львів. 2012. С. 13. **16.** Костенко О. М. Модернізація доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму. *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2014. №1 (2). С. 192–193. **17.** Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: https://cutt.ly/wEQt1UE (дата звернення: 10.02.2023). **18.** Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006. № 3477-IV. URL: https://cutt.ly/UEdCQoj (дата звернення 10.02.2023). **19.** Проєкт Кримінального кодексу України. URL: https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code

References

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zapobihannia ta protydii mobinhu (tskuvanniu): Zakon Ukrainy vid 16 lystopada 2022 roku № 2759-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-IX#Text (data zvernennia: 10.02.2023) **2.** Zahynei Z. A. Kryminalno-pravova hermenevtyka: monohraf. Kyiv: ArtEk, 2016. S. 47.

3. Nasylstvo. Akademichnyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. URL: https://cutt.ly/hnSXOXu (data zvernennia: 10.02.2023). **4.** Yurydychna entsyklopediia: V 6 t. / Redkol.: Yu.S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 2001. T. 3: K–M. S. 68 **5.** Bandurka A. M., Zelynskyi A. F. Vandalyzm. Kharkiv: Un-t vnutr. del, 1996. S. 7. **6.** Khavroniuk M. I. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy» (shchodo terminolohichnoho udoskonalennia kryminalnoho zakonu). *Aktualni problemy vdoskonalennia ta unifikatsii terminolohii Kryminalnoho kodeksu Ukrainy:* zbirn. Kyiv. un-t prava NAN Ukrainy, Khark. pravozakhys. hrupa. Kharkiv: Prava liudyny, 2011. S. 144. **7.** Hurtovenko O. L. Psykhichne nasylstvo u kryminalnomu pravi Ukrainy: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Odesa, 2008. S. 6. **8.** Yosypiv A. O. Nasylnytska zlochynnist: determinanty ta protydiia orhanamy vnutrishnikh sprav: dys. … kand. yuryd. nauk. Lviv, 2009. S. 166. **9.** Davydovych I. I. Kryminalno-pravova okhorona predstavnykiv vlady i hromadskosti, yaki okhoroniaiut pravoporiadok: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2007. S. 12. **10.** Khramtsov O. M. Kryminalno-pravove ta kryminolohichne zabezpechennia okhorony osoby vid nasylstva (teoriia ta praktyka): dys. … d-ra yuryd. nauk. Kharkiv, 2015. S. 69. **11.** Proiekt Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code **12.** Sharapov R. D. Fyzycheskoe nasylye v uholovnom prave: monohrafyia. SPb.: Yuryd. tsentr Press, 2001. S. 290. **13.** Navrotskyi V. O. Poniattia nasylstva ta yoho vrakhuvannia pry kryminalno-pravovii kvalifikatsii. *Rol orhaniv vnutrishnikh sprav u sferi zapobihannia ta protydii nasylstvu v suspilstvi:* mat-ly mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 17–18 kvit. 2000 r.). Lviv, 2000. S. 10-11; Navrotskyi V. O. Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna: kurs lektsii. Kyiv: Znannia, KOO, 2000. S. 155. **14.** Nakonechna L. A. Nasylstvo yak naskrizne kryminalno-pravove poniattia: dys. … kand. yuryd. nauk. Lviv, 2016. S. 9–10. **15.** Kozych I. V. Kryminalno-pravova polityka v sferi protydii zlochynam, shcho vchyniaiutsia iz zastosuvanniam nasylstva: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Lviv. 2012. S. 13. **16.** Kostenko O. M. Modernizatsiia doktryny suchasnoi kryminolohii u paradyhmi sotsialnoho naturalizmu. *Vîsnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy.* 2014. №1 (2). S. 192–193. **17.** Pro zapobihannia ta protydiiu domashnomu nasylstvu: Zakon Ukrainy vid 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: https://cutt.ly/wEQt1UE (data zvernennia: 10.02.2023). **18.** Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: Zakon Ukrainy vid 23.02.2006. № 3477-IV. URL: https://cutt.ly/UEdCQoj (data zvernennia 10.02.2023). **19.** Proiekt Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code

Kvasha Roman. **The essence of the concept of violence in the theory of criminal law of Ukraine**

Introduction. *The problem of violence is traditionally one of the most relevant in domestic criminal law science. It is primarily about the problem of defining the meaning of the concept of "violence", the specifics of physical and mental (psychological) violence as objective signs of the components of violent crimes. Regarding physical violence, there are no terminological discussions in domestic legal science, in contrast to mental/psychological violence. It should be noted that both in the normative legal acts of Ukraine and in jurisprudence, both concepts of "mental violence" and "psychological violence" are found equally, so for the purposes of this article, we will use both concepts. Violence is one of the most dangerous elements of violation of human rights, the provision of which in any legal social state is a priority direction of state policy.*

The aim of the article is to determine the essence of the concept of violence in the theory of criminal law of Ukraine.

Conclusions. *from the standpoint of social naturalism and a normative approach to a broad interpretation of the concept of violence, it is proposed to understand violence as both a physical and a psychological impact on the victim. The opposite approach, according to which violence is identified exclusively with physical impact on another person, is based on positivism and does not take into account the dualistic nature of this phenomenon. The main types of violence are physical and psychological. Objective and subjective signs of violence are singled out: this is illegal behavior that manifests itself in the external environment and is expressed in specific conscious acts of human activity; targeting another person's body; the presence of a specific addressee (the victim - in the case of direct violence, or his relatives - in the case of indirect violence); can take place both against and against the will of another person (victim); the intentional character of the person's behavior; the ability to influence the unconscious and cause physical, moral, property damage to another person; the presence of a goal to cause harm to another person of a certain nature.*

Key words: *violence, aggression, physical violence, psychological violence, economic violence, sexual violence, mobbing, bullying, coercion, harm, influence, responsibility, inviolability, types of violence.*

Розділ VII

ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-556-581
УДК: 341:141

В. Н. ДЕНИСОВ,
доктор юридичних наук, професор,
*член-кореспондент НАПрН України**
ORCID: 0000-0003-0790-4224

МІСЦЕ І РОЛЬ ДОКТРИНИ ПРИРОДНОГО ПРАВА В РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

У статті показано вплив доктрини природного права на еволюційний розвиток міжнародного права. Висвітлюється правова ідеологія цієї доктрини, що характеризує особливості її застосування в історичному розвитку міжнародних відносин західної цивілізації, ціннісні ознаки якої досі багато в чому виражають сутність і буття міжнародного права. Дається оцінка кризи міжнародного правопорядку, побудованого на приписах Статуту ООН, і відповідно міжнародного права як його серцевини, до якої належить також ідеологія природного права.

Ключові слова: *римське право, jus gentium, природне право, міжнародний правопорядок, міжнародне право, філософія міжнародного права, криза міжнародних відноси та міжнародного права.*

Denysov Volodymyr. **The Significance and Role of Natural Law Doctrine in the Development of International Law**

The article explores the impact of the doctrine of natural law on the evolutionary development of international law. It elucidates the legal ideology of this doctrine, which characterizes its application in the historical development of Western civilization's international relations, many aspects of which still express the essence

---

* ***Denysov Volodymyr****, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Corresponding Member of the NALS of Ukraine*

© В. Н. Денисов, 2023

and existence of international law. The crisis in the international legal order based on the provisions of the UN Charter and, consequently, international law as its core, including the ideology of natural law, is being evaluated.

Key words: *Roman law, jus gentium, nature law, international legal order, international law, international law philosophy, crisis of international relations and international law.*

Актуальність. Міжнародне право базується на ідеологічній основі, діалектика якої визначала специфіку його природи у всі історичні епохи, включаючи і нинішню. До неї належить ідеологія природного права, яка значно вплинула на розвиток таких джерел міжнародного права, як право міжнародних договорів, міжнародне звичаєве право та загальні принципи права. Цим і визначається актуальність даної тематики.

Постановка проблеми. Дослідження доктрини природного права має важливе теоретичне та практичне значення для з'ясування методології визначення змісту та розвитку найважливіших джерел міжнародного права.

Огляд літератури. Тематика, що стосується доктрини природного права завжди була в центрі уваги практично всіх найвідоміших представників західної науки міжнародного права. Вітчизняна наука міжнародного права також приділяла увагу дослідженню цієї доктрини, особливо з набуттям Україною незалежності. Однак багатоаспектність та суперечливість її в теорії та практиці міжнародного права продовжує привертати велику увагу до неї дослідників. Це стосується також її долі в процесі глобального розпаду сучасного міжнародного правопорядку, який несе величезну загрозу існуванню людства.

Мета і завдання дослідження полягають в характеристиці сутнісних ознак природного права як правової ідеології західної цивілізації, яка значно вплинула на розвиток міжнародного права і долю якого визначатиме характер нинішньої кризи міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу. Доктрина природного права посідає важливе місце в цивілізаційному коді правової думки Європи, яка століттями живилася ідеями й традиціями філософії Стародавньої Греції та римського права, кодифікація якого пов'язується з ім'ям візантійського імператора Юстиніана під час його правління з 527 по 565 р. У Західній Європі, можливо вже в XII ст., ця кодифікація відома під назвою Corpus juris civilis, тобто Звід законів цивільного права, або Дигести Юстиніана, або те саме старогрецькою – Пандекти. Це були зібрання висловлювань римських юристів щодо приватного права (jus privatum) і публічного права (jus publicum) як окремих частин римського права. У цій системі права природному праву відводилася роль правової доктрини, за допомогою якої прагнули досягти справедливості там, де застосування традиційних, формалізованих підходів у правотворчому процесі не могло привести до зазначеної мети. У правову реальність Стародавнього Риму ідеї цієї доктрини були інкорпоровані прак-

тикою римських магістратів, призвівши до виникнення jus gentium (право народів) як ще одного джерела римського права.

У Західній Європі знайомство з ідеями природного права припадає на раннє Середньовіччя, коли отці Католицької церкви почали активно вивчати старогрецьку філософію, відкривши її для європейської думки. В отців Церкви так само, як і у римлян, ідеї природного права мали прагматичні цілі, ставши на їх вершині зброєю в боротьбі за верховенство влади, що точилася в цей період між Католицькою церквою та німецькими імператорами.

Широкомасштабне сприйняття Західною Європою римського права у сукупності з теоріями природного права, відоме як його рецепція, відбулося в Новий час, коли в Італії, починаючи з XV ст., а потім в інших західноєвропейських країнах виник і розвивався капіталізм, супроводжуючись прагненням нового класу власників звільнити ці відносини від феодальних обмежень. З'ясувалося, що римське право, як найбільш удосконалена форма юридичного вираження сутності приватної власності, може бути з успіхом використана для регулювання усіх відносин так само, як ідеологія природного права для звільнення всього суспільства від пут феодалізму, в тому числі у взаємовідносинах між державами.

Так, щодо останніх, то ідеологія природного права широко застосовувалася в процесі стабілізації на новій основі міжнародних відносин, порушених під час Тридцятилітньої війни, яка, спустошивши Європу, завершилася Вестфальським миром 1648 р. і остаточним створенням у ній парадигми міжнародного правопорядку, заснованого на суверенітеті держав. Її філософську основу складала система міжнародного права Гуго Гроція, в якій ідеологія природного права виступала необхідним балансом забезпечення інтересів усіх суверенних держав, висловлюючись мовою того часу в біблійних постулатах добра і зла[1]. Крім того, завдяки теоріям Джона Локка та Томаса Пейна, ідеологія природного права стала основою індивідуалістичної філософії американської конституції та інших буржуазних конституцій, визначаючи соціальну природу суспільного устрою багатьох держав.

Однак із подальшим розвитком міжнародного права як позитивного права ідеологія природного права втрачає своє значення критерію європейського балансу інтересів у відносинах між державами, змінившись у другій половині XX ст. на обстоювання інтересів західного світу, виходячи з нових умов функціонування міжнародного співтовариства, зумовлених виникненням нового балансу сил у світі, встановленого після Другої світової війни між США та СРСР разом із їхніми союзниками, і цей баланс підтримувався в основному обома сторонами навіть під час «холодної війни», що тривала фактично між ними аж до розпаду 1991 р. СРСР. Поряд із цим на зазначене співвідношення світових сил вплинула й деколонізація країн Азії та Африки, яка також стала одним із найважливіших наслідків Другої світової війни, що, зі свого боку, вплинуло на цей баланс сил, змінивши його в тих або інших сферах не на користь Заходу. Враховуючи ці зміни в характері міжнародних

відносин, західна доктрина знов активно звертається до перевіреної багатовіковою практикою природного права, зосередивши на цей раз свою увагу на універсалізації в міжнародному праві власної концепції прав людини, відкривши тим самим для себе майже необмежені можливості для маніпуляцій всією проблематикою з міжнародного права.

Отже, те, що в філософії та на практиці відоме як природне право, становить історичні факти, в яких знаходять вираження ідеологічні цілі західної цивілізації як відповідного способу життя людини. У той же час природне право не має власної методології визначення його як права, оскільки воно не є таким, базуючись на неправових чинниках абстрактного характеру. Як зазначає у зв'язку з цим Д. Г. Старке, «загальний недолік теорій, заснованих на «праві природи», полягає в тому, що кожний теоретик використовує його як метафору для деякої більш конкретної концепції, такої, як розум, справедливість, суспільна корисність, загальні інтереси міжнародного співтовариства, настійлива необхідність або виключність політичних приписів. Це створює величезний простір для плутанини, особливо щодо тих тлумачень «права природи», які далекі одна від одної»[2]. Наявна різноманітність поглядів на характер природного права зумовлює важливість дискусії, виходячи з розуміння цієї складної за змістом і формою правової ідеології, що виражається в поняттях філософії права, теорії права та міжнародного права.

Подібного підходу дотримується в основному й Антоні Карті, який із позиції критичної школи міжнародного права вказує на суперечливість доктрини природного права, що є характерним також для доктрини взагалі. «Суттєвим елементом доктрини, – зазначає він, – є те, що вона передбачає притаманність їй авторитету. Теорія, погляд тощо мають бути спроможними здійснювати вплив. Відштовхуючись від римського права та канонічного права, характерних для французьких та німецьких правових традицій, доктрина здобула авторитет не як джерело права, а як вільно та стихійно встановлений погляд, який має набути загальновизнаного значення. Із XVII ст. реальність авторитету доктрини стала оспорюватися. З усією очевидністю це демонструє приклад найбільш відомих теорій природного права, які все частіше почали розглядатися як ідеологічний інструмент панівної буржуазії»[3].

Природно-правовий характер jus gentium у римській юриспруденції

Виникнення доктрини природного права передусім пов'язане з ідеями філософів Стародавньої Греції, які помітили, що існує ритм подій, названих ними природою. Згідно з їх уявленнями природа виступає як єдиний та універсальний принцип розуміння всього сущого, з якого виключається все позаприродне. Відповідно все те, що стосується живого творіння, підпорядковується закону розвитку і занепаду. Із цього було зроблено висновок, що регулярність та однакова послідовність цих життєвих процесів не може бути наслідком будь-якої індивідуальної волі або випадковості, а є результатом дії певної сили або принципу, який наповнює всесвіт. «Природа у своєму най-

простішому і найбільш стародавньому розумінні, – говорить Г. Мен, – є фізичним всесвітом, який розглядався в цьому значенні як прояв принципу. У своєму сенсі «закон природи» являє собою правило, що характеризує явище, наприклад закон гравітації для вченого-фізика, згідно з яким це явище завжди відбувається, якщо для цього є певні умови»[4]. Ідею природного права розвинули грецькі філософи-стоїки, які вважали, що в ній виражена істинна сутність людини, як розумної, соціальної, природної істоти, поведінка якої засновується на нормах, що мають універсальне значення, тобто застосовуються до всіх людей[5].

Найбільш ранні витоки ідей природного права з'являються ще в матріархальному укладі, що був формою існування родового суспільства, яке характеризувалося керівним становищем жінки, визначенням спорідненості та спадкування майна по материнській лінії. Розквіт цієї історичної форми суспільства збігається з неолітом, представляючи ранній період первісного суспільства, що існувало близько 8–3 тис. р. до н. е. Цей зв'язок чітко простежує Е. Фромм у праці «Забута мова», в якій він визнає величезне наукове значення теорії Я. Бахофена, розробленої в роботі «Материнське право» (1861 р.). Фактологічним матеріалом для цієї праці, що стала всесвітньо відомою, послугували давньогрецькі та давньоримські джерела. Його висновок: вірі в богів Олімпу передує релігія, верховними божествами якої були богині, персоніфіковані в матері. Е. Фромм зазначає, що, виходячи з цієї позиції, Я. Бахофен показав, що «відмінність між патріархальним і матріархальним укладами набагато глибша, аніж просто соціальна вищість відповідного чоловіка чи жінки, що відмінність тут – у соціальних та етичних принципах. У матріархальній культурі основне – кровні узи, зв'язок із землею, для неї характерне пасивне сприйняття всіх природних явищ. Для патріархального суспільства, навпаки, характерне дотримання законів, установлених людиною, переважання раціонального мислення, прагнення людини, докладаючи зусилля, змінювати природу. Із цього погляду, патріархальна культура, напевно, вища від матріархальної. Однак в інших аспектах матріархальний уклад був вищим, ніж патріархальний, що переміг. Із точки зору матріархального укладу, всі люди рівні, бо всі вони – діти матерів, і кожний із них – дитя матері Землі. Мати однаково і без будь-яких умов любить своїх дітей, не за будь-які особливі заслуги чи досягнення; мета життя в матріархальній культурі – щастя людей, і не має нічого більш важливого і гідного, ніж існування людини, її життя. Натомість у патріархальному укладі головною чеснотою вважається підкорення владі. Замість принципу рівності тут – принцип улюбленого сина та ієрархії… Любов, народжена материнством, не тільки більш сердечна, а й ширша і загальніша. Культура матріархального світу пронизана лагідністю та людяністю. Ці риси простежуються навіть у виразах облич єгипетських статуй»[6].

В той же час, як зазначає Е. Фромм, ставлення Бахофена до матріархального укладу, як носія принципів любові та справедливості, було неоднознач-

ним. Будучи протестантом, Бахофен, попри симпатію до матріархату, через його віру в прогрес як такий, вважав, що патріархат вищий від матріархату, не раз демонструючи у своєму дослідженні, що він на боці богів Олімпу. Так само Гегель, говорить Е. Фромм, ще задовго до Бахофена в цьому ж дусі тлумачив конфлікт, описаний в Антігоні. Він безкомпромісно виступає на боці держави та її законів, визначаючи принципи Креонта як принципи «вільного життя народу і держави», хоча останній втілює ідею деспотичного правління[7]. Саме цій ідеї протистояв Софокл у своїй трилогії, створеній під час Пелопоннеської війни, що несла загрозу політичній незалежності Афін, сприяючи відродженню стародавніх релігійних і філософських традицій. Ідейними суперниками Софокла були софісти, які, обстоюючи принцип «необмеженого егоїзму» людини, виправдовували деспотію на чолі з інтелектуальною елітою, і саме в образі Креонта він зобразив представників цієї філософської школи[8].

Отже, велич і гідність людини, що є головною засадою матріархального укладу, становить основоположний принцип ідеї природного права, яка протиставляється верховенству закону як ієрархічного принципу позитивного права.

Ідея всезагальності природного порядку речей, у т. ч. правових відносин, що відповідали цьому критерію, була сприйнята римським правом в тій його частині, яка називалася jus gentium, що виникла й набула розвитку в практиці римського судді. Він називався praetor peregrinus з юрисдикцією, що стосувалася переважно торгових справ між римськими громадянами та іноземцями (перегрінами), які належали до підкорених Римською імперією народів, або справ між такими іноземцями. Римські громадяни підпорядковувалися власному jus civile або jus quiritium, що вирізнялося високим рівнем формалізації та частково священним характером. Jus gentium, на відміну від jus civile, складалося з правових норм, які вважалися такими, що мають універсальне значення, будучи визнаними всіма народами та людьми, незважаючи на їх етнічну та цивілізаційну належність[9]. Так, у своїх Інституціях римський юрист Гай поділяв усе право на jus civile, що створюється кожним народом для власних потреб, та jus gentium, що засновується на природному розумі (naturalis ratio) для всіх народів[10]. Таким чином, природне право в Стародавньому Римі «стало головним інструментом перетворення старого цивільного права римлян на широку й космополітичну систему»[11]. Воно, однак, не було і не могло бути ідеалом у Римській імперії, де панувала нерівність, хоча, безумовно, це сприяло пом'якшенню звичаїв і традицій, особливо щодо жінок і рабів[12].

Доктрина природного права як вираження середньовічної концепції божественного порядку в Європі

У середньовічній Європі, яка ознайомилася з філософією Стародавньої Греції та римським правом, аж до Реформації природне право використову-

валося як зброя обох сторін у боротьбі між Католицькою церквою та німецькими імператорами, що точилася в межах Священної римської імперії німецької нації, заснованої на феодальній організації суспільства. Обидві сторони, не спроможні взяти гору в цій боротьбі, шукали компроміс в ідеї природного права як рівноваги позитивному праву. Для раннього Середньовіччя ця проблема набула важливого значення, ставши головною для отців церкви, серед яких широке визнання здобули ідеї домініканського монаха Томи Аквінського (1225–1974 рр.). У своєму трактаті «Summa Theologiae» (Досвід теології) та коментарях до «Політики» Аристотеля він запропонував політико-правову модель взаємовідносин Церкви та імператора, виходячи з нового підходу до співвідношення між природним правом і позитивним правом порівняно з римським правом. Згідно з Томою Аквінським, відтоді як світ керується провидінням, увесь Всесвіт управляється божественним розумом. У цьому природному порядку божественне право (divine law) є верховним. Однак не все воно підвладне людям. Та його частина, яка зрозуміла для людини, проявляється через незмінне право (eternal law) як вираження священної мудрості, визначаючи характер усіх дій та рухів. Позитивне право є тією частиною божественного права, що виражається в природному розумінні. Людина як розумна істота застосовує цю частину божественного права до своїх справ, отримуючи можливість проводити відмінність між добром і злом. Вона походить з принципів незмінного права як встановлених у природному праві, з якого бере початок усе людське право (human law)[13]. За оцінкою В. Фрідмана, Тома Аквінський «встановлює четверту категорію, що, схоже, перебуває в такому самому зв'язку з людським правом, як незмінне право відносно природного права. Цією категорією є lex divina, позитивне право, прийняте самим Богом для всього людства, що міститься у Святому писанні. Все право, прийняте людською владою, є позитивним правом і має діяти в цих межах. В ієрархії юридичних цінностей, lex divina, можливо, є найменшою з необхідних категорій. Але вона слугувала зміцненню позиції Церкви як авторитетного тлумача божественного права, встановленого в Святому писанні»[14]. Держава в цій доктрині розглядається як природний інститут, породжений найжиттєвішими соціальними потребами людей. Однак оскільки для людей доступна лише та частина божественного права, яку вони можуть збагнути, знаходячи підтвердження в позитивному праві, яким є lex divina, то всі люди мають підпорядковуватися Церкві, яка в особі Папи знає Святе Письмо, та світській владі, представленій імператором Священної римської імперії[15].

Ця ідеалістична конструкція природного права, що виникла в середньовічній Європі під впливом релігії і Церкви як відповідь на земні випробування людей, мала вселяти в них надію, що «Бог не покинув людство. Він розкрив йому свої закони і зберіг ці закони в людських серцях у вигляді совісті й розуму. Земні держави створюють свої власні закони, які частково відповідають цілям морального виховання людей, частково ж віддзеркалюють кори-

сливі і гріховні цілі правителів; але у разі конфлікту між ними люди мають підпорядковуватися вічному природному праву, головним тлумачем якого є Церква»[16]. Протягом XII – поч. XVI ст. цей правовий дискурс у широкому значенні визначав характер взаємовідносин феодальних спільностей у межах Священної римської імперії.

Раціоналізм Нового часу в контексті еволюції доктрини природного права в процесі створення класичних засад міжнародного права

В епоху Реформації, що характеризувалася протягом усього XVI ст. боротьбою протестантизму з Католицькою церквою, зазнала поразки «ідея універсального папського верховенства, але не менш тяжкого удару було завдано імператорській владі»[17]. Результатом цього було зникнення самої ідеї єдності середньовічної Європи, послідовним прихильником якої був Данте (1265–1321 рр.), обстоюючи політичну концепцію Світової держави (civitas maximum) як універсальної монархії, що управляється під скіпетром Священної римської імперії. Феодальний порядок, у якому правитель держави виступав як її приватний власник, був заміщений порядком, заснованим на принципі територіального суверенітету, де правитель держави представляв публічну владу.

В період XVII–XVIII ст. спостерігалося значне зміцнення державного суверенітету, що сприяло розвитку його теорії, згідно з якою правитель ставав носієм юридичних властивостей, притаманних державі. Відповідний напрям отримала й практика держав, у якій «суверенна держава є суддею своєї власної справи і не підпорядковується будь-кому юридично вищому»[18]. Розпочався новий історичний період розвитку міжнародних відносин, заснований на публічно-правових засадах, що формувалися в межах правової системи міжнародних відносин, яка отримала назву «право націй», або «міжнародне право».

Найбільш послідовним виразником права націй у цей період був Гуго Гроцій (1583–1645 рр.), який, усвідомлюючи нову реальність, що склалася в правовому регулюванні міжнародних відносин суверенних держав, представив цілісну картину її структури та змісту, де природне право набуло нового значення. Чимало положень у його трактаті «De jure belli ac pacis libri tres» (Право війни і миру в трьох книгах, 1625 р.), хоча й пройняті вірою в Бога, однак проводять відмінність між вищим правом природи (jus naturale) та позитивним правом, представленим добровільним правом (jus voluntarium). Сутність права природи та його зв'язок з позитивним правом уже далекі від Бога, засновуючись передусім на розумі та природі людини як соціальної та раціональної істоти[18].

У Гроція природне право є «диктатом права розуму, який вказує, що цей акт, унаслідок його протилежності або відповідності раціональній природі людини, є або морально неправильним, або морально необхідним і відповідно забороненим чи рекомендованим Богом як творцем природи»[19]. З цього

значення природного права, даного Гроцієм, В. Деган робить висновок, що «джерело цього права не було волею Бога як такого. Бог не створює норм права природи безпосередньо, а лише опосередковано. Відповідно для Гроція право природи було незмінним і навіть Бог не міг би нічого змінити в ньому…»[20].

Цей підхід до права природи демонстрував нову реальність, що характеризувала міжнародні відносини з огляду на існування суверенних держав. Саме цей фактор і привів до виникнення права націй як правової системи суверенних держав. Природне право в ній мало діяти подібно до позитивного права, а саме з санкції держави, що на практиці означало розчинення його в останньому.

Піднесення позитивізму в теорії та практиці міжнародного права і втрата авторитету доктрини природного права

Епоха впливу природного права на виникнення і розвиток міжнародного права як такого завершилася в середині XVIII ст. із поширенням у міжнародних відносинах договірної практики держав, зумовленої необхідністю забезпечення їх найжиттєвіших інтересів, як вони розумілися в ті часи. У доктрині міжнародного права цей період асоціюється з ім'ям швейцарця Е. Ваттеля (1714–1767 рр.), який у своїй праці «Le Droit des Gens ou Principes de la Loi Naturelle Appliqués à la Conduite et aux Affaires des Nations et des Souverains» (Право народів, або принципи природного права у застосуванні до поведінки і справ націй та державців, 1758 р.) звів природне право фактично до суто формального значення, що було майже повною перемогою над ним позитивного права. Він ще визнає, що природне право становить частину структури права націй, має незмінний характер і містить заборону змінювати його за допомогою конвенцій та власної поведінки націй, у т. ч. неможливість їх домовитися про це.

За Ваттелем, певні норми природного права, узгоджені державами, становлять необхідне право націй, що освячує та забезпечує їх права і звичаї. Застосування цих норм природного права є виключною сферою самих держав як суверенних тлумачів останнього. Отже, «Ваттель зробив логічні висновки з умоглядного характеру норм права природи, встановлених Гроцієм та його послідовниками, на користь дії суверенітету, рівноправ'я та свободи націй і держав»[21].

Під впливом міжнародно-правової практики держав, що бурхливо розвивалася з часу Вестфальського миру 1648 р., з міжнародного права було усунуто всі залишки концепції природного права. Держава, ставши унікальним суб'єктом міжнародного права, розглядалася як незалежна у своїх відносинах з іншими державами, що керується національними інтересами, які часто суперечили інтересам інших держав. Воля держави, що будувалася на силі, перетворилася на вирішальний фактор міжнародних відносин. На цій основі міжнародне право розвивалося виключно як позитивне право або волюнта-

ристське право, що зробило саму ідею природного права неприйнятною для держав, передусім «великих держав».

Ідеологічним вираженням цієї зміни соціологічної парадигми міжнародного права була доктрина позитивізму, що почала формуватися в XVII ст., обстоюючи свободу дій держави в міжнародних відносинах, у т. ч. тлумачення своїх договірних зобов'язань. Набувши в XIX ст. абсолютного характеру, вона виключила можливість визнання за природним правом будь-якого зобов'язального значення.

Після Гроція його вчення про міжнародне право зазнало критики з двох протилежних позицій: натуралісти, які визначали міжнародне право виключно з позиції природного права, та позитивісти, які вважали, що міжнародне право засновується на суверенній волі держави. Яскравим представником першого напряму був С. Пуфендорф (1632–1694 рр.), який обстоював точку зору, що поза межами раціонального природного права ні договори, ні звичаї (позитивне право) не можуть набувати зобов'язальної сили. Він був палким прихильником учення засновника натуралістичної школи Т. Гоббса (1588–1679 рр.), основу якого становило поняття первинного «природного стану» людини як «війни всіх проти всіх». Оскільки індивідуальні держави також перебувають у первинному «природному стані» і не визнають над собою вищої законодавчої влади, їх відносини одна з одною можуть засновуватися лише на міркуваннях практичної користі або вигоди, а не на зобов'язальних нормах права.

У 20-х роках XX ст. ряд представників доктрини міжнародного права продовжували прямо чи опосередковано звертатися до концепції природного права як чинника, що впливає на його розвиток і в умовах панування позитивного права. Ч. Фенвік, американський професор, наводить думки ряду відомих юристів-міжнародників, які в 30-х роках XX ст. відзначали цей факт, досліджуючи міжнародне право з позиції його теорії та практики. Так, голландець Х. Краббе вбачав обов 'язковий характер міжнароного права «в юридичній свідомості людини»[22]. Француз Луї ле Фюр дотримувався позиції, що «міжнародне право є лише особливою формою права природи; воно є лише продовженням розвитку права, його розширенням до найбільш великого угруповання, міжнародного співтовариства»[23].

Навіть у такого найбільш послідовного представника Віденської школи юридичного позитивізму, як Г. Кельзен не все гаразд із логічними передумовами його «чистої теорії права», що охоплює також визначення характеру міжнародного права, виходячи з абсолютної несумісності позитивного права з природним правом, або трансцендентною справедливістю, і будується на передумовах існування «основної норми» (Grundnorm). Згідно з аналізом цієї теорії голландця Г. ван Хууфа, «сам Кальзен описав «Grundnorm» як конституцію в трансценденто-логічному значенні, як відмінність від конституції в позитивному юридичному значенні. Остання є конституцією, постульованою людськими актами волі, законність якої засновується на сприйнятій (vorausgesetzte) основній нормі»[24].

«У результаті, – робить висновок Г. ван Хууф, – фундаментальна норма стає вищою мірою фіктивною… Цим самим Кельзен дав підставу для оспорювання неузгодженості своєї теорії. Особливо значущою в цьому відношенні є підозра, що теорія Кельзена сама посередньо засновується на принципах природного права… Теорія Кельзена уявляється побудованою не на структурі відносин, як вони дійсно існують у суспільстві, а на ряді фікцій, що пропонуються, або на гіпотетичній фундаментальній нормі, що стосується постулату, яким право має бути, ніж представленням права в його дії»[25].

Інший відомий нормативіст Віденської школи А. Фердросс наполягав на універсальності та об'єктивності основоположної концепції справедливості, незважаючи на високий рівень суб'єктивізму в процесі її застосування в різні історичні періоди. Це вище «природне право», представлене загальними принципами права як спільними для цивілізованих народів, має використовуватися в значенні заповнення прогалин позитивного права та оцінки конфліктуючих звичаїв[26].

Й. Кунц, своєю чергою, був переконаний, що міжнародне право необхідно вивчати, виходячи з аналітичних, соціально-історичних та аксіологічних підходів. Останній передбачає дослідження системи його цінностей як «природних законів» або просто ідеологій, і це шлях до встановлення реального змісту міжнародного права[27]. Концепцію природного права традиційно обстоює й католицька доктрина[28].

Відродження доктрини природно права в умовах глобалізації міжнародних відносин та надання міжнародному праву нового рівня універсальності та справедливості

Результатом Першої світової війни 1914–1918 рр. і більшою мірою Другої світової війни 1939–1945 рр. стала інституціоналізація міжнародних відносин, що супроводжувалася розвитком міжнародного права на новій основі. В особі Ліги Націй, а потім Організації Об'єднаних Націй було створено систему міжнародних механізмів контролю за виконанням державами своїх міжнародно-правових зобов'язань і розв'язання важливих для них проблем. Було створено якісно новий міжнародний порядок, основу якого становить Статут ООН, що має конститутивне значення для міжнародного співтовариства. Інституціоналізація охопила практично всі сфери міжнародного життя, у т. ч. судову функцію зі створенням спочатку Постійної палати міжнародного правосуддя, а потім Міжнародного суду ООН, та соціальну функцію, покладену на Міжнародну організацію праці. А з історично зумовленим процесом деколонізації міжнародне право набуло справді універсального значення, піднявшись на рівень всезагальності. Унаслідок цих та інших перетворень міжнародне право певною мірою позбавилося негативних рис, притаманних позитивістському волюнтаризму XIX ст. Набувши нового значення, воно визначається як «нове міжнародне право», що виникло в результаті зміни старого «міжнародного співтовариства» на «істинне міжнародне сус-

пільство», яке встановлює «взаємозалежність» держав, а не їх залежність як його основний принцип[29].

Інституціоналізація міжнародних відносин віддзеркалювала також процес глобалізації останніх, який, розпочавшись у XIX ст., бурхливо розвивався після Другої світової війни як вираження соціальної парадигми способу життя західного світу на чолі зі США. Ця глобалізація привела до поновлення інтересу до концепції природного права, отримавши назву відродження природного права. Формально ця течія мала антипозитивістський характер, не виходячи за межі ідеалізації міжнародного права[30].

Однак справжньою її метою було усунення державного суверенітету як нібито основної причини анархії міжнародних відносин, наслідками якої стали дві світові війни. Ця течія «об'єктивно базується на необхідності боротьби зі згубністю анархії державних суверенітетів»[31]. Саме державний суверенітет, на якому засновується сучасний міжнародний правопорядок, встановлений у Статуті ООН, глобалісти називали головною перешкодою на шляху до подальшої глобалізації міжнародних відносин, що мало привести до створення світового уряду як наступної, з їх точки зору, парадигми світового порядку[32]. Ідея створення світового уряду, в основі якої лежить критика суверенітету держав, вельми поширена також серед позитивістів, які з різних позицій ведуть атаку на нього.

Під цим кутом і слід розглядати тенденцію повернення до природного права та сувору критику позитивізму, що пов'язується з майбутнім розвитком міжнародного права. Як зазначає нормативіст Й. Кунц, цей процес супроводжується, однак, тим, що «ми спостерігаємо також розкол між багатьма формами природного права, а іноді лише у вигляді псевдонатурального права. Ми часто знаходимо той самий брак ясності стосовно істинного значення термінів «природне право» та «позитивізм»»[33]. За його словами, «доти, доки йдеться про позитивізм, ми маємо відрізняти «наївний» позитивізм дев'ятнадцятого століття і «критичний» позитивізм двадцятого століття»»[34].

Свій підхід до розуміння природного права Й. Кунц характеризує так: «Погоджуються, наприклад, що класичне природне право з його деталізованими кодексами з усіх проблем є таким самим нестійким, як наївний позитивізм. Так зване природне право становить систему вищих етичних норм. Його прихильники правильно обмежують його кількома вищими найбільш загальними принципами, де застосування цих принципів до конкретних юридичних норм різниться відповідно до залежних від обставин умов епохи та країн. Не існує заперечень позитивному праву; навпаки, останнє розглядається необхідним. Але навіть сьогодні в традиційному праві великою помилкою є часто згадуване твердження, що природне право є правом! Це є неприйнятним». «Вчений, аналітик і позитивіст, – стверджує далі Й. Кунц, – у своїх дослідженнях виходить з юридичної точки зору розуміння права, а саме системи норм, згідно з якою реальна поведінка людей може бути визначена або «правовою», або «неправовою». Прибічником природного права є

філософ, мораліст, що оцінює право в світлі вищих та не правових, але моральних норм для того, щоб з'ясувати, чи воно є, чи не є правом, у будь-якому разі, чи є право добрим, чи поганим. Коли він говорить про зобов'язальну якість права, то не має на увазі якість його юридичної обов'язковості, оскільки це є питанням права, а не його моральної зобов'язальної якості. Основоположне значення природного права полягає в тому, що воно є не правом, а мораллю. Це цілком визнається багатьма сучасними неотомістами [прибічники Томи Аквінського]»[35].

Кунц посилається на провідного неотомістського мислителя Жана Дабіна зі школи права Католицького університету Лувена, який говорить про численні помилки, пов'язані з твердженням, що природне є правом. Він чітко висловлюється, що «не може бути «юридичного» природного права; дихотомія природного права, позитивне право, має бути заміщена новою дихотомією: мораль – право»[36].

Згідно з Г. Лаутерпахтом, Дж. Браєрлі як прибічник природного права також розглядав його значення крізь призму моральних засад міжнародного права, визнання індивіда суб'єктом міжнародного права, відстоювання єдності міжнародного і внутрішнього права, необхідності критики суверенітету держави[37]. Він виходив з формули «право природи – природна справедливість, яка має забезпечити прийняття рішення по суті у разі існування прогалин у праві, йдучи назустріч розв'язанню нових проблем та ситуацій»[38].

У цій конструкції природного права визначальним є вираження «цілісності правового порядку як принципу відправлення міжнародного правосуддя»[39]. Цим досягається головна мета – обґрунтувати визнання природного права джерелом міжнародного права на основі вкрай абстрактного дедуктивного підходу, виключаючи згоду держав. Отже, сучасна доктрина природного права виражає абстраговану трансформацію суб'єктивно сформульованих ідей у позитивне міжнародне право.

Деякі представники доктрини обстоюють мораль як основу зобов'язань звичаєвого міжнародного права. Ф. Тесон припускає, що звичаєва норма стає зобов'язальною внаслідок того, що вона є «правильною, справедливою або кращою нормою»[40]. За його словами, «міжнародне звичаєве право не може бути виведене лише з практики держави. Було б неправильно говорити, – зазначає він, – що X є звичаєвою нормою, ігноруючи моральні підстави та особистий інтерес»[41].

Дж. Фінніс також визнає, що «існують безпосередні моральні аргументи справедливості для визнання звичаїв як авторитетних (наприклад, аргументи проти несправедливого скасування розумних очікувань або неналежного розпоряджання коштами і майном, пов'язаними з очікуваннями)»[42]. Дж. Браєрлі припускає, що повага до законів сама по собі є моральною нормою тому, що «вихідна основа обов'язку коритися закону не може бути іншою, ніж мораль»[43]. Згідно з Б. Лепардом, «ці типи поглядів подібні до історичних «природно-правових» теорій міжнародного права, які мали на меті знайти

джерело міжнародного права, яке не залежить від волі держав і походження якого може бути виведене з розуму»[44].

Посилання на моральність як основу для визнання авторитетного характеру звичаєвого міжнародного права містяться і в численних внутрішньоправових рішеннях. Наприклад, справа Пакетбот Гавана 1900 р., в якій Верховний суд США послався на «міркування людяності», що є моральними принципами, прийнятими Судом до уваги в процесі встановлення звичаєвої норми, яка надавала імунітет невеликим риболовним суднам від захоплення під час війни[45].

У доктрині, однак, немає єдності щодо визнання моральності або розуму як необхідної складової звичаєвого права. Зокрема, Дж. Голдсміт і Е. Познер наполягають на тому, що держави не мають морального обов'язку дотримуватися міжнародного права, у т. ч. міжнародного звичаєвого права[46]. Дійсно, в цілому міжнародне право не може бути відірване від моралі як начала справедливості. Цей зв'язок розумів ще Ульпіан: «Жити чесно, не шкодити своєму ближньому, віддавати кожному належне»[47]. Ще раніше Аристотель ввів елементи права у свою етику, а Сократ і Платон вважали справедливість складовою права[48].

Далеко не завжди, однак, досягнення цього ідеалу можливе на практиці, особливо в періоди кризового стану міжнародних відносин, зумовленого боротьбою держав за свої економічні та інші інтереси. Безумовно, моральність є складовою міжнародного правотворчого процесу, який здійснюється або у договірній, або у звичаєвій формі, тобто вона надається принципам і нормам міжнародного права за згодою держав (для звичаєвих норм opinio juris). У такому випадку моральність виступає як визнана державами реальність, а не міфічна думка міжнародного співтовариства або міжнародного правосуддя про її юридичну обов'язковість.

Поряд з цим є чимало норм міжнародного права, цілі яких не потребують моральності і для яких достатньо лише елементів юридичного характеру. Тим більше, що мораль широко використовується державами як ідейний інструмент виправдання їх власних уявлень про добро і зло, належне, справедливість тощо, що насправді є вираженням їх цивілізаційних, релігійних, етнічних, класових та інших ознак. Тому надання моральності будь-яким нормам міжнародного права, незалежно від форми джерела, не може бути законним без досягнення згоди держав, у якій виражається саме їх загальна моральна вимога. «Було б вкрай однобічно розглядати право як мінімум моральних приписів»[49].

Практика звертається також до концепції природного права як джерела виникнення ряду принципів і норм міжнародного права, які мають важливе значення для міжнародного співтовариства. Так, з природним правом пов'язують «невід'ємні права» держав у численних деклараціях, що стосуються прав і обов'язків держав, у їх проєктах і документах, що прирівнюються до них, наприклад резолюція 3-го (Римського) конгресу миру 1891 р., Декларація

прав і обов'язків держав 1916 р. Американського інституту міжнародного права, Проєкт декларації прав і обов'язків держав 1949 р. Комісії міжнародного права ООН[50], Берлінський генеральний акт 1885 р., укладений між європейськими державами та США, який надав їм «право» окупувати прибережні території Африки шляхом встановлення там ефективної влади на тій підставі, що ці території, населені місцевими африканцями (туземцями), є територіями terra nullius[51].

З концепцією природного права пов'язують походження загальних принципів права як визнаних цивілізованими націями (п. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН), а також з доктриною Ф. Суареса bonnum commune humanitatis (загальна користь людства), згідно з якою позитивне міжнародне право створюється консенсусом «головним чином для загальної користі всіх» (pro bono communi omnium)[52]. Відповідно всі держави як члени універсального співтовариства зобов'язуються зберігати мир і безпеку та діяти завжди згідно з принципом, що загальна користь людства є вищою щодо їхнього індивідуального інтересу.

За висновком А. Фердросса та Г. Койєка, у сучасному міжнародному праві цей принцип встановлений у Декларації з проблем навколишнього середовища 1972 р.[53], прийнятій на Стокгольмській конференції ООН з проблем навколишнього середовища і схваленій цього ж року Генеральною Асамблеєю ООН. У ній зазначено: «Збереження і поліпшення якості навколишнього середовища є важливою проблемою, яка впливає на добробут народів і економічний розвиток усіх країн світу; це є виявом волі народів усього світу і обов'язком урядів усіх країн»[54]. Звідси цей захист проголошується «невідкладною вимогою народів усього світу та обов'язком усіх урядів»[55].

На цьому ж принципі засновується й ст. 136 Конвенції ООН з морського права 1982 р., в якій глибоководне дно та його надра за межами дії національної юрисдикції визнаються загальною спадщиною людства[56]. Цей підхід включає новий міжнародний економічний порядок, представлений у Хартії економічних прав і обов'язків держав, прийнятій 1974 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Її мета – досягнення добробуту всіх народів і держав, що в підсумку залежить від загального благополуччя людства[57]. З позиції природно-правового підходу тлумачиться й такий принцип, як невід'ємне право на індивідуальну і колективну самооборону, встановлений у ст. 51 Статуту ООН[58].

Представлений як необхідний з позиції природного права правотворчий процес насправді є не більш як звичайний соціологічний процес виникнення в позитивному міжнародному праві відвідних його принципів. А на прикладі Берлінського генерального акта 1885 р. він демонструє можливість нав'язування людству панівними в міжнародних відносинах державами власної міжнародно-правової позиції, яка не збігається із загальною мораллю людства, якщо така сформувалася, або суперечить їй, демонструючи цинізм юридичного позитивізму.

Отже, на практиці визначення зазначених та інших принципів міжнародного права з точки зору природного права є лише ідеологічною формою досягнення державами власних цілей, які можуть збігатися чи не збігатися із загальною мораллю. Виявлення свідомості народів або людства не може бути досягнуто інакше, ніж за їх згодою у формі визнаної норми позитивного міжнародного права. Якщо розглядати концепцію природного права у світлі необхідності виявлення загальних інтересів народів, міжнародного співтовариства, людства як основи підтримання міжнародного миру і безпеки у всьому світі, що було характерним для неї в період виникнення міжнародного права, то цілком виправданою видається думка А. Фердросса та Г. Койєка, що «пошук цих принципів і норм та застосування їх de lege ferenda в постійному перегляді та реформі позитивного права вважається безперечним»[59].

Концепція природного права значно вплинула на становлення прав людини під час Французької революції 1789–1994 рр. та Американської революції XVIII ст., у результаті яких було прийнято відповідно Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. та Декларацію незалежності 1776 р. У них проголошувалися права і свободи людини як природні й невідчужувані права. Ці права були політичними ідеалами рушійних сил цих революцій на чолі з буржуазією, слугуючи виправданням застосування насилля в ім'я повалення деспотизму. Водночас зазначені права і свободи віддзеркалювали філософські та правові ідеї цієї соціальної сили, яка прийшла до влади, щодо людського щастя в новому буржуазному суспільстві, яке щойно постало. У такому ж дусі ідеї природного права сприяли встановленню в Статуті ООН принципу поваги та дотримання прав людини і основних свобод (преамбула, п. 3 ст. 1 та ст. 55) як одного з основоположних принципів сучасного міжнародного права.

Надалі розвиток цього принципу також відбувався під знаком доктрини природного права, характеризуючи з цієї позиції Загальну декларацію прав людини 1948 р., що виходить з постулату: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та мають діяти стосовно один одного в дусі братерства» (ст. 1). З природно-правової позиції визначаються в цілому права людини в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. та інших міжнародно-правових актах універсального і регіонального характеру, в т. ч. в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Як же ідеали прав людини, визначені з позиції природного права, співвідносяться з їх реальним значенням у міжнародному праві? Воля держави в сучасному міжнародному правотворчому процесі є послідовною дією певних історичних факторів, зумовлюючи наявність необхідних умов для виникнення норм міжнародного права. Тому згода держави в цьому процесі визначається об'єктивними чинниками, завершуючись юридичним визнанням її згідно з установленими в міжнародному праві та внутрішньому праві держав

правилами. Відповідно в реальному житті права людини як на міжнародному, так і на внутрішньому рівні забезпечуються позитивним правом, яке залишається головною гарантією дотримання державами своїх зобов'язань за міжнародним правом.

Поряд з цим усе ще існують доктринальні погляди на природне право як окреме джерело права, що характеризує сутність категорії прав людини. Зокрема, К. Танака вважає юридичною основою прав людини та основоположних свобод «природне право, а не національні закони та конституції або міжнародні угоди, які лише віддзеркалюють і визнають існування та дійсність цих прав і свобод»[60]. Відповідно природне право для Танаки виступає як вкрай умоглядне, абстраговане та ідеалізоване уявлення про соціальну парадигму сучасної категорії прав людини. На його думку, «права людини походять від концепції «особи»[61]. Як «особа людина, на відміну від інших творінь, наділяється свободою волі. За своїм власним рішенням вона може обирати свою долю, свою кар'єру, своє щастя. Людина також має здатність моральної оцінки»[62]. Це ідеологізований ідеал західної ліберальної моделі соціального буття людей у суспільстві, в якій права людини наділяються статусом священних загальнолюдських прав. Центральним правом у цій соціальній системі є право приватної власності, яке, поряд з іншими правами людини, зокрема правом на життя, представлено як природжену й невід'ємну властивість людини.

Ідеологізований підхід до прав людини продемонстрував Міжнародний суд ООН у своєму консультативному висновку у справі Застереження до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1951 р. Суд справедливо виходив з характеристики геноциду, що мітиться в резолюції Генеральної Асамблеї ООН 96 (I) від 11.12.1946 як «злочину, що порушує норми міжнародного права та суперечить духу та цілям Організації Об'єднаних Націй, і що цивілізований світ засуджує його…»[63], і цей текст був включений у преамбулу цієї Конвенції. В той же час Суд заявив, що «принципи, які складають основу даної Конвенції і які визначаються цивілізованими націями як такі, що покладають зобов'язання на держави навіть без будь-якого договірного зобов'язання»[64].

В умовах заборони геноциду в міжнародному договірному праві, в якому також дано моральну оцінку цього ганебного явища, Суд не мав юрисдикційного права визначати моральний характер цієї заборони у вигляді абстрактних принципів цивілізованих націй як юридично зобов'язальних. Можна зробити припущення, що це була спроба створити в міжнародному правосудді прецедент визнання джерела міжнародного права без згоди держав. Це підтвердив і К. Танака: «Дух цієї позиції Міжнародного суду ООН може бути поширений на сферу прав людини в цілому. Місце прав людини не в будь-якому позитивному праві, не в публічній владі, а в «свідомості людства» та «моральному праві», яке є нічим іншим, як тільки природним правом. Стосовно таких питань публічна влада будь-якої держави відіграє лише декларативну роль»[65].

З подібних конструктивістських позицій щодо визначення характеру природного права в співвідношенні з позитивним правом виступає С. Максимов, аргументуючи свою позицію, що базується, на мій погляд, на досить абстрактних філософських категоріях, таких як «внутрішній символізм», «імперативно-атрибутивні психологічні переживання», «сучасна свідомість», «суперечлива єдність (дуалізм) природного і позитивного права» та ін.[66] Звичайно, ці категорії можуть виражати той або інший ступінь реальності, хоча виникає питання, якою мірою, якщо розглядати соціальне буття людини в категоріях універсальної картини світу.

Суперечливою у зв'язку з цим уявляється характеристика С. Максимовим природного права, а саме, що «правова справедливість або природне право не ставить якоїсь субстанції, абсолютної реальності права, а є скоріше реляційно-смисловим. Воно є тим смислом, який проявляється і утримується у відносинах між різними суб'єктами і моментами правової реальності. У такому разі природне право слід розуміти як еквівалент об'єктивно-істинного права, принцип людського співіснування, без дії якого не можливий ні культурний, ні соціальний, ні технічний розвиток людини». «Однак, – висновує він, – це не вічний, застиглий зразок, а принцип, що діалектично розвивається»[67]. При цьому С. Максимов посилається на А. Кауфмана, згідно з яким дійсність природного права «зобов'язана не суб'єктивній волі законодавця, а всьому правовому оформленню заданої об'єктивної істини, і це оформлення є процес його становлення»[68].

Зрозуміло, воля законодавця в правотворчому процесі переважно являє собою кінцевий, формальний акт, якому передує існування багатогранної реальності зі своїми закономірностями становлення і розвитку суспільних явищ. У цьому аспекті «завдана об'єктивна істина», яку проповідує А. Кауфман і поділяє С. Максимов, є суцільним суб'єктивізмом, характерним для юридичного, волюнтаристського позитивізму навіть у дусі «чистої теорії права» Г. Кельзена з його «основною нормою», яка, як вже сказано, аргументується з позиції, якою ця норма має бути, а не з точки зору її дійсного значення. Так само і для С. Максимова правова реальність, у тому числі природного права, визначається її «реляційно-смисловим» характером.

Представлена С. Максимовим конструктивістська парадигма природного права є баченням природного права з позиції філософії екзистенціалізму, методологія якого базується на виключно суб'єктивному сприйнятті буття людини. Так, для одного з найвідоміших екзистенціалістів М. Гайдеггера, «мова є витоком буття людини, а саме «тут-буття» як «смислова відповідність та сполученість цілого і тут-буття»»[69]. Філософія екзистенціалізму, що прийшла на зміну класичній філософії і набула значного поширення в сучасній філософській думці заходу, потребує спеціальних досліджень і в аспекті міжнародного права, особливо з точки зору критики односторонності її методології[70].

Отже, концепція природного права характеризується відсутністю в ній ознак джерела міжнародного права подібно до договірної або звичаєвої його форми, тобто їй не властиве значення правотворчого джерела права. Спроби надати тим чи іншим концептуальним приписам природного права значення норм міжнародного права мали успіх лише в тих випадках, коли вони трансформувалися в позитивні норми. Лише в межах цього правотворчого процесу, складовою якого є згода держав, можливе застосування міжнародного правосуддя й загальних принципів міжнародного права як окремої категорії міжнародного права.

Так само немає законних підстав для визнання в межах міжнародного правосуддя нових принципів міжнародного права, виходячи тільки з їх високого морального значення в міжнародному співтоваристві. У міжнародному праві немає законних підстав і механізмів визнання правових норм поза згодою держав як загальновизнаною процедурою. За висновком П. Г. Виноградова, «спроби дати можливість теорії природного права безпосередньо впливати на судову практику не увінчалися успіхом, хоча з іншого боку попередній вплив цих теорій на погляди суддів та законодавців був вельми великим»[71].

Такий підхід не може мати успіху і в міжнародних судах, оскільки порушується сутність юридичного спору, рішення якого має засновуватися на чинних нормах міжнародного права. Взагалі будь-яка форма права – це спір, що розв'язує конфліктну ситуацію, яка склалася між його сторонами, виключно на основі права. Це зовсім не означає позбавлення міжнародних судів правотворчого характеру. Це навіть неможливо внаслідок принципу змагальності, притаманного суду як такому, який за умови дотримання об'єктивності та належних процедур може розвивати норми міжнародного права шляхом їх тлумачення в законних межах міжнародного права.

Аналіз концепції природного права показує, що абсолютна більшість її прихильників виходить з підпорядкованості його позитивному праву, що охоплює як міжнародно-правову, так і внутрішньоправову сферу відносин. За словами поміркованого позитивіста Г. Лаутерпахта, «право природи має забезпечити, як воно це робило в минулому, велику духовну основу та велике політичне натхнення піднесенням прав людини до вищого юридичного рівня щодо волі суверенних держав»[72]. Він слушно звертає увагу на те, що «право природи існує не в значенні заміни позитивному праву; воно саме не може забезпечити вирішення проблеми прав людини»[73]. Щоразу, коли «право природи розглядається як альтернатива існуючому праву, воно перестає, щодо балансу, бути благодійною силою і стає перешкодою на шляху прогресу»[74].

Справжній зміст концепції природного права виражає правову ідеологію західного суспільства як наймогутнішої людської цивілізації, що спрямовує розвиток міжнародного права згідно з її ідеалами. Виходячи з цієї ідеологічної ролі, концепція або доктрина природного права відіграла вирішальну роль у становленні міжнародного права, побудованого на суверенітеті націо-

нальних держав, який і нині залишається його основою. Тому аргументація глобалістів щодо необхідності докорінної зміни суверенітету держав або взагалі його ліквідації з посиланням на захист людства як морального поняття в каталозі категорій концепції природного права не може бути сприйнята як реальність, оскільки суперечить їй. А. Карті, критикуючи цю доктринальну позицію, висловлену, зокрема Т. Беті, характеризує її не тільки як безвідповідальну з точки зору верховенства міжнародного права, а й як цілком аморальну порівняно з опублікованою наприкінці XIX ст. у «Коментарях з міжнародного права» (Commentaries upon International Law) сера Р. Філлімора, написаних у середині XIX ст., де, за його словами, не дозволяв собі юридичного розмивання міжнародного права, що перетворює його на абстрактну форму права[75].

Правова ідеологія природного права може збігатися з правовою ідеологією інших світових цивілізацій у разі подібності їх у тій чи іній частині або внаслідок об'єктивної необхідності, зумовленої розвитком міжнародних відносин. Так, сучасне міжнародне право, продовжуючи виражати свої суто євроцентристські цінності, функціонувало і розвивалося, особливо за результатами Першої світової війни та процесу деколонізації, під впливом нових соціальних сил, демонструючи прогрес у багатьох його напрямах, включаючи створення нових сфер міжнародно-правового регулювання.

Під впливом ідеалів природного права відбулися справді революційні зміни у сфері прав людини, захист яких вийшов на міжнародний рівень, створивши нову галузь міжнародного права – міжнародне право прав людини, яке, однак, не виходить за рамки цінностей західної моделі цивілізаційного розвитку, обмеженої споживчою культурою концепції «держави благоденства». Ця концепція сформувалася після Другої світової війни, віддзеркалюючи високий рівень зростання в багатьох країнах Заходу своїх економік як складових міжнародної економіки, що розвивалася в мирних умовах як глобалізована в шир та глибину система міжнародних відносин. Перелік глибоких перетворень у міжнародному праві під впливом ідеології природного права є доволі великим. Як зазначає П. Г. Виноградов, «доктрини, засновані на природному праві, мали могутній вплив на творення міжнародного права, на демократичні реформи публічного права, що походили з ідеї суспільного договору, та на радикальну зміну особистого стану, зумовлену доктриною загального рівноправ'я перед законом. Не можна, наприклад, сумніватися, що вчення про «права людини», що б ми не думали про їх конкретне формулювання, справили потужний вплив на сучасні юридичні концепції й що самі вони, своєю чергою, були витягнуті з умоглядних доктрин теорії природного права»[76].

Доктрина природного права в умовах кризи сучасного міжнародного правопорядку

Нинішня епоха відзначається занепадом однополярного світу в особі Заходу, який намагався утвердитися в такій ролі після зникнення двополяр-

ного світу, і становленням багатополярного світу, що докорінно змінює взаємовідносини держав у міжнародному співтоваристві. У зв'язку з цим останнім часом спостерігається тенденція до зміцнення суверенітету держав у їх відносинах, що впливає на проведення ними більш незалежної зовнішньої політики, спрямованої на обстоювання своїх національних інтересів. Така тенденція характерна передусім для країн, що визволилися від колоніалізму, демонструючи безпрецедентний розвиток їх економік, що веде до докорінної зміни співвідношення сил у світі. Під впливом Китаю, який є флагманом цього розвитку, в Південно-Східній Азії створюється новий економічний центр, який швидко стає найпотужнішим у світі, перетворюючи його на політичний осередок, який об'єктивно може стати альтернативою ООН.

Підтвердженням цього є те, що країни Заходу разом з іншими країнами зіткнулися з кризою неоліберальної моделі економічного розвитку, що значно поглибило суперечності у світі, надавши їм непримиренності у суперництві. Це руйнує існуючий правопорядок, ставлячи міжнародне співтовариство на межу вселенської катастрофи третьої світової війни. В цьому аспекті широмасштабна російсько-українська війна, що розпочалася 24 лютого 2022 р. нападом збройних сил РФ на територію України, є результатом такого роду непримиренних суперечностей, що характеризують нині відносини між РФ та країнами колективного Заходу. Не можна виключати й того, що саме ця війна може стати спусковим механізмом для розв'язання такого роду війни, яка неминуче набуде характеру ядерної війни з катастрофічними наслідками для всього людства. У Першій світовій війні така роль була відведена Сербії в її протистоянні з Австро-Угорською імперією як союзниці Німеччини в цій війні. За висновком Г. Кіссінджера, «найважливішою проблемою наших днів є криза концепції світового порядку»[77], що і є проявом зазначених суперечностей, які існують між головними міжнародними акторами, і неможливості в силу цієї реальності дотримуватися загальних правил, передбачених цим порядком. Для нинішнього стану міжнародних відносин характерним є також практика укладання двосторонніх договорів між державами, яка нагадує часи краху Ліги Націй напередодні Другої світової війни.

Відбувається швидкий розпад існуючого міжнародного правопорядку, побудованого на балансі світових сил, встановленого за результатами Другої світової війни і який з тією або іншою ефективністю функціонував навіть в умовах «холодної війни» як вираження біполярного світу. Характерною рисою цього процесу є найглибша за всю післявоєнну історію міжнародних відносин криза міжнародного права, що проявляється в різноманітних аспектах, включаючи заборону застосування сили. Міжнародний правопорядок заміщується регіоналізмом, не зв'язаним із зобов'язаннями держав згідно зі Статутом ООН. Таким чином, світ розпадається на окремі економіко-полі-

тичні анклави, засновані на договірних відносинах країн, які так або інакше співпрацюють між собою в їх рамках.

У цих умовах, коли такі категорії, як глобалізація та універсалізація міжнародних відносин не є вже затребуваними, ідеологія природного права, побудована на всезагальності, також не може бути на часі. Більше того, її попередні досягнення, зокрема з прав людини, можуть стати об'єктом знецінення, що й порівняно давно вже відбувається.

Висновок. Концепція природного права є передусім політико-правовою ідеологією західної цивілізації, яка в сучасному вираженні прагне втілити в правову форму свої ідеали, що є тотожними цілям, поставленим перед нею ходом історичного розвитку XX – початку XXI ст. Що стосується значення цієї концепції як головного чинника прогресу, то слідом за Л. Морганом, який висунув її, досліджуючи матріархат, можна з високим рівнем достовірності, яка становить основу природного права, стверджувати, що ця концепція може сприяти розвитку більш високого рівня цивілізації, де соціальне життя народів та їх відносини між собою будуватимуться переважно не на формальних засадах юридичної рівності, які часто порушуються, спричиняючи конфлікти, в т. ч. світового рівня, а на соціальних принципах справедливості для всіх людей.

1. Денисов В. Н. Гроцій. *Енциклопедія міжнародного права: в 3-х томах* / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. Київ, 2014. Т.1: А-Д. С. 656–663. **2.** Starke J. G. *An Introduction to international law.* Fifth edition. London, 1963. P. 21. **3.** Carty A. Philosophy of International Law. Edinburgh, 2007. P. 1. **4.** Цит. за: Pavitran A. K. Substance of Public International Law. Western and Eastern. Bombay. India, 1965. p.g. **5.** Ibid. **6.** Фромм Э. Забытый язык. Москва, 2010. С. 200–201. 7. Ibid. С. 218–219. **8.** Ibid. С. 219–220. **9.** Degan V. D. Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1977. P. 19–20. **10.** Ibid. P. 20. **11.** Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. P. 95. **12.** Рассел Б. История западной философии. Москва, 2010. С. 283. **13.** Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. P. 108–109. 14. Ibid. P. 109. **15.** Ibid. **16.** Виноградов П. Г. Очерки по теории права. С.-Петербург, 1915. С. 147. **17.** Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. New York, 1917. P. 52. **18.** Vinogradoff Paul. Historical Types of International Law. Bibliotheca Visseriana, 1923. P. 57. **19.** Денисов В. Н. Гроцій. *Енциклопедія міжнародного права:* в 3-х томах. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. Київ, 2014. Т. 1: А-Д. С. 662; Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. P. 114–115; Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. P. 59–61; Degan V. D. Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1977. P. 28; Schuschnigg Kurt. International Law: An Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959. P. 28; Starke J. G. An Introduction to international law. London, 1963. Fifth edition. P. 20. **20.** Цит. за: Degan V. D. Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1977. P. 26. **21.** Ibid. P. 26. **22.** Ibid. **23.** Krabbe, H. L'idée moderne de l'État. Collected Courses of the Hague Academy of International Law. Vol. 13 (1926-III). P. 513. (цит. за: Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. Fourth ed. P. 73–74). **24.** Les Fur. Revue de droit international et de législation compare, 1925. P. 67–68 (Цит. за: Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. Fourth ed.

P. 73–74). **25.** Цит. за: Lauterpacht H. International Law / Ed. E. Lauterpacht. V. I. Cambridge, 1970, V. II. Cambridge, 1975, V. III. Cambridge, 1977. P. 54–55. **26.** Hoof van G. J. H. Rethinking the Sources of International Law. Antwerp, Boston, Frankfurt, London, 1983. P. 38. **27.** Фердросс А. Международное право. Москва, 1959. С. 33–34, 36–40,74, 160–162. **28**. Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968. P. 47–48, 54. **29.** Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. Fourth ed. P. 54–56; Shaw N. Malcolm. International Law. Cambridge, 2021. Ninth Ed. P. 18. **30.** Alvarez A. La droit international nouveau. Paris, 1963; Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968; Дискусійні питання щодо концепції «нового міжнародного права» або «нового міжнародного правопорядку» та участі в ній А. Альвареса див.: Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968. P. 152, 162–163, 165 та Jenks C.W. A World of Law? London, 1959. P. 243. **31.** Нгуен Куок Динь, Дайе А., Пелле А. Международное публичное право / под ред. В. И. Евинтова. Киев, 2000. С. 28–29. 32. Ibid. P. 39. **33.** Детальніше про світовий уряд див.: Денисов В. Н. Доктрина суверенної рівності держав як основоположний принцип міжнародного права та реалії України. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, 19 серпня 2021р. С. 85–95. **34.** Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968. P. 152–153. **35.** Ibid. P. 153. **36.** Ibid. P. 154–155. **37.** Ibid. P. 155. **38.** Lauterpacht H. Brierly's Contribution to International Law. International Law / Ed. E. Lauterpacht. Cambridge, 1975. V.II. P.1. P. 433. **39.** Ibid. P. 434. **40.** Ibid. **41.** Lepard B. D. Customary international law: a new theory with practical applications. Cambridge, 2010. P. 19. **42.** Ibid. **43.** Цит. за: Ibid. P. 19. **44.** Ibid. P. 19–20. **45.** Ibid. **46.** Ibid. **47.** Goldsmith, J. L. & Posner, E. A. The limits of international law. Oxford, 2015. P. 185 and ff. **48.** Виноградов П. Г. Очерки по теории права. С.-Петербург, 1915. С. 15. **49.** Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. P. 9–10. **50.** Виноградов П. Г. Очерки по теории права. С.-Петербург, 1915. С. 16. **51.** Koretsky V. M. A History of the Declarations on the Fundamental Rights and Duties of States. *Корецкий В. М. Избранные труды.* Киев, 2015. Кн. 3. С. 346–380. **52.** Verdross A., Koeck H. F. Natural Law: The Tradition of Universal Reason and Authority. The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory / Eds R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston. The Hague, Boston, Lancaster, 1968. P. 21–22. 53. Ibid. P. 21–22. **54.** Ibid. P. 22. **55.** Stockholm Declaration on the Human Environment, in Report of the United Nations Conference on the Human Environment, UN Doc.A/CONF.48/14, at 2 and Corr.1, 1972. **56.** Ibid. **57.** UN General Assembly, Convention on the Law of the Sea, 10 December 1982. **58.** UN General Assembly, Charter of Economic Rights and Duties of States, 6 November 1974, A/RES/3281. **59.** United Nations, Charter of the United Nations, 24 October 1945. **60.** Verdross A., Koeck H. F. Natural Law: The Tradition of Universal Reason and Authority. *The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory* / Eds R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston. The Hague, Boston, Lancaster, 1968. P. 42. **61**. Tanaka K. Some Observations on Peace, Law and Human Rights. Transnational Law in a Changing Society. Essays in Honor of Philip C. Jessup / Eds W. Friedmann, L. Henkin, O. Lissitzyn. New York, London, 1972. P. 250. **62.** Ibid. **63.** Ibid. **64.** UN General Assembly, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948**. 65.** ICJ Reports 23 [1951]. **66.** Tanaka K. Some Observations on Peace, Law and Human Rights. *Transnational Law in a Changing Society.* Essays in Honor of Philip C. Jessup / Eds W. Friedmann, L. Henkin, O. Lissitzyn. New York, London, 1972. P. 254. **67.** Максимов С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності. *Вісник Академії правових наук України.* № 1 (28). Харків, 2002. С. 83–84. **68.** Ibid. P. 89. **69.** Ibid. **70.** Михайлов А. В. Вместо введения. *Хайдеггер М. Работы и размышления*

разных лет. Гнозис, 1993. С. XXII. **71.** Виноградов П. Г. Очерки по теории права. С.-Петербург, 1915. С. 148. **72.** Цит. за: Svarlein Oscar. An Introduction to the Law of Nations. New York, Toronto, London. 1955. P. 437. **73.** Ibid. P. 438. **74.** Ibid. **75.** Carty A. Philosophy of International Law. Edinburgh, 2007. P. 10. **76.** Виноградов П. Г. Очерки по теории права. С.-Петербург, 1915. С. 148. **77.** Киссинджер Генри. Мировой порядок. Москва: AST Publishers, 2018. С. 486.

References

1. Denysov V. N. Hrotsii. *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava v 3-kh tomakh* / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholovy) ta in. Kyiv, 2014. T.1: A-D. P. 656–663. **2.** Starke J. G. *An Introduction to international law.* Fifth edition. London, 1963. P. 21. **3.** Carty A. Philosophy of International Law. Edinburgh, 2007. P. 1. **4.** Tsyt. za Pavitran A. K. Substance of Public International Law. Western and Eastern. Bombay. India, 1965. p.g. **5.** Ibid. **6.** Fromm. Zabytyi yazyk. Moskva, 2010. P. 200–201. **7.** Ibid, p. 218–219. **8.** Ibid, p. 219–220. **9.** Degan V. D. Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1977. P. 19–20. **10.** Ibid, p. 20. **11.** Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. p. 95. **12.** Rassel B. Ystoryia zapadnoi fylosofyy. Moskva, 2010. P. 283. **13.** Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. P. 108–109. **14.** Ibid, p. 109. **15.** Ibid. **16.** Vynohradov P. H. Ocherky po teoryy prava. SPb., 1915. p. 147. **17.** Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. New York, 1917. P. 52. **18.** Vinogradoff Paul. Historical Types of International Law. Bibliotheca Visseriana, 1923. P. 57. **19.** Denysov V. N. Hrotsii. *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava v 3-kh tomakh* / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholovy) ta in. Kyiv, 2014. T. 1: A-D. P. 662; Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. P. 114–115; Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. P. 59–61; Degan V. D. Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1977. P. 28; Schuschnigg Kurt. International Law: An Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959. P. 28; Starke J. G. An Introduction to international law. London, 1963. Fifth edition. P. 20. **20.** Tsyt. za: Degan V. D. Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1977. P. 26. **21.** Ibid, p. 26. **22.** Ibid. **23.** Krabbe, H. Lidée moderne de lÉtat. Collected Courses of the Hague Academy of International Law. Vol. 13 (1926-III). P. 513. (tsyt. za: Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. Fourth ed. P. 73–74). **24.** Les Fur. Revue de droit international et de législation compare, 1925. P. 67–68 (Tsyt. za: Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. Fourth ed. P. 73–74). **25.** Tsyt. za: Lauterpacht H. International Law / Ed. E. Lauterpacht. V. I. Cambridge, 1970, V. II. Cambridge, 1975, V. III. Cambridge, 1977. P. 54–55. **26.** Hoof van G. J. H. Rethinking the Sources of International Law. Antwerp, Boston, Frankfurt, London, 1983. p. 38. **27.** Ferdross A. Mezhdunarodnoe pravo. Moskva, 1959. P. 33–34, 36–40, 74, 160–162. **28.** Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968. P. 47–48, 54. **29.** Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. Fourth ed. P. 54–56; Shaw N. Malcolm. International Law. Cambridge, 2021. Ninth Ed. P.18. **30.** Alvarez A. La droit international nouveau. Paris, 1963; Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968; For more about «new international law» or «new international order» see A. Alvaresa dyv.: Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968. P. 152, 162–163, 165 ta Jenks C.W. A World of Law? London, 1959. P. 243. **31.** Nhuen Kuok Dyn, Daie A., Pelle A. Mezhdunarodnoe publychnoe pravo / Pod red. V. Y. Evyntova. Kyiv, 2000. P. 28–29. **32.** Ibid, p. 39. **33.** Detalnishe pro svitovyi uriad dyv. V. N. Denysov. Doktryna suverennoi rivnosti derzhav yak osnovopolozhnyi pryntsyp mizhnarodnoho prava ta realii Ukrainy. *Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi*

konferentsii. Kyiv, 19/08/2021. P. 85–95. **34.** Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968. P. 152–153. **35.** Ibid, p. 153. **36.** Ibid, p. 154–155. **37.** Ibid, p. 155. **38.** Lauterpacht H. Brierly's Contribution to International Law. International Law / Ed. E. Lauterpacht. Cambridge, 1975. V. II. P. 1. P. 433. **39.** Ibid, p. 434. **40.** Ibid. **41.** Lepard B. D. Customary international law: a new theory with practical applications. Cambridge, 2010. P. 19. **42.** Ibid. **43.** Tsyt. za: Ibid, p. 19. **44.** Ibid, p. 19–20. **45.** Ibid. 46. Ibid. **47.** Goldsmith, J. L. & Posner, E. A. The limits of international law. Oxford, 2015. P. 185 and ff. **48.** Vinohradov P. H. Ocherky po teorii prava. SPb., 1915. P. 15. **49.** Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. P. 9–10. **50.** Vinohradov P. H. Ocherky po teorii prava. SPb., 1915. P. 16. **51.** Koretsky V. M. A History of the Declarations on the Fundamental Rights and Duties of States. Koretsky V. M. Izbrannye trudy. Kyiv, 2015. Kn. 3. P. 346–380. **52.** Verdross A., Koeck H. F. Natural Law: The Tradition of Universal Reason and Authority. The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory / Eds R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston. The Hague, Boston, Lancaster, 1968. P. 21–22. **53.** Ibid. P. 21–22. **54.** Ibid. P. 22. **55.** Verdross A., Koeck H. F. Natural Law: The Tradition of Universal Reason and Authority. The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory / Eds R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston. The Hague, Boston, Lancaster, 1968. P. 21–22. **56.** Ibid, p. 21-22. **57.** Ibid, p. 22. **58.** Stockholm Declaration on the Human Environment, in Report of the United Nations Conference on the Human Environment, UN Doc.A/CONF.48/14, at 2 and Corr.1, 1972. **59.** Ibid. **60.** UN General Assembly, Convention on the Law of the Sea, 10 December 1982. **61.** UN General Assembly, Charter of Economic Rights and Duties of States, 6 November 1974, A/RES/3281. **62.** United Nations, Charter of the United Nations, 24 October 1945. **63.** Verdross A., Koeck H. F. Natural Law: The Tradition of Universal Reason and Authority. The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory / Eds R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston. The Hague, Boston, Lancaster, 1968. P. 42. **64.** Tanaka K. Some Observations on Peace, Law and Human Rights. Transnational Law in a Changing Society. Essays in Honor of Philip C. Jessup / Eds W. Friedmann, L. Henkin, O. Lissitzyn. New York, London, 1972. P. 250. **65.** Ibid. **66.** Ibid. UN General Assembly, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948. **67.** ICJ Reports 23 [1951]. **68.** Tanaka K. Some Observations on Peace, Law and Human Rights. Transnational Law in a Changing Society. Essays in Honor of Philip C. Jessup / Eds W. Friedmann, L. Henkin, O. Lissitzyn. New York, London, 1972. P. 254. **69.** Ibid. **70.** Mykhailov A. V. Vmesto vvedeniya. Khaidehher M. Raboty i razmyshleniya raznykh let. Hnozis, 1993. P. XXII. **71.** Vinohradov P. G. Ocherki po teorii prava. SPb., 1915. P. 148. **72.** Tsyt. za: Svarlein Oscar. An Introduction to the Law of Nations. New York, Toronto, London, 1955. P. 437. **73.** Ibid, p. 438. **74.** Ibid. **75.** Carty A. Philosophy of International Law. Edinburgh, 2007. P. 10. **76.** Vinohradov P. G. Ocherki po teorii prava. SPb., 1915. P. 148. **77.** Kissinger Genri. Mirovoy poryadok. Moskva: AST Publishers, 2018. P. 486.

Denysov Volodymyr. **The Significance and Role of Natural Law Doctrine in the Development of International Law**

Natural law, which has played a significant role in the formation and development of international law, continues to be a subject of debate due to the specific definition of its essence as a legal ideology that transforms depending on the course of history and the tasks set in this process. This ideology is an integral part of legal thought exclusively within Western civilization, the creation of which began with the encounter of Medieval

Europe, represented by the Catholic Church, with the ancient philosophy of Ancient Greece, particularly Stoicism, which was utilized by Ancient Rome in the formation of jus gentium as a component of Roman law by magistrates. It was particularly during this period that the doctrine of natural law, in line with the Romans' understanding of jus gentium as a universal law for all of humanity, acquired a universal significance and continues to be one of the pillars of Western legal thought to this day.

The spiritual, social, and political revolution in Europe marked by the Renaissance, the Reformation, and the rise of nation-states reshaped the concept of natural law, presenting it as a product of human intellect, namely, as human reason. Consequently, a new philosophical foundation emerged to justify international law among sovereign states, solidified by the Peace of Westphalia in 1648. The new paradigm of relations between states, influenced by the doctrine of natural law, found expression in Hugo Grotius' system of international law, characterized by objective causal connections. In this system, the doctrine of natural law underwent a shift where the postulates of God, while remaining recognized as a basis for its application, lost their decisive significance that characterized the medieval period.

The subsequent stages of the development of international law, gradually assuming a contractual character, are associated with the abandonment of the ideology of natural law, which in the 19th century was entirely replaced by theories of positivism such as empiricism, pragmatism, and logical positivism. After World War II, a process of "rebirth of positive law" is observed, characterized by the emergence of human rights protection at the international level, the functioning of the international judicial system, and the necessity of interpreting customary international law and general principles of law. Discussions surrounding the principles of the Nuremberg Tribunal Statute, adopted in 1945, have become a significant factor in the reassessment of natural law ideology. Various, often contradictory, views regarding the content and form of natural law compared to the positive norms of international law continue to be expressed.

The current crisis of international order and, consequently, international law itself is leading to the emergence of separate economic and political enclaves, signifying a decline in the importance of universalism in international relations and marking the culmination of the revival period of natural law doctrine. This transition also demonstrates a shift towards a new form of regionalism independent of the UN Charter.

Key words: *Roman law, jus gentium, nature law, international legal order, international law, international law philosophy, crisis of international relations and international law.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-582-598
УДК 341.1/8

Л. Г. ФАЛАЛЄЄВА,
*доктор юридичних наук**
ORCID: 0000-0001-6089-2459

ВЗАЄМОДІЯ ПАРАДИГМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ І МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ОБОВ'ЯЗКІВ ОКУПАЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ

У дослідженні висвітлено теоретичне і практичне значення дотримання / забезпечення дотримання норм міжнародного права прав людини на окупованій території та обов'язків держави-окупанта згідно з міжнародним гуманітарним правом, які, маючи обмежені точки дотику і відмінні механізми реалізації, взаємодіють, застосовуються паралельно, взаємодоповнюють одне одного задля належного захисту гарантованих прав. Проаналізовано сутність і особливості взаємодії парадигм цих галузей міжнародного права як одного з важливих чинників, що сприяють виконанню державами взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення / захисту прав людини, передусім основоположних прав, в умовах збройних конфліктів, зокрема, у процесі нічим не спровокованої російської збройної агресії проти України в екзистенційному і цивілізаційному вимірах та під час окупації.

Ключові слова: *міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право, принцип поваги до прав людини та основоположних свобод, принцип незастосування сили або погрози силою, збройний конфлікт, режим окупації, цивільне населення, права людини, основоположні права, міжнародні договори, міжнародні зобов'язання, міжнародні стандарти, європейська інтеграція, європейська ідентичність.*

Falalieieva Liudmyla. **Interaction of paradigms of international human rights law and international humanitarian law through the prism of obligations of the occupying power**

The article highlights theoretical and practical significance of complying or ensuring compliance with the norms of international human rights law in occupied territories and the obligations of the occupying power in accordance with international humanitarian law. Being distinct and having different implementation mechanisms, these bodies of law are applied in parallel, complementing each other to ensure proper protection of guaranteed rights. This study reveals the essence of and peculiarities of the interaction between the paradigms of these two fields of international law, as one of the most important factors contributing to the fulfillment by the states of their obligations to observe/protect human rights, especially fundamental rights in times of armed conflicts, for instance, during Russian unprovoked aggression against Ukraine in its existential and civilizational dimensions, and during the occupation.

* ***Falalieieva Liudmyla****, Doctor of Juridical Sciences*

© Л. Г. Фалалєєва, 2023

Key words: *international human rights law, international humanitarian law, principle of respect for human rights and fundamental freedoms, principle of non-use of force or the threat of force, armed conflict, regime of occupation, civilians, human rights, fundamental rights, international treaties, international obligations, international standards, European integration, European identity.*

Актуальність теми. У цивілізаційному та екзистенційному вимірах на території України триває збройна агресія РФ, під час якої дев'ять років поспіль грубо і системно порушуються права людини, серйозно і масово – права цивільного населення. Поза сумнівом, це актуалізує необхідність розширення можливостей забезпечення дотримання міжнародних стандартів і розбудови спроможностей виконання міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини та захисту цивільного населення й інших підзахисних осіб, жертв збройного конфлікту, відповідно, дотримання / забезпечення дотримання норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, які, маючи обмежені точки дотику і відмінні механізми реалізації, взаємодіють, застосовуються паралельно, органічно взаємодоповнюють одне одного задля належного захисту гарантованих прав.

Особливе значення за реалій збройної агресії, окупації та анексії мають зобов'язання поважати / дотримуватися (негативні обов'язки) й забезпечувати повагу / дотримання (позитивні обов'язки) «в будь-який час і за будь-яких обставин» міжнародного права прав людини[1] та «за всіх обставин» міжнародного гуманітарного права[2]. Водночас принцип поваги до прав людини та основоположних свобод «як основний принцип міжнародного права набуває все більшого значення у зв'язку із загальним визнанням того, що однією з основних функцій держави є забезпечення дотримання прав людини»[3]. При цьому міжнародні стандарти прав людини, як стверджує професор П. Рабінович, фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлений досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення і захисту[4] «в будь-який час і за будь-яких обставин», отже, як у мирний час, так і в період міжнародних / неміжнародних збройних конфліктів, під час окупації. Викладене підкреслює актуальність обраної теми, її теоретичне і практичне значення.

Постановка проблеми. У площині міждисциплінарних підходів цілком очевидно, що «міжнародно-правові засоби забезпечення міжнародної безпеки поки що не стали гарантією мирних відносин між державами»[5], тому українська доктрина міжнародного права вже вивчає цю проблематику, зокрема щодо удосконалення організаційно-правових механізмів і їхньої практичної застосовності, тенденцій розвитку системи юридичних гарантій міжнародної безпеки. Відповідні дослідження можуть стати теоретико-методологічним підґрунтям реформування відповідальних органів, передусім Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, удосконалення відповідних

практик підтримання міжнародного миру і безпеки, конструювання оптимальної повоєнної моделі міжнародного правопорядку. Наведена тематика є екзистенційною.

Стаття є однією з перших в Україні спроб проаналізувати особливості взаємодії у парадигмальному вимірі міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, а також з'ясувати проблеми і перспективи їх комплементарного застосування в контексті обов'язків окупаційної держави.

Огляд літератури. У методологічній площині та прикладному ракурсі комплексний підхід до окресленої проблематики здатний поєднати доктринальні погляди і практичні надбання, пов'язані з багатогранністю міжнародно-правових зобов'язань держави у сфері прав людини під час збройного конфлікту та пов'язаних з ним ситуацій, зокрема окупації, властивий, переважно, зарубіжним науковцям, серед яких – Ф. Алстон, А. Бувьє, Е. Давід, Ф. Кальсховен, Л. Кемерон, Е. Кюстер, Н. Мельцер, Є. Пеіч, М. Сассолі, К. Сіммонс, Г. Штейнер. Окремі аспекти цієї тематики з позицій аксіології права, антропології права, а також теоретико-методологічних можливостей феноменології права та інтегративного праворозуміння розкривалися у працях вітчизняних вчених: В. Буткевича, М. Гнатовського, В. Денисова, Т. Короткого, В. Мицика, О. Мережка, П. Рабіновича, В. Репецького, Т. Сироїд, О. Скрипнюка, Н. Хендель, Г. Христової та ін.

Мета і завдання дослідження полягають у виокремленні чинників і проблем, пов'язаних із застосовністю міжнародного права прав людини на окупованій території, у висвітленні значення покладених в основу як «твердого ядра» (англ. hard core) парадигм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права – поваги до людської гідності та принципів гуманності, – стану їх дотримання в умовах російської збройної агресії та тимчасової окупації частини території України, що не набуло достатнього осмислення в сучасній українській юриспруденції, зокрема у вітчизняній науці міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія, взаємовплив, взаємодоповнення, паралельне застосування міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права є вельми важливим в умовах збройних конфліктів та окупації, позаяк обидві названі галузі міжнародного права відображають універсальні / загальнолюдські цінності та мають за мету насамперед забезпечення поваги до людини як носія прав, її гідності, а також гуманного поводження з нею. Професор В. Денисов характеризує взаємодію норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права як новацію Додаткового протоколу I і Додаткового протоколу II від 8 червня 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р., визнаючи, що така взаємодія має місце, хоча вони є різними правовими режимами; вочевидь зазначені галузі «стали доповненням одна одної завдяки спільним для них обох цілям гуманітарного характеру»[6], гуманістичної спрямованості. Водночас, як зауважують М. Гнатовський, Т. Короткий і Н. Хендель, «хоча

існують численні випадки, коли міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини доповнюють одне одного або відсилають одне до одного, найбільш типовим варіантом співвідношення норм цих двох галузей є їхнє паралельне застосування. За такої ситуації кожна з них застосовується до конкретних фактів, оцінюючи їх відповідно до своїх власних вимог… Паралельне застосування міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини може також включати випадки, коли окремі категорії з однієї з цих галузей братимуться до уваги для застосування норм іншої. Наприклад, зміст права на життя, передбаченого міжнародним правом прав людини, за ситуації збройного конфлікту тлумачитиметься відповідно до положень міжнародного гуманітарного права»[7].

Застосовність міжнародного права прав людини в умовах збройних конфліктів Міжнародний суд ООН уперше визнав у Консультативному висновку за запитом Генеральної Асамблеї ООН про правомірність загрози ядерною зброєю або її застосування від 8 липня 1996 р., в якому встановив прийнятність застосовності підходу як lex generalis до lex specialis щодо співвідношення зазначених галузей міжнародного права, констатувавши, що «…захист, гарантований Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, не припиняється під час війни, за винятком дії статті 4 Пакту, згідно з якою є допустимим відступ від деяких положень під час надзвичайного стану в державі. Повага до права на життя, однак, не належить до таких положень. У принципі, право не бути свавільно позбавленим життя застосовується й під час воєнних дій. Проте визначення того, що є свавільним позбавленням життя, має здійснюватися відповідно до застосовного lex specialis, тобто – до права, що застосовується у період збройного конфлікту і призначене для регулювання ведення воєнних дій. Таким чином, чи конкретна втрата життя внаслідок використання певного виду зброї у ході бойових дій має розглядатися як свавільне позбавлення життя у контексті статті 6 Пакту, може бути вирішене лише шляхом відсилання до права, застосовного під час збройного конфлікту, а не виведене з положень самого Пакту» (п. 25)[8]. Узагальнюючи викладене, надмірно не спрощуючи воєнні реалії та невиправдано не абсолютизуючи принцип lex specialis, зауважимо, що він визначає ad hoc, яка норма домінує над іншою в кожній конкретній ситуації, позаяк цей принцип передбачає stricto sensu необхідність кожного разу, як з юридичної, так і з фактичної точок зору, співвідносити, беручи до уваги конкретні норми, специфіку контексту, а не зосереджуватись суто на співвідношенні міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права як таких.

Аналізуючи правові засади регулювання і реальний стан захисту цивільного населення під час збройних конфліктів, професор Т. Сироїд небезпідставно стверджує, що «під час багатьох конфліктів регулярно порушуються базові норми міжнародного гуманітарного права в умовах практично повної безкарності. Безкарність залишається поширеним явищем у ході всіх зброй-

них конфліктів і сприяє подальшим порушенням»[9]. Водночас у Консультативному висновку про правомірність загрози ядерною зброєю або її застосування від 8 липня 1996 р. Міжнародний суд ООН підтвердив, що міжнародне гуманітарне право поєднує як договірні, так і звичаєві норми, а «велика кількість норм міжнародного гуманітарного права, які застосовуються під час збройного конфлікту, є базовими для поваги людини та «елементарних міркувань гуманності», як це встановив Суд у рішенні від 9 квітня 1949 р. у справі про протоку Корфу… Крім того, ці базові норми мають дотримуватися всіма державами, незалежно від того, ратифікували вони конвенції, що містять ці норми, чи ні, оскільки останні становлять непорушні принципи міжнародного звичаєвого права» (п. 79)[10]. Крім того, як підкреслює професор Фріц Кальсховен (Нідерланди), збереження людяності в умовах суворих реалій війни є вторинним завданням міжнародного гуманітарного права, а першочерговим має бути запобігання збройним конфліктам[11].

Міжнародне право прав людини дає змогу заповнити наявні прогалини у міжнародному гуманітарному праві, оскільки захист прав людини не припиняється «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації», за винятком випадків, визначених деякими міжнародними договорами, ключовими з яких є: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. (далі – МПГПП; ст. 4); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (відома як Європейська конвенція з прав людини, далі – ЄКПЛ; ст. 15); Американська конвенція про права людини 1969 р. (ст. 27). Примітно, що 3 вересня 2023 р. виповниться 70 років від дати набрання чинності ЄКПЛ, в якій, за визначенням професора В. Мицика, «…встановлено всі життєво необхідні права людини, а також механізми їх гарантування, захисту та забезпечення на практиці»[12]. Зауважимо, що судова імплементація ЄКПЛ в Україні є одним із ключових індикаторів, показників виконання державою своїх договірних зобов'язань, однак донині вона не має далекоглядного і загального характеру, її вплив на практику правозастосування, судову практику міг бути далекосяжнішим, саме на це спрямовані: Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»[13] від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV у редакції від 2 грудня 2012 р. № 5463-VI, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини»[14] від 18 жовтня 2022 р. № 2689-IX, Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини»[15] від 18 жовтня 2022 р. № 2690-IX, а також План дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та реконструкція» на 2023–2026 рр., що має на меті, з урахуванням воєнного й повоєнного контекстів, супроводжуючих їх проблем і обмежень[16], підтримку дій України на вико-

нання зобов'язань як держави – члена Ради Європи, сприяння національним зусиллям з відновлення, пов'язуючи саме з цим процесом євроінтеграційну перспективу держави.

Вочевидь міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право діють в умовах збройних конфліктів і окупації, маючи «спільні цілі, ціннісну основу та гуманістичну спрямованість і підлягають застосуванню в «інтеграційний спосіб», забезпечуючи кумулятивний захист…»[17]. У п. 11 ухваленого Комітетом ООН з прав людини Зауваження загального порядку № 31 [80]: Природа загальних юридичних зобов'язань, що покладаються на держави – учасниці Пакту (CCPR/C/21/Rev.1/Add.13) міститься посилання на Зауваження загального порядку № 29: Надзвичайна ситуація (стаття 4) й акцентується увага на тому, що положення МПГПП застосовуються також і в ситуаціях збройних конфліктів, до яких застосовні норми міжнародного гуманітарного права[18]. Навіть якщо стосовно деяких передбачених МПГПП прав може бути доцільним застосування більш конкретних норм міжнародного гуманітарного права для цілей тлумачення прав, закріплених у Пакті, ці дві правові сфери є взаємодоповнювальними, а не взаємовиключними[19]. Серед іншого, це пояснюється тим, що «захист цивільного населення під час збройних конфліктів є одним із багатогранних аспектів захисту прав людини, який безпосередньо пов'язаний з виникненням особливих (виняткових) обставин»[20].

Характеризуючи особливу природу права збройних конфліктів, відомий бельгійський вчений, професор Ерік Давід наголошує, що це «право, розраховане на виняткові ситуації і застосовується тоді, коли багато норм припиняє діяти. Воно – останній бастіон, зведений посеред варварства війни, щоб не допустити ще більшого варварства, яким стало б порушення цих норм…»[21]. Звісно, «право збройних конфліктів застосовується у відносинах між сторонами конфлікту»[22], позаяк «міжнародне гуманітарне право містить норми, які розраховувалися на практичне застосування в реаліях війни, а не на дискусії в судових залах»[23]. Власне, «серед усіх галузей міжнародного права міжнародне гуманітарне право є ледь не єдиною, яка …встановлює правовий режим, що починає діяти тільки за дотримання низки вимог – при кваліфікації певної ситуації як збройного конфлікту міжнародного або неміжнародного характеру»[24]. У доктрині міжнародного права ретельно обґрунтовано, що «єдиною обставиною, достатньою для застосування гуманітарного права, є наявність збройного конфлікту»[25], за якого воно забезпечує «… захист людської гідності у надзвичайних обставинах»[26], а в основу міжнародного права прав людини покладено «…етичну аксіому, права людини застосовуються до всіх і скрізь, та, стосуючись усіх сторін людського життя, вони мають значно більший вплив на суспільну думку і міжнародну політику, ніж міжнародне гуманітарне право, застосовне лише під час збройних конфліктів – ситуації, якої треба уникати. Тому правозахисні ідеї здійснюють все більш помітний вплив на міжнародне гуманітарне право»[27], акту-

алізуючи необхідність їхнього одночасного та узгодженого застосування у конкретних ситуаціях, максимально беручи до уваги специфіку загального контексту, деталізацію та адаптованість до кожної окремо взятої ситуації, індивідуальні обставини справи.

Варто також враховувати, що хоча метою як міжнародного гуманітарного права, так і міжнародного права прав людини є забезпечення поваги до людини як безпосереднього носія прав, її гідності, кожна з цих галузей міжнародного права має власні механізми імплементації, спеціально увідповіднені типовим ситуаціям, для яких вони були створені[28]. Безсумнівно, норми, що забезпечують захист прав людини, передусім основоположних прав, продовжують застосовуватися під час збройних конфліктів. З одного боку, міжнародне право прав людини дає змогу заповнити наявні прогалини в міжнародному гуманітарному праві, «підсилити» дію його норм як юридичних гарантій під час збройних конфліктів та окупації, а з другого – останнє стимулює розвиток першого, заохочуючи до закріплення більш чітких і недвозначних mutatis mutandis формулювань, застосовних у практичній площині на окупованій території.

В основу права окупації як інституту міжнародного гуманітарного права, встановлення окупаційного режиму покладено звичаєву норму міжнародного права, закріплену в ст. 42 Положення про закони і звичаї війни на суходолі, що додається до Гаазької конвенції (IV) про закони і звичаї ведення війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р., згідно з якою територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою збройних сил іншої держави. Власне, окупація (не змінює правового статусу окупованої території; тимчасовий стан, за якого суверенітет над цією територією не переходить до держави-окупанта) поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції. Спільна для чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р., ст. 2 містить положення, відповідно до якого Женевські конвенції застосовуються у всіх випадках часткової або повної окупації території держави – учасниці конвенцій, навіть якщо цій окупації не чиниться жодний збройний опір. Як відомо, Україна та РФ є учасницями цих міжнародних договорів, а з наведених положень випливає, що остання окупувала частину території України, зокрема Автономну Республіку Крим і місто Севастополь, без збройного спротиву України. Отже, на них поширюється правовий режим окупації, а РФ як держава-окупант не має суверенітету над окупованою територією (хоча й визнала свою юрисдикцію над Кримом), відповідальна за дотримання та зобов'язана забезпечити дотримання прав людини місцевого населення на окупованій території, як це передбачено ст. 1 Женевської конвенції (IV) про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., що є важливим джерелом регулювання правового режиму окупації: статті 1–12, 27, 29–34, 47, 49, 51–53, 59, 61–77 і 143. Зазначимо, що за змістом ст. 1 щодо зобов'язань держав-учасниць «за всіх обставин» дотримуватися й забезпечувати

дотримання відповідної конвенції теж є спільною для всіх чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. Наразі проблемним є практичне застосування РФ як державою-окупантом правового режиму окупації, виконання нею обов'язків окупаційної держави за договірним (насамперед ст. 42–56 Положення про закони і звичаї війни на суходолі, що додається до Гаазької конвенції (IV) про закони і звичаї ведення війни на суходолі 1907 р., Женевською конвенцією (IV) про захист цивільного населення під час війни 1949 р., Додатковим протоколом I 1977 р.) та звичаєвим міжнародним гуманітарним правом.

У доктрині міжнародного права, в експертних викладках неоднозначні підходи, однак переважає позиція, згідно з якою серед юридичних підстав застосування міжнародного права прав людини на окупованій території вирізняють: по-перше, міжнародні договори у сфері прав людини, учасницею яких є держава-окупант, можуть застосовуватись екстратериторіально (англ. extraterritorial), зважаючи на здійснення «ефективного контролю» над окупованою територією, який відповідає вимогам ст. 1 ЄКПЛ; по-друге, міжнародні договори з прав людини можуть продовжувати застосовуватися на окупованій території, залишаючись чинними у період окупації, оскільки вони були ратифіковані окупованою державою і були чинними на момент окупації (на практиці їх дія в таких умовах є малоймовірною й навряд чи надто обнадійливою); по-третє, застосування міжнародного права прав людини на окупованій території може випливати з еволюційного тлумачення п. 2 ст. 64 Женевської конвенції (IV) про захист цивільного населення під час війни 1949 р. та ст. 43 Положення про закони і звичаї війни на суходолі, що додається до Гаазької конвенції (IV) про закони і звичаї ведення війни на суходолі 1907 р.; по-четверте, права людини мають дотримуватися державою-окупантом як складова міжнародного звичаєвого права[29].

Окреслені підходи демонструють взаємодію парадигм і взаємний вплив на розвиток і застосування норм зазначених галузей міжнародного права, які взаємодоповнюють або послідовно відсилають одна до одної, застосовуються паралельно, передусім, коли йдеться про людську гідність і принципи гуманності, за наявності відмінностей поєднуваних ними норм, оскільки деякі права людини знаходяться поза межами сфери дії міжнародного гуманітарного права, водночас не всі норми останнього охоплюються міжнародним правом прав людини, що підтверджено практикою і визнано наукою міжнародного права.

Україна поінформувала Генерального секретаря ООН та Генерального секретаря Ради Європи, що РФ як держава-окупант є повністю відповідальною за захист прав людини на тимчасово окупованих нею територіях. Окупаційна держава зобов'язана вжити всіх залежних від неї заходів задля того, щоб відновити та забезпечити громадський порядок і безпеку на окупованій території, забезпечити дотримання прав людини місцевого населення. При цьому необхідно враховувати, що «Україна не здійснює на цій окупова-

ній території ефективного контролю, а отже, не може відповідати за грубі порушення прав людини»[30]. Водночас М. Антонович підкреслює: «Як у результаті окупації та анексії Криму, так і в ситуації агресії на Сході України та окупації частини території України, Російська Федерація відповідальна за порушення прав людини… на цих територіях, оскільки на даний час вона здійснює там не лише ефективний контроль, а й загальний контроль»[31]. Скажімо, в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі РФ запровадила дію свого законодавства, місцевому населенню надала російське громадянство, вдалася до примусової паспортизації тощо. Управління Верховного комісара ООН з прав людини (далі – УВКПЛ) вкотре вказує на те, що триваючі порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, які вчиняє держава-окупант, повинні бути визнані й усунені (п. 130)[32], а також рекомендує РФ «виконувати обов'язки як носій зобов'язань у Криму за міжнародним правом прав людини та дотримуватися зобов'язань як держава-окупант відповідно до міжнародного гуманітарного права» (п. 137 а)[33] у практичній площині.

На тимчасово окупованих РФ частинах державної території України дотримання та забезпечення дотримання обов'язків держави-окупанта з прав людини залишаються в теорії, не реалізуються на практиці окупаційною державою, яка грубо й системно їх порушує, зокрема: право на життя, свободу та особисту недоторканність; право на гідне поводження та недопустимість застосування катувань, жорстокого і нелюдського, або такого, що принижує людську гідність, поводження[34]; право на справедливий суд і захист від свавільного затримання; право на вільне вираження своїх поглядів і переконань; право на свободу пересування; право на володіння майном; право на соціальний захист; право на освіту та розвиток особистості. Відтак в умовах режиму окупації право зберігається, але не забезпечується державою-окупантом, яка порушує взяті на себе міжнародно-правові зобов'язання, не виконуючи обов'язків окупаційної держави.

У висновках доповіді щодо ситуації з правами людини в Україні, УВКПЛ констатує, що «у Криму держава-окупант порушувала міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини: порушення права на свободу релігії та переконань, незаконна депортація і примусове переміщення, у тому числі осіб, узятих під варту, а також принижуюче поводження та умови тримання під вартою» (п. 119)[35]. Як у періодичних доповідях УВКПЛ, так і в тематичній, РФ вкотре закликається «дотримуватися зобов'язань за міжнародним правом прав людини на окупованій території та зобов'язань держави-окупанта відповідно до міжнародного гуманітарного права» (139 q)[36], однак аргументація останньої повсякчас наполегливо переноситься нею поза межі міжнародно-правового регулювання, не ґрунтується на фактах і доказах, засвідчуючи системне порушення РФ загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

За вчинені в Україні міжнародно-протиправні діяння РФ має бути притягнена до міжнародно-правової відповідальності, що не підміняє, а доповнює індивідуальну кримінальну відповідальність осіб, винних у скоєнні злочину агресії, злочину геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності. Ubi jus, ibi remedies (з лат.: де право, там й інструменти його забезпечення), однак реалії сьогодення вітчизняної законодавчої бази такі, що злочинами проти людяності не доповнений Кримінальний кодекс України. Відповідальність командирів на рівні національного законодавства теж донині не встановлена, отже, вони не нестимуть кримінальної відповідальності за діяння, вчинені до набрання чинності законом, яким їх криміналізовано. Усе це відбивається на підтриманні юрисдикційної спроможності України щодо вчинених росіянами на її території міжнародних злочинів, на їх кваліфікації та відмежуванні від суміжних складів злочинів. Водночас на відновлення справедливості, забезпечення невідворотності покарання за вчинені міжнародні злочини, зокрема злочин геноциду, воєнні злочини і злочини проти людяності, на боротьбу з безкарністю за їх скоєння є запит українського суспільства та міжнародного співтовариства.

Поза сумнівом, «для забезпечення відповідальності за порушення міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права вкрай важливо, щоб відповідні органи влади розслідували заяви, збирали та зберігали докази… Винні особи… мають бути притягнуті до відповідальності, а жертви та їхні родичі повинні мати змогу реалізувати свої права на правосуддя, встановлення істини та відшкодування завданої шкоди» (п. 93)[37], відновлення справедливості. Необхідно проводити оперативні та ефективні розслідування за всіма твердженнями про порушення прав людини, притягати до відповідальності осіб, винних у їх порушенні. У цьому контексті та пов'язаних з ним, для забезпечення відповідальності та відновлення справедливості важливе значення мають встановлення істини, правосуддя, відшкодування завданої шкоди і гарантії недопущення повторних порушень.

Комплексний підхід, що поєднує важелі воєнного, політичного, економічного, міжнародно-правового впливу на РФ, кордони якої «ніде не закінчуються», матиме кумулятивний ефект, стане запорукою деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих частин державної території, інтенсифікації переможної боротьби України за право на буття та українців за право на життя, за українську національну ідентичність, головним ідентитетом якої слугує національна свідомість, а також за власну європейську ідентичність як вагомий чинник, що впливає на поступ європейської інтеграції України, на темпи її практичної реалізації.

Висновки. Особливої уваги заслуговує обов'язок держави поширювати знання з міжнародного гуманітарного права, що є складовою забезпечення його дотримання «за всіх обставин» окупаційною державою, всіма учасниками збройного конфлікту. Вони мають належно застосовувати принципи і норми міжнародного гуманітарного права у практичних ситуаціях, забезпе-

чувати документування воєнних злочинів, сформувати негативне ставлення до порушень прав людини та принципів гуманності, до недотримання принципів і норм міжнародного гуманітарного права. Обов'язки окупаційної держави, серед іншого, стосовно захисту людської гідності та дотримання принципів гуманності, показово відображають взаємодію у парадигмальному вимірі міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини (на окупованій території). Вочевидь РФ нехтує обов'язками держави-окупанта, регламентованими міжнародним гуманітарним правом, навіть не намагаючись дотримуватися та забезпечувати дотримання його принципів і норм. Навпаки, порушуючи їх свідомо і цілеспрямовано, РФ послідовно демонструє, inter alia, безвідповідальне ставлення до виконання міжнародно-правових зобов'язань із захисту прав людини та захисту цивільного населення, ветує рішення Ради Безпеки ООН стосовно власних агресивних дій в Україні, не виконує звернуті до неї рішення про тимчасові заходи Міжнародного суду ООН (юридично зобов'язуючі, зокрема від 16 березня 2022 р. щодо негайного припинення воєнних дій в Україні), ігнорує резолюції Генеральної Асамблеї ООН і рекомендації УВКПЛ, не виконує рішення Європейського суду з прав людини, ухвалені до дати виходу РФ з-під його юрисдикції.

Вимоги міжнародного співтовариства до РФ як держави-агресора негайно припинити застосування сили проти України та утримуватись від будь-якої протиправної погрози силою або її застосування, як це встановлено у п. 4 ст. 2 Статуту ООН, а також негайно, повністю і беззастережно вивести всі свої збройні сили з території України в її міжнародно визнаних кордонах дотепер залишаються нею не почутими. Відтак важливо, серед іншого, скориставшись механізмом надзвичайної спеціальної сесії, ініціювати ухвалення рішення Генеральною Асамблеєю ООН про звернення до Міжнародного суду ООН із запитом консультативного висновку щодо правового статусу Автономної Республіки Крим і міста Севастополя.

Саме від міжнародного співтовариства й усвідомлення ним загрози залежить, як довго РФ – держава-агресор, держава-окупант, держава-терорист, держава-порушниця міжнародного права, залишатиметься державою – членом ООН (за визначенням має бути миролюбною, яка здатна і бажає виконувати зобов'язання за Статутом ООН, як це закріплено в п. 1 ст. 4), і зберігатиме за собою статус постійного члена Ради Безпеки ООН, що покладає обов'язок несення особливої відповідальності за підтримання міжнародного миру і безпеки. Екзистенційний конфлікт цивілізацій на теренах України став реалією XXI сторіччя, від вислідів якого узалежнений поступ демократичних цінностей, покладених в основу сучасного світопорядку.

У практичній площині для РФ порушення прав людини, передусім права на повагу до людської гідності – це не супроводжуюче явище, а метод ведення війни на теренах України. Відтак зберігається необхідність віднайдення дієвих інструментів і механізмів рішучого «зламу», а не нескінченного

«стримування» РФ, узгодження більш жорстких санкцій міжнародних організацій, координації контрзаходів України та інших держав проти неї як держави-агресора, держави-окупанта, держави-терориста, держави-порушниці міжнародного права, здатних примусити її відмовитися від агресивних дій, дотримуватися і забезпечувати дотримання своїх міжнародно-правових зобов'язань у сфері поваги / захисту людської гідності та прав людини, що походять із *гідності* – невід'ємного, невідчужуваного і непорушного *основоположного права,* іманентно властивого кожній людській особистості, з огляду на притаманну їй соціальну значущість, найвищу суспільну цінність, цілісність особистості, а також на морально-духовну унікальність людини і різноманіття міжлюдських відносин; засадничої *цивілізаційної цінності,* яка визначає нас як людей, стосується основ людяності та цементує права людини, забезпечуючи їх узгодженість. При цьому варто враховувати, що повага і захист людської гідності, як одного з основоположних прав, передбачає виконання міжнародно-правових зобов'язань щодо гарантування права на життя, права на цілісність особистості, заборони катувань, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження / покарання тощо «у будь-який час і за будь-яких обставин», отже, як у мирний час, так і в період міжнародних / неміжнародних збройних конфліктів, під час окупації.

Вочевидь дотримання зобов'язань за міжнародним правом прав людини на окупованій території та обов'язків держави-окупанта за правом окупації, міжнародним гуманітарним правом, стосовно різних категорій прав людини, притаманних людській особистості, у площині практичної застосовності становлять складну, багатоаспектну проблематику, тому українська доктрина міжнародного права вже вивчає її у міждисциплінарному вимірі, зокрема межі прав і обов'язків держави-окупанта в контексті виконання зобов'язань щодо захисту людської гідності та прав людини. Наукові дослідження проблем, пов'язаних з обсягом, характером і межами таких зобов'язань, юридичного інструментарію їх реалізації та реагування у разі порушення можуть стати теоретико-методологічним підґрунтям концептуальних підходів до укорінення відповідних практик застосовності прав людини в період міжнародних / неміжнародних збройних конфліктів і окупації, а також удосконалення існуючого механізму притягнення до міжнародно-правової відповідальності держав за вчинення міжнародно-протиправних діянь, порушення міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення / захисту прав людини – «твердого ядра» цивілізаційних цінностей. Вони втілюють універсальну природу прав людини, найповніше відображають надбання людства в означеній площині, мають стрижневе методологічне і практичне значення для конструювання та утвердження оптимальної повоєнної моделі міжнародного правопорядку.

1. Second Interim Report on reported violations of international humanitarian law and international human rights law in Ukraine. OSCE ODIHR. 14 December 2022. P. 13. URL:

https://www.osce.org/files/f/documents/0/5/534933.pdf **2.** See: Ibid. P. 12, 14–20. **3.** Задорожній О. В. Порушення принципу поваги основних прав і свобод людини агресією РФ на сході України. Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В. В. Мицика: моногр. / авт. кол.; за ред. О. В. Задорожнього та О. Р. Поєдинок. Київ; Одеса: Фенікс, 2016. С. 613. **4.** Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1 (84). С. 24. **5.** Калугин В. Ю. Курс международного гуманитарного права. Минск: Тесей, 2006. С. 6. **6.** Денисов В. Н. Захист дітей як імперативний принцип міжнародного гуманітарного права. Захист прав дітей в умовах війни за міжнародним правом та національним законодавством України: моногр. / Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В., Оніщенко Н. М. та ін.; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2021. С. 137–138. **7.** Гнатовський М. М., Короткий Т. Р., Хендель Н. В. Міжнародне гуманітарне право. 2-ге вид., доповн. Одеса: Фенікс, 2015. С. 8–9. **8.** Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996. P. 240. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf **9.** Сироїд Т. Механізм Організації Об'єднаних Націй щодо захисту цивільного населення під час збройних конфліктів. Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В. В. Мицика: моногр. / авт. кол.; за ред. О. В. Задорожнього та О. Р. Поєдинок. Київ; Одеса: Фенікс, 2016. С. 651. **10.** Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996. P. 257. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf **11.** Кальсховен Фриц. Ограничения методов и средств ведения войны / пер. с англ.; 2-е изд., испр. Москва: МККК, 1999. С. 213. **12.** Мицик В. В. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950. *Енциклопедія міжнародного права:* у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Академперіодика, 2017. Т. 2: Е–Л. С. 127. **13.** Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV у редакції від 2 грудня 2012 р. № 5463-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 30. Ст. 260. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15 **14.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини: Закон України від 18 жовтня 2022 р. № 2689-IX. *Голос України*. 05.11.2022. № 226. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2689-IX#Text **15.** Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини: Закон України від 18 жовтня 2022 р. № 2690-IX. *Голос України.* 05.11.2022. № 226. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2690-IX#Text **16.** Council of Europe Action Plan for Ukraine «Resilience, Recovery and Reconstruction» 2023-2026. Document prepared by the Directorate of Programme Co-ordination. Document approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 14 December 2022 (CM(2022)187-final). P. 3-16. URL: https://www.astrid-online.it/static/upload/-145/-1452_2.4-action-plan-ukraine--cm-2022-187-finale.pdf **17.** Див.: Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики: моногр. Харків: Право, 2018. С. 426. **18.** United Nations Human Rights Committee, *General Comment No. 31 [80]: The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant (CCPR/C/21/Rev.1/Add.13),* 26 May 2004. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=8

&DocTypeID=11. **19.** Ibid. **20.** Сироїд Т. Цит. праця. С. 651. **21.** Давид Эрик. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций юрид. ф-та Открытого Брюссельского университета / пер. с фр. Москва: Международный Комитет Красного Креста, 2000. С. 81**. 22.** Там же. С. 72. **23.** Гнатовський М. Теоретичні засади міжнародного гуманітарного права та їхнє відображення у практиці міжнародних судових установ. Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В. В. Мицика: моногр. / авт. кол.; за ред. О. В. Задорожнього та О. Р. Поєдинок. Київ; Одеса: Фенікс, 2016. С. 627. **24.** Там само. С. 630. **25.** Гассер Ханс-Петер. Международное гуманитарное право. Введение. Москва: МККК, 1995. С. 31. **26.** Там само. С. 63. **27.** Сассоли Марко, Бувье Антуан. Правовая защита во время войны: в 4-х т. / пер. с англ. Москва: МККК, 2008. Т. 1. С. 412. **28.** Там само. С. 420. **29.** Occupation and Other Forms of Administration of Foreign Territory: Expert Meeting. Report prepared and edited by Tristan Ferraro. Geneva: ICRC, 2012. P. 62. **30.** Антонович М. Відповідальність за порушення прав людини і міжнародного гуманітарного права в умовах гібридної війни. Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В. В. Мицика: моногр. / авт. кол.; за ред. О. В. Задорожнього та О. Р. Поєдинок. Київ; Одеса: Фенікс, 2016. С. 682. **31.** Там само. С. 689. **32.** Report on the human rights situation in Ukraine 1 February 2021 to 31 July 2021. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2021. P. 29. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/32ndReportUkraine-en.pdf **33.** Ibid. P. 32. **34.** Second Interim Report on reported violations of international humanitarian law and international human rights law in Ukraine. OSCE ODIHR. 14 December 2022. P. 40–45. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/5/534933.pdf **35.** Report on the human rights situation in Ukraine 1 August 2020 to 31 January 2021. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2021. P. 30. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/31stReportUkraine-en.pdf **36.** Situation of human rights in Ukraine in the context of the armed attack by the Russian Federation: 24 February – 15 May 2022. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2022. P. 46. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-06-29/2022-06-UkraineArmedAttack-EN.pdf **37.** Report on the human rights situation in Ukraine 1 February 2022 to 31 July 2022. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2022. P. 31. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-09-23/ReportUkraine-1Feb-31Jul2022-en.pdf

References

1. Second Interim Report on reported violations of international humanitarian law and international human rights law in Ukraine. OSCE ODIHR. 14 December 2022. P. 13. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/5/534933.pdf. **2.** See: Ibid. P. 12, 14–20. **3.** Zadorozhnii O. V. Porushennia pryntsypu povahy osnovnykh prav i svobod liudyny ahresiieiu RF na skhodi Ukrainy. Vid teorii mizhnarodnoho prava do praktyky zakhystu prav liudyny. Liber Amicorum do 60-richchia prof. V. V. Mytsyka: monohr. / avt. kol.; za red. O. V. Zadorozhnoho ta O. R. Poiedynok. Kyiv; Odesa: Feniks, 2016. S. 613 [ukr]. **4.** Rabinovych P. M. Mizhnarodni standarty prav liudyny: vlastyvosti, zahalne poniattia, klasyfikatsiia. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 2016. № 1 (84). S. 24 [ukr]. **5.** Kaluhyn V. Yu. Kurs mezhdunarodnoho humanytarnoho prava. Mynsk: Tesei, 2006. S. 6 [rus]. **6.** Denysov V. N. Zakhyst ditei yak imperatyvnyi pryntsyp mizhnarodnoho humanitarnoho prava. Zakhyst prav ditei v umovakh viiny za mizhnarodnym pravom ta

natsionalnym zakonodavstvom Ukrainy: monohr. / Shemshuchenko Yu. S., Skrypniuk O. V., Onishchenko N. M. ta in.; za zah. red. Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv: Yurydychna dumka, 2021. S. 137-138 [ukr]. **7.** Hnatovskyi M. M., Korotkyi T. R., Khendel N. V. Mizhnarodne humanitarne pravo. 2-he vyd., dop. Odesa: Feniks, 2015. S. 8-9 [ukr]. **8.** Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996. P. 240. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf. **9.** Syroid T. Mekhanizm Orhanizatsii Obiednanykh Natsii shchodo zakhystu tsyvilnoho naselennia pid chas zbroinykh konfliktiv. Vid teorii mizhnarodnoho prava do praktyky zakhystu prav liudyny. Liber Amicorum do 60-richchia prof. V. V. Mytsyka: monohr. / avt. kol.; za red. O. V. Zadorozhnoho ta O. R. Poiedynok. Kyiv; Odesa: Feniks, 2016. S. 651 [ukr]. **10.** Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996. P. 257. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf **11.** Kalskhoven Fryts. Ohranychenyia metodov y sredstv vedenyia voinы / per. s anhl.; 2-e yzd., yspr. Moskva: MKKK, 1999. S. 213 [rus]. **12.** Mytsyk V. V. Yevropeiska konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950. *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava:* u 3 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholovy) ta in.; In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv: Akademperiodyka, 2017. T. 2: E–L. S. 127 [ukr]. **13.** Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: Zakon Ukrainy vid 23 liutoho 2006 r. № 3477-IV u redaktsii vid 2 hrudnia 2012 r. № 5463-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2006. № 30. St. 260. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15 [ukr] **14.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vykonannia rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: Zakon Ukrainy vid 18 zhovtnia 2022 r. № 2689-IKh. *Holos Ukrainy.* 05.11.2022. № 226. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2689-IX#Text [ukr]. **15.** Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia, Kryminalnoho kodeksu Ukrainy ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo vykonannia rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: Zakon Ukrainy vid 18 zhovtnia 2022 r. № 2690-IKh. *Holos Ukrainy.* 05.11.2022. № 226. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2690-IX#Text [ukr]. **16.** Council of Europe Action Plan for Ukraine «Resilience, Recovery and Reconstruction» 2023-2026. Document prepared by the Directorate of Programme Co-ordination. Document approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 14 December 2022 (CM(2022)187-final). P. 3–16. URL: https://www.astrid-online.it/static/upload/-145/-1452_2.4-action-plan-ukraine--cm-2022-187-finale.pdf **17.** Khrystova H. Pozytyvni zoboviazannia derzhavy u sferi prav liudyny: suchasni vyklyky: monohr. Kharkiv: Pravo, 2018. S. 426 [ukr]. **18.** United Nations Human Rights Committee, General Comment No. 31 [80]: The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant (CCPR/C/21/Rev.1/Add.13), 26 May 2004. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=8&DocTypeID=11 **19.** Ibid. **20.** Syroid T. Vkaz. pratsia. S. 651 [ukr]. **21.** Davyd Эryk. Pryntsyры prava vooruzhennыkh konflyktov: Kurs lektsyi yuryd. f-ta Otkrыtoho Briusselskoho unyversyteta / per. s fr. Moskva: Mezhdunarodnыi Komytet Krasnoho Kresta, 2000. S. 81 [rus]. **22.** Tam zhe. S. 72 [rus]. **23.** Hnatovskyi M. Teoretychni zasady mizhnarodnoho humanitarnoho prava ta yikhnie vidobrazhennia u praktytsi mizhnarodnykh sudovykh ustanov. Vid teorii mizhnarodnoho prava do praktyky zakhystu prav liudyny. Liber Amicorum do 60-richchia prof. V. V. Mytsyka: monohr. / avt. kol.; za red. O. V. Zadorozhnoho ta O. R. Poiedynok. Kyiv; Odesa: Feniks, 2016. S. 627 [ukr]. **24.** Tam samo. S. 630 [ukr]. **25.** Hasser Khans-Peter. Mezhdunarodnoe humanytarnoe pravo. Vvedenye. Moskva: MKKK, 1995. S. 31

[rus]. **26.** Tam zhe. S. 63 [rus]. **27.** Sassoly Marko, Buve Antuan. Pravovaia zashchyta vo vremia voinы. V chetыrekh tomakh / per. s anhl. Moskva: MKKK, 2008. T. 1. S. 412 [rus]. **28.** Tam zhe. S. 420 [rus]. **29.** Occupation and Other Forms of Administration of Foreign Territory: Expert Meeting. Report prepared and edited by Tristan Ferraro. Geneva: ICRC, 2012. P. 62. **30.** Antonovych M. Vidpovidalnist za porushennia prav liudyny i mizhnarodnoho humanitarnoho prava v umovakh hibrydnoi viiny. Vid teorii mizhnarodnoho prava do praktyky zakhystu prav liudyny. Liber Amicorum do 60-richchia prof. V. V. Mytsyka: monohr. / avt. kol.; za red. O. V. Zadorozhnoho ta O. R. Poiedynok. Kyiv; Odesa: Feniks, 2016. S. 682 [ukr]. **31.** Tam samo. S. 689 [ukr]. **32.** Report on the human rights situation in Ukraine 1 February 2021 to 31 July 2021. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2021. P. 29. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/32ndReportUkraine-en.pdf **33.** Ibid. P. 32. **34.** Second Interim Report on reported violations of international humanitarian law and international human rights law in Ukraine. OSCE ODIHR. 14 December 2022. P. 40–45. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/5/534933.pdf **35.** Report on the human rights situation in Ukraine 1 August 2020 to 31 January 2021. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2021. P. 30. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/31stReportUkraine-en.pdf **36.** Situation of human rights in Ukraine in the context of the armed attack by the Russian Federation: 24 February – 15 May 2022. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2022. P. 46. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-06-29/2022-06-UkraineArmedAttack-EN.pdf **37.** Report on the human rights situation in Ukraine 1 February 2022 to 31 July 2022. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2022. P. 31. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-09-23/ReportUkraine-1Feb-31Jul2022-en.pdf

Falalieieva Liudmyla. **Interaction of paradigms of international human rights law and international humanitarian law through the prism of obligations of the occupying power**

The article highlights theoretical and practical significance of complying or ensuring compliance with the norms of international human rights law in occupied territories and the obligations of the occupying power in accordance with international humanitarian law. Being distinct and having different implementation mechanisms, these bodies of law are applied in parallel, complementing each other to ensure proper protection of guaranteed rights. This study reveals the essence of and peculiarities of the interaction between the paradigms of these two fields of international law, as one of the most important factors contributing to the fulfillment by the states of their obligations to observe/protect human rights, especially fundamental rights in times of armed conflicts, for instance, during Russian unprovoked aggression against Ukraine in its existential and civilizational dimensions, and during the occupation. The applicability of international human rights law in the context of armed conflicts and occupation is highlighted.

The article includes analysis of the legal regime of occupation, especially the obligations of the occupying power. It assesses the existing problems with the fulfillment of such obligations by the Russian Federation as the occupying power, which destroys the national identity of Ukrainians and weakens their European identity in the parts of the territories of Ukraine that are being temporarily occupied. The article includes proposals how to overcome these and other related problems.

The author concludes by noting that compliance with the obligations under international human rights law in the occupied territories, as well as with the obligations of the occupying power under the law of occupation, internationonal humanitarian law, with respect to various categories of human rights, constitute a complex and multifaced issue. The Ukrainian doctrine of international law already examines this issue in an interdisciplinary dimension, specifically by analyzing the limits of the rights and obligations of the occupying power in the context of fulfilling its obligations as concerns human dignity and human rights. The scientific researches into the issues related to the scope, nature and limitations of such obligations, legal instruments for their implementation and response in case of their violation can become the theoretical and methodological basis for the development of conceptual approaches to the establishment of relevant practices aimed to ensure that human rights are applied and respected during armed conflicts and occupation. Similarly they can serve as a basis for improvement of the existing mechanisms of bringing states to international legal responsibility for committing internationally wrongful acts and violations of international obligations to observe/protect human rights, given that the latter form the hard core of the civilizational values. Civilizational values embody the universal nature of human rights. They most fully reflect the achievements of mankind in this area and are of the pivotal methodological and practical significance for construction and establishment of an optimal post-war model of international legal order.

Key words: *international human rights law, international humanitarian law, principle of respect for human rights and fundamental freedoms, principle of non-use of force or the threat of force, armed conflict, regime of occupation, civilians, human rights, fundamental rights, international treaties, international obligations, international standards, European integration, European identity.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-599-610
УДК 340.1

О. В. КРЕСІН,
*доктор юридичних наук, професор**
ORCID: 0000-0002-4016-6596

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІЗНАВАЛЬНУ МЕТУ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

Автор демонструє, що найвищою метою кожного автономного загальноправового дискурсу є конструювання та реалізація свого бачення та місії як особливої картини світу – концептуалізованої та структурованої моделі аспекту чи фрагмента реальності, доступних за допомогою його дослідницької програми та методів. У статті показано, що претензія на право конструювати та представляти власну картину світу як загальну для всіх правових дискурсів фактично була і є ключовою точкою конкуренції та домінування між філософією права, теорією права та порівняльним правознавством протягом двох останніх століть. Автор доводить, що лише усвідомлення порівняльним правознавством власного фундаментального досвіду, безперервності й спадкоємності, наявних можливостей і цінних переваг у творенні картини світу може привести його від напівмаргінального стану до заслуженого центрального статусу серед загальних правових дисциплін у науковому та навчальному порядку денному.

Ключові слова: *наукова картина світу, пізнавальна мета науки, порівняльне правознавство.*

Kresin Oleksii. **Reflections on the cognitive purpose of comparative law (comparative jurisprudence)**

The article showing that the highest goal of each autonomous general legal discourse is the construction and implementation of its vision and mission as a special picture of the world – a conceptualized and structured model of an aspect or fragment of reality accessible through its research program and methods. The claim to the right to construct and present one's own picture of the world as common to all legal discourses has actually been and is a key point of competition and dominance between legal philosophy, legal theory and comparative jurisprudence (comparative law) during the last two centuries. The author argues that only comparative jurisprudence's awareness of its own fundamental experience and continuity, available opportunities and valuable advantages in creating a picture of the world can bring it from a semi-marginal state to a well-deserved central status among general legal disciplines in the scientific and educational agenda.

Key words: *scientific picture of the world, cognitive goal of science, comparative law, comparative jurisprudence.*

---

* ***Kresin Oleksii****, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor*

© О. В. Кресін, 2023

Вступ. Питання про філософські й теоретичні засади кожної наукової дисципліни або науки є одним з конститутивних і ніколи не може розглядатися як раз і назавжди вирішене, підлягає постійному уточненню й критичному перегляду. Так само у процесі розвитку науки уточнюється розуміння її мети, що багато в чому, для суспільних наук, корелює з тенденціями матеріального й інтелектуального розвитку суспільства. Якщо практичною метою науки є перетворення реальності чи адаптація до неї, то пізнавальною метою кожної науки (автономної наукової дисципліни) є пояснення певної грані реальності, охопленої її предметом, створення її цілісної інтерпретації, що найбільш точно охоплюється поняттям «спеціальна (або дисциплінарна) картина світу».

Огляд літератури. Можливо, найбільш знаковий погляд на проблему наукової картини світу відображено у праці М. Гайдеґґера, написаній ще 1938 р.[1], хоча цей концепт було сформульовано ще у XVII ст., зокрема, І. Ньютоном і Р. Декартом, розвинуто у біології та мовознавстві братами Гумбольдтами на початку XIX ст. і тоді ж реалізовано у порівняльному правознавстві. Класична українська (із залученням зарубіжних учених) колективна праця з цієї проблематики була опублікована у 1983 р.[2] Сучасне осмислення порівняльно-правової картини світу представлене також у працях С. Хікса[3], П. Мартиненка[4], Дж. Самуеля[5], О. Тихомирова[6], У. Твінінга[7], М. Дамірлі[8], І. Кривцової[9] та ін. Концептам «наукова картина світу», «спеціальна наукова картина світу», а також порівняльно-правовій картині світу присвячено й низку моїх праць[10]. Водночас питання про конструювання власної картини світу як глибинну мету порівняльного правознавства як наукової дисципліни, її місце у кореляції та взаємодії порівняльного правознавства з іншими науковими дисциплінами, про сучасну трансформацію порівняльно-правової картини світу в наявних дослідженнях XIX – початку XXI ст. розкриті ще не були.

Постановка проблеми дослідження. Припущення про те, що порівняльне правознавство є окремою дисципліною, означає, що воно має не лише практичні функції (якщо воно взагалі їх має) і описові можливості, але й *мету глибшого пізнавального значення.* Цю ідею висловлювали багато видатних вчених, назвемо лише деяких сучасних. Родольфо Сакко, стверджуючи, що «науці не потрібно запозичувати своє обґрунтування з практичних потреб», бачив основну/сутнісну/головну мету порівняльного правознавства в тому, щоби «осягнути і зрозуміти відмінності, що існують між дивергентними правами, і виявити супутні переваги цих відмінностей», «зважувати аналогії та відмінності, що існують між правовими системами, що вивчаються»[11]. Вільям Евальд писав про проблему «викидання філософії» з порівняльного права, що залишає «сухий скелет права», і запропонував повернути філософський підхід, «заснований на багатшій і більш обґрунтованій концепції права», яка припускає новий глибший предмет порівняльного права, трансформованого у порівняльне правознавство[12]. П'єр Легран наголошує на

необхідності «зрозумілих теоретичних засад порівняльно-правових досліджень і методологічного смирення», що передбачає зміщення уваги від опису та компіляції до раніше упосліджених «важливіших ролей, таких як критична та інтелектуальна»[13].

Отже, якщо ми разом із Сакко зважуємо аналогії та відмінності між різними правовими порядками не лише з практичною, а й переважно з пізнавальною метою, і робимо це неодноразово та навіть постійно – чи отримуємо ми масив знань, які повинні якось оброблюватися і які могли б привести нас до системи знань із власною теорією та філософією? Або компаративісти повинні передати отримані знання комусь, вважаючи себе польовими робітниками, агентами для більш мудрих теоретиків і філософів? Чи робить мантія філософа людину мудрішою за інших? Незалежно від відповіді компаративісти роблять якісь вищі узагальнення, наприклад класифікації – вони не настільки очевидні й не взяті з жодної іншої юридичної дисципліни.

Якщо ми разом з Евальдом повернемо філософський підхід до порівняльного права – переважно індуктивної дисципліни, яка має справу з позитивним правом та іншими соціальними явищами, які пізнаються через дослідження – чи можливо мати на увазі традиційну метафізичну (з прихованою основою природного права) та спекулятивну/дедуктивну філософію, лише з «багатшою та більш обґрунтованою концепцією права»? Або ми повинні говорити про філософський рівень побудови/обробки знань, але про інший тип філософії? Якщо ми критично й інтелектуально піднімаємося разом із Леграном – чи означає це автономне формування засад порівняльно-правових досліджень? Три цитовані автори так чи інакше пишуть про суто наукову мету/завдання порівняльного правознавства, глибшу, ніж була до них, включаючи опис і таксономії.

Мета і завдання дослідження. Розгляду саме цієї суто наукової пізнавальної мети порівняльного правознавства й присвячено це дослідження, яке має значною мірою оглядовий і полемічний характер, спрямоване на постановку проблеми і відкриває запланований цикл досліджень, де буде запропоновано шляхи її вирішення.

Виклад основного матеріалу. Глибинна наукова мета порівняльного правознавства, на мій і не лише мій погляд, полягає у конструюванні за допомогою його засобів *власної спеціальної порівняльно-правової картину світу.* Звичайно, філософія права, історія права, теорія права, соціологія права пропонують свої картини світу й певною мірою використовують порівняльну методологію. Але хто вирішив, що їхні картини мають більш адекватний чи точний характер, аніж може запропонувати порівняльне правознавство?

Навіть якщо ми не ставимо таке завдання для порівняльного правознавства, воно успішно виконує цю роботу вже понад двісті років. І ця спеціальна картина світу, на мою думку, як найважливіша і найбільш узагальнена мета дисципліни, також є найяскравішою ознакою того, що остання існує сама по собі.

Навіть галузеві юридичні дисципліни формують свої спеціальні картини світу, і вони до певної міри сумісні, до певної міри конфліктні, як між цивільним і трудовим правом. Тим більше картини світу так званих загальних правових наук відрізняються, є взаємодоповнюючими і конкурентними в поясненні процесів та їх результатів, усієї реальності світу права. Як компаративіст і тому не безстороння людина, я вважаю, що порівняльне правознавство має реальні переваги в цій конкуренції, оскільки працює з реальними явищами за допомогою вже згаданої індуктивної методології та не настільки глибоко заражене дедуктивними спекуляціями. Константінос Керамеус, на мою думку, мав на увазі саме це, коли писав: «У світі, який повільно, але безсумнівно, зближується, порівняльне право найкраще структуроване та краще адаптоване, ніж будь-яка інша юридична дисципліна, для того, щоб відповідати на виклики та робити юридичний внесок у вирішення проблем суспільства та життя в цілому»[14]. (Залишимо осторонь питання про реальність, масштаб і долю конвергенції).

Чи можливо, що *одна дисциплінарна картина світу домінує над іншими,* перемагає в їхньому змаганні? Так, звісно. У науці про право домінують метафізичні та спекулятивні бачення. Вище за практичну порівняльно-правову діяльність та опис будова порівняльного правознавства в очах більшої частини компаративістів ще не завершена. Навіть відчуття деяких учених щодо необхідності її добудови залишається доволі туманним.

Багато хто з нас свідомо чи несвідомо вірить у те, що філософія права і теорія права існують починаючи з Античності та незапам'ятних часів. І ми вважаємо, що порівняльне правознавство виникло в основному з практичних причин доволі недавно як доволі слабкий рух. Отже, порівняльне правознавство виникає пізно, спирається на філософські й теоретичні засади інших усталених правових дисциплін і виконує для них функцію, постачаючи первинні або дещо оброблені матеріали.

Ця недостатність порівняльного правознавства виглядає очевидною, наприклад, у тексті Горації Муір Уатт. Навіть із самої назви стає зрозуміло, що порівняльне дослідження допомагає теорії права, а не працює саме на себе. Автор стверджує, що теорія права (включно з теорією міжнародного приватного та публічного права, що є доволі суперечливим спрощенням) та філософія права (названа тут побіжно та більше як метафізичні основи теорії права) явно неадекватні в поясненні змін сучасних правових явищ, не можуть «прийняти різноманітність і визнати співмірність», а тому має бути запропоновано «нові форми знання, здатні охоплювати складність». У цих рамках «окремі порівняльно-правові дослідження» дають натхнення для оновлення теорії права, нові ракурси під час міждисциплінарного діалогу та допомагають «розробити більш досконалі моделі, за допомогою яких можна зрозуміти взаємозалежності та множинні ідентичності, які підривають традиційні категорії». Тож, на мою думку, автор може вважати порівняльне правознавство дисципліною (хоч і не так її називає), але нижчого рівня обробки

даних, ніж теорія права, і тому воно постачає останню напівфабрикатами. Видається, що автор також пропонує іншу модель – «міждисциплінарний перехресний обмін ідеями», який міг би допомогти побудувати єдину для юридичних дисциплін «постаксіоматичну» модель знання про право (за Джефрі Самуелем) замість нинішніх «пласких схем, що виходять із сучасної теорії права». Але це так само веде, на думку автора, лише до «структурних змін у сучасній теорії права»[15].

Раз авторка згадує про «порівняльну теорію», також вона вказує на «порівняльну наукову рефлексію про співмірність і визнання Іншого», але рівень формулювання парадигм, концептуальних моделей все одно належить до дисципліни теорії права[16]. Як на мене, запропоновані зміни означають руйнування сутності теорії права та заміну її порівняльним правознавством («Міжнародна правова теорія, отже, повинна відвернутися від метафізики конформності, від етики центру та периферії та прагнути побудувати реляційну, плюралістичну модель, відкриту до діалогу та посередництва, що уможливлює постійне переналагодження»), але автор не визнає цього і вважає, що це просто «переписування метафізичного наративу»[17].

Чому *ігнорування реального історичного шляху порівняльного правознавства* має далекосяжні наслідки для розуміння його характеру та сучасного потенціалу представлення власної картини світу? Я повинен навести приклад. Для відомого компаративіста Яакко Гуса, як і для багатьох інших, порівняльне правознавство зародилося в 1900 р. на відомому Паризькому конгресі. І його історія з того часу доволі дискретна, колись воно могло бути «модним», виглядати «знову багатообіцяючим», «другим приходом», «розпадатися… на різні галузі та школи думки», «переходити… у фазу наукового розпаду». На певному етапі у минулому столітті воно досягло ідеалістичного «розуміння своїх цілей, підходів і теорій», а потім «розлетілося на частини й уламки», тепер перебуваючи «в стані наукової кризи», і ніколи не мало «дійсно єдиного образу самого себе». Таким чином, для Гуса лише зараз ми можемо нарешті почати свідомо конструювати «суто теоретичний» дисциплінарний погляд на порівняльне правознавство, але навіть це «несе на собі родиму пляму серйозної параної»[18].

Доктринальне дослідження права, яке Гуса вважає окремою науковою дисципліною, але здебільшого ототожнює з теорією права, має «міцну основу в юридичному науковому середовищі», є «материнською дисципліною для всіх юридичних дисциплін», тоді як порівняльне правознавство не має стабільної основи і «відіграє якусь епізодичну роль», позбавлене будь-якої зовнішньої інтелектуальної підтримки (як філософія для філософії права), з'явилося пізно, не має достатнього визнання, його статус у сім'ї юридичних дисциплін неясний, воно маргінальне і приречене на вічний «пошук себе», «неодноразово ставлячи під сумнів власну роль, підходи та легітимність»[19].

Здається, для автора порівняльне правознавство не є і ніколи не було чітко визначеним проєктом дослідження та дисципліною, як філософія права чи

теорія права, це лише більш чи менш (звичайно, менш) успішний рух. Якщо ми не бачимо початкової парадигми, втіленої в картині світу, та віримо в поверховість і напівмаргінальний характер порівняльного правознавства, яке ніколи не піднімається вище, ніж за творення деяких теоретичних спостережень (які ніколи не є єдиними, а завжди фрагментарними та суперечливими), тоді будь-яка нова течія чи школа виглядає як нове народження дисципліни, або принципова трансформація, або смерть.

В іншій статті Яакко Гуса писав про приховану епістемологічну модель («первинна епістемологічна основа для праворозуміння», «імпліцитна моноепістемологія», «моноепістемологічна платформа», «провінціалізм, зосереджений на одній системі», «моносистемне мислення»), яка стимулюється традиційною юридичною освітою, орієнтованою (принаймні на початковому етапі) на вітчизняну правову систему. Остання почала розглядатися як стандарт, орієнтир для оцінки права, що ускладнює неупереджену, дистанційовану оцінку різних моделей і підходів, особливо «транснаціонального плюралізму». Цей тип викладання/навчання також орієнтований на формування аксіоматичної («певна невидима теоретична відданість») основи мислення про право. При цьому прихована епістемологічна навчальна програма «пропонує репрезентацію внутрішнього порядку світу права» («репрезентація світу права», «картина», «поширений узагальнюючий ментальний образ світу права в цілому», «поширений погляд на правовий світ»), що є як концептуалізацією, так і когнітивним зразком, у центрі якого національне право та вітчизняна правова система, і в якому «іноземний та порівняльний матеріал… не виглядає юридично релевантним»[20].

Автор стверджує, що юридична освіта має починатися із «загальних правових питань», маючи на увазі (тут я хотів додати, *серед іншого,* але нічого іншого не знайшов) додавання міжнародного права та порівняльного правознавства як «предметних сфер», для того, щоби студенти-юристи були активними і «добре вивчали право коли вони конструюють своє власне розуміння права з багатьох джерел». Добре, і що, і для чого це? Для знання «різних зарубіжних підходів до подібних типів питань» як «цінного інструменту для творення початкового плюралістичного юридичного мислення», «яке зробить когнітивно простішою для майбутніх юристів адаптацію до плюралістичного глобального та транснаціонального права». Виглядає багатообіцяючим, але кінцева мета полягає в тому, щоб мати «конкуруючі правові дискурси поряд із власним національним правом», «побудувати юридичне мислення, яке починає з багатьох можливих рішень замість однієї правової основи», і «намагатися спонукати студентів спробувати реально використати право з систем, які відрізняються від їхньої власної». Дисципліни з порівняльного правознавства та іноземного права мають викладатися на другому або третьому році навчання, тому що перший курс «має бути зарезервований для таких базових навичок, як... загальне правознавство та/або теорія права»[21].

Отже, Гуса залишає конструювання правової картини світу загальному правознавству та/або теорії права. Порівняльне правознавство не є «загальним», воно не надає загальних знань, це лише практично орієнтований предмет, спрямований на пошук рішень внутрішніх проблем на основі іноземного досвіду та забезпечення розуміння зарубіжного та міжнародного права, яке взаємодіє з власним національним правом.

У баченні Горації Муір Уатт, Якко Гуса та багатьох інших колег порівняльне правознавство є допоміжною дисципліною або навіть не є дисципліною взагалі, а набором інструментів і видом діяльності. Тому ми отримуємо філософсько-правову і теоретико-правову картину світу на першому курсі університету як основну домінуючу і навіть єдино можливу, а порівняльне правознавство вивчаємо чи викладаємо лише на магістерському рівні як переважно практичний предмет чи загальний вступ до практичних предметів. Усе логічно і зрозуміло.

Так само логічно і зрозуміло, що сутність і спосіб мислення, закладені в картині світу, яку домінантно і майже ексклюзивно надають для юридичних наук філософія права і теорія права, мають свої *наслідки для розвитку свідомості юристів і для юридичної практики.* Картина має аксіоматичний характер і являє собою суміш метафізики Належного та спекулятивних абстракцій десь (власне внутрішнє право чи деякі західні правові системи) або ніде не Наявного. Реальний досвід кожного конкретного правового порядку, а особливо незахідного, несекулярного, недержавоцентричного, стає згідно з цією картиною неправильним, аномальним, екзотичним, застарілим.

Більше того, структура та елементи цієї картини світу непомітно просочуються у порівняльне правознавство та спотворюють його суть: спосіб запитування права та *tertium comparationis* не випливають із попереднього дослідницького досвіду та висновків, а приписуються цією спекулятивною конструкцією. Тому ми порівнюємо не права та регулятивні елементи одне з одним, а їх із неявно прописаними еталонами. Порівняльне правознавство стає власне порівняльним правом: замість пізнання ми отримуємо ідеологію та засоби вестернізації та уніфікації права, інструментарій для стирання смислів. Деякі співзвучні цим моїм думки можна знайти в різних працях. Серед них, наприклад, праця О. В. Ткаченка, яка не зводить питання до культурологічних тез[22].

Це може здатися парадоксальним, але тут я вирішив наголосити на позиції Горації Муір Уатт із уже згаданої статті. Використовуючи як приклад ідеологію прав людини, «представлену як така, що має універсальну, об'єктивну чинність», вона показує її «згладжуючий ефект абстракції» та фундаменталізм, що веде до заперечення історії народів і редукції різноманіття, «відмови від інакшості», «обмеження Іншого нашим образом себе», культурного імперіалізму. Приписане *tertium comparationis* тут є «проєкцією суто європейської аксіологічної моделі», а метафізичні ідеї про «сутність людини» забезпечують тут фальшиву універсальну легітимність для приниження

та стирання величезної множини досвідів. Але, розуміючи глибину проблем, які актуалізує цей приклад, автор усе ж закликає не до відмови від метафізичного наративу, а до його переписування[23].

Звичайно, не всі ми віримо в близький до маргінального або субсидіарний статус порівняльного правознавства, але тенденція все ж така. Але, по-перше, кожна дисципліна має свій відповідний дисциплінарний початок, включно з філософією права та теорією права, незважаючи на те, що, як я підкреслив раніше, вони претендують на роль єдиних законних спадкоємців усіх учень про право від найдавніших часів майже до сьогодення. Філософія права як дисципліна зі своїм обсягом, назвою та «дослідницькою програмою» (термін Імре Лакатоса[24]) з'явилася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Теорія права як наукова дисципліна виникла ще пізніше[25]. Звичайно, вони базуються на всьому масиві попередніх правових учень. Так само, як і будь-яка інша сучасна юридична дисципліна. Але їхні структуровані, систематизовані, відносно несуперечливі бачення світу права, або картини світу, сформувалися рівно двісті років тому. І, по-друге, порівняльне правознавство (а не порівняльне право) сформувалося в той самий період, що й філософія права. Тут не місце демонструвати всі джерела цього твердження. Але я не єдиний, хто це стверджує[26].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, найвищою метою кожного автономного загальноправового дискурсу є конструювання та реалізація свого бачення та місії як особливої картини світу – концептуалізованої та структурованої моделі аспекту чи фрагмента реальності, доступних за допомогою його дослідницької програми та методів. Залежно від різних типів наукової раціональності цю картину світу можна розглядати як предмет, об'єкт або мету наукової дисципліни, але вона продовжує залишатися основним питанням останньої, навіть якщо воно так не сформульоване. Претензія на право конструювати та представляти власну картину світу як загальну для всіх правових дискурсів фактично була і є ключовою точкою конкуренції та домінування між філософією права, теорією права та порівняльним правознавством протягом двох останніх століть.

Лише усвідомлення порівняльним правознавством власного фундаментального досвіду, безперервності й спадкоємності, наявних можливостей і цінних переваг у творенні картини світу може привести його від напівмаргінального стану до заслуженого центрального статусу серед загальних правових дисциплін у науковому та навчальному порядку денному. Крім того, реалістична та індуктивна картина світу порівняльного правознавства є кращою для розгляду та моделювання існуючих та потенційних серйозних викликів правового розвитку.

У раніших працях я докладно розглянув формування й особливості історично першої картини світу порівняльного правознавства (або порівняльно-правової картини світу) у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. Свої наступні дослідження я планую присвятити глибшому розгляду концеп-

ту «наукова картина світу» з погляду філософії науки, наукознавства, історії науки, а також сучасним змінам у порівняльно-правовій картині світу.

1. Heidegger M. The Age of the World Picture / Transl. and ed. by W. Lovitt. Heidegger M. The Question Concerning Technology and Other Essays. New York, London: Harper Torchbooks, 1977. **2.** Научная картина мира: логико-гносеологический аспект: сб. науч. трудов / Ин-т философии АН УССР. Киев: Наукова думка, 1983. **3.** Hicks S. C. The Jurisprudence of Comparative Legal Systems. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review.* 1983. Vol. 6. **4.** Мартиненко П. Ф. Целостность мира и сравнительное правоведение. *Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX-XX століть* / за наук. ред. О. В. Кресіна. Київ: Логос, 2008. **5.** Samuel G. Epistemology and Comparative Law: Contributions from the Sciences and Social Sciences. *Epistemology and Methodology of Comparative Law* / Ed. by M. Van Hoecke. Oxford, Portland Oregon: Hart, 2004. **6.** Тихомиров О. Д. Філософські засади порівняльного правознавства. *Філософія порівняльного правознавства:* зб. наук. праць / за ред. О. В. Кресіна. Київ, Львів: Ліга-прес, 2015; Тихомиров О. Д. Філософсько-наукознавчі засади юридичної компаративістики. *Порівняльне правознавство.* 2012. № 1–2. **7.** Twining W. Globalisation and Comparative Law. *Comparative Law: A Handbook* / Ed. by E. Örücü, D. Nelken. Oxford: Hart, 2007. **8.** Дамірлі М. Предметне поле порівняльного правознавства: комплексне бачення. *Порівняльне правознавство.* 2012. № 1-2. **9.** Кривцова І. С. Научная картина мира, картина мира правовых наук, правовая карта мира (юридическая география мира): от общего к частному (некоторые размышления). *Правова держава.* 2016. Вип. 27. **10.** Кресін О. В. Теоретичні та історичні аспекти формування спеціально-наукової картини світу на основі порівняльно-правових досліджень. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2017. № 1; Кресін О. В. Особливе в праві та класифікація національних правопорядків у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. (до питання про генезис порівняльно-правової картини світу). *Право України.* 2019. № 3; Кресін О. В. Пошуки загальної позитивної форми права у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. *Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О. Г. Мурашина):* зб. статей / редкол.: А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ: НАВС, 2019; Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація: монографія / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Логос, 2017; Кресін О. В. Формування порівняльно-правового мислення варшавських юристів у першій третині XIX століття: монографія / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Норма права, 2021; та ін. **11.** Sacco R. One Hundred Years of Comparative Law. *Tulane Law Review.* 2000–2001. Vol. 75. P. 1162, 1170. **12.** Ewald W. Comparative Jurisprudence (I): What Was It Like to Try a Rat? *University of Pennsylvania Law Review.* 1995. Vol. 143. P. 1953, 2114, 2145. **13.** Legrand P. The Return of the Repressed: Moving Comparative Legal Studies Beyond Pleasure. *Tulane Law Review.* 2000-2001. Vol. 75. P. 1034–1035. **14.** Kerameus K. D. Message from the President of the International Academy of Comparative Law. *Ежегодник сравнительного правоведения.* 2001 (2002). P. 268. **15.** Muir Watt H. New Challenges in Public and Private International Legal Theory: Can Comparative Scholarship Help? *Epistemology and Methodology of Comparative Law* / Ed. by M. Van Hoecke. Oxford, Portland Oregon: Hart, 2004. P. 271–274. **16.** Ibid. P. 282–283. **17.** Ibid. P. 283. **18.** Husa J. The Tip of the Iceberg or What Lies Beneath the Surface of Comparative Law (Review Essay of: M. Van Hoecke (ed.),

Epistemology and Methodology of Comparative Law). *Maastricht Journal of European and Comparative Law.* 2005. Vol. 16. P. 73–94. **19.** Husa J. Interdisciplinary Comparative Law. Rubbing Shoulders with the Neighbours or Standing Alone in a Crowd. Cheltenham: Elgar, 2022. P. 3–6. **20.** Husa J. Turning the Curriculum Upside Down: Comparative Law as an Educational Tool for Constructing Pluralistic Legal Mind. *German Law Journal.* 2009. Vol. 10. No. 7. P. 914–919. **21.** Ibid. P. 914–918, 923–925. **22.** Ткаченко О. Постметафізична інтерпретація tertium comparationis – конституант права-як-філософії. *Порівняльне правознавство.* 2012. № 3–4. **23.** Muir Watt H. Op. cit. P. 282–283. **24.** Lakatos I. The Methodology of Scientific Research Programs. *Philosophical Papers.* Vol. I / Ed. by J. Worral, G. Currie. New York: Cambridge University Press, 1978. **25.** Ewald W. Op. cit. P. 2118–2119; та ін. праці. **26.** Amari E. Critica di una scienza delle legislazioni comparate. Genova: Tipografia del R.I. De'Sordomuti, 1857; Rolin-Jaequemyns G. De l'etude de la legislation comparee et du droit international. *Revue de droit international et de législation comparée.* 1869. T. 1. No. 1; Hamza G. Comparative law and Antiquity. Budapest: Akademiai kiado, 1991; Ewald W. Op. cit; Donahue Ch. Comparative law before the Code Napoleon. *The Oxford handbook of comparative law* / Ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. Oxford, New York: Oxford University Press, 2006; Mohnhaupt H. Vergleichung in Zeiten des Naturrechts der Aufklarung als Erkenntnismethode. *Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень:* зб. наук. праць / за ред. О. В. Кресіна, І. М. Ситара; упор. О. В. Кресін. Київ, Львів: Ліга-прес, 2015; Kresin O. V. Comparative Legal Studies: 1750 to 1835. *Approaches to Conceptualization:* In 2 vols. / Ed. and transl. by W. E. Butler. London: Wildy, Simmonds & Hill, 2019. Vol. I, II; та ін.

References

1. Heidegger M. The Age of the World Picture / Transl. and ed. by W. Lovitt. Heidegger M. The Question Concerning Technology and Other Essays. New York, London: Harper Torchbooks, 1977. **2.** Nauchnaia kartina mira: logiko-gnoseologicheskii aspect: sbornik nauchnyh trudov. Kyiv: Naukova dumka, 1983. **3.** Hicks S. C. The Jurisprudence of Comparative Legal Systems. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review.* 1983. Vol. 6. **4.** Martynenko P. F. Tselostnost mir ai sravnitelnoe pravovedenie. *Porivnialne pravoznavstvo: Antologia ukrainskoi komparativistiki 19-20 stolit* / Za nauk. red. O. V. Kresin. Kyiv: Logos, 2008. **5.** Samuel G. Epistemology and Comparative Law: Contributions from the Sciences and Social Sciences. *Epistemology and Methodology of Comparative Law* / Ed. by M. Van Hoecke. Oxford, Portland Oregon: Hart, 2004. **6.** Tykhomyrov O. D. Filosofski zasady porivnialnoho pravoznavstva. *Filosofia porivnialnoho pravoznavstva:* Zbirnyk naukovyh prats / Za red. O. V. Kresin. Kyiv, Lviv: Liga-pres, 2015; Tykhomyrov O. D. Filosofsko-naukoznavchi zasady iurydychnoi komparatyvistyky. *Porivnialne pravoznavstvo.* 2012. № 1-2. **7.** Twining W. Globalisation and Comparative Law. *Comparative Law: A Handbook* / Ed. by E. Örücü, D. Nelken. Oxford: Hart, 2007. **8.** Damirli M. Predmetne pole porivnialnoho pravoznavstva: kompleksne bachennia. *Porivnialne pravoznavstvo.* 2012. № 1-2. **9.** Kryvtsova I. S. Nauchnaia kartina mira, kartina mira pravovyh nauk, pravovaia karta mira (iuridicheskaia geografia mira): ot obschego k chastnomu. *Pravova derzhava.* 2016. Iss. 27. **10.** Kresin O. V. Teoretychni ta istorychni aspekty formuvannia spetsialno-naukovoi kartyny svitu na osnovi porivnialno-pravovyh doslidzen. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovyh nauk Ukrainy.* 2017. № 1; Kresin O. V. Osoblyve v pravi ta klasyfikatsia natsionalnyh pravoporiadkiv u drugiy polovyni 18 – pershiy tretyni 19 st. *Pravo Ukrainy.* 2019. № 3. Kresin O. V. Poshuky zahalnoi pozytyvnoi formy prava u druhiy polovyni 18 – pershiy tretyni 19 st. *Natsionalni pravovi systemy v*

umovah hlobalizatsii: zbirnyk. Kyiv: NAVS, 2019; Kresin O. V. Stanovlennia teoretychnyh zasad porivnialno-pravovyh doslidzen u druhiy polovyni 18 – pershiy tretyni 19 stolittia. Kyiv: Logos, 2017; Kresin O. V. Formuvannia porivnialno-pravovoho myslennia varshavskih iurystiv u pershiy tretyni 19 stolittia. Kyiv: Norma prava, 2021; and others. **11.** Sacco R. One Hundred Years of Comparative Law. *Tulane Law Review.* 2000–2001. Vol. 75. P. 1162, 1170. **12.** Ewald W. Comparative Jurisprudence (I): What Was It Like to Try a Rat? *University of Pennsylvania Law Review.* 1995. Vol. 143. P. 1953, 2114, 2145. **13.** Legrand P. The Return of the Repressed: Moving Comparative Legal Studies Beyond Pleasure. *Tulane Law Review.* 2000–2001. Vol. 75. P. 1034–1035. **14.** Kerameus K. D. Message from the President of the International Academy of Comparative Law. *Ezhegodnik sravnitelnogo pravovedenia*. 2001 (2002). P. 268. **15.** Muir Watt H. New Challenges in Public and Private International Legal Theory: Can Comparative Scholarship Help? *Epistemology and Methodology of Comparative Law* / Ed. by M. Van Hoecke. Oxford, Portland Oregon: Hart, 2004. P. 271–274. **16.** Ibid. P. 282–283. **17.** Ibid. P. 283. **18.** Husa J. The Tip of the Iceberg or What Lies Beneath the Surface of Comparative Law (Review Essay of: M. Van Hoecke (ed.), Epistemology and Methodology of Comparative Law). *Maastricht Journal of European and Comparative Law.* 2005. Vol. 16. P. 73–94. **19.** Husa J. Interdisciplinary Comparative Law. Rubbing Shoulders with the Neighbours or Standing Alone in a Crowd. Cheltenham: Elgar, 2022. P. 3–6. **20.** Husa J. Turning the Curriculum Upside Down: Comparative Law as an Educational Tool for Constructing Pluralistic Legal Mind. *German Law Journal.* 2009. Vol. 10. No. 7. P. 914–919. **21.** Ibid. P. 914–918, 923–925. **22.** Tkachenko O. Postmetafizychna interpretatsia tertium comparationis – konstytuant prava-iak-filosofii. *Porivnialne pravoznavstvo.* 2012. № 3–4. **23.** Muir Watt H. Op. cit. P. 282–283. **24**. Lakatos I. The Methodology of Scientific Research Programs. *Philosophical Papers.* Vol. I / Ed. by J. Worral, G. Currie. New York: Cambridge University Press, 1978. **25.** Ewald W. Op. cit. P. 2118–2119; and other works. **26.** Amari E. Critica di una scienza delle legislazioni comparate. Genova: Tipografia del R. I. De'Sordomuti, 1857; Rolin-Jaequemyns G. De l'etude de la legislation comparee et du droit international. *Revue de droit international et de législation comparée.* 1869. T. 1. No. 1; Hamza G. Comparative law and Antiquity. Budapest: Akademiai kiado, 1991; Ewald W. Op. cit; Donahue Ch. Comparative law before the Code Napoleon. *The Oxford handbook of comparative law* / Ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. Oxford, New York: Oxford University Press, 2006; Mohnhaupt H. Vergleichung in Zeiten des Naturrechts der Aufklarung als Erkenntnismethode. *Istoria porivnialnoho pravoznavstva iak sfera naukovyh doslidzen:* Zbirnyk / Za red. O. V. Kresin, I. M. Sytar. Kyiv, Lviv: Liga-pres, 2015; Kresin O. V. Comparative Legal Studies: 1750 to 1835. *Approaches to Conceptualization*: In 2 vols. / Ed. and transl. by W. E. Butler. London: Wildy, Simmonds & Hill, 2019. Vol. I, II; and others.

Kresin Oleksii. **Reflections on the cognitive purpose of comparative law (comparative jurisprudence)**

The article showing that the highest goal of each autonomous general legal discourse is the construction and implementation of its vision and mission as a special picture of the world – a conceptualized and structured model of an aspect or fragment of reality accessible through its research program and methods. Depending on different types of scientific rationality, this picture of the world can be considered as a subject, object or goal of a scientific discipline, but it continues to be the main question of the latter, even if it is not formulated as such. The claim to the right to construct and present one's own picture of the world as common to all legal discourses has actually

been and is a key point of competition and dominance between legal philosophy, legal theory and comparative jurisprudence (comparative law) during the last two centuries.

The author argues that only comparative jurisprudence's awareness of its own fundamental experience and continuity, available opportunities and valuable advantages in creating a picture of the world can bring it from a semi-marginal state to a well-deserved central status among general legal disciplines in the scientific and educational agenda. In addition, a realistic and inductive picture of the world of comparative jurisprudence is better for considering and modeling the existing and potential serious challenges of legal development.

Key words: *scientific picture of the world, cognitive goal of science, comparative law, comparative jurisprudence.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-611-626
УДК 341

В. П. БАЗОВ,
*доктор юридичних наук**
ORCID: 0000-0002-7065-008X

Д. І. ЛОЗА,
*аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України***
ORCID: 0000-0002-8428-3241

ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА МІЖНАРОДНО-ПРОТИПРАВНІ ДІЯННЯ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

У статті досліджуються деякі актуальні питання теорії та практики відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння, що має важливе значення в доктрині сучасного міжнародного права. Проаналізовано склад міжнародно-протиправного діяння держави. Відзначено важливість кодифікації та подальшого розвитку міжнародного права у сфері відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння.

Ключові слова: *міжнародне право, держава, відповідальність, міжнародно-протиправне діяння, доктрина.*

Bazov Viktor, Loza Dmytro. **Some Aspects of the Concept of State Responsibility for Internationally Illegal Acts**

The article examines some topical issues of the theory and practice of state responsibility for internationally illegal acts, which is of great importance in the doctrine of modern international law. The composition of the internationally illegal act of the state is analyzed. The importance of codification and further development of international law in the field of responsibility of states for internationally wrongful acts is noted.

Key words: *international law, state, responsibility, international wrongful act, doctrine.*

Проблематика теми. Значення міжнародно-правової відповідальності зумовлено насамперед тим, що вона є необхідним юридичним засобом забезпечення дотримання норм міжнародного права, засобом відновлення порушеного міжнародного правопорядку. Основним суб'єктом міжнародно-правової відповідальності є держава. Головними ознаками міжнародно-правової

* ***Bazov Viktor****, Doctor of Juridical Sciences*
** ***Loza Dmytro****, Postgraduate Student of Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine*

© В. П. Базов, Д. І. Лоза, 2023

відповідальності держави, як і інших суб'єктів міжнародного права, є те, що вона: настає за вчинення міжнародного протиправного діяння або за шкідливі наслідки правомірних діянь, які не порушують норм міжнародного права; спрямована на забезпечення міжнародного правопорядку; реалізується в міжнародних правовідносинах, що виникають між державою-правопорушником і потерпілим суб'єктом міжнародного права або у разі порушення норм jus cogens та erga omnes – між державою-правопорушницею та міжнародним співтовариством в цілому. Враховуючи величезне значення ідеї відповідальності держави для міжнародного права, кодифікація звичаєвого права міжнародної відповідальності держави займає важливе місце в діяльності Комісії міжнародного права ООН, результатом, зокрема, чого стало прийняття 12 грудня 2001 р. тексту статей про відповідальність держав як Додатку до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 56/83 «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» (далі – Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння). Положення Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння значною мірою кодифікують норми міжнародного права у цій сфері правовідносин і тому можуть вважатися обов'язковими нормами міжнародного звичаєвого права, але не міжнародного договірного права.

Неодноразові зусилля Генеральної Асамблеї ООН щодо ухвалення універсальної конвенції з цього питання, насамперед з політичних причин, до цього часу не увінчалися успіхом, але потребують свого вирішення. Це є невипадковим – міжнародно-правова відповідальність держав набуває все більшого значення в практиці міжнародних відносин як ефективний інструмент досягнення миру, міжнародного правопорядку та благополуччя.

Яскравим підтвердженням цього стало ухвалення 19 січня 2023 р. Європейським Парламентом Резолюції щодо створення Спеціального трибуналу для судового переслідування злочину агресії РФ проти України, підтримку у створенні якого, зокрема, запропонувала і Велика Британія. Євродепутати вимагають притягти російських політичних і військових лідерів до відповідальності за злочин агресії проти України. Президент України Володимир Зеленський у своєму твітері наголосив, що «Росія має бути притягнута до відповідальності за свою агресивну війну, справедливість має перемогти».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика теорії та практики відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння набула відображення переважно в зарубіжній міжнародно-правовій літературі, зокрема, у роботах таких вчених і практиків, як А. Абасс, Р. Аго, С. Ф. Амерасінг, Д. Анцилотті, Е. Аречага, Я. Броунлі, Ф. О. Вертліб, С. Верхоевен, П. Дамберрі, К. О. Дейкало, Д. Джінкс, О. Джонс, М. Д. Еванс, А. Зайберт Фор, І. Зіемель, К. Іглтон, Б. Конфорті, Дж. Кроуфорд, Дж.-П. Кенедек, Ч. Лехнардт, С. Оллесон, М. Сассолі, Д. Макголдрік, Ф. Максім, Д. Матаз, Дж. Мореллі, Л. Оппенгейм, Т. Руіс, М. Соренсен, А. Фавр, Д. М. Хейджер, Ж.-М. Хенкертс, М. Шоу та ін. Окремим аспектам протиправної поведінки

держави в міжнародному праві присвячена низка праць вітчизняних учених, зокрема тематику міжнародної відповідальності держави розглядали Т. О. Анцупова, В. Ф. Антипенко, М. М. Антонович, О. В. Базов, В. Г. Буткевич, М. В. Буроменський, В. А. Василенко, В. Н. Денисов, Л. Д. Тимченко та ін.

Водночас слід констатувати, що роботи вчених, які зробили значний внесок у розвиток сфери міжнародно-правової відповідальності держав, не вичерпують багатогранності цієї проблематики, зокрема відповідальності держав та її представників у міжнародному праві у разі вчинення таких міжнародних злочинів, як злочин агресії.

Тому **метою цієї статті** є дослідження окремих аспектів поняття відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння.

Виклад основного матеріалу. Принципи міжнародного права, які стосуються міждержавних відносин, що визначено насамперед у Статуті Організації Об'єднаних Націй і Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, яка була прийнята резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24 жовтня 1970 р., засновано на забороні сили в міжнародних відносинах і на зобов'язаннях держав мирно урегульовувати свої суперечності (ст. 3, 4, 33 Статуту ООН)[1]. Сьогодні принцип відповідальності держав, як і інших суб'єктів міжнародного права, за вчинення ними міжнародних протиправних діянь є загальновизнаним принципом міжнародного права, що має імперативний характер. Проте криза сучасного міжнародного правопорядку, заснованого на Статуті ООН, свідченням чого є збройна агресія РФ проти України, є одним з яскравих проявів кризи і права відповідальності держави у сфері підтримання миру і безпеки у світі.

Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння у міжнародному праві пройшла тривалий період трансформації, беручи свій початок із встановлення індивідуальних гарантій правителів щодо дотримання конкретних договорів до формування галузі права міжнародної відповідальності. Вже в класичній теорії міжнародного права домінувало розуміння відповідальності, обґрунтоване Гуго Гроцієм, що «із заподіяння шкоди випливає обов'язок, який ґрунтується на природному праві відшкодувати завдану шкоду»[2]. Ґенеза становлення та розвитку міжнародно-правової відповідальності найбільш яскраво набула відображення у питаннях правових та інституційних засад такої відповідальності, розвитку підстав, механізмів, видів і форм відповідальності суб'єктів міжнародного права у випадку вчинення ними міжнародно-протиправних діянь.

Правовідносини відповідальності держави за міжнародні протиправні діяння поділяються на первинні та вторинні, де первинні – це відносини, пов'язані з виконанням державою норм міжнародного права, а вторинні – це відносини, що виникають після вчинення державою неправомірного акту та охоплюють правовідносини відповідальності такої держави. Відповідальність держави, як і інших суб'єктів міжнародного права, виникає в силу порушення

нею міжнародно-правового зобов'язання незалежно від походження відповідного зобов'язання. Міжнародні зобов'язання можуть встановлюватися звичаєвою нормою міжнародного права, нормою чинного міжнародного договору, рішенням відповідних міжнародних організацій чи міжнародних органів, наприклад резолюції Ради Безпеки ООН, або загальними принципами права. Суб'єкти міжнародного права можуть брати на себе міжнародні зобов'язання також у силу відповідного одностороннього акта, що підтверджено практикою Міжнародного суду ООН (1974). Наприклад, Франція узяла на себе одностороннє зобов'язання не проводити випробування ядерної зброї в атмосфері[3].

У ст. 1 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння стверджується, що «кожне міжнародно-протиправне діяння суб'єкта міжнародного права спричиняє міжнародну відповідальність цієї держави»[4]. Таким чином Комісія міжнародного права ООН сформулювала загальний, звичаєвий і договірний принципи міжнародно-правової відповідальності. При цьому міжнародно-протиправне діяння держави може являти собою одне або декілька діянь у різних формах.

У ст. 2 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння визначено елементи міжнародно-протиправного діяння держави, тобто умови, які потрібні для встановлення наявності міжнародного протиправного діяння держави. Зазначається, що міжнародно-протиправне діяння держави має місце в тому випадку, коли будь-яка поведінка, що становить дію або бездіяльність, а) присвоюється державі за міжнародним правом; та б) являє собою порушення міжнародно-правового зобов'язання цієї держави. Отже, протиправна поведінка держави може становити як активну дію, так і бездіяльність відповідної держави.

Необхідні умови встановлення наявності міжнародного правопорушення визначають підстави для виникнення міжнародної відповідальності держави. Розрізняють відповідно нормативно-правові (юридичні) та фактичні (юридико-фактичні) підстави. Під нормативно-правовими підставами розуміють юридично обов'язкові міжнародно-правові акти, відповідно до вимог яких певна поведінка держави кваліфікується як міжнародне правопорушення. Важливим у цьому випадку є положення ст. 3 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, де зазначається, що «кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається міжнародним правом. На таку кваліфікацію не впливає кваліфікація цього діяння як правомірного за внутрішньодержавним правом».

Комісія міжнародного права ООН звернула увагу на те, що діяння держави повинно бути кваліфіковано як міжнародно-протиправне, якщо воно порушує міжнародно-правове зобов'язання, навіть тоді, коли це діяння не суперечить внутрішньому праву держави, і навіть тоді, коли згідно з цим внутрішнім правом держава повинна діяти саме в такий спосіб. Фактичною підставою міжнародної відповідальності держави є міжнародне порушення,

діяння держави, яке виражається в дії або бездіяльності його органів або посадових осіб, які порушують міжнародно-правові зобов'язання.

Питання присвоєння державі порушення міжнародного зобов'язання набули відображення в главі II Статей про відповідальність держав. Зокрема, як діяння відповідної держави розглядається поведінка будь-якого органу держави, незалежно від того, здійснює такий орган законодавчі, виконавчі, судові чи будь-які інші функції, та незалежно від того, чи є він органом центральної влади чи органом місцевої влади. Держава має нести також відповідальність за діяння осіб чи утворень, що здійснюють елементи державної влади, або діяння осіб чи груп осіб, які при вчиненні міжнародно-протиправного діяння діяли під керівництвом чи контролем держави, або діяння осіб чи груп осіб, які фактично здійснювали елементи державної влади за умови відсутності органів офіційної влади держави чи в умовах нездатності таких органів здійснювати владні функції. Також держава має нести відповідальність за будь-які діяння, які не приписуються державі відповідними правовими нормами, але які держава визнала як власні діяння.

Важливий вплив на формування правових та інституційних засад відповідальності держав за вчинення міжнародно-протиправних діянь здійснюють міжнародно-правова доктрина та судова практика. Постійна палата Третейського суду у справі «Рейнбоу Уорріор» зазначила, що «будь-яке порушення державою будь-якого зобов'язання тягне за собою виникнення відповідальності держави»[5]. Така правова позиція фактично повністю набула відображення у зазначеній статті 1 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Міжнародне протиправне діяння держави є необхідною підставою для відповідальності відповідної держави та визначення такій державі тягаря відповідальності в обсязі, видах і формах, визначених міжнародним правом та співмірних характеру та шкідливим наслідкам такого діяння. Склад міжнародно-протиправного діяння включає такі об'єктивні елементи, як: об'єкт протиправного діяння; протиправна поведінка держави, що виражається в дії або бездіяльності її органів; шкода (збиток), що є наслідком протиправної поведінки держави; причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою держави і шкідливими наслідками.

Що стосується вини як об'єктивного елементу міжнародно-правового порушення, то у коментарі Комісії міжнародного права ООН до ст. 2 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння зазначається, що за відсутності якої-небудь конкретної вимоги щодо елементу умислу за змістом первинного зобов'язання значення має лише діяння держави, незалежно від будь-якого наміру. Зокрема, згідно зі ст. 8 bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду для цілей цього Статуту «акт агресії» означає застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

Будь-який з таких актів, незалежно від оголошення війни, буде кваліфікуватися відповідно до резолюції 3314 (XXIX) ГА ООН від 14 грудня 1974 р. як акт агресії: a) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яка військова окупація, незалежно від її тимчасового характеру, що є результатом такого вторгнення або нападу, чи будь-яка анексія із застосуванням сили на території іншої держави або її частини; b) бомбардування збройними силами держави території іншої держави чи застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави; c) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави; d) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили чи морські та повітряні флоти іншої держави; e) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави за угодою з приймаючою державою, на порушення умов, передбачених в угоді, чи будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди; f) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для вчинення акту агресії проти третьої держави; g) направлення державою або від імені держави озброєних банд, груп та іррегулярних сил або найманців, які вчиняють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які мають настільки серйозний характер, що це рівноцінно переліченим вище актам або її істотній участі в них[6]. Також відповідно до резолюції ГА ООН 180 (II) від 21 листопада 1947 р. геноцид «є міжнародним злочином, який тягне за собою національну та міжнародну відповідальність окремих осіб і держав», що набуло закріплення і в Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р.[7]

Міжнародно-протиправне діяння держави, як зазначалося, може бути у формі активної дії, зокрема, із застосуванням власних збройних сил, та/або бездіяльності. При цьому будь-який з цих елементів міжнародно-протиправного діяння повинен бути присвоєний державі, та будь-яке з них є порушенням міжнародно-правового зобов'язання, яке є чинними для цього суб'єкта міжнародного права в даний час.

Це положення набуло відображення як у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, так і в судовій практиці. Зокрема, Міжнародний суд ООН *у справі щодо дипломатичного і консульського персоналу 1980 р. (справа «США проти Ірану»)* зазначив, що для відповідальності Ірану «по-перше, необхідно визначити, наскільки в юридичному сенсі відповідні діяння інкримінуються іранській державі. По-друге, слід розглянути питання про їх сумісність або несумісність із зобов'язаннями Ірану згідно з чинними договорами або відповідно до інших норм міжнародного права, що можуть бути застосовані»[8].

Судовим прецедентом відповідальності нейтральної держави відповідно до вимог ст. 4 Гаазької конвенції про встановлення автоматичних контактних підводних мін від 18 жовтня 1907 р. стало рішення Міжнародного суду ООН

у справі щодо протоки Корфу 1948 р., відповідно до якого Албанія сплатила Великій Британії компенсацію у розмірі 843 947 фунтів стерлінгів у зв'язку із інцидентами в протоці Корфу в албанських територіальних водах за пошкодження двох кораблів Королівського флоту Великої Британії, внаслідок чого загинули й представники флоту. Виплата відповідної компенсації за вчинення матеріальних і нематеріальних збитків передбачена, зокрема, рішеннями Міжнародного суду ООН у справі Діалло («Гвінея проти Конго»), у справі «Коста-Ріка проти Нікарагуа» (2015), у справі «Конго проти Уганди» (2022) тощо.

Слід звернути увагу на те, що у своїй заяві про відкриття провадження від 26 лютого 2022 р. Україна звернулась до Міжнародного суду ООН з проханням зобов'язати РФ виплатити повну репарацію за шкоду, заподіяну внаслідок будь-яких агресивних дій РФ в Україні як щодо відповідних осіб, так і щодо економіки держави в цілому.

Держава несе міжнародно-правову відповідальність, якщо заподіяна іншому суб'єкту міжнародного права шкода є наслідком несанкціонованих дій їх офіційних органів або посадових осіб, якщо це діяння суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням такої держави. Нормативно-правовою підставою для міжнародно-правової відповідальності є як норми матеріального характеру, що встановлюють відповідальність у конкретній галузі міжнародного права, так і норми міжнародного права, що визначають умови наявності міжнародного правопорушення, зокрема і процесуальні, які безпосередньо стосуються інституту міжнародно-правової відповідальності. Зокрема, у сфері міжнародного гуманітарного права це положення підтверджується положеннями ст. 91 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 р., де зазначається, що сторона, яка перебуває у збройному конфлікті, «несе відповідальність за усі дії, що вчиняються діяннями осіб, які входять до складу її збройних сил»[9].

У цьому випадку відповідальність стосується лише порушень відповідною державою-учасницею вимог Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. та Додаткового протоколу I до цих Конвенцій 1977 р. Держава-учасниця, яка перебуває в конфлікті й порушує положення конвенцій або цього Протоколу, має відшкодувати спричинену шкоду, якщо для цього є підстави.

Таким чином, не сам факт шкоди є підставою для відповідальності, а відповідне протиправне діяння держави – протиправні дії або бездіяльність держави, що ведуть до невиконання або неналежного виконання її міжнародних зобов'язань. Між протиправною поведінкою відповідної держави та шкодою завжди повинен бути встановлений причинно-наслідковий зв'язок. Він має бути реальним, об'єктивним, а не випадковим. Причинно-наслідковий зв'язок дає можливість з'ясувати причетність держави до заподіяної шкоди (збитку), який став наслідком певного стану або дій. Держава не може вважа-

тися правопорушницею, якщо не встановлено причинно-наслідкового зв'язку між її діяннями та шкодою (збитком).

У вирішенні конкретних питань міжнародно-правової відповідальності держави важливим є визначення ступеня участі такої держави в організації і здійсненні міжнародно-протиправного діяння, зокрема, в умовах збройного конфлікту здійснення нею контролю за військовими та напіввійськовими операціями, що є актуальним для доктрини міжнародного права та міжнародної судової практики. Зокрема, міжнародною судовою практикою вироблені певні критерії втручання іноземної держави, що перетворюють неміжнародний збройний конфлікт на міжнародний. Проте єдності у визначенні таких критеріїв не існує, що створює певні проблеми у правозастосуванні.

Міжнародний суд ООН у справі про військову та воєнізовану діяльність у Нікарагуа зазначив, що для виникнення юридичної відповідальності США необхідно довести, що ця держава здійснювала ефективний контроль за військовими та напіввійськовими операціями, під час яких було вчинено заявлені порушення[10]. Проте Апеляційна палата МКТЮ у рішенні у «справі Тадича» не погодилась з такою правовою позицією, застосувавши до цілей кваліфікації збройного конфлікту при вирішенні питання про індивідуальну кримінальну відповідальність концепцію загального контролю, що не вимагає доказів безпосереднього керівництва з боку держави діями, що порушують міжнародне гуманітарне право. При цьому концепція ефективного контролю була охарактеризована як така, що суперечить логіці права міжнародної відповідальності та практиці держав і судових установ[11]. Концепція загального контролю не була підтримана Міжнародним судом ООН у рішенні у справі про застосування Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього[12] та викликала дискусію серед дослідників[13].

Вважаємо, що кожна із зазначених правових позицій судів і думок науковців щодо актуальних питань відповідальності держав і індивідів заслуговує на увагу, оскільки визначає ті чи інші елементи цієї важливої проблематики. Проте, на нашу думку, слід враховувати те, що Міжнародний суд ООН, як один з основних органів ООН, відіграє вирішальну роль при тлумаченні міжнародно-правових норм, формуванні правових позицій у сфері міжнародного правосуддя, зокрема і міжнародного кримінального правосуддя, та протидіє тенденціям фрагментації міжнародного права.

Вагомий внесок у доктрину міжнародного права щодо відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння зробили спеціальні доповідачі Комісії ООН з міжнародного права у тривалому процесі розробки Статей про відповідальність держав. Зокрема, спеціальний доповідач Комісії – проф. Гарсія Амадор зазначав, що відповідальність держави є наслідком порушення або невиконання міжнародно-правових зобов'язань, у результаті чого у держави виникає зобов'язання нести репарації за завдання шкоди. На його думку, відповідальність у міжнародному праві та в національному праві сут-

тєво не відрізняються, єдиним невирішеним питанням залишається покарання, яке можливе за порушення певних міжнародних зобов'язань.

Гарсія Амадор звертав увагу на те, що доктрина міжнародного права не дає чіткої відповіді на питання, чи міжнародно-правова відповідальність є абсолютною чи винуватою. Репарації, на його думку, є наслідком порушення обов'язку держави, які охоплюють заходи з відновлення майнового стану та принесення сатисфакції. Він здійснив спробу доповнити репарації обов'язком держави самостійно карати особу, винну у вчиненні протиправного діяння, зокрема за аналогією до підстав та порядку, передбачених Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р.

Доповідач підсумував, що відповідальність держави можливо реалізувати дипломатичними заходами або за допомогою судового розгляду. Слід зазначити, що проф. Гарсія Амадор уперше спробував систематизувати міжнародно-правову практику щодо відповідальності держави, здебільшого ґрунтуючись на розумінні відповідальності як явища внутрішньодержавного права.

Інший спеціальний доповідач Комісії міжнародного права ООН – проф. Роберто Аго вказував, що в міжнародному праві існує загальновизнаний принцип, за яким держави несуть відповідальність за неправомірні діяння. На його думку, міжнародно-правова відповідальність – це правовідносини, які виникли внаслідок вчинення міжнародного неправомірного діяння, що полягають у зобов'язуючих відносинах щодо відновлення попереднього стану чи компенсації, яка може супроводжуватися примусовими діями. Залежно від серйозності неправомірного акту, на думку цього доповідача, відрізняються його наслідки, наприклад, за вчинення актів агресії, геноциду, порушення норм *erga omnes* – держава відповідає перед усім світовим співтовариством.

Професор Роберто Аго справедливо стверджує, що відповідальність у міжнародному праві необхідно розуміти як правовідносини, які виникають унаслідок вчинення міжнародного неправомірного діяння, зміст яких полягає у відновлені стану, що існував до порушення. Також він запропонував поділяти правовідносини відповідальності на первинні та вторинні, де первинні – це відносини, пов'язані з виконанням норм міжнародного права, а вторинні – це відносини, що виникають після вчинення неправомірного акту та охоплюють правовідносини відповідальності. Цей доповідач підтримує твердження про те, що в міжнародному праві відповідальність держави за міжнародний неправомірний акт є загальновизнаним принципом міжнародного права.

Такий спеціальний доповідач Комісії міжнародного права ООН, як проф. Вільям Ріфаген, досліджуючи відповідальність держави в міжнародному праві, підтримує твердження, що вчинення міжнародного протиправного діяння породжує нові правовідносини, оскільки, на його думку, обов'язок держави в міжнародному праві завжди (або майже завжди) є віддзеркалений правом іншої держави. Зміст відповідальності він ототожнює з репараціями, які, посилаючись на рішення *у справі Фабрика в Хожуві,* розуміє так – «репарації повинні, наскільки це можливо, відшкодувати всі наслідки незаконного

акту та відновити становище, яке б, з високою часткою ймовірності, могло існувати, якби не було допущено порушення», – що дало змогу доповідачеві деталізувати обов'язки держави-порушниці щодо відновлення попереднього стану, як-то: припинення порушення міжнародних зобов'язань, виконання зобов'язання, яке існувало до порушення, відновлення стану, який існував до порушення, та обов'язок держави притягти винних осіб до відповідальності за міжнародні злочини (crimes de droit international).

Вину як умову відповідальності проф. Ріфаген повністю відкидає. Окремо він звертав увагу, що відмінність між репараціями та санкціями не така вже й чітка, і спільним знаменником між ними виступає – забезпечення виконання зобов'язання, та цю конструкцію не потрібно спрощувати. Досліджуючи наслідки відповідальності, він відзначає, що порушення міжнародного права, допущене державою, не ставить таку державу поза законом та не завжди має наслідком утиск її прав. Отже, основне надбання В. Ріфагена полягає в тому, що наслідки неправомірного діяння держави він розглядав досить широко – як обов'язок відновити стан прав до порушення, що сформувало підґрунтя для майбутніх досліджень, спрямованих на удосконалення форм відповідальності, а також звернув увагу на те, що самі наслідки відповідальності мають відповідати міжнародному праву та не повинні порушувати право держави-порушника.

Спеціальний доповідач – проф. Гаетано Аранжіо-Руїз у доповіді щодо відповідальності в міжнародному праві, підтримав погляди своїх колег у питанні відповідальності держави в міжнародному праві. Зосередивши увагу на наслідках відповідальності, він зазначав, що обов'язок припинити порушення не є реторсією, а становить самостійний обов'язок держави-порушника.

Доповідач обґрунтовує, що наслідком неправомірного акту та міжнародного злочину, безумовно, є негативні наслідки для держави-порушниці. Він зробив спробу визначити, які неправомірні дії є міжнародними злочинами та з посиланням на Статут ООН наголошував, що будь-які дії, які загрожують миру та безпеці, є злочином. На цій підставі він вважав, що Рада Безпеки ООН уповноважена реагувати на загрозу безпеці миру, а відповідно застосування Радою Безпеки санкцій є логічним у структурі реалізації відповідальності, що широко заперечувалося його сучасниками, оскільки, на їх думку, Рада Безпеки ООН є органом політичним, а не правовим.

Аранжіо-Руїз підтримав необхідність створення спеціального органу, який би вирішував міжнародні спори щодо відповідальності, у формі, зокрема, арбітражу. Аранжіо-Руїз зосередився в доповіді на співвідношенні форм відповідальності, а саме: реституції, репарації та припинення міжнародного неправомірного діяння, які він виокремив у самостійну форму відповідальності, та зробив спробу обґрунтувати дії Ради Безпеки ООН, спрямовані на запобігання загрозі миру та на безпеку як правовий механізм забезпечення реалізації міжнародно-правової відповідальності держав.

Професор Джеймс Кроуфорд, який був головою Комісії міжнародного права ООН, виступаючи як спеціальний доповідач, зазначив, що в основі відповідальності держав потрібно розглядати вторинні правовідносини, які визначив проф. Р. Аго, що виникають після вчинення державою неправомірного акту, незалежно від норми, яка була порушена. Він звернув увагу на те, що відповідальність у міжнародному праві виникає на підставі вчинення міжнародного неправомірного акту, відкидаючи спричинення ним шкоди чи вини, як умов відповідальності, причому повністю заперечував проти наявності імунітету держав у міжнародному праві.

Відповідальність держав проф. Кроуфорд пов'язує тільки з актом держави, від імені якої можуть діяти органи, посадові особи та агенти, де перевищення ними повноважень не виключає визнанням такого акту дією держави, якщо вони діяли під контролем держави або їх наміром було виконувати її функції. Проф. Кроуфорд зазначає можливість притягнення до кримінальної відповідальності держави, однак вважає, що наслідки простого делікту в міжнародному праві та міжнародного злочину мають різнитися, з огляду на природу порушених норм.

Він доводить, що відповідальність настає за вчинений неправомірний акт, який, на його думку, проявляється у поведінці, яка не відповідає приписам первинних норм міжнародного права, причому готування до такого, як було зазначено *в справі Габчіко-Нагурмарош,* не становить неправомірного акту. Вчений визначає прості, триваючі, складні та комплексні неправомірні акти, в основу поділу яких покладає обставини вчинення таких актів.

Слід звернути увагу на те, що Джеймс Кроуфорд, аналізуючи попередні редакції Статей про відповідальність держав, виключає випадки настання відповідальності держави за завдання шкоди особі, хоча вказує, що переважно питання відповідальності держави історично були пов'язані з завданням шкоди особі, тобто в наявності була не пряма відповідальність і тоді застосовувалися дипломатичні механізми захисту, до яких могли звертатися держави після вичерпання всіх внутрішньодержавних засобів правового захисту. Він визнає можливість настання відповідальності однієї держави за дії іншої в разі вчинення неправомірного акту внаслідок змови, співучасті чи інших спільних дій таких держав. Дослідив обставини, що виключають неправомірність дій держави, зокрема: форс-мажор, самооборону, дії, спричинені у відповідь на порушення міжнародного зобов'язання (clear hands theory), насуваючись на небезпеку.

Досліджуючи наслідки відповідальності держави, Кроуфорд зауважує, що головний принцип, який визнається в міжнародному праві, сформульований *у справі Фабрики Черзов,* який полягає в тому, що внаслідок порушення зобов'язань у міжнародному праві, на державу, яка порушила зобов'язання, покладено обов'язок відновити ситуацію, що існувала до порушення, і вже саме цей обов'язок залежно від виду порушення може бути у формі: припинення порушення, реституції, компенсації, сатисфакції та можливості застосування контрзаходів у разі невиконання державою своїх зобов'язань з

несення відповідальності та відмічає, що суд може застосовувати lex specialis щодо відновлення порушеного зобов'язання (розірвання договору).

Досліджуючи термін «потерпіла держава» *(Injured State),* Дж. Кроуфорд вказує, що хоча вживання такого терміна породжує багато суперечок, однак в разі двосторонніх, багатосторонніх відносин та в разі порушення норм erga omnes у кожної держави, яка має правовий інтерес у порушеному зобов'язанні, виникає право на звернення за відновленням порушеного стану. Професор Кроуфорд стверджує, що єдиним можливим способом вирішення спорів щодо відповідальності держав є звернення до міжнародного арбітражу чи суду.

Джеймс Кроуфорд у своїй доповіді відзначив, що відповідальність держави – це так звані вторинні зобов'язання, які виникають після порушення первинних міжнародних зобов'язань, передбачених нормами міжнародного права. Обґрунтовує, що наслідками відповідальності є обов'язок у визначених формах відновити права потерпілої держави, що існували до їх порушення, та зазначає, що реалізація відповідальності є справою суто судових органів.

Наукові напрацювання спеціальних доповідачів Міжнародної комісії ООН були покладені в основу Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння від 12 грудня 2001 р., що відображають сучасний погляд на відповідальність держав. Статті були сформовані на основі норм міжнародного звичаєвого права та стали їх певною кодифікацією у цій сфері правовідносин, що визначає їх юридично обов'язковими як кодифікованих міжнародно-звичаєвих норм.

Аналіз матеріалів міжнародної судової практики засвідчує, що посилання на Статті про відповідальність держав містяться в рішеннях Міжнародного суду ООН, Міжнародного трибуналу з морського права, Європейського суду з прав людини, Спеціального трибуналу по Лівану та інших органів міжнародного правосуддя. Спеціальна камера Міжнародного трибуналу з морського права (ITLOS) у своєму Консультативному висновку *у справі Гана проти Кот-д'Івуар (2017)* щодо зобов'язань держав стосовно делімітації морського кордону в Атлантичному океані («Delimitation of the maritime boundary in the Atlantic Ocean») звернула увагу на наявність низки положень Статей про відповідальність держав, що відображають «норми міжнародного звичаєвого права». Міжнародний трибунал з морського права 27 вересня 2017 р. у цій справі прийняв рішення на користь Гани, що уможливило надалі британській нафтогазовій компанії Tullow Oil, яка активно розвиває свій бізнес у Африці, поновити роботи щодо видобутку нафти в ганському родовищі TEN (Tweneboa-Enyenra-Ntomme) до понад 80 тис. бар. на день[14].

Слід звернути увагу на те, що за правовими позиціями Європейського суду з прав людини зазначені Статті є відображенням принципів міжнародного права щодо відповідальності держав. Зокрема, у рішенні ЄСПЛ *у справі Samsonov v. Russia (2014)* зазначено, що Статті про відповідальність держав «кодифікували принципи відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння, які сформувалися в рамках сучасного міжнародного права»

[п. 45][15]. У рішенні *у справі The Rompetrol Group N.V. v. Romania (2013)* Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів (МЦУІС), який є одним з інституцій Групи Світового банку та членом якого Україна є з 7 липня 2000 р., відзначив, що ступінь схвалення Статей про відповідальність держав Генеральною Асамблеєю ООН і ступінь їх визнання в рамках подальшої міжнародної практики дає переконливі підстави для того, щоб використовувати ці Статті «як директивний документ для цілей винесення рішення у справі» [п. 189][16], хоча застосування цією міжнародною організацією поняття «директивний документ» викликає запитання, оскільки таке поняття в міжнародному праві, як правило, не застосовується. На обов'язковий характер Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння вказують також інші відповідні рішення міжнародних судів, добірка яких за запитами Генеральної Асамблеї ООН, що містяться в її резолюціях, готується систематично Генеральним секретарем ООН[17].

Згідно з положеннями ст. 12 Статей про відповідальність держав порушенням міжнародно-правового зобов'язання держави визнається діяння, яке не відповідає тому, що вимагається від неї цим зобов'язанням і відбувається в момент, коли держава пов'язана цим зобов'язанням. Несення відповідальності за порушення свого міжнародного зобов'язання не звільняє таку державу від обов'язку щодо виконання цього зобов'язання (ст. 29 Статей). При цьому міжнародне право передбачає міжнародно-правову відповідальність держави за шкідливі наслідки правомірної діяльності. Така відповідальність може бути пов'язана насамперед з діяльністю об'єктів підвищеної небезпеки та може наставати лише у випадках, коли держава висловлює на це явну, пряму і недвозначну згоду. У разі відмови держави нести певну відповідальність питання відповідальності держави вирішуються в судовому порядку.

У доктрині міжнародного права юридичні наслідки міжнародного правопорушення призводять до міжнародно-правової відповідальності держав, що здійснюється у певних видах і формах. У разі притягнення держави до відповідальності застосовуються, як правило, такі види відповідальності, як матеріальна та нематеріальна, які на практиці нерідко можуть застосовуватись разом. Що стосується форм відповідальності держав, то Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння визначають лише такі три форми відповідальності, як: реституція, компенсація і сатисфакція.

Реституція, згідно зі ст. 35 Статей, означає обов'язок відновити стан, що існував до вчинення відповідною державою протиправного діяння. Компенсація охоплює будь-який збиток, який може бути виражений у фінансовому еквіваленті, включаючи упущену вигоду, та визначає обов'язок компенсувати збитки, що не були компенсовані реституцією (ст. 36 Статей). Сатисфакція полягає у визнанні вчиненого порушення, вираженні жалю, офіційному вибаченні або іншій аналогічній формі, яка має на меті відшкодувати ті збитки, які не можуть бути відшкодовані реституцією і компенсацією; вона повинна бути пропорцій-

ною завданій шкоді і не може набувати форми, принизливої для держави-порушниці (ст. 37 Статей).

Генеральна Асамблея ООН після прийняття Комісією міжнародного права Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння продовжує відмічати, що тема відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння має величезне значення у відносинах між державами та продовжує включати до порядку денного тему відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння з метою розгляду питання про прийняття Конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння чи інші належні заходи. Те, що тривалий час з моменту прийняття Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння на універсальному рівні досі не прийнято конвенції з цього питання, свідчить про виняткову складність проблем міжнародно-правової відповідальності держав і необхідність подальших ґрунтовних наукових розвідок у цій сфері.

Висновки і пропозиції. 1. Міжнародно-правова відповідальність держав має важливе значення в практиці міжнародних відносин як ефективний інструмент досягнення миру та міжнародного правопорядку. Проте криза сучасного міжнародного правопорядку, заснованого на Статуті ООН, свідченням чого є збройна агресія РФ проти України, є одним з яскравих проявів кризи і права відповідальності держави у сфері підтримання миру і безпеки у світі.

2. Положення Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. значною мірою кодифікують норми міжнародного права у цій сфері правовідносин і тому можуть вважатися обов'язковими нормами міжнародного звичаєвого права, але не міжнародного договірного права.

Правовідносини відповідальності держави за міжнародні протиправні діяння поділяються на первинні та вторинні, де первинні – це відносини, пов'язані з виконанням державою норм міжнародного права, а вторинні – це відносини що виникають після вчинення державою неправомірного акту та охоплюють правовідносини відповідальності такої держави.

3. Зусилля Генеральної Асамблеї ООН щодо ухвалення універсальної конвенції з питань міжнародно-правової відповідальності насамперед з політичних причин, до цього часу не увінчалися успіхом. Отже, існує необхідність розробки та прийняття на універсальному рівні Конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Формування концепції міжнародної кримінальної відповідальності держави потребує подальших наукових розвідок, зокрема і в межах діяльності Комісії міжнародного права ООН.

4. Україна широко використовує міжнародно-правові інституції, насамперед судові, для захисту національних інтересів, прав та інтересів юридичних і фізичних осіб. У зв'язку з цим існує необхідність приєднання України до Європейської конвенції про імунітет держав 1972 р. і Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 р., а також ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Крім цього, важливе значення має створення міжнародно-правового судового механізму для вирішення питань відповідальності РФ за вчинення збройної агресії проти України.

1. Статут Організації Об'єднаних Націй / Представництво ООН в Україні. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter **2.** Grotius, H. (2005). *The right of war and peace. Indiana: Liberty Fund,* Inc., 1021. **3.** I.C.J. Reports. 1974. P. 452. **4.** UN. General Assembly. Fifty-sixth session. Resolution 56/83. Responsibility of States for internationally wrongful acts. 2001. UN Doc. A/RES/56/83. URL: https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/97/PDF/N0147797.pdf?OpenElement **5.** Цит. за: Доповідь Комісії міжнародного права. LIII сесія. Нью-Йорк, 2001. С. 53. **6.** Резолюція RC/Res.6 «Злочин агресії» від 11 червня 2010 року та Додаток до неї / Офіційний сайт Міжнародного кримінального суду. URL: https://asp.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-en.pdf **7.** Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього, 9 грудня 1948 р. A/RES/260 A (III). URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155. **8.** I.C.J. Reports. 1980. P. 3. **9.** Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua. Документ 995_199 **10.** Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Merits, Iudgment. I.C.J. Reports 1986, p. 14, 109, 115. **11.** Procecutor v. Tadic, ICTY (Appeals Chamber), Case No. IT-94-1 «Prijedor», Judgement of 15 July 1999. **12.** Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 405–406. **13.** Cassese A. The Nicaragua and Tadic Tests Revisited in Light of the ICJ Judgment on Genocide in Bosnia. *The European Journal of International* Law. 2007. Vol.18. No. 4. P. 649–668; Moir I. The Law of Armed Conflict. *Cambridge University Press,* 2004. XIX, 306 p., p. 49; Stewart J. G. Towards a single definition of armed conflict in international humanitarian law: A eritigue of internationalized armed conflict. *International Review of the Red Cross.* Volume 85. Issue 850, June 2003. P. 327. **14.** Market West Africa. Enlarge you sales. URL: www.westafrica.com.ua **15.** European Court of Human Rights. Samsonov v. Russia. 16 September 2014. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147336 **16.** ICSID. The Rompetrol Group N.V. v. Romania. Case No. ARB/06/3. Award. 6 May 2013. **17.** UN. General Assembly. Seventy-first session. Report of the Secretary-General. UN Doc. A/71/80. URL: http://www.un.org/ga/search/ view_doc.asp?symbol=A/71/80

References

1. Statut Orghanizaciji Ob'jednanykh Nacij / Predstavnyctvo OON v Ukrajini. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter **2.** Grotius, H. (2005). *The right of war and peace. Indiana: Liberty Fund,* Inc., 1021. **3.** I.C.J. Reports. 1974. P. 452. **4.** UN. General Assembly. Fifty-sixth session. Resolution 56/83. Responsibility of States for internationally wrongful acts. 2001. UN Doc. A/RES/56/83. URL: https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/97/PDF/N0147797.pdf?OpenElement **5.** Cyt. po: Dopovidj Komisiji mizhnarodnogho prava. LIII sesija. Njju-Jork, 2001, s. 53. **6.** Rezoljucija RC/Res.6 «Zlochyn aghresiji» vid 11 chervnja 2010 roku ta Dodatok do neji. Oficijnyj sajt Mizhnarodnogho kryminaljnogho sudu. URL: https://asp.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-en.pdf **7.** Konvencija pro poperedzhennja zlochynu ghenocydu i pokarannja za njogho, 9 ghrudnja 1948 r. A/RES/260 A (III). URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155 **8.** I.C.J. Reports. 1980. P. 3. **9.** Dodatkovyj protokol do Zhenevsjkykh konvencij vid 12 serpnja 1949 roku, shho stosujetjsja zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbrojnykh konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnja 1977 roku. Oficijnyj sajt Verkhovnoji Rady Ukrajiny. URL: https://zakon.rada.gov.ua. Dokument 995_199 **10.** Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Merits,

Iudgment. I.C.J. Reports 1986, p. 14, 109, 115. **11.** Procecutor v. Tadic, ICTY (Appeals Chamber), Case No. IT-94-1 «Prijedor», Judgement of 15 July 1999. **12.** Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 405–406. **13.** Cassese A. The Nicaragua and Tadic Tests Revisited in Light of the ICJ Judgment on Genocide in Bosnia. *The European Journal of International Law.* 2007. Vol. 18. No. 4. P. 649–668; Moir I. The Law of Armed Conflict. *Cambridge University Press,* 2004. XIX, 306 p., p. 49; Stewart J. G. Towards a single definition of armed conflict in international humanitarian law: A eritigue of internationalized armed conflict. *International Review of the Red Cross.* Volume 85. Issue 850, June 2003. P. 327. **14.** Market West Africa. Enlarge you sales. URL: www.westafrica.com.ua **15.** European Court of Human Rights. Samsonov v. Russia. 16 September 2014. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147336 **16.** ICSID. The Rompetrol Group N.V. v. Romania. Case No. ARB/06/3. Award. 6 May 2013. **17.** UN. General Assembly. Seventy-first session. Report of the Secretary-General. UN Doc. A/71/80. URL: http://www.un.org/ga/search/ view_doc.asp?symbol=A/71/80

Bazov Viktor, Loza Dmytro. **Some Aspects of the Concept of State Responsibility for Internationally Illegal Acts**

The article examines some topical issues of the theory and practice of state responsibility for internationally illegal acts, which is of great importance in the doctrine of modern international law. Doctrinal approaches to defining the concept of internationally illegal action of the state are analyzed. The importance of codification and further development of international law in the field of responsibility of states for internationally wrongful acts is noted. It is noted that due to the systematization of doctrine and judicial practice in 2001 it was possible to substantiate the latest doctrinal definition of responsibility in international law for international illegal actions of the state, which found its implementation and enshrined in the Articles of UN Resolution 56/83 of 12 December 2001. The Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts stipulate that every State that has committed an internationally wrongful act is liable for it. The Articles define the elements of internationally illegal actions of the state. It is noted that an internationally wrongful act of a state occurs when any conduct constituting an act or omission is a) appropriated to a state under international law; and (b) constitutes a violation of that State's international legal obligation. Thus, the illegal behavior of the state can be both active and inaction of the state. An important role in the preparation of the Articles belongs to the Commission on International Law. The scientific views of the members of the UN International Law Commission on international legal activities of states are analyzed.

Thus, the modern doctrine of the state's responsibility in international law for international illegal acts is based on the recognition of the state's illegal behavior in violation of the international legal obligations of this state under international law. Therefore, the issues of international legal responsibility of states for internationally wrongful acts need to be enshrined in the Universal International Convention on the Liability of States for Internationally Wrongful Acts, which will contribute to the progressive development of the law of international responsibility.

Key words: *international law, state, responsibility, international wrongful act, doctrine.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-627-637
УДК 341.171

Б. В. СТРІЛЕЦЬ,
кандидат юридичних наук,
докторант Інституту держави і права
*імені В. М. Корецького НАН України **
ORCID: 0000-0001-7043-7329

СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ РУХУ КАПІТАЛУ І СВОБОДИ ЗАСНУВАННЯ У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У дослідженні висвітлено співвідношення свободи руху капіталу і свободи заснування у праві Європейського Союзу. Проаналізовано практику Суду ЄС у контексті визначення сфер застосування свободи руху капіталу та свободи заснування в окремих випадках. Визначено фактори, які враховуються Судом ЄС при відданні переваги застосуванню тієї чи іншої свободи. Висвітлено підходи, які сформувалися у доктрині стосовно вирішення цієї проблеми у праві ЄС.

Наголошено на тому, що, керуючись положеннями виключно установчих договорів ЄС, часто неможливо достеменно встановити, під сферу застосування якої свободи – руху капіталу чи заснування – підпадатиме та чи інша економічна діяльність фізичних та юридичних осіб. Відтак необхідно враховувати такі фактори, як цілі законодавства держав – членів ЄС, наявність «визначального впливу», вид обмеження, яке накладається державою на діяльність суб'єктів підприємницької діяльності тощо.

Ключові слова: *право ЄС, міжнародне економічне право, міжнародні договори, свобода руху капіталу, свобода заснування, інвестиції, право компаній, Суд ЄС, європейська інтеграція.*

Strilets Bohdan. **Correlation between freedom of capital movement and freedom of establishment in European Union law**

The study highlights the correlation between freedom of movement of capital and freedom of establishment in the EU law. The author analyses the case law of the Court of Justice of the European Union in the context of determining the scope of application of freedom of movement of capital and freedom of establishment in certain cases. The factors which are taken into account by the Court of Justice of the European Union when giving preference to the application of a particular freedom are identified. The author also highlights the approaches that have been formed in the doctrine to address this issue in EU law.

The author emphasises that, based solely on the provisions of the EU founding treaties, it is often impossible to establish for certain whether a particular economic activity of individuals and legal entities will fall within the scope of application of the

* ***Strilets Bohdan****, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D), Doctoral student at Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine*

© Б. В. Стрілець, 2023

freedom of capital movement or freedom of establishment. Therefore, it is necessary to take into account such factors as the objectives of the legislation of the EU member states, the existence of "definite influence", the type of restriction imposed by the state on the activities of business entities, etc.

Key words: *EU law, international economic law, international treaties, free movement of capital, freedom of establishment, investment, company law, Court of Justice of the European Union, European integration.*

Постановка проблеми. У Європейському Союзі (далі – ЄС) велика увага приділяється правовому регулюванню свобод руху капіталу і заснування, оскільки ці свободи забезпечують ефективне функціонування внутрішнього ринку та стійке економічне зростання в державах – членах ЄС. Вони є фундаментальними для здійснення іноземних інвестицій і ведення транскордонної підприємницької діяльності в рамках ЄС. Водночас установчі договори ЄС донині не містять чітких норм щодо розмежування сфер застосування даних свобод до різних ситуацій.

Головним завданням, що зумовлює юрисдикцію Суду ЄС, є «забезпечення дотримання права у тлумаченні та застосуванні установчих договорів» (п. 1 ст. 19 Договору про ЄС у редакції Лісабонського договору 2007 р.), забезпечення однакового їх розуміння і застосування[1]. У цьому контексті необхідно зазначити, що останні десятиліття Суд ЄС ухвалив чимало рішень, у яких суб'єкти підприємницької діяльності успішно позивалися проти суб'єктів публічного права у зв'язку з порушенням свободи руху капіталу та/або свободи заснування. Однак Суд ЄС не завжди є послідовним у визначенні сфер застосування тієї чи іншої свободи, що зумовлює актуальність обраної теми дослідження. Питання співвідношення має важливе значення, позаяк на свободу заснування не можна посилатися в ситуаціях з третіми країнами, а на вільний рух капіталу – можливо.

Окремі аспекти співвідношення свободи руху капіталу висвітлювалися у працях науковців держав – членів ЄС, серед яких: С. Адфелт, Дж. Ромпен, С. Хемелс, С. Хінделанг, А. Шалль та В. Шун. Особливостей правових засад регулювання свободи руху капіталу в ЄС стосуються деякі праці вітчизняних вчених: В. Денисова, В. Завгородньої, В. Муравйова, Є. Самойленка, Л. Фалалєєвої, Д. Федорчука та ін. Однак комплексного дослідження співвідношення зазначених свобод з урахуванням сучасної практики Суду ЄС не проводилось у вітчизняній науці міжнародного та європейського права.

Мета дослідження полягає у визначенні співвідношення застосування свободи руху капіталу та свободи заснування у праві ЄС з урахуванням новітньої практики Суду ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до п. 1 ст. 63 Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЄС) у рамках положень, установлених у главі 4 розділу IV ДФЄС, забороняються обмеження щодо руху капіталу між державами – членами ЄС і між держава-

ми-членами та третіми країнами. Згідно з п. 2 цієї статті у рамках положень, визначених у цій главі, забороняються обмеження щодо платежів між державами-членами та між державами-членами і третіми країнами[2]. У такий спосіб була досягнута не лише лібералізація руху капіталу всередині Співтовариства, а й доволі суперечлива лібералізація *erga omnes*[3]. Поширення вільного руху капіталу на треті країни значно розширює пропозицію на користь економіки ЄС. Як зазначають А. Шалль і М. Джур, це свідчить про те, що включення третіх країн не є щедрим і дискреційним одностороннім привілеєм, а ґрунтується на власному інтересі ЄС. Наведеним також пояснюється відсутність вимоги щодо взаємності в ст. 63 ДФЄС[4].

Свобода руху капіталу сприяє економічному зростанню, даючи змогу ефективно інвестувати капітал, і використанню євро як міжнародної валюти, таким чином забезпечуючи зміцнення ролі ЄС як глобального актора. Вона також була і є необхідною для розвитку Економічного та валютного союзу і запровадження євро[5]. Основою для визначення руху капіталу в ЄС, як це було визначено Судом ЄС[6], є Номенклатура руху капіталу, передбачена Додатком 1 до Директиви Ради ЄС 88/361/ЄЕС «Щодо імплементації статті 67 Договору»[7]. У ній рух капіталу класифікується відповідно до економічної природи активів і пасивів, яких він стосується, виражених у національній або іноземній валюті.

При цьому, відповідно до ст. 65 ДФЄС, положення ст. 63 про свободу руху капіталу не шкодять праву держав-членів: 1) застосовувати відповідні положення національного податкового законодавства, що вирізняють платників податків з відмінним становищем з огляду на місце їхнього проживання або місце, де інвестовано їхній капітал; 2) вживати всіх заходів, необхідних для запобігання порушенню національних законів та підзаконних актів, зокрема у сфері оподаткування та пруденційного нагляду за фінансовими установами, або встановлювати процедури декларування руху капіталу для адміністративної або статистичної інформації, а також вживати заходів з міркувань суспільного порядку або суспільної безпеки[8].

Свобода заснування дає громадянам і компаніям ЄС можливість вільно засновувати підприємства, управляти ними та вести підприємницьку діяльність на території будь-якої держави-члена. Вона передбачена ст. 49 ДФЄС[9], у якій також закріплено, що свобода заснування включає право започатковувати та вести діяльність, таку як самозайнятість осіб, а також створення й управління суб'єктами господарювання.

Відповідно до ст. 52 ДФЄС положення глави 2 і заходи, ухвалені на її підставі, не порушують застосування положень, установлених у законах, підзаконних або адміністративних актах, що передбачають спеціальний режим для іноземних громадян з міркувань суспільного порядку, суспільної безпеки та суспільного здоров'я.

ДФЄС не містить вичерпного визначення того, що мається на увазі під свободою заснування. У примітці до глави 2 розділу IV ДФЄС лише вказано,

що термін «заснування» вживається для позначення самостійної господарської, включаючи підприємницьку, діяльності та її результатів – заснування (започаткування) власної справи на території інших держав-членів (зі створенням юридичної особи або як самозайнятої особи)[10]. Суд ЄС зазначив у рішенні від 30 листопада 1995 р. у справі *Gebhard* (Case C-55/94), серед іншого, що свобода заснування, за умови дотримання відповідних винятків і умов, дає змогу започатковувати та здійснювати всі види самозайнятої діяльності на території будь-якої іншої держави-члена. Це означає, що підприємства можуть створюватися та управлятися, а також засновуватися представництва, філії чи дочірні компанії на території будь-якої держави – члена ЄС. Таким чином, можна зробити висновок, що поняття «заснування» у значенні ДФЄС має доволі широке тлумачення[11].

Свобода руху капіталу та свобода руху заснування тісно пов'язані, оскільки обидві сприяють інтеграції та економічному розвитку держав-членів. Обидві свободи дають можливість підприємствам та інвесторам розширювати свій бізнес та отримувати доступ до ринків різних держав – членів ЄС.

Свобода руху капіталу поширюється на треті країни, водночас свобода заснування – ні. Однак міжнародні угоди ЄС і його держав-членів з третіми країнами можуть містити норми про свободу заснування. Зокрема, Угода про асоціацію Україна – ЄС[1] містить ст. 88, якою встановлюється національний режим і режим найбільшого сприяння стосовно заснування дочірніх підприємств, філій і представництв юридичних осіб сторони ЄС та України, а у ст. 51 Угоди про стабілізацію та асоціацію з Косово[1] містяться подібні положення стосовно підприємств Косово та підприємств держав – членів ЄС.

С. Хемелс, Дж. Ромпен та ін. зазначають, що Суд ЄС у цьому контексті розробив правило «визначального впливу» (англ. *«definite influence»*) інвестора на діяльність компанії: якщо існує такий вплив, то ця ситуація підпадає під дію свободи заснування, якщо ні – під дію свободи капіталу[1]. Так, концепція «визначального впливу» була застосована в рішенні Суду ЄС у справі *C-251/98 Baars* від 13 квітня 2000 р.[1]

Проте виникає питання щодо визначення існування такого впливу. Щодо цього Судом ЄС вироблено дві, на нашу думку, суперечливі, правові позиції[1]: 1) висновок про існування визначального впливу робиться на основі аналізу положень відповідного національного законодавства, наприклад, у рішенні у справі *C-157/05 Winfried L. Holböck v Finanzamt Salzburg-Land* від 24 травня 2007 р.[17]; 2) наявність визначального впливу встановлюється на основі фактичних обставин справи, наприклад, у рішенні у справі *C-284/06 Finanzamt Hamburg-Am Tierpark v Burda GmbH* від 26 червня 2008 р.[18]

13 листопада 2012 р. Суд ЄС ухвалив рішення у справі *C-446/04 Test Claimants in the FII Group Litigation* з правовою позицією щодо досліджуваного питання, яка суттєво відрізнялась від попередніх. Суд ЄС встановив, що якщо аналізоване податкове законодавство має загальний характер (напри-

клад, пряма загальна система оподаткування доходів і прибутків від володіння акціями), тоді свобода руху капіталу також застосовується до ситуації, коли юридичні особи – резиденти ЄС отримують оподатковувані доходи від контрольного пакета акцій у компаніях-резидентах третіх країн[19].

З іншого боку, практика Суду ЄС свідчить про те, що, якщо держави – члени ЄС порушують одночасно свободу заснування і свободу руху капіталу, то Суд ЄС зосереджується на порушенні саме свободи руху капіталу, юридичні наслідки настають саме за це порушення. Так, у Висновку Генерального адвоката Руїза-Джарабо Коломера від 13 лютого 2007 р. у справі *C-112/05 Commission v Germany* зазначається, що Європейська Комісія не висунула ніяких конкретних претензій про те, що Volkswagen Law є несумісним зі ст. 43 Договору про заснування Європейського Співтовариства, без сумніву, тому що вона взяла до уваги попередню прецедентну практику, в якій Суд ЄС зосереджувався на вільному русі капіталу (п. 104 Висновку). У ряді рішень Суд ЄС постановив, що обмеження на свободу заснування є прямим наслідком перешкод для вільного руху капіталу, з яким вони нерозривно пов'язані. Звідси випливає наступне положення: якщо було встановлено порушення ст. 56 (1) Договору про Європейське Співтовариство (заборона обмежень на рух капіталу), отже, немає необхідності в окремому розгляді заходу в світлі свободи заснування (п. 105 Висновку)[20].

Узагальнюючи судову практику та доктринальні погляди, В. Шун пропонує новий підхід до вирішення цієї складної проблеми, зосереджуючи увагу на цілях законодавства держав-членів, а не на змістовому обсязі свобод у абстрактному вигляді[21]. Розглянемо деякі випадки із практики Суду ЄС. Так, у рішенні у справі *C-196/04 Cadbury Schweppes Plc v Inland Revenue Commissioners* від 12 вересня 2006 р. Суд визнав, що заходи щодо боротьби з ухиленням від сплати податків, передбачені законодавством Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, порушують свободу заснування, якщо їх застосовують до компаній, зареєстрованих в інших державах ЄС, які діють на законних підставах і мають реальну господарську присутність у країні реєстрації[22]. Таким чином, Суд розглянув вплив національного заходу на здійснення свобод. Такий захід мав більш значний вплив на одну свободу, ніж на іншу, тому свободі заснування було надано пріоритету при визначенні сумісності заходу з правом ЄС. Справа *Église de Scientologie de Paris v The Prime Minister of France (C-54/99)* стосувалася французького законодавства, яке запроваджувало податок на переказ коштів між французькою компанією та її закордонними партнерами. Суд ЄС вирішив, що це законодавство суперечило свободі руху капіталу і не могло бути виправдано потребою захисту державної політики та громадського порядку, оскільки зацікавлені особи не могли попередньо з'ясувати обставини, за яких наявність попереднього дозволу на здійснення інвестицій була необхідною, через абстрактність законодавчого формулювання[23].

У деяких випадках Суд ЄС може визнати, що національний захід однаковою мірою впливає на обидві свободи. У таких ситуаціях він може проаналізувати сумісність заходу з обома свободами. Так, у рішенні у справі *C-446/03 Marks & Spencer plc v David Halsey (Her Majesty's Inspector of Taxes)* від 13 грудня 2005 р. Суд постановив, що податкове законодавство Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, яке дозволяло материнській компанії-резиденту вираховувати з оподатковуваного прибутку збитки, понесені дочірніми компаніями-резидентами, але не дочірніми компаніями-нерезидентами в межах ЄС, якщо дочірня компанія-нерезидент вичерпала можливості, доступні в державі її резидентства і якщо в державі резидентства немає можливостей для врахування цих збитків у майбутніх періодах ні самою дочірньою компанією, ні третьою стороною, становило обмеження як свободи заснування, так і вільного руху капіталу[24]. За змістом рішення у справі *C-436/00 X and Y v Riksskatteverket* від 21 листопада 2002 р., шведське податкове законодавство дискримінувало: 1) платників податків, що володіли часткою капіталу компаній, заснованих в інших державах – членах ЄС; 2) шведські компанії, які були філією або дочірнім підприємством іноземних компаній[25]. Суд ЄС встановив, що це законодавство обмежувало як свободу руху капіталу, так і свободу заснування[26].

Як убачається з наведеної вище практики, Суд ЄС оцінює основну мету, цілі та вплив національного заходу на здійснення свободи руху капіталу та/або свободи заснування. При цьому він може віддати перевагу одній свободі над іншою на основі цих факторів або розглядати обидві свободи в однаковому обсязі при оцінці сумісності заходу з правом ЄС. Часто виявляється, що обмежувальні національні податкові заходи можуть порушувати одну або обидві зазначені фундаментальні свободи внутрішнього ринку ЄС.

Окремої уваги заслуговує новітня практика Суду ЄС стосовно порушень свободи заснування та/або свободи руху капіталу. Аналіз прес-релізів Суду ЄС за 2021[27] і 2022[28] рр. свідчить про те, що справи, які стосуються порушення свободи заснування, були часто пов'язані з: 1) порядком видачі ліцензій для діяльності окремих видів компаній, специфіки регулювання їх діяльності, наприклад, відповідно до Рішення Суду ЄС у справі *C-674/20 Airbnb Ireland* від 27 квітня 2022 р.[29], національне законодавство Бельгії, яке вимагає від постачальників посередницьких послуг у сфері нерухомості та, зокрема, від операторів електронних платформ бронювання / оренди житла передавати податковим органам певні відомості про операції з розміщенням туристів, не суперечить законодавству ЄС; 2) свободою надання послуг, так, за змістом рішення Суду ЄС у об'єднаних справах *Katoen Natie Bulk Terminals & General Services Antwerp (C-407/19)* та *Middlegate Europe (C-471/19)* від 11 лютого 2021 р.[30], бельгійське законодавство, відповідно до якого робота докерів (вантажників) може здійснюватися лише «визнаними докерами» (відповідно до Королівського указу 2004 р. про визнання докерів у портових зонах зі змінами і доповненнями), становить порушення як свободи надання

послуг (ст. 56 ДФЄС), так і свободи заснування (ст. 49 ДФЄС); 3) свободою пересування працівників, відповідно до наведеного рішення Суду ЄС у справах C-407/19 і C-471/19[31], законодавство Бельгії про докерів також є обмеженням свободи пересування працівників, закріпленої в ст. 45 ДФЄС, оскільки це може мати стримуючий вплив на роботодавців і працівників з інших держав-членів інтеграційного об'єднання.

При цьому варто враховувати, що справи, пов'язані з застосуванням свободи руху капіталу, стосувалися, зокрема: 1) руху капіталу із підсанкційних країн (наприклад, Суд ЄС постановив, що заборона, накладена законодавством ЄС на дотримання вторинних санкцій, встановлених Сполученими Штатами проти Ірану, може бути використана в цивільному процесі – рішення Суду ЄС у справі *Bank Melli Iran (C-124/20)* від 21 грудня 2021 р.[32]); 2) узуфрукту, так, відповідно до рішення Суду ЄС у справі *C-177/20 Grossmania* від 10 травня 2022 р., особи, позбавлені права узуфрукту на сільськогосподарські землі в Угорщині на порушення права ЄС, повинні мати можливість вимагати відновлення цих прав у земельному кадастрі або компенсації[33].

Висновки. Керуючись положеннями виключно установчих договорів ЄС про свободу руху капіталу (ст. 63 ДФЄС) та свободу заснування (ст. 48 ДФЄС), часто неможливо достеменно встановити, під сферу застосування якої свободи підпадатиме та чи інша економічна діяльність фізичних та юридичних осіб. Відповідно до практики Суду ЄС при вирішенні питання про застосування тієї чи іншої свободи необхідно, серед іншого, брати до уваги: 1) наявність «визначального впливу» інвестора на діяльність компанії; 2) вид обмеження на свободи внутрішнього ринку ЄС, яке накладається державою – членом ЄС на діяльність суб'єктів, що здійснюють економічну діяльність.

Водночас проглядається брак послідовності в аспекті визначення застосування свободи руху капіталу та/або свободи заснування, який може бути усунутий з ухваленням у майбутньому більшої кількості рішень Судом ЄС, що стосуються цього питання, та їх подальшого наукового осмислення.

1. Фалалєєва Л. Г. Сучасна модель захисту основоположних прав у Європейському Союзі. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2018. № 5. С. 71. **2.** Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3c32722f-0136-4d8f-a03e-bfaf70d16349 **3.** Hindelang Steffen. The Free Movement of Capital and Foreign Direct Investment. The Scope of Protection in EU Law. Oxford: Oxford University Press, 2009. 448 p. URL: https://academic.oup.com/ejil/article/21/2/496/374222 **4.** Schall A., Jur M. Free capital movement vs. freedom of establishment in light of Brexit. Thesis paper. URL: https://www.law.ox.ac.uk/sites/default/files/migrated/free_capital_movement_vs._freedom_of_establishment_in_light_of_brexit_0.pdf **5.** Free movement of capital. Fact Sheets on the European Union. URL: https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/39/free-movement-of-capital

6. Capital movements. URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/financial-markets/capital-movements_en#legaldefinition **7.** Council Directive of 24 June 1988 for the implementation of Article 67 of the Treaty (88/361/EEC). *Official Journal of the European Union.* No L 178/5. P. 5–18. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31988L0361&qid=1422435382523&from=EN **8.** Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3c32722f-0136-4d8f-a03e-bfaf70d16349 **9.** Ibid. **10.** Ibid. **11.** Van Eldonk R., den Boer S. Freedom of establishment versus free movement of capital: continuing uncertainty. URL: https://content.next.westlaw.com/0-505-4969?__lrTS=20230213053514175&transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true **12.** Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. *Official Journal of the European Union.* L 161/3. 29.05.2014. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/ 2016/november/tradoc_155103.pdf **13.** Stabilisation and Association agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community, of the one part, and Kosovo, of the other part. Brussels, 02 October 2015. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A22016A0316%2801%29 **14.** Hemels S., et al. Freedom of establishment or free movement of capital: is there an order of priority? Conflicting visions of national courts and the ECJ. *EC Tax Review.* 2010. Vol. 1. P. 5. URL: http://ssrn.com/abstract=1959832 **15.** Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 13 April 2000. C. Baars v Inspecteur der Belastingen Particulieren/Ondernemingen Gorinchem. Case C-251/98. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61998CJ0251 **16.** Стрілець Б. В. Правове регулювання інвестиційної діяльності в Європейському Союзі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2020. С. 38. **17.** Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 24 May 2007. Winfried L. Holböck v Finanzamt Salzburg-Land. Case C-157/05. I-04051. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ EN/TXT/?uri=CELEX%3A62005CJ0157 **18.** Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 26 June 2008. Finanzamt Hamburg-Am Tierpark v Burda GmbH. Case C-284/06. I-04571. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= CELEX%3A62006CJ0284 **19.** Nijkeuter E., Maarten F. de. Wilde «FII 2» and the Applicable Freedoms of Movement in Third Country Situations. *EC Tax Review.* 2013. Vol. 22. P. 250. **20.** Opinion of Mr Advocate General Ruiz-Jarabo Colomer delivered on 13 February 2007. Commission of the European Communities v Federal Republic of Germany. Failure of a Member State to fulfil obligations – Article 56 EC – Legislative provisions concerning the public limited company Volkswagen. Case C-112/05. Commission v Germany. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf? celex=62005CC0112&lang1=en&type=TXT&ancre= **21.** Schön W. Free Movement of Capital and Freedom of Establishment. *European Business Organization Law Review.* Volume 17. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s40804-016-0051-1 **22.** Judgment of the Court (Grand Chamber) of 12 September 2006. Cadbury Schweppes plc and Cadbury Schweppes Overseas Ltd v Commissioners of Inland Revenue. Case C-196/04. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-196/04 **23.** Judgment of the Court of 14 March 2000. Association Eglise de scientologie de Paris and Scientology International Reserves Trust v The Prime Minister. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-54/99 **24.** Judgment of the Court (Grand Chamber) of 13 December 2005. Marks & Spencer plc v David Halsey (Her Majesty's Inspector of Taxes). URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-446/03 **25.** Simpson C. The Influence of the European Court –

Recent and Forthcoming Tax Cases. *GITC Review.* Vol. II. No 2. 2003. P. 57. URL: http://taxbar.com/wp-content/uploads/2016/01/influence_ec_cs_000.pdf **26.** Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 21 November 2002. X and Y v Riksskatteverket. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-436/00 **27.** Releases of Court of Justice of the European Union (2021). URL: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7052/en/?jsp=plugins%252FCuriaPlugin%252Fjsp%252Fquery.jsp&annee=2021 **28.** Releases of Court of Justice of the European Union (2022). URL: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7052/en/?jsp=plugins%252FCuriaPlugin%252Fjsp%252Fquery.jsp&annee=2022. **29.** Judgment of the Court (Second Chamber), 27 April 2022 in Case C-674/20, Airbnb Ireland UC. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=258321&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=9803934. **30.** Judgment of the Court (Fourth Chamber), 11 February 2021 in Joined Cases C-407/19 and C-471/19. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=237644&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=9802395. **31.** Court of Justice of the European Union. PRESS RELEASE No 15/21. Luxembourg, 11 February 2021. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2021-02/cp210015en.pdf. **32.** Court of Justice of the European Union. PRESS RELEASE No 227/21. Luxembourg, 21 December 2021. https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2021-12/cp210227en.pdf. **33.** Judgment of the Court (Third Chamber) of 10 March 2022 "Grossmania" Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft v Vas Megyei Kormányhivatal. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?lgrec=fr&td=%3BALL&language=en&num=C-177/20&jur=C

References

1. Falalieieva L. H. Suchasna model zakhystu osnovopolozhnykh prav u Yevropeiskomu Soiuzi. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2018. № 5. S. 71. [ukr.]. **2.** Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3c32722f-0136-4d8f-a03e-bfaf70d16349 **3.** See: Hindelang Steffen. The Free Movement of Capital and Foreign Direct Investment. The Scope of Protection in EU Law. Oxford: Oxford University Press, 2009. 448 p. URL: https://academic.oup.com/ejil/article/21/2/496/374222 **4.** Schall A., Jur M. Free capital movement vs. freedom of establishment in light of Brexit. Thesis paper. URL: https://www.law.ox.ac.uk/sites/default/files/migrated/free_capital_movement_vs._freedom_of_establishment_in_light_of_brexit_0.pdf **5.** Free movement of capital. Fact Sheets on the European Union. URL: https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/39/free-movement-of-capital **6.** Capital movements. URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/financial-markets/capital-movements_en#legaldefinition **7.** Council Directive of 24 June 1988 for the implementation of Article 67 of the Treaty (88/361/EEC). *Official Journal of the European Union.* No L 178/5. P. 5–18. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri= CELEX:31988L0361&qid=1422435382523&from=EN **8.** Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3c32722f-0136-4d8f-a03e-bfaf70d16349 **9.** Ibid. **10.** Ibid. **11.** Van Eldonk R., den Boer S. Freedom of establishment versus free movement of capital: continuing uncertainty. URL: https://content.next.westlaw.

com/0-505-4969?__lrTS=20230213053514175&transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true **12.** Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. *Official Journal of the European Union.* L 161/3. 29.05.2014. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/ 2016/november/tradoc_155103.pdf **13.** Stabilisation and Association agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community, of the one part, and Kosovo, of the other part. Brussels, 02 October 2015. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A22016A0316%2801%29 **14.** Hemels S., et al. Freedom of establishment or free movement of capital: is there an order of priority? Conflicting visions of national courts and the ECJ. *EC Tax Review.* 2010. Vol. 1. P. 5. URL: http://ssrn.com/abstract=1959832 **15.** Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 13 April 2000. C. Baars v Inspecteur der Belastingen Particulieren/Ondernemingen Gorinchem. Case C-251/98. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61998CJ0251 **16.** Strilets B. V. Pravove rehuliuvannia investytsiinoi diialnosti v Yevropeiskomu Soiuzi: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.11. Kyiv, 2020. S. 38 [ukr.]. **17.** Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 24 May 2007. Winfried L. Holböck v Finanzamt Salzburg-Land. Case C-157/05. I-04051. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ EN/TXT/?uri=CELEX%3A62005CJ0157 **18.** Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 26 June 2008. Finanzamt Hamburg-Am Tierpark v Burda GmbH. Case C-284/06. I-04571. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= CELEX%3A62006CJ0284 **19.** Nijkeuter E., Maarten F. de. Wilde «FII 2» and the Applicable Freedoms of Movement in Third Country Situations. *EC Tax Review.* 2013. Vol. 22. P. 250. **20.** Opinion of Mr Advocate General Ruiz-Jarabo Colomer delivered on 13 February 2007. Commission of the European Communities v Federal Republic of Germany. Failure of a Member State to fulfil obligations – Article 56 EC – Legislative provisions concerning the public limited company Volkswagen. Case C-112/05. Commission v Germany. URL: http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf? celex=62005CC0112&lang1=en&type=TXT&ancre= **21.** Schön W. Free Movement of Capital and Freedom of Establishment. *European Business Organization Law Review.* Volume 17. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s40804-016-0051-1 **22.** Judgment of the Court (Grand Chamber) of 12 September 2006. Cadbury Schweppes plc and Cadbury Schweppes Overseas Ltd v Commissioners of Inland Revenue. Case C-196/04. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-196/04 **23.** Judgment of the Court of 14 March 2000. Association Eglise de scientologie de Paris and Scientology International Reserves Trust v The Prime Minister. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-54/99 **24.** Judgment of the Court (Grand Chamber) of 13 December 2005. Marks & Spencer plc v David Halsey (Her Majesty's Inspector of Taxes). URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-446/03 **25.** Simpson C. The Influence of the European Court – Recent and Forthcoming Tax Cases. *GITC Review.* Vol. II. No 2. 2003. P. 57. URL: http://taxbar.com/wp-content/uploads/2016/01/influence_ec_cs_000.pdf **26.** Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 21 November 2002. X and Y v Riksskatteverket. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-436/00. **27.** Releases of Court of Justice of the European Union (2021). URL: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7052/en/?jsp=plugins%252FCuriaPlugin%252Fjsp%252Fquery.jsp&annee=2021 **28.** Releases of Court of Justice of the European Union (2022). URL: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7052/en/?jsp=plugins%252FCuriaPlugin%252Fjsp%252Fquery.jsp&annee=2022 **29.** Judgment of the Court (Second Chamber), 27 April 2022 in Case C-674/20, Airbnb Ireland UC. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=258321&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=f

irst&part=1&cid=9803934 **30.** Judgment of the Court (Fourth Chamber), 11 February 2021 in Joined Cases C-407/19 and C-471/19. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=237644&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=9802395 **31.** Court of Justice of the European Union. PRESS RELEASE No 15/21. Luxembourg, 11 February 2021. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2021-02/cp210015en.pdf **32.** Court of Justice of the European Union. PRESS RELEASE No 227/21. Luxembourg, 21 December 2021. https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2021-12/cp210227en.pdf **33.** Judgment of the Court (Third Chamber) of 10 March 2022 ”Grossmania” Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft v Vas Megyei Kormányhivatal. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?lgrec=fr&td=%3BALL&language=en&num=C-177/20&jur=C

Strilets Bohdan. **Correlation between freedom of capital movement and freedom of establishment in European Union law**

The study highlights the correlation between freedom of movement of capital and freedom of establishment in the law of the European Union, taking into the account modern case law of the Court of Justice of the European Union (CJEU). The author analyses the case law of the CJEU in the context of determining the scope of application of freedom of movement of capital and freedom of establishment in certain cases, including decisions made in 2021 and 2022. The author identifies the factors which are taken into account by the CJEU when determining whether to give preference to the application of a particular freedom. The author also highlights the approaches which have developed in the international and European law science to address this issue.

The author establishes that, based on the analysed case law, the CJEU assesses the main purpose, objective and impact of a national measure on the exercise of freedom of movement of capital and/or freedom of establishment. The Court may favour one freedom over the other based on these factors or consider both freedoms equally when assessing the compatibility of the measure with EU law. It often turns out that restrictive national tax measures may violate one or both of these fundamental freedoms of the EU's internal market.

The author concludes that guided exclusively by the provisions of the EU founding treaties on freedom of movement of capital (Article 63 TFEU) and freedom of establishment (Article 49 TFEU), it is often impossible to establish for certain which freedom will be applied to a particular economic activity of individuals and legal entities. In accordance with the case law of the CJEU, when deciding on the application of a particular freedom, in particular, the following factors should be taken into account: the presence of a "definite influence" of an owner of capital share (investor); the type of restriction on the freedoms of the EU internal market imposed by the EU Member State on the activities of entities engaged in economic activity.

However, according to the author, there appears to be a lack of consistency in determining the application of the freedom of movement of capital and/or freedom of establishment, which may be eliminated with the adoption of more judgments by the CJEU in the future and their further scientific understanding.

Key words: *EU law, international economic law, international treaties, free movement of capital, freedom of establishment, investment, company law, Court of Justice of the European Union, European integration.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-638-649
УДК: 341

Я. А. ПАВКО,
*кандидат юридичних наук**
ORCID: 0000-0003-2602-9592

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УМОВАХ ЗМІНИ КЛІМАТУ

Стаття присвячена з'ясуванню сутності ґендерної рівності та особливостей її міжнародно-правового забезпечення в умовах зміни клімату. Проаналізовано основні міжнародно-правові акти, які безпосередньо або опосередковано регламентують відносини держав щодо гарантування прав жінок і чоловіків у контексті протидії кліматичним змінам. Звернено увагу на необхідність створення рівних умов як для жінок, так і для чоловіків представляти свої уряди на міжнародному рівні та брати участь у роботі міжнародних організацій і прийнятті рішень у сфері боротьби зі зміною клімату.

Ключові слова: *ґендерна рівність, дискримінація, зміна клімату, права людини, сталий розвиток.*

Pavko Yana. **International Legal Support of Gender Equality in the Context of Climate Change**

The article is devoted to clarifying the essence of gender equality and the peculiarities of its international legal support in the face of climate change. The author analyzes the main international legal acts that directly or indirectly regulate the relations of states to guarantee the rights of women and men in the context of combatting climate change. Attention is drawn to the need to create equal conditions for both women and men to represent their governments at the international level and to participate in the work of international organizations and decision-making in the field of combating climate change.

Key words: *gender equality, discrimination, climate change, human rights, sustainable development.*

Актуальність дослідження. Проблема ґендерної нерівності охопила майже всі сфери життєдіяльності людини, включаючи й сферу охорони довкілля. Організація Об'єднаних Націй (ООН) визнала, що досягнення ґендерної рівності, як і вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату, є глобальними цілями сталого розвитку до 2030 р., між якими існує тісний взаємозв'язок[1]. Зокрема, питання ґендерної нерівності у зв'язку з негативним впливом зміни клімату все більше привертають увагу як науковців, так і політиків, та стають предметом для обговорення на міжнародних конференціях і форумах. Своєю чергою гарантування та забезпечення рівних

* ***Pavko Yana****, Candidate of Juridical Sciences (Ph.D)*

© Я. А. Павко, 2023

прав і можливостей для жінок та чоловіків в умовах кліматичних змін свідчить про побудову й розвиток демократичної та правової держави. Доцільно зауважити, що сприяння ґендерній рівності в рамках боротьби зі зміною клімату є важливою складовою євроінтеграційної політики України.

Постановка проблеми. Ґендерна рівність і права людини в контексті подолання проблеми зміни клімату є однією із ключових та дискусійних тем на щорічних кліматичних конференціях під егідою ООН. Кліматична криза породжує соціальну несправедливість між різними групами населення та здійснює найбільший вплив на життя вразливих груп. Жінки порівняно з чоловіками є вразливішими до наслідків кліматичних змін, які обмежують їх права та можливості. У Паризькій угоді 2015 р. у преамбулі зазначено, що державам, вдаючись до дій у сфері боротьби зі зміною клімату, слід поважати, заохочувати і враховувати свої міжнародні зобов'язання щодо гендерної рівності, розширення можливостей для жінок і справедливості між поколіннями[2]. Варто звернути увагу й на те, що у світі поширена тенденція фемінізації бідності, яка полягає у зростанні масштабів бідності більшою мірою серед жінок, ніж серед чоловіків. Крім того, жінки недостатньо представлені в міжнародних органах, які приймають рішення, пов'язані з протидією зміні клімату. Це насамперед тільки підтверджує відсутність належної підтримки жіночих ініціатив при ухваленні кліматичних рішень[3].

Мета і завдання дослідження. Метою наукового дослідження є з'ясування на підставі вивчення наукових праць авторитетних вчених і міжнародно-правових актів сутності ґендерної рівності та особливостей її міжнародно-правового забезпечення в умовах кліматичних змін.

Огляд джерел і літератури. У статті проаналізовано праці таких відомих українських вчених, як О. Васильченко, О. Голуб, О. Львова, Н. Оніщенко, О. Уварова, які присвячені актуальним теоретичним і практичним питанням правового регулювання ґендерних відносин. Проте в юридичній науці немає окремих монографічних досліджень та статей щодо правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в умовах зміни клімату. Окремі аспекти з цієї проблематики відображено в роботах О. Задорожнього, М. Медведєвої, Н. Шпарик та ін. Приділено увагу міжнародно-правовим актам, які прямо або опосередковано сприяють забезпеченню ґендерної рівності в контексті вирішення глобальної проблеми людства – зміни клімату.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні рівень забезпечення прав і можливостей людини у різних сферах її життєдіяльності став індикатором сучасного громадянського демократичного суспільства. Як зазначає О. Васильченко, рівність прав чоловіків і жінок, як невід'ємна частина прогресу людства, є проявом принципу рівності прав і свобод людини та громадянина. Питання ґендерної рівності не можна розглядати поза правом, яке є мірою свободи всіх і кожного, у тому числі чоловіка й жінки. Безумовно, воно має, врахувавши біологічні особливості статі, сприяти створенню однакових можливостей для усіх людей[4]. Не випадково у зв'язку з цим Н. Оніщенко

та О. Львова звернули увагу на те, що правове регулювання ґендерних процесів необхідне не тільки для їх гарантійного становлення, а й для усунення викривлень, які можуть призвести до негативних наслідків і відкритого протистояння статей[5]. Його ж ефективність залежить від розробленого та прийнятого національного законодавства держав, спрямованого на подолання ґендерних стереотипів відповідно до норм і принципів міжнародного права. Саме тому ґендерні відносини мають бути належним чином врегульовані як на міжнародному, так і на національному рівні. В основу ж національної правової системи повинно бути покладено міжнародний досвід щодо секторального впровадження ґендерних підходів[6].

Зміна клімату є однією із основних глобальних проблем людства, яка має безпосереднє відношення до ґендерної рівності. Від наслідків кліматичних змін жінки та чоловіки стикаються з новими викликами, від яких залежить реалізація їх прав у сучасних умовах. Жінки є більш вразливими до зміни клімату і мають менше можливостей для адаптації до неї. Як результат – відсутність рівного доступу до природних та енергетичних ресурсів і відповідного правового захисту від впливу кліматичних змін. Зауважимо, що жінки не беруть у достатньому обсязі участі у формуванні міжнародної та внутрішньодержавної екологічної політики, а також прийнятті рішень у сфері боротьби зі зміною клімату. Перед міжнародною спільнотою постало нелегке завдання усунути дисбаланс між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права в умовах зміни клімату.

Доречно згадати, що 9 лютого 2021 р. Постійним представництвом України при ООН у Нью-Йорку за підтримки дипломатичних місій при ООН Республіки Ботсвана, Республіки Гондурас, Держави Катар і Мальдівської Республіки було організовано вебінар на тему: «Права жінок і сталість навколишнього середовища: виклики та можливості». У ньому узяли участь урядова уповноважена з питань ґендерної політики К. Левченко, перша заступниця міністра закордонних справ України Е. Джапарова, постійний представник України при ООН С. Кислиця та ін. Під час проведення вебінару перша заступниця міністра закордонних справ України підтвердила готовність нашої держави протидіяти зміні клімату та його наслідкам, які заважають жінкам повною мірою реалізовувати свої права. З її точки зору, держави мають підвищувати рівень обізнаності щодо взаємозалежності між станом довкілля та ґендерними питаннями, оскільки кліматичні зміни збільшують ризик нових і погіршують екологічні наслідки вже існуючих конфліктів[7].

Доцільно підкреслити, що міжнародне право не містить визначення поняття ґендерної рівності. Більшість міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини забороняють дискримінацію за ознакою статті (наприклад, ст. 14 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція 1950 р.)[8]. Поряд з тим у юридичній літературі можна побачити велику кількість авторських трактувань цього терміна. Так, на думку О. Голуб, ґендерну рівність варто розглядати у таких

двох аспектах: по-перше, як формальне закріплення рівності чоловіків і жінок шляхом встановлення рівних прав та можливостей у нормах права; по-друге, як практичне втілення рівних умов реалізації наданих законом можливостей, втілення правових принципів і норм. Зокрема, у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. під ґендерною рівністю розуміють рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дає змогу особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства[9].

До основних міжнародних документів, які визначають загальні засади рівності прав жінок і чоловіків, належать: Статут ООН 1945 р.; Загальна декларація прав людини 1948 р.; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.; Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.; Декларація щодо рівності жінок і чоловіків 1988 р.; Віденська декларація прав людини 1993 р.; Пекінська декларація й Платформа дій 1995 р.; Декларація тисячоліття ООН 2000 р. та ін. На жаль, тільки деякі з них охоплюють питання щодо забезпечення ґендерної рівності у сфері охорони довкілля, а особливо в умовах зміни клімату. Крім того, згадані міжнародно-правові акти у сфері захисту прав людини не закріплюють право на безпечне, чисте і стале довкілля, яке є одним із головних екологічних прав людини. Реалізація цього права є надзвичайно важливою в умовах кліматичних змін.

У зв'язку з цим доречно звернути увагу на те, що у разі звернення осіб до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), екологічні права яких було порушено, вони посилаються на ст. 8 Європейської конвенції з прав людини 1950 р. Відповідно до неї кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Свідченням на користь розгляду та захисту ЄСПЛ екологічних прав людини та довкілля загалом є той факт, що він у своїх рішеннях називає навколишнє природне середовище такою цінністю, яка переважає над інтересами однієї особи (чи сім'ї), навіть якщо це стосується її приватного життя і власності[10]. У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово визнавав порушення ст. 8 Конвенції 1950 р., коли справа стосувалася порушення добробуту людини через погіршення стану довкілля, яке негативно впливало на її приватне та сімейне життя. Безумовно, це свідчить про можливість адаптації окремих положень міжнародних договорів до реалій сьогодення та їх трактування відповідно до контексту справи, особливо, коли йдеться про погіршення умов життя, викликаних кліматичними змінами. Зв'язок довкілля та основних прав людини є беззаперечним, що підтверджує і практика ЄСПЛ.

Необхідно зазначити, що 18 грудня 1979 р. було прийнято Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок з метою подолання дискри-

мінації і забезпечення прав жінок у багатьох сферах суспільного життя. Вона базується на принципах рівності і недискримінації й покладає на держави-учасниці зобов'язання, які спрямовані на досягнення дійсної рівності: ліквідувати всі форми дискримінації щодо жінок; покращити фактичне становище жінок; подолати культурні й структурні бар'єри на шляху до утвердження рівності, включаючи ґендерні стереотипи й традиційні ролі[11].

Цей міжнародний договір є динамічним документом, який враховує еволюцію норм міжнародного права, новітні тенденції у сфері захисту прав людини та теоретичні й практичні підходи до забезпечення прав жінок і ґендерної рівності. Саме тому текст даної Конвенції не змінюється, а її положення набувають подальшого розвитку у Загальних рекомендаціях до Конвенції, які ухвалює Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок. Зокрема, 7 лютого 2018 р. було ухвалено Загальну рекомендацію № 37 щодо пов'язаних з ґендерною проблематикою аспектів зменшення ризику катастроф у контексті зміни клімату відповідно до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. Загалом, її було розроблено для висвітлення заходів, за допомогою яких держави зможуть досягти ґендерної рівності як чинника, що зміцнить здатність до адаптації окремих осіб та громад на глобальному рівні в умовах зміни клімату[12].

Відповідно до п. 3 цієї рекомендації у багатьох випадках ґендерна нерівність обмежує контроль жінок і дівчат над ухваленням рішень, що впливають на їхнє життя, а також їх доступ до багатьох ресурсів. Унаслідок цієї нерівності жінки та дівчата є більш вразливими до спричинених катастрофами ризиків і втрат, що пов'язані з їхніми засобами до існування, і менш здатні пристосовуватися до змін кліматичних умов. Своєю чергою в п. 7. документа наголошено, що ініціативи щодо зменшення ризику катастроф та зміни клімату, які забезпечують повноцінну та ефективну участь жінок, сприятимуть досягненню дійсної рівності жінок і розширенню їхніх прав і можливостей, водночас забезпечуючи досягнення цілей стосовно сталого розвитку, зменшення ризику катастроф і зміни клімату.

Рекомендація № 37 визначає на підставі положень Конвенції 1979 р. три принципи, які мають застосовуватися в умовах ризику катастроф та зміни клімату. До них варто віднести такі: 1) рівність і недопущення дискримінації, з приділенням першочергової уваги найбільш відчуженим групам жінок і дівчат; 2) участь і розширення прав і можливостей шляхом впровадження ефективних процесів та розподілу необхідних ресурсів для забезпечення різноманітних груп жінок можливістю брати участь у кожному етапі розробки, впровадження та моніторингу політики на кожному рівні управління – від місцевого до національного, на регіональному та міжнародному рівнях; 3) підзвітність і доступ до правосуддя, який вимагає надання відповідної та точної інформації і механізмів, які забезпечують належні та своєчасні засоби правового захисту для всіх жінок і дівчат, права яких прямо або опосередковано були порушені внаслідок катастроф та зміни клімату. Ці три основні

загальні принципи є основоположними в забезпеченні виконання всіх заходів стосовно зниження ризику катастроф у контексті зміни клімату згідно з положеннями Конвенції 1979 р.

Ще одним документом, який опосередковано пов'язаний із забезпеченням ґендерної рівності в умовах зміни клімату, є Пекінська декларація. Зауважимо, що 15 вересня 2020 р. міжнародне співтовариство відзначило 25-річницю IV Всесвітньої конференції зі становища жінок, на якій 189 державами було ухвалено Пекінську декларацію та Платформу дій з метою досягнення ґендерної рівності з 12 важливих напрямів.

Важливою темою для обговорення на ній став взаємозв'язок між правами жінок та довкіллям. Відповідно до п. 16 декларації ліквідація бідності на основі сталого економічного зростання, соціального розвитку, охорони довкілля і соціальної справедливості вимагає залучення жінок до економічного та соціального розвитку, рівних можливостей і повної та рівноправної участі жінок та чоловіків. Крім того, згідно з п. 36 економічний розвиток, соціальний розвиток і охорона навколишнього середовища є взаємозалежними та взаємодоповнюючими компонентами сталого розвитку, що являє собою основу наших зусиль, спрямованих на підвищення якості життя всіх людей[13].

Значення цієї конференції полягає у тому, що на той час вона підтвердила необхідність забезпечення рівних прав жінок у різних сферах життєдіяльності, незалежно від будь-яких обставин. Загалом, держави розглядають Пекінську платформу дій як основну трансформаційну глобальну програму для досягнення ґендерної рівності та розширення можливостей жінок. До речі, під час 64-ї сесії Комісії ООН зі становища жінок у березні 2020 р. було здійснено огляд Пекінської платформи дій за 25 років, результатом якого стало прийняття Політичної декларації. У ній наголошується на тому, що ґендерна рівність та розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат є вирішальними для досягнення прогресу в усіх Цілях сталого розвитку, особливо під час Десятиріччя дій ООН (2020–2030 рр.). В огляді звернено увагу на те, що тільки 39% жінок працюють у сфері охорони довкілля, а 33% беруть участь у прийнятті рішень у межах Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Кіотського протоколу та Паризької угоди.

Доцільно підкреслити, що зв'язок ґендерної рівності, зміни клімату та сталого розвитку відображено в резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» від 25 вересня 2015 р.. Концепція сталого розвитку є однією з центральних концепцій міжнародного права навколишнього середовища, міжнародного економічного права, міжнародного права прав людини, міжнародного морського права, а також національних правових систем. Її було впроваджено Доповіддю Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку «Наше спільне майбутнє» в 1987 р. і схвалено Генеральною Асамблеєю ООН у тому ж році. Згідно з її положеннями сталий розвиток

являє собою такий розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління без завдання шкоди здатності майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби[14].

Нагадаємо, що серед 17 Глобальних цілей сталого розвитку, яких державам слід досягти до 2030 р., ціль 5 спрямована на забезпечення ґендерної рівності. Відповідно до неї відсутність дискримінації щодо жінок і дівчат та розширення їх прав і можливостей у будь-якій сфері має сприяти економічному зростанню та сталому розвитку держав. Своєю чергою ціль 13 передбачає невідкладні заходи щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками. Загалом, усі цілі, більшість яких має природоохоронний характер, збалансовують три основні виміри сталого розвитку: економічний, екологічний і соціальний. Безумовно, вирішення екологічних проблем, включаючи проблему зміни клімату, як і забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків, повинно здійснюватися у комплексі, що є запорукою сталого розвитку держав.

Серед міжнародних природоохоронних договорів, що містять окремі положення стосовно забезпечення ґендерної рівності в умовах зміни клімату, варто назвати Рамкову конвенцію ООН щодо зміни клімату 1992 р. та Паризьку угоду 2015 р. Рамкова конвенція 1992 р. закликає вжити заходів щодо зміни клімату на засадах рівності та відповідно до спільних, але диференційованих обов'язків та можливостей. У Паризькій угоді 2015 р. держави визнають, що адаптація, включно зі зміцненням потенціалу для пом'якшення наслідків зміни клімату, має враховувати ґендерні аспекти, бути інклюзивною та прозорою, беручи до уваги вразливі групи, громади та екосистеми.

Як зазначалось, щороку на Кліматичних конференціях ООН здійснюється обговорення проблеми ґендерної нерівності. Зокрема, у грудні 2019 р. на 25-й Конференції сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату увагу учасників було сфокусовано на ґендерній рівності та правах людини в контексті кліматичної справедливості. На ній насамперед держави запропонували розглядати жінок не як жертв кліматичної кризи, а як силу для її подолання. На їх думку, більшість жінок повинні бути залучені до складу офіційних делегацій урядів під час кліматичних переговорів і прийняття рішень у сфері боротьби зі зміною клімату[15]. Позитивним результатом 26-ї Кліматичної конференції ООН у 2021 р. стало прийняття Кліматичного пакту Глазго, в якому держави дійшли спільної згоди щодо потреби у збільшенні участі жінок у кліматичних діях[16]. Зауважимо, що під час 27-ї Конференції сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату у 2022 р. в Українському павільйоні було організовано захід, присвячений ролі ґендерної рівності в декарбонізації та зеленому відновленні. Його ж ключовою ідеєю є те, що соціальна справедливість і ґендер мають сприяти екологічному відновленню нашої держави після закінчення російсько-української війни[17].

З кожним роком збільшується кількість переслідувань екологічних і кліматичних активісток, особливо в країнах Латинської Америки. Жінки про-

довжують виборювати своє право на безпечне, чисте і стале довкілля та безпосередню участь у прийнятті природоохоронних рішень. Так, 4 березня 2018 р. було укладено Регіональну угоду про доступ до інформації, участь громадськості та правосуддя з питань довкілля в Латинській Америці та Карибському басейні (Угода Есказу). Вона є першим міжнародним договором у цьому регіоні, прийнятим під егідою Економічної комісії ООН для Латинської Америки та Карибського басейну, який містить конкретні положення щодо створення безпечних умов для роботи правозахисників у сфері охорони довкілля. Угода спрямована на протидію ґендерній нерівності та дискримінації у цій сфері, а також покликана гарантувати процесуальні екологічні права. Слід нагадати, що 25 червня 1998 р. було прийнято Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція), з метою захисту права кожної людини нинішнього і прийдешніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту. Україна ратифікувала її 6 липня 1999 р.

Зауважимо, що 5 березня 2020 р. Європейська комісія затвердила Стратегію ґендерної рівності на 2020–2025 рр., спрямовану на усунення нерівності між чоловіками та жінками у країнах ЄС. З 1996 р. ЄС дотримується підходу щодо інтеграції гендерної складової до всіх політик, програм і законодавств держав – членів ЄС. Наша держава, спираючись на європейські цінності, намагається проводити комплексну ґендерну політику, за якої жінки та чоловіки мали б рівні права та можливості у будь-якій сфері. В Україні відсутні нормативно-правові акти, які б безпосередньо зачіпали питання ґендерної рівності в умовах кліматичних змін. Незважаючи на це, доречно вказати два основні закони, що визначають правові основи забезпечення ґендерної рівності та недискримінації в цілому.

Такими є закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. та «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. Крім того, 12 серпня 2022 р. Уряд схвалив Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 р. та затвердив операційний план з її реалізації на 2022–2024 рр. Вона була розроблена відповідно до рекомендацій Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, отриманих нашою державою за результатами розгляду періодичної доповіді з виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., та євроінтеграційних зобов'язань України.

Стратегія є комплексним документом, який має сприяти зменшенню фактичної нерівності жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства та забезпечити впровадження міжнародних та європейських стандартів рівності. Цей документ не оминув проблемні питання і в сфері охорони довкілля. У ньому звернено увагу на те, що жінки меншою мірою, ніж чоловіки, залучені до формування політики і прийняття рішень на всіх рівнях

щодо використання, збереження та охорони природних ресурсів і навколишнього природного середовища та менше беруть участь у публічних громадських заходах, що може суттєво вплинути на концепцію формування політики у цій сфері. Поряд з тим жінки дуже часто залучені до діяльності саме в тих галузях, які найвразливіші до глобальних кліматичних змін, наприклад, у сільському господарстві. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що в державній стратегії заплановано забезпечити, по-перше, можливості рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень у сфері охорони навколишнього природного середовища, зокрема щодо збереження та використання природних ресурсів, реагування на зміни клімату, а по-друге, рівного доступу жінок і чоловіків до природних ресурсів[18].

Висновки. Таким чином, питання щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в умовах зміни клімату належним чином не врегульовані ні в міжнародному, ні в національному праві України. Окремі аспекти ґендерної рівності в контексті кліматичних змін відображено в Загальній рекомендації № 37 до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Рамковій конвенції ООН щодо зміни клімату 1992 р., Пекінській декларації 1995 р., Паризькій угоді 2015 р., резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» 2015 р. та Угоді Есказу 2018 р. Зокрема, вирішення ж однієї із глобальних проблем людства залежить від прийняття важливих кліматичних рішень, які повинні враховувати ґендерний принцип. Саме тому мають бути створені ефективні міжнародно-правові механізми залучення як чоловіків, так і жінок на паритетних засадах до формування глобальної кліматичної політики та участі у міжнародних екологічних організаціях. Крім того, при розробці стратегічних програм і заходів з пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до них державам слід брати до уваги потреби обох статей.

1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution 70/1 adopted by the General Assembly on 25 September 2015. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Agenda2030%2520eng.pdf/. **2.** Паризька угода від 12.12.2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#Text. **3.** Жінки та зміна клімату: виклики та історії боротьби. 24.09.2021. URL: https://povaha.org.ua/zhinky-ta-zmina-klimatu-vyklyky-ta-istoriyi-borotby/. **4.** Васильченко О. П. Ґендерна рівність в Україні. *Вісник Академії митної служби України.* Серія: Право. 2014. № 2. С. 46−53. С. 47. **5.** Оніщенко Н. М., Львова О. Л. Ґендерна рівність: крок до розвитку чи моральна криза сучасного суспільства? *Держава і право.* Юридичні і політичні науки. 2013. Випуск 62. С. 3−11. С. 5. **6.** Голуб О. А. Особливості правового регулювання ґендерних відносин. *Публічне право.* 2018. № 4. С. 222−226. С. 222, 225, 224. **7.** Павко Я. А. Проблема ґендерної нерівності в умовах кліматичних змін. 02.04.2021. URL: http://www.golos.com.ua/article/344117. **8.** Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. **9.** Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. URL: https://

zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text. **10.** Шпарик Н. Рішення Європейського суду з прав людини як джерела екологічного права України. *Вісник Львівського університету.* Серія: Юридична. 2016. Випуск 62. С. 160–168. С. 161. **11.** Уварова О. О., Дайнеко К. К. Захист прав жінок: юридичні інструменти ґендерної рівності в Україні: навчальний посібник. Харків, 2019. 116 с. С. 33, 34. **12.** Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (№1-37). С. 306, 308, 309, 310–311, 312. URL: https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/. **13.** Пекінська декларація від 15.09.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text. **14.** Задорожній О. В., Медведєва М. О. Міжнародне право навколишнього середовища: підручник для ВНЗ. Київ: Видавничий дім «Промені», 2010. 510 с. С. 112–113. **15.** Жінки сильніше страждають від зміни клімату та піддаються переслідуванню через кліматичний активізм. 12.12.2019. URL: https://ucn.org.ua/?p=6378. **16.** Огляд результатів Конференції про зміну клімату (COP 26). 19.11.2021. URL: https://ucn.org.ua/?p=8113. **17.** Україна на COP 27: щоденник подій по днях. 18.11.2022. URL: https://ucn.org.ua/?p=8824. **18.** Розпорядження Кабінету Міністрів України: Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки від 02.08.2022 р. № 752-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text.

References

1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution 70/1 adopted by the General Assembly on 25 September 2015. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Agenda2030%2520eng.pdf/. **2.** Paryzka uhoda vid 12.12.2015 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#Text [ukr.]. **3.** Zhinky ta zmina klimatu: vyklyky ta istorii borotby. 24.09.2021[ukr.]. URL: https://povaha.org.ua/zhinky-ta-zmina-klimatu-vyklyky-ta-istoriyi-borotby/ [ukr.]. **4.** Vasylchenko O. P. Genderna rivnist v Ukraini. *Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy.* Seriia: Pravo. 2014. № 2. S. 46 – 53. S. 47 [ukr.]. **5.** Onishchenko N. M., Lvova O. L. Genderna rivnist: krok do rozvytku chy moralna kryza suchasnoho suspilstva? *Derzhava i pravo.* Yurydychni i politychni nauky. 2013. Vypusk 62. S. 3 – 11. S. 5. [ukr.]. **6.** Holub O. A. Osoblyvosti pravovoho rehuliuvannia gendernykh vidnosyn. *Publichne pravo.* 2018. № 4. S. 222–226. S. 222, 225, 224 [ukr.]. **7.** Pavko Ya. A. Problema gendernoi nerivnosti v umovakh klimatychnykh zmin. 02.04.2021. URL: http://www.golos.com.ua/article/344117 [ukr.]. **8.** Yevropeiska konventsiia z prav liudyny vid 04.11.1950 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [ukr.]. **9.** Pro zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv: Zakon Ukrainy vid 08.09.2005 r. № 2866-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text [ukr.]. **10.** Shparyk N. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny yak dzherela ekolohichnoho prava Ukrainy. *Visnyk Lvivskoho universytetu.* Seriia: Yurydychna. 2016. Vypusk 62. S. 160 –168. S. 161 [ukr.]. **11.** Uvarova O. O., Daineko K. K. Zakhyst prav zhinok: yurydychni instrumenty gendernoi rivnosti v Ukraini: navchalnyi posibnyk. Kharkiv, 2019. 116 s. S. 33, 34 [ukr.] **12.** Zahalni rekomendatsii, ukhvaleni Komitetom OON z likvidatsii dyskryminatsii shchodo zhinok (№1-37). S. 306, 308, 309, 310–311, 312. URL: https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/ [ukr.]. **13.** Pekinska deklaratsiia vid 15.09.1995 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text [ukr.]. **14.** Zadorozhnii O. V., Medvedieva M. O. Mizhnarodne pravo navkolyshnoho seredovyshcha: pidruchnyk dlia

VNZ. Kyiv: Vydavnychyi dim «Promeni», 2010. 510 s. S. 112–113 [ukr.] **15.** Zhinky sylnishe strazhdaiut vid zminy klimatu ta piddaiutsia peresliduvanniu cherez klimatychnyi aktyvizm. 12.12.2019. URL: https://ucn.org.ua/?p=6378 [ukr.]. **16.** Ohliad rezultativ Konferentsii pro zminu klimatu (SOR 26). 19.11.2021. URL: https://ucn.org.ua/?p=8113 [ukr.]. **17.** Ukraina na COP 27: shchodennyk podii po dniakh. 18.11.2022. URL: https://ucn.org.ua/?p=8824 [ukr.]. **18.** Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy: Pro skhvalennia Derzhavnoi stratehii zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu z yii realizatsii na 2022–2024 roky vid 02.08.2022 r. № 752-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text [ukr.].

Pavko Yana. **International Legal Support of Gender Equality in the Context of Climate Change**

Introduction. *Gender equality and human rights in the context of overcoming climate change is one of the key and debated topics at the annual UN Climate Conferences. The climate crisis creates social injustice between different population groups and has the greatest impact on the lives of vulnerable groups. Women, compared to men, are more vulnerable to the effects of climate change that limit their rights and opportunities. It is also worth noting that there is a widespread trend of feminization of poverty in the world, which means that poverty is increasing among women more than among men. In addition, women are underrepresented in international decision-making bodies related to climate change. This, above all, only confirms the lack of adequate support for women's initiatives in climate decision-making.*

The aim of the article. *The purpose of the research is to clarify the essence of gender equality and the peculiarities of its international legal support in the context of climate change based on the study of scientific works by reputable scholars and international legal acts.*

Results. *Climate change is one of the major global problems of humanity, which is directly related to gender equality. As a result of climate change, women and men face new challenges that affect the realization of their rights in the current environment. Women are more vulnerable to climate change and have fewer opportunities to adapt to it. The international community has faced a difficult task to eliminate the imbalance between the ability of women and men to realize equal rights in the context of climate change. Unfortunately, only a few of the international human rights instruments cover the issue of gender equality in the field of environmental protection, especially in the context of climate change. In addition, they don't enshrine the right to a safe, clean and sustainable environment, which is one of the main environmental human rights. The realization of this right is extremely important in the context of climate change.*

Conclusions. *Thus, the issues of ensuring equal rights and opportunities for women and men in the context of climate change are not properly regulated in international law or in the national law of Ukraine. Certain aspects of gender equality in the context of climate change are reflected in General Recommendation №37 to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women of 1979, the UN Framework Convention on Climate Change of 1992, the Beijing Declaration of 1995, the Paris Agreement of 2015, UN General Assembly Resolution 70/1 «Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development» and the*

Escazu Agreement of 2018. The solution to one of the global problems of humanity depends on the adoption of significant climate decisions that must take into account the gender principle. To date, the extent of women's participation in shaping international climate policy is insufficient. That is why they must represent their governments internationally on equal terms with men, participate in the work of international organizations and in decision-making in the field of climate change. In turn, the needs of both women and men should be taken into account when developing strategic programs and measures to mitigate and adapt to climate change. As a future EU member, Ukraine is trying to integrate a gender component into environmental policy, especially in the area of climate change, by fulfilling its European integration commitments.

Key words: *gender equality, discrimination, climate change, human rights, sustainable development.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-650-662
УДК 341.1

О. В. БУРЛАК,
кандидат юридичних наук,
докторант Інституту держави і права
*імені В. М. Корецького НАН України**
ORCID: 0000-0001-6530-496X

ЗАРОДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЯК ВІДКРИТТЯ НОВОЇ ЕРИ В РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО СПІВТОВАРИСТВА: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У статті розглядається становлення у світі соціально-економічних прав, що відкрили нову еру в розвитку міжнародного співтовариства та міжнародного права. Це відбулося в процесі створення після Першої світової війни (1914–1918 рр.) Ліги Націй та під її егідою у 1922 р. Міжнародної організації праці. Подальший розвиток цього інституціонального процесу в соціальній сфері пов'язаний з внесенням у 1944 р. принципових змін до Статуту МОП. Цим самим було продемонстровано величезне значення для міжнародного співтовариства, в той час в особі держав Антигітлерівської коаліції, яке воно надає соціальній сфері, у зв'язку з близьким завершенням Другої світової війни (1939–1945 рр.) у рамках створення Організації Об'єднаних Націй, в якій МОП згодом отримала статус спеціалізованої установи. Відповідно соціальна сфера з розвинутою системою соціально-економічних прав визнається міжнародним співтовариством невід'ємною складовою сучасного міжнародного правопорядку. Показано також виклики, з якими стикається МОП у зв'язку з економічною кризою, що охопила в даний час весь світ і негативно впливає на соціальну сферу життя людей у багатьох країнах.

Ключові слова: *міжнародне право, соціально-економічні права, Ліга Націй, Організація Об'єднаних Націй, Міжнародна організація праці, світова економічна криза, антикризові заходи в соціальній сфері.*

Burlak Oksana. **The Emergence of Social and Economic Rights as the New Era in the International Community's Development: History and Contemporary**

The article stipulates the formation of social and economic rights in the world that have opened a new era in the development of the international community and international law. It occurred in the process of creation after the First World War (1914-1918) of the League of Nations and under its auspices in 1922 of the International Labour Organization (ILO).

Further development of this institutional process in the social sphere is associated with the introduction in 1944 of fundamental changes to the ILO Charter. It thereby

* ***Burlak Oksana,*** *Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Doctoral student at Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine*

© О. В. Бурлак, 2023

demonstrated the great importance for the international community, at that time in the person of the states of the Anti-Hitler Coalition, which it attaches to the social sphere, in connection with the near end of the Second World War (1939-1945) within the framework of the creation of the United Nations (UN), in which the ILO subsequently received the status of a specialized institution. Accordingly, the international community recognizes the social sphere with a developed system of social and economic rights as an integral part of the modern international law and order.

The research also highlights the challenges faced by the ILO in connection with the economic crisis that has currently covered the whole world and negatively affects the social sphere of people's lives in many countries.

Key words: *International Law, Social and Economic Rights, League of Nations, United Nations, International Labour Organization, World Economic Crisis, Anti-crisis Measures in the Social Sphere.*

Постановка проблеми. Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався становленням нової категорії прав людини, а саме соціально-економічних прав, які до цього не були відомі конституційному праву держав XVIII–XIX ст. Йдеться про соціально-економічні права, які стосуються сфери трудових відносин, соціального захисту, охорони праці та здоров'я, достатнього життєвого рівня, можливості здійснення створення сприятливих умов для підприємницької, профспілкової діяльності тощо, набувши найважливішого значення для різних верств населення, що потребують соціальної захищеності. Проте світова економічна криза 1900–1903 рр., яка супроводжувалась кризою в соціальній сфері й мала результатом появу хвиль протестів серед робітничого класу, стала одним із головних чинників, що призвели до Першої світової війни 1914–1918 р. У зв'язку з цим виникла потреба у формуванні нового міжнародного правопорядку з соціально-економічною складовою. Створена Ліга Націй забезпечила його встановлення, а соціально-економічне співробітництво держав зосередилось у рамках МОП з метою розв'язання соціальних конфліктів, захисту прав трудящих, поліпшення умов праці та підвищення їх життєвого рівня.

Однак продовження кризи мало наступним етапом Другу світову війну 1939–1945 рр. і з огляду на тривалість цієї кризи у XXI ст. не можна виключати загрозу нової світової війни у найближчому майбутньому. Нестабільність міжнародних відносин має результатом руйнування міжнародного правопорядку, який замінюється протекціонізмом у вигляді регіоналізму. Ця ситуація потребує злагоджених дій і прийняття ефективних рішень міжнародним співтовариством на універсальному, регіональному та національному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-економічним правам людини присвячено чимало праць вітчизняних і зарубіжних науковців, з-поміж яких: Г. І. Чанишева, А. Л. Федорова, С. О. Верланов, Н. Б. Болотіна, О. В. Ковальський, В. М. Олещенко, П. М. Рабінович, О. А. Лукашова, Р. А. Мюллерсон, А. Макчесні та ін. Проте у частині виникнення та становлення цих прав дані праці мають фрагментарний характер. Причини і наслід-

ки Першої світової війни висвітлювали у працях В. Н. Денисов, М. М. Логінов, А. Ю. Полчанов, О. П. Реєнт, Б. Ростіянов, О. Сич, А. Дж. Тойнбі, Дж. Шотвелл та ін. Проблемою соціально-економічної кризи займаються: А. А. Брятко, О. М. Бурдяк, О. В. Олійник, А. М. Павліковський, Г. М. Поченчук, О. В. Смирнова, П. М. Тригуб та ін.

Формулювання мети статті. Дослідити характер соціально-економічних прав у внутрішньому праві держав у період XIX – початку XX ст., соціальні чинники, що призвели до Першої світової війни 1914–1918 рр. та Другої світової війни 1939–1945 рр., а також напрями діяльності міжнародних організацій на сучасному етапі щодо подолання наслідків глобальної економічної кризи, що відбувається в даний час.

Виклад основного матеріалу. Демократичні процеси в суспільно-політичному житті країн Західної Європи кінця XIX – початку XX ст. мали позитивним результатом спрямування ідеї прав людини, яка до цього часу розвивалась у контексті лібералізму, крізь призму забезпечення громадянських і політичних прав, особистої свободи та автономії індивіда, в соціально-економічну площину. Конституції держав, як правило, обмежувались переліком прав т. зв. першого покоління, а економічні та соціальні права лиш вибірково називались і розглядались як побічний продукт дії перших[1].

Чинники, що вплинули на появу та характер соціально-економічних прав у внутрішньому праві держав цього періоду, головним чином пов'язані зі змінами глобального характеру, що відбувалися в політичній та економічній площині цих країн. По-перше, це глобальна криза цивілізації, якій передував індустріальний, науково-технічний і соціальний прогрес, що сприяв появі нової форми діяльності держави – соціальної, яка спрямована на задоволення та забезпечення потреб населення. По-друге, прагнення подолання соціальної нерівності, яка зародилась ще в межах ідеалів ліберально-правової держави спочатку на ідейно-теоретичному рівні (філософи-просвітники того часу, такі як Жак Тюрго, Джон Адаме, Томас Пейн, Грак Бабеф обґрунтовували право на працю, на освіту, на пенсію), а згодом у правосвідомості правлячого класу країн Європи та Північної Америки.

Найбільший внесок у становлення і розвиток соціально-економічних прав здійснили Німеччина кінця XIX ст., конституції Румунії 1866 р. (у редакції 1923 р.), Мексиканських Сполучених Штатів 1917 р., Веймарська конституція Німеччини 1919 р., Конституції Чехословацької Республіки 1920 р., Республіки Польща 1921 р., Королівства сербів, хорватів та словенців 1921 р., а згодом Іспанської Республіки 1931 р. і СРСР 1936 р. В основному закріплювались права, пов’язані із реалізацією права на працю: скорочення тривалості робочого часу, заборона дитячої праці та нічної праці жінок, соціальне забезпечення у випадку безробіття та непрацездатності тощо.

Поняття «соціальна держава», яке набуло розвитку у XX ст., з’явилось набагато раніше, коли концепція прав людини була ще на етапі свого станов-

лення[2]. Ще у Великій хартії вольностей 1215 р. містилися соціально орієнтовані положення, а у Декларації прав Вірджинії 1776 р. у розділі 3 йшлося про право кожного на щастя і безпеку та обов'язок уряду сприяти загальному благополуччю і забезпечувати вищий ступінь щастя та безпеки у суспільстві. Крім того, під час Великої французької революції фігурували конституційні вимоги щодо забезпечення права на працю, турботи про бідних, права на освіту тощо. Ідеали людської особистості, які були проголошені під час буржуазних революцій XVIII–XIX ст., зокрема повага до людської гідності, поступово почали пов'язуватись із соціальною функцією держави, змінилось саме призначення державної влади, класичне протистояння індивіда і держави перейшло у площину взаємного співробітництва, спонукали державу звернути увагу на соціально-економічну складову суспільства.

Характер соціально-економічних прав на етапі їх становлення, безумовно, відрізнявся від сучасного розуміння, яке пройшло еволюцію міжнародно-правового регулювання та тлумачення міжнародними судовими та контрольно-наглядовими механізмами. Так, право приватної власності з часів Великої французької революції розумілось як священне й недоторканне і набуло закріплення в такому формулюванні в конституціях ряду європейських країн. Зокрема, у ст. 26 Конституції Королівства Польського 1815 р. зазначалось, що вся власність будь-якого типу є священною та недоторканною. Жоден орган влади не має права порушувати його ні за яких обставин[3]. Згодом це право трансформувалось у можливість повної або часткової експропріації, але тільки в інтересах суспільної користі за умови попереднього справедливого відшкодування (ст. 11 Конституції Бельгії 1831 р., ст. 9 Конституційної хартії Пруссії 1850 р.).

Деякі соціально-економічні права, які європейські країни закріплювали у своєму національному законодавстві, були доволі обтяжливими для їх громадян (наприклад, регламентація робочого часу працівників становила в середньому 11–12 годин), непростими в реалізації окремими категоріями осіб (зокрема в контексті праці дітей) і не завжди забезпечувався принцип рівності (наприклад, у оплаті праці чоловіків і жінок), що в наступному вплинуло на кризу цих прав та призвело до соціальної напруженості у суспільстві. В Акті, що регулював працю дітей та підлітків на фабриках Сполученого королівства, 1833 р., містились положення, що забороняли працю осіб, що не досягли 18 років, у нічний час, і встановлював 12-годинний робочий день для осіб, які досягли вказаного віку. Праця дітей була дозволена з 13 років на підприємствах, що виробляли шовк, з 10-годинним робочим днем. Робота жінок на текстильних фабриках також не повинна була перевищувати 10 годин на день (Акт, що обмежував часи роботи підлітків та жінок на фабриках, 1947 р. (Англія)).

Слід зауважити, що соціально-економічні права на цьому етапі ще не набули загального значення, адже вперше на універсальному рівні цей принцип був закріплений аж у 1948 р. у ст. 1 Загальної декларації прав людини:

«Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Тому право Англії (Закон про страхування робітників 1909 р. (Insuranse Act), з одного боку, відзначалися дещо дискримінаційні положення в частині їх реалізації різними категоріями осіб (кожен працівник чоловік у випадку хвороби отримував протягом 172 днів по 10 шилінгів на тиждень, а працівниця жінка та малозабезпечені та непрацездатні особи похилого віку – по 5–7 шилінгів), а з другого – прогресивні щодо сфери їх гарантування. При цьому у Франції тенденція у цій сфері мала більш позитивний характер, і у 1871 р. було прийнято Декрет Комуни про підвищення окладів учителям і про зрівняння вчительок в оплаті праці з учителями (платня вчительок прирівнювалась до платні вчителів, а саме 1500 франків для помічниць і 2000 для директрис)[4].

В європейських країнах у цей час було прийнято ряд нормативно-правових актів, які розвивали конституційні положення в частині забезпечення прав та свобод людини і розширили каталог соціально-економічних прав. У Франції прийнято Декрет Тимчасового уряду про право на працю 1948 р., де визнавалось за робітниками право об'єднуватися в спілки для користування результатами своєї праці. Декрет Комуни про заборону свавільних штрафів і відрахувань із заробітної плати 1871 р. вказував, що адміністрація деяких підприємств ввела у практику під дріб'язковими безпідставними приводами систему штрафів і відрахувань із заробітної плати, що є свавільними та аморальними як за змістом, так і за формою і не є результатом правомірної юрисдикції. Тому заборонялось адміністрації як приватних, так і державних підприємств накладати штрафи і провадити відрахування зі службовців і робітників, заздалегідь встановлена заробітна плата яких повинна була виплачуватись у повному розмірі, а всі порушення переслідувались у судовому порядку.

У Німеччині було прийнято ряд законів, які передбачали страхування робітників на випадок хвороби, нещасних випадків, інвалідності та старості. Закон про страхування робітників на випадок хвороби 1883 р. запроваджував місцеві лікарняні каси та виробничі (фабричні) каси, які забезпечували страхування робітників (розділи С і Е); визначав перелік осіб, які підлягали обов'язковому страхуванню (робота їх не мала тимчасового характеру) (розділ А); решта працівників, які не підлягали обов'язковому страхуванню мали право вступити в общинну лікарняну касу в тому окрузі, в якому вони працювали (розділ В). Прийнятий у 1884 р. Закон про страхування при нещасних випадках не мав загального характеру та поширювався на визначене коло працівників, які працювали у сфері гірських розробок, на солеварнях, каменоломнях, рудниках, верфях та будівництві, а також фабриках і металургійних заводах, а також службовців, якщо їхній річний заробіток не перевищує 2 тис. марок (розділ І Загальні положення). Даний закон не поширювався на службовців, яким в управлінні підприємств імперії, союзних держав і комун встановлювався твердий оклад і пенсійне забезпечення (параграф 4). Закон

передбачав відшкодування шкоди в результаті тілесного ушкодження або смерті (параграф 5). Страхуванню на випадок інвалідності або старості підлягали особи, які працюють за плату або оклад і є робітниками, учнями, прислугою; працівники підприємств, прикажчики та учні в торгівлі, які отримують оклад або заробітну плату не більше 2 тис. марок на рік; члени екіпажів німецьких морських і річкових суден (параграф 1 Закону щодо страхування на випадок інвалідності та старості 1889 р.). Для отримання права на пенсію у зв'язку з інвалідністю або старістю Закон визначав ряд вимог: закінчення визначеного «терміну очікування» (5 років сплати внесків для пенсії у зв'язку з інвалідністю та 30 років сплати внесків для пенсії у зв'язку зі старістю) і сплата внесків, яка сплачувалась роботодавцями і тими, хто підлягає страхуванню, в рівних частинах і знімалась кожен календарний тиждень (параграф 19 Закону).

Цей період характеризується економічним розвитком європейських країн, стрімким технічним і науковим прогресом, освоєнням нових територій, налагодженням системи зв'язку та транспортного сполучення, інтенсивністю торгівлі й обміну капіталами, розвитком демократичних інституцій, залученням все більшої частини суспільства до політичного життя, зростанням добробуту населення в цілому, покращенням умов праці та скороченням її тривалості, початку формування громадянського суспільства, виникнення різноманітних форм дозвілля тощо[5]. Здавалося, що нарешті можливо поступово ліквідувати величезний розрив соціальної нерівності у суспільстві. Проте світова економічна криза 1900–1903 рр. призвела до складної внутрішньої та зовнішньої політичної та соціально-економічної ситуації в європейських країнах. Крім того, через англо-бурську війну Англія втратила ринки збуту власної продукції та перестала відігравати роль монополіста у цій сфері. Погіршення загальної економічної кон'юнктури у країні сприяло появі революційно налаштованого робітничого класу. Тому консервативна партія на чолі з Джозефом Чемберленом для стабілізації ситуації в країні запропонувала реалізувати ідею протекціонізму, яка полягала у відмові від принципу вільної торгівлі, створення монопольного ринку сировини та збуту для продуктів виключно британської промисловості та обкладення товарів іноземних країн митом значно вищим, ніж англійських домініонів. Вибори 1906 р. продемонстрували абсолютне несприйняття цієї політики в суспільстві, і як результат перемогу здобули ліберали та робітнича партія.

Починаючи з 1908 р., новий прем'єр-міністр Англії Герберт Генрі Асквіт ініціював ряд законів, які гарантували населенню країни ряд соціально-економічних прав. Зокрема, гарантувалась безоплатна початкова освіта та безкоштовне харчування дітей у їдальнях при школах; скорочувалась можливість використання нічної праці та заборонялась нічна праця жінок взагалі; розширювались права на винагороду та відшкодування, пожиттєві пенсії та лікування стосовно нещасних випадків на роботі, а також у зв'язку з появою професійних хвороб у працівників. Для 11 категорій шкідливих галузей

виробництва було створено урядом 11 спеціальних інспекторів, які уповноважувались порушувати судове переслідування проти підприємців, винних у навмисному чи з необережності порушенні прав осіб, що задіяні у цих галузях виробництва. Окрім цього, для шахтарів встановлювався 8-годинний робочий день.

У 1909 р. законодавчим актом створено організацію бірж праці, яка розробила ряд рекомендацій уряду щодо прийняття закону про страхування робітників (Insuranse Act). Відповідно до цього закону робітники, які втратили роботу і не знайшли нової, не зі своєї вини, отримували від держави допомогу по безробіттю. Також усі наймані працівники отримали право на допомогу у випадку хвороби та старості.

Крім цього, широкими правами наділялися професійні союзи (тред-юніони). Відповідний закон 1906 р. надавав право їх уповноваженим особам здійснювати обхід фабрик і заводів для мирного переконання робочих у доцільності колективного припинення робіт на цьому підприємстві. Кількома роками пізніше, у 1909 р., тред-юніони отримали право разом із представниками підприємців утворювати змішані комісії для встановлення розміру заробітної плати у вугільній промисловості, а також у всіх сферах, де використовувалась надомна праця[6]. Тред-юніони вимагали прийняття законів, які б кодифікували права трудящих і гарантували їм право на страйк, а також були ініціаторами створення робітничої партії (Labour party) в англійському парламенті, кількість членів якої постійно зростала.

Проте внутрішня соціальна політика та світова економічна криза спровокувала появу великої кількості страйків трудящих не тільки в Англії, а й в інших європейських країнах. Так, у Німеччині в 1903 р. у Кріммічау, в Саксонії протягом пів року тривав страйк ткачів, які вимагали 10-годинного робочого дня; у 1905 р. – страйк рурських вуглекопів, кількість яких досягла 200 тис. осіб, протестували проти надмірної тривалості робочого дня та немотивованих звільнень; цього ж року страйки були ініційовані працівниками в тютюновій сфері в Дрездені, у сфері обробки металу у Мюнхені, в електричній промисловості в Берліні. У 1908 р. близько 1 млн осіб залишались безробітними, що викликало нову хвилю страйків та економічних конфліктів, яких за період з 1910 по 1913 рр. налічувалось 11 533 за участю близько 1,5 млн осіб[7].

Особливістю соціального руху у Франції було те, що, на відміну від Німеччини, не було створено єдиної робітничої партії, яка б представляла інтереси трудящих. Цю функцію взяли на себе робітничі синдикати, які негативно ставились до парламентської діяльності у Франції і підтримували страйки робітників задля покращення їхніх прав у сфері трудового законодавства, зокрема, скорочення робочого часу з 11 до 8-годинного у всіх сферах виробництва, а також покращення умов у сфері соціального забезпечення, оскільки Франція на початку XX ст. значно відставала у цьому аспекті від ряду західноєвропейських країн.

В Італії економічна криза 1907–1908 рр. головним чином послабила основні галузі її промисловості, зокрема текстильну, металургійну, машинобудівну. Безробіття стало звичним явищем, 95% промислових підприємств налічували від 1 до 10 робітників. Південні райони Італії, які здебільшого були пов'язані із сільським господарством, перебували у найбіднішому стані: бідність, хвороби, обезземелення селян штовхали населення на масову еміграцію, яка сягала до 800 тис. людей на рік. Крім того, масові страйки та протести в усіх промислових центрах і невеликих містах Італії набували характеру збройної боротьби, що супроводжувалась розправою над учасниками руху та демонструвала слабкість політичної організації в суспільстві.

Системна криза, яка охопила на той час усі найважливіші сфери життя європейського суспільства та включала економічну складову, як відомо, була головним із факторів, що призвели до початку Першої світової війни. Важко не погодитись із думкою, що все, що надалі відбулося у світі у XX ст., було спричинено саме цією війною[8]. А точніше її причинами, оскільки, як зазначає професор В. Н. Денисов, «Перша і Друга світові війни фактично були двома фазами однієї війни, зумовленими відповідними етапами економічної кризи, що охопила весь світ, починаючи з кінця XIX ст. і тривала всю першу половину XX ст., включаючи період «великої депресії», в якій вона настільки загострилась, що виходом стала Друга світова війна[9].

Створення Ліги Націй ознаменувало встановлення нового міжнародного правопорядку, складовою якого стало соціально-економічне співробітництво держав. МОП, Статут якої став складовою Версальського мирного договору 1919 р., стала центром цього співробітництва для забезпечення миру та соціальної несправедливості шляхом покращення умов праці. Так, прийняття у 1944 р. Філадельфійської декларації про цілі та завдання МОП закріпила революційні на той час положення: праця не є товаром, свобода слова та профспілкової діяльності є необхідною умовою постійного прогресу, бідність є небезпекою для загального благополуччя і боротьба з нею має вестись у кожній державі і за допомогою об'єднання міжнародних зусиль. Нова епоха, що встановилась із зародженням соціально-економічних прав набула подальшого розвитку в ООН, яка на сьогодні є центром міжнародного правопорядку. Під впливом системної кризи цей правопорядок руйнується, що потребує переосмислення соціально-економічних процесів у світі. Тому завданням міжнародного співтовариства має бути не допустити нової світової війни, зосередивши свою увагу на впровадженні ефективних антикризових заходів універсального та регіонального рівня щодо подолання цієї кризи, зокрема, на рівні забезпечення соціально-економічних прав людини у внутрішньому праві країн.

Ще на Міжнародній конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) було зазначено, що зберегти мир можна тільки на основі нової соціальної рівноваги. І концепція стійкого розвитку, яка вироблялась на цій конференції, давала нові орієнтири державам для

законодавчої діяльності, щоб належним чином реагувати на традиційні та нові форми соціальної нерівності. Прийняті у 2015 р. Цілі сталого розвитку на зміну Цілям розвитку тисячоліття визначили ключові напрями розвитку країн до 2030 р. Держави повинні спрямувати свої зусилля на ліквідацію бідності, здійснюючи паралельно заходи із нарощення економічного зростання і вирішення цілого ряду питань у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та працевлаштування, а також боротьбі зі зміною клімату та захисту навколишнього середовища. Хоча в багатьох сферах спостерігається певний прогрес щодо реалізації Цілей, проте в цілому дії держав ще не досягли необхідних темпів і масштабів[10].

МОП в одному зі своїх останніх досліджень[11] зазначила, що низка переплетених між собою економічних і геополітичних факторів даної кризи негативно впливає на ринок праці у всьому світі. На даний час перспективи ринку праці видаються вельми невизначеними з посиленням ризиків погіршення ситуації, у тому числі під впливом високої інфляції, посилення грошово-кредитної політики, збільшення боргового тягаря та зниження довіри споживачів. Ці негативні фактори посилюють нерівність на ринку праці через їх невідповідний вплив на певні групи працівників і підприємств, сприяючи віддаленню одна від одної країн з розвиненою економікою та країн з економікою, що розвивається. МОП також звернула увагу на важливість ситуації в Україні, пов'язаної із агресією РФ, що впливатиме на розвиток кризових явищ не лише в Україні, а й у світі. З метою підтримки ринків праці в Україні та тих, хто постраждав від поточного конфлікту, необхідно й надалі приділяти увагу створенню гідних робочих місць і забезпеченню соціального захисту, в рамках поточних обговорень питань соціально-економічного відновлення України. Необхідно також вжити заходів, спрямованих на інтеграцію українських біженців на ринках праці. Війна в Україні виявила слабкість також глобальної продовольчої та енергетичної систем, недосконалість у глобальній економічній і фінансовій системах, викликаючи кризу вартості життя в усьому світі.

Для подолання цих та інших кризових явищ потрібна всезагальна, комплексна й зважена політика. Для цього МОП визначила ряд інструментів, які покликані протидіяти множинним формам кризи та за допомогою соціального діалогу, включаючи заходи, спрямовані на: a) встановлення цін на суспільні блага; b) перенаправлення непередбаченого прибутку; c) підвищення стабільності доходів населення за допомогою соціального захисту; d) розширення підтримки доходів населення для підтримки купівельної спроможності трудових доходів; e) надання адресної підтримки найбільш уразливим особам та підприємствам.

Європейський Союз, починаючи з 2009 р., постійно працює над виробленням антикризової політики організації та відповідних заходів на європейському континенті. Жан Моне, один із батьків – засновників ЄС, свого часу зазначав: «Я завжди вірив, що Європа буде побудована через кризи, і вона

буде сумою їх вирішення»[12]. Безумовно, часто кризи стимулюють процес розвитку європейської інтеграції, але вихід із кризи не завжди демонструє позитивні показники.

Так, долаючи фінансову кризу 2008 р., ЄС реалізувала ряд позитивних реформ у фінансовій сфері[13]: програми екстреного фінансування, нові зобов'язуючі фіскальні правила, запуск банківського союзу, заходи щодо забезпечення нагляду за фінансовою системою (Європейське банківське управління (EBA), Європейський орган з цінних паперів і ринків (ESMA), Європейське управління зі страхування та професійних пенсій (EIOPA) тощо. Проте незавершеними залишилися Валютний союз і ряд важливих реформ у цій сфері. Крім цього, політика жорсткої економії, яка впроваджувалась у ряді європейських країн ще більше поглибила кризову ситуацію.

Міграційна криза 2015–2016 р., а також наплив мігрантів, пов'язаний із агресією РФ в Україні в 2022 р., мав результатом ряд позитивних кроків у сфері міграційної політики ЄС, зокрема, забезпечення правового регулювання у сфері міграції[14]; розширення повноважень Європейського агентства прикордонної та берегової охорони, Агентства Європейського Союзу з питань притулку; досягнення 2016 р. згоди Європейської ради та Туреччини, спрямованої на припинення потоку нелегальної міграції через Туреччину до Європи тощо. Попри це, ЄС залишається і сьогодні вразливим до нових хвиль масової міграції, які є дуже ймовірними з огляду на численні загрози стабільності європейського сусідства, підтвердженням цього є також тимчасове відновлення прикордонного контролю між рядом країн ЄС[15].

Крім того, економічні та соціальні наслідки, пов'язані із агресією РФ в Україні тільки поглиблюватимуться, оскільки матимуть результатом, зокрема, енергетичну та продовольчу кризу, зростання інфляції, падіння соціальних стандартів, потребуватимуть рішучих та ефективних рішень і заходів зі сторони ЄС, відкинувши при цьому національний егоїзм та об'єднавши зусилля між інституціями та урядами ЄС.

Висновки. Глобальна системна криза, яка розпочалася на початку XX ст., продовжує тривати й сьогодні, змінюючи лише етапи свого вираження та неминуче розвиваючись у напрямі виникнення нової світової війни. У рамках міжнародних організацій, зокрема ООН, МОП, ЄС, вживається антикризових заходів щодо подолання наслідків світової кризи. Проте вони не є достатніми, часто імпровізаційними, а терміновість вимог щодо управління кризою призводить до неоптимальних рішень.

Нинішній правопорядок не може розглядатися без соціально-економічних прав і діяльності МОП, яка покликана, зокрема, забезпечувати встановлення всезагального миру на основі соціальної справедливості; розвивати та реалізовувати норми та принципи у сфері праці; забезпечувати гідну зайнятість і соціальний захист для всіх; розробляти міжнародні заходи і програми щодо здійснення прав людини, поліпшення умов праці і життя; розробляти міжнародні трудові норми.

Зусилля держав у подоланні цієї кризи повинні охоплювати всі рівні співпраці держав у соціально-економічній сфері, прийняття відповідних дієвих заходів і рішень, що характеризувалися б не ситуативністю, а систематичністю підготовки до різних кризових ситуацій, включаючи більш активне використання прогнозів і планування сценаріїв.

1. Глухарева Л. И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). Москва: Юристъ, 2003. С. 139. **2.** Ледях И. А. *Социальное государство и права человека* (из опыта зарубежных стран). Социальное государство и защита прав человека. Москва, 1994. С. 22. **3.** Савченко А. М., Бисага Ю. М., Берч В. В., Нечипорук Г. Ю., Піфко О. О. Конституційне право на приватну власність в Україні та країнах Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження: монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С. 50. **4.** Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренко. Київ: Ін Юре, 1998, Т. 2. С. 290. **5.** Реєнт О. Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України. *Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни):* тези доповідей Всеукраїнської наук. конф. з міжнар. участю. (Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.) / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 3. **6.** Всемирная история: в 24: Первая мировая война / за ред.: А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Минск: Литература, 1997. Т. 19. С. 9–10. **7.** Там само. С. 31. **8.** Реєнт О. Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України. *Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни):* тези доповідей Всеукраїнської наук. конф. з міжнар. участю (Київ– Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.) / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 3. **9.** Денисов В. Н. Світова війна та міжнародне право. До 100-річчя Першої світової війни 1914–1918 рр. *Правова держава.* 2019. Вип. 30. С. 380. **10.** Econimic and Social Council. Special edition: progress towards the Sustainable Development Goals. 2019 session, 26 July 2018–24 July 2019. E/2019/68. P. 3/51-6/51. **11.** ILO Monitor on the world of work. Tenth edition Multiple crises threaten the global labour market recovery, 31 October 2022. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/briefingnote/wcms_859255.pdf **12.** Whitworth, Kyle. Planning to Fail: The Eurozone, its Sovereign Debt Crisis, and the Future of the Union. 2018. Theses. P. 39. URL: https://irl.umsl.edu/thesis/334 **13.** European CommissionA comprehensive EU response to the financial crisis: a strong financial framework for Europe and a banking union for the eurozone. MEMO. Brussels, 10 July 2013. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/de/MEMO_13_679 **14.** Council Directive 2004/83/EC of 29 April 2004 on minimum standards for the qualification and status of third country nationals or stateless persons as refugees or as persons who otherwise need international protection and the content of the protection granted URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:304:0012:0023:EN:PDF **15.** Member States' notifications of the temporary reintroduction of border control at internal borders pursuant to Article 25 and 28 et seq. of the Schengen Borders Code. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/schengen-borders-and-visa/schengen-area/temporary-reintroduction-border-control_en

References

1. Hlukhareva L. Y. Prava cheloveka v sovremennom myre (sotsyalno-fylosofskye osnovы y hosudarstvenno-pravovoe rehulyrovanye). Moskva: Yuryst, 2003. S. 139. **2.** Lediakh Y. A. *Sotsyalnoe hosudarstvo y prava cheloveka* (yz opыta zarubezhnыkh stran). Sotsyalnoe hosudarstvo y zashchyta prav cheloveka. Moskva, 1994. S. 22. **3.** Savchenko A. M., Bysaha Yu. M., Berch V. V., Nechyporuk H. Iu., Pifko O. O. Konstytutsiine pravo na pryvatnu vlasnist v Ukraini ta krainakh Yevropeiskoho Soiuzu: porivnialno-pravove doslidzhennia: monohrafiia. Uzhhorod: TOV «RIK-U», 2021. S. 50. **4.** Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava zarubizhnykh krain: u 2 t. / za red. V. D. Honcharenko. Kyiv: In Yure, 1998, T. 2. S. 290. **5.** Reient O. Persha svitova viina i naslidky heopolitychnykh kataklizmiv pochatku KhKh st. dlia Ukrainy. *Persha svitova viina y Ukraina (do 100-richchia pochatku Velykoi viiny):* tezy dopovidei Vseukrainskoi nauk. konf. z mizhnar. uchastiu. (Kyiv–Cherkasy, 25–26 veresnia 2014 r.) / vidp. red. V. A. Smolii. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU, 2014. S. 3. **6.** Vsemyrnaia ystoryia: v 24: Pervaia myrovaia voina / za red.: A. N. Badak, Y. E. Voinych, N. M. Volchek y dr. Mn.: Literatura, 1997. T. 19. S. 9–10. **7.** Tam samo. S.31. **8.** Reient O. Persha svitova viina i naslidky heopolitychnykh kataklizmiv pochatku KhKh st. dlia Ukrainy. *Persha svitova viina y Ukraina (do 100-richchia pochatku Velykoi viiny):* tezy dopovidei Vseukrainskoi nauk. konf. z mizhnar. uchastiu. (Kyiv–Cherkasy, 25–26 veresnia 2014 r.) / vidp. red. V. A. Smolii. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU, 2014. S. 3**. 9.** Denysov V. N. Svitova viina ta mizhnarodne pravo. Do 100-richchia Pershoi svitovoi viiny 1914–1918 rr. *Pravova derzhava.* 2019. Vyp. 30. S. 380. **10.** Econimic and Social Council. Special edition: progress towards the Sustainable Development Goals. 2019 session, 26 July 2018–24 July 2019. E/2019/68. P. 3/51-6/51. **11.** ILO Monitor on the world of work. Tenth edition Multiple crises threaten the global labour market recovery, 31 October 2022. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/briefingnote/wcms_859255.pdf **12.** Whitworth, Kyle. Planning to Fail: The Eurozone, its Sovereign Debt Crisis, and the Future of the Union. 2018. Theses. P. 39. URL: https://irl.umsl.edu/thesis/334 **13.** European CommissionA comprehensive EU response to the financial crisis: a strong financial framework for Europe and a banking union for the eurozone. MEMO. Brussels, 10 July 2013. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/de/MEMO_13_679 **14.** Council Directive 2004/83/EC of 29 April 2004 on minimum standards for the qualification and status of third country nationals or stateless persons as refugees or as persons who otherwise need international protection and the content of the protection granted URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:304:0012:0023:EN:PDF **15.** Member States' notifications of the temporary reintroduction of border control at internal borders pursuant to Article 25 and 28 et seq. of the Schengen Borders Code. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/schengen-borders-and-visa/schengen-area/temporary-reintroduction-border-control_en

Burlak Oksana. **The Emergence of Social and Economic Rights as the New Era in the International Community's Development: History and Contemporary**

Introduction. *The world economic crisis of 1900-1903, which was accompanied by a crisis in the social sphere and resulted in the emergence of protests among the working class, became one of the significant factors that led to the First World War of 1914-1918. Therefore, there was the keen necessity to form a new international law and order with social and economic components.*

The League of Nations' creation ensured its establishment, and the social and economic cooperation of states was concentrated within the framework of the ILO, in

order to resolve social conflicts, protect the rights of workers, improve working conditions and increase their living standards.

However, the continuation of the crisis was the next stage of the Second World War of 1939-1945 and taking into consideration the duration of this crisis in the XXI century the threat of a new world war in the nearest future cannot be excluded. The instability of international relations is the result of the destruction of the international law and order, which is replaced by protectionism in the form of regionalism.

Conclusions. *Within the framework of international organizations, in particular the UN, ILO, EU a set of anti-crisis measures is adopted in order to overcome the consequences of the global crisis. However, they are not sufficient, often improvisational, and the urgency of crisis management requirements leads to non-optimal solutions.*

Current legal order cannot be considered without the social and economic rights and activities of the ILO. The organization is designed, in particular, to ensure the establishment of universal peace based on social justice; develop and implement norms and principles in the field of labour; provide decent employment and social protection for all; develop international measures and programs for the implementation of human rights, improving working and living conditions; develop international labour standards etc.

The states' efforts to overcome this crisis should cover all levels of cooperation between states in the social and economic sphere, the adoption of appropriate effective measures, and decisions that would be characterized not situationally, but by systematic preparation for various crisis situations, including more active application of forecasts and different scenario planning.

Key words: *International Law, Social and Economic Rights, League of Nations, United Nations, International Labour Organization, World Economic Crisis, Anti-crisis Measures in the Social Sphere.*

Розділ VIII

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-663-672
УДК 341.215.4

І. О. КРЕСІНА,
доктор політичних наук, професор,
*член-кореспондент НАПрН України**
ORCID: 0000-0003-0771-9707

К. М. ВІТМАН,
*доктор політичних наук, професор***
ORCID: 0000-0003-3586-9614

ПРОБЛЕМИ РАТИФІКАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХАРТІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ АБО МІНОРИТАРНИХ МОВ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто процес ратифікації Європейської хартії регіональних або міноритарних мов 1992 р. і зміни зобов'язань нашої держави щодо виконання її положень. Автори дійшли висновку про те, що підхід України до ратифікації Хартії не був виваженим, не мав достатнього наукового обґрунтування. Зокрема, він має такі концептуальні недоліки: 1) за основу взято уявлення про права національних меншин у сфері використання їх мов, а не власне захист регіональних та міноритарних мов; 2) перелічені для захисту національні меншини обрано довільно, частково неадекватно; 3) відмова від виокремлення територій традиційного поширення мов, які планується захищати; 4) нічим не виправданою і дискримінаційною є відмова від спеціального захисту нетериторіальних мов; 5) однакове ставлення до всіх регіональних або міноритарних мов сприяє занепаду і зникненню реліктових мов.

Ключові слова: *міноритарні мови, регіональні мови, мови меншин, національні меншини, етнокультурна політика держави.*

---

* ***Kreslna Iryna****, Doctor of Political Sciences, Full Professor, Corresponding Member of the NALS of Ukraine*
** ***Vitman Kostyantyn****, Doctor of Political Sciences, Full Professor*

© І. О. Кресіна, К. М. Вітман, 2023

Kresina Iryna, Vitman Kostyantyn. **Problems of ratification of the European Charter of regional or minority languages in Ukraine**

This article is examines the process of ratification of the European Charter of Regional or Minority Languages of 1992 and changes in the obligations of Ukraine to fulfill its provisions. The authors came to the conclusion that Ukraine's approach to the ratification of the Charter was not balanced and did not have sufficient scientific justification. In particular, it has the following conceptual flaws: 1) the idea of the rights of national minorities in the sphere of using their languages is taken as a basis, and not the actual protection of regional and minority languages; 2) the named national minorities were chosen arbitrarily, partly inadequately; 3) the refusal to distinguish the territories of the traditional distribution of the languages that are planned to be protected; 4) the refusal of special protection of non-territorial languages; 5) the equal treatment of all regional or minority languages that enables decline and disappearance of relict languages.

Key words: *minority languages, regional languages, language of minority, national minorities, ethno-cultural policy of the state.*

Вступ. Ця стаття є продовженням серії наших досліджень, здійснених як самостійно, так і у творчій співпраці й присвячених проблемі пошуку гнучкої й чутливої правової моделі мовних і етнічних відносин для України. Зокрема, у ній ми розглянемо проблеми ратифікації Європейської хартії регіональних або міноритарних мов 1992 р. і зміни зобов'язань нашої держави щодо виконання її положень. Актуальність теми дослідження зумовлюється складними й динамічними процесами розвитку мовних і етнокультурних відносин в Україні, пошуками оптимальних моделей їх регулювання в контексті складного посттоталітарного і постколоніального транзиту суспільства, зовнішньо- і внутрішньополітичного протистояння, численних загроз збереженню суверенітету, територіальної цілісності, конституційного ладу та єдності України.

Метою статті є аналіз моделей ратифікації Європейської хартії в Україні та зобов'язань, прийнятих на себе нашою державою щодо її виконання.

Аналіз літературних джерел і публікацій. Проблеми ратифікації Європейської хартії вже привертали до себе увагу науковців. Зокрема, окремі питання політичних дискусій навколо цього акта були описані Н. О. Седнєвою[1], Г. Янковською[2] й Є. І. Томашевською[3], питання політичного і правового контекстів ратифікації було окреслено В. А. Василенком[4], лінгвістичні й психолінгвістичні аспекти запровадження Хартії в Україні виокремила Н. Дзюбишина-Мельник[5].

Виклад основного матеріалу. У нашому попередньому дослідженні[6] ми дійшли висновку про те, що Європейська хартія спрямована на захист (а) історичних / традиційних мов як елементів живої культурної спадщини (б) майже виключно на територіях їх історичного поширення, де вони досі виступають засобом спілкування, (в) без шкоди для функціонування та вивчення офіційної мови (офіційних мов), (г) за обґрунтованим вибором держави, згідно із встановленими нею переліком і географічними рамками та із

застосуванням різних підходів, зважаючи насамперед на стан кожної мови та наявність загрози її збереженню та розвитку, (д) шляхом не лише антидискримінаційних, а й захисних заходів і політики підтримки у сферах освіти, судочинства, надання адміністративних послуг, ЗМІ, культурної діяльності, економічного і соціального життя, транскордонного співробітництва, а також (е) захист нетериторіальних історичних мов у межах усієї держави; але вона (є) безпосередньо не створює індивідуальних чи колективних прав, (ж) не спрямована на підтримку чи конституювання меншин, будь-яку сегментацію суспільства, (з) не передбачає захист мов мігрантів, включно з не-громадянами, іммігрантами, носіями регіональних мов поза межами їх традиційного розселення.

Європейська хартія становить захисний рівень регулювання мовних відносин у Європі, що існує поряд із загальним принципом недискримінації, втіленим у Рамковій конвенції про захист національних меншин 1995 р. Такий рівень міг би розглядатися як дискримінаційний, але спрямований виключно на захист історичних мов як культурного артефакту, «живої грані європейської культурної ідентичності», а не елементу надання особливих індивідуальних чи колективних прав. Основним фокусом Хартії є вразливі мови, які перебувають під загрозою втрати повноцінності їх розвитку чи навіть зникнення. Принципом Хартії є захист історичних мов переважно на визначених територіях, а тому особливі можливості (а не права), які можуть у зв'язку з цим виникати у частини носіїв певної мови, є суто похідними і не становлять позитивної дискримінації всієї мовної (а здебільшого, зрозуміло, також етнічної) групи.

Сам по собі офіційний український переклад цього акта, включно з назвою (Європейська хартія регіональних мов або мов меншин) містить суттєву змістову помилку – в оригіналі насправді йдеться, зокрема, не про мови меншин, а про міноритарні мови (minority languages), тобто такі, якими розмовляє меншість населення держави. Далі у викладі та при цитуванні перекладів ми свідомо виправляємо цю помилку.

Доволі складно однозначно оцінити обґрунтованість і стратегічну виваженість вибору зобов'язань, узятих Україною на себе серед передбачених Європейською хартією варіантів. Сам процес ратифікації Хартії в Україні був складним. Перший раз її було ратифіковано Верховною Радою України 24 грудня 1999 р. Згідно з відповідним законом і ратифікаційною грамотою зобов'язання держави за Хартією мали поширюватися на «мови національностей»: росіян, євреїв, білорусів, молдован, румунів, кримських татар, болгар, поляків, угорців, греків, німців, гагаузів, словаків[7].

На всі мови перелічених національностей мали поширюватися зобов'язання згідно з частинами I, II, IV, V Хартії. Водночас зобов'язання згідно з частиною III Хартії мали поширюватися диференційовано. Зокрема, у випадках, «коли чисельність осіб, які до них [перелічених національностей] належать і постійно компактно проживають у межах відповідної адміністратив-

но-територіальної одиниці, становить більше 20 відсотків», передбачалося без вибору (попри передбачений у самій Хартії вибір і слова «або» щодо багатьох варіантів) одночасне застосування різних варіантів застосування положень ст. 8 щодо: дошкільної освіти – забезпечення освіти регіональною або міноритарною мовою, суттєвої частини освіти такою мовою, а також одного й іншого за наявності достатньої кількості дітей із сімей, які цього бажають; початкової, середньої, професійно-технічної освіти – забезпечення освіти регіональною або міноритарною мовою, суттєвої частини освіти такою мовою, викладання таких мов як частини навчальної програми; вищої освіти, навчання для дорослих і безперервного навчання – забезпечення освіти регіональною або міноритарною мовою, забезпечення можливості вивчення таких мов як окремих дисциплін; забезпечення «викладання історії та культури, відображенням яких є відповідна регіональна або міноритарна мова»; забезпечення підготовки вчителів для виконання таких зобов'язань; створення наглядового органу щодо виконання цих зобов'язань; зрештою, просто «дозволити, заохочувати або забезпечувати викладання регіональною або міноритарною мовою чи вивчення такої мови на всіх відповідних рівнях освіти».

Щодо питань використання регіональних або міноритарних мов у діяльності судової влади Україна зобов'язалася, за умов, коли в межах адміністративно-територіальної одиниці частка однієї з перелічених «національностей» становить не менше 20 % населення і вони проживають компактно (ст. 9): гарантувати стороні у кримінальній, цивільній, адміністративній справі можливість користуватися регіональною або міноритарною мовою, визнавати прийнятними документи, докази і клопотання, представлені такою мовою; перекладати усіма такими мовами найважливіші акти законодавства. У питаннях надання адміністративних послуг за таких само умов держава зобов'язалася (ст. 10): «забезпечити, щоб адміністративні власті використовували регіональні або міноритарні мови», щоби посадові особи відповідної адміністративно-територіальної одиниці використовували ці мови в роботі з відвідувачами за бажанням останніх, приймати усні та письмові заяви і відповідати на них цими мовами, «дозволити адміністративним властям складати документи регіональною або міноритарною мовою», дозволяти використання регіональних або міноритарних мов у рамках регіонального і місцевого управління; публікувати офіційні документи місцевих властей, окрім української, також цими мовами, дозволяти використання цих мов на засіданнях органів влади; загалом використовувати ці мови при наданні послуг; дозволяти написання назв місцевостей, окрім української, також цими мовами. У інформаційній сфері за таких саме умов держава зобов'язалася (ст. 11): сприяти створенню принаймні по одному телеканалу, радіостанції та газеті регіональними або міноритарними мовами, забезпечити трансляцію програм цими мовами на інших телеканалах і радіостанціях; сприяти створенню і розповсюдженню аудіо- та відеопродуктів цими мовами; сприяти відповідній

мовній підготовці журналістів; не обмежувати доступ до зарубіжних ЗМІ цими мовами (окрім передбачених у законодавстві обмежень); забезпечити представництво чи врахування інтересів носіїв цих мов у органах, що формують державну інформаційну політику. У сфері культурної діяльності за таких саме умов Україна зобов'язалася (ст. 12): сприяти культурним ініціативам регіональними або міноритарними мовами, доступу до творів цими мовами та їх популяризації, перекладу з них та на них; заохочувати культурну діяльність цими мовами поза межами традиційного проживання їх носіїв. У сфері економічного і культурного життя (ст. 13) за таких умов (хоча у Хартії дія частини відповідних положень поширюється на всю територію держави) передбачено такі зобов'язання держави: не обмежувати використання регіональних і міноритарних мов у спілкуванні й документації; сприяти використанню цих мов у державному секторі економіки; забезпечити використання цих мов у соціальних установах за бажанням клієнтів. Також держава мала сприяти укладенню міждержавних договорів і транскордонному співробітництву з метою розвитку цих мов (ст. 14).

У випадку, якщо частка носіїв регіональної чи міноритарної мови в певній адміністративно-територіальній одиниці, за умови компактного проживання, становить від 10 до 20 %, передбачався дещо вужчий і відмінний перелік зобов'язань держави, зокрема: без навчання відповідною мовою, без загального надання адміністративних послуг такою мовою та ведення нею документації органів влади, без укладення міждержавних договорів та ін.

У адміністративно-територіальних одиницях, де частка «певних осіб певної національності, які використовують мови відповідних національностей», є меншою за 10 %, «у міру розумної можливості» мав застосовуватися ще вужчий перелік положень Хартії.

Верховній Раді АР Крим та органам місцевого самоврядування по всій Україні дозволялося «встановлювати… більш сприятливі… умови функціонування регіональних або міноритарних мов» – але лише якщо частка їх носіїв у відповідній адміністративно-територіальній одиниці становить понад 10 %. При цьому зазначалося, що положення п. 5 ст. 7, що передбачали поширення зобов'язань держав на нетериторіальні мови, в Україні тимчасово застосовуватися не будуть.

У 2000 р. Конституційний Суд України визнав ратифікацію Європейської хартії регіональних або міноритарних мов такою, що втратила чинність, але суто через неконстутиційність процедури ухвалення відповідного закону[8]. Загалом після першої ратифікації Хартії вона була чинною для України лише півроку. Питання «завершення перерваного процесу ратифікації» Хартії та «адекватний захист усіх національних груп» тоді став предметом уваги й тиску на Україну з боку Ради Європи[9]. Не парадоксально і навіть цілком зрозуміло, що такий само тиск на нашу державу чинився керівництвом РФ. Президент України двічі подавав до Верховної Ради України законопроєкти щодо ратифікації Хартії – у 2001 та 2002 рр.

Новий Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» було ухвалено у 2003 р.[10] У ньому та відповідній ратифікаційній грамоті Україна декларувала застосування Хартії щодо тих самих тринадцяти «мов етнічних меншин України», уже не «національностей», перелічених тепер за абеткою і без штучного висунення росіян на перше місце: білорусів, болгар, гагаузів, греків, євреїв, кримських татар, молдован, німців, поляків, росіян, румунів, словаків та угорців. При цьому, як і першого разу, не уточнено, до яких саме мов цих меншин мають застосовуватися положення Хартії. Території застосування так само не вказані, а відтак це можна розуміти як всю територію держави[11].

Україна заявила, що обрані нею статті Хартії, що підлягають виконанню, застосовуватимуться щодо усіх перелічених регіональних мов (хоча перелічені не мови, а меншини, й принаймні одна з них – євреї – є не регіональною). Тобто порівняно з першою ратифікацією зникла градація застосування Хартії залежно від частки носіїв регіональних або міноритарних мов у певних адміністративно-територіальних одиницях. При цьому Україна остаточно не взяла на себе зобов'язання щодо п. 5 ст. 7 про поширення положень Хартії на нетериторіальні мови й, таким чином, на нашу думку, позбавила спеціального захисту мову (мови) кочової частини ромів й піддала сумніву захист мови ідиш.

Аналіз другого закону і ратифікаційної грамоти України демонструє, що вона взяла на себе мінімальні зобов'язання із тих, що запропоновані у Хартії. Зокрема, вивчення регіональних і міноритарних мов на всіх рівнях освіти має здійснюватися за наявності бажаючих, навчання цими мовами не передбачене. У судовій системі використання цих мов обмежене лише визнанням прийнятності поданих на них клопотань і доказів, у сфері надання адміністративних послуг – лише діяльністю органів місцевого і районного рівня та практично не конкретизоване. У сфері ЗМІ передбачені лише заходи щодо регулярної трансляції програм радіо- і телекомпаніями, заохочення видання принаймні однієї газети з матеріалами різними регіональними і міноритарними мовами, сприяння мовній підготовці журналістів, представництво чи врахування інтересів носіїв цих мов у державних органах, відповідальних за політику щодо ЗМІ. Держава зобов'язується заохочувати культурну діяльність регіональними та міноритарними мовами, переклади з цих мов і на них, поширювати інформацію про ці мови та культурні цінності цими мовами, забезпечити свободу використання цих мов у приватних компаніях і приватних документах, не відмовляється від можливості транскордонного співробітництва та укладення двосторонніх міждержавних договорів з метою розвитку контактів і навчання носіїв цих мов.

Слід додати, що в рішенні Конституційного Суду України 2021 р. було вказано на виявлення двох варіантів офіційного перекладу українською мовою тексту Європейської хартії й підтверджено «практичне застосування кожного з них у той чи той історичний період». Суд вказав на невідповідність

оригіналу обох перекладів, починаючи із самої назви і використання словосполучення «мови меншин» замість «міноритарні мови». Суд зазначив, що Міністерство закордонних справ у 2006 р. змінило текст офіційного перекладу, включно з назвою (Європейська хартія регіональних або міноритарних мов) та похідною від неї термінологією, та розмістило його на офіційному вебпорталі Верховної Ради України[12]. Ми певні, що Конституційний Суд України мав підстави для такого твердження, але маємо констатувати, що як на згаданому вебпорталі, так і на спеціалізованому сайті Ради Європи, присвяченому Хартії, розміщено офіційний український переклад під назвою з «мовами меншин», який ми й проаналізували вище.

Цілком погоджуємося і з міркуваннями Суду щодо того, що невідповідний оригіналу переклад «автоматично змінює об'єкт і цілі Хартії як міжнародного договору», що можна розглядати як «засадничу проблему». Адже в оригіналі «йдеться не про права певної національної меншини, а про мову, носієм якої є та чи та група населення». Зрозуміло, що в такий спосіб створюється ситуація юридичної невизначеності застосовуваного права, неможливості належного виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань, створюються умови для політичних маніпуляцій[13]. На підтвердження наших попередніх міркувань процитуємо думку В. А. Василенка: «Всупереч духу і змісту Хартії, цей Закон покладає на державу надмірні зобов'язання щодо особливого захисту тих мов, які цього не потребують, і залишає поза сферою своєї дії низку мов, яким справді потрібні особливий захист і підтримка»[14]. Можливо, саме ці принципово важливі недоліки українського перекладу Європейської хартії малися на увазі у Концепції державної мовної політики 2010 р., де одним із завдань визначено «приведення Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» у відповідність з об'єктом та цілями Хартії в її автентичній редакції»[15].

Прикладом політичної маніпуляції стала передвиборна програма В. Януковича 2009 р., який, саме спираючись на власне розуміння Європейської хартії, виступав за надання російській мові статусу другої державної[16].

Висновки. Загалом, на нашу думку, підхід України до ратифікації Європейської хартії, відображений як у перших, так і других законі й ратифікаційній грамоті, не був виваженим, не мав достатнього наукового обґрунтування. Він містив, звичайно, й позитивні підходи. Зокрема, порівняно з першою ратифікацією, що створювала загрози для цілісності українського суспільства, у другій ратифікації послідовно уникаються заходи, що могли б сприяти розвитку регіоналізму, інституціоналізації національних меншин, заважати утвердженню української мови як державної, а також надмірних витрат бюджетних коштів. Але переважають саме негативні підходи, що виявляються в такому: 1. За основу взято уявлення про права національних меншин (першого разу – національностей) у сфері використання їх мов, а не власне захист регіональних і міноритарних мов. Це фундаментальна помил-

ка, яку, можливо, зроблено не випадково. Адже вона спотворює сутність Європейської хартії. 2. Названі національні меншини обрано довільно. Неможливо належно виконувати положення Європейської хартії одночасно щодо молдовської та румунської мови, які насправді є однією мовою. Неможливо захищати мову євреїв України, не знаючи, йдеться про ідиш чи іврит. Те ж саме стосується мови греків України, адже насправді вони використовують румейську, урумську та новогрецьку мови. Загалом критерії віднесення певних мов до регіональних або міноритарних незрозумілі. 3. Принциповою помилкою тих, хто в обох випадках відповідав за підготовку закону і ратифікаційної грамоти, була відмова від виокремлення територій саме традиційного поширення мов, які планується захищати. Похідним від цього й, очевидно, необґрунтованим є спеціальний захист найбільш численної групи носіїв міноритарної мови – російської – у межах всієї України. А натомість могло йтися лише про історичні громади – наприклад, старовірів у Закарпатській, Одеській, Чернігівській областях. 4. Нічим не виправданою і дискримінаційною є тимчасова, а згодом і остаточна відмова від спеціального захисту нетериторіальних мов. Крім того, що це алогічно, зважаючи на попередню вказану помилку, це закладає підстави для дискримінації таких традиційних для України мов, як ідиш та ромська (чи ромські). 5. Нарешті, найбільшим недоліком обох законів і ратифікаційних грамот є однакове ставлення до всіх регіональних або міноритарних мов. За умов мінімальних зобов'язань основними бенефіціарами державної підтримки у такому випадку стають найбільш поширені мови, які й без спеціального захисту не перебувають під загрозою зникнення. Натомість найменшим за кількістю носіїв реліктовим мовам (наприклад, караїмській) такий передбачений державою мінімальний захист дає дуже мало й не може зупинити процес їх занепаду і зникнення.

Процес ратифікації Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (Європейської хартії регіональних мов або мов меншин) в Україні відобразив, з одного боку, недостатній рівень професіоналізму в сферах зовнішньополітичної та законопроєктної діяльності, з другого – реалії складного і тривалого політичного протистояння навколо становлення цивілізованих етнокультурних процесів в українському суспільстві, дискусії щодо напряму розвитку української громадянської (політичної) нації.

1. Седнєва Н. Регулювання мовних питань в Україні та Європейська хартія регіональних мов чи мов меншин. *Наук. праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили.* 2006. Т. 40: Політ. науки. Вип. 27. С. 150–155. **2.** Янковська Г. Історія прийняття й ратифікації в Україні Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: проблеми та перспективи. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 93–99. **3.** Томашевська Є. І. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин: досвід ратифікації в Україні. *Політикус.* 2021. Вип. 2. С. 155–160. **4.** Василенко В. Які мови в Україні потребують особливого захисту. Колізія між національним законом і міжнародними зобов'язаннями держави. *Дзеркало тижня.* 2006. 17–24 березня. **5.** Дзюбишина-Мельник Н. Чин

«Європейської хартії регіональних або міноритарних мов» та українські реалії. *Наук. вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки.* 2008. Вип. 2. С. 14–21. **6.** Кресіна І. О., Вітман К. М. Міжнародно-правові засади диференційованої мовної політики в Європі. *Актуальні проблеми політики.* 2023. Вип. 71. **7.** Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р.: Закон України від 24 грудня 1999 р. № 1350-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1350-14#Text **8.** Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.» (справа про ратифікацію Хартії про мови, 1992 р.) № 9-рп/2000 від 12 липня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-00#Text **9.** Остаточний текст резолюції ПАРЄ щодо дотримання обов'язків та зобов'язань Україною від 27.09.01. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_156#Text **10.** Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Закон України від 15 травня 2003 р. № 802-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text **11.** Reservations and Declarations for Treaty No.148 – European Charter for Regional or Minority Languages (ETS No. 148). URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=declarations-by-treaty&numSte=148&codeNature=10&codePays=U **12.** Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Справа № 1-179/2019(4094/19). 14 липня 2021 р. № 1-р/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text **13.** Там само. **14.** Василенко В. Назв. праця. **15.** Концепція державної мовної політики. Затверджена Указом Президента України № 161/210 від 15 лютого 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text **16.** Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Януковича Віктора Федоровича «Україна – для людей!» 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0028697-09?find=1&text=%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96#w1_1

References

1. Sednieva N. Reguliuvannia movnyh pytan v Ukraini ta Yevropeiska hartiia regionalnyh mov chy mov menshyn. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly.* 2006. Vol. 40: Politychni nauky. Iss. 27. P. 150–155. **2.** Iankovska G. Istoriia pryiniattia i ratyfikatsii v Ukraini Yevropeiskoi hartii regionalnyh mov abo mov menshyn: problem i perspektyvy. *Pravo i suspilstvo.* 2012. No. 1. P. 93–99. **3.** Tomashevska Ye. I. Yevropeiska hartiia regionalnyh mov abo mov menshyn: dosvid ratyfikatsii v Ukraini. *Politykus.* 2021. Iss. 2. P. 155–160. **4.** Vasylenko V. Iaki movy v Ukraini potrebuiut osoblyvoho zahystu. Koliziia mizh natsionalnym zakonom i mizhnarodnymy zoboviazanniamy derzhavy. *Dzerkalo tyzhnia.* 17–24 March 2006. **5.** Dziubyshyna-Melnyk N. Chyn «Yevropeiskoi hartii regionalnyh mov abo mov menshyn» ta ukrainski realii. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky.* 2008. Iss. 2. P. 14–21. **6.** Kresina I. O., Vitman K. M. Mizhnarodno-pravovi zasady dyferentsiovanoi movnoi polityky v Yevropi. *Aktualni problem polityky.* 2023. Iss. 71. **7.** Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi hartii regionalnyh mov abo mov menshyn 1992: Zakon Ukrainy of 24 December 1999 No. 1350-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1350-14#Text **8.** Rishennia Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiynym podanniam 54 narodnyh deputativ Ukrainy schodo vidpovidnosti

Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiynosti) Zakonu Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi hartii regionalnyh mov abo mov menshyn 1992» (sprava pro ratyfikatsiiu Hartii pro movy, 1992) No. 9-рп/2000 of 12 July 2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-00#Text **9.** Ostatochnyi tekst rezoliutsii PARE schodo dotrymannia oboviazkiv ta zoboviazan Ukrainoiu of 27.09.01. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_156#Text **10.** Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi hartii regionalnyh mov abo mov menshyn: Zakon Ukrainy of 15 May 2003 No. 802-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text **11.** Reservations and Declarations for Treaty No.148 – European Charter for Regional or Minority Languages (ETS No. 148). URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=declarations-by-treaty&numSte=148&codeNature=10&codePays=U **12.** Rishennia Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiynym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy schodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiynosti) Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy iak derzhavnoi». Case No. 1-179/2019(4094/19). 14 July 2021. No. 1-р/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text **13.** Ibid. **14.** Vasylenko V. Iaki movy v Ukraini potrebuiut osoblyvoho zahystu. Koliziia mizh natsionalnym zakonom i mizhnarodnymy zoboviazanniamy derzhavy. Dzerkalo tyzhnia. 17–24 March 2006. **15.** Kontseptsia derzhavnoi movnoi polityky. Zatverdzhena ukazom Prezydenta Ukrainy No. 161/210 of 15 February 2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text **16.** Peredvyborcha prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrainy Yanukovycha Viktora Fedorovycha «Ukraina – dlia liudei» 2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0028697-09?find=1&text=%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96#w1_1

Kresina Iryna, Vitman Kostyantyn. **Problems of ratification of the European Charter of regional or minority languages in Ukraine**

The article examines the problems of ratification of the European Charter of Regional or Minority Languages of 1992 and changes in the obligations of Ukraine to fulfill its provisions. The authors came to the conclusion that Ukraine's approach to the ratification of the European Charter was not balanced and did not have sufficient scientific justification. In particular, it has the following conceptual flaws. 1. The idea of the rights of national minorities in the sphere of using their languages is taken as a basis, and not the actual protection of regional and minority languages. This fundamental error distorts the essence of the European Charter. 2. The named national minorities were chosen arbitrarily, partly inadequately. The criteria for classifying certain languages as regional or minority are unclear. 3. The fundamental mistake was the refusal to distinguish the territories of the traditional distribution of the languages that are planned to be protected. Derived from this and obviously unjustified is the special protection of the most numerous group of speakers of the minority language – Russian – within the whole of Ukraine instead of the few historical communities of its speakers. 4. The temporary, and later the final refusal of special protection of non-territorial languages, which lays the grounds for discrimination of such languages as Yiddish and Romani, is unjustified and discriminatory. 5. The biggest drawback is the equal treatment of all regional or minority languages. In such a case, the main beneficiaries of state support become the most widespread languages, and the least number of speakers in relict languages (for example, Karaim) receive very little protection and cannot stop the process of their decline and disappearance.

Key words: *minority languages, regional languages, language of minority, national minorities, ethno-cultural policy of the state.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-673-683
УДК 327 (477: 438)

В. П. ГОРБАТЕНКО,
*доктор політичних наук, професор**
ORCID: 0000-0002-2400-954X

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО УКРАЇНА – ПОЛЬЩА: ВИКЛИКИ І ЗДОБУТКИ ВОЄННОГО ЧАСУ

У пропонованій статті розглянуто особливості розвитку стратегічного партнерства України і Республіки Польща в умовах широкомасштабної війни, розв'язаної РФ проти України. З'ясовано основоположні засади і принципи, на яких ґрунтується стратегічне партнерство України і Польщі. Виявлено специфіку державної та недержавної допомоги уряду і народу Польщі вимушеним мігрантам з України. Обґрунтовано спільну інформаційну політику протистояння російській пропаганді й дезінформації. Узагальнено специфіку формування взаємовигідної безпекової стратегії. Визначено чинники прискорення та оптимізації процесу європейської інтеграції України за сприяння польського керівництва.

Ключові слова: *російсько-українська війна, стратегічне партнерство, взаємовигідне співробітництво, вимушена міграція, протистояння дезінформації, безпекова стратегія, європейська інтеграція України.*

Horbatenko Volodymyr. **Strategic partnership Ukraine – Poland: challenges and achievements of wartime**

The proposed article examines the specifics of the development of the strategic partnership between Ukraine and the Republic of Poland in the conditions of a large-scale war waged by Russia against Ukraine. The fundamental principles and principles on which the strategic partnership of Ukraine and Poland is based have been clarified. The specificity of state and non-state aid of the government and people of Poland to forced migrants from Ukraine has been revealed. The joint information policy of opposing Russian propaganda and disinformation is substantiated. The specifics of forming a mutually beneficial security strategy are summarized. The factors of acceleration and optimization of the process of European integration of Ukraine with the assistance of the Polish leadership have been identified.

Key words: *Russian-Ukrainian war, strategic partnership, mutually beneficial cooperation, forced migration, countering disinformation, security strategy, European integration of Ukraine.*

Вступ. Одним із найважливіших напрямів сучасного розвитку України є двосторонні відносини з провідними європейськими країнами. Ця політика відкриває шлях до визнання її європейської ідентичності та формує широкі

* ***Gorbatenko Volodymyr,*** *Doctor of Political Sciences, Full Professor*

© В. П. Горбатенко, 2023

можливості щодо міжнародного співробітництва на взаємовигідній основі. Одним із партнерів і надійних союзників для України була і залишається в умовах воєнного часу Республіка Польща. Стратегію України щодо співробітництва з Польщею активно підтримує суспільство, оскільки ця країна, поряд з підтримкою незалежності та європейського вибору українського народу, з перших днів російського вторгнення відіграла і продовжує відігравати вирішальну роль у порятунку українців від жахіть окупації та жорстоких бомбардувань. Своєю чергою політику держави, спрямовану на допомогу Україні, в Польщі підтримують як державні управлінці всіх рівнів, так і звичайні поляки. Від першого дня війни ця підтримка включає організацію допомоги на кордоні, перевезення людей з України до Польщі, відкриття пунктів розміщення та підримки біженців у всіх воєводствах. До того ж Польща стала основним транспортним хабом для воєнних і цивільних потреб України. Як і раніше, Польща продовжує виступати арбітром у реалізації української євроінтеграційної стратегії та курсу на входження до блоку НАТО. В зазначеному контексті проблема стратегічного партнерства України і Польщі потребує постійної уваги й насамперед – з'ясування особливостей його розвитку в умовах широкомасштабної війни Росії проти України та виникнення реальної загрози для всієї Європи і світового демократичного порядку.

Огляд літератури. До проблеми, що стосується процесу становлення стратегічного партнерства України і Польщі від початку 1990-х років, у своїх наукових працях зверталися в різні періоди українські й польські дослідники. Серед українських дослідників різні її аспекти розглядали: В. Балюк, Н. Бойко, О. Брусиловська, С. Віднянський, Т. Возняк, Я. Грицак, А. Дещиця, М. Дорошко, О. Забужко, К. Зарембо, Л. Зашкільняк, Г. Зеленько, А. Киридон, К. Кіндрат, В. Копійка, О. Кукуруз, А. Курносов, Г. Куц, Є. Магда, О. Митрофанова, О. Моцик, А. Романюк, С. Рудницький, М. Рябчук, Л. Скокова, С. Стоєцький, С. Троян, Н. Чорна, Ю. Шаповал, О. Яніна. Автор даної статті також звертався до цієї проблеми у своїх попередніх дослідженнях[1]. У середовищі польських дослідників стратегічне партнерство набуло відображення у працях таких вчених, як: З. Бжезінський, Є. Ґедройць, К. Єндращик, М. Зайончковський, А. Кастори, А. Ковальчик, Я. Куронь, Г. Магакян, М. Магакян, Ґ. Мазур, А. Міхнік, В. Мокрий, Я. Ольховський, В. Осадчий, К. Пелчинська-Наленч, В. Резмер, П. Скорут, М. Скубішевський та ін. Глибоке осмислення у працях зазначених науковців окремих проблем, що стосуються стратегічного партнерства двох країн, не заперечує необхідності відслідковування на науковій основі його розвитку в умовах воєнного часу та поточної оцінки функціонування відповідних інститутів на предмет реального впливу на якість двосторонніх відносин.

Постановка проблеми дослідження. Злочинна агресивна політика РФ проти України, що включає анексію Автономної Республіки Крим, окупацію частини Донбасу та неприховане вторгнення у 2022 р. на територію суверен-

ної держави, зумовила суттєве розширення рамок стратегічного партнерства України і Польщі та визначила пріоритетні напрями взаємовигідного співробітництва. З огляду на це стратегічне партнерство двох дружніх країн в умовах воєнного часу потребує оцінки вже здійсненого в його рамках визначення можливостей його подальшого розширення та забезпечення стратегічних пріоритетів.

Мета та завдання дослідження. Метою цього дослідження є розгляд особливостей розвитку стратегічного партнерства України і Республіки Польща в умовах широкомасштабної війни, розв'язаної РФ проти України. До основних завдань віднесено: 1) з'ясування основоположних засад і принципів, на яких ґрунтується стратегічне партнерство України і Польщі; 2) виявлення особливостей державної та недержавної допомоги Польщі вимушеним мігрантам з України; 3) обґрунтування спільної інформаційної політики протистояння російській пропаганді й дезінформації; 4) узагальнення специфіки формування взаємовигідної безпекової стратегії; 5) визначення чинників прискорення та оптимізації процесу європейської інтеграції України за сприяння польського керівництва.

Виклад основного матеріалу. Взаємовідносини рівня стратегічного партнерства між Україною і Польщею почали формуватися паралельно зі здобуттям незалежності України. Цей вектор співробітництва на зламі XX–XXI ст. було закріплено у відповідних міжнародно-правових і внутрішньодержавних документах, починаючи від Декларації про принципи та основні напрями українсько-польських відносин (13 жовтня 1990 р.) та Договору про добросусідство, дружні відносини та співпрацю (18–19 травня 1992 р.). Відтоді було ухвалено цілий комплекс нормативно-правових актів, що стосуються політики безпеки, перетину кордону, торгового і економічного співробітництва, взаємодії в галузі інформаційного розвитку, європейської інтеграції України, сприяння демократичному поступу, воєнного співробітництва, дипломатичної співпраці та ін.

О. Митрофанова, проаналізувавши відносини двох держав, ще 2006 р. зробила висновок, що вони відповідають переважній більшості засад стратегічного партнерства, до яких, на її думку, належать: спільність стратегічних цілей, стратегічний консенсус і легітимація стратегічного партнерства, сформований і розвинений соціальний механізм, міждержавний характер відносин, переважаюча двосторонність, рівноправність та неієрархічність відносин, неантагоністичність відносин, ресурсна комплементарність, перцептуальна симетрія[2]. До цього слід додати історично, соціокультурно та політично зумовлені чинники: подібність польської та української мов, слов'янське походження обох народів, схожість рис національного характеру, значну кількість трудових мігрантів і студентів з України, стабільність підтримки Польщею України на державному рівні, активність польської діаспори в Україні та української в Польщі. Хоча при цьому, як слушно зазначають дослідники Г. і М. Магакян, не слід забувати про «важливий диференціюю-

чий чинник – масштаби впливу тоталітарної системи на суспільство (у формі радянського комунізму), де можна побачити відмінність через його м'якшу версію в країнах сателітів, ніж у союзних республіках СРСР»[3]. Не заперечуючи цієї відмінності, польська дослідниця К. Єндращик 2010 р. на основі аналізу взаємовідносин двох країн зробила висновок про неприпустимість постави Польщі щодо України як «старшої сестри», «адвоката інтересів», «мосту до західного світу». На її думку, потреба взаємовигідної співпраці «дезавуює міф про ключову роль Польщі для майбутнього України і спонукає до рівнозначного внеску» в стратегічне партнерство[4]. На сьогодні в Польщі, якщо ще й залишились адепти подібного трактування двосторонніх відносин, то їхня позиція аж ніяк не є визначальною для розвитку і зміцнення стратегічного партнерства.

Українсько-польська Діалогова група, сформована у 2017 р. за ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» та Фундації ім. Стефана Баторія, запропонувала пріоритетні принципи, на яких повинно базуватися партнерство України та Польщі. До таких принципів віднесено: симетричні двосторонні відносини на рівноправній основі; орієнтоване в майбутнє історичне порозуміння; широкі стосунки між суспільствами, важливу роль у яких «повинні відіграти медіа, місцеві спільноти, громадські організації, навчальні заклади, церкви та інші неурядові суб'єкти»; солідарність «перед лицем спільної загрози російської політики агресії»; інтеграція України до ЄС «як спільний довготерміновий інтерес»[5]. Останні два з окреслених науковцями принципів за нинішніх умов потребують уточнення. Якщо у 2017 р. вони ще розглядалися дещо абстрактно, у контексті перспектив довгострокового співробітництва України і Польщі, то тепер їх варто розглядати як невід'ємну складову реальної інституціоналізації України в Європейському Союзі та в НАТО.

Уже 2019 р. українські вчені, передбачаючи зростання рівня загрози від РФ, зробили висновок щодо необхідності поглибленого дослідження двосторонніх відносин між двома країнами й, зокрема, зазначили, що «українсько-польські взаємини потребують комплексного наукового осмислення в умовах нової геополітичної ситуації, яка склалася в світі після початку збройної агресії Росії проти України та змушує обидві держави у багатьох випадках спільно підходити до формування і реалізації своєї зовнішньополітичної діяльності завдяки курсові на встановлення відносин стратегічного партнерства»[6]. Від 24 лютого 2022 р. Україна і Польща зблизились більше, ніж за попередні 30 років. Співдружність двох країн, населення яких разом становить 80 млн, відкриває широкі можливості для спільної стратегії.

У цьому сенсі А. Курносов слушно зазначає: «Такий союз має усі шанси побудувати сильний регіональний блок держав, який би протистояв загрозі зі Сходу та говорив одним голосом у діалозі із Заходом. Стати значним гравцем у європейському і світовому масштабі та важливим елементом нової архітектури глобальної безпеки»[7]. Зважаючи на те, що проблема подолання агресії

проти України та надання допомоги українському народові стане однією з ключових тем парламентських виборів, які відбудуться в Польщі восени 2023 р., а також на необхідність уникнення переведення війни в довготривалий формат, чого прагне РФ, рух двох країн у цьому напрямі невпинно зростатиме.

Внаслідок міграції, спровокованої війною, у 2022 р. найбільше українського населення перемістилось саме до Польщі. При цьому значно зросла взаємна приязнь поляків і українців. Прихильність поляків до українських мігрантів пояснюється нетрадиційним, вимушеним характером міграції, на що, зокрема, звертають увагу українські соціологи: «Українці, які виїхали за кордон в умовах війни, – це особливий новий тип «біженців». Це не біженці в пошуках кращої долі, не заробітчани, які шукають кращу країну для проживання та роботи. Це переважно люди, які наразі не мають міграційних намірів. Це люди, які реально перетинали кордон, намагаючись втекти подалі від тих місць, де рвуться бомби, руйнуються домівки. Саме цим, на нашу думку, й зумовлена специфіка біженства українців та особливості обрання тих країн, у яких вони шукають притулку. Українці, які вимушені були полишити свої домівки та поїхати за кордон, – це переважно жінки працездатного віку, які намагаються активно адаптуватися в нових життєвих умовах. І обрання країни перебування зумовлене усталеними і новітніми реляціями політичного, культурного, особистісного характеру»[8]. Безумовно, поляки це зрозуміли з першого дня війни й відповідно не чекали визначення чи уточнення стратегії двосторонніх відносин на міждержавному рівні. Своєю чергою українці обирали країну для прихистку, зважаючи на близькість двох народів і усталену впродовж трьох десятиліть безкомпромісну позицію Польщі щодо України.

Зазначене підтверджують польські державні та громадські діячі. Так, воєвода Лодзький Т. Бохенський зазначає: «Ми, поляки, чудово знаємо що означає російський деспотизм, коли солдатські чоботи душать свободу і всяку надію. Ми глибоко віримо, що нашим народам удасться побудувати спільне, гармонійне майбутнє, тим паче, що нас пов'язують не лише інтереси, а й вороги. Росія сьогодні є ворогом України, а отже, і цивілізованого світу. Я ніколи не забуду страх і жах беззахисних жінок і дітей, яких ми зустріли під нашими дахами. Їм довелося залишити весь свій світ через хвору російську ідеологію, засновану на завоюваннях, експлуатації та терорі. Україна бореться за справедливу справу і як поляки ми пишаємося тим, що можемо допомагати вашій героїчній нації»[9].

Загалом польська підтримка України та біженців 2022 р. сягнула близько 40 мільярдів злотих. Значна частина цих коштів виділена на підтримку вимушених переселенців з України. Це засвідчує, зокрема, віце-президент Польського фонду розвитку Бартош Марчук: «Витрати на передану в Україну зброю становлять близько 10 млрд злотих, підтримка українських біженців безпосередньо з державного бюджету становить близько 6 млрд злотих, а

допомога від органів місцевого самоврядування та неурядових організацій – близько 10 млрд злотих. Решта 10 мільярдів злотих – це приватна допомога поляків»[10]. Як бачимо з названих цифр, справа допомоги українським переселенцям з початком війни перемістилася з державного рівня на загальнонародний.

Величезний обсяг роботи з перевезення біженців з України здійснила польська залізниця. Причому українці за рішенням Міністерства інфраструктури Польщі в найгарячіший період отримали право безкоштовного проїзду за наявності лише паспорта чи іншого документа. Потяги приймали біженців на кордоні з Україною і транспортували їх углиб країни, а також за кордон – до Німеччини чи Австрії. За даними Міністерства інфраструктури, «з 24 лютого по 6 квітня всього з прикордонних з Україною міст відправлено 2258 поїздів, у тому числі 1832 звичайних і 426 додаткових. З 24 лютого по 6 квітня зі станцій Хелм, Грубешів, Дорогуськ, Перемишль, Кросценко, Гребенне та Ярослав до різних пунктів призначення Польщі вирушили понад 467,5 тис. пасажирів»[11]. Налагодження такого транспортного коридору для вимушених переселенців, якщо врахувати ще й інші державні, громадські й приватні перевезення, є безпрецедентним в історії Європи.

Важливу роль у стратегічному партнерстві двох держав займає інформаційна політика, орієнтована значною мірою на протистояння російській пропаганді й дезінформації. Сьогодні це глибоко усвідомлюють лідери обох держав. Втім, у Польщі стратегічне значення цього напряму співпраці зрозуміли ще до початку гострої фази російсько-української війни. На це, зокрема, звернула увагу О. Кукуруз, яка у 2018 р. зазначила: «Виходячи з офіційних публічних висловлювань Б. Коморовського та А. Дуди, цілі інформаційної політики президента Польщі є такими: 1) підкреслити схожість боротьби за незалежність і демократію польського і українського народів (зокрема, йдеться про рух, а згодом профспілку «Солідарність» у Польщі та Помаранчеву революцію і Революцію гідності в Україні); 2) нагадати історичні періоди, коли поляки і українці мешкали на спільних територіях; 3) згадати видатних поляків, які мешкали в Україні та українців у Польщі, які вплинули на науку, культуру, загалом на розвиток цих країн; 4) підкреслити важливість історичної пам’яті для польсько-українських відносин»[12]. В Україні це також усвідомили на державному рівні. Відповідно, починаючи від 2014 р., використовуються значно ширші можливості Польщі впливати на політику, спрямовану на протистояння російській пропагандистській діяльності на теренах Європи. Тим більше, що Росія час від часу застосовує кампанії з дезінформації з тим, щоб викликати взаємну ворожість поляків і українців.

У нинішніх умовах дезінформація стосується українських біженців, щодо яких у свідомість поляків за допомогою різного роду фейків впроваджується думка про нібито тягар для бюджету країни та загрозу формування ворожого середовища, здатного протистояти польському народові.

Українців, своєю чергою, намагаються переконати в тому, що Польща нібито прагне захопити частину території України. Протистояння кампаніям з дезінформації щодо українсько-польських відносин, на думку Є. Магди, має передбачати активізацію «Люблінського трикутника», збільшення поінформованості громадян двох країн щодо характеру двосторонніх відносин, протидію конкретним проявам ксенофобії, спільну участь «у формуванні Балто-Чорноморського наративу, спрямованого на протидію впливу "російського світу"»[13].

Реальною загрозою для всієї системи європейської безпеки у 2014 р. постала агресивна політика РФ. За цих умов передовим форпостом захисту європейських цінностей і демократії виступила Україна. Реальною військовою допомогою Україні стало створення литовсько-польсько-української бригади «ЛитПолУкрбриг». Польща одразу прийняла рішення про виділення значної кредитної допомоги Україні, розробила перелік стипендіальних програм для студентів із Донецької та Луганської областей, Криму. Державний концерн «Укроборонпром» і польська компанія WB Electronics домовились про співробітництво у сфері протиповітряної оборони, зокрема в галузі створення зенітної і зенітно-ракетної техніки. Було налагоджено співпрацю між ВМС України та Польщі, зокрема, досягнуто домовленості про участь ВПК України у частковій модернізації винищувачів морської авіації ВМС Польщі. Започатковано співпрацю прикордонних військових округів – Західного оперативного командування ЗС України та Сілезького військового округу ЗС Республіки Польща. Обмін досвідом у сфері реформування військ і підтримання на належному рівні їх боєготовності, а також розробка нових зразків озброєння для України з компанією країни – члена НАТО дала змогу «Укроборонпрому» остаточно визначити курс переходу на міжнародні стандарти. На виконання Глобальної стратегії ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки, затвердженої 2016 р., у Варшаві 26 жовтня 2017 р. було відкрито Платформу дій Україна – НАТО щодо гібридних загроз.

В умовах воєнного часу активізувалась співпраця України і Польщі в рамках Люблінського трикутника – тристороннього регіонального альянсу для політичного, економічного, культурного й соціального співробітництва між Литвою, Польщею та Україною, утвореного 28 липня 2020 р. у польському місті Любліні з метою зміцнення діалогу між трьома дружніми країнами, спільної протидії російській агресії, а також підтримки інтеграції України в Європейський Союз та НАТО. 26 листопада 2022 р. у Києві відбулася зустріч прем'єр-міністрів держав – учасниць Люблінського трикутника, за результатами якої було ухвалено спільну заяву. В цій заяві глави урядів, поряд з іншим, визначили ряд стратегічних пріоритетів подальшої співпраці й засвідчили готовність:

– продовжувати активну співпрацю у відновленні територіальної цілісності та суверенітету України в її міжнародно визнаних кордонах;

– активізувати дискусію в Альянсі щодо запрошення України до переговорів про вступ до НАТО з огляду на майбутній у 2023 р. саміт НАТО у Вільнюсі;

– продовжувати постачати в Україну військову техніку й озброєння та поглиблювати співпрацю у сфері оборонно-промислового потенціалу;

– здійснювати подальшу участь у відновленні та реконструкції пошкодженої інфраструктури;

– сприяти посиленню міжнародного санкційного тиску на РФ та її міжнародній ізоляції;

– сприяти створенню міжнародно-правового механізму компенсації для відшкодування пошкоджень, втрат або шкоди, що виникли внаслідок міжнародно-протиправних дій РФ[14].

Загалом, констатуємо, що вироблення Україною і Польщею спільної безпекової стратегії пов'язане як із внутрішнім розвитком українського та польського суспільств, так і з зовнішніми чинниками, необхідністю віднайти формулу безпеки, котра б враховувала інтереси обох держав у регіоні Центральної та Східної Європи, убезпечувала їх від деструктивних зовнішніх впливів. Насамперед від злочинної, агресивної політики РФ, яка вийшла за рамки гібридної війни і явила світові своє істинне, злісне обличчя.

Війна внесла значні зміни в політику України. Поряд із тим і в цих непростих умовах європейська інтеграція залишається серед її головних зовнішньополітичних пріоритетів. Польща зацікавлена у стратегічній співпраці з Україною як з європейською, демократичною, розвинутою, стабільною і передбачуваною країною. Невдовзі після російського вторгнення в Україну президент Республіки Польща Анджей Дуда категорично висловився за прискорену процедуру вступу України в ЄС: «Польща підтримує швидкий шлях до членства України в ЄС. Статус кандидата має бути надано невідкладно, негайно після цього мають розпочатися переговори про вступ»[15].

Від тих пір Польща не змінила своєї позиції і продовжує підтримувати євроінтеграційні зусилля України за всіма основними параметрами. Україна зацікавлена в польському досвіді та допомозі, що стосуються насамперед реалізації внутрішніх перетворень за європейськими стандартами. Завершення євроінтеграційного процесу для України важить не менше, ніж перемога у війні, оскільки її вступ до ЄС означатиме остаточне відмежування від російської сфери впливу. А це вигідно не лише Україні, а й Польщі, яка послідовно зміцнює свій вплив не лише на східноєвропейському просторі, а й у масштабах всієї Європи.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. В умовах війни українсько-польське стратегічне партнерство перетворилося на реальну форму повноцінної співпраці між двома державами. Польща виявилась надійним союзником і арбітром у наданні військової допомоги. Відтак перспективи військового співробітництва пов'язані з поступовим зміцненням даних відносин, які здатні стати основою воєнно-політичного

союзу та об'єднання країн, які розглядають протистояння російській загрозі як першочергове стратегічне завдання. Значною мірою активізувалася також взаємодія України і Польщі в політичній, економічній і соціальній сферах, що є запорукою спільного майбутнього обох країн. Для подальшого розуміння розвитку дружніх взаємовідносин між Україною та Республікою Польща важливе значення має осмислення процесу інституціоналізації спільної безпекової політики та протистояння гібридним загрозам, визначення пріоритетів у всіх сферах не лише на середньострокову, а й на довгострокову перспективу, що потребує консолідованих зусиль державних діячів, науковців і громадськості обох дружніх країн.

1. Горбатенко В. Визначальні напрями двостороннього співробітництва України і Польщі. *Сучасні українсько-польські відносини: погляд експертів:* зб. аналітичних матеріалів / упоряд. В. Бусленко. Вип. 2. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 5–13; Горбатенко В. Джерела і методологія дослідження сучасних українсько-польських відносин. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Випуск 8. Житомир–Київ–Краків: Вид. Євенок О. О., 2018. С. 51–57; Poland and Ukraine. Poles and Ukrainians. Edited by Volodymyr Horbatenko, Agnieszka Kastory. Kraków Polska Akademia Umiejętności, 2021. 200 с. **2.** Митрофанова О. Польща як стратегічний партнер України. *Політичний менеджмент.* 2006. № 6. С. 153–160. **3.** Magakian G., Magakian M. Ściana Wschodnia RP – Ukraina Zachodnia. Partnerstwo Strategiczne? Ostrowiec świętorzyski: PPWH Triada, 2013. S. 146. **4.** Jędraszczyk K. Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie. Polska w polityce nepodległej Ukrainy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. s. 372. **5.** Пріоритетне партнерство: Спільне бачення українсько-польських відносин. Дискусійна записка українсько-польської Діалогової групи. Київ – Варшава, вересень 2017. URL: ua_pl__priorytytne_partnerstvo.pdf (дата звернення 05.01.2023). **6.** Українсько-польські відносини в умовах гібридних загроз безпеці: монографія / В. Балюк, М. Дорошко, В. Копійка та ін.; наук. ред. В. Балюк, М. Дорошко. Київ: Ніка-Центр; Люблін: Видавництво УМКС, 2019. С. 9. **7.** Курносов А. Новий українсько-польський союз: реалії і перспективи. 31 травня 2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-polshcha-soyuz-spivpratsya/31877283.html (дата звернення 07.02.2022). **8.** Бойко Н., Скокова Л. Українсько-польські реляції під час війни 2022 року в Україні: підґрунтя та наслідки (соціологічний аналіз). *The security architecture of European and Euro-Atlantic spaces:* Scientific monograph [science eds. T. Astramovich-Leik, Ya. Turchyn, O. Horbach, O. Tsebenko]. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. С. 13–28. **9.** Воєвода Лодзький: інтелектуал, політик та книголюб. Розмова С. Куліди з паном Тобіашем Бохенським. *Літературна Україна.* 2022. № 11–12 (5919–5920). С. 4. **10.** Стало відомо, скільки Польща та поляки витратили на допомогу українцям. URL: https://uamedia.eu/politics/stalo-vidomo-skilki-polshha-ta-polyaki-vitratili-na-dopomogu-ukrayincyam-3056 (дата звернення 28.12.2022). **11.** Ковальська О. Польська залізниця у 2022: скільки біженців перевезла PKP Intercity? URL: https://ukrayina.pl/ukrayina/7,183830,29306818,1055-1086- 1083-1100-1089-1100-1082-1072-1079-1072-1083-1110-1079-1085-1080-1094-1103.html (дата звернення 28.12.2022). **12.** Кукуруз О. В. Інформаційна політика президентів Російської Федерації і Республіки Польща щодо України. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир–Київ–Краків: Вид. Євенок О. О. 2018. С. 48–49. **13**. Магда Є. Як агресія Росії змінила партнерство Польщі та України. URL: https://glavcom.ua/columns/

yemagda/jak-ahresija-rosiji-zminila-partnerstvo-polshchi-ta-ukrajini-896077 (дата звернення 25.12.2022). **14.** Спільна заява Прем'єр-міністрів України, Литовської Республіки та Республіки Польща про результати зустрічі Люблінського трикутника. 26 листопада 2022 року. URL: https://www.umcs.pl/uk/pod-,22133,zaversenny-proektu-spadsina-p-lsuds-kogo-ta-petlyri-,115222.chtm (дата звернення 30.01.2023). **15.** Ріґерт Б. Вступ України до ЄС: чи настав час для швидких рішень? 10.03.2022. URL:https://www.dw.com/uk/vstup-ukrainy-do-ies-chy-nastav-chas-dlia-shvydkykh-i-smilyvykh-rishen-a-61067965/a-61067965 (дата звернення 11.02.2023).

References

1. Horbatenko V. Vyznachalni napriamy dvostoronnoho spivrobitnytstva Ukrainy i Polshchi. *Suchasni ukraïnsko-polski vidnosyny: pohliad ekspertiv:* zb. analitychnykh materialiv / uporiad. V. Buslenko. Vyp. 2. Lutsk: Vezha-Druk, 2017. S. 5–13; Horbatenko V. Dzherela i metodolohiia doslidzhennia suchasnykh ukrainsko-polskykh vidnosyn. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Vypusk 8. Zhytomyr–Kyiv–Krakiv: Vyd. Yevenok O. O., 2018. S. 51–57; Poland and Ukraine. Poles and Ukrainians. Edited by Volodymyr Horbatenko, Agnieszka Kastory. Kraków Polska Akademia Umiejętności, 2021. 200 s. **2.** Mytrofanova O. Polshcha yak stratehichnyi partner Ukrainy. *Politychnyi menedzhment.* 2006. № 6. S. 153–160. **3.** Magakian G., Magakian M. Ściana Wschodnia RP – Ukraina Zachodnia. Partnerstwo Strategiczne? Ostrowiec świętorzyski: PPWH Triada, 2013. S. 146. **4.** Jędraszczyk K. Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie. Polska w polityce nepodległej Ukrainy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. S. 372. **5.** Priorytetne partnerstvo: Spilne bachennia ukrainsko-polskykh vidnosyn. Dyskusiina zapyska ukrainsko-polskoi Dialohovoi hrupy. Kyiv–Varshava, veresen 2017. URL: ua_pl__priorytytne_partnerstvo.pdf (data zvernennia 05.01.2023). **6.** Ukrainsko-polski vidnosyny v umovakh hibrydnykh zahroz bezpetsi: Monohrafiia / V. Baliuk, M. Doroshko, V. Kopiika ta in.; nauk. red. V. Baliuk, M. Doroshko. Kyiv: Nika-Tsentr; Liublin: Vydavnytstvo UMKS, 2019. S. 9. **7.** Kurnosov A. Novyi ukrainsko-polskyi soiuz: realii i perspektyvy. 31 travnia 2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-polshcha-soyuz-spivpratsya/31877283.html (data zvernennia 07.02.2022). **8.** Boiko N., Skokova L. Ukrainsko-polski reliatsii pid chas viiny 2022 roku v Ukraini: pidgruntia ta naslidky (sotsiolohichnyi analiz). *The security architecture of European and Euro-Atlantic spaces:* Scientific monograph [science eds. T. Astramovich-Leik, Ya. Turchyn, O. Horbach, O. Tsebenko]. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. S. 13–28. **9.** Voievoda Lodzkyi: intelektual, polityk ta knyholiub. Rozmova S. Kulidy z panom Tobiashem Bokhenskym. *Literaturna Ukraina*. 2022. № 11–12 (5919–5920). S. 4. **10.** Stalo vidomo, skilky Polshcha ta poliaky vytratyly na dopomohu ukraintsiam. URL: https://uamedia.eu/politics/stalo-vidomo-skilki-polshha-ta-polyaki-vitratili-na-dopomogu-ukrayincyam-3056 (data zvernennia 28.12.2022). **11.** Kovalska O. Polska zaliznytsia u 2022: skilky bizhentsiv perevezla PKP Intercity? URL: https://ukrayina.pl/ukrayina/7,183830,29306818,1055-1086- 1083-1100-1089-1100-1082-1072-1079-1072-1083-1110-1079-1085-1080-1094-1103.html (data zvernennia 28.12.2022). **12.** Kukuruz O. V. Informatsiina polityka prezydentiv Rosiiskoi Federatsii i Respubliky Polshcha shchodo Ukrainy. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Zhytomyr-Kyiv-Krakiv: Vyd. Yevenok O. O. 2018. S. 48–49. **13**. Mahda Ye. Yak ahresiia Rosii zminyla partnerstvo Polshchi ta Ukrainy. URL: https://glavcom.ua/columns/yemagda/jak-ahresija-rosiji-zminila-partnerstvo-polshchi-ta-ukrajini-896077 (data zvernennia 25.12.2022). **14.** Spilna zaiava Premier-ministriv Ukrainy, Lytovskoi Respubliky ta Respubliky Polshcha pro rezultaty zustrichi Liublinskoho trykutnyka. 26 lystopada 2022 roku. URL: https://www.umcs.pl/uk/

pod-,22133,zaversenny-proektu-spadsina-p-lsuds-kogo-ta-petlyri-,115222.chtm (data zvernennia 30.01.2023). **15.** Rigert B. Vstup Ukrainy do YeS: chy nastav chas dlia shvydkykh rishen? 10.03.2022. URL: https://www.dw.com/uk/vstup-ukrainy-do-ies-chy-nastav-chas-dlia-shvydkykh-i-smilyvykh-rishen-a-61067965/a-61067965 (data zvernennia 11.02.2023).

Horbatenko Volodymyr. **Strategic partnership Ukraine – Poland: challenges and achievements of wartime**

One of the most important directions of modern development of Ukraine is bilateral relations with leading European countries. This policy paves the way for the recognition of its European identity and creates broad opportunities for international cooperation on a mutually beneficial basis. The Republic of Poland was and remains one of the partners and reliable allies of Ukraine in wartime conditions. Accordingly, the proposed article examines the specifics of the development of the strategic partnership between Ukraine and the Republic of Poland in the conditions of a large-scale war unleashed by Russia against Ukraine. The fundamental principles and principles on which the strategic partnership of Ukraine and Poland is based have been clarified. The specificity of state and non-state aid of the government and people of Poland to forced migrants from Ukraine has been revealed. The joint information policy of opposing Russian propaganda and disinformation is substantiated. The specifics of forming a mutually beneficial security strategy are summarized. The factors of acceleration and optimization of the process of European integration of Ukraine with the assistance of the Polish leadership have been identified.

It was found that in the conditions of the war, the Ukrainian-Polish strategic partnership turned into a real form of full-fledged cooperation between the two states. Poland proved to be a reliable ally and arbiter in the provision of military aid. Therefore, the prospects for military cooperation are related to the gradual strengthening of these relations, which can become the basis of a military-political union and unification of countries that consider confronting the Russian threat as a priority strategic task. The interaction between Ukraine and Poland in the political, economic and social spheres has also intensified to a great extent, which is a guarantee of the common future of both countries. In order to further understand the development of friendly relations between Ukraine and the Republic of Poland, it is important to understand the process of institutionalization of common security policy and to counter hybrid threats, to determine priorities in all areas not only for the medium term, but also for the long term, which requires the consolidated efforts of statesmen, scientists and the public of both friendly countries.

Key words: *Russian-Ukrainian war, strategic partnership, mutually beneficial cooperation, forced migration, countering disinformation, security strategy, European integration of Ukraine.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-684-693
УДК 004.896

О. М. СТОЙКО,
*доктор політичних наук**
ORCID: 0000-0002-1021-5270

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті розглянуто переваги та недоліки, пов'язані зі зростанням застосування штучного інтелекту, зокрема його вплив на політичну сферу. Обґрунтовано необхідність правового регулювання його використання та проаналізовано досвід інших держав у цій сфері, зокрема Канади та США. Особлива увага приділена законопроєкту «Про штучний інтелект», що перебуває на розгляді Європарламенту, з огляду на євроінтеграційний курс України.

Ключові слова: *штучний інтелект, алгоритми, дискримінація, дезінформація, демократія.*

Stoiko Olena. **Political and Legal Implications of the Use of Artificial Intelligence**

The advantages and disadvantages associated with the growing use of artificial intelligence, in particular its impact on the political sphere, are considered. The author substantiates the need for legal regulation of its use and analyzes the experience of other countries in this area, in particular Canada and the United States. Particular attention is paid to the Artificial Intelligence Act, which is currently under consideration by the European Parliament in view of Ukraine's European integration course.

Key words: *artificial intelligence, algorithms, discrimination, disinformation, democracy.*

Вступ. З 2017 р. публікується Індекс готовності до штучного інтелекту (ШІ), згідно з яким у 2022 р. найбільш готовими до запровадження ШІ є США, Сінгапур, Велика Британія, Фінляндія та Канада[1]. З-поміж колишніх країн соцтабору найкращий показник – у Естонії (19), Чехії (30), Польщі (34), Литві (38). Україна ввійшла до цього рейтингу лише у 2019 р. на 63-ю позицію, а зараз перебуває на 60-й, що свідчить про дедалі більшу актуальність правового регулювання ШІ. Автори Індексу розробили 39 індикаторів, що визначають готовність у трьох основних сферах: уряд, технологічний сектор та дані й інфраструктура. Так, уряд повинен мати стратегічне бачення того, як він розвиває та управляє ШІ, підкріплене відповідним правовим регулюванням і увагою до етичних проблем (управління та етика). Крім того, він

* ***Stoiko Olena****, Doctor of Political Sciences*

© О. М. Стойко, 2023

повинен мати потужний внутрішній цифровий потенціал, включно з навичками і практиками, які підтримують його адаптивність до нових технологій.

Огляд літератури. Проблематика впливу технологій на суспільно-політичні процеси має відносно тривалу історію, однак лише після 2010 р. почали з'являтися дослідження наслідків використання машинного навчання та штучного інтелекту в етичному, політичному та правовому аспектах. Такі питання розглядаються у працях Н. Бострома, Дж. Брайсон, Л. Девіллерс, У. Еггерса, М. Камінські, Т. Кемпбелла, М. Маро, Л. Шеппарда та ін. Вітчизняні дослідники тему впливу ШІ на гуманітарну сферу практично не досліджували.

Постановка проблеми дослідження. Дедалі частіше застосунки з елементами ШІ використовуються не лише у технічній сфері, для підвищення ефективності послуг, що надаються приватним і публічним сектором, а й для прийняття рішень, що безпосередньо впливають на життя громадян: визначення кредитоспроможності, найму на роботу, доступу до соціальних благ (медицини, освіти тощо). Однак як будь-яке технологічне рішення ШІ має як позитивні, так і негативні результати, які лише починають осмислюватися суспільствознавцями.

Метою статті є виявлення політико-правових наслідків застосування ШІ та аналіз правових механізмів гарантування його безпечного використання на основі досвіду зарубіжних держав.

Виклад основного матеріалу. Автоматизовані системи, що послуговуються ШІ, допомагають спростити та удосконалити цілу низку процесів: від виробництва продуктів, надання послуг, передбачення метеорологічних явищ до пошуку оптимальних методів лікування хвороб. У звіті, підготовленому в Стенфордському університеті «Штучний інтелект і життя у 2030 році»[2], зазначено, що у державному секторі ШІ та прогностична аналітика сприяли установам економніше та ефективніше використовувати ресурси. Ці технології мають значний потенціал для покращення охорони правопорядку та посилення безпеки громадян шляхом адміністрування величезних обсягів даних (зокрема завдяки технології розпізнавання облич), скорочення часу реагування та виявлення зловмисної активності, яка може мати спершу спорадичний характер. ШІ також може бути корисним у виявленні нерегулярної фінансової діяльності, такої, як відмивання грошей, фінансування тероризму та шахрайства. ШІ може допомогти контролювати дотримання податкового законодавства та звітності, класифікувати рахунки для прогнозування пробного балансу для податкових коригувань, підтримувати чат-боти для автоматизації відповідей платникам податків[3].

У сфері правосуддя ШІ може використовуватися не лише задля удосконалення адміністративних процедур, спрощуючи заповнення документів та удоступнюючи судові процедури, а й, наприклад, для визначення терміну покарання. При винесенні вироку правопорушнику судді можуть керуватися оцінкою ризику від даної особи, підготовленої ШІ, з урахуванням його історії

правопорушень, умов життя, та визначатися, на який термін ця особа має бути ізольована від суспільства. Також існують програми на основі ШІ, які передбачають результати розгляду справ у Європейському суді з прав людини.

Використання ШІ актуалізує питання захисту прав інтелектуальної власності. У листопаді 2022 р. у США уже було подано позов до суду на технологічні компанії GitHub, Microsoft і OpenAI, оскільки створений ними інструмент GitHub Copilot, що автоматично генерує комп'ютерний код, по суті, є плагіатом роботи людей-розробників програмного забезпечення, що порушує їхні ліцензії. Постраждалими сторонами у цій справі, на думку позивача, є розробники, які працювали над проєктами з відкритим кодом, не даючи явного дозволу на використання результатів їх праці для навчання ШІ.

Не менш значущий влив ШІ і на політичну сферу, особливо на сферу комунікації між громадянами та політиками і представниками органів державної влади, оскільки може застосовуватися як для генерування, так і виявлення сфальшованої аудіовізуальної інформації. Системи ШІ використовуються для поширення дезінформації в інтернеті, що перетворює їх на потенційну загрозу для демократії: від сфальшованих відео (deep fake) до онлайн-ботів, які маніпулюють публічним дискурсом, імітуючи консенсус і поширюючи сфабриковані новини[4], існує небезпека, що системи ШІ підривають соціальну довіру. Технологія може використовуватися злочинцями, ідеологічними екстремістами або просто групами з особливими інтересами для маніпуляції людьми заради економічної чи політичної вигоди. Дезінформація є серйозною загрозою для суспільства і демократії загалом, оскільки вона ефективно змінює і маніпулює фактами, щоб створити соціальний зворотний зв'язок, який підриває будь-яке відчуття об'єктивної істини. Дебати про те, що є реальним, швидко переростають у дебати про те, хто має право вирішувати, що є реальним, що призводить до перегляду владних структур, які часто слугують укоріненим інтересам. Водночас різноманітні процедури фактчекінгу здійснюються із застосуванням ШІ, що зумовлює необхідність його введення у правові рамки.

ШІ також може справляти безпосередній вплив на один з ключових елементів демократії – вибори. З його допомогою можна максимально деталізувати профіль виборця, виокремити групу людей з нестійкими політичними уподобаннями і за допомогою таргетованої рекламної кампанії чи кастомізованого контенту в мережі запропонувати саме ту виборчу програму кандидата чи політичної партії, що найкраще відповідає їх потребам. В умовах демократії поразка на виборах є результатом неправильної оцінки настроїв виборців, а використання ШІ дасть змогу мінімізувати цю помилку. До того ж агрегація потреб виборців у реальному часі з широким використанням інструментів електронної демократії перетворить політичні партії на рудименти політичної системи.

Оскільки системи штучного інтелекту виявляються кориснішими в реальному світі, вони розширюють сферу свого застосування, що призводить до

зростання ризиків зловживань. Зі збільшенням можливостей систем ШІ та їх глибшою інтеграцією в суспільство наслідки втрати ефективного контролю над ними викликають дедалі більшу стурбованість[5]. Однією з найбільш нагальних небезпек ШІ є техносолюцизм – погляд, згідно з яким ШІ можна розглядати як панацею, хоча насправді він є лише інструментом[6]. Чим більшого успіху досягає ШІ, тим більшою стає спокуса його застосування для розв'язання усіх суспільних проблем у суспільстві. Але технологія часто створює більші проблеми в процесі вирішення менших. Наприклад, системи, які впорядковують і автоматизують надання соціальних послуг, можуть швидко стати негнучкими і відмовити в доступі до них окремим групам осіб (наприклад, іммігрантам). Коли постає вибір між алгоритмами та людьми, доволі поширеною є думка, що алгоритми пропонують менш упереджені рішення. Однак на практиці автоматизоване прийняття рішень часто може слугувати для відтворення, поглиблення і навіть посилення тих самих упереджень, і навіть посилювати ті упередження, які б хотілося виправити. Технології не є панацеєю від усіх бід і можуть створювати петлі зворотного зв'язку, які посилюють дискримінацію. Алгоритми рекомендацій, наприклад списки відтворення музики чи відео, навчені визначати пріоритетність найбільш «релевантних» елементів на основі аналізу вподобань інших користувачів. Однак метод відбору цих користувачів може сприяти збору упередженої інформації, яка стає ще більш суб'єктивною після обробки алгоритмами і робить користувачів ще більш упередженими, надаючи їм відфільтровану інформацію[7].

Автоматизоване прийняття рішень може призвести до спотворення результатів, які повторюють і посилюють наявні упередження[8]. Потенційна небезпека полягає в тому, що громадськість сприймає висновки, отримані ШІ, як вірогідні. Такий детерміністський підхід до прийняття рішень машиною може мати трагічні наслідки як у кримінальній, так і в медичній сферах. Коли набори даних непропорційно представляють менш впливових членів суспільства, ймовірним результатом є кричуща дискримінація.

Оскільки ШІ стає здатним аналізувати дедалі більше чинників, які можуть корелювати з ризиком, який становить підсудний для оточення, суди й суспільство загалом можуть прийняти алгоритмічну ймовірність за факт. Тобто алгоритмічна оцінка ризику особи для суспільства може бути інтерпретована іншими як майже вірогідна – результат, що вводить в оману, про що застерігали розробники інструменту. Попри те, що можна побудувати статистично керовану систему ШІ, яка б повідомляла про ступінь вірогідності разом з кожним прогнозом, немає жодної гарантії, що люди, які користуються цими прогнозами, будуть використовувати їх розумно. Прийняття ймовірності за вірогідність означає, що минуле завжди диктуватиме майбутнє. Існує ореол нейтральності та неупередженості, пов'язаний з прийняттям рішень ШІ, у результаті чого ці системи приймаються як об'єктивні, навіть якщо вони можуть бути результатом упереджених історичних рішень або

навіть відвертої дискримінації. Без прозорості щодо даних або алгоритмів ШІ, які їх інтерпретують, громадськість може залишитися в невіданні щодо того, як приймаються рішення, що мають суттєвий вплив на їхнє життя. Не маючи достатньої інформації для подання судового позову, люди можуть втратити доступ як до належної правової процедури, так і до відшкодування шкоди, якщо вони вважають, що були помилково оцінені системами ШІ.

Усвідомлення небезпеки безконтрольного використання ШІ змусило низку країн вдатися до пошуку правових інструментів мінімізації негативних наслідків його використання. Канада прагне позиціонувати себе як лідера в галузі штучного інтелекту, зокрема, завдяки Пан-канадській стратегії розвитку штучного інтелекту[9*]. Наразі на розгляді парламенту перебуває законопроєкт С-27 під назвою «Закон про імплементацію Цифрової хартії»[10], покликаний посилити законодавство Канади про захист приватного життя в приватному секторі, створити нові правила для відповідальної розробки та впровадження штучного інтелекту (ШІ), а також сприяти подальшому просуванню імплементації Цифрової хартії Канади. Пропонований Закон про штучний інтелект та дані запровадить нові правила для зміцнення довіри канадців до розробки та розгортання систем штучного інтелекту, зокрема захист канадців шляхом забезпечення того, щоб високоефективні системи ШІ розроблялися паралельно з виявленням, оцінкою та заходами з мінімізації ризиків заподіяння шкоди та упередженості. Законопроєкт також містить чіткі визначення заборон та покарань щодо використання даних, отриманих незаконним шляхом, для розробки ШІ, а також у випадках, коли бездумне впровадження ШІ завдає серйозної шкоди та за наявності умислу завдати значних економічних збитків шляхом його впровадження.

У США у жовтні 2022 р. оприлюднено проєкт Білля про права в галузі штучного інтелекту[11], покликаний регулювати розробку та використання автоматизованих систем, своєрідне керівництво для суспільства, яке захищає всіх людей від цих загроз та використовує технології для зміцнення демократії. У ньому визначено основні вимоги до ШІ:

1. Безпечні та ефективні системи. Керівництво організацій має брати на себе відповідальність і забезпечувати підзвітність за використання ШІ.

2. Захист від алгоритмічної дискримінації. Використання ШІ не повинно сприяти різному ставленню до осіб на основі їхньої раси, кольору шкіри, етнічної належності, статі, релігії, віку, національного походження, інвалідності, ветеранського статусу, генетичної інформації або будь-якої іншої класифікації, захищеної законодавством.

3. Конфіденційність даних. Особисті дані громадян повинні бути захищені від зловживань, а громадянам має бути надано більше прав, щоб впливати на те, як використовуються дані про них. На першому місці мають бути поси-

---

* Pan-Canadian Artificial Intelligence Strategy (CIFAR, 2017). URL: https://www.cifar.ca/ai/pan-canadian-artificial-intelligence-strategy.

лення захисту і обмеження для даних і висновків, пов'язаних із чутливими сферами, включаючи охорону здоров'я, роботу, освіту, кримінальне правосуддя і фінанси, а також для даних, що стосуються молоді.

У чутливих сферах особисті дані повинні використовуватися лише для виконання необхідних функцій, супроводжуватися етичною перевіркою. Громадяни повинні бути вільні від безконтрольного спостереження; технології спостереження повинні підлягати посиленому нагляду, що включає принаймні попередню оцінку їхньої потенційної шкоди та обмеження сфери застосування для захисту приватності та громадянських свобод. Безперервне спостереження та моніторинг не повинні використовуватися у сфері освіти, роботи, житла або в інших контекстах, де застосування таких технологій спостереження може обмежити права, можливості або доступ.

4. Повідомлення та пояснення. Громадяни мають право отримати пояснення того, як використовується будь-яка автоматизована система ШІ, і розуміти, як і чому вона отримує конкретний результат. Автоматизовані системи повинні надавати пояснення, які є технічно обґрунтованими, значущими та корисними для користувачів, а також для операторів.

5. Наявність альтернативного способу комунікації з людиною, перегляд рішень та запасні варіанти. Громадяни повинні мати можливість відмовитися від участі в системі й доступ до людини, яка може швидко розглянути та розв'язати їх проблеми. Громадянам слід гарантувати доступ до своєчасного розгляду та виправлення ситуації людиною, якщо автоматизована система виходить з ладу, видає помилку або якщо особа має намір оскаржити або опротестувати її вплив. Можливість комунікації з людиною та запасні варіанти повинні бути доступними, справедливими, ефективними, підтримуватися, супроводжуватися відповідним навчанням операторів і не повинні бути надто обтяжливими для громадян.

Найближче до запровадження базових стандартів регулювання ШІ наблизився Євросоюз. Його законодавці виходили з усвідомлення, що розвиток штучного інтелекту не лише обіцяє безліч переваг, а й створює нові ризики для користувачів. Відповідно до широкого застосування продуктів з ШІ слід вжити обов'язкових запобіжних заходів. Перший варіант закону про штучний інтелект[12] був опублікований Єврокомісією у квітні 2021 р. Запропонований закон об'єднує чинні правила та норми ЄС щодо ШІ в один документ та дає визначення системи ШІ як «програмне забезпечення, розроблене з використанням одного або декількох методів і підходів, перелічених у Додатку I (машинне навчання, логіка, підходи, засновані на знаннях, або статистичні підходи), і здатне для певного набору цілей, визначених людиною, генерувати такі результати, як контент, прогнози, рекомендації або рішення, що впливають на середовище, з яким вони взаємодіють».

Ризики використання ШІ виділено у чотири категорії: неприйнятні, високоризиковані, з обмеженим і мінімальним ризиком.

I – неприйнятні ризики, такі як використання ШІ в соціальному оцінюванні урядами, як це робиться в Китаї, або іграшки з голосовою підтримкою, що заохочують небезпечну поведінку.

II – високий ризик: технології ШІ, що використовуються в одному з секторів, перелічених у Додатку III, зокрема: на критично важливих об'єктах інфраструктури (наприклад, транспорті); у сферах, які можуть загрожувати життю і здоров'ю громадян, їх освітній або професійній підготовці (доступ до освіти та кар'єрне зростання особи, наприклад, підрахунок балів на іспитах); як компоненти безпеки продуктів (наприклад, у роботизованій хірургії); у ході працевлаштування, управління працівниками та наданні доступу до самозайнятості (програмне забезпечення для сортування резюме для процедур найму на роботу); при наданні основних приватних і державних послуг (наприклад, кредитний скоринг, який позбавляє громадян можливості отримати кредит); у роботі правоохоронних органів, які можуть втручатися у фундаментальні права людей (наприклад, оцінка достовірності доказів); при управлінні міграцією, наданням притулку та прикордонним контролем (перевірка автентичності проїзних документів); при здійсненні правосуддя та демократичних процедур (наприклад, застосування закону до конкретного набору фактів);

До систем ШІ з високим ступенем ризику будуть застосовуватися суворі зобов'язання, перш ніж вони зможуть бути випущені на ринок: адекватні системи оцінки та пом'якшення ризиків; висока якість наборів даних, що надходять у систему, для мінімізації ризиків і дискримінаційних результатів; реєстрація діяльності для забезпечення відстежуваності результатів; детальна документація, що надає всю необхідну інформацію про систему та її призначення органам влади, щоб вони могли оцінити її відповідність; чітке та адекватне інформування користувачів; належні заходи людського нагляду для мінімізації ризиків; високий рівень надійності, безпеки та точності.

При цьому усі системи віддаленої біометричної ідентифікації вважаються високоризикованими й до них висуваються суворі вимоги. Використання віддаленої біометричної ідентифікації в публічно доступних місцях для правоохоронних цілей у принципі заборонено. Винятки суворо визначені й регламентовані, наприклад, коли це необхідно для пошуку зниклої дитини, для запобігання конкретної та неминучої терористичної загрози або для виявлення, визначення місцезнаходження, ідентифікації або переслідування злочинця або підозрюваного в скоєнні серйозного кримінального злочину. Таке використання підлягає санкціонуванню судовим або іншим незалежним органом і має відповідні обмеження за часом, географічним охопленням і базами даних, в яких здійснюється пошук.

Однак категоризація систем, що підпадають під цей перелік випадків використання, не буде автоматичною, оскільки вони повинні «створювати ризик заподіяння шкоди здоров'ю, безпеці або основоположним правам фізичних осіб у спосіб, що спричиняє юридичні наслідки для них або має

еквівалентний значний ефект». Після цього постачальники ШІ можуть звернутися до захищеної системи тестування – так званої «пісочниці», для встановлення, чи потрапляє їхня система в категорію високого ризику. Якщо вони не вважатимуть, що це не так, вони повинні будуть подати обґрунтовану заяву до компетентного національного органу, щоб бути звільненими від відповідних зобов'язань. Якщо система буде використовуватися в більш ніж одній державі – члені ЄС, заявка буде направлена до Ради з питань штучного інтелекту – органу ЄС, створення якого депутати Європарламенту обговорюють з метою впорядкування правозастосування на європейському рівні. Основним завданням Ради з ШІ буде забезпечення послідовного застосування та виконання закону в державах – членах ЄС, налагодження гнучкої та оперативної взаємодії із зацікавленими сторонами.

Законодавці також хочуть, щоб під час тестування систем ШІ з високим ступенем ризику розробники враховували не лише наслідки їх використання, а й обґрунтовано передбачувані зловживання, а також будь-який негативний вплив на вразливі групи населення (насамперед на дітей). Що стосується наборів даних, на основі яких працюють алгоритми, то розробники ШІ нестимуть відповідальність за весь життєвий цикл системи й повинні будуть вживати заходів з управління даними та управління ризиками, пов'язаними з практикою збору даних, включаючи перевірку законності джерела даних. Крім того, розробники ШІ повинні враховувати, чи можуть такі набори даних призвести до упередженості, що негативно вплине на здоров'я, безпеку або фундаментальні права людини (наприклад, призвести до незаконної дискримінації). Також до уваги братиметься контекст і цільове призначення системи.

III – обмежений ризик, використання у додатках з конкретними зобов'язаннями щодо прозорості. При використанні таких систем ШІ, як чат-боти, користувачі повинні знати, що вони взаємодіють з машиною, щоб мати змогу ухвалити обґрунтоване рішення про продовження або припинення взаємодії.

VI – мінімальний ризик, наприклад, відеоігри зі ШІ або спам-фільтри. До цієї групи належить більшість систем ШІ, що наразі застосовуються в Євросоюзі.

Парламент має проголосувати за проєкт закону про штучний інтелект до кінця березня 2023 р. Очікується, що після цього голосування у квітні розпочнеться обговорення між державами-членами, Парламентом та Комісією (так званий трилог). Якщо цей графік буде дотримано, остаточний варіант закону про ШІ має бути ухвалений до кінця 2023 р.

Загалом саме Європейський Союз, можливо, зробив найсміливіший крок, запропонувавши закон про штучний інтелект, який не тільки обіцяє стати першою в історії правовою базою для управління ШІ, а й потенційно може бути прийнятий як майбутній глобальний стандарт так само, як це зробив Загальний регламент про захист даних.

Незалежно від остаточної версії закону про ШІ його дотримання буде обов'язковим для будь-якої компанії, що надає послуги з використанням

штучного інтелекту жителям ЄС. Деякі платформи з міжнародною клієнтською базою можуть прийняти стандарти ШІ для всіх користувачів, тоді як платформи з більш ізольованими і локалізованими алгоритмами можуть відмовитися від такого кроку.

Після ухвалення Закон про ШІ стане першим горизонтальним законодавчим актом в ЄС, який регулюватиме системи ШІ, запроваджуючи правила безпечного та надійного розміщення на ринку ЄС продуктів із компонентом ШІ. Очікується, що екстериторіальна сфера застосування закону (тобто його дія поширюватиметься на постачальників і користувачів за межами ЄС, якщо продукція, вироблена системою, використовується в ЄС) та надзвичайно високі штрафи – до 30 млн євро або до 6% від загального світового річного обороту компанії за попередній фінансовий рік – визначатимуть регуляторні вимоги за межами ЄС, як це було у випадку з Європейським загальним регламентом про захист даних.

Висновки. Україна дещо відстала від розвинених держав у правовому регулюванні застосування ШІ. Так, Концепція розвитку ШІ в Україні[13] була схвалена лише у 2020 р. і визначила ШІ як «організовану сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань». У Концепції виділено 9 галузей застосування ШІ та визначено зміст заходів, зокрема, у публічному управлінні слід сформувати перелік адміністративних послуг, рішення за якими приймаються автоматично, а у сфері правового регулювання потрібно «привести принципи використання ШІ в українському законодавстві до європейських норм». Врахування європейського досвіду та української специфіки у національному законодавстві про застосування цифрових технологій має полегшити як адаптацію до входження в європейський правовий простір, так і сприяти розвитку технологічного сектора в країні.

1. Oxford Insights Government AI Readiness Index 2022. URL: https://www.oxfordinsights.com/government-ai-readiness-index-2022 **2.** Artificial Intelligence and Life in 2030. URL: https://ai100.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj18871/files/media/file/ai100report10032016fnl_singles.pdf **3.** How Tax is leveraging AI – Including machine learning – In 2019. URL: https://www.pwc.com/gx/en/tax/publications/assets/how-tax-leveraging-ai-machine-learning-2019.pdf **4.** Buchanan B., Lohn A., Musser M., Sedova K. Truth, Lies, and Automation: How Language Models Could Change Disinformation. URL: https://cset.georgetown.edu/publication/truth-lies-and-automation/ **5.** Christian B. The Alignment Problem: Machine Learning and Human Values. N.Y.: W. W. Norton & Company, 2020. 496 p. **6.** Philanthropy's Techno-Solutionism Problem6 Democracy and Civic Life: What Is the Long Game for Philanthropy? URL: https://knightfoundation.org/philanthropys-techno-solutionism-problem/ **7.** Noble S.U. Algorithms of Oppression: How

Search Engines Reinforce Racism. N.Y.: NYU Press, 2018. 248 p. **8.** Gathering Strength, Gathering Storms: The One Hundred Year Study on Artificial Intelligence (AI100) 2021 Study Panel Report. URL: https://ai100.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj18871/files/media/file/AI100Report_MT_10.pdf **9.** Pan-Canadian Artificial Intelligence Strategy (CIFAR, 2017). URL: https://www.cifar.ca/ai/pan-canadian-artificial-intelligence-strategy **10.** Digital Charter Implementation Act, 2022. URL: https://www.parl.ca/legisinfo/en/bill/44-1/c-27 **11.** Blueprint for an AI Bill of Rights: Making automated systems work for the American people. URL: https://www.whitehouse.gov/ostp/ai-bill-of-rights/ **12.** Proposal for Artificial Intelligence Act and amending certain legislative acts. COM/2021/206 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0206 **13.** Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. / Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini; Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 hrudnia 2020 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text

Stoiko Olena. **Political and Legal Implications of the Use of Artificial Intelligence**

Increasingly, applications with AI elements are being used not only in the technical field, to improve the efficiency of services provided by the private and public sectors, but also to make decisions that directly affect the lives of citizens. However, like any technological solution, AI has both positive and negative results, which are only beginning to be understood by social scientists.

The purpose of the article is to identify the political and legal consequences of AI application and to analyze the legal mechanisms for ensuring its safe use based on the experience of foreign countries.

As AI systems prove to be increasingly useful in the real world, they expand their scope of application, which leads to an increase in the risks of abuse. The consequences of losing effective control over them are of growing concern. Automated decision-making can lead to distorted results that repeat and reinforce existing biases. There is an aura of neutrality and impartiality associated with AI decision-making, resulting in these systems being accepted as objective, even though they may be the result of biased historical decisions or even outright discrimination. Without transparency about the data or the AI algorithms that interpret it, the public may be left in the dark about how decisions that have a significant impact on their lives are made.

Awareness of the dangers of uncontrolled AI use has led a number of countries to seek legal instruments to minimize the negative consequences of its use. The European Union is the closest to introducing basic standards for AI regulation. A draft of Artificial Intelligence Act was published in 2021 and classifies the risks of using AI into four categories: unacceptable, high-risk, limited, and minimal. Once adopted, the AI Act will be the first horizontal legislative act in the EU to regulate AI systems, introducing rules for the safe and secure placement of AI-enabled products on the EU market. Taking into account the European experience and Ukrainian specifics in domestic legislation on the use of digital technologies should facilitate both adaptation to the European legal space and promote the development of the technology sector in the country.

Key words: *artificial intelligence, algorithms, discrimination, disinformation, democracy.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-694-703
УДК 323.1

В. А. ЯВІР,
*доктор політичних наук**
ORCID: 0000-0002-1854-5012

ПОЗИЦІЯ УКРАЇНИ ЩОДО ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ РФ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Виявлено, що політика дезінтеграції стала несиметричною відповіддю на збройну дезінтеграцію Росією України, а саме проведення псевдореферендумів про приєднання до РФ окупованих областей України. Відповідь України містить принципово інші інструменти, серед яких – нестандартні рішення з урахуванням внутрішніх російських деструктивних процесів та етнотериторіальних претензій держав-сусідів до РФ. Незважаючи на відсутність чіткої стратегії дезінтеграції РФ, спостерігається формування консолідованої дезінтеграційної позиції України із залученням міжнародної спільноти до посилення процесів розпаду держави-агресора шляхом підтримки демократичних свобод, у тому числі права націй на самовизначення, які авторитарний режим силою утримує у складі федерації.

Ключові слова: *дезінтеграція, російсько-українська війна, нації, право на самовизначення.*

Yavir Vira. **Ukraine's Position as for the Disintegration of Russian Federation: Political and Legal Aspect**

The policy of disintegration became an asymmetric response to Russia's armed disintegration of Ukraine, precisely the holding of fake referendums on joining the Russian Federation of the occupied regions of Ukraine. Ukraine's response contains fundamentally different tools, including non-standard solutions taking into account Russia's internal destructive processes and the ethnoterritorial claims of neighboring states to the RF. Despite the lack of a clear strategy for the disintegration of Russia, the formation of a consolidated disintegration position of Ukraine is being observed with the involvement of the international community in strengthening the processes of disintegration of the aggressor state by supporting democratic freedoms, including the right of nations to self-determination, which the authoritarian regime keeps within the federation with force.

Key words: *disintegration, Russian-Ukrainian war, nations, right of self-determination.*

Вступ (актуальність теми). Російсько-українська війна є безпрецедентним викликом для територіальної цілісності, розвитку України, збереження її цивілізаційної суб'єктності як незалежної, суверенної європейської держави.

* ***Yavir Vira****, Doctor of Political Sciences*

© В. А. Явір, 2023

Повномасштабна війна стала продовженням і наслідком політики дезінтеграції України, яка послідовно впроваджувалася Російською Федерацією від самого початку здобуття незалежності Україною. До того ж Росія проводить дезінтеграційну, експансіоністську політику фактично щодо всіх пострадянських держав, претендуючи на їх території та намагаючись відродити етнополітичне наддержавне утворення на зразок СРСР. Політика дезінтеграції щодо України за понад 30 років пройшла трансформацію від м'яких дезінтеграційних проєктів (економічних, політичних) з частковою втратою суверенітету Україною до нелегітимних з безкровною анексією територій (АРК Крим) внаслідок порушення територіальної цілісності, потім до гібридних з невизнаною збройною окупацією територій (ОРДЛО), аж до конвенційної повномасштабної війни з вимогами повалення демократичного легітимного політичного режиму України[1]. Це дослідження є продовженням циклу російсько-українських дезінтеграційних досліджень.

Постановка проблеми. До повномасштабного вторгнення у 2022 р. на офіційному рівні (політичних заяв високопосадовців або політико-правових документів) Україна як демократична, європейська держава не була помічена в дезінтеграційній активності щодо РФ. Врегулювання збройного етнополітичного конфлікту з РФ щодо тимчасово окупованих територій України проводилося виключно мирним шляхом у межах дипломатичних перемовин на різних міжнародних майданчиках. Україна ніколи не характеризувалася як експансіоністськи налаштована країна, її етнонаціональна політика не містила дезінтеграційних намірів або етнотериторіальних претензій до сусідніх держав.

Однак після повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну, яке супроводжується окупацією території, геноцидом українського населення, руйнуванням цивільної та критичної інфраструктури життєзабезпечення, порушенням міжнародного гуманітарного права – дезінтеграція РФ стала ключовою політичною темою, одним із обговорюваних способів завершити конвенційну російсько-українську війну. Тому метою дослідження є вивчення політико-правового виміру участі України у дезінтеграції РФ, завданнями: дослідження дезінтеграційної політики України щодо РФ в цілому; аналіз політичних заяв і проєктів, які містять дезінтеграційні наміри та заклики; вивчення правових актів, спрямованих на активацію процесів дезінтеграції в РФ. Методологія дослідження базуватиметься переважно на системному аналізі, контент-аналізі та політологічному аналізі.

Огляд літератури. Ця проблематика поки що не здобула глибокого наукового осмислення, позаяк є дуже свіжою – Україна робить перші кроки в напрацюванні підходів, бачення дезінтеграції РФ та своєї участі в глобальному процесі розпаду найбільшої держави у світі. Втім, окремі аспекти дезінтеграційної російсько-української тематики були об'єктом вивчення С. Асланова, К. Вітмана, П. Гай-Нижника, О. Картунова, В. Котигоренка, І. Кресіної, О. Маруховської-Картунової, О. Майбороди та ін.

Виклад основного матеріалу. Перший рівень дезінтеграційної політики – це рівень політичних заяв, що містять дезінтеграційні наміри та заклики, виявляють і констатують перебіг і особливості дезінтеграційних процесів на теренах РФ. З одного боку, вони стали симетричною відповіддю на різноманітні проєкти та наміри РФ з дезінтеграції України, які особливо інтенсивно зациркулювали в політичному та медіапросторі держави-агресора з моменту повномасштабного вторгнення. У російських пропагандистських ЗМІ точилися тривалі дискусії, як саме Росія дезінтегровуватиме Україну після своєї перемоги, які частини зможе поглинути і інтегрувати, а які як цивілізаційно чужі краще буде залишити поза «русским миром»[2].

Виявилося, що після провалу перших етапів «спеціальної військової операції в Україні» чіткого проєкту дезінтеграції України у Росії вже немає, держава-агресор імпровізує, концентрує увагу на тих територіях України, які вдалося захопити і втримати під контролем, беручи до уваги безперервний процес звільнення Україною окупованих територій збройним шляхом. Так, Москва розглядала сценарій формування квазіутворення під назвою «Південна Русь» на захоплених російською армією територіях півдня України, але реалізувати не встигла. На окупованих територіях Херсонської, Запорізької, Луганської та Донецької областей у вересні 2022 р. країні-агресору довелося квапливо проводити фейкові референдуми про входження їх до складу РФ у відповідь на швидке звільнення Україною від окупації майже всієї Харківської області. За їх сфабрикованими результатами захоплені території Луганської, Донецької, Запорізької та Херсонської областей України були приєднані до РФ у статусі нових суб'єктів, навіть без традиційного оформлення у так звані народні республіки. У такий спосіб Росія вкотре поглибила рівень дезінтеграції України, порушивши принципи міжнародного права. І хоча Україна та міжнародна спільнота не визнали анексії цих регіонів і заявили, що такі рішення (акти і договори) є юридично нікчемними, тобто такими, що не мають жодних правових наслідків, а захоплені території України залишаються в статусі тимчасово окупованих. Президент України видав відповідний Указ «Про нікчемність актів, що порушують суверенітет та територіальну цілісність України»[3]. Але з часом в українському політикумі визріває розуміння, що дезінтеграція може бути таким же політико-правовим інструментом, але застосованим вже Україною проти Росії.

Однак між Україною і Росією є принципова відмінність, що суттєво знижує ефективність і обмежує ступінь застосування дезінтеграції Україною – Україна демократична, правова, мирна держава, яка завжди підкреслює, що діє в правовому полі, не має наміру окуповувати жодні російські території, а захищає власний суверенітет і відвойовує територіальну цілісність. Це закриває питання збройної дезінтеграції РФ та участі в цьому процесі України. І навіть зброя, яка надається Україні Заходом для підтримки у ході російсько-української війни, має обмежену дальність дії, щоб не бути застосованою по території РФ. Натомість російські пропагандистські ЗМІ лякають

внутрішню аудиторію тим, що ЗСУ таки мають намір захопити прикордонні області Росії начебто внаслідок масштабної наступальної операції. Великого галасу набула поширена ними карта дезінтеграції Росії, помічена у кабінеті очільника ГУР МО України, на якій РФ розділена на частини: Курська і Бєлгородська області віднесені до України, Калінінградська – до ФРН, Карелія і Північний Захід – до Фінляндії, а Курильські острови – до Японії[4]. Сам К. Буданов пояснює бурхливу реакцію російських пропагандистів на карту дезінтеграції РФ тим, що «вони розуміють, що це їх майбутнє (розпад Росії), що це не ми (українці) їм підготували, це вони себе довели (розпочавши війну проти України)..» і не має значення «чи буде вона (РФ) офіційно розділена, чи неофіційно, тобто у вигляді протекторатів інших держав над частинами колишньої РФ»[5].

Крім того, Україна закликала звільняти від російської окупації всі землі, захоплені ще СРСР з порушенням норм міжнародного права. Так, Верховна Рада звернулася до міжнародної спільноти з приводу Північних територій Японії (острови Курильського архіпелагу, які входять до складу РФ як частина Сахалінської області і через які між Росією та Японією триває затяжний територіальний спір), визнавши, що ці території перебувають під окупацією РФ і закликавши вжити всіх можливих заходів для договірно-правового оформлення статусу Північних територій Японії[6]. Таким чином, рівень політико-правових актів є наступним рівнем формування дезінтеграційної політики щодо РФ. Указом Президента Україна підтвердила свою повагу до суверенітету і територіальної цілісності Японії, включно з її Північними територіями, які продовжують перебувати під окупацією РФ і відтепер виходитиме з позиції, що вони є невід'ємною частиною суверенної території Японії[7]. Адже Україна стоїть на позиції, що відновлення міжнародного правопорядку можливе лише тоді, коли всі країни будуть захищені від окупації, а Росія як країна-агресор понесе відповідальність за свої дії з порушення суверенних кордонів України та інших держав світу.

Відтак дезінтеграційна політика України щодо РФ не може бути симетричною, хоча і є відповіддю на збройну дезінтеграцію України, вона містить набір принципово інших засобів. Незважаючи на заклики до міжнародної спільноти, головний акцент робиться на внутрішньодезінтеграційні процеси, викликані внутрішніми суперечностями, як-от: порушення прав націй та етносів, які входять до складу РФ, невдоволення російського населення участю у повномасштабній війні, падіння рівня життя та економічного розвитку внаслідок безпрецедентного застосування санкцій проти РФ. Почасти дезінтеграційна позиція України щодо Росії знаходить відображення в пасивних очікуваннях, що РФ сама розпадеться внаслідок деструктивних процесів, іманентно притаманних російській імперській авторитарній державі, але зараз суттєво каталізованих війною.

Її акумулював М. Подоляк, вказавши на появу симптомів дезінтеграції на усіх напрямках внаслідок провалу так званої спеціальної військової операції

російського президента в Україні. «Росія не може пояснити своїм громадянам, чому «велика держава» програє маленькій Україні, яка несамовито захищає свою свободу. Тому наростає дезінтеграція. Тривають переділи і взаємні звинувачення в елітах, пошук наступників...», – спрогнозував системну та швидку дезінтеграцію Росії шляхом державного перевороту радник голови Офісу Президента України[8]. Секретар РНБО вважає, що в Росії вже розпочалися дезінтеграційні процеси, які в підсумку приведуть до розпаду країни-агресора, оскільки частина суб'єктів федерації вже готові виходити з колоніального стану (Татарстан, Ічкерія). О. Данілов переконаний, що якщо процес виходу суб'єктів з РФ розпочнеться, він набиратиме обертів і зупинити його буде неможливо, що і закінчиться розвалом Росії[9]. При цьому секретар РНБО наголосив, що Україна майже не бере участі у цій дезінтеграції – В. Путін розвалює РФ власними діями.

За незначними винятками, політика України щодо дезінтеграції залишається вичікувальною, орієнтованою більше на активізацію деструктивних процесів безпосередньо в РФ та завдання нищівної поразки Росії на полі бою. Ці взаємозалежні процеси підсилюються тим, що РФ найбільш масово мобілізує на війну проти України населення віддалених суб'єктів федерації – таких як Республіка Саха (Якутія), Республіка Тува, Республіка Бурятія, Республіка Дагестан. Не можна однозначно стверджувати, що це цілеспрямована мобілізація за етнічною ознакою інших націй, однак віддалені регіони РФ є депресивними і зменшення чоловічого населення автоматично означає зменшення їх протестного потенціалу. Окремі представники місцевих еліт однозначно трактують мобілізацію як прояв етнічних чисток. «Виходить, що держава під назвою Росія вирішила влаштувати геноцид бурятського народу? Знищити весь генофонд, забравши молодих, яким жити й жити? Заради чого?», – коментує викладачка вручення повісток студентам першого курсу факультету бурятської філології[10]. Незважаючи на масовий характер мобілізації в багатьох суб'єктах РФ, лише Дагестан відреагував більш-менш помітними акціями протесту, зокрема перекриттям федеральної траси Хасав'юрт – Махачкала, сутичками з силовиками, жіночими мітингами під гаслами «Ні війні!» та «Наші діти – не добриво!».

Водночас у регіонах зростає усвідомлення того факту, що війна в Україні є особистою забаганкою російського президента, нашарованою на загарбницький менталітет росіян, який щодня підживлюється антиукраїнською пропагандою та мовою ворожнечі. Російсько-українська війна не є втіленням інтересів націй інших суб'єктів федерації, які здебільшого потерпають від імперських воєнних амбіцій російських еліт, тому можуть скористатися послабленням центру і почати боротьбу за незалежність. «Ідеологія підказує українцям простий та очевидний рецепт перемоги над імперією зла. Поневолені нації, які населяють РФ, повинні усвідомити себе, відмовитися воювати за московські інтереси, збунтуватися проти Путіна і тоді кремлів-

ському режиму кінець», – пропонує історик М. Дубинянський шлях перемоги у війні з Росією[11].

Таким чином, дезінтеграція Росії розглядається Україною як один з інструментів перемоги України, послаблення набагато сильнішого супротивника, який володіє більшими людськими, матеріальними та військовими ресурсами для ведення війни.

Дезінтеграційна політика України щодо РФ вже не обмежується поодинокими політичними заявами та закликами – це консолідована позиція держави, спрямована на стимулювання відцентрових тенденцій і національно-визвольних рухів серед суб'єктів РФ. З цією метою була прийнята низка відповідних політико-правових документів. Зокрема, Верховна Рада України звернулася до міжнародної спільноти з закликом про підтримку права на самовизначення народів РФ. У постанові парламенту зазначається: «…Реалізовуючи свою загарбницьку імперіалістичну політику, росія століттями вчиняє геноцид поневолених народів, ігнорує принцип рівноправності та самовизначення народів, грубо порушує права корінних народів та громадян, які належать до національних меншин… що, навіть проводячи загарбницьку війну проти України, російська влада здійснює геноцид народів російської федерації, зокрема використовуючи для цього оголошену нею мобілізацію»[12].

З огляду на це Україна підтримала невід'ємне право народів РФ на самовизначення відповідно до Статуту ООН, загальновизнаних норм і принципів міжнародного права. Також український парламент закликав міжнародну спільноту вжити заходів для припинення переслідування лідерів та членів національно-визвольних рухів народів РФ; припинення практики депортації та внутрішнього переміщення громадян РФ з метою спотворення етнічного складу регіонів РФ; забезпечення вільного розвитку традицій та культурної самобутності РФ.

Незважаючи на те, що безпосередньо дезінтеграція РФ у зазначеній постанові не згадується, йдеться саме про залучення широкої міжнародної підтримки для посилення процесів розпаду держави-агресора. Верховна Рада звернулася до ООН, Європейського Парламенту, ПАРЄ, інших міжнародних організацій і парламентів держав світу із закликом послідовно підтримати народи РФ у реалізації ними права на самовизначення та всебічно посилити підтримку України задля її перемоги в російсько-українській війні з подальшою деімперіалізацією РФ і деколонізацією народів, що утримуються в її складі. Якщо раніше дезінтеграція РФ розглядалася як чи не обов'язкова передумова, інструмент перемоги України над Росією у війні, то цим документом Україна посилює свою дезінтеграційну політику і позицію. Демонструючи, що за потужної і консолідованої міжнародної підтримки Україна може взяти активну участь у процесі розпаду держави-агресора і дезінтеграція РФ буде вже не передумовою, а стане неминучим наслідком перемоги України та програшу авторитарної імперії.

Російське військово-політичне керівництво реагує на заяви України щодо підтримки і заохочення дезінтеграційних тенденцій у РФ передбачувано – з темників адміністрації президента РФ для ЗМІ і безпосередньо з пропагандистських наративів випливає, що розпад і розділення Росії були метою потенційної атаки України та Заходу на РФ, якій начебто й запобігла «успішна спеціальна військова операція», яка дала змогу «повернути російські землі» (окупувати та анексувати території України). В оприлюдненій в опозиційних російських ЗМІ методичці для державних і провладних ЗМІ зазначається, що західні країни готувалися до атаки на Росію з 2014 р., маючи намір «розділити і підкорити російський народ»[13]. Тож російське військово-політичне керівництво діє на випередження і готує громадську думку до ймовірності дезінтеграції РФ, яка загрожує стати незворотним наслідком провалу війни проти України. Тим часом експертне середовище Росії вірить, що уникнути дезінтеграції можна, змінивши федеративний територіальний устрій на конфедеративний або надавши більше прав суб'єктам федерації. РФ федеративна лише де-юре, де-факто це централізована унітарна держава, в якій всі важливі рішення і призначення на найвищі посади у суб'єктах федерації відбуваються у центрі.

На продовження підтримки права народів РФ на самовизначення Україна визнала Чеченську Республіку (Ічкерію) тимчасово окупованою РФ. Ічкерія, після проголошення суверенітету та незалежності в 1990-х роках, програла збройну боротьбу за незалежність у двох війнах з РФ, яка вдалася до збройної агресії, щоб не дозволити вихід республіки зі свого складу. У зв'язку з цим український парламент: заявив про невизнання окупації РФ території Чеченської Республіки Ічкерія, проголосивши чинний там режим окупаційним і нелегітимним; засудив міжнародні злочини, вчинені РФ під час першої (1994–1996) і другої (1999–2009) війн проти Чеченської Республіки Ічкерія, політику геноциду Чеченського народу; закликав міжнародну спільноту визнати Ічкерію тимчасово окупованою РФ, засудити злочин геноциду проти її народу та забезпечити незалежне розслідування міжнародних злочинів, вчинених на території тимчасово окупованої Ічкерії[14]. Незважаючи на те, що це ще не визнання суверенітету окремого регіону Росії, у чеченському громадському русі вважають, що наслідком цього рішення України буде «моральний стимул для відновлення боротьби чеченців за незалежність і створення власної держави»[15]. У РФ таке рішення України розцінили як підбурювання та спробу втручання у внутрішні справи РФ, але його прийняття стало частиною відповіді на дезінтеграцію Росією України, зокрема проведення псевдореферендумів про приєднання до РФ окупованих областей України.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі залежать від перебігу російсько-української війни, конкретних кроків України з дезінтеграції РФ, посилення внутрішніх дезінтеграційних процесів у РФ і позиції міжнародної спільноти, яка поки що боїться розвалу найбільшої дер-

жави світу. Наразі вивчення політико-правового виміру участі України у дезінтеграції РФ дає змогу зробити висновок про формування консолідованої дезінтеграційної позиції України із залученням міжнародної спільноти до посилення процесів розпаду держави-агресора шляхом підтримки демократичних свобод, у тому числі права націй на самовизначення, які авторитарний режим силоміць утримує у складі федерації. Попри те, що в України немає чіткої стратегії дезінтеграції РФ, політика дезінтеграції стала несиметричною політико-правовою відповіддю на збройну дезінтеграцію Росією України, а саме проведення псевдореферендумів про приєднання до РФ окупованих областей України. Відповідь України містить принципово інші інструменти, серед яких – нестандартні рішення з урахуванням внутрішніх російських деструктивних процесів та етнотериторіальних претензій держав-сусідів до РФ. Якщо на початку війни дезінтеграція РФ розглядалася як обов'язкова передумова, інструмент перемоги України над РФ, то тепер – як неминучий наслідок перемоги України у війні.

1. Явір В. А. Російсько-українська війна: аналіз проєктів дезінтеграції України. *Вісник Львівського університету.* Серія філософсько-політологічні студії. 2022. № 41. С. 199. **2.** Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. URL: https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html. **3.** Про нікчемність актів, що порушують суверенітет та територіальну цілісність України: Указ Президента України № 687/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6872022-44289. **4.** Карта Буданова з розчленованою Росією добряче налякала пропагандистів Путіна. *Главком*. URL: https://bit.ly/3GhxSm2. **5.** Буданов: прогноз на 2023 рік та особлива карта в кабінеті: інтерв'ю. URL: https://www.youtube.com/watch?v=7dK2mdcWBpQ. **6.** Про Звернення Верховної Ради України до міжнародного співтовариства щодо Північних територій Японії: Постанова Верховної Ради України № 2662-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-20#Text. **7.** Про питання Північних територій Японії: Указ Президента України № 692/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6922022-44369. **8.** Державний переворот в Росії вже зав'язаний і вже вирує – Подоляк. *УНІАН*. URL: https://bit.ly/3VFofU9. **9.** Олексій Данілов: «Швидкої перемоги не буде, але війна точно не на роки». *LB.ua*. URL: https://bit.ly/3X10O9n. **10.** Ховаються у корівниках і тікають у Монголію. Як у Росії мобілізують бурятів. BBC. URL: https://bit.ly/3jGtG7M. **11.** Дубинянський М. Ключ від тюрми народів. *Українська правда.* URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2022/11/19/7376813/. **12.** Про Звернення Верховної Ради України до міжнародного співтовариства про підтримку права на самовизначення народів російської федерації: Постанова Верховної Ради України № 2633-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2633-20#Text. **13.** Российская армия побеждает НАТО – методичка Кремля о том, как пропагандисты должны подводить итоги 2022 года. *Медуза*. URL: https://bit.ly/3GFzTdi. **14.** Про Заяву Верховної Ради України про засудження збройної агресії російської федерації проти Чеченської Республіки Ічкерія, окупації її території та злочину геноциду Чеченського народу: Постанова Верховної Ради України № 2672-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2672-20#Text. **15.** Хотин Р. Чому Україна визнала Чечню окупованою Росією і чи означає це визнання незалежності Ічкерії? *Радіо Свобода.* URL: https://bit.ly/3X7lZpC.

References

1. Yavir V. A. Rosiys'ko-ukrayins'ka viyna: analiz proyektiv dezintehratsiyi Ukrayiny. *Vîsnyk L'vivs'koho universytetu.* Seriya filosofs'ko-politolohichni studiyi. 2022. № 41. S. 199. DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.26 [ukr.]. **2.** Sergeytsev T. Chto Rossiya dolzhna sdelat' s Ukrainoy. *RIA Novosti.* URL: https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html [rus.]. **3.** Pro nikchemnist' aktiv, shcho porushuyut' suverenitet ta terytorial'nu tsilisnist' Ukrayiny: Ukaz Prezydenta Ukrayiny № 687/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6872022-44289 [ukr.]. **4.** Karta Budanova z rozchlenovanoyu Rosiyeyu dobryache nalyakala propahandystiv Putina. *Hlavkom*. URL: https://bit.ly/3GhxSm2 [ukr.]. **5.** Budanov: prohnoz na 2023 rik ta osoblyva karta v kabineti: interv"yu. URL: https://www.youtube.com/watch?v=7dK2mdcWBpQ [ukr.]. **6.** Pro Zvernennya Verkhovnoyi Rady Ukrayiny do mizhnarodnoho spivtovarystva shchodo Pivnichnykh terytoriy Yaponiyi: Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny № 2662-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-20#Text [ukr.]. **7.** Pro pytannya Pivnichnykh terytoriy Yaponiyi: Ukaz Prezydenta Ukrayiny №692/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6922022-44369 [ukr.]. **8.** Derzhavnyy perevorot v Rosiyi vzhe zav'yazanyy i vzhe vyruye – Podolyak. *UNIAN*. URL: https://bit.ly/3VFofU9 [ukr.]. **9.** Oleksiy Danilov: «Shvydkoyi peremohy ne bude, ale viyna tochno ne na roky». *LB.ua.* URL: https://bit.ly/3X10O9n [ukr.]. **10.** Khovayut'sya u korivnykakh i tikayut' u Monholiyu. Yak u Rosiyi mobilizuyut' buryativ. BBC. URL: https://bit.ly/3jGtG7M [ukr.]. **11.** Dubynyans'kyy M. Klyuch vid tyurmy narodiv. *Ukrayins'ka pravda*. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2022/11/19/7376813/ [ukr.]. **12.** Pro Zvernennya Verkhovnoyi Rady Ukrayiny do mizhnarodnoho spivtovarystva pro pidtrymku prava na samovyznachennya narodiv rosiys'koyi federatsiyi: Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny № 2633-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2633-20#Text [ukr.]. **13.** Rossiyskaya armiya pobezhdayet NATO – metodichka Kremlya o tom, kak propagandisty dolzhny podvodit' itogi 2022 goda. *Meduza*. URL: https://bit.ly/3GFzTdi [rus.]. **14.** Pro Zayavu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny pro zasudzhennya zbroynoyi ahresiyi rosiys'koyi federatsiyi proty Chechens'koyi Respubliky Ichkeriya, okupatsiyi yiyi terytoriyi ta zlochynu henotsydu Chechens'koho narodu: Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny № 2672-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2672-20#Text [ukr.]. **15.** Khotyn R. Chomu Ukrayina vyznala Chechnyu okupovanoyu Rosiyeyu i chy oznachaye tse vyznannya nezalezhnosti Ichkeriyi? *Radio Svoboda.* URL: https://bit.ly/3X7lZpC [ukr.].

Yavir Vira. **Ukraine's Position as for the Disintegration of Russian Federation: Political and Legal Aspect**

Introduction. *The full-scale Russian-Ukrainian war became a consequence of the policy of disintegration of Ukraine, which was consistently implemented by the Russian Federation from the very beginning of Ukraine's independence. After the full-scale military invasion of the Russian Federation into Ukraine, which was accompanied by the occupation of the territory, the genocide of the Ukrainian population, the destruction of civilian and critical life support infrastructure, the violation of international humanitarian law, the disintegration of the Russian Federation became a key political topic, one of the discussed ways to end the conventional Russian-Ukrainian war.*

Before the full-scale invasion in 2022, at the official level Ukraine, as a democratic, European state, did not carry out disintegration activity towards the Russian Federation. The settlement of the armed ethnopolitical conflict with Russia as for the

temporarily occupied territories of Ukraine was carried out exclusively peacefully. The aim of the study is to study the political and legal dimension of Ukraine's participation in the disintegration of the Russian Federation. The methodology is based on system analysis, content analysis and political analysis.

Conclusions. *The policy of disintegration became an asymmetric response to Russia's armed disintegration of Ukraine, precisely the holding of fake referendums on joining the Russian Federation of the occupied regions of Ukraine. Ukraine's response contains fundamentally different tools, including non-standard solutions taking into account Russia's internal destructive processes and the ethnoterritorial claims of neighboring states to the RF. Despite the lack of a clear strategy for the disintegration of Russia, the formation of a consolidated disintegration position of Ukraine is being observed with the involvement of the international community in strengthening the processes of disintegration of the aggressor state by supporting democratic freedoms, including the right of nations to self-determination, which the authoritarian regime keeps within the federation with force.*

Key words: *disintegration, Russian-Ukrainian war, nations, right of self-determination.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-704-710
УДК 323+341.3

О. В. КУКУРУЗ,
*доктор політичних наук**
ORCID: 0000-0003-1863-3028

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано міжнародні і національні документи та нормативно-правові акти, які визначають міграційну політику Польщі. Виокремлено стратегічні цілі міграційної політики Польщі та показано зміну їх пріоритетності в період російсько-української війни. З'ясовано суспільну оцінку реалізації польської міграційної політики щодо українців. Акцентовано увагу на необхідності врахування міграційної політики Польщі щодо українців у процесі оновлення стратегії міграційної політики України.

Ключові слова: *стратегія відповідального розвитку, польська міграційна політика, міграція українців, сприйняття українців, інтеграція іноземців, стратегічні пріоритети.*

Kukuruz Oksana. **Strategic priorities of Polish migration policy during the Russian-Ukrainian war**

The article analyzes international and national documents and legal acts that determine Polish migration policy. The strategic goals of Polish migration policy are highlighted and change of their priorities during the Russian-Ukrainian war period are shown. The public assessment of the implementation of the Polish migration policy in relation to Ukrainians has been clarified. Attention is focused on the need to take into account the Polish migration policy in relation to Ukrainians in the process of updating the strategy of the migration policy of Ukraine.

Key words: *strategy for responsible development, polish migration policy, migration of Ukrainians, perception of Ukrainians, integration of foreigners, strategic priorities.*

Вступ. Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. значна частина українців вимушена була змінити постійне місце проживання. Більшість мігрантів обрали Польщу як країну для проживання або як транзитну на шляху до іншої держави в Європейському Союзі чи до будь-якої іншої країни світу, в якій українцям пропонували допомогу. Відтак російсько-українська війна принесла серйозні виклики для всієї польської публічної політики і, особливо, для міграційної політики.

Огляд літератури. Кардинальні зміни в польській міграційній політиці відбулися в минулому 2022 р., тож наукових досліджень за цією тематикою

* ***Kukuruz Oksana****, Doctor of Political Sciences*

© О. В. Кукуруз, 2023

поки що обмаль, тому джерельною базою статті здебільшого є документи і нормативно-правові акти, які регулюють міграційні процеси в Польщі. Стратегічні пріоритети польської міграційної політики окреслені в документі «Стратегія відповідального розвитку до 2020 р. (з перспективою до 2030 р.)» та проєкті «Міграційна політика Польщі (напрями діяльності 2021–2022)».

Суспільну оцінку міграційної політики Польщі можна зрозуміти зі звітів про результати соціологічних опитувань поляків, зокрема, таких: «Суспільне сприйняття біженців з України, мігрантів та дій уряду Матеуша Моравецького» (Варшавський університет, квітень – травень 2022 р.); «Поляки про війну в Україні і допомогу для біженців» (Центр досліджень громадської думки, листопад 2022 р.); «Діагноз життя, поглядів, планів і прагнень польського суспільства» (Фонд «Pro Futuro», листопад – грудень 2022 р.). Міжнародні міграції, ставлення поляків до мігрантів, у тому числі до українців, вивчає Р. Станішевський. Водночас поки що недостатньо досліджень, у яких комплексно аналізуються політико-правові основи міграційної політики Польщі в період російсько-української війни.

Постановка проблеми дослідження. Російсько-українська війна разом з питаннями про безпеку і оборону держави до порядку денного європейських країн внесла зміну щодо пріоритетів у регулюванні міграційних потоків. Екстремальне розроблення нових законів і реалізація міграційної політики Польщі, яка у 2022 р. прийняла найбільшу кількість українців, заслуговує на ґрунтовний аналіз. Розуміння стратегічних пріоритетів Польщі, як держави – члена Європейського Союзу, куди має намір вступити і наша держава, є важливим для переосмислення міграційної політики України в новій реальності, що динамічно змінюється.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є з’ясування стратегічних пріоритетів міграційної політики Польщі, зумовлених масовою міграцією українців. Завдання включають: аналіз міжнародних і національних документів і нормативно-правових актів, які визначають польську міграційну політику; виокремлення стратегічних цілей міграційної політики Польщі та їх зміни у 2022 р.; вивчення суспільної оцінки міграційної політики Польщі.

Виклад основного матеріалу. Необхідність ефективного регулювання міграційних процесів у Польщі давно дискутується в публічному просторі. Серед ключових проблем управління у сфері міграції фахівці називали неналежну взаємодію між різними суб’єктами влади на різних рівнях, необхідну для врегулювання нагальних питань. Мігранти, крім питань, пов’язаних з отриманням віз, перетином кордону, пошуком житла, працевлаштуванням, мають потребу в отриманні інших послуг, наприклад, освітніх і медичних. Відтак особливості перебування осіб на території іншої держави окреслені майже у всіх галузях законодавства. Міграційна політика тісно пов’язана з іншими публічними політиками, зокрема такими, як економічна, соціальна, демографічна, житлова, освітня, охорони здоров’я та ін. Отже, міграційна

політика має комплексно визначати напрями, стандарти, принципи управління у сфері міграції, враховуючи стратегічні цілі розвитку держави.

Орієнтири для розроблення і реалізації міграційної політики Польщі визначені Стратегією відповідального розвитку до 2020 р. (з перспективою до 2030 р.), ухваленою Радою міністрів Республіки Польща 14 лютого 2017 р.[1] Ця Стратегія передбачає активнішу політику держави щодо суспільно важливих процесів у країні. Зазначено, що відповідальність за збалансований розвиток усіх сфер суспільства лежить на публічній владі. Однією зі стратегічних цілей визначено розробку міграційної політики, спрямованої на вирішення актуальних проблем Польщі.

До таких насамперед відносять демографічні проблеми і тісно з ними пов'язані потреби ринку праці. Важливим завданням визначалося всебічне заохочення і створення умов для повернення емігрантів і прибуття іммігрантів, насамперед висококваліфікованих фахівців. Однак, крім переваги – раціонального використання мігрантів для розвитку Польщі, у документі зроблено прогноз щодо ймовірного негативного наслідку таких дій – велика кількість іноземців (належних до різних культур і релігій) може роз'єднувати суспільство.

Стратегія орієнтує на створення польської моделі активної міграційної політики, основними цілями якої є вдосконалення управління еміграційними і імміграційними процесами та інтеграція іноземців з урахуванням безпеки держави. До 2030 р. заплановано: запровадити систему моніторингу та прогнозування міграційних процесів; проведення інформаційної і освітньої діяльності, спрямованої на позитивне сприйняття іноземців у польському суспільстві.

У липні 2021 р. Міжвідомча група з питань міграції (консультативно-дорадчий орган Ради міністрів Республіки Польща) презентувала проєкт документа «Міграційна політика Польщі (напрями діяльності 2021–2022)»[2]. Основну увагу в ньому було приділено легальній і нелегальній міграції, охороні та інтеграції іноземців, міграції поляків та європейському виміру міграційної політики. Документ був оприлюднений для публічного обговорення, однак заплановане на IV квартал 2021 р. прийняття так і не відбулося. У 2022 р. у зв'язку з початком російсько-української війни ситуація кардинально змінилася. Більшість питань і проблем, які виникали з міграційними потоками, потребували швидкого реагування і взаємодії органів публічної влади всіх рівнів. Фактично у перший місяць війни міграційна політика Польщі змінювалася щоденно у відповідь на запити вимушеної міграції з України.

Управління цими процесами потребувало не лише значних зусиль польської влади, а й європейських інституцій, адже Польща – це держава, яка контролює зовнішній кордон Європейського Союзу. Відтак, зважаючи на вимушену масову міграцію осіб з України, передбачаючи пов'язані з цим явищем ризики як для Польщі, так і для всього Європейського Союзу, було

активовано Директиву Ради Європейського Союзу 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 р. «Про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому»[3].

Відповідне імплементаційне рішення про тимчасовий захист осіб з України було прийнято Радою Європейського Союзу 4 березня 2022 р.[4] Надзвичайні права для мігрантів з України було передбачено на цілий рік, з можливістю продовження на три роки. Насамперед це право на легальне перебування на території Європейського Союзу, доступ до ринку праці, освіти та охорони здоров'я.

Рада міністрів Республіки Польща терміново розробила спеціальний закон, що враховував екстремальну ситуацію, яка склалася внаслідок масового напливу мігрантів з України. Закон «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території тієї держави» був прийнятий 12 березня 2022 р.[5], проте датою введення його в дію було визначено 24 лютого 2022 р. Відповідно до Закону права, можливості та допомогу могли отримати всі українці, які в'їхали на територію Польщі з території України, починаючи з 24 лютого 2022 р. Ухвалення цього закону зумовило внесення змін до 20 інших законів.

Законом встановлено правила, які спростили в'їзд громадянам України в Польщу та створили сприятливі умови для проживання, навчання і працевлаштування. Оскільки значна частина мігрантів з України – це жінки з дітьми, то публічна влада Польщі особливу увагу звертає на необхідність забезпечення догляду за дітьми, їх виховання та освіту. У Законі зафіксовано створення Фонду допомоги для фінансування чи субсидування виконання завдань різними суб'єктами щодо допомоги громадянам України. Органи місцевого самоврядування зобов'язані надавати всебічну підтримку громадянам України.

Безумовно, швидко прийнятий Закон не був у змозі передбачити всі можливі ситуації, пов'язані з вимушеною міграцією з України, відтак уже 26 березня 2022 р. були прийняті деякі поправки. Ухвалення і новелізація Закону створили надійну правову основу для моральної і матеріальної підтримки українців, а також, що не менш важливо, для підтримки правопорядку в Польщі та забезпечення безпеки її громадян.

У зв'язку з російсько-українською війною, що не припиняється, новими видами атак путінської влади на Україну восени 2022 р. відбулася друга хвиля міграції. Оскільки польські ресурси, необхідні для потреб мігрантів, не є безмежними, то 13 січня 2023 р. були внесені чергові поправки до Закону. Відповідно до них відкриті раніше для громадян України можливості дещо звузилися. Зокрема, особа, яка перебуває на території Польщі більше, ніж 120 днів, має покривати 50% витрат, які щоденно оплачуються за послуги, пов'язані з проживанням і харчуван-

ням. Після 175-денного перебування в Польщі громадяни України мають покривати 75% витрат.

Такі рішення, ймовірно, мають як мінімум, дві об'єктивні причини: 1) матеріальні і фінансові ресурси Польщі, і навіть Європейського Союзу, не безмежні; 2) фінансове становище поляків погіршується, відповідно їх ставлення щодо допомоги для українців дещо змінюється. Про це, зокрема, свідчать різноманітні соціологічні дослідження. У рамках проєкту «Суспільне сприйняття явищ і процесів у період системної трансформації в Польщі», реалізованого кафедрою соціології політики і політичного маркетингу факультету політичних наук і міжнародних студій Варшавського університету, було проведено опитування «Суспільне сприйняття біженців з України, мігрантів та дій уряду Матеуша Моравецького» (квітень – травень 2022 р.). Відповідно до нього: 91% опитаних вважали, що Польща повинна допомагати Україні в період війни з РФ; 85% – допомогу Польщі для України, у тому числі для біженців, оцінювали позитивно; 49% – вважали, що Польща має надати Україні додаткову підтримку, крім тих дій, які були зроблені в перші місяці російсько-української війни. Серед відповідей щодо виду додаткової допомоги для України на першому місці – гуманітарна, зокрема, допомога у виїзді з України (83,9%), далі – матеріальна (79%); дипломатична (70,4%); військова, легка зброя (62,4%); військова, передача розвідувальних даних (53,8%); військова, важка зброя (52,2%); фінансова (45,7%) та ін.[6]

Центр досліджень громадської думки регулярно проводить опитування «Поляки про війну в Україні і допомогу для біженців». У листопаді 2022 р. 83% опитаних вважали, що Польща повинна приймати українських біженців з територій, охоплених конфліктом; 50% – стверджували, що вони та члени їх родини добровільно і безкоштовно надавали допомогу біженцям з України; 65% – впевнені, що допомога, яку надає Польща, є достатньою. Респонденти зазначали, що безкоштовна допомога для біженців повинна мати часові рамки. Найбільша кількість серед опитаних (38%) вважали, що така допомога має надаватися щонайбільше півроку від приїзду[7].

Р. Станішевський на основі дослідження громадської думки «Діагноз життя, поглядів, планів і прагнень польського суспільства» (Фонд «Pro Futuro», 30 листопада – 13 грудня 2022 р.) робить висновок, що у ставленні поляків до мігрантів мають значення різні чинники, у тому числі країна, з якої вони походять. Українців, порівняно з деякими іншими мігрантами, поляки сприймають добре. Так, 48,3% опитаних мають позитивні асоціації з біженцями з України; 67,6% – вважають, що Польща повинна приймати на своїй території біженців з України; 64,8% – переконані, що Польща повинна допомагати біженцям з України. Більшість опитаних поляків не бачать загрози з боку біженців з України для Польщі (48,3%) і для власної родини (56%)[8].

Отже, на основі наведених соціологічних опитувань, а також власних спостережень і досвіду спілкування з українцями, які 2022 р. вимушено перебували на території сусідньої країни, можна виокремити два найпошире-

ніших варіанти ставлення поляків до мігрантів-українців: 1) ті, хто вважає, що поляки повинні всіляко підтримувати українців; 2) ті, хто вважає, що поляки мають допомагати українцям, але в міру, наприклад, покривати першочергові потреби упродовж певного тимчасового періоду.

Закономірно, що погляди пересічних поляків зумовлені власними інтересами, а тому вони вважають, що громадяни інших країн не повинні користуватися всіма благами на рівні громадян Польщі. Розробка стандартів, принципів, правил поведінки мігрантів та їх інтеграція в польське суспільство – це насамперед прямі обов'язки і відповідальність органів публічної влади.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Стратегічні цілі міграційної політики Польщі, сформульовані до початку російсько-української війни та зафіксовані в документах, залишаються актуальними, змінюються лише їх пріоритетність та способи досягнення. Перші позиції нині посідають такі цілі: забезпечення безпечних умов для поляків і осіб, що в даний період мешкають на території Польщі; м'яка інтеграція мігрантів у польське суспільство. Досягненню такої стратегічної цілі, як поліпшення демографічної ситуації в Польщі, сприяють українці, які ментально є ближчими до поляків, ніж мігранти з інших країн, наприклад з Азії чи Африки.

З одного боку, влада і українське суспільство вдячні Польщі за створення особливих умов для українців. З другого – міграційну політику Польщі, яка заохочує українців інтегруватися в польське суспільство, необхідно врахувати у процесі оновлення стратегії міграційної політики України. Остання має передбачити наслідки нової реальності – недостатню кількість кваліфікованих кадрів для відновлення країни та вжити відповідних заходів. Тож польський і європейський досвід врегулювання проблем мігрантів і механізми залучення їх потенціалу для розвитку держави мають стати предметом ґрунтовних досліджень, а відтак науковою основою для вдосконалення міграційної політики України.

1. W sprawie przyjęcia Strategii na rzecz odpowiedzialnego rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.): Uchwała Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Nr 8. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20170000260/O/M20170260.pdf (dostęp: 15.12.2022). **2.** Polityka migracyjna Polski – kierunki działań 2021–2022: projekt Uchwały Rady Ministrów (ID179) / Międzyresortowy Zespół do Spraw Migracji; MSWiA. URL: https://www.gov.pl/web/mswia/projekt-uchwaly-rady-ministrow-w-sprawie-przyjecia-dokumentu-polityka-migracyjna-polski--kierunki-dzialan-2021-2022-id179 (dostęp: 23.12.2022). **3.** On minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof: Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex:32001L0055 (accesed: 08.01.2023). **4.** Establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection: Council implementing decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32022D0382 (accesed: 11.01.2023).

5. O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa: Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220000583 (dostęp: 25.01.2023). **6.** Społeczna percepcja uchodźców z Ukrainy, migrantów oraz działań podejmowanych przez rząd Mateusza Morawieckiego – raport z badania opinii publicznej / Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, 31 sierpnia 2022 r. URL: https://www.researchgate.net/publication/361039890_Spoleczna_percepcja_uchodzcow_z_Ukrainy_migrantow_oraz_dzialan_podejmowanych_przez_rzad_Mateusza_Morawieckiego_-_raport_z_badania_opinii_publicznej (dostęp: 12.01.2023). DOI:10.13140/RG.2.2.17930.34243. **7.** Polacy o wojnie na Ukrainie i pomocy dla uchodźców: komunikat z badań / Centrum Badania Opinii Społecznej. Warszawa, grudzień 2022 r. Nr 152. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_152_22.PDF (dostęp: 15.01.2023). **8.** Staniszewski R. Społeczna percepcja uchodźców z terytorium Białorusi i Ukrainy oraz postawa Polaków względem zaangażowania w pomoc Ukrainie w trakcie wojny z Rosją. URL: https://www.researchgate.net/publication/367149541_Spoleczna_percepcja_uchodzcow_z_terytorium_Bialorusi_i_Ukrainy_oraz_postawa_Polakow_wzgledem_zaangazowania_w_pomoc_Ukrainie_w_trakcie_wojny_z_Rosja (dostęp: 30.01.2023). DOI: 10.13140/RG.2.2.18599.01445.

Kukuruz Oksana. **Strategic priorities of Polish migration policy during the Russian-Ukrainian war**

The Russian-Ukrainian war, along with security and defense issues, brought a change in priorities in the management of migration flows to the agenda. The purpose of the article is to clarify the strategic priorities of Polish migration policy, caused by the mass migration of Ukrainians. The methodological basis of the research is: interdisciplinary approach, methods of logical analysis, synthesis, forecasting.

The article analyzes international and national documents and legal acts that determine Polish migration policy. Special attention is focused on the extreme development of the legal framework of Polish migration policy in relation to Ukrainians.

On the basis of sociological surveys, the author singles out the two most common variants of the attitude of Poles towards Ukrainian migrants: 1) those who think that Poles should by all means support Ukrainians; 2) those who think that the Poles should help the Ukrainians, but in moderation, for example, to cover the primary needs during a certain time period.

It is natural that the views of ordinary Poles are determined by their own interests, so they believe that citizens of other countries should not enjoy all the benefits at the same level as Polish citizens. The development of standards, principles, rules of behavior of migrants and their integration into Polish society are primarily the direct duties and responsibilities of public authorities.

The strategic goals of Polish migration policy, formulated before the start of the Russian-Ukrainian war and recorded in documents, remain relevant, only their priority and methods of achievement change. The first positions are now occupied by the following goals – ensuring safe conditions for Poles and persons currently living in Poland; soft integration of migrants into Polish society.

Key words: *strategy for responsible development, polish migration policy, migration of Ukrainians, perception of Ukrainians, integration of foreigners, strategic priorities.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-711-720
УДК 321.004

В. М. ТАРАСЮК,
*кандидат політичних наук**
ORCID: 0000-0003-1863-3028

Д. С. ДРОБОТУН,
*доктор філософії в галузі політології***
ORCID: 0000-0003-1058-9333

МЕДІЙНЕ ПОЗИЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Аналізується зростання ролі й впливу політичних еліт на перебіг політичних процесів. Показано, як політична глобалізація сприяє посиленню взаємодії між елітами, виникненню нової якості міжелітних контактів. Показано, що у процесах політичних перетворень задіяні три типи еліт: еліти транзиту, еліти трансформації та еліти консолідації. Розкрито значення інформаційно-комунікаційних технологій як інструментів впливу політичних еліт на формування суспільної свідомості і маніпулювання громадською думкою.

Ключові слова: *політичні еліти, політичний процес, медіа, трансформація, глобалізація, інформаційні системи, комунікація.*

Tarasyuk Volodymyr, Drobotun Dmytro. **Media positioning of political elites in modern political process**

The growth of the role and influence of political elites on the course of political processes is analyzed. It is shown how political globalization promotes the strengthening of interaction between elites, the emergence of a new quality of inter-elite contacts. It is shown that three types of elites are involved in the processes of political transformation: elites of transit, elites of transformation, and elites of consolidation. The importance of information and communication technologies as tools of influence of political elites on the formation of public consciousness and manipulation of public opinion is revealed.

Key words: *political elites, political process, media, transformation, globalization, information systems, communication.*

У центрі стратегічної спрямованості сучасного політичного процесу перебуває проблема взаємодії і координації різних суспільних верств, однією з яких є політичні еліти. Останні справляють суттєвий вплив на розвиток усього суспільства. Це багато в чому пояснюється стратегічно важливими позиціями, які займають політичні еліти в суспільній структурі. В українському

* ***Tarasyuk Volodymyr,*** *Candidate of Political Sciences (Ph. D.)*
** ***Drobotun Dmytro****, Doctor of Philosophy in Politology Sciences (Ph. D.)*

© В. М. Тарасюк, Д. С. Дроботун, 2023

суспільстві, яке переживає глибокі трансформації, спричинені російсько-українською війною, ця проблема набуває особливої актуальності й потребує наукового осмислення з позицій національної консолідації і стратегії повоєнного поступу.

Сучасна політична еліта – це домінуючий актор політичного процесу. Вона являє собою нечисленну, освічену соціальну групу, яка займає привілейоване становище у системі владних диспозицій суспільства і потребує легітимації своєї політичної діяльності. Як правило, політична еліта має значний ресурсний потенціал і претендує на представництво інтересів нації. Вона створює систему глибоких внутрішніх зв'язків і комунікацій, які дають їй змогу виступати суб'єктом підготовки і прийняття найважливіших стратегічних рішень або впливати на процес прийняття політичних рішень.

Позаяк у центрі нашої уваги – позиціонування елітних груп у сучасному політичному процесі, то в методологічному плані в основу аналізу можна покласти концепції позиціонування Е. Раїса, Дж. Траута і Б. Брюса[1]. Також важливо враховувати базові теоретичні моделі політичної елітології. Це класичні теорії еліт: В. Парето, що запропонував концепцію «циркуляції еліт», Г. Моска, який обґрунтував теорію «правлячого класу», Р. Міхельса, котрий розкрив деградацію демократичних форм політичної участі в рамках «залізного закону олігархічних тенденцій»[2].

Основні сфери життєдіяльності сучасного суспільства значною мірою перебувають під впливом комунікативних глобальних процесів, що охоплюють політичні, економічні, духовні інститути, органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Політична глобалізація сприяє посиленню взаємодії між елітами, виникненню нової якості міжелітних контактів, коли на зміну відносно сталим альянсам у національних межах і воєнно-політичних союзів приходить гнучка система тимчасових елітних альянсів, що перетинають державні кордони. У сучасному політичному просторі формується транснаціональна еліта, дедалі слабшає її підзвітність національним електоратам. Відтак процеси глобалізації, з одного боку, посилюють політичну владу еліт. З другого боку, еліти потрапляють у стан невизначеності й високих ризиків, зумовлений кризою партій і партійних систем, що сформувалися раніше; поступовою маргіналізацією парламентів і легіслатур у зв'язку з посиленням впливу економічних структур (МВФ, Світовий банк тощо); поширенням діяльності організованих злочинних угруповань на глобальний рівень; зростанням офіційної та нелегальної еміграції; збільшенням кількості та масштабності екологічних катастроф; віртуалізацією сучасної політики.

Багатополярність сучасного політичного простору передбачає наявність різних центрів тяжіння у вигляді державних утворень, політичних інститутів, фінансово-промислових груп, конфесій, глобальних інформаційних систем, етнічних діаспор тощо. Особливості функціонування сучасного політичного простору суттєво змінили чинники групової згуртованості еліт, засади і способи розподілу політичних ролей, ресурси, що забезпечують її панування,

ціннісні орієнтації. Водночас на формування сучасних політичних еліт справляють вплив особливості історичного розвитку і політичного управління, традиції, ментальні й ціннісні настанови. Описані у політичній теорії (Б. Рокменом, Л. Дж. Селігманом, Х. Джекобом та ін.) способи рекрутування еліт універсальні. Характерні для політичного процесу в період раннього та середнього модерну, в ситуації пізнього модерну і постмодерну вони не втратили своєї актуальності, але функціонують в окремих країнах залежно від характеру політичних систем. До особливостей формування сучасних політичних еліт, крім перелічених чинників, можна віднести комплексний вплив двох класичних систем – гільдійної та антрепренерської при збереженні більшості специфічних особливостей системи гільдій.

Динаміка і позиціонування еліт є необхідною умовою розвитку політичного процесу як його фундаментальна основа й умова функціонування. Еліти займають важливе місце у структурі сучасного політичного процесу, визначають цілі розвитку суспільства, керують політичним процесом, мають найвищий статус і авторитет. Діючи у своїх інтересах, вони вступають у певні відносини з іншими акторами політичного процесу. В результаті відбувається трансформація самих еліт, характеру політичних відносин, політичних режимів та інститутів влади.

Створенню багатовимірної моделі для розгляду позиціонування сучасних політичних еліт може сприяти типологія позиціонування, яка включає характеристику політичного, владного, економічного, ідеологічного, статусно-рольового позиціонування у вигляді трьохвимірної системи координат. Перша позиція – статусно-рольова, пов’язана з конкретними соціальними характеристиками представників елітних груп, певним політичним статусом, організаційними можливостями та стилем управління. Друга позиція – економічно-ресурсна, пов’язана з можливостями представників елітних груп впливати на політику, управляти перебігом політичного процесу, включатися у соціально-управлінські й регулятивні процеси, спираючись на економічні й фінансові ресурси. Третя позиція ідеолого-владно-політична, пов’язана із соціоуправлінською результативністю дій еліт, їх стратегічним потенціалом, налагодженням системи комунікацій із представниками ключових аудиторій. Центром системи координат є рівновага між елітними групами, а проміжні градації визначають розмір ресурсного потенціалу. Ступінь кореляції даних позицій між собою дає змогу виявити динаміку конкретних представників політичних еліт або цілої елітної групи (центрального і регіонального рівнів) протягом певних періодів політичного розвитку держави.

Під інституційно-організаційною та функціонально-діяльнісною динамікою ми розуміємо процеси генези, інституціоналізації, трансформації та функціонування еліт, появу нових ідей і ціннісних орієнтацій, розширення електорального поля, зміни вікового складу та інших соціальних характеристик. Аналіз політико-правової системи як цілісної структури передбачає дослідження взаємодії її провідних акторів: інститутів державної влади,

політичних режимів, політичних еліт та контреліт, лідерів, політичних партій, громадських об'єднань. Конфігурація основних акторів політичного процесу залежить від сукупності зовнішніх впливів на політичний процес, від характеру взаємовідносин між акторами, соціокультурного типу суспільства.

Для пояснення політичної ролі посттоталітарної, постсоціалістичної номенклатури у формуванні сучасної еліти в країнах Центральної і Східної Європи дослідники звертаються до аналізу типів (поколінь) еліт періоду глибоких соціально-політичних реформ. В основу базової схеми покладено класифікацію Яцека Василевські, яка здійснена за трьома типами еліт, задіяних у процесах політичних перетворень. Це еліти транзиту, еліти трансформації та еліти консолідації. Еліти транзиту – це політики «моральних якостей», інтелектуали, які прагнуть вести свої країни до демократичних ідеалів і активно залучені у дискурс про цінності. Більшість із них не будували своєї кар'єри і потратили до політики, як правило, випадково. Еліти трансформації – більш прагматичні політики, інженери нового демократичного порядку, політики-технократи. Еліти консолідації – це політики-модератори, управлінці, що здійснюють інтеграцію і закладають нові основи для подальшого розвитку.

Схема Василевські була підтверджена у дослідженнях М. Едінгера щодо форсування і професіоналізації еліт у країнах Центрально-Східної Європи[3].

Литовська дослідниця І. Матоніте, застосовуючи схожу схему щодо Литви, виділяє два основних типи еліт перехідного періоду (транзиту): еліти-революціонери та посттранзиторні еліти[4]. Діяльність еліт-революціонерів характеризувалася домінуванням символічної політики за, як правило, широкої підтримки з боку населення. Політичні керівники здіснювали демонтаж колишньої системи і визначали курс шляхом інституціоналізації виборів. Перед посттранзиторними елітами постали інші завдання – в умовах поступового зникнення ейфорії від суспільних змін на перший план виходили завдання підвищення ефективності інститутів, вирішення комплексу соціально-економічних проблем. Нова ситуація формувала новий запит на компетенції і результати діяльності політичної еліти. Саме професійний управлінський досвід являв собою ресурс, наявність якого сприяла поверненню його власників до влади.

Українські дослідники[5] поділяють думку зарубіжних учених про те, що сучасна влада є історично та структурно похідною від радянської номенклатури, «збагаченою» кримінальними та олігархічними елементами в 1990-х роках, що вона є закритою і не відповідає викликам сьогодення. Українську еліту за багатьма ознаками не можна віднести до класичної політичної еліти, протягом усіх років незалежності вона має перехідний і нестійкий характер і більше заслуговує на назву «правлячий клас», який може бути в майбутньому основою для дійсно політичної національної еліти, що відповідатиме належним критеріям і репрезентуватиме інтереси суспільства.

Як зазначає М. Кармазіна, в українському дискурсі еліт панівними є два взаємопов'язані категоричні твердження. Перше: Україні загалом бракує еліти, чи «справжньої еліти», наявна ж «еліта» – загроза для держави і виклик для суспільства. Лише за наявності певних ідилічних умов (своєрідних інститутів, здатних «благородно мотивувати», плекати / селекціонувати тощо) і настанов (пасіонарності, готовності до самопожертви, «додаткового навчання) в Україні стане можливою «справжня еліта». Друге: оскільки еліта в Україні неякісна і є набором «випадкових, непов'язаних між собою, тимчасових людей, нездатних творити, втілювати і досягати», то для продукування «альтернативної еліти» повинні запрацювати такі механізми, як активізація, просвітництво, практика. На думку дослідниці, обстоюючи ідею наявності в Українській державі й суспільстві політичної еліти як нерівноважної нестабільної системи, здатної до самоорганізації та кооперативної співпраці, необхідно насамперед звертати увагу на структуру політичної еліти і механізм її формування (входження, відтворення), закріплений у Конституції України, та критерії входження до політичної еліти: виборність, призначення, персональне введення, конкурсний відбір[6].

Аналіз ефективності цього механізму дав змогу вченій дійти висновків про те, що в Україні на найвищих щаблях влади (зокрема, виконавчої, судової) одночасно присутні «представники режиму» і «опозиціонери до режиму». В цьому поєднанні полягає, по суті, український феномен політичної еліти. Про це свідчить декілька аспектів. 1) Повна сформованість кланово-олігархічної системи, в якій виокремилося коло родин, що уособлювали як олігархічні, так і позаолігархічні інтереси і які не лише відокремили владу від суспільства та за допомогою дії «механізму непотизму» стали не тільки експлуататорами державної власності, а й «постачальниками еліти», відтворюючи свою політичну, економічну та ін. самодостатність, але при цьому досягаючи легітимності через інститути фасадної демократії. 2) Кількісно коло осіб з ознаками «елітності» невелике – 150–200 сімей у межах держави, але на різних рівнях. 3) «Опозиційні» політики й надалі співпрацюють з владою, «повертаються у велику політику» за допомогою і за підтримки «опонентів». Тож опозиційність є вдаваною, а співпраця на основі сімейних, етнічних, земляцьких лояльностей – латентна. 4) Обстоюючи свої інтереси, представники еліти вдаються до жорстких кланових протистоянь з «розв'язкою» у вигляді саджання опонента до тюрми (і швидкого виходу під грошову заставу), фізичного усунення, люстрації, фінансового підживлення «революцій» заради скинення «злочинної влади» чи навіть запрошення зовнішнього агресора для оборони «наших інтересів», втечі і більш чи менш віддаленого у часі повернення в Україну із-за її меж тощо. Таким чином, члени «елітного резервуару» є один для одного ситуативними «друзями» чи ситуативними «ворогами». 5) Елітні ешелони влади мають високий ступінь закритості для нових представників, витискуючи зі своїх рядів політичний чи економічний баласт і жорстко конкуруючи з нечисленними «новими», які прагнуть здола-

ти бар'єри і впливати на прийняття політичних рішень. Механізми рекрутування нових осіб в еліту не розвинуті. 6) У регіонах країни сформувався специфічний ліфт для потрапляння до елітних груп. 7) В областях «регіонали» були уособленням кадрового резерву особи, яка обійняла найвищий пост у державі, та її лояльних прихильників. Тож система, що трансформувалася у бік авторитаризму, визначала спосіб рекрутування еліти. Її деградація можлива була лише зі зміною влади. Прихід до влади нової «команди» не є «категоричним свідченням» відкриття «елітного резервуару» і притоку до нього «нових». Грандіозного «спалаху наднових» не відбулося. Циркуляція у «резервуарі елітних» засвідчує просту поступову зміну поколінь. А крім того – консерватизм елітного середовища[7].

Ще один невтішний діагноз щодо української політичної еліти: впродовж 30 років функціонування в умовах незалежної Української держави діяльність еліти (у т. ч. політичної, економічної, військової) не здобула позитивних оцінок представників соціуму. Еліта все однозначніше сприймається як пряма загроза державі й суспільству в Україні[8].

Виступаючи одним з основних суб'єктів політичного процесу, еліти трансформуються під реалії політичного простору, набувають нових рис і характеристик, інноваційних форм політичного позиціонування. Вивчення особливостей формування політичних еліт, позиціонування у політичному процесі, динаміки реалізації своїх владних функцій – усе це актуальна для української політичної науки проблема.

Наприкінці XX ст. відбувся стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, які, проникаючи у всі сфери соціального буття, трансформували колишню систему суспільних відносин. Тенденції глобальних перетворень суттєво змінюють і політичні процеси. Залежність від засобів масової інформації, що мають електронну основу, призводить до масштабних наслідків для характеристик, організації і цілей політичних процесів, інститутів, політичних еліт. Влада, яку мають мережі ЗМІ, що виступають одночасно і засобом, і результатом глобалізації, дає їй змогу долати будь-які межі і перепони. Тому на сучасному етапі важливу роль відіграє вивчення особливостей масмедійного позиціонування політичних еліт. Значення традиційних ЗМІ і комунікаційних технологій як інструментів впливу політичних еліт на формування суспільної свідомості і маніпулювання громадською думкою дедалі зростає і набуває особливої актуальності. Поставлені перед елітою і суспільством завдання полягають у підтримці соціальної рівноваги за рахунок послідовного й чітко артикульованого економічного курсу, збереженні територіальної цілісності й національного суверенітету України, захисті державності й суспільних цінностей, інтелектуального потенціалу. А це вимагає комплексних заходів, у тому числі трансформації еліт як неминучої вимоги глобального розвитку.

Глибоке осмислення процесів трансформації політичного простору неможливе без детального дослідження основних напрямів регіонального

розвитку. Регіональні імпульси, за всієї різноваріантності, суперечливості та асиметричності, багато в чому визначають політичний клімат у масштабах держави. Увага дослідників до регіональних процесів пов'язана із загальною спрямованістю соціально-політичного розвитку, що набуває вияву і характеризується дедалі зростаючою роллю політичних еліт регіонів, концентрацією в їхніх руках ключових владних і управлінських ресурсів.

Застосування факторного аналізу до дослідження політичних процесів дає змогу виявити новий формат позиціонування політичних еліт у ситуації сучасних трансформацій політичних інститутів. Він сприяє висуненню представників еліт на пріоритетні позиції у сучасній конкурентній політико-правовій системі.

З огляду на динамічний характер конституювання еліт у сучасному політичному просторі перехід до нового формату позиціонування політичних і партійних еліт зумовлений такими факторами. По-перше, це необхідність контролю над широкими соціальними верствами і радикальними політичними силами шляхом збереження лідерських позицій легально – через вибори. По-друге, переведення протестної активності в інший легітимний системний формат, що є фактично відповіддю владних еліт на запит значної частини суспільства щодо прозорості, відкритості, комунікативної чутливості влади у відносинах з громадянським суспільством. По-третє, необхідністю модернізації сучасної політико-правової системи, що включає інституціоналізацію внутрішньопартійної дискусії, створення нових центрів внутрішньопартійної конкуренції, виникнення нових «соціальних ліфтів». По-четверте, необхідністю перегляду системи опозиційних, неурядових та правозахисних організацій, що зумовлено впливом факторів інертності традиційної «системної опозиції» та нездатністю «несистемної опозиції» самостійно прийти до влади. По-п'яте, пошуком нових кадрових ресурсів у політичній та неполітичній площинах.

Новий формат статусно-рольового, ідеолого-владного, політичного й економіко-ресурсного позиціонування політичних еліт у ситуації сучасних трансформацій політичних інститутів включає: створення нового комунікативного позитивного й активного «інтерфейсу влади» для взаємодії з політичними інститутами, елітою і суспільством через надпартійне громадське об'єднання. Модернізована система політичного і технологічного лідерства партійної еліти, що задається формулою «від домінування до лідерства», развивається в умовах конкурентної політико-правової системи. Корекція політичного позиціонування партії влади, що не втрачає статусу «всеохопної», та опозиційних партій зумовлена необхідністю активізації консолідованої електоральної підтримки політичних еліт, аби утримати і ліберальний, і консервативно-патерналістськи налаштований електорат під своїм контролем. Вертикальні схеми виборних кампаній з акцентом на місцеву владу змінюються на горизонтальні, що спираються на лідерів праймеріз та лояльних до владної еліти керівників громадських рухів.

Висновки. Формування інформаційного простору на сучасному етапі, й особливо в умовах російсько-української війни, є одним із важливих завдань і включає: 1) процес критики та ревізії колишніх політичних цінностей і висунення нових, які набувають форм ідеологічних платформ, що сприяють консолідації суспільства або дестабілізації політичної обстановки; 2) контроль ефективності діяльності політичних і особливо владних еліт; 3) контроль самого процесу боротьби за владу політичних еліт; 4) контроль за виборчим процесом; 5) забезпечення легітимізації політичних еліт; 6) вплив на внутрішньоелітні політичні ротації; 7) інформування про поточну діяльність органів влади, прийняті рішення та підготовлені чи ініційовані проєкти рішень, нормативних актів, розміщення офіційних документів у відкритому доступі; забезпечення транспарентності діяльності усіх гілок влади; інтерактивну функцію, котра передбачає здійснення оперативного зворотного зв'язку з громадянами.

Специфіка масмедійного позиціонування політичних еліт у сучасному політичному процесі проявляється в прагненні зміцнити панівне становище у суспільстві за допомогою традиційних і віртуальних ЗМІ, у переході до нового формату політичного і технологічного лідерства з використанням можливостей швидкого і якісного зворотного зв'язку. Формування нового електорального ресурсу відбувається шляхом впливу на свідомість та уподобання людей при використанні різних ракурсів владного позиціонування для представників конкретних вікових груп. Це збільшує можливості впливу ЗМІ на результати політичних кампаній і особливо актуально в умовах виборів до місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування. Модерація суспільно-політичного дискурсу еліт в умовах глобальної інформатизації сприяє формуванню політичного порядку денного в інформаційно-обмінних полях. Можливості блогосфери використовуються не тільки для віртуального громадянського протесту, а й як ефективний інструмент комунікації між представниками політичних еліт чи контреліт з широкими верствами суспільства.

У сучасному політичному просторі з'явився новий унікальний і поки що малодосліджений феномен – інформаційні «мережеві» нетократичні еліти, які здатні не лише контролювати діяльність політичних еліт, а й впливати на внутрішньоелітні політичні ротації, створювати нові ідеологічні уявлення й настанови. Формування позитивного іміджу представників центральних та регіональних органів влади як серед пересічних громадян, так і серед потенційних інвесторів та, як наслідок, формування позитивного іміджу регіональних центрів влади спонукає представників політичних еліт використовувати різні методики владного позиціонування – апелювання до соціального, етнічного, релігійного чинників, орієнтація на регіональний менталітет, порівняння з центральною елітою.

1. Ries A., Trout J. Posittioning The Battle for Your Mind. N. Y., McGrow-Hill, 1979; BottomUp Marketing, 1990; Bruce B. Images of Power. How The Imagemakers Shape Our

Leaders. London, 1992. **2.** Парето В. Компендиум по общей социологии. Антология мировой политической мысли. Москва, 1997. Т. 2. С. 59–67; Моска Г. Правящий класс. *Социс*. 1994. № 10. С. 187–198; Михельс Р. Демократия и железный закон олигархии. Социология политической партии в условиях демократии. *Диалог*. 1991. № 3. С. 42–46. **3.** Ilonszki G., Edinger M. MPs in Post-Communist and Post-Soviet Nations: A Parliamentary Elite in the Making. *The Journal of Legislative Studies*. 2007. Vol. 13. № 1. P. 142–163. **4.** Matonyte I. Elite studies and Communism: the Baltics between Moscow and East Central Europe. Baltic democracy at the crossroads / Berglund Sten, Duvold Kjetil (eds.). An Elite perspective, Hoyskole Forlaget As. Kristiansand: Norwegian Academic Press, 2003. P. 23–36; Matonyte I. Elites in Soviet and post-Soviet societies. Paper presented at the Fourth Nordic Conference on the Anthropology of Post-Socialism. April 2002. URL: http: // www.anthrobase.com/txt/M/Matonyte_I_01.htm). **5.** Мачуський В. Вітчизняна наука про національні політичні еліти та політичне лідерство. *Політична наука в Україні.* 1991–2016: у 2 т. Т. 2. Київ: Парламентське вид-во, 2016. С. 23–247. **6.** Політична еліта в Україні: аналіз механізмів відтворення та кількісних параметрів феномену // Кармазіна М., Бевз Т., Горбатюк М., Зорич О. Регіональні політичні еліти в Україні: особливості формування, цінності та ідентичності (кінець 1991–2019 рр.): монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 4–40. **7.** Там само. С. 36–38. **8.** Кармазіна М. Еліта в Україні: аналіз суспільно-політичного та наукового дискурсу // Регіональні політичні еліти в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991–2018 рр.) / за ред. М. С. Кармазіної: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 33.

References

1. Ries A., Trout J. Posittioning The Battle for Your Mind. N.Y., McGrow-Hill, 1979; BottomUp Marketing, 1990; Bruce V. Images of Power. How The Imagemakers Shape Our Leaders. London, 1992. **2.** Pareto V. Kompendyum po obshchei sotsyolohyy. Antolohyia myrovoi polytycheskoi mыsly. Moskva, 1997. T. 2. S. 59-67; Moska H. Praviashchyi klass. *Sotsys*. 1994. № 10. S.187-198; Mykhels R. Demokratyia y zheleznыi zakon olyharkhyy // Sotsyolohyia polytycheskoi partyy v uslovyiakh demokratyy. *Dyaloh*. 1991. № 3. S. 42-46. **3.** Ilonszki G., Edinger M. MPs in Post-Communist and Post-Soviet Nations: A Parliamentary Elite in the Making. *The Journal of Legislative Studies.* 2007. Vol. 13. N 1. P. 142–163. **4.** Matonyte I. Elite studies and Communism: the Baltics between Moscow and East Central Europe // Baltic democracy at the crossroads / Berglund Sten, Duvold Kjetil (eds.). An Elite perspective, Hoyskole Forlaget As. Kristiansand: Norwegian Academic Press, 2003. P. 23–36; Matonyte I. Elites in Soviet and post-Soviet societies. Paper presented at the Fourth Nordic Conference on the Anthropology of Post-Socialism. April 2002. URL: http: // www.anthrobase.com/txt/M/Matonyte_I_01.htm). **5.** Machuskyi V. Vitchyzniana nauka pro natsionalni politychni elity ta politychne liderstvo. *Politychna nauka v Ukraini.* 1991-2016: U 2 t. T. 2. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 2016. S. 236-247. **6.** Politychna elita v Ukraini: analiz mekhanizmiv vidtvorennia ta kilkisnykh parametriv fenomenu // Karmazina M., Bevz T., Horbatiuk M., Zorych O. Rehionalni politychni elity v Ukraini: osoblyvosti formuvannia, tsinnosti ta identychnosti (kinets 1991-2019 rr.): monohrafiia. Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. S. 4-40. **7.** Tam samo. S. 36-38. **8.** Karmazina M. Elita v Ukraini: analiz suspilno-politychnoho ta naukovoho dyskursu // Rehionalni politychni elity v Ukraini: analiz literatury z problemy ta kharakterystyka empirychnoi bazy dlia

vyvchennia fenomenu (kinets 1991-2018 rr.) /za red. M.S. Karmazinoi: monohrafiia. Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2019. S. 33

Tarasyuk Volodymyr, Drobotun Dmytro. **Media positioning of political elites in modern political process**

The growth of the role and influence of political elites on the course of political processes is analyzed. Dependence on electronic media leads to large-scale consequences for the characteristics, organization, and goals of political processes, institutions, and political elites. The power of mass media networks, which act both as a means and as a result of globalization, enables them to overcome any boundaries and obstacles. Therefore, it is important to study the peculiarities of mass media positioning of political elites. It is shown how political globalization promotes the strengthening of interaction between elites, the emergence of a new quality of inter-elite contacts. The specificity of the mass media positioning of political elites in the present political process is manifested in the desire to strengthen the dominant position in society with the help of traditional and virtual mass media, in the transition to a new format of political and technological leadership using the possibilities of fast and high-quality feedback. It is shown that three types of elites are involved in the processes of political transformation: elites of transit, elites of transformation, and elites of consolidation. In the modern political space, a new, unique and still understudied phenomenon has appeared – informational network-cratic elites, which are able not only to control the activities of political elites, but also to influence intra-elite political rotations, create new ideological images and guidelines. The importance of information and communication technologies as tools of influence of political elites on the formation of public consciousness and manipulation of public opinion is revealed.

Key words: *political elites, political process, media, transformation, globalization, information systems, communication.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-721-730
УДК 323.22

С. В. БАЛАН,
*кандидат політичних наук**
ORCID: 0000-0002-9421-7037

КОНЦЕПЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ: ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА ОСНОВНІ ВИКЛИКИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті аналізується концепція інформаційної держави та досліджуються її характеристики у комплексі з наслідками її функціонування для розвитку демократії. Стверджується, що інформаційна держава характеризується переходом від традиційних бюрократичних структур до більш гнучких мережевих структур, які покладаються на цифрові технології для збору, обробки, зберігання та поширення інформації. Ця зміна суттєво впливає на реалізацію державою своїх управлінських функцій та зумовлює виникнення нових форм взаємодії громадян з державою, включно з новими інструментами громадянської участі, прозорості та підзвітності.

Ключові слова: *інформаційна держава, інформаційне суспільство, прозорість і підзвітність влади, демократія, інформаційно-комунікаційні технології, свобода слова, дезінформація.*

Balan Sergii. **The concept of the informational state: the principles of formation and the main challenges in modern conditions**

This article analyzes the concept of the informational state and examines its specific characteristics along with the consequences of its functioning for the development of democracy. It argues that the informational state is characterized by a shift from traditional bureaucratic structures to more flexible networked structures that rely on digital technologies to collect, process, store and disseminate information. This change significantly affects the state's implementation of its management functions and causes the emergence of new forms of interaction between citizens and the state, including new tools of citizen participation, transparency and accountability.

Key words: *informational state, information society, transparency and accountability of state power, democracy, information and communications technologies, freedom of speech, disinformation.*

Постановка проблеми. Активне й всеосяжне застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) має наслідком глибокі зміни у функціонуванні урядів та у відносинах між державою і громадянами. Термін «інформаційна держава» покликаний відобразити ті фундаментальні зміни, які полягають у більш активному використанні цифрових технологій для збору,

* ***Balan Sergii****, Candidate of Political Sciences (Ph. D.)*

© С. В. Балан, 2023

обробки, зберігання та поширення інформації. Прикметно, що атрибути інформаційної держави досі чітко не визначені і щодо них тривають дискусії поміж науковцями, політиками та практиками щодо того, що таке інформаційна держава, з якого моменту певна держава може вважатися інформаційною, а також, чи є перехід у стан інформаційних держав незворотним процесом або ж чи є умови, за яких держава може перестати вважатися інформаційною. У цій статті зроблено спробу виокремити та проаналізувати ключові атрибути інформаційної держави, а також стисло проаналізувати виклики, які супроводжують процес її формування.

Огляд літератури. Концепція інформаційної держави почала розроблятися дослідниками наприкінці XX ст. у відповідь на швидке зростання та поширення інформаційно-комунікаційних технологій. Одним із перших цю ідею виклав Мануель Кастельс у своїй книзі «Підйом мережевого суспільства»[1], де стверджував, що поява мережевого суспільства знаменує нову еру, в якій держава все більше покладається на цифрові технології для збору, обробки та поширення інформації. Пізніше ця концепція була розвинена та вдосконалена низкою вчених – Й. Бенклером[2], Л. Лессігом[3], Б. Новек[4] та ін.

Дослідженню окремих аспектів функціонування інформаційного суспільства та його взаємодії з державою присвячені праці вітчизняних науковців Н. Блажівської, В. Брижка, М. Вєршиніна, В. Гавловського, В. Дрожжинова, Д. Дюжева, Є. Жукова, Р. Калюжного, Б. Кормича, А. Кошкіна, Н. Кушакової, Д. Макаренко, К. Орлова, Г. Почепцова, В. Скалацького, В. Фурашева, В. Хахановського, В. Цимбалюка, С. Чукут, М. Швеця, О. Яременка.

Мета і завдання. Метою статті є концептуалізація поняття «інформаційна держава» на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних досліджень глибинних трансформацій, викликаних активним проникненням інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери суспільних відносин та функціонування держави.

До завдань статті належать: виокремлення характерних атрибутів інформаційної держави; виявлення співвідношення інформаційної держави й інформаційного суспільства; визначення основних викликів, які виникають на шляху функціонування інформаційної держави.

Виклад основного матеріалу. Концепція інформаційної держави, яку розвивали, зокрема, М. Кастельс і Й. Бенклер, базується на ідеї того, що сучасні уряди все більше й більше покладаються на інформацію та комунікаційні технології для здійснення державної влади. І тут йдеться про використання технологій не лише в контексті надання адміністративних послуг і виконання бюрократичних функцій, а й також про застосування технологій стеження й аналізу даних для контролю громадян, управління публічними ресурсами, розробки державних політик. Крім того, активне поширення цифрових технологій трансформує сферу державного управління та створює нові форми влади і контролю. В інформаційній державі ІКТ розглядаються як

основоположний інструмент покращення ефективності, підзвітності і прозорості державної влади.

На відміну від інформаційної держави концепція інформаційного суспільства посилається на ширші соціальні та культурні зміни, які супроводжують поширення інформаційних і комунікаційних технологій у світі. Це охоплює зміни у способах комунікації і доступу громадян до інформації та залучення до економічних і політичних процесів. Ці зміни відбуваються у напрямі формування економіки та культури, заснованих на виробництві, поширенні і споживанні інформаційних товарів і послуг. Такі дослідники, як Д. Белл[5] і Д. Бенігер[6] обстоюють ту точку зору, що ми рухаємося до створення інформаційного суспільства, в якому знання та інформація стають основою економічного зростання, соціальної організації та розвитку культури.

Тож, попри зовнішню подібність у дослідженні ролі ІКТ, концепція інформаційної держави фокусується на аналізі змін у поведінці урядів та інших політичних інститутів у результаті впровадження ІКТ, тоді як концепція інформаційного суспільства побудована на аналізі більш широких соціальних та економічних змін, викликаних впровадженням новітніх технологій.

Напрями, способи та інструменти одержання, використання, поширення та зберігання інформації є наріжними аспектами демократії. Сучасна демократична держава, унормовуючи інформаційні відносини, розглядає і використовує інформацію як об'єкт своїх політик. При цьому інформація водночас виступає інструментом (суб'єктом) розробки державних політик. У цьому полягає дуальна сутність інформації у політико-правовій сфері. Відтак уряд, з одного боку, є регулятором суспільних інформаційних відносин, а з другого – безпосереднім учасником процесу збору, обробки, зберігання й обміну інформацією.

Інформаційна політика поступово, але невпинно глибше проникає в державні галузеві політики. Понад те, інформаційна політика існує в двох вимірах: по-перше, як сукупність передбачених законодавством інструментів поводження з інформацією (управління інформаційним простором), що охоплює зокрема нормативно-правові підвалини свободи слова й інформації, особливості передачі і захисту інформації, використання технічних засобів і протоколів обміну інформацією, діяльність медіа; а по-друге, як інформаційна складова всіх державних галузевих політик (освітньої, культурної, гуманітарної, соціальної, економічної, енергетичної, безпекової тощо). У такий спосіб інформаційна політика виступає водночас елементом і середовищем реалізації функцій держави.

Саме в таких умовах формується новий тип сучасної демократичної держави – інформаційної – держави, в якій політика поводження з інформацією стає центральним елементом управлінської діяльності. У такій державі відкритість даних, прозорість, цифрові послуги, електронна демократія, комунікація з державними органами стають обов'язковими атрибутами державної

влади на рівні з виборністю та підзвітністю. Влада над інформацією стає новим типом суспільних ієрархічних відносин.

Нематеріальність об'єкта регулювання інформаційної політики створює оману її вторинності на фоні інших матеріальних об'єктів. Однак саме від спроможності держави передавати, отримувати й обробляти інформацію залежить швидкість ухвалення рішень, а отже, якість і ефективність державних політик, зокрема й міжнародної. Вправність держави у роботі з інформацією визначає її місце у глобальній ієрархії політичних акторів.

Безперечно, атрибути інформаційної держави є складними та багатогранними характеристиками, які охоплюють нормативні, технологічні, інституційні та соціальні аспекти. Відтак комплексне розуміння політико-правового явища «інформаційна держава» потребує холістичного підходу, який враховує динамічну взаємодію цих факторів.

Сучасна демократична держава будується, зокрема, на принципах прозорості, підзвітності та залученості громадян до процесу ухвалення рішень. Для досягнення цих цілей і оптимального використання переваг демократичного політичного режиму ключову роль у функціонуванні держави відіграє інформація, яка до того ж має бути об'єктивною, достовірною, доступною й отриманою без порушення права на конфіденційність.

Поява інформаційної держави відкрила нові перспективи для розвитку демократії. Цифрові технології сприяють більшій прозорості та підзвітності органів державної влади і посадових осіб, а також уможливлюють виникнення нових форм участі громадян, зокрема, електронного уряду (e-government), онлайн-петицій, бюджету участі, громадянської науки, краудсорсингу (від англ. «crowd» – натовп і «sourcing» – пошук джерел) тощо. Ці нові форми участі стали можливими винятково завдяки цифровим технологіям, які сприяють активнішому та швидшому обміну інформацією та спрощують співпрацю громадян з державними органами і між собою.

Проте масштабне використання цифрових технологій державою викликає занепокоєння щодо надмірної концентрації влади через монопольне право держави визначати режим поводження з інформацією[7] та посилює тенденцію виключення частини громадян з процесу формування актуального порядку денного держави через брак технологічних навичок чи доступу до самих технологій. Деякі дослідники навіть обстоюють думку, що розвиток ІКТ не обов'язково покращує спроможність громадян брати участь у демократичних процедурах, а може спричиняти й цілком протилежні наслідки[8].

Формування інформаційної держави має значні наслідки для управління. Цифрові технології дають змогу урядам збирати значну кількість даних про своїх громадян, які можна використовувати для покращення надання послуг, моніторингу громадської думки та виявлення актуальних проблем, які можуть негативно впливати на легітимність державних інститутів. Тема легітимності здійснення нагляду за громадянами та збору інформації у сформо-

ваних ліберальних демократіях останнім часом активно обговорюється в науковій літературі[9].

Загалом можна виділити три основні аспекти концепції інформаційної держави, які дають підстави виокремити її з-поміж інших, сформульованих раніше. По-перше, це технологічна складова. Однією з головних перешкод на шляху рівного та безперешкодного доступу до інформації завжди були технологічні перепони. У сучасних умовах інформаційна держава послуговується у своїй діяльності складними та дорогими цифровими технологіями для збору, обробки, зберігання та розповсюдження інформації. Це включає, зокрема, використання алгоритмів аналітики даних, штучного інтелекту та машинного навчання для опрацювання великих наборів даних (англ. – «big data»). Технологічний атрибут інформаційної держави також охоплює використання цифрових платформ та інструментів для забезпечення залучення громадян до участі в процесах прийняття рішень.

По-друге, це інституційна складова. Інституційна складова інформаційної держави охоплює організаційну структуру та нормативно-правову базу, які у комплексі створюють середовище для використання цифрових технологій у державі та регламентують порядок такого використання. Це включає процес розробки й ухвалення нормативних актів та імплементації державних політик, які регулюють використання даних і цифрових технологій, а також створення нових державних установ для регулювання цих технологій. Інституційні атрибути інформаційної держави також охоплюють потребу в кваліфікованій робочій силі, яка може ефективно керувати цими технологіями та використовувати їх від імені держави.

Інституційна структура може включати різні органи управління, які відповідають за збір, обробку та поширення інформації. Це можуть бути міністерства, державні комітети, агентства та інші структури. Законодавча база визначає правила використання технологій та інформаційних ресурсів, а також забезпечує захист прав громадян щодо збору та обробки їхніх персональних даних.

В Україні в межах розвитку інформаційної держави у 2019 р. було створено Міністерство цифрової трансформації (Мінцифри). Невдовзі після створення за ініціативи Міністерства було створено посаду заступника з цифрової трансформації в усіх міністерствах та ключових державних органах. Для ефективної роботи Мінцифри у Верховній Раді IX скликання було створено парламентський Комітет з питань цифрової трансформації. У межах виконання поставлених перед ним завдань Мінцифри впровадило єдиний підхід до надання цифрових послуг і комунікації громадян з урядом через портал «Дія», який на сьогодні є одним з найкращих рішень подібного роду у світі.

По-третє, соціальна складова. Соціальний вимір інформаційної держави охоплює ширші соціальні й культурні передумови, які формують використання цифрових технологій урядом. Це включає питання рівня довіри до влади разом з її прозорістю та підзвітністю, загального рівня освіти, цифро-

вої і медійної грамотності та культури спілкування громадян, а також питання конфіденційності та безпеки даних.

Рівень інформаційної та медійної грамотності має визначальний вплив на рівень розуміння громадянами різноманітної інформації та її значення, а також виявлення неправдивої інформації. Своєю чергою компетенції в галузі ІКТ дають змогу громадянам бути активнішими учасниками інформаційних процесів, а також виступають додатковим захистом від небезпек, пов'язаних із використанням ІКТ – вірусами, фішингом тощо. Активна участь громадян у процесах вироблення і прийняття рішень дає змогу їм впливати на формування державних галузевих політик і сприяти розбудові демократичних інститутів.

Соціальні атрибути інформаційної держави також охоплюють питання, пов'язані з громадським активізмом і роллю неурядового сектору в частині необхідності залучення та участі громадян у розробці, тестуванні та публічному просуванні впровадження цифрових технологій у роботі уряду.

Визначальною рисою функціонування інформаційної держави є взаємопов'язаність і взаємопідсилення її складових. Наприклад, інституційні атрибути інформаційної держави формуються під впливом технологічних і соціальних чинників, які, своєю чергою, впливають на використання цифрових технологій державними інститутами. Аналогічно соціальні атрибути інформаційної держави формуються технологічними та інституційними чинниками та впливають на те, як громадяни взаємодіють з урядом.

Інформація є критично важливим ресурсом для сучасної демократичної держави, оскільки вона дає змогу державі збирати, аналізувати та поширювати дані, необхідні для прийняття обґрунтованих рішень. З появою сучасних технологій державні інституції можуть отримати доступ до інформації в режимі реального часу, що уможливлює їм приймати рішення швидше та ефективніше.

Крім того, доступ до інформації також відіграє ключову роль у забезпеченні прозорості, яка є фундаментальною основою демократичної держави. Громадяни мають право на доступ до інформації про результати діяльності органів влади та посадових осіб, успішність реалізації державних політик та рішень уряду. Це дає змогу їм контролювати осіб, уповноважених на здійснення функцій держави, та у разі необхідності притягувати їх до відповідальності, а також гарантує, що уряд діє в інтересах суспільства.

Інформаційно-комунікативні технології дають змогу соціально активним громадянам брати активнішу участь у процесах прийняття рішень у демократичній державі. Сервіси електронного урядування, електронні петиції, бюджет участі, електронний документообіг, інтеграція баз даних дають змогу громадянам брати персоніфіковану участь у формуванні державного порядку денного, громадських консультаціях, надсилати відгуки на державні рішення, брати участь у прийнятті публічних рішень, перерозподіляти фінансові ресурси. Це не тільки забезпечує політичну інклюзивність і підвищує прозо-

рість процесу прийняття рішень, а й дає змогу громадянам особисто почуватися більш залученими в управління своєю країною. Поза тим, це забезпечує функціонування нового формату взаємодії між державою і громадянином – прямої комунікації, яка не опосередкована жодними проміжними ланками, в якій за допомогою цифрової платформи будь-який орган державної влади має можливість заздалегідь оцінити перспективи впровадження тієї чи іншої державної політики. Безумовно, за добровільності такого спілкування залишається відкритим питання репрезентативності отриманих у процесі такої комунікації даних, проте навіть воно підлягає вирішенню завдяки можливості застосування спеціальних алгоритмів.

Водночас формування інститутів інформаційної держави зумовлює необхідність подолання низки викликів, пов'язаних із конфіденційністю та захистом персональних даних, надмірним стеженням за громадянами з боку держави та ймовірними випадками зловживання даними. Аналізуючи концепцію інформаційної держави, в якій держава є одночасно учасником і регулятором інформаційних відносин, необхідно відповісти на питання про роль держави в регулюванні цифрових технологій, зокрема, в частині забезпечення мережевого нейтралітету[10] і цифрових прав[11].

Оскільки інформаційна держава значною мірою покладається на збір та аналіз великих обсягів даних, однією з головних проблем, з якою вона стикається повсякчас, є захист конфіденційності громадян під час використання інформаційно-комунікативних технологій[12]. Відтак одним із головних завдань уряду є гарантування того, що особисті дані громадян збираються, зберігаються, розповсюджуються та використовуються у спосіб, який узгоджується з їхніми правами на конфіденційність і захист персональних даних. Ця проблема ще більше ускладнюється дедалі активнішим використанням передових технологій, таких як штучний інтелект і машинне навчання, яким для ефективного функціонування потрібний доступ до максимального обсягу даних.

Наступним викликом глобального масштабу для інформаційної держави є проблема технологічного розриву між державами з високим і низьким рівнем добробуту населення[13]. Доступ до технологій та Інтернету все ще є недосяжною для більшості громадян розкішшю у багатьох країнах світу, що створює прірву між тими, хто має вільний доступ до інформації, і тими, хто його не має. На шляху формування інформаційної держави уряди повинні забезпечити своїм громадянам доступ до технологій та Інтернету, щоб подолати цей розрив і забезпечити рівний доступ до інформації для всіх[14].

Також становить суттєву проблему для інформаційної держави і надмірний обсяг самої інформації. Через велику кількість доступної для широкого загалу інформації доступ громадян до справді важливої та необхідної інформації може бути ускладнений. Ще більшу шкоду спроможне спричинити поширення дезінформації та пропаганди, яке робить громадян вразливими до шкідливої інформації, що може мати визначальний вплив на їхні рішення та поведінку.

У цьому контексті важливо зазначити, що поширення ІКТ матиме своїм наслідком позбавлення свободи слова та інформації гарантій конституційного захисту на рівні національного законодавства багатьох демократичних держав, а також позбавлення універсальності на міжнародно-правовому рівні[15]. Адже саме завдяки маніпулюванню міжнародно-правовими нормами російські пропагандистські канали і сайти безперешкодно працювали в Європі з 2005 р., і лише 2 березня 2022 р. Рада ЄС нарешті знайшла політичну волю та юридичні підстави заборонити їх діяльність на теренах ЄС. Національні уряди повинні створити відповідні умови та забезпечити громадян необхідними інструментами для фільтрації, обробки та оцінки інформації, яку вони отримують, щоб приймати обґрунтовані рішення.

Класичною є загроза кібербезпеці держави через дедалі більшу залежність від інформаційно-комунікативних технологій. Кібератаки можуть скомпрометувати конфіденційні державні дані, порушити роботу державних служб і розкрити особисту інформацію громадян. Уряди повинні визначити пріоритетність заходів кібербезпеки, щоб захистити дані своїх громадян і забезпечити стабільність своїх систем.

Висновки. Концепція інформаційної держави створює фундамент для подальшого розуміння того, як цифрові технології трансформують відносини між державою та її громадянами. Хоча перехід до інформаційної держави має потенціал для сприяння більшій участі громадян, прозорості та підзвітності, він також ставить важливі питання щодо конфіденційності, стеження та концентрації влади. Оскільки цифрові технології продовжують розвиватися, дуже важливо, щоб ми продовжували аналізувати й оцінювати наслідки формування інформаційної держави для розвитку демократичних інститутів.

Перехід сучасних демократій на новий щабель свого розвитку диктує необхідність дослідження та наукового обґрунтування концепції інформаційної держави з метою подальшої його інструменталізації та адаптації до суспільно-політичних процесів, зокрема й на теренах України. Оскільки інформація пронизує всі сфери суспільно-політичних відносин, виникає необхідність нормативно-правового, включно з конституційним, закріплення засад її функціонування. Атрибут «інформаційна» має стати конституційною характеристикою держави на рівні з суверенною, незалежною, демократичною, соціальною і правовою. Інформаційна складова має стати нормою-цінністю сучасної держави з відповідними функціями й обов’язками.

І хоча інформаційна держава пропонує багато переваг для функціонування демократичного політичного режиму, вона також стикається з кількома проблемами, які потребують швидкого й радикального вирішення. До них належать питання захисту даних і конфіденційності, технологічний розрив, перевантаження інформацією та загрози кібербезпеці. Уряди спільно з неурядовими інститутами повинні працювати над розробкою політик, які зможуть подолати ці виклики, щоб забезпечити оптимальне функціонування інформаційної держави.

1. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume 1: The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Wiley Blackwell. 2010. **2.** Benkler, Yochai. The wealth of networks: how social production transforms markets and frеedom (1st ed.), New Haven, Conn: Yale University Press. 2006. **3.** Lessig L. Code and Other Laws of Cyberspace. New York: Basic Books. 1999. **4.** Noveck B. S. Wiki Government: How Technology Can Make Government Better, Democracy Stronger, and Citizens More Powerful. Washington, D.C.: Brookings Institution Press. 2009. **5.** Bell D. The Social Framework of the Information Society. Dertoozos, M. L., Moses, J. (eds.), The Computer Age: A 20 Year View, Cambridge, MA: MIT Press. 1979. P. 500–549. **6.** Beniger J. The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1986. **7.** Pohle J., Voelsen D. Centrality and power. The struggle over the techno-political configuration of the Internet and the global digital order. *Policy & Internet*. Volume 14, Issue 1. 2022. P. 13–27. **8.** Braman S. Change of State: Information, Policy, and Power. The MIT Press. 2009. P. 315. **9.** Königs P. Government Surveillance, Privacy, and Legitimacy. *Philos. Technol.* 35, 8. 2022. **10.** Pickard V., Berman D. A. After Net Neutrality: A New Deal for the Digital Age. Yale University Press. 2019. **11.** Calzada I. The Right to Have Digital Rights in Smart Cities. Sustainability 13(20). 2021. **12.** Reidenberg J. The Fundamental Role of Privacy and Confidence in the Network. 30 Wake Forest L. Rev. 105. 1995. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/799 **13.** United Nations. Department of Economic and Social Affairs, issuing body. (2018-10-15). World economic and social survey 2018: frontier technologies for sustainable development. **14.** Srinuan C., Bohlin E. Understanding the digital divide: A literature survey and ways forward, 22nd European Regional Conference of the International Telecommunications Society (ITS): «Innovative ICT Applications – Emerging Regulatory, Economic and Policy Issues», Budapest, Hungary, 18th-21st September, 2011, International Telecommunications Society (ITS), Calgary. 2011. **15.** Braman S. Change of State: Information, Policy, and Power. The MIT Press. 2009. P. 320.

References

1. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume 1: The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Wiley Blackwell. 2010. **2.** Benkler, Yochai. The wealth of networks: how social production transforms markets and frеedom (1st ed.), New Haven, Conn: Yale University Press. 2006. **3.** Lessig L. Code and Other Laws of Cyberspace. New York: Basic Books. 1999. **4.** Noveck B. S. Wiki Government: How Technology Can Make Government Better, Democracy Stronger, and Citizens More Powerful. Washington, D.C.: Brookings Institution Press. 2009. **5.** Bell D. The Social Framework of the Information Society. Dertoozos, M. L., Moses, J. (eds.), The Computer Age: A 20 Year View, Cambridge, MA: MIT Press. 1979. P. 500–549. **6.** Beniger J. The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1986. **7.** Pohle J., Voelsen D. Centrality and power. The struggle over the techno-political configuration of the Internet and the global digital order. *Policy & Internet.* Volume 14, Issue 1. 2022. P. 13–27. **8.** Braman S. Change of State: Information, Policy, and Power. The MIT Press. 2009. P. 315. **9.** Königs P. Government Surveillance, Privacy, and Legitimacy. *Philos. Technol.* 35, 8. 2022. **10.** Pickard V., Berman D. A. After Net Neutrality: A New Deal for the Digital Age. Yale University Press. 2019. **11.** Calzada I. The Right to Have Digital Rights in Smart Cities. Sustainability 13(20). 2021. **12.** Reidenberg J. The Fundamental Role of Privacy and Confidence in the Network. 30 Wake Forest L. Rev. 105. 1995. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/799 **13.** United Nations. Department of

Economic and Social Affairs, issuing body. (2018-10-15). World economic and social survey 2018: frontier technologies for sustainable development. **14.** Srinuan C., Bohlin E. Understanding the digital divide: A literature survey and ways forward, 22nd European Regional Conference of the International Telecommunications Society (ITS): «Innovative ICT Applications – Emerging Regulatory, Economic and Policy Issues», Budapest, Hungary, 18th-21st September, 2011, International Telecommunications Society (ITS), Calgary. 2011. **15.** Braman S. Change of State: Information, Policy, and Power. The MIT Press. 2009. P. 320.

Balan Sergii. **The concept of the informational state: the principles of formation and the main challenges in modern conditions**

This article analyzes the concept of an informational state and examines its specific characteristics along with the consequences of its functioning for the development of democracy. It argues that the informational state is characterized by a shift from traditional bureaucratic structures to more flexible networked structures that rely on digital technologies to collect, process, store and disseminate information. This change significantly affects implementation of state management functions and causes the emergence of new forms of interaction between citizens and a state, including new tools of citizen participation, transparency and accountability.

The aim of this article is to substantiate the concept of "informational state" based on the analysis of domestic and foreign studies of deep transformations caused by the active penetration of information and communication technologies into all spheres of social relations and state functioning.

The concept of the informational state creates a foundation for further understanding of how digital technologies transform the relationship between a state and its citizens. While informational state offers many advantages for the functioning of a democratic political regime, it also faces several problems that require quick and radical solutions. These include data protection and privacy issues, technological gap, information overload, and cyber security threats.

The transition of modern democracies to a new stage of their development dictates the need for research and scientific substantiation of the concept of the informational state aimed at its further instrumentalization and adaptation to social and political processes, in particular in Ukraine. Since information has penetrated into all spheres of social and political relations, there is a need for securing its normative and legal foundations.

Key words: *informational state, information society, transparency and accountability of state power, democracy, information and communications technologies, freedom of speech, disinformation.*

Розділ IX

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-731-739
УДК 342.7(477)+342.72/73(438)(043.5)

Р. В. БАБІЙ,
аспірант Інституту держави і права
*імені В. М. Корецького НАН України**
ORCID: 0009-0004-0812-2624

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СЛУЖБИ БІЗНЕС-ОМБУДСМАНА: ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У статті досліджуються актуальні конституційно-правові проблеми становлення та реалізації діяльності бізнес-омбудсманів в Україні у контексті зарубіжного досвіду. Показані роль і значення бізнес-омбудсманів у механізмі захисту права на заняття підприємницькою діяльністю. Світовий досвід свідчить, що діяльність бізнес-омбудсмана є доволі широкою і стосується різних аспектів підприємницької діяльності. Розкриваються основні принципи, які лежать в основі функціональної відокремленості, незалежності та організаційної різноманітності бізнес-омбудсманів.

Ключові слова: *омбудсман, бізнес-омбудсман, права людини, підприємництво, бізнес, контроль, правова держава, демократія.*

Babiy Roman. **Constitutional and legal problems of the functioning of the business ombudsman service: domestic and foreign experience**

The article examines the current constitutional and legal problems of the formation and implementation of business ombudsmen's activities in Ukraine in the context of foreign experience. The role and importance of business-ombudsman in the mechanism of protection of the right to engage in entrepreneurial activity are shown. World experience shows that the activities of the business-ombudsman are quite broad and affect various aspects of business. The basic principles that underlie the functional

* ***Babiy Roman****, Postgraduate Student of Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine*

© Р. В. Бабій, 2023

separation, independence and organizational diversity of business-ombudsmen are revealed.

Key words: *ombudsman, business-ombudsman, human rights, entrepreneurship, business, control, rule of law, democracy.*

Вступ. Права людини сьогодні є однією з ключових проблем конституційно-правової доктрини і практики, які розглядаються з широких і різноманітних позицій – в аспекті сутності демократичної та правової держави, її завдань і функцій, принципів конституційної модернізації, проведення соціально-економічної та культурної політики, боротьби з екологічними загрозами, злочинністю, тероризмом тощо.

В Україні в умовах реформування соціально-економічної, політичної і духовної сфер життя та активного формування інститутів громадянського суспільства актуальною залишається проблема удосконалення конституційно-правового механізму захисту прав людини.

В умовах викликів сьогодення, попри соціально-економічні труднощі та гуманітарні проблеми, спричинені російсько-українською війною, сутністю та метою процесів демократизації усіх сфер функціонування громадянського суспільства та соціально-правової держави має бути їх наповнення гуманістичним змістом, створення умов для усебічного забезпечення і захисту юридичними засобами прав людини, у тому числі й конституційного права на свободу підприємницької діяльності, що значною мірою зумовлює актуальність даного дослідження.

Огляд літератури. У вітчизняній науці різні аспекти статусу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та омбудсманів у зарубіжних країнах доволі плідно досліджувались у працях О. Д. Агєєва, С. В. Банаха, О. В. Батанова, Л. В. Голяк, К. О. Закоморної, О. В. Марцеляка, Н. С. Наулік та ін., концептуальний аналіз яких переконливо доводить, що сутність інституту омбудсмана та його видову характеристику в першу чергу визначає функціональний аспект його діяльності. Саме функції, як основні організаційно-забезпечені та нормативно-регламентовані напрями і види їх діяльності, є найбільш важливим елементом конституційно-правового статусу будь-якого органу чи посадової особи публічної влади. Це, безперечно, стосується й інституту омбудсмана, практична діяльність якого передбачає здійснення контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, який фактично є своєрідною титульною функцією омбудсмана, посідаючи пріоритетне місце у системі його функцій.

Методологічною основою дослідження проблем функціонування бізнес-омбудсмана та організації його служби в Україні у контексті зарубіжного досвіду є системний, функціональний, порівняльний методи.

Постановка проблеми дослідження. Зарубіжний досвід свідчить, що економічні фактори дедалі більше впливають як на життя людини й її соціальне і природне довкілля, так і на процеси формування демократичної дер-

жавності в цілому, функціонування й організацію публічної влади. Сучасні суспільство і держава з метою свого оптимального та цивілізованого функціонування об'єктивно потребують наявності системи взаємопов'язаних ринків, що втягує у свій обіг не тільки звичайні товари і послуги, а й саму працю, продукти культурної та інтелектуальної діяльності тощо. Вплив «ефекту економіки» відчувається практично на всіх суспільних структурах та інститутах. Політичне життя суспільства і держави чимдалі більше концентрується навколо створення умов для динамічного економічного розвитку[1].

Попри те, що для України, як і для більшості країн з ринковою економікою, обсяг втручання держави в соціально-економічну сферу мінімізований і має переважно непрямий характер, у країні простежується надмірне втручання державних структур у функціональну діяльність підприємницького співтовариства. Особливо слід відмітити, що часом таке втручання має прояв у певних формах тиску з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що часто має у своїй основі корупційний базис. Тому з метою забезпечення повноцінної реалізації конституційного принципу свободи підприємницької діяльності у сучасному світі особливої популярності набуває інститут бізнес-омбудсмана як спеціалізованого уповноваженого із захисту прав підприємців. Відповідна служба існує та доволі успішно функціонує в Україні з 2014 р.

Діяльність бізнес-омбудсмана є доволі широкою і стосується різних аспектів підприємницької діяльності. Більше того, у період економічної нестабільності й перманентних змін законодавства у сфері підприємництва наявність такого інституту та його активна діяльність є особливо актуальною та значущою. Подекуди саме на його плечі лягає всебічна підтримка підприємницького сектору[2].

Мета і завдання дослідження. Метою нашої розвідки є дослідження концептуальних конституційно-правових проблем становлення і реалізації діяльності бізнес-омбудсманів в Україні у контексті зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Служби захисту конституційного права на підприємницьку діяльність мають різну назву і форму, відмінні правові засади створення та організації діяльності, специфічне місце в системі органів публічної влади, що найповніше відповідають особливостям відповідного суспільства, але схоже функціональне призначення, спрямоване на оптимізацію конституційно-правового механізму забезпечення і захисту прав і інтересів підприємців і передусім на надання підтримки найбільш численній і при цьому найменш захищеній категорії суб'єктів підприємницької діяльності – малому та середньому підприємництву.

Зарубіжна практика застосування омбудсманівської концепції[3] до інституціонального впливу на суспільні відносини за участю суб'єктів підприємницької діяльності з метою представлення їх інтересів і захисту прав від зловживань та іншої недобросовісної поведінки владних структур свідчить про декілька основних тенденцій створення та функціонування таких інсти-

тутів. Такими тенденціями є створення спеціалізованих омбудсманів, що сприяють захисту прав підприємців.

У Польщі відповідно до Закону «Про Уповноваженого в сфері малого та середнього бізнесу» від 6 березня 2018 р. з метою зміцнення поваги до свободи підприємницької діяльності та довіри підприємців до державної влади введена посада омбудсмана з питань малого та середнього підприємництва (Rzecznik Małych i Średnich Przedsiębiorców). Згідно зі ст. 3 цього Закону бізнес-омбудсман призначається на посаду прем'єр-міністром за поданням міністра економіки. Міністр також затверджує Статут організації діяльності офісу омбудсмана. Витрати, пов'язані з діяльністю омбудсмана, включені в закон про бюджет і покриваються з державного бюджету[4]. Омбудсман виконує свої завдання за допомогою Офісу омбудсмана з питань малого та середнього підприємництва.

Закон про Омбудсмана з питань малого та середнього підприємництва включений у пакет «Конституція бізнесу», метою якого є більш повне впровадження конституційного принципу свободи підприємництва та інші конституційні правила, що стосуються підприємців та їх економічної діяльності. Основою для досягнення цієї мети є Закон про підприємців, який замінив Закон про свободу економічної діяльності. Це, за словами міністра розвитку та фінансів Республіки Польща, регулюватиме не лише чіткий і прозорий спосіб здійснення та ведення підприємницької діяльності в Польщі, а й упровадження ряду стандартів гарантійного характеру для підприємців і правил запобігання надмірному втручанню з боку державних органів у конституційно гарантовану свободу економічної діяльності (та інших принципів підприємництва)[5].

Речник є гарантом імплементації принципів Конституції в діяльність бізнесу; працює з метою захисту прав підприємців; здійснює заходи системного характеру, що стосуються всіх підприємців, такі як запит юридичних пояснень особливо складних положень або усунення розбіжностей у нормативних актах, що регулюють підприємницьку діяльність. Його компетенція включає втручання в окремі справи, наприклад, шляхом приєднання до адміністративного провадження, включаючи податкове провадження, або подання скарги до адміністративного суду[6].

Аналогічні посади бізнес-омбудсмана створені в Казахстані та Узбекистані. Так, у Казахстані у грудні 2014 р. Закон «Про Національну палату підприємців Республіки Казахстан» був доповнений нормами про правовий статус, функції, порядок призначення й обов'язки Уповноваженого із захисту прав підприємців (бізнес-омбудсмана), а також про організацію його діяльності. Після введення в дію Підприємницького кодексу Республіки Казахстан з 1 січня 2016 р., глава 28 якого детально розкриває правовий статус бізнес-омбудсмана, норми щодо правового статусу бізнес-омбудсмана з Закону «Про Національну палату підприємців Республіки Казахстан» було вилучено. Відповідно до Підприємницького кодексу Уповноважений із захи-

сту прав підприємців Казахстану призначається на посаду розпорядженням глави держави. Його високий статус і широкі повноваження дають змогу набагато ефективніше боротися з системними проблемами казахстанського бізнесу, свавіллям чиновників і недосконалістю законодавства[7].

Уповноважений при Президентові Республіки Узбекистан щодо захисту прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва (бізнес-омбудсман), інститут якого заснований Указом Президента Республіки Узбекистан 5 травня 2017 р., є самостійний і незалежний від держорганів і посадових осіб, у своїй діяльності підзвітний особисто главі держави, якому на системній основі подає інформацію про стан дотримання законодавства про захист прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва держорганами, у тому числі правоохоронними, контролюючими тощо. Бізнес-омбудсман і його заступник призначаються і звільняються з посади главою держави[8]. Це положення слугує важливою основою для того, щоб Уповноважений здійснював свою діяльність, підкоряючись тільки Конституції Республіки Узбекистан і законам, давав об'єктивну оцінку фактам порушення прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва виходячи з принципів справедливості, верховенства закону і пріоритету прав суб'єктів підприємництва, уживав жорстких заходів щодо своєчасного усунення порушень законодавства, забезпечував принцип невідворотності покарання щодо всіх посадових осіб, які допустили порушення закону[9].

У серпні 2017 р. прийнято Закон Республіки Узбекистан «Про Уповноваженого при Президентові Республіки Узбекистан щодо захисту прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва», яким розширені положення Указу Президента, визначені основні елементи організаційно-правового статусу бізнес-омбудсмана[10].

В Австралії з 2016 р. функціонує Омбудсман з питань малого бізнесу і сімейного підприємництва (ASBFEO), посада якого була створена відповідно до Закону про омбудсмана з малого бізнесу і сімейних підприємств[11]. Омбудсман призначається на посаду генерал-губернатором Співдружності за поданням міністра у справах малого бізнесу, якому бізнес-омбудсман підпорядковується. Як зазначає перший бізнес-омбудсман Австралії Кейт Карнелл (Kate Carnell), ASBFEO є незалежним захисником інтересів власників малого бізнесу, який наділений законодавчими повноваженнями, необхідними для ефективного впливу на законодавців країни для забезпечення прийняття сприятливих для зміцнення малого бізнесу законів і постанов, та надання допомоги малим і сімейним підприємствам у випадках виникнення ділових суперечок з іншими підприємцями чи урядовими установами Співдружності[12]. Отже, основними функціями бізнес-омбудсмана є такі: виступати на підтримку малого бізнесу та сімейного підприємництва відповідно до закону, політики та практики (адвокаційна функція); надавати допомогу щодо відповідних дій (функція допомоги); виконувати будь-які інші функції, покладені на омбудсмана законом чи законодавчими інструментами.

Інститут бізнес-омбудсмана Грузії, який замінив існуючий до 2015 р. інститут податкового омбудсмана, був створений з метою сприяння захисту прав і законних інтересів, пов'язаних зі здійсненням особами підприємницької діяльності на території Грузії, відповідно до Закону «Про бізнес-омбудсмана Грузії» від 28 травня 2015 р., який визначає повноваження, основні принципи та форми діяльності бізнес-омбудсмана[13]. Бізнес-омбудсмана призначає на посаду прем'єр-міністр Грузії за погодженням з главою парламенту Грузії. Діяльність омбудсмана фінансується з державного бюджету Грузії. Стаття 3 Закону визначає основні принципи діяльності бізнес-омбудсмана: 1) при здійсненні власних повноважень є незалежний, будь-який вплив на нього і втручання в його діяльність забороняються; 2) у своїй діяльності керується принципами справедливості, об'єктивності, неупередженості та законності; 3) при розгляді заяви нейтральний і не представляє заявника або адміністративний орган, правомірність рішення / дії якого заявник ставить під сумнів; 4) шляхом дотримання справедливого балансу інтересів сторін намагається досягти консенсусу. Бізнес-Омбудсман шляхом реагування на індивідуальні та спільні заяви та виявлення недоліків у законодавстві Грузії та практики його застосування здійснює нагляд за захистом прав і законних інтересів, пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності осіб на території Грузії та сприяє відновленню порушених прав і законних інтересів підприємців.

Щодо вітчизняного досвіду, то в Україні відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 691 «Про утворення Ради бізнес-омбудсмена»[14], утворено Раду бізнес-омбудсмана як «постійно діючий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України», діяльність якої фінансується через мультидонорський рахунок Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), та схвалене відповідне Положення про Раду бізнес-омбудсмана. Попри очевидні переваги, що випливають із багаторічного функціонування Ради бізнес-омбудсмана, спеціальне законодавче регулювання діяльності цієї інституції досі відсутнє. Тому, незважаючи на назву та схожість такої установи з інститутом омбудсмана, вона не може бути віднесена до останнього, оскільки не відповідає стандартам і рекомендаціям щодо легітимності функціонування інституту омбудсмана, розроблених ООН (у Паризьких принципах) та Венеціанською комісією Ради Європи (Європейська комісія за демократію через право), які вимагають, щоб національні правозахисні установи мали конституційну або законодавчу основу або і ту, і іншу, а акти виконавчої влади не є такими.

У контексті проблем утворення, організації та функціонування служби бізнес-омбудсмана в Україні значний інтерес становлять питання щодо поширених у світі форм нормативно-правового регулювання бізнес-омбудсманів та аналогічних їм інституцій, порядку їх утворення, суб'єктів призначення, форм діяльності бізнес-омбудсманів, форм їх реагування, гарантій діяльності тощо, що потребує системного та цілісного наукового аналізу та

концептуального осмислення правового статусу та становлення подібних інститутів в інших країнах з метою використання їх досвіду для обрання оптимальної для України моделі бізнес-омбудсмана з урахуванням особливостей нашої національної правової системи, культурних і правових традицій, усталених норм моралі та інших суспільних цінностей.

У зв'язку із новизною інституту бізнес-омбудсмана комплексних порівняльно-правових досліджень, присвячених аналізу його правової природи, конституційно-правового статусу та місця в правозахисній системі, немає. Зазначені обставини зумовлюють актуальність наукових пошуків у цій сфері.

Серед найважливіших питань, які свідчать про перспективність дослідження проблем організації та функціонування служб захисту прав людини у сфері здійснення підприємницької діяльності (бізнес-омбудсманів) є, зокрема, такі: розкриття змісту понять «бізнес-омбудсман», «служба бізнес-омбудсмана», «служба захисту конституційного права на підприємницьку діяльність» та ін.; дослідження соціально-історичних і політико-правових передумов створення інституту бізнес-омбудсмана; аналіз міжнародно-правових засад і принципів створення та функціонування інститутів омбудсмана, що сприяють захисту прав підприємців; класифікація світових моделей омбудсманів, що сприяють захисту прав підприємців; вивчення досвіду формування та функціонування бізнес-омбудсманів в окремих зарубіжних країнах; з'ясування характерних особливостей конституційно-правового статусу бізнес-омбудсманів в окремих країнах світу; пошук оптимальної моделі інституту бізнес-омбудсмана в Україні тощо.

Висновки. Наведений зарубіжний досвід свідчить, що фундаментальні конституційні цінності, серед яких – насамперед економічна свобода, право людини на підприємницьку діяльність, вільне підприємництво, ринкова економіка та відповідальна перед громадянським суспільством влада – є функціональною основою діяльності бізнес-омбудсмана, доцільність заснування та практика функціонування якого, по суті, й зумовлена вирішенням цих взаємопов'язаних завдань.

1. Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 142. **2.** Батанов О. В. Бізнес-омбудсман у механізмі захисту економічних прав людини: деякі проблеми теорії та практики. *Правові засади організації та здійснення публічної влади:* збірник тез IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2–6 березня 2021 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 32. **3.** Batanov O., Verlos N., Lotiuk O., Sinkevych O. Ombudsman Institute: Basic Models and Problems of Reception in Constitutional Law. Amazonia Investiga. Volume 9. Issue 29. May 2020. P. 273–281. URL: https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1393/1245. **4.** Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. o Rzeczniku Małych i Średnich Przedsiębiorców. URL: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/rzecznik-malych-i-srednich-przedsiebiorcow-18701390. **5.** Projekt ustawy «O Rzeczniku Małych i Średnich Przedsiębiorców». Prezes Rady Ministrów. file:///C:/Users/User/Downloads/2052.pdf;

6. Rzecznik Małych i Średnich Przedsiębiorców. https://www.gov.pl/web/rozwoj-praca-technologia/rzecznik-malych-i-srednich-przedsiebiorcow. **7.** Сайт Уполномоченного по защите прав предпринимателей Казахстана. URL: https://ombudsmanbiz.kz/rus/biznes_ombudsmen/istoriya_instituta/. **8.** Бизнес-омбудсмен: реальная защита интересов бизнеса. URL: https://chamber.uz/ru/news/1359. **9.** Комментарий к Указу Президента Республики Узбекистан «Об учреждении института Уполномоченного при Президенте Республики Узбекистан по защите прав и законных интересов субъектов предпринимательства». URL: https://lex.uz/docs/3193115. **10.** Об Уполномоченном при Президенте Республики Узбекистан по защите прав и законных интересов субъектов предпринимательства: Закон Республики Узбекистан от 29 августа 2017 г. № ЗРУ-440. URL: https://lex.uz/docs/3321355. **11**. Australian Small Business and Family Enterprise Ombudsman Act 2015. URL: https://www.asbfeo.gov.au/about/our-legislation. **12.** Australian Small Business and Family Enterprise Ombudsman. URL: https://www.asbfeo.gov.au/about/the-ombudsman. **13.** О Бизнес-омбудсмане Грузии: Закон Грузии от 28.05.2015. URL: https://matsne.gov.ge/ru/document/download/2860205/0/ru/pdf. **14.** Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 691 «Про утворення Ради бізнес-омбудсмена». Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ushow/691-2014-%D0%BF#Text

References

1. Savchyn, M., red. (2020) Pravove rehuliuvannia ta ekonomichni svobody i prava: monohrafiia. Uzhhorod: Vydavnytstvo «RIK-U» [ukr.]. **2.** Batanov O. V. (2021) Biznes-ombudsman u mekhanizmi zakhystu ekonomichnykh prav liudyny: deiaki problemy teorii ta praktyky. *Pravovi zasady orhanizatsii ta zdiisnennia publichnoi vlady:* zbirnyk tez IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Khmelnytskyi, 2–6 bereznia 2021 roku). Khmelnytskyi: Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava imeni Leonida Yuzkova [ukr.]. **3.** Batanov O. & Verlos N. & Lotiuk O. & Sinkevych O. (2020) Ombudsman Institute: Basic Models and Problems of Reception in Constitutional Law. Amazonia Investiga. Volume 9. Issue 29. URL: https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1393/1245. **4.** Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. o Rzeczniku Małych i Średnich Przedsiębiorców. URL: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/rzecznik-malych-i-srednich-przedsiebiorcow-18701390 [pol.]. **5.** Projekt ustawy «O Rzeczniku Małych i Średnich Przedsiębiorców». Prezes Rady Ministrów. file:///C:/Users/User/Downloads/2052.pdf [pol.]. **6.** Rzecznik Małych i Średnich Przedsiębiorców. https://www.gov.pl/web/rozwoj-praca-technologia/rzecznik-malych-i-srednich-przedsiebiorcow [pol.]. **7.** Sayt Upolnomochennogo po zashchite prav predprinimateley Kazakhstana. URL: https://ombudsmanbiz.kz/rus/biznes_ombudsmen/istoriya_instituta/ [rus.]. **8.** Biznes-ombudsmen: realnaya zashchita interesov biznesa. URL: https://chamber.uz/ru/news/1359 [rus.]. **9.** Kommentariy k Ukazu Prezidenta Respubliki Uzbekistan «Ob uchrezhdenii instituta Upolnomochennogo pri Prezidente Respubliki Uzbekistan po zashchite prav i zakonnykh interesov subyektov predprinimatelstva». URL: https://lex.uz/docs/3193115 [rus.]. **10.** Ob Upolnomochennom pri Prezidente Respubliki Uzbekistan po zashchite prav i zakonnykh interesov subyektov predprinimatelstva: Zakon Respubliki Uzbekistan ot 29 avgusta 2017 g. № ZRU-440 URL: https://lex.uz/docs/3321355 [rus.]. **11.** Australian Small Business and Family Enterprise Ombudsman Act 2015. URL: https://www.asbfeo.gov.au/about/our-legislation. **12.** Australian Small Business and Family Enterprise Ombudsman. URL: https://www.asbfeo.gov.au/about/the-ombudsman. **13.** O Biznes-ombudsmane Gruzii: Zakon Gruzii ot 28.05.2015. URL: https://matsne.gov.ge/ru/document/download/2860205/0/

ru/pdf [rus.]. **14.** Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26 lystopada 2014 r. № 691 «Pro utvorennia Rady biznes-ombudsmana». Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ushow/691-2014-%D0%BF#Text [ukr.].

Babiy Roman. **Constitutional and legal problems of the functioning of the business ombudsman service: domestic and foreign experience**

The article examines the current constitutional and legal problems of the formation and implementation of business ombudsmen's activities in Ukraine in the context of foreign experience. The role and importance of business-ombudsmen in the mechanism of protection of the right to engage in entrepreneurial activity are shown. World experience shows that the activities of the business-ombudsman are quite broad and affect various aspects of business. The basic principles that underlie the functional separation, independence and organizational diversity of business-ombudsmen are revealed.

The main models of business ombudsman services are analyzed. The main characteristics of the institute of business-ombudsman in different countries of the world show that it is: 1) the direction of specialization of the classical model of ombudsman; 2) a legal institution, which is formed, as a rule, under the government (government ombudsman) or parliament (parliamentary ombudsman), less often under the head of state; 3) authentic structure, the specifics of which are related to a certain group of entities – entrepreneurs and the protection of their subjective rights; 4) an institution that combines a set of norms of homogeneous content aimed at regulating the status and activities that are in a relationship of coordination of the business ombudsman and (if any) regional or municipal business-ombudsmen; 5) an institution, the legal basis for the organization and operation of which may be an act of the government (Australia, France) and a separate special law (Russian Federation), or individual articles or chapters in other (usually profile in terms of business regulation) activities) legislation (Georgia).

It is concluded that the fundamental constitutional values, including, first of all, the human right to entrepreneurship, free enterprise, market economy and responsible government to civil society – are the functional and teleological dominant of the business-ombudsman, the feasibility and practice of which, and is due to the solution of these interrelated problems.

Key words: *ombudsman, business-ombudsman, human rights, entrepreneurship, business, control, rule of law, democracy.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-740-747
УДК 341.2

В. В. ХОДОШ,
*аспірантка Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України**
ORCID: 0000-0002-2430-1313

МІСЦЕ І РОЛЬ ПРИНЦИПУ ПРАВОМІРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ В СТАНОВЛЕННІ ЇЇ АБСОЛЮТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті висвітлюється специфіка принципу правомірної діяльності держави в становленні та розвитку абсолютної відповідальності як окремої категорії відповідальності в міжнародному праві. Аналізуються ознаки абсолютної відповідальності держави, зумовлені експлуатацією джерел підвищеної небезпеки. Показано, що така діяльність держави пов'язана з бурхливим розвитком науково-технічного прогресу і є цілком правомірною з точки зору міжнародного права. Однак, враховуючи те, що вона супроводжується підвищеною небезпекою, то у випадку заподіяння шкоди іншій державі ця діяльність, згідно з міжнародним правом, підлягає матеріальному відшкодуванню.

Ключові слова: *міжнародне право, джерела підвищеної небезпеки, абсолютна відповідальність держави, правомірна діяльність держави, відповідальність за правомірну діяльність.*

Khodosh Valeriia. **The place and role of the principle of legal state activities in establishing its absolute liability**

The article highlights the specifics of the principle of legitimate state activity in the establishment and development of absolute liability as a separate category of liability in international law. It analyses the features of the absolute liability of the state caused by the ultrahazardous activities. It is shown that such state activity is connected with the rapid development of scientific and technological progress and is not prohibited by international law. However, given that it is accompanied by increased danger, in the event of harm to another state, this activity, according to international law, is subject to material compensation.

Key words: *international law, ultrahazardous activities, absolute state liability, transbordary harm, acts not prohibited by international law, states liability for acts not prohibited by international law.*

Актуальність. Нові технології часто створюють не тільки нові можливості для покращення людського життя, а й водночас ризики, що потребує відповідного врегулювання не тільки на рівні національного законодавства

[1] ***Khodosh Valeriia,*** *Postgraduate student of the Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine*

© В. В. Ходош, 2023

держав, а й на міжнародному рівні. Саме така необхідність зумовила виникнення інституту абсолютної відповідальності в міжнародному праві. Абсолютна відповідальність виступає засобом міжнародного права, який спрямований на мінімізацію та справедливу компенсацію шкоди, яка може бути завдана у ході правомірної діяльності держави, породжуючи питання щодо ролі та місця принципу правомірної діяльності в контексті даного виду відповідальності. Це питання особливо актуальне, виходячи з постійного розширення сфери застосування абсолютної відповідальності у зв'язку із новими технологіями, що можуть розцінюватися як джерела підвищеної небезпеки, і масово впроваджуються в багатьох державах. Так, якщо раніше абсолютну відповідальність вважали такою, що може застосовуватися переважно у сфері міжнародного права охорони навколишнього середовища, то нині бачимо раціональність її закріплення у нових сферах, а саме у врегулюванні штучного інтелекту, клонування, вакцинації ін.

Огляд літератури. До вивчення міжнародно-правової відповідальності за правомірну діяльність, що пов'язана з експлуатацією джерел підвищеної небезпеки, зверталися такі вітчизняні вчені, як В. Н. Денисов, С. С. Андрейченко, А. В. Льовін, Д. В. Чорнобай, В. В. Міщук, Ю. М. Крупка та ін. Ця тематика також розроблялася зарубіжними вченими, а саме Х. Барбозою, Л. Голді, Д. Л. Шелтоном, К. О'Кіфом, П. Вінфредом, В. Дженксом та ін. Проте все ще залишаються невизначеними чимало теоретичних засад застосування інституту абсолютної відповідальності, що породжує різноманітні підходи до її розуміння на практиці.

Метою дослідження є висвітлення правомірної діяльності як ключової складової абсолютної відповідальності, що також зумовлює правову природу цього інституту, його виникнення, становлення та подальший розвиток у міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Правова природа абсолютної відповідальності держави зумовлена тим, що вона є «особливим видом відповідальності в міжнародному праві за правомірну діяльність, пов'язану із джерелами підвищеної небезпеки, умовою настання якої є завдання шкоди суб'єктові міжнародного права»[1]. Тим самим цей вид відповідальності відрізняється від загальної відповідальності держави в міжнародному праві, де ця відповідальність настає виключно за порушення державою свого міжнародно-правового зобов'язання (норми міжнародного права). Отже, абсолютна відповідальність походить від факту підвищеного ризику завдання транскордонної шкоди, зумовленого експлуатацією державами джерел підвищеної небезпеки, пов'язаних із їх діяльністю в космічному просторі, експлуатацією ядерних суден, забрудненням нафтою морського середовища тощо. Держава бере на себе всі можливі ризики стосовно шкоди, яка може бути завдана іншій державі у процесі експлуатації джерел підвищеної небезпеки, а сама така діяльність залишається правомірною у зв'язку із соціальною користю, яку вона приносить. При цьому вона відрізняється від так званої небезпечної

діяльності, яка заборонена міжнародним правом, співвідношенням ризику настання шкідливих наслідків. Якщо у випадку правомірної діяльності, пов'язаної з експлуатацією джерел підвищеної небезпеки, завдання транскордонної шкоди відбувається у зв'язку із настанням певного «випадку» чи «інциденту», які не завжди пов'язані з людським впливом, то у ході здійснення небезпечної діяльності така шкода завдається постійно, або ризик її завдання та її масштаби визнаються надто високими через те, що вона не може бути визнана міжнародним співтовариством як правомірна[2]. Тож абсолютна відповідальність у міжнародному праві може бути закріплена тільки у випадку наявності ризику завдання транскордонної шкоди у ході здійснення відповідної правомірної діяльності, щодо якої держава бере на себе зобов'язання компенсаційного характеру.

Такий підхід можна побачити ще у справі Trail Smelter (рішення від 1941 р.), що в доктрині вважається визначальною у контексті становлення відповідальності за правомірну діяльність. Предметом розгляду міжнародного арбітражу стало забруднення атмосферного повітря викидами з канадського металургійного заводу, що завдало шкоди землевласникам та фермерам на території штату Вашингтон, США. До питань, які виносилися на розгляд арбітражу, було віднесено не тільки відшкодування щодо вже завданої шкоди, яка була визнана Канадою, а й встановлення режиму відповідальності на випадок повторного її завдання. Посилаючись на принцип, згідно з яким жодна держава не може використовувати або санкціонувати використання своєї території таким чином, щоб це завдавало шкоди іншим державам, суд постановив: «Trail Smelter зобов'язаний утримуватись від завдання будь-якої шкоди випарами в штаті Вашингтон»[3], тобто оператор був зобов'язаний вжити відповідних заходів задля припинення забруднення, що і було встановлено арбітражем. Суд також постановив, що у разі, «якщо будь-яка шкода буде заподіяна в майбутньому внаслідок недотримання заводом режиму, встановленого судом, чи, незважаючи на дотримання цього режиму, відшкодування має бути здійснене лише тоді, коли обидва Уряди домовляться про порядок вирішення претензій щодо відшкодування…»[4]. Цим самим суд, хоча й визнав відповідальність за шкоду, що може бути здійснена у ході подальшої вже правомірної діяльності металургійного заводу, він не встановив процедури притягнення до неї, залишаючи її вирішення на розсуд обох держав. Таким чином, діяльність Trail Smelter до винесення рішення суду була такою, що порушувала норми міжнародного права, адже здійснювала постійний шкідливий вплив, але після встановлення режиму, визначеного судом, трансфомувалася в правомірну діяльність, що поклало початок для подальшого розвитку інституту відповідальності за шкоду, яка може бути завдана в ході експлуатації джерел підвищеної небезпеки. Як зазначає у своїх дослідження Вілфред Дженкс, застосування цього принципу у справі Trail Smelter створило нову можливість для справедливого врегулювання відшкодування транскордонної шкоди в міжнародному праві[5].

Принцип правомірної діяльності держави значною мірою зумовлює договірний характер норм абсолютної відповідальності: притягнення до даного виду відповідальності можливе лише за умови встановлення такого режиму в міжнародному договірному праві. Водночас немає жодної підстави для притягнення до відповідальності за правомірну діяльність, що пов'язана із джерелами підвищеної небезпеки в міжнародному звичаєвому праві[6]. Як слушно зазначає Хуліо Барбоза, «на шляху до того, щоб цей принцип [відповідальності за правомірну діяльність] став нормою звичаєвою міжнародного права, є камінь спотикання: значна група держав виступає проти надання йому офіційного свідоцтва про народження. Без загального визнання неможливе виникнення правового звичаю»[7]. Для договірного закріплення міжнародно-правових норм відповідальності за шкоду, що може бути завдана у ході експлуатації джерел підвищеної небезпеки, характерним є встановлення конкретного режиму в рамках галузевих договорів щодо певного виду правомірної діяльності, а не прийняття єдиного акта щодо відповідальності за правомірну діяльність загалом[8], наприклад частиною 1 статті I Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1992 р. встановлюється відповідальність у сфері транспортування нафти: «…власник судна з моменту інциденту або, якщо інцидент складається з низки пригод, з моменту першої пригоди несе відповідальність за будь-яку шкоду від забруднення, заподіяну судном у результаті інциденту»[9]; статтею II Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами 1972 р. передбачається відповідальність за шкоду, що може бути завдана у сфері космічної діяльності: «запускаюча держава несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, завдану його космічним об'єктом на поверхні землі або повітряному судну в польоті»[10]; частина 1 статті II Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р. також передбачає, що «оператор ядерної установки несе відповідальність за ядерну шкоду, якщо доведено, що така шкода завдана ядерним інцидентом а) на його ядерній установці; або б) який пов'язаний із ядерним матеріалом з такої установки або виробленим у його ядерній установці…»[11].

Договірне закріплення абсолютної відповідальності виходить із природи правомірної діяльності, що пов'язана із експлуатацією джерел підвищеної небезпеки, а саме потреби в регламентації та стандартизації окремих галузей, аби така діяльність залишалася правомірною. У такій ситуації держави зобов'язуються забезпечити належне правове регулювання на рівні національного законодавства, наприклад: частина 11 статті VII Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1992 р. встановлює, що «кожна Договірна держава має забезпечити, щоб, згідно з її національним законодавством, страхування або інше фінансове забезпечення… мало кожне судно, незалежно від місця його реєстрації, яке заходить у порт на її території або виходить з порту, або яке підходить до рейдового причалу у її територіальному морі або відходить від нього, якщо судно фактично

перевозить понад 2000 тонн нафти наливом як вантаж»[12]. У випадку ж недотримання державою взятих на себе зобов'язань відповідальність передбачитиме притягнення держави за порушення відповідної зобов'язальної норми, а не за шкідливі наслідки правомірної діяльності, що пов'язана з експлуатацією джерел підвищеної небезпеки. Варто також зауважити, що Комісія міжнародного права ООН здійснювала роботу над двома документами, а саме статтями про запобігання транскордонній шкоді, спричиненій правомірною діяльністю, що пов'язана із експлуатацією джерел підвищеної небезпеки та принципами розподілу збитків у разі завдання транскордонної шкоди у ході правомірної діяльності, що пов'язана із експлуатацією джерел підвищеної небезпеки, які б уніфікували дану галузь, але суперечності між державами у підходах до врегулювання цього питання у національних правових системах, а також небажання брати на себе відповідальність, що може бути застосована в доволі широкому колі випадків, не дала змоги їх ухвалити, і Генеральна Асамблея ООН досі залишає питання їх узгодження відкритим, про що згадано у Резолюції A/RES/77/106 від 7 грудня 2022 р.: «включити до попереднього порядку денного своєї вісімдесят другої сесії пункт, який має назву "Розгляд питання про запобігання транскордонній шкоді, спричиненій правомірною діяльністю, що пов'язана із експлуатацією джерел підвищеної небезпеки та розподілу збитків у разі такої шкоди"»[13]. Тож можна зробити висновок, що міжнародне співтовариство й досі знаходиться на стадії визначення загального характеру абсолютної відповідальності в міжнародному праві.

Правомірність діяльності, за наслідки якої настає відповідальність, також зумовлює й первинність норм, що встановлюють таку відповідальність. На відміну від припису класичного міжнародного права, де відповідальність за компенсацію виникає лише в разі, якщо держава порушує міжнародно-правову норму, порушена норма поведінки є первісною нормою, а норми, що характеризують відповідальність з боку присвоюваності державі факту порушення та зобов'язання компенсувати шкоду, виступають як вторинні норми, у випадку абсолютної відповідальності зобов'язання компенсувати збитки потерпілій державі не залежить від протиправного діяння і таке зобов'язання є первісною нормою[14]. Водночас режими міжнародної відповідальності, що стосуються ризику, мають дві чіткі цілі: 1) запобігання заподіянню шкоди; 2) справедливий розподіл збитків. Як запобігання, так і розподільча справедливість створюють основу для впровадження в тій чи іншій сфері конкретного режиму відповідальності з урахуванням найкращих можливостей для управління ризиком завдання транскордонної шкоди[15]. Можливість притягнення до відповідальності у випадку завдання шкоди в ході правомірної діяльності не тільки виконує компенсаційну функцію, а й спонукає держави та операторів джерел підвищеної небезпеки до вжиття всіх необхідних заходів задля запобігання заподіянню такої шкоди та її мінімізації. Це також впливає на ситуацію, що склалася із загальним визнанням норм абсолютної відповідальності: держави, що є

найактивнішими користувачами джерел підвищеної небезпеки, схильні до більш м'якого режиму відповідальності, а держави з менш розвинутим їх використанням, задля захисту своїх національних інтересів, наполягають на встановлені більш жорстких заходів.

Виконуючи першочергово компенсаційну функцію, абсолютна відповідальність має на меті спрощення отримання компенсації потерпілій стороні і «настає, коли потерпіла сторона доводить безпосередньо причинний зв'язок між дією і заподіяною шкодою»[16]. У цьому полягає ще одна характерна особливість абсолютної відповідальності – відсутність вини. Саме правомірна діяльність, у ході якої завдається шкода, зумовлює необхідність правового регулювання, яке б «було байдужим до вини, але чутливим до витрат підприємств, які здійснюють правомірну діяльність, пов'язану з експлуатацією джерел підвищеної небезпеки, та до користі, які ця діяльність приносить суспільству задля подальшого соціально прийнятного функціонування»[17].

Висновки. Як убачається з дослідження, правомірну діяльність держав, що пов'язана з експлуатацією джерел підвищеної небезпеки, варто вважати першоосновою для виникнення інституту абсолютної відповідальності в міжнародному праві. Її характер є передумовою для встановлення конкретного режиму відповідальності, а дотримання принципу правомірної діяльності є необхідним для безпосереднього притягнення до абсолютної відповідальності. Тож саме правомірна діяльність значною мірою визначає правову природу абсолютної відповідальності в міжнародному праві, зумовлюючи її як окремий вид відповідальності держави, що потребує особливих механізмів для її закріплення та притягнення до неї.

1. Андрейченко С. С. Відповідальність держави за правомірну діяльність: концептуальне обґрунтування. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління.* 2015. Том 14, Вип. 3 (31). С. 193. **2.** Julio Barboza. The environment, risk and liability in international law. *Legal Aspects of Sustainable Development.* 2011.Vol. 10. Pp. 7–8. **3.** United Nations Reports of International Arbitral Awards, Trail smelter case (United States, Canada), vol. III. 2006. P. 1996. **4.** Ibid. P. 1980. **5.** Цит. за: Goldie, L. Concepts of strict and absolute liability and the ranking of liability in terms of relative exposure to risk. *Netherlands Yearbook of International Law.* 1985. Issue 16. DOI: 10.1017/S0167676800003500. P. 217. **6.** Денисов В. Н. Абсолютна відповідальність. *Енциклопедія міжнародного права: у 3 т.* / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. Київ, 2014. Т. 1: А-Д. С. 15. **7.** Julio Barboza. Ibid. P. 154. **8.** Yearbook of the International Law Commission 1995. Volume II. Part Two: Report of the Commission to the General Assembly on the work of its forty-seventh session. 1998. **9.** Зведений текст Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_839#Text (дата звернення: 23.09.2022). **10.** Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами від 29.03.1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_126/conv#Text (дата звернення: 23.09.2022). **11.** Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage. URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/infcirc500.pdf (дата звернення: 23.09.2022). **12.** Зведений текст Міжнародної конвенції про цивільну

відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_839#Text (дата звернення: 23.09.2022). **13.** Resolution 77/106 adopted by the General Assembly on 7 December 2022. URL: https://www.un.org/en/ga/77/resolutions.shtml (дата звернення: 20.12.2022). **14.** Денисов В. Н. Назв. праця. С. 16. **15.** Julio Barboza. The environment, risk and liability in international law. *Legal Aspects of Sustainable Development.* 2011.Vol. 10. P. 43. **16.** Денисов В. Н. Назв. паця. С. 15. **17.** Julio Barboza. Ibid. P. 29.

References

1. Andreichenko S. S. Vidpovidalnist derzhavy za pravomirnu diialnist: kontseptualne obgruntuvannia. *Rynkova ekonomika: suchasna teoriia i praktyka upravlinnia.* 2015. Tom 14, Vyp. 3 (31). S. 193. **2.** Julio Barboza. The environment, risk and liability in international law. *Legal Aspects of Sustainable Development.* 2011.Vol. 10. Pp. 7–8. **3.** United Nations Reports of International Arbitral Awards, Trail smelter case (United States, Canada), vol. III. 2006. P. 1996. **4.** Ibid. P. 1980. **5.** Cited by: Goldie, L. Concepts of strict and absolute liability and the ranking of liability in terms of relative exposure to risk. *Netherlands Yearbook of International Law.* 1985. Issue 16. DOI: 10.1017/S0167676800003500. P. 217. **6.** Denysov V. N. Absoliutna vidpovidalnist. *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava: U 3 t. /* redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholovy) ta in. Kyiv, 2014. T. 1: A-D. P. 15. **7.** Julio Barboza. The environment, risk and liability in international law. Legal Aspects of Sustainable Development. 2011.Vol. 10. P. 154. **8.** Yearbook of the International Law Commission 1995. Volume II. Part Two: Report of the Commission to the General Assembly on the work of its forty-seventh session. 1998. **9.** Zvedenyi tekst Mizhnarodnoi konventsii pro tsyvilnu vidpovidalnist za shkodu vid zabrudnennia naftoiu 1992 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_839#Text (data zvernennia: 23.09.2022). **10.** Konventsiia pro mizhnarodnu vidpovidalnist za shkodu, zavdanu kosmichnymy obiektamy vid 29.03.1972 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_126/conv#Text (data zvernennia: 23.09.2022). **11.** Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage. URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/infcirc500.pdf (дата звернення: 23.09.2022). **12.** Zvedenyi tekst Mizhnarodnoi konventsii pro tsyvilnu vidpovidalnist za shkodu vid zabrudnennia naftoiu 1992 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_839#Text (data zvernennia: 23.09.2022)). **13.** Resolution 77/106 adopted by the General Assembly on 7 December 2022. URL: https://www.un.org/en/ga/77/resolutions.shtml (дата звернення: 20.12.2022). **14.** Denysov V. N. Absoliutna vidpovidalnist. Entsyklopediia mizhnarodnoho prava: U 3 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholovy) ta in. Kyiv, 2014. T. 1: A-D. P. 16. **15.** Julio Barboza. The environment, risk and liability in international law. *Legal Aspects of Sustainable Development.* 2011.Vol. 10. P. 43. **16.** Denysov V. N. Absoliutna vidpovidalnist. *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava: U 3 t. /* redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholovy) ta in. Kyiv, 2014. T. 1: A-D. P. 15. **17.** Julio Barboza. The environment, risk and liability in international law. Legal Aspects of Sustainable Development. 2011.Vol. 10. P. 29.

Khodosh Valeriia. **The place and role of the principle of legal state activities in establishing its absolute liability**

Introduction. *The mass introduction of new technologies led to the establishment of the institution of absolute liability in international law. At the same time, such*

activity is not prohibited by international law, which determines the legal nature of this type of liability.

The aim of the article is to highlight the specifics of the principle of legal state activities in the establishment and development of absolute liability as a separate category of liability in international law.

Results. *It analyses the features of the absolute liability of the state caused by the ultrahazardous activities, such as such as the accident of causing damage and the absence of fault, the contractual nature of fixation, the primacy of norms, compensatory nature, etc. It is shown that such state activity is connected with the rapid development of scientific and technological progress and is not prohibited by international law. However, given that it is accompanied by increased danger, in the event of harm to another state, this activity, according to international law, is subject to material compensation.*

Conclusions. *Therefore, it is the legitimate activity of states, which is an ultrahazardous activity, determines the legal nature of absolute liability in international law, conditioning it as a separate type of state liability that requires special mechanisms for its consolidation and attraction to it.*

Key words: *international law, ultrahazardous activities, absolute state liability, transbordary harm, acts not prohibited by international law, states liability.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-748-758
УДК 340.1

А. В. ДУДІКОВ,
аспірант Інституту держави і права
*імені В. М. Корецького НАН України**
ORCID: 0000-0003-1785-0821

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ЗАСІБ ЗАПОБІГАННЯ ТА УСУНЕННЯ СУДОВОЇ ПОМИЛКИ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ

У статті досліджуються засоби запобігання та усунення судових помилок під час здійснення судочинства через призму практики Європейського суду з прав людини. Розглядаються право на доступ до правосуддя, принцип остаточності судового рішення, а також стандарт незалежності та безсторонності суду як основні складові суддівської діяльності, які сприяють мінімізації судових погрішностей. На підставі наведених рішень Страсбурзького суду виділено такі причини, які зумовлюють виникнення помилок у судовій діяльності: розбіжності в судовій практиці; незнання процесуального закону; зловживання суддями повноваженнями; стороннє втручання у діяльність суддів; умисне надання судом переваги одній зі сторін. Констатовано, що розгляд окремих напрямів практики ЄСПЛ сприяє правильному розумінню судом конвенційних норм і утверджує високі стандарти поведінки суддів, які є визначальними чинниками для оцінки ризику допущення останніми різноманітних порушень у своїй діяльності.

Ключові слова: *судова помилка, правозастосування, право, конвенційні норми, рішення ЄСПЛ, стандарт.*

Dudikov A. **Practice of the European Court of Human Rights as a Means of Preventing and Eliminating Judicial Error in Law Enforcement**

In the study special attention was focused on consideration of such integral partst of the right to a fair trial, enshrined in clause 1 of Art. 6 of the Convention, as (a) the right to access to justice, (b) the principle of finality of judgement (“res judicata”) and (c) the standard of judicial independence and impartiality. The article emphasizes that according to the practice of the European Court, in order to avoid any doubts about the judge's self-interest he/she must take all measures to eliminate such concerns. Otherwise, the judge concerned should be removed from further consideration of such a case. It is noted that this is also a requirement of the judge's integrity according to Art. 3 of the Code of Judicial Ethics.

Taking into account all the above-mentioned considerations, it was concluded that the observance of convention rights and principles reflected in the decisions of the ECtHR guarantees judicial activity conducted by national courts with a minimum

* ***Dudikov A.,*** *Postgraduate Student of Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine*

© А. В. Дудіков, 2023

tolerance of judicial errors in law enforcement, and also confirms the high standards of behavior of Ukrainian judges during their consideration of cases.

Key words: *judicial error, enforcement, law, convention norms, decision ECtHR, standard.*

Постановка проблеми. Судова система будь-якої країни повинна ґрунтуватись на повазі та довірі суспільства і окремих громадян до неї. Громадськість має бути впевнена у незалежності, безсторонності, ефективності та професійності судових органів та їх представників. При цьому авторитет суду та його рішень передусім пов'язують з авторитетом судді.

Як зазначено у Коментарі до Кодексу суддівської етики, затвердженому рішенням Ради суддів України № 1 від 04.02.2016, від поведінки кожного служителя Феміди залежить довіра громадян до судової системи загалом. Віра у правосуддя набуває важливого значення і є джерелом сили судової влади й одночасно показником її ефективності. Суспільство чи окрема людина зацікавлені у довірі до суду як до інституту. Довіра до рішень суду також залежить значною мірою від довіри суспільства до чеснот і порядності суддів[1].

Зазвичай сторонній спостерігач оцінює поведінку судді через його моральні та ділові якості, такі як чесність, честь, гідність, незалежність, неупередженість, а також компетентність та професіоналізм. Такі стандарти суддівської діяльності і в цілому поведінки суддів є визначальними для оцінки ризику допущення останніми судових помилок. Будь-яка помилка є негативним відхиленням від того стандарту поведінки, який потрібно було вчинити[2].

Говорячи про стандарти поведінки судді та стандарти здійснення правосуддя в цілому, варто згадати, що основним міжнародним документом, який їх закріплює, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята країнами – членами Ради Європи 04.11.1950 (далі – Конвенція). Натомість для України ця угода набула чинності лише 11.09.1997.

Важливу роль у формуванні стандартів, заявлених у Конвенції, відіграє практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Саме в рішеннях ЄСПЛ розкривається зміст більшості положень Конвенції, за допомогою яких правозастосовувачі, тобто судді, формують уявлення щодо того, як повинно чинитись правосуддя відповідно до Конвенції та якій поведінці вони при цьому повинні слідувати.

Формулювання цілей статті. Оскільки правильне розуміння Конвенції, якого судді можуть досягти завдяки вивченню та застосуванню практики ЄСПЛ, надає їм можливості, з одного боку, інтерпретувати сутність конвенційних норм до конкретної справи, а з другого – провадити правосуддя, спираючись на високі стандарти судочинства, заявлені Конвенцією, метою цього дослідження є аналіз практики ЄСПЛ, яка виступає засобом попередження та уникнення судових помилок у правозастосуванні національними судами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цьому аспекті першочергово варто згадати про існування окремих теоретичних напрацювань у сфері розкриття сутності судової помилки. Зокрема, це роботи М. І. Козюбри, В. І. Тертишнікова, М. Б. Гарієвської, Д. Д. Луспеника, С. О. Короєда, Я. О. Берназюка, П. П. Микуляка, Л. М. Ніколенко, Т. А. Цувіної та ін.

Водночас слід зазначити, що посилання на рішення ЄСПЛ стало певним прикладом взірцевого судового рішення. Багато суддів сприймають запропонований Страсбурзьким судом підхід як підґрунтя не лише для вирішення певної категорії справ, а й для зміни підходів у правозастосуванні. У зв'язку з цим варто констатувати, що зазначене питання з науково-дискусійного рівня перейшло також у практичну площину. Відтак судові рішення, у яких застосовувалась практика ЄСПЛ, слід також віднести до практичного доробку, про який варто згадати у цьому дослідженні, однак, з огляду на відсутність врегулювання на законодавчому рівні порядку перекладу, реєстрації та оприлюднення багатьох рішень ЄСПЛ, до таких посилань слід ставитись уважно.

Виклад основного матеріалу. Згідно з доповіддю Венеціанської комісії, закріплене у ст. 6 Конвенції право на справедливий суд є складовою принципу правовладдя (синонім «верховенства права»). Положення Конвенції та судова практика ЄСПЛ дають уявлення про такі елементи цього права, як право на доступ до правосуддя, принцип остаточності судового рішення, принцип незалежності та неупередженості суду. Саме ці складові будуть піддаватись аналізу у цьому дослідженні через призму запобігання та усунення судових помилок.

Право на доступ до суду – це право людини, що передбачає можливість безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав. Воно випливає з п. 1 ст. 6 Конвенції, хоча прямо там не зафіксоване[3]. Його ми розглянемо у контексті існування розбіжностей в судовій практиці, зумовлених хибним розумінням суддями змісту закону або ж існуванням прогалин у законодавстві.

Актуальним для цього дослідження видаються рішення ЄСПЛ, наведені у публікації Я. О. Берназюка. Зокрема, це рішення у справах *«Vrabec v. Slovakia» (заява № 31312/08)* та *«Tudor Tudor v. Romania» (заява № 63252/00)*.

Так, у справі «Vrabec v. Slovakia» ЄСПЛ зазначив, що глибокі та давні відмінності в практиці найвищого національного суду самі по собі суперечать принципу правової визначеності, який передбачає Конвенція та який є одним з основних елементів верховенства права (п. 27). У рішенні у справі *«Tudor Tudor v. Romania»* Європейський суд вказав, що роль найвищої судової інстанції кожної держави полягає в тому, щоб вирішувати суперечності у судовій практиці. Забезпечення єдності судової практики – завдання найвищої судової установи кожної держави; неспроможність вищого суду впоратись із цим завданням може призвести до наслідків, несумісних, серед іншого, з вимогами ст. 1 Першого протоколу до Конвенції (п. 98–99)[4].

З аналізу наведених рішень можна дійти висновку, що в розумінні Страсбурзького суду для встановлення порушення / відсутності порушення ст. 6 Конвенції у зв'язку з обмеженням права на доступ до правосуддя через розбіжності в судовій практиці (йдеться про різний підхід до правозастосування між колегіями суддів як одного і того ж суду найвищої інстанції, так і судів різних юрисдикцій у подібних спорах) значення має тривалість існування таких розбіжностей. При цьому, виходячи з такої позиції, хоча розбіжності у правозастосуванні повинні мати «довготерміновий характер», ЄСПЛ не визначає жодних критеріїв, які б давали можливість достовірно встановити строк, дотримання якого не призводить до порушення принципу правової визначеності. Водночас Суд погоджується з тим, що єдність судової практики є запорукою успішної та злагодженої роботи всієї системи судочинства як єдиного механізму, який має на меті забезпечити доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому законодавством.

Принагідно зазначимо, що Я. О. Берназюк, посилаючись на пп. 35–44 рішення у справі *«Albu and others v. Romania» (заява № 34796/09)*, зазначає, що розбіжності у судовій практиці не можна вважати порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції, якщо суд вищої інстанції оперативно застосує ефективний метод їхнього врегулювання з метою уніфікації різних практик. Як приклад ним наведено п. 46 рішення у справі *«Stoilkovska v. the former Yugoslav Republic of Macedonia» (заява № 29784/07),* де ЄСПЛ зазначив, що випадки, коли два національних суди – кожен у межах своєї юрисдикції – доходять різних, але тим не менш раціональних і обґрунтованих висновків щодо однієї і тієї ж правової проблеми, яка виникає за схожих фактичних обставин, є неминучі, а тому не порушують ст. 6 Конвенції[5].

На нашу думку, хоча ЄСПЛ і не вважає порушенням Конвенції різне трактування одних і тих самих норм національними судами різних юрисдикцій, очевидним є висновок, що така різноплановість неминуче призводить до судових помилок судами нижчих інстанцій, які орієнтуються на практику судів вищих інстанцій. Така неузгодженість є також актуальною для української судової системи, в якій досі існують суперечності щодо застосування одних і тих самих норм судами різних спеціалізацій. Зокрема, це розбіжності у судовій практиці Касаційного господарського суду та Касаційного цивільного суду, які зумовлені спільною нормативно-правовою базою, яка складає матеріальне право, або ж Касаційного адміністративного суду та апеляційного суду під час розгляду адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення, у яких зазначені суди є завершальною ланкою, яка формує практику застосування положень Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Також варто зауважити, що розгляд справ судами першої інстанції обмежений більш стислими строками порівняно з термінами здійснення касаційного провадження. Тому єдність практики, яка формує спільне праворозуміння одних і тих самих норм касаційними судами, беззаперечно, є не лише

запорукою вирішення справ судами нижчих інстанцій у точній відповідності з законом, а й дотримання принципу «розумності строків».

Згадуючи про сталість судової практики, варто зазначити також про рішення у *справах «Sunday Times v. United Kingdom» (заява № 6538/74)* від 26.04.1979 та *«Steel and others v. The United Kingdom» (заява № 24838/94)* від 23.09.1998. У першому рішенні ЄСПЛ зазначив, що термін «передбачено законом», про який згадується у Конвенції, передбачає дотримання принципу визначеності. При цьому мається на увазі не лише писане право (норми законів), а й неписане, до яких, у тому числі, належить судова практика як правило, що визначає сталість правозастосування. У другому рішенні Суд зазначив, що Конвенція вимагає, аби усе право, і писане, і неписане, було достатньо чітким, щоб дозволити громадянинові у разі потреби з належною повнотою та певною мірою спрогнозувати наслідки, які здатна спричинити певна дія.

Отже, виходячи з позиції ЄСПЛ, судді повинні тлумачити національний закон таким чином, щоб судова практика не лише узгоджувалась з конвенційними положеннями, а й відповідала таким стандартам, як справедливість і розумність. Дотримання таких засад є запорукою здійснення суддівської діяльності з мінімальним допуском судових помилок.

Стандарт остаточності судового рішення, так званий принцип «res judicata». Зазначена правова доктрина походить із римського права і означає остаточність судового рішення, яке набрало законної сили. «Res judicata», або вирішена справа, це скорочення від фрази «res judicata pro veritate habetur» (лат. – судове рішення визнається за істину), що означає незмінність рішення і передусім необхідність безпосереднього забезпечення його виконання. Значення цього принципу полягає в тому, що сторона обвинувачення, яка при завершенні судового провадження отримала належне й остаточне рішення, не може ініціювати інше провадження щодо того самого обвинуваченого за тим самим правопорушенням. Таким чином положення попереджає пролонгування судового провадження[6].

Ключове тлумачення згаданого принципу вміщено у рішеннях ЄСПЛ *«Ryabykh v. Russia» (заява № 52854/99), «Naumenko v. Ukraine» (заява № 41984/98), «Pravednaya v. Russia» (заява № 69529/01), «Khristov v. Ukraine» (заява № 24465/04), «Ponomaryov v. Ukraine» (заява № 3236/03),* у яких принцип «res judicata» розуміється як елемент принципу юридичної визначеності.

Проаналізуємо більш детально деякі з рішень, у яких згадується цей стандарт. Так, у рішенні у *справі «Naumenko v. Ukraine» (заява № 41984/98),* цитування якого часто зустрічається у судових рішеннях національних судів, ЄСПЛ зазначив, що правова певність передбачає дотримання принципу «res judicata», тобто принципу остаточності рішення, недопустимості повторного розгляду вже раз вирішеної справи. Згідно з цим принципом жодна сторона не має права домагатися перегляду кінцевого і обов'язкового рішення тільки з метою нового слухання і вирішення справи. Повноваження судів вищої ланки переглядати

рішення повинні використовуватися для виправлення судових помилок, помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень. Перегляд в порядку нагляду не може розглядатися як прихована апеляція, і сама можливість двох поглядів на один предмет не є підставою для повторного розгляду. Відхилення від цього принципу можливе тільки, коли воно спричинене незалежними і непереборними обставинами (п. 53). Аналогічний висновок викладений Судом у рішенні у *справі «Ponomaryov v. Ukraine» (заява № 3236/03),* де він зазначив, що повноваження вищих судових органів стосовно перегляду мають реалізовуватися для виправлення судових помилок і недоліків судочинства, але не для здійснення нового судового розгляду (п. 40).

Як зазначає Т. А. Цувіна, у більш пізній практиці ЄСПЛ підставою для перегляду називає «фундаментальні дефекти» («fundamental defects» або «істотні недоліки») у провадженні, допущені судами нижчих інстанцій, зазначаючи також, що відхилення від принципу «res judicata» можливе лише тоді, коли воно спричинене суттєвими чи непереборними обставинами (рішення у *справі «Kot v. Russia, заява № 20887/03*), а також у випадках, коли це обґрунтовується нагальною суспільною потребою, а не просто правовим пуризмом (рішення у *справі «Sutyazhnik v. Russia»*, заява № 8269/02)[7].

Виходячи зі змісту наведених рішень ЄСПЛ, можна дійти висновку, що підставою для перегляду остаточного судового рішення можуть бути не просто допущені суддями під час розгляду справи незначні недоліки, а істотні порушення процесуального законодавства, пов'язані з незнанням закону або ж зі зловживання суддями повноваженнями, якими їх наділяє національний закон.

У цьому аспекті варто звернути увагу на окрему думку судді Жупанича до рішення у *справі «Nuutinen v. Finland» (заява № 32842/96).* Зокрема, у ній йдеться про те, що зміна з плином часу вирішальних фактів на практиці можлива у будь-якій правовій ситуації, такій, як, наприклад, ситуації з досудовим ув'язненням, у справах «refoulement» (ті, що пов'язані з переслідуваннями), в яких факти справи не було зафіксовано раніше. У таких справах факти можуть змінюватися. Отже, у цих справах, у контексті того самого нормативного головного засновку, майбутня зміна у фактах може призводити до протилежного висновку і рішення суду. Приміром, ухвала про досудове ув'язнення може бути правомірною сьогодні, але не буде правомірною наступного дня, коли вже зібрано письмові показання свідків, отримано речові докази тощо. У таких справах принцип «ne bis in idem» (принцип, згідно з яким особа не може бути притягнута до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення) не застосовується, неспростовна презумпція достовірності «res judicata» стає спростовною[8].

Висловлена в окремій думці позиція судді ЄСПЛ свідчить про те, що принцип «res judicata» є доволі гнучким і його застосування вимагає детального аналізу усіх обставин справи та фактів, зокрема тих, яким властива здатність змінюватись з часом.

Отже, як і в аналізі рішень ЄСПЛ, у яких предметом розгляду виступало дотримання права на доступ до суду, на переконання окремих представників цього суду стандарт остаточності судових рішень теж залежить від тривалості існування спірних правовідносин, що також призводить до поширення судових помилок у правозастосовній практиці судами нижчих інстанцій.

Стандарт незалежності та неупередженості суду. Окремої уваги заслуговують рішення ЄСПЛ, у яких йдеться про принцип незалежного та неупередженого судового розгляду, оскільки його дотримання також є засобом уникнення помилок у суддівській діяльності.

Першочергово варто вказати, що, згідно з практикою ЄСПЛ, для того, щоб встановити, чи є судова установа незалежною, особливо від виконавчої влади і сторін у справі, розглядають, у тому числі, такі питання: (1) порядок призначення членів судової установи та строк їхніх повноважень; (2) наявність гарантій від стороннього впливу; (3) питання про те, чи орган виглядає незалежним[9].

Так, у *справі «Findlay v. The United Kingdom» (заява № 22107/93)*, рішення від 25.02.1997, йшлося про підпорядкування членів військового трибуналу «скликаючому офіцерові», який, серед іншого, здійснював повноваження представника прокуратури. Як наслідок Судом констатовано порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у зв'язку з недостатньою незалежністю судового органу.

Ще одним прикладом є рішення ЄСПЛ у *справі «Agrokompleks v. Ukraine» (заява № 23465/03)* від 25.07.2013. Ця справа стосувалась неплатоспроможності найбільшого нафтопереробного заводу, у якому основним акціонером була держава. Зазначений фактор чинив інтенсивний тиск на суд з боку органів державної влади, оскільки ті були зацікавлені у вирішенні справи на їх користь. Встановивши порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, у рішенні ЄСПЛ було зазначено про пряме втручання вищих державних органів в процедуру банкрутства за участю підприємства-заявника в якості кредитора та прямим впливом на його майнові інтереси.

У контексті незалежності судових органів та окремих суддів варто згадати про рішення «*Incal v. Turkey» (заява № 22678/93)* від 09.06.1998, де йдеться про питання довіри до суду, яку він повинен викликати у громадськості. Зокрема, згадана справа стосувалась того, що до складу національного суду частково входили офіцери збройних сил (військові судді), які могли вплинути на її розгляд, тоді як заявник був також офіцером. Роблячи висновок про порушення ст. 6 Конвенції, Суд зазначив, що «навіть видимість може мати певне значення».

З цих рішень ЄСПЛ простежується, що при розгляді будь-якої справи суд повинен бути самостійним у прийнятті рішення. Будь-яке стороннє втручання та вплив (навіть видимість такого впливу) мають бути відсутні. Дотримання таких стандартів є додатковою гарантією уникнення суддями судових помилок.

Щодо іншого стандарту – неупередженості або безсторонності судді зазначимо, що у *справі «Belukha v. Ukraine» (заява № 33949/02)* ЄСПЛ вка-

зав, що наявність безсторонності відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод повинна визначатися за суб'єктивним та об'єктивним критеріями. Відповідно до суб'єктивного критерію беруться до уваги особисті переконання та поведінка окремого судді, тобто чи виявляв суддя упередженість або безсторонність у даній справі. Відповідно до об'єктивного критерію визначається, серед інших аспектів, чи забезпечував суд як такий і його склад відсутність будь-яких сумнівів у його безсторонності. Стосовно суб'єктивного критерію, особиста безсторонність суду презюмується, поки не надано доказів протилежного. При цьому Суд вказує на те, що при вирішенні питання, чи є у справі обґрунтовані причини побоюватися, що певний суддя був небезсторонній, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним все ж є те, чи можна вважати такі побоювання об'єктивно обґрунтованими[10].

Втім, слід звернути увагу, що чіткого поділу між зазначеними критеріями не існує. Це пов'язано з тим, що поведінка судді може викликати об'єктивні побоювання у його безсторонності з боку зовнішнього спостерігача (об'єктивний критерій), а також може стосуватися його особистих переконань (суб'єктивний критерій). Тому будь-який суддя, стосовно якого існує привід боятися відсутності безсторонності, підлягає відводу.

Згадаємо й про інші рішення ЄСПЛ. Так, у *справах «Micallef v. Malta» (заява № 17056/06)* та *«Denisov v. Ukraine» (заява № 76639/11)* слово «боятися» підкреслюється ЄСПЛ як допустима ірраціональність сумніву. Обставини «prima facie» вбачаються інтуїтивно, вони не передбачають раціонального аналізу. Сумніви можуть бути фактично необґрунтованими; достатньо того, що у розумної людини, на її перший погляд, вони викликають побоювання упередженості суду. В іншій справі «Bulut v. Austria» (заява № 17358/90) йдеться про те, що необхідно враховувати не тільки особисту переконаність і поведінку конкретного судді в даному випадку – суб'єктивний підхід, але також те, чи він надав достатні гарантії для виключення будь-яких легітимних сумнівів у цьому відношенні (п. 33–34)[11].

У рішенні у *справі «Paunović v. Serbia» (заява № 54574/07)* зазначено про те, що вирішальним є те, чи може це побоювання бути об'єктивно виправданим. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що навіть зовнішні прояви можуть мати певну значущість або, іншими словами, «справедливість повинна не тільки вершитися, але має бути також очевидно, як вона вершиться»[12].

Отже, з огляду на зазначене, незалежність і упередженість судді також може розцінюватись як умисна помилка останнього, яка допускається суддею з метою надання переваги одній зі сторін, що може бути пов'язане з існуванням різних чинників (існування родинних зв'язків, перебування у дружніх чи товариських відносинах, отримання певних переваг чи пільг з боку зацікавленої сторони тощо).

Водночас, виходячи з практики ЄСПЛ, з метою уникнення зловживання сторонами їх правом на відвід судді, тобто застосування механізму, за якого

так званий прихильний, або заінтересований суддя підлягає усуненню від подальшого розгляду справи, сторона повинна навести обґрунтовані доводи на підтвердження власних побоювань щодо неупередженості служителя Феміди. При цьому для відводу судді достатньо мінімального – будь-якого сумніву. Своєю чергою суддя повинен гарантувати, що будь-які сумніви в цьому відношенні виключаються. Це також є вимогою бездоганності судді згідно зі ст. 3 Кодексу суддівської етики.

Висновки. У контексті істотного впливу діяльності ЄСПЛ на здійснення судочинства в Україні, розгляд окремих напрямів його практики, пов'язаної з судовими помилками, має особливу актуальність не лише для її розуміння, але й для ефективного застосування в судовому процесі. Застосування положень Конвенції та практики ЄСПЛ усіма судовими інстанціями дасть змогу в майбутньому уникати констатації ЄСПЛ порушення представниками судової спільноти не лише конвенційних положень, а й утвердить високі стандарти поведінки українських суддів під час розгляду ними справ з мінімальною кількістю помилок у правозастосуванні.

1. Коментар до Кодексу суддівської етики, затверджений рішенням Ради суддів України № 1 від 04.02.2016. URL: http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietikifd35472a7d.Pdf **2.** Український портал практики Європейського суду з прав людини. С. 2. URL: http://eurocourt.in.ua/ **3.** Вільна енциклопедія «Вікіпедія». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Res_judicata **4.** Берназюк Я. О. Європейські стандарти реалізації права особи на доступ до правосуддя в аспекті можливості касаційного (третього) перегляду справи. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1057874/ **5.** Там само. **6.** Вільна енциклопедія «Вікіпедія». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Res_judicata; **7.** Цувіна Т. А. Принцип res judicata у цивільному судочинстві. *Підприємство, господарство і право.* 2019. № 9. С. 38–44. С. 39. **8.** Український портал практики Європейського суду з прав людини. URL: http://eurocourt.in.ua/ **9.** Незалежність та безсторонність судової системи. Тематична довідка Департаменту з питань виконання рішень Європейського суду з прав людини. URL: https://rm.coe.int/thematic-factsheet-independence-impartiality-ukr/1680a48cdc **10.** Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua. **11.** Чорний В. Відвід суддів і упередженість у практиці ЄСПЛ / Юридичний інтернет-ресурс «Протокол UA» URL: https://protocol.ua/ua/vidvid_suddiv_i_uperedgenist_v_praktitsi_espl/#:~:text=% **12.** Державна інформаційна система «Єдиний державний реєстр судових рішень України». URL: https://reyestr.court.gov.ua/

References

1. Komentar do Kodeksu suddivskoi etyky, zatverdzhenyi rishenniam Rady suddiv Ukrainy № 1 vid 04.02.2016. URL: http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietikifd35472a7d. Pdf **2.** Ukrainskyi portal praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. S. 2. URL: http://eurocourt.in.ua/ **3.** Vilna entsyklopediia «Vikipediia». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Res_judicata **4.** Bernaziuk Ya. O. Yevropeiski standarty realizatsii prava osoby na dostup do pravosuddia v aspekti mozhlyvosti kasatsiinoho (tretoho) perehliadu spravy. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/

zmi/1057874/ **5.** Tam samo. **6.** Vilna entsyklopediia «Vikipediia». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Res_judicata; 7. Tsuvina T. A. Pryntsyp res judicata u tsyvilnomu sudochynstvi. *Pidpryiemstvo, hospodarstvo i pravo.* 2019. № 9. S. 38–44. S. 39. **8.** Ukrainskyi portal praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. URL: http://eurocourt.in.ua/ **9.** Nezalezhnist ta bezstoronnist sudovoi systemy. Tematychna dovidka Departamentu z pytan vykonannia rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. URL: https://rm.coe.int/thematic-factsheet-independence-impartiality-ukr/1680a48cdc **10.** Ofitsiinyi portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua. **11.** Chornyi V. Vidvid suddiv i uperedzhenist u praktytsi YeSPL / Yurydychnyi internet-resurs «Protokol UA» URL: https://protocol.ua/ua/vidvid_suddiv_i_uperedgenist_v_praktitsi_espl/#:~:text=% **12.** Derzhavna informatsiina systema «Iedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen Ukrainy». URL: https://reyestr.court.gov.ua/

Dudikov A. **Practice of the European Court of Human Rights as a Means of Preventing and Eliminating Judicial Error in Law Enforcement**

In the study special attention was focused on consideration of such integral partst of the right to a fair trial, enshrined in clause 1 of Art. 6 of the Convention, as (a) the right to access to justice, (b) the principle of finality of judgement ("res judicata") and (c) the standard of judicial independence and impartiality. Based on the examples of decisions of the ECtHR, it is concluded that these components are the basis of judicial activity in general and the behavior of judges that contribute to the prevention and elimination of judicial errors.

The author supports the opinion that the above mentioned elements of the right to a fair trial are prerequisites for public confidence in the judiciary and the affirmation of justice in the sense of the legality of a court decision and moral consciousness.

The article highlights the main reasons that influence judges to make various mistakes in their activities, such as:

– disagreements in judicial practice caused by the judges' misunderstanding of the content of the law or the existence of gaps in the legislation,

– significant violations of procedural law by judges due to their ignorance, or due to the abuse of the judges' powers conferred on them by national law,

– external interference in the judge's activities and influence on him that are done for the purpose of giving advantage to one of the parties.

The article argues that the Strasbourg Court expresses different positions regarding the stability of judicial practice. However, the author of the article is of the opinion that the unity of practice, that forms a common legal understanding of the same norms, contributes to the minimization of judicial errors, as well as compliance with the principle of "reasonable terms".

In addition, the author expresses the position that the standard of finality of court decisions, that is mentioned in the ECtHR decisions, should not depend on the duration of the disputed legal relationship, since this leads to the spread of judicial errors in the application of law by lower courts.

The article emphasizes that according to the practice of the European Court, in order to avoid any doubts about the judge's self-interest he/she must take all measures to eliminate such concerns. Otherwise, the judge concerned should be removed from further consideration of such a case. It is noted that this is also a requirement of the judge's integrity according to Art. 3 of the Code of Judicial Ethics.

Taking into account all the above-mentioned considerations, it was concluded that the observance of convention rights and principles reflected in the decisions of the ECtHR guarantees judicial activity conducted by national courts with a minimum tolerance of judicial errors in law enforcement, and also confirms the high standards of behavior of Ukrainian judges during their consideration of cases.

Key words: *judicial error, enforcement, law, convention norms, decision, ECtHR, standard.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-759-771
УДК 340.12

І. В. ДРОЗД,
аспірантка Інституту держави і права
*імені В. М. Корецького НАН України**
ORCID: 0000-0001-8322-9369

ПОНЯТТЯ ОФОРМЛЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЛЮ В ЗЕМЕЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню поняття і правової природи оформлення прав на землю. Проаналізовано умови та порядок набуття земельних прав за законодавством України, а також розкрито змістове наповнення поняття суб'єктивного права на землю, об'єкта оформлення прав. Обґрунтовується, що певне суб'єктивне право в певної особи на певну частину земної поверхні не може існувати без проведення державної реєстрації земельної ділянки в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Крім того, у статті наголошується про важливість визначення оформлення прав на землю як окремого правового явища та сформульовано авторське визначення такого поняття.

Ключові слова: *оформлення прав на землю, юридичні факти, юридичні склади, суб'єктивне право, об'єкт земельних прав, державна реєстрація.*

Drozd Iryna. **The concept of fulfillment of rights to land in the land law of Ukraine**

The article is devoted to the study of the concept and legal nature of fulfillment of land rights. The author analyzed the conditions and procedure for granting land rights under the legislation of Ukraine, as well as revealed the meaningful provision of the concept of subjective right to land, the object of fulfillment of right. It is substantiated that a certain subject right in a certain part to a certain part of the land surface cannot exist without state registration of the land plot in the State Register of Real Property Rights. In addition, the article emphasizes the importance of defining the fulfillment of the right to land as a separate legal phenomenon and formulates the author's definition of this concept.

Key words: *fulfillment of the right to land, legal facts, legal structures, subjective law, object of land rights, state registration.*

Вступ (актуальність теми). Визначення використовуваних у науковому дослідженні термінів і понять є важливою методологічною передумовою для точного й однозначного розуміння не тільки їх змісту, а й предмета дослідження. Це також закладає підвалини для формування теорії правового регулювання суспільних відносин, які базуються на таких термінах і поняттях. Очевидно, що без коректного визначення понять є неможливими правильне

* ***Drozd Iryna,*** *Postgraduate Student of Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine*
© І. В. Дрозд, 2023

формулювання проблеми, обрання адекватних методів і прийомів наукового аналізу, забезпечення належної якості результатів дослідження та формулювання значущих наукових висновків.

Необхідно також зазначити, що формулювання в науковому дослідженні поняття, особливо якщо воно не визначене в законодавстві й не має усталеного розуміння в доктрині, повинно відбуватись шляхом виокремлення окремих ознак досліджуваного явища, їх докладного вивчення та описання з подальшим синтезом цих ознак у єдину дефініцію. Визначити поняття того чи іншого явища означає розкрити його важливіші ознаки, які у своїй єдності відображали б його якісне відмежування від суміжних явищ[1].

Отже, методологічна важливість визначення понять полягає в забезпеченні точності, об'єктивності та наукової достовірності досліджень і практичних дій і саме цим зумовлена актуальність визначення поняття оформлення прав на землю.

Постановка проблеми. Відсутність комплексного розуміння поняття оформлення прав на землю породжує багато суперечностей змістового характеру, тому існує необхідність ґрунтовного дослідження цього правового явища з метою впровадження єдиного підходу й однозначного розуміння цього поняття та його ознак.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визначення поняття оформлення прав на землю є майже недослідженим. Дисертація К. О. Настечко «Оформлення прав на земельні ділянки: правові та організаційні питання» є першим і на цей час єдиним в Україні монографічним дослідженням правових та організаційних питань оформлення прав на земельні ділянки і дотепер жодним науковцем дане питання так широко не досліджено. Своє визначення оформлення прав на землю К. О. Настечко запропонувала у 2010 р., проте, як відомо, з 01 січня 2013 р. в Україні введена принципово нова процедура оформлення прав на земельні ділянки. Тому питання визначення поняття оформлення прав на земельні ділянки потребує дослідження та уточнення, з урахуванням цих змін. Слід зазначити, що частково ряд питань оформлення прав на землю, процедур і реєстрації прав на землю досліджували такі представники земельно-правової науки, як В. І. Андрейцев, С. В. Гринько, П. Ф. Кулинич, О. В. Ільків, М. П. Одарюк, В. В. Носік, А. М. Мірошниченко, О. О. Піфко. Однак позиції зазначених авторів стосуються окремих аспектів цієї проблеми й не забезпечують її комплексного вирішення.

Метою статті є формулювання поняття оформлення прав на землю, що передбачає дослідження і розкриття його важливих ознак і правової природи, а також виокремлення досліджуваного питання в самостійне правове явище.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, вперше у юридичній літературі України визначення поняття «оформлення прав на земельні ділянки» було здійснене К.О. Настечко. Вона під оформленням прав на земельні ділянки пропонує розуміти юридично визначену діяльність суб'єктів оформлення прав на земельні ділянки з видачі та отримання юридичних

і правовстановлюючих документів на право власності, право користування та інші земельні права, які виникають з установлених обтяжень або обмежень, їх державної реєстрації та нотаріального посвідчення у випадках, передбачених законом[2].

Водночас, на нашу думку, це визначення не можна вважати повним. Адже автор зводить оформлення прав до юридично визначеної діяльності суб'єктів оформлення прав на земельні ділянки, тобто розглядає оформлення прав як процес, у якому беруть участь суб'єкти оформлення прав. Проте діяльність з оформлення прав на землю, як і будь-яка інша діяльність, має завершитись певним результатом. Поряд з тим у запропонованому К. О. Настечко визначенні такий результат не зазначається.

Крім того, слід взяти до уваги, що своє визначення оформлення прав на землю К. О. Настечко запропонувала до 1 січня 2013 р., тобто до дати, коли в Україні були введені у дію закони України «Про державний земельний кадастр» від 07 липня 2011 р. № 3613-VI[3] і «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 р. № 1952-IV у редакції від 01 січня 2013 р.[4], якими введена принципово нова система оформлення прав на земельні ділянки. Тому запропоноване К. О. Настечко визначення поняття оформлення прав на земельні ділянки потребує уточнення.

Цікавою є позиція В. В. Носіка, який, аналізуючи вжите у п. 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (далі – ЗК України) поняття «оформлення» («переоформлення») земельних прав, пропонує розглядати його як різновид самостійного юридичного складу, з яким пов'язується виникнення, зміна та припинення земельних правовідносин. Водночас В. В. Носік не визначає юридичну сутність оформлення (переоформлення) прав на землю як юридичного складу. Він лише вказує, що заінтересовані суб'єкти, які бажають оформити чи переоформити право на землю, мають виключне право на набуття земельної ділянки у власність чи оренду. А для цього порядок оформлення і переоформлення земельних прав має бути врегульований нормами ЗК України з визначенням об'єктів, суб'єктів, стадій набуття[5].

К. О. Настечко також зазначила, що неодмінною умовою оформлення прав на земельні ділянки є наявність юридичного складу. Вона підкреслює, що в земельному праві юридичним складом є сукупність юридичних фактів, які стосуються земельних відносин, настання яких є необхідною умовою для виникнення передбачених законом наслідків. Лише наявність юридичного складу, притаманного певній процедурі оформлення прав на земельну ділянку, дає змогу визначити, чи правомірно виникло право на цю земельну ділянку, чи оформлено воно відповідно до законодавства України. Тому К. О. Настечко доходить висновку, що насамперед юридичний склад ідентифікує це право як право власності, або право користування, або обмежене речове право. А відтак вона вважає, що підвищення ефективності оформлен-

ня прав на земельні ділянки має відбуватись через спрощення юридичних складів, які є складовою оформлення прав на земельні ділянки[6].

Отже, у правовій доктрині пропонується розглядати оформлення прав на землю передусім у контексті теорії юридичних фактів та юридичних складів. Слід зазначити, що в юридичній літературі під юридичним складом розуміють систему юридичних фактів, пов'язаних між собою таким чином, що правові наслідки настають лише за наявності усіх елементів цієї сукупності. Отже, зазначена юридична сукупність охоплює взаємозалежні елементи, що окремо можуть взагалі не мати правового значення чи породжують не ті наслідки, яких прагнули суб'єкти права[7].

В. В. Копєйчиков зазначає також, що підставою (або юридичним фактом) виникнення, припинення та зміни правовідносин визнаються обставини реального життя, з якими норми права пов'язують встановлення, зміну чи припинення правовідносин[8].

О. В. Ільків, аналізуючи підстави виникнення і припинення речових прав, також вказує на те, що виникнення таких прав пов'язується з певними юридичними фактами. Причому один і той самий юридичний факт може бути підставою як для виникнення речових прав, так і для їх припинення. Зокрема, договір (правочин) є самостійним юридичним фактом, який має на меті виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків сторін договору (правочину), коли в певний момент речове право однієї сторони на певний об'єкт припиняється, а у іншої – виникає[9].

На нашу думку, оформлення права на землю можна розглядати як юридичний факт, з настанням якого закон пов'язує виникнення у певної особи певного права на певну земельну ділянку з одночасним припиненням у іншої особи цього ж або іншого подібного права на цю ж земельну ділянку. Отже, юридичні факти слід розглядати і як правові засоби, і як правові наслідки забезпечення оформлення прав на землю, що представляються у вигляді ключових моментів формування (оформлення) права та утворюють юридичні склади, які не тільки позначають розвиток відповідного процесу, а й спричиняють певні юридичні наслідки (правовий результат). Тому вважаємо, що саме юридичні факти в певному їх наборі та в певній послідовності зумовлюють перехід прав на земельну ділянку. При цьому для виникнення відповідних юридичних фактів і настання визначених юридичних наслідків (правових результатів) є важливим забезпечення дотримання всіма учасниками цих правовідносин установлених законом правил їх належної поведінки.

Слід зазначити, що ще давні скандинавські закони встановлювали правила, за якими земельна угода мала бути проголошена в народному суді й підтверджена свідками. Подібні правила існували й у інших європейських країнах. Пізніше в більш розвинутих країнах запровадили зберігання та офіційну реєстрацію документів у суді чи в нотаріуса. Хоча ця процедура й не забезпечувала захисту прав власності, але вона могла запобігти подвійному продажу земельних ділянок. Але єдиною ознакою проданої земельної ділянки

був словесний опис у документі про продаж[10]. Отже, ще в давні часи для оформлення земельної ділянки необхідно було пройти відповідну процедуру як важливу умову настання очікуваного правового результату – набуття права на землю.

Визначення юридичної процедури запропонувала К. В. Николина. Вона розглядає її як самостійний різновид соціальної процедури, що регламентується відповідними процедурними нормами права, має офіційний правовий характер, складається із певної послідовності дій суб'єктів юридичної процедури, в результаті чого досягається певний результат у формі зміни правової дійсності. Отже, до ознак юридичної процедури К. В. Николина відносить: її належність до правовідносин; цілісний характер; виникнення на підставі процедурних норм права; наявність мети, яку складає зміна правової дійсності; інтелектуальний і вольовий характер; впровадження у юридичній діяльності; результативність, що полягає в реалізації прав, свобод, законних інтересів суб'єктів; системний характер, що являє собою сукупність послідовних актів поведінки, кожен з яких викликає відповідні локальні наслідки, що впливають на зміст і результативність процедури в цілому[11]. Слід звернути увагу на те, що у складі ознак правової процедури К. В. Николина виділяє сукупність послідовних актів поведінки, кожен з яких викликає відповідні локальні наслідки, що впливають на зміст і результативність процедури в цілому та забезпечують досягнення бажаного правового результату. Тобто дієва (ефективна) юридична процедура має орієнтуватися на досягнення певного правового результату та забезпечувати його досягнення.

На підставі цього пропонуємо розглядати оформлення прав на земельну ділянку як юридичну процедуру, сукупність складових частин якої необхідна для виникнення у конкретної особи конкретного земельного права, а повне дотримання такої процедури є єдиним визнаним законом та юридично значущим способом виникнення (оформлення) прав на земельні ділянки.

Оскільки в Україні немає жодної земельної ділянки чи земель, не оформлених у земельні ділянки, які не мають визнаного законом власника, то оформлення земельних прав доволі часто розглядають як їх реалізацію, що, на нашу думку, є двома сторонами одного й того ж правового явища. Розглядаючи поняття «механізм реалізації прав на землю», М. В. Шульга звертає увагу на публічно-правові аспекти реалізації цього права: а) реалізація права на землю вимагає застосування на практиці правових норм земельного законодавства (об'єктивне право) суб'єктами даних відносин (суб'єктивне право); б) застосування норм земельного законодавства передбачає обов'язкову участь уповноважених державних органів влади та посадових осіб, які забезпечують реалізацію прав на землю, виконання ними юридично значущих дій, спрямованих на реалізацію суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників земельних правовідносин; в) процедура реалізації прав на землю передбачає наявність відповідної компетенції на час здійснення своїх повноваженням. Державні органи влади та посадові особи повинні

діяти згідно з визначеною процесуальними нормами процедурою управлінської діяльності. Відсутність механізму реалізації права свідчить про його декларативний характер; г) як правило, матеріальні норми земельного права можуть бути реалізовані тільки в результаті юридично значущої діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування[12].

Маємо зазначити, що ЗК України поділяє порядок набуття земельних прав на два етапи, один з яких передбачає формування об'єкта права на землю – земельної ділянки (йдеться про ті земельні ділянки, що формуються вперше) та її державну реєстрацію[13].

Згідно зі ст. 79-1 ЗК України формування земельної ділянки – це встановлення її технічних, економічних характеристик та юридичного статусу в процесі землеустрою[14]. Закон передбачає формування земельних ділянок різними способами, зокрема, шляхом: відведення земельних ділянок із земель державної та комунальної власності; поділу або об'єднання раніше сформованих земельних ділянок; визначення меж земельних ділянок державної чи комунальної власності за проєктами землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів; формування земельних ділянок за проєктами землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв); затвердження комплексних планів просторового розвитку території територіальних громад, генеральних планів населених пунктів, детальних планів території.

07 липня 2011 р. був прийнятий Закон України «Про державний земельний кадастр» № 3613-VI, який набрав чинності 01 січня 2013 р. (окрім деяких пунктів «Прикінцевих та перехідних положень»). Цей Закон визначає правові, економічні та організаційні основи здійснення реєстрації земельних ділянок як заключного етапу їх формування[15].

Водночас, тобто 01 січня 2013 р., був введений у дію Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 р. № 1952-IV, який визначає правові, економічні та організаційні засади державної реєстрації прав на землю[16].

Для забезпечення виконання цих законів були прийняті відповідні підзаконні правові акти – постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051 «Про затвердження Порядку ведення державного земельного кадастру»[17] та постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2015 р. № 1127 «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»[18]. З прийняттям цих постанов фактично було завершене формування юридичної процедури оформлення прав на землю.

Отже, сьогодні у разі, якщо земельна ділянка несформована, процедура формування права на неї починається із дій, спрямованих на формування об'єкта цього права – відповідної земельної ділянки, що включає подання заінтересованим суб'єктом оформлення передбаченого законодавством необхідних юридичних документів до відповідного органу державної влади або органу місцевого самоврядування, що передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повнова-

жень, визначених ст. 122 ЗК України та згідно із встановленим законодавством порядком.

Формування земельних ділянок відбувається за проєктами землеустрою щодо відведення земельних ділянок. Земельна ділянка вважається сформованою з моменту присвоєння їй кадастрового номера і тільки сформовані земельні ділянки підлягають державній реєстрації у Державному земельному кадастрі.

На підтвердження проведення державної реєстрації земельної ділянки заявнику видається витяг із державного земельного кадастру про земельну ділянку, який містить усі відомості про земельну ділянку, що внесені у Поземельну книгу.

Таким чином, сучасне земельне законодавство України визначає, що земельна ділянка може бути об'єктом земельних прав виключно з моменту її формування та державної реєстрації земельних ділянок у Державному земельному кадастрі.

Своєю чергою Цивільний кодекс України поширює на земельні ділянки правовий режим нерухомого майна[19], а тому виникнення речових прав та обтяжень на земельні ділянки вимагає їх державної реєстрації у Державному реєстрі речових прав.

Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» містить визначення поняття «державна реєстрація речових прав на нерухоме майно». Згідно зі ст. 1 цього Закону державна реєстрація речових прав на нерухоме майно являє собою офіційне визнання і підтвердження державою фактів виникнення, переходу або припинення на нерухоме майно, обтяження таких прав шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно[20].

Враховуючи наведене та повертаючись до нашого висновку, що юридичні факти є правовими засобами забезпечення оформлення прав на землю, які представляються у вигляді ключових моментів, слушно зазначив П. Ф. Кулинич, що державна реєстрація прав на землю є офіційним визнанням і підтвердженням державою юридичних фактів виникнення, переходу або припинення права власності, користування, оренди землі, їх обмежень, земельних сервітутів тощо, що супроводжується внесенням даних про зареєстровані права до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень[21].

Водночас, на нашу думку наведене у ст. 1 Закону «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» визначення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно як «офіційного визнання та підтвердження державою фактів виникнення, переходу або припинення на нерухоме майно, обтяження таких прав шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно» не розкриває суті оформлення прав на землю, але слугує важливою передумовою для визначення як його юридичної природи, так і поняття оформлення земельних

прав. Так, у даній законодавчій дефініції увага акцентується на факті появи суб'єктивного права на певну нерухомість, у тому числі й на земельну ділянку. Поняття «суб'єктивного права» в загальній теорії права та в галузевих юридичних науках традиційно розглядається як вид і міра можливої (або дозволеної) поведінки суб'єкта права, що встановлена юридичними нормами для задоволення його інтересів і забезпечується державою. Тому, аналізуючи поняття суб'єктивного права на річ, доходимо висновку, що вказане правове явище складається з трьох невід'ємних складових частин. *По-перше,* у суб'єктивному праві на річ відображається й реалізується певне об'єктивне право на цю ж річ, тобто право, можливість виникнення (набуття) якого передбачена законодавством. Іншими словами, якщо законодавство не передбачає можливість виникнення певного права на річ (не містить певного об'єктивного права на цю річ), то в межах цього ж законодавства (права країни) не може виникнути й відповідне суб'єктивне право на таку річ. Отже, передумовою виникнення суб'єктивного права на річ є наявність у правовій системі певної країни (законодавстві) відповідного об'єктивного права на дану річ (даний клас речей). Види прав на земельні ділянки, які можуть виникати у певних осіб як їх суб'єктивні права на земельні ділянки чітко визначені у статтях 78–115 розділу III «Права на землю» ЗК України. Так, Кодекс передбачає можливість виникнення таких прав на землю, як право власності на землю (ст. 78), право постійного користування землею (ст. 92), право оренди земельної ділянки (ст. 93), право приватного партнера, зокрема концесіонера, на земельну ділянку (ст. 94), право земельного сервітуту (ст. 98), право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) і право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій) (ст. 102-1).

По-друге, суб'єктивне право на землю виникає лише в певної особи. Так, суб'єкт права – це особа (індивідуальна або колективна), що відповідно до норм права здатна мати права і обов'язки, своїми діями набувати права і нести обов'язки. Українські розробники цивільного права виходять з позиції, що за загальними положеннями суб'єктами приватного (цивільного) права, а саме учасниками цивільних правовідносин можуть бути (слід додати, що цивільне право ототожнює суб'єктів і учасників правовідносин): 1) фізичні особи – громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які користуються однаковими з громадянами України майновими та особистими немайновими правами за винятками, встановленими у законі; 2) юридичні особи – вітчизняні, іноземні, спільні вітчизняні з іноземними інвестиціями; 3) суб'єкти публічного права – держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та ін. Оскільки держава та інші соціально-публічні утворення є складними організаціями, що виконують різні функції (у галузі як публічного, так і приватного права), а держава до того ж є носієм політичної влади й суверенітету, то в цивільному праві України вони традиційно не визнаються юри-

дичними особами, а кваліфікуються як особливий вид суб'єктів цивільного права[22].

Тому, вважаємо, що суб'єктивне право не може виникнути взагалі без прив'язки до певної особи, тобто, як таке, яке не належить певній особі. Але для виникнення суб'єктивного права на землю у певної особи потрібно, щоб така особа мала юридично визнану можливість набуття певного об'єктивного права на землю, на підставі якого виникає суб'єктивне право. Іншими словами, така особа має належати до кола осіб, які відповідно до закону можуть набувати певне суб'єктивне право на землю. Перелік осіб, які можуть набувати в Україні суб'єктивні права на землю, також чітко визначений законом. Так, згідно з ЗК України, право на землю можуть набувати фізичні особи (громадяни) (ст. 81), юридичні особи (ст. 82), територіальні громади (ст. 83), держава Україна (ст. 84), іноземні держави (ст. 85).

Отже, суб'єктивне право на землю може виникнути лише в особи, що належить до визначених законодавством осіб (груп осіб), які можуть набувати такі права на землю.

По-третє, конкретна особа може набути певне суб'єктивне право лише на певний об'єкт. Так, Г. Ф. Шершеневич зазначав, що «в об'єкті права схрещуються інтереси управомоченого і зобов'язаного суб'єктів, а юридичне відношення є відношенням вимушено розмежованих інтересів. Об'єкт права слід шукати у благах, що забезпечуються правом як цілі, а не у встановленій поведінці як засобі. З цього боку слід визнати правильним визначення об'єкта права як усього того, що слугує засобом здійснення розмежованих правом інтересів»[23].

Важливо розуміти, що об'єкт суб'єктивного права може змінюватись залежно від галузі права та її предмета правового регулювання. Відповідно у земельному праві України можуть виникати права лише на ту землю (частину земної поверхні), яка законом визнається об'єктом земельних прав, тобто прав, які можуть набуватися певними особами у власність, користування тощо.

Необхідно зазначити, що ЗК України передбачає можливість виникнення такого суб'єктивного права на землю, як право власності, й на деякі інші частини земної поверхні, які не є ні земельними ділянками, ні земельними частками (паями). Так, згідно із частиною другою ст. 83 ЗК України, у комунальній власності перебувають: а) усі землі в межах населених пунктів, крім земельних ділянок приватної та державної власності; б) земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності незалежно від місця їх розташування; в) землі та земельні ділянки за межами населених пунктів, що передані або перейшли в комунальну власність із земель державної власності відповідно до закону. Слід звернути увагу, що пункт «в» частини другої ст. 83 Кодексу передбачає можливість виникнення у територіальної громади права власності на землю (частину земної поверхні), яка не сформована як земельна ділянка відповідно

до вимог ст. 79-1 Кодексу. Така ж можливість передбачена і п. 24 розділу X «Перехідні положення» ЗК України.

Таким чином, під об'єктом земельних прав ми розуміємо частину земної поверхні (земельну ділянку), яка сформована відповідно до ст. 79[1] ЗК України. Крім того, об'єктом земельних прав може бути частина земної поверхні, яка не сформована як земельна ділянка, проте є об'єктом права власності територіальної громади в силу закону, наприклад відповідно до п. 24 розділу X «Перехідні положення» ЗК України.

Отже, оформлення земельних прав слід, на нашу думку, розглядати як здійснювану в межах певної правової процедури сукупність дій (юридичних фактів та юридичних складів), яка приводить до об'єднання трьох правових елементів – суб'єкта права, об'єкта права та певного об'єктивного права – у юридично єдине правове явище, яким є суб'єктивне право, тобто право конкретної особи на конкретну земельну ділянку (землю, земельну частку (пай). Причому певне суб'єктивне право в певної особи на певну частину земної поверхні виникає лише на останній стадії юридичної діяльності (правової процедури) – в момент внесення до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно відповідного запису. Відповідно певне суб'єктивне право не може існувати до проведення такої державної реєстрації, оскільки виникає виключно у момент її проведення (завершення).

Висновки і пропозиції. Таким чином, у процесі дослідження ми дійшли висновку, що оформлення прав на земельну ділянку доцільно розглядати як юридичну процедуру, сукупність складових частин якої необхідна для виникнення у конкретної особи конкретного земельного права, а повне дотримання такої процедури є єдиним визнаним законом та юридично значущим способом виникнення (оформлення) прав на земельні ділянки.

Крім того, оформлення земельних прав слід, на нашу думку, розглядати як здійснювану в межах певної правової процедури сукупність дій (юридичних фактів та юридичних складів), яка призводить до об'єднання трьох правових елементів – суб'єкта права, об'єкта права та певного об'єктивного права – у юридично єдине правове явище, яким є суб'єктивне право, тобто право конкретної особи на конкретну земельну ділянку (землю, земельну частку (пай). Причому певне суб'єктивне право в певної особи на певну частину земної поверхні виникає лише на останній стадії юридичної діяльності (правової процедури) – в момент внесення до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно відповідного запису. Відповідно певне суб'єктивне право не може існувати до проведення такої державної реєстрації, оскільки виникає виключно в момент її проведення (завершення).

Процедура оформлення земельних прав передбачає наявність об'єктивного права. Отже, суб'єктивне право на землю може виникнути лише в особи, що належить до визначених законодавством осіб (груп осіб), які можуть набувати такі права на землю відповідно до законодавства, що встановлює правила поведінки для суб'єктів земельних відносин.

Для оформлення права також обов'язкова наявність потенційного об'єкта конкретного суб'єктивного права на землю, тобто наявність певної частини земної поверхні, яка законом визнається об'єктом земельних прав. Певне суб'єктивне право в певної особи на певну частину земної поверхні не може існувати без проведення державної реєстрації земельної ділянки в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, що здійснюються згідно з офіційно передбаченою процедурою уповноваженим державним органом щодо ведення та адміністрування державного реєстру.

1. Баулін Ю. В. Вибрані праці. Харків: Право, 2013. 928 с. **2.** Настечко К. О. Оформлення прав на земельні ділянки: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 239 с. **3.** Про державний земельний кадастр: Закон України від 07 липня 2011 року № 3613-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text (дата звернення: 12.04.2023). **4.** Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 12.04.2023). **5.** Носік В. Оформлення і переоформлення прав на землю: юридичний факт, право чи обов'язок? *Право України.* 2004. № 5. С. 127–131. **6.** Настечко К. О. Назв. праця. **7.** Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования; науч. ред. С. С. Алексеев. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1980. 128 с. **8.** Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копєйчикова. Київ: Юрінком Інтер, 1997. **9.** Ільків О. В. Юридичний факт як підстава припинення речових прав на чужі речі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2021. Вип. 63. С. 147–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2021_63_28 **10.** Мартин А. Г., Тихенко О. В. Реєстрація прав власності на землю: навчальний посібник. Київ: Медінформ, 2016. 408 с. **11.** Николина К. Належна юридична процедура: теоретичні аспекти визначення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2012. Вип. 94. С. 44–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_94_13 **12.** Шульга М. В. Питання приватизації земельних ділянок громадянами. *Земельне право України: проблеми теорії та практики.* 2007. № 4–5. С. 47–56. **13.** Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 12.04.2023). **14.** Там само. **15.** Про затвердження Порядку ведення державного земельного кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 року № 1051. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.04.2023). **16.** Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 12.04.2023). **17.** Про затвердження Порядку ведення державного земельного кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 року № 1051. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.04.2023). **18.** Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2015 року № 1127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.04.2023). **19.** Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Дата оновлення: 01.04.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 12.04.2023). **20.** Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 12.04.2023). **21.** Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с. **22.** Сопілко І. М. Теоретико-правові підходи до розуміння суб'єктів права окремими галузевими науками. *Юридичний вісник.* 2008. № 4 (9). С. 66–70. **23.** Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Вып. 1–4. Москва, 1910–1912. С. 571–590.

References

1. Baulin Yu. V. Vybrani pratsi. Kharkiv: Pravo, 2013. 928 s. **2.** Nastechko K. O. Oformlennia prav na zemelni dilianky: [monohrafiia]. Kyiv: Yurinkom Inter, 2012. 239 s. **3.** Pro derzhavnyi zemelnyi kadastr: Zakon Ukrainy vid 07 lypnia 2011 roku № 3613-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text (data zvernennia: 12.04.2023). **4.** Pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2004 roku № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (data zvernennia: 12.04.2023). **5.** Nosik V. Oformlennia i pereoformlennia prav na zemliu: yurydychnyi fakt, pravo chy oboviazok? *Pravo Ukrainy.* 2004. № 5. S. 127–131. **6.** Nastechko K. O. Oformlennia prav na zemelni dilianky: [monohrafiia]. Kyiv: Yurinkom Inter, 2012. 239 s. **7.** Ysakov V. B. Faktycheskyi sostav v mekhanyzme pravovoho rehulyrovanyia? / Nauch. red. Alekseev S.S. Saratov: Yzd-vo Sarat. un-ta, 1980. 128 c. **8.** Zahalna teoriia derzhavy i prava / Za red. V. V. Kopeichykova. Kyiv: Yurinkom Inter, 1997. **9.** Ilkiv O. V. Yurydychnyi fakt yak pidstava prypynennia rechovykh prav na chuzhi rechi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Seriia: Pravo. 2021. Vyp. 63. S. 147–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2021_63_28 **10.** Martyn A. H., Tykhenko O. V. Reiestratsiia prav vlasnosti na zemliu: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Medinform, 2016. 408 s. **11.** Nykolyna K. Nalezhna yurydychna protsedura: teoretychni aspekty vyznachennia. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky.* 2012. Vyp. 94. S. 44–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_94_13 **12.** Shulha M. V. Pytannia pryvatyzatsii zemelnykh dilianok hromadianamy. *Zemelne pravo Ukrainy: problemy teorii ta praktyky.* 2007. № 4–5. S. 47–56. **13.** Zemelnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 25 zhovtnia 2001 roku № 2768-III. Data onovlennia: 31.03.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (data zvernennia: 12.04.2023). **14.** Tak samo. **15.** Pro zatverdzhennia Poriadku vedennia derzhavnoho zemelnoho kadastru: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17 zhovtnia 2012 roku № 1051. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-%D0%BF#Text (data zvernennia: 12.04.2023). **16.** Pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2004 roku № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (data zvernennia: 12.04.2023). **17.** Pro zatverdzhennia Poriadku vedennia derzhavnoho zemelnoho kadastru: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17 zhovtnia 2012 roku № 1051. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-%D0%BF#Text (data zvernennia: 12.04.2023). **18.** Pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 hrudnia 2015 roku № 1127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text (data zvernennia: 12.04.2023). **19.** Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003 roku № 435-IV. Data onovlennia: 01.04.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (data zvernennia: 12.04.2023). **20.** Pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2004 roku № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (data zvernennia:

12.04.2023). **21.** Kulynych P. F. Pravovi problemy okhorony i vykorystannia zemel silskohospodarskoho pryznachennia v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: Lohos, 2011. 688 s. **22.** Sopilko I. M. Teoretyko-pravovi pidkhody do rozuminnia subiektiv prava okremymy haluzevymy naukamy. *Yurydychnyi visnyk.* 2008. № 4 (9). S. 66–70. **23.** Shershenevych H. F. Obshchaia teoryia prava. Vыp. 1–4. Moskva, 1910–1912. S. 571–590.

Drozd Iryna. **The concept of fulfillment of rights to land in the land law of Ukraine**

Introduction. *The lack of a comprehensive understanding of the concept of fulfillment of rights to land gives rise to many contentious contradictions, therefore there is a need for a thorough study of this legal phenomenon with the aim of implementing a unified approach and an unambiguous understanding of this concept and its features.*

The purpose of the article is to formulate the concept of fulfillment of land rights, which involves the study and disclosure of its important features and legal nature, as well as the separation of the investigated issue into an independent legal phenomenon.

Conclusions. *During the research, we came to the conclusion that fulfillment of rights to land should, in our opinion, be considered as a set of actions (legal facts and legal structures) carried out within a certain legal procedure, which leads to the unification of three legal elements – the subject of law, object of law and a certain objective right – into a legally unified legal phenomenon, which is a subjective right, that is, the right of a specific person to a specific land plot (land, land share). Moreover, a certain subjective right in a certain of a person to a certain part of the earth's surface arises only at the last stage of legal activity (legal procedure) – at the time of entering the corresponding entry into the State Register of real rights to immovable property. Accordingly, a certain subjective right cannot exist before such state registration, because it arises exclusively at the time of its implementation (completion).*

The procedure for fulfillment of rights to land requires the existence of an objective right. Therefore, a subjective right to land can arise only from a person who belongs to the number of persons (groups of persons) defined by law, who can acquire such rights to land in accordance with the legislation establishing rules of conduct for subjects of land relations.

In order to fulfillment the right, it is also mandatory to have a potential object of a specific subjective right to land, i.e. the presence of a certain part of the earth's surface, which is recognized by law as an object of land rights. A certain subjective right of a certain person to a certain part of the earth's surface cannot exist without the state registration of the land plot in the State Register of Property Rights to immovable property, which is carried out in accordance with the officially prescribed procedure by the authorized state body for the maintenance and administration of the state register.

Key words: *fulfillment of the right to land, legal facts, legal structures, subjective law, object of land rights, state registration.*

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-772-782
УДК 341.231.14

О. В. КАРДАШ,
аспірантка Інституту держави і права
*імені В. М. Корецького НАН України**
ORCID: 0000-0003-4143-4991

ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ДЕРЖАВАМИ – УЧАСНИЦЯМИ ОБСЄ КРІЗЬ ПРИЗМУ «ЛЮДСЬКОГО» ВИМІРУ ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто поняття і сутність «людського» виміру діяльності Організації з безпеки та співробітництва в Європі, проаналізовано основні акти ОБСЄ, за якими держави-учасниці взяли на себе зобов'язання у цій сфері. Окреслені зобов'язання мають значний вплив на держави – учасниці Організації не лише щодо забезпечення дотримання прав людини, а й у контексті реалізації концепції всеосяжної безпеки. Відтак у статті досліджені засадничі принципи та підходи до виконання зобов'язань у сфері «людського» виміру діяльності ОБСЄ, з огляду на їх особливості та правову природу, процес прийняття та подальшого розширення, взаємозв'язку з іншими зобов'язаннями у сфері прав людини за міжнародно-правовими актами, відсутністю санкцій та дієвого реагування ОБСЄ у разі їх невиконання.

Ключові слова: *Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Нарада з безпеки та співробітництва в Європі, НБСЄ, «людський» вимір діяльності, права людини, Гельсінський Заключний акт НБСЄ 1975 р., Парламентська асамблея ОБСЄ, принципи міжнародного права, принцип поваги до прав людини і основоположних свобод.*

Kardash Olena. **Implementation by the OSCE participating States of their human dimension commitments**

The article examines the notion and scope of the human dimension of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), and analyses the key OSCE documents, which incorporate commitments undertaken by the OSCE participating States in the sphere of human rights. The relevance of this research is determined by the role of the OSCE commitments, which have significant impact on the OSCE participating States as relates not only to the respect for human rights, but also to the comprehensive concept of security. This article includes the detailed review of the main foundations of the OSCE human dimension commitments. It analyses the main principles underlying these commitments and their implementation, considering the nature of commitments, process of adoption and further development of specific commitments, interconnection with other obligations in the sphere of human rights

* ***Kardash Olena****, Postgraduate Student of Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine*

© О. В. Кардаш, 2023

stipulated by the international treaties, the lack of sanctions and effective response from the OSCE in cases of non-compliance.

Key words: *Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Conference on Security and Co-operation in Europe, CSCE, human dimension, human rights, Helsinki Final Act 1975, OSCE Parliamentary Assembly, principles of international law, principle of respect for human rights and fundamental freedoms.*

Вступ. На двадцять дев'ятій щорічній сесії Парламентської асамблеї Організації з безпеки та співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) 6 липня 2022 р. парламентарі держав – учасниць ОБСЄ прийняли Бірмінгемську декларацію та, як її складову, – Резолюцію «Важливість «людського» виміру в контексті нинішніх загроз безпеці в регіоні ОБСЄ, зумовлених російською агресією проти України». У зазначеній Резолюції Парламентська асамблея ОБСЄ найрішучіше засудила збройну агресію РФ проти України, підкресливши «важливість зобов'язань у рамках ОБСЄ, зокрема у сфері «людського» виміру, що становлять чіткі політичні декларації держав-учасниць реалізовувати й дотримуватися прав людини і основоположних свобод, а також заохочувати повагу до них»[1] й закликала держави-учасниці до виконання відповідних зобов'язань.

З часу прийняття Гельсінського Заключного акта НБСЄ 1975 р. у рамках НБСЄ/ОБСЄ напрацьовано значну кількість документів, за якими держави – учасниці Організації суттєво деталізували та розширили взяті на себе зобов'язання у сфері гуманітарного співробітництва, передусім забезпечення дотримання прав людини, демократії та верховенства права. У Гельсінському Заключному акті НБСЄ 1975 р. держави-учасниці чітко задекларували, що зобов'язання у сфері «людського» виміру діяльності ОБСЄ повинні виконуватися добросовісно та із застосуванням прийнятних механізмів. Акцент на важливості виконання окреслених зобов'язань є ключовою характеристикою всіх наступних документів НБСЄ/ОБСЄ. Щоб зрозуміти підходи до виконання міжнародних зобов'язань, узятих на себе державами-учасницями у сфері «людського» виміру її діяльності, необхідно дослідити їх сутність та особливості.

У статті проаналізовано основні акти НБСЄ/ОБСЄ, за якими держави-учасниці взяли на себе зобов'язання у сфері забезпечення дотримання прав людини в рамках «людського» виміру діяльності ОБСЄ. Окремі аспекти становлення і розвитку ОБСЄ, особливості її правового статусу та впливу на розвиток європейської системи колективної безпеки досліджувались у працях таких закордонних дослідників, як А. Блоед, К. Бергер, Я. Вутерс, Л. Газбаррі, Я. Клабберс, Е. Мантон, М. Оделло, О. Херман та ін. Серед українських вчених роль ОБСЄ у сфері забезпечення дотримання прав людини та її взаємодію з іншими міжнародними організаціями з окреслених питань вивчали В. Н. Денисов, В. Б. Дубовик, С. П. Кубієвич, В. В. Мицик, Н. Б. Мушак, І. М. Проценко, Л. Г. Фалалєєва, І. А. Шуміло. Отже, проблема-

тика правового статусу ОБСЄ та її роль у площині забезпечення дотримання прав людини висвітлювалися в окремих працях вітчизняних та іноземних науковців. Однак зберігається необхідність проведення системного аналізу актуальних питань та основних властивостей зобов'язань, узятих на себе державами – учасницями Організації у контексті «людського» виміру її діяльності, та наявних підходів до їх виконання.

«Людський» вимір, або як його інакше іменують, гуманітарний вимір діяльності ОБСЄ є однією зі складових, разом із військово-політичним та економіко-екологічним вимірами, всеосяжної концепції безпеки, яку підтримує ОБСЄ. Основи цієї концепції закладені в Гельсінському Заключному акті НБСЄ 1975 р., в якому окрему увагу приділено «співробітництву у гуманітарній та інших сферах»[2]. Поняття «людський» вимір уперше було вжито у Підсумковому документі Віденської зустрічі, прийнятому в 1989 р., як таке, що охоплює «зобов'язання, які держави-учасниці взяли на себе згідно з Гельсінським Заключним актом 1975 р. та іншими документами НБСЄ щодо поваги до прав людини і основоположних свобод, контактів між людьми та іншими, пов'язаними з цим питаннями гуманітарного характеру»[3]. Нині «людський» вимір діяльності ОБСЄ трактується дещо ширше та стосується сфери забезпечення дотримання прав людини і основоположних свобод, плюралістичної демократії, у тому числі демократичних виборів й демократичних інститутів, толерантності та недискримінації, верховенства права і зобов'язань у сфері міжнаціональних відносин, захисту прав національних меншин, контактів між людьми й міжнародного гуманітарного права[4].

Досліджуючи акти НБСЄ/ОБСЄ, за якими держави-учасниці взяли на себе зобов'язання у «людському» вимірі її діяльності, варто зауважити, що в Гельсінському Заключному акті НБСЄ 1975 р. з-поміж десяти основних принципів держави-учасниці закріпили принцип «поваги до прав людини і основоположних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань»[2]. Наведене стало визначним моментом в історії забезпечення дотримання прав людини, адже принцип, який пройшов тривалий шлях становлення (завдяки Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародному пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., а також іншим універсальним і регіональним міжнародно-правовим актам у цій сфері), набув чіткого визначення і закріплення. Як зазначає професор О. В. Задорожній, пріоритет прав людини «став загальним принципом і міжнародного права, і конституційного права держав»[5]. Наразі цей принцип є «універсальним, загальновизнаним, наділеним юридичною силою на рівні jus cogens»[5]. У контексті діяльності ОБСЄ, закріпивши цей принцип, держави-учасниці визнали, що повага до прав людини є важливим елементом регіональної системи колективної безпеки.

Не менш вагомим з точки зору «людського» виміру діяльності ОБСЄ є принцип співробітництва між державами, що охоплює взаємодію держав-учасниць у економічній, науковій, технічній, соціальній, культурній та гума-

нітарній сферах[2]. Щодо цього слушним видається твердження професора В. Н. Денисова, що задекларувавши цей принцип, держави – учасниці ОБСЄ в такий спосіб підтвердили та розвинули принцип загального міжнародного права, що встановлює обов'язок держав співпрацювати одна з одною відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй[6].

Гельсінський Заключний акт НБСЄ 1975 р. містить зобов'язання держав-учасниць у гуманітарній сфері, поєднані у такі чотири групи: контакти між людьми; інформація; співробітництво і взаємний обмін у сфері культури; співробітництво і взаємний обмін з питань освіти[2]. У кожній із зазначених царин держави-учасниці заявили про готовність сприяти налагодженню контактів між людьми, у тому числі шляхом спрощення процедур перетину кордонів, обміну інформацією, проведення освітніх та культурних обмінів, конференцій тощо. Окреслені зобов'язання набули подальшої деталізації та розширення у документах, прийнятих спочатку НБСЄ, а з 1995 р. – і в рамках ОБСЄ. Таким чином, однією з принципових засад діяльності ОБСЄ є те, що наступні акти, прийняті державами-учасницями, не скасовують зобов'язань за попередніми, а, радше, розвивають та доповнюють їх. Відтак нині ОБСЄ напрацьовано істотну джерельну базу з питань «людського» виміру діяльності, що потребує ретельного дослідження.

Доцільно підкреслити, що зобов'язання у сфері «людського» виміру ОБСЄ не встановлені у вигляді особистих чи колективних прав, які держави-учасниці повинні забезпечувати чи гарантувати, як це традиційно визначається у міжнародних договорах про права людини[4]. Держави – учасниці ОБСЄ можуть обирати способи та методи імплементації взятих на себе зобов'язань з урахуванням їх конкретних правових та інших систем, на підставі загальної поваги до верховенства права, прав людини та плюралістичної демократії. Незважаючи на такий підхід, зобов'язання у сфері «людського» виміру діяльності ОБСЄ не розглядаються як внутрішні справи кожної окремої держави-учасниці, а становлять «безпосередній і законний інтерес для всіх держав-учасниць»[7], які мають бути зацікавлені в їх неухильному виконанні. На думку Л. Г. Фалалєєвої, держави – учасниці ОБСЄ, взявши на себе зобов'язання у сфері «людського» виміру, по суті, погодилися, що «плюралістична демократія, заснована на верховенстві права, становить основу урядування, здатну ефективно та послідовно гарантувати права людини»[8].

Як зазначено у Гельсінському Заключному акті НБСЄ 1975 р., у сфері прав людини і основоположних свобод держави-учасниці погодилися діяти згідно з принципами Статуту ООН, відповідно до Загальної декларації прав людини 1948 р., а також виконувати зобов'язання за іншими міжнародно-правовими актами у цій царині[2]. Таким чином, зобов'язання держав-учасниць ОБСЄ у «людському» вимірі її діяльності покликані не суперечити чи змінювати зобов'язання, які держави-учасниці погодилися виконувати відповідно до міжнародного права. Вочевидь стан забезпечення дотри-

мання прав людини у регіоні ОБСЄ знаходиться у прямій залежності від ефективності виконання міжнародних зобов'язань, взятих на себе державами-учасницями.

Примітно, що в Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1990 р. зазначено, що права людини, вказані у цьому акті, не підлягають обмеженням, крім тих, що передбачені національним законодавством, та відповідають зобов'язанням держав-учасниць згідно з міжнародним правом[9].

Іншим суттєвим чинником, що формує засади та визначає підходи до виконання зобов'язань державами – учасницями ОБСЄ, є радше їх політичний, а не юридично обов'язковий характер. З цього приводу дослідник діяльності Організації Е. Мантон стверджує: «найпоширеніший погляд щодо статусу зобов'язань держав – учасниць ОБСЄ полягає в тому, що відмінність між їх політичною та юридичною обов'язковістю насправді є малозначущою, оскільки зобов'язання вважаються такими, що підлягають виконанню державами-учасницями, тобто вони здійснюють як нормативну, так і зобов'язальну роль»[10]. Професор М. Оделло, аналізуючи питання міжнародної правосуб'єктності ОБСЄ, зазначає: «існує така можливість, що політичні зобов'язання, у разі їх повноцінного виконання, можуть розглядатися як такі, що є юридично обов'язковими. Добре відомо, що юридично обов'язкові зобов'язання інколи не знаходять адекватного застосування в державах. Що стосується досвіду ОБСЄ, то держави проявили значну ретельність у процесі виконання правил та зобов'язань»[11], сформульованих у документах ОБСЄ.

ОБСЄ дотримується подібної позиції з цього питання. У звіті «Спільна відповідальність: зобов'язання та їх виконання» 2006 р., підготовленому Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (далі – БДІПЛ/ОБСЄ), зазначається, що зобов'язання держав – учасниць ОБСЄ є ефективними «завдяки політичній відповідальності, громадському контролю, а також підтримці й рекомендаціям, наданим місіями та інститутами (ОБСЄ. – Авт.), створеними з цією метою»[12]. Крім того, як вказують О. Херман та Я. Вутерс щодо ролі ОБСЄ у міжнародній нормотворчості, «рішення ОБСЄ зберігають нормативну та зобов'язальну природу, однак відрізняються (від інших міжнародно-правових актів. – Авт.) тими наслідками, що виникають у разі їх невиконання»[13].

Окремої уваги заслуговує відсутність будь-яких визначених санкцій або покарання за невиконання державами-учасницями, взятих ними зобов'язань у «людському» вимірі діяльності ОБСЄ. У рамках Організації відсутній судовий або інший міжнародний юрисдикційний орган, уповноважений розглядати відповідні скарги. Принагідно зауважимо, що держави – учасниці ОБСЄ ще в Паризькій хартії для нової Європи 1990 р. закріпили загальний принцип, відповідно до якого захист та забезпечення прав людини і основоположних свобод є «першою відповідальністю уряду»[14]. Під час зустрічі в Маастрихті у 2003 р. держави-учасниці підтвердили, що вони є підзвітними

громадянам і несуть відповідальність одна перед одною за виконання взятих ними зобов'язань у рамках Організації[15]. Згідно з цим звітом БДІПЛ/ОБСЄ, «основна відповідальність за контроль виконання (так само як і за визначення наслідків тривалого невиконання зобов'язань) покладається на самі держави-учасниці»[12].

Відсутність механізму розгляду скарг на невиконання державами-учасницями, взятих ними зобов'язань у «людському» вимірі діяльності ОБСЄ, не виключає можливості повідомлення керівних органів Організації, зокрема Постійної ради та Головуючого ОБСЄ, про конкретні випадки таких порушень. Прикладом реагування Організації на невиконання державами-учасницями зобов'язань у «людському» вимірі її діяльності може слугувати призупинення участі колишньої Югославії у самітах та зустрічах НБСЄ у зв'язку з конфліктом на Балканах. Таке рішення було прийнято на підставі Підсумкового документа другої Празької зустрічі Ради міністрів НБСЄ 1992 р., що передбачає можливість застосування органами НБСЄ/ОБСЄ необхідних заходів, наприклад заяв або інших кроків, без згоди причетної держави у разі «очевидного, грубого та невиправленого порушення зобов'язань»[16], взятих нею у сфері забезпечення дотримання прав людини, демократії та верховенства права. Такий принцип прийняття рішень у рамках ОБСЄ отримав назву «консенсус мінус один»; він є, по суті, винятком до встановленого ще у так званій Блакитній книзі НБСЄ в 1973 р. принципу ухвалення рішень на основі консенсусу.

Безпрецедентне рішення щодо призупинення участі Югославії в ОБСЄ нині наводять у контексті ініціювання питання про призупинення участі або виключення РФ з ОБСЄ, з огляду на її збройну агресію проти України та численні порушення норм міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини й зобов'язань, узятих нею в рамках «людського» та інших вимірів діяльності Організації. Оскільки принцип «консенсус мінус один» передбачає прийняття рішення без згоди причетної держави, ефективність його застосування, зважаючи на підтримку РФ окремими державами-учасницями ОБСЄ, наприклад Білоруссю, викликає закономірні сумніви. ОБСЄ неодноразово заявляла про відсутність, на противагу Організації економічного співробітництва і розвитку, Раді Європи та іншим міжнародним організаціям, дієвого механізму призупинення участі або виключення держави-учасниці з її складу, що лише підкреслює необхідність перегляду усталених процедур і розробки більш дієвих механізмів перевірки та реагування ОБСЄ на невиконання державами-учасницями зобов'язань, узятих ними в рамках «людського» виміру її діяльності.

Нині ОБСЄ здійснює оцінку стану виконання зобов'язань у сфері «людського» виміру її діяльності, зокрема щодо забезпечення дотримання прав людини, шляхом проведення конференцій, зустрічей і нарад на вищому рівні, моніторингу інститутами й польовими місіями ОБСЄ, що діють у цій сфері, а також ініціювання спеціальних механізмів «людського» виміру[4], що неоднора-

зово відбувалося на практиці. Парламентська асамблея ОБСЄ слугує демократичним форумом для обговорення випадків невиконання зобов'язань, узятих на себе конкретною державою – учасницею ОБСЄ, до прикладу РФ.

Держави – учасниці ОБСЄ неодноразово підкреслювали, що періодичний огляд виконання зобов'язань у сфері «людського» виміру є критично важливим. Щорічна Нарада з огляду імплементації зобов'язань держав-учасниць у «людському» вимірі діяльності ОБСЄ (далі – Нарада), додаткові зустрічі та семінари дають змогу якнайповніше проаналізувати досягнутий прогрес, висвітлити конкретні проблеми, з якими зіштовхнулися держави-учасниці, а також сформулювати пропозиції щодо більш ефективного та комплексного моніторингу виконання зобов'язань. У цьому контексті примітним є те, що вже третій рік поспіль (спочатку через пандемію коронавірусу, а у наступні роки – через блокування РФ та Білоруссю) в рамках БДІПЛ/ОБСЄ не вдається провести зазначену Нараду, яка є найважливішим заходом з питань прав людини, верховенства права та демократизації на просторі ОБСЄ. Ця Нарада слугує форумом для висвітлення багатьох питань у сфері «людського» виміру діяльності ОБСЄ та збирає сотні учасників, включаючи представників держав-учасниць, експертів з міжнародного права та міжнародних відносин, активістів неурядових організацій та правозахисників.

Хоча восени 2022 р. БДІПЛ/ОБСЄ за підтримки польського головування та за участю представників держав-учасниць, інших міжнародних організацій, громадськості провели Конференцію з «людського» виміру та привернули увагу світової спільноти до сучасного стану виконання зобов'язань, узятих на себе державами-учасницями у цій сфері, однак справедливими видаються доктринальні погляди щодо реформування засад діяльності Організації[17], зокрема принципів прийняття рішень. Наведене є актуальним також у зв'язку з необхідністю формування більш рішучої позиції ОБСЄ у відповідь на нічим не спровоковане повномасштабне вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. на територію України та невиконання нею основних принципів і норм міжнародного права, зобов'язань за базовими актами Організації.

Висновки. Держави-учасниці напрацювали значний масив документів у сфері «людського» виміру діяльності ОБСЄ, таким чином забезпечуючи їй чільне місце серед інших регіональних міжнародних міжурядових організацій, що діють у цій площині. Попри особливості природи зобов'язань та відсутність санкцій за їх порушення, держави-учасниці продовжують неухильно дотримуватися позиції, що повага до прав людини і основоположних свобод, а також належне виконання зобов'язань, узятих ними у цій сфері, є основою всеосяжної концепції безпеки на просторі ОБСЄ.

У рамках ОБСЄ дотепер відсутня систематична перевірка стану виконання зобов'язань у сфері «людського» виміру її діяльності. Проглядається загальне поглиблення конфлікту інтересів між державами – учасницями Організації. Прикладом слугує неможливість провести чергове засідання Наради з огляду імплементації зобов'язань держав-учасниць у «людському»

вимірі діяльності ОБСЄ через блокування РФ та Білоруссю. Це є викликом для функціонування Організації, що викристалізувався у 2022 р. й надалі позначатиметься на ефективності її діяльності. Крім того, розбіжності між державами-учасницями можуть поглиблюватися, а отже, потребуватимуть віднайдення дієвих підходів до їх усунення. Вочевидь необхідним є переосмислення основних засад діяльності Організації задля підвищення ефективності моніторингу стану виконання міжнародних зобов'язань, узятих на себе державами – учасницями ОБСЄ, зокрема щодо забезпечення дотримання прав людини.

1. Organization for Security and Cooperation in Europe Parliamentary Assembly. Birmingham Declaration. 2022. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2022-birmingham/declaration-28/4409-birmingham-declaration-eng/file.pdf (дата звернення: 08.03.2023). **2.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Helsinki Final Act. 1975. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf (дата звернення: 08.03.2023). **3.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Concluding Document of the Third Follow-up Meeting, Vienna, 4 November 1986 to 19 January 1989. 1989. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/1/40885.pdf (дата звернення: 08.03.2023). **4.** OSCE Human Dimension Commitments. Vol. 1. Thematic Compilation. Third Edition. OSCE ODIHR. 2011. P. 19–22. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/d/76894.pdf (дата звернення: 08.03.2023). **5.** Задорожній О. В. Поняття та нормативні вимоги основних принципів міжнародного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 248. **6.** Денисов В. Н. Принцип обов'язку держав співробітничати одна з одною відповідно до Статуту ООН. *Енциклопедія міжнародного права*: у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Академперіодика, 2019. Т. 3: М–Я. С. 405–407 (дата звернення: 08.03.2023). **7.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Document of the Moscow Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. 1991. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/2/3/14310.pdf (дата звернення: 08.03.2023). **8.** Фалалєєва Л. Г. Механізми консультацій у рамках військово-політичного та людського вимірів ОБСЄ. *Правова держава:* щорічник наук. праць. Вип. 28. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 425–426. **9.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. 1990. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf (дата звернення: 08.03.2023). **10.** Manton Eric. The OSCE Human Dimension Process and the Process of Customary International Law Formation, in Institute for Peace Research and Security Policy at University of Hamburg (ed.), OSCE Yearbook 2005. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2006. P. 199. **11.** Odello Marco. The Developing Legal Status of the Organisation for Security and Co-operation in Europe. *Anuario Español de Derecho Internacional.* Vol. XXII. 2006. P. 370–371. DOI: https://doi.org/10.15581/010.22.28380 **12.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Common Responsibility: Commitments and Implementation. 2006. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/c/1/22912.pdf (дата звернення: 08.03.2023). **13.** Herman Olivia, Wouters Jan. The OSCE as a Case of Informal International Lawmaking? / Platise Mateja Steinbrück,

Moser Carolyn, Peters Anne (eds), The Legal Framework of the OSCE. Cambridge, 2019. P. 258–259. **14.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Charter of Paris for a New Europe. Second CSCE Summit of Heads of State or Government, Paris, 19–21 November 1990. 1990. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf (дата звернення: 08.03.2023). **15.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Final Document of the Eleventh Meeting of the OSCE Ministerial Council, Maastricht, 1–2 December 2003. 2003. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/a/0/40533.pdf (дата звернення: 08.03.2023). **16.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Final Document of the Second Meeting of the CSCE Council of Ministers, Prague, 30–31 January 1992. 1992. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/7/b/40270.pdf (дата звернення: 08.03.2023). **17.** ОБСЄ: сучасні виклики та перспективи розвитку: аналіт. доповідь / А. В. Єрмолаєв, К. А. Кононенко, О. О. Резнікова та ін.; Нац. інстит. стратегічних досліджень. Київ, 2013. С. 38–42.

References

1. Organization for Security and Cooperation in Europe Parliamentary Assembly. Birmingham Declaration. 2022. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2022-birmingham/declaration-28/4409-birmingham-declaration-eng/file.pdf (data zvernennya: 8.03.2023). **2.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Helsinki Final Act. 1975. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf (data zvernennya: 08.03.2023). **3.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Concluding Document of the Third Follow-up Meeting, Vienna, 4 November 1986 to 19 January 1989. 1989. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/1/40885.pdf (data zvernennya: 08.03.2023). **4.** OSCE Human Dimension Commitments. Vol. 1. Thematic Compilation. Third Edition. OSCE ODIHR. 2011. P. 19–22. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/d/76894.pdf (data zvernennya: 08.03.2023). **5.** Zadorozhniy O. V. Poniattia ta normatyvni vymohy osnovnykh pryntsypiv mizhnarodnoho prava. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava.* 2015. Vyp. 75. S. 248. [ukr]. **6.** Denysov V. N. Pryntsyp oboviazku derzhav spivrobitnychaty odna z odnoiu. *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava:* u 3 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholovy) ta in.; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukraiiny. Kyiv: Akademperiodyka, 2019. T. 3: M–IA. S. 405–407. [ukr]. **7.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Document of the Moscow Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. 1991. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/2/3/14310.pdf (data zvernennya: 08.03.2023). **8.** Falalieieva L. H. Mekhanizmy konsultatsii u ramkah vijskovo-politychnoho ta liudskoho vymiriv OBSE. *Pravova derzhava:* Shchorichnyk nauk. prats. Vyp. 28. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Korets'koho NAN Ukrainy, 2017. S. 425–426. [ukr]. **9.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. 1990. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf (data zvernennya: 08.03.2023). **10.** Manton Eric. The OSCE Human Dimension Process and the Process of Customary International Law Formation, in Institute for Peace Research and Security Policy at University of Hamburg (ed.), OSCE Yearbook. 2005. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2006. P. 199. **11.** Odello Marco. The Developing Legal Status of the Organisation for Security and Co-operation in Europe. *Anuario Español de Derecho Internacional.* Vol. XXII. 2006. P. 370–371. DOI: https://doi.org/10.15581/010.22.28380 **12.** Organization for Security and

Cooperation in Europe. Common Responsibility: Commitments and Implementation. 2006. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/c/1/22912.pdf (data zvernennya: 08.03.2023). **13.** Herman Olivia, Wouters Jan. The OSCE as a Case of Informal International Lawmaking? / Platise Mateja Steinbrück, Moser Carolyn, Peters Anne (eds), The Legal Framework of the OSCE. Cambridge, 2019. P. 258–259. **14.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Charter of Paris for a New Europe. Second CSCE Summit of Heads of State or Government, Paris, 19–21 November 1990. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf (data zvernennya: 08.03.2023). **15.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Final Document of the Eleventh Meeting of the OSCE Ministerial Council, Maastricht, 1–2 December 2003. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/a/0/40533.pdf (data zvernennya: 08.03.2023). **16.** Organization for Security and Cooperation in Europe. Final Document of the Second Meeting of the CSCE Council of Ministers, Prague, 30–31 January 1992. 1992. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/7/b/40270.pdf (data zvernennya: 08.03.2023). **17.** OBSYE: suchasni vyklyky ta perspektyvy rozvytku: analit. dopovid' / A. V. Iermolaiev, K. A. Kononenko, O. O. Reznikova ta in.; Nats. instyt. stratehichnykh doslidzhen. Kyiv, 2013. S. 38–42 [ukr].

Kardash Olena. **Implementation by the OSCE participating States of their OSCE human dimension commitments**

Introduction. *On the 29th Annual Session of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Parliamentary Assembly the delegates of the OSCE participating States issued Birmingham Declaration and, as part of it, the Resolution "On the Importance of the Human Dimension in the Context of Current Threats to the Security in the OSCE Area Stemming from the Russian Aggression Against Ukraine", whereby they underlined "the importance of OSCE commitments, in particular those undertaken within the Human Dimension, that constitute firm political declarations of the participating States to fulfil, respect and promote human rights and fundamental freedoms"and urged the participating States to implement those commitments.*

The aim of the article is to examine the main characteristics of the human dimension commitments and current approaches to their implementation.

Results. *This article provides a summary of the key characteristics of the OSCE human dimension commitments, focusing on their sources (CSCE and OSCE documents), process of adoption, nature of commitments, absence of sanctions for non-compliance, and lack of systematic verification of their implementation. The article refers to a precedent-setting suspension of the former Federal Republic of Yugoslavia from the CSCE/OSCE "in view of clear, gross and uncorrected violations of CSCE commitments" in response to the growing crisis in Balkans. With reference to the unprovoked Russian aggression against Ukraine, and noting the OSCE's position that, unlike the Council of Europe or other international organizations, the Organization does not have an effective mechanism for suspension or exclusion of its participating State for gross violation of the OSCE commitments and principles, the article highlights a need to review and transform current procedures and improve mechanisms to ensure implementation of the human dimension commitments.*

Conclusions. *Although the OSCE human dimension commitments have been re-affirmed by the participating States on numerous occasions, the challenge that is*

being faced by the OSCE, and which has become even more evident throughout 2022, one example of which may be the blocking of the Human Dimension Implementation Meeting by Russia and Belarus, is that the divergence between the participating States around the implementation of the OSCE human dimension commitments will only increase. This will call for the development of new approaches to eliminate such divergence. The article concludes with a view that it is necessary to reassess the main institutional foundations of the OSCE's work with the aim to increase effectiveness of the monitoring and verification of the implementation of the human dimension commitments, particularly as concerns respect for human rights.

Key words: *Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Conference on Security and Co-operation in Europe, CSCE, human dimension, human rights, Helsinki Final Act 1975, OSCE Parliamentary Assembly, principles of international law, principle of respect for human rights and fundamental freedoms.*

Розділ X

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

О. О. КВАША,
доктор юридичних наук, професор

ПІДСУМКИ НАУКОВОЇ ТА НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ У 2022 р.

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України є провідною науково-дослідною установою юридичного профілю в Україні. За своїм Статутом Інститут здійснює фундаментальні теоретико-методологічні та прикладні дослідження актуальних проблем державно-правового будівництва в Україні; координує фундаментальні наукові розробки відповідних проблем; готує кадри вищої кваліфікації – докторів права і докторів філософії; проводить наукові і науково-практичні конференції; видає юридичну літературу; надає експертну та науково-консультативну допомогу Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, Офісу Президента України, судовим органам та іншим державним органам.

Повномаштабне військове вторгнення РФ на суверенну територію України 24 лютого 2022 р. і запровадження у зв’язку з цим воєнного стану вкрай негативно вплинули на зміст і характер діяльності Інституту. Натомість навіть у цих вкрай важких умовах вдалось зберегти життєдіяльність Інституту та здійснити низку заходів, передбачених постановою Президії НАН України від 17 березня 2022 р. № 77 «Про організацію роботи установ, організацій та підприємств НАН України в умовах воєнного стану». Зокрема, певним чином скориговано тематику наукових досліджень, внесено зміни до робочих планів науково-дослідних робіт відділів, проведено низку науково-практичних конференцій і круглих столів з військово-правової проблематики, протидії рашизму, інформаційної безпеки в умовах воєнного стану тощо, створено науковий центр при Інституті з дослідження воєнних злочинів та ін.

Сучасна українська академічна юридична наука переживає надскладні часи, насамперед через обставини воєнного часу. В Інституті відбулася зміна керівництва, здійснюється подальше вдосконалення організаційної структури та певних науково-організаційних засад його діяльності.

У цих умовах головним завданням Інституту стало науково-правове забезпечення досягнення перемоги у війні та післявоєнна відбудова держави. Актуальними та перспективними напрямами наукових пошуків співробітників Інституту є конституційно-правовий статус і обмеження прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану; конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах війни; конституційно-правовий механізм забезпечення правопорядку в умовах воєнного стану; особливості та проблеми функціонування органів публічної влади в умовах воєнного стану; конституційно-правове забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності в умовах війни; конституційно-правове регулювання післявоєнного відновлення України; сутність і природа феномену «правотворча діяльність», її значення у забезпеченні реформування найважливіших сфер життєдіяльності суспільства в умовах воєнного стану.

Особлива увага науковців Інституту приділялась: правовій допомозі органам державної влади України в умовах воєнного стану, забезпеченню правового та експертного супроводу реалізації стратегії боротьби та захисту української державності, визволення території України від ворога, забезпечення суверенітету, оборони та перемоги над агресором, післявоєнної відбудови та розвитку України, реалізації євроатлантичного курсу; питанням кліматичної та продовольчої безпеки країни, спричиненим російською агресією проти України; організації та діяльності органів виконавчої влади в умовах війни, взаємодії військових адміністрацій з державними органами та відповідного правового забезпечення управлінської діяльності органів виконавчої влади, взаємодії всіх державних інституцій, спрямованій на перемогу у цій війні, спільній роботі з органами законодавчої влади щодо узгодження чинного законодавства з законодавством ЄС.

Вчинені на території України воєнні та міжнародні злочини є серйозним викликом не лише для українського суспільства, а й для всього демократичного світу та міжнародного правопорядку. Належна правова відповідь на кожен воєнний злочин є прямим обов’язком цивілізованого суспільства, що цінує засади верховенства права, свободи і справедливості. А тому зусилля Української держави на цьому шляху вельми активно підтримуються на міжнародному рівні. У відповідь на поточні виклики в Інституті створено Центр досліджень воєнних злочинів, який планує сконцентрувати зусилля на всебічному аналізі широкого спектру воєнних злочинних проявів, окреслених нормами міжнародного кримінального права; виготовленні аналітичних матеріалів концептуального характеру; підготовці науково-методичних і практичних рекомендацій для органів розслідування та системи правосуддя.

Науковці Інституту вражають не лише своїми науковими досягненнями, а й патріотизмом та любов'ю до України. З початку повномасштабної війни наші співробітники перерахували Збройним Силам України близько 500 тисяч гривень. М. І. Сірий, О. А. Поліводський, О. О. Малишев взяли до рук зброю і підтримали сили українського спротиву. На жаль, 19 квітня колектив нашого Інституту зазнав непоправної втрати. Захищаючи нашу Батьківщину від російських окупантів, загинув Олександр Поліводський. Все своє життя Олександр пов'язав із нашим Інститутом. У 1996 році Олександр був зарахований до аспірантури, і надалі, аж до 24 лютого 2022 року, коли він добровільно вступив до лав Збройних Сил України, працював в Інституті на посаді наукового співробітника у відділі проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права. У 1999 році Олександр блискуче захистив кандидатську дисертацію на тему: «Правове регулювання реалізації сільськогосподарської продукції». У колективі його поважали за професіоналізм, любили за легку вдачу та порядність, прислухались до його порад у правових питаннях. Олександр як патріот України та мужній воїн зі зброєю в руках боронив незалежність нашої держави на Східному фронті. Молода талановита Людина, якій ще не виповнилось і 50-и років, віддав своє життя за усіх українців.

Багато заходів Інституту було присвячено воєнним подіям, а саме: XII Міжнародний експертний круглий стіл «Деокупація. Юридичний фронт», методологічний семінар «Проблеми забезпечення національного правопорядку на сучасному етапі», всеукраїнська наукова конференція «Рашизм: сучасний варіант варварства (юридичні аспекти проблеми)», міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави», круглий стіл «Конституція України: правове регулювання у державі в умовах воєнного стану (до 26-ї річниці Конституції України)», науковий полілог «Україна: держава і нація. До 31-ї річниці відновлення української державності», експертне обговорення «Формування складу Конституційного Суду України на конкурсних засадах: питання законодавчих механізмів та практики», XIII Міжнародна юридична науково-практична конференція «Захист прав, свобод і інтересів людини, громадянина та держави в умовах збройної агресії проти України», круглий стіл «Правові засади інформаційної безпеки України в умовах російської воєнної агресії».

Введення у звітному році воєнного стану на території України, включаючи м. Київ, змінили характер всієї наукової роботи в Інституті, а саме підпорядкування новій дійсності як усередині країни, так і на міжнародній арені. У цьому сенсі діяльність Інституту була зосереджена на сутнісно-структурному уточненні завдань планових тем і підготовці публікацій у наступному році.

Пріоритетними напрямами фундаментальних досліджень Інституту у звітному році були: проблеми державотворення і правотворення в Україні: теорія, історія, практика; правові проблеми демократичного розвитку

суспільних відносин і формування громадянського суспільства, утвердження і реалізація прав та свобод людини; теоретичні і прикладні проблеми модернізації правової системи України; теоретичні і практичні проблеми реалізації і вдосконалення Конституції та законодавства України; Україна в системі сучасного міжнародного правопорядку та європейської інтеграції: теорія і практика; проблеми енциклопедичних юридичних досліджень, філософії і соціології права, порівняльного правознавства.

Зазначені напрями досліджень відображені в монографіях, наукових публікаціях, проєктах нормативно-правових актів і практичній діяльності, які в сукупності становлять найважливіші досягнення Інституту у 2022 р.

Варто відзначити участь і роль нашого Інституту в умовах воєнного стану в утвердженні України як правової держави, проведенні для цього фундаментальних наукових досліджень у правовій сфері з метою посилення ролі та удосконалення механізмів наукового забезпечення суспільного розвитку, забезпечення підготовки за результатами виконаних досліджень і видання відповідних монографічних робіт, аналітичних матеріалів для подання до владних органів, участь у законотворчій діяльності, зокрема й щодо внесення змін до Конституції України, у підготовці законопроєктів з усіх найбільш актуальних питань, в опрацюванні пропозицій щодо формування планів законотворчої діяльності у Верховній Раді України, підготовку та подання до Парламенту пропозицій щодо проблем, які потребують законодавчого врегулювання. Останні мають виходити з факту збройного нападу РФ на Україну як свідчення глибокої кризи міжнародного права та міжнародного правопорядку в цілому. Основна увага науковців має концентруватися на визначенні правових наслідків, які випливають з цього акту агресії, включаючи матеріальне відшкодування Україні шкоди у відповідному розмірі. Ці дії РФ згідно з міжнародним правом підлягають політичній і матеріальній відповідальності, а її керівники повинні понести кримінальну відповідальність за свої злочинні дії.

Інститут готує та направляє до відповідних державних органів свої висновки, пропозиції, а з найбільш складних проблем виконується науково-правова експертиза.

Дослідження проводилися співробітниками 9 наукових відділів, у яких працювали 89 науковців, у тому числі: директор, 2 заступники директора з наукової роботи, вчений секретар, 8 завідувачів відділів, 3 головних наукових співробітники, 17 провідних наукових співробітників, 40 старших наукових співробітників, 11 наукових співробітників, 2 молодших наукових співробітники, 4 провідних інженери.

Станом на 15.12.2022 р. в Інституті працювали 31 доктор наук та 51 кандидат наук, 2 доктори філософії в галузі права.

У складі Інституту протягом 2022 р. працювали: один академік (Ю. С. Шемшученко) та 2 члени-кореспонденти Національної академії наук України (В. Ф. Сіренко, Н. М. Пархоменко); 14 академіків і членів-кореспондентів Національної академії правових наук України (Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, В. Ф. Сіренко, В. П. Нагребельний, О. Ф. Андрійко,

В. Н. Денисов, О. М. Костенко, Н. Р. Малишева, Г. О. Мурашин, Є. Б. Кубко, Н. М. Оніщенко, І. О. Кресіна, П. Ф. Кулинич, Н. М. Пархоменко); член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (О. В. Скрипнюк).

Серед працівників Інституту 8 заслужених діячів науки і техніки України (академік НАН України Ю. С. Шемшученко, член-кор. НАН України В. Ф. Сіренко, В. Н. Денисов, І. О. Кресіна, О. М. Костенко, В. П. Горбатенко, П. Ф. Кулинич, О. В. Батанов) та 13 заслужених юристів України (О. В. Скрипнюк, Н. Р. Малишева, Г. О. Мурашин, І. Б. Усенко, В. П. Нагребельний, Н. М. Оніщенко, О. Ф. Андрійко, Н. М. Пархоменко, Є. Б. Кубко, О. І. Ющик, В. І. Олещенко, О. О. Кваша, В. О. Гацелюк).

У 2022 р. розпочалася розробка 5 фундаментальних тем, а саме:

– **«Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади».** *Науковий керівник – член.-кор. НАН України Н. М. Пархоменко.* Виконавці: член-кор. НАН України В. Ф. Сіренко, Н. М. Оніщенко, Є. Б. Кубко, Т. І. Тарахонич, Л. О. Макаренко, О. Л. Львова, О. Л. Богініч, С. О. Сунєгін, В. Ю. Васецький.

У процесі дослідження з'ясовано сутність і природу феномену «правотворча діяльність», її значення у забезпеченні реформування найважливіших сфер життєдіяльності суспільства в умовах воєнного стану; визначено особливості трансформації функціональних характеристик права в умовах війни; окреслено методологічні підходи до світового правопорядку щодо співвідношення міжнародного та національного права; з'ясовано основні аспекти проблематики права на мир як права людини третього покоління; охарактеризовано засади правотворчої діяльності – принципи права, які визначають зміст і спрямованість правового регулювання в умовах воєнного стану; обґрунтовано, що проблеми взаємодії права і моралі в умовах війни зумовлюються трансформацією розуміння сутності та природи соціальної нормативності в цілому та, зокрема, її моральної складової; проаналізовано проблеми реалізації права на особисту безпеку в надзвичайних умовах та ін.

За результатами підготовлено рукопис колективної монографії «Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва» (10 друк. арк.), матеріали методологічного семінару «Проблеми забезпечення національного правопорядку на сучасному етапі». (Київ: Людмила, 2022).

– **«Історичний досвід становлення і розвитку академічних юридичних досліджень у НАН України»**. *Науковий керівник – проф. І. Б. Усенко.* Термін виконання: I кв. 2022 р. – IV кв. 2023 р. Виконавці: І. Б. Усенко, О. О. Самойленко, Є. В. Ромінський.

Відповідно до робочого плану здійснювалася розробка концептуальних засад НДР, а також пошук, збирання й аналіз архівних документів та інших матеріалів, необхідних для написання відповідних наукових статей і доповідей на наукові та науково-практичні конференції.

Через воєнну агресію РФ проти України з урахуванням рекомендацій компетентних органів військового управління прийнято рішення про уточнення назви і основних результатів цієї теми з початком 2023 р. (акцентуванням на ролі академічної юридичної науки в протидії агресії).

У рамках цієї планової НДР у звітному році, зокрема, підготовлені або вийшли друком ряд статей біографічного характеру в наукових фахових та енциклопедичних виданнях. Зокрема, великий нарис І. Б. Усенка на виконання Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках» від 17 грудня 2021 р. № 1982-IX, який містить нові факти та оцінки щодо життєвого шляху українського революціонера-підпільника, а згодом радянського державного діяча, правознавця, дипломата й економіста-аграрника Євгена Петровича Терлецького, репресованого за безпідставним звинуваченням у часи сталінщини. Також вийшли друком статті біографічного характеру у черговому 24 томі Енциклопедії Сучасної України, підготовлені І. Б. Усенком, а також стаття О. О. Самойленко, присвячена розвитку ювенальної юстиції та засновникам київського суду для малолітніх Валерію Левитському та Юрію Новицькому.

У позаплановому порядку розпочата робота над підготовкою енциклопедичного видання до 75-річчя нашого Інституту, яке має відзначатися в травні 2024 р. Визначено авторський колектив, сформований перелік основних енциклопедичних статей майбутнього видання, напрацьовані рекомендації щодо написання різних типів статей тощо.

– **«Принцип суверенітету у генезисі української державності XX століття».** *Науковий керівник – І. В. Музика.* Термін виконання: I кв. 2022 р. – IV кв. 2023 р. Виконавці: І. В. Музика, А. Ю. Іванова, Л. В. Худояр, Т. І. Бондарук.

Згідно з робочим планом у звітному році відбувалося опрацювання тематичної літератури, осмислення та визначення основних методологічних і змістових позицій дослідження. У процесі роботи залучено та опрацьовано концепцію юридизації суверенітету в контексті дослідження конкретно-історичних форм процесу юридизації і реалізації суверенітету Української держави 1917–1921 рр.

Велася активна робота з архівними матеріалами, що зберігаються в українських і закордонних державних архівах, продовжувалося віднайдення та опрацювання необхідних джерельних й історіографічних масивів матеріалів з теми, визначення та узгодження основних методологічних і змістових позицій дослідження, підготовка рукопису відповідних розділів колективної монографії, їх обговорення та опрацювання.

У рамках цієї планової НДР у звітному році, зокрема, підготовлені або вийшли друком: 1) індивідуальна монографія Л. В. Худояр «Принцип рівності в українській конституційній традиції XVIII–XX століть у європейському контексті» (підготовлена до друку); 2) матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Рашизм: сучасний варіант варварства (юридичні аспекти проблеми)», що була проведена під егідою Міжнародної асоціації істориків права, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України та

Комісії історії українського права при Президії НАН України (25 травня 2022 р.); 3) матеріали науково-практичного круглого столу «Трагедія народу в правовій ретроспективі: до 90-х роковин голодомору 1932–1933 рр. в Україні» (27 жовтня 2022 р.), організований на виконання відповідного указу Президента України колективними зусиллями Інституту, Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України та Міжнародної асоціації істориків права.

– **«Проблеми правового регулювання землеробства в Україні в умовах кліматичних змін».** *Науковий керівник – д. ю. н., проф. П. Ф. Кулинич.* Термін виконання: I кв. 2022 р. – IV кв. 2024. Виконавці: П. Ф. Кулинич, О. А. Поліводський, С. В. Батрін.

У березні 2022 р. план дослідження даної теми був скоригований у зв'язку з наслідками для кліматичної та продовольчої безпеки країни, спричиненими російською агресією проти України.

Глобальне потепління та пов'язані з ним інші зміни клімату істотно впливають на характер землеробства, використання природних ресурсів на нашій планеті та спосіб життя сучасної людини. В Україні, яка визнається провідною аграрною державою світу, кліматичні зміни з кожним роком істотно ускладнюють ведення сільського господарства та негативно позначаються на інших сферах економіки та суспільного життя в цілому. Традиційна ризикованість сільськогосподарського виробництва, яка тривалий час асоціювалася з аграрним господарюванням у південних і східних засушливих регіонах України, з наростанням кліматичних змін останніми роками стала невід'ємною характеристикою ведення сільського господарства на переважній більшості території нашої держави. Встановлено, що державна аграрна політика України поки не відреагувала належним чином на кліматичні зміни. Єдиним достатньо чітким і продуманим напрямом запобігання настанню негативних наслідків для аграрної сфери від таких кліматичних змін стало започаткування масштабної меліоративної реформи, яка розпочалася зі схвалення Кабінетом Міністрів України Стратегії зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 р. Обґрунтовано висновок, що в умовах кліматичних загроз і воєнних наслідків Україна постала перед необхідністю кардинальної зміни системи правового регулювання відносин щодо використання та охорони земель. Запропоновано на доповнення до двох базових засад сучасного земельного права України – принципу продовольчої безпеки та принципу екологічної безпеки – забезпечити правове регулювання земельних відносин ще одного принципу – принципу енергетичної безпеки, що передбачає використання певної частини земель країни для потреб зеленої енергетики.

Встановлено, що російська агресія проти України спричинила загострення продовольчої проблеми не тільки в Україні, а й у багатьох регіонах світу. Беручи до уваги глобальну продовольчу кризу, спричинену російською агресією проти нашої держави, та враховуючи статус України та деяких інших держав як провідних аграрних країн світу (Аргентини, Бразилії тощо), які забезпечують продовольчу безпеку населення планети,

запропоновано: I) ініціювати укладення Міжнародного договору про гарантію продовольчої безпеки світу, який би доповнив систему міжнародних договорів, включених до Міжнародної угоди про зерно 1995 р., або ж розробку протоколів, які доповнили б Конвенцію про торгівлю зерном 1995 р. та Конвенцію про надання продовольчої допомоги 1995 р.; II) ініціювати розробку окремого міжнародного договору чи протоколу, яким будуть внесені доповнення до підрозділу С розділу 3 Конвенції ООН з морського права 1980 р. та встановлена заборона морської блокади держави – гаранта світової продовольчої безпеки; III) забезпечити право держави, продовольча безпека якої була під загрозою порушення чи зазнала такого, вимагати відшкодування шкоди, заподіяної державою, що вчинила міжнародно-протиправне діяння та механізм реалізації цього права, який передбачатиме, у тому числі накладення стягнення на майно держави-порушниці, розташоване у будь-якій частині світу.

– **«Еколого-правові проблеми в зонах збройних конфліктів».** *Науковий керівник – д. ю. н., проф. Н. Р. Малишева.* Термін виконання: I кв. 2022 р. – IV кв. 2024 р. Виконавці: Н. Р. Малишева, Н. Д. Красіліч, В. І. Олещенко, В. В. Семеняка, А. М. Гурова.

Було скориговано завдання і основні напрями дослідження. У березні 2022 р. підготовлено Звернення до міжнародних природоохоронних організацій, секретаріатів міжнародних конвенцій екологічного профілю з закликом використати всі наявні сили і засоби з метою недопустити екологічної катастрофи світового масштабу внаслідок повномасштабної війни РФ в Україні. Також підготовлено відповідну Петицію, яку розміщено українською, англійською та французькою мовами на відповідному сайті для підписання. Петиція зібрала більше півтори тисячі підписів.

У фаховому французькому журналі з права навколишнього середовища «Revue juridique de l'environnement» Н. Р. Малишева і А. М. Гурова опублікували статтю, яка була розміщена як редакційна: «Le monde entier a peur du "bouton nucléaire" de Poutine, mais sous-estime une autre menace nucléaire déjà réelle. Editorial» («Світ боїться «ядерної кнопки» Путіна, недооцінюючи при цьому іншу ядерну загрозу, реальну вже сьогодні»).

Спільно з французьким університетом Ла Рошель організовано і проведено міжнародний колоквіум «Агресія Росії проти України: наслідки для довкілля. Екологічна солідарність та збройні конфлікти» (1–2 грудня 2022 р.). Н. Р. Малишева брала участь в організації, виступила з доповіддю: «Юридична відповідальність та стягнення екологічної шкоди: можливості національного та міжнародного права».

За результатами дослідження підготовлено Пропозиції стосовно заходів у зв'язку з ситуацією в екологічній сфері, що склалася внаслідок збройної агресії РФ проти України.

Продовжувалось виконання *трьох* відомчих тем:

– **«Парламентаризм в Україні: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку».** *Науковий керівник – акад. НАН України Ю. С. Шемшученко.*

Термін виконання: I кв. 2021 р. – IV кв. 2023 р. Виконавці: акад. НАН України Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, О. І. Ющик, В. О. Антонов, О. В. Батанов, О. О. Скрипнюк, Г. О. Мурашин, А. Р. Крусян, Т. А. Костецька, М. О. Пухтинський, Н. Л. Омельченко, А. М. Подоляка.

У контексті виконання теми було проаналізовано еволюцію парламентаризму, законодавчої влади та її конституційно-правової моделі як єдиний процес формування й розвитку; розкрито принципи сучасного парламентаризму; систематизовано та узагальнено теоретичні підходи до дослідження поняття та сутності парламентаризму; досліджено соціально-правові засади призначення сучасного парламентаризму; еволюцію функціонального та інституційно-правового механізму парламентаризму в Україні, трансформацію в умовах переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління; теоретичні та прикладні проблеми взаємовідносин парламенту та органів державної влади в Україні в умовах конституційної реформи; проблеми сучасного парламентаризму в Україні в контексті розвитку парламентаризму в західних демократіях, а також викликів, які постали перед Україною. Вивчався вплив різновекторних тенденцій гомогенізації та суверенізації, універсалізації та уніфікації правових норм у законодавчому процесі. Розглянуті питання впровадження та розвитку електронного парламентаризму, зарубіжний досвід парламентаризму та адаптації цього досвіду до реалій вітчизняного конституційного законодавства. За результатами роботи розроблені пропозиції щодо вдосконалення конституційного законодавства в частині регламентації засад парламентаризму та організації діяльності парламенту. Зроблено висновок, що Верховна Рада України в системі конституціоналізму виконує такі функції: формує нормативну основу сучасного конституціоналізму через виконання своїх повноважень – внесення змін до Конституції України та прийняття законів; сприяє встановленню конституційної законності та утвердженню конституційного правопорядку, що є складовими елементами системи конституціоналізму, через здійснення парламентського контролю; здійснює захист прав і свобод людини та громадянина через функціонування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, сприяючи таким чином утвердженню конституційно-правової свободи людини – мети сучасного українського конституціоналізму.

За результатами підготовлено аналітичну записку «Парламентські законодавчо-інституційні, конституційно-правові аспекти забезпечення децентралізації публічної влади та реформи територіального врядування» обсягом 4 друк. арк.

– **Принцип незастосування сили в сучасних умовах функціонування колективної безпеки».** *Науковий керівник – д. ю. н., проф. В. Н. Денисов.* Термін виконання: I кв. 2021 р. – IV кв. 2023 р. Виконавці: В. І. Акуленко, О. В. Кресін, К. О. Савчук, О. І. Дідківська, О. С. Переверзєва, І. М. Проценко, М. І. Суржинський, Я. А. Павко. Протягом року проаналізовано історію становлення та розвитку одного із основних принципів міжнародного права – принципу незастосування сили або погрози силою у

міжнародному праві, роль ОБСЄ у підтримці міжнародного миру, актуальні питання міжнародно-правової охорони культурних цінностей від їх пошкодження, руйнування або знищення під час збройних конфліктів; визначено особливості реалізації принципу незастосування сили або погрози силою в сучасних умовах функціонування колективної безпеки; з'ясовано особливості реалізації принципу незастосування сили або погрози силою в різних галузях сучасного міжнародного права, проблеми функціонування систем колективної безпеки та їх відповідності реаліям сьогодення крізь призму подій на сході України та в Криму. У 2022 р. здійснювалась робота по підготовці колективної монографії «Принцип незастосування сили в сучасних умовах функціонування колективної безпеки».

– **«Стратегія політико-правового розвитку України: проблеми формування і перспективи реалізації».** *Науковий керівник – д. політ. н., проф. І. О. Кресіна.* Термін виконання: I кв. 2021 р. – IV кв. 2023 р. Виконавці: А. А. Коваленко, В. П. Горбатенко, О. М. Стойко, В. А. Явір, М. Д. Ходаківський, О. В. Кукуруз, Н. М. Батанова, В. М. Тарасюк.

У ході виконання теми було сформульовано концептуальні засади дослідження та узгоджено структуру планової колективної монографії «Стратегія політико-правового розвитку України: проблеми формування і перспективи реалізації». Здійснюється дослідження зарубіжного і вітчизняного досвіду розробки та реалізації стратегічних документів, визначено причини успіху та невдач у реформуванні політико-правової сфери. Розподілено напрями досліджень і розпочато роботу над розділами колективної монографії. Проміжні результати дослідження були представлені на наукових конференціях, круглих столах, а також у публікаціях у фахових виданнях та узагальнені у тексті наукової записки.

Розробка і прийняття Стратегії правової реформи зумовлена необхідністю вдосконалення системи національного законодавства на принципах гідності, свободи, справедливості, верховенства права, забезпечення прав людини, створення дієвих механізмів їх захисту, реалізації принципів соціальної, правової, демократичної державності та поділу державної влади, розв'язання системних суперечностей у сфері право-державотворення.

Метою Стратегії є забезпечення верховенства права та Конституції України, пріоритетності прав людини як визначального чинника у процесі формування національної системи права та законодавства, перспективного планування законопроєктної діяльності та реалізації державної політики у всіх сферах державно-політичного життя, здійснення функцій і повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб.

Результатом реалізації Стратегії має стати запровадження системного підходу до формування національної системи права та відповідно законодавства як зовнішньої будови національного права, у межах якої відбувається забезпечення функціонування правових норм, інститутів і галузей права, їх взаємозв'язок і взаємодія, які зумовлені цілями та завданнями забезпечення верховенства права та Конституції України, пріоритетності прав людини,

узгодженості дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, суб'єктів господарювання, створення в Україні ефективного механізму реалізації та захисту прав людини, усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі порушень, виявлених у процесі правозахисної діяльності, у тому числі практики Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, громадських правозахисних організацій, а також судової практики, практики Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини тощо.

Найбільш вагомими підсумками здійснених у 2022 р. дослідницьких робіт є наукові результати, одержані за завершеними ***4-ма фундаментальними темами та 2-ма програмно-цільовими темами.***

– **«Правове забезпечення соціально-трудових прав в умовах інформаційного суспільства»**. *Науковий керівник – д. ю. н., проф. Я. В. Сімутіна.* Термін виконання: I кв. 2020 р. – IV кв. 2022 р. Виконавці: Я. В. Сімутіна, Г. А. Трунова, М. М. Шумило.

Розглянуто питання ефективності норм трудового права в умовах цифровізації суспільства. Визначено, що на ступінь ефективності правового регулювання відносин у сфері застосування праці впливають суб'єктивні та об'єктивні чинники, одним із таких чинників є швидка діджиталізація процесу праці. Встановлено, що з розвитком цифрових технологій досягти ефективності норм трудового права можливо тоді, коли при розробці нових норм по врегулюванню трудових відносин буде дотримано принцип верховенства права, забезпечено відсутність непрямої дискримінації за ознакою ступеня володіння електронними ресурсами, збережено принцип рівності прав сторін трудового договору. Зроблено висновок, що цифровізація в трудовому праві може бути застосована переважно під час процесу організації праці, що дасть змогу зберегти одну із важливих особливостей трудових відносин – наявність особистісного елементу трудових правовідносин. Наголошено на потребі узгодження трудового законодавства України зі стандартами права ЄС у цій сфері. Окреме місце в науковій розвідці посідає дослідження праці на онлайн-платформах. Серед висновків, зокрема, вказується на необхідність нагального унормування цих трудових відносин, зокрема через негативні наслідки, які має правова невизначеність цього питання, серед яких: несплата податків та ЄСВ, соціально-трудова незахищеність працівників, особливо в умовах воєнного стану, коли останні вимушені через пошук мінімального заробітку, зголошуватися на будь-які пропозиції праці, а також опосередковані наслідки, серед яких – несправедлива конкуренція на ринку послуг таксі, несплата аліментів особами, які, працюючи в Uber і Glovo, фактично уникають виконання конституційного обов'язку щодо утримання своїх неповнолітніх дітей. За результатами виконання теми підготовлено рукопис колективної монографії «Правове забезпечення соціально-трудових прав в умовах інформаційного суспільства».

– **«Види забезпечення виконання зобов'язань у цивільному праві України: проблеми теорії і практики».** *Науковий керівник – д. ю. н. А. Ю. Бабаскін.* Термін виконання: I кв. 2020 р. – IV кв. 2022 р. Виконавці:

Г. П. Тимченко, М. В. Венецька, І. Ф. Севрюкова, А. Ю. Бабаскін, О. М. Молявко, С. О. Короєд, Ю. Л. Бошицький, Д. О. Менюк.

За результатами дослідження розглянуто історичні витоки забезпечувальних зобов'язань, їх види, проаналізовано наукові погляди щодо їх детермінації та класифікації. Досліджено проблемні питання систематизації основних засад іпотеки, визначення їх змісту, зіставлення із принципами речового права, принципами іпотечного кредитування. Проведено аналіз системи забезпечення виконання зобов'язань з урахуванням новел національного законодавства щодо розширення інструментарію забезпечення зобов'язань. Окрему увагу приділено дослідженню особливостей процедури забезпечення доказів шляхом допиту свідків. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини, а також досвід європейських країн щодо інституту перегляду судових рішень. Надана характеристика права на перегляд судового рішення, що набрало законної сили, як елементу права на справедливий суд.

Сформульовані висновки і пропозиції щодо удосконалення законодавства України можуть бути використані: у діяльності державних органів при розробці проєктів законів, спрямованих на удосконалення правового регулювання забезпечення виконання зобов'язань; у діяльності судових органів при здійсненні правосуддя, з метою узагальнення судової практики; як наукова і методологічна основа для подальших досліджень проблематики правового регулювання забезпечення виконання зобов'язань; викладачами, студентами, аспірантами при викладанні дисциплін та спецкурсів «Цивільне право України», «Зобов'язальне право України», при підготовці підручників, робочих планів навчальних закладів України тощо. За результатами виконання теми підготовлено рукопис колективної монографії «Види забезпечення виконання зобов'язань у цивільному праві України: проблеми теорії і практики».

– **«Організаційно-правове забезпечення управлінської діяльності органів виконавчої влади в сучасних умовах: проблеми теорії і практики».** *Науковий керівник – д. ю. н., проф. О. Ф. Андрійко.* Термін виконання: I кв. 2020 р. – IV кв. 2022. Виконавці: В. П. Нагребельний, Я. Ф. Жовнірчик, Л. Є. Кисіль, В. А. Дерець, В. П. Тимощук, О. А. Банчук, Н. К. Ісаєва, Н. В. Воротіна.

Досліджено управлінську діяльність органів виконавчої влади в умовах режиму воєнного стану як об'єкт організаційно-правового забезпечення і виявлено адекватні організаційні зміни механізму державного управління, відповідного правового забезпечення. Встановлено, що коло суб'єктів, уповноважених здійснювати управлінську діяльність у частині запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, було розширене законодавцем шляхом включення до таких суб'єктів *військового командування, військових адміністрацій* у розумінні статей 3, 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Зроблено висновок про те, що діяльність органів виконавчої влади загалом і військових адміністрацій зокрема спрямовується на: встановлення та організацію посиленої охорони об'єктів критичної інф-

раструктури та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, і введення особливого режиму їх роботи; організацію реалізації трудової повинності для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, забезпечення функціонування національної економіки та захисту критичної інфраструктури; організацію примусового відчуження чи вилучення майна; запровадження комендантської години та юридичної відповідальності за її порушення; встановлення у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, особливого режиму в'їзду і виїзду, обмежень свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів; регулювання у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, роботи постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій і закладів культури та засобів масової інформації, а також використання місцевих радіостанцій, телевізійних центрів і друкарень для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення; заборону роботи приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування та передачі інформації через комп'ютерні мережі; запровадження у разі необхідності у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, нормованого забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами; лікарськими засобами і виробами медичного призначення; забезпечення охорони державної таємниці та реалізацію відповідних стану війни правил роботи з інформацією, яка становить державну таємницю, створення і функціонування системи контролю за дотриманням таких правил; проведення заходів щодо евакуації населення та обов'язкову евакуацію затриманих осіб.

За результатами виконання теми був підготовлений рукопис монографії «Трансформаційні процеси в організації та діяльності органів виконавчої влади в Україні в сучасних умовах».

– **«Проблеми модернізації теорії і практики протидії злочинності в Україні».** *Науковий керівник – д. ю. н., проф. О. М. Костенко.* Термін виконання – I кв. 2020 р. – IV кв. 2022 р. Виконавці: О. О. Кваша, Ю. А. Турлова, М. І. Сірий, В. Н. Кубальський, А. С. Нерсесян, А. В. Ландіна, В. О. Гацелюк, В. М. Нікітенко, Л. Г. Козлюк, Р. С. Кваша.

У результаті дослідження проблем методології юриспруденції і кримінології виявлено таку закономірність: злочинність, і зокрема воєнна агресія як її різновид, є проявом волі і свідомості людей, які не узгоджуються з законами соціальної природи. Запропоновано концепцію подолання причин воєнної агресії РФ. Продовжено науковий пошук у сфері кримінально-правової охорони державного суверенітету України, яка є одним із пріоритетних напрямів кримінально-правової політики України. Загрозу основам національної безпе-

ки становлять також масштаби організованої злочинності у поєднанні з корупційною. Доведено, що сучасні особливості організованої злочинності в Україні полягають у тому, що фактор глобалізації, з одного боку, та воєнної агресії проти нашої держави – з другого, зумовлюють набуття організованих форм такими вкрай небезпечними явищами, як тероризм, екстремізм, сепаратизм, колабораціонізм. Обґрунтовано висновок і про набуття екологічною злочинністю організованих форм. На основі дослідження правового регулювання обігу зброї зроблено висновок про відсутність його належного регулювання на законодавчому рівні, що призвело до створення в Україні тіньового ринку вогнепальної зброї та боєприпасів до неї, а також розвитку корупційних схем у частині отримання громадянами дозволів на зброю тощо.

За результатами підготовлено рукопис колективної монографії «Проблеми модернізації теорії та практики протидії злочинності в Україні», дві науково-аналітичні записки «Щодо вдосконалення актикримінальної політики в Україні» і «Щодо підвищення ефективності протидії злочинам, що посягають на національну безпеку».

І-й етап «Стратегія захисту України в умовах агресії Російської Федерації» наукового проєкту **«Правові та політичні засади формування та розвитку української державності: історія, сучасність, перспективи».** *Науковий керівник – акад. НАН України Ю. С. Шемшученко.* Термін виконання: І кв. 2022 р.– IV кв. 2023 р. Виконавці: член-кор. НАН України Н. М. Пархоменко, Л. О. Макаренко, О. Ф. Андрійко, Л. Є. Кисіль, О. В. Батанов, А. Р. Крусян, І. В. Музика, Т. І. Бондарук, І. О. Кресіна, В. А. Явір.

У науковому проєкті висвітлено доктринальні й прикладні політико-правові проблеми генезису та розвитку української державності у контексті викликів сьогодення. Розглянуто концептуальні питання людського виміру української державності, стратегії її розвитку через призму реалізації та захисту прав людини. Акцентовано увагу на фундаментальних викликах модернізації української державності з позиції принципів класичного конституціоналізму. Досліджено проблеми української державності в аспекті формування в Україні парламентаризму та здійснення децентралізації влади.

В основу концепції модернізації конституційної державності мають бути покладені насамперед природні закономірності індивідуального людського єства, поведінки людей. Ідеологія державоцентризму, тобто ідеологія керування з боку держави поведінкою людини і життєдіяльністю суспільства в цілому, має поступитися людиноцентристській ідеології, тобто ідеології служіння держави інтересам людини і суспільства.

Проведене дослідження дало підстави зробити висновок, що в умовах викликів сьогодення поняття «державність» необхідно розкривати не лише з погляду її сутності, історичного змісту, етапів формування, а й з позицій аксіологічних, національних і ментальних параметрів, функціонально-діяльнісного та інституційно-суб’єктного аспектів. В умовах викликів сьогодення фундаментальним чинником і стратегічною умовою захисту і збереження

історії та сталого розвитку української державності є парламентаризм, сутність і зміст якого безпосередньо пов'язується з наявністю інститутів, офіційно іменованих парламентом. Доведено, що іманентною ознакою демократії та стратегічним чинником поступального розвитку української державності є децентралізація. В умовах сьогодення децентралізація в Україні фактично стає питанням цивілізаційного вибору та складовою євроатлантичного курсу нашої держави, важливим елементом політичної та конституційної культури, а отже, стратегічним завданням (поряд із багатьма іншими) у контексті сучасних викликів і загроз національній безпеці та обороні.

За результатами дослідження підготовлено наукову записку «Стратегія захисту і збереження історії та сталого розвитку української державності».

У рамках Цільової комплексної програми НАН України з наукових космічних досліджень на 2018–2022 рр. виконувався науковий проєкт **«Правове забезпечення довгострокової сталості космічної діяльності». Етап V «Зменшення космічних загроз шляхом прийняття норм, правил і принципів відповідальної поведінки»,** термін виконання: лютий-грудень 2022 р., *науковий керівник – д. ю. н., проф. Н. Р. Малишева.* Виконавці: Н. Р. Малишева, А. М. Гурова.

За результатами дослідження проведено аналіз міжнародних договорів, інших резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, норм міжнародних організацій щодо забезпечення відповідальної поведінки в космосі, законодавства держав – членів ЄС, США та інших держав світу, а також наукових підходів до розуміння концепції «відповідальної поведінки в космосі» та правових механізмів її забезпечення, підготовлені рекомендації щодо реалізації відповідної концепції в Україні та подані рекомендації щодо національної позиції на міжнародній арені.

З теми підготовлено та передано до Ради НАН України з космічних досліджень і Наукової частини Космічної програми України Звіт про виконання відповідної теми. За результатами дослідження в журналі «Космічна наука і технологія» (індексується базами SCOPUS та Web of Science), 2022, № 6 опубліковано наукову статтю Н. Р. Малишевої і А. М. Гурової на тему «Довгострокова сталість космічної діяльності: нові виклики перед міжнародним і національним космічним правом». Підготовлено Правову позицію для Президії НАН України у зв'язку з заявами РФ щодо законності визнання приватних супутників як цілі для знищення. Н. Р. Малишевою спільно з Центром космічного права Японії підготовлено і проведено міжнародний бізнес-форум, присвячений космічній діяльності в Україні. На ньому Н. Р. Малишева зробила основну доповідь, присвячену космічній діяльності й космічному праву в Україні в умовах збройної агресії РФ. Н. Р. Малишева і А. М. Гурова взяли участь у Національному форумі «Поводження з відходами в Україні: законодавство, економіка, технології» (м. Київ, 24–25 листопада) і виступили з доповіддю «Використання засобів ДЗЗ для виявлення та каталогізації місць розташування відходів, що утворились внаслідок військових дій на території України».

Окрім основної відомчої та програмно-цільової тематики, співробітники Інституту брали участь у таких дослідженнях: 1. Загальноакадемічний проєкт «Енциклопедія Сучасної України». Енциклопедія видається під егідою Інституту енциклопедичних досліджень НАН України спільними зусиллями багатьох академічних установ. На Інститут редколегія видання покладає підготовку ряду статей юридичної тематики. Відповідно І. Б. Усенко є науковим редактором відділу «Право» цього видання. 2. Тривала співпраця Інституту з Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» щодо видання «Великої української енциклопедії». Видання ВУЕ здійснюється відповідно до Указу Президента України «Про Велику українську енциклопедію» від 2 січня 2013 р. № 1/2013; Указу Президента України «Питання підготовки та видання Великої української енциклопедії» від 12 січня 2015 р. № 7/2015; постанов Президії НАН України (2013–2017). У відділі історико-правових досліджень готується ряд статей для майбутніх томів енциклопедії та її електронної версії.

У 2022 р. Інститут продовжував підтримувати зв'язки з центральними органами державної влади, з окремими відомствами, установами, організаціями у сфері державотворення, правотворення, правоохоронними та судовими органами влади України. Співробітники Інституту брали участь у роботі ряду державних та урядових комісій і комітетів, національних рад та агентств, активно працювали над удосконаленням і реалізацією положень Конституції України, проєктами окремих кодексів та інших нормативно-правових актів, проводили експертизи та надавали науково-консультативну і науково-методичну допомогу, а саме: Президії НАН України, Конституційному Суду України, Голові Верховної Ради України та профільним комітетам Верховної Ради України, Верховному Суду, Головному управлінню Служби безпеки України, Офісу Генерального прокурора, Прокуратурі АРК та міста Севастополя, Кабінету Міністрів України, Міністерству юстиції України, Міністерству освіти і науки України та ін.

На постійній основі таку роботу здійснювали: *О. В. Скрипнюк* – член науково-консультативної ради (далі – НКР) при Голові Верховної Ради України; член НКР Верховного Суду; член НКР Конституційного Суду України, член Комітету Верховної Ради України з присудження премій для молодих вчених. *Н. М. Оніщенко* як Голова ГЕР 08-право (НАЗЯВО); член НКР з питань реалізації спеціального національного превентивного механізму при Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини; член НКР при Голові Верховної Ради України; член НКР при Верховному Суді; член НКР при Конституційному Суді України; член робочої групи Мін'юсту України з розробки проєкту Закону України «Про нормативно-правові акти»; член комісії конкурсу «Підтримки досліджень провідних та молодих вчених» Національного фонду наукових досягнень; член Національної наукової комісії ННЦ. *О. О. Кваша* – член НКР при Голові Верховної Ради України, член НКР при Верховному Суді. *Н. М. Пархоменко* – член НКР при Голові Верховної Ради України. *О. В. Кресін* – член НКР Конституційного Суду України.

Загалом, відповідно до звернень вищих органів державної влади або відповідно до доручення Президії НАН України співробітниками Інституту у 2022 р. було підготовлено, зокрема: для Президії НАН України – 20, Верховної Ради України – 8, Кабінету Міністрів України – 1, Служби безпеки України – 7, ДБР – 1, НАЗК –1, Конституційного Суду України – 2, Верховного Суду – 5, Національного космічного агентства – 1, Офісу Генерального прокурора – 4, Міністерства юстиції України – 3, Всеукраїнської економічної ліги – 1, Міністерства економіки України – 1, Міністерства закордонних справ України –1, Державної міграційної служби України – 2, Бюро економічної безпеки України – 1 та ін. висновки на проєкти законів, програм, стратегій та інших аналітичних матеріалів. Серед них: наукова записка «Шляхи вдосконалення міжнародно-правового забезпечення продовольчої безпеки України та світу в умовах збройних конфліктів» (П. Ф. Кулинич, І. М. Проценко); наукова записка щодо способів захисту з ініціативи прокурора законних інтересів держави як суб'єкта забезпечення особливої охорони земель як основного національного багатства за законодавством України – для Офісу Генерального прокурора (П. Ф. Кулинич).

Протягом року співробітники Інституту брали активну участь у роботі міжнародних, державних і громадських організацій. Зокрема, *О. Л. Богініч* – перший заступник голови центральної Координаційної ради всеукраїнської громадської організації «Конгрес громадянського суспільства України». *І. Б. Усенко* як член комісії Міністерства юстиції України з питань дотримання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» щодо документів, винесених на розгляд комісії; також наказом Міністерства освіти і науки України № 700 від 5 серпня 2022 р. призначений (за згодою) членом предметної (галузевої) експертної комісії з громадянської освіти та правознавства. *О. О. Кваша* увійшла до складу Міжвідомчої робочої групи при Офісі Генпрокурора, яка створена з метою координації діяльності правоохоронних та інших державних органів України, спрямованої на забезпечення притягнення до відповідальності осіб, що прямо чи опосередковано причетні до вчинення РФ збройної агресії проти України, розшуку, арешту та подальшої конфіскації або примусового вилучення у дохід України належних їм або іншим особам активів, а також об'єктів права власності РФ, її резидентів, належної комунікації та обміну інформацією з відповідними міжнародними та іноземними ініціативами та робочими групами. *А. Ю. Іванова* – член робочої групи при Комітеті Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин та як член Фахово-експертної комісії з питань збереження об'єктів і творів мистецтва Координаційної ради з мистецької освіти і науки при НАМ України. *О. Ф. Андрійко* – член Робочої групи при Комітеті з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування Верховної Ради України,

брала участь у підготовці проєкту Закону України «Про адміністративну процедуру» та роботі над зауваженнями депутатів Верховної Ради України до даного проєкту Закону. *Н. Р. Малишева* є член-кореспондентом Міжнародної академії астронавтики, міжнародним експертом ООН з питань освіти в галузі космічного права, членкинею Ради Асоціації високотехнологічних підприємств та організацій «Космос» і керівником Комітету-1 з космічної політики та права цієї Асоціації, Ради з космічних досліджень НАН України, експертом ЮНЕСКО з етичних питань, пов'язаних із зміною клімату, членкинею Міжнародної спілки права навколишнього середовища, Міжнародного союзу збереження природи, Національного комітету ЮНЕСКО «Людина і біосфера», головою секції правових основ природокористування Всеукраїнського товариства охорони природи, членом Всеукраїнської ради УТОП. *В. Н. Денисов* – член Правління Української асоціації міжнародного права, «Асоціації морського права України»; член Наглядової ради «Український часопис «Міжнародне право» Інституту міжнародних відносин Київського університету імені Тараса Шевченка; член Ради почесних членів «Honoris causa» журналу «Право України». *В. І. Акуленко* – член Національної спілки журналістів України; член Правління Української асоціації міжнародного права, член редколегії «Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право». *О. В. Кресін* – член Комісії з вивчення історії українського права при Президії НАН України, координатор Українського національного комітету Міжнародної асоціації юридичних наук; засновник і вчений секретар Української асоціації порівняльного правознавства. *Я. А. Павко* – член Спілки юристів України; член Асоціації міжнародного права. *О. С. Переверзєва* – член Української асоціації з морського права. Протягом року здійснювалася координація наукових досліджень у таких традиційних напрямах: залучення провідних учених до участі у виданнях, які готуються співробітниками Інституту; надання науково-методичної допомоги державним установам, науковим і навчальним закладам України; погодження тем дисертаційних досліджень, керівництво аспірантами і здобувачами інших установ і міст України; рецензування наукових монографій і статей; співпраця у рамках громадських організацій вчених, співпраця з державними органами у рамках законопроєктної роботи, зокрема, з фахівцями Офісу Президента України, Конституційного Суду України, комітетами Верховної Ради України, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Міністерства юстиції України, Національного агентства з питань державної служби України та ін. Традиційні плідні зв'язки підтримувалися з юридичними факультетами закладів вищої освіти, НАН України та НАПрН України в аспекті підготовки докторів філософії, кандидатів і докторів юридичних наук; підготовки публікацій у юридичних журналах цих закладів освіти, у тому числі зарубіжних; експертизи тем дисертаційних досліджень, опанування докторських і кандидатських дисертацій; рецензування наукових праць як представлених для опублікування, так і опублікованих, участі в роботі екзаменаційних комісій та ін.

Протягом 2022 р. Інститут продовжував підтримувати традиційно усталені наукові зв'язки із зарубіжними науково-дослідними установами, вузами та факультетами юридичного профілю, міжнародними організаціями. Як і в попередні роки, Інститут підтримує сталі зв'язки з науковцями Литви, Польщі, Іспанії, Словаччини, інших країн. Інститут є базисом і осередком Міжнародної асоціації істориків права, що об'єднує фахівців з різних країн, визначає і координує дослідження за пріоритетними науковими напрямами.

В. П. Горбатенко обраний іноземним членом Польської академії наук і мистецтв (Polska Akademia Umiejetności) (рішення загальних зборів Польської академії наук і мистецтв від 11 червня 2022 р., затверджене Президентом Республіки Польща 01 вересня 2022 р.).

Академік НАН України Ю. С. Шемшученко – дійсний член Міжнародної академії екологічного права (США). Н. Р. Малишева є членом-кореспондентом Міжнародної академії астронавтики, міжнародним експертом ООН з питань освіти в галузі космічного права, членкинею Міжнародної спілки права навколишнього середовища, членкинею Міжнародного союзу збереження природи.

Налагоджується співпраця із провідними науковими центрами Західної та Центральної Європи. Так, А. Ю. Іванова здійснила два міжнародні стажування. Була запрошеним науковим співробітником Пріоритетної програми 1859 «Досвід і очікування. Історичні основи поведінкової економіки» в Берлінському університеті Гумбольдта. Програма фінансується за рахунок Німецького дослідницького фонду (Deutsche Forschungsgemeinschaft) та об'єднує міждисциплінарну групу істориків, економістів, інформаційників. У рамках програми продовжувала досліджувати історію конституцієтворення періоду Української Народної Республіки та брала участь у загальному дослідженні впливу конституцієтворчого процесу на економічні очікування. Також А. Ю. Іванова була запрошеним науковим дослідником Віденського університету, у проєкті ERC (European Research Council) «Нетериторіальна автономія як захист меншин у Європі. Інтелектуальна та політична історія мандрівної ідеї, 1850–2000». Проєкт здійснюється та об'єднує міждисциплінарну групу істориків, фахівців з вивчення націоналізму та етнічності, міжнародних відносин, порівняльної історії для вивчення транснаціональних історій нетериторіальної автономії як інтелектуальної концепції зі складною історією в Європі та як прикладний політичний інструмент у поводженні з національною різноманітністю. У рамках проєкту досліджувала історію підготовки й авторство закону Української Народної Республіки «Про національно-персональну автономію» 1918 р. як частини конституційного процесу, що становить значний інтерес як для української історії права, так і для європейських національних студій нетериторіальних автономій загалом. Стажування стало можливим завдяки отриманню індивідуального гранту Австрійської Академії наук для соціогуманітарних досліджень.

У Humboldt University започатковано співробітництво із заснованим ним онлайн-журналом для оглядів академічних книг історичного спрямування під назвою H-Soz-Kult. Маючи понад 30 000 передплатників у більш ніж 100

країнах, він є одним із найбільших (і, можливо, найважливіших) такого роду в Європейському Союзі. У H-Soz-Kult започатковано спеціальну колекцію рецензій на книги, присвячені історії України та Східної Європи загалом. Наразі це рецензії з історії України на книжки, видані в Німеччині, США та Великій Британії (https://www.hsozkult.de/text/id/texte-5394). У рамках цієї співпраці вже вийшла англомовна рецензія А. Ю. Іванової та готується до друку рецензія Т. І. Бондарук. Це дасть змогу європейським дослідникам ближче ознайомитися із сучасним академічним доробком у галузі української історії права.

О. О. Малишевим спільно з О. В. Кресіним налагоджено контакт із дослідницею історії козацтва М. Ю. Тратнер, яка мешкає у Швеції. У рамках відповідної співпраці дослідниками перекладено та опрацьовано низку нових документів з історії України, що зберігаються в Державному архіві Швеції. У звітному році вийшов друком популярний фотоальбом деяких з цих документів з їх перекладами та коментарями, які зроблено зазначеними вченими.

Н. Р. Малишева проходила стажування в Іспанії, університет Аліканте, факультет правових наук (серпень-жовтень 2022 р.). Вивчала екологічне право Іспанії, працювала в бібліотеці факультету, прочитала лекцію для викладачів і студентів факультету на тему «Екологічне право України та нові виклики перед ним у зв'язку з агресією РФ проти України».

Я. В. Сімутіна здійснювала за програмою міжнародної академічної мобільності наукове стажування та проводила наукові дослідження у Школі права Брістольського університету (University of Bristol Law School), Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, на підставі гранту від Британської академії наук (British Academy of Sciences) та Ради вчених з груп ризику (the Council for At-Risk Academics (Cara) з 01.09.2022 по 01.09.2024. Зміст: проведення порівняльно-правового наукового дослідження на тему «Реформа трудового законодавства в Україні: у пошуках рівноваги між захистом зайнятості та дерегуляцією» з метою вивчення позитивного досвіду та найкращих практик країн ЄС та Великої Британії. Брала участь в online Seminar «Labour Law Reform in Ukraine – Step To or Back the European Community», 29 of November 2022, Polish Scientific Network of Labour Law and Social Security «COOPERANTE» operating at the Faculty of Law and Administration at the University of Lodz («Реформа трудового права в Україні – крок до Європейської спільноти чи назад», 29 листопада 2022 р., Польська наукова мережа трудового права та соціального забезпечення «COOPERANTE», яка діє на факультеті права та адміністрації Університету в Лодзі). А. М. Гурова проходила стажування у Франції, в університеті Ля-Рошель 01 вересня – 30 листопада 2022 р. Я. А. Павко проходила міжнародне науково-педагогічне стажування з юридичних наук у Західному університеті імені Василя Голдіш (Арад, Румунія, 4 квітня –13 травня 2022 р.) на тему «Modern trends and directions of training future international lawyers». 6 кредитів (180 год.). Certificate of participation in the scientific and pedagogical internship (U1305-1 UK).

О. В. Кресін отримав грант на наукове дослідження (без виїзду з України – non-residential), Фундація імені Кшиштофа Скубішевського, Варшава, 1 квітня – 30 липня 2022 р., зміст: проведення наукового дослідження. А також проходить стажування як запрошений науковий співробітник в Університеті Лозанни (Швейцарія), 16 серпня 2022 р. – 15 серпня 2023 р. Зміст: проведення наукового дослідження, організація наукових конференцій і презентацій, відкритих лекцій. Провів відкриту лекцію у Тель-Авівському університеті «Origin of Comparative Law in the Early Nineteenth Century». Тель-Авів, 7 грудня 2022 р.

О. С. Переверзєва отримала сертифікат щодо проходження стажування 27–29.06.2022 р. у м. Лейпцигу (Німеччина). (Міжнародний лейпцизький форум медіації. Тема 1. Транскордонна медіація ЄС. Тема 2. Міжкультурна компетентність. Тема 3. Новий підхід у наборі медіаторів).

О. М. Молявко протягом 2022 р. була членом Німецько-українського об'єднання суддів, адвокатів та правознавців (Німеччина, Франкфурт).

Н. Р. Малишева спільно з японською стороною (Keio University) організувала і провела в Японії (Токіо) онлайн і офлайн міжнародний безпековий форум з питань агресії РФ проти України. Виступила з основною доповіддю «Armed aggretion of Russian Federation against Ukraine and International Security Law» («Збройна агресія РФ проти України та міжнародне безпекове право»). Підготовлено і проведено міжнародний бізнес-форум, присвячений космічній діяльності в Україні (організовано Міжнародним центром космічного права при Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України спільно з Центром космічного права Японії), на якому Н. Р. Малишева зробила основну доповідь-презентацію «Space activities and space business in Ukraine: yesterday, today, tomorrow» («Космічна діяльність та космічний бізнес в Україні: вчора, сьогодні, завтра»), присвячену космічній діяльності й космічному праву в Україні в умовах збройної агресії РФ, а також узяла участь у дискусії і відповіла на численні запитання.

Співробітники Інституту є членами редакційних колегій зарубіжних юридичних наукових видань. Зокрема, В. Н. Денисов – член редакційної колегії наукового видання «European Studies – The Review of European Law, Economics and Politics» (https://jmcentre.upol.cz/european-studies), що входить до міжнародної наукометричної бази даних Scopus; О. В. Кресін – член ради рецензентів журналу «Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego» (Польща), член редакційної ради журналу «Journal of Comparative Law» (Велика Британія), почесний член редаційної колегії «Zeszyty Naukowe Towarzystva Doktorantow Universitetu Jagellonskiego» (Польща), член редакційної ради «Journal of Constitutionalism and Human Rights» (Литва), член редколегії журналу «The Lawer Quarterly» (Чехія); Л. Г. Фалалєєва – член редакційної колегії наукового видання «European Studies – The Review of European Law, Economics and Politics», що входить до міжнародної наукометричної бази даних Scopus; М. І. Суржинський – член редакційної ради колективної монографії «Analyzing Political Tensions Between Ukraine, Russia, and the EU». США, Вид-во: IGI

Global; Н. Р. Малишева є членом редколегії журналу «Космічна наука і технологія», що індексується у наукометричній базі даних Web of Science (категорія «А», у т. ч. з міжнародного права); В. П. Горбатенко є співредактором українсько-польського журналу «Studia Politologica Ukraino-Polona»; О. В. Кукуруз – член редакційної ради польського журналу «Studia Politologiczne» (Польща).

Результати наукових досліджень дискутувалися на конференціях, семінарах, круглих столах тощо, в яких Інститут виступив *як організатор або співорганізатор.* Зокрема, це: міжнародний експертний круглий стіл «Деокупація. Юридичний фронт» (18 березня 2022 р.); методологічний семінар «Проблеми забезпечення національного правовопорядку на сучасному етапі» (03 травня 2022 р.); всеукраїнська наукова конференція «Рашизм: сучасний варіант варварства (юридичні аспекти проблеми)» (25 травня 2022 р.); міжнародний вебінар «Місцеве врядування в Україні: становлення, реформи, геополітичні наслідки та післявоєнне відновлення» (06 червня 2022 р.); круглий стіл «Воєнні злочини: проблеми кримінально-правової кваліфікації, розслідування та правосуддя» (10 червня 2022 р.); XIII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави» (23 червня 2022 р.); круглий стіл «Конституція України: правове регулювання у державі в умовах воєнного стану (23 червня 2022 р.); науковий полілог «Україна: держава і нація» до 31-ї річниці незалежності України» (22 серпня 2022 р.); експертне обговорення «Формування складу Конституційного Суду на конкурсних засадах: питання законодавчих механізмів та практики» (07 вересня 2022 р.); міжнародний бізнес-форум «Космічна діяльність і розвиток космічного бізнесу в Україні» (27 вересня 2022 р.); XIII Міжнародна науково-практична конференція «Захист прав, свобод і законних інтересів людини, громадянина та держави в умовах збройної агресії проти України» (11 жовтня 2022 р.); Міжнародна конференція щодо ситуації в Україні в контексті збройної агресії РФ (Японія) (21 жовтня 2022 р.); круглий стіл з обговорення Стратегії політико-правового розвитку України до 2030 року (25 жовтня 2022 р.); науково-практичний круглий стіл «Трагедія народу в правовій ретроспективі: до 90-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» (27 жовтня 2022 р.); міжнародний колоквіум «Агресія РФ проти України: екологічні наслідки міжнародного збройного конфлікту. Міжнародна солідарність» (1–2 листопада 2022 р.); науково-практична конференція «Адміністративне і фінансове право України: теорія і практика в умовах сьогодення» (27 листопада 2022 р.); круглий стіл «Рекодифікація цивільного законодавства України: перспективи регулювання цивільних правовідносин» (пам'яті української вченої Я. М. Шевченко з нагоди 90-річчя від дня народження) (03 листопада 2022 р.); круглий стіл «Правові засади інформаційної безпеки України в умовах російської воєнної агресії» (29 листопада 2022 р.); міжнародна конференція «Агресія РФ проти України: наслідки. Екологічна солідарність у міжнародних збройних конфліктах» «L'agression de l'Ukraine par la Russie: les

consequences. Solidarite ecologique et conflit arme international» (Франція, 1 грудня 2022 р.) та ін.

Результати наукових досліджень співробітників Інституту відображені у 8 монографічних працях, 6 збірниках наукових праць, 1 журналі. Загальний обсяг публікацій співробітників Інституту, враховуючи наукові статті, брошури, тези конференцій тощо, склав близько 285,00 друк. арк. Зокрема, вийшли друком: *Правова держава:* щорічник наукових праць. Випуск 33. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. 752 с.; *Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку:* монографія / колектив авторів: О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, Т. І. Тарахонич та ін.; за заг ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Наукова думка, 2022. 432 с.; О. М. Костенко. *«Нові очі» для нового часу:* монографія. Тернопіль: Терен, 2022. 152 с.; *Політика, право і влада в світлі правової політології:* монографія / колектив авторів, за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. 370 с.; *Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року:* науково-аналітична записка / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. 176 с.; І. О. Кресіна, І. В. Кушнарьов. *Політична корупція: глобальні виклики і Україна:* монографія. Київ: Норма права, 2022. 296 с.; В. П. Горбатенко. *Чеслав Мілош: «Більше за одне життя».* Київ: Парлам. вид-во, 2022. 336 с.; Наукова записка. *Стратегія захисту і збереження історії та сталого розвитку української державності* / колектив авторів: О. В. Скрипнюк, Н. М. Пархоменко, О. В. Батанов, А. Р. Крусян, В. П. Нагребельний. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького, 2022. 7 друк. арк.

Збірники наукових праць: *Держава і право:* збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 91 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2022. 374 с.; *Держава і право:* збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 92 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2022. 347 с.; *Проблеми забезпечення національного правопорядку на сучасному етапі:* збірник матеріалів методол. семінару / за заг. ред. член.-кор. НАН України Н. М. Пархоменко. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. 68 с.; *Зобов'язальні відносини в аспекті рекодифікації Цивільного кодексу України: перспективи правового регулювання:* збірник наук. праць: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 22 листопада 2021 р.). / за заг. ред. М. В. Венецької. Київ: Інтерсервіс, 2022. 98 с.; *Всеукраїнська наукова конференція «Рашизм: сучасний варіант варварства (юридичні аспекти проблеми)»* 25 травня 2022 року: тези доповідей / відп. за випуск І. Б. Усенко, Є. В. Ромінський; Міжнародна асоціація істориків права, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ, 2022. 52 с.; *Трагедія народу в правовій ретроспективі: до 90-х роковин Голодомору 1932–1933 рр.* в Україні: матеріали наук.-практ. круглого столу (Київ, 27 жовтня 2022 р.) / [редкол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, І. Б. Усенко та ін.]. Київ: ДНДІ

МВС України, 2022. 150 с.; *Науковий полілог: Україна: держава і нація. До 31-ї річниці відновлення української державності:* збірник наук. праць / Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Фонд інституційного розвитку української науки. Київ: Людмила, 2022. 292 с.; *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи:* збірник матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф. (Львів, 17 червня 2022 р.) / за наук. ред. проф. О. В. Батанова, проф. Д. Вацінкевича, доц. Р. Б. Бедрія. Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка; Київ, Щецин, 2022. 300 с.

Журнали: *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. 452 с.

Попри війну, поряд з науково-дослідною і науково-організаційною роботою наукові, співробітники Інституту, переважно онлайн, брали участь у навчальному процесі, читаючи повний курс лекцій або спецкурси, були членами ЕКів у ЗВО України, виступали з лекціями та науковими доповідями у закладах освіти, а також у друкованих і електронних засобах масової інформації. Воєнний стан унеможливив масові просвітницькі наукові заходи офлайн. Актуальним завданням відповідно стало розширення кола учасників, організованих Інститутом у мережі Інтернет наукових конференцій, круглих столів, методологічних семінарів тощо. Доволі ефективною є практика оприлюднення наукової продукції Інституту в мережі Інтернет. Зокрема, оновлена власна сторінка Інституту. На сайті Інституту розміщується інформація щодо анонсів наукових заходів і звіти про їх проведення, діяльність аспірантури, спеціалізованих вчених рад та ін.

Створена сторінка Інституту у Фейсбуці: *https://www.facebook.com/idpnan*

Співробітники Інституту популяризують діяльність Комісії історії українського права при Президії НАН України та громадської організації «Міжнародна асоціація істориків права»: оприлюднюються звіти про проведені заходи в періодичних виданнях і на електронних ресурсах партнерів; ведеться власна сторінка в соціальній мережі «Фейсбук» МАІП, що створює додаткові можливості для зміцнення зв'язків між членами Асоціації та популяризації її діяльності в Україні та світі. Також у звітному році продовжив функціонувати youtube-канал Міжнародної асоціації істориків права, на якому можна ознайомитися з повними відеозаписами заходів, організованих цього року Міжнародною асоціацією істориків права за підтримки Комісії історії українського права при Президії НАН України. Канал доступний за посиланням: https://www.youtube.com/channel/UCetr4frhXrB18Fzv4Z-EN3Q

На сьогодні онлайн доступні фактично всі нові статті співробітників Інституту, насамперед ті, які первісно опубліковані у фахових виданнях, що мають власні сайти. Ці статті здебільшого також викладаються в електронному репозитарії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського для загального відкритого доступу. Формою пропаганди власних досліджень є також використання загальновизнаних у світі ідентифікаторів

ORCID, DOI тощо, створення співробітниками Інституту акаунтів на порталі academia.edu та регулярне розміщення на них власних статей.

Також провідні співробітники Інституту мають власні індекси (акаунти) в бібліографічних базах даних WorldCat, VIAF (Virtual International Authority File), «Науковці України» та Бібліотеки Конгресу США. Відділ історико-правових досліджень кілька років тому започаткував спеціальну групу в популярній мережі «Фейсбук» і через неї регулярно інформує про новини Міжнародної асоціації істориків права, зокрема розміщує електронні версії матеріалів наукових форумів, історико-правових монографій та інших видань. Проте проблемним залишається оцифрування і викладення в Інтернет попередньої наукової продукції. Відомості про І. Б. Усенка включені до Українського національного біографічного архіву, а його особовий фонд документів прийнятий на постійне зберігання в Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Висвітлення діяльності Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України на Facebook сторінці кафедри політології та соціології Київського університету імені Бориса Грінченка. URL: https://www.facebook.com/profile.php?id100079171025555 (В. П. Горбатенко, О. В. Кукуруз); сторінка відділу у Facebook «Правова політологія» https://www.facebook.com/groups/331982651807890 (О. М. Стойко). 28.07.2022 р. телеканал ICTV, марафон «Єдині новини», програма «Факти», сюжет «Законодавчі містки між Гетьманщиною і сучасною Україною. Конституція Пилипа Орлика» (О. В. Кресін).

Також опубліковано роботи з актуальних питань міжнародного та національного права у ЗМІ, зокрема Павко Я. А. «Особливості та здобутки Кліматичної конференції ООН у 2021 році» // Трибуна. 2022. № 1. С. 31–32 та «Ядерний тероризм у світлі війни російської федерації проти України» // Голос України. 2022. № 179. С. 4. Крім того, співробітники Інституту активно висвітлювали актуальні питання міжнародного права, що стосуються агресії РФ проти України, в соціальних мережах. Зокрема: Тимощук В. П. 10 років успіху – Закон України «Про адміністративні послуги». URL: https://decentralization.gov.ua/news/15436; Тимощук В. П. Не Дією єдиною // Дзеркало тижня. 15 червня 2022. URL: https://zn.ua/ukr/internal/ne-dijeju-jedinoju.html; Тимощук В. П. (у співавторстві). Чому різке скорочення держапарату – не реформа, а великий ризик // Дзеркало тижня. 15 червня 2022. URL: https://zn.ua/ukr/internal/chomu-rizke-skorochennja-derzhaparatu-ne-reforma-a-velikij-rizik.html; Тимощук В. П. Реформа реформ / UPLAN. 24.05.2022. URL: https://uplan.org.ua/analytics/reforma_reform/; Тимощук В. П. Запровадження адмінпроцедури – здійснення відразу кількох кроків у напрямку євроінтеграції / 19.05.2022. URL: https://par.in.ua/information/publications/87; Тимощук В. П. Облік населення. Навіщо потрібно реформувати інститут «прописки»? // Дзеркало тижня. 11 травня 2022. URL: https://zn.ua/ukr/social_secutity/oblik-naselennja-navishcho-potribno-reformuvati-institut-propiski.html; Тимощук В. П. Чому ОМС не реєструють народження

та смерть і люди вимушені їхати до Мін'юсту // Дзеркало тижня. 18 грудня 2022. URL: https://zn.ua/ukr/internal/chomu-ratssi-ne-rejestrujut-narodzhennja-ta-smert-i-ljudi-vimusheni-jikhati-do-minjustu.html

У звітному році до Національної академії наук України та галузевих академій співробітники Інституту не обирались.

Інститут з 2016 р. має ліцензію на право провадження освітньої діяльності на третьому (науково-освітньому) рівні вищої освіти за відповідними спеціальностями. У 2021 р. відбулась акредитація освітньо-наукової програми «Право» (ідентифікатор у ЄДЕБО 47822), рівень вищої освіти – доктор філософії, галузь знань – 08 «Право», спеціальність – 081 «Право», тип – Освітньо-наукова (рішення ухвалене на засіданні Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти 30 вересня 2021 р., протокол № 16 (59). Галузь знань – 052 «Соціологія та поведінкові науки», спеціальність – 052 «Політологія». Галузь знань – 29 «Міжнародні відносини», спеціальність – 293 «Міжнародне право». З 2022 р. галузь знань – 28 «Державне управління», спеціальність 281 «Публічне управління та адміністрування».

У звітному році в докторантурі та аспірантурі Інституту навчалося 130 осіб, у т. ч. на умовах бюджетного фінансування 15 осіб, за контрактами навчалося 107 осіб, у докторантурі навчалося 23 особи. Кількість зарахованих у 2022 р.: 25 (7 – денної форми навчання, 18 – заочної), з них за контрактом – 22 особи. У 2022 р. у разових спеціалізованих вчених радах проведено захисти на здобуття ступеня доктора філософії в галузі права 13 аспірантів Інституту.

На роботу в Інститут було прийнято 4 молодих спеціалісти віком до 35 років. Пройшли переддипломну практику 9 випускників Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 27 – Київського університету імені Бориса Грінченка.

За вагомий особистий внесок у розвиток юридичної науки, підготовку наукових кадрів провідні співробітники отримали нагороди НАН України, а саме: член-кор. НАН України В. Ф. Сіренко – подяку Національної академії наук України; член-кор. НАН України Н. М. Пархоменко – відзнаку НАН України «За підготовку наукової зміни»; І. Б. Усенко – відзнаку НАН України «За підготовку наукової зміни»; О. В. Скрипнюк нагороджений нагрудним знаком МОН України «За наукові та освітні досягнення».

Основною проблемою для проведення досліджень Інституту є недостатнє фінансування, у зв'язку з чим поряд з іншими проблемами виникають труднощі в опублікуванні результатів як у вигляді окремих наукових праць (статті, тези доповіді тощо), так і колективної чи одноособової монографій. Результати проведених досліджень не повною мірою сприймаються і використовуються в нормотворчій діяльності з точки зору їх наукового підходу при забезпеченні правоохоронної діяльності.

У цих умовах залишається актуальним завдання не лише послідовно боротися за утвердження в Україні верховенства права, що є статутним завданням Інституту, а й значно активніше з юридичних позицій розкривати суспільну шкідливість дій, спрямованих на послідовне нищення фундамен-

тальної науки загалом, і соціогуманітаристики зокрема. Серед іншого потрібно протидіяти і згубним процесам у самому академічному середовищі: формалізації оцінювання наукової діяльності. У внутрішньому інститутському житті важливо, щоб організаційні реформи супроводжувалися прозорістю управлінських рішень, розвитком академічної демократії та пануванням здорового глузду.

Таким чином, можна вважати, що у 2022 р. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України в цілому виконав поставлені перед ним завдання, що було підтверджено рішенням вченої ради Інституту. Відповідно вчена рада Інституту вважає за доцільне:

• у 2023 р. основні зусилля Інституту зосередити на активізації наукових досліджень проблематики функціонування держави та її інститутів, правової системи країни у цілому в умовах воєнного стану у зв'язку з повномасштабною воєнною агресією РФ та в поствоєнний період, правового забезпечення суверенітету держави, оборони і національної безпеки, а також на проблемних правових аспектах євроатлантичної та міжнародної інтеграції України;

• посилити теоретико-методологічний рівень і результативність наукових досліджень, їх зв'язок і вплив на практику державно-правового будівництва;

• приділяти особливу увагу вдосконаленню кадрової політики та зміцненню кадрового потенціалу, набору в аспірантуру і докторантуру Інституту, підготовці на належному рівні кадрів вищої кваліфікації (докторів, кандидатів наук і докторів філософії);

• розглянути на засіданні Вченої ради Інституту та у I кварталі 2023 р. прийняти нову редакцію Стратегії діяльності та розвитку Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України на 2017–2026 р.;

• у робочих планах науково-дослідних робіт наукових відділів на 2023 р. передбачити заходи щодо реалізації положень правового характеру, які містяться у щорічному посланні 28 грудня 2022 р. Президента України В. О. Зеленського до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

• поглибити подальшу співпрацю Інституту з відповідними комітетами Верховної Ради України, а також Дослідницькою службою Верховної Ради України з метою наукового забезпечення і наукового супроводу відповідних законопроєктів;

• взяти активну участь у підготовці Національної доповіді НАН України 2023 р.;

• продовжити раціоналізацію діяльності Вченої ради Інституту, зокрема, шляхом створення низки постійних комісій для попереднього опрацювання питань, які виносяться на її розгляд (затвердження тем науково-дослідних робіт, формування пропозицій щодо заохочення співробітників Інституту, поточного контролю за виконанням планів НДР, вирішення кадрових питань тощо);

• посилити увагу до представлення результатів діяльності Інституту в соціальних мережах. Результати наукової діяльності Інституту необхідно адекватно відображати в українській «Вікіпедії» та в наукометричній системі

«GOOGLE Scholar». Вважати за доцільне створення власних наукометричних профілів провідними науковцями Інституту, запровадження належного адміністрування низки акаунтів;

• у поточному році значно інтенсифікувати роботу по підготовці публікацій у друкованих та електронних наукових виданнях, у тому числі в іншомовних журналах;

• забезпечити подальше напрацювання науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій на основі оновленого договору про співпрацю з Київською міською радою (Київською міською державною адміністрацією);

• вважати за доцільне публікацію видань «Вибраних творів» академіка О. О. Малиновського та Ф. В. Тарановського і вирішити питання щодо фінансування цих видань;

• започаткувати видання «Електронної історико-правової бібліотеки», здійснити низку конкретних заходів щодо представлення наукової продукції Інституту в цифровому вигляді у мережі Інтернет та через видання на електронних носіях;

• вважати за доцільне провести для науковців інституту цикл семінарів щодо електронного інструментарію сучасного науковця, зокрема, активно долучати співробітників до наукометричних процесів, заохочувати відвідування спеціалізованих семінарів для науковців і бібліотечних працівників із користування базами на кшталт Coogle Scholar, а також користування бібліографічними менеджерами;

• протягом поточного року здійснити передбачені планом заходи з підготовки до відзначення 75-річчя від дня заснування Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Ю. С. ШЕМШУЧЕНКО,
академік НАН України,
почесний директор
Інституту держави і права
*імені В. М. Корецького НАН України**

ВІДОМИЙ ВЧЕНИЙ, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ І ЧУДОВА ЛЮДИНА

12 листопада 2022 р. виповнилося 110 років від дня народження талановитого українського правознавця, заступника директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії правових наук України Анатолія Павловича Таранова. Він залишив глибокий слід у вітчизняній юридичній науці. А тому заслуговує сьогодні на теплу згадку про нього.

Анатолій Павлович народився у м. Орську Оренбурзької губернії у робітничій сім'ї. Колись тут відбував військову службу Тарас Шевченко. А. П. Таранов рано залишився без матері, яка померла 1920 р. Відтоді виховувався у дитячому будинку м. Харкова. У 1930 р. закінчив фабрично-заводську школу при Харківському електро-механічному заводі і був направлений на роботу механіком-контролером до Трудової комуни НКВС УРСР у м. Прилуки на Чернігівщині, яку тоді очолював відомий педагог Антон Макаренко. Працюючи тут, одночасно закінчив індустріальний технікум, а у 1934 р. вступив до Харківського юридичного інституту. Закінчивши курс навчання у 1938 р., отримав диплом з відзнакою і був залишений в аспірантурі при цьому ж Інституті.

Проте навчання в аспірантурі перервала війна. Наприкінці 1941 р. А. П. Таранов за розпорядженням Народного комісаріату юстиції СРСР був направлений на роботу до Алтайського краю у статусі члена крайового суду. А наступного року А. П. Таранов деякий час працював у системі Харківського обласного суду, а потім знову – в Алтайському крайовому суді.

На початку 1943 р. Анатолій Павлович був призначений ревізором управління навчальних закладів Народного комісаріату юстиції СРСР. А у червні 1943 р. він стає директором судово-прокурорських курсів УРСР у м. Саратові. У 1944–1947 рр. А. П. Таранов – начальник відділу навчальних закладів Мінюсту УРСР. У 1948 р. помер і його батько. За трудові заслуги Анатолій Павлович був нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Післявоєнний життєвий і творчий шлях А. П. Таранова пов'язаний з Києвом. З 1947 р. він працював старшим викладачем Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. А у 1952 р. поєднав свою долю і наступне життя з юридичною наукою, перейшовши працювати до нещодавно створеного Сектору держави і права АН УРСР. Тут він захистив кандидатську і докторську дисертації, очолював структурні підрозділи Інституту, був вмі-

лим організатором науково-дослідної роботи, постійно працював над удосконаленням її форм і методів.

Анатолій Павлович багато зробив для перетворення Сектору у відповідний Інститут. Як заступник директора Сектору він у цьому питанні тісно співпрацював з президентом НАН України Б. Є. Патоном, директором Сектору Б. М. Бабієм та іншими ініціаторами. А. П. Таранов для погодження даного питання неодноразово виїздив до Москви, контактував з відповідними посадовцями та республіканському рівні. Його зусилля не були марними. У 1969 р. на базі Сектору держави і права було утворено відповідний академічний Інститут. У його складі посаду заступника директора з наукових питань з 1969 по 1979 р. обіймав Анатолій Павлович.

Вчений здобув визнання лідера української школи конституційного права. Певний час він очолював відділ проблем державного і господарського управління та відділ державного (конституційного) права. Опублікував близько 200 наукових праць. А у 1981 р. він став лауреатом Державної премії УРСР за працю «Політична організація розвинутого соціалістичного суспільства» (співавтор і відповідальний редактор).

А. П. Таранов багато уваги також приділяв зміцненню наукових зв'язків з практикою державно-правового будівництва. Він є автором фундаментальних праць з теорії конституційного права, які не втратили свого значення і до теперішнього часу.

Правознавець був учасником процесу підготовки багатьох конституційних актів. У 1967–1969 рр. був депутатом Київради. Ним були підготовлені такі монографічні праці, як: «Історія Конституції УРСР» (1957 р.), «Основні принципи Конституції Української РСР (1968 р.), «Конституція загальнонародної держави (1980 р.), «Конституція УРСР: реалізація принципів і норм» (1987 р.) та ін. Він автор навчального посібника для 10-го класу «Конституція СРСР і УРСР». У 1972 р. А. П. Таранова Інститут висував кандидатом у члени-кореспонденти АН УРСР за спеціальністю «право».

З Анатолієм Павловичем я познайомився під час вступних іспитів до аспірантури (1966 р.). Він одразу справив на мене позитивне враження. Я був прикріплений до відділу проблем державного і господарського управління, яким керував А. П. Таранов. Він же став моїм науковим керівником. Допоміг обрати тему кандидатської дисертації «Прокурорський нагляд за законністю в діяльності виконавчо-розпорядчих органів місцевих рад».

Анатолій Павлович здійснював функцію керівника науковою діяльністю у режимі м'якого диригування. У деталі не вдавався, а зосереджував увагу головним чином на принципових питаннях. А 1 листопада 1969 р. мене було зараховано на посаду молодшого наукового співробітника. Наказ про це підписав виконувач обов'язків директора Інституту А. П. Таранов. Усього ж він підготував двох докторів і 7 кандидатів юридичних наук.

Анатолій Павлович був представником класичної школи вітчизняної системи права. Спочатку він робив акцент на дослідженні проблем державного права України. Але вчений не зациклювався на догмах радянського періоду, а після проголошення незалежності України творчо розвинув низку принци-

пових положень теорії конституційного права. Можна з певністю стверджувати, що А. П. Таранов був серед провідних розробників теорії конституційного права у незалежній Україні. Він був біля керма школи конституційного права в Інституті.

А. П. Таранов був людиною і вченим високого авторитету і активної громадянської позиції, володів глибокою логікою мислення і високою лекторською та ораторською майстерністю. Його виступи на наукових конференціях, в аспірантських, студентських та інших аудиторіях викликали жвавий інтерес. Володів українською, російською і німецькою мовами.

Він був не тільки цікавим співрозмовником, а й сам умів слухати інших. Для нього не мало значення – виступає академік, професор чи аспірант. Кожного він слухав уважно, не відводячи очей від промовця. За потреби – вступав у аргументовану полеміку з виступаючим.

Анатолій Павлович любив життя в усіх його проявах. Пишався тим, що працює в системі Національної академії наук України. Сприяв своїм колегам у вирішенні тих або інших питань. Був оптимістом. У молоді роки захоплювався футболом та іншими видами спорту. Потім став уболівальником київського «Динамо». Футболісти цієї команди подарували йому футбольний м'яч зі своїми дарчими підписами.

Після роботи А. П. Таранов часто засиджувався за шахівницею, любив рибалку і преферанс, нерідко запрошував і мене на різноманітні спортивні змагання. Носив одяг вітчизняного виробництва, завжди був охайно вдягнутий. Курив цигарки «Прима». Любив Київ, зокрема прогулянки Володимирською гіркою. Був хорошим сім'янином. Взаємини у сім'ї були теплими і доброзичливими, що позитивно впливало на виховання двох дітей. Визначальним для них був особистий приклад батьків. Анатолій Павлович мав державні нагороди – ордени «Трудового Червоного Прапора», «За заслуги» та ін.

У червні 1976 р. Анатолій Павлович попросив звільнити його від посади заступника директора Інституту у зв'язку з погіршенням стану здоров'я. Йому пішли назустріч. Його звільнили з цієї посади, але залишили на посаді завідувача відділу державного (конституційного) права. З червня 1986 р. він обійняв посаду провідного наукового співробітника-консультанта. Це була його остання посада в Інституті.

У листопаді 1997 р. колектив Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України урочисто відзначив 85-річчя Анатолія Павловича. На засіданні Вченої ради друзі і колеги тепло вітали його з ювілеєм. Це був останній публічний бенефіс професора. У 1999 р. його не стало на 87-му році життя.

А у листопаді 2012 р. юридична спільнота України відзначила 100-річний ювілей від дня народження Анатолія Павловича. До цієї дати Інститут видав «Вибрані праці» вченого. Була тут і моя стаття – «Він залишив глибокий слід у моєму житті». Сьогодні ж можна сказати, що життя і діяльність Анатолія Павловича є прикладом служіння науці і народові України.

О. М. МОЛЯВКО,
кандидат юридичних наук

ЯРОСЛАВНА МИКОЛАЇВНА ШЕВЧЕНКО (1932–2017)

Ярославна Миколаївна Шевченко народилася 22 жовтня 1932 р. у місті Києві. Батько – Микола Лукич Черниш, службовець, мати – Олена Логвинівна Черниш (Кохічко – до шлюбу) – присвятили своє життя родині.

Школу Я. М. Шевченко закінчила зі срібною медаллю у 1950 р. Тоді ж вступила на юридичний факультет Київського державного університету (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Навчалася в університеті із завзяттям – мала найвищі оцінки, захоплювалась студентською науковою роботою, брала участь у громадському житті факультету.

Після закінчення університету – у 1955 р. – працювала за фахом на підприємствах. Оскільки університет закінчила з відзнакою, не полишала мрії пов'язати свою долю з науковою діяльністю. У 1959 р. вступила до аспірантури на кафедру цивільного права юридично-економічного факультету Університету.

Як на виробництві, так і під час навчання в аспірантурі та, власне, і в подальшому Я. М. Шевченко брала активну участь у громадській діяльності. Так, протягом значного часу була редактором факультетської, а потім – інститутської фахової газети, відповідала за шефство над дитячою колонією, була секретарем лекторського бюро відділення товариства факультету з поширення наукових знань.

Роботу над дисертаційним дослідженням Я. М. Шевченко виконувала у колективі видатних цивілістів – Г. К. Матвєєва, С. Н. Ландкофа, П. Д. Індиченка. Захист, який відбувся у 1964 р., пройшов успішно й тема дослідження – «Відповідальність за шкоду, заподіяну дітьми» – залишилась предметом її інтересу на все життя.

У 1963 р. Я. М. Шевченко за конкурсом обійняла посаду молодшого наукового співробітника Сектору держави і права Академії наук зі спеціальності «цивільне право» у Відділі вивчення причин і розробки заходів запобігання злочинності.

У цей період вона продовжує активну наукову та громадську роботу, багато публікується. З-під її пера вийшли понад 30 робіт, присвячених проблемам відповідальності неповнолітніх. Крім наукових, нею проводились також соціологічні дослідження. Також вона була членом робочої комісії з розробки проєкту Кодексу про шлюб та сім'ю (1965–1969 рр.), який був прийнятий Законом від 20.06.1969. За цю роботу була відзначена грамотою Юридичної комісії при Раді Міністрів. Згодом склала проєкт постанови Пленуму

Верховного Суду, який значний час послуговувався керівним матеріалом для правозастосування з питань шлюбу та сім'ї.

1968 р. опублікована монографія Я. М. Шевченко «Гражданско-правовое положение несовершеннолетних», яка була відзначена позитивним відгуком у французькому журналі «Revue international de droit compare».

Я. М. Шевченко володіла польською мовою та публікувалася у Польщі. Відомо, що 1969 р. Варшаві опублікована її стаття про майнову відповідальність неповнолітніх (обсяг 1,5 друк. арк.).

У 1972 р. брала участь у міжнародному конгресі у Франції. Тема конгресу: «Кримінально-правові заходи охорони жінок та молоді і їх трансплантація у соціальні заходи». Вона гідно представляла країну на цьому заході, поширювала інформацію про наукову роботу, яка здійснювалася у цьому напрямі в межах наукових досліджень Національної академії наук.

Також у цей період Я. М. Шевченко брала участь у роботі над Конвенцією про права дитини, що свідчить про її високий науковий авторитет та відповідний багаж знань.

До її професійних здобутків цього часу також належить робота над проєктом Цивільного процесуального кодексу; постановами пленумів Верховного Суду «Про практику судів по вирішенню у цивільному процесі цивільних позовів про відшкодування шкоди, спричиненої злочином та з безпідставного збагачення», а також «Про судове рішення».

У 1982 р. Я. М. Шевченко захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Теоретичні проблеми правового регулювання цивільної відповідальності неповнолітніх за правопорушення». Публічний захист пройшов блискуче – пошуковувач вже була відомим фахівцем і її виступи привертали увагу наукової громадськості.

Цього ж року Я. М. Шевченко отримала ювілейну нагороду – медаль «На честь 1500-ліття Києва», чим відзначені її наукові досягення як знаної вченої та громадського діяча.

У 1983 р. вона підготувала доповідь від імені України про виконання Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, яку представляла на засіданні 2-ї сесії Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок ООН у Нью-Йорку. Доповідь була зроблена англійською мовою, викликала значний інтерес, доповідачка відповідала на запитання, давала публічні інтерв'ю, пресконференцію. Ця подія була відзначена у вітчизняній пресі.

У цей же період тривала спільна з А. Я. Свєтловим робота над Висновком з правових аспектів проблем штучної інсемінації, що поклало початок правового врегулювання в Україні штучного запліднення та сурогатного материнства.

Я. М. Шевченко залучалась консультантом Президії Верховної Ради, членом науково-консультативної ради Верховного Суду, головою секції науково-координаційної ради «Закономірності розвитку держави, управління та права» Академії наук, членом спеціалізованої вченої ради по захисту канди-

датських і докторських дисертацій, членом правової колегії Вищої атестаційної комісії України.

У 1986 р. вона представляла Україну на юридичному симпозиумі «Конституційні принципи рівності чоловіків і жінок» в Японії (Токіо).

З 1989 р. Я. М. Шевченко очолює відділ проблем цивільного та трудового права Інституту держави та права. Це період розбудови національного законодавства України і наукові дослідження набувають особливої актуальності. Відділ під її керівництвом працює над розробкою концепції розвитку юридичного забезпечення прав особи, що включає у себе дослідження питань власності, охорони усього спектру конституційних прав громадян, розробляються проблеми сімейного права.

Я. М. Шевченко була академіком Академії правових наук.

Указом Президента України Ярославні Миколаївні Шевченко присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки і техніки (диплом № 362 від 12.03.1993 р.).

Протягом 1993–1995 рр. була членом робочої групи з підготовки проєктів Цивільного і Сімейного кодексів України. Вона дуже пишалася своєю участю у цій роботі та надавала їй особливого значення. Також брала участь у розвитку цивільного та сімейного законодавства шляхом розробки законопроєктів, узагальнення практики застосування законодавства. Узяла участь у розробці понад 80 законодавчих актів.

У цей період за редакцією Я. М. Шевченко авторським колективом відділу опубліковано ряд монографій і підручників – «Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні» (1999). У 2000 р. удостоєна премії Президії Національної академії наук України імені М. П. Василенка за цикл наукових праць «Проблеми розвитку цивільного і трудового права в умовах формування ринкової економіки».

До значних наукових і популярних праць також належать такі, як: «Договір у цивільному і трудовому праві» (2000 р.), «Цивільне право»: Академічний курс (2003 та 2006 р.), «Коментар Цивільного кодексу України» (2004 р.), «Актуальні проблеми цивільного права і цивільного процесу в Україні» (2005 р.), «Еволюція цивільного законодавства України» (2007 р.), «Суб'єкти цивільного права України» (2009 р.), «Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб у цивільних правовідносинах» (2011 р.), довідники, посібники тощо.

Викладацька діяльність Я. М. Шевченко пов'язана з Київським університетом і Київським торговельно-економічним інститутом, Національною академією управління, Соломоновим університетом, Київським університетом туризму, економіки і права, Чернівецьким національним університетом. За плідну наукову та викладацьку роботу у 1995 р. їй присвоєно звання професора.

Майже усе своє життя Ярославна Миколаївна присвятила Інституту держави і права НАН України. Сюди вона прийшла молодим вченим і пройшла

великий шлях зростання і вдосконалення. Почавши з посади молодшого наукового співробітника, вона, займаючись цивілістикою, йшла до створення свого відділу (1982), поглиблюючи свої компетенції та єднаючи навколо себе колектив однодумців та соратників.

Особливого значення вона надавала підготовці наукових кадрів, мала багато учнів і послідовників. Під її керівництвом докторами наук стали 4 пошуковувачів, захищено 26 кандидатських дисертацій.

Значний науковий внесок Я. М. Шевченко не залишився не поміченим державою – вона була повним кавалером Ордена княгині Ольги.

Я. М. Шевченко була мудрим, ефективним і демократичним керівником – у відділі панувала творча, дружня атмосфера, яка сприяла результативності роботи відділу. Оскільки Ярославна Миколаївна була щасливою у шлюбі та мала дружну родину, у колективі вона також уміла замотивувати людей на досягення результату, отримання задоволення від спільної праці, колективних досягнень.

Ярославна Миколаївна була багатогранною особистістю, багато читала та мала виключний літературний смак, любила поезію. На засіданнях відділу панувала дружня, творча атмосфера, працівники почувалися членами наукової родини, створеної очільником.

2013 р. Я. М. Шевченко пішла з Інституту за власним бажанням. Віддавши йому 50 плідних років, завершила свій творчий шлях. Її доробок становить майже 250 публікацій. Її внесок у авторитет Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України складно переоцінити – вона робила установу знаною у міжнародних колах і серед наукової громадськості як східних, так і західних країн. Улітку 2017 р. Ярославни Миколаївни не стало. Сумуючи за нею як за особистістю, не можна не відмітити, що її життя було яскравим, натхненним і плодотворним, що свідчить про те, що часи завжди однакові, й люди, які прагнуть досягти та створити, завжди домагаються свого.

О. В. КРЕСІН,
доктор юридичних наук, професор

МІЖНАРОДНИЙ ЕКСПЕРТНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ «ДЕОКУПАЦІЯ. ЮРИДИЧНИЙ ФРОНТ»

18 березня 2022 р. відбувся Міжнародний експертний круглий стіл «Деокупація. Юридичний фронт», організований Державним торговельно-економічним університетом спільно з Українською асоціацією порівняльного правознавства, Українською асоціацією міжнародного права та Асоціацією реінтеграції Криму. Ініціатор і модератор заходу – О. В. Кресін, доктор юридичних наук, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, керівник Центру порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, професор Державного торговельно-економічного університету. Цей круглий стіл став першим у світі юридичним форумом, присвяченим юридичній оцінці проблем, викликаних новою стадією агресії РФ проти України.

Як відзначалося під час відкриття експертного круглого столу, широкомасштабне вторгнення РФ на територію України стало новою стадією війни, яка триває вже дев'ятий рік, і гібридної агресії, закоріненої у неготовності Кремля і значної частини росіян сприйняти незалежність нашої держави і навіть саме існування українського народу.

У цих умовах особливого значення набуває юридичний фронт протистояння агресору. По-перше, юристи покликані творити нові смисли, виваженою науковою мовою обґрунтовуючи наше право на існування, цілісність і суверенітет – на противагу дискурсу агресора, ладного виправдати своє порушення всіх принципів права і моралі. По-друге, своїм узагальненням і юридичною кваліфікацією величезної кількості злочинів, проблем і ситуацій, викликаних війною, своїми висновками і рекомендаціями юристи і політологи створюють фундамент захисту і відновлення прав та інтересів людини і держави. І хоча право не діє так швидко і ефектно, як військова сила, політичний та економічний тиск, але в тривалій перспективі воно є не лише більш ефективним, а й єдиним надійним засобом відновлення справедливості.

Тому вперше в умовах повномасштабної війни, як нової й трагічної реальності, було вирішено об'єднати зусилля багатьох учених для пошуку правових відповідей на проблеми, що постали перед нами. Для цього було обрано експериментальну форму проведення науково-практичного заходу, що поєднала платформу, створену в мережі Facebook, з комунікаційними засобами платформ Zoom та YouTube. Усе це допомогло забезпечити надзвичайну оперативність, доступність та інтерактивний характер підготовки і проведення заходу.

Матеріали круглого столу готувалися і були представлені для обговорення завчасно. Вони охопили дванадцять обраних організаторами напрямів: кваліфікація правового статусу АР Крим, м. Севастополь та ОРДЛО; відповідальність за колабораціонізм на територіях, анексованих і незаконно контрольованих РФ; захист прав людини на територіях, анексованих та незаконно контрольованих РФ; охорона культурної спадщини та екологічна безпека на територіях, анексованих і незаконно контрольованих РФ; кваліфікація агресії РФ проти України на морських просторах; судовий фронт протистояння України та РФ і відповідальність останньої за здійснення агресивної війни та вчинення воєнних злочинів; відповідальність РФ за терористичні й кібертерористичні дії проти України; режими міжнародних санкцій проти РФ у зв'язку з агресією проти України; кваліфікація гібридної війни РФ проти України та відповідальність за її ведення; стан і перспективи міжнародної миротворчої діяльності в Україні; заборона проросійських політичних партій, громадських об'єднань та ЗМІ, її законодавче забезпечення.

Міжнародний експертний круглий стіл «Деокупація. Юридичний фронт» відбувся в нескореній столиці України Києві. Загалом було представлено 44 доповіді та 17 виступів, підготовлених дослідниками з усіх регіонів України, а також США, Польщі, Італії, Молдови, Естонії, Франції, Литви. Окрім англомовної та україномовної сесій, на круглому столі було також передбачено загальну дискусію. Загалом у цьому форумі на платформі Zoom взяли участь понад 90 учасників, а також майже 500 учених скористалися трансляцією заходу в YouTube. Значна частина доповідачів експертного круглого столу – наукові співробітники Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України: Н. В. Воротіна, С. О. Короєд, О. В. Кресін, І. О. Кресіна, В. Н. Кубальський, П. Ф. Кулинич, Н. Р. Малишева, В. І. Олещенко, Н. М. Оніщенко, І. М. Проценко, К. О. Савчук, О. М. Стойко, М. Д. Ходаківський, В. Д. Явір та ін. З матеріалами круглого столу, розміщеними на платформі Facebook, ознайомилися понад 4500 читачів. За підсумками круглого столу протягом кількох днів було опубліковано збірник матеріалів[1].

Але найважливішим доробком учених стали підготовлені окремо докладні й конкретні висновки і рекомендації щодо кожного з визначених напрямів, що містять аналіз та юридичну кваліфікацію, конкретні пропозиції правотворчого, правозастосовного, політичного й управлінського характеру. Цей документ є першою комплексною експертизою правових проблем, викликаних російською агресією проти України. Його було надіслано для розгляду і використання органам влади нашої держави, а також урядам зарубіжних держав, міжнародним організаціям і судовим інстанціям. У середині березня побачив світ також англійський переклад цієї колективної експертизи[2]. Українською текст опублікований у збірнику матеріалів круглого столу, а також у щорічній Національній доповіді НАН України та інших виданнях[3].

За підсумками міжнародного експертного круглого столу 13 квітня 2022 р. було представлено, а згодом і опубліковано доповідь на засіданні Президії НАН України на тему «Правові аспекти протидії російській агресії та відновлення територіальної цілісності України»[4]. У доповіді було також запропоновано актуальні напрями діяльності НАН України в умовах війни.

1. Деокупація. Юридичний фронт [Електронне видання]: матеріали Міжнародного експертного круглого столу (Київ, 18 березня 2022 р.) / Держ. торг.-екон. ун-т, Укр. асоціація порівняльного правознавства, Укр. асоціація міжнар. права, Асоціація реінтеграції Криму; упоряд. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ: Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. 224 с. ISBN 978-966-918-037-7. DOI: 10.31617/k.knute.2022-03-18. Про це див. також: Кресін О. В. Міжнародний експертний круглий стіл «Деокупація. Юридичний фронт» // Сайт «Юридичний вісник України». URL: https://yvu.com.ua/deokupatsiya-yurydychnyj-front/ **2.** De-Occupation of Ukraine. Legal expertise [Electronic publication] / State University of Trade and Economics, Ukrainian Association of Comparative Jurisprudence, Ukrainian Association of International Law, Association of Reintegration of Crimea; Ed. by O. V. Kresin. Kyiv: State University of Trade and Economics, 2022. 58 p. ISBN 978-966-918-038-4. DOI: 10.31617/k.knute.2022-03-18-en **3.** Новітні виклики і загрози у війні Росії проти України: правові оцінки й рекомендації (за матеріалами Міжнародного експертного круглого столу «Деокупація. Юридичний фронт») / Упор. О. В. Кресін // Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. С. 509–546; Міжнародний експертний круглий стіл «Деокупація. Юридичний фронт» (Київ, 18 березня 2022 р.): висновки і рекомендації / Упор. О. В. Кресін. *Суспільно-політичні процеси.* 2022. Вип. 19. С. 120–170; Висновки і рекомендації Міжнародного експертного круглого столу «Деокупація. Юридичний фронт» Київ, 18 березня 2022 року (у редакції від 4 квітня 2022 р.). *Юридична Україна.* 2022. № 4. С. 59–85. **4.** Кресін О. В. Правові аспекти протидії російській агресії та відновлення територіальної цілісності України (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 13 квітня 2022 року). *Вісник НАН України.* 2022. № 6. С. 60–65.

А. Ю. БАБАСКІН,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

КРУГЛИЙ СТІЛ «РЕКОДИФІКАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН»

(Присвячений пам'яті української вченої, академіка НАПрН України, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Ярославни Миколаївни Шевченко з нагоди 90-річчя від дня її народження)

3 листопада 2022 р. відділ проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України провів круглий стіл на тему «Рекодифікація цивільного законодавства України: перспективи регулювання цивільних правовідносин», присвячений пам'яті української вченої, академіка НАПрН України, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Ярославни Миколаївни Шевченко з нагоди 90-річчя від дня її народження.

Особливістю круглого столу було його проведення під час війни, що відобразилося на форматі його проведення – онлайн. Та попри це у роботі круглого столу узяли участь як працівники Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, так і інші учасники, які представляли наукові установи, державні органи, заклади вищої освіти із різних регіонів України.

Відкрив захід директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, академік НАПрН України Олександр Васильович Скрипнюк, привітавши його учасників. Також з вітальними словами до присутніх звернулися заступник директора Інституту, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України Наталія Миколаївна Оніщенко.

О. В. Скрипнюк виступив з промовою «Видатна вчена та організатор вітчизняної цивілістичної науки: до 90-річчя від дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко». Він звернув увагу на значний науковий доробок Я. М. Шевченко, яка за своє життя опублікувала понад 250 наукових публікацій, які здобули високу оцінку як у колишньому СРСР, так і в незалежній Україні, на її активну участь у законопроєктній роботі, де вона загалом узяла участь у підготовці близько 180 законопроєктів, у тому числі проєктів Цивільного кодексу України, Сімейного кодексу України, на її активну

викладацьку та громадську діяльність. Виступаючий наголосив, що ім'я Я. М. Шевченко як талановитого науковця, педагога та адміністратора нерозривно пов'язане з Інститутом держави і права імені В. М. Корецького НАН України, де вона пройшла тривалий шлях від молодшого наукового співробітника до завідувачки відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права (загалом, перша жінка, яка стала керівником у цій установі), віддавши йому 50 плідних років свого життя.

Після цього з промовою «Ярославна Миколаївна Шевченко – вчений, вчитель, людина» виступила заступник директора Інституту, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України Н. М. Оніщенко, яка висловила велику пошану до Я. М. Шевченко як науковця, керівника і друга, згадала її широку ерудицію, глибоке розуміння приватноправових і теоретичних засад цивілістики та науки цивільного права. Вона звернула також увагу на чесноти Я. М. Шевченко, яка дуже добре розуміла людей і завжди принципово обстоювала свої наукові та громадські погляди, була багатогранною особистістю. Вона відмітила, що життя Ярославни Миколаївни було яскравим, натхненним і плодотворним, що свідчить про те, що часи завжди однакові і люди, які прагнуть досягти та створити, завжди домагаються свого.

З промовами стосовно особистості Ярославни Миколаївни Шевченко також виступили радник дирекції Інституту, доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, академік НАПрН України Ю. С. Шемшученко та завідувач відділу міжнародного права та порівняльного правознавства доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України В. Н. Денисов, які відзначили її вагомий особистий внесок у розвиток цивілістичної науки України, виховання наукових кадрів, підтримання високого наукового статусу Інституту.

Також слово для виступу було надане кандидату юридичних наук, науковому співробітнику відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту О. М. Молявко. У своєму виступі «Шевченко Ярославна Миколаївна (1932–2017)» промовець зазначила, що внесок Я. М. Шевченко у підвищення авторитету Інституту складно переоцінити, оскільки вона робила установу знаною у міжнародних колах і серед наукової громадськості як східних, так і західних країн. Виступаюча доповіла присутнім про життєвий, трудовий, науковий і громадський шлях Ярославни Миколаївни, окремо спинившись на широкому спектрі правової проблематики, яка була у сфері наукових інтересів Я. М. Шевченко, доповіла про тематику її дисертаційних досліджень, її наукові публікації, її учнів, її участь у розробці законопроєктів, громадську діяльність, її державні нагороди тощо.

Дискусію з актуальних питань рекодифікації цивільного законодавства України в умовах воєнного стану в державі розпочав доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту А. Ю. Бабаскін. У своєму

виступі «Забезпечувальний платіж як спосіб забезпечення виконання зобов'язань в умовах рекодифікації Цивільного кодексу України» він зазначив, що на відміну від законодавства багатьох країн ЄС, де зазначений вид забезпечення зобов'язань має позитивне правове регулювання, в Україні «забезпечувальний платіж» є непойменованим видом «забезпечення виконання зобов'язань». Це, з урахуванням відсутності в ЦК України ознак видів забезпечення виконання зобов'язань, неоднорідності правової природи поіменованих видів забезпечення виконання зобов'язань, викликає у правозастосовній практиці проблеми з кваліфікацією «забезпечувального платежу» як самостійного непоіменованого виду забезпечення виконання зобов'язань. З огляду на це актуальною є потреба у наданні позитивного правового регулювання цьому виду забезпечення виконання зобов'язань, що підтверджується тим, що Концепцією оновлення Цивільного кодексу України передбачається доповнення ЦК України таким новим поіменованим видом забезпечення виконання зобов'язання. Доповідач також привернув увагу присутніх до відмінностей «забезпечувального платежу» від поіменованих у ст. 546 ЦК України видів забезпечення виконання зобов'язань, визначив його функції та його особливості та надав пропозиції щодо внесення змін до ЦК України щодо надання цьому виду забезпечення зобов'язань належного правового регулювання.

Професор кафедри цивільного права Навчально-наукового Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка І. А. Безклубий у своїй доповіді «Місце інституту банківського правочину в системі фінансових послуг» зазначив, що на фоні перспектив розвитку банківських послуг зростає роль цивільного правочину, який регулює суспільні відносини між банком-послугонадавачем та особою-послугоодержувачем. Проблеми банківського правочину криються у помилковому розумінні його правової природи, специфіці суб'єктного складу сторін, практиці застосування чинного законодавства, не точному формулюванні визначення окремих юридичних категорій, що опосередковані з ними. Правочин як юридичний акт, що протиставляється правопорушенню та реалізується через волевиявлення особи, передбачає настання певних правових наслідків. Алгоритм творення прав учасників сфери банківських послуг узгоджується актом цивільного правочину, який, своєю чергою, формує правотворчий факт. Від правильного вирішення питань, що розкривають зміст поняття банківських правочинів, залежить поширення їх правового режиму на вольові акти, які, як правило, виводяться за межі цього виду юридичних фактів (наприклад, здійснення банківської операції, проведення платежу, відкриття акредитива тощо). З огляду на це, на переконання доповідача, банківський правочин слід розглядати як правомірну дію, яка є результатом дієздатності банківської установи, що проявляється через волю органів управління останньої та зовнішнього її прояву (банківської операції, формуляру тощо), спрямованого на досягнення суб'єктивного мотиву (causa). І хоча здебільшого банківські

правочини мають характер договірних правовідносин, проте специфіка підприємницької діяльності в банківській сфері передбачає вчинення односторонніх правочинів. Майбутнє банківських правочинів лежить у площині подальшого розвитку технологій фінансового інструментарію, що забезпечує швидке, якісне та безпечне надання банківських послуг (FinTech): від платежів, кредитування, інвестування до розробки смартконтрактів, автоматизації роботизованих процесів (RPA) до блокчейну тощо.

Доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту Г. П. Тимченко у своєму виступі «Наука цивільного процесу в умовах воєнного стану» зазначив, що першочерговим завданням в умовах нашої неминучої перемоги над країною-агресором є повсюдне впровадження європейських стандартів здійснення правосуддя. Реальне забезпечення права кожного громадянина на доступний судовий захист, справедливий судовий розгляд має стати ключовою ідеєю реформ, що проводяться. Звісно, що такі перетворення не можуть відбутися без активної участі наукової юридичної громадськості, без проведення нею аналізу характеру найважливіших реформ, особливостей їхньої реалізації та точного визначення всіх наслідків здійснення. Це дає дослідникам унікальну можливість, по-новому, поза будь-якими рамками та обмеженнями, звернутися до такої проблематики цивілістичної процесуальної науки, яка зумовлювала б всебічну оцінку та зміну моделі процесуальної діяльності, зрештою, проведення необхідної європеїзації національного цивільного процесу та справжнього утвердження на ниві вітчизняного правознавства європейських цінностей права та правосуддя у цивільних справах. У такому контексті привертають увагу проблеми верховенства права, доступності правосуддя у цивільних справах, гармонізації цивільного процесуального законодавства України з правом ЄС, які в сучасних умовах не тільки є перспективними напрямами наукового пошуку, а й набувають фундаментального значення.

У доповіді заступниці декана юридичного факультету з наукової роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет», доктора юридичних наук, професора М. В. Менджул на тему «Правові аспекти визнання шлюбних договорів недійсними та правові позиції Верховного Суду» були розглянуті підстави визнання шлюбного договору недійсним, проаналізована практика Верховного Суду щодо визнання шлюбного договору недійним через включення умов, які ставлять одного з подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище, та обґрунтовані пропозиції щодо внесення у зв’язку з цим змін до ст. 103 СК України.

Доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник керівника Департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду – начальник правового управління Касаційного цивільного суду М. М. Шумило у своїй доповіді «Роль висновків Верховного Суду під час оновлення Цивільного кодексу України» звернув увагу присутніх на необхідність враху-

вання при проведенні рекодифікації ЦК України правових висновків Верховного Суду, вказав на потребу залучення до роботи над рекодифікацією ЦК України суддів Верховного Суду, які у своїй повсякденній роботі стикаються з прогалинами у правовому регулюванні цивільно-правових відносин та аналізують судову практику застосування норм цивільного законодавства України. Промовець також звернув увагу присутніх на необхідність дотримання при проведенні рекодифікації ЦК України основних засад цивільного законодавства, включаючи принцип правової визначеності, що передбачає передусім чітке формулювання правової норми, оскільки згідно з позицією Європейського суду з прав людини «закон повинен бути адекватною мірою доступним, а громадянин повинен мати відповідну обставинам можливість орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються до даного випадку».

При обговоренні проєкту рекодифікації ЦК України кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту М. В. Венецька у своєму виступі «Проблеми рекодифікації цивільного законодавства України» підтримала доречність його осучаснення, зокрема, з урахуванням результатів і висновків наукових досліджень останніх років. Водночас вона звернула увагу на те, що оновлення ЦК України має здійснюватись не заради самого оновлення, його метою має бути підвищення рівня гарантій забезпечення прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів цивільних правовідносин, передбачення не зарегулювання їх відносин, а надання більш широких диспозитивних можливостей; підкреслила необхідність розрізняти галузі права та галузі законодавства, зокрема стосовно пропозиції про скасування Сімейного кодексу. Крім того, М. В. Венецька підкреслила необхідність дотримання принципу правової визначеності в процесі унормування та доречність залучення до роботи над рекодифікацією ЦК України спеціалістів-практиків, у першу чергу суддів Верховного Суду, які в роботі постійно стикаються з прогалинами у правовому регулюванні цивільно-правових відносин.

Кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту І. Ф. Севрюкова у своїй доповіді «Деякі питання рекодифікації Цивільного кодексу України стосовно системи речових прав» зауважили, що одним з суттєвих напрямів рекодифікації є внесення змін у систему речових прав. Однак представлена у Концепції оновлення ЦК України система речових прав є дискусійною і потребує доопрацювання. Зокрема, у Концепції пропонуються такі нові для вітчизняного цивільного законодавства види: узуфрукт, речові обтяження нерухомості, переважне право купівлі земельних ділянок, речове право очікування, а також добросусідство та деякі забезпечувальні права, крім іпотеки. На нашу думку, систему речових прав, а точніше прав на чужі речі, не слід перевантажувати новими видами без достатніх підстав, оскільки це суттєво впливає на право власності, його свободу і цивільний оборот у цілому. Необхідними, на нашу думку, є додаткові ґрунтовні дослідження цієї

проблеми. Також викликає суттєве зауваження правова конструкція категорії володіння, а точніше віднесення категорії володіння до видів прав на чужі речі. По суті, володіння, саме у такому значенні, може бути лише додатковим елементом всієї системи речових прав, необхідним для запобігання їх свавільному порушенню, а не самостійним правом.

У дискусії узяв участь кандидат юридичних наук, докторант відділу теорії держави і права Інституту О. І. Безклубий, який виступив з доповіддю «Необхідність участі людини в особистих немайнових відносинах». Промовець довів, що саме людина в переважній більшості випадків є основним учасником особистих немайнових відносин, носієм особистих немайнових прав, свобод і обов'язків. Необхідність участі людини в особистих немайнових відносинах зумовлена самою сутністю людини, її властивостями як природної, духовної, суспільної та правової істоти, наявністю в неї низки життєво важливих біологічних і духовних потреб, задоволенню яких слугують особисті немайнові права, свободи та обов'язки.

Загалом, під час круглого столу були розглянуті й обговорені напрями рекодифікації ЦК України, що передбачені Концепцією оновлення Цивільного кодексу України, у світлі викликів, що зумовлені режимом воєнного стану, який введено в Україні.

XIII Міжнародна науково-практична конференція Ради молодих вчених Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «ЗАХИСТ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ЛЮДИНИ, ГРОМАДЯНИНА ТА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ»

(до Дня захисників і захисниць України)

19 жовтня 2022 р. Рада молодих вчених Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України спільно з Міжнародною асоціацією істориків права провела XIII Міжнародну науково-практичну конференцію «Захист прав, свобод та інтересів людини, громадянина та держави в умовах агресії проти України», присвяченої Дню захисників і захисниць України.

Попри усі перешкоди та виклики, які наразі постали перед нашою Батьківщиною та кожним з нас особисто, попри вимушене перенесення заходу через посилення ворожих бомбардувань українських міст, конференція відбулася і була проведена в електронному форматі на належному рівні. Усього в конференції узяли участь 45 осіб, зокрема: 11 докторів і професорів, 20 кандидатів наук, 14 здобувачів, аспірантів, магістрантів і студентів. Учасники представляли наукові заклади та виші з усіх регіонів України: Києва, Львова, Дніпра, Хмельницького, Одеси, Чернігова тощо, взяли участь і колеги з іноземних закладів, зокрема з Western University (Лондон, провінція Онтаріо, Канада).

Відкрив конференцію вітальним словом директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України ***Олександр Васильович Скрипнюк.*** Також з вітальними словами виступили заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України ***Наталія Миколаївна Оніщенко;*** заступник голови Ради молодих учених Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту ***Анна Михайлівна Гурова;*** перший віцепрезидент Міжнародної асоціації істориків права, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України ***Ігор Борисович Усенко.***

Серед виступів на пленарному засіданні слід особливо відзначити доповіді *«Механізми взаємодії громадянського суспільства, особи та держави в умовах воєнного стану»* академіка НАПрН України ***Н. М. Оніщенко;*** *«Верховна Рада України в умовах воєнного стану: праксеологічні аспекти»*

доктора політичних наук ***О. В. Кукуруз;*** *«Деякі питання кримінальних провадженнь за ст. 436[2] Кримінального кодексу України»* професора, заслуженого юриста України ***І. В. Гловюк.***

Після пленарного засідання основна робота конференції зосередилася в трьох дискусійних панелях: «Історичні та міжнародно-правові аспекти забезпечення національної безпеки», «Розвиток кримінального законодавства в умовах протидії військовій агресії» та «Захист прав людини і громадянина в умовах воєнного стану».

Особливо жвавою була робота першої з панелей, в рамках якої були порушені питання іноземного досвіду у боротьбі з агресією. Зокрема, з доповіддю *«Відновлення незалежності як теорія та практика конституціоналізму на прикладі країн Балтії»* виступила кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник ***А. Ю. Іванова;*** з питання безпосередньої агресії *«Протидія загрозі розгортання Росією війни в космосі: політико-правові аспекти»* виступила кандидат юридичних наук ***А. М. Гурова*** та *«Про деякі перспективи взаємодії Європейського Союзу з Україною після початку військової агресії проти нашої держави»* – кандидат політичних наук ***О. М. Оснач***. Також багато уваги приділено проблемі протидії колаборації і боротьбі з інформаційною агресією, чому були присвячені доповіді *«До проблеми вживання поняття «колабораціонізм» у контексті сучасної війни (історико-правовий аспект)»* кандидата юридичних наук ***К. О. Долгорученко*** та *«Між протидією пропаганді та політикою пам'яті: до проблеми законодавчого шляху «визначення історії»* наукового співробітника ***Є. В. Ромінського*** та ін.

Панель «Розвиток кримінального законодавства в умовах протидії військовій агресії» розпочалася програмною доповіддю кандидата юридичних наук, доцента ***В. Н. Кубальського*** *«Проблема кримінально-правового розуміння поняття «державний суверенітет»,* що викликала жваву наукову дискусію. Великий інтерес становили доповіді *«Кримінальне переслідування in absentia окупаційною владою громадянина України та набуття ним статусу особи, що перебуває під владою окупаційної держави»* доцента ***М. І. Пашковського;*** *«Допустимість доказів у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів в Україні, зібраних різними суб'єктами»* кандидата юридичних наук ***Н. Л. Дроздович***; *«Протидія тероризму в Україні в умовах збройного конфлікту»* доцента ***А. С. Політової*** та ін.

Завершилась конференція виступами учасників панелі «Захист прав людини і громадянина в умовах воєнного стану», серед яких за актуальністю та жвавістю дискусій слід виділити такі доповіді: *«Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю в Україні в умовах воєнного стану»* доцента ***Г. В. Терели;*** *«Право на судовий захист в умовах воєнного стану»* доктора філософії, молодшого наукового співробітника ***Д. О. Менюк;***

«Сучасний авторитарний режим та його путінський варіант» кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника ***О. О. Скрипнюка.***

За результатами конференції планується видання електронного збірника конференції.

Інформаційний звіт підготовлено
колективом Ради молодих вчених
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

В. Ю. ВАСЕЦЬКИЙ,
кандидат юридичних наук

XIII МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ДЕРЖАВИ»

23 червня 2022 р. в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України відбулася щорічна міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави».

Конференція була присвячена болісній проблемі сучасної України, пов'язаній з агресією РФ проти нашої країни. Це значною мірою визначило спрямованість доповідей та їх обговорення.

У конференції взяли участь провідні вчені-юристи України, представники академічної науки, державних органів, викладачі провідних закладів вищої освіти. Активними її учасниками були наукова молодь, докторанти, аспіранти.

На конференції сформульовано доктринальні та теоретично-концептуальний підходи щодо проблем, які виникають у правовій сфері в умовах воєнного стану. Представлені дослідження з загальних питань та ті, що мають галузеві виміри. Окремий вектор наукових пошуків присвячено змінам, яких вимагає забезпечення безпеки у світі і в нашій країні.

Зокрема, у вступному слові директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України академік НАПрН України Олександр Васильович Скрипнюк зауважив, що воєнний стан, введений Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. через повномасштабне вторгнення РФ в Україну, поставив на порядок денний багато викликів і питань, що потребують вирішення. Зокрема, він актуалізував питання забезпечення дії Конституції України та правового регулювання у державі в умовах воєнного стану. Вказав на те, що існує чимало проблем, розв'язання яких пов'язано не тільки з необхідністю удосконалення конституційно-правового регулювання у сфері державотворення, прав людини тощо, як це було у мирні часи; вирішення цих проблем в умовах війни пов'язано з нагальною потребою забезпечення життєдіяльності держави, забезпечення безпеки та захисту життя людини, її прав та свобод під час широкомасштабних бойових дій. Доповідач висловив переконання, що заявлена тема конференції, є широкою за своїм змістом і надає простір для обговорення й інших актуальних проблем, пов'язаних з конституційно-правовим регулюванням у державі в умовах воєнного стану.

О. В. Скриппнюк переконаний, що фахові дискусії сприятимуть вирішенню цих питань. Він резюмував, що перехід російсько-української війни до

повномасштабної стадії, що до того ж характеризується брутальним порушенням державою-агресором основоположних засад як «права Женеви», так і «права Гааги», свідчить про неефективність універсальної системи підтримання миру та безпеки в рамках ООН, кризу якої можна порівняти з кризою системи Ліги Націй напередодні Другої світової війни.

Варто виділити виступи на конференції таких провідних вчених України, як Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, С. В. Бобровник, О. В Батанова, Л. О. Макаренко, Л. А. Луць, П. Ф. Кулинича, С. Д. Гусарєва, О. О. Кваші, І. М. Сопілко, Б. І. Андрусишина та ін. Зокрема, були обговорені доктринальні підходи та виміри правової науки, особливості правового регулювання в умовах воєнного стану.

Наталія Миколаївна Оніщенко, академік НАПрН України у своїй промові «Ефективність та якість законодавства у фокусі відбудови України» зазначає про аксіоматичне положення щодо необхідності якісного й ефективного законознавства на всіх етапах нашого життя, яке в нових воєнних реаліях набуває особливого «звучання». Щодо проблематики ефективності та якості законодавства Н. М. Оніщенко наголошує: розгляд і розуміння ефективності як обов'язкового, але не єдиного чинника, показника якості законодавства; визначення якості законодавства як досягнення "maxima" в конкретних умовах (час, простір) по регулюванню суспільних відносин; акцентування на тому, що обов'язковою властивістю «якості» є суспільна корисність, пролонгована у часі, що може бути позитивним вектором впливу на постійну стійку тенденцію зміни законодавчих приписів; пропозиція вивчення теоретичної складової якості законодавства з розглядом практичних факторів, зокрема оптимізації законодавчої діяльності Верховної Ради України в умовах миробудівництва.

Член-кореспондент НАН України Наталія Миколаївна Пархоменко проаналізувала особливості правотворчої діяльності за умов воєнного стану. Вона зазначила, що повномасштабний напад РФ на територію України 24 лютого 2022 р. та подальші події в Україні в умовах війни сутнісно вплинули на її правовий розвиток. Виникла нагальна потреба термінового удосконалення чинного законодавства України шляхом внесення до нього змін і доповнень, а також прийняття нового правового масиву, пов'язаного із необхідністю організації державного механізму та правопорядку за нових суспільно-політичних обставин. Вирішення зазначеного завдання потребує від уповноважених органів державної влади визначення державної стратегії та зміни пріоритетів розвитку соціальних, політичних, економічних та культурних відносин, уведення нових механізмів забезпечення прав, свобод та інтересів як окремих громадян, так і держави загалом, захист суверенітету та територіальної цілісності держави та ін. Всі проблемні питання потребують відповіді та реагування з боку держави. За таких обставин правовий супровід реформування державного ладу в Україні за умов війни є першочерговим завданням суб'єктів правотворчості в Україні.

Д. і. н. Богдан Іванович Андрусишин і д. ю. н. Ольга Володимирівна Токарчук зробили історичний екскурс та порівняльний аналіз злочинів РФ проти України, починаючи з 1939 р. та до 2022 р. Автори наголосили, що В. Путін і його генерали віддзеркалюють фашизм і тиранію 70-річної давнини. На їх думку, методи вигадування та оприлюднення неправдивої інформації та методологія російської брехні мають давню традицію. Історичні паралелі між нацистським режимом Гітлера в період Другої світової війни і сучасною путінською РФ дають відповідь на запитання, чи відрізняються їхні злочинні діяння, та однозначно переконливо свідчать про відсутність таких відмінностей. Буча, Маріуполь, Ірпінь та інші окуповані РФ міста і села на сході та півдні України показали справжню природу, масштаби і наслідки рашистського режиму в дії.

На конференції було обговорено значну кількість питань правової проблематики, що пов'язані з діяльністю під час війни, так і з питань, які ймовірно виникнуть у післявоєнний період в Україні і постануть перед світовим товариством, особливо щодо загальних питань безпеки.

Крім доктринальних і теоретико-концептуальних підходів, на конференції було представлено чимало доповідей стосовно теоретико-прикладних і галузевих аспектів, пов'язаних з правовим розвитком в умовах війни та післявоєнною відбудовою держави.

Окремо на конференції була представлена трибуна молодого вченого, де свої дослідження з проблеми, що розглядалася, презентували молоді вчені, аспіранти, здобувачі та студентська молодь.

Загалом можна констатувати, що конференція має важливе значення з огляду на ту ситуацію, яка виникла в Україні і світі для розвитку юридичної науки на сучасному етапі, а її напрацювання є корисними для сьогодення і будуть використані в умовах післявоєнної відбудови України.

Матеріали конференції у вигляді наукових статей надруковано у фаховому науково-практичному журналі «Альманах права», випуск 13 та розміщено на сайті цього видання в електронному вигляді.

Т. І. БОНДАРУК,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ В ДОСЛІДЖЕННІ СУВЕРЕНІТЕТУ Й ОСМИСЛЕННІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Методологічні семінари, які відбулися у відділі історико-правових досліджень упродовж 2022 р., стосувалися двох великих блоків питань, що викликають сталий дослідницький інтерес і жваві наукові дискусії. По-перше, це надзвичайно актуальне в умовах реальної загрози з боку РФ питання суверенітету та його історико-правове дослідження. По-друге, це питання східнослов'янської державності, спотворене трактування якого лежить в основі історичної концепції держави-агресора.

Так, 15 лютого 2022 р. відбувся методологічний семінар **«Суверенітет як предмет історико-правового пізнання»,** на якому з доповіддю *«Суверенітет: явище, конструкт, поняття»* виступила *старший науковий співробітник І. В. Музика.*

Зокрема, вона зазначила, що, попри те, що поняття «суверенітет» широко застосовується в політичній і правовій сфері, наука не має остаточної відповіді щодо його суті та змісту. Окрім того, немає також чіткого розмежування між великою кількістю видів суверенітету, що виникли і продовжують виникати у правовій і політичній науці та практиці повсякчас. Так, вирізняють внутрішній і зовнішній суверенітет, юридичний і фактичний суверенітет, державний, народний, національний, політичний, економічний, фінансовий та інші типи або види суверенітету. З одного боку, це свідчить про складність та багатоаспектність досліджуваного явища, а з другого – породжує потребу детального аналізу усіх його проявів.

Доповідачка зазначила, що в сучасних умовах суверенітет найчастіше розглядається як верховенство влади держави всередині країни та її незалежність від влади будь-якої іншої держави. Правовою основою суверенітету є конституції, декларації, загальновизнані принципи міжнародного права, які де-юре фіксують суверенну рівність держав, їхню територіальну цілісність, невтручання у внутрішні та зовнішні справи, право націй на самовизначення. Однак, якщо говорити про його ретроспективне дослідження, слід зважати на його еволюцію, оскільки суверенітет за своїм історичним походженням є насамперед політичною ідеєю, яка лише згодом перетворилася на правову. Свого часу Г. Еллінек зазначав: «Не вчені, відірвані від життя, відкрили його у своїх учених кабінетах – його створили ті могутні сили, боротьба яких наповнює зміст століть». У зв'язку з цим важливим є залежність наповнення змісту суверенітету від усвідомлення його носія. Спочатку йшлося про

монарха, орган державної влади; згодом про конкретні історичні умови, що зумовили піднесення суверенітету народу, нації. Нині, у XXI столітті, державний суверенітет є пов'язаним з процесами глобалізації та інтеграції.

Важливим у історико-правовому дослідженні є концепти народного і національного суверенітету, коли суверенітет розглядається не лише з державоцентричних позицій.

Доповідачка також привернула увагу до неоліберального трактування державного суверенітету, який має точний зміст і рамки застосування та розглядається як об'єктивна реальність, яка не вимагає чийогось затвердження, але передбачає використання його як основи інших державно-правових явищ.

Значну увагу привернув до себе методологічний семінар **«Проблеми історико-правової термінології в контексті осмислення східнослов'янської державності та права»** (взяли участь понад 20 науковців з різних освітніх осередків України), що відбувся 21 червня та 5 липня 2022 р. в онлайн-режимі. Доповідачем на ньому виступив *науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Є. В. Ромінський.*

Доповідь *«Русь, Давня Русь, Київська Русь, Середньовічна Україна, держави Рюриковичів, інше: народ, територія, правління»* була присвячена проблемі формування та еволюції культурно-правового і політичного простору, який пов'язується з функціонуванням східнослов'янських державних утворень, щодо яких традиційно в науці вживається термін «Київська Русь». Простежено формування цього простору від зародження і до його остаточного занепаду в межах сучасної України. Відзначені основні види зовнішніх культурних впливів, що, зокрема, були однією з умов поступової регіоналізації цього простору.

У фокусі уваги перебувала проблема невідповідності східнослов'янського культурно-правового та політичного простору, неможливості його подальшої екстраполяції на сучасні держави чи нації.

Відзначено, що на теренах сучасної України східнослов'янський культурно-правовий і політичний простір трансформувався в європейський культурний простір, про що свідчить, зокрема, поширення тут ідей реформації та ренесансу. Це супроводжувалося і значними культурно-політичними конфліктами, які призвели до необхідності ідентифікації населення.

З огляду на це доповідач пропонує початком такої трансформації вважати зникнення 1471 р. Київського князівства як його останнього осередку українського середньовіччя. Наслідком відповідних процесів стане як занепад багатьох територій, виникнення Дикого поля, так, зрештою, й формування сучасної української нації як модерної нації мультифронтиру.

У доповіді *«Русь / «дєржава» Рюриковичів як мультифронтир»* увага була зосереджена більшою мірою на проблемі термінів для позначення тих східнослов'янських державних утворень і східнослов'янського культур-

но-правового і політичного простору, огляд якого було подано в першій частині семінару.

У центрі уваги доповідача перебувала проблема штучності та умовності тих термінологічних конструкцій, які здебільшого вживаються в наукових і науково-популярних дослідженнях для позначення цих територій чи їх частин. Зокрема, звертається увага на складність самого слова «Русь», його походження та особливості вживання як етноніма, автоніма та екзоніма. Розглянуте походження різних видів «Русі»: Київської, Галицької, Московської, Північної, Чорної, Білої, Малої та Великої. Окреслена проблема виникнення історичних, часто негативних, конотацій термінів, які мали чітке і зрозуміле, абсолютно не дискримінуюче значення на етапі виникнення та первинного вжитку. Так само звертається увага на територіальну «міграцію» названих термінів, які за століття вжитку позначали цілковито різні регіони.

Розглянута проблема прив'язки номінації окремих територій не до назв певних культур (народів), а до родових імен правителів (імперія Рюриковичів тощо) чи термінів, які починають вживатися до позначення певної території в подальший час. Так, розглянуті особливості появи та вживання терміна «Україна» на ранньому етапі його книжного та актового вжитку.

Доповідач зазначив, що, на його думку, на сучасному етапі розвитку історичного й історико-правового знання найвідповіднішими та найменш політизованими термінами лишаються «східнослов'янський культурно-правовий і політичний простір», «східнослов'янські державні утворення» та короткий термін «Давня Русь», як такий, що позначає певну культурну спільність, що існувала у минулому, але повністю зникла, змінена новими етнокультурними спільнотами та подальшими націями.

Доповіді викликали жвавий інтерес і дискусію, що дає підстави стверджувати про актуалізацію відповідних досліджень з урахуванням методологічних позицій, висловлених і обґрунтованих учасниками семінару, та врахування їх у наукових пошуках і освітніх практиках.

Є. В. РОМІНСЬКИЙ,
науковий співробітник

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ «ТРАГЕДІЯ НАРОДУ В ПРАВОВІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ»

До 90-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні *(м. Київ, 27 жовтня 2022 р.)*

Круглий стіл організований на виконання указу Президента України колективними зусиллями Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України та Міжнародної асоціації істориків права. Місце проведення – ДНДІ МВС України із залученням частини доповідачів через мережу Інтернет.

Модератором круглого столу виступив ***Олександр Назарович Ярмиш,*** доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, президент Міжнародної асоціації істориків права.

Усього виступили 15 осіб, а також через додаток Zoom долучилися кілька десятків науковців, які представляли, окрім названих організацій-засновників, Національну академію Служби безпеки України, Національну академію внутрішніх справ, Львівський державний університет внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ, Департамент кіберполіції Національної поліції України й інші установи та заклади.

Вступні доповіді виголосили ***Михайло Георгійович Вербенський,*** доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор ДНДІ МВС України, та ***Олександр Васильович Скрипнюк,*** доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України, заслужений юрист України, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

У своїх виступах доповідачі охопили питання: юридичної кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду і злочину проти людяності, зокрема, підкреслили важливість удосконалення національного законодавства та міжнародного права для досягнення такої юридичної оцінки Голодомору, яка буде однозначно сприйматися усім світовим співтовариством; особливостей історико-правових підходів до визначення юридичних і соціальних аспектів та наслідків Голодомору 1932–1933 рр.; ролі радянських партійно-державного апарату, органів безпеки, внутрішніх справ та інших силових структур у злочині Голодомору 1932–1933 рр.; методології юридичних досліджень злочинів тоталітарних режимів, зокрема комуністичного та сучасного російського.

Серед виступів особливий інтерес викликали доповіді: доктора юридичних наук, доцента (нині через збройну агресію РФ проти України перебуває у лавах Збройних Сил України) ***Богдана Васильовича Бернадського*** *«До питання юридичної кваліфікації Голодомору»;* професора, заслуженого юриста України ***Ігоря Борисовича Усенка*** *«Особливості юридичних наукових досліджень Голодомору 1932–1933 рр.»;* кандидата історичних наук, доцента ***Ганни Миколаївни Сіромської*** *«Історико-правове обґрунтування Голодомору 1932–1933 рр. Рафалом Лемкіним»*; доктора юридичних наук, професора ***Володимира Євгеновича Кириченка*** *«Історична ретроспектива неврожаїв та голоду в Російській імперії»;* доктора юридичних наук, доцента ***Володимира Тарасовича Окіпнюка*** *«Від «розкуркулення» до Голодомору: органи ДПУ УСРР у боротьбі з українським селянством на початку 1930-х рр.»;* доктора історичних наук, професора ***Володимира Анатолійовича Греченка*** *«Деякі аспекти діяльності міліції УСРР в роки Голодомору»* та наукового співробітника ***Євгена Вікторовича Ромінського*** *«Трагедія Голодомору – юридичні й політичні висновки для майбутнього України».*

За підсумками круглого столу підготовлений збірник матеріалів, який доступний у електронній формі в мережі Інтернет за таким посиланням:

https://drive.google.com/file/d/10ipTwlYOErwwCFVr0-mA1kWUa7FyHKhV/view

Відеозапис круглого столу доступний на сторінці ДНДІ МВС України в мережі Facebook за посиланням:

https://www.facebook.com/dndi.mvs/videos/1100745670813090/

Т. І. БОНДАРУК,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «РАШИЗМ: СУЧАСНИЙ ВАРІАНТ ВАРВАРСТВА (ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ)»

(м. Київ, 25 травня 2022 р.)

Необхідність осмислення причин і сутності рашизму, а саме ідеологічних, політичних і правових умов, за яких стало можливим його формування, є нагальною потребою для української гуманітаристики, зокрема, для правової науки, яку суттєво актуалізувала активна фаза війни РФ проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р.

Одна з перших спроб такої життєво важливої наукової рефлексії була здійснена на Всеукраїнській науковій конференції «Рашизм: сучасний варіант варварства (юридичні аспекти проблеми)», яка відбулася 25 травня 2022 р. під егідою Міжнародної асоціації істориків права, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України та Комісії історії українського права при Президії НАН України.

Захід відбувся онлайн і в ньому взяли участь науковці з усієї України. Всього з доповідями виступили 20 дослідників, зокрема, 13 докторів і професорів та 6 кандидатів наук з наукових центрів Києва, Харкова, Львова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя й Полтави. Ще майже 20 вчених, зокрема й закордонні члени МАІП, долучилися до проведення конференції й узяли участь з виступами в обговоренні. Відкрив конференцію незмінний президент Міжнародної асоціації істориків права, провідний науковий співробітник ДНДІ МВС України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України ***О. Н. Ярмиш.***

Конференція була розділена на п’ять тематичних панелей. Під час першої панелі **«Особливості путінщини як диктаторського політичного режиму»** було охоплено проблеми наукового визначення рашизму (російського фашизму), предтечею якого є путінізм, його складові елементи та головні риси, а також витоки та етапи формування. Була зроблена спроба схарактеризувати рашизм у юридичній, політичній, ідеологічній, економічній та соціальній сферах. Дискусію розпочав директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України ***О. В. Скрипнюк*** доповіддю *«Путінський рашистський режим та його ключові характеристики: еволюція від авторитарної диктатури до фашизму».* Її продовжили своїми виступами: заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,

заслужений юрист України ***Н. М. Оніщенко*** на тему *«Деградація російського суспільства у фокусі рашизму»;* завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України ***Н. М. Пархоменко*** на тему *«Деякі особливостям російської "пострадянської демократії"»;* провідний науковий співробітник ДНДІ МВС України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України ***О. Н. Ярмиш*** на тему *«Формування законодавчої бази путінського режиму в Росії (постановка проблеми)».*

Доповіді і дискусія другої панелі **«Рашизм: типологія, поняття та складові»** здебільшого стосувалися проблем формування ідеології рашизму, історичної тяглості її складових, а також впливу російської пропаганди на українське суспільство та світове співтовариство. З доповідями виступили: професор кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», доктор юридичних наук, професор ***В. С. Макарчук*** на тему *«Рашизм як найдеградованіша стадія фашизму»; завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України*, доктор юридичних наук, доцент ***В. Т. Окіпнюк*** на тему *«Рашизм як сучасна форма російського імперіалізму»;* завідувач кафедри теорії та історії держави і права Університету митної справи і фінансів (м. Дніпро), доктор історичних наук, професор ***К. М. Колесников*** на тему *«Від III Риму до III Рейху: трансформація офіційних ідеологій Московії-Росії»;* провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор політичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України ***В. П. Горбатенко*** на тему *«Еволюція російсько-української війни: від гібридної до широкомасштабної».*

Робота третьої панелі **«Історико-правова наука і протидія рашизму»** була зосереджена навколо проблеми посилення ролі історико-правової науки у протидії міфологізації та перекручуванню історії, які є важливим наріжним каменем історіоцентричної ідеології рашизму. Доповідачі звертали увагу як на потреби політичного виховання майбутніх юристів, так і на необхідність недопущення перегинів у частині підміни науки патріотичною міфологією. Змістову основу цієї панелі склали доповіді: завідувача кафедри морського права Національного університету «Одеська морська академія», доктора юридичних наук, професора ***Н. М. Крестовської*** *«Історія української державності у протидії рашизму»;* завідувача кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка ***І. Й. Бойка*** *«Стратегічні завдання історії держави і права України як науки та навчальної дисципліни в умовах російсько-української війни»;* професора кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, док-

тора юридичних наук, професора ***В. Є. Кириченка*** *«Методологічні аспекти історико-правових досліджень в умовах війни».*

Четверта панель **«Українське питання»** в ідеології рашизму та російська агресія проти України» об'єднала доповіді, присвячені місцю і ролі України в рашистській людиноненависницькій ідеології та зумовленим нею причинам, складовим і наслідкам. Це доповіді: юрисконсульта Нотаріальної палати України, кандидата юридичних наук, доцента ***В. І. Бірюкова*** *«"Денацифікація України" як закономірний вияв рашизму»;* старшого наукового співробітника Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидата юридичних наук, доцента ***І. В. Музики*** *«Дефектна правосвідомість як підвалина ідеології рашизму»;* юрисконсульта ПП «Архівні інформаційні системи», кандидата юридичних наук ***О. М. Волощенко-Віслобокової*** на тему *«РПЦ як інструмент путінського режиму та співорганізатор військового вторгнення в Україну».*

Фінальна п'ята панель **«Російська пропаганда і російське суспільство в добу агресії РФ проти України»** стосувалася проблем російської культури та суспільства, зокрема і наукового середовища, їх ролі у формуванні рашизму й способів взаємодії з ними, а також національного питання в самій Україні в умовах військової агресії. Були заслухані виступи: старшого наукового співробітника Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника ***Т. І. Бондарук*** на тему *«Російська культура як базова складова рашизму»;* директора ГО «Харківська правозахисна група», голови правління Української Гельсінкської спілки з прав людини, кандидата технічних наук ***Є. Ю. Захарова*** на тему *«Російсько-українська війна та "інша Росія"»;* завідувача відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидата юридичних наук, професора, заслуженого юриста України ***І. Б. Усенка*** на тему «*Юридичні й етичні аспекти міжособистісних стосунків у науковому середовищі в умовах російської агресії проти України»;* професора кафедри підприємництва і права Полтавського державного аграрного університету, доктора юридичних наук, професора ***Л. І. Рябошапки*** на тему *«Російська дезінформація про українсько-єврейські відносини – складова інформаційної війни проти України».*

Виголошені на конференції доповіді та дискусія, яка їх супроводжувала, привернули увагу до різних складових феномену рашизму, що дає змогу зробити суттєвий крок до його наукового осмислення, означення способів протидії цьому людиноневисницькому явищу та викликів, які постають перед юридичною наукою.

Конференція проведена силами і на базі відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України на чолі з завідувачем відділу професором ***І. Б. Усенком*** (заступник голови оргкомітету – керівник робочої групи з підготовки конференції). Активну участь

у роботі конференції взяли усі співробітники відділу, а технічну частину конференції забезпечував провідний інженер інституту ***П. С. Демченко.***

Анотована програма конференції з короткими тезами усіх доповідей оприлюднена в електронній формі до початку конференції, згодом вона була надрукована. Відеозапис конференції розміщений на youtube-каналі Міжнародної асоціації істориків права за посиланням:

URL: https://www.youtube.com/channel/UCetr4frhXrB18Fzv4Z-EN3Q/featured

Розділ XI

РЕЦЕНЗІЇ

ПРО ЗВИЧАЇ ТА ПРАВА МІСТ І МІСТЯН[1]

Міська тематика здавна привертає дослідницьку увагу фахівців різних галузей знань. Місто і містяни на руських землях Корони Польської, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої в XIV–XVII ст. є головними акторами рецензованого «наукового роману» («наукова література мусить перестати бути зрозумілою та доступною лише фахівцям» (с. 13), а «читач вимагає цікавої оповіді» (с. 14) відомої дослідниці історії магдебурзького права, перша велика праця якої з означеної тематики (Нариси з історії магдебурзького права в Україні 14 – поч.17 ст. Львів: Афіша, 2002) побачила світ ще 20 років тому. Амбітною метою нової праці є дослідження «світу правових уявлень жителів міст, їхні соціальні фобії, нормативна й асоціальна поведінка, форми насильства та ставлення до них, розмаїття ідентичності (соціальні, етнічні, конфесійні та ін.), гендерні аспекти тощо» (с. 11). А головна ідея – продемонструвати, як за допомогою джерел правового характеру можна з'ясувати питання, пов'язані з антропологією міського права й антропологією пізньосередньовічного і ранньомодерного міста загалом (с. 13).

«Зрозуміти тогочасний міський соціум через призму права» дослідниця намагається, базуючись на постмодерністських інтерпретаційних практиках, ставлячи до джерел нові запитання та намагаючись отримати нові свідчення, зокрема, про «історію повсякденності». Для неї такою новою методологічною практикою є антропологія права, яка, на її досить спірну для юристів думку, «досі повною мірою не інтегрована в правову науку, радше є її маргінальним відгалуженням, єднальною ланкою з іншими суспільними дисциплінами» (с. 29).

Вихідною для дослідниці є теза Н. Руляна, з якою важко не погодитися – «право не зводиться до окремих приписів і порад, то воно може стати одним

[1] Рец.: Гошко Т. Звичай і права: Джерела, коментарі, дослідження: у двох томах. Том I: Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття / Інститут критики; Ukrainian Restarch Institute, Harvard University. Київ: Критика, 2019. 564 с.: іл., бібл., покаж. ISBN 978-966-2789-10-2

із інструментів, що його створює кожне суспільство, щоб намагатися вирішити свої конфлікти» (с. 29). Заявлений широкий анропологічний підхід з акцентацією на семіотиці та герменевтиці, налаштовують читача на захопливу інтелектуальну пригоду.

Книга складається з 6 розділів: 1. Методологія дослідження та історіографія проблеми. 2. Символічний і метафоричний світи в уявленнях міщан крізь призму «Саксонського зерцала». 3. Кодекс Ласького як джерело антропології міського і державного права в Короні Польській. 4. Уявлення про право та міський соціюм у кодексах другої половини XVI – початку XVII століття. 5. Міщани vs шляхта у світлі сеймових конституцій. 6. Засяг і розмаїття міського права в локаційних привілеях. Фактично ж матеріал утворює три складові частини, які умовно можна визначити як загальноджерелознавчу, антрополого-правову та локаційно-привілейну. У першій з них представлено ґрунтовний історіографічний аналіз «Sachsenspigel» Айке фон Репкова, Статуту Ласького, загалом уніфікаційних процесів у Короні Польській. Зокрема, у контексті впливу гуманізму аналізуються правові збірки Бартоломея Гроїцького, Павла Щербича, Павла Кушевича, які здебільшого поширювалися на українських землях Корони та Речі Посполитої. Авторка демонструє блискучі знання сучасної цим правовим пам'яткам картини світу та інтелектуальної ситуації. Це дає змогу прояснювати згадані правові тексти, приміром, через трактування тіла, мову жестів, символіку та алегорії християнства тощо та долучати до цього і художні твори. А відтак це істотно допомагає зрозуміти ментальність і ціннісні категорії міщан XVI і XVII ст., та подекуди й особистості авторів правових збірників.

У другій частині вповні реалізовано методологічну засаду «насиченого опису» задля отримання відповіді джерел щодо певних сфер життя міського соціуму. Тут авторка торкається питань моралі і права, зокрема, перелюбу, проституції, насильства над жінками, статусу неповноправних жителів міст, євреїв, ката, чарівників і чаклунів, гравців. Значний інтерес становить аналіз середньовічного уявлення про дитинство і старість, які є «складним переплетінням рудиментів середньовічної ментальності та засад доби гуманізму, викладені водночас в одному й тому артикулі того чи того кодексу» (с. 284). Спеціальна увага присвячена ритуалу присяги – одному з найважливіших елементів середньовічного і ранньомодерного права. Докладним є аналіз стосунків міщан і шляхти, зокрема, у контексті розмивання станових меж і спроб йому запобігти, сеймового представництва. Цікавість викликає спроба авторки привідкрити завісу над життям міського маргінесу: жебраків, лузних людей, ромів, ставлення до яких, на думку авторки, було амбівалентним: «одних переслідували, а інших не лише толерували, а й підтримували, бо ті були важливим складником християнського соціяльного простору» (с. 401). Загалом, міста «остерігалися втручання в їхні справи, обмеження їх міських прав», – робить висновок Тетяна Гошко.

«Самоврядні міста Корони Польської та Великого князівства Литовського, зокрема і на руських землях, звіряли своє право не так з кодексами, як з конкретними привілеями, що їх надавали королі чи власники» (с. 405) – такою тезою обґрунтовує авторка увагу до локаційних привілеїв – привілеїв на магдебурзьке право, що первісно надавалися окремим містам, які є предметом розгляду наприкінці книги. Адже, як зазначає дослідниця, «хоча в основі своїй магдебурзьке право міст Центрально-Східної Європи було однотипним, але ж особливостей, що характеризували самоврядну організацію кожного міста, зокрема, було доволі багато» (с. 419). Зокрема, крізь привілеї на магдебурзьке право «для примноження добра й безпеки міста від неприятелів» авторка змальовує містечка Горохів (тепер Волинська область України), Меджибож (тепер Хмельницька область України), Лисянка (тепер Київська область України), Острог (тепер Рівненська область України), Чигирин (тепер Черкаська область) тощо.

Наостанок можна констатувати, що авторці, безумовно, вдалося зробити міський соціум Корони Польської та Речі Посполитої XIV–XVII ст. зрозумілішим для читача. Хоча, очевидно, що її погляд на ці питання не обмежується лише «призмою права, яким керувалися міщани» (с. 467), а є значно ширшим. Такий погляд демонструє переваги колабораційних процесів у сучасній гуманітаристиці, які дають змогу ставити нові питання до об'єкта дослідження та отримувати часом несподівані відповіді саме на стику наук.

Скоріше перевагою є і вплетення, а не виокремлення (можливо, за винятком улюбленого авторчиного Львова) «українського матеріалу» в загальний коронопольський і річпосполитський контекст дослідження. Це дає авторці підстави стверджувати, що «руські міста багато в чому були схожі на міста решти регіонів Центрально-Східної Європи, перш за все Польщі, хоча і мали свої властивості» (с. 471). Це підтверджує наявність тут усталених децентралізаційних і самоврядних процесів.

Видання високої друкарської якості, воно супроводжується значною кількістю ілюстрацій, які допомагають у сприйнятті матеріалу, та докладними довідковими покажчиками.

«Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття» є першим томом задуманого авторкою двотомного видання «Звичай і права: Джерела, коментарі, дослідження». Побажаємо їй, і читачам виходу другого тому, який, без сумніву, матиме не менш захопливі назву та зміст.

Т. І. БОНДАРУК,
кандидат юридичних наук

ВІДКРИВАЮЧИ УКРАЇНСЬКУ ШЛЯХТУ

Однією з найрезонансніших історичних праць минулого року стала книга доктора історичних наук Наталії Старченко[1]. Написана за дотепним виразом авторки «розважити і розважитись у часи карантину», книга підтримує українців у часи повномасштабної війни РФ проти України та всього українського. Книга адресована широкій авдиторії, популярності їй додає манера викладу та жива дотепна мова-розмова, мова-бесіда залюбленого у предмет автора з допитливим читачем. В основу книги покладені багаторічні академічні напрацювання вченої та копітка робота в архівних фондах. Основними джерелами стали судові книги Волині, що лишилися найліпше збереженими (судових книг Київського воєводства за цей період збереглося лише тринадцять, із Брацлавського – окремі акти). Тому «героями більшості історій виступають саме волиняни, та з-за них, треба пам'ятати, напевно, визирає шляхта з решти українських земель» (с. 19). Сама авторка є знаною в Україні та поза її межами академічною дослідницею, що продовжує та розвиває парадигму та школу ранньомодерної історії видатної української історикині Наталії Яковенко.

Книга має з п'ять розділів, кожен з яких складається з понад двадцяти самостійних есеїв – «історій про історію» – об'єднаних спільною метою: «знайомства з українською шляхтою». Це, за визначенням авторки, «105 історій про те, ким ті люди себе уважали, як сварилися та мирилися, як закохувалися та одружувалися, як затято відстоювали своє в суді та яким був той суд, врешті – були вони статистами й глядачами в історії, а чи її творцями, впертими й наполегливими у відстоюванні та розбудові свого» (с. 2).

У методологічному підрозділі «Історик усередині історії. Початок.» Наталя Старченко блискуче адвокує професію історика, додаючи аргументів до актуальної дискусії щодо шляхів реформування української науки. Висловлює міркування щодо вічних питань інтерпретативності історії та її доказовості, неминучої суб'єктивності та можливої емоційності історика та пов'язане із ними розуміння Іншого, переживання історичних подій як власної особистої історії та вплив цього переживання на інтерпретацію та реінтерпретацію etc. Це не лише розлогі роздуми задля кращого розуміння буття історика, а й цілком застосовна методологія даної книги, що пояснює логіку її структури та аргументів. Тут же є про загальні історіографічні проблеми: науковість і можливість гранд-наративів як непорушної істини, літературність історії, а також про особливі українські складнощі, зокрема, міфологізованість української історіографії ранньомодерного періоду. Така інтродукція в дослідницький світ історика пояснює емоційну включеність самого автора в розказувані нею оповіді, що не лише створює емоційну співналаш-

[1] Старченко Н. П. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ: Laurus, 2021. 616 с.: іл. ISBN 978-617-7313-63-1

тованість читача із текстом, але і дає змогу авторці висловити деякі припущення та інтерпретації, більше ніж припустимі зазвичай.

Як історик права, що не є «ранньомодерником», хочу закцентувати на важливих для мене наскрізних юридичних ідеях, на які нанизані перлини окремих сюжетів. Звичайно, обрання їх так само є суб'єктивним, та не применшує значущості інших аспектів, представлених у книзі.

Перше і головне: авторка аргументує місце України як третього члена в Речі Посполитій Двох Народів, і в книзі вдалося додати аргументів на користь даної концепції. Услід за своїми героями – волинською шляхтою, яка впевнено й рішуче вимагала особливого статусу та привілеїв для себе на Люблінському сеймі, так само рішуче й послідовно авторка доводить, що шляхта мала на це право, а також що така самоусвідомленість і переконаність у власних правах є самостійним свідченням наявності політичної суб'єктності, визнання якої домагалися шляхтичі. Підтверджує це власне факт «витиснення в безнадійній ситуації» Люблінського сейму 1569 р. значного обсягу прав і привілеїв для української шляхти. За Люблінським привілеєм – договором, який регулював умови приєднання Волинської землі (Волинського та Брацлавського воєводств) до Польського королівства та був скріплений присягою Сиґізмунда Авґуста й усіх його наступників на троні Речі Посполитої, гарантувалась непорушність кордонів, власного права, руської мови як офіційної на своїх теренах, рівність православних та католиків. Як наголошує авторка, добровільність приєднання Русі до Корони на своїх особливих умовах, зберігаючи свою мову, свою віру, свою церкву, свої привілеї та право, відрізняється від простого приєднання до коронного права. Саме це надалі стане підставою для обстоювання українською шляхтою своєї суб'єктності у новопосталій Речі Посполитій. Опосередкованими свідченнями цієї суб'єктності є і наступне використання привілею як основи аналогічного акта для шляхти Київського воєводства (князівства, як буде записано у привілеї), що було важливим у приєднанні до Корони Києва. Це дало підстави Адаму Кисілю, який стоячи на іншому сеймі 1641 р. й відчуваючи за собою неабиякі права, міг заявити: «Ми приєдналися до нашої спільної Вітчизни *не як до країни, але з країною*» (с. 119). Визнання поляками окремішності руського народу проявляється в Генріхових артикулах 1573 р. – одному з найважливіших актів Речі Посполитої, на якому надалі присягали всі обрані монархи цієї держави. У цьому документі, що з'явився через чотири роки після Люблінського сейму, руський народ згадується поруч із польським і литовським «політичними народами», що засвідчує його визнання нарівні з народами – засновниками Речі Посполитої. Підстави політичної суб'єктності шляхти дослідниця ілюструє прикладами з щоденників Люблінського сейму. Наприклад, коли делегація волинян, спираючись на впевненість і впертість, що «ми народ такий почтивий, який жодному іншому народові не поступиться»; їхнє опертя на конституційний принцип «нічого на нас без нас» *(nihil novi),* закладений у фундамент шляхетських вольностей Польської Корони

від 1505-го; вимога волинської шляхти взаємної присяги на присягу, якою вони мали засвідчити свою вірність монархові та Короні: «ми присягнемо, якщо ви – король, сенатори та посли – присягнете нам навзаєм» etc. Такі інтерпретації авторки, хоча і виглядають дещо суб'єктивними, однак наведені численні факти у своїй сукупності та взаємозв'язку стають переконливим аргументом для цілої концепції.

Очевидно, що ця концепція є потенційно перспективною для обґрунтування «пресуверенітету» та континуїтету державності України та її правового розвитку. Автор не боїться критичних аргументів премордіалістів, вважаючи, що бездержавним періодом в українській історії можна вважати хіба що інтервал між ліквідацією Малоросійської колегії 1786-го та проголошенням IV Універсалу Української Центральної Ради 22 січня 1918 р. А розвиток власних правових інститутів тривав і в цей період.

Велику політичну гру навколо поєднання суттєвих політичних гравців делікатно відтіняють приватноправові ритуали навколошлюбних союзів волинських шляхтичів. Добровільність приватноправових союзів, принаймні формальна, вважалась його першоосновою. Примус, байдуже якої сторони, уважався головною причиною для розлучення. Звичайно, для того часу тиск батьків чи родичів на дівчину вважався припустимим, однак правова норма полягала в тому, що ані король, ані родичі не могли насильно видавати заміж шляхтянок як «людей вільних». Через сватання, заручини та весілля, шлюбну культурну традицію, посаг, віно, певну майнову незалежність проглядає світоглядна близькість з приватноправовими нормами середньовічної та ранньомодерної Європи, а в деяких аспектах можна простежити особливості, що окреслюють реалізацію західної правової традиції на землях східної Європи (наприклад liberum veto).

Це опертя на власне право, одночасно із його пов'язаністю з європейськими нормами через лицарську європейську культуру, традиційність і ритуалізованість процедур конфліктування та замирення, проглядає по всьому тексту книги, як у приватному, так і в публічному праві. Відбувається процес централізації державної влади та переходу суду від приватного до публічного, про що сигналізує поява в судочинстві розшуково-інквізиційних елементів, зокрема слідства з ініціативи та силами судових органів (scrutinium) – у Європі цей злам відбувся наприкінці XVI ст. (поволання, шкрутинія, виволання). Застосування шкрутинії, хоч і базованої на польському та литовському праві, однак на місцях творчо переробленої та вже в такій формі впровадженої через сейм, так само демонструє власну окремішність одночасно зі світоглядною близькістю до польсько-литовського права.

Самостійною дослідницькою лінією книги є місця і роль суду в ранньомодерний час, що є одним з найулюбленіших сюжетів авторки, зважаючи на її попередні праці. Ранньомодерний суд був частиною довготривалої процедури замирення та залагодження конфлікту на противагу сучасному суду «відповідальності-покарання». Це зумовлено високим значенням репутацій-

них інституцій честі та доброї слави (імені), які мали бути збережені після залагодження конфлікту. Тим більшого значення набували посередницькі процедури, та сам суд що мав характер третейського та мусив сприяти віднайденню бажаного компромісу. Змагальність судової процедури; те, що судді самі були частиною шляхетської спільноти, а судові справи були частиною довготривалого з'ясування стосунків між шляхетськими родинами, а тому мали багатоактний характер – все це наповнювало традиційні формальні процедури інших змістом. Скарги, позови, свідчення суддів авторка називає певними риторичними суспільними домовленостями про те, як має виглядати звинувачення. Справжньою метою процесу було досягнення максимально вигідних позицій для переговорних процесів замирення. Отже, використовуючи алюзію до хрестоматійної праці Мішеля Фуко, авторка висновує, що ранньомодерний суд – це був суд плюс шляхетська спільнота, які «наглядали, не караючи».

Важливим є те, що авторці вдалося створити наратив, у якому український нобілітет не просто існує, а виступає повноцінним актором внутрішньо- та зовнішньополітичних відносин, носієм політичної суб'єктності. Українськість традиційно асоціюється з історією козацтва та козаччини, а в часи колоніальної залежності – з безправним і пригніченим селянством. Авторка пояснює механізми плебеїзації української історії, для чого була використана народна історія та гранд-наратив Михайла Грушевського. Після чого деконструює як цей міф, так і поширений міф про тотальну «спольщеність» самої української шляхти.

Понад те, книга цікава ще й великим резонансом, який вона отримала ще до виходу у світ. Популярність жанру фейсбук-постів, за власним зізнанням, надихнула авторку до більш широкої презентації академічного наукового доробку. Кожний допис зацікавлював сотні небайдужих читачів і коментаторів, серед яких чимало фахових істориків і гуманітаріїв, ангажуючи потенційного читача до цікавої інтелектуальної гри, який крок за кроком відчував себе дедалі більш дотичним до оповідки, а така інтерактивність стала додатковою запорукою успіху книги. Презентація на авторитетному шанованому Київському бієнале – Книжковому арсеналі викликала великий резонанс серед не лише вузьких фахівців, а й широкого кола людей, які цікавляться українською історією. Крім того, що подія стала ковтком свіжого повітря після зняття жорстких обмежень ковідного часу, вихід книжки став черговою сходинкою на шляху віднайдення (перевідкриття) власної історії та згадування українцями власної ідентичності. Ідентичності, яку власне й утворювали герої цієї книги – шляхтичі та козаки, волиняни та подоляни, православні або католики, а зрештою «руський народ», та яку сьогодні українці героїчно обстоюють на полях війни з РФ.

***А. Ю. ІВАНОВА**,*
кандидат юридичних наук

Розділ XII

Колектив Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України ВІТАЄ!

ЮВІЛЕЙ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЮРИСТА-МІЖНАРОДНИКА ВОЛОДИМИРА НАУМОВИЧА ДЕНИСОВА

(до 85-річчя від дня народження)

25 грудня 2022 р. наукова спільнота України відзначила знаменну подію, славний ювілей – 85-річчя від дня народження видатного українського правознавця, юриста-міжнародника, фахівця у сфері права Європейського Союзу та порівняльного правознавства, організатора і дослідника вітчизняної науки міжнародного права, доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України **Володимира Наумовича Денисова**.

Володимир Наумович народився 25 грудня 1937 р. у місті Києві. Вищу освіту отримав на юридичному факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка, який закінчив у 1961 р. Упродовж 1962–1964 рр. працював науковим співробітником-консультантом науково-організаційного відділу Президії Академії наук УРСР. Славетний життєвий шлях Вченого є прикладом самовідданого служіння юридичній науці протягом шести десятиліть.

П’ятдесяти восьмирічний науковий шлях Володимира Наумовича нерозривно пов’язаний з Інститутом держави і права імені В. М. Корецького НАН України, в стінах якого гідно пройшов усі сходинки кар’єри науковця та працює, не покладаючи рук, реалізує творче покликання, плідно розвиваючи міжнародно-правові ідеї задля збереження та примноження наукової спадщини академіка Володимира Михайловича Корецького, від якого прийняв естафету як завідувач відділу міжнародного права та порівняльного правознав-

ства. Після призначення на цю посаду В. Н. Денисов зосередив наукову діяльність на проблемах міжнародного права, включивши до сфери своїх наукових інтересів питання: розвитку теорії та історії міжнародного права; взаємодії міжнародного права з внутрішнім правом держав; роззброєння; з'ясування специфіки соціальних та економічних прав як другого покоління прав людини; кодифікації міжнародно-правової відповідальності держав; розвитку права міжнародної безпеки та міжнародного гуманітарного права. За висловом професора В. І. Кисіля, «всі розуміли, як буде важко утримати високу планку наукових досліджень, яка була пов'язана з ім'ям академіка В. М. Корецького… Багато хто неоднозначно очікував, як В. Н. Денисов упорається з такою науковою ношею… Справдилися сподівання тих, хто був переконаний, що учень В. М. Корецького, В. Н. Денисов, гідно продовжить наукову справу, започатковану в Україні харківською школою міжнародного права у 20-х роках XX сторіччя» (Цит. за: *Акуленко В. І. Науково-публіцистичні етюди до портрета професора Володимира Денисова в енциклопедичному інтер'єрі. До 70-річчя Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України (1949–2019). Одеса: Фенікс, 2020. С. 12–13*).

Невтомна праця Володимира Наумовича на ниві науки міжнародного права сприяє збереженню відділом свого значення як одного з провідних в Україні центрів дослідження міжнародного права та порівняльного правознавства. Чи не вся когорта юристів-міжнародників України, маститих і молодих, натхненно підживлюється фундаментальними теоретичними знаннями, сучасною методологією та пріоритетними міжнародно-правовими ідеями, що їх випромінює професор В. Н. Денисов – «…талановитий український вчений-міжнародник, видатний діяч, науковий і духовний скарб вітчизняної юридичної науки, який щедро ділиться найкращими та найціннішими знаннями у царині міжнародного права» *(Фалалєєва Л. Г. Доктринальне бачення міжнародно-правової позиції України крізь призму європейської інтеграції. Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14 травня 2019 р.). До 70-річчя Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. С. 235–236).* Наукова спільнота віддає належне самовідданому подвижництву Вченого і турботі про те, щоб українська наука міжнародного права плідно розвивалася й посіла гідне місце у світовій науці міжнародного права, активно обстоюючи як національні інтереси України, її міжнародно-правову позицію, так і мир, безпеку, справедливість, міжнародний правопорядок.

Володимир Наумович є засновником та членом правління Української асоціації міжнародного права, членом Спілки юристів України, членом Асоціації морського права України, членом-кореспондентом Національної академії правових наук України, членом редколегії декількох фахових, а також зарубіжних видань, зокрема, членом редакційної колегії наукового видання *«European Studies – The Review of European Law, Economics and*

Politics», що входить до міжнародної наукометричної бази даних Scopus. Значні зусилля професор В. Н. Денисов спрямовує на підготовку науковців вищої кваліфікації, кандидатів і докторів наук, гуртує послідовників і продовжувачів наукової школи, будучи мудрим наставником для кількох поколінь українських юристів-міжнародників, які гідно представляють Україну та українську науку міжнародного права у світі.

Під керівництвом та за участю В. Н. Денисова побачили світ численні праці, серед яких: «Международное сотрудничество государств в области прав человека» (1987), «Избранные труды В. М. Корецкого» (у двох томах, голова редколегії та автор нарису про вченого, 1989), «Злочини нацистів в Україні. 1941–1944: збірник документів» (англ. мовою, відп. ред. та автор вступної статті, 1989), «Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве: сборник трудов, посвященных 100-летию со дня рождения В. М. Корецкого» (1990), «Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве» (1992), «Суверенітет України і міжнародне право» (1995), «Правова охорона культурних цінностей: збірник міжнародних документів» (один з упорядників, 1997), «Права людини: підручник» (один з авторів, 1997), «Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України» (2006), *«Derogation in the Field of Human Rights: International Legal Instruments and Practice of Ukraine» (International and Comparative Law Review, 2020, Scopus)*, *«The Construction of European identity in the Paradigm of Anthropocentrism and its Constitutionalization» (European Studies – The Review of European Law, Economics and Politics, 2020, Scopus),* в яких ґрунтовно на високому науковому рівні розглянуто ряд найактуальніших питань міжнародного права та права Європейського Союзу.

Володимир Наумович є заслуженим діячем науки і техніки України, лауреатом Премії імені М. П. Василенка Національної академії наук України за цикл наукових праць «Міжнародне право і світовий порядок: пошук моделей розвитку» (1992), лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки за участь у створенні багатотомної «Юридичної енциклопедії» (2004) та премії Ярослава Мудрого Національної академії правових наук України за участь у роботі над восьмим томом «Міжнародне право» багатотомної «Антології української юридичної думки» (2005).

Під чуйним керівництвом професора В. Н. Денисова, завдяки високопрофесійно скоординованим ним зусиллям відділу міжнародного права та порівняльного правознавства, вперше в історії міжнародно-правової науки України і на пострадянському просторі побачила світ унікальна монументальна праця – Енциклопедія міжнародного права у трьох томах (2014–2019 рр.), яка слугує яскравим прикладом втілення прогностичної функції науки, становить закономірний результат розвитку вітчизняної міжнародно-правової думки, наукової школи міжнародного права, очільником якої є професор В. Н. Денисов. Концепція цієї фундаментальної праці ґрунтується на сучасних теоретико-методологічних і науково-прогностичних підходах, основних

поняттях, категоріях, подіях, явищах і процесах, пов'язаних з тенденціями трансформації сучасного міжнародного правопорядку крізь призму *de lege ferenda.* Важливе місце в Енциклопедії відводиться аналізу великого масиву наявної міжнародно-правової практики, що робить її більш довершеною і підвищує наукову валідність. Енциклопедія отримала значний позитивний резонанс у науковій спільноті, це підтверджується рецензіями зарубіжних юристів-міжнародників, визнаних фахівців з порівняльного правознавства та права Європейського Союзу (США, Азербайджану, Естонії, Чехії, Угорщини та інших держав), які окремим рядком відзначають науковий подвиг професора В. Н. Денисова у появі цієї багатогранної праці, підкреслюючи, що неоціненний доробок Вченого проглядається на кожній її сторінці.

Завдяки багатолітньому подвижницькому служінню науці міжнародного права, самовідданій науково-творчій праці в Інституті, принциповості, доброзичливості та інтелігентності Володимир Наумович здобув заслужений авторитет і шану у вітчизняній та зарубіжній науковій спільноті. Професор В. Н. Денисов є кращим представником вітчизняної науки міжнародного права, який своєю діяльністю доводить її велике значення не лише для суспільства і держави, а й міжнародного співтовариства. Невичерпна працездатність, високий професіоналізм, науковий вишкіл, творча щедрість Вченого є взірцем ставлення до справи, якій він присвятив усе своє життя, успішно сформувавши та активно розвиваючи власну наукову школу. Ім'я Професора В. Н. Денисова заслужено золотими літерами вписане у літопис української науки міжнародного права.

З глибокою повагою колектив Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України та редколегія збірника наукових праць «Правова держава» щиросердно вітаємо вельмишановного Володимира Наумовича, видатного організатора і неперевершеного корифея науки міжнародного права зі світовим ім'ям, з 85-річним ювілеєм! Щиро бажаємо Вам, високоповажний Володимире Наумовичу, міцного здоров'я, благополуччя, добробуту, оптимізму й невичерпної енергії, переможного і мирного буття, реалізації задумів, нових творчих звершень на ниві вітчизняної науки міжнародного права та на благо України.

ЮВІЛЕЙ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ ТА ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАПРН УКРАЇНИ НАТАЛІЇ МИКОЛАЇВНИ ПАРХОМЕНКО

(до 50-річчя від дня народження)

8 липня 2022 р. вітчизняна наукова спільнота відзначила важливу подію – 50-річчя від дня народження Наталії Миколаївни Пархоменко – видатного українського правознавця, доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, члена-кореспондента НАПрН України, заслуженого юриста України, завідувача відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, знаного фахівця в галузі теорії держави і права.

Наталія Миколаївна народилася 8 липня 1972 р. на Київщині. У 1995 р. закінчила Державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (спеціальність – «Історія і правознавство»), у 2001 р. – Київський університет права (спеціальність «Правознавство»). З 1995 р. вона працює в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України, де обіймала посади стажиста-дослідника, молодшого наукового співробітника, 1999–2022 рр. – вченого секретаря Інституту; з 2022 р. і дотепер – завідувача відділу теорії держави і права Інституту.

У 1998 р. Наталія Миколаївна захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. У 2003 р. їй присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника. У 2009 р. вона захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Джерела права: теоретико-методологічні засади». Вчене звання професора Наталії Миколаївні присвоєно у 2012 р. Згодом вона була обрана членом-кореспондентом Національної академії правових наук України (у 2020 р.), а у 2021 р. – членом-кореспондентом Національної академії наук України.

Напрямами наукової діяльності Наталії Миколаївни є проблеми теорії держави і права, конституційного права і порівняльного правознавства. Значну увагу вона приділяє аналізу таких проблемних питань, як: форма права, джерело права, систематизація законодавства, законність, юридична сила, правові акти, правова система та система права, правопорядок, конституціоналізація правопорядку, гармонізація законодавства та його доктринальне тлумачення, права і свободи людини, правовий світогляд, правовий прогрес, правове регулювання, правова доктрина, праворозуміння, правотворчість та ін.

Заслуговує на увагу науковий доробок Н. М. Пархоменко. Вона опублікувала понад 290 наукових і навчально-методичних праць, серед яких – 4 індивідуальні монографії: «Договір у системі форм права України» (1998), «Джерела права: проблеми теорії та методології» (2008), «Розвиток

законодавства України в контексті конституціоналізації, євроінтеграції та забезпечення прав людини» (2016), «Парадигма правового регулювання в Україні: змістово-інструментальні виміри» (2023), а також розділи у колективних монографіях: «Вступ до теорії правових систем» (2006), «Теоретичні проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні» (2007), «Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження)» (2007), «Теорія держави і права: навчальний посібник» (2007), «Порівняльне правознавство (правові системи світу)» (2008), «Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції)» (2008), «Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи» (2008), «Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії» (2009), «Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах» (2009), «Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії» (2009), «Дія права: інтегративний аспект» (2010), «Джерела конституційного права України» (2010), «Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи» (2011), «Механізм гармонізації законодавства України з європейським та міжнародним правом: поняття та зміст» (2011), «Правові системи сучасності: навчальний посібник для магістрів права» (2012), «Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція» (2013, укр.; 2015, англ.), «Теорія держави і права: навчальний посібник» (2013), «Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України» (2013), «Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння» (2013), «Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія» (2014), «Конституційний процес в Україні та світовий досвід конституціоналізму» (2014), «Принцип рівності у праві: теорія і практика» (2014), «Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів» (2016), «Методологія в праві» (2017), «Актуальні проблеми права Польщі та України» (2018), «Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації» (2018, 2019), «Право і прогрес: запити громадянського суспільства» (2020), «Право у сучасному політичному житті» (2020), «Комунікативні платформи в сучасному інформаційному суспільстві: реалії та перспективи» (2021), «Правопорядок і правовий режим в Україні» (2022), «Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку» (2022) та ін.

Н. М. Пархоменко бере активну участь у атестаційному процесі. Наталія Миколаївна підготувала та захистила 15 кандидатів та 2 доктори юридичних наук. Вона підготувала методичні рекомендації, робочі програми для студентів та аспірантів. Н. М. Пархоменко неодноразово виступала опонентом по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата юридичних наук і доктора філософії, а також рецензентом із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Вона є членом спеціалізо-

ваної вченої ради при Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Водночас Наталія Миколаївна вже близько 20 років є відповідальним редактором щорічника наукових праць «Правова держава», заступником головного редактора журналу «Альманах права», членом редколегії журналу «Держава і право».

Варто окремо наголосити, що Н. М. Пархоменко є членом Науково-консультативної ради при Голові Верховної Ради України, головою Ради науково-правових експертиз при Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Наталія Миколаївна Пархоменко за сумлінну плідну працю та значний внесок у розвиток юридичної науки заслужено відзначена державними нагородами та відзнаками. Вона отримала звання заслуженого юриста України, нагороджена: Почесною грамотою Верховної Ради України (2004), Почесною грамотою Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту за сумлінну плідну працю та значний внесок у реалізацію державної політики, відданість справі (2007), нагрудним знаком «Знак пошани» (2008), Почесною грамотою Президії НАН України та ЦК профспілки НАН України (2019), Відзнакою НАН України «За підготовку наукової зміни» (2022) тощо. Наталії Миколаївні оголошено Подяку Прем'єр-міністра України (2017). Вона є Лауреатом Всеукраїнського конкурсу на краще юридичне видання (2003), удостоєна премії імені Ярослава Мудрого за видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства (2007), премії НАН України ім. М. П. Василенка (2011), премії імені Ярослава Мудрого у номінації «За підготовку й видання підручників для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти» (2014).

Завдяки самовідданій творчій праці, доброзичливості та інтелігентності Наталія Миколаївна Пархоменко здобула заслужений авторитет і шану в трудовому колективі Інституту, вітчизняному і зарубіжному юридичному середовищі.

Колеги, друзі та однодумці, редакція щорічника наукових праць «Правова держава» знають Наталію Миколаївну як людину широкого світогляду, високо цінують її людську гідність, самовіддане служіння юридичній науці та освіті, високий професіоналізм, невтомну енергію та працездатність і бажають їй мирного неба, міцного здоров'я, благополуччя, оптимізму, невичерпної енергії та подальших творчих звершень на ниві юридичної науки.

ЮВІЛЕЙ НАТАЛІЇ РАФАЕЛІВНИ МАЛИШЕВОЇ

25 квітня 2022 р. відзначила свій ювілей добре знана в Україні та за її межами правознавець, фахівець у галузі міжнародного і національного екологічного та космічного права, європейського права та порівняльного правознавства, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений юрист України Наталія Рафаелівна Малишева.

Наталія Рафаелівна народилася в Києві, у родині відомого юриста Рафаеля Гевондовича Кочар'янца, який майже 30 років очолював юридичну службу Академії наук України. Тому з дитинства мала можливість спілкуватися з багатьма провідними вченими, а також юристами-практиками, що і вплинуло значною мірою на вибір її життєвого шляху.

У 1974 р. Н. Р. Малишева з відзнакою закінчила юридичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка й одразу пов'язала усю подальшу свою професійну та наукову діяльність з Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, пройшовши послідовно усі етапи зростання: стажист-дослідник, молодший науковий співробітник, старший науковий співробітник, докторант, провідний науковий співробітник, з 2011 р. – завідувач відділу проблем космічного та екологічного права, а з 2016 р. – завідувач відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права.

У 1998 р. Н. Р. Малишева стала одним з організаторів у складі НАН України Міжнародного центру космічного права, що невдовзі став визнаним у світі науковим осередком розвитку нового напряму юридичної науки, правового забезпечення відповідної практики. З часу заснування вона плідно працює заступником директора цього Центру.

Захистивши у 1981 р. кандидатську дисертацію на тему «Охорона навколишнього середовища від шумового впливу (правові та організаційні питання)», вона зосередилась на проблемах екологічного права, наполегливо поглиблюючи свої знання, розширюючи сферу наукових інтересів. Важливим фактором формування правового світогляду дослідниці стало глибоке вивчення нею міжнародного досвіду. В 1993 р. вона прослухала курс права та політики ЄС у галузі навколишнього середовища в Католицькому університеті Лувен-ла-Нев (Бельгія), що засвідчується відповідним сертифікатом; вільно володіючи французькою мовою, у 1992 р. у якості запрошеного професора розпочала і донині продовжує плідну співпрацю з Університетом Пуатьє, який є одним з найстаріших у Європі; чимало наукових проєктів виконано з Ліонським університетом (Франція). У 1994 р. протягом трьох місяців працювала у складі міжнародної експертної групи Академії міжнародного права (Гаага, Нідерланди), і за результатами виконаного досліджен-

ня підготувала наукову доповідь «Гармонізація та диференціація національних правових систем у галузі охорони навколишнього середовища», яка викликала значний інтерес серед правознавців. Спираючись на ці напрацювання, у 1996 р. Н. Р. Малишева успішно захистила докторську дисертацію «Гармонізація екологічного законодавства в Європі», сформувавши найважливіші засади подальшого розвитку цієї сфери, адаптації законодавства України до права ЄС. Визнанням наукових здобутків стало обрання її у 2000 р. членом-кореспондентом, а у 2008 р. – дійсним членом (академіком) Національної академії правових наук України. У 2001 р. їй було присвоєно вчене звання професора.

Науковий доробок Н. Р. Малишевої становить понад 550 наукових праць, серед яких: монографії «Охрана окружающей среды от шумового воздействия (правовые и организационные вопросы)» (1981), «Гармонизация экологического законодательства в Европе» (1996), «Нариси з космічного права» (2010), «Эколого-правовые вопросы научно-технического прогресса» (1993), «Законодавство: проблеми ефективності» (у співавт., 1995), «Економіко-правові питання екології» (у співавт., 1996), «Собственность граждан» (у співавт., 1997), «Біорізноманіття Карпатського біосферного заповідника» (у співавт., 1997), «Екологічний контроль: питання теорії та практики» (у співавт., 1999), «Судовий захист екологічних прав громадян: довідник» (у співавт., 2001), «Державотворення і правотворення в Україні» (2001), «Правові засади впровадження в Україні Конвенції про біорізноманіття» (у співавт., 2003), «Антологія української юридичної думки»: у 10 т. Т. 10 (2005), «Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права» (у співавт., 2008 (укр.), 2011 (рос.), 2013 (англ.), «Екологічні та природоресурсні податки і збори» (2011), «Зміцнення фінансової стійкості природоохоронних територій України» (у співавт., 2012), «Космические путешествия» (у співавт., 2012), «Політика енергоефективного розвитку в контексті зміни клімату» (у співавт., 2014), «Проблеми права екологічної безпеки» (у співавт., 2016), «Безпека космічної діяльності: правові засади» (у співавт., 2018), «Децентралізація влади в Україні та розвиток екологічних та природоресурсних правовідносин» (у співавт., 2019), «Правова доктрина України: у 5 т. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права» (у співавт., 2013 (укр.), 2017 (англ.), «Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні: правові засади ведення» (у співавт., 2020), «Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку» (у співавт., 2021) та ін. Вона є автором першого Французько-українського та українсько-французького юридичного словника (60 000 слів та словосполучень, 2017).

Низку фундаментальних наукових робіт з міжнародного та порівняльного космічного права підготовлено нею у складі міжнародних творчих колективів і опубліковано у провідних зарубіжних виданнях. Це, зокрема: колектив-

на монографія «National Regulation of Space Activities». – Springer Science+Business Media B.V. – 2010 (англійською), що отримала першу премію Міжнародної академії астронавтики у 2011; «Cologne Commentary on Space Law» (в трьох томах). Volume II «The 1975 Convention on Registration of Objects Launched into Outer Space (REG)» – Cologne. – 2013 (англійською); «Аналіз і пілотаж публічної політики», 2010 (французькою та українською мовами у співавторстві з науковцями Франції, Бельгії та Швейцарії). У видавництві «Eleven» (Німеччина, Голландія) у 2018 р. опублікована її індивідуальна монографія «Space Policy and Space Law in the Post-Soviet States» (англ.).

Н. Р. Малишева брала активну участь у розробленні проєктів багатьох найважливіших законів України, що сформували основу сучасного правового регулювання у екологічній та космічній сферах, серед яких: «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону атмосферного повітря», «Про природно-заповідний фонд України», «Про відходи», «Про мисливське господарство та полювання», «Про питну воду та питне водопостачання», «Про екологічний аудит», Водного, Лісового кодексів України, а також Закону України «Про космічну діяльність», низки міжнародно-правових документів у цих сферах права. Зокрема, у 2016–2017 рр. у складі міжнародної робочої групи ЮНЕСКО плідно працювала над розробленням Декларації щодо етичних принципів, пов'язаних зі зміною клімату, яка позитивно сприйнята міжнародною спільнотою.

Н. Р. Малишева неодноразово представляла Україну в міжнародних організаціях, зокрема, у Комітеті ООН з цивільної відповідальності за ядерну шкоду, Комітеті ООН з мирного використання космічного простору та його Юридичному підкомітеті, брала активну участь у численних міжнародних, у т. ч. європейських, наукових проєктах з екологічної та космічної проблематики, очолювала напрям «Правові та політичні аспекти активного видалення космічного сміття» в європейсько-українському проєкті LEOSWEEP «Зміцнення безпеки на низькій навколоземній орбіті з розширеною електричною установкою», який було успішно виконано і прийнято Єврокомісією (2013–2016 рр.).

Значним є внесок Н. Р. Малишевої й у підготовку науковців вищої кваліфікації. Вона вже чимало років є заступником голови спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій Д 26.236.02 при Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України, була науковим консультантом по докторських дисертаціях А. М. Мірошниченка, В. М. Комарницького, П. О. Гвоздика, Н. В. Барбашової, Н. Р. Кобецької, А. Кулька, а також науковим керівником по 25 кандидатських дисертаціях з міжнародного та екологічного права, надаючи дієву підтримку та визначаючи основні дороговкази наукових пошуків багатьом тепер знаним вченим і практикам.

Про авторитет Н. Р. Малишевої у науковій спільноті свідчить запрошення її до складу редколегій багатьох провідних наукових видань, зокрема таких,

як: «Правова держава», «Часопис Київського університету права», «Альманах права», «Космічна наука і технологія», «Advanced Space Law». Вона є членом Ради НАН України з космічних досліджень, очолюючи напрям академічних космічних досліджень у галузі правових і соціогуманітарних наук, членом Експертної ради Української асоціації високотехнологічних підприємств і організацій «Космос». Міжнародне визнання засвідчується обранням її членом Міжнародного інституту космічного права Міжнародної астронавтичної федерації (з 2003), членом-кореспондентом Міжнародної академії астронавтики (з 2007), запрошенням до складу експертів Міжнародної спілки права навколишнього середовища, Міжнародного союзу збереження природи (IUCN), до викладацької діяльності у провідних університетах багатьох країн.

Наукові здобутки, активна громадська і педагогічна діяльність Н. Р. Малишевої відзначені різноманітними нагородами. У 1992 р. за заслуги в розбудові української державності, активну участь у формуванні екологічного законодавства України, зокрема у розробленні Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», їй було присвоєне почесне звання «Заслужений юрист України». За цикл наукових праць «Розроблення наукових засад і практичних рекомендацій збереження біорізноманіття в контексті сталого розвитку України» у складі колективу науковців їй було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки (2005). Відзначена орденом «За заслуги» III ступеня (2019), Почесною грамотою Верховної Ради України (2009), численними академічними нагородами.

Н. Р. Малишева вирізняється особливим творчим потенціалом, людяністю та принциповістю, готовністю до співпраці, постійно перебуває у науковому пошуку, невідступному самовдосконаленні. Натхненно працюючи на науковій, викладацькій та громадській нивах, Наталія Рафаелівна завжди залишається доброю дружиною, мамою, бабусею, мудрим порадником і надійним другом для колег, усіх, хто потребує її підтримки та допомоги.

Дирекція Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, колеги, друзі щиро вітають глибокошановану Наталію Рафаелівну Малишеву та щиро бажають активного творчого довголіття, нових звершень, міцного здоров'я та сімейного благополуччя.

ПРОФЕСОР ІРИНА ОЛЕКСІЇВНА КРЕСІНА – ФУНДАТОР ПРАВОВОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

(до 70-річчя від дня народження видатного вченого)

У 2022 р. виповнилося 70 років широко відомому в Україні та поза її межами вченому, засновнику української школи правової політології, етнополітологу Ірині Олексіївні Кресіній. Її вагомий внесок в осмислення проблем розбудови в Україні демократичної, соціальної, правової держави важко переоцінити.

Ірина Олексіївна народилася 10 серпня 1952 р. у місті Києві. У 1974 р. закінчила Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). З 1974 р. присвятила себе викладацькій і науково-редакційній роботі. Її дорога в науку не була прямою й легкою. Зокрема, у 1974–1975 рр. вона працювала вчителькою у середній школі № 20 у м. Києві, у 1975–1992 рр. – науковим редактором, завідувачем редакції суспільно-політичної літератури Товариства «Знання» України. З 1984 по 1988 р. навчалася в аспірантурі Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Саме в цей період Ірина Олексіївна написала свої перші наукові розвідки, підготувала кандидатську дисертацію в галузі філософії. У 1990 р. вона захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Вчене звання доцента було присвоєне їй у 1994 р.

У 1990–2001 рр. вона працювала доцентом кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури, у 1992–1995 рр. – доцентом кафедри українознавства Київського інституту сухопутних військ, у 1995–1999 рр. – доцентом кафедри політології Київського інституту «Слов'янський університет». У 1995–1998 рр. Ірина Олексіївна навчалася у докторантурі на кафедрі політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури. У 1999 р. у спеціалізованій вченій раді Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство на тему «Українська національна свідомість у контексті сучасних політичних процесів». Її фундаментальна монографія «Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз» (1998) і сьогодні не втратила актуальності й залишається однією з найцитованіших праць з цієї проблематики. Вчене звання професора було присвоєно Ірині Олексіївні у 2001 р.

З 1999 р. Ірина Олексіївна незмінно присвячує себе праці в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України, де спочатку працювала завідувачем Центру з підготовки 6-томної «Юридичної енциклопедії», а з

2002 р. очолила створений нею відділ правових проблем політології. Слід відзначити, що при цьому Ірина Олексіївна продовжувала, за сумісництвом, викладацьку діяльність – працювала на посаді професора кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія (з 1999 по 2006 р.), кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури (2001–2008 рр.), Інституту політичних наук. Поза тим у 2003–2004 рр. вона була головним редактором Видавничого Дому «Ін Юре».

У 2003 р. Ірину Олексіївну було обрано академіком Української академії політичних наук, у 2006 р. їй було присуджено почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», а в 2009 р. обрано членом-кореспондентом Національної академії правових наук України. З 2000 по 2022 р. вона була членом Експертної ради МОН (ВАК) України з філософських, політичних та соціологічних наук, з 2000 р. – членом Наукової ради Державного комітету України у справах національностей та релігій, вченим секретарем Експертної ради з історії, філософії і політології та Науково-методичної комісії з політології Міністерства освіти і науки України. Також з 2000 р. Ірина Олексіївна є членом, а з 2022 р. – головою Спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій з політичних наук в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Невтомна редакторська та видавнича діяльність ювілярки заслуговує на низький уклін та повагу. Протягом багатьох років Ірина Олексіївна є головним редактором збірника наукових праць «Держава і право». Під її керівництвом це видання було реанімовано, стало випускатися регулярно, набуло статусу фахового з юридичних і політичних наук, його обсяг і популярність принципово зросли. Висока наукова і видавнича якість цього збірника, що є заслугою Ірини Олексіївни, поступово зробила його одним з найпрестижніших періодичних юридичних і політологічних видань країни. Також ювілярка була заступником головного редактора фахового наукового журналу «Судова апеляція», який видавався щокварталу з 2005 по 2019 р. Інститутом та Апеляційним судом м. Києва і який зусиллями Ірини Олексіївни став широко знаним і цікавим для науковців і юристів-практиків. Вона є членом редколегій багатьох наукових збірників і часописів – «Правова держава», «Порівняльно-правові дослідження», «Політичний менеджмент», «Вибори та демократія», «Політологічні і соціологічні студії» «Альманах права», «Суспільно-політичні процеси», «Studia Politologica Ucraino-Polona» та ін.

Але Ірина Олексіївна – не лише видатний академічний вчений, вона практикуючий політолог і юрист, відомий своєю небайдужістю до долі України, її іміджу за кордоном. Ювілярка має активну громадянську позицію і провадить активну громадську діяльність. У 2006–2010 рр. вона представляла Україну в Комітеті Ради Європи з питань захисту національних меншин; була членом Ради з етнонаціональної політики при Президентові України; у 2007–2010 рр. – членом Міжвідомчої робочої групи з питань протидії ксенофобії,

міжетнічній та расовій нетерпимості; у 2007–2010 рр. працювала в складі робочої групи з підготовки щорічних Послань Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України». Вона також була членом Міжвідомчої робочої групи з розробки законодавства України з етнонаціональної політики Міністерства юстиції України та Держкомнацрелігій, членом Експертної ради при Міністерстві культури України з питань дотримання прав представників національних меншин.

Також ювілярка є членом науково-координаційної ради з фундаментальних досліджень НАН України; членом Постійної комісії за науковими напрямами при Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України. Вона організатор багатьох методологічних семінарів, наукових конференцій, круглих столів, зокрема: «Національна держава в умовах глобалізації», «Держава і громадянське суспільство: проблеми взаємодії», «Регіональна політика і децентралізація влади в Україні в контексті євроінтеграційних процесів», «Політичні партії і вибори в Україні» тощо, де виступала з доповідями.

Ірина Олексіївна – автор понад 500 наукових праць, у тому числі монографічних, з проблем державного будівництва, розвитку політичної і правової систем, конституційної і судової реформ, захисту прав людини і національних меншин, адміністративно-територіального устрою України, реформування публічної влади, державної етнонаціональної політики, розвитку громадянського суспільства. Серед основних монографій неодмінно слід згадати такі: індивідуальну – «Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз» (1998); колективні – «Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми» (2003); «Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти» (2003); «Політична корупція: глобальні виклики і Україна» (2022), а також колективні монографії за редакцією Ірини Олексіївни та її авторства – «Інститут імпічменту: порівняльний політико-правовий аналіз» (2004); «Демократія і регіональна еліта» (2005); «Правове забезпечення інформаційної діяльності в Україні» (2006); «Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні» (2006); «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії» (2007); «Права людини в сфері виконавчої влади» (2007); «Мовна ситуація в Україні та шляхи неконфліктного розв’язання мовних проблем» (2008); «Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості» (2009); «Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми» (2009); «Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні» (2011); «Правове забезпечення державного суверенітету України» (2011); «Запобігання ксенофобії та іншим видам дискримінації в Україні в контексті європейської інтеграції» (2015); «Політико-правові засади трансформації партійної системи України» (2016); «Правовий вимір державної інформаційної політики України в умовах глобальних викликів» (2018); «Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації» (2019); «Правова політологія». Академічний курс: підручник (2021); «Політика, право і влада в світ-

лі правової політології» (2022); «Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року» (2022).

Вона є автором і співавтором низки підручників і навчальних посібників, серед яких слід згадати такі: «Політологія»: Курс лекцій (1993); «Політологія: підручник» (1998); «Національні процеси в Україні: історія і сучасність»: В 2 т. (1997); «Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах» (1997); «Абетка етнополітолога» (Київ, 1999); «Правова політологія»: Академічний курс (2021). Чимало статей за авторства І. О. Кресіної містять відомі енциклопедичні видання: Юридична енциклопедія (1998–2004); Мала енциклопедія етнодержавознавства (1996); Міграційні процеси в сучасному світі (1997); Енциклопедія етнокультурознавства (2003); Політологічний енциклопедичний словник (2004); Політична енциклопедія (2012) та ін.

Велику увагу приділяє Ірина Олексіївна поверненню в сучасний науковий простір творчої спадщини видатних українських учених, яких знищила радянська репресивна машина й імена яких були заборонені й фактично забуті в Україні. Це, зокрема, постать Володимира Старосольського (1878–1942) – видатного українського вченого, правника і політичного діяча. Ірина Олексіївна по крихтах збирала матеріали про його життя, наукову і громадську діяльність, знайшла його доньку Уляну Старосольську в Нью-Йорку, тривалий час листувалася з нею і від неї отримала рукопис книги «Держава і політичне право». Результатом такої невтомної копіткої праці стало видання вперше в Україні праць ученого з розлогими вступними статтями І. О. Кресіної – «Теорія нації» (1998) та «Держава і політичне право» (у 2 ч., 2017). Через сто років ці книги повернули Україні ім'я її видатного сина – великого патріота і геніального вченого. Його спадщина надихнула багатьох сучасних дослідників на пошук істини в царині етнополітології та державознавства (В. Л. Згурська, канд. політ. н., наук. кер. І. О. Кресіна, 2008). Чимало зусиль доклала Ірина Олексіївна і до видання книги Томаша Масарика «Право і демократія: Вибрані праці» (2007) з передмовою М. М. Нагорняка, який під керівництвом Ірини Олексіївни написав докторську дисертацію і монографію (2009) про національно-державницьку концепцію Масарика.

Якщо пильно придивитися до творчого шляху відомого науковця, то можна побачити, що біографія вченого – це цілеспрямований науковий пошук, самодисципліна, сильна воля в досягненні мети, концептуальне критичне мислення, широта світогляду. Всі ці риси притаманні Ірині Олексіївні. Адже їй не байдужа доля України, вона бере активну участь в її розбудові. Вона є автором законопроєктів щодо змін до законодавства України, зокрема Конституції України, партійного, етнонаціонального, кримінального, адміністративного законодавства, здійснює експертну діяльність на запити органів влади, громадських організацій, бере участь у підготовці аналітичних матеріалів для органів державної влади України.

Результатом активної участі ювілярки у законотворчій роботі стали підготовлені нею в співавторстві з науковими співробітниками відділу законопроєкти «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України», «Про сучасну модель адміністративно-територіального устрою України», «Про національні меншини в Україні», «Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року» та ін. Також вона здійснювала наукову експертизу численних законопроєктів, нормативно-правових актів.

Під керівництвом Ірини Олексіївни було виконано низку актуальних і важливих для держави і суспільної науки проєктів з проблематики правової відповідальності (2012), етнонаціональних чинників глобалізаційних викликів для України (2008), правових механізмів врегулювання етнополітичних конфліктів в Україні (2011), етнокультурної консолідації українського суспільства (2013), запобігання сепаратизму в демократичному суспільстві (2014), етнополітичної безпеки України та протидії дезінтеграції держави (2015), політико-правових механізмів формування національної ідентичності населення Донбасу (2015), моделі політики реінтеграції Донбасу і Криму (2016), запровадження інституту етнокультурної автономії (2018), політичних і міжнародно-правових механізмів деокупації та відновлення територіальної цілісності держави (2017), децентралізації влади і місцевого самоврядування (2021).

І. О. Кресіна – автор низки розділів і член редколегій видань національних доповідей НАН України: «Євроатлантичний вектор України» (2019), «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз» (2022).

Вельмишановна ювілярка бере активну участь у підготовці та атестації науково-педагогічних кадрів. Вона створила наукову школу з високими стандартами і вимогами до якості наукових досліджень. Під її керівництвом понад п’ятдесят здобувачів захистили докторські й кандидатські дисертації з політичних та юридичних наук.

Досягнення Ірини Олексіївни – це результат її багаторічної систематичної напруженої праці. Вона належить до непересічних особистостей з великої літери, які самі себе створили, знайшли свій шлях, точніше, проклали власний шлях важкою, наполегливою, невтомною працею і стали дороговказом для цілої плеяди науковців. Тому за досягнення в розвитку науки, підготовку наукових кадрів і активну громадську діяльність Ірині Олексіївні було присвоєно Почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (2006) та нагороджено Орденом княгині Ольги III ступеня (2012), орденом Кирила і Мефодія (2017). Також ювілярку відзначено низкою інших державних і відомчих нагород і премій, серед яких: Почесна грамота Верховної Ради України (2002), Подяка Прем’єр-міністра України (2010), Почесна Грамота Кабінету Міністрів України (2009), Премія імені Ярослава Мудрого НАПрН України (2004), Почесна відзнака Державної судової адміністрації України (2009), Почесна грамота ВАК України (2009), Почесна відзнака Міністерства

у справах сім'ї, молоді та спорту «За активну громадську діяльність» (2007), почесне звання «Відмінник освіти України» (2002), відзнака НАН України «За підготовку наукової зміни» (2018). Це гідне підтвердження і визнання вагомості наукових здобутків відомого вченого, успіхів у викладацькій діяльності, плідної громадської роботи на благо та процвітання України.

Колектив Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України та редколегії часописів «Держава і право» та «Правова держава» сердечно вітають вельмишановну Ірину Олексіївну з ювілеєм і бажають міцного здоров'я, благополуччя, невичерпної енергії, оптимізму, сил і наснаги для нових звершень на професійній ниві та подальших творчих успіхів.

ПРОФЕСОРОВІ УСЕНКУ – 65 РОКІВ!

Ігор Борисович Усенко – ветеран інституту, професор, заслужений юрист України, один з кращих вітчизняних фахівців у галузі історії держави і права, фундатор сучасної наукової школи істориків права. Народився 4 квітня 1957 р. у м. Києві в сім'ї юриста-правоохоронця. У 1977–1982 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету ім. Тараса Шевченка, у 1982–1985 рр. – у аспірантурі Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Від листопада 1985 р. працює на наукових посадах у нашому Інституті. Нині – завідувач відділу історико-правових досліджень (з 2003 р.). За сумісництвом тривалий час працював на професорських посадах у ряді закладів вищої освіти, а також вчителем правознавства в гімназії № 117 м. Києва.

Після проголошення державної незалежності України був багато років позаштатним науковим консультантом Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони, входив до Української комісії з питань правничої термінології при Президентові України та багатьох інших науково-консультативних, науково-методичних та експертних рад, був членом редколегії ряду юридичних та історичних періодичних видань.

Брав участь у робочих групах з мовно-термінологічної експертизи тексту Конституції України та розроблення проєктів Основ законодавства України про охорону здоров'я, законів України «Про Службу безпеки України», «Про державну таємницю», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб», «Про Національний архівний фонд і архівні установи» тощо. Був одним з авторів офіційного перекладу тексту Конституції України російською мовою. За роботу по термінологічній експертизі (остаточному редагуванню) Конституції України у липні 1996 р. серед групи народних депутатів і провідних правознавців України ушанований званням «Почесний магістр права Центру правничих студій Київського національного університету ім. Тараса Шевченка і Української правничої фундації».

Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2004), премій ім. М. П. Василенка АН України (1992), ім. Ярослава Мудрого Національної академії правових наук України (2005), кількох конкурсів Спілки юристів України на краще юридичне видання року, конкурсу на краще професійне досягнення «Юрист року – 2001» у номінації «юрист – науковий співробітник». Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня, Почесною грамотою Верховної Ради України (2004), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2019), відомчими відзнаками НАН України, Служби безпеки України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України, Державного комітету архівів України, інших міністерств, відомств і громад-

ських організацій України. А у ювілейний рік ушанований відзнакою НАН України «За підготовку наукової зміни».

Основною сферою наукової діяльності вченого на сучасному етапі є історія держави і права України, історія української юридичної науки, проблеми законодавчої техніки та української юридичної термінології, науково-методичне забезпечення правової освіти школярів. Протягом останніх років правознавець став ініціатором започаткування таких нових напрямів історико-правової науки, як юридична біографістика, юридична історіографія та юридичне джерелознавство. Він є автором близько 1200 наукових публікацій, підготував 21 кандидата юридичних наук, з яких на сьогодні троє вчених уже стали докторами юридичних наук, а перша учениця – Тетяна Іванівна Бондарук нещодавно стала лауреатом престижної академічної премії імені М. П. Василенка за видатні досягнення у галузі юридичної науки.

Ювіляру сповна притаманні високий рівень професіоналізму, найвищі цінності та моральні імперативи дослідника. Він досконало володіє класичним науковим інструментарієм, талантом генератора креативних схем, думок, підходів та організатора наукового процесу, а його науковий доробок вражає не лише масштабом, а й різноманітністю наукових інтересів і зацікавлень. Йому властиві загальне бачення історико-правового процесу та методологічна витриманість. Доброзичливість і чуйність ювіляра в поєднанні з принциповістю та вимогливістю (насамперед до себе) стали запорукою щирої поваги колег та високого авторитету в колективі інституту та науковій спільноті загалом.

Вельмишановний Ігорю Борисовичу, щиро вітаємо Вас з 65-річчям і зичимо Вам міцного здоров'я, творчих успіхів на науковій ниві, щастя, довгих років життя та плідної наукової роботи.

ЮВІЛЕЙ ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА, ЗАСЛУЖЕНОГО ЮРИСТА УКРАЇНИ ОЛЕКСІЯ ІВАНОВИЧА ЮЩИКА

(до 75-річчя від дня народження)

27 жовтня 2022 р. свій 75-річний ювілей відзначив видатний український правознавець, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, головний науковий співробітник відділу конституційного права та місцевого самоврядування Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України Олексій Іванович Ющик.

Юридична спільнота України знає Олексія Івановича як талановитого вченого, професіонала, людину надзвичайної працездатності та відповідальності, з активною громадянською позицією. Свій професійний шлях він розпочав у 1975 р. помічником прокурора Подільського, Ленінградського (тепер – Святошинського) районів м. Києва, згодом – начальником юридичного відділу ВО «Електронмаш». З 1992 по 1998 р. – старший, головний консультант Секретаріату Комісії Верховної Ради України у питаннях законодавства і законності, радник з правових питань Голови Верховної Ради України. У 1998–2002 рр. – народний депутат України, член Комітету і перший заступник Голови Комітету з питань правової реформи, член Комітету з питань правової політики Верховної Ради України. З 2002 р. Олексій Іванович працює в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України на посадах завідувача Центру теоретичних проблем законотворчості, провідного наукового співробітника, нині – головний науковий співробітник відділу конституційного права і місцевого самоврядування Інституту.

У 1996 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію «Правова реформа як спосіб перетворення (реорганізації) інститутів держави» (спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень), а у 2006 р. – докторську дисертацію «Теоретичні проблеми законодавчого процесу» (спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень»). У 2013 р. йому присвоєно вчене звання професора.

Основні напрями наукової діяльності Олексія Івановича: філософія і теорія права, конституційне право, господарське право. У центрі наукових інтересів – проблеми загальної теорії і методології права, правова реформа, законодавчий процес, юридична доктрина. За його авторства (співавторства) видано понад 200 наукових публікацій, серед яких найвизначнішими є індивідуальні монографії: «Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні» (1997 р.), відзначена першою премією Спілки юристів України як краще видання 1997–1998 рр.; «Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність). Критичний нарис» (2002 р.); «Теоретичні основи

законодавчого процесу» (2004 р.), відзначена премією ім. М. П. Василенка НАН України; «Диалектика права. Кн. 1: Общее учение о праве» (в 2-х ч.) (2013 р.), відзначена премією ім. Ярослава Мудрого НАПрН України; «Диалектика права. Кн. 2: Первобытное право» (2021 р.), а також 25 розділів у колективних монографіях.

Олексій Іванович брав активну участь у підготовці проєкту чинної Конституції України 1996 р. і в подальших конституційно-проєктних роботах, а також у підготовці понад 30 важливих для утвердження правової держави законопроєктів, зокрема: проєкту Господарського кодексу України (керівник підкомісії Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України), проєктів законів про закони і законодавчу діяльність, про судоустрій, про виконавче провадження, Програми законодавчих робіт на 1998–2002 рр. та ін. За визначний особистий внесок у підготовку та прийняття нової Конституції України у 1996 р. Українським центром правничих студій при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка йому присвоєно звання «Почесний магістр права».

Працюючи в Інституті, Олексій Іванович підготував близько 30 науково-експертних висновків на запити Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Генеральної прокуратури та інших державних установ.

Під його науковим керівництвом і консультуванням захищено 4 докторські та 7 кандидатських дисертацій.

Олексій Іванович відзначений численними науковими і державними нагородами та преміями, серед яких: Почесна відзнака Спілки юристів України (1999), відзнака Міністерства юстиції України (2009), медаль «Трудова слава» II ст. Міжнародної академії рейтингових технологій і соціології «Золота фортуна» (2015), Почесна грамота НАН України (2017). У 2009 р. йому присвоєно почесне звання «Заслужений юрист України».

Вельмишановний Олексію Івановичу, колектив Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України щиросердно вітає Вас з ювілеєм та бажає міцного здоров’я, активного та щасливого довголіття, благополуччя, переможного і мирного буття, життєвої енергії для подальших добрих справ та нових творчих звершень і перемог!

ВЗІРЕЦЬ БАГАТОГРАННОЇ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ: ДО ЮВІЛЕЮ ВОЛОДИМИРА ГОРБАТЕНКА

65-річчя від дня народження і 35-ліття науково-педагогічної діяльності відзначив у 2022 р. відомий політолог і правознавець, доктор політичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки, лауреат премії імені Ярослава Мудрого Академії правових наук України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреат премії НАН України імені М. П. Василенка, провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України Володимир Павлович Горбатенко.

Народився Володимир Павлович 9 липня 1957 р. на Чернігівщині, у старовинному селищі Варва. У 1984 р. закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького (тепер – Український державний університет імені Михайла Драгоманова). У 1990–2000 рр. працював у цьому університеті на посадах асистента, старшого викладача, доцента, докторанта, професора, завідувача кафедри політології і соціології. У 2000–2002 рр. – науковий консультант судді Конституційного Суду України. З 1995 р. Володимир Павлович за сумісництвом, а з 2002 р. на постійній основі працює в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Вагомим є внесок В. П. Горбатенка у становлення енциклопедичної літератури – забезпечення процесу підготовки та видання шеститомної «Юридичної енциклопедії», «Великого енциклопедичного юридичного словника», «Політологічного енциклопедичного словника», «Політичної енциклопедії», тритомної «Енциклопедії міжнародного права». Результатом наукових досліджень вченого є численні статті у понад 20 юридичних і політологічних енциклопедичних виданнях. Добре відомі в Україні також його монографії, наукові записки до органів державної влади, статті й публічні виступи на наукових конференціях.

Наукові публікації В. П. Горбатенка добре відомі в Україні і за кордоном, оскільки їм незмінно притаманні новаторський підхід, теоретична глибина, ґрунтовність наукових висновків. Особливою популярністю користуються індивідуальні монографії: «Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть» (1999), «Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика» (2006), «Футорологія і політика» (2019), «Чеслав Мілош: «Більше за одне життя» (2022).

Свої знання вчений із задоволенням передає студентам Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного авіаційного університету, Київського університету імені Бориса Грінченка. За час перебування

В. П. Горбатенка на посаді вченого секретаря (1995–2004), а з 2004 р. – голови Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) політичних наук захищено близько 200 дисертацій. Особисто він підготував 12 докторів, 28 кандидатів політичних наук та 2 кандидатів юридичних наук.

Володимир Павлович зробив значний внесок у становлення політології як науки та навчальної дисципліни в Україні. На початку 90-х років XX ст. він брав активну участь у розробці концептуально-методологічних засад на той час нової для України наукової галузі. Володимир Павлович є співавтором одних із перших українських підручників, навчальних посібників, програм з політології. На окрему увагу заслуговує його участь у підготовці підручників з історії політичних і правових учень, оскільки в них уперше були зібрані й проаналізовані ідеї українських філософів, правників, державних діячів. Під його керівництвом було видано перший в Україні ґрунтовний навчальний посібник з прикладної політології.

Вчений є головним редактором наукового журналу Академії політико-правових наук України «Суспільно-політичні процеси», членом редакційних колегій низки інших видань, зокрема, збірників наукових праць Інституту «Правова держава» та «Держава і право». Володимир Павлович є одним із співорганізаторів українсько-польських наукових заходів, які з метою обговорення найбільш актуальних політологічних проблем періодично проводять Польське наукове товариство у Житомирі, Польська академія наук і мистецтв (м. Краків) та Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. За їх результатами з 2011 р. вийшли друком 8 випусків щорічного українсько-польського журналу «Studia Politologica Ucraino-Polona». Головою редакційної колегії цього журналу від української сторони є Володимир Павлович.

Крім науково-організаційної діяльності, вчений цікавиться художньою літературою, культурними надбаннями людства. Його перу належать цікаві літературні, мистецькі, науково-публіцистичні праці: «Нас лякали війною і “чорним вороном”», «Бабуся Хведоська», «Усе відбувається вперше (до осягнення творчості Петра Бевзи)», «Туган-Барановський і Україна», «Франсуаза Саган: Бути собою», «“Вперто триматися своєї мови”: заповіт Чеслава Мілоша», «Світи Федеріко Гарсіа Лорки», «Многогрішний і святий», «Осінній спомин», «Над Удаєм» та ін.

Освітянські та наукові співтовариства України добре знають, цінують і поважають Володимира Павловича. Свідченням цього є понад 50 дописів від його друзів, колег, учнів, надрукованих Інститутом у присвяченому йому виданні (Горбатенко Володимир Павлович: до 60-річчя від дня народження і 30-ліття науково-педагогічної діяльності / упорядник О. В. Кукуруз; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: ВЦ «Академія», 2017. 144 с.).

За вагомий внесок у розвиток науки у 2022 р. В. П. Горбатенка обрано іноземним членом Польської академії наук і мистецтв. Відповідне рішення

було прийнято Загальними зборами Польської академії наук і мистецтв та затверджено Президентом Республіки Польща. Офіційне вручення диплома відбулося під час святкування 150-річчя Польської академії наук і мистецтв у м. Кракові (Республіка Польща).

В умовах воєнного стану В. П. Горбатенко з подвійною силою проявив активну громадянську позицію, яка надзвичайно важлива для мирного майбутнього української нації. Крім основної – науково-педагогічної діяльності, в цей нелегкий для України час вчений займається благодійною і волонтерською діяльністю.

Глибокі наукові знання, організаторські здібності, високі моральні якості Володимира Павловича визнає і цінує весь колектив Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Вельмишановний Володимире Павловичу, щиро вітаємо Вас з ювілеєм, бажаємо міцного здоров'я, завжди гарного настрою, нових творчих успіхів на благо розвитку української науки і освіти та якнайшвидшої перемоги України на всіх фронтах!

ЮВІЛЕЙ ІРИНИ ВОЛОДИМИРІВНИ МУЗИКИ

І. В. Музика – відома українська дослідниця, знаний фахівець у галузі історії та теорії держави і права, історії політичних і правових учень, філософії та соціології права, авторка більш як 200 наукових праць.

За свою понад 30-літню працю в Інституті пройшла шлях від молодшого наукового співробітника до багаторічного заступника завідувача відділу історико-правових досліджень. Вона особисто керувала кількома НДР, є співавторкою ґрунтовних монографічних досліджень «Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму. 1929–1941» (2001), «Правовий звичай як джерело українського права: історико-юридичне дослідження» (2006), «Судова влада в Україні (від античності до сьогодення)» (2014), які були високо оцінені науковою громадськістю. Наукові позиції вченої із засадничих питань праворозуміння, предмета та методології історико-правової науки, філософії та соціології права були узагальнені у «Нарисах з історії права і філософії права» (2017).

Про високий фаховий рівень Ірини Володимирівни свідчить її активна участь у підготовці провідних енциклопедичних видань України. Вона є авторкою понад 70 статей у таких з них, як: «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії» (1993), «Мала енциклопедія етнодержавознавства» (1996), «Юридична енциклопедія» (1999–2004), «Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник» (1998), «Антологія української юридичної думки» (2002–2004), «Політологічний енциклопедичний словник» (2004), «Великий енциклопедичний юридичний словник» (2007), «Історична енциклопедія України» (2006), «Велика українська юридична енциклопедія» (2016, 2017).

І. В. Музика, окрім плідної наукової діяльності, значну увагу приділяє підготовці освітянських і наукових кадрів. За багаторічну педагогічну працю відзначена вченим званням доцента. Вона особисто підготувала 6 кандидатів наук, фахівців у галузі історії права, щедро передаючи їм свої знання і досвід, а сотні студентів упродовж майже 20-літньої викладацької кар'єри отримували від неї уявлення про фундаментальні основи юриспруденції. Окрім того, її особистим здобутком є наукова доля доньки – Лесі Вікторівни, нині – кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника, нашої колежанки.

Дослідниці притаманні широка ерудиція, глибоке розуміння державно-правових процесів і явищ та їх філософського підґрунтя, творча дисципліна та скрупульозність, принциповість і відповідальність, що викликає глибоку повагу у колег і учнів. Її праці відзначаються досконалим знанням матеріалу, обґрунтованістю висновків і новаторськими підходами, мають безперечний авторитет у науковому середовищі.

Вона є активним членом Міжнародної асоціації істориків права, долучаючись до організації конференцій, що проводяться під її егідою, та як член редколегії видань її матеріалів. За сумлінне і фахове виконання професійних обов'язків та за багатолітню плідну працю ушанована почесних відзнак Президії НАН України, Міністерства освіти і науки України, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України тощо. Колеги та учні незмінно високо цінують її за людську гідність, самовіддане служіння юридичній науці та освіті, високий професіоналізм, чуйність і порядність.

Зичимо Вам, дорога Ірино Володимирівно, подальших творчих звершень, міцного здоров'я, добробуту, оптимізму й натхнення, людського щастя, миру та добра.

Редакційна колегія щорічника «Правова держава» приєднується до цих добрих побажань на адресу своєї постійної авторки.

ЮВІЛЕЙ МИКОЛИ ІВАНОВИЧА СІРОГО

20 лютого 2022 р. відзначив свій 60-річний ювілей відомий український правознавець, вчений, адвокат, фахівець у галузі кримінальної юстиції та кримінального процесу, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Микола Іванович Сірий.

Народився Микола Іванович у 1962 р. у сім'ї шахтаря. У 1987 р. закінчив Харківський юридичний інститут (нині – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»). У листопаді того ж року вступив до аспірантури Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, де і розпочав свою наукову діяльність і співробітником якого є по сьогодні.

У 1991 р. успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Реалізація принципу гласності в діяльності суду першої інстанції по кримінальних справах». Микола Іванович пройшов довгий шлях від аспіранта до молодшого співробітника, наукового співробітника, вченого секретаря Інституту держави і права та старшого наукового співробітника відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою.

Микола Іванович має широкий спектр наукових інтересів, до яких належать питання реформування судової системи, діяльності правоохоронних органів, адвокатури, проблеми кримінального процесу, теорії доказів, забезпечення конституційних прав і свобод людини, а також підвищення ефективності кримінальної юстиції України в цілому. Він є автором понад 200 наукових, науково-практичних і публіцистичних праць у галузі права, серед яких варто відмітити статті до Юридичної енциклопедії та Великого енциклопедичного юридичного словника. Праці науковця характеризуються науковою глибиною, системністю підходу, логікою викладення матеріалу та є цікавими для аналізу і мають практичну цінність.

Свої теоретичні висновки і практичні пропозиції Микола Іванович Сірий реалізує в законотворчому процесі, бере участь у роботі комітетів Верховної Ради України та робочих груп з підготовки відповідних законопроєктів. Зокрема, у 1998–1999 рр. він був заступником голови Державного комітету України з питань розвитку підприємництва, був консультантом у сфері наукового забезпечення законопроєктної діяльності; входив до складу Науково-методичної ради при Верховному Суді України, Науково-методичної ради при Вищому господарському суді України, Науково-методичної ради при Апеляційному суді м. Києва. З 2002 по 2010 р. виконував обов'язки члена Науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України. У зв'язку із активною правовою позицією та ефективною державною діяльністю має IV ранг державного службовця.

Микола Іванович присвятив себе не лише науковій, а й адвокатській діяльності. Отримавши у 1996 р. Свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, займається приватною юридичною практикою. Також є членом ради адвокатів міста Києва (з 2012 р.).

М. І. Сірий поєднує науково-практичну діяльність із активною організаційно-громадською діяльністю. Він був президентом всеукраїнської громадської організації «Українська асоціація молодих юристів» (1995–2001); є президентом громадської організації «Юридичний клуб» (з 2001) та членом громадської Комісії з розслідування та запобігання порушенням прав людини в Україні. Також Микола Іванович активний учасник багатьох проєктів з міжнародного правового співробітництва.

М. І. Сірий здійснює підготовку наукових кадрів – під його науковим керівництвом успішно захищені низка актуальних та науково і практично значущих дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Говорячи про людські якості Миколи Івановича, варто відмітити виключну людяність, інтелігентність та порядність, готовність прийти колегам і учням на допомогу. Його вміння вчасно надати змістовну підказку, пояснити юридичні факти з наукової точки зору неодноразово допомагали молодим науковцям у їх науково-практичних дослідженнях. Людські якості та щирість забезпечили Миколі Івановичу Сірому повагу серед колег-науковців та здобувачів.

Колектив Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, друзі, колеги та учні щиросердно вітають Миколу Івановича Сірого з ювілеєм, зичать йому міцного здоров'я на довгі роки, щастя, добробуту, подальших творчих успіхів і натхнення.

ДО 55-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Й 30-РІЧЧЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕТЯНИ ІВАНІВНИ БОНДАРУК

Тетяна Іванівна Бондарук є відомим вченим-правознавцем, знаним дослідником історії держави і права України. Народилася 20 серпня 1967 р. в сім'ї юристів. Трудовий шлях розпочала в бібліотеці нашого Інституту. Згодом закінчила Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1991) та аспірантуру Інституту держави і права імені В. М. Корецького (1994).

Відтоді працює на наукових посадах у відділі історико-правових досліджень інституту. Нині – старший науковий співробітник (від 2001) і керівник методологічного семінару відділу. У 1995 р. здобула науковий ступінь кандидата юридичних наук. Підготовлена і видана нею на основі дисертації монографія «Західноруське право: дослідники і дослідження (Київська історико-юридична школа)» (2000) відзначена Премією НАН України для молодих вчених. У 2011 р. їй присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника.

Основною сферою наукової діяльності Т. І. Бондарук на сучасному етапі є історія держави і права України, проблеми становлення і розвитку науки історії права, філософії права, зокрема, життя і творчості видатних її представників, проблеми правоутворення і праворозуміння, методологічні проблеми історії права тощо.

Дослідниця є авторкою понад 130 праць з різних актуальних проблем державно-правового розвитку України, зокрема, присвячених світоглядним, наукознавчим, теоретико-методологічним аспектам генезису українського права та історико-правової науки. Окрім статей у провідних фахових і енциклопедичних виданнях, це розділи в колективних монографіях: «Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму. 1929–1941» (2001), «Правовий звичай як джерело українського права: історико-юридичне дослідження» (2006), «Судова влада в Україні (від античності до сьогодення)» (2015). Автор індивідуальних монографій «Історико-правові есе» (2017) та «Українське правознавство в гуманітарній парадигмі: дослідницькі візії та акценти» (2021).

Праці Т. І. Бондарук демонструють сучасне бачення актуальних проблем правової науки й закладають підвалини як для розвитку правової науки, так і для дослідження державно-правових процесів на теренах України у контексті європейського правового простору. В них окреслюються актуальні питання формування поняттєво-термінологічного апарату сучасної юридичної науки й історико-правових досліджень. Зокрема, подається авторське трактування понять «юридичне середовище», «правове мислення», «правова традиція і правовий канон», «українське правознавство», «правовий простір історико-правового пізнання», «правовий простір, як соціокультурний фено-

мен», «антропологічний вимір українського правознавства», «юридичне середовище» тощо. Роботи дослідниці є вагомим внеском у розвиток юридичної науки і отримали високу оцінку наукової громадськості в Україні і поза її межами, зокрема, мають високий індекс цитування в міжнародній наукометричній базі Google Scholar.

Значну увагу дослідниця приділяє поверненню до наукового обігу праць видатних українських правознавців: є автором-упорядником унікальних видань «Академічна юридична думка» (1998), «Антологія української юридичної думки» (2002–2005), «Василенко Микола Прокопович. Вибрані твори у трьох томах» (2006–2008).

Т. І. Бондарук є активним членом Міжнародної асоціації істориків права, долучаючись як організатор і учасник до організації конференцій, що проводяться під її егідою.

Нагороджена почесними відзнаками НАН України, Міністерства юстиції України, Спілки юристів України та Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Лауреат премії ім. Ярослава Мудрого НАПрН України. В час, коли цей випуск щорічника готувався до друку, надійшла звістка про відзначення дослідниці премією імені М. П. Василенка НАН України (2023 р.) у складі авторського колективу циклу праць «Правові та політичні засади державотворчих і націєтворчих процесів в Україні».

Колектив Інституту держави і права імені В. М. Корецького і редколегія щорічника «Правова держава» щиро вітає шановну колежанку з ювілеєм і бажає міцного здоров'я, натхнення й нових творчих злетів, успішної реалізації задумів і планів.

ЮВІЛЕЙ НАТАЛІЇ ВІКТОРІВНИ ВОРОТІНОЇ

22 березня 2022 р. відзначила свій ювілей відомий вчений-правознавець, знаний фахівець у галузі фінансового права, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, доцент Наталія Вікторівна Воротіна.

Народилась Наталія Вікторівна 1967 р. у м. Києві. У 1991 р. з відзнакою закінчила юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та вступила до аспірантури Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, відділ конституційного права, місцевого самоврядування та проблем законотворчості. У 1996 р. захистила у спеціалізованій Вченій раді Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України дисертацію на тему «Теоретичні питання податкового законодавства України» і отримала науковий ступінь кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07. Н. В. Воротіна – одна з перших науковців незалежної України, яка дослідила на дисертаційному рівні цю тематику. За успіхи у проведенні наукових досліджень була нагороджена Стипендією Президента України для молодих вчених (1999–2000 рр.).

Після захисту кандидатської дисертації Н. В. Воротіна пов'язала свою професійну та наукову діяльність з Інститутом, пройшовши шлях від молодшого до старшого наукового співробітника, була вченим секретарем Ради по координації фундаментальних правових досліджень.

Н. В. Воротіна вирізняється потужним творчим потенціалом, людяністю і принциповістю, постійним прагненням до самовдосконалення. На сьогодні сферою її наукових інтересів є питання фінансово-правової, зокрема бюджетно-правової, тематики.

Важливим напрямом роботи Н. В. Воротіної є участь у підготовці наукових кадрів вищої кваліфікації. Вона бере активну участь у обговоренні й підготовці відгуків на докторські дисертації та дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права, виступала офіційним опонентом, здійснює наукове керівництво підготовкою дисертацій.

Про високий фаховий рівень Н. В. Воротіної свідчать понад 170 публікацій, розділів у колективних монографічних виданнях: «Державотворення та правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи» (2001 р.), «Органи державної влади України» (2002 р.), «Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика» (2003 р.), «Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні» (2008 р.), «Джерела конституційного права України» (2010 р.), «Проблеми теорії конституційного права»

(2013 р.), «Теоретичні проблеми розвитку конституційного законодавства України на сучасному етапі» (2014 р.), «Децентралізація влади в Україні та розвиток екологічних та природо-ресурсних відносин» (2019 р.), «Конституційно-правові проблеми місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади в Україні» (2021 р.), «Сучасний унітаризм: доктрина і практика» (2021 р.), «Децентралізація публічної влади в Україні у контексті зарубіжного досвіду та євроінтеграційних процесів» (2021 р.), «Законодавче забезпечення формування та реалізації державної політики України в умовах воєнного стану» (2022 р.).

Значну частину життєвого шляху вона присвятила викладацькій діяльності (стаж – з 1997 р.), здобувши повагу та визнання колег і студентів. Н. В. Воротіна – співавтор Науково-практичного коментаря Бюджетного кодексу України (2003 р., 2011 р.), підручників «Адміністративне право України. Академічний курс. Том 2» (2005 р., 2009 р.), «Конституційне право України. Академічний курс. Том 2» (2008 р.); навчальних посібників «Конституція незалежної України» (2000 р.), «Виборче право України» (2003 р.).

У складі робочих груп, створених органами державної влади, працювала над законопроєктами у фінансово-правовій сфері. Зокрема, відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України брала участь у складі однієї із перших в Україні робочих груп Кабінету Міністрів України по доопрацюванню проєкту Податкового кодексу України (1998 1999 рр.); згідно з Наказом Державної податкової адміністрації України – у складі робочої групи ДПА України із прискореного перегляду регуляторних актів (2005 р.). Виступала експертом міжнародних організацій з питань удосконалення фінансового та конституційного законодавства: як експерт Світового банку з питань податкового законодавства (2000 р.), експерт з питань імплементації податкового законодавства України до законодавства Європейського Союзу Українсько-Європейського консультативного центру з питань законодавства (UEPLAC) (2002 р.). На запрошення Міністерства закордонних справ України та Місії ОБСЄ у Молдові виступала експертом у складі наукової делегації від України щодо підготовки документів з питань врегулювання Придністровського конфлікту (м. Тирасполь, м. Київ, 1999–2000 рр.).

Була членом Науково-консультативної ради при Верховному Суді України (2011–2016 рр.).

Наукові здобутки, активна громадська та педагогічна діяльність Н. В. Воротіної відзначені Почесною Грамотою Міністерства фінансів України (2004 р.), Подякою Київського міського Голови з врученням годинника (2004 р.), Почесним знаком Міністерства юстиції України (2009 р.), Грамотами Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (2004, 2012, 2014, 2019 рр.), Подякою Президії Національної академії наук

України з нагоди 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Почесними грамотами та Листами Подяки КНТЕУ (2003, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012 рр.).

Дирекція Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, колеги, друзі щиро вітають Н. В. Воротіну з днем народження та щиро бажають нових творчих злетів, міцного здоров'я та сімейного благополуччя.

Ювілей
ВІКТОРА МИКОЛАЙОВИЧА НІКІТЕНКА

24 листопада 2022 р. відзначив свій 60-річний ювілей вчений-правознавець, фахівець у галузі кримінального права, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Віктор Миколайович Нікітенко.

Народився Віктор Миколайович у м. Херсоні. Навчався в Київському вищому військовому училищі зв'язку та Національній академії внутрішніх справ України. Значну частину трудової діяльності В. М. Нікітенко провів на службі в збройних силах і органах внутрішніх справ України.

Віктор Миколайович 2011 р. вступив до аспірантури Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, після успішного закінчення якої і дотепер працює в Інституті. Він пройшов шлях від аспіранта до старшого наукового співробітника відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою. У 2018 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Кримінальна відповідальність за фальсифікацію доказів».

Віктор Миколайович досліджує проблеми протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя та у сфері службової діяльності, забезпечення правосудного судового рішення, а також підвищення ефективності кримінальної юстиції України.

В. М. Нікітенко бере активну участь у розробці проєктів законодавчих та інших нормативних актів, здійснює підготовку науково-правових висновків для суб'єктів правозастосовної діяльності.

Йому вдається успішно поєднувати наукову діяльність з викладацькою: у різні роки працював на посадах викладача Херсонського училища міліції МВС України, Херсонського факультету Запорізького юридичного інституту МВС України, Київського національного торговельно-економічного університету.

В. М. Нікітенко бере активну участь у діяльності відділу. У 2018 р. з метою підвищення організації роботи відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту В. М. Нікітенка було призначено заступником завідувача відділу на громадських засадах. У складних ситуаціях він уміє організувати та виділити важливі напрями з поточної роботи відділу. Він здійснює підготовку науково-педагогічних кадрів. Входив до складу редакційної колегії наукового фахового вітчизняного журналу «Юридична думка». Має звання підполковника міліції.

Віктор Миколайович відповідально ставиться до своїх обов'язків та успішно їх виконує. Йому властиві такі якості, як порядність, інтелігентність, співчутливість, що забезпечили йому повагу колег.

Колектив Інституту щиросердно вітає Віктора Миколайовича з ювілеєм та бажає міцного здоров'я, родинного тепла, нових наукових звершень.

Зміст

Скрипнюк О. В. Право України в умовах війни 3

Розділ I
Проблеми теорії держави і права

Оніщенко Н. М. Цивільно-правові та інші зобов'язання: природа, сутність, відмінні характеристики 20

Сіренко В. Ф. Військові союзи, блоки – застаріла форма забезпечення безпеки держави..... 28

Пархоменко Н. М. Трансформація ціннісних засад права та правотворчої діяльності в умовах воєнного стану 37

Ющик О. І. Поняття держави як умови юридичного права 47

Риндюк В. І. Норма права в контексті сучасних підходів до праворозуміння..... 58

Тимошенко В. І. Реалізація прав людини у сучасному світі: виклики і загрози 69

Тарахонич Т. І. Правотворчість: чинники впливу та шляхи вдосконалення..... 78

Сунєгін С. О. Ефективність правового регулювання: соціонормативний підхід до осмислення 89

Кубко А. Є. Пропорційність обмежень прав людини: особливості в умовах воєнного стану..... 101

Богініч О. Л. Право на мир: питання генезису 112

Клещенко Н. О. Розвиток громадянського суспільства у контексті реалізації принципу демократичності 121

Васецький В. Ю. Зміни в правовій сфері як результат масштабних історичних подій 129

Розділ II
Історія держави і права. Історія юридичної науки

Солдатенко В. Ф. Науково-юридичні засади визначення територіальних меж соборної України в світлі революційної практики (1917–1920 рр.) 139

Музика І. В. Державний суверенітет УСРР у 1919–1920 рр. 168

Бондарук Т. І. Загальні підвалини механізму (не)реалізації принципу суверенітету в радянській Україні 1922–1991 рр. 179

Іванова А. Ю. Квазісуверенітет як інструмент експансіоністської політики РФ в історичній ретроспективі 189

Ромінський Є. В. Право в східнослов'янському правокультурному просторі 201

Худояр Л. В. Нормативно-правова складова національно-державного самовизначення українського народу 216

Усенко І. Б. Видатний історик права Лев Окіншевич: джерела до наукової біографії 227

Розділ III
Проблеми конституційного права та місцевого самоврядування

Скрипнюк О. В., Богів Я. С. Український унітаризм: тенденції розвитку, сучасний стан, загальні та специфічні ознаки 245

Крусян А. Р. Утвердження європейських цінностей на шляху євроінтеграції України та їх захист в умовах війни: конституційно-аксіологічний аспект 264

Батанов О. В. Конституційно-правові та соціально-політичні проблеми української державності: історія та сучасність 278

Костецька Т. А. До питання про сутність електронного парламенту: український вимір 291

Пухтинський М. О. Конституційно-правові проблеми розвитку парламентаризму в Україні в контексті децентралізації та реформи територіального врядування 303

Ющенко О. О. Основні напрями подальшої цифровізації судочинства в контексті забезпечення конституційного права особи на судовий захист 316

Батанова Н. М. Проблеми конституційно-правової відповідальності Верховної Ради України в контексті зарубіжного досвіду 326

Розділ IV
Актуальні проблеми адміністративного права, державного управління та земельного права

Андрійко О. Ф., Завальна Ж. В. Контроль за виконанням договорів про оборонні закупівлі в умовах правового режиму воєнного стану в Україні 337

Кулинич П. Ф. Формування правового забезпечення кліматоохоронного землеробства в Україні: проблеми періоду воєнного стану 348

Тимощук В. П. До визначення предмета Закону України «Про адміністративну процедуру» 366

Кисіль Л. Є. Національна рада з відновлення України від наслідків війни: до питання про правовий статус 380

Ісаєва Н. К. Деякі організаційно-правові питання здійснення податкових перевірок в умовах воєнного стану в Україні 392

Розділ V
Проблеми цивільного, трудового права та права соціального забезпечення

Бабаскін А. Ю., Лихолат А. О. Договір банківського рахунку як підстава для відкриття банком розрахункового

рахунку небанківському надавачу платіжних послуг
та особливості його правового регулювання 399

Тимченко Г. П. Забезпечення доказів
у цивільному судочинстві:
історико-правовий нарис розвитку законодавства 410

Короєд С. О. Процесуальні засади ухвалення судом
рішення у випадку визнання позову відповідачем 421

Сімутіна Я. В. Дистанційна робота в Україні:
проблеми та перспективи удосконалення
правового регулювання 431

Шумило М. М. Презумпція зайнятості в нестандартних
трудових відносиних на цифрових платформах 445

Венецька М. В. Забезпечення зобов'язань
у Концепції оновлення Цивільного кодексу України 457

Трунова Г. А. Правові засади впровадження
накопичувальної системи загальнообов'язкового
державного пенсійного страхування 466

Менюк Д. О. Цивільний процес Європейського Союзу:
поняття та основні ознаки 475

Розділ VI
Проблеми кримінального права та кримінального процесу

Кваша О. О., Бабанли Р. Ш. Міжнародні злочини
в умовах війни в Україні: проблеми правосуддя
та кримінальної юстиції 485

Кубальський В. Н. Кримінально-правова охорона
державного суверенітету України в інформаційній сфері 496

Ландіна А. Г. Законність застосування примусових
заходів медичного характеру щодо суб'єктів
із психічними аномаліями (на основі національної
та міжнародної судової практики) 508

Нерсесян А. С. Законодавча регламентація та ефективність
регулювання обігу зброї за зарубіжним законодавством 518

Козлюк Л. Г. Соціальний натуралізм як методологічна основа наукових досліджень особистості злочинця.....529

Медицький І. Б. Кримінологічний портрет особистості колаборанта 538

Кваша Р. С. Сутність поняття насильства в теорії кримінального права України 546

Розділ VII
Проблеми міжнародного права та порівняльного правознавства

Денисов В. Н. Місце і роль доктрини природного права в розвитку міжнародного права 556

Фалалєєва Л. Г. Взаємодія парадигм міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права крізь призму обов'язків окупаційної держави 582

Кресін О. В. До питання про пізнавальну мету порівняльного правознавства.....599

Базов В. П, Лоза Д. І. Держава як суб'єкт відповідальності за міжнародно-протиправні діяння: питання теорії та судової практики.....611

Стрілець Б. В. Співвідношення свободи руху капіталу і свободи заснування у праві Європейського Союзу.....627

Павко Я. А. Міжнародно-правове забезпечення ґендерної рівності в умовах зміни клімату 638

Бурлак О. В. Зародження соціально-економічних прав як відкриття нової ери в розвитку міжнародного співтовариства: історія і сучасність 650

Розділ VIII
Проблеми правової політології

Кресіна І. О., Вітман К. М. Проблеми ратифікації Європейської хартії регіональних або міноритарних мов в Україні 663

Горбатенко В. П. Стратегічне партнерство Україна – Польща: виклики і здобутки воєнного часу 673

Стойко О. М. Політико-правові наслідки використання штучного інтелекту 684

Явір В. А. Позиція України щодо дезінтеграції РФ: політико-правовий аспект 694

Кукуруз О. В. Стратегічні пріоритети міграційної політики Польщі в період російсько-української війни 704

Тарасюк В. М., Дроботун Д. С. Медійне позиціонування політичних еліт у сучасному політичному процесі 711

Балан С. В. Концепція інформаційної держави: засади формування та основні виклики в сучасних умовах 721

Розділ IX
Трибуна молодого вченого

Бабій Р. В. Конституційно-правові проблеми функціонування служби бізнес-омбудсмана: вітчизняний та зарубіжний досвід 731

Ходош В. В. Місце і роль принципу правомірної діяльності держави в становленні її абсолютної відповідальності 740

Дудіков А. В. Практика Європейського суду з прав людини як засіб запобігання та усунення судової помилки у правозастосуванні 748

Дрозд І. В. Поняття оформлення прав на землю в земельному праві України 759

Кардаш О. В. Виконання зобов'язань державами-учасницями ОБСЄ крізь призму «людського» виміру її діяльності 772

Розділ X
Наукове життя

Кваша О. О. Підсумки наукової та науково-організаційної діяльності Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України у 2022 році 783

Шемшученко Ю. С. Відомий вчений, організатор науки і чудова людина 811

Молявко О. М. Ярославна Миколаївна Шевченко (1932–2017) 814

Кресін О. В. Міжнародний експертний круглий стіл «Деокупація. Юридичний фронт» 818

Бабаскін А. Ю. Круглий стіл «Рекодифікація цивільного законодавства України: перспективи регулювання цивільних правовідносин» (Присвячений пам'яті української вченої, академіка НАПрН України, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Ярославни Миколаївни Шевченко з нагоди 90-річчя від дня її народження) 821

XIII Міжнародна науково-практична конференція Ради молодих вчених Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «Захист прав, свобод та інтересів людини, громадянина та держави в умовах агресії проти України» (до Дня захисників та захисниць України) 827

Васецький В. Ю. XIII МІжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави» 830

Бондарук Т. І. Методологічні виклики у дослідженні суверенітету й осмисленні східнослов'янської державності 833

Ромінський Є. В. Науково-практичний круглий стіл «Трагедія народу в правовій ретроспективі» До 90-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні (м. Київ, 27 жовтня 2022 р.) 836

Бондарук Т. І. Всеукраїнська наукова конференція «Рашизм: сучасний варіант варварства (юридичні аспекти проблеми)» (м. Київ, 25 травня 2022 р.) 838

Розділ XI
Рецензії

Бондарук Т. І. Про звичаї та права міст і містян 842

Іванова А. Ю. Відкриваючи українську шляхту 845

Розділ XII
Колектив Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України вітає!

Ювілей видатного українського юриста-міжнародника Володимира Наумовича Денисова (до 85-річчя від дня народження)..... 849

Ювілей члена-кореспондента НАН України та члена-кореспондента НАПрН України Наталії Миколаївни Пархоменко (до 50-річчя від дня народження)..... 853

Ювілей Наталії Рафаелівни Малишевої..... 856

Професор Ірина Олексіївна Кресіна – фундатор правової політології (до 70-річчя від дня народження видатного вченого) 860

Професорові Усенку – 65 років!..... 866

Ювілей доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Олексія Івановича Ющика (до 75-річчя від дня народження)..... 868

Взірець багатогранної творчої особистості: до ювілею Володимира Горбатенка 870

Ювілей Ірини Володимирівни Музики 873

Ювілей Миколи Івановича Сірого 875

До 55-річчя від дня народження й 30-річчя наукової діяльності Тетяни Іванівни Бондарук..... 877

Ювілей Наталії Вікторівни Воротіної 879

Ювілей Віктора Миколайовича Нікітенка 882

До відома авторів

Захищаючи права авторів, редакція стежить за плагіатом або некоректним використанням статей, опублікованих у журналі. Надіслані статті можуть бути перевірені щодо наявності повторів з текстів, що були опубліковані раніше. Якщо буде встановлено, що стаття місить плагіат або частини чужих текстів без належного посилання, чи виникнуть сумніви щодо авторства статті, редакція залишає за собою право:

– відмовити у публікації;
– опублікувати спростування;
– повідомити керівництво автора за місцем роботи чи навчання;
– заборонити автору публікуватися у виданнях Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;
– вжити інших заходів правового характеру.

Редакція проводить відбір статей виходячи виключно з їх наукової цінності. Якщо стаття прийнята до друку, вона розміщується у відкритому доступі, а авторські права належать авторам. Редакція передає отримані матеріали на рецензування члену редакційної колегії журналу та зовнішнім рецензентам.

Вимоги до авторів:

– подавати до друку статті, що раніше не публікувалися, містять нові оригінальні результати;
– коректно оформляти посилання на джерела, використані в ході підготовки статті;
– правильно зазначати авторство. Авторами статті вважаються особи, внесок яких у підготовку статті є суттєвим. Особи, які брали опосередковану участь у її написанні, не можуть зазначатися як автори. У випадку співавторства особа, яка подала статтю, відповідає за те, що усі автори ознайомилися з її остаточною версією і дали згоду на публікацію;
– розкривати наявність конфлікту інтересів. Кожен автор повинен повідомити про наявний фінансовий чи змістовний конфлікт інтересів, який може впливати на зміст і висновки статті, поданої до публікації;
– негайно повідомляти редакцію про виявлені помилки чи неточності у своїй статті та надавати усю необхідну допомогу для їх усунення;
– автори, які не мають наукового ступеня, повинні подати рецензію наукового керівника або витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію до друку.

Вимоги до рецензентів:

– попереджати редактора про недостатню кваліфікацію для рецензування роботи або нездатність рецензувати роботу у встановлені строки та відмовитися від рецензування;
– дотримуватися принципів конфіденційності: будь-який текст повинен розглядатися як конфіденційний документ. Рецензенту забороняється його обговорювати з іншими особами або показувати будь-якій особі, якщо на це не отримано згоди редактора;
– дотримуватися принципу об’єктивності: критика повинна бути аргументована, мати за мету покращення роботи автора і не містити жодних суб’єктивних міркувань чи персональних зауважень до автора;
– вказувати на літературу, що стосується теми статті, і не була згадана автором.

Редакція

Наукове видання

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

Щорічник наукових праць
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ВИПУСК ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Редактор *О. М. Кузьміна*
Художник *В. С. Жиборовський*
За сприяння ДП «Юрнаукацентр»

Підп. до друку 26.06.2023. Формат 60 × 80/16.
Папір офс. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 49,5. Наклад 120 прим.

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.
тел. 278-58-91, факс 278-54-74
Свідоцтво про реєстрацію № 23702-13542ПР від 27.12.2018 р.